શ્રીમાન્ પૂર્વધર આચાર્યવર્ય જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણકૃત

શ્રીમલ્લધારિ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત વૃત્તિ સહિત

શ્રીવિશેષાવશ્યક ભાષાન્તર.

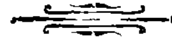
ભાગ ૧ લો.

[ગાથા ૧ થી ૧૫૪૮ સુધી]

ભાષાન્તર કર્ત્તા,

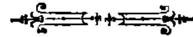
શાહ ચુનીલાલ હકમચંદ,–અમદાવાદ.

પ્રકાશક,

આગમોદય સમિતિ તરફથી,

શાહ વેણીચંદ સુરચંદ,–મુંબઈ.

આવૃત્તિ ૧ લી.] સને ૧૯૨૪ [પ્રત ૧૦૦૦

વીર સંવત્ ૨૪૫૦ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૦.

કિંમત રૂા. ૨–૦–૦

અમદાવાદ યુનીયન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડમા
શાહ મોહનલાલ ચીમનલાલ
અને
તેજ શ્રી "વીરશાસન' પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમા
શાહ કેશવલાલ દલસુખભાઇએ છાપ્યુ
કાળુપુર ટંકશાળ—અમદાવાદ

શાહ વેણીચંદ સુરચંદે શ્રીમતિ આગમોદય સમિત્તિ માટે, શેઠ દેવચંદ
લાલભાઇ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડની ૪૨૬ જવેરી બજાર મુબાઇની
ઓફીસમાથી પ્રસિદ્ધ કર્યું

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈનપુસ્તકોદ્ધાર ફંડ.

અંક.	હાલમાં મળતા ગ્રંથો.	મૂલ્ય
૩૦	આનંદ કાવ્ય મ૦ મૌક્તિક ૪ થુ.	૦—૧૨—૦
૩૨	,, ,, ,, ,, ૫ મું.	૦—૧૦—૦
૪૩	,, ,, ,, ,, ૬ ઠું	૦—૧૨—૦
૪૮	શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ.	૨—૦—૦
૫૦	જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર.	૩—૪—૦
૫૧	સેનપ્રશ્ન.	૧—૦—૦
૫૨	જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ પૂર્વાર્દ્ધ	૪—૦—૦
૫૩	આવશ્યક ટિપ્પણ.	૧—૧૨—૦
૫૪	જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ ઉત્તરાર્દ્ધ.	૨—૦—૦
૫૬	શ્રીપાલ ચરિત્ર સંસ્કૃત	૦—૧૪—૦
	શ્રીપાલ ચરિત્ર ૧૨ મું (A) પાનુ જેમની પ્રતમાં નહીં મોકલાયુ હોય તેમને	
૫૭	સુક્ત મુક્તાવલી	૨—૦—૦
૫૮	પ્રવચન સારોદ્ધાર પૂર્વાર્દ્ધ.	૩—૦—૦
૫૯	તાંદુલ વૈચારિક.	૧—૮—૦
૬૦	વિંશતિ સ્થાનક.	૧—૦—૦
૬૧	શ્રી કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા.	૨—૦—૦
૬૨	સુબોધ સમાચારી	૦—૮—૦
૬૩	શ્રીપાલ ચરિત્ર (માગધી.)	૧—૪—૦

શા. માનચંદ વેલચંદવાળાં પુસ્તકો.—

ધન્યચરિત્ર પુર્વાર્દ્ધ.	૪—૦—૦
,, ઉત્તરાર્દ્ધ	૪—૦—૦
નવસ્મરણ તથા તત્વાર્થસૂત્ર	૦—૪—૬
ત્રૈલોકયદીપિકા સંગ્રહણી	૦—૪—૦

આગમોદય સમિતિના ગ્રંથો.

હાલમાં મળતા ગ્રંથો.	મૂલ્ય.
સ્થાનાગસૂત્ર ઉત્તરાર્દ્ધ.	૪—૦—૦
ભગવતી સૂત્ર ભાગ ૩ જો	૩—૪—૦
વિશેષાવશ્યકની ગાથા તથા વિષયનો અકારાદિક્રમ	૦—૫—૦
નિરિયાવલી સૂત્ર.	૦—૧૨—૦
વિચારસાર. . . .	૦—૮—૦

જ્ઞાનખાતાનાં—

વીતરાગ સ્તોત્ર તથા તત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનું ભાષાંતર	૦—૧૨—૦
ચાતુર્માસી વ્યાખ્યાન	૦—૪—૦
નવસ્મરણ તથા ગૌતમરાસ. . .	૦—૩—૦
બે અષ્ટક પ્ર૦ બે ષટ્દર્શન સમુચ્ચય. ..	૦—૬—૦

ઠે લા. ફંડ અને આ૦ સમિતિના કલાર્ક,

માસ્તર વિજયચંદ્ર મોહનલાલ.

ઠે૦ શેઠ દેવચંદ લાલભાઇ જૈન ધર્મશાલા, ગોપીપુરા

Surat--સુરત.

શ્રીગણધરેન્દ્રાય નમ:

શ્રી વિશેષાવશ્યકના પૂર્વાર્ધનો ઉપોદ્ઘાત.

દરેક મતવાળાઓ જો કે પોતાના ધર્મનો મહિમા જણાવવા માટે કથાનો ભાગ ઘણો પ્રચલિત કરે છે ને તેનાથીજ પોતાના મતની મહત્ત્વતા સમજવામાં સફલતા માને છે અને તેથી બાલપણથી તે તે મહિમાને જણાવવા વાલી કથાઓનોજ દરેક મતમાં અભ્યાસ કરવામા આવે છે. જો કે બાલજીવો માટે તેવી કથાઓનો ભાગ જરૂરી છે પણ તે કથાઓના શ્રવણથી થયેલ અસર મ્હોટી ઉમ્મરે આવતા અથવા તત્ત્વ સ્વરૂપમાં ઉતરતાં નિર્મૂલ નહિ તો ઘણી ઝાંખી થઈ જવા પામે છે એ વાતમા કોઈ જાતની શંકા હોઈ શકે નહિ. અને તેથીજ જે મતો માત્ર કથાના મહિમાથીજ ચાલવાવાલા હોય છે તેમાં અણસમજુ સામાન્ય સમજવાલા કે બાલકો વધારે પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેઓજ પાછલથી સમજવાલા થતા યુગોના યુગો સુધી કરેલી ક્રિયાઓ ને ભાવનાઓને વાસના સાથે છોડી દે છે. માટે સચોટ જ્ઞાન શિવાય કોઇપણ પ્રકારે સમજુ તથા લાયક ઉમ્મરનો મનુષ્ય પોતાની ક્રિયાઓ ભાવનાઓ અને વાસનાને ટકાવી શકતો નથી અને ટકાવી શકે પણ નહિ. એટલા કારણથી ઉમ્મરની લાયકાતથી અથવા સ્વતંત્ર બુદ્ધિની લાયકાતથી મનુષ્યને તત્ત્વની ગવેષણા થાય ત્યારે તેઓએ અવશ્યે કરીને આપના આપના મતનુ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવોજ જોઇએ. આ એક સર્વ સામાન્ય હકીકત કહ્યા પછી વિશેષને અંગે શ્રીજિનેશ્વરમહારાજના શાસનમાં જે નિયમ કહેલ છે તે ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે કેમકે અસલથી જૈનશાસ્ત્રનો રીવાજજ એવો હતો કે કોઇપણ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરનારે તે વ્યાખ્યામાં કદિ પણ એકલી કથા કહેવી નહિ. પણ દરેક સૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યાન કરતાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે આત્મા કર્મ આદિનુ સ્વરૂપ તથા તેમાના છોડવા લાયક ને આદરવા લાયકના પદાર્થનો છોડવા તથા આદરવાનો વખત વગેરે જણાવવા ને સાથે સાથે તેમાથી છોડવા લાયક પદાર્થને છોડનાર અને આદરવા લાયકને આદરનાર પોતાના અકૃત્રિમ સાધ્યને કેવી રીતે સાધી શકે છે તે જણાવવુ, એ બધુ જણાવવાથી જરૂર એટલીજકે તે શ્રોતાને ઝવેરાતની કિમ્મત સમજવાથી ઝવેરાતને લેવાની ઇચ્છા થાય તેમ હેયને છોડવાની તથા ઉપાદેયને આદરવાની ઇચ્છા થાય. અને જ્યારે તે શ્રોતાની સ્વતંત્રપણે તે હેયોપાદેયને છાડવા ને આદરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેને તે હેયના ત્યાગની અને ગ્રાહ્યને ગ્રહણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર પડે છે. આ સ્થળે કેટલાકોની એવી સમજ છે કે છોડવા લાયક પદાર્થોને છોડીયે અને આદરવા લાયકને આદરીયે એટલે બસ છે. છોડવા ને આદરવાની ? પ્રતિજ્ઞા લેવાની જરૂર શી પણ આ સમજણ વાસ્તવિક નથી. કારણ કે જેવી રીતે કાયાથી પાપ છોડનાર મનુષ્ય વચન અને મનથી પાપ ન રોકે તો તે જરૂર કર્મબંધનનો ભાગી થાય છે તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય વર્ત્તમાનમા પાપને રોકે છે છતાં ભવિષ્યને માટે પ્રતિજ્ઞા કરતો નથી તે મનુષ્ય ભવિષ્યના વિચારોથી અથવા યોગની મુતકલતાથી જરૂર પાપનો ભાગી થાય છે. વળી જે મનુષ્યો પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેઓ પોતાના આત્માને તે પાપોથી જરૂર નિયંત્રિત રાખી બચાવી શકે છે, દરેક મનુષ્ય પોતાના અનુભવથી પણ જોઈ શકશે કે જેની પ્રતિજ્ઞા નથી થઇ તે પાપોને છોડવાના વિચારો છતાં પણ તે છુટતાં નથી અને જેની પ્રતિજ્ઞા થઈ હોય

છે તે પાપો બરોબર છુટે છે, કોર્ટના ન્યાયથી જોશો તો માલમ પડશે કેત્યાં પ્રતિજ્ઞા શિવાય સાક્ષી કે અરજી અપાતી નથી અને આપે તો તેને હિસાબમાંજ લેવાતી નથી, દુનીયાના વ્યવહારમા મકાન વગેરે મીલકતો વેચાણ કરે તો પણ દસ્તાવેજ કરી તેનુ રજીસ્ટર વગેરે થાય ત્યારેજ પાકા થયા ગણાય છે તેવીજ રીતે ધર્મમાં પણ ખરેખર સમજવાની જરૂર છે કે જેટલા પાપોનો પ્રતિબંધ કરવો હોય અથવા જેટલા પુણ્યના કાર્યોનો નિયમ રાખવો હોય તો તેની પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર છે. આવા કારણથી શ્રીજિનેશ્વરમહારાજના શાસનમા પ્રવેશ કરનાર વૈરાગ્યવાન્ પુરૂષને સર્વ ક્રિયાઓમા અથવા શાસ્ત્રોની શરૂઆતમાં પ્રથમ સામાયિક સૂત્ર કે જે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના કાર્યો કરવાનો નિયમ તથા પાપકાર્યો નહિ કરવાનો પ્રતિબંધ કરાવે છે તેજ અપાય છે. તે આપ્યા પછીજ બીજા કોઈ પણ શાસ્ત્રો કે ક્રિયાઓનો આગલ વધારો થઇ શકે છે. આ સામાયિક સૂત્ર તે આવશ્યક સૂત્ર છે ને તે આવશ્યક સૂત્રના છ અધ્યયનો જે સામાયિક ચતુર્વિંશતિસ્તવ વંદન પ્રતિક્રમણ કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન નામે છે તેમા આ સામાયિક પ્રથમ અધ્યયન છે. તે સામાયિક વગેરે અધ્યયનવાળુ આવશ્યક સૂત્ર ભગવાન્ પાસેથી મળેલ 'ઉપ્પન્નેઇ વા વિગમેઇ વા ધુવેઇ વા' એ ત્રિપદી પામીને રચેલ દ્વાદશાંગમાથી ગણધરો પૃથક્ કરે છે ને તેથીજ તે તે આવશ્યક સૂત્રોને શ્રી હરિભદ્ર સૂરિમહારાજે ગણધરકૃત તરીકે જણાવેલ[1] છે. પંચવસ્તુ ગ્રંથકાર ચૂર્ણિકાર મહા-

[1] ખુદ ભાષ્યકાર મહારાજ સામાયિક કોણે કર્યું એ અધિકારમા જણાવે કે 'केण कयंतिय ववहारओ जिणिंदेण गणहरेहिं च ॥ तस्सामिणा उ निच्छनयस्स तत्तो जओऽणण्ण ॥ ३३८२ ॥ અર્થાત્ સામાયિક જે આવશ્યક સૂત્રનો એક પ્હેલો ભાગ છે તે અર્થથી શ્રી જિનેંદ્રભગવાને કહ્યુ તથા સૂત્રથી ગણધર મહારાજે કર્યું છે નિર્યુક્તિકાર શ્રીમદ્ભદ્રબાહુસ્વામીજી પણ 'गोयममाई सामाइय तु किंकारण निसामिंति ૧૧૨૯ ગાથાના પૂર્વાર્ધથી સામાયિક અધ્યયન જિનેન્દ્રકથિત તથા ગણધરકૃત જણાવે છે, વળી ભાષ્યકાર નિર્ગમને જણાવતા जह य पसूय तत्तो सामइय तह पवक्खामि ૧૯૬૮ મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી પણ તેજ વાત જણાવે છે, અને સામાયિકની મુજબજ બીજા અધ્યયનોનો અધિકાર સમજવો, એ માટે તો નિર્યુક્તિકાર મહારાજે સાફ જણાવ્યુ છે કે सेसेसुवि अज्झयणेसु होइ पसेव निज्जुत्ती(२६७४) અર્થાત્સામાયિકની જે ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ છે તેજ બીજા શાસ્ત્રોના અધ્યયનોની પણ ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ સમજવી, અને આજ કારણથી ઉત્તરાધ્યયનમા આ અધ્યયનો ક્યાથી થયા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા જિનભાષિત આદિપણું જણાવ્યુ, અને દશવૈકાલિકને માટે શય્યંભવ આચાર્યને કર્તા તરીકે જણાવ્યા, હવે આ જગોપર એ સવાલ જરૂર થશે કે અંગપ્રવિષ્ટ ગણધરકૃત છે અને આવશ્યકાદિક સ્થવિરકૃત છે એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી 'अक्खरसनी ' એ નિર્યુક્તિની ગાથાના વિવેચનમા કેમ જણાવે છે? તેના જવાબમા મલધારિ હેમચંદ્રસૂરિ स्थविरास्तु भद्रबाहुस्वाम्यादयस्तत्कृत श्रुतमावश्यकनिर्युक्त्यादिकमनङ्गप्रविष्टमङ्गबाह्यमुच्यते એમ કહીને સ્થવિરકૃત તરીકે તો આવશ્યકનિર્યુક્તિ જણાવે છે ને मुत्कलमप्रश्नपूर्वक એ વચનથી ખુદ ગણધરકૃત પણ આવશ્યકને અંગબાહ્ય જણાવે છે, અને તેથી શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ इच्छामि पडिक्कमिउ इरियावहियाए इत्येवमादि आकर्षति पठति सूत्रं गणधराभिहितं ૩૧૭ મી ગાથાની ટીકાથી ઇરિયાવહિયાદિ પણ ગણધરકૃતજ જણાવે છે. આચારાંગવૃત્તિકાર પણ લોકવિજયઅધ્યયનમા આવશ્યકશબ્દથી આવશ્યકનિર્યુક્તિનુ ગ્રહણ કરે છે. વળી ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિકાર थेराणं सुत्ते अत्तागमे કહીને તથા કલ્પસૂત્રમા थेरस्स ण अज्जसुहम्मस्स એ વાક્યથી ગણધરોને પણ સ્થવિર તરીકે ગણે છે. તત્ત્વ એ છે કે અંગપ્રવિષ્ટ ગણધરેજ કરેલુ હોય અને અનંગપ્રવિષ્ટ તો ગણધર કે બીજા સ્થવિરોએ કરેલ હોય, ને તેથી આવશ્યક ગણધરકૃત છે એમ માનવામાજ શાસ્ત્રની અવિરૂદ્ધતાછે.

રાજ પાંચ પ્રકારનાં પ્રતિક્રમણોમાં પહેલા દૈવસિકપ્રતિક્રમણ કહેવામાં પણ એજ કારણ બતાવે છે કે તીર્થ થપાયા પછી સાઝે પહેલા દૈવસિકપ્રતિક્રમણ કરવાનો પ્રસગ આવે છે. તેથી પ્હેલાં દૈવસિકપ્રતિક્રમણ પછી રાત્રિક વગેરે, આ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે શ્રી-તીર્થંકર મહારાજની હયાતીમાં શ્રીગણધર મહારાજાઓ પ્રતિક્રમણ કરતા હતા ને તેથી છેલ્લા શ્રીતીર્થંકર મહારાજનો ધર્મજ સપ્રતિક્રમણ કહેવાય છે, માટે ખુદ ગણધરોએજ દ્વાદ-શાગીમાંથી આવશ્યકનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એમ હોવાથી મલધારી શ્રીમાન્ હેમચન્દ્રસૂરિજીએ અગબાહ્યની જગોપર આવશ્યકશબ્દથી આવશ્યકનિર્યુક્તિ લીધી છે. એનિર્યુક્તિ પ્રથમથી જે અર્થ મુખપાઠે પ્રકીર્ણ તરિકે ચાલ્યો આવતો હતો તેને ગુથી ગાથાબદ્ધરૂપે રચવામા આવી તે ગ્રથબધરૂપે રચનાર શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી હતા, તે નિર્યુક્તિ ઉપર ચૂર્ણિઆદિ ઘણા ગ્રથો થયા છતાં તેના વિવેચનની ઘણી જરૂર દેખી શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમ-ણજીએ તે આખા આવશ્યકની નિર્યુક્તિમાથી માત્ર સામાયિકની નિર્યુક્તિ ઉપર ગાથાબધ ભાષ્યની રચના કરી છે. તે ભાષ્યની પ્હેલા આવશ્યક ઉપર મૂલભાષ્ય અને ભાષ્યની રચના બીજા બીજા આચાર્યોએ કરેલ હોવાથી આ ભાષ્યને વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય અર્થાત્ આવશ્યક (સામાયિક) ઉપર વિશેષ ભાષ્ય તરીકે ઓળખાવાય છે, આ ભાષ્યમાં ૩૬૦૩ ગાથાઓ છે. તેમાં આખુ ભાષાન્તર સાથે આપતા ઘણો મ્હોટો ભાગ થઈ જાય તેથી અડધા ભાગ સુધીની ૧૫૪૮ ગાથા સુધીનો ભાગ બ્હાર પાડયો છે. આ ભાગમા અનુક્રમે સ્થૂલ વિષયો આ પ્રમાણે છે.

૧	પ્રસ્તાવના	૧ ગાથા સુધી	૮	કેવલજ્ઞાન	૮૩૬
૨	મગલ	૭૮	૯	ઉપક્રમ નિક્ષેપ અનુગમ નય	૧૦૧૩
૩	મતિજ્ઞાન	૪૪૩	૧૦	ઉપોદ્ઘાત મગલાદિ	૧૦૭૯
૪	શ્રુતજ્ઞાન	૫૬૬	૧૧	ક્ષપક ઉપશમશ્રેણિ વગેરે	૧૪૨૩
૫	અવધિજ્ઞાન	૭૭૮	૧૨	યોગ્યાયોગ્યપરીક્ષા	૧૪૮૩
૬	લબ્ધિઓ	૮૦૮	૧૩	ઉદ્દેશ નિર્દેશ ને નિર્ગમદ્વારો	૧૫૪૮
૭	મન પર્યયજ્ઞાન	૮૨૨			

આ ભાષાન્તર સમિતિતરફથી છપાઇને વેચાયલા ગ્રન્થોની આવકમાથી ૧૯૭૮ ની રતલામની સભાના ઠરાવથી બ્હાર પાડવામા આવ્યુ છે આ ગ્રથનુ ભાષાન્તર શા. ચુનીલાલ હુકમચદે કર્યું છે તથા સુધારવાનુ કાર્ય સાક્ષર શ્રી કુવરજી આનન્દજી તથા વિદ્યાપ્રેમી મગનલાલ ઉમેદચદે કરેલ છે, માટે તેનો આ સ્થળે આગમોદય સમિતિના સેક્રેટરી મ્હેશાણા નિવાસી શેઠ. વેણીભાઇ સુરચદ દ્વારા આ સમિતિ આભાર માને છે. ૧૯૭૯ શ્રાવણ શુદિ ૧.

આગમોદય સમિતિ રતલામ

શ્રી વિશેષાવશ્યકની અનુક્રમણિકા.

॥ ॐ अर्हं ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥

શ્રીમજ્જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણવિરચિત—

વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય

તથા

મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત શિષ્યહિતા નામની વૃત્તિના અનુસારે ગુજરાતી અનુવાદ.

श्रीसिद्धार्थनरेन्द्रविश्रुतकुलव्योमप्रवृत्तोदयः,
सद्बोधांशुनिरस्तदुस्तरमहामोहान्धकारस्थितिः ।
दृप्ताशेषकुवादिकौशिककुलप्रोतिप्रणोदक्षमो,
जीयादस्खलितप्रतापतरणिः श्रीवर्धमानो जिनः ॥ १ ॥

શ્રી સિદ્ધાર્થ નરેન્દ્રના પ્રસિદ્ધ કુળરૂપ જે આકાશ તેમા ઉદય પામેલ, તથા સદ્બોધ (કેવળ જ્ઞાન) રૂપ કિરણોથી દુઃખે તરી શકાય એવા મહામોહરૂપ અન્ધકારનો નાશ કરનાર, તથા અભિમાની બધા કુવાદિરૂપ ઘુવડોના સમહના આનંદનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવા અસ્ખલિત પ્રતાપી સૂર્ય શ્રી વર્ધમાન જિનેશ્વર જય પામો.

येन क्रमेण कृपया श्रुतधर्म एष, आनीय मादृशजनेऽपि हि संप्रणीतः ।
श्रीमत्सुधर्मगणभृत्प्रमुखं नतोऽस्मि, तं सूरिसंघमनघं स्वगुरूंश्च भक्त्या ॥ २ ॥

આ શ્રુતધર્મ અનુક્રમે લાવીને દયાથી મારા જેવા મનુષ્યને જેઓએ આપ્યો તે શ્રીમાન્ સુધર્મગણધરાદિ પવિત્ર આચાર્યોની પરંપરાને તથા મારા ગુરૂને હું ભક્તિથી નમું છું.

आवश्यकप्रतिनिबद्धगभीरभाष्यपीयूषजन्मजलधिर्गुणरत्नराशिः ।
ख्यातः क्षमाश्रमणतागुणतः क्षितौ यः, सोऽयं गणिर्विजयते जिनभद्रनामा ॥ ३ ॥

આવશ્યક સૂત્રના ગંભીર ભાષ્યરૂપ અમૃતને ઉત્પન્ન કરવામાં સમુદ્રસમાન, ગુણરૂપ-રત્નોના સમૂહને ધારનાર, અને ક્ષમા[1]શ્રમણપણાના ગુણથી પૃથ્વીમા જે પ્રસિદ્ધ થયા તે આ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ મહારાજા ઉત્કર્ષવાન્ છે-જયવંતા વર્તે છે.

यस्याः प्रसादपरिवर्धितशुद्धबोधाः, पारं व्रजन्ति सुधियः श्रुततोयराशेः ।
सानुग्रहा मयि समीहितसिद्धयेऽस्तु, सर्वज्ञशासनरता श्रुतदेवताऽसौ ॥ ४ ॥

જેની પ્રસન્નતાથી શુદ્ધબોધ વૃદ્ધિ પામવાથી પંડિતો શ્રુતસમુદ્રનો પાર પામે છે એવી અને સર્વજ્ઞના શાસનમાં રાગ ધરાવનાર એવી આ શ્રુતદેવતા ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે મારાપર કૃપાળુ થાઓ.

---

૧ જેઓ એક અથવા તેથી વધારે પૂર્વના શ્રુતને ધારણ કરનાર હોય તેઓને ક્ષમાશ્રમણ, વાચક, દિવાકર, આદિ વિશેષણો લાગુ પડે છે

શ્રી આવશ્યક સૂત્ર પ્રથમ અર્થથી તીર્થંકર મહારાજાએ કહ્યુ છે, ગણધર મહારાજાએ તે સૂત્રથી રચ્યુ છે, [1]ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીરૂપ ક્રિયાઓ એ સૂત્રરૂપ વૃક્ષનુ મૂળ છે, અને સામાયિક આદિ છ અધ્યયન રૂપ શાસ્ત્ર તેનો સ્કધ છે એ સૂત્ર અતિગભીર અર્થવાળુ તથા સર્વ સાધુ અને શ્રાવક વર્ગને નિરન્તર ઉપયોગી જાણીને એના ઉપર ચૌદ પૂર્વધર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામિએ 'आभिनिबोहिअनाण सुयनाण चेव ओहिनाण च ' (૭૯) ઈત્યાદિ ગાથાઓવડે કરેલ વ્યાખ્યાન નિર્યુક્તિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ છ અધ્યયનાત્મક આવશ્યક નિર્યુક્તિમાંથી સામાયિક અધ્યયનની નિર્યુક્તિનો અર્થ અત્યન્ત વિચાર કરવાથી પણ જાણવો કઠણ છે છતા એ અતિશય ઉપકારી છે એમ જાણીને અમૃત રસના ઝરણા સમાન વાણીવાળા શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ મહારાજે સામાયિક અધ્યયનની નિર્યુક્તિ ઉપર ભાષ્ય કર્યું. જેની શરૂઆત "कयपवयणप्पणामो" ઈત્યાદિ (૧) ગાથાથી થાય છે. આ ભાષ્ય ઉપર શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે પોતે, તેમજ શ્રીમાન્ કોટયાચાર્ય મહારાજે વ્યાખ્યા કરી છે, પરતુ તે ટીકાઓ અતિશય ગભીર અને કઈક સક્ષિપ્ત (ટૂકી) હોવાથી આ પાંચમા આરાના પ્રભાવથી બુદ્ધિ આદિમા હીન થએલા, અને કઈક વિસ્તૃત વ્યાખ્યાની રૂચિવાળા શિષ્યોને તે વૃત્તિઓ તેવા પ્રકારનો ઉપકાર કરી શકે નહિ એમ માનીને, હુ (મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ) મદબુદ્ધિવાળો હુ તોપણ વિશેષ મન્દબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને બોધ થવા માટે, અને શ્રુતનો અભ્યાસ કરવાને માટે સરળ વાકયોની રચનાવાલી અને કાઈક વિસ્તારવાળી આ વૃત્તિ (વ્યાખ્યા) આરભુ છુ

આદિમાં ભાષ્યકાર વિઘ્નોની શાન્તિ માટે મગળ અને શિષ્યોની પ્રવૃત્તિ માટે અભિધેયાદિ કહે છે.

कयपवयणप्पणामो वोच्छं चरणगुणसंगहं सयलं ।
आवस्सयाणुओगं गुरूवएसाणुसारेणं ॥ १ ॥

પ્રવચનને પ્રણામ કરીને, ચરણ તથા ગુણના સપૂર્ણ સગ્રહરૂપ આવશ્યકના અનુયોગને, ગુરૂના ઉપદેશને અનુસારે, હુ (જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ) કહીશ. ૧

૧ જે વડે જેથી અથવા જેને વિષે જીવાદિ પદાર્થો કહેવાય તે પ્રવચન. ૨ અથવા આદિ વચન તે પ્રવચન. શાસ્ત્રનુ આદિપણુ અમુક તીર્થંકરની અપેક્ષાએ જાણવુ કેમકે "नमस्तीर्थाय" એ વચનથી તીર્થંકરો પણ શ્રુતને તીર્થ સ્થાપન કરવા પહેલા નમસ્કાર કરે છે. ૩ અથવા જીવાદિ તત્ત્વો જે કહે છે તે પ્રવચન. ૪ અથવા ચતુર્વિધ શ્રમણ સઘ તે પણ પ્રવચન કહેવાય. કારણ કે દ્વાદશાંગ રૂપ તીર્થનો આધાર સઘ છે એવા પ્રવચનને નમસ્કાર કરીને, ચરણ-ગુણના સગ્રહરૂપ આવશ્યકનો અનુયોગ-વ્યાખ્યા કહીશ; જેથી સસાર સમુદ્રનો પાર પમાય. તે ચરણ વ્રત-શ્રમણ ધર્માદિ મૂલગુણો. ૧ અને ગુણ એટલે પિડ વિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણો. ૨ અથવા ચરણ એટલે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર, તથા ગુણ એટલે દર્શન અને જ્ઞાન. તે ત્રણે (દેશ સર્વવિરતિ

[1] ૫ મહાવ્રત ૧૦ યતિધર્મ ૧૭ સયમ ૧૦ વૈયાવૃત્ય ૯ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ ૩ જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર ૧૦ તપ ૪ કષાયનિગ્રહ એ ચરણ સિત્તરી ૪ પિડ વિશુદ્ધિ ૫ સમિતિ ૧૨ ભાવના ૧૨ સાધુપ્રતિમા ૫ ઇંદ્રિય નિરોધ ૨૫ પડિલેહણા ૩ ગુપ્તિ ૪ અભિગ્રહ એ કરણ સિત્તરી

દર્શન તથા જ્ઞાન) નો સંગ્રહ કરનાર આ અનુયોગ કહીશ. ૧ અવશ્ય કરવા યોગ્ય તે આવશ્યક. ૨ અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણ રહિત આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણે યુક્ત કરે તે (આવાસક) આવશ્યક. તેના વિધિ-પ્રતિષેધથી અર્થની પ્રરૂપણા કરવા રૂપ અનુયોગને કહીશ.

શિષ્ય —આવશ્યકનો અનુયોગ એટલે આવશ્યકનુ વ્યાખ્યાન, અને ચરણ ગુણ સંગ્રહ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો સમુદાય. આ પ્રમાણે ભિન્ન અર્થવાળા બન્ને શબ્દો હોવાથી જ્ઞાનાદિ ત્રણેની વ્યાખ્યા આવશ્યકના અનુયોગથી કેમ બની શકે ?

ગુરૂ —સમ્યકત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક-અને ચારિત્રસામાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે. તેથી એકલા સામાયિકનો અનુયોગ પણ સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણનો સંગ્રાહક છે, તો પછી સમસ્ત આવશ્યક કે જે સામાયિક આદિ છ અધ્યયનમય છે, તેનો અનુયોગ સંપૂર્ણ ચરણ ગુણનો સંગ્રાહક હોય એમા નવાઈ શી ?, આ પ્રમાણે આવશ્યક સંપર્ણ ચરણ-ગુણ સંગ્રહયુક્ત હોવાથી આવશ્યકનો અનુયોગ પણ તેને સંપૂર્ણ ચરણ ગુણનો સંગ્રાહક કહ્યો. જેમકે-જેના હાથમાં દંડ હોય તે દંડી કહેવાય તેમ અહીં સંપર્ણ ચરણગુણનો સંગ્રહ આવશ્યકના અનુયોગમાં રહેલો છે માટે આવશ્યકનો અનુયોગ તે સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંગ્રાહક કહિ શકાય. અથવા ચારિત્ર અને ગુણોનો સંગ્રહ જે આવશ્યકના-અનુયોગમા હોય તે અનુયોગ ચરણગુણ સંગ્રાહક કહેવાય. આ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસથી અર્થ કરતા કાંઈ શંકા જ રહેતી નથી. માત્ર "સકળ" એ વિશેષણ આવશ્યકના અનુયોગનુ સમજવુ. પણ તે ચરણ-ગુણ સંગ્રહના સંપૂર્ણપણાની અપેક્ષાએ સમજવુ. પણ આ બહુવ્રીહિ સમાસ કષ્ટ ગ્રાહ્ય હોવાથી ઉપેક્ષા પાત્ર છે. એટલે કે ચરણ ગુણ સંગ્રહના સંપૂર્ણપણાને દર્શાવવા માટે આવશ્યકના અનુયોગને સંપૂર્ણપણાનુ વિશેષણ આપવુ એ ઠીક લાગતુ નથી માટે બીજી વ્યાખ્યાની ઉપેક્ષા કરવામા આવે છે.

શિષ્ય —"સામાયિક ત્રણ પ્રકારનુ છે" ઈત્યાદિ વચનથી સામાયિક સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંગ્રાહક છે. પણ તેથી સામાયિકના અનુયોગનુ સંપૂર્ણ ચરણગુણ સંગ્રાહકપણુ કેમ સિદ્ધ થાય ?

ગુરૂ —અહીં સામાયિક એ વ્યાખ્યેય એટલે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. અને અનુયોગ તે વ્યાખ્યાન છે. વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે. અહીં અભેદ વિવક્ષા કરી છે. એટલે સામાયિક અને સામાયિકના અનુયોગનો ભેદ ગણવામાં આવ્યો નથી. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંગ્રહરૂપ જે સ્વરૂપ વિશેષણ કહ્યુ તેનાથી ભાષ્યકાર મહારાજે આવશ્યકના અનુયોગની મહાર્થતા જણાવી.

શિષ્ય —જો તમે માત્ર પોતાની કલ્પનાથી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેશો તો પંડિતોને તે ગ્રાહ્ય નહિ થાય, કારણ કે માર્ગમા રખડતા પુરૂષના વચન ઉપર જેમ વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી તેમ છદ્મસ્થે સ્વતંત્રપણે કહેલ વચન ઉપર પણ વિશ્વાસ નહિ બેસે.

ગુરૂ —છદ્મસ્થ છતા પરમગુરૂના ઉપદેશની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્વતંત્રપણે કઇ પણ કહેવાય તે વિશ્વાસ યોગ્ય ન થાય એમ અમે પણ માનીએ છીએ, પણ અમે એ પ્રમાણે સ્વતંત્રપણાથી કહેતા નથી. પરન્તુ તીર્થંકર-ગણધરાદિના ઉપદેશાનુસારે કહીએ છીએ. જેથી અમે કહેલ આવશ્યકનો અનુયોગ વિદ્વાનોને અગ્રાહ્ય વા અવિશ્વસનીય નહિ થાય.

શિષ્ય —આ ભાષ્યમા શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુ સ્વામિ વિરચિત "સામાયિક નિર્યુક્તિ" ની વ્યાખ્યા કહેવાશે, છતાં આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવાશે, એમ કહો છો તો આમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ કેમ કહો છો ?

આચાર્ય—ત્હારૂ એ કથન અમારા અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાયનુ છે. કેમકે સામાયિક એ ષ્‌વિધ આવશ્યકનો એક વિભાગ હોવાથી આવશ્યકરૂપજ છે, અને સામાયિક નિર્યુક્તિ તે તેના વ્યાખ્યાન રૂપ છે, વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન ઉભય એકજ અભિપ્રાય વાળા હોય છે, એમ અમે ઉપર કહી આવ્યા છીએ, માટે સામાયિક અને સામાયિકની નિર્યુક્તિ ઉભય આવશ્યક સ્વરૂપ છે, અને તેનુ આ ગ્રંથમા વ્યાખ્યાન કરાશે, તેથી "આવશ્યકનો અનુયોગ કહીશુ" એમ કહેવુ, એ વિસવાદયુક્ત નથી.

આ પહેલી ગાથાના 'કયપવયણપ્પણામો' એ પ્રથમ પાદથી વિઘ્નના સમુદાયના નાશ કરવાને મગળભૂત ઇષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કર્યો છે, અને શેષ ત્રણ પાદથી (૧) અભિધેય (૨) પ્રયોજન ને (૩) સબધ કહ્યા છે. (૧) 'आवस्सयाणुओग वोच्छ-એટલે આવશ્યકનો અનુયોગ કહીશ" એ પદથી આ ગ્રથમાં આવશ્યકનો અનુયોગ તે અભિધેય છે. (૨) સપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સગ્રાહકપણાથી આ શાસ્ત્ર જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો આધાર છે. અને તદ્રૂપ શાસ્ત્ર તે શ્રવણ-પઠન આદિ વડે સ્વર્ગ તથા મોક્ષનુ કારણ થાય છે. તેથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ એજ આ શાસ્ત્રના પઠનાદિનુ પ્રયોજન છે. (૩) અહિં વાચ્ય-વાચકભાવ નામનો સબધ છે, એટલે કે આ ગ્રથમા આવશ્યકનો અનુયોગ એ વાચ્ય છે, અને અક્ષરાત્મક આ ગ્રથ તે વાચક છે. આ પ્રમાણે અભિધેય આદિના કથનથી શાસ્ત્ર શ્રવણાદિમા શિષ્યની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરી, જો અભિધેયાદિ ન કહ્યા હોય તો 'આ શાસ્ત્ર અભિધેયાદિ રહિત હોવાથી શ્રવણાદિ યોગ્ય નથી." એમ માનીને કોઇ તેના શ્રવણાદિમા પ્રવૃત્તિ ન કરે.

શિષ્ય—અર્હન્તઆદિ દેવો દેવપણે પ્રસિદ્ધ છે તો તેમને મૂકીને ગ્રથકારે પ્રવચનને નમસ્કાર શા માટે કર્યો? ગુરૂ—"नमस्तीर्थाय" એવુ વચન તીર્થંકર મહારાજાઓ પણ દેશનાની શરૂઆતમા કહે છે, તેથી અર્હન્તોને પણ તીર્થશબ્દથી કહેવાતુ એવુ પ્રવચન નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, વળી પ્રવચનના ઉપદેશથીજ આપણે અર્હન્તાદિને જાણી શકીએ છીએ, તેમજ પ્રવચનના આધારથીજ તીર્થ-શાસન પણ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત પ્રવર્તે છે, ઇત્યાદિકારણોથી અપેક્ષાયે અર્હન્તો કરતા પણ પ્રવચન મુખ્ય હોવાથી અને તે પ્રવચન જ્ઞાનાદિગુણાત્મક હોવાથી તેનુ ઇષ્ટદેવપણુ કહેવુ એ કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. વળી પ્રવચનને નમસ્કાર કરતા આચાર્યશ્રીએ આગમતત્ત્વના જ્ઞાનરસ વડે રક્તહૃદયથી પ્રવચન ઉપર પોતાની અતિશય ભક્તિ જણાવી છે.

મહાબુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ગાથાનુ અને આખાગ્રથનુ ગભીરવાક્યરચનાથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તે વ્યાખ્યાન જો કે યુક્ત છે, પરન્તુ સાંપ્રતકાળના મન્દબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને તે વ્યાખ્યાન સારી રીતે અર્થજ્ઞાન કરાવી શકે તેમ નથી એમ જાણીને મે મન્દમતિવાળાએ મારાથી મન્દમતિવાળા શિષ્યો સમજી શકે તેટલા માટે જેવી રીતે આ ગાથાની સરળ વ્યાખ્યા કરી છે તેવીજ રીતે આ આખાગ્રથની સરળ વ્યાખ્યા કરીશ. અહી એવી શકા ન કરવી કે મહાબુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોના વચનથી જેઓને અર્થબોધ ન થયો તેઓને તમારા જેવાના વચનથી અર્થબોધ કેમ થશે? કારણ કે સમાનશીળવાળાના વચનથીજ સમાનશીળવાળા પુરૂષોને અર્થબોધ થાય છે, ગામડીયાઓને ગામડીયાઓથી અને મ્લેચ્છોને મ્લેચ્છોથી સ્હેલથી અર્થનુ જ્ઞાન થાય છે, પણ પડિતોથી નથી થતુ. તેમજ મદબુદ્ધિવાળાને મન્દબુદ્ધિવાળાએ કહેલ સરળભાષાથી અર્થજ્ઞાન થાય છે, પરન્તુ વિવિધપ્રકારની સસ્કારવાળી રચનાથી નથી થતુ. ૧.

અહીં આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવાનો છે એમ કહ્યું, પરંતુ એનું ફળ આદિ શું છે કે જેને જાણીને અમે તે શ્રવણ કરવાને પ્રવૃત્તિ કરીએ ?. બુદ્ધિમાન્ વિનીત શિષ્યની આવી જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાને આચાર્યશ્રી આવશ્યકના અનુયોગ સંબંધી ફળ આદિ કહેવાને માટે સંગ્રહની ગાથા કહે છે.

तस्स फल–जोग–मंगल–समुदायत्था तहेव दाराइं ।
तब्भेय–निरुत्ति–क्कम–पओयणाइं च वच्चाइं ॥ २ ॥

તેનું (આવશ્યકના અનુયોગનું) [1]ફળ [2]યોગ–[3]મંગળ–[4]સમુદાયાર્થ–અનુયોગના દ્વારો[5]–તે દ્વારોના ભેદ[6]–નિરૂક્તિ ક્રમ[8] અને પ્રયોજન[9] કહેવાનાં છે. ૨.

આ ગ્રંથમાં બુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ માટે આવશ્યકના અનુયોગનું મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહેવાશે ૧. આવશ્યકનો અનુયોગ શિષ્યને ક્યારે આપવો ? તે રૂપ યોગ એટલે સંબંધ અથવા પ્રસ્તાવ કહેવાશે ૨. આવશ્યકનો અનુયોગ કહેતાં મંગળ કર્યું છે ? તેનો નિશ્ચય કરાશે ૩. સામાયિકાદિ અધ્યયનોનો "सावज्जजोगविरई उक्कित्तण गुणवओ य पडिवत्ती ઇત્યાદિ ગાથા (૯૦૨) વડે સાવદ્યયોગની વિરતિ આદિરૂપ સમુદાયાર્થ કહેવાશે ૪. તેમજ ઉપક્રમ નિક્ષેપ આદિ અનુયોગના દ્વારો ૫ અને તે દ્વારોના ભેદો કહેવાશે. જેમકે— આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણ, વક્તવ્યતા, અર્થાધિકાર, અને સમવતાર એ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે ઓઘનિષ્પન્ન નામનિષ્પન્ન અને સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણપ્રકારે નિક્ષેપ છે; સૂત્ર અને નિર્યુક્તિના ભેદથી અનુગમ બે પ્રકારે છે, નૈગમાદિક નયો સાત પ્રકારે છે, ઇત્યાદિ ભેદો કહેવાશે ૬. આરંભ કરવા નજીક લાવવું તે ઉપક્રમ, નજીક લવાયેલ શાસ્ત્રનું નામ-આદિ ભેદોથી સ્થાપન કરવું તે નિક્ષેપ, ઈત્યાદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિરૂપ નિરૂક્ત કહેવાશે. ૭. તે પછી એ ઉપક્રમાદિ દ્વારોનો નિયતક્રમ કહેવાશે, જેમકે આરંભ નહિ કરાએલાનો નિક્ષેપ નથી કરાતો, નિક્ષેપ નહિ કરાએલાનો અનુગમ નથી થતો ઈત્યાદિ. ૮. આ ઉપક્રમાદિ દ્વારો શાસ્ત્ર જાણવામાં નગરદ્વારના દૃષ્ટાન્તની જેમ ઉપકારી છે. જેમકે કોઈ કિલ્લાવાળા મોટા નગરને એક પણ દરવાજો ન હોય તો તે નગરમાં લોકો આશ્રય કરતા નથી. તેમજ એકાદ દરવાજો હોય તો પણ તેમાં જવા આવવાની મુશ્કેલી પડે, પરન્તુ ન્હાના ન્હાના અનેક દરવાજા સહિત મુખ્ય ચાર દરવાજા હોય તો તેમાં સર્વજનો સુખે આશ્રય કરે, અને તેમાં જવા આવવાની પણ સુગમતા થાય, તેવીજ રીતે આ શાસ્ત્ર પણ ઉપક્રમાદિદ્વારોવાળું હોવાથી તેનો સુખ પૂર્વક બોધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી તેનું ગ્રહણ ધારણ ચિન્તવન આદિ સરળતાથી થાય છે. ૯. આવી રીતે ઉપક્રમાદિ દ્વારોનું પ્રયોજન છેવટે કહેવાશે. ૨.

આ સંગ્રહગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ કહેવાની ઈચ્છા રાખનાર ભાષ્યકાર મહારાજ વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ માટે પ્રથમ આવશ્યકના અનુયોગનું ફળ પ્રતિપાદન કરનારી ગાથા કહે છે

नाण–किरियाहिं मोक्खो तम्मयमावस्सयं जओ तेणं ।
तव्वक्खाणारम्भो कारणओ कज्जसिद्धि त्ति ॥ ३ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, અને આવશ્યક સૂત્ર જ્ઞાનક્રિયામય છે, તેથી તેના–આવશ્યકના વ્યાખ્યાનનો આરંભ કર્યો છે. કેમકે કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ૩.

(૧) સમ્યગ્બોધરૂપ જ્ઞાન, તથા (૨) સાવદ્ય યોગની વિરતિ, અને નિરવદ્ય યોગનું

આચાર્ય—ત્હારૂં એ કથન અમારા અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાયનુ છે. કેમકે સામાયિક એ ષ્ડ્વિધ આવશ્યકનો એક વિભાગ હોવાથી આવશ્યકરૂપજ છે, અને સામાયિક નિર્યુક્તિ તે તેના વ્યાખ્યાન રૂપ છે, વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન ઉભય એકજ અભિપ્રાય વાળા હોય છે, એમ અમે ઉપર કહી આવ્યા છીએ, માટે સામાયિક અને સામાયિકની નિર્યુક્તિ ઉભય આવશ્યક સ્વરૂપ છે, અને તેનુ આ ગ્રંથમાં વ્યાખ્યાન કરાશે, તેથી "આવશ્યકનો અનુયોગ કહીશુ" એમ કહેવુ, એ વિસંવાદયુક્ત નથી.

આ પહેલી ગાથાના 'કયપવયણપ્પણામો' એ પ્રથમ પાદથી વિઘ્નના સમુદાયનો નાશ કરવાને મંગળભૂત ઇષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કર્યો છે, અને શેષ ત્રણ પાદથી (૧) અભિધેય (૨) પ્રયોજન ને (૩) સંબંધ કહ્યા છે. (૧) 'आवस्सयाणुओग वोच्छ–એટલે આવશ્યકનો અનુયોગ કહીશ" એ પદથી આ ગ્રંથમા આવશ્યકનો અનુયોગ તે અભિધેય છે. (૨) સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંગ્રાહકપણાથી આ શાસ્ત્ર જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો આધાર છે. અને તદ્રૂપ શાસ્ત્ર તે શ્રવણ-પઠન આદિ વડે સ્વર્ગ તથા મોક્ષનુ કારણ થાય છે. તેથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ એજ આ શાસ્ત્રના પઠનાદિનુ પ્રયોજન છે. (૩) અહિં વાચ્ય-વાચકભાવ નામનો સંબંધ છે, એટલે કે આ ગ્રંથમા આવશ્યકનો અનુયોગ એ વાચ્ય છે, અને અક્ષરાત્મક આ ગ્રંથ તે વાચક છે. આ પ્રમાણે અભિધેય આદિના કથનથી શાસ્ત્ર શ્રવણાદિમા શિષ્યની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરી, જો અભિધેયાદિ ન કહ્યા હોય તો "આ શાસ્ત્ર અભિધેયાદિ રહિત હોવાથી શ્રવણાદિ યોગ્ય નથી." એમ માનીને કોઈ તેના શ્રવણાદિમા પ્રવૃત્તિ ન કરે.

શિષ્ય—અર્હન્તઆદિ દેવો દેવપણે પ્રસિદ્ધ છે તો તેમને મૂકીને ગ્રંથકારે પ્રવચનને નમસ્કાર શા માટે કર્યો? ગુરૂ—"नमस्तीर्थाय" એવુ વચન તીર્થંકર મહારાજાઓ પણ દેશનાની શરૂઆતમા કહે છે, તેથી અર્હન્તોને પણ તીર્થશબ્દથી કહેવાતુ એવુ પ્રવચન નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, વળી પ્રવચનના ઉપદેશથીજ આપણે અર્હન્તાદિને જાણી શકીએ છીએ, તેમજ પ્રવચનના આધારથીજ તીર્થ-શાસન પણ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત પ્રવર્તે છે, ઇત્યાદિકારણોથી અપેક્ષાયે અર્હન્તો કરતા પણ પ્રવચન મુખ્ય હોવાથી અને તે પ્રવચન જ્ઞાનાદિગુણાત્મક હોવાથી તેનુ ઇષ્ટદેવપણુ કહેવુ એ કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. વળી પ્રવચનને નમસ્કાર કરતા આચાર્યશ્રીએ આગમતત્ત્વના જ્ઞાનરસ વડે રક્તહૃદયથી પ્રવચન ઉપર પોતાની અતિશય ભક્તિ જણાવી છે.

મહાબુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ગાથાનુ અને આખાગ્રંથનુ ગંભીરવાક્યરચનાથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તે વ્યાખ્યાન જો કે યુક્ત છે, પરન્તુ સાંપ્રતકાળના મન્દબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને તે વ્યાખ્યાન સારી રીતે અર્થજ્ઞાન કરાવી શકે તેમ નથી એમ જાણીને મે મન્દમતિવાળાએ મારાથી મન્દમતિવાળા શિષ્યો સમજી શકે તેટલા માટે જેવી રીતે આ ગાથાની સરળ વ્યાખ્યા કરી છે તેવીજ રીતે આ આખાગ્રંથની સરળ વ્યાખ્યા કરીશ. અહીં એવી શંકા ન કરવી કે મહાબુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોના વચનથી જેઓને અર્થબોધ ન થયો તેઓને તમારા જેવાના વચનથી અર્થબોધ કેમ થશે? કારણ કે સમાનશીળવાળાના વચનથીજ સમાનશીળવાળા પુરૂષોને અર્થબોધ થાય છે, ગામડીયાઓને ગામડીયાઓથી અને મ્લેચ્છોને મ્લેચ્છોથી સ્હેલથી અર્થનુ જ્ઞાન થાય છે, પણ પંડિતોથી નથી થતુ. તેમજ મંદબુદ્ધિવાળાને મન્દબુદ્ધિવાળાએ કહેલ સરળભાષાથી અર્થજ્ઞાન થાય છે, પરન્તુ વિવિધપ્રકારની સંસ્કારવાળી રચનાથી નથી થતુ. ૧.

અહીં આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવાનો છે એમ કહ્યું, પરંતુ એનું ફળ આદિ શું છે કે જેને જાણીને અમે તે શ્રવણ કરવાને પ્રવૃત્તિ કરીએ ?, બુદ્ધિમાન્ વિનીત શિષ્યની આવી જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાને આચાર્યશ્રી આવશ્યકના અનુયોગ સંબંધી ફળ આદિ કહેવાને માટે સંગ્રહની ગાથા કહે છે.

तस्स फल–जोग–मंगल–समुदायत्था तहेव दाराइं ।
तब्भेय–निरुत्ति–क्कम–पओयणाइं च वच्चाइं ॥ २ ॥

તેનું (આવશ્યકના અનુયોગનું) [1]ફળ [2]યોગ–[3]મંગળ–[4]સમુદાયાર્થ–અનુયોગના દ્વારો[5]–તે દ્વારોના ભેદ[6]–નિરૂક્તિ ક્રમ[8] અને પ્રયોજન[9] કહેવાનાં છે. ૨.

આ ગ્રંથમાં બુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ માટે આવશ્યકના અનુયોગનું મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહેવાશે ૧. આવશ્યકનો અનુયોગ શિષ્યને ક્યારે આપવો ? તે રૂપ યોગ એટલે સંબંધ અથવા પ્રસ્તાવ કહેવાશે ૨. આવશ્યકનો અનુયોગ કહેતાં મંગળ કયું છે ? તેનો નિશ્ચય કરાશે ૩. સામાયિકાદિ અધ્યયનોનો "सावज्जजोगविरई उक्कित्तण गुणवओ य पडिवत्ती" ઇત્યાદિ ગાથા (૯૦૨) વડે સાવદ્યયોગની વિરતિ આદિરૂપ સમુદાયાર્થ કહેવાશે ૪. તેમજ ઉપક્રમ નિક્ષેપ આદિ અનુયોગના દ્વારો ૫ અને તે દ્વારોના ભેદો કહેવાશે. જેમકે— આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણ, વક્તવ્યતા, અર્થાધિકાર, અને સમવતાર એ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે. ઓઘનિષ્પન્ન નામનિષ્પન્ન અને સુત્રાલાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણપ્રકારે નિક્ષેપ છે; સૂત્ર અને નિર્યુક્તિના ભેદથી અનુગમ બે પ્રકારે છે, નૈગમાદિક નયો સાત પ્રકારે છે, ઇત્યાદિ ભેદો કહેવાશે ૬. આરંભ કરવા નજીક લાવવું તે ઉપક્રમ, નજીક લવાયેલ શાસ્ત્રનું નામ- આદિ ભેદોથી સ્થાપન કરવું તે નિક્ષેપ, ઈત્યાદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિરૂપ નિરૂક્ત કહેવાશે. ૭. તે પછી એ ઉપક્રમાદિ દ્વારોનો નિયતક્રમ કહેવાશે, જેમકે આરંભ નહિ કરાએલાનો નિક્ષેપ નથી કરાતો, નિક્ષેપ નહિ કરાએલાનો અનુગમ નથી થતો ઈત્યાદિ. ૮. આ ઉપ- ક્રમાદિ દ્વારો શાસ્ત્ર જાણવામાં નગરદ્વારના દૃષ્ટાન્તની જેમ ઉપકારી છે. જેમકે કોઈ કિલ્લા- વાળા મોટા નગરને એક પણ દરવાજો ન હોય તો તે નગરમાં લોકો આશ્રય કરતા નથી. તેમજ એકાદ દરવાજો હોય તો પણ તેમાં જવા આવવાની મુશ્કેલી પડે, પરન્તુ ન્હાના ન્હાના અનેક દરવાજા સહિત મુખ્ય ચાર દરવાજા હોય તો તેમાં સર્વજનો સુખે આશ્રય કરે, અને તેમાં જવા આવવાની પણ સુગમતા થાય, તેવીજ રીતે આ શાસ્ત્ર પણ ઉપક્ર- માદિદ્વારોવાળું હોવાથી તેનો સુખ પૂર્વક બોધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી તેનું ગ્રહણ ધા- રણ ચિન્તવન આદિ સરળતાથી થાય છે. ૯. આવી રીતે ઉપક્રમાદિ દ્વારોનું પ્રયોજન છેવટે કહેવાશે. ૨.

આ સંગ્રહગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ કહેવાની ઈચ્છા રાખનાર ભાષ્યકાર મહારાજ વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ માટે પ્રથમ આવશ્યકના અનુયોગનું ફળ પ્રતિપાદન કરનારી ગાથા કહે છે.

नाण–किरियाहिं मोक्खो तम्मयमावस्सयं जओ तेणं ।
तव्वक्खाणारम्भो कारणओ कज्जसिद्धि त्ति ॥ ३ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, અને આવશ્યક સૂત્ર જ્ઞાનક્રિયામય છે, તેથી તેના–આ- વશ્યકના વ્યાખ્યાનનો આરંભ કર્યો છે. કેમકે કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ૩.

(૧) સમ્યગ્બોધરૂપ જ્ઞાન, તથા (૨) સાવદ્ય યોગની વિરતિ, અને નિરવદ્ય યોગનું

સેવન કરવારૂપ ક્રિયા, એ ઉભયથી સર્વકર્મરૂપ મળ કલકનો નાશ થવા રૂપ મોક્ષ સ-વાય છે, એ વાત સર્વ શિષ્ટપુરૂષોને માન્ય છે. અહી સમ્યગ્દર્શન તે સમ્યગ્ જ્ઞાનમાં અન્તર્ભૂત છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શનવડેજ જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. તે સમ્યગ્દર્શ-નના અભાવે જ્ઞાન તે અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

શિષ્ય —જો જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, તો પછી આવશ્યકના અનુયોગને કહેવાનુ અહી શુ પ્રયોજન છે? કે જેથી મોક્ષની ઇચ્છાએ બુદ્ધિમાનો આ આવશ્યક-અનુયોગમા પ્રવૃત્તિ કરે?

ગુરૂ —આ આવશ્ક (અનુયોગ) એ જ્ઞાન ક્રિયાનુ કારણ છે. તેથી તે જ્ઞાનક્રિયા સ્વ-રૂપજ છે, જેમ ઘી આયુની વૃદ્ધિનુ કારણ હોવાથી લોકમા ઉપચારથી ઘીને આયુષ્ય કહે-વાય છે, નડ્વલનુ પાણી પગના રોગનુ કારણ હોવાથી તેને પગનો રોગ કહેવાય છે, આવી રીતે લોકમા કારણને ઉપચારથી કાર્ય કહેવાય છે, તેમ પ્રસ્તુત અનુયોગના વિષયભૂત સા-માયિકાદિ છ અધ્યયન સ્વરૂપ આવશ્યક પણ સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાનુ કારણ હોવાથી સમ્યગ્-જ્ઞાનક્રિયાસ્વરૂપ છે. માટે એ આવશ્યકસૂત્રનુ અધ્યયન શ્રવણ ચિન્તન અને તેમાં કહેલું અનુષ્ઠાન કરનારને અવશ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાની પ્રાપ્તિ થવાથી મોક્ષ ફળની સિદ્ધિ થાય છે. આ કારણથી આવશ્યકના અનુયોગમાં બુદ્ધિમાનોએ પ્રવૃત્તિ કરવી.

શિષ્ય —જો એ પ્રમાણે “ આવશ્યકથી જ્ઞાન ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષરૂપ ફળની સિદ્ધિ થાય છે, ” તો તે પરપરાએ આવશ્યકનુ ફળ થયુ, પણ તેના અનુયોગનુ ન થયુ, અને અહી તો આવશ્યકના અનુયોગના ફળનો વિચાર ચાલે છે.

ગુરૂ —આવશ્યક એ વ્યાખ્યેય છે, અને અનુયોગ એ તેનુ વ્યાખ્યાન છે, વ્યાખ્યાનમા વ્યાખ્યેયગત સર્વ અભિપ્રાય પ્રગટ કરાય છે, તેથી વ્યાખ્યેયનુ જે ફળ તે ફળ વ્યાખ્યાનનુ અવશ્ય જાણવુ. કારણ કે વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન બન્ને એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે, માટે મોક્ષ ફળ ઇચ્છનારાએ આવશ્યકના અનુયોગમા અવશ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ, કેમકે તેથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ, અને જ્ઞાન-ક્રિયા પામવાથી મોક્ષરૂપ ફળની સિદ્ધિ થાય છે.

શિષ્ય —જો કે આવશ્યકના અનુયોગથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય, તો પણ તેમાજ શા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી? અને બીજે ગમે ત્યા [1]ષષ્ટિત-ત્રાદિમાં કેમ ન કરવી?

ગુરૂ —કારણથીજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. જેમકે સારી રીતે નિશ્ચિત થએલા કારણ-મા બુદ્ધિમાનો પ્રવૃત્તિ કરે તોજ ઈછિત સપૂર્ણ કાર્ય સિદ્ધ થાય, પણ જો તેથી ઉલટુ કારણ વિનાજ કાર્ય સિદ્ધ થતુ હોય તો ઘાસમાથી પણ સુવર્ણ-મણિ-મોતી વિગેરેની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, અને તેમ થતાં આખુ જગત્ દરિદ્રતા વિનાનુ થઈ જાય, પરન્તુ એમ થવુ અસભવિત છે. અહી પ્રસ્તુતમાં આવશ્યકનો અનુયોગજ પરપરાએ મોક્ષનુ કારણ છે. પણ ષષ્ટિતત્રાદિ શાસ્ત્ર મોક્ષના કારણો નથી. કારણ કે આ આવશ્યકનો અનુયોગ જ્ઞાન ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવા વડે મોક્ષને સાધે છે અને બીજા ષષ્ટિતત્રાદિ શાસ્ત્રો જ્ઞાન ક્રિયારૂપ ન હો-વાથી પરપરાએ પણ મોક્ષને સાધનાર નથી. ૩

---

૧ ષષ્ટિતત્ર એ સાખ્યદર્શનનો મૂળ ગ્રથ છે, તેમા ૬૦ વિષયોપર વર્ણન કરાયેલુ છે તે માટે જુઓ ઇશ્વરકૃત સાખ્યકારિકા, અને તે ઉપરની વાચસ્પતિમિશ્રની સાખ્યતત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા તથા માણ્ડપાદાચાર્યનુ ભાષ્ય.

भव्वस्स मोक्खमग्गाहिलासिणो ठियगुरुवएसस्स ।
आईए जोग्गमिणं बाल–गिलाणस्स वाहारं ॥ ४ ॥

ગુરૂના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલનાર અને મોક્ષમાર્ગના અભિલાષિ એવા ભવ્યજીવને સર્વ શ્રુતની આદિમા બાળ અથવા રોગીને ઉચિત આહાર આપવાની પેઠે પ્રથમ આ આવશ્યક સૂત્રજ આપવુ યોગ્યછે. ૪

સમગ્ર દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવવા અગાઉ ગુરૂજી શિષ્યને આવશ્યકનો ઉપદેશ કરે છે. મોક્ષે જવાને લાયક જીવને 'ભવ્ય' કહેવામા આવે છે, ભવ્ય છતાં પણ મોક્ષની અભિલાષા વિનાનો હોય તો તે દૂરભવ્ય કહેવાય, તેવા દૂરભવ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો ઉચિત નથી, માટે મોક્ષમાર્ગનો અભિલાષિ એટલે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ઇચ્છનારો હોય, તથા ગુરૂઉપદેશમાં સ્થિત હોય-ગુરૂનો ઉપદેશ કર્તવ્યપણે પરિણમાવેલ હોય તેવા શિષ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો.

શિષ્ય ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ઇચ્છનાર હોય, પણ જો ગુરૂઉપદેશનાં સ્થિત ન હોય તો તેને આવશ્યકનુ વ્યાખ્યાન ન કરવુ તે તાત્પર્યાર્થ છે. પૂર્વોક્ત શિષ્યને બાળક અથવા રોગીને વૈદ્યો જેમ ઉચિત આહાર આપે છે, તેમ આચાર્ય મહારાજ શરૂઆતમાં આવશ્યકનો અનુયોગ આપે છે, અર્થાત્ વૈદ્યો શરૂઆતમાં બાળકને હલકો-મધુર આદિ આહાર આપે છે, અને રોગીને રાબ વિગેરે જે વખતે જે ઉત્તરોત્તર-બળ-પુષ્ટિ આદિનો હેતુ હોય એવો આહાર આપે છે. તેવીજ રીતે ઉપર જણાવેલ એવા ભવ્યાત્માને ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિના કારણભૂત આવશ્યકનો ઉપદેશ મુનિપુંગવો ને આચાર્ય મહારાજા આપે છે. ૪

હવે બીજુ યોગદ્વાર કહે છે.

ઉત્તમ પ્રકારના ભવ્યાત્માને શરૂઆતમા આવશ્યક આપવુ યોગ્ય છે, એટલુ જ જાણીને ગુરૂમહારાજ તે ભવ્યને આવશ્યક આપે છે કે બીજી કોઈ વિધિની અપેક્ષા રાખે છે? શિષ્યની આવી શંકાનુ સમાધાન કરવાને શ્રીગુરૂમહારાજ કહે છે કે—

कयपचनमोकारस्स दिन्ति सामाइयाइयं विहिणा ।
आवासयमायरिया कमेण तो सेसयसुयं पि ॥ ५ ॥

જેણે મંગળ માટે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય એવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ વિધિપૂર્વક સામાયિકાદિ આવશ્યક આપે છે, અને તે પછી તેવીજ રીતે સર્વ શ્રુત પણ આપે છે. ૫.

મંગળ માટે જેણે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય, એવા ભવ્યાદિવિશેષણયુક્ત શિષ્યને પ્રશસ્ત દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ને ભાવરૂપ તથા પ્રશસ્ત દિશા તરફ રહેવુ જોઇએ તે રૂપ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથીજ સામાયિકાદિરૂપ આવશ્યક સૂત્ર આચાર્ય મહારાજ આપે છે. પરન્તુ આ યોગ્ય છે એટલુ જ માત્ર જાણીને સૂત્રાદિની વાચના આપતા નથી. આ પ્રમાણે આવશ્યક આપ્યા પછી આચારાંગાદિ શ્રુત આપે છે, અને એમ કરતાં કરતાં શિષ્યને સર્વ શ્રુતોદધિનો પાર પમાડે છે. ૫.

આવશ્યક સૂત્રની માફક તેના અનુયોગને આપવામાં પણ આજ વિધિ છે, તે જણાવવાને કહે છે.

तेणेव याऽणुओगं कमेण तेणेव याऽहिगारोऽयं ।
जेण विणेयहियत्थाय थेरकप्पक्कमो एसो ॥ ६ ॥

તે સૂત્ર આપવા અનુક્રમથીજ આચાર્ય મહારાજ અનુયોગને પણ આપે છે, અને તેજ ક્રમે આ આવશ્યક સૂત્રના અનુયોગને પણ અધિકાર છે. કેમકે શિષ્યવર્ગના હિત માટે સ્થવિર કલ્પને આગલ કહેવાશે તેવો ક્રમ છે. ૬.

ઉપર પાંચમી ગાથામાં કહ્યા મુજબ પંચનમસ્કાર ઉચ્ચારણ કરવારૂપ સૂત્ર વિધિના અનુક્રમથી વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ આચાર્ય મહારાજ શિષ્યને આપે છે. આવશ્યક સૂત્રપ્રદાન-ક્રમ અને આવશ્યક વ્યાખ્યાનપ્રદાનક્રમ આ બે પ્રકારના અનુક્રમમાં અહીં અનુયોગ અનુક્રમ પ્રસ્તુત હોવાથી આ ગાથાના પ્રારંભથી અનુયોગપ્રદાનને અધિકાર અહિ આં ઇષ્ટ છે. કારણ કે શિષ્ય વર્ગને ઉત્તરોત્તર ગુણ પ્રાપ્તિ માટે સ્થવિરોને એટલે ગચ્છવાસી સાધુઓને સા-માચારી વિશેષ રૂપ આવો કલ્પ છે. એ કલ્પનુ સ્વરૂપ અને ક્રમ હવે પછીની ગાથામાં કહેવાશે. ૬.

पव्वज्जा सिक्खावयमत्थग्गहणं च अनिअओ वासो ।
निप्फत्ती य विहारो सामायारी ठिई चेव ॥ ७ ॥

પ્રવજ્યા[1], શિક્ષાપદ[2], અર્થ ગ્રહણ[3], અનિયતવાસ[4], નિષ્પત્તિ[5], વિહાર[6], અને સા-માચારીની સ્થિતિ[7] (આ સાત પ્રકારે સ્થવિર કલ્પના ક્રમ છે) ૭.

પ્રથમ તો ગુણવાન્ ગુરૂએ વિધિપૂર્વક આલોચના દઇને યોગ્ય વિનીત શિષ્યને પ્રશ-સ્ત દ્રવ્યક્ષેત્રાદિમા વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપવી. ૧. તે પછી એ દીક્ષા આપેલ શિષ્યને શિ-ક્ષાનો અધિકાર હોય છે. તે શિક્ષા બે પ્રકારની છે એક ગ્રહણશિક્ષા એટલે શાસ્ત્રનો અ-ભ્યાસ, અને બીજી આસેવનાશિક્ષા એટલે પડિલેહણ આદિ ક્રિયા શિખવવી, તેમાં બાર વર્ષ પર્યંત સૂત્ર ભણવુ, તે ગ્રહણશિક્ષા, અને પડિલેહણાદિ ક્રિયાનો ઉપદેશ તે આસે-વનાશિક્ષા.

(આ ગાથામા જે સિક્ખાવય પદ છે તેની હમે શિક્ષાપદ એવી વ્યાખ્યા કરી છે. છતા બીજા આચાર્યો શિક્ષાશબ્દથી વ્રતપદ જુદુ કરીને એવો અર્થ કરે છે કે શિક્ષા દશ-વૈકાલિકનુ ચોથુ અધ્યયન કે આચારાગનુ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન થયા પછી પંચ મહાવ્રત અને છઠ્ઠુ રાત્રિ ભોજન વિરમણ રૂપ જે વ્રતો તેમાં શિષ્યને સ્થાપન કરવો તે શિક્ષાવ્રત પરન્તુ બૃહત્કલ્પચૂર્ણિમાં અને પ્રાચીનટીકામા એ પ્રમાણે જણાતુ નથી, તેથી એ વ્યા-ખ્યાનની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.) ૨.

દીક્ષા ગ્રહણ કરાવ્યા પછી શિષ્યને બાર વર્ષ પર્યન્ત સૂત્ર ભણાવવુ. તે પછી બાર વર્ષ પર્યન્ત એ સૂત્રનો અર્થ સમજાવવો. કારણ કે જેમ હળ રેંટ અથવા ઘાણીમાંથી છુટેલો ભૂખ્યો બળદ સારૂ અથવા ખરાબ ઘાસ સ્વાદનો અનુભવ કર્યા સિવાય ખાઈ જાય છે, અને પછી વાગોળતી વખતે એનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેવીજ રીતે શિષ્ય પણ પ્રથમ અર્થ જાણ્યા વિના બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર ભણે તે વખતે તેનો અર્થ નહિ જાણવાથી શિષ્યને રસ પડતો નથી, પરન્તુ અર્થ ગ્રહણ કરતી વખતે રસ પડે છે. અથવા જેમ ખેડુત પ્રથમ ડાંગેર આદિ ધાન્ય વાવે છે, પછી તેનુ રક્ષણ કરીને પકવે છે, તે પછી તેને

કાપી મસળી સાફ કરીને ઘેર લાવીને નિશ્ચિતપણે તેનો ઉપભોગ કરે છે, જો તેમ ન કરે તો ધાન્ય વાવવા આદિનો તેનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય. તેજ પ્રમાણે શિષ્ય પણ બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર ભણીને જો તેનો અર્થ ગ્રહણ ન કરે તો તેને તેના અધ્યયનનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય. માટે સૂત્ર ભણ્યા બાદ બાર વર્ષ પર્યન્ત અવશ્ય તેનો અર્થ સાંભળવો. આ પ્રમાણે સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે કે પ્રથમ દીક્ષા આપવી, તે પછી સૂત્ર ભણાવવું અને તે પછી તેનો અર્થ ભણાવવો. આથી અનુયોગ આપવાના ક્રમનો અહીં અધિકાર છે એમ જે પૂર્વે કહ્યું હતુ તેનો અહી સબંધ જોડે છે કે સૂત્ર અધ્યયન કર્યા બાદ તેના અર્થ વ્યાખ્યાન રૂપ સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે, અને અર્થ કહેવા રૂપ આવશ્યકના અનુયોગનેજ શાસ્ત્રકારે કહેવાનો આરંભ કર્યો છે. (૩) આટલી બાબત આ ગાથામાં ચાલતા વિષયને ઉપયોગી છે આ સિવાય જે બીજુ કહેવાશે તે બધુ પ્રાસંગીક છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સૂત્રાર્થ ભણેલો શિષ્ય જો આચાર્ય પદને લાયક હોય તો ઓછામા ઓછા બે મુનિઓ અને ત્રીજો પોતે એમ ત્રણ જણને ગ્રામ-નગર-સંનિવેશ આદિમાં વિહાર કરાવી બાર વર્ષ સુધી વિવિધદેશોના દર્શન અવશ્ય કરાવવા. અને જો તે શિષ્ય આચાર્યપદને લાયક ન હોય તો તેને માટે આ દેશાટનનો નિયમ નથી.

શિષ્ય —આચાર્યપદને લાયક શિષ્ય શા માટે દેશોના દર્શન કરે?

ગુરૂ —વિવિધ દેશોમા વિહાર કરતા તે તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ દીક્ષાભૂમિ વિગેરે જુએ, તે જોઈને વિચારે કે-અહી તીર્થંકરો જન્મ્યા હતા, અહી દીક્ષા લીધી હતી, અહી મોક્ષે ગયા હતા, ઇત્યાદિ વિચારતા તેને અતિશય આનંદ થાય છે, અને તેથી પોતે સમકિતમા સ્થિર થાય છે, તેમજ બીજાઓને પણ સ્થિરતા કરાવે છે. વળી જુદા જુદા દેશોમા ફરતાં અતિશય શ્રુતજ્ઞાની આચાર્યોના દર્શનથી સૂત્રાર્થ સંબંધી અને સામાચારી સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ જુદા જુદા દેશોની ભાષા અને આચારનુ પણ જ્ઞાન થાય છે. તેથી તે તે દેશોમાં જન્મેલા શિષ્યોને તે તે ભાષામાં ધર્મોપદેશ આપી શકે છે. પછી એ ધર્મોપદેશથી બોધ પામેલાઓને દીક્ષા આપે છે, પૂર્વે દીક્ષા પામેલાઓ તેની ઉપસંપદા-નિશ્રા અંગીકાર કરે છે, અને આ ગુરૂ સર્વ ભાષા તથા આચારમા કુશળ છે એમ જાણીને તે પ્રતીચ્છકોને તેના પર પ્રીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે આચાર્યપદને લાયક હોય એવા શિષ્યને બાર વર્ષ સુધી દેશ દર્શન કરાવવા રૂપ અનિયત વાસ કરાવવો, એથી ઘણા શિષ્યોની પ્રાપ્તિ બાદ આચાર્ય પદ પામીને સ્વ-પરનો ઉપકાર કરે. લાંબો દીક્ષાપર્યાય પાળી બીજા યોગ્ય શિષ્યને પોતાના પદ પર સ્થાપી પોતે ભગવન્તે કહેલા માર્ગમાં વિશેષ અનુષ્ઠાન કરે. એ વિશેષ અનુષ્ઠાન બે પ્રકારે છે. (ક) સંલેખનાદિ કરીને ભક્ત પરિજ્ઞા ૧ ઇંગિની ૨ અને પાદોપગમન ૩ રૂપ અનુષ્ઠાનથી મરણ અંગીકાર કરે, અથવા (ખ) જિનકલ્પ-પરિહાર વિશુદ્ધિ-અથવા યથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર કરે, આ બન્ને પ્રકારના અનુષ્ઠાનમા તે તે અનુષ્ઠાનની સામાચારી જાણીને પ્રવૃત્તિ કરે.

પહેલા પ્રકારનુ અનુષ્ઠાન કરનાર આચાર્ય-" જેમ પક્ષીઓ પ્રયત્નથી બચ્ચાને તૈયાર કરે તેમ પ્રયત્નથી શિષ્યોને તૈયાર કરીને બાર વર્ષની સંલેખના કરે. તે આ પ્રકારે-ચાર વર્ષ છઠ અઠમ આદિ વિચિત્ર પ્રકારનો તપ કરે, ચાર વર્ષ દુધ દહિ આદિ વિગય રહિત તપ કરે, બે વર્ષ એકાંતરે આંબિલ કરે, છ માસ મધ્યમ તપ કરીને પારણે પ્રમાણોપેત ભોજનવાળુ આંબિલ કરે. બીજા છ માસ છઠ્ઠ અઠ્ઠમાદિ વિકૃષ્ટ તપ કરે અને તે પછી એક

વર્ષ પર્યન્ત એક પચક્ખાણ પૂરૂ થયા પહેલા બીજા પ્રત્યાખ્યાનની શરૂઆત જેમા થાય તે પ્રત્યાખ્યાન કોટીસહિત કહેવાય, એવી રીતે કોટીસહિત આંબિલ કરે. એમ બાર વર્ષની સલેખના કર્યા પછી યોગ્ય અવસરે ભક્તપરિજ્ઞાદિ કરે, અથવા પર્વતની ગુફામા જઇ પાદપોગમન અનશન કરે.

બીજા પ્રકારનુ અનુષ્ઠાન કરનાર આચાર્ય જિનકલ્પ આદિ અગીકાર કરે છે. તેમા પ્રથમ તો મધ્યરાત્રે આ પ્રમાણે વિચારે કે-વિશુદ્ધચારિત્રાનુષ્ઠાન વડે મે આત્મહિત કર્યું, અને શિષ્યાદિને ઉપકાર કરવાથી પરહિત પણ કર્યું. વળી ગચ્છનુ પરિપાલન કરે એવા શિષ્યો પણ હવે તૈયાર થયા છે, તો હવે મારે વિશેષ આત્મહિત કરવુ ઉચિત છે. ઇત્યાદિ વિચારીને જો પોતાને વિશિષ્ટજ્ઞાન હોય તો પોતેજ પોતાનુ આયુષ્ય કેટલુ અવશેષ છે તેનો વિચાર કરે, પોતાને તેવુ વિશિષ્ટજ્ઞાન ન હોય તો તેવા જ્ઞાનવાળા બીજા આચાર્યને પૂછીને નિર્ણય કરે. એ પ્રમાણે આયુષ્યનો નિર્ણય થતાં જો આયુષ્ય અલ્પ જણાય તો ભક્તપરિજ્ઞાદિમાંથી કોઇ પણ એક પ્રકારે મરણ અગીકાર કરે, પણ જો આયુષ્ય દીર્ઘ જણાય અને જઘાબળ ક્ષીણ થયુ હોય તો વૃદ્ધવાસ અગીકાર કરે, પરન્તુ શક્તિ સારી હોય તો જિનકલ્પાદિમાંથી કોઇ પણ કલ્પનો સ્વીકાર કરે. તેમા જો જિનકલ્પ સ્વીકારવાની ઇચ્છા હોય તો આ પાંચ તુલના (ભાવના) થી પોતાના આત્માની તુલના (પરીક્ષા) કરે, તપ-સત્ત્વ-સૂત્ર-એકત્વ અને બળથી, એમ પાંચ પ્રકારે તુલના કરે. જિનકલ્પ અગીકાર કરનાર આચાર્ય-ઉપાધ્યાય પ્રવર્તક-સ્થવિર-અને ગણાવચ્છેદક આ પાચમાંના કોઈ પણ ઘણુ કરીને હોય છે. તેઓ ઉપર્યુક્ત પાંચ ભાવનાથી આત્માની તુલના કરે. અને કન્દર્પ-કિલ્બિષિક-આભિયોગિક અસુર અને સમોહના સબધવાળી પાંચ અશુભ ભાવનાઓનો ત્યાગ કરે.

ઉપર જણાવેલ તપ સત્ત્વ આદિ પ્રશસ્તભાવનાથી આત્માની તુલના કરતાં પ્રથમ તપ વડે આત્માની તુલના કરે, તેમાં ક્ષુધાનો એવો જય કરે કે દેવ આદિના ઉપસર્ગથી છ માસ પર્યન્ત શુદ્ધ આહાર આદિ ન મળે તો પણ પીડા ન પામે, (૧) સત્ત્વભાવનાથી ભયનો પરાજય કરે, તે સત્વભાવના પણ પાચ પ્રકારે છે, તે એવી રીતે કે રાત્રિએ જ્યારે સર્વ સાધુઓ સુઈ જાય ત્યારે પોતે એકલાજ ઉપાશ્રયમા કાઉસગ્ગ કરે. એ પહેલા પ્રકારની સત્ત્વભાવના થઈ. બીજીમા ઉપાશ્રયની બહાર રહીને કાઉસગ્ગ કરે. ત્રીજીમા ચોકમા રહીને કાઉસગ્ગ કરે. ચોથીમાં શૂન્યગૃહમા, અને પાંચમીમા સ્મશાનમાં રહીને કાઉસગ્ગ કરે. એવી રીતે પાચ સ્થાને કાઉસ્સગ્ગ કરી પાચ પ્રકારે ભયનો જય કરી સત્ત્વની પરીક્ષા કરે (૨) એ પાંચ પ્રકારની સત્ત્વભાવનાથી આત્માને ભાવિત કર્યા પછી સૂત્ર ભાવનાથી ભાવિત કરે, તે એવી રીતે કે પોતાના નામની પેઠે સૂત્રને એવુ પરિચિત કરે કે સૂત્રપરાવર્તન કરવાના અનુસારે રાત્રે અથવા દિવસે ઉચ્છ્વાસ-પ્રાણ-સ્તોક-લવ-મુહૂર્ત વિગેરે કાળ સારી રીતે જાણી શકે. (૩) તે પછી એકત્વભાવનાથી આત્માને ભાવિત કરે. તે એવી રીતે કે એક સઘાડાના સાધુ આદિની સાથે પણ પૂર્વે થએલા આલાપ-સલાપ-સૂત્રાર્થ ને સુખદુ ખાદિ પ્રશ્ન પરસ્પર કથા-વાર્તા કરવી વગેરે સર્વસબધનો ત્યાગ કરે. એમ કરવાથી બાહ્ય મમત્વ મૂળથી નાશ પામે, તે પછી શરીર-ઉપધિ આદિથી પણ પોતાને ભિન્ન જુએ. એથી સર્વવસ્તુ ઉપરની આસક્તિ-મમતાનો સર્વથા અભાવ થાય. (૪) તે પછી બળભાવનાથી તુલના કરે. એમાં બળ બે પ્રકારે છે-એક શારીરિક બળ અને બીજુ માનસિક-ધીરજ બળ. જિનકલ્પ અગીકાર કરનાર મુનિનુ શારીરિક બળ બીજા સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં વિશેષ હોવુ

જોઇએ. જો કે તપસ્યાદિથી કૃશ થએલાનુ શારીરિક બળ જોઇએ તેવુ તથાપ્રકારનુ નથી હોતુ તોપણ માનસિક ધૈર્યબળ એવુ હોય કે મોટા પરિસહ તેમજ ઉપસર્ગોથી પણ પરાભવ ન પામે. (૫)

ઉપરોક્ત પાંચ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા જિનકલ્પ સમાન હોઈ ગચ્છમાં વસતાં છતાં પણ આહારાદિની ભાવના પ્રથમ કરે. એટલે ત્રીજી પોરસીએ આહાર લે, તેમાં વાલ-ચણા વિગેરે ગૃહસ્થોને ત્યાથી નાખી દેવા લાયક લુખ્ખો આહાર ગ્રહણ કરે, આ એષણાના સબધમા કહ્યુ છે કે "સસૃષ્ટ-અસંસૃષ્ટ ઉધ્ધૃત-અલ્પલેપ-ઉદ્ગૃહીત-પ્રગૃહીત-અને ઉજ્ઝિત ધર્મ" આ સાત પ્રકારની પિંડૈષણામાંથી પહેલી બે શિવાયની કોઇપણ બે એષણાનો અભિગ્રહ કરી એક એષણા વડે ભોજન અને બીજી એષણા વડે પાણી ગ્રહણ કરે. આ સિવાય બીજા પણ આગમોક્ત વિધાનથી ગચ્છમા રહીને પ્રથમ આત્માને બરાબર ભાવિત કરે. તે પછી જિનકલ્પ અગીકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા મુનિ સઘ એકઠો કરે, તેના અભાવે પોતાના ગચ્છને તો અવશ્યક એકઠો કરે, તે પછી તીર્થંકર પાસે અને તે ન હોય તો ગણધર પાસે તેમના અભાવે ચૌદપૂર્વધર પાસે, તે પણ ન હોય તો દશ પૂર્વધર પાસે, તેમનો પણ અભાવ હોય તો વડ પીપળો અથવા અશોકના વૃક્ષની નજીક જઇને જિનકલ્પ અગીકાર કર્યા અગાઉ પોતાના પદપર થાપેલા આચાર્યને તથા બાલ વૃદ્ધ સહિત ગચ્છને તથા વિશેષે કરીને પૂર્વે જે પોતાથી વિરૂદ્ધ હોય એવાને આ પ્રમાણે ખમાવે. "હે ભગવન્! જો પ્રમાદથી પૂર્વે તમારી સાથે મે સારૂ વર્તન ન કર્યુ હોય તો નિશલ્ય ને કષાય રહિત થઈ તમને ખમાવુ છુ. પછી તે જિનકલ્પાદિ લેનારે યથાયોગ્ય ખમાવેલા તે મુનિઓ ભૂમિપર મસ્તક મૂકીને આનન્દથી અશ્રુપાત કરતા યથાયોગ્ય તેમને ખમાવે. ખમાવનારને 'મોક્ષમાર્ગમા નિશલ્યપણુ વિનય માર્ગની ઉન્નતિ, એકત્વ, લઘુતા, અને જીનકલ્પમા અપ્રતિબધ, એ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે." એ રીતે સર્વને ખમાવ્યા બાદ પોતાના પદે થાપેલા આચાર્યને તેમજ બીજા મુનિઓને શિખામણ આપે કે-"તમારે હવે આ પોતાના ગચ્છનુ પાલન કરવુ અને સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધ થવુ. વળી અન્તે તમારે પણ અમારી પેઠે જિનકલ્પાદિ વિશેષ અનુષ્ઠાન કરવુ, કેમકે જૈનશાસનમા આવોજ ક્રમ છે. વળી વિનય કરવા યોગ્ય તરફ પૂર્વે વિનય કરેલો છે છતા હવે પ્રમાદ ન કરશો, વધારે શુ? જેની જેની સાથે જે જે પ્રકારે ઘટે તે તે પ્રકારે વર્તવાનુ તમે જાણો છો." આ પ્રમાણે આચાર્યને કહ્યા પછી બીજા મુનિઓને કહે કે-"આ અવમ છે (નાનો છે), સમરાત્નિક છે (પર્યાયે કરીને સરખો છે), અમારી અપેક્ષાએ અલ્પ શ્રુતવાળો છે. એમ જાણીને તમે આ નવા સ્થાપેલ આચાર્યનો પરાભવ ન કરશો, કેમકે તે હવે તમારે વધારે પૂજવા યોગ્ય છે. ઈત્યાદિ શિક્ષા આપીને જિનકલ્પી મુની પાખસહિત પક્ષીની જેમ અથવા મેઘના સમૂહથી નીકળેલી વિજળીઓની જેમ ઉપકરણ સહિત સમુદાયથી નિરપેક્ષ એવો તે મહાપુરૂષ ધીરપણે ચાલ્યો જાય. મેરૂની ગુફામાથી નીકળેલા સિહની પેઠે ગચ્છથી નીકળેલા તે આચાર્ય દેખાતા બધ થાય એટલે આનન્દિત ચહેરે મુનિઓ પાછા ફરે. જિનકલ્પ અગીકાર કરેલ સાધુ વિઘ્નરહિત માસપર્યન્ત નિર્વાહ થાય એવુ ક્ષેત્ર જાણીને ત્યાં જઈ વિહાર કરે.

જિનકલ્પ અગીકાર કરેલ મુનિ જે ગામમા માસકલ્પ અથવા ચતુર્માસ કરે ત્યા તેના છ ભાગ કલ્પે અને એકેક ભાગમાં એકેક દિવસ ગોચરી જાય; એટલે જે ભાગમાં એક દિવસે ગોચરી ગએલ હોય તે ભાગમાં ફરી સાતમે દિવસે ગોચરી જાય. ગોચરી અને વિહારાદિ ત્રીજી પોરૂષીએજ કરે. જ્યાં ચોથી પોરૂષી શરૂ થાય ત્યા અવશ્ય ઉભા રહે,

ર્યાથી જરા પણ ગમન ન કરે. પૂર્વે કહેલ સાત એષણામાથી પહેલાની બે શિવાયની પાંચમાંથી કોઇ પણ બે એષણાના અભિગ્રહથી અલેપ ભાત પાણી ગ્રહણ કરે. એષણાદિના કારણ સિવાય કોઇની સાથે કઈ પણ બોલે નહિ. એક વસતિમા વધારેમા વધારે સાત જિન કલ્પિ રહે, પણ એક બીજા સાથે વાતચીત કરે નહિ. ઉપસર્ગ પરિસહ સર્વ સહનજ કરે, રોગ થાય તો ઔષધ વગેરે નજ કરાવે, પણ તેની વેદના સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે. મનુષ્ય તિર્યંચ આદિનુ આવવુ તે આપાત, અને તેઓની જ્યા નજર આવે તે સ લોક એ વગેરે દોષ રહિત સ્થળે લઘુનીતિ (પીશાબ) વડી નીતિ-જ ગલ કરે, અન્ય સ્થળે ન કરે. વળી જિનકલ્પિઓ અવશ્ય વસતિમાં અમત્વ રહિત અને પરિકર્મ વિનાના હોય છે, સ્થવિરોને પણ પ્રમાર્જના સિવાય એમજ હોય છે. (જિન કલ્પી તો વસતિની પ્રમાર્જના પણ ન કરે), પરિકર્મ રહિત વસતિમાં પણ નિર તર ઉભા રહે, કદિ જો બેસે તો ઉભડકઆસનેજ બેસે. પલાંઠી વાળીને તે ન બેસે. કેમકે તેમની પાસે જમીન પર પાથરવાને કઈ આસનાદિ ઉપકરણ હોતુ નથી. માર્ગના જતા ઉન્મત્ત હાથી વાઘ સિ હ આદિ સામા આવે તો તેના ભયથી બ્હીને અવળા માર્ગે જઈ ઇર્યાસમિતિનો ભ ગ ન કરે પરન્તુ તેના સામાજ ચાલ્યા જાય, ઇત્યાદિ જિન કલ્પિનો વિધિ આગમથી જાણવો.

પૂર્વોક્ત બેઉ પ્રકારના વિહારમાં શ્રુતસ હનનાદિસ્થિતિ આ પ્રમાણે જાણવી. જિનકલ્પિને ઓછાં ઓછુ શ્રુત નવમા પૂર્વની ત્રીજી આચાર વસ્તુ સુધી હોવુ જોઇએ અને વધારેમાં વધારે દશ પૂર્વમાં કઇક ન્યૂન હોવુ જોઇએ. તથા વજ્રની ભીત સમાન મજબુત પહેલુ વજ્રઋષભનારાચ સ ઘયણ હોય. કલ્પઅ ગીકારની સ્થિતિ પ દર કર્મભૂમિમા હોય, અને હરણ થવાથી અકર્મભૂમિમાં પણ હોય. ઉત્સર્પિણી કાળમા જિન કલ્પવાળા મુનિરાજો ત્રીજા ચોથા આરામાંજ હોય, જન્મમાત્રથી તો બીજા આરામા પણ હોય. અવસર્પિણી કાળમાં જન્મમાત્રથી ત્રીજા ચોથા આરામાંજ હોય, અને જિનકલ્પવાળા તો પાચમા આરામા પણ હોય, તથા સ હરણથી તો સર્વકાળમા હોય છે. જિનકલ્પ અ ગીકાર કરનારા સામાયિક છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રમાં અને જિનકલ્પ અ ગીકાર કરેલાઓ તો સૂક્ષ્મસ પરાય ને યથાખ્યાત ચારિત્રમા પણ ઉપશમશ્રેણિ પામેલા હોય તો હોય છે. ક્ષપકશ્રેણિને પામતા નથી. જિનકલ્પ અ ગીકાર કરનારાઓ વધારેમાં વધારે બસોથી નવસો સુધી હોય છે, અને પૂર્વે જેઓએ જિનકલ્પ અ ગીકાર કરેલ હોય તેવાઓ બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. તેઓ ઘણુ કરીને અપવાદ સેવતા નથી, જ ઘાબળ ક્ષીણ થયુ હોય અને વિહાર ન કરે તો પણ તે આરાધક કહેવાય છે. આવશ્યિકી-નૈષેધિકી-મિથ્યાદુષ્કૃત-ગૃહિવિષય પૃચ્છા-અને ગૃહિવિષય ઉપસ પદા આ પાચ સામાચારી એમને હોય છે, ઇચ્છા-મિચ્છા આદિ બીજી પાચ સામાચારી નથી હોતી. બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે-આવશ્યિકી-નૈષેધિકી-અને ગૃહસ્થોપસ પત્ રૂપ ત્રણ સામાચારીજ જિનકલ્પિને હોય છે, કારણ કે ઉદ્યાનાદિમાં વસનારા જિનકલ્પિને સામાન્યથી પૃચ્છાઆદિ પણ સ ભવતા નથી. વળી દરરોજ તેઓ લોચ કરે. આ સિવાય વિશેષ હકીકત સિદ્ધાન્તથી જાણવી.

પરિહારવિશુદ્ધિકલ્પની સામાચારી વિગેરે આ ગ્રથમા પરિહારવિશુદ્ધિ નામનુ ચારિત્ર કહેતી વખતે આગળ કહેવાશે.

યથાલન્દિકકલ્પની સામાચારી સ ક્ષેપથી આ પ્રમાણે છે, પાણીથી ભીંજાવેલો હાથ જેટલા કાળમાં સુકાય તેટલા કાળથી માંડીને પાંચ રાત્રિદિવસનો જે કાળ તેને સિદ્ધાન્ત પરિભાષામાં લન્દ કહે છે તેટલો કાળ ઉલ્લ ઘન કર્યા સિવાય જે વિચરે, એટલે વધારેમાં વધારે

પાંચ અહોરાત્ર એક સ્થળે રહે તે યથાલન્દિક કહેવાય. તેમને તપ-સત્ત્વ આદિ ભાવના જિનકલ્પિની પેઠે જ હોય, પાંચસાધુનો સમુદાય આ કલ્પ અંગીકાર કરે છે, અને ગામમાં છ શેરીઓ અથવા પોળોની જિનકલ્પિની પેઠે કલ્પના કરે છે, પણ ઉત્કૃષ્ટલન્દચારિ એકેક શેરીમાં પાંચ પાંચ દિવસ સુધી પર્યટન કરે છે. યથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર કરનારા ઓછામાં ઓછા ૫ નર હોય છે અને વધારેમાં વધારે બે હજારથી નવ હજાર હોય છે. તથા પૂર્વે જેઓએ યથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર કરેલ હોય તેવાઓ ઓછામાં ઓછા બે ક્રોડથી નવ ક્રોડ સુધી હોય છે. અને વધારેમાં વધારે પણ તેટલી જ હોય છે. આ યથાલન્દિક બે પ્રકારના હોય છે-એક ગચ્છપ્રતિબદ્ધ અને બીજા ગચ્છથી અપ્રતિબદ્ધ; તેમાં જેઓ ગચ્છથી પ્રતિબદ્ધ છે. તેઓ ફક્ત નહિ સાંભળેલા અર્થનું શ્રવણ કરવાને જ ગચ્છના સબંધમાં રહે છે. પુન એ બન્ને બબ્બે પ્રકારના છે-એક જિનકલ્પિયથાલન્દિક અને બીજા સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક, જે ભવિષ્યમાં જિનકલ્પ અગીકાર કરનાર હોય તે જિનકલ્પિયથાલન્દિક કહેવાય, અને જે પુન સ્થવિરકલ્પનો આશ્રય કરવાના હોય તે સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક કહેવાય. આ બેમાં પરસ્પર આટલો તફાવત હોય છે. બન્ને પ્રકારના યથાલન્દિક ગચ્છ અન્યને સોંપે, પરન્તુ સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક ગચ્છમાં રહીને નિરવદ્યપણે સર્વ પરિકર્મ કરે. વળી તે વસ્ત્ર-પાત્ર સહિત હોય છે. અને જેઓ ભવિષ્યમાં જિનકલ્પી થવાના હોય તેમને વસ્ત્ર-પાત્ર ન હોય. વળી તેઓ શરીરની પ્રતિચર્યા ન કરે, આંખનો મેલ પણ દૂર ન કરે, સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ સહન કરે, પરન્તુ કદિ પણ ચિકિત્સા ન કરાવે. આ પ્રમાણે જિનકલ્પિ આદિની સામાચારી છે. તે સબંધી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ વૃહત્કલ્પાદિ ગ્રંથમા જોઈ લેવુ.

પૂર્વોક્ત રીતે દીક્ષા અને સૂત્રાધ્યયનરૂપ શિક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી અર્થ ગ્રહણ કરવો, એમ કહેવાથી એ સિદ્ધ થયુ કે સૂત્ર ભણવાનો કાળ પૂર્ણ થયા પછી તેના અર્થ વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહીં પણ એનોજ પ્રસ્તાવ છે. ૭

શિષ્ય —પંચનમસ્કાર કરેલો હોય તેવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ સામાયિકાદિશ્રુત આપે છે, અને તેનો અનુયોગ પણ તેવીજ રીતે આપે છે. આમ કહેવાથી તો—

आईऍ नमोकारो जइ पच्छाऽऽवासयं तओ पुव्वं ।
तस्स भणिएऽणुओगे जुत्तो आवस्सयस्स तओ ॥ ८ ॥

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક છે તો પહેલા તેનો-નમસ્કારનો અનુયોગ અને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો જોઇએ. ૮.

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક અપાય છે, એ ન્યાયથી તો એવુ ઠર્યું કે પ્રથમ નમસ્કારનો અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) કહેવુ ને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો જોઇએ કેમકે વ્યાખ્યેયના અનુસારેજ વ્યાખ્યાન કરાય છે. અહીં આવશ્યક રૂપ વ્યાખ્યેયની આદિમાં નમસ્કાર આપ્યો એમ તમે કહ્યુ છે. તો નમસ્કારનો અનુયોગ કહ્યા બાદ આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો ઉચિત છે. અને તેથી પ્રથમ ગાથામાં આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ એમ કહ્યું છે તે જગોપર નમસ્કારનો અનુયોગ કરીને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ." એમ કહેવુ ઉચિત હતું. ૮.

આચાર્ય શ્રી શિષ્યની એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે કે—

सो सव्वसुअक्खन्धब्भन्तरभूओ जओ तओ तस्स ।
आवासयाणुओगादिग्गहणग्गहिओऽणुओगोऽवि ॥ ९ ॥

જે માટે તે નમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ભૂત છે તેથી આવશ્યકના અનુયોગનુ ગ્રહણ કરવાથી તેનો અનુયોગ પણ ગ્રહણ કરેલોજ છે. ૯.

એ પંચનમસ્કારરૂપ નમસ્કાર આવશ્યક-દશવૈકાલિક-ઉત્તરાધ્યયન આદિ સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત રહેલો છે તેથી આવશ્યકનો અનુયોગ ગ્રહણ કરવાથી નમસ્કારનો અનુયોગ પણ ગ્રહણ કરેલોજ જાણવો. કારણ કે આવશ્યકાદિ શ્રુતસ્કંધમા નમસ્કાર અન્તર્ભૂત હોવાથી તે નમસ્કારને માટે જુદી પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર નથી. એટલાજ કારણથી આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ." એમ કહેવાથી "નમસ્કારનો અનુયોગ પણ કરીશ" એ કહેલુંજ જાણવું. ૯.

પંચનમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત છે એ કેમ જણાય?, તેના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

तस्स पुणो सव्वसुयब्भंतरया पढममंगलग्गहणा ।
जं च पिहो न पढिज्जइ नंदीए सो सुयक्खंधो ॥ १० ॥

તે નમસ્કારને સર્વમંગળોમાં પ્રથમ મંગળરૂપે ગ્રહણ કરેલ હોવાથી તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર રહેલો છે, અને તેથી નંદી સૂત્રમા પણ તે પંચનમસ્કારનો જુદો શ્રુતસ્કંધ નથી કહ્યો. ૧૦.

'मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं हवइ मंगलं' એટલે સર્વમાંગલિકોમા પ્રથમ મંગળ છે, એ વચનથી પ્રથમમંગલપણાના અભિપ્રાયથી સર્વશ્રુતની આદિમા પંચનમસ્કારને પ્રથમમંગળરૂપે ગ્રહણ કરવામા આવે છે તેથી તે સર્વશ્રુતની અન્તર્ગત પ્રતીત થાય છેજ. વળી નન્દી સૂત્રમાં પણ આવશ્યક-દશવૈકાલિક આદિ શ્રુતસ્કંધની પેઠે નમસ્કારશ્રુતસ્કંધ જુદો નથી કહ્યો, કે જેથી તે પંચનમસ્કારને તે શ્રુતસ્કંધોથી ભિન્ન શ્રુતસ્કંધ તરીકે માનવો પડે. નમસ્કાર શ્રુતરૂપ છે અને તે ભિન્ન (સ્વતંત્રપણે) શ્રુતસ્કંધ ન હોવાથી તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર છે, એમ માનવું એજ ન્યાય્ય છે. નન્દી સૂત્રમા પણ તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર છે એમ જણાવવાને માટેજ તેને ભિન્ન શ્રુતસ્કંધરૂપે કહ્યો નથી. ચૌદપૂર્વધર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ પણ એજ કારણથી એમ કર્યું છે. તે જણાવવાને કહે છે કે—

तेणं चिय सामाइयसुत्ताणुगमाइओ नमोक्कारं ।
वक्खाणेउ गुरवो वयंति सामाइयसुयत्थं ॥ ११ ॥

તેજ કારણથી નિર્યુક્તિકાર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજી સામાયિક સૂત્રના અનુગમની આદિમા નમસ્કારનુ વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિક સૂત્રનો અર્થ કહે છે. ૧૧.

જેમ નન્દીઅધ્યયનમાં આ નમસ્કારને સર્વશ્રુતમાં સમાયેલ જણાવ્યો છે, તેમ શ્રીમાન્ ગુરૂ શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામિએ સામાયિક સૂત્રના અનુગમની આદિમાં નમસ્કારનુ વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિક સૂત્રનો અર્થ વ્યાખ્યા દ્વારા પ્રગટ કર્યો છે. જો નમસ્કાર શ્રુતસ્કંધ જુદો હોત તો "आवस्सयस्स-दसकालियस्स-तह उत्तरज्झमायारे । सूयगडे निज्जुत्ति"

ઇત્યાદિ ગ્રંથમા પ્રથમ આવશ્યકની નિર્યુક્તિ કરવાનુ કહ્યુ ને તેમાં નમસ્કારની પણ નિર્યુક્તિ કરી તે અસંગત થાત, પણ આવશ્યકની નિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં તેમ કરવાથી નમસ્કારની સર્વશ્રુતાભ્યન્તરતા સિદ્ધ થાય છે. આથી એ નિશ્ચિત થયુ કે આવશ્યકનો અનુયોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવા વડેજ નમસ્કારના અનુયોગની પણ પ્રતિજ્ઞા કરેલી સમજવી. વળી નમસ્કાર નિર્યુક્તિના વ્યાખ્યાન અવસરે ભાષ્યકાર પોતે પણ નમસ્કારનો અનુયોગ કરશે. આ બાબત વિશેષ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે ફલદ્વારની માફક સંપ્રસંગ બીજુ યોગ નામનુ દ્વાર કહ્યુ. ૧૧.

હવે ત્રીજુ મંગળદ્વાર કહે છે.

बहुविग्घाई सेयाइं तेण कयमंगलोवयारेहिं ।
घेत्तव्वो सो सुमहानिहि व्व जह वा महाविज्जा ॥ १२ ॥

કલ્યાણકારી કાર્યો બહુ વિઘ્નવાળા હોય છે, તે માટે મંગલરૂપ ઉપચાર કરીને સારા મહાનિધિની જેમ અથવા મહાવિદ્યાની જેમ આ આવશ્યકનો અનુયોગ ગ્રહણ કરવો. ૧૨.

શિષ્ય —શાસ્ત્રમાં 'મંગળ' કયે સ્થળે કરવુ ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય શ્રી કહે છે કે—

तं मंगलमाईए मज्झे पज्जन्तए य सत्थस्स ।
पढमं सत्थत्थाऽविग्घपारगमणाय निद्दिट्ठ ॥ १३॥

तस्सेव य थेज्जत्थं मज्झिमयं, अंतिमं पि तस्सेव ।
अव्वोच्छित्तिनिमित्तं सिस्सपसिस्साइवंसस्स ॥ १४ ॥

તે મંગળ શાસ્ત્રની આદિમા મધ્યમા અને અન્તમા કરવુ. તેમાં પ્રથમ મંગળ વિઘ્ન રહિત શાસ્ત્રાર્થનો પાર પામવા માટે કહ્યુ છે, મધ્યમંગળ શાસ્ત્રાર્થની સ્થિરતા માટે કહ્યુ છે, અને અન્ત્ય મંગળ શિષ્યપ્રશિષ્યાદિ પરંપરામાં શાસ્ત્રાર્થનો વિચ્છેદ નહિ થવા માટે કહ્યુ છે. ૧૪.

આ સ્થળે કોઈ શંકા કરીને પૂછે છે કે—

मंगलकरणा सत्थं न मगलं, अह च मंगलस्सावि ।
मंगलमओऽणवत्था न मंगलममंगलत्ता वा ॥ १५ ॥

શાસ્ત્રથી જુદુ મંગળ કરવાથી શાસ્ત્ર પોતે મંગળ નથી એમ ઠરે છે, અને જો મંગળ છે છતા અન્ય મંગળ કરાય છે તો અનવસ્થા થાય છે, કેમકે તેનાથી ભિન્ન બીજુ મંગળ કરેલુ ન હોવાથી મંગળની પોતાની અમંગળતા થાય છે. ૧૫.

આચાર્ય મહારાજ ! તમે આ શાસ્ત્રના પ્રારંભમાં મંગળ કરો છો, તેથી આ શાસ્ત્ર પોતે મંગળરૂપ નથી એમ ઠર્યું, કેમકે જે અમંગળ હોય તેનેજ મંગળ કરવા માટે મંગલ કરાય છે, જો તે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ હોય તો તેને મંગળ કરવાથી શુ ? સફેદ હોય તેને સફેદ નથી કરાતુ તેમજ સ્નિગ્ધ હોય તેને સ્નિગ્ધ પણ નથી કરાતુ, તેવીજ રીતે તમે પણ આ શાસ્ત્ર અમંગળ હોવાથી તેને મંગળ કરવા તત્પર થયા છો એમ જણાય છે. એમ ન હોય તો મંગળ કરવુ ઘટે નહિ. અથવા જો એમ કહેતા હો કે શાસ્ત્ર તો મંગળ છે છતાં મંગલ બતાવવા અન્ય મંગળ કરીએ છીએ. તો અનવસ્થા દોષ આવશે. એટલે કે

ગમે તેટલા મંગળ કરશો તો પણ મંગળનો છેડોજ નહિ આવે. કેમકે જેવી રીતે શાસ્ત્ર મંગળ રૂપ છતાં એને અન્ય મંગળ કરાય છે, તેવીજ રીતે તે મંગળને પણ અન્ય ત્રીજુ મંગળ કરવુ જોઇશે. એ ત્રીજા મંગળને ચોથુ મંગળ જોઇશે. એવી રીતે પુન 'પુન' મંગળ કરવાથી અનવસ્થા આવશે. આ અનવસ્થાના ભયથી શાસ્ત્ર મંગળ છતા તેમાં જે જુદુ મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે તે જુદા મંગલને મંગલ કરવા માટે અન્ય મંગળની જરૂર નથી એમ માનીશુ એટલે અનવસ્થા દોષ નહિ આવે. એમ કહેશો તો પણ તેમા દોષ આવ્યા વિના નહિ રહે. કેમકે મંગલ એવા શાસ્ત્રને મંગળ કરવા મંગલ કર્યું તો ગ્રહણ કરેલા મંગળને માટે પણ અન્ય મંગલ કરવુ જોઇએ ને તે તો અનવસ્થાના ભયથી અન્ય મંગળ કરતા નથી તેથી મંગળ પણ શાસ્ત્રની પેઠે અન્ય મંગળના અભાવે મંગળ નહિ થાય. અર્થાત્ જો મંગળને બીજુ મંગળ નહિ કરવાથી અનવસ્થા નહિ થાય એમ માનશો તો તો જેમ શાસ્ત્ર મંગળ છતાં પણ અન્યમંગળ નહિ કરવાથી મંગળ રૂપ નથી થતુ તેવીજ રીતે આ મંગળ પણ બીજુ મંગળ કર્યા સિવાય મંગળ રૂપ નહિ થાય. કેમકે ઉભય સ્થળે ન્યાયની સમાન ગતિ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પરિણામ એ આવ્યુ, કે શાસ્ત્રમાં જે મંગળ ગ્રહણ કર્યુ છે તે અન્યમંગળ રહિત હોવાથી અમંગળ છે, અને તે અમંગળ હોવાથી શાસ્ત્ર પણ મંગળ રહિતજ થયુ અથવા તો અનવસ્થા દોષવાળુ થયુ. ૧૫

આચાર્ય મહારાજ ઉપરોક્ત શંકાનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે—

सत्थऽत्यन्तरभूयम्मि मंगले होज्ज कप्पणा एसा ।
सत्थम्मि मंगले किं अमंगलं काऽणवत्था वा ? ॥ १६ ॥

જો શાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન હોય તો ઉપર જણાવેલ આ કલ્પના ઘટે. પરન્તુ શાસ્ત્રજ મંગળરૂપ હોય તો પછી તે શાસ્ત્રનુ અમંગળપણુ શુ ? અને અનવસ્થા દોષ પણ કયો ? ૧૬.

ઉપરોક્ત દોષો કહેવાવાળા વાદીને શ્રીમાન્ આચાર્યશ્રી પ્રત્યુત્તર આપે છે કે ભાઈ ! જો આવશ્યકાદિશાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન માનીએ તો પૂર્વે કહેલા દોષોની કલ્પના સત્ય ઠરે, પરન્તુ આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રને જ પરમ મંગળ રૂપ માનીએ અને મંગળ તેનાથી ભિન્ન ન માનીએ તો અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષ ક્યાંથી આવે ?, ન જ આવે, પુન વાદી પૂછે છે કે જો શાસ્ત્ર સ્વયમંગળ રૂપ છે તો મંગળ શાસ્ત્રોની આદિ મધ્યને અન્તમા કરવુ એમ શામાટે કહ્યુ છે ?, એના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે શિષ્યની બુદ્ધિમાં એમ થાય કે મંગળ કર્યુ છે. એટલા માટેજ આ આદિ મધ્યને અન્ત્યમા મંગલ કરવુ એમ કહ્યુ છે. એ સંબંધી વિસ્તારથી હમણાં જ આગળ કહેવાશે. ૧૬.

આચાર્યશ્રી સમર્થવાદી હોવાથી વાદીએ પૂર્વે કહેલ દોષો શાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન માનીએ તો પણ લાગતા નથી એમ સાબીત કરવાને માટે કહે છે કે—

अत्थंतरेऽवि सइ मंगलम्मि नामंगला–ऽणवत्थाओ ।
स–परानुग्गहकारिं पईव इव मंगलं जम्हा ॥ १७ ॥

શાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન માનીએ તો પણ અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષ લાગતા નથી, જેમ દીપક પોતે દીપ્ત થાય છે અને બીજા પદાર્થને પણ દીપ્ત કરે છે તેમ મંગળ પોતે મંગલ રૂપ રહે અને બીજાને પણ મંગલ કરે છે. ૧૭.

જો કદી શાસ્ત્રથી મંગળ ભિન્ન માનીએ તો પણ શાસ્ત્રને અમંગળતા અને અનવસ્થા એ બેમાથી એકે દોષ લાગતો નથી. કેમકે દીપકની પેઠે મંગળ સ્વપરાનુગ્રહકારી છે. જેમ દીપક પોતાને પ્રકાશમાન-પ્રગટ કરતો સતો પોતાનો અનુગ્રહ કરે છે, તેમ ઘરની અંદર રહેલી ઘટ-પટાદિ વસ્તુને પ્રગટ કરતો બીજાને પણ અનુગ્રહ કરે છે. આથી દીપક સ્વપરાનુગ્રહકારી છે, પરન્તુ તે દીપક પોતાને પ્રકાશમાન કરવામાટે બીજા દીપકની અપેક્ષા નથી રાખતો. અથવા જેમ મીઠુ પોતામાં અને રસોઈમાં ખારાશ બતાવવાથી સ્વ-પરાનુગ્રહકારી છે. પણ તે પોતાની ખારાશ માટે બીજા મીઠાની અપેક્ષા રાખતુ નથી. તેવીજ રીતે મંગળ પણ શાસ્ત્રથી ભિન્ન માનીએ, છતાં પોતામાં અને શાસ્ત્રમાં મંગળપણુ સ્થાપન કરવાથી સ્વ-પરાનુગ્રહકારી છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયુ કે અન્યમંગલ શિવાયના મંગળથી મંગળપણુ પામેલુ શાસ્ત્ર અમંગળ નથી, અને મંગળ પોતાની મંગળતામાં અન્યમંગળની અપેક્ષા રાખતુ નથી. માટે અનવસ્થા દોષ પણ નથી. ૧૭.

પુન વાદી પૂછે છે કે—

मंगलतियंतरालं न मंगलमिहऽत्थओ पसत्तं ते ।
जइ वा सव्व सत्थ मंगलमिह किं तियग्गहणं ? ॥ १८ ॥

ત્રણ મંગળના બે આન્તર અમંગળ છે, એમ અહીં અર્થાપત્તિથી તમારે પ્રાપ્ત થયુ અથવા જો સર્વશાસ્ત્ર મંગળ છે તો શામાટે ત્રણ સ્થાને મંગળ ગ્રહણ કર્યા ? ૧૮.

પુન વાદી આચાર્યશ્રીને પૂછે છે કે-આચાર્ય મહારાજ ! તમે પૂર્વે (૧૩ મી ગાથામા) કહ્યુ છે કે-મંગળ શાસ્ત્રની આદિમા-મધ્યમાં ને અન્તમાં કરવુ. આ પ્રમાણે ત્રણ નિયતસ્થાનમાં મંગળ કરવાથી તેના બે આન્તરા મંગળ વિનાના હોવાથી (મંગળવાળા ન હોવાથી) અમંગળ રહ્યા, એમ અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ થયુ. જો કહિ તમે એમ કહેતા હો કે સર્વ શાસ્ત્રમંગળ છે એમ પૂર્વે કહ્યુ છે એટલે આવી શંકાનુ અહીં સ્થાનજ ક્યાં છે ? તો હુ પૂછુ છુ કે-આદિમાં મધ્યમાં ને અન્તમા એમ ત્રણ સ્થાને મંગળ ન કરવુ જોઇએ. આથી કાતો ત્રણ મંગળના બે આન્તરાને અમંગળ માનો અથવા ત્રણ મંગળ ગ્રહણ ન કરો. આ સિવાય ત્રીજો માર્ગ તમારે માટે નથી. ૧૮.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

सत्थे तिहा विहत्ते तदन्तरालपरिकप्पणं कत्तो ? ।
सव्वं च निज्जरत्थं सत्थमओऽमगलमजुत्तं ॥ १९ ॥

આખા શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કરવાથી તેના અન્તરાલની કલ્પના ક્યાથી થાય ? (તેમા આન્તરોજ નથી.) વળી આ સર્વશાસ્ત્ર નિર્જરા માટે હોવાથી તેમા અમંગળપણુ કલ્પવુ તેજ અયુક્ત છે. ૧૯.

વાદીની પૂર્વોક્ત શંકાનુ સમાધાન કરવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે-બુદ્ધિવડે શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કરવાથી તેના બે આન્તરાની કલ્પનાજ ન થાય. કારણકે જેમ કોઇ લાડુ આદિ વસ્તુના ત્રણ ભાગ કરવાથી તેના આન્તરા સંભવતા નથી; તેવીજ રીતે અહીં પણ બુદ્ધિથી શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કલ્પવાથી આંતરા રહેતા નથી ને અન્તરાલ વિના કોને અમંગળતા થાય ? જો કદી એમ પૂછવામાં આવે કે-શાસ્ત્રના ત્રણ ભાગ કરવાથી આંતરા ન થાય તો પણ સર્વશાસ્ત્રની મંગળતા કેમ સંભવે ? એના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે

તપ જેમ નિર્જરાને માટે છે તેમ સર્વશાસ્ત્ર પણ નિર્જરા માટે છે. તેથી સર્વશાસ્ત્ર સ્વય મગળ રૂપેજ છે. કેમકે જો શાસ્ત્ર સ્વય અમગળરૂપ હોય તો અન્ય મગળથી કોઇ સ્થળે અવ્યાપ્ત હોવાને લીધે ત્યાં અમગળતા થાય પરન્તુ જ્યાં સર્વશાસ્ત્ર સ્વય મગળરૂપ છે ત્યાં કોઇ પણ સ્થળે અમગળતા કલ્પવી તે અયોગ્ય છે. ૧૯.

ફરી વાદી પૂછે છે અને આચાયશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

जइ मगलं सय चिय सत्थं तो किमिह मंगलग्गहणं ? ।
सीसमइमंगलपरिग्गहत्थमेत्तं तदभिहाणं ॥ २० ॥

(પ્રશ્ન) જો શાસ્ત્ર સ્વય મગળ છે તો શામાટે અહી મગળ ગ્રહણ કર્યું ? (ઉત્તર) શિષ્યની મતિમાં શાસ્ત્રને મગળપણે ગ્રહણ કરાવવા માટેજ તે મગલ કહ્યુ છે. ૨૦.

પુન વાદી પૂછે છે કે જો શાસ્ત્ર સ્વય મગળરૂપ છે તો તે શાસ્ત્રની આદિમા મધ્યમા ને અન્તમા મગળ કરવુ. એમ તેરમી ગાથામાં કહ્યા મુજબ શામાટે મગળ ગ્રહણ કર્યું છે ? કેમકે જે સ્વય મગળરૂપ હોય તેને મગળ કરવુ નિરર્થક છે. આ પ્રમાણે વાદીનો પ્રશ્ન જાણીને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે શિષ્યની બુદ્ધિમા " મગળ કર્યું છે ને તેથી આ શાસ્ત્ર મગલ છે " એમ થાય એટલા માટેજ મગળ ગ્રહણ કર્યું છે. વળી શાસ્ત્રથી મગળને જુદુ નથી માન્યુ. તેમજ આગળ પાંચ જ્ઞાનરૂપ નન્દીજ મગળરૂપે કહેવાશે. અને આવશ્યક આદિ સર્વ શાસ્ત્રો શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે નન્દીની અન્તર્ગત છે, તથા નન્દી શ્રુતરૂપ હોવાથી તે નન્દી આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રની અન્તર્ગત છે. આથી નન્દીનેજ મગળપણે કહેવાથી મગળ પણ શાસ્ત્રની અન્તર્ગતજ રહેલુ છે. કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્ર અમગળ છે તેને મગળતા પ્રાપ્ત કરાવવાને મગળ ગ્રહણ કર્યું છે એમ નહિ, પણ મગળ કર્યું હોય તો " આ શાસ્ત્ર મગળ છે " એમ શિષ્યની બુદ્ધિમા થાય એટલા માટે મગળ ગ્રહણ કર્યું છે. ૨૦.

પુન પ્રેરક પૂછે છે કે—શુ મગળ પણ મગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તોજ સ્વકાર્ય કરે છે ? અન્યથા નથી કરતુ ? આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે હા એમજ છે, એમ કહેતા જણાવે છે કે—

इह मंगलंपि मंगलबुद्धीए मंगलं जहा साहू ।
मंगलतियबुद्धिपरिग्गहे वि नणु कारणं भणिअं ॥ २१ ॥

અહી કોઇ પણ વસ્તુ મગલ છતા પણ મગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરાય તોજ મગળ થાય છે. જેમકે સાધુ, મગળત્રિકના બુદ્ધિપરિગ્રહાદિમાં કારણ પૂર્વે કહ્યુ છે.

આ દુનીઆમાં કોઈ પણ વસ્તુ મગળ છતાં જો તેને મગળબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરેલ હોય તોજ તે મગળનુ કાર્ય કરનાર થાય છે. જેમ સાધુ સ્વય મગળભૂત છતાં તેને મગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તોજ પ્રશસ્તચિત્તવૃત્તિવાળા ભવ્યાત્માને તે મગળકારી થાય છે, અને જો મગળ છતા તેમને અમગળબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરેલ હોય તો અપ્રશસ્તચિત્તવૃત્તિવાળા અભવ્યને તે મગળકારી થતા નથી. આ ઉપરથી કોઇ એમ કહે કે જો એમ હોય તો અસાધુ આદિ અમગળ છતાં તેમને મગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો તે મગળકારી થવા જોઇએ. કેમકે ન્યાય ઉભય સ્થળે સમાન હોવો જોઇએ. આના -રમાં અમે કહીએ છીએ કે એમ નહિ. અસાધુ સ્વય મગળરૂપ નથી એટલે મગળ બુદ્ધિ-

એ ગ્રહણ કર્યા છતાં પણ મંગળકારી ન થાય. જેમ સત્યમણિનેજ સત્યમણિરૂપે ગ્રહણ કરેલ હોય તો ગ્રહણ કરનારને ગૌરવ પમાડે છે. પરંતુ અસત્યમણિને સત્યમણિરૂપે ગ્રહણ કરેલ હોય તો ગૌરવને બદલે હાનિ પમાડે છે, તેવીજ રીતે અહીં મંગળના સંબંધમાં પણ સમજવું. વળી અહીં એવું પણ ન કહેવું કે આ ગ્રંથમાં એકજ મંગળ કરવું બસ છે, એક મંગળથી પણ શિષ્યની બુદ્ધિમા મંગળ કર્યું છે એમ થશે. ત્રણ મંગળ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂર્વે તેરમી ગાથામાં આવી ગયો છે કે પહેલું મંગળ વિઘ્નરહિતપણે શાસ્ત્રનો પાર પામવા માટે છે, ઇત્યાદિ ત્રણે મંગળનાં જુદાં જુદાં કારણો ત્યાં બતાવ્યા છે. વળી એમ પણ ન કહેવું કે એકજ મંગળથી એ ત્રણે કારણો સિદ્ધ થશે. કારણકે જેમ શાસ્ત્ર મંગળરૂપ છતા તેને મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કર્યા સિવાય મંગળકારી નથી થતું તેમ શાસ્ત્રની આદિ-મધ્ય-અને અન્તમાં કહેલા ત્રણે મંગળો તે તે રીતે મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કર્યા સિવાય તે તે મંગળકારી થતાં નથી માટે ત્રણ મંગળ કહ્યા છે. २१.

આ પ્રમાણે યુક્તિપૂર્વક ત્રણ મંગળો કહેવાનું કારણ જણાવીને હવે મંગળશબ્દનો અર્થ કહે છે—

मंगिज्जएऽधिगम्मइ जेण हिअ तेण मंगलं होइ ।
अहवा मगो धम्मो तं लाइ तयं समादत्ते ॥ २२ ॥
अहवा निवायणाओ मंगलमिट्ठत्थपगइ–पच्चयओ ।
सत्थे सिद्ध जं जह तयं जहाजोगमाउज्जं ॥ २३ ॥
मं गालयइ भवाओ व मंगलमिहेवमाइनेरुत्ता ।
भासंति सत्थवसओ नामाइ चउविहं तं च ॥ २४

અર્થ —મંગ ધાતુ ગતિઅર્થમા હોવાથી જે ગતિઅર્થવાળા ધાતુએ તે પ્રાપ્તિ અર્થમા વપરાય છે તેથી જે વડે હિત સધાય તે મંગળ કહેવાય છે, અથવા મંગ એટલે ધર્મ અને લાધાતુનો લેવું એવો અર્થ હોવાથી ધર્મને જે લાવે યા સ્વાધીન કરે એટલે ધર્મનું ઉપાદાન કારણ તે મંગળ કહેવાય છે. અથવા ઇષ્ટાર્થવાળી ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયવાળા નિપાતથી મંગળશબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં જેમ ઘટે તેમ યથાયોગ જોડીને મંગળ શબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા મને જે સંસારથી ભવથી દૂર કરે તે મંગળ ઇત્યાદિ મંગળ શબ્દના અનેક અર્થ શબ્દશાસ્ત્રના જાણનારાઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રથી કહે છે. તે મંગળ નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. २२-२३-२४.

ઇષ્ટ અર્થવાળા ધાતુને પ્રત્યય લગાડીને મંગળશબ્દ સિદ્ધ કરવો. જેમકે-मङ्ग-मन-मद-मुद्-मह्-ઇત્યાદિ ધાતુને अल પ્રત્યય જોડવાથી મંગળ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેની વ્યુત્પત્તિ અનુક્રમે આ પ્રમાણે થાય છે. જેવડે શાસ્ત્ર શોભાવાય (શોભે) (मङ्ग्यते) તે મંગળ, જેથી વિઘ્નના અભાવનો નિશ્ચય કરીએ (मन्यते) તે મંગળ, જેથી હર્ષ થાય (माद्यन्ति) તે મંગળ, જેથી નિશ્ચિન્તપણે શાસ્ત્રનો પાર પમાય (मोदन्ते) તે મંગળ, જેથી પૂજાય (मह्यन्ते) તે મંગળ અથવા મને જે ભવથી એટલે સંસારથી દૂર કરે (તેનાથી છોડાવે) (मा गालयति) તે મંગળ, જેથી શાસ્ત્રમાં વિઘ્ન ન થાય (मा भूद् गल) તે મંગળ, જેમાં શાસ્ત્રનો નાશ ન થાય (मा भूद् गल) તે મંગળ, અથવા સમ્યગ્દર્શ-

નાદિ મોક્ષમાર્ગ પમાડનાર હોવાથી (मार्गलयनात्) મ ગળ ઇત્યાદિ વ્યાકરણશાસ્ત્રના અનુસારે મ ગળશબ્દના અનેક અર્થ શબ્દાર્થ જાણનારાઓ કહે છે.

પદાર્થની વ્યાખ્યા તત્ત્વ-પર્યાય અને ભેદથી કરવી જોઇએ, તેમાં તત્ત્વ એટલે સ્વરૂપ. તે જણાવવા શબ્દનો અર્થ કહ્યો અને પર્યાયથી મ ગળ-શાન્તિ-વિઘ્નનો નાશ ઇત્યાદિ મ - ગળશબ્દના અનેક પર્યાયો છે. તે સ્વય જાણી લેવા. તથા ભેદ એટલે મ ગળના પ્રકારો તે શાસ્ત્રકાર બતાવેછે, તે ચાર પ્રકારે છે, નામમ ગળ-સ્થાપનામ ગળ-દ્રવ્યમ ગળ-અને ભાવ-મ ગળ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામમ ગળનુ સ્વરૂપ જણાવવા પ્રથમ "નામ નિક્ષેપાનુ ' સામાન્યથી લક્ષણ કહે છે.

पज्जायाऽणभिधेयं ठिअमण्णत्थे नयत्थनिरवेक्खं ।

जाइच्छिअं च नामं जाव दव्व च पाएण ॥ २५ ॥

અસલ વસ્તુના પર્યાયોથી જેનો વ્યવહાર ન થાય, મૂલશબ્દના અર્થથી બીજા અર્થમાં સ્થિત મૂલ અર્થથી નિરપેક્ષ, યાદૃચ્છિકપણે સ્થાપન કરેલ એવુ અને ઘણુ કરીને જ્યાં સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યા સુધી રહે તે નામ કહેવાય છે. ૨૫.

(૧) જેમ કોઈ બાળકઆદિનુ ઇન્દ્ર આદિ નામ પાડવામા આવે તો તે નામેન્દ્ર કહેવાય છે, તે ઇન્દ્રાદિ નામ તેના પાકશાશન શતમુખ-શક્ર-પુરન્દર-હરિ વિગેરે પર્યાયોથી ન કહેવાય. પરન્તુ તે નામવાળી વ્યક્તિના અર્થાત્ બાળકના શરીર સ બ ધી ધર્મનો ઇન્દ્રાદિ નામમા ઉપચાર કરવામા આવે છે, અને તે નામવાળી વ્યક્તિનુ શરીર માત્ર એક ઇન્દ્રાદિ સાકેતીકશબ્દથીજ બોલાવાય છે,(પણ તે બાલક ઉપરોક્ત તેના પર્યાયોથી ન બોલાવાય.)વળી એ ઇન્દ્રાદિનામ સદ્ભાવથી (ખરા અર્થથી) તો અન્યસ્થળે એટલે પરમૈશ્વર્યાદિ યુક્ત દેવોના અધિપતિમાજ હોય, અને બાળકાદિ અમુક વ્યક્તિમા તો તે ઇન્દ્રાદિનામના અર્થની અપેક્ષા રહિત કેવળ સાંકેતીક જ હોય, પણ સદ્ભાવથી તો તે ઇન્દ્રાદિ નામ અન્વર્થવાળામા હોય એટલે કે પરમૈશ્વર્યાદિરૂપ ખરો અર્થ સ્વર્ગાધિપમાં છે, તેથી તે ઇન્દ્રાદિક નામ તે દેવાધિપ આદિમાં તે અન્વર્થવાળો કહેવાય. આથી કરીને શક્ર-પુરન્દર આદિ પર્યાયોથી અનભિધેય, તેના અર્થથી નિરપેક્ષ અને સદ્ભાવથી અન્ય અર્થમા રહેલ હોય, અથવા અન્વર્થ હોય એટલે સાર્થક હોય તે "નામ" કહેવાય છે. (૨) તથા યદચ્છાથી એટલે ગમે તેવુ અર્થવિનાનુ હોય તેવુ પણ કોઇનુ કઇ નામ કરાય તે પણ "નામ ' કહેવાય છે. જેમકે ડિત્થ-ડવિત્થ-વિગેરે, આ ઉભય પ્રકારના લક્ષણથી કરેલુ નામ ઘણુ કરીને જ્યા સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યા સુધી હોય છે. જેમકે-મેરૂ-દ્વીપ-સમુદ્ર વિગેરે શાશ્વતા પદાર્થોનાં નામો યાવદર્થિક છે. દેવદત્તાદિ નામ વડે વાચ્ય પદાર્થો વિદ્યમાન છતા લોકમા જુદા જુદા નામથી બદલાઇને બોલાવાય છે માટે ઘણુ કરીને દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી રહેવાવાળુ નામ હોય છે એમ કહ્યુ છે. સિદ્ધાન્તમા "નામ યાવત્કથિક હોય છે" એમ જે કહ્યુ છે એ વાત પ્રતિનિયત દેશઆદિના નામને આશ્રિને કહેલ છે, જેમકે-ઉત્તર કુરૂમા જન્મેલા "ઉત્તર કુરૂઓ" ભારત વર્ષમાં જન્મેલા "ભારતવર્ષીય" ઇત્યાદિ, આ બે પ્રકારે નામનુ લક્ષણ કહ્યુ છે તે સિવાય પુસ્તક અથવા પત્રાદિમા લખેલા કોઈ પણ ઇદ વીગેરે વસ્તુના નામના અક્ષરની પ ક્તિઓને પણ કોઈ સ્થળે નામ રૂપે કહેલ છે. આ પ્રમાણે સામાન્યથી નામનુ લક્ષણ કહ્યુ.

તે નામની યોજના અહીં-ચાલતા વિષયમાં અર્થાત્ મંગળમાં આ પ્રમાણે કરવી. જેમકે કોઈ મંગળ રૂપ અર્થથી શૂન્ય વસ્તુમાં મંગળ એવું નામ કરીએ તે વસ્તુ કેવળ નામમાત્રથીજ મંગળ છે તેથી તે નામમંગળ કહેવાય છે. પુસ્તકાદિમાં "મંગળ" એવા અક્ષરોની પંક્તિ લખેલી હોય તે પણ નામ મંગળ કહેવાય છે. ૨૫.

હવે "સ્થાપના" નું લક્ષણ કહે છે.

जं पुण तयत्थसुन्नं तयभिप्पाएण तारिसागारं ।
कीरइ व निरागारं इत्तरमियर व सा ठवणा ॥ २६ ॥

વળી જે તે શબ્દના મૂલ અર્થથી શૂન્ય અને તે મૂલવસ્તુના અભિપ્રાયથી તે વસ્તુના જેવા આકારવાળુ અથવા તેવા આકાર વિનાનું થવાય તે ઈત્વર-અલ્પકાલિક અને યાવત્કથિક એમ બે પ્રકારે સ્થાપના જાણવી. ૨૬.

જે વસ્તુમા ઇન્દ્રાદિની સ્થાપના કરાય તે સ્થાપના ઇંદ્ર કહેવાય છે. તે સ્થાપના ઇન્દ્રાદિ શબ્દના અર્થથી રહિત હોય પરંતુ તે સદ્ભૂત ઇંદ્રાદિના અભિપ્રાયથી તેના આકારવાળી મૂર્તિ-ચિત્ર વિગેરેમાં હોય, અને તેવા આકાર રહિત તે સ્થાપના અક્ષ વિગેરેમા હોય, તેમા ચિત્ર-અક્ષ વિગેરે ઈત્વર-અલ્પ કાલિક સ્થાપના અને નન્દીશ્વર દ્વીપના ચૈત્ય પ્રતિમા વિગેરે યાવત્કથિક સ્થાપના છે. આગમમાં કહ્યું છે કે "સ્થતિમાં રહે તે સ્થાપના" આ સર્વનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે વસ્તુ ઇન્દ્રાદિનો અર્થ જે ઐશ્વર્ય આદિ તેનાથી શૂન્ય હોય અને તે ઇંદ્રાદિની બુદ્ધિથી તેના આકારવાળુ અથવા તેના આકારવાળુ ન હોય તે થોડા કાળ સુધી અથવા યાવત્કથિક કાળ સુધી સ્થપાય તેને "સ્થાપના" કહેવાય.

અહીં પ્રસ્તુતમા મંગલને અંગે તેની આ પ્રમાણે યોજના કરવી. જેમકે ચિત્ર સ્થાપના કર્માદિગત પરમમુનિ (જિનેશ્વર) ની છબી વિગેરે સ્થાપના રૂપ હોવાથી તેને સ્થાપનામંગળ કહેવાય છે. ૨૬.

હવે ઉપરોક્ત નામ અને સ્થાપનામંગળના ઉદાહરણો બતાવે છે.

जह मंगलमिह नामं जीवा-ऽजीवो-भयाण देसीओ ।
रूढं जलणाईणं ठवणाए सोत्थिआईणं ॥ २७ ॥

જેમ અહીં દેશીભાષાથી જીવ-અજીવ-અને ઉભય રૂપ અગ્નિ વિગેરેનુ નામ મંગળ રૂપે રૂઢ છે અને સ્વસ્તિકાદિના આકારોની જે સ્થાપના તે મંગળરૂપે રૂઢ છે. ૨૭.

જીવ-અજીવ અને ઉભય-જીવાજીવ રૂપ અગ્નિઆદિ દેશીભાષાના નામમંગળરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે અગ્નિ તે જીવ છે ને મંગલનામથી બોલાય છે, સિન્ધુ દેશમા રાખડી નાડાછડી વિગેરે મંગળ ગણાય છે. તે વસ્તુઓ અજીવ છતાં મંગળ નામવાળી છે, અને લાટ દેશમાં વન્દનમાળા (આમ્ર પત્રનુ તોરણ) તે પાંદડાં અને દોરારૂપ જીવાજીવ ઉભયરૂપ છે છતાં મંગળનામવાળી છે. કારણ કે તેમાનો દોરો અચેતન હોવાથી અજીવ છે અને આમ્રપત્ર સચેતન હોવાથી જીવ છે. આ ત્રણે ઉદાહરણો નામમંગળનાં છે, અને સ્વસ્તિક વિગેરે અષ્ટ મંગલ સ્થાપનાના ઉદાહરણ જાણવા. ૨૭.

હવે "દ્રવ્ય" નુ લક્ષણ કહે છે.

दवए दुयते दोरवयवो विगारो गुणाण सदावो ।
दव्वं भव्वं भावस्स भूअभावं च जं जोग्ग ॥ २८ ॥

જે દ્રવે છે–તે તે પર્યાયોને પામે છે, અથવા સ્વપર્યાયોથી પમાય છે તે, તથા સત્તાના અવયવ અથવા વિકાર તેમજ ગુણનો સમુદાય અને ભાવિભાવ તથા ભૂતભાવને યોગ્ય જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૨૮.

(૧) જે જુદા જુદા નવા પર્યાયોને પામે છે અને જુના જુના પર્યાયોને મૂકે છે, (૨) અથવા તે થવાવાળા પર્યાયોવડે પમાય છે અને થયેલ પર્યાયોથી મૂકાય છે તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. કેમકે જે પર્યાયોને દ્રવ્ય પામે છે અને મૂકે છે તે પર્યાયોવડે તે દ્રવ્ય પણ પમાય છે ને મૂકાય છે. વળી (૩) સત્તાનો અવયવ અથવા (૪) સત્તાનો વિકાર તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. કારણકે દ્રવ્યો જાતિરૂપ મહાસત્તાના અવાન્તર સત્તારૂપ અવયવો અથવા વિકારોજ છે. તથા (૫) રસરૂપાદિ જે ગુણો તેનો સમુદાય હોય તે દ્રવ્ય. (૬) તેમજ ભવિષ્યત્પર્યાય અને (૭) ભૂતપર્યાયને જે યોગ્ય હોય તે દ્રવ્ય. જેમકે ભવિષ્યમા રાજ્ય પર્યાય પામવાને યોગ્ય એવો રાજકુમાર ભાવિ રાજા ગણાય ને તેથી તે દ્રવ્યરાજા કહેવાય. તેમજ પૂર્વે ઘીએ ભરેલો ઘડો અત્યારે ખાલી હોય તોપણ તે ઘીનો ઘડો કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ભાવિભાવ અને ભૂતભાવને યોગ્ય જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. જો ભૂત અને ભાવિભાવને યોગ્ય હોય તેનેજ દ્રવ્ય ન કહીએ ને ભૂત ભાવિ ભાવવાળાનેજ દ્રવ્ય કહીયે તો પછી જગત્મા રહેલા સર્વ પુદ્ગળાદિક દ્રવ્યોએ સર્વપદાર્થોના સર્વપર્યાયો અનુભવેલા અથવા અનુભવાવાના હોવાથી દ્રવ્ય ગણાય. પણ તેમ હોઇ શકે નહિ, માટે જે ભાવિભાવને અથવા ભૂતભાવને યોગ્ય હોય તેજ દ્રવ્ય કહેવાય. ૨૮.

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—પ્રભો ! આપના કહેવાથી સામાન્યપણે દ્રવ્ય નિક્ષેપાને અંગે દ્રવ્યનુ લક્ષણ જાણ્યુ પરન્તુ અહી પ્રસ્તુતમા દ્રવ્યમંગળ કહેવાનુ છે તે દ્રવ્ય મંગળ કયુ ? એ કૃપા કરી જણાવો. શિષ્યનો એ પ્રશ્ન જાણી આચાર્યશ્રી દ્રવ્યમંગળનુ સ્વરૂપ કહે છે.

आगमओऽणुवउत्तो मंगलसद्दाणुवासिओ वत्ता ।
तन्नाणलद्धिसहिओ वि नोवउत्तो त्ति तो दव्व ॥ २९ ॥

મંગળશબ્દે અનુવાસિત એવો અનુપયોગી વક્તા તે જ્ઞાનલબ્ધિવાળો છે છતા પણ ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે આગમથી દ્રવ્ય મંગળ છે. ૨૯.

દ્રવ્યમંગળ બે પ્રકારે છે-આગમથી અને નોઆગમથી, જે મંગળશબ્દાર્થનુ જ્ઞાન તે સ્વરૂપ અહી આગમ સમજવુ. મંગળશબ્દથી અનુવાસિત અને મંગળશબ્દના અર્થની પ્રરૂપણા કરતી વખતે તે જ્ઞાનની લબ્ધિવાળો છતાં શૂન્યપણે મંગળ શબ્દાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર વક્તા તે મંગળના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય તેથી તે આગમથી દ્રવ્યમંગળ ગણાય. તેના અર્થજ્ઞાનની લબ્ધિવાળો છતાં તે દ્રવ્યમંગળ કેમ કહેવાય ? એમ પૂછનારને કહેવુ કે " अनुपयोगो द्रव्यं " એટલે ઉપયોગ રહિતપણુ તે દ્રવ્ય એમ સિદ્ધાન્તમા કહેલ છે. માટે તેવો વક્તા આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય. ૨૯.

હવે અનુપયોગી જ્ઞાનવાલા વક્તાને આગમથી દ્રવ્યમંગલ કહ્યો તેમાં શિષ્ય શંકા કરે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

जइ नाणमागमो तो कह दवं ? दवमागमो कह णु ? ।
आगमकारणमाया देहो सद्दो य तो दवं ॥ ३० ॥

જો જ્ઞાન એ આગમ છે તો દ્રવ્ય કેમ ? અને દ્રવ્ય છે તો આગમ કેવી રીતે ? એવી શંકાનો ઉત્તર એ છે કે આત્મા-દેહ-ને શબ્દ એ આગમનું કારણ છે તેથી તે દ્રવ્ય છે. ૩૦.

ઉપરોક્ત દ્રવ્યમંગળના સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—ભગવન્ ! મંગળશબ્દના અર્થનું જ્ઞાન એ આગમ છે તો તે જ્ઞાનવાન્ વક્તા દ્રવ્યમંગળરૂપ કેમ કહેવાય ? કારણ કે આગમ તે તો જ્ઞાન હોવાથી ભાવમંગળરૂપ છે, તેને દ્રવ્યમંગળરૂપ કેમ કહેવાય ? અને જો તે દ્રવ્ય મંગળ છે તો તેને આગમ કેમ કહેવાય ? આ ઉપરથી જ્ઞાનવાળાને "આગમથી દ્રવ્ય મંગળ" છે એમ કહેવું એ અત્યન્ત અયોગ્ય છે. શિષ્યની ઉપરોક્ત શંકા જાણીને આચાર્યશ્રી કહે છે કે-અહીં સાક્ષાત્ આગમ ન સમજવું, પરન્તુ તે જ્ઞાન-લક્ષણ આગમના કારણભૂત અનુપયોગી વક્તાના આત્મા-દેહ-અથવા શબ્દને આગમ તરીકે સમજવાં, કેમકે એ આત્માદિ સર્વ આગમના આધારભૂત છે, તે ન હોય તો આગમનોજ અભાવ થાય, માટે તે આગમનાં કારણ છે, અને કારણ હોવાથી "કારણ તે દ્રવ્ય" એ ન્યાયાનુસાર જે અનુપયોગી જ્ઞાનવાનના આત્માદિ તે દ્રવ્ય કહેવાય, વળી આત્મા વિગેરે આગમના કારણ હોવાથી વરસાદરૂપ કારણમાં જેમ તંદુલરૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરી વર્ષાદ તંદુલ વરસે છે એમ કહેવાય છે તેમ અહિં પણ કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે, આમ આગમથી દ્રવ્ય મંગળ કહેવું એ વિરૂદ્ધ નથી. ૩૦.

જીનેશ્વર મહારાજના શાસનમાં કોઇ પણ સૂત્ર અથવા અર્થ નય વિનાનાં નથી, પણ નયોને સમજનાર શ્રોતા હોય અને નયમાં નિપુણ એવો વક્તા હોય તો તેઓને કહે, આવું શાસ્ત્રકારનું વચન હોવાથી જીનશાસનમા સર્વે પણ પદાર્થો નયોથી વીચારવા યોગ્ય છે માટે દ્રવ્ય મંગળનો પણ નયોથી વિચાર કહે છે—

एगो मंगलमेगं णेगा णेगाइं णेगमनयस्स ।
संगहनयस्स एक्कं सवं चिय मंगल लोए ॥ ३१ ॥

નૈગમનયની અપેક્ષાએ જ્ઞાનવાળો અનુપયોગી મંગળશબ્દાર્થનો એક વક્તા તે એક દ્રવ્યમંગળ, અને એવા અનેક અનુપયોગી મંગળશબ્દાર્થના વક્તાઓ તે અનેક દ્રવ્યમંગળ, તેમજ સંગ્રહ નયની અપેક્ષાએ સર્વ લોકમાં કેવળ એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. ૩૧.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભય ધર્મને જુદા જુદા અંગીકાર કરે છે, તથા સંગ્રહનય માત્ર સામાન્ય ધર્મનેજ ગ્રહણ કરે છે, માટે જુદી જુદી અપેક્ષાએ દ્રવ્ય મંગળ એક અથવા અનેક રૂપે છે. ૩૧.

સામાન્યનું લક્ષણ કહી તેની સાબીતી કરે છે.

एकं निच्चं निरवयवमक्कियं सवगं च सामन्नं ।
निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो खपुष्फं व ॥ ३२ ॥

એક-નિત્ય-નિરવયવ-અક્રિય-અને સર્વગત એવું સામાન્ય વસ્તુરૂપે છે, આકાશ-પુષ્પની જેમ સામાન્ય વિનાનું હોવાને લીધે વિશેષ એવું કાંઇ છેજ નહીં.

"સામાન્ય" એ એક છે એટલે કે એમાં કાંઇ ભેદ નથી. તે એક છે પણ ક્ષણિક

નથી, નિત્ય છે. વળી એક અને નિત્ય છતાં આકાશની માફક સાવયવ એટલે વિભાગવાળું નથી, પણ નિરવયવ એટલે અંશરહિત છે. વળી તે એક, નિત્ય, અને નિરવયવ છતાં પરમાણુંની માફક સક્રિય નથી, પણ અક્રિય એટલે ક્રિયારહિત છે. એક, નિત્ય, નિરવયવ અને અક્રિય છતાં તે દિશાની માફક સર્વગત નથી એમ નથી, પણ સર્વગત એટલે સકલ લોકમાં પ્રાપ્ત થયલી સત્તાવાળુ છે. આ પ્રકારનુ સામાન્ય જ છે. પરંતુ "વિશેષ" એવુ તો કાંઈ છેજ નહી, કારણ આકાશ પુષ્પની માફક તે સામાન્યરહિત છે. જે વિદ્યમાન છે તે સામાન્ય રહિત હોય નહિ, જેવો કે ઘડો. આ પ્રમાણે સંગ્રહ નયના મતે એકલુ સામાન્ય જ પદાર્થ તરીકે હોવાથી ફક્ત એકજ દ્રવ્યમંગળ છે, એના અનેક ભેદો નથી, કેમકે અનેક ભેદો તો વિશેષની અપેક્ષાએ હોય છે ને વિશેષ તો સંગ્રહના મતે વસ્તુરૂપેજ નથી.

આ પ્રસંગે વિશેષ વાદી પ્રશ્ન કરે છે કે અનેક દ્રવ્યમંગળો કેમ સંભવતા નથી? જેમ "વનસ્પતિ" એમ કહે ત્યારે વૃક્ષ, ગુલ્મ, લતા, આદિ વિશેષો જ પ્રતીત થાય છે, અને તેઓથી જુદી કાંઈ વનસ્પતિ નથી. એ માફક અહિં પણ "દ્રવ્યમંગળ" એમ કહે એટલે ઉપયોગરહિતપણે તેને પ્રરૂપણ કરનારા બધા અનુપયોગી જ્ઞાનવાળા વક્તારૂપ વિશેષો જ સમજાય છે, અને તેનાથી જુદુ કાંઇ સામાન્ય નથી માટે "વિશેષ એવુ કાંઈ છેજ નહી, કારણ આકાશ પુષ્પની માફક સામાન્ય રહિત છે" આ પ્રકારનુ મૂર્ખના જેવુ તમો કેમ કથન કરો છો?

વિશેષવાદીનુ આવુ વચન સાંભળીને સામાન્ય વાદી-સંગ્રહ નય કહે છે. વનસ્પતી એમ કહે ત્યારે વૃક્ષાદિ પ્રતીત થાય છે તેથી જ તે તેનાથી અન્ય પદાર્થ નથી, જેમ કે હાથ એમ કહેવાથી હાથની આંગળીઓ. જે કહેવાથી જે પ્રતીત થાય તે તેનાથી વ્યતિરિક્ત હોવુ નથી, જેમ "હાથ" એમ કહેવાથી આંગળી આદિ પ્રતીત થાય છે તેથી તે આગળીયો હાથથી વ્યતિરિક્ત નથી. તેમજ "વનસ્પતિ" એમ કહેવાથી વૃક્ષાદિ પ્રતીતિ થાય છે એટલે તે વનસ્પતિથી વ્યતિરિક્ત નથી. તેથી સામાન્યથી વ્યતિરિક્ત "વિશેષ" એવુ કાંઈ પણ વિદ્યમાન નથી. માટે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. ૩૨.

હવે અન્ય વિચાર સંકલનાથી સામાન્યવાદી વૃક્ષાદિ સર્વે જે વનસ્પતિ છે તે સામાન્ય રૂપ છે તેની પુષ્ટિ કરતા કહે છે.

चूओ वणस्सइ च्चिय मूलाइगुणो त्ति तस्समूहो व्व ।
गुम्मादओ वि एवं सव्वे न वणस्सइविसिट्ठा ॥ ३३ ॥

આંબો મૂળાદિગુણવાળો હોવાથી આંબાના સમૂહની માફક વનસ્પતિજ છે. ગુલ્માદિ સર્વ એજ પ્રમાણે કહેવા. વનસ્પતિથી જુદા વિશેષો નથી. ૩૩.

ઉપર જણાવેલા વૃક્ષ ગુલ્મ વગરે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપ જ છે, પરંતુ વિશેષ નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે સામાન્યવાદી ન્યાય પૂર્વક દલીલ કરતા કહે છે કે 'આંબો' એ વનસ્પતિ સામાન્ય છે કારણ કે તે મૂળ, કંદ, સ્કંધ, છાલ, શાખા, પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, બીજ વીગેરે ગુણવાળો છે. દાખલા તરીકે આંબાનો સમૂહ. જે જે મૂલાદિ ગુણવાળા હોય છે તે તે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપજ છે, જેમકે આંબાનો સમૂહ. આંબો એ મૂલાદિ ગુણવાળો છે તેથી તે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપ સિદ્ધ થાય છે. એજ પ્રમાણે ગુલ્માદીનુ પણ કહેવુ. તે આ પ્રમાણે-વિશેષ વાદીએ વિશેષપણે માનેલો ગુલ્મ પણ વનસ્પતિ સામાન્યરૂપજ છે, મૂલાદિ ગુણવાળો હોવાથી, ગુલ્મ સમૂહની માફક, આજ પ્રમાણે

અન્ય લતાદિવિશેષોનુ પણ વનસ્પતિસામાન્યથી અવ્યતિરિક્તપણુ સિદ્ધ થાય છે. તે-નાથી જો વ્યતિરિક્ત કહીએ તો પૃથ્વીઆદિપણાનો તેમા પ્રસગ આવી પડે. આ ઉપરથી સામાન્ય જ છે વિશેષ નથી એમ સાબીત થાય છે. ૩૩.

એ જ વાતની પુષ્ટી કરતા આગળ કહે છે.

सामन्नाउ विसेसो अन्नोऽणन्नो व होज्ज, जइ अण्णो ।
सो नत्थि खपुप्फंपिवऽणण्णो सामन्नमेव तयं ॥ ३४ ॥

સામાન્યથી વિશેષ અન્ય હોય અથવા અનન્ય હોય (ભિન્ન હોય કે અભિન્ન હોય)? જો ભિન્ન હોય તો આકાશપુષ્પની માફક તેની અસ્તિ નથી, અને અભિન્ન હોય તો તે સામાન્ય જ છે. ૩૪.

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે કે ક્યાં તો વિશેષ સામાન્યથી અન્ય એટલે સાખો-ભિન્ન હોય, કયા તો તેથી અનન્ય એટલે અભિન્ન અર્થાત્ તેની સાથે એકજ હોય, આ બે વિકલ્પ છે. જો પ્રથમ ભિન્નપણાનો વિકલ્પ અગીકાર કરો તો આગળ કહ્યુ તેમ સામાન્યરહિતપણુ હોવાથી આકાશપુષ્પની માફક વિશેષનામનો પદાર્થ હોયજ નહી. કારણ કે એવો ન્યાય છે કે જે જે સામાન્ય રહિત હોય તે તે ગગનકમળની જેમ વિદ્યમાનજ નથી. તમે જે વિશેષ અગીકાર કરો છો તે સામાન્યરહિત છે. તેથી તે હોઇ શકે જ નહી. જો બીજો વિકલ્પ ગ્રહણ કરો તો તો તમારો વિશેષ તે સામાન્ય જ છે. કારણ કે એવો ન્યાય છે કે જે જેનાથી અનન્ય એટલે અભિન્ન હોય તે તે જ છે, જેવુ કે સામાન્યનુ સ્વરૂપ. જો તમે આગ્રહથી સામાન્યમાં પણ વિશેષનો ઉપચાર કરવા માગતા હો તો તેમાં કાઇ અમને હાની નથી, કારણકે ઉપચારથી કહેવામાં આવતો ભેદ તાત્વિક એકપણાને બાધા કરી શકતો નથી. આથી સામાન્ય જ છે અને વિશેષ નથી, અને તેથી સગ્રહનયને મતે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમગળ છે. એમ સ્થાપિત થયુ. ૩૪.

ઘટના એવી છે કે આંબાના સમુદાયની માફક મૂળ આદિ ગુણવાળો હોવાથી આંબો વનસ્પતિ છે. એજ પ્રમાણે સર્વ ગુલ્માદિ પણ વનસ્પતિથી ભિન્ન નથી. અથવા સામાન્યથી વિશેષ ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન છે તો આકાશપુષ્પની જેમ તે વસ્તુરૂપેજ નથી. અને અભિન્ન છે તો તે સામાન્યમય હોવાથી તમારો માનેલો વિશેષ પણ સામાન્યજ છે.

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે કે સામાન્ય સિવાય વિશેષ એવો કોઈ પદાર્થજ નથી. કારણકે આંબાના સમુદાયની જેમ આંબો પણ મૂળઆદિગુણવાળો હોવાથી વનસ્પતિજ છે, પણ વનસ્પતિ સિવાય બીજુ કઇ નથી. એજ પ્રમાણે ગુલ્મ-લતા આદિ પણ વનસ્પતિજ છે. હવે જો એ પ્રમાણે સર્વવસ્તુઓ સામાન્યરૂપજ છે તો પછી તે સિવાય વિશેષ પદાર્થ ક્યાં છે? અને જો સામાન્ય સિવાય વિશેષ પદાર્થ છે તો તે વિશેષ સામાન્યથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન છે તો તે આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ છે. કેમકે સામાન્યરહિત કોઇ વસ્તુજ દુનિઆમાં નથી. બીજો સામાન્યથી વિશેષ અભિન્ન છે એવો જે પક્ષ છે તેને માનીને વિશેષ સામાન્યથી અભિન્ન છે એમ કહેવામાં આવે તો તો તે વિશેષનામનો તમારો માનેલો પદાર્થ સામાન્યરૂપજ છે. કારણ કે જે જેનાથી અભિન્ન હોય તે તેસ્વરૂપજ હોય છે. જેમ સામાન્યનુ સ્વરૂપ. સામાન્યનુ સ્વરૂપ સામાન્યથી ભિન્ન નથી પણ અભિન્નજ છે. તેમ વિશેષ પણ સામાન્યથી અભિન્ન હોવાથી સામાન્ય-

રૂપજ છે. તેમ છતાં આગ્રહથી સામાન્યમાં વિશેષનો ઉપચાર કરાતો હોય તો હમોને તેમા કઈ હરકત નથી. ૩૪.

આ પ્રમાણે સગ્રહનયવાળાએ પોતાને ઇષ્ટ એવો સામાન્ય પદાર્થ સિદ્ધ કર્યો, હવે વિશેષને માનનાર નૈગમ અને વ્યવહાર નયવાળા કહે છે કે—

न विसेसऽत्थंतरभूअं अत्थि सामण्णमाह ववहारो ।
उवलंभ—ववहाराभावाओ खरविसाणं व ॥ ३५ ॥

વ્યવહારનય કહે છે કે વિશેષથી સામાન્ય અર્થાન્તરભૂત (જુદુ) નથી, કેમકે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન અને વ્યવહારના અભાવે તે ખરશૃંગવત્ અવિદ્યમાન છે. ૩૫.

વિશેષનુ સમર્થન કરનાર વ્યવહાર અને નૈગમનય સામાન્યવાદીને કહે છે કે-જે યુક્તિથી વિશેષનો તમે નિષેધ કરો છો તેજ યુક્તિથી અમે તમને પૂછીએ છીએ કે વિશેષથી સામાન્ય ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન છે તો વિશેષ સિવાય સામાન્યરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિજ નથી થતી, કારણ કે ગધેડાના શીગડાની પેઠે તેની ઉપલબ્ધિ અને વ્યવહારનો અભાવ છે. અને જો અભિન્ન છે તો તે વિશેષરૂપજ છે. ૩૫.

એજ વિષય ઉદાહરણથી દૃઢ કરે છે.

चूयाईएहितो को सो अण्णो वणस्सई नाम ? ।
नत्थि विसेसत्थंतरभावाओ सो खपुप्फं व ॥ ३६ ॥

આમ્ર આદિ (વિશેષ) થકી તે વનસ્પતિરૂપ (સામાન્ય) શુ અન્ય-ભિન્ન છે? જો છે તો વિશેષથી ભિન્ન હોવાને લીધે તે આકાશપુષ્પની જેમ અવિદ્યમાન છે

આમ્રાદિ વૃક્ષરૂપ વિશેષને માન્ય કર્યા વિના પગે લેપ કરવો વિગરે લોકવ્યવહારના કાર્યમાં સામાન્યનો કયો ઉપયોગ થવાનો? લોકવ્યવહારના ઉપયોગમાં પણ તે સામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોવાથી આકાશપુષ્પની જેમ સામાન્યનો અભાવ છે, અને લોકવ્યવહારમા કાંઈ કરનાર હોવાથી ઉપયોગી એવો વિશેષ જ છે અને તેનીજ ઉપલબ્ધિ હોવાથી તે વિશેષોજ વિદ્યમાન છે. ૩૬.

નૈગમ અને વ્યવહાર એ બે નયો વિશેષનુ સમર્થન કેમ કરે છે? તેનુ કારણ કહે છે.

जं नेगम—ववहारा लोअववहारतप्परा सो य ।
पाएण विसेसमओ तो ते नग्गाहिणो दोऽवि ॥ ३७ ॥

નૈગમ અને વ્યવહાર નય લોકવ્યવહારમા તત્પર છે. અને લોકવ્યવહાર તો ઘણુ કરીને વિશેષથીજ ચાલે છે. માટે તે બે નયો ફક્ત વિશેષનેજ ગ્રહણ કરે છે. ૩૭.

આ સબધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—

तेसिं तुल्लमयत्ते को णु विसेसोऽभिहाणओ अन्नो ? ।
तुल्लत्तेऽवि इहं नेगमस्स वत्थंतरे भेओ ॥ ३८ ॥

તે નૈગમ અને વ્યવહાર એ બે નયોની સમાનતા હોવાથી નામમા તફાવત સિવાય અન્ય શો તફાવત છે? (ઉત્તર) વિશેષને માનવો ને સામાન્યને ન માનવો તેમા નૈગમ-

નયને વ્યવહારનયની સાથે સમાનતા છતાં પણ અન્યવસ્તુમા ભેદ છે. ૩૮.

શિષ્ય —નૈગમ અને વ્યવહારનય વિશેષનેજ ગ્રહણ કરે છે તો તે બન્ને સમાન વિષય માનનાર હોવાથી પરસ્પર નામના ભેદ સિવાય એક બીજામાં બીજો ભેદ જણાતો નથી, તેથી તે બન્ને એકજ સ્વરૂપ હોય એમ લાગે છે.

ગુરૂ —નૈગમનય વ્યવહારનયની સાથે વિશેષના સબધમાં સમાન અભિપ્રાયવાળો છે, તેથી નૈગમને વ્યવહાર એ ઉભયમાં સમાનતા છે, પરન્તુ નૈગમ નય અન્ય કેટલીએક વસ્તુમાં સામાન્યપણુ પણ ગ્રહણ કરે છે તેથી તે બન્નેમા તફાવત છે. મતલબ કે નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયગ્રાહી છે. અને વ્યવહારનય માત્ર વિશેષગ્રાહીજ છે. ૩૮.

અથવા—

जो सामण्णग्गाही स नेगमो संगहं गओ अहवा ।
इयरो ववहारमिओ जो तेण समाणनिद्देसो ॥ ३९ ॥

અથવા જે સામાન્યગ્રાહી નૈગમ છે તે સગ્રહમાં અન્તર્ભૂત છે, અને વિશેષગ્રાહી નૈગમ છે તે વ્યવહારમાં અન્તર્ભૂત છે, તે માટે બન્નેનો સમાન નિર્દેશ કર્યો છે. ૩૯.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી સામાન્યગ્રાહી નૈગમનો સગ્રહનયમાં સમાવેશ કરવો અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહારનયમાં સમાવેશ કરવો. આથી આ નૈગમનયનો વ્યવહારનયની સાથે “ जं नेगमववहारा ” ઇત્યાદિ ગાથામા તુલ્યનિર્દેશ કર્યો છે. એ પ્રમાણે માનવાથી ઉપરોક્ત આડત્રીશમી ગાથામાં જણાવેલો દોષ નહિ આવે. અહી જો એવી શકા થાય કે એ પ્રમાણે નૈગમનયને સગ્રહ અને વ્યવહારમાં અન્તર્ભૂત કરશો તો સાતને બદલે છ નયો માનવાથી સખ્યાની હાની થશે. એ શકાનો ખુલાસો આગળ કરીશુ. ૩૯.

હવે ઋજુસૂત્રનયના મતે દ્રવ્યમગળનો વિચાર કરે છે.

उज्जुसुअस्स सयं संपयं च जं मंगलं तय एकं ।
नातीतमणुप्पन्नं मगलमिट्ठं परकं वा ॥ ४० ॥

ઋજુસૂત્રનયને પોતાનુ હોય ને તે વર્તમાનકાળે વિદ્યમાન હોય તે એકજ દ્રવ્યમગળ માન્ય છે. પણ અતીત અનાગત અને પરકીય કે અનેક દ્રવ્યમગળો માન્ય નથી. ૪૦.

કારણ કે—

नातीयमणुप्पन्नं परकीयं वा पओअणाभावा ।
दिट्ठंतो खरसिंगं परधणमहवा जहा त्रिफलं ॥ ४१ ॥

કાર્ય કરી શકે નહિ તેથી અતીત ને અનાગત વસ્તુ ખરશૃંગની જેમ વસ્તુ જ નથી; અને પરકીય વસ્તુ પણ પરધનની જેમ નિષ્ફળ હોવાથી વસ્તુરૂપ નથી. ૪૧.

ઋજુસૂત્રનય વર્તમાનક્ષણે વર્તતી સ્વકીય વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપે માને છે, પણ અતીત અનાગત વસ્તુને વસ્તુરૂપે નથી માનતો; કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલ છે અને અનાગત વસ્તુ અનુત્પન્ન છે, તેથી તેઓવડે કંઈ કાર્યસિદ્ધિ નથી થતી. “ જે વડે કાર્યની

સિદ્ધિ ન થાય તે વસ્તુપણે ગણાયજ નહિ." જેમકે ખરશૃંગ. ખરશૃંગ જેમ વસ્તુ નથી તેમ અતીત-અનાગત દ્રવ્યમગળ પણ વસ્તુરૂપે નથી. વળી પરકીય વસ્તુ પણ વસ્તુરૂપ નથી, કેમકે તેનાથી પણ પોતાનુ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતુ. ઉદાહરણ તરીકે દેવદત્તનુ ધન યજ્ઞદત્તના કાર્યમા નહિ આવતુ હોવાથી નિષ્ફળ છે, તેમ બીજાએ કરેલુ મગળ પોતાને નિષ્ફળ છે, આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયુ કે ઋજુસૂત્રને અતીત-અનાગત સિવાય વર્તમાનસમયે અને પોતાનુ કરેલુ જે દ્રવ્યમગળ હોય તેજ દ્રવ્યમગળપણે ઇષ્ટ છે. ૪૧.

શબ્દ-સમભિરૂઢ-અને એવભૂત એ ત્રણ નયો ઋજુસૂત્ર કરતાં વિશુદ્ધ હોવાથી આગમથી દ્રવ્યમગળ માનતાજ નથી. કારણકે—

जाणं नाणुवउत्तोऽणुवउत्तो वा न जाणई जम्हा ।
जाणंतोऽणुवउत्तोत्ति बिंति सद्दादओऽवत्थुं ॥ ४२ ॥

(જે મગળશબ્દ) જાણે છે તે અનુપયોગી નથી અને જે અનુપયોગી છે તે જાણતો નથી. માટે શબ્દાદિનયો જાણતો હોય અને અનુપયોગી હોય એવી રીતે પૂર્વના નયોએ માન્ય કરેલ દ્રવ્યમગલને અવસ્તુજ કહે છે. ૪૨.

મગળશબ્દ જાણતો હોય અને તેના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય તેને આગમથી દ્રવ્યમગળ કહેવાય, પણ તેવા દ્રવ્યમગળને શબ્દાદિ ત્રણનયો માનતાજ નથી. તેઓ કહે છે કે- જે જાણે છે તે અનુપયોગી નથી અને અનુપયોગી છે તે જાણતો નથી. માટે તેવુ દ્રવ્યમગળ હોઇ શકેજ નહિ. કારણકે—૪૨.

हेऊ विरुद्धधम्मत्तणा हि जीवो व्व चेअणारहिओ ।
न य सो मङ्गलमिट्ठ तयत्थसुन्नो त्ति पावं व ॥ ४३ ॥

જીવ છે ને તે ચેતના રહિત છે એમ કહેવાની પેઠે જાણકાર અનુપયોગી છે એમ કહેવુ તે વિરૂદ્ધધર્મવાળુ હોવાથી જાણકાર અનુપયોગી દ્રવ્યમગળ અવસ્તુજ છે. તેમજ તે જાણકાર અનુપયોગી પાપની જેમ ઇષ્ટ નથી, કારણકે તે અનુપયોગી વક્તા મગળ એટલે નિર્જરાદિ અર્થથી શૂન્ય છે. ૪૩.

જીવ ચેતનારહિત છે એમ કહેવુ જેટલુ વિરૂદ્ધ છે તેટલુજ વિરૂદ્ધ "જાણે છે અને અનુપયોગી છે" એમ કહેવુ તે છે. અથવા "મારી માતા વન્ધ્યા છે" એ કથન જેમ વિરૂદ્ધ છે તેમ આ જાણકાર અનુપયોગી છે એમ કહેવુ તે પણ વિરૂદ્ધ છે. માટે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યમગળ અસત્ છે (અવિદ્યમાન છે). કદાચ જાણકાર અને અનુપયોગી હોય તોપણ તે અમને મગળપણે ઇષ્ટ નથી, કારણકે તે જ્ઞાન પાપની માફક મગળ અર્થથી શૂન્ય છે. આ પ્રમાણે શબ્દાદિનયો કેવળ ભાવમગળને ગ્રહણ કરનારા હોવાથી દ્રવ્યમગળને ઇચ્છતાજ નથી. ૪૩.

આ રીતે નયાનુસારે દ્રવ્યમગળ વિચારીને આગમથી દ્રવ્યમગળનો વિચાર પૂર્ણ કર્યો. હવે નોઆગમથી દ્રવ્યમગળ કહે છે. તે નોઆગમથી દ્રવ્યમગળ જ્ઞશરીર ભવ્યશરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તેમા પ્રથમ જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીરનુ સ્વરૂપ કહે છે.

मगलपयत्थजाणयदेहो भव्वस्स वा सजीवोऽवि ।
नोआगमओ दव्व आगमरहिओ त्ति जं भणिअं ॥ ४४ ॥

મંગળપદાર્થને જાણનારનુ (જીવરહિત) શરીર અથવા ભવિષ્યમા મંગળપદના અર્થને જાણશે એવા બાલકનુ સજીવ શરીર તે બન્ને આગમ એટલે મંગલનુ જ્ઞાન તેણે કરીને રહિત હોવાથી તે બન્ને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે. ૪૪.

જેણે ભૂતકાળમાં મંગળપદનો અર્થ યથાર્થ જાણ્યો હોય અને પ્રરૂપ્યો હોય તેનો નિર્જીવદેહ અથવા જે ભવિષ્યમા મંગળપદનો અર્થ યથાર્થ જાણશે તેવા બાલકનો સજીવદેહ એ ઉભય શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે, કેમકે તે બન્નેમાં આગમ એટલે મંગલપદાર્થના જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ છે. જે ઘડામાં આગળ ઘી ભરીને ખાલી કરી નાંખ્યુ હોય અથવા તો જે ખાલીઘડામાં ઘી ભરવાનુ હોય તે બન્નેને ઘીના ઘડા કહેવામાં આવે છે તે મુજબ અહીં સમજવુ (અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે.) ૪૪.

હવે નોઆગમદ્રવ્યમંગલમાં નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં ગણીને તે જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીરને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ તરીકે સાધે છે.

अहवा नो देसम्मी, नोआगमओ तदेकदेसओ ।
भूयस्स भाविणो वाऽऽगमस्स जं कारणं देहो ॥ ४५ ॥

અથવા નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમા છે, તેથી ભૂત યા ભાવિ આગમનુ કારણ જે શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. કેમકે તે શરીર આગમ એટલે જ્ઞાનનુ કારણ હતુ અને થશે. ૪૫.

ભૂત યા ભાવિ આગમનુ કારણ જે અચેતન અથવા સચેતન શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. અહી નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં સમજવો. ઉપરોક્ત ઉભયપ્રકારનુ શરીર મંગળપદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમનુ કારણ છે, અને કારણ તે કાર્યના એક દેશમા વર્તતુ જ હોય છે એમ સિદ્ધાન્તનુ મન્તવ્ય છે, તેથી સચેતન અથવા અચેતન શરીર નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે.

શિષ્યઃ—આગમથી દ્રવ્યમંગળ પહેલા કહ્યુ છે તેમાં અને આમાં શો તફાવત છે?. કારણકે ત્યાં પણ આગમનુ કારણ "આત્મા દેહ-અને શબ્દ છે" એ વચનથી શરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યુ છે અને અહી પણ તે શરીરનેજ દ્રવ્યમંગળ કહો છો.

ગુરુઃ—પહેલાં જે આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તેમાં ઉપયોગરૂપ આગમ નથી પણ લબ્ધિરૂપ આગમ છે અને અહી તો ઉપયોગ તથા લબ્ધિરૂપ ઉભયપ્રકારનુ આગમ નથી. ફક્ત તે જ્ઞાનના કારણરૂપ શરીરમાત્રજ છે. એટલે એ આગમ થકી દ્રવ્યમંગલ અને જ્ઞશરીર તથા ભવ્યશરીરરૂપનોઆગમથકી દ્રવ્યમંગલમાં તફાવત છે. ૪૫.

હવે જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત ત્રીજા ભેદનુ સ્વરૂપ કહે છે.

जाणय-भवसरीराऽइरित्तमिह दव्वमङ्गलं होइ ।
जा मङ्गल्ला किरिआ तं कुणमाणो अणुवउत्तो ॥ ४६ ॥

જે મંગલિકક્રિયા કરનારો અનુપયોગી હોય તે જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીર એ બેઉથી વ્યતિરિક્ત એટલે જુદો નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ થાય છે. ૪૬.

પરમાર્થથી મંગળ બે પ્રકારે છે. એક જિનપ્રણીત આગમ અને બીજુ જિનપ્રણીત પડિલેહણાદિ માંગલ્યક્રિયા, પૂર્વે આગમથી અને નોઆગમમાં જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીર

એમ બે પ્રકારથી જે દ્રવ્યમંગળ ત્રણ પ્રકારે કહ્યું છે તે આગમ (જ્ઞાન) ને આશ્રિને કહ્યું છે, ને આ જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ જે છે તે તો જિનેશ્વરમહારાજે કહેલ એવી પડિલેહણઆદિ માંગલ્યક્રિયાને ઉપયોગ રહિત કરતો હોય તેને આશ્રિને કહેલ છે. ૪૬.

હવે બીજી રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે.

जं भूयभावमंगलपरिणाम तस्स वा जयं जोग्गं।
जं वा सहावसोहणवन्नाइगुणं सुवण्णाइ ॥ ४७ ॥
तंपि य हु भावमङ्गलकारणओ मङ्गलंति निद्दिट्ठ।
नोआगमओ दव्व नोसद्दो सव्वपडिसेहे ॥ ४८ ॥

જે ભૂતકાલના ભાવમંગળનુ પરિણામિ કારણ હોય અને જે ભવિષ્યમા ભાવમંગળને યોગ્ય હોય તે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગલ ગણાય છે અથવા સ્વભાવથીજ સુંદરવર્ણ વિગેરે ગુણવાળુ જે સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય તે પણ નિશ્ચે ભાવમંગળનુ કારણ અને શરીરાદિથી વ્યતિરિક્ત હોવાથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ છે. અહી નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે. ૪૭-૪૮.

ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની ક્રિયાના સમુદાયને ભાવમંગળ કહેલ છે. તેવા ભાવમંગળના પરિણામ પૂર્વે થયા હોય અથવા ભવિષ્યમાં થાય એમ હોય પણ વર્તમાન-ક્ષણે તેવા પરિણામથી શૂન્ય એવુ કોઇનુ શરીર અથવા આત્મા હોય તે જ્ઞશરીર-ભવ્ય-શરીર વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે. તેમજ સ્વભાવથીજ સુંદર તથા વર્ણાદિગુણવાળાં સુવર્ણ રત્ન-દહી-અક્ષત-પુષ્પ-મંગળકળશ વિગેરે પણ નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય. કારણકે તે સુવર્ણઆદિ કોઇને ભાવમંગળનુ કારણ હોય છે. અને શરીર આત્મા અને શબ્દ અથવા સુવર્ણાદિ તે કોઇને ભાવનાં કારણ થાય છે માટે તે વ્ય-તિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. કારણકે જે ભૂતભાવ અથવા ભાવિભાવનુ કારણ હોય તેને દ્રવ્ય કહેલુ છે. અહી નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં કહેલ છે તેથી આગમનો અહી સર્વથા અભાવ છે, માટે તેઓને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવુ તે વિરૂદ્ધ નથી. પૂર્વે જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યુ છે તે કેવળ આગમ એટલે જ્ઞાનના અ-ભાવની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે, અને અહી જે તદ્વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યુ છે તે ક્રિયારૂપભાવના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે. ૪૭-૪૮.

આ પ્રમાણે આગમથી અને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યુ, હવે ભાવમંગળ કહે છે, તેનુ લક્ષણ નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યની પેઠે ભાષ્યકારે કોઈ [1]કારણથી નથી કહ્યુ, પણ વૃ-ત્તિકાર તેનુ લક્ષણ કહે છે, તે આ પ્રમાણે છે.

भावो विवक्षितक्रियाऽनुभूतियुक्तो हि वै समाख्यातः।
सर्वज्ञैरिन्द्रादिवदिहेन्दनादिक्रियाऽनुभवात् ॥ १ ॥

અર્થ:—જેમ ઇન્દનાદિક્રિયાના અનુભવથી જેમ ઇન્દ્રાદિ કહેવાય તેમ જે જે ક્રિયાની વિવક્ષા કરીયે તે તે ક્રિયાના અનુભવયુક્ત જે જે હોય તેને તેને સર્વજ્ઞોએ તે તે અપેક્ષાયે ભાવ

૧ સ્પષ્ટપણે ભાવમંગલ તરીકે પાંચ જ્ઞાનરૂપ નન્દી અથવા પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાનું કહેલ છે તેથી તેના લક્ષણની જરૂર ન ગણી હોય અથવા પૂર્વે મંગલનું સ્વરૂપ જણાવ્યુ તે ભાવમંગલ છે

કહેલ છે. અર્થાત્ ઇન્દનાદિ (ઐશ્વર્યાદિ) ક્રિયાનો અનુભવનાર હોવાથી જેમ તે ભાવઇન્દ્ર કહેવાય છે તેમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પારમાર્થિક પદાર્થ તે ભાવ કહેવાય છે. ભાવ તેજ મંગળ અથવા ભાવથી-પરમાર્થથી મંગળ તે ભાવમંગળ. એ ભાવમંગળ આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. એ બન્ને પ્રકારના ભાવમંગળનુ સ્વરૂપ ભાષ્યકાર કહે છે.

मंगलसुअउवउत्तो आगमओ भावमंगलं होइ ।
नोआगमओ भावो सुविसुद्धो खाइयाईओ ॥ ४९ ॥

મંગળ કરનાર એવા શ્રુતના ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે; અને સુવિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિભાવ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. ૪૯.

મંગળશબ્દના અર્થને જાણનાર ને ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે.

શિષ્ય—મંગળશબ્દના અર્થનો જે જ્ઞાનોપયોગ તેટલા માત્રથીજ તેનો વક્તા ભાવમંગળરૂપ કેમ કહેવાય? અને જો તેમ કહેવાય તો અગ્નિજ્ઞાનોપયોગવાળો માણવક પણ અગ્નિ થવો જોઇએ. અને તે અગ્નિના ઉપયોગવાળો અગ્નિરૂપ હોય તો તે દાહ-પાક આદિ ક્રિયાનો કરનાર પણ થવો જોઇએ. પરન્તુ તેમ થતુ નથી, એટલે તમે જે ભાવમંગળનું સ્વરૂપ કહ્યુ તે યુક્તિ સંગત નથી જણાતુ.

ગુરૂ:—ઉપયોગ-જ્ઞાન સંવેદન-અને પ્રત્યય એ બધા સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. તથા પદાર્થ-પદાર્થનુ નામ અને તેનુ જ્ઞાન એ ત્રણે વસ્તુ લોકમાં પણ એકજ નામથી બોલાવાય છે. જેમકે પહોળા પેટા વગેરે અમુક બાહ્ય આકારવાળો પદાર્થ તે ઘટ કહેવાય છે, તે ઘટવાચક નામ પણ ઘટ કહેવાય છે, અને તે ઘટના જ્ઞાનને પણ ઘટ કહેવાય છે, જેવી રીતે કોઇ પૂછે કે આ શુ છે તો તેનો ઉત્તર ઘટ. આનુ નામ શુ? ઘટ, આના ચિત્તમાં શુ છે? ઘટ, જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યય તે પણ ઘટ કહેવાય છે. આથી કરીને ઘટરૂપ જ્ઞાન અને તેને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાતા એ ઉભય અન્યોઅન્ય અભિન્ન છે, જો અભિન્ન ન હોય તો જેમ હાથમાં દીપક છતાં અન્ધ પુરૂષ જોઇ શકે નહિ તેમ જ્ઞાનવાળો છતાં જ્ઞાતા વસ્તુસમૂહને જાણી શકે નહિ. વળી જો જ્ઞાન જ્ઞાતાથી ભિન્ન હોય તો આત્માને બન્ધ આદિનો અભાવ થાય. કારણકે જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન સુખ-દુ:ખ આદિ પરિણામ આકાશથી ભિન્ન છે તેથી તેને બન્ધ આદિ થતા નથી તેમ આત્માને પણ જ્ઞાન અજ્ઞાન સુખદુ:ખાદિથી ભિન્નપણ હોવાથી બન્ધ ન થાય, માટે જ્ઞાન અને જ્ઞાનવાન્ કથંચિત્ અભિન્ન છે.

શિષ્ય—જો એમ હોય તો ઘટજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો દેવદત્ત ઘટજ્ઞાનોપયોગથી અનન્ય હોવાથી ઘટ કહેવાય, અને અગ્નિજ્ઞાનોપયોગવાળો માણવક અગ્નિ જ્ઞાનોપયોગથી અભિન્ન હોવાને લીધે અગ્નિ પણ કહેવાય. અને તેથી તે બેઉ અનુક્રમે જળધારણ-દાહ આદિ ક્રિયા કરનારા થવા જોઇએ?

ગુરૂ—ભાઈ! એમ નહિ. કારણકે બધાએ ઘડાઓ કંઈ જળધારણાદિરૂપ અર્થક્રિયાને કરતા નથી, તેમ બધા અગ્નિપણ દાહ આદિ અર્થક્રિયાને કરતા નથી. જેમકે ખુણામાં ઉંધો પાડેલો ઘડો અને ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ પોતાની જલધારણ અને દાહાદિરૂપ અર્થક્રિયા કરતા નથી તો શુ તે ઘડો અને અગ્નિ નથી? છેજ. માટે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયુ કે મંગળપદાર્થના જ્ઞાનોપયોગથી અભિન્ન એવો વક્તા તે આગમથી ભાવમંગળ છે; અને ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિકાદિ પ્રશસ્તભાવ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં

ક્ષાયિકાદિભાવમાં આગમનો સર્વથા અભાવ છે. અથવા [1]ઉપલક્ષણથી શ્રુત સિવાય મતિ-અવધિ-મન પર્યવ-ને કેવળ એ ચાર જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ સર્વ નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. ૪૯.

વળી બીજા પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમંગળનુ સ્વરૂપ કહે છે.

अहवा सम्मद्दंसण–नाण–चरित्तोवओगपरिणामो ।
नोआगमओ भावो नोसद्दो मिस्सभावम्मि ॥ ५० ॥

અથવા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્રના ઉપયોગરૂપ પરિણામ, તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં છે. ૫૦.

પ્રતિક્રમણ-પડિલેહણાદિ ક્રિયા કરનારનો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઉપયોગ પરિણામ તે કેવલ આગમરૂપ નથી, કેમકે તેમાં ચારિત્રાદિ છે, તેમ સર્વથા આગમનો અભાવ પણ નથી, કેમકે ત્યાં જ્ઞાન પણ છે, તેથી તે પ્રતિક્રમણાદિવાળાનો પરિણામ નોઆગમથી ભાવમંગલ કહ્યો, એમા નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં છે. ૫૦.

પુનઃ ત્રીજી રીતે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહે છે.

अहवेह नमोकाराइनाण–किरिआविमिस्सपरिणामो ।
नोआगमओ भण्णइ जम्हा से आगमो देसे ॥ ५१ ॥

અથવા અહીં જ્ઞાન-ક્રિયામિશ્રપરિણામરૂપ જે નમસ્કારાદિ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહેવાય છે. કેમકે તે પરિણામ આગમના એક દેશમા છે. ૫૧.

નમસ્કાર-સ્તોત્રાદિનુ જ્ઞાન અને મસ્તકે અંજલી જોડવી વિગેરે ક્રિયા એ ઉભયના મિશ્રિતપરિણામવાળા તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં પણ નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં છે, કેમકે એવા પરિણામના એકદેશમાં આગમરૂપ જ્ઞાનોપયોગ વિદ્યમાન છે. ૫૧.

એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે પ્રકારે મંગળ કહ્યુ, હવે નામાદિ ત્રણમાં પરસ્પર સમાનતા જણાયાથી શિષ્ય પૂછે છે કે—

अभिहाणं दव्वत्तं तयत्थसुन्नत्तणं च तुल्लाइं ।
को भाववज्जिआणं नामाईणं पइविसेसो ? ॥ ५२ ॥

ભાવસિવાયના નામાદિ ત્રણેમાં અભિધાન દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા સરખી હોવાથી તે નામાદિ ત્રણમા (પરસ્પર) શો તફાવત છે. ? ૫૨.

ભાવમંગળ સિવાય નામાદિ ત્રણે મંગળમાં અભિધાન-દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા આ ત્રણે સમાન છે, એટલે તેઓમાં પરસ્પર ભેદ હોય એમ જણાતુ નથી, કેમકે નામાદિ ત્રણેમા મંગળ એવુ અભિધાન તુલ્ય છે, દ્રવ્યત્વપણ ત્રણેમાં સમાન છે, કારણકે નામ અને સ્થાપનામા દ્રવ્યનોજ સંબંધ છે, અને દ્રવ્યમાં તો દ્રવ્યપણુ છેજ, તેથી દ્રવ્યત્વ પણ

---

૧ જેટલુ જણાવવુ ઇષ્ટ હોય તે બધુ ન જણાવે ને તેનો ભાગ માત્ર જણાવે અને તેને અંગે બીજાની સૂચના કરે ત્યારે ઉપલક્ષણ કહેવાય. અહિ પણ ત્રણે પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમંગલ છતાં જે એક ક્ષાયિકાદિભાવજ માત્ર મંગલ તરીકે કહ્યો તે ઉપલક્ષણથી ક્ષાયિકાદિને મંગલ કહ્યો સમજવો ને તેથી જ્ઞાનાદિ પણ નોઆગમથી ભાવમંગલ સૂચવ્યા જાણવા

ત્રણેમાં સમાન છે. વળી તદર્થશૂન્યતા એટલે ભાવઅંગ રહિતપણું તે પણ ત્રણેમાં સમાન છે, માત્ર ભાવમાં તદર્થશૂન્યતા ન હોવાથી તે ત્રણેથી ભિન્ન છે. ૫૨.

એ પ્રમાણે શિષ્યનુ કથન સાંભળી આચાર્યશ્રી ત્રણેનો ભેદ-તફાવત જણાવે છે.

आगारोऽभिप्पाओ बुद्धी किरिया फलं च पाएण ।
जह दीसइ ठवणिंदे न तहा नामे न दविंदे ॥ ५३ ॥
भावस्स कारणं जह दव्वं भावो अ तस्स पज्जाओ ।
उवओग–परिणइमओ न तहा नाम न वा ठवणा ॥ ५४ ॥

જેમ સ્થાપનાઇન્દ્રમાં આકાર-અભિપ્રાય-બુદ્ધિ ક્રિયા અને ફળ પ્રાયઃ જણાય છે તેમ નામઇન્દ્ર અને દ્રવ્યઇન્દ્રમાં જણાતુ નથી. વળી જેમ દ્રવ્ય એ ભાવનુ કારણ છે અને ઉપયોગ અને પરિણતિમય જે ભાવ છે તે જેમ આગમ અને નોઆગમથી બેઉ પ્રકારે તેનો (દ્રવ્યનો) પર્યાય (ધર્મ) છે તેમ નામ અને સ્થાપના ભવિષ્યમાં કે ભૂતમાં પર્યાયપણે થતા નથી. ૫૩-૫૪.

સ્થાપનાઇન્દ્રમા હજારચક્ષુ-કુંડળ-મુકુટ-બાજુમાં ઇન્દ્રાણી-હસ્તમાં વજ્રનુ ધારણ કરવુ, સિંહાસન ઉપર બેસવુ ઇત્યાદિ અને શરીરસૌન્દર્યયુક્ત જેવો આકાર દેખાય છે, તથા સ્થાપના કરનારનો જેવો સદ્‌ભૂત ઇન્દ્ર સંબંધી અભિપ્રાય જણાય છે, અને જોનારને તે આકારના દર્શનથી જેવી ઇન્દ્રબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, વળી તેના તરફની ભક્તિથી પરિણતબુદ્ધિવાળા તેની સેવા કરનારની નમસ્કાર કરણાદિરૂપ ક્રિયા જેવી જણાય છે, અને પુત્રોત્પત્તિ આદિરૂપ ફળ પ્રાયઃ જેવુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવુ નામઇન્દ્ર અને દ્રવ્યઇન્દ્રમાં નથી જણાતુ. તેથી નામ અને દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો ભેદ-તફાવત પ્રગટ છે.

વળી જેમ અનુપયોગી વક્તારૂપ દ્રવ્ય કોઈ વખતે ઉપયોગકાળે એ ઉપયોગરૂપ ભાવનુ કારણ થાય છે, અને એ ઉપયોગરૂપ ભાવ તે અનુપયોગી વક્તારૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે, અથવા જેમ કોઇ સાધુનો જીવ ભવિષ્યમાં ઇન્દ્રપણે ઉત્પન્ન થવાથી દ્રવ્યઇન્દ્ર સતો ભાવઇન્દ્રનુ કારણ થાય છે અને એ ભાવેન્દ્રની પરિણતીરૂપ ભાવ તે તે સાધુના જીવરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે, તેમ નામ અને સ્થાપના એક બીજાના કારણ-કાર્ય નથી થતા, માટે નામ અને સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો ભેદ છે. આ પ્રમાણે નામ-સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો અને નામ તથા દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો ભેદ જણાવ્યો, એટલે સ્થાપના-આકાર અને દ્રવ્ય-કારણપણાથી આકાર અને કારણપણા વિનાનુ જે માત્ર નામ છે તેનો ભેદ સામર્થ્યથી જણાય છેજ. જો કે પૂર્વોક્ત શંકા પ્રમાણે નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યમાં અભેદપણુ છે તોપણ હમણાં ઉપર કહ્યા મુજબ તેઓમાં પરસ્પર ભેદ-તફાવત છે. જેમ દૂધ-દહીં-છાશ વિગેરેમાં ગોરસપણુ સફેદાઇ વગેરે સમાન છે. છતાં તેઓમાં મીઠાશઆદિવડે તફાવત છેજ, તેમ અહીં પણ સમજવુ, કેમકે વસ્તુમાત્ર અનન્ત ધર્માત્મક છે. ૫૩-૫૪.

અહીં ફરી શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

इह भावो च्चिय वत्थुं तयत्थसुन्नेहिं किं व सेसेहिं ? ।
नामादओ वि भावा जं ते वि हु वत्थुपज्जाया ॥ ५५ ॥

અહીં ભાવ એજ તાત્વિક વસ્તુ જણાય છે; તત્ત્વરહિતવાચનના નામાદિવડે શું ? (ઉત્તર) નામાદિ પણ તત્ત્વરૂપજ છે, કારણકે તે પણ વસ્તુના પર્યાય (ધર્મો) છે. ૫૫.

શિષ્ય.—આ નામ આદિ ચારમા ભાવજ વસ્તુ જણાય છે. કેમકે તેજ પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે જેવી રીતે ભાવ ઇન્દ્ર દાનવોને દમવારૂપ કાર્ય સાધવામાં સમર્થ છે તેવી રીતે નામ ઇન્દ્રાદિ સમર્થ નથી, માટે નામ-સ્થાપનાદિનુ શુ પ્રયોજન છે?

ગુરૂ.—સામાન્યથી ભાવને વસ્તુપણે માનવામાં કઇ દોષ નથી. નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ પણ વસ્તુના પર્યાયો-ધર્મો હોવાથી ભાવની અવસ્થાઓજ છે, કારણકે પર્યાય-ધર્મ-ભેદ-ભાવ, એ બધા શબ્દો સમાન અર્થવાળાજ છે, જેમકે કોઇએ સામાન્યથી "ઇન્દ્ર એમ કહ્યુ, તેથી તેના સાંભળનારાને નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય છે. ને તેથી શકા થાય છે કે આ મનુષ્યે નામઇન્દ્ર કહ્યો સ્થાપના ઇન્દ્ર કહ્યો દ્રવ્યઇન્દ્ર કહ્યો કે ભાવઇન્દ્ર કહ્યો? આથી ઇન્દ્રરૂપ વસ્તુના જે નામાદિચારે છે તે ખુદવસ્તુના પર્યાયો-ભાવવિશેષો છે. ને તેથીજ વિશિષ્ટ અર્થ ક્રિયાસાધક ભાવઇન્દ્રાદિકરૂપ ભાવને આશ્રિને વસ્તુપણુ સાધીએ તો કઈ હાની નથી, કેમકે ભાવઇન્દ્રાદિ ભાવની અર્થક્રિયામા નામાદિ પર્યાયો પણ છેજ, અને પર્યાયો દ્રવ્યમાં પરસ્પર અભેદથી રહે છે. ૫૫.

અથવા નામાદિ પણ ભાવમગળના કારણ હોવાથી ભાવમગળજ છે, એમ જણાવવાને ભાષ્કાર મહારાજ કહે છે કે—

अहवा नामं ठवणा–दवाइं भावमङ्गलंगाइं ।
पाएण भावमङ्गलपरिणामनिमित्तभावाओ ॥ ५६ ॥
जह मङ्गलाभिहाणं सिद्धं विजयं जिणिंदनाम च ।
सोऊण पेच्छिऊग य जिणपडिमालक्खणाईणि ॥ ५७ ॥
परिनिव्वुयमुणिदेहं भद्दजइजणं सुवन्नमल्लाई ।
दट्ठूण भावमङ्गलपरिणामो होइ पाएण ॥ ५८ ॥

અથવા નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણે ભાવમગળરૂપ પરિણામના પ્રાયે નિમિત્ત હોવાથી ભાવમગળના કારણો છે. જેમકે-સિદ્ધ-વિજય-ને જિનેશ્વરનુ મગળકારિ એવુ નામ સાંભળીને, તથા જિનપ્રતિમા-સ્વસ્તિકાદિ જોઇને, તેમજ મુક્તિ પામેલ મુનિનો દેહ તેવીજ રીતે ભવિષ્યમાં સાધુ થનારા મનુષ્યના અને સુવર્ણમાળા વિગેરેના દર્શને કરીને પ્રાયઃ ભાવમગળના પરિણામ થાય છે. ૫૬-૫૭-૫૮.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણે ભાવમગળના (ભાવમગળોપયોગના) કારણો છે, આથ કરીને જે જેનુ કારણ હોય તે તેનો વ્યપદેશ પામે છે, જેમ કે ઘી આયુષ્યનુ અને રૂપીઓ ભોજનનુ કારણ હોવાથી તે ઘી અને રૂપીયારૂપી કારણમા આયુષ્ય અને ભોજનરૂપી કાર્યનો વ્યવહાર કરાય છે, એટલે કે ઘી આયુષ્ય કહેવાય છે અને રૂપીઓ ભોજન કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ નામાદિક કારણમા ભાવરૂપી કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી પૂર્વોક્ત નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય તે પણ ભાવમગળરૂપજ કહેવાય છે. કેટલાક ક્લિષ્ટ કર્મવાળા જીવોને નામ આદિ ભાવમગળના કારણરૂપ ન પણ થાય તેથી મૂળમા પ્રાય શબ્દ મૂકયો છે.

નામાદિ ત્રણ ભાવમગળના કારણો છે, એ વાત ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીએ, જેમ કોઇએ મગળ અથવા સિદ્ધ વિજય અથવા જીનેશ્વરઆદિ નામોનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય તે સાંભળીને કોઈ શ્રોતાને સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવમગળના પરિણામ થાય છે. તેથી તે

નામ પણ ભાવમંગળનું કારણ થયું. તેવીજ રીતે જિનપ્રતિમા અથવા સ્વસ્તિકાદિ જે મંગલની સ્થાપના રૂપ છે તે જોઇને કોઇને ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે, તેથી તે સ્થાપના ભાવમંગળનું કારણ છે, તેમજ કોઈ મોક્ષે ગએલ મુનિનો દેહ અથવા ભવિષ્યમાં થનારા સાધુ તેમજ સુવર્ણમાળા વિગેરે જોઇને ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે તેથી તે દ્રવ્યપણ ભાવમંગળનું કારણ છે. આ પ્રમાણે નામ આદિ ત્રણે ભાવના કારણ હોવાથી ભાવરૂપજ છે.

શિષ્ય—જો એ પ્રમાણે નામાદિ પણ ભાવરૂપ છે તો તે પણ શું તીર્થંકરાદિની જેમ પૂજ્ય છે? આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

किं पुण तमणेगंतियमच्चंतं च न जओऽभिहाणाइ ।
तव्विवरीअं भावे तेण विसेसेण त पुज्जं ॥ ५९ ॥

જેથી એ નામાદિ ત્રણ અનૈકાન્તિક છે અને આત્યન્તિક નથી તથા ભાવ તેથી વિપરીત છે, માટે તે ભાવ તેના નામાદિથી વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૯.

નામ–સ્થાપના–ને દ્રવ્યમંગળ [1]અનૈકાન્તિક ફળવાળા છે, એટલે તેઓ ઇષ્ટ ફળ સાધે અથવા ન પણ સાધે, તેમજ આત્યન્તિક ફળ પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ નથી, અને ભાવમંગળ તો તેથી વિપરીત છે, એટલે કે એકાંતિક અને આત્યન્તિક ઇષ્ટફળ સાધક છે માટે નામાદિ ત્રણ મંગલ કરતા ભાવમંગળ વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૯.

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓમાં વિશેષ અપેક્ષાએ વિચાર કરતા નામઆદિનો પ્રધાન અને ગૌણભાવ બતાવ્યો, હવે સામાન્ય અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં સર્વ વસ્તુમા નામાદિ ચારેનો સદ્ભાવ છે, તે જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

अहवा वत्थभिहाणं नाम, ठवणा य जो तयागारो ।
कारणया से दव्व, कज्जावन्नं तयं भावो ॥ ६० ॥

અથવા વસ્તુનું જે નામ તે નામ તેનો આકાર એ સ્થાપના, (પરિણામી કાર્યની) કારણતા એ દ્રવ્ય અને કાર્યપણે પરિણામ પામવું તે ભાવ. ૬૦.

ઘટ–પટ આદિ વિશ્વમાંની સર્વ વસ્તુઓ નામાદિ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે, જેમકે-'ઘટ' એવું નામ યા સંજ્ઞા તે નામ, તેનોજ પોતાનો આકાર તે સ્થાપના, તેનાં કપાળાદિ પરિણામીકાર્યના કારણ હોવાથી દ્રવ્ય, કારણકે જે ભૂત યા ભાવિભાવનું કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને માટીના પિંડનું નિષ્પન્ન થયલું ઘટરૂપ કાર્ય તે ભાવ છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુનો સમૂહ નામાદિચાર સ્વરૂપ છે. એજ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનની વ્યવસ્થા હોવાથી જિનમત સર્વ નામાદિ નયાત્મક છે.

વસ્તુસ્વરૂપ આ પ્રમાણે હોવાથી પૂર્વે ૫૫ મી ગાથામાં ભાવ એજ વસ્તુ હો પણ તદર્થ શૂન્ય એવા નામાદિવડે શું? એવી જે શંકા કરી હતી તેનું સમાધાન પણ આથી કર્યું. કારણકે એકજ વસ્તુમાં એકજ કાળે અનેક પર્યાયો વિદ્યમાન છતાં આ અમુક પર્યાયજ વસ્તુ છે અને બીજા પર્યાયો અવસ્તુ છે એમ કહેવું તે અયોગ્ય છે, જો કે દ્રવ્યરૂપે તો તે સર્વ એકજ છે. ૬૦.

નામાદિચારમા નામનય નામનેજ પ્રધાન માને છે, આ સ્થળે શુભતમતાનુયાયી–

---

૧ જેનાથી જરૂર ફલ થાય ફલ થયા વિના ન રહે તે એકાંતિક કહેવાય તેમજ જેનાથી તેનું ઉત્કૃષ્ટ ફલ થાય તે આત્યંતિક કહેવાય

બૌદ્ધમતને અનુસરનારાઓ "અર્થમાં-પદાર્થમાં શબ્દો નથી" ઈત્યાદિ વચનથી નામને વસ્તુધર્મરૂપે નથી માનતા, તેથી તેઓને નામનય કહે છે કે—

वत्थुसरूवं नामं तप्पच्चयहेउओ सधम्म व्व ।
वत्थुं नाऽणभिहाणा होज्जाऽभावो वि वाऽवच्चो ॥ ६१ ॥

ઘટના આકારાદિની જેમ નામ પણ તેના (વસ્તુના) પ્રત્યયનો હેતુ હોવાથી નામ તે પણ વસ્તુનુ સ્વરૂપ છે. નામરહિત વસ્તુજ નથી. કેમકે જો તેમ હોય તો અવાચ્યની જેમ તેનો અભાવ થાય. ૬૧.

નામનયનો અભિપ્રાય એવો છે કે જેમ સ્વધર્મ વસ્તુનુ સ્વરૂપ છે, તેમ નામ પણ વસ્તુનુ સ્વરૂપ છે, કારણકે નામ તે વસ્તુના પ્રત્યયનો હેતુ છે. જે જેના પ્રત્યયનો હેતુ હોય છે તે તેનો ધર્મ છે, જે જેનો ધર્મ નથી તે તેના પ્રત્યયનો હેતુ પણ નથી, જેમકે-ઘટના રૂપ આદિ સ્વધર્મો ઘટ પ્રત્યયના હેતુ છે પણ પટના નથી, કેમકે ઘટ એવા નામથી પટ આદિના વ્યવચ્છેદવડે ઘટનોજ પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ નામ સ્વરૂપજ છે, જો વસ્તુ નામ સ્વરૂપ ન હોય તો તે વસ્તુજ ન હોઈ શકે. જેમકે—પૃથ્વી આદિ ૫ ચભૂત સિવાય નામરહિત છઠ્ઠા ભૂતનો જેમ અભાવ છે. તેમ જે નામરહિત છે તે વસ્તુનોજ અભાવ છે.

અહીં કોઈ એવી શ કા કરે કે "નદી કિનારે ગોળથી ભરેલુ ગાડુ છે." એવુ સાંભળીને કોઈ ત્યાં જાય અને તેવુ ગાડુ ત્યાં જુવે નહિ, તો શબ્દથી નામથી જે પ્રતીતિ થવી જોઇએ તે ત્યા થઈ નહિ, તેથી નામ અસત્ય ઠર્યું. આવી શ કાનો ઉત્તર એ છે કે જો એ પ્રમાણે ખોટાં વાકયો પ્રમાણે પદાથ ન મળવાથી વાકયોનેજ ખોટા માનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં પણ એવોજ પ્રસ ગ આવે. જેમકે કોઇને દૂર પડેલી છીપમા રૂપાનુ ભાન થાય, અને ત્યાં જઇને જુએ તો રૂપાની પ્રાપ્તિ ન થાય, અહીં એમ કહેવામા આવે કે એ બાધિત પ્રત્યક્ષ હોવાથી ત્યાં વસ્તુ પ્રાપ્તિ ન થઈ પણ અબાધિત પ્રત્યક્ષ હોય તો વસ્તુની જરૂર દેખેલા પ્રમાણેજ પ્રાપ્તિ થાય તો અમે પણ એમજ કહીએ છીએ કે વિચારપૂર્વક આપ્ત-પ્રામાણિક પુરૂષે કહેલા શબ્દથીજ વસ્તુ પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય. અહીં યુક્તિ તો નામ અને પ્રત્યક્ષાદિ બેઉમાં સમાન છે. ૬૧.

વળી જો નામને વસ્તુધર્મ ન માનવામાં આવે તો બીજા પણ દોષોનો પ્રસ ગ આવે છે. તે દોષો જણાવવા માટે કહે છે.

संसय-विवज्जया वाऽणज्झवसाओऽहवा जदिच्छाए ।
होज्जऽत्थे पडिवत्ती न वत्थुधम्मो जओ नाम ॥ ६२ ॥
वत्थुस्स लक्ख-लक्खण-संववहाराऽविरोहसिद्धीओ ।
अभिहाणाऽहीणाओ बुद्धी सद्दो य किरिया य ॥ ६३ ॥

જો નામ વસ્તુનો ધર્મ ન હોય તો [1]સ શય વિપર્યય અનધ્યવસાય અને યદૃચ્છાથી

[1]નિશ્ચય વિનાનુ બેઉ પક્ષનુ જ્ઞાન થાય તેને સ શય કહેવાય છે. પદાર્થથી ઉલટુ જ્ઞાન થાય તે વિપર્યય કહેવાય છે પદાર્થના સ્વરૂપનો ખ્યાલ ન આવે એવુ સામાન્ય જ્ઞાન તે અનધ્યવસાય કહેવાય છે. કોઇવાર ઘટ શબ્દ સાભળીને ઘટનુ જ્ઞાન થાય અને કોઇક વખત ઘટ શબ્દ સાભળીને પટનુ જ્ઞાન થાય ત્યારે તેને યદૃચ્છા કહેવાય છે.

અથ પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન થાય, તથા જગત્‌મા લક્ષ્ય લક્ષણને સવ્યવહારની સિદ્ધિયો તેમજ બુદ્ધિ-શબ્દ-ને ક્રિયા, એ સર્વ અભિધાન-નામને આધીન છે. ૬૨-૬૩.

જો નામ એ વસ્તુધર્મ ન હોય તો ઘટ એવો શબ્દ કહેવાથી તે સાભળનારાને "આ મનુષ્યે શુ કહ્યુ." એવો સશય થાય, પણ ઘટની પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન ન થાય. અથવા ઘટ એમ કહેવાથી પટની પ્રતિપત્તિરૂપ વિપર્યય થાય, અથવા કોણ જાણે એણે શુ કહ્યુ એવો અનધ્યવસાય થાય, અથવા ઘટ શબ્દથી કોઈવાર ઘટની પ્રતીતિ થાય ને કોઈવાર પટની પ્રતીતિ થાય કોઈવાર સ્તભાદિની પ્રતીતિ થાય, એ રીતે ગમે તેમ યદચ્છાથી પદાર્થની પ્રતીતિ થાય. આ પ્રમાણે જો નામને વસ્તુ ધર્મ ન માનીએ તો દોષો આવે. એવી રીતે નામને વસ્તુધર્મ ન માનવાથી નુકશાન જણાવીને હવે નામને વસ્તુનો ધર્મ આખુ જગત માને છે તે સાબીત કરવા કહે છે કે વળી જીવત્વાદિ લક્ષ્ય, ઉપયોગાદિ લક્ષણ, લાવવુ મોકલવુ આદિ સવ્યવહાર, પદાર્થનો નિશ્ચય કરવારૂપ બુદ્ધિ, ઘટ-પટાદિ ધ્વનીરૂપ શબ્દ અને ઉછાળવુ-ફેકવુ આદિ ક્રિયા એ સર્વ નામનેજ આધીન છે, એટલે કે તે સર્વનો વ્યવહાર નામથીજ થાય છે, માટે નામ એજ વસ્તુ છે. ૬૨-૬૩.

આ પ્રમાણે નામ અથવા શબ્દનયે પોતાનો મત પ્રતિપાદન કર્યો. એટલે સ્થાપનાનય કહે છે કે—

आगारो च्चिय मइ–सद्द–वत्थु–किरिया–फला–ऽभिहाणाइ ।
आगारमयं सव्वं जमणागारं तयं नत्थि ॥ ६४ ॥
न पराणुमयं वत्थुं आगाराऽभावओ खपुप्फं व ।
उवलंभ–ववहाराऽभावाओ नाणगारं च ॥ ६० ॥

મતિ-શબ્દ-વસ્તુ-ક્રિયા-ફળ-અને અભિધાન (નામ) એ સર્વ આકારમય હોવાથી વસ્તુમાત્ર આકારમય છે, જે અનાકાર છે તે વસ્તુજ નથી. વળી આકાશ પુષ્પની જેમ આકાર નહિ માનનાર પક્ષે માનેલ વસ્તુ અનાકાર હોવાથી તેમજ ઉપલબ્ધિ અને વ્યવહારનો પણ અભાવ હોવાથી તે વસ્તુજ નથી. ૬૪-૬૫.

મતિ-શબ્દાદિ સર્વ આકારમય છે, જે અનાકાર છે તે વસ્તુ નથી. જેમકે મતિ એટલે જ્ઞાન તે જ્ઞેય વસ્તુને ગ્રહણ કરતાં તદાકારપણે પરિણામે છે, તેથી તે આકારવાળી છે. જો તે આકારવાળી ન હોય, તો "આ નીલ છે આ પીત છે" એવો નિયમિત નિશ્ચય ન થાય. કેમકે એમાં તે સિવાય બીજુ કોઈ નિયામક નથી. પરન્તુ "આ નીલ છે, પીતાદિ નથી" એવા સવેદનમાં નીલાદિ આકાર નિયામક છે, માટે મતિ-બુદ્ધિ સાકાર છે. શબ્દ તો પૌદ્ગલિક હોવાથી સાકાર છેજ, અને ઘટ-પટાદિ વસ્તુ તો સાકાર છે એ પ્રત્યક્ષ છે. ઉછાળવુ-ફેકવુ વિગેરે ક્રિયા ક્રિયાવાનથી ભિન્ન નથી એટલે તે પણ વસ્તુની માફક સાકાર છે. તથા કુભાર આદિની ક્રિયાથી સાધ્ય ઘટાદિરૂપ ફળ તૃપ્તિ ડાદિ વસ્તુના પર્યાયરૂપ હોવાથી સાકાર છે, અને અભિધાન-નામ અથવા શબ્દ તે પુદ્ગલમય હોવાથી સાકાર છે, એમ પૂર્વેજ કહ્યુ છે, માટે જે વસ્તુ છે તે સર્વ સાકારજ છે, જે અનાકાર છે તે વન્ધ્યાપુત્રની જેમ વસ્તુજ નથી. વળી અનાકાર વસ્તુ સર્વથા અનુપલભ્યમાન છે અને તેવી વસ્તુથી કંઈપણ વ્યવહાર થતો નથી. માટે અનાકાર એવી વસ્તુજ નથી. ૬૪-૬૫.

આ પ્રમાણે સ્થાપના નયે પોતાનો પક્ષ પ્રતિપાદન કર્યો એટલે હવે દ્રવ્ય નય પોતાના પ્રક્ષને પ્રતિપાદન કરવાને કહે છે કે—

दव्वपरिणाममेत्तं मोत्तूणाऽऽगारदरिसणं किं तं ? ।
उप्पाय-व्वयरहिअं दव्व चिय निव्वियारं तं ॥ ६६ ॥

દ્રવ્યના માત્ર પરિણામને મૂકીને આકાર તે શુ છે ?. (કાંઈ નથી.) ઉત્પાદ-વ્યયરહિત નિર્વિકાર એવુ જે કેવળ દ્રવ્ય તેજ વસ્તુ છે. ૬૬.

દ્રવ્યના પૂર્વ પર્યાયનો તિરોભાવ એટલે નાશ અને નવા પર્યાયનો આવિર્ભાવ એટલે પ્રગટ થવુ એ બે પરિણામો સિવાય "આકાર" એ શુ છે ? કે જેથી મતિ શબ્દ વિગેરે વસ્તુ આકારજ છે એમ કહો છો ? અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત નિર્વિકાર દ્રવ્યનો જે આકારાદિ પરિણામ તે દ્રવ્યમાત્ર છે, કેમકે દ્રવ્યમાં એવુ શુ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા વિદ્યમાન શુ નાશ પામે છે ? કે જેથી દ્રવ્યમા વિકાર થાય. માત્ર નવા-જુના પર્યાયનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ થાય છે, જેમ ઉંચી ફણાવાળીને તથા ફણારહિતની અવસ્થામાં ને કુંડલિત આકારમા સર્પજ તે તે રૂપે જણાય છે. તે ફણા વગેરે માત્ર તે સર્પનો તેવો પરિણામ છે અને તેથી સર્પમા કંઈ વિકાર થતો નથી, તેમ જગતનાં બધાં દ્રવ્ય પણ સામાન્ય સર્પની માફક નિર્વિકારજ છે. ૬૬.

અહી જો કોઇ એવી શંકા કરે કે-સર્પાદિ દ્રવ્યમા ઉત્ફણ-વિફણાદિ પર્યાયો ઉત્પન્ન થતા ને નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો તે દ્રવ્ય ઉત્પાદાદિ રહિત છે એમ કેમ કહેવાય ? તેના ઉત્તરમા અમે કહીએ છીએ કે—

आविब्भाव-तिरोभावमेत्तपरिणामकारणमचिंतं ।
निच्च बहुरूवं पिय नडो व वेसंतरावन्नो ॥ ६७ ॥

આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ પરિણામનુ અચિન્ત્ય કારણ માત્ર દ્રવ્યજ છે, અને ભિન્ન ભિન્ન વેષને ધારણ કરનાર નટની પેઠે બહુરૂપવાળુ છતા તે દ્રવ્ય સર્વકાલે એકરૂપવાળુ હોવાથી નિત્ય છે. ૬૭.

જેમ ઉત્ફણાવસ્થા અને વિફણાવસ્થાનુ સર્પ કારણ છે, તેમ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવરૂપ પરિણામનુ કારણ દ્રવ્ય છે. વસ્તુત એમા કંઈ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતુ નથી અને વિદ્યમાન કંઈ નાશ પામતુ નથી, પરન્તુ પ્રચ્છન્નરૂપે હતુ તે પ્રગટ થાય છે અને પ્રગટ હતુ તે પ્રચ્છન્ન રૂપ થાય છે. તેથી આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ કાર્ય ઉપચારથીજ છે, અને તેથી તે કાર્યનુ કારણપણ ઉપચારથીજ છે. માટે દ્રવ્ય તો ઉત્પાદાદિ રહિત છે.

યદિ અહી કોઈ એવી શંકા કરે કે-દ્રવ્ય એકજ સ્વભાવવાળુ નિર્વિકાર છે, તો તે અનન્તકાળ સુધી થનારા આવિર્ભાવ તિરોભાવનુ કારણ કેમ નથી થતુ ? આના ઉત્તરમા અમે કહીએ છીએ કે-દ્રવ્ય અચિન્ત્ય સ્વભાવવાળુ હોવાથી તે એકસ્વભાવવાળુ છતા તેમા અનુક્રમેજ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ સર્પાદિ દ્રવ્યો એકસ્વભાવવાળા છતા તેમા ઉત્ફણ-વિફણાદિ પર્યાયો અનુક્રમેજ થાય છે, તેમ અહીં પણ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ ક્રમસરજ થાય છે. આ શંબધમાં કોઇ એમ કહે કે ઉત્ફણ-વિફણાદિપર્યાયો પૂર્વઅવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાવસ્થાનો આશ્રય કરે છે, તેથી દ્રવ્યને

અનિત્યતાનો પ્રસંગ આવશે. આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જુદા જુદા વેષ કરનારા નટની પેઠે દ્રવ્ય બહુરૂપવાળું છતાં નિત્યજ છે, જેમ-નાયક-વિદૂષક-વાનર નટ રાક્ષસ આદિ પાત્રોના અવસરે ભિન્નભિન્ન વેષ ગ્રહણ કરવાથી બહુરૂપવાળો થએલો છતાં પણ સર્વ અવસ્થામાં નટ એકજ હોવાથી નિત્ય છે,તેમ દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ વિનાશ આદિ પર્યાયોથી બહુરૂપવાળું છતાં આકાશની પેઠે નિર્વિકારી હોવાથી નિત્યજ છે. જેમ ઘટપટ આદિના સંબંધથી આકાશ બહુ રૂપવાળું છતાં પણ પોતે અવિકારી હોવાથી નિત્ય છે તેમ દ્રવ્યને પણ જાણવું. વળી સર્વત્ર ત્રિભુવનમાં જે કંઈ છે તે કારણજ છે, નવો પદાર્થ થાય તે રૂપ કાર્ય તો ક્યાંઇ પણ જણાતું નથી, અને જે કારણ છે તે દ્રવ્યજ છે. ૬૭.

જેમકે—

पिंडो कारणमिट्ठं पय व परिणामओ तहा सव्वं ।
आगाराइ न वत्थुं निक्कारणओ खपुप्फं व ॥ ६८ ॥

દૂધની પેઠે પરિણામી હોવાથી જેમ માટીનો પિંડ આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ પરિણામવાળો છે ને તે કોઈના પણ કારણપણે માનેલ છે, તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુ કારણ છે, અને આકાર વિગેરે નિષ્કારણ હોવાથી આકાશ પુષ્પની જેમ અવસ્તુ છે. ૬૮.

મૃત્પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશુલ આદિ ત્રૈલોક્યાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુ દૂધની પેઠે પરિણામી હોવાથી કારણ માત્રજ છે, જે જે કારણ છે તે તે સર્વ દ્રવ્ય છે.

અહીં કોઈ એમ કહે કે-મૃત્પિંડાદિના કાર્યભૂત સ્થાસ-કોશ-કુશુલ-ઘટાદિ સર્વ પ્રત્યક્ષ જણાય છે માટે તે અવસ્તુ કેમ કહેવાય? અને વળી સંબંધ દર્શાવનાર એવો કારણ શબ્દ હોવાથી તે હમ્મેશાં કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, તો "કેવળ કારણજ છે, કાર્ય નથી." એમ કેમ કહો છો? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે- કારણ શબ્દ કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, એ સત્ય છે, પરંતુ તેમાં જે આવિર્ભાવ-તિરોભાવ રૂપ કાર્ય છે, તેનોજ માત્ર કાર્ય તરીકે ઉપચાર કરાય છે, અને ઉપચાર તે અવસ્તુ છે. માટે દ્રવ્ય સિવાય સ્થાપનાદિ નયે જે આકાર આદિ વસ્તુ માનેલ છે. તે સર્વ અવસ્તુ છે, કેમકે તે સર્વને કારણ રહિત માનેલ છે, એટલે કે તે માત્ર આવિર્ભાવાદિ રૂપ છે. પણ તેનાથી કોઈ અન્યકાર્ય થતું નથી. એટલે તે કારણ નથી. જે કારણ રહિત છે તે આકાશપુષ્પની જેમ વસ્તુ નથી. અને જો તે આકારાદિ વસ્તુને કારણ માનવામાં આવે તો અમારો પક્ષ સ્વીકારવો પડે એમ છે, એટલે કે કારણપણે રહેલી વસ્તુજ સત્ છે એમ થયું, આથી એ સિદ્ધ થયું કે આ વિશ્વની અંદર રહેલ સર્વ વસ્તુ કારણ છે, અને કારણ હોવાથી દ્રવ્યજ છે. ૬૮.

આ પ્રમાણે દ્રવ્યનયે પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કર્યો એટલે ભાવનય કહે છે કે—

भावत्थंतरभूअं किं दव्वं नाम ? भाव एवाय।
भवनं पइक्खणं चिय भावावत्ती विवत्ती य ॥ ६९ ॥

ભાવથી અર્થાન્તરભૂત (જુદું) દ્રવ્ય શું છે? અર્થાત્ કંઈ નથી. માત્ર ભાવજ વસ્તુ છે, કેમકે પ્રતિસમય ભાવનીજ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે. ૬૯.

ભાવથી-પર્યાયથી ભિન્ન એવી દ્રવ્ય એ શું કઈ વસ્તુ છે? કે જેથી "સર્વ વસ્તુઓ દ્રવ્યનોજ પરિણામ છે." (ગા. ૬૬) એમ કહેવામાં આવે છે, વસ્તુતઃ જગતમાં જે કંઈ વસ્તુસમૂહ જણાય છે તે સર્વ ભાવરૂપ-પર્યાયરૂપજ છે. જો કદિ કોઈ અનાદિકાળથી અવસ્થિત સત્ વસ્તુ હોય અને તે ભિન્નવસ્તુ રૂપે થતી હોય તો તમારી જ-

ણાવેલ ઉપરોક્ત કલ્પના સત્ય કરે, પણ અહીં તો દરેક સમયે ભાવની આપત્તિ (ઉત્પાદ) અને વિપત્તિ (વ્યય) અનુભવાય છે. એટલે પૂર્વક્ષણનો નાશ તથા અને અપરક્ષણનો ઉત્પાદ એજ ભાવ-પર્યાયરૂપ માત્ર વસ્તુ અનુભવથી જણાય છે, પણ ભાવશિવાયની દ્રવ્ય એવી કોઇ વસ્તુજ નથી. ૬૯.

અહીં એ દ્રવ્યવાદી એમ કહે કે-ભાવની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ હેતુની અપેક્ષાથી થાય છે, જે ભિન્ન એવા હેતુની અપેક્ષા રાખે છે તેજ અવસ્થિત કારણ છે, અને તે અવસ્થિત કારણ તે દ્રવ્ય છે. માટેજ ભાવથી અર્થાન્તરભૂત દ્રવ્ય શું છે ? (ગા. ૬૯) ઇત્યાદિ વચનથી દ્રવ્યનો અભાવ કહો છો તે અયોગ્ય છે. આવી રીતે જે દ્રવ્યવાદી કહે તેનો ઉત્તર આપવા અમે કહીએ છીએ કે—

न य भावो भावतरमवेक्खए किंतु हेउनिरवेक्खं ।
उप्पज्जइ तयणंतरमवेइ तमहेउअं नेव ॥ ७० ॥

પર્યાયરૂપ ભાવ જે તે અન્યભાવ એટલે દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ તે ભાવરૂપ વસ્તુ દ્રવ્યરૂપ ભાવની અપેક્ષા વિના પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તદનન્તર નાશ પામે છે; માટે તે ભાવ હેતુરહિતજ છે. ૭૦.

ઘટાદિભાવ (વસ્તુ) ઉત્પન્ન થતા મૃત્પિંડાદિઅન્યભાવની (બીજી વસ્તુની) અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ હેતુની અપેક્ષા રાખ્યા વિનાજ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે અપેક્ષા વિદ્યમાનનેજ હોય છે, મૃત્પિંડાદિના કારણપણાના સમયે ઘટાદિ રૂપી કાર્ય વિદ્યમાન હોતુ નથી એટલે તે ઘટાદિને મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષા હોઈ શકે નહિ, તેમ છતાં જો અવિદ્યમાનને પણ અપેક્ષા (કારણ) છે એમ માનવામાં આવે તો અવિદ્યમાન ખરશૃંગને પણ કોઈની અપેક્ષા છે ને તે તેનો હેતુ છે એમ માનવુ જોઇએ. જો કદિ એમ કહેવામાં આવે કે ઉત્પત્તિ ક્ષણની પૂર્વે ઘટાદિ વિદ્યમાન છે તો તેને મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષાનુ શું કામ છે ? કેમકે તે ઘટાદિ સ્વભાવથીજ વિદ્યમાન છે. અથવા ઉત્પન્ન થએલો ઘટ પાછળથી મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષા રાખે છે એમ કહેવામા આવે તો તે તો માથુ મુંડાવીને દિનશુદ્ધિનો વિચાર કરવા જેવુ થયુ, કારણ કે સ્વભાવથીજ કોઈ પણ રીતે ઘટ ઉત્પન્ન થયો તો તે ઉત્પન્ન થયેલા ઘટને પાછળથી મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષાનુ શુ પ્રયોજન છે ?. એમ કહેવામાં આવે કે ઉત્પદ્યમાન અવસ્થામા ઘટાદિને મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષા છે તો તે સંબંધમાં અમે પૂછીએ છીએ કે ઉત્પદ્યમાનતા એટલે શુ છે ? અનિષ્પન્નઅવયવતા ? નિષ્પન્નઅવયવતા ? અર્ધનિષ્પન્નઅવયવતા ?, અનિષ્પન્નઅવયવતા તો નહિ કહી શકાય, કેમકે જે સ્વયં અનિષ્પન્ન છે તેને ખરશૃંગની જેમ અપેક્ષા કેવી રીતે ઘટે ? વળી નિષ્પન્નઅવયવતા પણ નહિ કહી શકાય, કેમકે જે સ્વયં નિષ્પન્ન છે તેને અન્યની અપેક્ષા નિરર્થક છે. તેમજ અર્ધ નિષ્પન્નઅવયવતા પણ કહેવી અયોગ્ય છે, કારણ કે એમ કહેવાથી વસ્તુને સાંશ માનવી પડશે. અને તેથી અવયવ અવયવિના વિકલ્પો કરતાં અનેક દોષો આવશે, અથવા સાંશવસ્તુમા પણ નિષ્પન્નઅંશ કારણની અપેક્ષા રાખે છે ? નિષ્પદ્યમાન અંશ કારણની અપેક્ષા રાખે છે કે તે બન્ને કારણની અપેક્ષા રાખે છે ? આમાંના પહેલા બે પક્ષ તો પૂર્વોક્ત રીતે ખંડિત છે, અને તેથી ત્રીજો ઉભય પક્ષ પણ લાભકારી નથી, કેમકે ઉભયપક્ષમા તો બન્ને પક્ષમાં કહેલા દોષો તેમાં પણ આવશે. આથી એ સિદ્ધ થયુ કે મૃત્પિંડાદિનુ ઉત્તર કાળ રૂપે થવુ તેજ ઘટાદિની અપેક્ષા (કારણ) છે. વળી મૃત્પિંડાદિ પણ કાર્યરૂપજ છે, કેમકે ઘટાદિની

પૂર્વે હોવું તેજ તેનું કારણપણું છે, પણ ઘટાદિની ઉત્પત્તિમા વ્યાપાર પામતુ હોય તે કંઈ તેનું કારણ નથી, કેમકે તેમા થતો વ્યાપાર વ્યાપારવાળાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન કહેશો તો તે વ્યાપાર રહિત થશે, અને અભિન્ન કહેશો તો વ્યાપારનો અભાવ થશે. વળી કારણના વ્યાપારથી ઘટાદિ થાય છે તે વ્યાપારવાળાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન કહેશો તો ઉત્પન્ન થનારને અનુત્પત્તિનો પ્રસંગ થશે, અને અભિન્ન કહેશો તો વ્યાપાર રૂપ થવાથી ઉત્પત્તિનો અભાવ થશે. માટે પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળ રૂપે થવુ એજ વસ્તુનો કારણ-કાર્ય ભાવ છે, પણ જન્ય-જનક ભાવ રૂપ નથી. જો કે મૃત્પિંડ અને ઘટાદિ પૂર્વોત્તરકાળ ભાવી છે પણ તે તો અનાદિકાળથી એવા પ્રકારની ક્ષણ પરંપરા છે જેથી એમ જણાય છે, વસ્તુત કોઇ કોઇને ઉત્પન્ન કરતુ નથી. તેથી કોઈ પણ ભાવને કોઈ પણ હેતુની અપેક્ષા નથી. હેતુની અપેક્ષા વિનાજ સર્વ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પત્તિ ક્ષણ પછી તરતજ હેતુ વિના નાશ પામે છે.

અહીં કોઇ એવી શંકા કરે કે મુદ્ગરાદિના પડવાની અપેક્ષાથી ઘટાદિ નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો પછી તે નિર્હેતુક નાશ પામે છે એમ કેમ કહી શકાય? તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે-વિનાશ થવામા વિનાશના હેતુનો સંબંધજ નથી. જુઓ! મુદ્ગરાદિ વડે ઘટાદિના વિનાશકાળે-ઘટાદિ કરાય છે? કપાલાદિ કરાય છે? કે તુચ્છ રૂપ અભાવ કરાય છે? આ ત્રણ વિકલ્પોમાંથી વિનાશ થવાના કાળે મુદ્ગરાદિથી ઘટ આદિ તો નથી કરાતા, કેમકે તે તો પોતાના હેતુભૂત કુંભારઆદિસામગ્રીવડે પહેલાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિનાશકાળે મુદ્ગરાદિથી કપાલ આદિ પણ નથી કરાતા, જો કપાલાદિ કરાતા હોય તો ઘટાદિ તો તેવાંને તેવાં રહેવા જોઇએ પણ ઘટાદિનો નાશ ન થવો જોઇએ. કપાલાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી ઘટાદિનો નાશ થાય છે એમ થવુ તે તો યુક્તિસંગત ન ગણાય. વળી એવી રીતે માનવાથી એકની નિષ્પત્તિ (ઉત્પત્તિ) થતાં સમગ્રત્રિભુવનની નિર્વૃત્તિનો (નાશનો) પ્રસંગ આવે. ત્રીજો વિકલ્પ જે તુચ્છ રૂપ અભાવનો છે તેમા પણ મુદ્ગરાદિથી તેવો તુચ્છ રૂપ અભાવ થતો નથી. કેમકે ખરશૃંગ જેવો નિરૂપ તુચ્છ અભાવ છે માટે તે કરી શકાયજ નહિ. અને જો કરી શકાય તો પણ ઘટાદિને તો તદવસ્થાપણાનો પ્રસંગ થાય અર્થાત્ ઘટાદિનો નાશ ન થાય, કેમકે અન્ય કરવામાં અન્યની નિર્વૃત્તિ (નાશ) સંભવે નહિ.

ઘટાદિ સાથે મુદ્ગરનો સંબંધ થવાથી થએલ અભાવ થાય તેને તે મુદ્ગરાદિવડે ઘટાદિનો નાશ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે ઘટ અને અભાવ એ ઉભયનો સંબંધજ નથી ઘટતો. કહો પહેલા ઘટ અને પછી અભાવ? અથવા પહેલાં અભાવ અને પછી ઘટ? કે ઘટ અને અભાવ ઉભય એક કાળે થાય છે? આ ત્રણ પક્ષમાથી પ્રથમના બે પક્ષમાં તો સંબંધ નથી ઘટતો, કેમકે ઘટ અને અભાવ એકબીજાથી ભિન્ન કાળમાં છે ભિન્ન કાળમાં અવસ્થિત છતાં જો અન્યોઅન્ય સંબંધવાળા માનવામા આવે તો ભવિષ્યમાં થનારા શંખચક્રવર્તિઆદિનો ભૂતકાળમા થએલા સગરચક્રવર્તિ આદિની સાથે સંબંધ થવો જોઇએ. ત્રીજા વિકલ્પથી પણ ઘટ અને અભાવની એક ક્ષણ માત્ર સાથે અવસ્થિતિ માનીએ તો જેમ ઘટને અભાવ સાથે સંબંધ છે તેમ બધા સંસારને પણ સંબંધ છે તો સર્વસંસાર એવોજ થઈ જાય, અને તેમ થવાથી જેમ બધા સંસારનો સદ્ભાવ છે તેમ ઘટાદિને પણ તદવસ્થાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

"ઘટાદિના ઉપમર્દનથી અભાવ થાય છે, માટે ઘટાદિનો નાશ થાય છે" એમ કોઈ કહે, તો તેને અમે પૂછીએ છીએ કે-ઉપમર્દન એટલે શું? ઉપમર્દન એટલે ઘટાદિ છે? કપાલાદિ છે? કે તુચ્છરૂપ અભાવ છે.? આ ત્રણમાંથી ઉપમર્દન એટલે ઘટાદિ છે એમ તો નહિ કહેવાય, કેમકે એ ઘટાદિ તો પોતાના હેતુથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉપમર્દન એટલે કપાલાદિ પણ નહિ કહેવાય, કેમકે એમ કહેવાથી તો ઘટાદિને તદવસ્થાનો પ્રસંગ થશે. વળી ઉપમર્દન એટલે તુચ્છરૂપ અભાવ પણ નહિ કહી શકો, કેમકે જો એમ કહેશો તો ઘટાદિના અભાવથી ઘટાદિનો અભાવ થાય છે એમ થયું, અને એમ કહેવું એતો કેવળ હાસ્યજનક છે, કેમકે પોતાના અભાવથીજ પોતાનો અભાવ થાય છે એમ માનવું પડશે ને તેવું માન્ય કરતાં શોભશે નહિ, આ સર્વ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિનાશમા કોઈ હેતુજ નથી, પરન્તુ મુદ્ગરાદિ વિલક્ષણ સહકારી કારણથી કપાલાદિ વિલક્ષણ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, ઘટાદિ તો ક્ષણિક હોવાથી સ્વભાવથીજ નાશ પામે છે. આમ કહેવું એજ યોગ્ય છે. અર્થાત્ હેતુવ્યાપારની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન થએલા ભાવો ક્ષણિક હોવાથી હેતુવ્યાપાર સિવાય નાશ પામે છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે ઉત્પત્તિ અને વિનાશમા કોઈ કોઇની અપેક્ષા રાખતું નથી, જ્યારે કોઈ કોઇનું કારણ નથી તો દ્રવ્ય પણ નથી, પરન્તુ પૂર્વાપરક્ષણપરંપરારૂપ પર્યાયોજ છે. આ સ્થળે આ સંબંધમા ઘણું કહી શકાય એમ છે, પણ ગ્રન્થ ગહન થવાના ભયથી કહેતા નથી. જેને તે જાણવાની આકાંક્ષા હોય તેણે બૌધશાસ્ત્રોમાંથી જાણી લેવું. ૭૦.

વળી જેમ દ્રવ્યવાદીએ "દૂધની પેઠે પિંડ પરિણામિ હોવાથી માટીનો પિંડ કારણ છે." (૬૮) એમ કહ્યું છે, તદનુસારે અમે પણ તેવીજ રીતે કહીએ છીએ કે—

पिण्डो कज्जं पइसमयभावओ जह दहिं तहा सव्वं ।
कज्जाभावाओ नत्थि कारणं खरविसाणं व ॥ ७१ ॥

પ્રતિસમય નવા નવા પર્યાયરૂપે થતો હોવાથી દહીની પેઠે પિંડ જેમ કાર્ય છે તેવીજ રીતે સર્વે પદાર્થો કાર્ય છે. (દ્રવ્યવાદીએ માનેલા) કારણથી થવાવાળા કાર્યના અભાવથી ખરશૃંગની પેઠે કોઇ કારણ છેજ નહિ. ૭૧.

મૃદાદિ પિંડ પ્રતિસમયે અપરાપર (એક પછી એક) ક્ષણરૂપે થતો હોવાથી દહીપેઠે કાર્ય છે. જો એ અપરાપર ક્ષણરૂપે ન થતા હોય તો વસ્તુને પુરાણભાવ-યુવાનભાવ-અને વૃદ્ધાવસ્થા ઘટે નહિ. વળી જો જન્મથી અનન્તર સમયે વસ્તુની અપરરૂપતા (ભિન્ન રૂપ) ન થાય તો શેષ બીજાકાળમા પણ વિશેષપણું ન હોવાથી ભિન્નરૂપ ન થાય. જેમ પ્રતિસમય અન્યાન્યરૂપે થતો હોવાથી પિંડ કાર્ય છે તેમ ઘટ પટાદિ સર્વવસ્તુસમૂહ પણ કાર્ય છે, અને દ્રવ્યવાદીએ માનેલું કારણ ખરશૃંગની જેમ કાર્ય ન હોવાથી અવસ્તુ છે કેમકે જે દરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થતું નથી તે ખરશૃંગની માફક વસ્તુ નથી, અને જે દરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થાય છે તે ઘટાદિની જેમ વસ્તુ છે. ૭૧.

આ પ્રમાણે નામાદિનયોનો પરસ્પર વિવાદ જણાવીને ઉપસંહારપૂર્વક ભાષ્યકાર મહારાજ સત્યભાવ જણાવવાને કહે છે કે

एवं विवयंति नया मिच्छाभिनिवेसओ परोप्परओ ।
इयमिह सव्वनयमयं जिणमयमणवज्जमच्चंतं ॥ ७२ ॥

એ પ્રમાણે મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામાદિનયો પરસ્પર વિવાદ કરે છે. અને આ જિનમત એટલે એ જિનમતની સાથે કોઈ પણ નામાદિનયને કે નામાદિ નય સાથે જિનમતને કોઈ પ્રકારે વિવાદ નથી. તે તો સર્વનયાત્મક હોવાથી અત્યન્ત અનવદ્ય છે. ૭૨.

જેમ જાતિઅંધ મનુષ્યોનો સમુદાય હસ્તિના ચરણ-પુચ્છ આદિ જુદા જુદા અવયવોને સ્પર્શીને પોતે પોતે સ્પર્શેલા અવયવને હાથીનો આકાર ધારી દરેક આંધલો જુદી જુદી આકૃતિવાળો હસ્તિ છે એમ કહે છે, તેમ આ નામાદિનયો પણ પરસ્પર મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામાદિ એકેકને સાચા માની બીજાને જુઠા કહી વિવાદ કરે છે, તેથી તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, પ્રત્યક્ષ અનુભવ સિદ્ધ નામાદિ ચારેને માનનાર જિનમતજ આ લોકમા સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. કેમકે તે સર્વથા દોષરહિત અને સર્વનયાત્મક છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ ચક્ષુવાળો મનુષ્ય સારી રીતે હસ્તિનુ સંપૂર્ણ શરીર જોઇને તે હાથી જેવા આકારે છે તેવાજ આકારવાળો તેને કહે છે. તેવીજ રીતે જિનમત પણ સર્વનયાત્મક હોવાથી વસ્તુસ્વરૂપ સમસ્તપ્રકારે જોઇને તે વસ્તુ જેવાસ્વરૂપે છે તેવાજ સ્વરૂપે તે વસ્તુને યથાર્થ રીતે કહે છે. એજ વાત આચાર્યશ્રી આગળની ગાથામા કહે છે. ૭૨.

नामाइभेअसद्द–त्थ–बुद्धिपरिणामभावओ निययं ।
ज वत्थुमत्थि लोए चउपज्जायं तयं सव्वं ॥ ७३ ॥

નામાદિભેદોમાજ શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો પરિણામ નિશ્ચયથી છે, તેથી લોકમા જે વસ્તુ છે તે સર્વ ચારપર્યાયવાળી છે. ૭૩.

આ વિશ્વમાં જે કોઈ વસ્તુ છે તે સર્વ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-અને ભાવરૂપ ચાર પર્યાયવાળી છે. પરન્તુ નામાદિનયો જેમ કહે છે કે વસ્તુ કેવળ નામમય છે, અથવા કેવળ આકારમય છે, અથવા દ્રવ્યસ્વરૂપ છે કે માત્ર ભાવાત્મકજ છે એમ નથી. પરન્તુ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ, એ ચારેની અંદર શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો એકત્વ પરિણામ થાય છે માટે સવ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. કેમકે જ્યાં જ્યાં શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો પરિણામ છે, તે સર્વ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. જ્યાં એ ચારપર્યાયનો અભાવ છે ત્યા શશશૃંગની પેઠે શબ્દ-અર્થ અને બુદ્ધિનો પરિણામ પણ નથી. આથી એ નિશ્ચય થયો કે જ્યા શબ્દાદિનો પરિણામ છે તે સર્વ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે. જેમકે અન્યોઅન્ય સંબંધમા રહેલ નામાદિ ચારપર્યાયવાળી વસ્તુમાં ઘટાદિશબ્દની પરિણતિ ઘટાભિધાયકપણે દેખાય છે, પહોળા તળીઆ પેટ આદિ આકારવાળા અર્થનો પરિણામ પણ નામાદિ ચાર પર્યાયાત્મકપણેજ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તદાકાર ગ્રહણરૂપે બુદ્ધિની પરિણુતિ પણ તત્સ્વરૂપ વસ્તુમાંજ થાય છે. "એ પ્રમાણે દેખાય છે, તે ભ્રાન્તિ છે." એમ કોઇથી નહિ કહી શકાય, કેમકે એમ કહેવાને માટે દેખાતા સ્વરૂપનુ કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી. અને અદૃષ્ટની શંકાથી અનિષ્ટ કલ્પના કરવી તે પણ યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે એમ કરવાથી અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. વળી અહી અન્વય-વ્યતિરેક સિવાય બીજુ કોઈ નિશ્ચય કરાવનારૂ પ્રમાણ અમે જોતા નથી. એટલા માટે એકત્વપરિણામ પામેલા નામાદિભેદોમાં શબ્દાદિની પરિણુતિ દેખાય છે. તેથી સર્વ વસ્તુ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે એમ સિદ્ધ થયુ. ૭૩.

અહી કોઈ એમ પૂછે કે જો નામાદિ ચારપર્યાયવાળીજ સર્વ વસ્તુ છે, તો શું નામાદિચારમા અન્ય અન્ય ભેદજ નથી ? તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—

इय सव्वमेयसंघायकारिणो भिन्नलक्खणा एते ।
उप्पायाइतिय पिव धम्मा पइवत्थुमाजोज्जा ॥ ७४ ॥

એ પ્રમાણે ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિનયો ભેદ અને સંઘાત કરનારા છે, તેથી તેને ઉત્પાદ આદિ ધર્મની જેમ દરેક વસ્તુમા જોડવા. ૭૪.

પૂર્વોક્ત ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા નામાદિનયો સર્વ સ્વાશ્રયીભૂતવસ્તુનો ભેદ અને સંઘાત-અભેદ કરનારા છે, તેથી તેઓને ઉત્પાદાદિધર્મની પેઠે દરેક વસ્તુમા યોજવા. અર્થાત્ નિજાશ્રયભૂત સર્વવસ્તુનો કથંચિત્ભેદ કરનાર છે અને કથંચિત્ અભેદ કરનાર છે. જેમકે કોઇએ "ઇન્દ્ર" એમ કહ્યુ, એટલે બીજા કોઇએ કહ્યુ કે શુ આણે નામઇન્દ્ર કહ્યો? સ્થાપનાઇન્દ્ર કહ્યો? દ્રવ્ય ઇન્દ્ર કહ્યો? અથવા ભાવ ઇન્દ્ર કહ્યો? યદિ નામઇન્દ્ર કહ્યો, તો દ્રવ્યથી ગોપાળપુત્ર કહ્યો, ખેડૂતનો પુત્ર કહ્યો, ક્ષત્રિયનો પુત્ર કહ્યો, બ્રાહ્મણપુત્ર કહ્યો, વૈશ્યપુત્ર કહ્યો કે શૂદ્રપુત્ર કહ્યો? તથા ક્ષેત્રથી નામેદ્ર કહ્યો, તો તે ભારતવર્ષનો, ઐરવતક્ષેત્રનો કે મહાવિદેહક્ષેત્રનો કહ્યો? કાળથી નામેન્દ્ર કહ્યો તો તે અતીતકાળસંબંધી, વર્તમાનકાળસંબંધી કે ભવિષ્યકાળસંબંધી કહ્યો? યદિ અતીતકાળસંબંધી કહ્યો તો તે અનંતસમય પૂર્વનો, અસંખ્યાતસમય પૂર્વનો અથવા સંખ્યાતસમય પૂર્વનો કહ્યો? ભાવથી નામેન્દ્ર કહ્યો તો તે શ્યામવર્ણવાળો, ગૌરવર્ણવાળો, લાંબો કે ટુંકો કહ્યો? આ પ્રમાણે નામેન્દ્રના આશ્રયભૂત એકજ અર્થ દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ ને ભાવના ભેદથી અનન્તા ભેદ પામે છે. તેવી જ રીતે સ્થાપના દ્રવ્ય અને ભાવાશ્રય ભૂત વસ્તુ પણ દરેક અનન્તા ભેદ ઉપરોક્ત રીતે પામે છે. આ પ્રમાણે નામાદિનયો પરસ્પર ભેદ કરનારા છે. અને જ્યારે એકજ વસ્તુમા નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય ત્યારે તે અભેદ કરનારા થાય છે. કેમકે-એક જ શચીપતિ-દેવાધિપમા ઇન્દ્ર એવુ નામ છે, તેની આકૃતિ તે સ્થાપના છે, ઉત્તર અવસ્થાનુ મૂલ કારણ જે હતુ તેજ જીવ તે હોવાથી અથવા ઇન્દ્રપણાના પર્યાયનુ ઉપાદાન કારણ તે જીવદ્રવ્ય હોવાથી તે દ્રવ્ય છે અને દિવ્યરૂપ-સંપત્તિ-વજ્રધારણ-પરમઐશ્વર્યાદિયુક્તપણુ તે ઇન્દ્રપણાનો ભાવ છે. એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે એકજ વસ્તુમાં પ્રતીત થાય છે તેથી તે અભેદ કરનારા પણ છે. એ પ્રમાણે સર્વ સ્વાશ્રયભૂતવસ્તુનો ભેદ અને સંઘાત કરનારા ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિધર્મો, ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્યની જેમ દરેક વસ્તુમા યોજવા, કેમકે તે દરેક વસ્તુમા પરસ્પર અવિનાભાવિ છે. ૭૪.

જિનમતમા સર્વ વસ્તુ ઘણુ કરી નયોથી જ વિચારાય છે, તેથી અહીં પ્રસ્તુત નામસ્થાપનાદિની પણ નયથી વિચારણા કરતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

नामाइतियं दव्वट्ठियस्स भावो य पज्जवनयस्स ।
संगह-ववहारा पढमगस्स सेसा य इयरस्स ॥ ७५ ॥

નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપ દ્રવ્યાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે અને કેવલ ભાવનિક્ષેપ પર્યાયાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે. સંગ્રહ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાસ્તિકને ઇષ્ટ છે તથા બાકીના નયો પર્યાયાસ્તિકને ઇષ્ટ છે. ૭૫.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણ નિક્ષેપા દ્રવ્યાસ્તિકનયને માન્ય છે. કેમકે એ નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપા વિવક્ષિતભાવથી શૂન્ય છે તેથી તે નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપા પર્યાયાસ્તિકને માન્ય નથી, એક ભાવ નિક્ષેપ જ પર્યાયાસ્તિકને અભિમત છે. બીજાને અભિમત નથી. કેમકે એ બીજાનયો તો ભાવના આલંબન સિવાય માત્ર દ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરે છે.

નૈગમાદિનયો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં એ નૈગમાદિવડે આ પ્રસ્તુત વિચાર કરવો યોગ્ય છે, પણ દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક નયનું અહીં શું પ્રયોજન છે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ સર્વ નયોનો આ બે જાતિના નયોમાં અન્તર્ભાવ-સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમકે સામાન્ય ગ્રાહી નૈગમનો સંગ્રહનયમાં અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહારનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. સંગ્રહ તથા વ્યવહારનયનો દ્રવ્યાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ થાયછે, કેમકે તે બન્ને દ્રવ્યાસ્તિકનયના મતને માને છે. એ બે સિવાયના ઋજુસૂત્રાદિનયો પર્યાયાસ્તિક-નયના મતને માનનારા હોવાથી પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. શ્રીસિદ્ધસેન આચાર્યના મત પ્રમાણે અહીં ઋજુસૂત્રનયનો પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ બતાવ્યો છે પણ સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે તો સંગ્રહ અને વ્યવહારનયની પેઠે ઋજુસૂત્રનયનો પણ દ્રવ્યાસ્તિક-નયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. એ સંબંધમાં અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અંદર કહ્યું છે કે-ઋજુસૂત્ર-નયના મતે ઉપયોગશૂન્ય એવા ઘણા હોય તો પણ સંગ્રહનયની માફક ઋજુસૂત્રનયના મતે પણ એકજ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે અને ઋજુસૂત્ર ઘણા અનુપયોગિવક્તાઓમાં પણ જુદાપણું ઇચ્છતો નથી. (પણ વર્તમાન કાલીન ગ્રહણ કરે છે). એટલે કે અતીત-અનાગતનો ત્યાગ કરી સરળપણે વર્તમાનકાળભાવી વસ્તુને ઋજુસૂત્રનય અંગીકાર કરે છે. કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલી છે, અને અનાગત વસ્તુ અનુત્પન્ન છે, વર્તમાનકાળ-ભાવી પણ સ્વકીયવસ્તુને જ તે માને છે. કારણ કે સ્વકીય વસ્તુ જ સ્વધનની પેઠે કાર્ય સાધક છે, પરકીય વસ્તુ પારકાના ધનની જેમ કાર્ય સાધક નથી, તેથી પરકીય વસ્તુને તે નથી માનતો. એટલે ઉપયોગ શૂન્ય એક અગર અનેક મનુષ્ય હોય તો પણ તે એક જ દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ આ નયના મતે આગમથી એકજ દ્રવ્યઆવશ્યક છે. આ પ્રમાણે ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યાવશ્યકને માનનાર છે તેથી સિદ્ધાન્તાનુસારે ઋજુસૂત્રનું દ્રવ્યવાદીપણું કહ્યું, તેથી પર્યાયાસ્તિકમાં તેનો કેવી રીતે સમાવેશ થાય? ૭૫.

સંગ્રહાદિનયો નામાદિ સર્વનિક્ષેપને એકપણે માને છે? કે ભેદથી માને છે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

> जं सामन्नग्गाही संगिण्हइ तेण संगहो निययं ।
> जेण विसेसग्गाही वव्हारो तो विसेसेइ ॥ ७६ ॥
> सद्दु-ज्जुसुया पज्जायवायगा भावसंगहं बेंति ।
> उवरिमया विवरीआ भावं भिंदंति नो निययं ॥ ७७ ॥

જેથી સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે તેથી (ત્રણેને) એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે; અને જેથી વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી છે તેથી તેને વિશેષરૂપે-ભિન્નરૂપે ગ્રહણ કરે છે. શબ્દ અને ઋજુ-સૂત્ર પર્યાયવાદી હોવાથી ભાવનો સંગ્રહ કરીને કહે છે. તથા ઉપરના (બે) નયો વિપરીત છે તેથી ભાવનો પણ નિશ્ચય ભેદ કરે છે. ૭૬-૭૭.

સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી સામાન્યવાદી હોવાથી નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય નિક્ષેપ એ પ્રત્યેકને એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે, એટલે કે જેટલાં નામમંગળ છે તે સર્વ એકજ નામ મંગલ છે બધાં સ્થાપનામંગળ પણ એકજ સ્થાપના મંગળ છે અને સર્વ દ્રવ્યમંગળો એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી-વિશેષવાદી હોવાથી નામાદિનિક્ષેપાઓને ભેદથી માને છે એટલે કે સર્વે નામમંગળો તે ભિન્ન ભિન્ન માને છે એવી જ રીતે સ્થાપનામંગળ અને દ્રવ્યમંગળને પણ ભિન્ન ભિન્નપણે માને છે.

શબ્દ અને રૂજુસૂત્રનય પર્યાયવાદી હોવાથી એકજ પદાર્થ ભિન્ન ભિન્નપર્યાયથી વાચ્ય-કહેવા યોગ્ય હોય તો પણ તે સર્વનો સંગ્રહ કરીને નામ-સ્થાપના ને દ્રવ્યનિક્ષેપનો ત્યાગ કરી કેવળ ભાવનિક્ષેપને જ પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે કે આ બેઉ નયો પૂર્વના નયોથી વિશુદ્ધ હોવાથી નામસ્થાપના ને દ્રવ્યને ઇચ્છતા નથી માત્ર ભાવને જ માને છે, પણ સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનયની અપેક્ષાએ અવિશુદ્ધ હોવાથી અનેકપર્યાયથી કહેવા યોગ્ય ભાવનિક્ષેપનો સંગ્રહ કરી એક રૂપેજ અંગીકાર કરે છે, તેથી આ નયના મતે વિઘ્નને ઉપશમાવનાર—અનિષ્ટનો નાશ કરનાર-વિઘ્ન હરનાર આદિ જે કોઈ મંગળશબ્દથી વાચ્ય હોય તે સર્વ એકજ ભાવમંગળ છે.

સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય શબ્દ અને રૂજુસૂત્રની અપેક્ષાએ વિપરીત હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન અનેક પર્યાયથી કહેવા યોગ્ય ભાવને એકરૂપે ઇચ્છતા નથી. પરન્તુ ભિન્ન રૂપે માને છે. જેમકે સમભિરુઢનયના મતે મંગળશબ્દથી વાચ્ય ભાવમંગળ જુદું છે. વિઘ્ન ઉપશમાવતાર આદિપર્યાયથી વાચ્ય મંગળ તે પણ તેથી જુદું છે, એવંભૂતનયના મતે પણ એજ પ્રમાણે છે, માત્ર આ એવંભૂતન પૂર્વના સમનિરૂઢનયથી વિશુદ્ધ હોવાથી એકપર્યાયથી વાચ્ય એવા ભાવમંગળને પણ ભાવમંગળ રૂપ કાર્ય કરતુ હોય તોજ તેને ભાવમંગળ માને છે, તે સિવાય નહિ. એ રીતે ઋજુસુત્ર અને શબ્દનયના મતની અપેક્ષાએ આ બે સમનિરૂઢ ને એવંભૂત નામના નયો વિપરીત માન્યતાવાળા હોવાથી ભાવમંગળઆદિ ભાવપદાર્થમાં પણ પર્યાયને ક્રિયાના ભેદથી તે તે વસ્તુમાં પણ અવશ્ય ભેદ માને છે. જો પર્યાયને ક્રિયાનો ભેદ છતા પણ વસ્તુનો ભેદ ન માનવામા આવે તો ઘટ પટાદિ વસ્તુનો પણ ભેદ ન માનવો જોઇએ. આથી આ બેઉ પર્યાય ને ક્રિયાના ભેદથી ભાવમંગળ પણ ભિન્ન માને છે. ૬૬--૭૭.

એ પ્રમાણે પ્રાસંગિક જે કહેવાનુ હતુ તે કહ્યુ, હવે પ્રસ્તુત કહીએ છીએ. પૂર્વે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યુ છે. તેમા નોશબ્દને સર્વનિષેધાર્થમા કહીને વિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિ ભાવને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યુ છે. પુન નોશબ્દને મિશ્રવચનના અર્થમા જણાવીને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો જે ઉપયોગ તેને પણ નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યુ, તે પછી પુન નોશબ્દને એકદેશાર્થમાં ગણીને અર્હન્તને નમસ્કાર કરવા વિગેરેનુ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ઉભયથી મિશ્ર એવો જે પરિણામ તેને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યુ, હવે નોશબ્દને એક દેશવાચી અર્થમા ગણીને પાંચ જ્ઞાનરૂપ નન્દી નોઆગમથી ભાવમંગળ છે, એમ જણાવવાને આચાર્યશ્રી કથે છે કે—

मङ्गलमहवा नन्दी चउव्विहा मङ्गल व सा नेया।
दव्वे तूरसमुदओ भावम्मि य पंच नाणाइं ॥ ७८ ॥

અથવા નોઆગમથી ભાવમંગળરૂપ નંદી છે. ને તે મંગળની પેઠે ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યનન્દીમા વાજિત્રોનો સમુદાય અને ભાવનન્દીમાં પાંચ જ્ઞાનો જાણવા. ૭૮.

અહીં નોઆગમથી ભાવમંગળ પ્રસ્તુત છે, તેથી “ અથવા ” શબ્દવડે પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકાર સિવાય અન્ય ચોથો પ્રકાર કહે છે, એ ચોથો પ્રકાર નન્દી છે. જેથી ભવ્ય પ્રાણીઓ સમૃદ્ધિ પામે તે નન્દી. સૂત્રમાં નન્દી સામાન્યથી કહી છે, તોપણ વ્યાખ્યાનથી વિશેષ પ્રતિપત્તિ થાય છે એ ન્યાયની અપેક્ષાએ અહિંઆં પાંચજ્ઞાનરૂપ નન્દી જાણવી. સામાન્ય રીતે વિચારતાં આ નન્દી પણ મંગળની પેઠે નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. જેમકે “ નન્દી ”

એવુ કોઇનુ નામ કરીએ તે નામનન્દી, અક્ષાદિમાં સ્થાપિએ તે સ્થાપનાનન્દી, દ્રવ્યનન્દી બે પ્રકારે છે-એક આગમથી અને બીજી નોઆગમથી. જે કોઈ નન્દીપદાર્થને જાણનાર અનુપયોગી હોય તે આગમથી દ્રવ્યનન્દી છે. નોઆગમથી જ્ઞશરીર-ભવ્ય શરીર નન્દી જાણકારનુ કલેવર તથા ભવિષ્યમાં જાણકાર થનારો બાલક છે. વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યનન્દી બાર પ્રકારનાં વાજિત્રોનો સમૂહ જાણવો. જેવાં કે-ભભા-મુકુન્દ-મર્દલ-કડમ્બ-ઝલ્લરી-હુડુક્ક-કસાલ-કાહલ-તલિમા વાંસ-શંખ-અને પણવ.

નામનન્દી આદિનુ સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત નામમંગળાદિના અનુસારે સુજ્ઞેય છે એટલે અહીં નથી કહ્યુ, અને ભાવનન્દી આગમથી તથા નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. નન્દી પદાર્થને જાણનાર તેમા ઉપયોગવાન્ હોય તે આગમથી ભાવનન્દી છે, અને નોઆગમથી ભાવનન્દી મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનો છે. અહીં નોશબ્દ એક દેશવાચી છે, અને આગમ (શ્રુત) તે પાંચ જ્ઞાનનો એક દેશ છે. તેથી પાંચ જ્ઞાનોને નિરૂપણ કરનાર નન્દી તે અહિ નોઆગમથી ભાવનન્દી છે. એ પાચ જ્ઞાનરૂપ ભાવનન્દી હવે પછીની નિર્યુક્તિની ગાથાથી બતાવે છે. ૭૮.

आभिणिबोहियनाणं सुयनाणं चेव ओहिनाणं च ।
तह मणपज्जवनाणं केवलनाणं च पंचमयं ॥ ७९ ॥

આભિનિબોધિક જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, તથા મનપર્યવજ્ઞાન અને પાચમુ કેવળજ્ઞાન. ૭૯.

આ પાંચે જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ વિસ્તારથી કહે છે; તેમાં પ્રથમ દરેક અવાતર પદોનો અર્થ કહીને આભિનિબોધિકજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ જણાવે છે.

अत्थाभिमुहो नियओ बोहो जो सो मओ अभिनिबोहो ।
सो चेवाऽऽभिणिबोहियमहव जहाजोगमाउज्जं ॥ ८० ॥

અર્થની (પદાર્થની) અભિમુખ એટલે પદાર્થ હોય તોજ થવાવાળો નિશ્ચિતબોધ એટલે સંશય વગેરે શિવાયનો બોધ તે અભિનિબોધ માનેલ છે, અને તેજ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે. અથવા (બીજી રીતે પણ) જેમ વ્યુત્પત્તિથી ઘટે તેમ યોજવુ. ૮૦.

અર્થની અભિમુખ જે નિશ્ચિત બોધ-જ્ઞાન તે અભિનિબોધ, ક્ષયોપશમાદિની નિપુણતા ન હોવાથી થએલ અનિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે અભિનિબોધ થઇ જાય એટલા માટે 'નિશ્ચિત' એવુ વિશેષણ આપ્યુ છે. 'અર્થાભિમુખ' એવુ વિશેષણ ન આપ્યુ હોત તો તૈમિરિકાદિદોષવાળાને એક ચંદ્ર છતા બે ચંદ્રનુ નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે, પરન્તુ તે જ્ઞાન અર્થને અભિમુખ ન હોવાથી સત્યજ્ઞાન નથી. આ ઉભયદોષ ટાળવાને તીર્થંકર-ગણધરાદિકોએ અર્થાભિમુખ ને નિયત એવો જે બોધ તેને અભિનિબોધ કહેલ છે. અને તેજ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે. અથવા આ સિવાય બીજી રીતે પણ જેમ ઘટે તેમ સંબંધાનુસારે એ આભિનિબોધિકજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરવી. જેમકે અર્થાભિમુખ નિશ્ચિત બોધ છતે થએલુ જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તે વડે થએલુ જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તેથી કે તે છતાં થએલુ જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન, અથવા તન્મયજ્ઞાન તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન. ઈત્યાદિ. ૮૦.

આ પ્રમાણે આભિનિબોધિક શબ્દથી વાચ્ય એવા જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી, હવે આભિનિબોધિક એટલે જ્ઞાન-ક્ષયોપશમ અથવા આત્મા એવા અર્થમા વ્યાખ્યા કરે છે. ને સાથે સાથે શ્રુતજ્ઞાનની પણ તેની માફક ધાતુની સાથે લાગેલ પ્રત્યયનો અર્થ જણાવી વ્યાખ્યા કહે છે

तं तेण तओ तम्मि व सो वाऽभिणिबुज्झए तओ वा तं ।
तं तेण तओ तम्मि व सुणेइ सो वा सुयं तेणं ॥ २ ॥ ८१ ॥

તેને-તે વડે-તે થકી-તે છતે (આત્મા જાણે) અથવા તે જાણે તેથી તે અભિનિબોધ. તે-તે વડે-તે થકી-તે છતા સંભળાય અથવા તે સાંભળે તેથી તે શ્રુત. ૮૧.

અર્થને અભિમુખ નિશ્ચયપણે આત્મા જે જાણે તે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનરૂપ અભિનિબોધ. અથવા તે અભિનિબોધમા કરણભૂત એવો જે તેને આવરણ કરનાર કર્મનો ક્ષયોપશમ તે વડે આત્મા ઘટ-પટાદિ વસ્તુ જાણે અથવા તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મા ઘટપટાદિને જાણે અથવા તદાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ થએ છતે આત્મા જાણે તેથી ત્રણે વ્યુત્પત્તિથી જે તેના આવરણનો ક્ષયોપશમ તે અભિનિબોધ, આ વ્યાખ્યાથી આત્મા એજ આભિનિબોધિક છે, કેમકે જ્ઞાન અને જ્ઞાની કથંચિત્ અભિન્ન છે.

શિષ્ય.—આત્મા અને ક્ષયોપશમ એવો જે અર્થ આભિનિબોધિકશબ્દનો કર્યો છે તેમા જ્ઞાનની સાથે આત્મા ને ક્ષયોપશમને સમાન અધિકરણતા કેમ ઘટે ?

ગુરૂ—આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય છે, અને ક્ષયોપશમ એ જ્ઞાનનુ કારણ છે, તેથી ઉપચારથી તેમને આભિનિબોધિક કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે આભિનિબોધિક જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહીને હવે શ્રુત જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે આત્માવડે જે સંભળાય તે શ્રુત (આત્માવડે શબ્દ સંભળાય છે, માટે આ વ્યુત્પત્તિથી શબ્દ તે શ્રુત છે.)જેવડે એટલે ક્ષયોપશમવડે સંભળાય માટે તે ક્ષયોપશમ શ્રુત અથવા જે ક્ષયોપશમથી સંભળાય તે શ્રુતનો ક્ષયોપશમ શ્રુત અથવા ક્ષયોપશમ છતે જે સંભળાય તે ક્ષયોપશમ તે શ્રુત અને જે સાંભળે તે શ્રુત (અહીં સાંભળનાર આત્મા છે, માટે આ વ્યુત્પત્તિથી આત્માને શ્રુત કહ્યો છે.) આ વ્યુત્પત્તિઓમાં શબ્દ-આત્મા-અને ક્ષયોપશમને શ્રુત કહેલ છે તેનુ કારણ એ છે કે-શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ છે, ક્ષયોપશમ શ્રુતજ્ઞાનનો હેતુ છે, અને આત્મા શ્રુતથી કથંચિત્ અભિન્ન છે. તે માટે ઉપચારથી તેમને શ્રુત કહેલ છે. ૮૧.

હવે અવધિજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

तेणावहीयए तम्मि वाऽवहाणं तओऽवही सो य ।
मज्जाया जं तेण दव्वाइ परोप्परं मुणइ ॥ ८२ ॥

તેવડે અથવા તે છતે ઇંદ્રિય અને મનની મદદ શિવાય સાક્ષાત્ આત્માથી જે માટે અર્થ જણાય તેથી તે અવધિ, તે અવધિ મર્યાદારૂપ છે, કેમકે તે અવધિજ્ઞાનવડે (આત્મા) દ્રવ્યાદિ પરસ્પર નિયંત્રિત જાણે છે.

અવ અને ધિ એ બેશબ્દથી અવધિપદ બનેલ છે. તેમા અવ શબ્દ અવ્યય હોવાથી અનેક અર્થ વાચી છે. તેથી જે જ્ઞાનવડે 'અવ' એટલે "અધ· અધ" નીચે નીચે વિસ્તારથી રૂપી વસ્તુ "ધીયતે" એટલે જણાય તે અવધિ, અથવા 'અવ' શબ્દ મર્યાદા

વાચક લેવો એ અર્થઅનુસારે આટલા ક્ષેત્રે આટલા દ્રવ્ય આટલા કાળ સુધી જાણનારને જણાય અને આટલો કાલ આટલા દ્રવ્ય જાણનારને જણાય, એમ પરસ્પર નિયમિત મર્યાદાથી જે જ્ઞાનવડે રૂપી વસ્તુ જણાય તે અવધિ અથવા જે જ્ઞાન છતે આત્માવડે રૂપી વસ્તુ ઉપર મુજબ સાક્ષાત્ જણાય તે અવધિ. આ જ્ઞાન પૂર્વોક્ત મર્યાદાથી અર્થ જાણવામા પ્રવર્તે છે, માટે ઉપચારથી ત જ્ઞાનને જ મર્યાદા કહે છે, કેમકે તે અવધિજ્ઞાન દ્રવ્યાદિ ઉપર મુજબ અવધિથી એટલે મર્યાદાથી પરસ્પર નિયમિતપણે જાણે છે, એ હકીકત આગળ "અગુલમાવલિઆણ" એ ગાથાથી (૬૦૮) સવિસ્તર કહેવાશે. ૮૨.

હવે મન:પર્યવજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

पज्जवणं पज्जयणं पज्जाओ वा मणम्मि मणसो वा ।
तस्स व पज्जायादिन्नाणं मणपज्जव नाण ॥ ८३ ॥

મનને વિષે અથવા મન સબધી પર્યવન, પર્યયન, અથવા પર્યાય, અથવા તેના (મનના) પર્યાય આદિનુ જ્ઞાન તે મન પર્યવજ્ઞાન. ૮૩.

"અવ" ધાતુ "ગતિ આદિ" અર્થમાં વપરાય છે, તેથી "અવન" નો અર્થ "ગમન", "વેદન" એમ થાય "પરિ" એટલે સર્વ પ્રકારે, આ પ્રમાણે "પર્યવન" નો અર્થ સર્વ પ્રકારે પરિચ્છેદન એટલે જાણવુ એવો થાય છે. મનને વિષે એટલે ગ્રાહ્ય મનોદ્રવ્યના સમુદાયને વિષે, અથવા ગ્રાહ્ય મન સબધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવુ તેને "મન પર્યવ" જ્ઞાન કહીએ. "પર્યયન" શબ્દ લઇએ ત્યારે "અય" ધાતુ "ગમન," "વેદન" એ અર્થમા લેવો, અને "પર્યાય" શબ્દ લઇએ ત્યારે "ઇ" ધાતુ "ગતિ" અર્થમા લેવો, અન ઉપર મુજબ અર્થ કરવો.

"મન પર્યવ" જ્ઞાનનો બીજી રીતે અર્થ કરતા ગ્રથકાર કહે છે કે મનના પર્યાયો, એટલે ધર્મો તેનુ જ્ઞાન તે મન પર્યવ જાણવુ. જેમકે આ મનુષ્યાદિકે આ વસ્તુ આ પ્રકારે ચિન્તવી છે. આ પ્રકારનુ જ્ઞાન તે મન પર્યાયજ્ઞાન મન:પર્યવજ્ઞાન અથવા મન-પર્યયજ્ઞાન જાણવુ. ૮૩.

(મનને વિષે અથવા મનને જાણવુ તે અથવા તેના પર્યાયનુ જ્ઞાન તે મન પર્યવજ્ઞાન.

મનના પુદ્ગલોને સમસ્ત પ્રકારે જાણવા, અથવા મન સબધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવુ, તે મન પર્યવજ્ઞાન અથવા મનના પર્યાય વિગેરેનુ જ્ઞાન તે મન પર્યવજ્ઞાન. જેમકે આણે આ વસ્તુ આવા પ્રકારે ચિન્તવી છે એવુ જ્ઞાન તે મન પર્યવજ્ઞાન અથવા મન-પર્યાયજ્ઞાન. ૮૩.)

કેવળજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

केवलमेगं सुद्धं सगलमसाहारणं अणन्तं च ।
पायं च नाणसद्दो नामसमाणाहिगरणोऽयं ॥ ८४ ॥

એક-શુદ્ધ-પરિપૂર્ણ-અસાધારણ-અને અનન્ત એવુ જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન. આ પાચે જ્ઞાનાની વ્યાખ્યામા સમાસ કરતા જ્ઞાનશબ્દને ઘણુ કરીને નામની સમાનઅધિકરણતાવાળો યોજવાનો છે. ૮૪.

ઇન્દ્રિયાદિની સહાયતાની અપેક્ષા ન હોવાથી અથવા તે જ્ઞાન છતે મતિઆદિ જ્ઞા-

ક્ષયિકજ્ઞાનનો અભાવ થાય છે તેથી કેવળ એટલે એક તથા સર્વ આવરણરૂપ મળ કલંકનો નાશ થાય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી કેવળ એટલે શુદ્ધ-નિર્મળ અથવા સર્વ જાણવા યોગ્ય પદાર્થોને એકીકાલે ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી જાણતું હોવાથી કેવળ એટલે પરિપૂર્ણ આ કેવળજ્ઞાન સમાન બીજું કોઈ જ્ઞાન ન હોવાથી કેવળ એટલે અસાધારણ અને અપ્રતિપાતિ એટલે કાલની સ્થિતિની અપેક્ષાએ પણ અન્તરહિત હોવાથી કેવળ એટલે અનન્ત એ અર્થ લેવો અર્થાત્ એક નિર્મલ પરિપૂર્ણ અને અનંત એવું જે જ્ઞાન તે કેવલ કહેવાય છે.

શિષ્ય —પ્રભો ' ભાષ્યકારે આભિનિબોધિક વિગેરે જ્ઞાનવાચક નામોની જ વ્યુત્પત્તિ કહી છે, પણ જ્ઞાનશબ્દ કોઈ જગોએ કેમ કહ્યો નથી ?

ગુરૂ —એ આભિનિબોધિક આદિ જ્ઞાનવાચક નામોની સાથે જ્ઞાન શબ્દ સમાન અધિકરણથી પ્રાય જોડવો, અને તે પ્રમાણે દરેક સ્થલે જોડેલ છે. જેમકે આભિનિબોધિક એવું જે જ્ઞાન તે અભિનિબોધિક જ્ઞાન. શ્રુત એવું જે જ્ઞાન વિગેરે. કોઇ સ્થળે જ્ઞાન શબ્દ વ્યધિકરણમા પણ હોય છે. તેનું ઉદાહરણ મન પર્યવજ્ઞાનમા જણાવ્યુ છે. કેમકે જે ગમતે મનના પર્યવોનુ જ્ઞાન તે મન પર્યવજ્ઞાન એમ અર્થ કર્યો ત્યારે ત્યા જ્ઞાનશબ્દ વ્યધિકરણમા થયો છે બીજે સ્થલે પણ આભિનિબોધિકની વ્યુત્પત્તિમા વસ્તુઅર્થ કર્યો શ્રુતમા શબ્દ અર્થ કર્યો અવધિમા મર્યાદા અર્થ કર્યો ત્યારે ત્યા ત્યા પણ વ્યધિકરણમા જ્ઞાન શબ્દ લેવો પડ્યો છે એમ જ્યા જેમ ઘટે ત્યા તેમ જાણી લેવુ. ૮૪.

આ પ્રમાણે અનુક્રમે પાચે જ્ઞાનોની વ્યુત્પત્તિ શ્રવણ કરીને શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવન્ ' પાચ જ્ઞાન પૈકી બીજા જ્ઞાનો મૂકીને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ શરૂઆતમા શા માટે કર્યો ? તેના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

जं सामि–काल–कारण–विसय–परोक्खत्तणेहिं तुल्लाइं ।
तब्भावे सेसाणि य तेणाईए मइ–सुयाइं ॥ ८५ ॥

સ્વામિ-કાળ-કારણ-વિષય-અને પરોક્ષપણાથી એ બન્ને જ્ઞાનતુલ્ય છે તેથી તથા તે બે જ્ઞાનો હોય તોજ બાકીના જ્ઞાનો થાય છે માટે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનોને સર્વજ્ઞાનોની આદિમા કહ્યા છે. ૮૫.

મતિજ્ઞાન એ આભિનિબોધિક જ્ઞાનના સમાન અર્થમા છે, કેમકે ઉત્પત્તિકી આદિ બોધરૂપ મતિનુ એ જ્ઞાનમા પ્રધાનપણું હોવાથી અભિનિબોધિકજ્ઞાનને મતિજ્ઞાન પણ કહેવાય છે. એ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના સ્વામિ એકજ હોય છે, સિદ્ધાન્તમા કહ્યુ છે કે " જ્યા મતિજ્ઞાન ત્યા શ્રુત જ્ઞાન, અને જ્યા શ્રુતજ્ઞાન ત્યા મતિજ્ઞાન હોય છે. " ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ અને એક જીવની અપેક્ષાએ એમ બન્ને પ્રકારે સ્થિતિથી પણ આ બે જ્ઞાન સમાન છે. તેમા ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ સર્વ કાળે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, અને એક જીવની અપેક્ષાએ છાસઠ સાગરોપમ અધિક કાળ પર્યન્ત એક જીવને એ બન્ને જ્ઞાનો નિરન્તર હોય છે. એ વાત આગળ આજ ગ્રથમા કહેવાશે. પોતપોતાના આવરણનો ક્ષયોપશમ તથા ઇન્દ્રિય અને મનોલક્ષણ કારણ પણ આ ઉભયજ્ઞાનમા સમાન છે. તથા આ બેઉ જ્ઞાનો સર્વદ્રવ્યાદિને જાણી શકતા હોવાથી ઉભયજ્ઞાનને વિષયની પણ સમાનતા છે. વળી ઇદ્રિય અને મનરૂપી પરનિમિત્તવડે થતા હોવાથી બન્નેને પરોક્ષપણાની પણ તુલ્યતા છે.

શિષ્ય —જો સ્વામિ આદિથી આ બે જ્ઞાનો પરસ્પર તુલ્ય છે તો તેમનો ઉપન્યાસ કોઈ પણ જગોએ સાથે કરવો જોઇએ એટલુ થયુ પણ સર્વ જ્ઞાનોની આદિમાજ શામાટે આ બન્નેનો ઉપન્યાસ કર્યો ?

ગુરૂ —જો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોય તોજ બાકીના અવધિઆદિજ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ થાય, પણ તે સિવાય ન થાય, એવો કોઈ આત્મા પૂર્વે થયો નથી થતો નથી અને થશે પણ નહિ કે જે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પામ્યા સિવાય પ્રથમથી જ અવધિઆદિ જ્ઞાનો પામ્યો હોય પામતો હોય કે પામવાનો હોય. પરન્તુ મતિશ્રુતજ્ઞાન પામ્યા પછીજ બાકીના અવધિ-આદિજ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ થાયછે. તે કારણથીજ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન આદિમા કહ્યા છે. ૮૬.

શિષ્ય —ભલે મતિ-શ્રુતનો ઉપન્યાસ સર્વ જ્ઞાનોની આદિમા કરો પરન્તુ એ બેમા પણ પ્રથમ મતિ અને પછી શ્રુત એમ કહેવાનુ શુ કારણ ? એથી વિપરીત એટલે પહેલા શ્રુતજ્ઞાન કહીને પછી મતિજ્ઞાન શામાટે ન કહી શકાય ? એના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહેછે કે—

मइपुव्वं जेण सुयं तेणाईए मई, विसिट्ठो वा ।
मइभेओ चेव सुय तो मइसमणंतरं भणियं ॥ ८६ ॥

મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યુ છે, તેથી મતિ આદિમા છે. અથવા શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ ભેદજ છે, તે કારણથી પણ મતિજ્ઞાન પછી શ્રુતજ્ઞાન કહ્યુ છે. ૮૬.

મતિજ્ઞાન પહેલુ થાય અને પછીજ શ્રુતજ્ઞાન હોયછે એમ તીર્થંકર-ગણધરોએ કહ્યુ છે, કેમકે અવગ્રહાદિ રૂપ મતિજ્ઞાન થયા સિવાય શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અથવા શ્રુતજ્ઞાનપણ ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયરૂપ નિમિત્તથી થતુ હોવાથી મતિજ્ઞાનનો કોઇ વિશિષ્ટ ભેદજ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ કારણથી મૂળભૂત મતિજ્ઞાનનો પ્રથમ ઉપન્યાસ કર્યો છે, અને તેના ભેદરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનો પછી ઉપન્યાસ કર્યો છે. આ સબધી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે. ૮૬.

હવે મતિ-શ્રુત પછી અવધિ અને તે પછી મન પર્યવ કહેવાનુ કારણ કહે છે.

काल-विवज्जय-सामित्त-लाभसाहम्मओऽवहो तत्तो ।
माणसमित्तो छउमत्थ-विसय-भावादिसामण्णा ॥ ८७ ॥

કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ-અને લાભનુ સાધર્મ્ય હોવાથી મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યુ છે, તથા છદ્મસ્થ-વિષય-અને ભાવનુ સાધર્મ્ય હોવાથી તે અવધિજ્ઞાનની પછી મન પર્યવજ્ઞાન કહ્યુ છે. ૮૭.

મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની સાથે કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ અને લાભનુ અવધિજ્ઞાનનુ સાધર્મ્ય હોવાથી તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યુ છે. ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ અને એક જીવની અપેક્ષાએ મતિ-શ્રુતના સ્થિતિકાલ જેટલોજ અવધિજ્ઞાનનો સ્થિતિ કાળ છે, તેથી તે બેઉની સાથે અવધિજ્ઞાનનુ કાળસાધર્મ્ય છે. તથા મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય ત્યારે પહેલા સમ્યક્ત્વની વખતે જે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોયછે તે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાનરૂપે વિપર્યય પામે છે, તેમ અવધિજ્ઞાન પણ વિભગજ્ઞાન રૂપે વિપર્યય પામેછે. તેથી તે બેઉની સાથે અવધિજ્ઞાનનુ વિપર્યયથી સાધર્મ્ય છે. અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાનનો જે સ્વામિ હોય છે તેજ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામિ થાય છે. તેથી સ્વામિ સાધર્મ્ય છે. વળી આ ત્રણે જ્ઞાનનો લાભ પણ સાથે થાય છે મિથ્યાત્વને લીધે વિભગજ્ઞાનવાળા દેવઆદિને સમ્યક્ત્વ પામતા મતિઅજ્ઞાન શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભગજ્ઞાન એ ત્રણે મટીને મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન એ ત્રણે સાથે જ થાય છે, માટે લાભ સાધર્મ્ય છે.

છદ્મસ્થ-વિષય અને ભાવ આદિથી અવધિજ્ઞાનની સમાન મન પર્યવજ્ઞાન છે તેથી અવધિજ્ઞાન પછી મન પર્યવ જ્ઞાન કહ્યુ છે. અવધિજ્ઞાન જેમ છદ્મસ્થને થાય છે તેમ મન પર્યવ પણ છદ્મસ્થનેજ થાય છે, તેથી અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યવનુ છદ્મસ્થપણાનુ સાધર્મ્ય છે. એ ઉભય જ્ઞાન પુદ્ગળમાત્રનેજ જણાવનારા હોવાથી તે બેઉનુ વિષયથી સાધર્મ્ય છે. અને ઉભયજ્ઞાન ક્ષયોપશમ ભાવે વર્તતા હોવાથી ભાવથી પણ તે બેઉનુ સાધર્મ્ય છે. આદિ શબ્દથી બન્ને જ્ઞાન સાક્ષાત્ દર્શી હોવાથી પ્રત્યક્ષ સાધર્મ્યવાળા પણ છે. ૮૭.

હવે મન પર્યવજ્ઞાનની પછી અને સર્વ જ્ઞાનોને અન્તે કેવળજ્ઞાન કહેવાનુ કારણ અને પાચે જ્ઞાનોમા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા ભેદ કહેછે.

अन्ते केवलमुत्तम-जइसामित्तावसाणलाभाओ ।
एत्थं च मइ-सुयाइं परोक्खमियरं च पच्चक्खं ॥ ८८ ॥

કેવળજ્ઞાન ઉત્તમ છે તેથી તેને બધા જ્ઞાનોને અ તે કહ્યુ છે. વળી મન પર્યવજ્ઞાન જેમ અપ્રમત્ત સાધુને થાય છે તેવીજ રીતે કેવલજ્ઞાનના સ્વામી પણ અપ્રમત્ત યતિ છે, અને અવસાને તેનો લાભ થાય છે તેથી તેને અન્તે કહ્યું છે. અહી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે અને બીજા ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. ૮૮.

અતીત-અનાગત-અને વર્તમાન કાલીન સર્વ વસ્તુ અને તેના સર્વ પર્યાયોના સ્વરુપને જાણનાર હોવાથી કેવળજ્ઞાન સર્વોત્તમ છે, તેથી તેને સર્વજ્ઞાનોની ઉપર-છેવટે કહ્યુ છે. વળી જેમ મન પર્યવજ્ઞાનના સ્વામિ અપ્રમત્ત યતિ છે, તેમ કેવળજ્ઞાનના સ્વામિ પણ અપ્રમત્ત યતિ છે, એમ સ્વામિત્વની સમાનતાથી મન પર્યવજ્ઞાન પછી કેવલજ્ઞાન કહ્યુ છે. તેમજ સર્વ બીજાજ્ઞાનોના અન્તેજ આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે કેવળજ્ઞાન સર્વની અન્તે કહ્યુ છે.

આ મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બેઉ જ્ઞાનો પરોક્ષ પ્રમાણ છે, અને બાકીના અવધિ-મન પર્યવ-ને કેવળ એ ત્રણ જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ૮૮.

પ્હેલાની ગાથામા પ્હેલાનાં બે જ્ઞાનને પરોક્ષ પ્રમાણ તરીકે તથા બીજા ત્રણ જ્ઞાનોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે જણાવેલ છે તેમાં પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની શ્રેષ્ઠતા હોવાથી પ્રત્યક્ષનુ લક્ષણ કહે છે.

जीवो अक्खो अत्थव्वावण-भोयणगुणण्णिओ जेण ।
त पइ वट्टइ नाणं जं पच्चक्खं तयं तिविहं ॥ ८९ ॥

જે કારણથી જીવ અર્થની વ્યાપ્તિ અને ભોજન ગુણો સહિત છે, તે કારણથી તેને-જીવને અક્ષ કહેવાય છે, અને તે જીવ પ્રત્યે જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ વર્તે છે તે જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે, એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારે છે. ૮૯.

[1]અર્થવ્યાપન અને ભોજનગુણાન્વિત હોવાથી જીવ એટલે અક્ષ, તે પ્રત્યે સાક્ષાત્

---

૧ સ્વાદિગણનો ' અશ્ ” ધાતુ વ્યાપ્તિ અર્થમા વપરાય છ તે અર્થને અનુસારે આત્મા જ્ઞાનાદિ વડે જેથી સર્વ પદાર્થમા વ્યાપી રહે છે તેથી તે જીવને “ અક્ષ ” કહીએ અથવા ક્ર્યાદિ ગણનો “અશ્” ધાતુ ભોજન અર્થમા વપરાય છે તે પ્રમાણે સમસ્ત ત્રિભુવનમા રહેલા દેવલોક સમૃદ્ધિ આદિ અર્થોને જે ભોગવે છે તેને “ અશ ” કહીએ આ પ્રમાણે “ જીવને અક્ષ ” કહેવાય છે

ઇન્દ્રિયથી નિરપેક્ષ જે જ્ઞાન વર્તે તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના સાક્ષાત્ આત્માને થતુ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવધિ-મન પર્યવ- અને કેવળ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. કારણ કે તે જ્ઞાનો સાક્ષાત્ પરિચ્છેદક હોવાથી આત્મા-પ્રત્યે સાક્ષાત્ વર્તે છે. ૮૯.

મુખ્ય એવા પ્રત્યક્ષપ્રમાણનુ લક્ષણ કહ્યા પછી હવે પરોક્ષનુ સ્વરૂપ કહે છે.

अक्खस्स पोग्गलकया जं दव्विन्दिय-मणा परा तेणं ।
तेहिंतो जं नाणं परोक्खमिह तमणुमाणं व ॥ ९० ॥

અક્ષ એટલે આત્મા તેનાથી ભિન્ન એવા પુદ્ગળથી થયેલ જે દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મન, તે વડે-તેઓ વડે-અથવા તે થકી જે જ્ઞાન થાય તેને અહી અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ જ્ઞાન માન્યુ છે. ૯૦.

દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મન એ પુદ્ગલમય છે ને તેથી તે આત્માથી ભિન્ન છે, તેથીજ તે ઇંદ્રિયો ને મનથી ઉત્પન્ન થતુ એવુ જે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન તે આત્માને સાક્ષાત્ નથી થતુ માટે તે પરોક્ષ જ્ઞાનો કહેવાય છે. જેમ અનુમાનથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેમ આ બેઉ જ્ઞાનો પણ આત્માને સાક્ષાત્ ન હોવાથી તે પુદ્ગલદ્વારા થતા આ બે જ્ઞાનો પરોક્ષ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જીવ અપૌદ્ગલિક હોવાથી અમૂર્ત છે અને દ્રવ્યેન્દ્રિય તથા મન પૌદ્ગલિક હોવાથી મૂર્ત છે. અમૂર્તથી મૂર્ત ભિન્નજ હોય છે, તેથી પૌદ્ગલિક ઇન્દ્રિય અને મનથી થએલુ જે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન તે પરનિમિત્તવાળુ હોવાથી ધૂમ્રથી થતા અગ્નિના જ્ઞાનની જેમ પરોક્ષ છે. ૯૦.

હવે જે વૈશેષિક વિગેરે મતવાળા અક્ષનો અર્થ ઇન્દ્રિય કહે છે તેઓ તે પ્રત્યે થએલુ જે જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે અને તે ઇંદ્રિયાદિથી થનારા જ્ઞાન શિવાયનુ જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ માને છે તેનુ ખંડન કરવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

केसिंचि इंदिआइं अक्खाइं, तदुवलद्धि पच्चक्खं ।
तं नो, ताइं जमचेअणाइं जाणंति न घडो व्व ॥ ९१ ॥

કેટલાએક અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયો અને તે ઇંદ્રિયોને થયેલ જે જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ માને છે; પણ તેમ નથી કેમકે ઇન્દ્રિયો ઘટની જેમ અચેતન હોવાથી જાણતી નથી. ૯૧.

કેટલાએક વૈશેષિકાદિ દર્શનવાળાઓ "અક્ષ" એટલે ઇન્દ્રિયો એમ કહે છે પણ અક્ષનો અર્થ "જીવ" માનતા નથી તેથી તેઓ ઇન્દ્રિઓને થતી સાક્ષાત્ ઘટાદિ પદાર્થની જે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ તરીકે માને છે અને તે સિવાયના ઇંદ્રિયથી જણાયેલ પદાર્થદ્વારા થતા જ્ઞાનને પરોક્ષ પ્રમાણ તરીકે માને છે. તેઓનુ તે મન્તવ્ય યોગ્ય નથી. કેમકે ઘટાદિની પેઠે ઇન્દ્રિઓ અચેતન હોવાથી વસ્તુ સ્વરૂપને જાણી શકતી નથી. જે જે અચેતન છે તે તે સર્વ ઘટાદિની જેમ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણતાં નથી. ઇન્દ્રિઓ પણ અચેતન છે એટલે તેમને જ્ઞાન ક્યાંથી થાય? ને જો ઇંદ્રિયથી જ્ઞાનજ થતુ નથી તો પછી ઇંદ્રિયોથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય? અહીં ઇન્દ્રિયાદિના જ્ઞાન શૂન્યપણાની સિદ્ધિમાં મૂર્ત્તિમાનપણુ અને સ્પર્શાદિસહિતપણુ વિગેરે હેતુઓ કહેવા. ૯૧.

ઇન્દ્રિઓ જાણતી નથી એમ જે પાછલ તમોએ કહ્યું તે પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળુ જણાય

છે, કેમકે ઇન્દ્રિઓને સાક્ષાત્ ઘટ પટ આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, ને એ વાત સૌ કોઈ જાણે પણ છે. આવી શંકા થવાનો સંભવ માનીને તેના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

उवलद्धा तत्थाऽऽया तव्विगमे तदुवलद्धसरणाओ।[1]
गेहगवक्खोवरमे वि तदुवलद्धाऽणुसरिया वा ॥ ९२ ॥

ઘરના ગોખલાથી જાણેલ અર્થને ગૃહગવાક્ષનો અભાવ છતાં પણ સ્મરણ કરનાર જેમ તે ગોખલાથી જુદોજ હોય છે ને તેનાથી તે જાણેલા પદાર્થો સંભારાય છે તેમ ઇન્દ્રિઓનો અભાવ છતાં પણ ઇન્દ્રિઓથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ થાય છે, માટે ત્યાં પણ ઉપલબ્ધા-જોનારની માફક જાણનાર ભિન્ન છે ને ગોખલાની માફક ઇંદ્રિયો જાણનાર નથી આત્માજ જાણનાર છે. ૯૨.

કરણરૂપે વ્યાપાર કરતી ઇન્દ્રિઓ છે પણ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણનાર તો આત્મા છે, ઇન્દ્રિયો નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિઓનો અભાવ થાય તો પણ ઇન્દ્રિયોથી ઉપલબ્ધ એવા અર્થોનું સ્મરણ થાય છે. જેમ કરણભૂત એવી ગૃહની બારીમાથી જાણેલ સ્ત્રી આદિ પદાર્થ ગૃહની બારી બંધ કર્યા પછી પણ તે સ્ત્રીઆદિ પદાર્થને જાણનાર દેવદત્તાદિ હોવાથી તેનું સ્મરણ કરેછે, તેમ અહીં પણ જાણવું. એટલે કે ઇન્દ્રિય નાશ પામ્યે છતે અથવા તેનો વ્યાપાર બંધ કરે છતે પણ ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થનું જે સ્મરણ કરે છે તે ત્યાં જ્ઞાતા છે. જેમ ગૃહની બારીમાથી જાણેલ અર્થને બારી બંધ થયા પછી પણ દેવદત્તાદિ સંભારે છે તેવીજ રીતે ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થને ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા છતા પણ આત્મા સંભારે છે. માટે અર્થના સ્વરૂપને જાણનાર આત્માજ છે. જો ઇન્દ્રિયો અર્થ સ્વરૂપ જાણનાર હોય તો ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા બાદ એ અર્થનું સ્મરણ કોને થાય? એકે જાણેલા અર્થનું બીજાને સ્મરણ થાય એ વાત યુક્તિસંગત ન જણાય. અને જો એમ માનીએ તો અતિપ્રસંગ થાય. માટેજ અમે કહીએ છીએ કે ઇન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થનું ઇન્દ્રિયનો અભાવ થયા બાદ પણ સ્મરણ થાય છે તેથી અર્થને જાણનાર ઇન્દ્રિયો નથી પણ આત્મા છે. અને એજ વાત સિદ્ધ થાય છે. અને આમાં બાધકપણે બીજાઓએ કહેલો અનુભવરૂપ હેતુ તે તો ઉપરોક્ત અનુમાનથી બાધિત હોવાને લીધે ભ્રાન્તિરૂપ છે.

અહીં કોઈ વાદી કહે છે કે— સ્વતંત્ર ઇન્દ્રિયો જાણે છે એમ કોનું મન્તવ્ય છે? અમે તો એમ કહીએ છીએ કે ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત આત્માને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે આત્મા મનસાથે જોડાય છે મન ઇન્દ્રિય સાથે જોડાય છે અને ઇન્દ્રિય અર્થ સાથે જોડાય છે.' આચાર્યશ્રી કહે છે કે જો એમ છે તો પરનિમિત્તવાળું હોવાથી આ જ્ઞાન અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ થયું, પ્રત્યક્ષ ક્યાં થયું? જ્ઞાન શૂન્ય ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનના નિમિત્તપણાથી સાક્ષાત વ્યાપારવતી હોવાથી ઉપચારથી પ્રત્યક્ષતા કહેતા હો તો "ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિ પ્રત્યક્ષ" અર્થાત્ ઇન્દ્રિયવડે થએલું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ એવું લક્ષણ અહીં ઘટતું

---

1 જેઓના મતે ઇંદ્રિયોથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવામા આવે છે તેઓના મતે ઇશ્વરનું જ્ઞાન તેમજ મનના વ્યાપાર વિના પણ થતું યોગિઓનું જ્ઞાન અપ્રમાણ થશે અને તેઓના જે શાસ્ત્રો જીવ મોક્ષ પુણ્ય પાપ આદિને જણાવનાર તે બધા કલ્પિત થશે કારણકે જીવાદિ પદાર્થો કોઇ પણ પ્રકારે ઇંદ્રિયોથી જણાતા નથી

નથી. કેમકે ઉપલબ્ધિ–જ્ઞાન તો જીવને થાય છે. જો સંવ્યવહારમાત્રથીજ આને પ્રત્યક્ષ કહેતા હો તો અમે પણ તેમ તો માનીએ છીએ. અને હમણાજ તેનુ પ્રતિપાદન કરીશુ.

આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયમનોનિમિત્તક જ્ઞાનની પરોક્ષતા પ્રતિપાદન કરીને અનુમાનના પ્રયોગદ્વારાએ તેજ વાત દૃઢ કરવાને આચાર્યશ્રી કહે છે—

इंदिय–मणोनिमित्तं परोक्खमिह संसयादिभावाओ ।

तक्कारणं परोक्खं जहेह साभासमणुमाणं ॥ १८ ॥ ९३ ॥

ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન થાય છે તે સંશયાદિના સદ્ભાવવાળુ હોય છે ને તેથી અહીં તે પરોક્ષ છે (વળી) સાભાસ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનના જેમ (ઈન્દ્રિયો) કારણ હોવાથી પણ પરોક્ષ છે. ૯૩.

ઈન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી આત્માને જે જ્ઞાન થાયછે તે પરોક્ષ છે. કેમકે તે ઈન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી સંશય વિપર્યય અનધ્યવસાય અને નિશ્ચય પણ થાય છે. કારણ કે સાભાસ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનનુ ઈન્દ્રિયો અને મન કારણ છે. જેમકે– જે ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમાં સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય થવા સંભવે છે, ઈન્દ્રિય અને મનોનિમિત્તે થતા અસિદ્ધ–અનૈકાન્તિક ને વિરૂદ્ધ એવા અનુમાનાભાસની પેઠે. આ સાભાસ અનુમાનનો પ્રયોગ કહ્યો. હવે સત્ય અનુમાનનો પ્રયોગ બતાવે છે. જે ઈન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમાં પાછલથી નિશ્ચય થવાનો સંભવે છે, ધૂમથી અગ્નિના અનુમાનની પેઠે, જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે તેમાં સંશય-વિપર્યય-અનધ્યવસાય કે પછીથી નિશ્ચય અવધિ જ્ઞાનાદિની જેમ સંભવતા નથી. ઉપરોક્ત પરોક્ષ જ્ઞાનને સાધનારા ઉભય પ્રયોગને દૃષ્ટાન્તથી વિપરીત પ્રયોગ અને દૃષ્ટાન્ત કહીને ઇષ્ટ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી છે. અવધિ આદિ જ્ઞાનોમા પાછલથી નિશ્ચય થવા રૂપ હેતુ સંભવે છે તેથી તે અનૈકાન્તિક હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ નહિ થાય એવી જો કોઈ શંકા કરે, તો તેના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે એમા જે નિશ્ચય છે તે જ્ઞાન વિશેષરૂપ નિશ્ચય છે, પરન્તુ સંકેત–સ્મરણાદિ પૂર્વક નિશ્ચય નથી, અને અમેતો અહીં જ્ઞાન થયા પછી બીજા કારણોથી થતા નિશ્ચયને કહ્યો છે, તેથી સાધ્યની સિદ્ધિમા દોષ નથી. ૯૩.

આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે થતા જ્ઞાનને સામાન્યથી પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરીને હવે વિશેષથી બીજા હેતુવડે મતિ–શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરે છે.

होन्ति परोक्खाइं मइ-सुयाइं जीवस्स परनिमित्ताओ ।

पुव्वोवलद्धसंबंधसरणाओ वा णुमाणं व ॥ ९४ ॥

જીવને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરનિમિત્તે થાય છે તેથી તે બેઉ પરોક્ષછે. અથવા પૂર્વોપલબ્ધ સંબંધના સ્મરણથી તે બેઉ જ્ઞાનો થાયછે માટે અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ છે. ૯૪.

શિષ્ય —ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ જે કહ્યુ છે, તે આગમવિરુદ્ધ જણાય છે, કેમકે આગમમા કહ્યુ છે કે પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનુ છે, એક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને બીજુ નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ. માટે તેનુ કેમ સમાધાન થશે ?

ગુરૂ—આગમમાં કહ્યુ છે તે સત્ય છે, પરન્તુ ત્યા ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યુછે તે સંવ્યવહારમાત્રથીજ પ્રત્યક્ષ કહ્યુ છે, પણ તે બધુ ઇન્દ્રિયથી થનાર જ્ઞાન પરમાર્થથી તો પરોક્ષજ છે. ભાષ્યકાર મહારાજ તે સૂત્રનો વિષયવિભાગ બતાવતા તેજ પ્રમાણે કહેછે.

एगंतेण परोक्खं लिंगियमोहाइयं च पच्चक्खं ।
इंदिय-मणोभवं जं तं संववहारपच्चक्खं ॥ ९५ ॥

લૈંગિક એટલે અનુમાન જ્ઞાન તે એકાન્તે પરોક્ષ છે, અને અવધિઆદિ ત્રણ જ્ઞાનો એકાન્તે પ્રત્યક્ષ છે. તથા ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જે જ્ઞાન તે સંવ્યવહાર માત્રથીજ પ્રત્યક્ષછે. ૯૫.

ઈન્દ્રિય અને મન એ બેથી બાહ્ય એવા ધૂમાદિ લિંગવડે અગ્નિઆદિ વિષયનું જે જ્ઞાન આત્માને ઉત્પન્ન થાયછે તે એકાન્તે પરોક્ષ છે. કારણ કે ઈન્દ્રિય-મનને ગ્રાહ્ય એવો પદાર્થ આત્માને એકાન્તે પરોક્ષ છે. તથા અવધિ-મન પર્યાય ને કેવળ જ્ઞાન એ ત્રણે આત્માને એકાન્ત પ્રત્યક્ષ છે. કારણ કે એ જ્ઞાનોથી બાહ્યલિંગ સિવાય ઈન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના આત્માને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાયછે. તેમજ ઈન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન તે સંવ્યવહાર પ્રત્યક્ષ છે. કેમકે ધૂમાદિ લિંગ સિવાય ઈન્દ્રિય અને મનને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાયછે તે ઇંદ્રિય અને મનને પ્રત્યક્ષ હોવાથી લોકવ્યવહારમાત્રની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, પરમાર્થથી તો તે પરોક્ષજ છે, કેમકે ઈન્દ્રિય અને મન અચેતન હોવાથી તેમા જ્ઞાનનો અભાવ છે. આ પ્રમાણે આ સંવ્યવહારપ્રત્યક્ષતાની અપેક્ષાએજ આગમમાં પણ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહ્યુ છે, પરમાર્થથી તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો જ પ્રત્યક્ષ કહ્યા જાણવા.

અહીં કોઈ એમ કહે કે "ઈન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન સંવ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ છે, પણ પરમાર્થથી નહિ." એમ ભાષ્યકારે કયાથી જાણ્યુ ? સૂત્રમા એવુ કંઈ વિશેષપણે નથી કહ્યુ, ત્યા તો 'ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ" એમ સામાન્યથીજ કહ્યુ છે. આના ઉત્તરમાં વૃત્તિકાર કહે છે કે-સૂત્રમા ત્યા વિશેષ-સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યુ, પણ બીજે સ્થળે કહ્યુ છે કે-પરોક્ષ બે પ્રકારનુ છે એક આભિનિબોધિક પરોક્ષ અને બીજુ શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ. આભિનિબોધિક અને શ્રુતજ્ઞાન સિવાય બીજુ કોઈપણ ઈન્દ્રિય જ્ઞાનજ નથી કે જેને પરમાર્થથી ઈંદ્રિયમનથી થનારૂ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ગણાય. આ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનુ કથન શ્રવણ કરીને પુન વાદી કહેછે કે-જો એમ છે તો જે ધૂમઆદિ લિંગ સિવાય સાક્ષાત્ ઈન્દ્રિય નિમિત્ત જ્ઞાન થાયછે તેને પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ માનો. અને જે ધૂમાદિ લિંગથી અગ્નિઆદિ વિષયનુ લૈંગિક જ્ઞાન થાય છે તેને પરોક્ષસ્વરૂપ આભિનિબોધિક તથા શ્રુતજ્ઞાન માનો. એમ માનવાથી સિદ્ધાન્તમા બન્ને સ્થળે જે મતિશ્રુતને પરોક્ષ ગણ્યા છે તથા ઇંદ્રિયથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેલુ છે તે બન્નેનો નિર્વાહ થશે.

વાદીનુ ઉપરોક્ત કથન સાભળીને આચાર્યશ્રી કહે છે કે તે અયોગ્ય છે, કારણકે ધૂમાદિલિંગથી અગ્નિ આદિ વિષયનુ જે લૈંગિક જ્ઞાન થાય છે, તેમા વહ્ન્યાદિ જાણવામા ઇન્દ્રિયના નિમિત્તનોજ અભાવ છે, કેમકે ઇન્દ્રિયો વર્તમાનકાળ ભાવી માત્ર વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, અને લિંગથી તો ત્રિકાળભાવી એવા સાધ્ય વિષયનુ અનુમાન થાય છે. વળી લૈંગિક એવુ વહ્ન્યાદિનુ જ્ઞાન તે માત્ર મનોનિમિત્તવાળુ છે, સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય નિમિત્તવાળુ નથી, અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાન તો સ્પષ્ટપણે ઇન્દ્રિય તથા મન ઉભય નિમિત્તવાળા છે. આ સબંધી વધારે સ્પષ્ટ હમણાંજ આગળ કહીશુ. પણ કેવળ મનોનિમિત્ત લૈંગિક જ્ઞાનનેજ મતિ-શ્રુતપણુ કેમ કહેવાય ? અને વળી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતથી ભિન્ન માનીએ તો પાચને બદલે છ જ્ઞાન માનવાં પડે. તેથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતની અભ્યન્તર માનવુજ શ્રેયસ્કર છે. એમ માનવાથી મતિ-શ્રુત પરમાર્થથી પરોક્ષ હોવાને લીધે ઇન્દ્રિય-

જન્ય જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ થયુ, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ અનુમાનની પેઠે પરનિમિત્તવાળુ હોવાથી પરોક્ષજ છે. અહી એમ ન કહેવુ કે આગમમા મનોનિમિત્ત જ્ઞાન થાય તે પરોક્ષ ગણાય એમ કોઈ પણ સ્થળે વિશેષ સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યુ તો પછી મનથી થનારા જ્ઞાનને પરોક્ષ કહી શકાય નહિ, કારણકે આગમમા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્પષ્ટ રીતે પરોક્ષ કહ્યુ છે, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન મતિ-શ્રુતમા અન્તર્ભૂત છે, તેથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની પેઠે મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ છે.

એ પ્રમાણે યુક્તિથી આચાર્ય પાસે પરાભવ પામવાથી સૂત્રના પદનો બીજો અર્થ કરીને પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાને પુન: વાદી કહે છે કે-"ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ" એ પાઠથી સિદ્ધાન્તમા મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યુ છે, કારણકે નોઇન્દ્રિય એટલે મન, ત્યાં "નો" શબ્દ એકદેશવાચી છે, અને મન ઇન્દ્રિયના એકદેશમાં છે, માટે તે મનોનિમિત્તપ્રત્યક્ષ એ નોઇન્દ્રિય[1]પ્રત્યક્ષ થયુ આ પ્રમાણે આગમમાં મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યુ છે, અને તમે તેને પરોક્ષ કેવી રીતે કહો છો ?

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે ભલા માણસ ! આગમના એ સૂત્રના અર્થને જાણ્યા વિના તુ એમ કહે છે. (૧) કારણકે ત્યા જ્ઞાનના પ્રસગમા નોઇન્દ્રિયશબ્દમાં "નો" શબ્દનો અર્થ એકદેશવાચી નહિ પણ સર્વનિષેધવાચી સમજવો, તેથી નોઇન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયનો સર્વથા અભાવ એવો અર્થ સમજવો, પણ નોઇન્દ્રિય એટલે મન એવો અર્થ ન સમજવો. આથી નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયના અભાવથી સાક્ષાત્ આત્માને પ્રત્યક્ષ તે નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહેવાય. અવધિ-મનપર્યાય-અને કેવળજ્ઞાન આત્માને સર્વથા ઇન્દ્રિય તથા મનના નિમિત્ત વિના થાય છે તેથી નોઇદ્રિય પ્રત્યક્ષશબ્દથી અવધિઆદિ જ્ઞાનો લેવાં પણ મનથી થતુ જ્ઞાન લેવુ નહિ, (૨) વળી જો નોઇન્દ્રિય એટલે મન એવો અર્થ ત્યા કરવામા આવે તો નોઇન્દ્રિય નિમિત્ત પ્રત્યક્ષ-મનોનિમિત્ત પ્રત્યક્ષ એવો અર્થ થાય ને તેથી તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો મનથી ઉત્પન્ન થનારા ઠરે. ને તેમ થવાથી મનપર્યાપ્તિએ અપર્યાપ્ત દેવ-મનુષ્યને અવધિજ્ઞાન સભવે નહિ કેમકે તે વખતે તેમને મનનો અભાવ હોય છે, આથી એ ત્હારી માન્યતા અયોગ્ય છે કારણકે "चुयमित्ति जाणइ" હુ ચ્યવુ છુ એમ તેઓ-મહાવીર ભગવાન્ જાણે છે ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તોક્ત પ્રમાણથી દેવોને તથા બીજા પણ અવધિજ્ઞાનવાળાઓને અપર્યાપ્ત અવસ્થામા અવધિજ્ઞાન કહેલુ છે. (૩) ત્રીજુ એ વિરૂદ્ધ થાય કે જો મનોનિમિત્ત જ્ઞાનજ પ્રત્યક્ષ માનવામા આવે તો સિદ્ધોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ થાય, કેમકે તેમને મન નથી હોતુ. (૪) તથા મનોનિમિત્તજ્ઞાન મનોદ્રવ્યદ્વારાજ થાય છે, તેથી તે પરનિમિત્તવાળુ હોવાથી અનુમાનની પેઠે પરોક્ષજ છે, પ્રત્યક્ષ નથી. (૫) જો મનોનિમિત્તજ્ઞાન પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ હોય, તો પરોક્ષ તરીકે માનેલા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમા તેનો સમાવેશ ન થાય, અને તેથી મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદો પણ ન ઘટે, કેમકે મન સબધી અવગ્રહાદિ રૂપ જે છ ભેદો છે તે તેથી એટલે મતિજ્ઞાનથી જુદા માનવા પડે. ને તેમને જુદા માનવાથી પાચ જ્ઞાનને બદલે છ જ્ઞાન માનવા પડે. આ રીતે મનોનિમિત્તજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે એમ માનવાથી દોષોની પરપરા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઇન્દ્રિય-મનોજન્યજ્ઞાન પરનિમિત્ત

---

૧ અભ્યતર અને બાહ્ય નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય તેમજ લબ્ધિ તથા ઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિયમા મનને અગે બાહ્યનિર્વૃત્તિ વગેરે ન હોવાથી મનને નોઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

વાળુ છે અને મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમા અન્તર્ભૂત થાય છે તેથી તે પરમાર્થથી પરોક્ષજ છે, જો કે સવ્યવહારથી તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય પણ પરમાર્થથી તો તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય નહી. ૯૫.

એ રીતે પાચ જ્ઞાનમા જે પ્રત્યક્ષ છે અને જે પરોક્ષ છે તે કહ્યુ, હવે "સ્વામી-કાળ-કારણ-વિષય-અને પરોક્ષપણાવડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે." ઇત્યાદિ પૂર્વે પચાશીમી ગાથામા કહ્યુ છે, તે પ્રસગ યાદ કરીને શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવન્'—

सामित्ताइविसेसाभावाओ मइ-सुएगया नाम ।
लक्खण भेआदिकयं नाणत्तं तयविसेसेऽवि ॥ ९६ ॥

સ્વામિત્વાદિકમા વિશેષના અભાવે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની એકતા થઈ? (ઉત્તરમાં કહે છે કે) એ રીતે સમાન છતા પણ તેમાં લક્ષણ-ભેદાદિથી તફાવત છે. ૯૬.

શિષ્ય —ભગવન્' મતિ-શ્રુતજ્ઞાનના સ્વામિ-કાળ-કારણ આદિ સમાન છે, એમ કહેવાથી તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની એકતા થાય છે, અને તેમ થવાથી જ્ઞાન પણ પાચ નહિ કહેવાય, કેમકે ધર્મનો ભેદ હોય તો ધર્મી-વસ્તુનો ભેદ હોય ને તેથી અહિ ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની જેમ તે બન્નેનો અભેદજ ગણાવો યોગ્ય છે.

આચાર્ય —સ્વામિ-કાળ કારણ આદિથી મતિ-શ્રુતની એકતા છે, તોપણ લક્ષણ-કાર્યકારણભાવ આદિથી તેમનો ભેદ છે. જેમ ઘટાકાશ-પટાકાશ આદિમા સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ-અર્થક્રિયાકારિત્વ આદિ સમાન છે, તે છતા લક્ષણઆદિના ભેદથી તે સર્વમા ભેદ છે, તેવીજ રીતે અહી પણ સમજવુ. જો ઘણા ધર્મોથી ભેદ છતાં પણ કેટલાએક ધર્મની સમાનતાથી પદાર્થોની એકતા કહીએ તો તો સઘળુ વિશ્વ એકરૂપજ થઈ જાય. જગત્માં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે બીજી વસ્તુઓ સાથે કેટલાએક ધર્મવડે પણ સમાન ન હોય? માટે સ્વામિઆદિવડે મતિ-શ્રુત સમાન છતા પણ લક્ષણ આદિવડે તે બેઉ ભિન્ન છે. ૯૬.

લક્ષણાદિથી ભેદ જણાવવાને સમુદાયિક ગાથા કહે છે.

लक्खणभेआ हेऊफलभावओ भेय-इन्दियविभागा ।
वाग-क्खर-मूए-यरभेआ भेओ मइ-सुयाणं ॥ ९७ ॥

લક્ષણના ભેદથી હેતુફળભાવથી ભેદથી ઇન્દ્રિયવિભાગથી તથા વલ્ક-શુબ અક્ષર-અનક્ષર મૂક અમૂકના ભેદથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા ભેદ છે તફાવત છે. ૯૭.

(૧) લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતમા ભેદ છે. (૨) હેતુફળભાવથી ભેદ છે, એટલે મતિજ્ઞાન હેતુ-કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન ફળ-કાર્ય છે. (૩) અવગ્રહાદિ અઠ્યાવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અક્ષરશ્રુતાદિ ચૌદ અથવા પર્યાયઆદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. એમ ભેદના વિભાગથી બન્નેમા તફાવત છે. (૪) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી ઉભયમાં તફાવત છે. શ્રુતજ્ઞાન કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ છે અને મતિજ્ઞાન તો બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયવાળુ પણ છે. (૫) વળી મતિજ્ઞાન વલ્ક-છાલ સમાન છે અને શ્રુતજ્ઞાન શુબ-દોરડા સમાન છે. જેમ વણીને તૈયાર કરેલી છાલ એ દોરડુ કહેવાય છે, તેમ પરોપદેશ-અરિહન્તાદિકના વચનથી સસ્કાર પામીને વિશિષ્ટ અવસ્થા પામેલુ મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. આજ હકીકત આગળ વિસ્તારથી ૧૫૪ મી ગાથામા કહેવાશે. (૬) અક્ષર અને અનક્ષરના ભેદથી પણ મતિ-શ્રુતમા તફાવત છે. (આ વાત પણ આગળ ૧૬૨ મી ગાથામાં

સવિસ્તર કહેવાશે.) તથા (૭) મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. (આ સબંધી પણ આગળ વિસ્તારથી ૧૭૧ મી ગાથામાં કહેવાશે.) આ પ્રમાણે આ ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ છે, વિસ્તૃત અર્થ આગળ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે. ૯૭.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

जमभिनिबुज्झइ तमभिनिबोहो जं सुणइ तं सुयं भणियं ।
(चो.) सद्दं सुणइ जइ तओ नाणं तो नाऽऽयभावो तं ॥ ९८ ॥
सुयकारणं जओ सो सुयं च तक्कारणंति तो तम्मि ।
कोरइ सुओवयारो सुयं तु परमत्थओ जीवो ॥ ९९ ॥
इदिय-मणोनिमित्तं जं विण्णाणं सुयाणुसारेण ।
निययत्थुत्तिसमत्थ तं भावसुय मई इयरा ॥ १०० ॥
जइ सुयलक्खणमेयं तो न तमेगिंदियाण संभवइ ।
दव्वसुयाभावम्मि वि भावसुयं सुत्तजइणो व्व ॥ १०१ ॥
भावसुयं भासा-सोयलद्धिणो जुज्जए न इयरस्स ।
भासाभिमुहस्स जयं सोऊण व जं हवेज्जाहि ॥ १०२ ॥
जह सुहुमं भाविंदियनाणं दव्विंदियावरोहे वि ।
तह दव्वसुयाभावे भावसुयं पत्थिवाईणं ॥ १०३ ॥
एवं सव्वपसंगो न तदावरणाणमक्खओवसमा ।
मइ-सुयनाणावरणक्खओवसमओ मइ-सुयाइं ॥ १०४ ॥

જે જણાય તે અભિનિબોધ અને જે સંભળાય તે શ્રુત કહ્યુ છે. નોદક-શબ્દ સંભળાય છે તો તે જ્ઞાન કેમ કહેવાય? અને જો તે જ્ઞાન થાય તો તે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાન આત્મભાવ નહિ થાય. ઉત્તરમાં શબ્દ શ્રુતનુ કારણ હોવાથી તે શ્રુત છે. કારણ કે શબ્દ એ શ્રુતનુ કારણ છે. માટે તેમાં શ્રુતનો ઉપચાર કર્યો છે, પરમાર્થથી તો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જીવ ક્ષયોપશમ અને સાંભળનુ તેજ શ્રુત છે. ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત શ્રુતાનુસારે સ્વ અર્થ કહેવામાં સમર્થ જે વિજ્ઞાન તે ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનુ મતિજ્ઞાન છે. (શંકા) જો શ્રુતજ્ઞાનનુ એ પ્રમાણે લક્ષણ છે, તો તેવુ શ્રુત એકેન્દ્રિયને સંભવતુ નથી. (ઉત્તર) દ્રવ્યશ્રુતનો તેને અભાવ છતાં પણ સુતેલા સાધુની પેઠે તેને ભાવશ્રુત છે. ભાષાભિમુખ થએલાને જે જ્ઞાન થાય છે તે તથા સાંભળીને જે જ્ઞાન થાય છે તે ભાવશ્રુત છે અને તે ભાષા અને શ્રોત્રલબ્ધિવન્તને વટે છે, બીજાને નહિ. પૃથ્વી આદિને જેમ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતાં સૂક્ષ્મ ભાવઇન્દ્રિયનુ જ્ઞાન હોય છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં ભાવશ્રુત હોય છે. શંકા કરે છે-સાધનો ન હોય તો પણ ભાવશ્રુતરૂપ સાધ્ય થાય એમ માનવાથી તો તેમને સર્વજ્ઞાનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ઉત્તર કહે છે કે તે તે અવધિજ્ઞાનાદિકના આવરણભૂત કર્મનો ક્ષયોપશમ ન થવાથી તે અવધિઆદિ જ્ઞાનો એકેન્દ્રિયાદિને ન થાય, મતિ-શ્રુત જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી મતિ-શ્રુત જ્ઞાનજ થાય. ૯૮-થી-૧૦૪.

જે જ્ઞાન વસ્તુને જાણે તે અભિનિબોધ અથવા મતિજ્ઞાન, અને જેને જીવ સાંભળે તે

શ્રુતજ્ઞાન. આજ પ્રમાણે નંદીસૂત્રમા લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહ્યો છે. "**जइवि सामित्ताईहिं अविसेसो तहवि पुणोऽत्थाऽऽयरिआ नाणत्त पण्णवयति,-तजहा अभिनिबुज्झइ त्ति आभिणिबोहिय, सुणेइ त्ति सुय।** જો કે સ્વામિત્વાદિવડે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે તો પણ આચાર્ય મહારાજ તેનો ભેદ-તફાવત જણાવે છે, જેમકે-જે (જ્ઞાન વસ્તુ) જાણે તે અભિનિબોધિક તથા જેને (આત્મા) સાંભળે તે શ્રુત."

શિષ્ય—જો એ પ્રમાણે આત્મા જેને સાભળે તે શ્રુત, એવુ શ્રુતજ્ઞાનનુ લક્ષણ હોય, તો આત્મા શબ્દ સાભળે છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી તો શબ્દ એજ શ્રુતજ્ઞાન થયુ, પરન્તુ તીર્થંકરાદિકોએ તો જીવનો સ્વભાવ અથવા પરિણામ તેને શ્રુતજ્ઞાન માનેલુ છે. શબ્દ તો પૌદ્ગલિક હોવાથી મૂર્તિમાન છે, અને આત્મા અમૂર્તિમાન્ છે, મૂર્તને અમૂર્તનો પરિણામ કહી શકાય નહિ. આથી કરીને આપે જે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનુ લક્ષણ કહ્યુ તેમા વિરોધ જણાય છે. ૯૮

આચાર્ય—વક્તાથી બોલાતો શબ્દ શ્રોતાના શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ થાય છે, અને વક્તાનો શ્રુતોપયોગ વ્યાખ્યાન કરતી વખતે બોલાતા શબ્દનુ કારણ થાય છે, આથી શ્રુતજ્ઞાનના કારણભૂત અથવા કાર્યભૂત શબ્દમા શ્રુતનો ઉપચાર કરાય છે, તેથી શબ્દ એ પરમાર્થથી શ્રુત નથી પરન્તુ ઉપચારથી છે, માટે શબ્દને શ્રુત કહેવામા કઈ દોષ નથી, પરમાર્થથી શ્રુત તો આત્માજ છે, કેમકે જ્ઞાન અને જ્ઞાની એક બીજાથી અભિન્ન છે. "જે સભળાય તે શ્રુત" એવો અર્થ જ્યારે કરીએ ત્યારે જે સભળાય છે તે શબ્દ છે, અને એ શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, પણ "જે સાભળે તે શ્રુત" એવો અર્થ કરવામા આવે ત્યારે તેમા સાંભળનાર આત્મા છે, તેથી આત્માજ ભાવશ્રુત છે. તાત્પર્ય એ છે કે-શબ્દ તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને આત્મા તે ભાવશ્રુત છે. ૯૯

બીજી રીતે પણ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનના લક્ષણમા ભેદ છે. ઇન્દ્રિય અને મન એ ઉભય નિમિત્તથી જે વિજ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે, ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જ્ઞાન મતિ પણ છે તેને જુદુ પાડવા માટે ઉપરોક્ત લક્ષણમા એટલુ વધારે સમજવુ કે-સકેત વિષય પરોપદેશરૂપ તથા ગ્રન્થાત્મક એ બે પ્રકારે દ્રવ્યશ્રુતના અનુસારે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત છે, તે સિવાયનુ નહી. કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે સકેતકાળે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતગ્રન્થ સબધી ઘટાદિ શબ્દને અનુસરીને વાચ્ય-વાચકભાવે જોડીને 'ઘટ-ઘટ' ઈત્યાદિ અન્તઃકરણમા શબ્દોલ્લેખ સહિત ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન ઉદય પામે છે તે શ્રુતજ્ઞાન અથવા ભાવશ્રુત છે. તે શ્રુતજ્ઞાન શબ્દોલ્લેખ સહિત ઉત્પન્ન થએલુ હોવાથી પોતામા જણાતા ઘટાદિપદાર્થનુ પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે, તે વડે બીજાને તે અર્થની પ્રતીતિ કરાવવામા સમર્થ હોય છે, એ સિવાયનુ અશ્રુતાનુસારે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તવાળુ અવગ્રહાદિ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે.

શિષ્ય—જો શબ્દોલ્લેખ સહિત થએલા જ્ઞાનને શ્રુત અને તે સિવાયનાને મતિજ્ઞાન કહેવામાં આવે તો માત્ર અવગ્રહરૂપજ મતિજ્ઞાન થાય, પણ ઈહા-અપાયાદિ મતિજ્ઞાન ન થાય. કેમકે તે તો શબ્દોલ્લેખ સહિત છે, અને એ ઈહાદિ તો મતિજ્ઞાનના ભેદોપણે પ્રસિદ્ધ છે. આથી કરીને શ્રુતજ્ઞાનનુ લક્ષણ મતિજ્ઞાનમા જતુ હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે અને મતિજ્ઞાનના લક્ષણમા અવ્યાપ્તિ દોષ આવશે. વળી અગપ્રવિષ્ટ-અનગપ્રવિષ્ટાદિ તથા અક્ષરશ્રુત-સજ્ઞીશ્રુતાદિ શ્રુતજ્ઞાનનાં ભેદોમા અવગ્રહ-ઈહા આદિ મતિજ્ઞાનના ભેદો હોવાથી તે સર્વ શ્રુતના ભેદોને મતિજ્ઞાનપણાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થશે. તેમજ મતિ-

જ્ઞાનના ઈહા-અપાયાદિભેદો શબ્દોલ્લેખ સહિત હોવાથી તેમને શ્રુતજ્ઞાનપણાની પ્રાપ્તિ થશે, આમ એક બીજાના લક્ષણ એક બીજામા ભળી જતા હોવાથી સંકીર્ણતા દોષ પ્રાપ્ત થશે.

આચાર્ય—અવગ્રહજ મતિજ્ઞાન થાય, પણ ઈહાદિ શબ્દોલ્લેખ સહિત હોવાથી મતિજ્ઞાન ન થાય, એમ જે તારૂં કહેવુ છે તે અયોગ્ય છે, જો કે ઈહાદિ અભિલાપ (શબ્દોલ્લેખ) સહિત છે, તોપણ તે શ્રુતરૂપ નથી, કેમકે અભિલાપ સહિત જ્ઞાન જો શ્રુતાનુસારી હોય તોજ શ્રુતરૂપ કહેવાય, અન્યથા નહિ. અહી કદાચ તુ એમ કહીશ કે-સિદ્ધાન્તમા અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્રિતજ કહેલા છે, અને યુક્તિથી પણ ઈહાદિમા શબ્દોલ્લેખ છે, કેમકે સંકેતકાળે સાભળેલા શબ્દના અનુસરણ સિવાય તે વર્તતા નથી, તેથી તેમને શ્રુતાનુસારીપણુ કેમ ન કહેવાય? આ વિરોધ પણ અયોગ્ય છે, કેમકે પૂર્વે શ્રુતથી સંસ્કાર પામેલી મતિવાળાનેજ તે અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેમને શ્રુતનિશ્રિત કહ્યા છે, પણ વ્યવહાર કાળે તેમા શ્રુતાનુસારીપણુ નથી. માટે આગળ "પૂર્વે શ્રુતપરિકર્મિતવાળાને જે હમણાં શ્રુતાતીત હોય તે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન છે." ઈત્યાદિ ૧૬૯ મી ગાથામાં ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહેશે. તથા "યુક્તિથી ઈહાદિકમા શબ્દોલ્લેખ છે." ઈત્યાદિ જે તે કહ્યુ છે, તે પણ ઠીક નથી, કેમકે સંકેતકાળે સાભળેલા શબ્દથી સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવાળાને વ્યવહારકાળે તે સાભળેલા શબ્દાનુસાર વિના પણ વિકલ્પની પરંપરાપૂર્વક વિવિધ વચનની પ્રવૃત્તિ જણાય છે. અમુક શબ્દથી વાચ્ય આ અમુક વસ્તુ મે પૂર્વે જાણી છે એવો સંકેત, તથા અમુક ગ્રંથમાં આ બાબત આ પ્રમાણે કહી છે એવુ શ્રુતગ્રન્થાનુસરણ, આવા પ્રકારના પૂર્વે પ્રવર્તેલા સંકેતો અને ભણેલા ગ્રન્થોના અનુસારેજ વ્યવહારકાળે કંઈ વચનની પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી, પરન્તુ અભ્યાસની પટુતાથી સંકેત અને શ્રુતગ્રન્થાનુસરણ વિના પણ નિરન્તર વિકલ્પપૂર્વક ભાષણ પ્રવર્તે છે. જ્યા શ્રુતાનુસારીપણુ છે ત્યા શ્રુતરૂપતા છે, પણ અહી તો શ્રુતાનુસારીપણાનો અભાવ હોવાથી શ્રુતરૂપતા નથી. માટે ઈહા-અપાય ને ધારણારૂપ ભેદો સમસ્ત પ્રકારે મતિજ્ઞાન હોવાથી મતિજ્ઞાનના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ નથી આવતો, અને શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ જ્ઞાનવિશેષમાંજ શ્રુતરૂપતા હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનના લક્ષણમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ દોષ નથી આવતો.

અંગપ્રવિષ્ટ-અનંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદોમા મતિપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે એમ કહીશુ, તેથી પ્રથમ શબ્દાદિના ગ્રહણકાળે જે અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે એ અવગ્રહાદિ અશ્રુતાનુસારી હોવાથી મતિજ્ઞાનરૂપ છે, અને અંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતના ભેદોમા જે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન વિશેષ છે તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે, આથી અંગાનંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતના ભેદોને સર્વથા પ્રકારે મતિજ્ઞાનપણાનો અભાવ છે, અને ઈહાદિ મતિજ્ઞાનના ભેદોમાં શ્રુતાનુસારીપણાનો અભાવ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનપણાનો અભાવ છે, તેથી સંકીર્ણતા દોષ પણ નથી આવતો.

અહીં એક વાત વિશેષે જણાવવી જોઇએ કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા પરમાણુ અને હસ્તિના જેવો અત્યન્ત ભેદ ન માનવો, કારણકે પૂર્વે કહ્યુ છે તેમ કોઈ વિશિષ્ટ મતિજ્ઞાનજ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ સંબંધમાં આગળ પણ કહેવાશે કે-વલ્કસમાન મતિજ્ઞાન છે. અને તે વલ્ક એટલે છાલથી બનેલ દોરડા સમાન શ્રુતજ્ઞાન છે, આ વલ્ક અને શુંબમા એટલે છાલ અને દોરડામાં જેમ પરમાણુ અને હસ્તિના જેવો અત્યન્ત ભેદ નથી, પણ કારણ-કાર્યભાવથીજ ભેદ છે. તેવોજ ભેદ મતિ-શ્રુતમા છે, એટલે કે મતિજ્ઞાન કારણરૂપ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્યરૂપ છે. કારણ અને કાર્યમાં અત્યન્ત ભેદ નથી હોતો. જેમ સુવર્ણ અને

કુંડળાદિ મૃત્પિંડ અને ઘટાદિ એક બીજાના કારણ-કાર્યભાવરૂપે હોવાથી અત્યન્ત ભેદવાળા નથી તેમ અહીં પણ સમજવું.

આ સર્વનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-અવગ્રહની અપેક્ષાએ અનભિલાપ્ય, તથા ઈહાદિકની અપેક્ષાએ સાભિલાપ્ય હોવાથી મતિજ્ઞાન સાભિલાપ અનભિલાપરૂપ અને અશ્રુતાનુસારી છે, કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા શબ્દના અથવા શ્રુતગ્રન્થ સંબંધી શબ્દના અનુસાર-અવલંબન વિના વ્યવહારકાળે તે મતિજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. અને શ્રુતજ્ઞાન કેવળ સાભિલાપ્યજ છે તથા શ્રુતાનુસારીજ છે, કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતગ્રંથ સંબંધી શબ્દરૂપ શ્રુતના અનુસારેજ વ્યવહારકાળે તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. ૧૦૦

શિષ્ય —જો ઉપર કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનનેજ શ્રુતજ્ઞાન કહેવું, એમ આપ કહેતા હો, તો તેવું શ્રુતજ્ઞાન એકેન્દ્રિયમાં ઘટતું નથી; કેમકે મનવિગેરે સામગ્રીના અભાવે તેઓમાં શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન નથી, અને આગમમાં તો કહ્યું છે કે—' **एगिंदिया नियम दुअन्नाणी, तजहा-मइअण्णाणी य सुयअन्नाणी य** ' इति એટલે એકેંદ્રિયો નિશ્ચય બે અજ્ઞાનવાળા છે મતિઅજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની.' આ આગમવચનથી એકેંદ્રિયને શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે. માટે તમે કહેલું લક્ષણ વ્યાપક નથી.

આચાર્ય —એકેંદ્રિયને કારણની વિકલતાથી જો કે શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત નથી. સુપ્તાદિઅવસ્થામાં સાધુ આદિની પેઠે. અશબ્દ કારણ અને અશબ્દ કાર્યરૂપ કેવળ શ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત તેમને છે, એમ કેવળી ભગવન્તે પોતાના જ્ઞાનમાં જોએલું છે. સુપ્તાદિ અવસ્થામાં સાધુ વિગેરે શબ્દ સાંભળતા નથી અને વિચારતા નથી, છતાં આટલા ઉપરથીજ તેમને કંઈ શ્રુતજ્ઞાનનો તે વખતે અભાવ માનતા નથી, પરન્તુ સુપ્તાદિ અવસ્થા પછી પ્રગટ થતું ભાવશ્રુતજ્ઞાન જોઇને દુધમાં ઘીની પેઠે પૂર્વે પણ તે શ્રુતજ્ઞાન તેમાં હતું એવો વ્યવહાર કરાય છે. એજ પ્રમાણે એકેંદ્રિયને પણ સામગ્રીની વિકલતાથી જો કે દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છે તોપણ આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત છે. ઉદાહરણ તરીકે વલ્લી આદિમાં આહાર-ભય-પરિગ્રહ-અને મૈથુન આદિ સંજ્ઞાઓ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

શિષ્ય —આપે કહેલ સુપ્તયતિના દૃષ્ટાન્તમાં ભાવશ્રુત હોય એમ મને તો નથી જણાતું. કેમકે-શ્રુતના ઉપયોગથી પરિણત આત્મા સાંભળે છે તે શ્રુત કે જે સંભળાય તે શ્રુત ? આ બે વ્યુત્પત્તિમાંથી કઈ વ્યુત્પત્તિથી સુતેલા સાધુને ભાવશ્રુત કહો છો ? આમાંનો પહેલો પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કેમકે સુતેલાને શ્રુતનો ઉપયોગ સંભવે નહિ. બીજો પક્ષ પણ ઠીક નથી, કારણકે સુતેલાને શબ્દ ન હોવાથી તે પક્ષથી પણ શ્રુતજ્ઞાન નહીં કહી શકાય.

આચાર્ય —તેં કહેલી બે વ્યુત્પત્તિઓ સિવાય જે વડે સાંભળે તે શ્રુત, જે થકી સાંભળે તે શ્રુત, અથવા જે છતાં સાંભળે તે શ્રુત, આ વ્યુત્પત્તિઓના આશ્રયથી શ્રુત એટલે શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ છે, તે ક્ષયોપશમરૂપ શ્રુત સુતેલા યતિને અને એકેંદ્રિયાદિકને પણ છે, તેથી અમારા કથનમાં કંઈ દોષ નથી. ૧૦૧.

શિષ્ય —મહારાજ ! આપે કહેલા દૃષ્ટાન્તથી એકેંદ્રિયને ભાવશ્રુત હોય, એમ જણાતું નથી. કારણ કે શબ્દ બોલવાની ઈચ્છાવાળાને પ્રથમ આ સંબંધમાં આ બાબતજ કહું આવા પ્રકારના ઉપયોગરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે તે અને બીજાએ કહેલી ભાષા સાંભળીને જે જ્ઞાન થાય, જેમકે—' આ મનુષ્યે આમ કહ્યું ' એમ બે પ્રકારે ભાવશ્રુત અનુક્રમે ભાષાલબ્ધિવન્તને તથા શ્રોત્રલબ્ધિવન્તને હોય છે. એટલે કે " આ સંબંધમાં આ કહું "

એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત ભાષાલબ્ધિવન્તને હોય છે, અને "આ મનુષ્યે આ કહ્યું." એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત શ્રોત્રલબ્ધિવન્તને હોય છે, આથી એ સિદ્ધ થયુ કે જેને ભાષા તથા શ્રોત્રલબ્ધિ ન હોય તેને ભાવશ્રુત સંભવે નહિ. સુતેલા સાધુને ભાષા તથા શ્રોત્ર-લબ્ધિ છે તેથી તેને જાગ્યા પછી બીજાને કહેવારૂપ તથા કહેલા શબ્દ સાંભળવારૂપ ભાવશ્રુતનુ કાર્ય જણાય છે અને એ ઉપરથીજ સુપ્તાવસ્થામાં પણ તે સાધુને લબ્ધિરૂપે ભાવશ્રુત હતુ એમ અનુમાન કરાય છે, પરન્તુ ભાષા અને શ્રોત્રલબ્ધિ રહિત એકેદ્રિયને એવુ કોઈ ભાવશ્રુતનુ કાર્ય કદી પણ જણાતુ નથી. એટલે તેને ભાવશ્રુત છે એમ કેવી રીતે મનાય? ૧૦૨.

આચાર્ય:—"કેવળી સિવાયના સર્વ સંસારી જીવોને દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતાં પણ ન્યૂનાધિક-તરતમ ભાવે કરીને પાંચે લબ્ધી ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ હોય છે." એમ પરમમુનિનુ કથન છે. તેથી કરીને જેમ પૃથ્વી આદિ એકેદ્રિય જીવોને શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ઘ્રાણ-ને રસના એ ચાર ઇદ્રિયોનો નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણની અપેક્ષાએ અભાવ છતાં પણ સૂક્ષ્મ-અપ્રગટ લબ્ધિ-ઉપયોગરૂપ શ્રોત્ર આદિ ભાવ ઇન્દ્રિયનુ જ્ઞાન હોય છે. (લબ્ધિ ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થએલ અતિસૂક્ષ્મજ્ઞાનશક્તિ તો બધી ઇદ્રિયોને અંગે હોય છે.) તેવીજ રીતે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય સમાન દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ ભાવઇન્દ્રિય સમાન ભાવશ્રુત પૃથ્વી આદિ એકેદ્રિય જીવોને હોય છે.

એકેદ્રિયને શ્રોત્રાદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે તે છતાં તેમને ભાવ ઇન્દ્રિયનુ જ્ઞાન કંઈક જણાય છે, વનસ્પતિ વિગેરેમા તો એવુ ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાય છે, ઉદાહરણ તરીકે-સુંદર કંઠમાથી નીકળેલ મધુર પંચમ સ્વર સાંભળીને વિરહકાદિ વૃક્ષોમા તુરતજ પુષ્પ-પલ્લવાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓને શ્રવણેદ્રિયજ્ઞાનનુ ચિન્હ છે એમ પ્રગટ જણાય છે. સુંદર સ્ત્રીના કમળપત્ર જેવા દીર્ઘ અને શરદઋતુના ચંદ્રસમાન ઉજ્જવલ લોચનના કટાક્ષ-વિક્ષેપથી તિલકાદિ વૃક્ષોમા શીઘ્રપણે પુષ્પાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી તેઓમાં ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વિવિધ સુવાસિત વસ્તુઓના સમૂહથી મિશ્રિત એવા નિર્મળ જળના સિંચનથી ચંપકાદિ વૃક્ષોમા જલ્દીથી પુષ્પ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તેઓમા ઘ્રાણેન્દ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ જણાય છે. રંભાથી પણ અધિક રૂપવન્તી યુવાન અવસ્થાવાળી પ્રમદાના મુખમાથી નીકળેલા સ્વચ્છ અને સ્વાદીષ્ટ સુંવાસિત મદિરાના કોગળાના આસ્વાદથી બકુળાદિ વૃક્ષમાં તુરતજ કુસુમાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓમા રસનેદ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ જણાય છે. હસ્તિના કુંભસ્થળનો તિરસ્કાર કરે એવા ઉન્નત અને કઠિન સ્તનવાળી તથા અવાજ કરતા મણિકંકણાદિ આભૂષણોથી શોભાયમાન ભામિનીના ભુજલતાના આલિંગનથી કુરબક વૃક્ષમાં અને પદ્મરાગ મણિના ચૂર્ણ જેવા રક્ત તળીઆવાળા તેણીના પગની પાનીના પ્રહારથી અશોકવૃક્ષાદિમાં શીઘ્રપણે પુષ્પ-પલ્લવાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તેઓમા સ્પર્શનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનુ ચિન્હ છે, એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે જેમ એ વૃક્ષોમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છતા પણ ભાવેન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન સર્વજન પ્રસિદ્ધ છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ એકેદ્રિયમાં ભાવશ્રુત હોય છે. વળી વનસ્પતિ આદિને જળ વિગેરેના આહારથી જીવન ચાલે છે, તેથી તેઓમે આહાર સંજ્ઞા છે. લજ્જામણી વિગેરે લતાઓ હસ્તાદિકના સ્પર્શથી અવયવો સંકોચે છે, તેથી તેને ભય સંજ્ઞા છે. વિરહ-તિલક-ચંપક કેશર-અશોક આદિ વૃક્ષોને મૈથુન સંજ્ઞા છે, તે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. બિલ્વ-પલાશ આદિ વૃક્ષોનાં મૂળીઆં દાટી રાખેલા ધન ઉપર ફે-

લાય છે તેથી તેમને પરિગ્રહ સંજ્ઞા છે. આવી સંજ્ઞાઓ તે સર્વને ભાવશ્રુત વિના સંભવે નહિ. માટે પાંચ ભાવેન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી દ્રવ્યેન્દ્રિય વિના પણ પાંચ ભાવેન્દ્રિયનું જ્ઞાન થાય છે તેની પેઠે ભાવશ્રુતાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ એકેંદ્રિયને ભાવશ્રુત હોય છે.

અહીં કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે-"જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન તે શ્રુત." આવું શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ કહ્યું છે, તે વ્યભિચારી થશે, કેમકે શ્રુતાનુસાર સિવાય એકેંદ્રિયને તમે ભાવશ્રુત માન્યું છે. આચાર્યશ્રી કહે છે કે તમારૂં આ કથન અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનું છે, કારણ કે જે લક્ષણ કહ્યું છે તે શબ્દોલ્લેખ સહિત વિશિષ્ટ ભાવશ્રુતને આશ્રિને કહ્યું છે, અને એકેંદ્રિયને તો સામાન્ય-અવિશિષ્ટ ભાવશ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમરૂપજ ભાવશ્રુત કહ્યું છે. તેથી શ્રુતાનુસાર વિના પણ ભાવશ્રુત થાય તો તેમાં કંઈ દોષ નથી. ૧૦૩.

શિષ્ય —ભગવન્ ! ભાષાલબ્ધિ અને શ્રોત્રલબ્ધિ રહિત કાષ્ઠ જેવા પૃથ્વી આદિ એકેંદ્રિયોને કંઈ પણ સ્પષ્ટ જ્ઞાન જણાયા સિવાય માત્ર વચનના આડંબરથી તેઓને 'જ્ઞાન છે' એમ માનવામાં આવે છે, તો પછી મતિ આદિ પાંચે જ્ઞાનો તેમને છે એમ શા માટે ન માનવું ?, કારણ કે જેવી રીતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન તેમને સ્પષ્ટ નથી જણાતા તેવી રીતે પાંચ જ્ઞાનો પણ સ્પષ્ટ નથી જણાતા.

આચાર્ય —તેઓને પાંચે જ્ઞાનો નથી, મતિ-શ્રુતજ છે. કેમકે અવધિ અને મનઃપર્યવ જ્ઞાન તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, અને કેવળજ્ઞાન તદાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એકેંદ્રિયને એ ઉભયનો ક્ષયોપશમ-અને કેવલ જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય એ બંને નથી હોતા, વળી તેઓનું કાર્ય પણ તેઓમાં નથી જણાતું, તેમજ આગમમાં તેનો નિષેધ કહેલો છે, તેથી તે જ્ઞાનો તેમને હોઈ શકે નહિ.

શિષ્ય —એ પ્રમાણે તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પણ એકેંદ્રિયને ન હોય.

આચાર્ય —મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તેમને છે, કેમકે તેનું કાર્ય તેઓને દેખાય છે, અને આગમમાં પણ કહ્યું છે, તેથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન તેઓને છે. ૯૮-થી-૧૦૪.

હવે હેતુ-ફળ ભાવથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

मइपुव्वं सुयमुत्त न मई सुयपुव्विया विसेसोऽयं ।
पुव्व पूरण-पालणभावाओ जं मई तस्स ॥ १०५ ॥

पूरिज्जइ पाविज्जइ दिज्जइ वा जं मईए नाऽमइणा ।
पालिज्जई य मइए गहियं इहरा पणस्सेज्जा ॥ १०६ ॥

णाणाणऽण्णाणाणि य समकालाइं जओ मइ-सुयाइं ।
तो न सुय मइपुव्वं मइणाणे वा सुयऽन्नाणं ॥ १०७ ॥

इह लद्धिमइ-सुयाइं समकालाइं न तूवओगो सिं ।
मइपुव्वं सुयमिह पुण सुओवओगो मइप्पभवो ॥ १०८ ॥

सोऊण जा मई भे सा सुयपुव्वत्ति तेण न विसेसो ।
सा दव्वसुयप्पभवा भावसुयाओ मई नत्थि ॥ १०९ ॥
कज्जतया, न उ कमसो, कमेण को वा मइं निवारेइ ? ।
जं तत्थाक्त्थाणं चुयस्स सुत्तोवओगाओ ॥ ११० ॥
दव्वसुयं मइपुव्व भासइ जं नाविचिंतियं कोई ।
भावसुयस्साभावो पावइ तेसिं न य विसेसो ॥ १११ ॥
दव्वसुयं बुद्धीओ साऽवि तओ जमविसेसओ तम्हा ।
भावसुयं मइपुव्वं दव्वसुयं लक्खणं तस्स ॥ ११२ ॥
सुयविण्णाणप्पभवं दव्वसुयमियं जओ विचिंतेउं ।
पुव्वं पच्छा भासइ लक्खिज्जइ तेण भावसुयं ॥ ११३ ॥
अविसेसिया मइ च्चिय सम्मद्दिट्ठिस्स सा मइन्नाणं ।
मइअन्नाणं मिच्छद्दिट्ठिस्स सुयंपि एमेव ॥ ११४ ॥
सद्-ऽसदविसेसणाओ भवहेऊ जदिच्छिओवलम्भाओ ।
नाणफलाभावाओ मिच्छद्दिट्ठिस्स अण्णाणं ॥ ११५ ॥

મતિપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન કહ્યુ છે, પણ શ્રુતપૂર્વક મતિજ્ઞાન નહિ, આટલો ભેદ આ બેમાં છે, કેમકે મતિ પૂર્વમા છે, તે મતિ શ્રુતને પૂરણ કરે છે અને પાલન કરે છે. મતિવડેજ (શ્રુત) પૂરણ કરાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે, અને અપાય છે, પણ મતિ સિવાય નહિ. વળી ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત મતિવડેજ પાલન કરાય છે, તે સિવાય નાશ પામે છે; (શંકા) જેથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન અને તે બન્ને અજ્ઞાન પણ સમકાળે થાય છે તેથી શ્રુત મતિપૂર્વક નથી, એમ નહિ તો મતિજ્ઞાન થયે છતે પણ શ્રુતઅજ્ઞાન માનવુ પડશે. (ઉત્તર) અહીં મતિ–શ્રુત સમકાળે કહ્યા છે તે લબ્ધિથી જાણવાં, પણ ઉપયોગથી નહિ. અમે મતિપૂર્વક શ્રુત કહીએ છીએ તે મતિથી થએલ શ્રુતનો ઉપયોગ છે. (શંકા) સાંભળીને જે મતિજ્ઞાન થાય છે તે મતિજ્ઞાન પણ શ્રુતપૂર્વક છે, તેથી તે બેના પૂર્વપૂર્વપણામાં પરસ્પર ભેદ નથી. (ઉત્તર) તે મતિ દ્રવ્યશ્રુતથી થએલ છે, પણ ભાવશ્રુતથી થએલ તે મતિ નથી. કાર્યરૂપે મતિ નથી થતી, પણ અનુક્રમે થતી મતિનો કોણ નિષેધ કરે છે ? કેમકે શ્રુતોપયોગથી ચ્યવેલાને મતિમાં અવસ્થાન છે. દ્રવ્યશ્રુત મતિપૂર્વક છે, કેમકે ચિન્તવ્યા સિવાય કોઈ બોલતુ નથી એમ માનનારાઓને ભાવશ્રુતનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને (તેથી ફક્ત મતિજ રહેવાથી ચિન્તવવાનો) ભેદ નહિ રહે. દ્રવ્યશ્રુત મતિથી થાય છે, અને તે મતિ પણ તે દ્રવ્યશ્રુતથી થાય છે, તેથી તે બનેમા ભેદ નથી; માટે ભાવશ્રુત મતિપૂર્વક છે અને દ્રવ્યશ્રુત તે ભાવશ્રુતનુ લક્ષણ છે એમ માનવુ યોગ્ય છે. શ્રુતવિજ્ઞાનથી આ દ્રવ્યશ્રુત થએલુ છે, કેમકે પહેલાં વિચારીને પછી બોલે છે, ને તે દ્રવ્યશ્રુતથી ભાવશ્રુત જણાય છે. અવિશેષિત–સામાન્યપણે મતિજ છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ તે મતિજ્ઞાન તથા મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ તે મતિઅજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે શ્રુતમાં પણ જાણવુ. સત્ અને અસત્‌ના અવિશેષપણાથી ભવહેતુપણુ યદૃચ્છોપલભ અને જ્ઞાનના ફળનો અભાવ હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિનુ જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. ૧૦૫-થી-૧૧૫.

"મતિપૂર્વક શ્રુત છે." એ વચનથી આગમમા પહેલા મતિ અને પછી શ્રુત કહ્યુ છે, પણ શ્રુત પૂર્વિકા મતિ એમ કહ્યુ નથી. એટલે આ બે જ્ઞાનોમા ભેદ છે. જો કદી મતિ-શ્રુત એકરૂપ હોય તો ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની પેઠે એક બીજાનો પૂર્વ-પશ્ચાદ્‌ભાવ ઘટે નહિ. પરન્તુ અહી પૂર્વ-પશ્ચાદ્‌ભાવ છે, તેથી બન્નેમા ભેદ છે. મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાનની પહેલા ઉત્પન્ન થાય છે, તથા શ્રુતને પૂરણ કરે છે અને પાળે છે, તેથી શ્રુત પહેલા મતિ કહ્યુ છે. અહી પૂર્વશબ્દનો અર્થ કારણ છે તે કારણ તો કાર્યની પૂર્વેજ હોય છે. "સમ્યગ્‌જ્ઞાનપૂર્વક સર્વપુરૂષાર્થની સિદ્ધિ છે" ઈત્યાદિ સ્થળે પણ એમજ જણાય છે. તેથી મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તેનુ કાર્ય છે. કાર્ય અને કારણનો મૃત્પિંડ તથા ઘટની પેઠે કથંચિત્ ભેદ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૫.

પુનરાવર્તન કરતી વખતે વિચારીને મતિવડેજ શ્રુતને પુરણ કરાય છે અને પુષ્ટિ પમાડાય છે. મતિવડેજ બીજા પાસેથી શ્રુત મેળવાય છે, અને મતિવડેજ બીજાને અપાય છે (ઉપદેશાય છે.) એ સર્વ મતિ સિવાય નથી બનતુ. વળી ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત પુનરાવર્તન અથવા ચિન્તવન દ્વારાએ મતિજ્ઞાનથીજ સ્થિર કરાય છે, જો મતિનો અભાવ હોય તો તે ગ્રહણ કરેલુ પણ નાશ પામે છે (ભૂલી જવાય છે.) વિશિષ્ટપ્રકારની વિચારણા અને ધારણાદિ સિવાય શ્રુતજ્ઞાનના પૂરણાદિ અર્થો સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, અને એ વિચારણા વિગેરે મતિજ્ઞાનરૂપજ છે. તેથી સર્વપ્રકારે મતિજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ છે, અને શ્રુતજ્ઞાન તે તેનુ કાર્ય છે. જો ભેદ હોય તોજ કાર્ય-કારણભાવ ઘટે અન્યથા ન ઘટે. આ પ્રમાણે એક બીજા કારણ-કાર્યરૂપ હોવાથી તે મતિ-શ્રુતમા ભેદ છે. ૧૦૬.

શિષ્ય -મતિ અને શ્રુત બે પ્રકારના હોય છે (૧) સમ્યગ્‌દૃષ્ટિને જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે, અને (૨) મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે. જે વખતે મતિ-શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય,[૧] તે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય, અને જે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપમ હોય તે વખતે મતિ શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય. જેથી જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન જુદા સ્વરૂપ છતા તે મતિ-શ્રુત સમકાળે થાય છે, તેથી શ્રુત મતિપૂર્વક નથી, કારણકે જેમ એકીવખતે ઉત્પન્ન થએલા ગાયના જમણા તથા ડાબા શીગડાને પૂર્વ-પશ્ચાદ્‌ભાવ ઘટે નહિ, તેમ એકીવખતે ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાનસ્વરૂપ મતિ-શ્રુતને પૂર્વ-પશ્ચાદ્‌ભાવ ઘટે નહિ. આ પ્રમાણે પૂર્વપશ્ચાદ્‌ભાવ માનવો એ ઉત્સૂત્ર છે, તેમ છતા જો કદાગ્રહથી પૂર્વ-પશ્ચાદ્‌ભાવ માનવોજ હોય તો જે વખતે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ હોય તે વખતે જીવને શ્રુત અજ્ઞાન માનવુ પડશે, કેમકે મતિજ્ઞાનના સમયે તમે શ્રુતજ્ઞાન માનતા નથી. તેથી મતિજ્ઞાન થયા બાદ જ્યાસુધી શ્રુતજ્ઞાન ન થાય ત્યાસુધી શ્રુતઅજ્ઞાન માનવુ પડશે. પણ એ પ્રમાણે માનવુ તે આગમવિરૂદ્ધ છે, કેમકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અવસ્થિતિ સમકાળે આગમમા કયાઈ પણ માની નથી. જ્ઞાન સમ્યગ્‌દૃષ્ટિને હોય છે અને અજ્ઞાન મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે. ૧૦૭.

આચાર્ય -ઉપરોક્ત તમારૂ કથન બુદ્ધિના જાગૃતિ વિનાનુ અને અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનુ છે, કેમકે-તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપમરૂપ મતિ- શ્રુત જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન લબ્ધિથી અને ઉપયોગથી એમ બે રીતે થાય છે. અહી જે સમકાળે મતિ-શ્રુત થાય છે તે લબ્ધિથી થાય છે, ઉપયોગથી નહિ. બન્ને જ્ઞાનનો ઉપયોગ તો કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની પેઠે તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી

૧ એટલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અજ્ઞાનરૂપે વર્તતો હોય તે વખતે તે ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપે ન પ્રવર્તે, ને જે વખતે તે ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપે વર્તતો હોય તે વખતે અજ્ઞાનરૂપે ન વર્તે

અનુક્રમે વર્તે છે. (પહેલાં મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને પછી શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે). અહીં કોઇને એવી શંકા થાય કે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે તે લબ્ધિની અપેક્ષાએ કહ્યું હશે. તો તેમ નથી. એ વચન લબ્ધિની અપેક્ષાએ નથી કહ્યુ. અહીં જે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે તે તો મતિથી થએલ શ્રુતનો ઉપયોગ કહ્યો છે. શ્રુતોપયોગ એટલે વિશિષ્ટ અન્તર્જલ્પાકારવાળું શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન, તેવું જ્ઞાન અવગ્રહ-ઈહા આદિ સિવાય અકસ્માત્ નથી થતું. અને જે અવગ્રહાદિ છે તે મતિરૂપજ છે, તેથી મતિપૂર્વક શ્રુત છે એમ કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. ૧૦૮.

શિષ્ય —બીજાથી શબ્દ સાંભળીને જે મતિ થાય છે તે મતિજ્ઞાન શ્રુતપૂર્વકજ થાય છે એમ માનવું, કેમકે શબ્દને આપે શ્રુતરૂપ કહેલ છે અને એ શબ્દથી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તો આપ કહો છો. આથી અન્યોઅન્ય એક બીજામાં પૂર્વભાવી અને પશ્ચાદ્‌ભાવી એવો મતિ-શ્રુતનો ભેદ ન રહ્યો, જ્યારે એવો ભેદ ન રહ્યો ત્યારે પૂર્વે ૧૦૫ મી ગાથામાં જે કહ્યું કે-"મતિ શ્રુતપૂર્વક નથી" એ અયોગ્ય ઠર્યું.

આચાર્ય —બીજાથી શબ્દ સાંભળીને જે મતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતમાત્રથીજ થાય છે, એ વાતની કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી, પરન્તુ અમે તો એમ કહીએ છીએ કે ભાવશ્રુતથી મતિ નથી થતી, દ્રવ્યશ્રુતપૂર્વક મતિ થાય એમાં કંઈ દોષ નથી. ૧૦૯.

શિષ્ય —તો પછી શું ભાવશ્રુત પછી મતિ સર્વથા નથીજ થતી ?

આચાર્ય —ભાવશ્રુતથી કાર્યપણે મતિ નથી થતી, પરન્તુ ક્રમશ: થાય છે. જો ક્રમશ: મતિ ન થતી હોય તો છેક મરણ પર્યન્ત કેવળ શ્રુતનોજ ઉપયોગ થઈ રહે. માટે અનુક્રમે થતી મતિનો કોઈ નિષેધ નથી કરતું. મતિવડે શ્રુતોપયોગ થાય છે, અને શ્રુતોપયોગ ઉપરમ-વિરામ થયા બાદ સ્વકારણના સમૂહથી નિરન્તર પ્રવર્તતી પુન: મતિ થાય છે. તેવીજ રીતે ફરી શ્રુત થાય છે, અને ફરી તેવીજ રીતે મતિ થાય છે. આ પ્રમાણે અનુક્રમે થતી મતિનો અમે નિષેધ નથી કરતા, કેમકે શ્રુતોપયોગથી ચ્યવેલાને મતિમાં સ્થિતિ હોય છે. આ બાબત સ્પષ્ટ સમજવાને એક ઉદાહરણ લઇએ, જેમકે—સામાન્ય સુવર્ણથી સ્વવિશેષરૂપ કંકણ-વીંટી આદિ થાય છે. તેથી તે કંકણાદિને સુવર્ણના કાર્યરૂપે કહેવાય છે. પણ સુવર્ણ તે કંકણાદિથી નથી થતું. તેથી તેના કાર્યરૂપે નથી કહેવાતું, કેમકે તે તો બીજા કારણોથી થાય છે. જ્યારે કંકણાદિવિશેષનો ઉપરમ થાય ત્યારે તેને સુવર્ણરૂપ થતું નિવારી શકાય નહિ, તેવીજ રીતે સામાન્યમતિવડે સ્વવિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ થાય છે. માટે શ્રુતોપયોગ મતિનું કાર્ય કહેવાય છે, પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતોપયોગ જન્ય નથી માટે મતિ શ્રુતનું કાર્ય કહેવાતું નથી. કેમકે તે મતિ બીજા કારણોથી થાય છે. જ્યારે મતિના વિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ ઉપરમ થાય ત્યારે અનુક્રમે આવેલું મતિરૂપ અવસ્થાન નિવારી શકાયજ નહિ. જો એમ ન હોય તો મરણપર્યન્ત શ્રુતોપયોગજ બની રહે. ૧૧૦.

"મતિપૂર્વક શ્રુત છે." એવા સિદ્ધાન્તના વચનનો કેટલાએક એવો અર્થ કરે છે કે-શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે તે મતિપૂર્વક છે, ભાવશ્રુત મતિપૂર્વક નથી. કેમકે વિચાર્યા સિવાય અથવા ચિન્તવ્યા સિવાય બોલાતું નથી, તેમાં જે ચિન્તિત જ્ઞાન છે તે મતિજ છે, માટે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત છે.

આચાર્યશ્રી કહે છે કે ઉપર મુજબ અર્થ કરનારાઓની માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે એથી તો ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ પ્રાપ્ત થશે. બોલનારાના ચિન્તિત જ્ઞાનને તેઓએ

મતિરૂપે માનેલુ છે, વળી શ્રોતાને શબ્દ સાંભળીને જે અવગ્રહાદિ જ્ઞાન થાય છે તે પણ મતિજ છે, તો પછી મતિથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને કયુ જ્ઞાન કહેવુ ? ભાવશ્રુત તો નહિ કહી શકાય, કેમકે તેમ કહેવાથી "મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત" એમ માનવુ પડશે. નહિ સાંભળનાર અને નહિ બોલનારને વિચારણામાં જે અન્તર્જલ્પાકાર જ્ઞાન વર્તે છે તે ભાવ શ્રુત થશે, એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે તે જ્ઞાન પણ અવગ્રહાદ્યાત્મક મતિપૂર્વક છે, તેથી તેને પણ ભાવશ્રુત નહિ કહી શકાય. જો ભાવશ્રુત કહેવામાં આવે તો "મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત" થાય. કદાગ્રહથી મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત માનવામા ન આવે તો પણ શબ્દવિવક્ષાના જ્ઞાનની પેઠે તે જ્ઞાન સવિકલ્પક હોવાથી મતિજ છે. શબ્દવિવક્ષાજ્ઞાનમા શબ્દનો વિકલ્પ છે, કેમકે શબ્દવિકલ્પ સિવાય શબ્દ કહી શકાય નહી. આ વિકલ્પને તેઓથી ભાવશ્રુતપણે નહિ માની શકાય, કેમકે તેથી મતિ થયા બાદ સર્વત્ર શબ્દ ઉત્પન્ન થશે, પણ શ્રુત નહી થાય. જો તેને ભાવશ્રુત માને તો અમારો પક્ષ અંગીકાર કરવો પડશે, કેમકે વિકલ્પજ્ઞાનને વિવક્ષાજ્ઞાનની પેઠે મતિપણે કહેલ છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે. કદાચ ભલે ભાવશ્રુતનો અભાવ થાય શી હાની છે ? એમ કહેવામા આવે તો મતિ અને શ્રુતના ભેદનો વિચારજ નહી ઘટે, કેમકે મતિ અને શ્રુત એ બેનાજ ભેદો કહેવા છે. જ્યારે કેવલ એક મતિજ છે અને ભાવશ્રુતનો અભાવ છે તો પછી તે મતિના ભેદનો વિચાર કોની સાથે કરવો ? શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતની સાથે તે વિચાર થશે એમ કહેવામા આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે. કેમકે અહી પાચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે અધિકારમાં શબ્દની સાથે ભેદનો વિચાર કરવો એ પ્રસ્તુત નથી. ૧૧૧

અથવા ભલે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત તેઓ માને અને શબ્દની સાથે મતિના ભેદનો વિચાર કરે, પરન્તુ તે પણ ઘટતુ નથી, કારણ કે જેમ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત મતિથી થાય છે તેમ તે મતિપણ શ્રોતાને શબ્દથી થાય છે. માટે મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત છે તેજ કથનયુક્તિ સંગત છે. અને શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત તો ભાવશ્રુતનુ લક્ષણ છે. ૧૧૨

કેમકે શ્રુતવિજ્ઞાનથી (ભાવશ્રુતથી) થએલુ સવિકલ્પક વિવક્ષાજ્ઞાનના કાર્યભૂત શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે, દરેક કહેવા યોગ્ય અર્થને ચિત્તમાં વિચારીને પછી શબ્દ બોલે છે, એમા જે ચિન્તવનરૂપ ચિન્તાજ્ઞાન છે તે શ્રુતાનુસારી હોવાથી ભાવશ્રુત છે. એટલે દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ ભાવશ્રુત જણાય છે. એ રીતે કાર્યભૂત દ્રવ્યશ્રુતવડે પોતાનુ કારણભૂત ભાવશ્રુત જ્ઞાન લક્ષમા આવેછે, માટે દ્રવ્યશ્રુતને ભાવશ્રુતનુ લક્ષણ કહ્યુછે. આ સઘળુ કહેવાથી એ ચરિતાર્થ થયુ કે-બીજા અભિપ્રાયવાળાઓ શબ્દ ભાવશ્રુતથી જન્ય છે છતા તેને મતિપૂર્વક કહેછે તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ઉપર કહ્યામુજબ દ્રવ્યશ્રુત તે ભાવશ્રુતનુ લક્ષણ છે. ૧૧૩

જેવી રીતે મતિ-શ્રુતમાં કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદછે, તેવીજ રીતે એ પ્રત્યેકને સ્વસ્થાનમા સમ્યકત્વ તથા મિથ્યાત્વની અપેક્ષાએ પણ ભેદ છે. નંદીસૂત્રમા મતિ-શ્રુતનો કાર્યકારણભાવે ભેદ જણાવ્યા બાદ કહ્યુ છે કે-" अविसेसिया मई मइनाण मइअन्नाण च, विसेसिया मई सम्मदिट्ठिस्स मई मइनाण, मिच्छादिट्ठिस्स मई मइअन्नाण; एव अविसेसिय सुयं सुयनाणं सुयअन्नाण च, विसेसिय सुय सम्मदिट्ठिस्स सुयं सुयनाणं, मिच्छदिट्ठिस्स सुयं सुयअन्नाण " इति । એટલે અવિશેષિતમતિ તે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન, પણ વિશેષિત મતિ (જ્યારે) સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ હોય ત્યારે તે મતિજ્ઞાન,

અને મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ (હોય ત્યારે) તે મતિઅજ્ઞાન છે. એજ પ્રમાણે અવિશેષિતશ્રુત તે શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન છે, પણ વિશેષિતશ્રુત (જ્યારે) સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ શ્રુત (હોય ત્યારે) શ્રુતજ્ઞાન અને મિથ્યાદૃષ્ટિનુ શ્રુત (હોય ત્યારે) શ્રુતઅજ્ઞાનછે." એટલે કે-સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિના સબધ સિવાય સામાન્યપણે મતિશબ્દવડે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન બન્ને કહી શકાય, પરન્તુ "સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ" એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિજ્ઞાનજ કહેવાય, અને "મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ" એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિઅજ્ઞાનજ કહેવાય. આજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ સમજવુ.

ભાષ્યકાર મહારાજ પણ એ સૂત્રાનુસારજ કહેછે. તેઓશ્રી કહેછે કે-સમ્યગ્દૃષ્ટિ યા મિથ્યાદૃષ્ટિભાવના વિશેષપણા સિવાય અવિશેષિત મતિજ કહેવાય, પણ મતિજ્ઞાન કે મતિઅજ્ઞાન એવો નિર્ધાર ન કહેવાય, કેમકે સામાન્યરૂપ મતિમા ઉભય-જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ વિશેષનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરન્તુ જ્યારે "સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ" એમ કહીએ ત્યારે તે મતિજ્ઞાન કહેવાય, અને "મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ" એમ કહીએ ત્યારે તે મતિઅજ્ઞાન કહેવાય. આજ પ્રમાણે અવિશેષિત-સામાન્યપણે શ્રુત તે શ્રુતજ કહેવાય, પરન્તુ જ્યારે "સમ્યગદૃષ્ટિનુ શ્રુત" એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન, અને "મિથ્યાદૃષ્ટિનુ શ્રુત" એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતઅજ્ઞાન કહેવાય. કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિનો સર્વ બોધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિનો બોધ સર્વ અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ૧૧૪

શિષ્ય —જેમ મતિ-શ્રુતવડે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઘટાદિ અર્થ જાણેછે અને કહેછે તેવીજ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ ઘટાદિ પદાર્થ જાણે છે અને કહે છે તો પછી મિથ્યાદૃષ્ટિના સર્વબોધને અજ્ઞાનસ્વરૂપ શાથી કહો છો?

આચાર્ય —મિથ્યાદૃષ્ટિના બોધને વ્યવહારથીજ જ્ઞાન કહ્યુ છે, અન્યથા નિશ્ચયથી તો તેઓને અજ્ઞાનજ હોય, હેતુ એકે-તેઓ સત્ અને અસત્માં લેશ પણ ભેદ માનતાં નથી, જેમકે-મિથ્યાદૃષ્ટિ સત્વ, પ્રમેયત્વ, અને મૂર્ત્તત્વ આદિ થાભલો, કેળ, અને કમળ આદિ પટના ભેદક ધર્મો ઘટમાં વિદ્યમાન છતાં તેને અછતાંપણે માનીને 'સર્વથા આ ઘડોજ છે' એવો નિશ્ચય માને છે, આથી એ થયુ કે-ઘટમા પટના સત્વ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મો હોવા છતાં તે ધર્મો નથી એવુ માન્યુ, કારણ કે એમ જો ન માન્યુ હોય તો ઘટમાં સત્વ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મવડે પટ આદિનો સદ્ભાવ છતાં 'સર્વથા આ ઘડોજ છે' એવો નિશ્ચય કેમ બને? "આ કથચિત્ ઘટ છે" એવુ જો અવધારણ કરવામા આવે તો અનેકાન્તવાદ અગીકાર કરવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય. વળી પટ-પુટ-નટ-શકટાદિક ઘટને વિશે નહી છતાં પણ છતા પણે અગીકાર કરે છે. કારણ કે તેઓ "સર્વ પ્રકારે ઘડો છેજ" આવુ અવધારણ કરે છે. "કથચિત્ ઘડો છે" એવુ અવધારણ જો કરે તો સ્યાદ્વાદનો આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આ પ્રમાણે સત્-અસત્ એટલે વિદ્યમાન ને અવિદ્યમાનના ભેદ શિવાય ઉન્મત્તના જેવો મિથ્યાદૃષ્ટિનો બોધ અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. વળી તેઓનુ જ્ઞાન વિપરીત હોવાથી ભવહેતુ છે અને તેથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેમજ તેઓનુ જ્ઞાન પશુવધ વિગેરેના હેતુભૂત હોવાથી અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. (યજ્ઞમા) પશુવધ કરવો, તલ વિગેરેનો હોમ કરવો, જળમા પેશીને સ્નાન કરવુ, ઇત્યાદિ સસારના હેતુઓમાં મિથ્યાત્વીઓને મોક્ષહેતુપણાની બુદ્ધિ હોય છે. અને દયા-ઉપશમ-બ્રહ્મચર્ય-અકિંચન-વિગેરે મોક્ષના હેતુઓમા સસારના હેતુની બુદ્ધિ હોયછે. આ રીતે તેઓને સ્વચ્છદ જ્ઞાન હોવાથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી વિરતિરૂપ જ્ઞાનના ફળનો અભાવ હોવાથી તેમનુ જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ છે. ૧૦૫-થી ૧૧૫.

હવે ભેદોની સંખ્યાવડે મતિ-શ્રુતમાં ભેદ જણાવે છે.

मेयकय व विसेसणमट्ठावीसइविहगभेयाइं ।
इंदियविभागओ वा मइ-सुयभेओ जओऽभिहिय ॥ ११६ ॥

અવગ્રહાદિભેદે અઠ્ઠાવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અંગપ્રવિષ્ટાદિ ચૌદ અથવા પર્યાયાદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. (આ રીતે ઉભય જ્ઞાનમાં ભેદકૃત તફાવત છે.) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી પણ મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. (તે સંબંધે પૂર્વમાં કહ્યું છે.) ૧૧૬.

હવે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

सोइंदिओवलद्धी होइ सुयं सेसयं तु मइनाणं ।
मोत्तूणं दव्वसुयं अक्खरलंभो य सेसेसु ॥ ११७ ॥
सोउवलद्धी जइ सुयं न नाम सोउग्गहादओ बुद्धी ।
अह बुद्धी तो न सुयं अहोभय संकरो नाम ॥ ११८ ॥
केई बेन्तम्स सुयं सद्दो सुणओ मइ त्ति, तं न भवे ।
जं सव्वो चिय सद्दो दव्वसुयं तस्स को भेओ ? ॥ ११९ ॥
किंवा नाणेऽहिगए सद्देणं जइ य सद्दविन्नाणं ।
गहियं तो को भेओ भणओ सुणओ व जो तस्स ? ॥ १२० ॥
भणओ सुणओ व सुयं तं जमिह सुयाणुसारि विण्णाणं ।
दोण्हंपि सुयाईयं जं विन्नाणं तयं बुद्धी ॥ १२१ ॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત છે અને બાકીનું મતિજ્ઞાન છે. તથા દ્રવ્યશ્રુત સિવાય શેષ ઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરોપલંભ (તે પણ) શ્રુત છે. (શંકા) જો શ્રોત્રોપલબ્ધિ તે શ્રુત (કહેશો) તો શ્રોત્રના અવગ્રહાદિભેદો મતિજ્ઞાન નહિ થાય, અને મતિજ્ઞાન કહેશો તો શ્રુત નહિ થાય, જો ઉભય કહેશો તો સંકીર્ણતા થશે. (ઉત્તર) કેટલાએક લોકો વક્તાને શ્રુત અને શબ્દ સાંભળનારાને મતિ એમ કહે છે, પરન્તુ તે બરાબર નથી, કેમકે સર્વને શબ્દ તો દ્રવ્યશ્રુત છે. તેમાં શો ભેદ છે ? અથવા અહીં જ્ઞાનનો અધિકાર છતાં શબ્દ સાથે શું (પ્રયોજન) છે ? જો શબ્દથી વિજ્ઞાન ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તેનો (જ્ઞાનનો) વક્તા અને શ્રોતાને શો ભેદ થયો ? (વસ્તુત.) અહીં જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન છે તે શ્રોતાને તથા વક્તાને શ્રુતજ્ઞાન છે. અને શ્રુતરહિત જે વિજ્ઞાન છે તે ઉભયને મતિજ્ઞાન છે. ૧૧૭-થી-૧૨૧.

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપબ્ધિ. (૨) અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૩) અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. આ ત્રણ વિગ્રહમાંથી પહેલા બે વિગ્રહમાં શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપલબ્ધિથી શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દોલ્લેખ સહિત ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવશ્રુત કહ્યું, અને ત્રીજા વિગ્રહમાં-ભાવશ્રુતોપલબ્ધિમાં ઉપયોગરહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું, અને ઉપયોગસહિત બોલનારાને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત જાણવું. તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે. આ સઘળું વાક્ય વ્યવચ્છેદ ફળવાળું હોવાથી નિશ્ચયાર્થ છે. જેમકે—" ચૈત્ર ધનુ-

ર્ધરજ છે " આ વાકયથી ચૈત્ર નામની વ્યક્તિમા ધનુર્ધરતાના અસબધનો વ્યવચ્છેદ કર્યો છે. એટલે ચૈત્ર ધનુર્ધર નથી એમ નહિ પણ ધનુર્ધરજ છે. તેવીજ રીતે શ્રુતજ્ઞાન પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળુ જ છે (શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ જ છે) પરન્તુ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુતજ છે એમ નહિ, કેમકે જેમ ધનુર્ધર ચૈત્ર છે અને બીજા પણ છે, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તો શ્રુત પણ હોય અને મતિ પણ હોય છે. અવગ્રહ-ઇહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિ થાય છે અને શ્રુતાનુસારી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શ્રુત થાય છે. જો કદી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુતજ માનવામા આવે તો શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિજ્ઞાન સર્વથા થાયજ નહિ, પણ તેનાથી (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી) મતિ પણ થાય છે.

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ સિવાય ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. માત્ર ચક્ષુઆદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તેજ મતિજ્ઞાન છે એમ નહિ પરન્તુ અવગહ-ઇહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, તેમાં પણ પુસ્તકાદિમા લખેલુ જે દ્રવ્યશ્રુત તે સિવાયનુ સર્વ મતિજ્ઞાન છે, કેમકે પુસ્તકાદિમાં લખેલુ હોય તે સર્વ મતિજ્ઞાન નથી, કેમકે પુસ્તકાદિમા લખેલુ હોય તે સર્વ શબ્દની પેઠે ભાવશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતજ છે.

આ સર્વ વિવેચનથી એ સિદ્ધ થયુ કે-કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ શ્રુત છે, એમ નહિ, પરન્તુ શેષ ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમાં શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ જે અક્ષર લાભ થાય તે પણ શ્રુત છે. વળી માત્ર અક્ષર લાભ થાય એટલાથીજ તે શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે અક્ષર લાભ તો ઇહા-અપાયાત્મક મતિજ્ઞાનમા પણ થાય છે. તેથી શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષર લાભ તે શ્રુતજ્ઞાન જાણવુ.

શિષ્ય —ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોથી થએલા અક્ષરલાભને પણ શ્રુત કહેવાય તો પછી ' શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે " એવુ અવધારણ ઘટી શકતુ નથી, કેમકે-શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિને પણ આપ શ્રુતપણે કહો છો.

આચાર્ય —શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ છે, કારણ કે-એમા જે અક્ષર લાભ માન્યો છે તે શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ જ્ઞાનરૂપ માન્યો છે, અને એવાજ પ્રકારની શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુત કહેલ છે. માટે શેષઇન્દ્રિયદ્વારાએ ઉત્પન્ન થએલુ જે સાભિલાપ વિજ્ઞાન તે યોગ્યતાવડે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ માનવી, કેમકે સર્વ અભિલાપ શ્રોત્રેન્દ્રિયને ગ્રહણ યોગ્ય છે.

શિષ્ય —" શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત છે, અને શેષેન્દ્રિયોમા પણ જે અક્ષરલાભ તે શ્રુતરૂપ છે. " આ ઉભય કથનથી શ્રુતજ્ઞાન સર્વઇન્દ્રિયના નિમિત્તવાળુ થયુ. વળી " શેષેન્દ્રિયનો ઉપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન અને તુશબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાન" આ ઉભયકથનથી મતિજ્ઞાન પણ સર્વઇન્દ્રિયના નિમિત્તવાળુ થયુ. આ પ્રમાણે બન્ને જ્ઞાનમાં સર્વઇન્દ્રિયોની કારણતા સમાન હોવાથી આપે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવાને આરભ કર્યો તે સિદ્ધ થતો નથી.

આચાર્ય —શેષેન્દ્રિયદ્વારાએ થએલો અક્ષર લાભ અભિલાપાત્મક હોવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયને ગ્રહણ યોગ્યજ છે, તેથી ખરી રીતે જોતાં અક્ષરલાભ તે શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞાન છે; એમ છે તો પરમાર્થથી શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ જ સર્વ શ્રુત છે, મતિજ્ઞાન તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ તેમજ બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયવાળુ પણ છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો

ભેદ માનતા કંઈ હાની નથી. પૂર્વગત ગાથાનો આ સંક્ષેપ અર્થ છે, વિસ્તૃતઅર્થ આગલ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે. ૧૧૭.

અહીં "શ્રોત્રોપલબ્ધિજ શ્રુત છે" એ અવધારણનો અર્થ જાણ્યાસિવાય "શ્રોત્રોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે" એવો શ્રુતનો અર્થ સમજીને શિષ્ય પૂછેછે કે-જો શ્રોત્રોપલબ્ધિશ્રુતજ છે, તો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી થએલ અવગ્રહ ઇહા વિગેરે મતિજ્ઞાન નહિ કહેવાય, કેમકે સર્વ શ્રોત્રોપલબ્ધિને શ્રુત માનેલ છે. શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ ભેદો મતિજ્ઞાન ન થાય તો શું હાની છે? એમ કહેવામા આવે તો તે મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસભેદ કેવી રીતે થશે? અઠ્ઠાવીસ ભેદની સંખ્યામા વાધો આવશે એવા ભયથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિને મતિજ્ઞાન માનવામાં આવે તો બધી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ્ઞાન નહિ થાય, અને "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે" એ વચન યુક્તિ સંગત નહિ થાય. એ બન્ને દોષ દૂર કરવાને તે અવગ્રહાદિને મતિ અને શ્રુત બન્ને જ્ઞાન તરીકે કહેવામા આવે તો મતિ-શ્રુત એકત્ર થઈ જવાથી ઉભયનો અભેદ થશે, (એટલે જે મતિ તેજ શ્રુત અને જે શ્રુત તેજ મતિ) અને આપ તો એનો ભેદ કહેવાને ઉદ્યત થયાછો આતો એવું થયું કે શાન્તિને માટે યત્ન કર્યો, અને ઉલટો એ યત્નથી શાન્તિને બદલે ઉપદ્રવ થયો. ૧૧૮.

આચાર્ય —ભાઇ! તું કહેછે તેમ ઉભયનો અભેદ નથી, પણ ભેદ છે, તે સમજાવવાને હું સત્ય હકીકત કહું છું, પરન્તુ તે પહેલાં તારી શંકાના સમાધાન માટે બીજાઓ જે કહેછે તેની સત્યાસત્યતાની તુલના કરી જો.

કેટલાએક એમ કહેછે કે-શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ, એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિસમાસથી અર્થ કરતા શબ્દ તેજ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ છે. જે માટે શબ્દ વક્તાને સંભળાય છે માટે શ્રુત છે, અને શ્રોતાને તે શબ્દ અવગ્રહાદિરૂપે જણાય છે માટે તે મતિ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી ઉભયસંગત થશે અને શ્રોતામાં થતા અવગ્રહાદિને શ્રુતપણાની પ્રાપ્તિ નહિ થાય.

એ પ્રમાણે જેઓ સમાધાન કરે છે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે વક્તા અને શ્રોતા સંબંધી શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત જ છે, ઉભયવ્યક્તિને દ્રવ્યશ્રુતરૂપે સમાન એવા શબ્દમાં શો તફાવત છે? કે જેથી તે શબ્દ વક્તાને શ્રુત ગણાય અને શ્રોતાને મતિ ગણાય? જો કદી "સંભળાય તે શ્રુત" અને "મનાય તે મતિ" એમ કહેવામા આવે તો તેમા ધાતુ માત્ર જુદા છે પણ શબ્દજ સંભળાય છે અને મનાયછે, કોઈ ભિન્ન વસ્તુ સંભળાતી કે મનાતી નથી. ૧૧૯.

વળી ઉપરોક્ત મતાન્તર માનવાથી બીજું પણ દૂષણ પ્રાપ્ત થશે. તે એ કે અહીં જ્ઞાનના વિચારનો અધિકાર છે, તેમા અપ્રસ્તુત પુદ્ગળના સમૂહરૂપ શબ્દને ગ્રહણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શબ્દવિજ્ઞાન ગ્રહણ કરાયછે, (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શબ્દના કારણભૂત અને કાર્યભૂત હોવાથી વક્તાગત અને શ્રોતાગત શબ્દવિજ્ઞાન તેજ ઉપચારથી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ કહેવાય છે.) અને તે શબ્દવિજ્ઞાન વક્તાને શ્રુત તથા જ્ઞાતાને મતિ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે કહેવામા આવે તો અમે પૂછીએ છીએ કે તે વિજ્ઞાનનો વક્તા અને શ્રોતામા શું ભેદ છે? કે જેથી તે શબ્દવિજ્ઞાન વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ કહેવાય?, જો એ પ્રમાણે "શ્રોતાને મતિ અને વક્તાને શ્રુત" એમ માનવામા આવે તો કોઈ વખત શ્રોતાને પણ સાંભળ્યા પછી તરતજ બોલતાં તે જ શબ્દથી થએલી અવશિષ્ટમતિ શ્રુત થઈ જશે. કેમકે "વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ" એમ માન્યું છે. આથી મતિશ્રુતની એકતાજ થશે, તફાવત શો રહેશે? બીજું જો શ્રોતાને નિરન્તર એકાન્તે મતિ જ થાયછે એમ કહેવામાં આવે તો "આચાર્યની પરંપરાથી આ શ્રુત આવેલું છે" એમ

જે કહેવાય છે તે અસત્ય ઠરશે, અને તીર્થંકર સિવાય સર્વને શ્રોતૃત્વપણાથી મતિજ્ઞાન માનવુ પડશે. જો એમ ન માનવામા આવે તો મતિશ્રુતની એકતા થાય. ૧૨૦.

આ કારણથી "વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ" એમ કહેવુ એ ઉપરોક્ત દૂષણવાળુ તેમજ આગમવિરૂદ્ધ હોવાથી અસત્ય છે. પરન્તુ પરોપદેશથી અર્હદ્વચનાનુસાર જે કંઈ શ્રોતાનુસારી વિજ્ઞાન હોય તે સર્વ વક્તા અને શ્રોતાને શ્રુત છે. તથા એ ઉભયને શ્રુતરહિત કેવળ ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્ત જે અવગ્રહાદિરૂપ વિજ્ઞાન તે સર્વ મતિ છે. આવા વિભાગે વક્તા અને શ્રોતાને મતિ-શ્રુત માનવાં જોઇએ, પણ એકને શ્રુત અને બીજાને મતિ એમ ન માનવુ જોઇએ. ૧૧૭-થી-૧૨૧.

"શ્રોત્રોપલબ્ધિ જો શ્રુતજ છે, તો શ્રોત્રના જે અવગ્રહાદિ તે મતિજ્ઞાન નહિ થાય" ઇત્યાદિ વચનથી પૂર્વ ૧૧૮ મી ગાથાના વિવેચનમાં શિષ્યે જે શકા કરી હતી તેના ઉત્તરમાં ભાષ્યકાર મહારાજ "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે" એ વચનથી ૧૧૭ ગાથાના અર્થનો વિસ્તાર કહે છે.

सोइंदिओवलद्धी चेव सुयं न उ तई सुयं चेव ।
सोइंदिओवलद्धी वि काइ जम्हा मतीनाणं ॥ १२२ ॥
तुसमुच्चयवयणाओव काई सोइन्दिओवलद्धी वि ।
मइरेवं सइ सोउग्गहादओ हुन्ति मइभेया ॥ १२३ ॥
पत्ताइगयं सुयकारणं ति सद्दो व तेण दव्वसुयं ।
भावसुयमक्खराणं लाभो सेसं मइन्नाणं ॥ १२४ ॥
जइ सुयमक्खरलाभो न नाम सोओवलद्धिरेव सुयं ।
सोओवलद्धिरेवक्खराइं सुइसंभवाउ त्ति ॥ १२५ ॥
सोऽवि य सुयक्खराणं जो लाभो त सुयं मई सेसा ।
जइ वा अणक्खर च्चिय सा सव्वा न प्पवत्तेज्जा ॥ १२६ ॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે, પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણ કે કેટલાક શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ મતિજ્ઞાન પણ હોય છે. વળી તુ શબ્દરૂપ સમુચ્ચયવચનથી કેટલીક શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, એથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ રૂપ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે. પાના વિગેરેમા લખેલુ શબ્દની પેઠે શ્રુતનુ કારણ છે તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને અક્ષરલાભ તે ભાવશ્રુત છે, તથા શેષ મતિજ્ઞાન છે. (શકા) જો અક્ષરલાભ તે શ્રુત છે, તો 'શ્રોત્રોપલબ્ધિજ શ્રુત' એમ કેમ? (ઉત્તર) અક્ષરો શ્રોત્રોપલબ્ધિજ છે, કારણ કે તે સર્વે શ્રવણથી સભવે છે. અક્ષરલાભમા પણ શ્રુતના અક્ષરોનો જે લાભ તે શ્રુત છે, શેષ મતિ છે, અને જો અનક્ષરજ મતિ હોય તો (ઇહાદિ) સર્વ મતિ ન થાય. ૧૨૨-થી-૧૨૬.

શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે ઉપલબ્ધિ અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવાથી તેને ભાવશ્રુત સમજવુ. તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એવો વિગ્રહ જ્યારે કરવામાં આવે ત્યારે ભાવશ્રુતના ઉપયોગ સિવાય વક્તાને દ્રવ્યશ્રુતં સમજવુ, અને ભાવશ્રુતમાં ઉપયોગવત વક્તાને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત સમજવુ. આ બાબત પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથાના વિવેચનમાં કહી ગયા છીએ.

તથા "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે" પણ "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે" એમ નહિ, એ સંબંધી અવધારણની વિધિ પણ પૂર્વે કહી છે તેથી ફરીને અહીં નથી કહેતા. "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે" એમ નહિ માનવાનું કારણ એ છે કે-કોઈ અશ્રુતાનુસારી એવી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ અવગ્રહ-ઈહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન થાય છે. આથી "શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહાદિ મતિ ન થાય" એમ જે શંકા કરી હતી તેનું સમાધાન કર્યું, કેમકે શ્રોત્રના અવગ્રહાદિને પણ મતિરૂપે કહ્યા છે. ૧૨૨.

सेसय तु मइनाण" (શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળુ મતિજ્ઞાન છે.) એ પદમાં જે તુ શબ્દ છે તે સમુચ્ચયાર્થમાં છે, તેથી અર્હદાદિ પરોપદેશની અપેક્ષા વિના શ્રોત્રેન્દ્રિયોપ- બ્ધિ થાય તે મતિજ્ઞાન છે, અને તેથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે, આ પ્રમાણે માનવાથી મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદો થઈ રહેશે ને કોઇક તરફથી કહેલો વિરોધ પણ દૂર થશે. ૧૨૩.

પૂર્વે ૧૧૭ ગાથાના વિવેચનમા શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ તથા શેષઇન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન છે એમ ઉત્સર્ગથી જણાવી તેમા અપવાદ દર્શાવતાં વિશેષ કહ્યુ છે કે શેષઇન્દ્રિયોપલબ્ધિમા દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનુ જે હોય તે મતિજ્ઞાન છે. તે દ્રવ્યશ્રુત શુ છે તે જણાવે છે પુસ્તક યા પત્ર વિગેરેમાં જે લખેલુ હોય તે શબ્દની પેઠે ભાવશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. આ દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનુ શેષ ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે, અને અક્ષરલાભ તે ભાવશ્રુત છે. તાત્પર્ય એ છે કે-કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે એટલુ જ નહિ પરન્તુ શેષઇન્દ્રિયોમાં પરોપદેશથી અર્હદ્વચનાનુસારી ઉપલબ્ધિ અક્ષરલાભ થાય તે પણ શ્રુત છે. અને ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરલાભ સિવાયનુ જે અશ્રુતાનુસારી અવગ્રહાદિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. ૧૨૪.

પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથામા જે શંકા કરી હતી કે-"શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભ પણ શ્રુત છે તો પછી 'શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે એવુ અવધારણ કેવી રીતે ઘટી શકે ? કેમકે શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભને પણ શ્રુત કહેલુ છે." આના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે-ત્યા જે અવધારણ કર્યું છે તે સત્ય છે. જો શેષઇન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ રૂપ ન હોય તો તે અવધારણ અસત્ય ઠરે, પરન્તુ એમ નથી. શેષેન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થએલ જ્ઞાનમાં જે પ્રતિભાસમાન થતા અક્ષરો તે પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજછે

શિષ્ય —શેષેન્દ્રિયથી જે અક્ષરનો લાભ થાય તેને શ્રોત્રોપલબ્ધિ કેમ કહેવાય ? જો શ્રોત્રોપલબ્ધિ કહેવાય તો તે શેષેન્દ્રિયઅક્ષરલાભ કેમ કહેવાય ?

આચાર્ય —શેષેન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમા જણાતા અક્ષરો શ્રોત્રોપલબ્ધિજ છે, કેમકે તે અક્ષરો શ્રુતિસંભવ છે. એટલે કે જે અક્ષરો છે તે અભિલાપરૂપ છે, અને તે અભિલાપ વિવક્ષિતકાળે અથવા બીજી કોઈ વખતે તે પુરૂષને અથવા બીજા પુરૂષને શ્રવણયોગ્ય હોવાથી શ્રવણેન્દ્રિયથી ઉપલબ્ધ થાયછે. માટે સર્વ અભિલાપ શ્રોત્રોપલભ્ય હોવાથી શ્રોત્રોપલબ્ધિરૂપ જ છે. તેથી કરેલુ અવધારણ દોષરહિત છે. ૧૨૫.

શિષ્ય —જે શેષેન્દ્રિય અક્ષરલાભ થાય છે તે સર્વ શ્રુતરૂપ છે કે તેનો અમુક ભાગ જ શ્રુત રૂપ છે ?

આચાર્ય —શેષેન્દ્રિયથી થતા અક્ષરલાભમાં જે સંકેતના વિષયભૂત શબ્દને અનુસરનાર હોય, અથવા સર્વજ્ઞના વચનના કારણભૂત હોય, એવા વિશિષ્ટ શ્રુતાક્ષરોનો લાભ

થાય તે જ શ્રુત છે, પણ ઈહા-અપાય આદિમાં સ્ફુરાયમાન થતા અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભને શ્રુતપણે માનવામા આવે તો મતિને અનક્ષરજ માનવી પડે, અને તેથી ઈહા-અપાય અને ધારણારૂપ જે મતિજ્ઞાન સિદ્ધાન્તમા કહેલ છે તે સર્વ ભેદ મતિપણે ન ગણાય, પણ માત્ર અક્ષરવગરના અવગ્રહનેજ મતિ માનવી પડે, કારણ કે ઇહા વિગેરે તો અક્ષરાત્મક છે માટે એ પ્રમાણે માનવુ તે ઇષ્ટ નથી, માટે શ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ તે જ શ્રુત છે અને બાકીનુ મતિજ્ઞાન છે. ૧૨૨-થી-૧૨૬.

હવે શ્રુતનો નિશ્ચિત અર્થ એકઠો કરીને જણાવવા કહે છે.

दव्वसुयं भावसुयं उभयं वा किं कहं व होज्जा सिंत्ति ।
को वा भावसुयंसो दव्वाइसुयं परिणमेज्जा ? ॥ १२७ ॥
बुद्धिद्दिट्ठे अत्थे जे भासइ तं सुयं मईसहियं ।
इयरत्थवि होज्ज सुय उवलद्धिसमं जइ भणेज्जा ॥ १२८ ॥

દ્રવ્યશ્રુત-ભાવશ્રુત-અને ઉભયશ્રુત શુ છે? અથવા કેવી રીતે થાય છે? તથા ભાવશ્રુતનો કેટલો અંશ દ્રવ્યાદિશ્રુતપણે પરિણમે છે? બુદ્ધિદષ્ટ અર્થમાથી જે બોલેછે તે મતિસહિત શ્રુત છે. અને જો ઉપલબ્ધિની સમાન બોલાય તો તે બીજામા (ભાવશ્રુતમા) ગણાય છે. ૧૨૭-૧૨૮.

પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથામાં "દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનુ" એ પદથી પુસ્તકાદિમા લખેલુ દ્રવ્યશ્રુત કહ્યુ છે, "અક્ષરલાભ" એ વચનથી ભાવશ્રુત કહ્યુ છે, અને "શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ" એ કથનથી શબ્દ તથા શબ્દનુ જ્ઞાન એમ ઉભયશ્રુત કહ્યુ છે. આ ત્રણે સંબંધી વિચાર હવે પછીના પૂર્વગત ગાથાના વિવેચનમા કરાશે. જેમકે-તે દ્રવ્યાદિશ્રુત શુ શુ છે? અથવા તે કેવી રીતે થાયછે? તેમજ ભાવશ્રુતનો કયો અંશ દ્રવ્યાદિ શ્રુતપણે એટલે દ્રવ્યશ્રુત તથા ઉભયશ્રુતપણે પરિણમે છે?

આ સ્થળે મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારવાનો છે, આથી કેટલાક આચાર્યો આ ૧૨૮ મી ગાથાનો અર્થ તે સંબંધી છે એમ કહે છે. ભાષ્યકાર મહારાજ પણ પછીથી એજ પ્રમાણે અર્થ કરશે. પરન્તુ હમણાંતો ચાલતા વિષયમાં દ્રવ્યાદિશ્રુતનો વિચાર ચાલે છે તેથી તદનુસાર વ્યાખ્યા કરેછે. શ્રુતરૂપ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરાતા અભિલાપ્ય પદાર્થો બુદ્ધિદષ્ટ અર્થ કહેવાય, તેવા બુદ્ધિદષ્ટ પદાર્થો ઘણાએ છે, પરન્તુ તેમાથી જે પદાર્થોને વક્તા શ્રુત ઉપયોગરૂપ મતિસહિત બોલેછે તે ઉભયશ્રુતછે. અર્થાત્ શ્રુતાત્મક બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલા અર્થોમાથી જે અર્થો શ્રુતાત્મક બુદ્ધિએ ઉપયુક્ત એવો વક્તા બોલે તે દ્રવ્ય અને ભાવશ્રુતરૂપ ઉભયશ્રુત થાય છે. "जे भासइ (જે બોલે છે)" આવચનથી દ્રવ્યશ્રુત કહ્યુ, તથા "बुद्धिद्दिट्ठे अत्थे" અને "मइसहिय" (મતિસહિત બુદ્ધિદષ્ટ અર્થ જાણે.) એ વચનથી ભાવશ્રુત કહ્યુ. આ પ્રમાણે ૧૧૭ મી ગાથામા કહેલા ઉભયશ્રુતનુ સ્વરૂપ છે. વળી જે ભાવો પ્રથમ શ્રુતબુદ્ધિએ જોએલા હોય અને પછીથી અભ્યાસના બળથી ઉપયોગ રહિત કોઈ બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુત છે. જે ભાવો માત્ર શ્રુતબુદ્ધિથી જણાય છે અને તે મનમાં સ્ફુરતા છતા પણ બોલાય નહિ તે ભાવશ્રુત છે. આટલુ કહેવાથી દ્રવ્યશ્રુત કયુ અને તે કેવી રીતે થાયછે એ પ્રશ્નનો વિચાર થયો.

હવે ભાવશ્રુતનો કયો અંશ દ્રવ્યાદિ શ્રુતપણે પરિણમે છે? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ.

દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કરતાં ભાવશ્રુત અનન્તગુણ છે, કારણ કે વાણી અનુક્રમે પ્રવર્તે છે, અને આયુષ પરિમિત છે, તેથી ભાવશ્રુતના વિષયભૂત સર્વ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ વક્તા બોલી શકેછે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયુ કે ભાવશ્રુતનો અનન્તમો ભાગજ દ્રવ્યશ્રુત તથા ઉભયશ્રુત રૂપે પરિણમે છે. આ બાબત આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે તેથી અહીં વધારે નથી કહેતા.

શિષ્ય.—ઉપયોગ સહિત જે ભાવોને બોલે તે ઉભયશ્રુત, અને જે ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત, એમ આપે કહ્યુ, પણ જે ભાવોને કોઈ બોલતુ નથી, માત્ર શ્રુતબુદ્ધિવડે જુવેજ છે, તેમા પણ દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કેમ નથી કહેતા ?

આચાર્ય —" જે બોલાય છે તે શ્રુત " એમ કહેવાથી તેના પ્રતિયોગીરૂપ અભાષમાણ અવસ્થામા થનારૂ ભાવશ્રુતજ " ઈતરત્ર " શબ્દથી વાચ્ય છે. એટલે કે ભાવશ્રુતમા દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુતરૂપતા ત્યારે થાય કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. (જેટલી વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિ થાય તેટલીને ઉપયોગ સહિત અથવા ઉપયોગરહિત બોલે તો ભાવશ્રુતમા દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત રૂપતા મનાય.) પરન્તુ એમ થતુ નથી, કેમકે શ્રુતોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અર્થો અનન્તા છે, વાણી ક્રમવર્તી છે, અને આયુષ પરિમિત છે, તેથી શ્રુતોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અભિલાપ્ય ભાવોમાથી માત્ર અનન્તમો ભાગજ વક્તા આખા જીવનમાં બોલી શકે. માટે ઉપયોગરહિત બોલતાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉપયોગ સહિત બોલતાં ઉભયશ્રુત થાય, પણ સર્વ ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત કે ઉભયશ્રુતરૂપતા ન થાય, કારણકે તે સર્વ બોલી શકાયજ નહિ. ૧૨૭-૧૨૮.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ એ બન્ને ગાથાઓનો અર્થ પોતાના તથા બીજાના અભિપ્રાય પ્રમાણે કરે છે.

जे सुयबुद्धिद्दिट्ठे सुय–मइसहिओ पभासई भावे ।
तं उभयसुयं भन्नइ दव्वसुयं जो अणुवउत्तो ॥ १२९ ॥
इयरत्थऽवि भावसुए होज्ज नय तस्समं जइ भणिज्जा ।
न य तरइ नत्तियं सो जमणेगगुणं तयं तत्तो ॥ १३० ॥
सह उवलद्धीए वा उवलद्धिसम तया व जं तुल्लं ।
जं तस्समकालं वा न सव्वहा तरइ वोत्तुं जे ॥ १३१ ॥
केई बुद्धिद्दिट्ठे मइसहिए भासओ सुयं तत्थ ।
किं सद्दो मइरुभयं भावसुयं ? सव्वहाऽजुत्तं ॥ १३२ ॥
सद्दो ता दव्वसुयं मइगभिणिबोहिय नवा उभयं ।
जुत्तं उभयाभावे भावसुयं कत्थ तं किं वा ? ॥ १३३ ॥
भासापरिणइकाले मइए किमहियमहण्णहत्तं वा ? ।
भासासंकप्पविसेसमेत्तओ वा सुयमजुत्तं ॥ १३४ ॥

જે શ્રુતબુદ્ધિથી દૃષ્ટ એવા ભાવોને શ્રુતબુદ્ધિ સહિત બોલે છે તે ઉભયશ્રુત છે, અને જે તેજ ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. જો ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય તો

ઈતરત્ર-ભાવશ્રુતમા પણ (દ્રવ્યશ્રુત ને ઉભયશ્રુત) થાય, પરન્તુ તેમ થવુ અશકય છે, કેમકે ભાવશ્રુત અનન્તગુણ છે. જે (ભાષણ) ઉપલબ્ધિ સહિત હોય યા તે ઉપલબ્ધિ સમાન હોય, અથવા તેજ કાળે હોય તે ઉપલબ્ધિસમ કહેવાય, પણ (એ પ્રમાણે) સર્વથા બોલી શકાયજ નહિ. કેટલાએક આચાર્યો મતિસહિત બુદ્ધિદૃષ્ટઅર્થને બોલતાં શ્રુત કહે છે. તેમા શબ્દ મતિ કે ઉભયશ્રુત એ ત્રણ ભાવશ્રુત છે ? (ઉત્તર) ના, એ સર્વ અયુક્ત છે. (કારણકે) શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, મતિ આભિનિબોધિક છે, અને ઉભયશ્રુત પણ યોગ્ય નથી. ઉભયમાં અભાવ છતે, ભાવશ્રુત કયા છે ? અથવા કયુ છે ? ભાષાપરિણતિકાળે મતિને શુ અધિક થાય છે ? અથવા શુ અન્યથાપણુ થાય છે ? ભાષાના સંકલ્પ વિશેષ માત્રથીજ શ્રુત કહેવુ તે તો અયુક્ત છે. ૧૨૯-થી-૧૩૪.

શ્રુતરૂપ બુદ્ધિથી દૃષ્ટ (પર્યાલોચિત અથવા ચિન્તિત) ભાવોમાથી જે ભાવોને શ્રુતોપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે તે દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત છે, અને ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે છે તે શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. પરન્તુ જે ભાવોને શ્રુતબુદ્ધિથી કેવળ વિચારેજ છે બોલતા નથી તે માત્ર ભાવશ્રુત છે ૧૨૯.

જે બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત છે એમ કહેવાથી ઈતરત્ર શબ્દવડે ભાવશ્રુત કહેવાય છે. દ્રવ્યશ્રુત અથવા ઉભયશ્રુત ભાવશ્રુતમાં બધે ત્યારે થાય કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. એટલે કે શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલુ ગ્રહણ થયુ હોય તેટલુ સર્વ બોલાય તો ભાવશ્રુતમા દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત થાય, પરન્તુ તેમ થઈ શકે નહિ, કારણકે શ્રુતજ્ઞાની સ્વબુદ્ધિથી જેટલુ જાણે છે તેટલુ કહી શકતા નથી ભાષાવિષયીકૃત શ્રુતથી ભાવશ્રુત અનન્તગુણ છે, તેથી ઉપલબ્ધિસમાન કહી શકાતુ નથી. ૧૩૦.

જે ભાષણ ઉપલબ્ધિ સહિત વર્તે, (જે જે ઉપલબ્ધિ થાય તેની સાથેજ ભાષણ થાય) તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા જેટલા પ્રમાણમા ઉપલબ્ધિ થાય તેટલાજ પ્રમાણમા બોલવુ થાય તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા ઉપલબ્ધિના સમકાળે જે ભાષણ કરવુ તે પણ ઉપલબ્ધિસમાન કહેવાય. જેમકે-જે વખતે શરીરમાં શૂળની વેદના અનુભવાતી હોય તેજ વખતે તે વેદના બીજાને કહેવી, એ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતોપલબ્ધિ અન્તઃકરણમા અનુભવતા તેજ કાળે જે કથન કરવુ તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય. આ સર્વ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતજ્ઞાની—શ્રુતજ્ઞાનરૂપી શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલુ જાણે છે તેટલુ કહી શકતા નથી. ૧૩૧.

અહી બીજા કેટલાક આચાર્યો મતિ-શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી "બુદ્ધિદિટ્ઠ અત્થે" એ મૂળગાથામાં 'બુદ્ધિ' નો શ્રુતબુદ્ધિરૂપ અર્થ ન કરતાં 'બુદ્ધિ' નો મતિ એવો અર્થ કરે છે, અને તેથી કરીને મતિથી દેખેલા ઘણા પદાર્થોમાથી કેટલાએક અર્થોને મતિસહિત બોલતા શ્રુત થાય છે એમ કહે છે. આ સ્થળે કોઈ એમ પૂછે કે મતિજ્ઞાનીજ મતિસહિત હોય છે, તો પછી અર્થોને મતિસહિત એવુ વિશેષણ શામાટે આપ્યુ છે. ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનુ કે અહી "મતિસહિત" એટલે મતિઉપયોગમાં વર્તતો કોઈ વક્તા ગ્રહણ કર્યો છે. આથી તે મતિઉપયોગયુક્ત હોવાથી અર્થોને પણ ઉપચારથી મતિ સહિત કહેલ છે માટે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા અર્થોને મતિજ્ઞાનોપયોગયુક્ત બોલનારાને શ્રુત થાય છે, ઉપયોગરહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત થાય છે, અને એ સિવાયનુ કેવળ પદાર્થ વિચારણારૂપ નહિ બોલનારાને મતિજ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે. આ પ્રમાણે ૧૨૮ મી મૂળ ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજા આચાર્યો એ પ્રમાણે અર્થ કરે છે પણ તે યોગ્ય

નથી, કારણકે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે એવો અર્થ કરવાથી તેમાં ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થશે. તે વખતે બોલાતો એવો શબ્દ ભાવશ્રુત છે ? મતિ ભાવશ્રુત છે ? કે એ ઉભય ભાવશ્રુત છે ? આ ત્રણેમા એક પણ ભાવશ્રુત નહિ થઈ શકે. કારણકે મતિઉપયોગસહિત બોલનારાનો શબ્દ તો દ્રવ્યશ્રુતરૂપ માન્યો છે, અને મતિ તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે, તેમાં ભાવશ્રુત કેમ માની શકાય ? મતિ અને શબ્દ એ ઉભય મળીને ભાવશ્રુત થશે એમ કહેવામા આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે જેમ રેતીના જુદા જુદા કણીઆમાં તેલનો અભાવ છે તેમ સમુદિત કણીયામા પણ તેલનો અભાવ છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતની પ્રત્યેક અવસ્થામા ભાવશ્રુતનો અભાવ છે, તેમ ઉભયમિલિત અવસ્થામા પણ ભાવશ્રુતનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે શબ્દાદિમા ભાવશ્રત કયા છે ? અથવા એમા કયુ ભાવશ્રુત છે ? અર્થાત્ એમાં કોઈ પણ પ્રકારે ભાવશ્રુતપણુ નથીજ. ૧૩૨ ૧૩૩.

ભાષાપરિણામકાળે મતિની કઈક વિશેષતા થાય છે, તેથી મતિ અને શબ્દરૂપ ઉભયનુ શ્રુતપણુ કહેવુ કઈ વિરૂદ્ધ નથી, એમ કહેવામા આવે તો તે અયોગ્ય છે. કારણકે– અન્તર્વિજ્ઞાનવિશેષરૂપ મતિજ્ઞાનને ભાષાપરિણતિકાળે પૂર્વ અવસ્થાથકી (શબ્દ પ્રારભ વખતે) શી અધિકતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી તે મતિને ઉભયઅવસ્થામા જ્ઞાનાન્તરરૂપ શ્રુતનો વ્યવહાર કરાય ? અથવા શબ્દ પ્રારભ વખતે મતિનો સર્વથા અન્યથા ભાવ કયો થાય છે કે જેથી તે શ્રુત કહેવાય ? 'ભાષાનો પ્રારભ એજ એમા વિશેષ છે ' એમ કહેવામા આવે તો તે ભાષાના પ્રારભથીજ એટલે ભાષાના સકલ્પવિશેષમાત્રથીજ મતિને શ્રુતપણુ કહેવુ એ અયોગ્ય છે. કારણકે સ્વય અવિશિષ્ટ અન્તર્વિજ્ઞાનને બાહ્યક્રિયારભથી અત્યન્ત જાતિભેદ માનવામાં આવે તો ચાલવુ-દોડવુ-હાથ પછાડવા વિગેરે બાહ્યક્રિયાઓ અનન્ત હોવાથી મતિજ્ઞાન પણ અનન્ત માનવા પડે, વળી સ્વય અવિશેષજ્ઞાનોને શબ્દપરિણતિના સનિધાન માત્રથીજ જ્ઞાનાન્તર માનીએ તો અતિપ્રસગ થાય અને એથી અવધિ આદિ જ્ઞાનોમાં પણ એમજ થાય. ૧૩૪.

એ પ્રમાણે મૂળગાથાના પૂર્વાર્ધનુ કોઇએ વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યાન કરેલુ તેમા દૂષણ બતાવ્યા, હવે તેજ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ માટે કહે છે.

इयरत्थवि मइनाणे होज्ज सुयति किह त सुयं होइ ? ।
किह व सुयं होइ मई सलक्खणावरणभेयाओ ? ॥ १३५ ॥
अहव मई दव्वसुयत्तमेउ भावेण सा विरुज्झेज्जा ।
जो असुयक्खरलाभो त मइसहिओ पभासेज्जा ॥ १३६ ॥
इयरम्मिवि मइनाणे होज्ज तयं तस्सम जइ भणेज्जा ।
न य तरइ तत्तियं सा जमणेगगुण तयं तत्तो ॥ १३७ ॥
कह मइ–सुओवलद्धा तीरंति न भासिउं, बहुत्ताओ ।
सव्वेण जीविएणवि भासइ जमणंतभाग सो ॥ १३८ ॥
तीरंति न वोत्तुं जे सुओवलद्धा बहुत्तभावाओ ।
सेसोवलद्धभावा साभव्वबहुत्तओऽभिहिया ॥ १३९ ॥

ઈતરત્ર પણ (એટલે) મતિજ્ઞાનમા પણ શ્રુત થાય તો તે શ્રુત કેવી રીતે થાય ? અથવા શ્રુત તે મતિ કેવી રીતે થાય ? કારણુ બન્નેમાં સ્વલક્ષણ અને આવરણનો ભેદ છે. અથવા

મતિ દ્રવ્યશ્રુતપણું પામે, પણ ભાવશ્રુત સાથે તે વિરોધ પામે, (કેમકે) જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભને મતિસહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. ઇતર-મતિજ્ઞાનમા પણ તે જો તત્સમાન બોલાય તો દ્રવ્યશ્રુત થાય (પરન્તુ) બોલી શકાય નહિ, કેમકે તે તેનાથી અનેકગુણ છે. મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ (ભાવો) શામાટે ન બોલી શકાય? તે બહુજ હોવાથી આખાજીવન પર્યન્ત બોલવામાં આવે તો પણ તેનો અનન્તમો ભાગજ બોલી શકાય. શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુજ હોવાથી બોલી શકાતા નથી, અને શેષ જ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વાભાવિકપણે તથા બહુ હોવાથી બોલી શકાતા નથી. ૧૩૫-થી-૧૩૬.

" બુદ્ધિદ્દિટ્ઠે અત્થે" એ ગાથામાં જેઓ બુદ્ધિનો અર્થ મતિ કરે છે, તેમના મતે "ઇયરત્થવિ હોજ્જ સુય " તે ૧૨૮ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ઇતરત્ર શબ્દથી મતિજ્ઞાન કહેલ છે. કારણકે ભાષ્યકારે શબ્દસહિત મતિને દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત કહ્યુ છે. તેથી ઇતરશબ્દથી મતિજ્ઞાનજ એમના મતમાં સંભવે છે. તેઓનુ કથન એમ છે કે-જો ઉપલબ્ધિ સમાન બોલે તો મતિજ્ઞાનમા પણ શ્રુતજ્ઞાન થાય, આ પ્રમાણે તેમનુ માનવુ અયોગ્ય છે. કારણકે જે મતિજ્ઞાન છે તે શ્રુતજ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે? અથવા જો શ્રુત હોય તો તે મતિ કેમ થાય? નજ થાય. સ્વલક્ષણ અને સ્વાવારક કર્મના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ આગમમાં કહ્યો છે. વળી જે શ્રુત તેજ મતિ થાય અને મતિ તેજ શ્રુત થાય તો લક્ષણ અને આવરણનો ભેદ તેમાં ન રહે. ૧૩૫.

એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી બીજા આચાર્યોએ " બુદ્ધિદ્દિટ્ઠે અત્થે " એ મૂળગાથાની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેમા 'મતિ' એ ભાવશ્રુત નથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરન્તુ જો કદી તેઓ તેને દ્રવ્યશ્રુત માને તો કંઈ દોષ નથી. એમ જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—મતિ ને દ્રવ્યશ્રુતપણું પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં કંઈ દોષ નથી, પણ ઉપર કહ્યા મુજબ ભાવશ્રુતની સાથે વિરોધ પ્રાપ્ત થશે. તાત્પર્ય એ છે કે—" કેઈ બુદ્ધિદ્દિટ્ઠે મઇસહિઓ ભાસઓ સુય " આ ગાથાર્ધમા 'સુય' એટલે શ્રુત શબ્દ છે તેને જો દ્રવ્યશ્રુતપણે કહે તો કંઈ વિરોધ નથી, કારણકે મતિઉપયોગસહિત અર્થ બોલનારાને તે મતિ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત થાય, અને નહિ બોલનારાને તે મતિજ્ઞાન થાય. એ પ્રમાણે મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેલો છે.

અહીં કોઇને એવી શંકા થાય કે-મતિઉપયોગમાં વર્તતો કોઈ બોલે તો તે વખતે મતિ દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત થાય, પરન્તુ એમ થતુ નથી. જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે તેને મતિઉપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ થાય, એમા કંઈ સંદેહ નથી. પણ જે શ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે તેને શ્રુતોપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે તો તે શબ્દનુ મતિજ્ઞાન કારણ નથી, કેમકે તે શ્રુતપૂર્વક છે. તાત્પર્ય એ છે કે અર્હદ્વચનરૂપ પરોપદેશથી થનાર એવા શ્રુતને અનુસરીને જે અક્ષરલાભ અન્તઃકરણમા સ્ફુરે છે તેને શ્રુતોપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે છે. અને જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ સ્વમતિથી પર્યાલોચિત ઇહા-અપાયાદિમા અક્ષરલાભ સ્ફુરે છે, તેને જ્યારે મતિઉપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે ત્યારે તે મતિશબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત થાયછે જ. ૧૩૬.

હવે " ઇયરત્થવિ હોજ્જ સુય " ઇત્યાદિ મૂળગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે. બોલનારાને મતિ દ્રવ્યશ્રુત છે એમ કહ્યુ, તેથી કરીને અભાષમાણ અવસ્થામાં થનાર મતિજ્ઞાન તે ઇતર શબ્દથી વાચ્ય છે. એટલે કે અભાષમાણ અવસ્થા-

મા થનારા મતિજ્ઞાનમાં જેટલા અર્થ જણાએલા હોય તેટલા સર્વ અર્થને બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુત થાય, પણ તેમ થતુ નથી, કારણ કે મતિજ્ઞાનવડે જેટલુ પ્રાપ્ત થાય છે તેટલુ બોલવાને સમર્થ નથી. કારણ કે જે બોલી શકાય એવા છે તે સર્વથી મતિજ્ઞાનોપલબ્ધિ ભાવો અનન્તગુણા છે. ૧૩૭.

શિષ્ય —મહારાજ ! આપે હમણા કહ્યુ કે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા સર્વ ભાવો કહી શકાય નહિ, અને તે પહેલાં કહ્યુ છે કે શ્રુતથી જણાએલા સર્વ ભાવો કહી શકાય નહિ. એ પ્રમાણે કહેવાનુ શુ કારણ?

આચાર્ય —મતિ-શ્રુતથી જણાએલા ભાવો બહુ છે, તેથી કરીને મતિજ્ઞાની આખા-જીવનપર્યન્તમાં પણ ઉપલબ્ધ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ બોલી શકેછે. આગમમા કહ્યુ છે કે-શ્રુતજ્ઞાનથી જણાએલા ભાવો ઘણા હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને તે સિવાયના મતિ-અવધિ-મન પર્યવ અને કેવળ જ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ ભાવો સ્વાભાવિકપણે અનભિલાપ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી.

શિષ્ય —જેમ એ શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો અનભિલાપ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી. તેમ અનભિલાપ્ય હોવાથી પણ કહી શકાતા નથી તો ' અનભિલાપ્ય સ્વભાવ ' રૂપ એકજ હેતુ કેમ આપ્યો? તે સાથે ' બહુત્વ ' રૂપ હેતુ પણ આપવો જોઇતો હતો.

આચાર્ય —જે ભાવો અભિલાપ્ય (બોલી શકાય તેવા) હોય તેમાં અલ્પબહુ-ત્વનો વિચાર કર્યો હોય તો ઉચિત ગણાય. પણ જે મૂળથી જ અનભિલાપ્ય (બોલી ન શકાય તેવા) છે તેમા બહુત્વરૂપ હેતુ આપવો નિષ્ફળ છે. વળી શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી જેમ કહી શકાતા નથી, તેમ મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો પણ બહુ હોવાથી કહી શકાતા નથી, ઈત્યાદિ સર્વ ઉપર જ કહી ગયા છીએ, એટલે અહી ' બહુત્વરૂપ ' હેતુ આપવામા આવે તો પુનરૂક્તિ દોષપ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય —ઉપર જે કહ્યુ છે તે ઠેકાણે શેષજ્ઞાનોમાથી મતિજ્ઞાનજ કહ્યુ છે અને અહી તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો પણ કહ્યા છે, તેથી ' બહુત્વ ' હેતુ આપવો જોઇએ.

આચાર્ય —ત્યા મતિના ઉપલક્ષણથી અવધિ આદિજ્ઞાનોમા પણ તે હેતુ જાણી લેવો.

શિષ્ય —જો એમ હોય, તો શ્રુતજ્ઞાનને પણ પૂર્વે 'બહુત્વ' રૂપ હેતુ કહ્યોછે, તોપછી ફરી અહી એ હેતુ શામાટે કહોછો?

આચાર્ય —શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથીજ અનભિલાપ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી. આ પ્રમાણે વિષયનો વિભાગ જણાવવાને તે હેતુ અહી પુન કહ્યો છે.

શિષ્ય —મતિ આદિ જ્ઞાનોથી ઉપલબ્ધ ભાવોમાના કેટલાક ભાવો અભિલાપ્ય છે, તો પછી એમ કેમ કહોછો કે શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી જ અનભિલાપ્ય છે.

આચાર્ય —જે અનભિલાપ્ય કહ્યા છે તે શ્રુતવિષયપણે અનભિલાપ્ય કહ્યા છે, બીજી રીતે નહિ, માટે એથી કઈ વિરોધ નથી. ૧૩૮-૧૩૯.

कत्तो एत्तियमेत्तां भावतुय-मईण पज्जया जेसिं ?।
भासइ अणतभागं, भण्णइ जम्हा सुएऽभिहियं ॥ १४० ॥

पण्णवणिज्जा भावा अणंतभागो उ अणभिलप्पाणं ।
पण्णवणिज्जाणं पुण अणंतभागो सुयनिबद्धो ॥ १४१ ॥
जं चोद्दसपुव्वधरा छट्ठाणगया परोप्परं होंति ।
तेण उ अणंतभागो पण्णवणिज्जाण, जं सुत्तं ॥ १४२ ॥
अक्खरलम्भेण समा ऊणहिया होंति मईविसेसेहिं ।
तेऽवि य मईविसेसे सुयनाणब्भंतरे जाण ॥ १४३ ॥
जे अक्खराणुसारेण मईविसेसा तयं सुयं सव्वं ।
जे उण सुयनिरवेक्खा सुद्धं चिय तं मइन्नाणं ॥ १४४ ॥

ભાવશ્રુત અને મતિના એટલા પર્યાયો શાથી છે કે જેનો અનન્તમો ભાગજ બોલાય છે? ઉત્તર-સૂત્રમા કહ્યુ છે કે-અભિલાપ્ય ભાવો અનભિલાપ્યભાવોના અનન્તમા ભાગે છે, અને અભિલાપ્યભાવોનો અનન્તમો ભાગજ શ્રુતમા યોજાએલો છે. જે કારણથી ચૌદપૂર્વધરો પરસ્પર છસ્થાનગત હોય છે, તે કારણથી જે સૂત્ર છે તે પ્રરૂપણીયભાવોનો અનન્તમો ભાગ છે. અક્ષરલાભવડે (સર્વ) ચઉદપૂર્વધરો સમાન છે, (પણ) મતિવિશેષથી તેઓ ન્યૂનાધિક હોય છે, તે મતિવિશેષો પણ શ્રુતજ્ઞાનની અભ્યન્તર છે. જે અક્ષરાનુસારે (શ્રુતગ્રંથાનુસારે) મતિવિશેષો થાયછે તે સર્વ શ્રુત છે, અને જે શ્રુતની અપેક્ષા વિના થાયછે તે નિશ્ચય મતિજ્ઞાન છે. ૧૪૦-થી-૧૪૪

શિષ્ય —પ્રભો! ભાવશ્રુત અને મતિજ્ઞાનથી જણાએલા ભાવો એટલા બધા શાથી કહ્યા છે કે જેનો અનન્તમો ભાગજ આખા જીવન પર્યન્તમાં બોલી શકાય છે? ૧૪૦.

આચાર્ય —આગલ કહે છે તે પ્રમાણે આગમમાં કહ્યુ છે તેટલા માટે તેમના તેટલા પર્યાયો છે. આગમમાં તે માટે કહ્યુ છે કે-ઉર્ધ્વ-અધો-અને તિર્છાલોકમા રહેલા પૃથ્વી-ભવન-વિમાન-નક્ષત્ર-તારા-ચ દ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ વિગેરે સર્વ પ્રરૂપણીય ભાવો (વચનથી કહી શકાય તેવા પદાર્થો) અનભિલાપ્ય ભાવોના અનન્તમા ભાગે છે, અને તે પ્રરૂપણીયભાવોનો અનન્તમો ભાગજ ચૌદપૂર્વરૂપ શ્રુતમા ગણધર ભગવાનોએ રચેલો છે.

શિષ્ય —પ્રરૂપણીયભાવોનો અનન્તમો ભાગજ શ્રુતમા રચાએલો છે એમ શાથી જણાય? ૧૪૧.

આચાર્ય —જે કારણથી ચૌદપૂર્વધરો ન્યૂનાધિકપણે છ સ્થાનપતિત હોય છે, એટલે કે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વધર સર્વ અભિલાપ્ય વસ્તુને જાણે છે. તેમનાથી બીજાઓ હીન-હીનતરાદિપણે જાણે છે. એ માટે આગમમાં કહ્યુ છે કે-" अणन्तभागहीणे वा असंखेज्जभागहीणे वा सखेज्ज-भागहीणे वा सखेज्जगुणहीणे वा असखेज्जगुणहीणे वा, अणन्तगुणहीणे वा "। કોઈ અનન્તમા ભાગે હીન હોય, કોઈ અસ ખ્યાતમા ભાગે હીન હોય, કોઈ સ ખ્યાતમા ભાગે હીન હોય, કોઈ સ ખ્યાતગુણે હીન હોય, કોઈ અસ ખ્યાતગુણે હીન હોય, અને કોઈ અનન્તગુણે હીન હોય. જે સર્વથી થોડા અભિલાપ્ય ભાવોને જાણે છે તે જઘન્ય ચૌદ પૂર્વધર હોય છે, તેમનાથી જે વધારે વધારે અભિલાપ્ય ભાવોને જાણે તે અધિક-અધિકતરાદિ હોય છે. એ સ બ ધમાં પણ કહ્યુ છે કે—" अणन्तभागअब्भहिए वा असखेज्जभागअ-ब्भहिए वा, सखेज्जभागअब्भहिए वा, सखेज्जगुणअब्भहिए वा असंखेज्जगुणअब्भहिए वा अणंतगुणअब्भहिए वा એટલે કોઈ અનન્તભાગે અધિક હોય, કોઈ અસ ખ્યાતમે

ભાગે અધિક હોય, કોઈ સંખ્યાતમે ભાગે અધિક હોય, કોઈ સંખ્યાતગુણ અધિક હોય, કોઈ અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય અને કોઈ અનન્તગુણ અધિક હોય. આ પ્રમાણે ચૌદપૂર્વધરો છ સ્થાનપતિત હોય છે, તેથી કરીને ચૌદપૂર્વરૂપ સૂત્ર પ્રરૂપણીયભાવોના અનન્તમા ભાગેજ છે. જેટલા પ્રરૂપણીય ભાવો છે તેટલા સર્વ સૂત્રમાં યોજેલા હોય તો તેને જાણનારાઓ સમાન જ્ઞાતા થાય, પણ છસ્થાનપતિત ન થાય. ૧૪૨.

શિષ્ય —જે ચૌદપૂર્વધરો હોય તેઓમાં પરસ્પર ન્યૂનાધિકપણું શાથી થાય છે.

આચાર્ય —બધાએ ચૌદપૂર્વધરો ચૌદપૂર્વગત અક્ષરલાભવડે તો સમાન છે, પરન્તુ મતિવિશેષથી (ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી યથોક્ત અક્ષરલાભાનુસારી જાણવા યોગ્ય પદાર્થ વિષય સંબંધી વિચિત્રબુદ્ધિથી) હીનાધિક હોય છે. અહીં મતિવિશેષ કહેલ છે, તેથી તે આભિનિબોધિકજ્ઞાન ન સમજવું, પણ શ્રુતબુદ્ધિ સમજવી. જે મતિવિશેષો વડે ચૌદ પૂર્વ જાણનારા ન્યૂનાધિક હોય છે તે પણ મતિવિશેષો શ્રુતજ્ઞાનની અભ્યન્તર જાણવા, મતિજ્ઞાનાભ્યન્તરગત ન જાણવા.

શિષ્ય —જો ચઉદપૂર્વધરોના મતિવિશેષો શ્રુત છે તો તે મતિવિશેષો પણ નિશ્ચે શ્રુતજ્ઞાનજ જાણવા એ પ્રમાણે મૂળમાં કેમ ન કહ્યું, ? અને 'અભ્યન્તર' શબ્દ નકામો કેમ ગ્રહણ કર્યો. ?

આચાર્ય —જેમ અંગ તે અંગની અભ્યન્તર ગણાય છે, તેમ શ્રુતપણ શ્રુતની અભ્યન્તરજ કહેવાય છે. એ કારણથી 'અભ્યન્તર' શબ્દ મૂળમાં ગ્રહણ કર્યો છે. અથવા તો છન્દોભંગ ન થાય તે માટે ગ્રહણ કર્યો છે.

તથા "सुयनाणब्भन्तरे जाण" એ પદનો અર્થ બીજી રીતે પણ થાય છે, તે આ પ્રમાણે, 'શ્રુતજ્ઞાન" એ શબ્દવડે ચૌદપૂર્વરૂપ શ્રુત સમજવું, અને તેથી ગમ્ય અર્થોના ગ્રહણ કરવાવાળા મતિવિશેષો પણ ચૌદપૂર્વના અક્ષર લાભરૂપ શ્રુતની અંદરજ જાણવા. પરન્તુ ભિન્ન ન જાણવા. કારણકે ચૌદ પૂર્વવડે કેટલાક સાક્ષાત્ અને કેટલાક ગમ્યપણે એમ સર્વ અભિલાપ્ય પદાર્થ જાણી શકાય છે. તેથી ગમ્ય મતિવિશેષો પણ શ્રુતાનુસારી હોવાથી શ્રુતની અભ્યન્તરજ છે. ૧૪૩.

અક્ષરાનુસારે (શ્રુત ગ્રંથાનુસારે) જે મતિવિશેષો થાય છે તે સર્વ શ્રુત છે, એ અનેક વાર કહ્યું છે અને જે યથોક્ત શ્રુતની અપેક્ષા વિના સ્વયં વસ્તુતત્ત્વ જાણનારરૂપ મતિવિશેષો થાય છે તે શુદ્ધ મતિજ્ઞાન છે. એવી રીતે એ પણ અનેક પ્રકારે પૂર્વે કહેલું છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ચૌદપૂર્વગત અક્ષરોના અનુસારે ઉત્પન્ન થતા મતિવિશેષો તે સર્વે શ્રુતજ્ઞાનજ છે. ૧૪૪.

અહીં સુધી દ્રવ્યશ્રુતાદિનું સ્વરૂપ બતાવવાને "બુદ્ધિદ્દિટ્ઠે અત્થે" ઇત્યાદિ મૂળ ૧૨૮ મી ગાથાની વ્યાખ્યા કરી, અને "કેઈ બુદ્ધિ દિટ્ઠે" ઇત્યાદિ ૧૩૨ મી ગાથાવડે કેટલાક દૂષણ બતાવ્યા, હજી પણ બીજા વિશેષ દૂષણ બતાવવાને આચાર્યશ્રી પુનં મતાન્તર જણાવે છે—

केइ अभासिज्जन्ता सुयमणुसरओ-त्ति जे मइविसेसा ।
मन्नंति ते मइ च्चिय, भावसुयाभावओ तण्णो ॥ १४५ ॥
किह मइ-सुयनाणविदो छट्ठाणगया परोप्परं होज्जा ? ।
भासिज्जंत मोत्तुं जइ सव्वं सेसयं बुद्धी ॥ १४६ ॥
सामन्ना वा बुद्धी मइ-सुयनाणाइ तीएँ जे दिट्ठा ।

भासइ, संभवमेत्तं गहियं न उ भासणामेत्तं ॥ १४७ ॥
मइसहियं भावसुयं तं नियमभासओऽवि मइरन्ना ।
मइसहियंनि जमुत्तं सुओवउत्तस्स भावसुयं ॥ १४८ ॥
जे भासइ चेय तयं सुयं तु न उ भासओ सुयं चेव ।
केई मइय विदिट्ठा जं दव्वसुयत्तमुवयन्ति ॥ १४९ ॥
एवं धणिपरिणामं सुयनाणं उभयहा मइन्नाण ।
जं भिन्नसहावाइं ताइं नो भिन्नरूवाइं ॥ १५० ॥

કેટલાએક આચાર્યો નહિ બોલાતા મતિવિશેષો શ્રુતાનુસારી છતા પણ તેને મતિજ છે એમ માને છે. (પણ એમ નથી.) કારણકે એથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે. જો ભાષ્યમાણ સિવાયનુ શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિરૂપ હોય તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર ષટ્સ્થાનગત કેવી રીતે થાય?, અથવા સામાન્ય બુદ્ધિ એટલે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનો, અને તે વડે જણાએલા અર્થને બોલે તે ભાવશ્રુત છે. (અહી) બોલે એ શબ્દ સભવમાત્રથી ગ્રહણ કરેલ છે, ભાષ્યમાણતા માત્ર નહિ. તથા અભાષ્યમાણતા છતાં પણ તે ભાવશ્રુત નક્કી મતિસહિત છે, તે સિવાયનું મતિજ્ઞાન છે. (અહી) 'મતિસહિતપણુ ' કહ્યુ છે તે શ્રુતોપયુક્તને સમજવુ. જેને વક્તા બોલે છેજ તે શ્રુત છે, પણ ભાષ્યમાણ શ્રુતજ છે એમ નહિ. (કારણકે) કેટલાક ભાવો મતિવડે પણ દૃષ્ટ છે, જે દ્રવ્યશ્રુતપણુ પામે છે. એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન ધ્વનિ પરિણામવાળુ છે, અને મતિજ્ઞાન ઉભય પ્રકારે છે, જેથી તે ભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે, તેથી તે ભિન્નસ્વરૂપવાળા પણ છે. ૧૪૫-૧૫૦.

કેટલાએક વ્યાખ્યા કરનારાઓ જે કેટલાક મતિવિશેષો શ્રુતાનુસારી છે, છતાં તેમાં શબ્દપ્રવૃત્તિ ન થવાથી કેવળ હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન થાય છે તેથી તેને મતિજ્ઞાનજ માને છે. તેઓનુ એ મન્તવ્ય યોગ્ય નથી, કારણકે એમ માનવાથી ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થાય છે, એ સબધી પૂર્વે ૧૩૨-૧૩૩ મી ગાથામા વિસ્તારથી કહ્યુ છે, એટલે ફરી અહી નથી કહેતા. ૧૪૬.

વળી જો બોલાતા સિવાયનુ શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિ હોય, તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર સ્વસ્થાનમા ષટ્સ્થાનપતિત કેવી રીતે થાય? નજ થાય. કારણ કે આખા જીવન પર્યન્ત મતિ-શ્રુતવડે જણાએલા અર્થોનો અનન્તમો ભાગજ બોલી શકાય છે. તેથી કરીને મતિજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાની કરતાં નિરન્તર અનન્તગુણા અધિકજ હોય, અને શ્રુતજ્ઞાની બીજાઓ કરતાં હમ્મેશા અનન્તગુણહીનજ હોય. એ પ્રમાણે જો ભાષ્યમાણ સિવાયનુ શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિ હોય તો પરસ્પરસ્વસ્થાનમાં ષટ્સ્થાન પતિત ન થાય, અને સ્વસ્થાનમાં પણ શ્રુતજ્ઞાની બીજા શ્રુતજ્ઞાની કરતાં સખ્યાતગુણહીન વા અધિક થાય. પરન્તુ અસખ્યાત કે અનન્તગુણ ન્યૂનાધિક ન થાય. કારણ કે ભાષક એવા ચૌદ પૂર્વધરને સખ્યાત વર્ષના આયુષવડે અસખ્યાત કે અનન્તગુણ ભાષણ સભવે નહિ. આ દૂષણ જણાવવાને માટેજ અહી મતાન્તર જણાવેલ છે, નહિતો પાછલ ૧૩૨ મી ગાથામાં આ સર્વ હકીકત કહેલજછે.

"બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્થે" ઇત્યાદિ કહેલ ૧૨૮ મી પૂર્વગત ગાથાનુ વ્યાખ્યાન શ્રુતનુ સ્વરૂપ બતાવવાને કહ્યું, અહી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવો એજ પ્રસ્તુત છે, તેથી મતાન્તરથી ભેદ બતાવીને તેનાં દૂષણ જણાવ્યાં. હવે ભાષ્યકાર મહારાજ પોતાના અભિપ્રાય મુજબ મતિ-શ્રુતનો દોષ રહિત જે ભેદ છે તે જણાવવાને પુન ૧૨૮ મી ગાથાનુ વ્યાખ્યાન કરે છે.

" બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્થે " એ ગાથામા જે બુદ્ધિ કહી છે તે મતિ-શ્રુત રૂપ સામાન્ય બુદ્ધિ સમજવી. એ સામાન્યબુદ્ધિથી જણાએલા ભાવોમાંથી જે ભાવોને વક્તા બોલે તે ભાવશ્રુત છે. ' બોલે ' એ પદનુ તાત્પર્ય એ છે કે-તે સ્થળમાં અથવા બીજા સ્થળમા તે કાળે અથવા અન્યકાળે તે પુરૂષથી અથવા અન્યપુરૂષથી સામગ્રી પ્રાપ્ત થએ તે ભાવો બોલી શકાય. અર્થાત્ જે ભાવો અન્તરમા સ્ફુરાયમાન થાયછે, તે ભાવો નહિ બોલાતા છતા પણ કહેવાને યોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત છે, પણ બોલાતા પદાર્થોજ ભાવશ્રુત છે એમ નહિ. આમ હોવાથી મતિવડે જણાએલા અનભિલાપ્ય ભાવો ભાષણને અયોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત નથી, અને મતિથી જણાએલા સર્વે અભિલાપ્ય ભાવો નહિ બોલાતા છતાં પણ બોલાવાની યોગ્યતાવાળા હોવાથી તે ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય:—સામાન્ય બુદ્ધિથી જણાએલા અર્થો જે ભાષણ યોગ્ય છે તેઓને જો ભાવશ્રુતપણ છે, તો પછી મતિજ્ઞાનાન્તર્ગત અપાયરૂપ વિચારમાં જણાતા અર્થોને પણ ભાવશ્રુતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. કેમકે તે પણ ભાષણને યોગ્ય છે.

આચાર્ય —શ્રુત અને મતિ સહિત જે ભાવોને બોલવામાં આવેછે તે ભાવો ભાવશ્રુત છે, બીજા નહિ. તેથી શ્રુત ઉપયોગવન્તને જ ભાષણ યોગ્ય અર્થોનો વિચાર કરતા ભાવશ્રુત સિદ્ધ થાય છે. તથા શ્રુતાનુસરણના અભાવે શ્રુતોપયોગ નથી હોતો, તેથી મતિવડે ચિન્તિત અર્થ ભાષણ યોગ્ય છતા પણ ભાવશ્રુત નથી.

શિષ્ય —અહી મતિ-શ્રુતાત્મક સામાન્યબુદ્ધિ કહી છે પણ આપે તો શ્રુતોપયોગને ગ્રહણ કર્યો, ત્યારે પદાર્થો મતિથી દૃષ્ટ છે, એમ કેમ સભવે ? કારણ કે જ્યા શ્રુતોપયોગ હોય ત્યાં પદાર્થો શ્રુતરૂપ બુદ્ધિના જ વિષય હોઈ શકે છે. પણ મતિરૂપ બુદ્ધિના વિષય નહિ બને.

આચાર્ય —શ્રુત મતિપૂર્વક છે અને તેથી કરીને જે પદાર્થો શ્રુતજ્ઞાનના વિષય હોય તે મતિજ્ઞાનના પણ વિષય હોય છે જ. તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રુતજ્ઞાનોપયોગી પ્રાણી સામાન્યબુદ્ધિથી જણાએલા અર્થોને સામગ્રી સભવે બોલેછે, તે ભાવો-પદાર્થો ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય —અર્થોને ભાવશ્રુત કેમ કહી શકાય ? જ્ઞાનને જ ભાવશ્રુત કહેવુ યોગ્ય છે.

આચાર્ય —તારૂ કથન સત્ય છે, પરન્તુ અહી વિષય અને વિષયીનો અભેદ આરોપ કરીને ભાવશ્રુતમા જણાતા અર્થોને ભાવશ્રુત કહ્યુ છે. આ ભાવશ્રુતથી જે ભિન્ન હોય તે મતિ જાણવી. અર્થાત્ જે ઘટાદિ પદાર્થો અભિલાપ્ય છતાં શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુતોપયોગવતથી વિચારાતા નથી અને જે પદાર્થો અર્થબોધક નિયત શબ્દોના અભાવે મૂળથી જ અનભિલાપ્ય છે તે પદાર્થો જે વિજ્ઞાનમાં જણાય તે મતિજ્ઞાન છે, પણ શ્રુત નથી. કેમકે અભિલાપ્ય વસ્તુ વિષયવાલી મતિમા શ્રત અનુસારીપણાનો અભાવ છે અને અનઅભિલાપ્ય વસ્તુ વિષયવાલી મતિમા બોલવાની અયોગ્યતા છે. ૧૪૭--૧૪૮.

બુદ્ધિદૃષ્ટ અર્થોમાથી જે ભાવોને કોઈ પણ વખતે સભવમાત્રથી વક્તા બોલે છે જ તે શ્રુત છે. એમ નિશ્ચય જાણવુ, પરન્તુ જે ભાવો બોલાય છે તે ભાવો શ્રુતજ છે એમ નિશ્ચયથી ન સમજવુ, કારણ કે કેટલાક અભિલાપ્ય ભાવો મતિવડે જણાએલા હોય છે તે અવગ્રહથી ગ્રહણ કરેલા હોય ઈહાથી વિચારેલા હોય અને અપાયથી નિશ્ચય કરાયા હોય છે. તે અભિલાપ્ય ભાવો શબ્દરૂપ દ્રવ્ય શ્રુતવડે બોલાય છે, તેથી દ્રવ્યશ્રુતપણુ પામે છે. જો બોલાતા ભાવોને શ્રુતજ કહીએ તો ઉપર કહેલા અભિલાપ્ય અર્થોને પણ શ્રુતપણુ પ્રાપ્ત થાય. ને એમ માનવુ તે ઈષ્ટ નથી, કારણ કે એમાં શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુતના ઉપયોગનો અભાવ છે. ૧૪૯.

ઉપર કહ્યામુજબ કેવળ અભિલાપ્ય અર્થ વિષયી સર્વ શ્રુત જ્ઞાન ધ્વનિપરિણામવાળુ જ છે. (શબ્દનો પરિણામ જેમાં હોય તે ધ્વનિપરિણામ કહેવાય છે. તેવો ધ્વનિપરિણામ શ્રુતાનુસારીપણે ઉત્પન્ન થએલો હોય છે, એમ માનેલ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન સંકેતકાળભાવિ પરોપદેશરૂપ અને શ્રુતગ્રંથરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેથી કરીને શબ્દ પણ બે પ્રકારનો માનેલ છે. તદનુસાર ઉત્પન્ન થએલા જ્ઞાનમાં ધ્વનિપરિણામ હોય છે.) મતિજ્ઞાન તો શબ્દપરિણામવાળુ અને શબ્દપરિણામવિનાનુ એમ બે પ્રકારે છે, કારણ કે તે અભિલાપ્ય તથા અનભિલાપ્ય પદાર્થના વિષયવાળુ છે. શ્રુતની અપેક્ષા વિના સ્વમતિથી જ વિચારી શકાય એવા અભિલાપ્ય ભાવોમાં ધ્વનિપરિણામ થાય છે, અને અનભિલાપ્ય ભાવવાળા મતિજ્ઞાનમાં ધ્વનિપરિણામ નથી થતો, કારણ કે જેમ નાલિકેરદ્વીપમાંથી આવેલો મનુષ્ય ત્યાંની અગ્નિ વિગેરેને તેમજ દુધ-શેલડી-ગોળ-સાકર વિગેરેની મધુરતા અને તેની તરતમતા પોતે જાણતાં છતાં બીજાને કહી શકતો નથી; તેમ અનભિલાપ્ય ભાવો સ્વયમેવ જણાતા છતાં પણ તદ્વાચક શબ્દના અભાવે વિચારી શકાતા નથી અને બીજાને કહી શકાતા પણ નથી.

વળી અભિલાપ્ય ભાવો કરતાં અનભિલાપ્ય ભાવો અનન્તગુણા છે, તેથી મતિજ્ઞાન અભિલાપ્ય તથા અનભિલાપ્ય વસ્તુના વિષયવાળુ હોવાથી શબ્દપરિણામવાળુ અને શબ્દપરિણામવિનાનુ છે. આ કારણથી મતિ અને શ્રુત સ્વામિ-કાળ-કારણાદિવડે સમાન છતા પણ ભિન્નસ્વભાવવાળા માનવા, કેમકે શ્રુત ધ્વનિપરિણામવાળુ છે, અને મતિ ધ્વનિ પરિણામવાળુ તથા ધ્વનિપરિણામ વિનાનુ એમ ઉભય સ્વભાવવાળુ છે. ૧૪૫ થી ૧૫૦.

" બુદ્ધિદ્દિટ્ઠે અત્થે જે ભાસઈ તં સુયં મઈસહિયં " એ ૧૨૮ મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનુ વ્યાખ્યાન " સામન્ના વા બુદ્ધી " ઈત્યાદિ ૧૪૭ મી ગાથાવડે કર્યું. હવે ' ઈયરત્થવિ હોજ્જ સુયં ઉવલદ્ધિસમં જઈ ભણેજ્જા. " એ ઉત્તરાર્ધનુ વ્યાખ્યાન વિસ્તારથી કરે છે.

इयर त्ति मइन्नाणं तओ वि जइ होइ सद्दपरिणामो ।
तो तम्मिवि किं न सुयं भासइ जं नोवलद्धिसमं ? ॥ १५१ ॥
अभिलप्पा-ऽणभिलप्पा उवलद्धा तस्सम च नो भणइ ।
तो होउ उभयरूवं उभयसहावंतिकाऊणं ॥ १५२ ॥
ज भासइ तंपि जओ न सुयादेसेण किन्तु समईए ।
न सुओवलद्धितुल्लंति वा जओ नोवलद्धिसमं ॥ १५३ ॥

ઈતર એટલે મતિજ્ઞાન તેમા પણ જો શબ્દપરિણામ થાય તો તે પણ શ્રુતજ્ઞાન કેમ નહિ. ? જે ઉપલબ્ધિ સમાન હોય છે તે (તેટલુ) બોલાતુ નથી. અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય ભાવો ઉપલબ્ધ થએલા જહેને છે એવો (મતિજ્ઞાની) તત્ (અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ) સમાન બોલી શકતો નથી. જો એમ બોલી શકતો હોય તો મતિજ્ઞાન ઉભયસ્વભાવવાળુ હોવાથી ઉભયસ્વરૂપવાળુ થાઓ. જે કારણથી (મતિજ્ઞાની જે બોલે છે તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો, પણ સ્વમતિથીજ બોલે છે. (તેથી તે ઉપલબ્ધિસમાન નથી.) અથવા જે કારણથી શ્રુતોપલબ્ધિતુલ્ય નથી તેથી ઉપલબ્ધિસમાન પણ નથી. ૧૫૧-થી-૧૫૩.

૧૨૮ મી મૂળગાથાના ઉત્તરાર્ધમા " ઈયરત્થવિ હોજ્જ સુયં " એ પદમાં ઈતર

શબ્દથી મતિજ્ઞાન સમજવુ. અહી કોઈ એમ કહેવા માગે કે મતિમાં પણ શબ્દ પરિણામ થાય છે તો તેમાંએ શ્રુતજ્ઞાન કેમ નથી માનતા? કેમકે " उभयहा मइन्नाण " મતિજ્ઞાન શબ્દપરિણામવાળુ અને શબ્દપરિણામ વિનાનુ એમ બે પ્રકારે છે. આ વચનથી મતિમા પણ શબ્દપરિણામ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, તો તેમાંએ ભાવશ્રુતરૂપતા માનવી જોઇએ. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે મતિજ્ઞાની ઉપલબ્ધિસમાન બોલતા નથી તેથી તેમા શ્રુતરૂપતા નથી. કારણકે અભિલાપ્ય તથા અનભિલાપ્ય ભાવો મતિજ્ઞાનથી જણાય છે, પણ તે ભાવોને ઉપલબ્ધિ પ્રમાણે કહી શકાતુ નથી, કારણકે અનભિલાપ્ય ભાવો સર્વથા કહી શકાય એવાજ નથી. ૧૫૧.

શિષ્ય —જો એમ હોય તો મતિજ્ઞાન શ્રુતરૂપ તથા મતિરૂપ એમ ઉભય સ્વરૂપવાળુ થયુ. કેમકે અભિલાપ્ય તથા અનભિલાપ્ય વસ્તુના વિષયવાળુ હોવાથી તે બે સ્વભાવવાળુ છે, તેમાં જે અભિલાપ્ય ભાવોને જાણે છે તથા બોલે છે તે શ્રુતજ્ઞાન થશે. અને જે ભાષણને અયોગ્ય એવા અનભિલાપ્ય ભાવોને જાણે છે તે મતિજ્ઞાન થશે. ૧૫૨.

આચાર્ય —મતિજ્ઞાની અભિલાપ્ય વસ્તૂપલબ્ધિમા કઇક બોલેછે, પરન્તુ તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો. માત્ર સ્વમતિથી જ બોલે છે, માટે તે શ્રુત નથી. અર્થાત્ પરોપદેશ અને શ્રુતગ્રંથના અનુસારે વિચારીને જ્યારે બોલાય ત્યારે શ્રુતોપયોગીને શ્રુતજ્ઞાન થાય, પરન્તુ જ્યા સ્વમતિથી વિચારીને બોલાય છે ત્યાં શ્રુતાનુસારીપણાનો અભાવ છે અને શ્રુતોપયોગના અભાવથી મતિજ્ઞાન જ છે.

એ પ્રમાણે "ભાસઇ જ નોવલદ્ધિસમ " એ ૧૫૧ મી ગાથાના અવયવનુ ૧૫૨ મી ગાથાવડે વ્યાખ્યાન કરતા કહ્યુ કે-મતિજ્ઞાની મતિજ્ઞાનોપલબ્ધિ સમાન બોલી શકતો નથી માટે ત્યાં ઉપલબ્ધિસમાન ભાષણ નથી, અને તેથી મતિજ્ઞાનમા શ્રુતરૂપતા નથી કહી અને શ્રુતજ્ઞાની અભિલાપ્યભાવોને જાણે છે અને બોલે છે માટે ત્યા ઉપલબ્ધિ સમાન ભાષણ છે અને તેથી શ્રુતમા શ્રુતરૂપતા છે.

અથવા મતિજ્ઞાની શ્રુતોપલબ્ધિ તુલ્ય બોલી શકતો નથી તેથી મતિજ્ઞાનીનુ ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિ નથી માટે તેમા શ્રુતરૂપતા પણ નથી, એટલે કે શ્રુતોપલબ્ધિમા પરોપદેશ અર્હદ્વચનરૂપ શ્રુતાનુસારે ઉપલબ્ધ-જણાએલા અર્થોને બોલે છે અને મતિ ઉપલબ્ધિમા તો તદુપલબ્ધ અર્થોનેજ બોલે છે, માટે મતિજ્ઞાનીનુ ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિસમાન નથી અને તેથી તેમા શ્રુતરૂપતા પણ નથી. ૧૫૧-થી-૧૫૩.

અહા સુધી " સોઇન્દિઓવલદ્ધિ " ઈત્યાદિ ૧૧૭ મી મૂળગાથાવડે તત્ત્વથી શ્રુતજ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુજ છે અને મતિજ્ઞાન સર્વ ઇન્દ્રિયના વિષયવાળુ છે. એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો. એ ભેદ જણાવવાના ક્રમમાં "બુદ્ધિ દિટ્ઠે અત્થે " ઈત્યાદિ ૧૨૮ મી ગાથા કહી છે, તે ગાથાવડે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતરૂપ ઉભયશ્રુત કહીને મતિ શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો. એ પ્રમાણેનો ભેદ હોવાથી મતિ-શ્રુતનો ઇન્દ્રિયવિભાગથી પણ ભેદ નિશ્ચિત થયો.

હવે વલ્ક (છાલ) અને શુંબના (દોરડાના) ઉદાહરણથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

अन्ने मन्नंति मई वगसमा सुंबसरिसयं सुत्तं ।
दिट्ठन्तोऽयं जुत्ति जहोवणीओ न ससहइ ॥ १५४ ॥
भावसुयाभावाओ संकरओ निव्विसेसभावाओ ।

पुव्वुत्तलक्खणाओ सलक्खणावरणभेयाओ ॥ १५५ ॥
कप्पिज्जेज्ज व सो भाव–दव्वसुत्तेसु तेसुवि न जुत्तो ।
मइ–सुयभेयावसरे जम्हा किं सुयविसेसेणं ? ॥ १५६ ॥
असुयक्खरपरिणामा व जा मई वग्गकप्पणा तम्मि ।
दव्वसुयं सुम्बसमं किं पुण तेसिं विसेसेणं ? ॥ १५७ ॥
इहइं जेणाहिकओ नाणविसेसो न दव्व–भावाणं ।
न य दव्व–भावमेत्तेऽवि जुज्जए सोऽसमंजसओ ॥ १५८ ॥
जह वग्गा सुंबत्तणमुवेंति सुंबं च तं तओऽणण्णं ।
न मई तहा धणित्तणमुवेइ जं जीवभावो सा ॥ १५९ ॥
अह उवयारो कीरइ पभवइ अत्थंतरंपि जं जत्तो ।
त तम्मयंति भण्णइ, तो मइपुव्व जओ भणिय ॥ १६० ॥
भावसुयं, तेण मई वग्गसमा सुंबसरिसय तं च ।
जं चिंतेऊण तया तो सुयपरिवाडिमणुसरइ ॥ १६१ ॥

બીજાઓ મતિને વલ્કસમાન અને શ્રુતને શુમ્બસમાન માને છે, જેવી રીતે આ દૃષ્ટાન્ત યોજેલ છે તેવી રીતે તે યુક્તિવાળુ નથી. ભાવશ્રુતના અભાવથી, સાંકર્યથી, નિર્વિશેષ ભાવથી, પૂર્વોક્ત લક્ષણભેદથી અને સ્વલક્ષણ આવરણભેદથી (એ દૃષ્ટાન્ત યુક્તિ સંગત નથી.) અથવા ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતમા એ ભેદ માનવામા આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણકે મતિ-શ્રુતના ભેદનો અવસર છતા દ્રવ્ય અને ભાવશ્રુતના ભેદથી શુ (પ્રયોજન છે)? અથવા અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિમા છાલની કલ્પના અને દ્રવ્યશ્રુતમાં દોરડાની કલ્પના કરવામા આવે તો એ પ્રમાણે તે બેના ભેદવડે શુ ? અહી જ્ઞાનના ભેદનો અધિકાર છે, દ્રવ્ય-ભાવશ્રુતના ભેદનો અધિકાર નથી, તેથી દ્રવ્ય-ભાવશ્રુતનો ભેદ અસમંજસપણાથી અહી ઘટતો નથી. જેમ છાલ તેજ દોરડું થાય છે અને તે દોરડું તેનાથી ભિન્ન નથી તેવી રીતે મતિ ધ્વનિપણાને પામતી નથી, કારણકે તે મતિ જીવ સ્વભાવરૂપ છે. ઉપચારથી એમ કહીએ છીએ અને તેથી અર્થાન્તર છતાં જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેની સાથે તન્મય કહેવાય છે એમ કહેવામા આવે તો જે કારણથી મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યુ છે તે કારણથી મતિ વલ્ક (છાલ) સમાન અને ભાવશ્રુત શુમ્બ (દોરડા) સમાન છે; કેમકે મતિવડે ચિન્તવીને પછી શ્રુત પરિપાટીને અનુસરે છે. ૧૫૪-થી-૧૬૧.

કેટલાક આચાર્યો મતિને વલ્કસમાન માને છે, અને તેજ મતિમા જ્યારે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે શબ્દસહિત મતિ શ્રુત કહેવાય છે, તે શ્રુત છાલથી થએલ દોરડા સમાન છે. આ પ્રમાણે તેઓનુ માનવુ યોગ્ય નથી, કારણકે-વલ્ક અને શુમ્બનુ દૃષ્ટાન્ત જે પ્રકારે તેઓએ અહી ચાલતા વિષયમાં યોજ્યુ છે તે પ્રકારે તે યુક્તિસંગત નથી. ૧૫૪ મતિ પછી તરતજ શબ્દ માત્ર થવાથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે. કદી એમ કહેવામાં આવે કે મતિ-સહિત શબ્દ તે ભાવશ્રુત થશે. તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે એથી મતિ-શ્રુતની ભિન્નતા થશે. અથવા સામાન્ય ભાવથી જે મતિજ્ઞાન તેજ ભાવશ્રુત એમ કહેવાથી બન્નેની એકતા થશે, પણ ભિન્નતા નહિ થાય. ભિન્નતા ન થાય તો શુ હરકત છે? એમ કહેવામાં આવે

તો સ્વલક્ષણ અને સ્વઆવરણના ભેદથી બન્નેમાં ભેદ રહેતો નથી. ૧૫૫ અથવા આ વલ્ક અને શુંબના ઉદાહરણથી ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ માનવામાં આવે (ભાવશ્રુત કારણ હોવાથી વલ્ક-છાલ સમાન છે, અને દ્રવ્યશ્રુત કાર્ય હોવાથી શુંબ-દોરડા સમાન છે.) તો તે ઠીક નથી, કારણકે અહી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવાનો અવસર છે, તેમાં ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ જણાવવો નિષ્પ્રયોજન છે. ૧૫૬ અથવા અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિમાં (શ્રુતાનુસારીપણા સિવાય કેવળ શબ્દમાત્રપરિણામયુક્ત મતિમા) છાલની કલ્પના અને તે મતિજન્ય શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતમા દોરડાની કલ્પના માનવામાં આવે તો આ ઉદાહરણથી આ બેમા ભેદ યુક્તિયુક્ત થશે. અહી " અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિ " એમ જે કહ્યુ છે તેનુ કારણ એ છે કે જો શ્રુતાનુસારી અક્ષર પરિણામવાળી મતિ કહીએ તો તે મતિ ભાવશ્રુતજ થાય, અને એથી કરીને પૂર્વની ગાથામા કહ્યું છે તેથી કંઈ વિશેષ ન જણાય, પર્યુદાસ અર્થવાળા નકારના (નિષેધના) આશ્રયથી તે મતિ અશ્રુતાનુસારીશબ્દવડે સબંધવાળી ગ્રહણ કરાઈ છે, શબ્દપરિણામ રહિત અવગ્રહરૂપ મતિ અહી ગ્રહણ કરાઈ નથી. કારણકે તેવી મતિથી શબ્દ ઉત્પન્ન કરવાપણાના અભાવે તે પછી થનાર શુંબ સમાન દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ થાય. એ પ્રમાણે ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે અહી અપ્રસ્તુત મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેવાથી શુ પ્રયોજન છે. ? અહી તો શ્રુતજ્ઞાન-અને મતિજ્ઞાનનો ભેદ વિચારવાનો પ્રસ્તાવ છે, તેમા દ્રવ્યશ્રુતની સાથે મતિનો ભેદ વિચારવાથી શો લાભ ? કંઈજ નહી. ૧૫૭ કારણકે જેવી રીતે છાલ પોતાથી અભિન્ન એવા દોરડા રૂપે પરિણામ પામવાથી દોરડુ કહેવાય છે અને તે દોરડુ પણ તે છાલથી અભિન્નરૂપે રહેલ છે. તેવી રીતે મતિ ધ્વનિરૂપે પરિણામ પામતી નથી. કેમકે મતિજ્ઞાન એ આભિનિબોધિકસ્વરૂપે જીવનો સ્વભાવ છે, અને શબ્દ તો મૂર્ત હોવાથી જીવનો સ્વભાવ નથી. અમૂર્તપરિણામવાળી મતિ શબ્દરૂપ મૂર્ત પરિણામ કેવી રીતે પામે ? નજ પામે. માટે દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકની વિષમતાથી એ ભેદ પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૧૫૮

ઉપચાર વિધિનો આશ્રય કરીને વ્યાખ્યા કરીએ તો કંઈ દોષ નહિ આવે, કારણકે અર્થાન્તર છતાં જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેની સાથે તન્મય કહેવાય છે. જેમકે " તે અપથ્ય આટલી બધી વિક્રિયા પામ્યુ. " અથવા " તે એકજ વચન આટલો બધો વિપાક પામ્યુ. " ઇત્યાદિ પ્રકારે ઉપચાર કરાય છે, તેમ ધ્વનિ જ્ઞાનમય નહિ છતાં પણ મતિગત જ્ઞાનમયતા ધ્વનિમા ઉપચારથી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી વલ્ક અને શુંબના સાદૃશ્યપણાથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ સિદ્ધ થશે.

ઉપર મુજબ ઉપચારથી ભેદ માનવામા આવે તો તે પણ યુક્તિ વિનાનુ છે. કારણકે-આગમમા મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યુ છે તે કારણથી મતિને વલ્ક સમાન અને ભાવશ્રુતને શુંબ સમાન માનીને દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય કરો કે જેથી ઉપચાર વિના પણ સર્વ યુક્તિસંગત થાય. જેમ છાલ દોરડાનુ કારણ છે તેમ મતિ પણ ભાવશ્રુતનુ કારણ છે, તથા જેમ દોરડુ છાલનુ કાર્ય છે તેમ ભાવશ્રુત પણ મતિનુ કાર્ય છે. કારણકે મતિવડે વિચારીને પછી વક્તા શ્રુત પરિપાટીનુ અનુસરણ કરે છે. (વાચ્ય-વાચકભાવે પરોપદેશ-શ્રુતગ્રન્થની યોજના વસ્તુઆ કરે છે.) આ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતનો વલ્ક અને શુંબની પેઠે કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદ સિદ્ધ થાય છે, અને એજ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય પણ ઘટે છે. પણ બીજાના કહ્યા પ્રમાણે નથી ઘટતો. ૧૫૪-થી-૧૬૧.

હવે અક્ષર અનક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

अन्ने अणक्खर-ऽक्खरविसेसओ मइ-सुयाइं भिंदंति ।
जं मइनाणमणक्खरमक्खरमियर च सुयनाणं ॥ १६२ ॥
जइ मइरणक्खर च्चिय भवेज्ज नेहादओ निरभिलप्पे ।
थाणु-पुरिसाऽपज्जायविवेगो किह णु होज्जाहि ? ॥ १६३ ॥
सुयनिस्सियवयणाओ अह सो सुयओ मओ न बुद्धीओ ।
जइ सो सुयवावारो तओ किमन्नं मइन्नाणं ? ॥ १६४ ॥
अह सुयओ वि विवेगं कुणओ न तयं सुयं सुय नत्थि ।
जो जो सुयवावारो अन्नो वि तओ मई जम्हा ॥ १६५ ॥
मइकाले वि जइ सुयं ता जुगव मइ-सुओवओगा ते ।
अह नेवं एगयरं पवज्जओ उज्जए न सुयं ॥ ८७ ॥ १६६ ॥
जइ सुयनिस्सियमक्खरमणुसरओ तेण मइचउक्कंपि ।
सुयनिस्सियमावन्नं तुह तं पि जमक्खरप्पभवं ॥ १६७ ॥
जइ तं सुएण न तओ जाणइ सुयनिस्सियं कह भणियं ? ।
जं सुयकओवयारं पुव्विं इण्हिं तयणवेक्खं ॥ १६८ ॥
पुव्वं सुयपरिकम्मियमइस्स ज सपयं सुयाईयं ।
तं निस्सियमियरं पुण अणिस्सियं मइचउक्कं तं ॥ १६९ ॥
उभय भावक्खरओ अणक्खर होज्ज वंजणक्खरओ ।
मइनाणं सुत्तं पुण उभय पि अणक्खरक्खरओ ॥ १७० ॥

બીજાઓ અનક્ષર તથા અક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કરે છે, કારણકે મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે. જો મતિ અનક્ષરજ હોય તો ઈહાદિ ન થાય, કેમકે નિરભિલાપ્યમાં સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક કેવી રીતે થાય ? 'શ્રુતનિશ્રિત' એ વચનથી તે વિવેક શ્રુતથી માનેલ છે મતિથી નહિ. જો તે શ્રુતવ્યાપાર છે તો તે સિવાયનુ બીજુ મતિજ્ઞાન કયુ ?, જો શ્રુતથી પણ વિવેક કરનારને શ્રુત નથી, તો શ્રુતનો અભાવ થાય છે અને જે જે અન્યપણ શ્રુત વ્યાપાર છે તે પણ મતિ થાય છે. જો મતિકાળે પણ શ્રુત છે, તો તમારે એકી સાથે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થશે. અને એમાંથી એક માનતાં શ્રુતનો અભાવ થશે. જો અક્ષરાનુસારથી શ્રુતનિશ્રિતપણુ હોય તો ત્યારે મતિચતુષ્કપણ શ્રુતનિશ્રિત થશે. કેમકે તે પણ અક્ષરયુક્ત છે. જો તે શ્રુતવડે નથી જાણતો તો તેને શ્રુતનિશ્રિત કેમ કહ્યુ ? પૂર્વે શ્રુતોપકારવાળુ છે અને હમણાં તેની અપેક્ષા વિનાનુ છે માટે. પૂર્વે શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળાને હમણા જે શ્રુતાતીત જ્ઞાન થાય તે શ્રુતનિશ્રિત અને બીજુ અશ્રુતનિશ્રિત, તે અશ્રુતનિશ્રિત મતિચતુષ્ક જાણવુ. મતિજ્ઞાન ભાવાક્ષરથી ઉભયપ્રકારે થાય અને વ્યઞ્જનાક્ષરથી અનક્ષર થાય તથા ઉભયપ્રકારનુ શ્રુતજ્ઞાન છે. અનક્ષર તથા સાક્ષર એમ બે પ્રકારે હોય છે. ૧૬૨-થી-૧૭૦.

બીજા કેટલાક આચાર્યો, અનક્ષર અને અક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો-ભેદ કહે છે, મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને બીજુ શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા ઉચ્છ્વાસાદિરૂપ અનક્ષર છે. ૧૬૨ આ પ્રમાણે જેઓ કહે છે તે યોગ્ય નથી, કેમકે જો મતિ અનક્ષરજ (અક્ષરાભિલાપ રહિતજ) હોય તો નિરભિલાપ્ય હોવાથી સ્થાણુ આદિ વસ્તુમાં ઇહા વિગેરે પ્રવર્તે નહિ. કેમકે તે મતિમાં અનક્ષરપણે સ્થાણુઆદિવિકલ્પનો અભાવ હોવાથી "આ સ્થાણુ છે, કે પુરૂષ છે" ઇત્યાદિ પર્યાયોના વસ્તુધર્મનો વિવેક ન થાય. (અન્વય-વ્યતિરેક આદિથી બોધ ન થાય.) જે અનક્ષરજ્ઞાન છે તેમાં અવગ્રહની પેઠે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોનો વિવેક નથી, તેવીજ રીતે ઈહાદિ પણ અનક્ષર હોવાથી તેમાં પણ આ સ્થાણુપુરૂષાદિ પર્યાયોનો વિવેક ઘટશે નહિ. ૧૬૩

આગમમાં મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનુ કહ્યુ છે. એક અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારનુ જ્ઞાન તે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન અને બીજુ ઔત્પત્તિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ તે અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન. અહી એમ કહેવામા આવે કે જો આગમમા પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતનિશ્રિતપણે કહ્યુ છે તો અક્ષરાત્મકશ્રુતથી એ સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક થયો, કઈ મતિથી થયો નહિ, કેમકે મતિ તો સ્વયં અનક્ષર છે. આવુ ઉપરોક્ત કથન અયોગ્ય છે, કેમકે એમ માનવાથી તો એ સ્થાણુ પુરૂષાદિપર્યાયનો વિવેક એ શ્રુતનો વ્યાપાર થયો. હવે જો સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક અક્ષરાત્મક હોવાથી શ્રુતવ્યાપાર માનીએ તો અવગ્રહ સિવાયના ઇહા-અપાય વિગેરે મતિજ્ઞાનના સર્વ ભેદોનો અભાવજ થાય. ૧૬૪

શ્રુતવ્યાપારથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિનો વિવેક કરનારાને તે જ્ઞાન શ્રુત નથી, પણ-મતિનો અભાવ થવાના ભયથી તેને મતિજ્ઞાનપણે માનિએ છીએ એમ કહેવામા આવે તો એક બાજુ સાધતાં બીજી બાજુ તૂટશે. કારણકે એમ માનવાથી તો શ્રુતનોજ અભાવ થશે. કેમકે ચરણ કરણાદિ જણાવનાર આચારાદિ અન્ય શ્રુતવ્યાપાર પણ અક્ષરાત્મક હોવાથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયના વિવેકની પેઠે તે પણ મતિજ્ઞાન થશે. અને શ્રુતનો અભાવ થશે. સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયનો વિવેક તે મતિ પણ થશે અને શ્રુત પણ થશે. એમ માનવાથી બેમાથી એકનો પણ અભાવ નહિ થાય. એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ઠીક નથી. ૧૬૫ કારણ કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયના વિવેકરૂપ મતિજ્ઞાનના કાળમા પણ જો શ્રુતજ્ઞાન માનવામા આવે તો એકજ કાળે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થાય. પરન્તુ એમ થવુ અયોગ્ય છે, કેમકે એકજ કાળે બે ઉપયોગનો આગમમા નિષેધ કર્યો છે. અથવા આ દોષના ભયથી એક કાળે એકજ ઉપયોગ માનતાં વિવેકકાળે મતિ અથવા શ્રુતજ્ઞાન માનવુ પડશે. પણ તેમા શ્રુતજ્ઞાનતો માની શકાશે નહિ, માત્ર મતિજ્ઞાનજ માનવુ પડશે. કારણ કે "સાવકાશ અને અનવકાશવિધિમા અનવકાશવિધિ બળવાન્ છે" એ ન્યાયથી બીજે સ્થળે મતિજ્ઞાનને અવકાશ નથી તેથી અહી મતિજ્ઞાનજ માનવુ પડશે. શ્રુતજ્ઞાનને તો અન્યત્ર આચારાદિ શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનમાં અવકાશ છે તેથી ત્યા શ્રુત માનવુ ઉચિત છે. આમ હોવાથી સ્થાણુ પુરૂષાદિનો અક્ષરાભિલાપયુક્ત વિવેક મતિથીજ થયો. પણ શ્રુતથી નહિ. આથી એ સિદ્ધ થયુ કે મતિજ્ઞાન એકાન્તે અનક્ષર નથી. ૧૬૬ વળી સ્થાણુ પુરૂષાદિનો વિવેક કરવાવડે અક્ષરને અનુસરતા પ્રમાતાનુ જ્ઞાન શ્રુતનિશ્રિત છે, એમ કહેવામા આવે તો ઔત્પત્તિકી વિગેરે ચાર બુદ્ધિઓ પણ શ્રુતનિશ્રિત માનવી પડશે. કેમકે તે પણ અક્ષરયુક્ત છે. તેમાંએ ઇહા વિગેરે અક્ષરાભિલાપ થાય છે. પરન્તુ એમ નથી, આગમમાં એ ચારે બુદ્ધિને અશ્રુતનિશ્રિત કહેલ છે. ૧૬૭ પુનઃ એમ કહેવામાં આવે, કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયને

જાણનાર-વ્યક્તિ શ્રુતજ્ઞાનવડે નથી જાણતો, તો પછી અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્રિતજ છે એમ આગમમા શાથી કહ્યુ ? મતિ તો સ્વય અનક્ષરજ છે, અને જે ઇહા વિગેરે અક્ષરાત્મક છે તેમાં જો શ્રુતનિશ્રિતપણુ ન માનીએ તો તે બીજી રીતે કેમ ઘટે ?

ઉપરનુ સર્વ કથન "શ્રતનિશ્રિત" શબ્દનો અર્થ સમજ્યા વિનાનુ છે. તેથી તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવુ અહી ઉચિત છે, શ્રુત બે પ્રકારનુ છે. એક પરોપદેશરૂપ અને બીજુ આગમ ગ્રન્થરૂપ, ૧૬૮ તેવા શ્રુતવડે વ્યવહાર કાળની પૂર્વે સસ્કાર વાળી જેની બુદ્ધિ થએલી હોય એવા સાધુઆદિને હમણાં વ્યવહારકાળે શ્રુતની અપેક્ષા વિના જે જ્ઞાન થાય છે તે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનને આગમમાં "શ્રુતનિશ્રિત" કહ્યુ છે, તે સિવાયનુ શ્રુતસસ્કારની અપેક્ષાવિના જે સ્વાભાવિક જ્ઞાન થાય તે ઔત્પાતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ-અશ્રુતનિશ્રિત છે.

પૂર્વે નહિ જોએલ, નહિ સાંભળેલ અને નહિ વિચારેલ અર્થને-વિશુદ્ધપણે ગ્રહણ કરનાર, અવ્યાહત ફળ યોગવાળી બુદ્ધિ, તે-ઔત્પાતિકી બુદ્ધી છે.

દુ ખે વહન કરી શકાય એવા મોટા કાર્યના ભારનો નિસ્તાર કરવામાં સમર્થ, ધર્મ-અર્થ ને કામ એ ત્રિવર્ગનુ પ્રતિપાદન કરનાર એવા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરનારી સારભૂત અને ઉભય લોકમાં ફળદાયી-એવી જે બુદ્ધિ તે વૈનયિકી બુદ્ધિ છે.

વિવક્ષિત કાર્યમાં મનના પરોવાથી તેના પરમાર્થને જાણનાર, કાર્યના અભ્યાસ અને વિચારથી વિસ્તાર પામેલ, સારૂ કર્યું એમ વિદ્વાનોથી પ્રશસા પામે તેવા ફળવાળી બુદ્ધિ, તે કર્મજા બુદ્ધિ છે.

અનુમાન, હેતુ, અને દૃષ્ટાન્તથી અર્થને સાધનાર વયોવિપાકના પરિણામવાળી, તથા અભ્યુદય અને મોક્ષરૂપ ફળવાળી બુદ્ધિ તે પારિણામિકી બુદ્ધિ છે.

ઉપરોક્ત બુદ્ધિચતુષ્કમાંથી વૈનયિકીબુદ્ધિમાં શ્રુતનિશ્રિતપણુ છે, કારણ કે-"ત્રિવર્ગનુ પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરવા ભૂતપણુ" શ્રુતના અભ્યાસવિના બનતુ નથી. પણ એ બુદ્ધિચતુષ્કને આગમમાં અશ્રુતનિશ્રિત કહેલ છે, આથી પૂર્વાપર વિસવાદ જેવુ જણાય છે. એ પ્રમાણે કોઇને શકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનુ કે-એમાં શ્રતનિશ્રિતપણુ છે, પરન્તુ બહુ અલ્પ છે, તેથી મતિચતુષ્કમાં બાહુલ્યતાનો અગીકાર કરીને તેમાં અશ્રુતનિશ્રિતપણુ કહ્યુ છે. એટલે વિસવાદ જેવુ કઇ નથી. આ સઘળા વિવેચનથી એ ફલિતાર્થ થયુ કે-પૂર્વે ૧૬૨મી ગાથામાં "મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર છે" એમ જે કહ્યું છે તે અયોગ્ય ઠર્યું. કારણ કે મતિને અનક્ષર માનવાથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયના વિવેકનો અભાવ થાય. અને મતિનુ શ્રુતનિશ્રિતપણુ તો પૂર્વે બીજી રીતે-સિદ્ધ કરેલુ છે. એટલે પુન કહેવાની આવશ્યકતા નથી. ૧૬૯

ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિ ઉપર રોહકનુ દૃષ્ટાન્ત

અવતી નગરીની પાસે (ગામમા એક ભરત નામનો નટ રહેતો હતો, તને પહેલી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થએલો રોહક નામનો ઔત્પાતિકીબુદ્ધિવાળો પુત્ર હતો પહેલી સ્ત્રી મરણ પામ ાથી ભરતે બીજી સ્ત્રી કરી હતી, તે સ્ત્રી રોહકને શોકનો પુત્ર જાણીને બરાબર ખાવા પીવાનું આપતી નહી, તેથી એક વખત રોહકે તેને કહ્યુ કે-માતા ! તું મને સારી રીતે રાખતી નથી, તો હુ તને તેનુ ફળ બતાવીશ. આથી તેની તે નવીમાતાએ કહ્યું કે-અરે નાદાન છોકરા ! તું મને શુ કરવાનો હતો ? રોહક બોલ્યો-માતા ! હુ એવુ કરીશ કે જેથી તું મારા પગે પડીશ નવી સ્ત્રીએ તેને નાદાન બાળક જાણીને તેની ઉપર કઇ ધ્યાન આપ્યુ નહી અને હમ્મેશની માફક બેદરકારીપણે વર્તવાનું ચાલુ રાખ્યુ. રોહકે એક દિવસ રાત્રિએ એકદમ અચાનક જાગીને પોતાના પિતાને કહ્યું કે-પિતાજી ! પિતાજી ! જુઓ આ કોઇ પુરૂષ જાય છે

ઘરમાથી નાશી જાય છે આ સાભળીને ભરતના મનમા ધારણા થઇ કે જરૂર મારી સ્ત્રી વ્યભિચારિણી છે નહિ તો રાત્રિના સમયે કોઇ અજાણ્યો પુરૂષ ઘરમાથી કેમ નીકળે ? આવા વહેમથી તે સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રહિત થયો, સ્ત્રી સાથે બોલવા ચાલવાનો વ્યવહાર પણ બધ કર્યો. આથી તે નવી સ્ત્રીએ માન્યુ કે જરૂર આ કામ રોહકનુ હોય એમ જણાય છે તેથી રોહકને પ્રીતિપૂર્વક બોલાવીને કહ્યુ કે-બેટા ! ત્હે આ શુ કર્યું કે જેથી તારા પિતા મારાથી એકદમ કઇ પણ કારણ વિના પરાઙ્‌મુખ થયા ? જો ત્હેજ એ પ્રમાણે કર્યું હોય તો હે પુત્ર ! મારો અપરાધ ક્ષમા કર અને જેમ તારા પિતા મારાપર પ્રસન્ન થાય તેમ કર એના ઉત્તરમા રોહકે કહ્યુ-ઠીક છે હવે તુ એ માટે ખેદ ન કરીશ. હુ બધુ પાછુ ઠેકાણે લાવીશ. તે દિવસથી તે સ્ત્રી રોહકની સારી સભાલ બરાબર રાખવા લાગી, અને રોહક પણ પિતાનો પૂર્વનો વહેમ દૂર કરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો. એક દિવસ રાત્રિએ રોહકનો પિતા ચાદનીમા બેઠો હતો, તે વખતે રોહકે પોતાના શરીરની છાયાને આગળીથી બતાવીને પિતાને કહ્યુ કે-પિતાજી ! જુઓ ! જુઓ ! આ કોઇ પુરૂષ જાય છે ! પિતાએ કહ્યુ કે મને જલ્દી બતાવ. ત્યારે રોહકે આગળીવડે પોતાની છાયા બતાવીને કહ્યુ કે જુઓ આ રહ્યો, મ્હે તેને રોકી રાખ્યો છે રોહકની આ બાળચેષ્ટા જોઇને ભરતે વિચાર્યું કે ખરેખર આણે પહેલા પણ આવોજ પુરૂષ જોયો હશે નાદાન બાળકના બોલના પર વિશ્વાસ રાખીને મ્હે નકામો મારી સ્ત્રીપર વહેમ લીધો, પણ એ ઠીક ન કર્યું આવા નિશ્ચયથી તેનો પૂર્વનો વહેમ સ્ત્રીઉપરથી દૂર થયો, અને તે દિવસથી તે તેનાપર અનુરાગવાળો થયો રોહકે વિચાર્યું કે મ્હે મારી ઓરમાન માતાનું અપ્રિય કર્યુ છે તેથી તેનો બદલો લેવાને તે કોઈ વખત મને વિષ વિગેરેથી મારી નાખશે, માટે મ્હારે તેનાથી દરરોજ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે એમ વિચારીને તે હમ્મેશા પોતાના પિતાની સાથેજ જમવા બેસે

એક વખત ભરત કઇ કામ પ્રસગે અવન્તી જવા તૈયાર થયો તેની સાથે રોહક પણ જવાને તૈયાર થયો અવન્તીમા બન્ને પિતા પુત્ર ગયા ત્યા નગરની શોભા જોઇને રોહક વિસ્મય પામ્યો કામ પૂરૂ કરીને પિતા-પુત્ર પાછા ઘેર જવાને નિકળ્યા નગર બહાર આવ્યા એટલે ભરત કઈ ચીજ લેવાની ભૂલી ગયો, તેથી રોહકને ક્ષિપ્રાનદીના તટપર બેસાડીને પોતે પાછો શહેરમા ગયો રોહકે નદીના કાઠામા રહીને રમત કરતા કરતા કિલ્લા સહિત આખી નગરી રેતીમા આલેખી તેવામા અશ્વપર બેસી ફરવા ગએલ તે નગરીનો રાજા ત્યા થઇને નીકળ્યા, એટલે રોહકે કહ્યુ અરે રાજકુમાર ! એ માર્ગ ન ચાલો રાજાએ કહ્યુ એ માર્ગે ન ચાલવાનુ કારણ ? રોહકે કહ્યુ-એમા કારણ શુ પૂછો છો ? આ રાજ દરબાર છે તે તમે નથી જોતા ? રાજાએ નીચે ઉતરીને જોયુ તો આખી નગરી બરાબર આલેખેલી જોઇ તેથી રાજાએ પૂછ્યુ-અરે બાલક ! તે આ નગરી પહેલા કોઈવાર જોઇ છે, કે આજેજ જોઇ ? રોહકે કહ્યુ-ના, પહેલા જોઇ નથી, આજેજ પ્રથમ જોઇ છે આથી વિસ્મય થએલા રાજાએ વિચાર્યું કે અહો ! આ બાળકની બુદ્ધિ કેવી તીવ્ર છે ? પછી રાજાએ તેનુ નામ પૂછ્યુ એટલે તે બોલ્યો, કે-મારૂ નામ રોહક છે આ વાતચીત ચાલે છે એવામા રોહકનો પિતા શહેરમાથી આવ્યો એટલે તેની સાથે રોહક પોતાને ગામ ગયો

રોહક ગયા પછી રાજાએ વિચાર્યુ કે મારે ચારસોને નવાણુ પ્રધાનો છે, પરન્તુ તે સર્વની બુદ્ધિ એકજ પ્રધાનમા હોય એવો એક પ્રધાન હોય તો ઘણું સારૂ, કેમકે એથી રાજ્યનો પ્રતાપ વૃદ્ધિ પામે આ પ્રમાણે વિચારીને રોહકની પરીક્ષા કરવાને રાજાએ રોહકના ગામના મુખ્ય માણસોને ઉદ્દેશીને એવો હુકમ કર્યો કે-તમારા ગામની બહાર એક મોટી શિલા છે તે શિલાને ઉપાડયા સિવાય રાજાને બેસવા યોગ્ય મડપ કરીને એ શિલાનુ તેના ઉપર ઢાકણુ કરો. ” આ પ્રમાણે રાજાનો હુકમ સાભળીને ગામના સર્વ લોકો અનેક પ્રકારની ચિન્તા કરવા લાગ્યા વિચાર કરતા મધ્યાન્હ સમય થયો, તે વખતે રોહક તેના પિતાને જમવા તેડવા આવ્યો, એટલે તેના પિતાએ કહ્યુ બેટા ! તુ બાળક હોવાથી નિશ્ચિત છે, એટલે ગામના કષ્ટને જાણતો નથી, અમને તો કઇ પણ ચેન પડતું નથી, એટલે ખાવા પીવાનુ કયાથી

સૂઝે ? આથી રોહકે પૂછયુ—પિતાજી એવુ શુ કષ્ટ છે ? કે જેથી સર્વને આટલી બધી ચિન્તા થાય છે તેના ઉત્તરમા તેના પિતાએ રાજાની આજ્ઞા કહી સભળાવી, એટલે રોહકે કહ્યુ'—ઓહો ! એમા એટલી બધી ચિન્તા શા માટે કરો છો ? મંડપ કરવાને એ શિલાની નીચે ખોદવાનુ શરૂ કરો, પછી જ્યા જ્યા જોઇએ ત્યા ત્યા થાભલા મુકો અને શિલાને ઉપાડયા સિવાય ભોયરાની જેમ ફરતી ભીંત વિગેરે કરો એટલે રાજાને યોગ્ય મડપ તૈયાર કરી શકાશે આ યુક્તિ સાભળીને સર્વ લોકો હર્ષ પામીને ભોજન માટે ઉઠયા, પછી રોહકના કહ્યા મુજબ ખોદીને મડપ તૈયાર કર્યો રાજા પણ એ મડપ જોઇને પ્રસન્ન થયો, તપાસ કરતા માલુમ પડ્યુ કે આ મડપ રોહકની બુદ્ધિના અનુસારે થયો છે.

ફરી બીજી વખત રાજાએ એજ ગામમા એક ઘેટુ મોકલીને હુકમ કર્યો કે—" આ ઘેટું અત્યારે જેટલુ તોલમા છે, તેટલું પાછુ પદર દિવસે આપવુ તોલમા જરા પણ ન્યૂનાધિક ન થવું જોઇએ " રાજાની આ આજ્ઞા સાભળીને ગામના સર્વ લોકો એકઠા થયા; અને રોહકને બોલાવીને રાજાની આજ્ઞા કહી સભળાવી ને ઉપાય પૂછયો, એટલે રોહકે કહ્યું કે જંગલમાથી એક વરૂ પકડી લાવીને ઘેટા પાસે બાધો, પછી ઘેટાને દરરોજ સારો પુષ્ટિકારક ખોરાક આપો પણ તે વરૂના ભયથી બધો ખોરાક નિરર્થક થશે, અને ઘેટાનુ જે તોલ છે તે તેટલુજ કાયમ રહેશે રોહકના કહેવાથી લોકોએ તે પ્રમાણે કરીને પદર દિવસે ઘેટો પાછો મોકલ્યો રાજાએ તોલી જોયો તો તેનું જે વજન હતું તે કાયમ હતું જરા પણ ન્યૂનાધિક થયુ ન હતું તપાસ કરતાં જણાયુ કે એ પણ રોહકની બુદ્ધિનુજ પરિણામ હતું તે પછી રાજાએ એક કૂકડો તે ગામપર મોકલાવીને આજ્ઞા કરી કે—આ કૂકડાને બીજા કૂકડા સિવાય યુદ્ધ કરાવવુ. ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી તે કૂકડા સામે એક આરીસો મૂકયો તેમાના પ્રતિબિંબથી કૂકડાએ બીજો કૂકડો જાણીને અહકારથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માડયુ રાજાના ગુપ્ત માણસોએ એ હકીકત રાજાને કહી એટલે રાજા પ્રસન્ન થયો ફરી પાછી રાજાએ આજ્ઞા કરી કે—" નદીની રેતીના દોરડા વણીને મોકલાવો " રાજાની આવી બીલકુલ અસભવિત આજ્ઞા સાભળીને લોકો ગભરાઇ ગયા એટલે રોહકે કહ્યુ કે રાજાને એમ કહેવરાવો કે મહારાજ ! તમારા ભડારમા રેતીના જુના દોરડા પડયા હશે તેમાથી નમુનો જોવા માટે એક દોરડુ મોકલાવો, કે જેથી તેના અનુસારે તેવા દોરડા વણીને અમે મોકલાવીએ, લોકોએ તે પ્રમાણે કહેવરાવ્યુ તેથી રાજા કઇ પણ બીજો હુકમ કર્યા સિવાય મૌન રહ્યો ફરી એક વખત રાજાએ મરવાની તૈયારીવાળો રોગી અને વૃદ્ધ હાથી તે ગામમા મોકલ્યો, અને તે સાથે કહેવરાવ્યુ કે " આ હાથી મરી ગયો " એમ કહ્યા વિના દરરોજ તેના ખબર મને મોકલવા. હાથી આવ્યા પછી તેજ રાત્રિએ મરી ગયો, એટલે બીજે દિવસે રોહકના કહેવા મુજબ ગામના અધિકારીએ રાજા પાસે જઇને કહ્યુ કે-મહારાજ ! આજે હાથી બેસતો નથી, ઊઠતો નથી, આહાર નીહાર કરતો નથી, અને બીજી કઇ પણ ચેષ્ટા કરતો નથી એ સાભળીને રાજાએ કહ્યું, ત્યારે શુ હાથી મરી ગયો ? આવનાર માણસે કહ્યુ—મહારાજ ! આપ એમ કહોછો, હું એમ નથી કહેતો આ સાભળીને રાજા ખુશ થયો ફરીથી રાજાએ આજ્ઞા કરી કે—તમારા ગામના કુવાનુ પાણી ઘણું સારૂ છે માટે તે કુવો અહી મોકલો ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી રાજાને કહેવરાવ્યુ કે-મહારાજ ! ગામડાના લોકોની પેઠે ગામડાનો કુવો પણ સ્વભાવથી જ બીકણુ હોય છે, માટે નગરનો માર્ગ બતાવનાર એક ત્યાનો કુવો અહી મોકલો એટલે તેની સાથે અમારા ગામનો કુવો ત્યાં આવે, આ પ્રમાણે સાભળીને રાજા ખુશી થયો, તે સાથે પાછો હુકમ કર્યો કે અગ્નિના સબંધ વિના ખીર રાધીને મોકલો રાજાની એ આજ્ઞાનુ પાલન કરવાને ગામના લોકોએ રોહકના કહેવા મુજબ ચોખાને ઘણા પાણીમા પલાળીને સૂર્યના કિરણોથી તપાવ્યા, પછી ચોખાની તપેલીમાં દૂધ નાખીને તે પલાલ વિગેરે ઘાસની બાફમા મૂકી, એટલે ખીર તૈયાર થઇ, તે રાજાને મોકલાવી. આ રીતે દરેક પરીક્ષામા રોહક પસાર થયો એટલે રાજાએ તેની અતિશય બુદ્ધિ જાણીને તેને પોતાની પાસે બોલાવવાને આજ્ઞા કરી, અને કહ્યું કે—રોહકે અમારી પાસે હાજર થવુ, પણ શુક્લપક્ષ

કે કૃષ્ણપક્ષમા આવવુ નહિ, રાત્રિએ અથવા દિવસે આવવુ નહિ, માર્ગે કે ઉન્માર્ગે આવવુ નહિ, સ્નાન કરીને અથવા સ્નાન કર્યા વિના આવવુ નહિ તડકાના કે છાયામા પણ આવવુ નહિ, એ પ્રમાણે રાજાની આજ્ઞા જાણીને રોહકે કઠ સુધી સ્નાન કર્યું, અને ગાડાના ચીલાના મધ્ય ભાગને રસ્તે ઘેટા ઉપર બેસીને માથે ચાલણીનુ છત્ર ધારણ કરીને સધ્યાસમયે અમાવાસ્યા ઉપરાત પડવાને દિવસે રાજાની પાસે ગયો, ત્યા ખાલી હાથે રાજા દેવ અને ગુરૂનુ દર્શન કરવુ નહિ એવી લોકની શ્રુતિથી માટીનો એક પિડ હાથમા રાખીને રાજાને પ્રણામ કરી તે પિડ રાજાની પાસે ભેટ તરીકે મૂકયો એટલે રાજાએ પુછ્યુ–રોહક ! આ શુ લાવ્યો ? રોહકે ઉત્તર આપ્યો–મહારાજ ! આપ પૃથ્વીના પતિ છો, તેથી હુ આ ભેટ લાવ્યો છુ આ સાભળી રાજા પ્રસન્ન થયો તે રાત્રિએ રોહકને રાજાએ પોતાની પાસે સુવાડયો રાત્રિનો પહેલો પ્રહર વીત્યા પછી રાજાએ તેને બોલાવ્યો–અરે રોહક ! તુ જાગે છે કે ઉઘે છે ? રોહકે ઉત્તર આપ્યો–પ્રભો ! હું જાગુ છુ રાજાએ કહ્યુ–જો જાગે છે તો શો વિચાર કરે છે ? રોહકે ઉત્તર આપ્યો–પ્રભો ! હુ એ વિચાર કરતો હતો કે પીપળાના પાનાનુ ડીંટુ મોટુ કે તેની શિખા મોટી ? એ સાભળીને રાજાને પણ સશય થયો, તેથી તેને પૂછ્યુ–રોહક ! તે ઠીક વીચાર કર્યો છે, પણ હવે તેનો નિર્ણય શો કર્યો ઉત્તરમાં રોહકે કહ્યુ–જ્યા સુધી શિખાનો અગ્ર ભાગ સુકાઈ જાય ત્યાસુધી બન્ને સરખા હોય છે બીજો પ્રહર પૂર્ણ થયા પછી ફરી રાજાએ પૂછ્યુ કે–અરે રોહક ! જાગે છે કે ઉઘે છે ? રોહકે ઉત્તર આપ્યો–દેવ ! જાગુ છુ જો જાગે છે તો વળી શો વિચાર કરે છે ? ઉત્તર આપ્યો કે-દેવ ! હું એ વિચાર કરૂછુ કે બકરીના પેટમાંથી સરાણે ઉતારી હોય તેવી તેની લીડીઓ બરાબર ગોળ થઈને બહાર નીકળે છે તેનુ શુ કારણ ? એના નિર્ણય માટે રાજાએ એનેજ પુછ્યુ, એટલે તે બોલ્યો કે બકરીના પેટમા સવર્ત્તક નામનો વાયુ છે, તેના પ્રભાવથી તે લીડીઓ ગોળ થાય છે આ પછી રોહક સુઇ ગયો, ત્રીજા પ્રહરે રાજાએ પુન પૂછ્યુ–રોહક ! જાગે છે કે ઉઘે છે ? ઉત્તરમા રોહકે જણાવ્યુ કે-પ્રભો ! હુ વિચાર કરૂછુ કે ખીસકોલીનુ શરીર જેવડુ છે તેવડુજ તેનું પુછડુ હશે કે કઇ ન્યૂનાધિક હશે ? રાજાએ એના નિર્ણય માટે એનેજ પૂછ્યુ એટલે તેણે કહ્યુ કે-દેવ ! તે બન્ને સરખા હોય છે તે પછી ચોથે પ્રહરે–પ્રાતકાળે રાજા જાગ્યો, તે વખતે રોહકને બોલાવ્યો પણ આખી રાત્રિના ઉજાગરાને લીધે નિદ્રાવશ હોવાથી જવાબ ન આપ્યો એટલે રાજાએ ગમ્મત કરવાની ખાતર રોહકને સહેજ સોટી વગાડી, એટલે રોહક જાગી ઉઠયો ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું અરે રોહક ! કેમ ઉંઘે છે ? રોહકે કહ્યુ મહારાજ ! જાગુછુ જો જાગે છે તો ઘણી વારે ઉત્તર કેમ આપ્યો ? તેણે જવાબ આપ્યો દેવ ! હું બહુ ઉડા વિચારમા હતો, તેનો નિર્ણય કરવામા ચિત્ત રોકાયુ હતુ, તેથી ઉત્તર આપતા વાર લાગી, રાજાએ કહ્યુ એવા કયા ઉડા વિચારમા હતો કે જેથી નિર્ણય કરવામા એટલો બધો વખત લાગ્યો રોહકે ગભરાયા વિના કહ્યુ–સ્વામી ! હુ એ વિચાર કરતો હતો કે આ રાજા કેટલા પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયો હશે ? એ સાભળી રાજા થોડીવાર મૈન રહ્યો, પછી થોડીવારે પૂછ્યુ–બોલ હું કેટલા પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયો છુ ? ઉત્તરમા રોહકે કહ્યુ–પાચ પુરૂષથી, ફરી રાજાએ પૂછ્યુ–કયા કયા પાચ પાચ પુરૂષથી ? રોહકે કહ્યુ–એક કુબેર ભડારીથી, કેમકે કુબે ના જેવી દાન શક્તિ છે બીજા ચડાળથી કેમકે શત્રુના સમૂહ ઉપર તમો ચડાળ જેવો કોપ કરોછો ત્રીજા ધોબીથી કેમકે ધોબી જેમ વસ્ત્રને નીચોવીને પાણી કાઢી નાખે છે તેમ તમે પણ માણસોને નીચોવીને તેનુ ધન લઇ લ્યોછો, ચોથા વીછીથી, કેમકે તમે ભરનિદ્રામા સુતેલા બાળકને પણ નિર્દય વીછીના ડખની જેમ સોટી મારીને પીડા ઉપજાવો છો. પાચમા તમારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયા છો કે જેણે તમને આ રાજ્યપર સ્થાપન કર્યા છે આ સાભળીને રાજા ઘણું આશ્ચર્ય પામીને એકાન્તમા પોતાની માતા પાસે જઇને નમન કરી પૂછ્યુ–માતા ! કહો હું કટલા પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયો છુ ? માતાએ આવા પ્રશ્નથી વિસ્મય પામીને કહ્યું–બેટા ! તુ એ શુ પૂછે છે ? તું તારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયો છે રાજાએ રોહક કહેલી હકીકત પ્રગટ કરીને કહ્યુ–માતા ! રોહકની બુદ્ધિ પ્રાય ખોટી નથી, માટે જે હોય તે સત્ય કહો. આ પ્રમાણે ઘણા આગ્રહથી પૂછ્યુ એટલે રાજાની

માતાએ કહ્યુ–પુત્ર ! સાભળ જ્યારે તુ ગર્ભમા હતો ત્યારે એક દિવસ હુ નગર બહાર ઉદ્યાનમાં કુબેરદેવની પૂજા કરવા ગઇ, ત્યા તે પ્રતિમાનુ અત્યન્ત સ્વરૂપ જોઇને મે તેનો હાથવડે સ્પર્શ કર્યો એટલે મને કામ વ્યાપ્ત થવાથી ભોગની વાછા થઇ, ત્યાથી પાછા આવતા માર્ગમા એક સ્વરૂપવાન્ ચડાળને જોઇ તેની સાથે ભોગની ઇચ્છા થઈ આગળ જતાં એક સ્વરૂપવાન્ ધોબીને જોઇને પણ તેવીજ ઇચ્છા થઈ. પછી મહેલમા આવી ત્યારે તે દિવસે ઉત્સવ હોવાથી ખાવાને માટે લોટનો વીંછી કર્યો હતો, મે તેને હાથમા લીધો, તેના સ્પર્શથી કામોદ્દીપન થવાથી તેની સાથે પણ ભોગની ઇચ્છા થઈ. આ પ્રમાણે ઇચ્છા માત્રથી તારે બીજા ચાર પિતા થયા હતા, બાકી પરમાર્થથી તો એક તારો પિતાજ સત્ય પિતા છે. આ સાભળીને રાજા રોહકની બુદ્ધિથી ઘણું વિસ્મય પામ્યો, અને તેથી તેને સર્વ પ્રધાનોમાં મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો

(ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ ઉપર આ સિવાય ૧ નગરના ધૂર્તનું–૨ આમ્રવૃક્ષનું–૩ શ્રેણિકરાજાની મુદ્રિકાનું–૪ સૂતર અને ઊનના પટનું–૫ સરટનુ–૬ કાગડાની સખ્યાનું–૭ વિષ્ઠાનું–૮ હસ્તિના તોલનું–૯ ભાંડનું–૧૦ લાખની ગોળીનુ–૧૧ સ્તભનુ–૧૨ ક્ષુલ્લકનું–૧૩ માર્ગમાં મળેલી વ્યન્તરીનુ–૧૪ એક સ્ત્રીનુ–૧૫ પતિનુ–૧૬ બે સ્ત્રીના એક પુત્રનુ–૧૭ મધુયુક્ત સિત્થનુ–૧૮ મુદ્રિકાનુ–૧૯ સિક્કાઓનુ–૨૦ સુવર્ણના સિક્કાનુ–૨૧ ભિક્ષુકનુ–૨૨ બાળકના નિધાનનુ–૨૩ ધનુર્વિદ્યાની શિક્ષાનું–૨૪ અર્થશાસ્ત્રનુ–૨૫ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે લઉ એ વાક્યનુ–૨૬ સિદ્ધપુત્રનુ ઇત્યાદિ ઉદાહરણો છે, તે બધા નદીસૂત્રમા મલયગિરિજી મહારાજકૃત ટીકામાથી પા ૧૪૪ થી જાણી લેવા.)

વૈનયિકીબુદ્ધિ ઉપર નિમિત્ત જાણનાર બે શિષ્યનુ ઉદાહરણ. તે આ પ્રમાણે–કોઇ સિદ્ધપુત્ર પાસે તેના બે શિષ્યો નિમિત્ત શાસ્ત્ર ભણતા હતા તેમાંનો એક શિષ્ય બહુમાનપૂર્વક ગુરૂનો વિનય કરીને તે જે કઈ કહે તે સર્વ બરાબર ચિત્તમા ધારણ કરીને નિરન્તર તેનો વિચાર કરતો હતો. વિચાર કરતા જે કોઇ સ્થળે સદેહ પડતો તે બાબત પુન ગુરૂ પાસે આવીને વિનયપૂર્વક પૂછીને નિ સદેહ થતો એ પ્રમાણે હમ્મેશા વિચાર પૂર્વક શાસ્ત્રાર્થનુ ચિન્તન કરતા તેની બુદ્ધિ ઘણી ઉત્કૃષ્ટ થઇ બીજો શિષ્ય તેથી વિપરીત–ઉપરોક્ત ગુણ રહિત હોવાથી તેની બુદ્ધિ તેવી ન થઇ.

એક દિવસ તે બને શિષ્યો ગુરૂના આજ્ઞાથી નજીકના ગામમા જવાને ચાલ્યા, માર્ગમાં જતા મોટા પગલા જોઇને વિનયવન્ત શિષ્યે બીજાને પૂછ્યુ–અરે ભાઇ ! આ પગલા કોના છે ? તેણે કહ્યુ–એ પગલા હાથીના છે, એમા શુ પૂછે છે ?, વિનયશાળીએ કહ્યું ના હાથીના નથી પણ હાથણીનાં છે, વળી તે ડાબી આખે કાણી છે, તેના પર બેસીને કોઇ રાણી ગએલી છે, વળી તે સૌભાગ્યવંતી અને સગર્ભા હોવાથી પ્રસવ વેદના અનુભવતી આજકાલમા પ્રસવ કરશે અને તેને પુત્ર જનમશે, આ સાભળીને અવિનીત બોલ્યો–એ શાથી જણાય ? વિનયવન્તે કહ્યુ આગળ ચાલો સર્વ પ્રગટ થશે તે પછી બંને જણા જ્યા જવાના હતા તે ગામની બહારના ભાગમા સરોવરના તીર ઉપર તબુમા રહેલી હાથણી જોઇ, તે સાથે હાથણી પણ ડાબી આખે કાણી છે એમ જાણ્યુ, એટલામા કોઇ દાસીએ કોઈ વૃદ્ધ પુરૂષને કહ્યુ કે મહારાજાને વધામણી આપો, મહારાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે આ સાંભળીને વિનયશાળીએ બીજાને કહ્યું ભાઈ ! જો સાભળ ? આ દાસીનુ વચન, મે કહ્યુ હતું તે યથાર્થ છે કે નહિ ? ઉત્તરમાં તણે કહ્યું–ભાઇ તે સર્વ મેં જાણ્યુ, તારૂ જ્ઞાન સત્ય છે તે પછી બન્ને જણા હાથ–પગ ધોઇને સરોવરના તીરના ઉપર રહેલ મોટા વડવૃક્ષની નીચે વિસામો લેવા બેઠા તે વખતે ત્યાં પાણી ભરવા આવેલી કોઈ વૃદ્ધ સ્ત્રીએ તેમની આકૃતિ જોઇને વિચાર્યુ કે જરૂર આ બન્ને વિદ્વાન હોય એમ જણાય છે, એમ માનીને તેણે પોતાનો પુત્ર પરદેશ ગએલો હતો તેના આગમન–સંબંધી તેઓને પૂછ્યુ કે ભાઇ ! મારો પુત્ર પરદેશ ગયો છે તે ક્યારે આવશે. ? આ પ્રશ્ન પૂછતાની સાથેજ તેના માથે જળથી ભરેલો ઘડો હતો તે પડીને ભાંગી ગયો, આથી વિચાર કર્યા વિના બોલનાર બીજા શિષ્યે કહ્યુ–ભાઇ ! તારો પુત્ર આ ઘડાની જેમ નાશ પામ્યો છે. તે સાંભળીને

વિચાર કરીને બોલનાર પહેલો શિષ્ય બોલ્યો—અરે ભાઇ ! એમ ન બોલ, એનો પુત્ર ઘેર આવ્યો છે. ડોશી મા ! ચિન્તા ન કરો, જુઓ તમારો પુત્ર અત્યારે ઘેર આવ્યો છે, તેનુ મુખ જોઇ આનદ પામો આ સાભળીને તે વૃદ્ધા તેને સેકડો આશીર્વાદ આપતી પોતાને ઘેર આવી, અને જુએ છે તો તરતજ આવીને વિસામો લેવા બેઠેલો પોતાનો પુત્ર જોયો પુત્રે ઉઠીને માતાને પ્રણામ કર્યા, માતાએ આશીર્વાદ આપીને નિમિત્તિયાઓની હકીકત કહી, પછી પુત્રને પૂછીને એક વસ્ત્રયુગલ અને કેટલાક રોકડા રૂપીઆ લઇને વિચાર કરનાર વિદ્વાન શિષ્યને આપ્યા આથી વિચાર કર્યા વિના બોલનાર બીજા શિષ્ય હૃદયમા ખેદ લાવીને ચિન્તવવા લાગ્યો કે જરૂર ગુરૂએ મને સારી રીતે ભણાવ્યો નથી, નહિ તો આ યથાર્થ નિમિત્ત જાણે છે, અને હુ નથી જાણતો તેનુ શુ કારણ ?

તે પછી ગુરૂનુ કાર્ય કરીને બન્ને જણા ગુરૂ પાસે આવ્યા, ગુરૂને જોતાજ પહેલા શિષ્યે બે હાથ જોડીને આનન્દાશ્રુ યુક્તપણે ગુરૂના ચરણમા નમસ્કાર કર્યો, અને બીજો શિષ્ય તો પત્થરના સ્તભની જેમ જરા પણ નમ્યા વિના માત્સર્ય અગ્નિથી ધુધવાતો અક્કડ થઇને ઊભો રહ્યો, તેને તે પ્રમાણે સ્થિર ઊભેલો જોઇને ગુરૂએ કહ્યુ—અરે ! કેમ નમ્યા વિના સ્તભની જેમ અક્કડ ઊભો છે ?, તેણે ઉત્તર આપ્યો હુ શા માટે નમુ ? જેને તમે સારી રીતે ભણાવ્યો છે તેજ નમશે ગુરૂએ કહ્યુ કેમ મે તને સારી રીતે નથી ભણાવ્યો ?, તેણે કહ્યુ ના, મને સારી રીતે નથી ભણાવ્યો એમ કહીને સર્વ પૂર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યુ આથી ગુરૂએ પહેલા શિષ્યને પૂછ્યુ—વત્સ ! કહે તે શી રીતે એ જાણ્યુ ?, ઉત્તરમા તેણે કહ્યુ—ભગવન્ ! હુ હમ્મેશા આપની પાસેથી જે શીખતો તેનો બરાબર વિચાર કરતો. તેજ પ્રમાણે અહીં પણ મે વિચાર કર્યો કે આ પગલા હાથીનાં છે એ તો સુપ્રતીત છે, પરન્તુ તે હાથીના છે કે હાથણીના છે ? એમ વિશેષ વિચાર કરતા તેણે લઘુશકા કરેલી તે ઉપરથી જાણ્યુ કે એ પગલા હાથણીના છે વળી માર્ગમાં જમણી બાજુની વાડપર ચડેલી લતાઓના પાદડા તેણે તોડેલા હતા, પણ ડાબી બાજુની લતાઓનાં પાદડા અખડિત હતા તેથી મે નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર આ હાથણી ડાબી આખે કાણી છે તથા એનાપર આરૂઢ થઇને ગએલ કોઇ રાજ પરિવાર હોવો જોઇએ, તે સિવાય એવા વાહનપર કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય મુસાફરી કરે નહિ, આગળ જતા હાથણી પરથી ઉતરીને લઘુશકા કરવા બેઠેલ હશે તે જોઇને મે નિશ્ચય કર્યો કે મુસાફરી કરનાર કોઇ રાજરાણી છે, વળી ત્યા વૃક્ષપર લાગેલ રાતા વસ્ત્રના અશને જોઇને વિચાર્યુ કે તે સૌભાગ્યવતી હોવી જોઇએ, અને ભૂમિપર હાથ મૂકીને ઉભી થએલ છે એમ જણાયાથી તે ગર્ભવતી છે, એમ માન્યુ ઉભા થઇને ચાલતા પ્રથમ જમણો પગ ભારથી મૂકેલો જોઇને જાણ્યુ કે તે પ્રસૂતિની પીડાથી પીડાય છે, એટલે આજકાલમા તેને પુત્ર પ્રસવવો જોઇએ

વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પૂછ્યુ હતું, તેમા પણ તેણે કરેલા પ્રશ્નની પછી તરતજ ઘટ પડી જવાથી મે એમ વિચાર કર્યો કે જેમ આ ઘડો જ્યાથી ઉત્પન્ન થયો ત્યાજ પુન મળી ગયો તેવી રીતે આના પુત્ર પણ આને અત્યારે મળવો જોઇએ

આ પ્રમાણે વિનીતશિષ્યના કથનથી પ્રસન્ન થએલા ગુરૂએ તેને આનદપૂર્વક સ્નેહદૃષ્ટિએ જોઇને પ્રશસા કરીને બીજા શિષ્યને કહ્યુ કે ભાઇ ! આમા કેવળ તારોજ દોષ છે કે જે શીખ્યો તેનો તે વિચાર ન કર્યો, એમા અમારો લેશ માત્ર પણ દોષ નથી, કેમકે અમે તો માત્ર શાસ્ત્રના અર્થનો ઉપદેશજ કરી શકીએ, તેનો બરાબર વિચાર કરવો એ તમારૂ કામ છે આ ઉદાહરણમા વિચાર કરનાર શિષ્યની વૈનયિકી બુદ્ધિ જાણવી

આ ઉપરોક્ત ઉદાહરણ સિવાય અર્થશાસ્ત્રમા કલ્પક મત્રીનુ—લિપિજ્ઞાનનુ—ગણિત જ્ઞાનનુ—ખાતપજ્ઞાનનુ—અશ્વનુ—ગર્દભનુ—અશ્વલક્ષણ જાણનારનુ—ગ્રથીનુ વધનુ—રથિકનુ—ગણિકાનુ—ગુરૂએ ભણાવલ રાજપુત્રોનુ—દડલાયકનુ—દુર્ભાગી મનુષ્યનો ન્યાય કરતા રાજકુમાર અને પ્રધાનનુ ઇત્યાદિ ઉદાહરણો છે, તે નદીસૂત્રમાથી જોઇ લેવા

કર્મની બુદ્ધિ ઉપર હૈરણ્યક (સોની) ની બુદ્ધિનુ તથા ખેડુતની બુદ્ધિનુ ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે

એક હૈરણ્યક પોતાની બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતાથી અધકારમા પણ હાથના સ્પર્શમાત્રથી રૂપીઆની બરાબર પરીક્ષા કરતો આમા તે કર્મજા બુદ્ધિનુ જ પરિણામ છે બીજુ ખેડુતનુ છે, તે આ પ્રમાણે.

કોઈ ચોરે કોઇ વણીકના ઘરમા રાત્રિના વખતે પદ્મની આકૃતિએ ખાતર પાડીને ચોરી કરી સવારે પાછો તેજ ઘર આગલ ગુપચુપ આવીને ખાતર સબધી સમાચાર લોકોથી જાણવા લાગ્યો, લોકોએ તે કોતરેલ ખાતરની પ્રશસા કરી, તેવામા ત્યા એક ખેડુત આવેલો તે બોલ્યો એમાં આશ્ચર્યકારી શુ છે ? જે કાર્ય શિખેલ હોય અને હમ્મેશા તેનો અભ્યાસ કરે તો તે કાર્ય ઉત્કૃષ્ટ થાયજ એમા આશ્ચર્ય જેવુ શુ છે ? કઇજ નહિ ખેડુતના આ કથનથી પેલો ચોર મનમા ગુસ્સે થયો, અને બીજા લોકોને પૂછ્યુ કે આ કોણ છે ? લોકો પાસેથી જાણ્યુ કે તે ખેડુત છે અને અમુક સ્થળે રહે છે એ પ્રમાણે જાણીને એક દિવસ હાથમા છરી લઇને પેલા ખેડુતની પાસે ક્ષેત્રમા ગયો, ત્યાં જઇને કહ્યુ, કે અરે ખેડુત આજ હુ તારૂ ખૂન કરીશ ખેડુતે કહ્યુ શામાટે ?, ચોરે કહ્યુ —તે દિવસે તે ' પેલુ ' મેં પાડેલું ખાતર વખાણ્યુ નહી તે માટે ખેડુતે કહ્યું મે તે વખતે સત્યજ કહ્યુ હતુ કે જે માણસ જે કાર્યમા હમ્મેશાં અભ્યાસવાળો હોય છે તે માણુસ તે કામ ઘણુજ સારૂ કરે છે બીજાની વાત તો દૂર રહી, આ મારૂજ ઉદાહરણ જો, આ મારા હાથમા રહેલા મગના દાણા જો તું કહે તો સઘળા અવળામુખે પાડુ અથવા ઊર્ધ્વમુખે પાડુ અથવા એક બાજુ પડતા પાડું આ સાભળીને ચોર ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો કે બધા દાણા અવળામુખે પાડવા જોઇએ. ખેડુતે વસ્ત્ર પહોળુ કરીને બધા દાણા એજ પ્રમાણે નાખ્યા આથી ઘણું વિસ્મય પામેલો ચોર તેની વારવાર પ્રશંસા કરીને બોલ્યો કે જો તે મગના દાણા એ પ્રમાણે ન નાખ્યા હોત તો જરૂર હુ આજે તને મારી નાખત આમા ખેડુત અને ચોર બન્નેની કર્મજા બુદ્ધિ જાણવી આ સિવાય વણકર–ઝવેરી–ઘી વેચનાર–પ્લવક–દરજી–વર્ધકી (સુથાર)–આપૂપિક (કદોઈ) કુભાર–અને ચિતારાના ઉદાહરણો છે, તે પણ નદીસૂત્રથી જાણી લેવા.

પરિણામિકી બુદ્ધિ ઉપર ઘણા દષ્ટાતો છે ૧ તેમા ચડપ્રદ્યોત રાજાને તેના નગરમાથી બાધીને લાવવુ વિગરે બનાવ ઉપર અભયકુમારનુ ઉદાહરણ ૨ પોતાની સ્ત્રીનુ દુરાચરણ જોઇને ચારિત્ર ગ્રહણ કરનાર અને પોતાપર આવેલુ કલક દૂર કરનાર કાષ્ટશ્રેષ્ટિનુ ઉદાહરણ. ૩ મોદક ઉપર અતિશય પ્રીતિવાળા કોઇ કુમારને તે વધારે ખાવાથી અજીર્ણ થયુ, તેથી દુર્ગંધયુક્ત વાતોત્સર્ગ થએથી શરીરની અશુચિ ચિન્તવવા ઉપર કુમારનુ ઉદાહરણ ૪ ચારિત્ર પાળીને દેવલોકમા ગએલ પુષ્પવતીએ પોતાના પુત્રને સ્વર્ગ–નરકાદિનુ દર્શન કરાવ્યુ, તેનુ ઉદાહરણ ૫ શ્રી કાન્તાના પતિ ઉદિતોદય રાજાનુ ઉદાહરણ ૫ શ્રેણિકપુત્ર નદીષેણુ મુનિનુ ઉદાહરણ ૭ ચિલાતીપુત્રે પોતાની કન્યા સુસમાને મારી નાખી તેની પાછળ જતા તેનું માસ ભક્ષણ કરનાર ધનદત્ત શેઠનું ઉદાહરણ ૮ પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને તેને ભોગવવાની ઇચ્છા કરનાર શ્રાવકની વ્રત રક્ષણ કરાવનારી ચતુર ભાર્યાનુ ઉદાહરણ ૯ બ્રહ્મદત્ત ચક્રીને બચાવનાર વરધનુના પિતા અમાત્યનુ ઉદાહરણ. ૧૦ ક્ષપકના ગુણની પ્રશસા અને પોતાની નિન્દા કરનાર મુનિનુ ઉદાહરણ ૧૦ દીર્ઘ પૃષ્ઠ રાજાની ગુપ્ત લાવનાર બ્રહ્મદત્તના મિત્ર અમાત્ય પુત્ર વરધનુનુ ઉદાહરણ ૧૨ ચન્દ્રગુપ્તને ગાદીએ બેસારનાર ચાણાક્યનુ ઉદાહરણ ૧૩ સંઘનુ બહુમાન કરનાર વજ્રસ્વામીનુ ઉદાહરણ ૧૪ વૃદ્ધોને ચાહનાર રાજાનુ અને વૃદ્ધોનુ ઉદાહરણ ૧૫ કૃત્રિમ આમળાને ઓળખનારનુ ઉદાહરણ ૧૬ કુવામાં પડેલ મણી ગ્રહણ કરનાર કોઇ વૃદ્ધનુ ઉદાહરણ ૧૭ સર્પ ઉપર કરૂણા કરનાર ભગવન્ત મહાવીરનુ ઉદાહરણ ૧૮ ધર્મ કર્યા વિના મરણ પામીને ખડ્ગી જીવ થએલ શ્રાવકનુ ઉદાહરણ ૧૯ વિશાલા નગરીમા મુનિસુવ્રત સ્વામીની પાદુકા ઉખેડી નંખાવનાર કુલવાલુક મુનિનુ ઉદાહરણ આમાંના કેટલાક ઉદાહરણો પ્રસિદ્ધ અને કેટલાક અપ્રસિદ્ધ છે તે બધાં નન્દીસૂત્રથી જાણી લેવા.

જો મતિજ્ઞાન અનક્ષર ન હોય તો ૯૭ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ અક્ષર અને અનક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહ્યો છે તે ભેદ કેવી રીતે થાય? આવો પ્રશ્ન કરનારાએ ઉત્તરમાં સમજવુ કે-દ્રવ્યાક્ષર અને ભાવાક્ષર એમ બે પ્રકારે અક્ષર હોય છે. તેમાં જે પુસ્તકાદિમાં લખેલા અકારાદિ દાંત અથવા તાળુ જીભ આદિના સંયોગથી ઉચ્ચારાતા શબ્દ તે દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યઞ્જનાક્ષર કહેવાય છે, અને અન્તઃકરણમા સ્ફુરાયમાન થતુ અકારાદિ અક્ષરોનુ જ્ઞાન તે ભાવાક્ષર કહેવાય છે. આ ભાવાક્ષરની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન અક્ષર તથા અનક્ષર, એમ ઉભય સ્વરૂપવાળુ છે. કારણ મતિજ્ઞાનના અવગ્રહમા ભાવાક્ષર નથી તેથી અનક્ષર છે, અને ઈહા વિગેરેમાં ભાવાક્ષર છે તેથી તે સાક્ષર છે. દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યઞ્જનાક્ષરની અપેક્ષાએ તો મતિજ્ઞાન અનક્ષરજ છે. કારણ કે મતિજ્ઞાનમાં લખેલા અકારાદિ અક્ષરો અથવા શબ્દો ઉચ્ચારાતા નથી. તે અક્ષરો અથવા શબ્દો તો દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઢ છે (પ્રસિદ્ધ છે), દ્રવ્યમતિપણે રૂઢ નથી. તથા બન્ને પ્રકારનુ શ્રુત (દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત) સાક્ષર અને અનક્ષર એમ બને પ્રકારે છે. " ऊससियं नीससियं " ઈત્યાદિ વચનથી ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ-થુંકવુ-ખાંશી-છીંક-સુંઘવુ-અનુસ્વાર-ચપટી વગાડવી વિગેરે અનક્ષરશ્રુત છે. અને પુસ્તકાદિમાં લખેલુ તથા શબ્દોચ્ચારરૂપ દ્રવ્યશ્રુત સાક્ષર છે. ભાવશ્રુત પણ શ્રુતાનુસારી અકારાદિ વર્ણના વિજ્ઞાનાત્મક હોવાથી સાક્ષર છે, અને શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરરહિત હોવાથી અનક્ષર છે. શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરો દ્રવ્યશ્રુતાન્તર્ગત હોવાથી ભાવશ્રુતમા નથી. મતિ અને ભાવશ્રુતનો સાક્ષર-અનક્ષર કૃતભેદ નથી, બન્ને જ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે. માત્ર સામાન્યથી " શ્રુત " એમ કહેવાવડે તેમા દ્રવ્યશ્રુત જણાય છે, તેથી ત્યા દ્રવ્યશ્રુતની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાક્ષર છે, મતિમાં તો તે દ્રવ્યાક્ષર નથી. કેમકે તે દ્રવ્યમતિપણે રૂઢ નથી. એ રીતે દ્રવ્યાક્ષરની અપેક્ષાએ આ બે જ્ઞાનોમા સાક્ષર-અનક્ષર કૃત ભેદ છે. ૧૬૨-થી-૧૭૦.

હવે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે.

स-परप्पच्चायणओ भेओ मूएयराण वाऽभिहिओ ।
जं मूय मइनाणं स-परप्पच्चायगं सुत्तं ॥ १७१ ॥
सुयकारणं ति सद्दो सुयमिह सो परप्पबोहणं कुणइ ।
मइहेयवोऽवि हि पर बोहेंति कराइचिट्ठाओ ॥ १७२ ॥
न परप्पबोहयाइं जं दोऽवि सरूवओ मइ-सुयाइं ।
तक्कारणाइ दोण्हवि बोहेंति तओ न भेओ सिं ॥ १७३ ॥
दव्वसुयमसाहारणकारणओ परविबोहयं होज्जा ।
रूढं ति व दव्वसुयं सुय ति रूढा न दव्वमई ॥ १७४ ॥
सा वा सद्दत्थो च्चिय तया वि जं तम्मि पच्चओ होइ ।
कत्ता वि हु तदभावे तदभिप्पाओ कुणइ चिट्ठं ॥ १७५ ॥
मइ-सुयनाणविसेसो भणिओ तल्लक्खणाइभेएणं ।
पुव्वं आभिणिबोहियमुद्दिट्ठं तं परूवेस्सं ॥ १७६ ॥

સ્વ-પર પ્રત્યાયાકપણાથી મૂક અને વાચાળની પેઠે (મતિ-શ્રુતનો) ભેદ કહ્યો છે. મતિજ્ઞાન મૂક છે અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વપરપ્રત્યાયક હોવાથી અમૂક છે. શબ્દ, શ્રુતનુ કારણ હોવાથી શ્રુત છે, તે શબ્દ પરનો બોધ કરે છે. (એમ તો) મતિના હેતુભૂત હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ પણ પરને બોધ કરે છે. સ્વરૂપથી મતિ-શ્રુત પર પ્રબોધક નથી, બન્નેનાં કારણો પરપ્રબોધક છે, તેથી બન્નેનો ભેદ નથી. દ્રવ્યશ્રુત અસાધારણ કારણથી પરપ્રબોધક છે, અથવા શ્રુત દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઢ છે, તેમ દ્રવ્યમતિ રૂઢ નથી. તે ચેષ્ટા પણ શબ્દનો અર્થ જ છે, કેમકે તે વડે તેમા પ્રત્યય થાય છે. કર્તા પણ શબ્દના અભાવે તેવા અભિપ્રાયથી ચેષ્ટા કરે છે. (એ પ્રમાણે) મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો તફાવત તેના લક્ષણાદિ ભેદવડે કહ્યો. પ્રથમ આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહ્યુ છે, માટે હવે તેની પ્રરૂપણા કરીશ. ૧૭૧-૧૭૬,

કેટલાક આચાર્યો મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો તફાવત જણાવતા કહે છે કે-સ્વપરપ્રત્યાયકપણાથી મૂક અને અમૂકની પેઠે મતિ-શ્રુતમાં તફાવત છે. જેમ મુ ગો માણસ પોતાને જ પ્રતીતિ પમાડી શકે છે, પણ શબ્દના અભાવે બીજાને પ્રતીતિ પમાડી શકતો નથી. અને વાચાવાળો માણુસ વાણીવડે પોતાને તથા પરને પ્રતીતિ પમાડે છે. આ પ્રમાણે મુ ગા અને વાચાવાળા મનુષ્યમાં જેમ ભેદ છે તેમ મતિ અને શ્રુતમાં પણ ભેદ છે. બીજાને પ્રતીતિ કરાવવાના હેતુભૂત દ્રવ્યઅક્ષરના અભાવે મતિજ્ઞાન મૂક છે અને દ્રવ્યઅ .રના સદ્ભાવે શ્રુત જ્ઞાન પોતાને તથા પરને પ્રતીતિ કરાવેછે તેથી અમૂક છે. ૧૭૧

અહી શબ્દને તથા પુસ્તકાદિમા લખેલા અક્ષરોને શ્રુત કહેલ છે. કેમકે એ બન્ને શ્રુતનુ કારણ હોવાથી કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે. એ શબ્દ અને પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરો પરને બોધ કરે છે. એ રીતે શ્રુતજ્ઞાન શબ્દથી પરને પ્રતીતિ કરાવેછે. પણ પોતાના સ્વભાવથી નથી કરાવતુ.

આ પ્રમાણે જો તેઓની માન્યતા હોય તો તે શ્રુત મતિજ્ઞાનની સમાનજ થયુ. કેમકે એ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવે છે. જેમ શબ્દો અને લખેલા અક્ષરો અક્ષરાત્મક હોવાથી શ્રુતનુ કારણ છે. તેમ હાથ અને મસ્તકાદિની ચેષ્ટાઓ અક્ષર રહિત હોવાથી મતિ જ્ઞાનના કારણ છે. જેમકે-હાથ અને મુખનો સ યોગ કરવાથી ભોજનક્રિયા સ બ ધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે. મસ્તક હલાવવાથી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ સ બ ધી મતિ ઉત્પન્ન થાયછે. આ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવનાર છે. ૧૭૨

એ રીતે મતિજ્ઞાનના હેતુઓ પણ બીજાને બોધ કરે છે. તો પછી મતિશ્રુતમાં ભેદ શો રહ્યો ? કઈજ નહી. કારણ કે-અવધિઆદિ જ્ઞાનોની પેઠે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વસ્વરૂપથી પર પ્રબોધક નથી. કદી એમ કહેવામા આવે કે જે શબ્દાદિ શ્રુતનાં કારણ છે તે પરપ્રબોધક છે અને એજ કારણથી મતિજ્ઞાન કરતાં શ્રુતમા વિશેષતા છે. એ કથન ઠીક નથી, કેમકે એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરપ્રબોધક છે. જ્યારે એ રીતે બન્નેના કારણ પરપ્રબોધક છે તોપછી ઉભયમા ભેદ શો રહ્યો ? જ્યારે કઈ ભેદ ન રહ્યો ત્યારે એમ કેમ કહી શકાય કે મતિ-શ્રુત મૂક અને અમૂક હોવાથી ભેદવાળુ છે. ૧૭૩

વસ્તુત દ્રવ્યશ્રુત શ્રુતજ્ઞાનનુ અસાધારણ કારણ હોવાથી પરપ્રબોધક છે; પરન્તુ હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પરપ્રબોધક નથી. કેમકે તે ચેષ્ટાઓ તો મતિ-શ્રુત ઉભયનુ સાધારણ કારણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દાદિ દ્રવ્યશ્રુત મતિજ્ઞાન અને શ્રુતપૂર્વક હોવાથી જો કે અનન્તર

મતિના અવગ્રહ-ઈહા વિગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. તો પણ તે અક્ષરરૂપ હોવાથી મુખ્યપણે માત્ર શ્રુતજ્ઞાનનુ જ કારણ કહેવાય છે. આથી કારણરૂપે ઉપચાર કરવાથી તેનો શ્રુતમાં સમાવેશ થાય છે. વળી દ્રવ્યશ્રુત પરપ્રબોધક છે. એમ સર્વને જાણીતુ છે, એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ પરપ્રબોધક છે એમ કહેવુ યોગ્ય છે; પરન્તુ હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ મતિજ્ઞાનનુ અસાધારણ કારણ નથી, કેમકે હાથ અને મુખના સયોગાદિ રૂપ ચેષ્ટા જોવાથી માત્ર મતિસબધી અવગ્રહાદિ જ ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ તે સાથે "આ ખાવાને ઈચ્છે છે." ઈત્યાદિરૂપ શ્રુતાનુસારી વિકલ્પાત્મક શ્રુતજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ અસાધારણ કારણ ન હોવાથી ખરી રીતે મતિજ્ઞાનનુ કારણ જ નથી. અને તેથી કરીને તે ચેષ્ટાઓનો મતિજ્ઞાનમાં સમાવેશ થતો નથી. એટલે મતિજ્ઞાન પરપ્રબોધક પણ નથી. અથવા પુસ્તકાદિમાં લખેલુ આચારાંગાદિ ગ્રન્થરૂપ અને ગુરુએ કહેલ દેશનાના શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત પરપ્રબોધક થાય છે, કેમકે તે દ્રવ્યશ્રુત મોક્ષના અસાધારણ કારણભૂત ક્ષાયિક જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ વસ્તુનુ કારણ છે, તેથી તે દ્વારાએ શ્રુતજ્ઞાન પરપ્રબોધક છે, એમ કહી શકાય. અને હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓમાં જો કે મતિજ્ઞાનનુ કારણપણુ છે, તો પણ યથોક્ત વિશિષ્ટ એવો પરપ્રબોધ ધણુ કરીને તે ચેષ્ટાઓમાં નથી, આથી તે ચેષ્ટાઓ પરપ્રબોધક ન હોવાથી તે દ્વારાએ મતિજ્ઞાન પણ પરપ્રબોધક નથી. ૧૭૪

અથવા હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ ભલે મતિજ્ઞાનનુ કારણ હો, પરન્તુ તે ચેષ્ટાઓ આગમમાં દ્રવ્યમતિપણે પ્રસિદ્ધ નથી, અને પૂર્વે કહેલુ શ્રુતતો દ્રવ્ય શ્રુતપણે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધછે. હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ જો કે મતિજ્ઞાનનુ કારણ અને પરપ્રબોધક છે, તો પણ તે દ્રવ્યમતિપણે પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી કારણમાં કાર્યના ઉપચારવડે મતિજ્ઞાનરૂપે તેમનો વ્યવહાર નથી કરાતો, માટે તે ચેષ્ટાઓ મતિજ્ઞાનથી જુદી હોવાને લીધે તે દ્વારાએ તે પરપ્રબોધક નથી. અને દ્રવ્યશ્રુત તો કારણમા કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનરૂપે કહેવાય છે તેથી તે દ્વારાએ તે પરપ્રબોધક છે. આ રીતે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો શ્રુતકાવત કહેવો યોગ્ય છે. આથી પૂર્વે કહ્યુ છે કે "તે બન્નેના કારણો પરપ્રબોધક હોવાથી ઉભયમા ભેદ નથી" એમ જે કહ્યુ છે. તે અયોગ્ય છે, એમ દર્શાવ્યુ.

અથવા હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ શબ્દાર્થ રૂપ જ છે. (એટલે વકતાએ કહેલા શબ્દના અર્થને સાભળનારના જ્ઞાનમાં જણાતા તદભિધેય વસ્તુરૂપ શ્રુત છે.) કારણ કે તે ચેષ્ટાવડે ભોજનેચ્છાદિનુ શબ્દાર્થમા પ્રતીતિ કરનારને પ્રત્યય (જ્ઞાન) થાય છે. વળી ચેષ્ટા કરનાર પણ જીવ્હાદિના રોગને લીધે શબ્દોચ્ચારનુ સામર્થ્ય ન હોવાથી ભોજનેચ્છાદિ અભિપ્રાય બીજાને જણાવવા માટે હસ્ત-મુખાદિના સયોગરૂપ ચેષ્ટા કરે છે. જો કે હસ્તાદિકની ચેષ્ટા પછીથી અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન કરેછે તો પણ તે ચેષ્ટા શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે. કારણકે તેવડે શબ્દાર્થ પ્રત્યય-જ્ઞાન થાય છે. તે ચેષ્ટાઓ શબ્દાર્થપ્રત્યય કરનાર હોવાથી કારણમા કાર્યોપચાર કરવાવડે તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે. પણ મતિજ્ઞાનરૂપ નથી. ચેષ્ટા કરનાર "આ ખાવાને ઇચ્છે છે" એમ બીજાને જણાવવા માટે ભાષણ શક્તિના અભાવે ચેષ્ટા કરે છે, અને તેથી કર્તાવડે શબ્દાર્થ પ્રગટ કરવાના અભિપ્રાયે હસ્તાદિકની ચેષ્ટા કરાતી હોવાથી તે શબ્દાર્થરૂપ-શ્રુતજ્ઞાન જ છે. તેમજ એ ચેષ્ટા શ્રુતનુ કારણ હોવાથી શબ્દની પેઠે શ્રુતમાં સમાવેશ પામે છે, પણ મતિમા નહિ. આમ હોવાથી ચેષ્ટા ખરી રીતે મતિનુ કારણ જ નથી થતી, તેથી કારણદ્વારાએ પણ મતિજ્ઞાન પરપ્રત્યાયક નથી, શ્રુતજ્ઞાનતો કારણદ્વારાએ પરપ્રત્યાયક છે. માટે તે પ્રમાણે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ યોગ્ય છે. ૧૭૫

એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો તફાવત તેના લક્ષણાદિ ભેદ વડે કહ્યો; હવે મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા સવિસ્તર કહેવાશે. ૧૭૧-થી-૧૭૬.

મતિ-શ્રુતના ભેદવિચારનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

इंदिय-मणोनिमित्तं तं सुयनिस्सियमइयरं च पुण्णे ।
तत्थेक्केकं चउभेयमुग्गहो-प्पत्तियाईयं ॥ १७७ ॥

उग्गहु ईह अवाओ य धारणा एव हौंति चत्तारि ।
आभिणिबोहियमाणस्स भेयवत्थू समासेणं ॥ २ ॥ १७८ ॥
अत्थाणं उग्गहणंमि उग्गहो तह वियालणं ईहा ।
ववसायं सेऽवाओ धरणं पुण धारणं बेंति ॥ ३ ॥ १७९ ॥

सामण्णत्थावग्गहणमुग्गहो भेयमग्गणमहेहा ।
तस्सावगमोऽवाओ अविच्चुई धारणा तस्स ॥ १८० ॥

ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તજ્ઞાન શ્રુતનિશ્રિત તથા અશ્રુતનિશ્રિત એમ બે પ્રકારે છે. તે દરેક અનુક્રમે અવગ્રહાદિ તથા ઔત્પાતિકી વિગેરે ચાર ચાર પ્રકારે છે. અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ને ધારણા એ ચાર ભેદ (શ્રુતનિશ્રિત) આભિનિબોધિકજ્ઞાનના સંક્ષેપથી છે. અર્થને ગ્રહણ કરવું તે અવગ્રહ, તેની વિચારણા તે ઇહા, વ્યવસાય (નિશ્ચય) તે અપાય, અને ધારી રાખવું તે ધારણા કહેવાય છે. સામાન્યપણે અર્થનું ગ્રહણ તે અવગ્રહ, ભેદનો વિચાર કરવો તે ઇહા, તે સંબંધી નિશ્ચય તે અપાય, અને તેની અવિચ્યુતિ તે ધારણા. ૧૭૭-થી-૧૮૦.

ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત આભિનિબોધિક જ્ઞાન બે પ્રકારે છે. એક શ્રુતનિશ્રિત અને બીજું અશ્રુતનિશ્રિત. વ્યવહાર કાળની પૂર્વે સંકેતકાળે થયેલ પરોપદેશ અને ગ્રંથરૂપી શ્રુતવડે સંસ્કાર પામેલી મતિવાળા પુરૂષને વ્યવહાર કાળે તેવા શ્રુતની અપેક્ષાવિના જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે શ્રુતનિશ્રિત જ્ઞાન છે, અને જે તેવા શ્રુતના સંસ્કાર વિના સ્વાભાવિક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે અશ્રુતનિશ્રિત જ્ઞાન છે. તેમાં અવગ્રહ-ઇહા-અપાય અને ધારણાના ભેદથી શ્રુત-નિશ્રિત જ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે. અને ઔત્પાતિકી-વૈનયિકી- કર્મજા તથા પારિણામિકી એ બુદ્ધિ ચતુષ્કના ભેદે અશ્રુતનિશ્રિતજ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે. જો કે ઔત્પાતિકી વિગેરે બુદ્ધિઓમાં અવગ્રહાદિ થાય છે. તો પણ " પૂર્વે અદૃષ્ટ, અશ્રુત પદાર્થ જાણે છે અને તરતજ વિશુદ્ધપણે અર્થ ગ્રહણ કરે છે. " ઇત્યાદિ વચનથી પરોપદેશાદિની અપેક્ષા સિવાય જ્ઞાન થતું હોવાથી તે શ્રુતનિશ્રિત નથી. અવગ્રહાદિ તો પૂર્વે શ્રુતના સંસ્કાર થયા વિના સંભવતા નથી કેમકે ઇહાગત અભિલાપ પરોપદેશ વિના ઘટે નહિ, માટે તે શ્રુતનિશ્રિત કહેવાય છે. ઔત્પાતિકી આદિમાં ઇહાદિગત અભિલાપ તથાવિધ કર્મના ક્ષયોપશમથી પરોપદેશાદિ સિવાય પણ થાય છે. તેથી તે અશ્રુતનિશ્રિત કહેવાય છે. ૧૭૭

રૂપાદિપદાર્થના પ્રથમ દર્શન થયા બાદ તરત જ તેને અવ્યક્ત-સામાન્યપણે ગ્રહણ કરવું (જાણવું) થાય તે અવગ્રહ કહેવાય છે. અવગૃહિત (તેવી રીતે જાણેલ) અર્થના ભેદનો વિચાર કરવો એટલે અવગ્રહ થયા પછી અને અપાય થયા પૂર્વે સદ્ભૂત પદાર્થ વિશેષને ગ્રહણ કરવા સન્મુખ તથા અસદ્ભૂત અર્થવિશેષને ત્યાગ કરવા સન્મુખ થવું; જેમકે અહીં ઘણું કરીને કાગડા વિગેરે પક્ષીના માળાઆદિ સ્થાણુ (ઠુંઠા) ના ધર્મો જણાય છે, પણ માથું ખજવાળવું વિગેરે પુરૂષના ધર્મો જણાતા નથી. ઇત્યાદિ રૂપે જે મતિવિશેષ થાય

ते ईहा कहेवाय छे. आ स्थाणु ज छे अथवा पुरुष ज छे. ए प्रमाणे एक प्रकारनो निश्चयात्मक बोध अथवा विशिष्टनिश्चय ते अपाय अने ते अपायवडे निश्चित अर्थने अविच्युति-स्मृति-या वासनारूपे धारी राखवु तेने तीर्थंकर-गणधरादि धारणा कहे छे. १७८-१७९

ए अवग्रहादिकनो क्रम पण एज प्रमाणे छे. एटले के अवगृहित अर्थनी ज ईहा थाय, ईहित अर्थनो ज निश्चय थाय, अने निश्चित अर्थनीज धारणा थाय छे. ए रीते श्रुतनिश्रित आभिनिबोधिक ज्ञान (मतिज्ञान) ना सक्षेपथी चार भेदो छे, अने विस्ताररथी अठ्ठावीस भेदो छे, ते आगळ कहेवाशे. १७७-थी १८०.

हवे अवग्रहादि चारेनी बीजाओ जे अन्यथा व्याख्या करे छे अने तेथी तेमा जे विप्रतिपत्ति छे. ते दूर करवा माटे आचार्यश्री भाष्यकार कथेछे के—

सामण्णविसेसस्स वि केई उग्गहणमुग्गहं बेंति ।
जं मइरिदं तयं ति व, तं नो बहुदोसभावाओ ॥ १८१ ॥
ईहा संसयमेत्तं केई, न तयं तओ जमन्नाणं ।
मइनाणंसो चेहा कहमन्नाणं तई जुत्तं ? ॥ १८२ ॥
जमणेगत्थालंबणमपज्जुदासपरिकुंठियं चित्तं ।
सयइव सव्वप्पयओ तं संसयरूवमन्नाणं ॥ १८३ ॥
त चिय सयत्थहेऊ-वत्त्तिवावारतप्परममोहं ।
भूया-ऽभूयविसेसादाण-च्चायाभिमुहमीहा ॥ १८४ ॥
केई तयण्णविसेसावणयणमेत्तं अवायमिच्छन्ति ।
सब्भूयत्थविसेसावधारणं धारणं बेंति ॥ १८५ ॥
कासइ तयन्नवइरेगमेत्तओऽवगमण भवे भूए ।
सब्भूयसमण्णयओ तदुभयओ कासइ न दोसो ॥ १८६ ॥
सव्वो वि य सोऽवाओ भेए वा होंति पंच वत्थूणि ।
आहेवं चिय चउहा मई तिहा अन्नहा होइ ॥ १८७ ॥
काऽणुवओगम्मि धिई पुणोवओगे य सा जओऽवाओ ? ।
तो नत्थि धिई, भण्णइ इद तदेवेति जा बुद्धी ॥ १८८ ॥
नणु साऽवायब्भहिया जओ य सा वासणाविसेसाओ ।
जा याऽवायाणन्तरमविच्चुई सा धिई नाम ॥ १८९ ॥

सामान्य-विशेषने ग्रहण करवु तेने केटलाक अवग्रह कहे छे. केमके 'आ ते छे' एवी अवग्रहमा मति थाय छे. पण बहुदोषना सद्भावथी तेम मानवु नहि. ईहा सशय मात्र छे एम केटलाएक कहेछे, (परन्तु) तेम नथी. कारण के ते सशय अज्ञान छे अने ईहा तो ज्ञाननो अश छे तेथी ते केम घटी शके ? जे चित्त अनेक अर्थनु ग्रहण करवाथी निषेध के विधि करी शकतु न होय तथा सुतेलानि पेठे जड थइ गयु होय, ते सशय रूप अज्ञान छे अने तेज चित्त ज्यारे सदर्थना हेतु-उपपत्तिना व्यापारमां तत्पर होवाथी सफळ तेमज भूताभूत विशेषने ग्रहण तथा त्यागवाने सन्मुख होय त्यारे ते ईहा कहेवाय छे. केटला-

એક બીજા વિશેષનો જે નિષેધમાત્ર કરવો તેને અપાય માને છે, અને સદ્દભૂત અર્થ વિશેષનુ અવધારણ તેને ધારણા કહે છે. કેટલાકને ભૂતાર્થમાં તદન્ય વ્યતિરેક માત્રથી નિશ્ચય થાય. કેટલાકને સદ્દભૂત સમન્વયથી નિશ્ચય થાય, અને કેટલાએકને એ ઉભયથી નિશ્ચય થાય તેમાં દોષ નથી. (કેમકે) એ સર્વ અપાય છે, તફાવત માનવામાં આવે તો પાંચભેદ થાય. એજ પ્રમાણે મતિ ચાર પ્રકારે છે, અન્યથા ત્રણ પ્રકારે થાય. અનુપયોગમાં ધારણા કયાં છે? અને ઉપયોગમાં તો અપાય હોવાથી ધારણા નથી, (ઉત્તર) "આ તેજ છે" એવી જે બુદ્ધિ તે અવશ્ય અપાયથી અધિક છે. અને તે વાસનાવિશેષવડે અપાય પછી જે અવિચ્યુતિ થાયછે તે ધારણા છે. ૧૮૧-થી-૧૮૯.

કેટલાક વ્યાખ્યાન કરનારાઓ સામાન્ય તથા વિશેષને ગ્રહણ કરવુ તેને અવગ્રહ કહે છે. તેઓનુ એમ માનવુ છે કે-શબ્દાદિ લક્ષણ સામાન્ય-વિશેષગ્રાહક અવગ્રહ થયા બાદ 'આ તેછે' એમ વિમર્શરૂપ (વિચારરૂપ) ઇહા પ્રવર્તે છે. જેમ વ્યઞ્જનાવગ્રહ થયા બાદ અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય માત્ર ગ્રહણ કરનાર અર્થાવગ્રહ થાય છે. તે અવગ્રહજ છે. એ રીતે શબ્દાદિ સામાન્ય-વિશેષગ્રાહી થયા બાદ ઈહા વિગેરે પ્રવર્તે છે. માટે આ અવગ્રહ છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ રૂપાદિથી ભિન્ન શંખાદિ સંબંધી સામાન્ય-વિશેષાત્મક શબ્દ ગ્રહણ કર્યા બાદ આવો વિમર્શ થાય છે કે શું આ શબ્દ શંખનો છે કે શૃંગનો છે? જો શૃંગનો છે તો તે ભેંશના શૃંગનો છે કે પાડાના શૃંગનો છે. જો ભેંસના શૃંગનો છે તોશું તે વીઆએલી ભેંશના શૃંગનો છે. કે નહિ વીઆએલી ભેંશના શૃંગનો છે? આ પ્રમાણે અન્ત પર્યન્ત અથવા ક્ષયોપશમના અભાવે જે વિકલ્પ પછી ઇહા ન પ્રવર્તે ત્યાંસુધીનો બોધ તે અપાય.

એ પ્રમાણે જેઓ વ્યાખ્યા કરે છે. તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં ઘણા દોષો આવે છે. સામાન્યસમજવાળાને યથોક્ત વિમર્શની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય તો સર્વ આયુષવડે પણ તેને અપાય નહિ થાય. વળી પ્રથમ ઈહા સિવાય શબ્દનો નિશ્ચય થવો પણ યોગ્ય નથી, કેમકે અપાય પહેલા ઇહા પ્રવર્તે છે. તેથી તે શબ્દનો બોધ અવગ્રહ નથી પણ અપાય જ છે. આ સંબંધી વિશેષ ચર્ચા આગળ કહેવાશે. ૧૮૧

વળી "આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે?" એવા પ્રકારનુ અનિશ્ચયાત્મક સંશયરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે. તે ઇહા છે. એમ કેટલાએક માને છે, પણ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સંશય અજ્ઞાન છે અને ઈહા તો મતિજ્ઞાનનો જ્ઞાનરૂપ અંશ છે. તેથી જ્ઞાનના ભેદને અજ્ઞાનતા રૂપે કહેવુ તે યોગ્ય નથી. વળી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર ભિન્ન સ્થિતિ વાળા છે. તેથી અજ્ઞાનરૂપ સંશયને જ્ઞાનાત્મક ઈહારૂપે કહેવુ તે અયોગ્ય છે. ૧૮૨

શિષ્ય —સંશય અજ્ઞાનાત્મક છે, એમ કેમ કહી શકાય? મને તો સંશય અને ઈહામા કંઇ તફાવત નથી જણાતો.

આચાર્ય —જે ચિત્ત અનેક અર્થ ગ્રહણ કરવામાં તત્પર હોય અને સુતેલા મનુષ્યની પેઠે વસ્તુનો જરા પણ નિશ્ચય કરી શકે નહિ, એવા પ્રકારનુ ચિત્ત તે સંશય કહેવાય છે. એવો સંશય વસ્તુના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અજ્ઞાનાત્મક છે. અને તેજ ચિત્ત જ્યારે સદર્થના હેતુ અને ઉપપત્તિના વ્યાપારમાં તત્પર હોવાથી વિદ્યમાન પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં અને અવિદ્યમાન અર્થને ત્યાગ કરવામાં અભિમુખ હોય ત્યારે તે ચિત્ત ઈહા કહેવાયછે. (સાધ્ય અર્થને જણાવનાર યુક્તિ વિશેષ રૂપ સાધન તે હેતુ, અને ઈચ્છિત અર્થની વિદ્યમાનતાનુ વ્યવસ્થાપન તે ઉપપત્તિ કહેવાય છે.) દાખલા તરીકે જેમ કોઇએ અરણ્યમા

સૂર્યાસ્ત સમયે મંદપ્રકાશમાં દૂર રહેલ જે સ્થાણુ (ઠુંઠું) તે તેને જોયુ, તે જોવાથી એ પુરૂષને વિચાર થયો કે શું આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે? આ વિચાર સંશયાત્મક હોવાથી અજ્ઞાન છે. તે પછી તે સ્થાણુપર લતા ચડેલી જોઇને તથા કાગડા ચકલા વિગેરે પક્ષીઓના માળા જોઇને ચિત્તમાં આ પ્રમાણે હેતુનો વિચાર કર્યો, કે આનાપર લતા ચડેલ છે. પક્ષીના માળા ઘણા છે. માટે આ સ્થાણુ છે. આ હેતુ વિચાર પછી ઉપપત્તિનો વિચાર કર્યો કે સૂર્યાસ્ત થયા બાદ કંઇક અંધકાર ફેલાતાં આવા મહા અરણ્યમાં એ સ્થાણુ જ હોવો જોઇએ. પુરૂષ નહિ, કારણ કે મસ્તક ખજવાળવું હાથ-ગ્રીવાદિ ચલાવવા રૂપ પુરૂષ વ્યવસ્થાપક હેતુનો અભાવ છે. તેથી આ વખતે આવા સ્થળે ઘણુ કરીને પુરૂષ હોય નહિ. પણ સ્થાણુજ હોવો જોઇએ. આવા પ્રકારનું જે ચિત્ત તે નિશ્ચયાભિમુખ હોવાથી સંશયથી ઉત્તીર્ણ છે. તેથી નિશ્ચયની પહેલાંનો જે ચિત્ત વ્યાપાર તે ઇહા છે. એ પ્રમાણે સંશય અને ઇહામાં તફાવત છે. ૧૮૩-૧૮૪

અપાય અને ધારણાના સંબંધમાં પણ કેટલાકની વિપ્રતિપત્તી છે. તેઓ એમ કહેછે કે-સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન અર્થથી, મસ્તક ખજવાળવું-ચાલવુ વિગેરે અવિદ્યમાન પુરૂષાદિના વિશેષોનો વિદ્યમાન અર્થમાં નિષેધ માત્ર કરવો તે જ અપાય અને આ સ્થાણુ જ છે, એવા પ્રકારે વિદ્યમાન અર્થનુ અવધારણ કરવુ તે ધારણા છે. ૧૮૫

ઉપરોક્ત માન્યતા દૂષણવાળી છે. કારણ કે કેટલાકને વિવક્ષિત પ્રદેશમાં સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન પદાર્થમાં તે સ્થાણુ આદિથી અન્ય એવા પુરૂષાદિના વ્યતિરેક માત્રથી તેનો (સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન અર્થનો) નિશ્ચય થાય છે. જેમકે-મસ્તક ખજવાળવુ વિગેરે પુરૂષ ધર્મો અહીં જણાતા નથી માટે "આ સ્થાણુજ છે." એમ નિશ્ચય થાય છે. કેટલાકને સ્થાણુઆદિ વિદ્યમાન અર્થના અન્વય ધર્મની ઘટનાથી નિશ્ચય થાયછે, જેમકે-લતારોહણ-પક્ષીના માળા વિગેરે અન્વય ધર્મો અહીં જણાયછે. માટે "આ સ્થાણુ જ છે." કેટલાકને અન્વય-વ્યતિરેક બન્નેના ધર્મોથી વિદ્યમાન અર્થમાં નિશ્ચય થાયછે. જેમકે-ખજવાળવુ વિગેરે પુરૂષધર્મો અહીં જણાતા નથી. પણ લતારોહણાદિ સ્થાણુ ધર્મો જણાયછે. માટે સ્થાણુ જ છે." ૧૮૬

એ રીતે અન્વયથી-વ્યતિરેકથી-અને અન્વયવ્યતિરેક ઉભયથી વિદ્યમાન અર્થનુ અવધારણ કરતા પ્રસ્તુત સ્થાણુઆદિ વસ્તુના નિશ્ચયરૂપ જે અધ્યવસાય થાય તે સર્વ અપાય છે. પરંતુ સદ્ભૂત અર્થનુ અવધારણ કરવુ તે ધારણાછે એમ નહિ.

શિષ્ય—સદ્ભૂત અર્થના અવધારણને ધારણા કહેવામાં શો દોષ છે?

આચાર્ય—પૂર્વે કહેલ વ્યાખ્યાનમાં એ દોષ છે કે વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્વયથી નિશ્ચય તે ધારણા ગણાય. પરન્તુ એમ નથી, કારણ કે અન્વય વ્યતિરેક અને અન્વય-વ્યતિરેકથી, એમ ત્રણે પ્રકારે જે નિશ્ચય થાય તે સર્વ અપાયજ છે. વળી અન્વયથી નિશ્ચય તે ધારણા અને વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય એમ ધારણાને પણ અપાયનો ભેદ માનવામાં મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સ્મૃતિ સાથે પાંચ ભેદ થશે. અવગ્રહ-ઇહા-અપાય અને ધારણા એ ચાર, તથા પાંચમો ભેદ સ્મૃતિનો થશે. કારણ કે સ્વસમાન કાળ વાળી ધારણા અપાયમાં અવિચ્યુતિમાં સમાય છે અને વાસનાનો સ્મૃતિમાં અન્તર્ભાવ થાયછે. માત્ર સ્મૃતિનો ક્યાંઇ આશ્રય નથી. તેથી તે મતિજ્ઞાનનો પાંચમો ભેદ થશે. ૧૮૭

શિષ્ય—વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્વયથી નિશ્ચય તે ધારણા એ પ્રમાણે કહેવાથીજ મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ યુક્તિસંગત જણાયછે. અન્યથા બીજી રીતે તો (એકલા

અન્વય-વ્યતિરેકથી કે બન્નેથી થતા નિશ્ચયને અપાય માનવામાં) અવગ્રહ-ઈહા-ને અપાય, એ ત્રણ ભેદજ મતિના થાયછે, અને ધારણાનો તો અભાવ થાય છે. કારણ કે પ્રથમ ઘટાદિક વસ્તુમા નિશ્ચયના ઉપાય સન્મુખ અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાયરૂપે અન્તર્મુહૂર્તજ ઉપયોગ થાયછે, અને તેમાં અપાય થયા બાદ જે નિરન્તર ઉપયોગ રૂપ અવિચ્યુતિ આપ કહોછો તે તો અપાયમાં સમાઈ જાય છે, તેથી તે અવિચ્યુતિ અપાયથી ભિન્ન નથી. વળી ઘટાદિકનો ઉપયોગ ઉપરમ બ ધ થયા બાદ સ ખ્યાતા-અસ ખ્યાતા કાળ પર્યન્ત જે વાસના કહો છો અને "આ તેજ છે" એ રૂપ જે સ્મૃતિ કહોછો. તે બન્ને મતિજ્ઞાનના અ શભૂત ધારણા નથી. કેમકે મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ તો પ્રથમજ ઉપરમ થએલછે. કદી આપ એમ કહેશો કે પુન' કાળાન્તરે ઉપયોગ થયા બાદ ધારણા થશે તો પુન' કાળાન્તરે ઉપયોગ થયા પછી પણ અન્વય મુખે થતી અવધારણરૂપ જે ધારણા હુ માનુછુ તેને તો આપ અપાયની અન્તર્ગત માનોછો. તેથી તે પણ ધારણા નહિ થાય. પુન પણ ઉપયોગ ઉપરમ થયા પછી ધારણા માનશો. તો પૂર્વોક્ત રીતે તેનો પણ પુન અભાવ થશે. માટે ઉપયોગ કાળે અન્વય મુખે અવધારણરૂપ ધારણા થાયછે તેને ધારણારૂપે નહિ માનવાથી અને ઉપયોગ ઉપરમ થયા પછી મતિઉપયોગના અભાવે મતિના અ શરૂપ ધારણા માનવાથી તેવી ધારણા કોઈ પણ સ્થળે ઘટતી નથી. તેથી આપના અભિપ્રાયે તો મતિના ત્રણ ભેદજ થશે, ચાર નહિ થાય.

આચાર્ય —"આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મે પૂર્વે જાણી હતી" આ પ્રમાણે કાળાન્તરે જે સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયછે. તે પૂર્વે થયેલા અપાયથી નિર્વિવાદ અધિક અને જુદી જ છે. કેમકે પૂર્વે થએલા અપાયકાળે તે બુદ્ધિનો અભાવ છે, અને સાંપ્રતકાલીન અપાય વસ્તુના નિશ્ચય માત્ર ફળવાળો હોવાથી તેમાં પૂર્વાપર દર્શનનુ અનુસ ધાન ઘટતુ નથી. માટે સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિ તે ધારણાજ છે. વળી જે વાસનાવિશેષથી-તદ્‌વિજ્ઞાનાવરણ ક્ષયોપશમના સાંનિધ્યથી "આ તેજ છે" એવી જે સ્મૃતિ થાયછે, તે વાસના પણ અપાયથી અધિક છે. તેથી તે પણ ધારણા છે. તથા અપાય થયાપછી જે સમયે "આ સ્થાણુ જ છે" ઈત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાયછે. તે સમય પછી પણ "આ સ્થાણુજ છે, આ સ્થાણુજ છે" એવી જે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી થનારી નિરન્તર અપાય પ્રવૃત્તિ તે પ્રથમ થએલા અપાયથી અધિકજ છે. તેથી તે પણ ધારણા છે. એ રીતે અવિચ્યુતિ વાસના-ને સ્મૃતિ એવા ત્રણ ભેદ ધારણાના છે. ને તે બધા ભેદો અપાયરૂપ નથી પણ સ્વત ત્ર ભિન્ન છે.

શિષ્ય'—અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનના પ્રકાર પ્રમાણભૂત ન ગણી શકાય, કારણ કે તે ગ્રહણ કરેલાને પુન ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે બીજી, ત્રીજી, ચોથી એમ ઘણીવાર થએલા અપાયથી સાધ્ય જે વસ્તુનિશ્ચયરૂપ કાર્ય તે વસ્તુનિશ્ચયરૂપ કાર્ય પહેલીવાર થએલા અપાયથી સાધ્ય થએલ છે. ને તેનેજ પુન પુન સિદ્ધ કરે છે. આથી જેમ ઉત્પન્ન કરેલ ક્રિયામા ફરીથી તેજ ક્રિયા સાધવાને પ્રવર્તતુ સાધન શોભા પામતુ નથી. તેમ અવિચ્યુતિ ભેદ પણ શોભાકારક નથી. છતાં જો તે સાધન પુન તે ક્રિયામાં પ્રવર્તે તો કુહાડાદિવડે છેદેલા વૃક્ષોમાં ફરીથી તે છેદવામા કુહાડાદિ સાધનની પણ પ્રવૃત્તિ થાય તેના જેવુ થાય અને તેથી તો અતિ પ્રસ ગ પ્રાપ્ત થાય. એજ રીતે સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તરકાળ ભાવી બે જ્ઞાનથી જાણેલ વસ્તુમાંજ પ્રવર્તમાન હોવાથી પ્રમાણભૂત નથી. પૂર્વોત્તરકાળભાવી બે જ્ઞાનથી નહી જાણેલ એકજ વસ્તુને જાણવાથી સ્મૃતિજ્ઞાન પ્રમાણ છે, એમ આપ નહિ કહી શકો. કારણ કે પૂર્વોત્તર કાળે જાણેલ વસ્તુ કાળાદિભેદે ભિન્ન હોવાથી એક નથી. વળી આપ જે વાસના કહોછો. તે વાસના શુ છે? જો તે વાસના સ સ્કારરૂપ હોય, તો તે સંસ્કાર શું છે!

સ્મૃતિ રૂપ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તે સંસ્કાર છે કે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ છે? અથવા વસ્તુવિકલ્પ છે? આ ત્રણ પક્ષમાથી પ્રથમના બે પક્ષ તો અયોગ્ય છે, કારણ કે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, અને અહીં તો જ્ઞાનના ભેદનો વિચાર ચાલેછે. ત્રીજો પક્ષ પણ નહિ કહી શકાય, કારણ કે સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા કાળ સુધી વાસના માનેલ હોવાથી તેટલા કાળ સુધી તે વસ્તુવિકલ્પ ઘટે નહિ. આથી કરીને તમોએ કહેલ અવિચ્યુતિ-વાસના-અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાના ત્રણ પ્રકાર ઘટતા નથી, તેથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદજ થશે, પણ ચાર નહિ થાય.

આચાર્ય —જાણેલ વસ્તુને પુન જાણેછે. તેથી અવિચ્યુતિ પ્રમાણભૂત નથી. એમ જે તુ કહેછે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે એમા "જાણેલને ફરી જાણે છે" એ હેતુ કહ્યોછે, તે અસિદ્ધ છે. કેમકે એક કાળમાં રહેલી વસ્તુ પ્રથમ થએલા અપાયવડે ગ્રહણ કરાય છે, તેથી જુદા કાળમાં રહેલી વસ્તુ બીજી-ત્રીજીવાર થએલા અપાયવડે ગ્રહણ કરાયછે. માટે એ હેતુ અસિદ્ધ છે ને અસિદ્ધ હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. વળી સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટતમાદિ ભિન્ન ધર્મવાળી વાસનાને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અવિચ્યુતિવડે થએલ બીજી-ત્રીજીવારના અપાય સંબંધી વસ્તુ ભિન્ન ધર્મવાળીજ છે, તો પછી અવિચ્યુતિ ગ્રહણ કરેલને પુન ગ્રહણ કરે છે એમ કેમ કહી શકાય.? સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તર બે દર્શનથી જાણેલ એકજ વસ્તુને પુન જાણે છે. તેથી તે પણ ગ્રહણ કરેલાનેજ ગ્રહણ કરેછે. એમ નહી કહી શકાય. કારણ કે કાળ આદિના ભેદે વસ્તુ એક નથી. જો કે કાળ આદિના ભેદે વસ્તુ ભિન્ન છે, તો પણ તેમાં સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, સંસ્થાન, અને રૂપાદિવડે એકપણુ પણ છે. વાસના પણ મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ રૂપ સ્મૃતિ અથવા તદ્વિજ્ઞાન જનક શક્તિરૂપ છે, જો કે તે સ્વયં જ્ઞાન રૂપ નથી. પરન્તુ પૂર્વે થએલ અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનનુ કાર્ય છે, અને ઉત્તર કાળમાં થનાર સ્મૃતિજ્ઞાનનુ કારણ છે. તેથી ઉપચારવડે વાસના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તથા તદ્વસ્તુ વિકલ્પરૂપ ત્રીજો પક્ષ માનવા યોગ્ય નથી. એટલે તે સંબંધી કંઈ કહેવાનુ નથી. એ પ્રમાણે અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-ને વાસનારૂપ ત્રણ પ્રકારની ધારણા સિદ્ધ થવાથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ નહિ પણ ચાર ભેદ છે, એમ સિદ્ધ થયુ. ૧૮૧-થી-૧૮૯.

અવગ્રહાદિ ચાર ભેદનો વિવાદ દૂર કરવાને પુન. બીજી રીતે કહે છે.

तं इच्छंतस्स तुहं वत्थूणि य पच, नेच्छमाणस्स ।
किं होउ सा अभावो ? भावो नाणं व त कयरं ? ॥ १९० ॥
तुज्झ बहुयरभेया भणइ मई होइ धिइबहुत्ताओ ।
भण्णइ न जाइभेओ इट्ठो मउझं जहा तुज्झं ॥ १९१ ॥
सा भिन्नलक्खणाऽवि हु धिइसामन्नेण धारणा होइ ।
जह उग्गहो दुरूवोऽवग्गहसामन्नओ एक्को ॥ १९२ ॥

તે ધારણા ભેદને માનતા એવા ત્હારે પાચ ભેદ થાયછે, અને ન માનતાં શુ તે અભાવ કે ભાવ થાય છે? જો તે ભાવ છે તો તે જ્ઞાન કયુ છે? (શિષ્ય) ધારણાના બહુ ભેદ હોવાથી તમારે મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ થશે. (ઉત્તર) તારી પેઠે અમે જાતિમા ભેદ નથી માન્યો. તે ભિન્ન લક્ષણવાળી છતાં પણ સામાન્યરૂપે એક ધારણાજ છે. જેમ અવગ્રહ બે ભેદે છતાં સામાન્યરૂપથી એકજ છે. ૧૯૦-થી-૧૯૨.

આચાર્ય ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળી ધારણા તુ નહિ માને તો આભિનિબોધિક જ્ઞાનના પાંચ ભેદ થશે. એકજ અપાયને બે ભેદરૂપે માનવાથી ચાર ભેદ તો તે થયાછે. અને પાંચમો ભેદ અમે કહેલ ધારણાનો થશે. અમે કહેલ ધારણાને તુ ન માનતો હો, તો કહે કે તે ધારણા શુ અભાવરૂપ (અવસ્તુ) છે. કે ભાવરૂપ (વસ્તુ) છે ? અભાવરૂપ તો નહી કહી શકાય, કારણ કે તે ભાવરૂપે અનુભવાયછે. જે ભાવરૂપે (વસ્તુસ્વરૂપે) અનુભવાતુ હોય તે અભાવરૂપ (અવસ્તુસ્વરૂપ) હોઈ શકે નહિ. તે છતાં જો અભાવરૂપ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય, અને એથી ઘટાદિ પદાર્થોમા પણ અભાવરૂપતા થાય, કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થો પણ અનુભવના વશથીજ ભાવસ્વરૂપ મનાયછે. જો અનુભવ પણ અપ્રમાણ હોય તો ઘટાદિ પદાર્થોમાં ભાવરૂપતાનો અભાવ થાય.

હવે બીજા વિકલ્પાનુસાર અમે કહેલ ધારણાને તુ ભાવસ્વરૂપ કહેતો હોય તો તે જ્ઞાન છે, કે અજ્ઞાન છે ? અજ્ઞાનરૂપ તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તે ચિદ્રૂપપણે અનુભવાયછે. જો જ્ઞાનરૂપ કહેતો હોય તો મતિ-શ્રુત-અવધિ-મન પર્યવ-અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનરૂપે છે ? શ્રુતાદિચાર તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તહે તેમ માનેલ નથી. અને તેનુ લક્ષણ પણ ઘટતુ નથી. મતિજ્ઞાન છે એમ કહીશ તો તે અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાય રૂપતો નથી, કેમકે તેનાં લક્ષણ એમાં ઘટતાં નથી. " તે નિશ્ચય અપાયથી અધિક છે " એ વચનાનુસાર ધારણા અપાયથી અધિક છે. એમ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલુ જ છે. આ સર્વ કથનથી એ ફલિતાર્થ થાયછે કે અન્વય-વ્યતિરેકવડે નિશ્ચય તે સર્વ અપાયછે, અને તે સિવાયનુ અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-અને વાસનારૂપ જ્ઞાન સર્વ ધારણા છે. ૧૯૦

શિષ્ય —મહારાજ ! એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદો થશે, કારણ કે એકજ ધારણાના અવિચ્યુતિ-વાસના-ને સ્મૃતિરૂપ ત્રણ ભેદ, અવગ્રહ-ઈહા અને અપાયની સાથે મેળવતાં છ ભેદ થયા. ૧૯૧

આચાર્ય —આ ધારણાના વિચારમા વ્યક્તિ પક્ષ નથી માન્યો, પણ ધારણા સામાન્ય રૂપ જાતિજ માનેલ છે. જેમ વ્યઞ્જનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એ બન્ને ભેદને સામાન્ય અવગ્રહરૂપે માનેલ છે. તેમ અહી પણ વાસનાદિ ત્રણેને સામાન્ય ધારણા રૂપે જ માનેલ છે. તેથી મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ છે, પણ તારા કહેવા પ્રમાણે ઘણા ભેદો નથી. ૧૯૦-થી-૧૯૨.

એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ ચાર ભેદ સબંધી અન્ય આચાર્યોએ કહેલ અયોગ્ય વિચારો દૂર કર્યા, તે દૂર કરતાં પ્રસ્તાવમાં અવગ્રહના બે ભેદ કહ્યા છે. તે ભેદ વ્યાખ્યા પૂર્વક હવે જણાવે છે. તથા જે વ્યઞ્જનાવગ્રહ છે તે જ્ઞાનનુ કારણ હોવાથી જ્ઞાનરૂપછે, તે વાત જણાવે છે.

तत्थोग्गहो दुभेदो गहणं जं होज्ज वंजण-त्थाणं ।
वंजणओ य जमत्थो तेणाईए तय वोच्छं ॥ १९३ ॥
वंजिज्जइ जेणऽत्थो घडो व दीवेण वजणं तं च ।
उवगरणिंदियसद्दाइपरिणयद्दव्वसंबंधो ॥ १९४ ॥
अण्णाणं सो बहिराइणं व तक्कालमणुवलंभाओ ।
न तदंते तत्तो च्चिय उवलंभाओ तओ नाणं ॥ १९५ ॥

તેમાં અવગ્રહ બે પ્રકારે છે, કારણકે વ્યઞ્જન અને અર્થનુ ગ્રહણ થાયછે. જે માટે વ્યઞ્જનાવગ્રહથી અર્થાવગ્રહ થાય છે માટે પહેલાં વ્યઞ્જનાવગ્રહ કહીશુ . દીપકવડે ઘડાની પેઠે જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યઞ્જન ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણત દ્રવ્યના સંબંધ

રૂપ છે. બધિરાદિકની પેઠે તત્કાળ અનુપલભ થતો હોવાથી તે અજ્ઞાન છે, એમ નહિ. (કારણ કે) તેના પછી તે વડે નિશ્ચય ઉપલભ થાય છે તેથી તે જ્ઞાન છે. ૧૯૩-થી-૧૯૫.

ગ્રહણ કરવુ તે અવગ્રહ. એ અવગ્રહ બે પ્રકારે છે, કારણ કે વ્યઞ્જન અને અર્થનુ જ ગ્રહણ થાયછે, અન્યનુ ગ્રહણ થતુ નથી. એમ વિષય બે પ્રકારે હોવાથી અવગ્રહ પણ બે પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયોમા વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાયછે, તે પછી તરતજ અર્થાવગ્રહ થાયછે, માટે પ્રથમ વ્યઞ્જનાવગ્રહનુ સ્વરૂપ કહેવાશે. ૧૯૩

જેમ દીપકવડે ઘટ પ્રગટ કરાય છે તેમ જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યઞ્જન કહેવાય છે. એ વ્યઞ્જન ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યના સબધરૂપ છે. એટલે કે ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. ૧ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ૨ ભાવેન્દ્રિય, તેમા નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, તથા લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે ભેદે ભાવેન્દ્રિય છે. એમાં નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય બે પ્રકારે છે. એક અન્ત નિર્વૃત્તિ અને બીજી બાહ્ય નિર્વૃત્તિ, અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કદબ પુષ્પાકાર-ધાન્યમસૂરાકાર-કાહલાકાર-ક્ષુરપ્રાકાર અને શરીરાકારવાળી અનુક્રમે શ્રોત્રાદિ પાચે ઇન્દ્રિયોની જે અદરની આકૃતિ તે અન્તર્નિર્વૃત્તિ અને કર્ણશષ્કુલિકાદિરૂપ બાહ્ય આકાર તે બાહ્યનિર્વૃત્તિ (રચના) છે. તેમાં કદબપુષ્પગોલકાકાર જે માંસખડાદિરૂપ અન્તર્નિર્વૃત્તિ છે તેની શબ્દાદિ વિષય જાણવાના હેતુભૂત શક્તિ વિશેષ તે ઉપકરણેદ્રિય. તે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો ને શબ્દાદિ (આદિ શબ્દથી રૂપ-રસ-ગન્ધ-ને સ્પર્શ સમજવા.) તે રૂપે પરિણામ પામેલા ભાષાવર્ગણાદિના દ્રવ્યો બન્ને વ્યજનતરીકે ગણાય છે. આ શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને ઉપકરણેન્દ્રિયનો પરસ્પર સબધ તે વ્યઞ્જન કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોવડે પણ અર્થ પ્રગટ કરાયછે. તેથી તે ઇન્દ્રિયો પણ વ્યઞ્જન કહેવાય છે, અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્ય સમૂહ પ્રગટ કરાયછે તેથી તે પણ વ્યઞ્જન કહેવાયછે. એ પ્રમાણે ઉપલક્ષણથી એ ત્રણે વ્યઞ્જન કહેવાય છે. તેથી ઇન્દ્રિયરૂપ વ્યઞ્જન સાથે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યસબધ સ્વરૂપ વ્યઞ્જનનુ ગ્રહણ થવુ તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ અથવા તે વ્યઞ્જનરૂપ ઉપકરણેદ્રિયવડે શબ્દારૂપે પરિણાણ પામેલ દ્રવ્યાત્મક વ્યઞ્જનોનુ ગ્રહણ કરવુ તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ. ૧૯૪

શિષ્ય —જેમ બહેરા વિગેરે મનુષ્યને ઉપકરણેન્દ્રિયનો શબ્દાદિ દ્રવ્યોસાથે સબધ થતી વખતે કઈ પણ જ્ઞાન અનુભવાતુ નથી. ને તેને તે અનુભવાતુ નથી માટે તેનુ તેને અજ્ઞાન છે, તેમ અહીં પણ તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ હોય એમ જણાયછે, કારણ કે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણમેલા દ્રવ્યના સબધ કાળે સ્વસવેદનપણે તે અનુભવાતુ નથી, તેથી તે જ્ઞાન નથી.

આચાર્ય —એ વ્યઞ્જનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપે નહિ જણાવાથી જડરૂપ હોઈ અજ્ઞાનછે એમ નથી પણ તે જ્ઞાનરૂપજ છે, કારણ કે વ્યઞ્જનાવગ્રહ પછી તેનાવડેજ જ્ઞાનાત્મક અર્થાવગ્રહનો ઉપલભ થાયછે. "જેના અન્તે તદ્‌જ્ઞેય વસ્તુના ઉપાદાનથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાયછે તે જ્ઞાન છે." જેમ અર્થાવગ્રહપછી તદ્‌જ્ઞેય વસ્તુના ઉપાદાનથી ઈહા થાયછે ને તેથી અર્થાવગ્રહ જ્ઞાન છે, તેવીજ રીતે વ્યઞ્જનાવગ્રહ પછી તદ્‌જ્ઞેય વસ્તુના ઉપાદાનથી અર્થાવગ્રહ જ્ઞાન થાયછે માટે વ્યઞ્જનાવગ્રહ જ્ઞાન છે, પણ અજ્ઞાન નથી ૧૯૩-થી-૧૯૫

વ્યઞ્જનાવગ્રહમા જોકે જ્ઞાન અનુભવાતુ નથી તોપણ જ્ઞાનનુ કારણ હોવાથી તે જ્ઞાન છે. એમ વ્યઞ્જનાવગ્રહમા જ્ઞાનનો અભાવ માનીને જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું, હવે વ્યઞ્જનાગ્રહમાં જ્ઞાનનો અભાવ નથી પણ સદ્‌ભાવ છે એમ સિદ્ધ કરવાને કહે છે.

तक्कालम्मि वि नाणं तत्थत्थि तणुं ति तो तमव्वत्तं ।
बहिराईणं पुण सो अन्नाण तदुभयाभावा ॥ १९६ ॥
कहमव्वत्तं नाणं च सुत्त-मत्ताइसुहुमबोहो व्व ।
सुत्तादओ सयं विय विन्नाण नावबुज्झंति ॥ १९७ ॥
लक्खिज्जइ तं सिमिणायमाणवयणदाणाइचिट्ठाहिं ।
जं नामइपुव्वाओ विज्झंते वयणचिट्ठाओ ॥ १९८ ॥
जग्गन्तो वि न जाणइ छउमत्थो हियगोयरं सव्व ।
जंतज्झवसाणाइं जमसखेज्जाइ दिवसेण ॥ १९९ ॥
जइ वऽण्णाणमसंखेज्जसमयसद्दाइदव्वसब्भावे ।
किह चरिमसमयसद्दाइदव्वविण्णाणसामत्थं ? ॥ २०० ॥
जं सव्वहा न वीसुं सव्वेसु वि तं न रेणुतेल्लं व ।
पत्तेयमणिच्छंतो कहमिच्छसि समुदए नाणं ? ॥ २०१ ॥
समुदाए जइ णाणं देसूणे समुदए कहं नत्थि ? ।
समुदाए चाऽभूयं कह देसे होज्ज तं सयल ? ॥ २०२ ॥
तंतू पडोवगारी न समत्तपडो य, समुदिया ते उ ।
सव्वे समत्तपडओ तह नाण सव्वसमएसु ॥ २०३ ॥

તે કાળે પણ ત્યાં જ્ઞાન છે, પરન્તુ અલ્પ હોવાથી અવ્યક્ત છે, અને બધિરાદિકને તો તે ઉભયને અભાવ હોવાથી અજ્ઞાન છે. "અવ્યક્ત" અને 'જ્ઞાન' એ કેમ હોઈ શકે? સુતેલા અને ઉન્મત્ત વિગેરેના સૂક્ષ્મબોધની પેઠે ખુશીથી હોઈ શકે. સુપ્તાદિ પણ સ્વયં વિજ્ઞાનને જાણતા નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં વચનદાનાદિ ચેષ્ટાઓવડે તે જ્ઞાન જણાય છે, કારણ કે વચનાદિ ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી થતી. જાગતા છતાં પણ છદ્મસ્થ હૃદયગોચર સર્વ જાણતો નથી, કેમકે જે અસંખ્યાતા અધ્યવસાયો એક દિવસે થાય છે તે કેમ જણાય? અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ દ્રવ્ય સંબંધનો સદ્દભાવ છતાં પણ જો તે અજ્ઞાન છે તો છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યના વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય? જે વસ્તુ સર્વથા પૃથક્‌માં નથી, તે રેતીના કણની પેઠે સમુદાયમાં પણ નથી, પ્રત્યેકમાં જ્ઞાન ન માનતાં તેના સમુદાયમાં તું કેવી રીતે માને છે? જો સમુદાયમાં જ્ઞાન છે તો કંઈક ન્યૂન સમુદાયમાં તે કેમ ન હોય? અથવા સમુદાયમાં ન હોય તો તે સર્વ ન્યૂનમાં કેમ હોય? તન્તુ પટનો ઉપકારી છે, સમસ્તપટ રૂપ નથી; પરન્તુ તે સર્વ સમુદિત હોય તો સમસ્તપટ થાય છે. તેવીજ રીતે સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે. ૧૯૬-થી-૨૦૩.

તે વ્યઞ્જન સંબંધકાળે પણ ત્યાં પૂર્ણ ઇન્દ્રિય સંબંધી વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં જ્ઞાન છે. પરન્તુ માત્ર એકજ તેજસ્ અવયવના પ્રકાશની પેઠે અતિશય અલ્પ હોવાથી અવ્યક્ત છે, તેથી સ્વસંવેદનથી પ્રગટ જણાતું નથી. જો એ અવ્યક્ત છે તો તેનો સદ્દભાવ કેમ મનાય? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ઉત્તર આગળ પ્રસંગે આપીશું, પણ તે પહેલાં દૃષ્ટાન્તમાં બહેરા વિગેરેને જ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે, તે તો યોગ્યજ છે. કારણ કે બહેરાને તથા જેની

ઘ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો ઉપહત થએલ હોય, તેવાઓને તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપ નથી, કેમકે તેમને ઉભય-વ્યઞ્જનરૂપજ્ઞાનના કારણનો અભાવ છે, અને અવ્યક્ત જ્ઞાનનો પણ અભાવ છે. ૧૯૬

શિષ્ય —જેમ "અંધકાર એ પ્રકાશ છે" ઈત્યાદિ કહેવુ એ વિરૂદ્ધ છે, તેમ "જ્ઞાન અવ્યક્ત છે" એમ કહેવુ એ પણ વિરૂદ્ધ છે.

આચાર્ય —તારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરજ કહ્યો છે કે એક તેજનૂ અવયવના પ્રકાશની પેઠે સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યક્ત છે. અથવા સુતેલા-ઉન્મત્ત અને મૂર્ચ્છા પામેલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનુ જ્ઞાન જેમ તે વખતે અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી અનુભવમાં આવતુ નથી. તેમ અહીં પણ સમજવુ. ૧૯૭

શિષ્ય —જો તે સુતેલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનુ જ્ઞાન અનુભવાતુ નથી, તો પછી તેમને તે જ્ઞાન છે એમ કેમ માની શકાય ?

આચાર્ય —સ્વપ્નાવસ્થામા સુતેલા પ્રાણીઓને બોલવુ વિગેરે ચેષ્ટાઓથી જ્ઞાન છે એમ જણાય છે. કેટલાક સુતેલા પ્રાણીઓ સ્વપ્નાવસ્થામા કંઈક બોલે છે, સંકોચ-વિકોચ આળસ મરડવી-બગાસુ ખાવુ-ખજવાળવુ વિગેરે ચેષ્ટાઓ કરે છે, તે ચેષ્ટાઓને તેઓ તે વખતે અનુભવતા નથી, અને જાગ્યા પછી પણ તેને સંભારતા નથી, તે છતા એ ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી પણ મતિપૂર્વક છે. જો એમ ન હોય તો કાષ્ટ વિગેરે જડ પદાર્થને પણ તે ક્રિયાઓ થવી જોઇએ. માટે ધૂમથી જેમ અગ્નિ જણાય છે તેમ એ ચેષ્ટાઓથી તેઓમા જ્ઞાન જણાય છે. ૧૯૮

શિષ્ય.—શું સ્વચેષ્ટિત પણ કોઇકને નથી જણાતુ, કે જેથી સુતેલા વિગેરેને સ્વચેષ્ટિતનુ અસંવેદન કહોછો ?

આચાર્ય —હૃદયગોચર અધ્યવસાયસ્થાનો છદ્મસ્થ આત્મા જાગતાં છતાં પણ જાણતો નથી તો પછી સુતેલો આત્મા તે કેવી રીતે જાણી શકે ? કેવળી ગમ્ય સૂક્ષ્મ અધ્યવસાય સ્થાનો એક અન્તર્મુહૂર્તમા અસંખ્યાતા ચાલ્યા જાય છે, તે આખા દિવસમાં કેટલા જાય ? આ સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનો છદ્મસ્થ જાણતો નથી, તેથી કરીને જેમ એ અધ્યવસાયસ્થાનો છદ્મસ્થથી નહિ જણાતા છતા પણ કેવળી ગમ્ય હોવાથી વિદ્યમાન રૂપે મનાય છે. તેમ વ્યઞ્જનાવગ્રહનુ જ્ઞાન પણ નહિ જણાવા છતા વિદ્યમાન રૂપે મનાય છે.

વ્યઞ્જનાવગ્રહના સંબંધમાં કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ નવીનશરાવણુ પાણીનાં બે ત્રણ ટીપા સીંચ્યાથી ભીનુ થતુ નથી પણ વારંવાર સીંચ્યાથી ભીનુ થાય છે. તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થો બે ત્રણ આદિ સમયોમાં પ્રગટ થતા નથી પણ વારંવાર એ પ્રમાણે અવગ્રહ થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. વ્યક્ત અવગ્રહની પૂર્વે અવ્યક્ત અવગ્રહ તેજ વ્યઞ્જનાવગ્રહ છે. અવ્યક્ત વસ્તુ એ વ્યઞ્જન છે. એમ તેઓ વ્યઞ્જન શબ્દ સાધે છે. તેઓની એ માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વ વિષયિ અને વિષયો વ્યક્તાવ્યક્ત છે. અને તેવી રીતે તો દર્શનની પેઠે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય. માટે એમ હોવુ સંગત નથી, કારણ કે "न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम्" ચક્ષુ અને મનથી વ્યઞ્જનાવગ્રહ ન થાય એમ તત્ત્વાર્થના અ. ૧-ના ૧૯ મા સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે. ૧૯૯

શિષ્ય —સુતેલા વિગેરેનુ જ્ઞાન વચનાદિચેષ્ટાઓથી જણાય છે. એમ આપે કહ્યુ તે માની શકાય છે, પરન્તુ વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં જ્ઞાનરૂપતા જણાવનાર કોઈ ચિન્હ જણાતુ નથી. તેથી એ જડરૂપ હોવાને લીધે તેને જ્ઞાનરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય ?

આચાર્ય —અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિદ્રવ્ય સંબંધની હયાતી રહ્યા છતાં

પણ જો વ્યઞ્જનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ છે તોપછી છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યોને વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય? વ્યંજનાવગ્રહમાં અસંખ્યાતા સમય સુધી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે શબ્દાદિવિષયના દ્રવ્યોનો સંબંધ થાય છે અને તેથી જો અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો શ્રોત્રાદિઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા છતા પણ વ્યઞ્જનાગ્રહરૂપ જ્ઞાન ન મનાય તો છેલ્લા સમયે શ્રોત્રાદિઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ પામેલા શબ્દાદિવિષય દ્રવ્યોને અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે મનાય? નજ મનાય. કારણ કે શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા પછી પ્રથમ સમયથીજ માંડીને દરેક સમયે કંઈક જ્ઞાનમાત્રા (અંશ) પ્રગટ થતી ન માનીએ તો છેલ્લે સમયે પણ એ જ્ઞાનમાત્રા અકસ્માત્ થવી ઘટે નહિ. અને તેમ થવાથી અર્થાવગ્રહાદિ જ્ઞાનનો ઉદય પણ થવો ઘટે નહિ. ઉદાહરણ તરીકે જેમ દરેક રેતીના કણમાં તેલ નથી હોતુ. તેથી સમુદાયમાં પણ નથી હોતુ. તેવી રીતે જે વસ્તુ સર્વ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્નમા નથી તે વસ્તુ સમુદાયમાં પણ નથી. આથી પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાન નહિ માનતાં સમુદાયમાં કેવી રીતે માને છે? અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને વિષયના સબંધ પછી પ્રથમ સમયથી માંડીને અસંખ્યાતા સમયસુધી વ્યઞ્જનાવગ્રહ સબંધી દરેક સમયે પુષ્ટિ પામતી જ્ઞાનમાત્રાને થોડી પણ ન માનવામા આવે તો પછી છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યના સંબધવડે સંપૂર્ણ સમુદાયમાં પણ તે જ્ઞાનમાત્રા કેવી રીતે માની શકાય? ૨૦૦ એટલે કે છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યનો ઈન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા પછી જે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન માને છે તે જ્ઞાનને પણ પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાનરૂપ નહિ માનવાથી છેલ્લા રેતીના કણમા જેમ તેલ નથી હોતુ તેમ તેમાં જ્ઞાન પણ નહિ સંભવે. માટે જેમ દરેક તલમાં તેલ હોય છે તેથી તલના સમુદાયમાં પણ તેલ થાય છે તેવી રીતે દરેક સમયમાં જેટલુ જેટલુ જ્ઞાન છે તેટલુ તેટલુ માનવુ જ જોઇએ.

વળી જો તુ વિષય અને દ્રવ્યસંબધના અસંખ્યાતા સમયના સમુદાયમાં અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન માને છે તો પછી છેલ્લા એક સમયે ન્યૂન એવા અસંખ્યાતા સમયોમાં તે જ્ઞાન કેમ ન હોય? હોયજ. કારણ કે જ્ઞાનના ઉપકારી શબ્દાદિ દ્રવ્યના સંબધના ચરમસમય ન્યૂન અસંખ્યાત સમયો એકદેશ હોવાથી તેમા અર્થાવગ્રહની પેઠે જ્ઞાન છે. આ સ્થળે કદાચ તુ એમ કહીશ કે શબ્દાદિ વિષયને ગ્રહણ કરનાર સમયના સમુદાયમાં જ્ઞાન કોણ માને છે? કે જેથી સમુદાયનો એકદેશ હોવાથી પ્રથમાદિ સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે. એમ કહોછો. હુ તો છેલ્લા એકજ સમયમાં શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણ થતા જ્ઞાનોત્પત્તિ માનુંછુ. તારૂ એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે જો તુ છેલ્લા એકજ સમયમાં જ્ઞાન માને છે, તો તે ચરમ સમય આ સર્વ સમુદાયની અપેક્ષાએ એક દેશજ છે અને તેથી આ એક દેશેન્યૂન શેષ સમયના સમુદાયમાં જે જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન છેલ્લા સમયરૂપ એક દેશમા અકસ્માત્ સપૂર્ણ ક્યાથી થાય? નજ થાય. કારણ કે વ્યઞ્જનાવગ્રહના પ્રથમ સમયની પેઠે એક સમયમાત્ર શબ્દાદિ દ્રવ્યનુ ગ્રહણ થાય છે. તેથી શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણના છેલ્લા સમયે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહિ. પુન કદી તુ એમ કહીશ કે-છેલ્લા સમયે જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે એ છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તેથી તમે કહોછો તે પ્રત્યક્ષ વિરોધી છે. આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે જેમ છેલ્લા તન્તુમાં સમસ્ત પટની ઉત્પત્તિ છે એમ કહેવુ એ પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળુ છે તેમ છેલ્લા સમયેજ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ ત્હારૂ કથન પણ વિરોધવાળુ છે. ૨૦૨

જેમ એક તન્તુ પટનો ઉપકારી છે, તેના સિવાય સંપૂર્ણ પટનો અભાવ છે; પણ

એટલો એ એક તન્તુજ સમસ્ત પટ થાય છે એમ ન કહેવાય. કારણ કે એ તન્તુ તો પટનો એકદેશ છે, પરન્તુ જો તે સર્વ તન્તુઓ એકઠા મળેલા હોય તો સંપૂર્ણ પટ કહેવાય. તેવીજ રીતે અહી પણ સમુદિત સમયોમાં જ્ઞાન છે પણ એક છેલ્લાજ સમયમાં જ્ઞાન છે એમ નહિ. અને તેથી અર્થાવગ્રહના સમયથી પૂર્વના સમયોમાં જ જ્ઞાન અતિ અસ્ફુટ હોય છે તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ કહેવાય છે, અને છેલ્લા સમયે તેજ જ્ઞાન કંઇક વિશેષ સ્ફુટ અવસ્થા પામીને અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. આથી જોકે સુતેલા-ઉન્મત્ત-અને મૂર્ચ્છિતાદિકના જ્ઞાનને સાધનાર જેવુ પ્રગટ ચિન્હ છે તેવા પ્રકારનુ પ્રગટ ચિન્હ વ્યઞ્જનાવગ્રહનુ જ્ઞાન સાધનાર નથી. તો પણ યથોક્ત યુક્તિથી વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ૧૯૬-થી-૨૦૩.

વ્યજ્જનાવગ્રહનુ સ્વરૂપ કહ્યુ, હવે તેના ભેદો કહે છે.

नयण-मणोवज्जिंदियभेयाओ वंजणोग्गहो चउहा।
उवघाया-णुग्गहओ जं ताई पत्तकारीणि ॥ २०४ ॥

ચક્ષુ અને મન સિવાય ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યઞ્જનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. કારણ કે ઉપઘાત અને અનુગ્રહ થવાથી તે સ્પર્શનાદિ ઇંદ્રિયોજ પ્રાપ્તકારી છે. ૨૦૪.

ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. વિષયનો અને ઇન્દ્રિયનો પરસ્પર પ્રથમ સંબંધ માત્ર તેજ વ્યઞ્જનાવગ્રહનો વિષય છે. વિષય સાથેનો સંબંધ સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ-ને શ્રોત્ર એ ચાર પ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયોમાંજ થાય છે, પણ ચક્ષુ અને મનમાં તે સંબંધ થતો નથી; તેથી ચક્ષુ અને મન એ બે સિવાય સ્પર્શનાદિ ચાર ઈન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યઞ્જનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. ઇન્દ્રિયપણુ સર્વમાં સમાન છતા કેવળ મુખપરીક્ષાથી એમ કેમ કહોછો કે સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમાજ તે વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે બીજે નહિ. આવી શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તે સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ-ને શ્રોત્ર એ ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે, પણ ચક્ષુ અને મન પ્રાપ્ત-કારી નથી, તેથી ઉપરોક્ત ચાર ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યઞ્જનાવગ્રહ ચાર પ્રકારેજ છે. પ્રાપ્તકારી એટલે ઇંદ્રિય અને વિષયના સંબંધદ્વારાએ પ્રાપ્ત થએલ એવા વિષયભૂત શબ્દા-દિક વસ્તુ ને જાણે તે પ્રાપ્તકારી અથવા પ્રાપ્યકારી-એટલે સ્પૃષ્ટ અર્થને ગ્રહણ કરનારી. વિષયના કરેલ ઉપઘાત અને અનુગ્રહ દેખાય છે તેથી એ સ્પર્શનાદિ ચાર ઈન્દ્રિયોજ પ્રાપ્યકારી છે, જેમકે કર્કશ કામળી આદિનો સ્પર્શ થતાં સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં, ત્રિકટુકાદિનો સ્વાદ લેતા રસનેન્દ્રિયમા, અશુચિ આદિના પુદ્ગળો સુંઘતાં ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં, ભેરી વિગેરેનો શબ્દ સાભળતાં શ્રવણેન્દ્રિયમાં, ત્વચા છોલાવી વિગેરે અનુક્રમે ઉપઘાત દેખાય છે. તથા ચન્દન-સ્ત્રી-હંસ-તુલ વિગેરેના સ્પર્શથી દૂધ-સાકર વિગેરેના સ્વાદથી કપૂરાદિ પુદ્ગળોને સુંઘવાથી કોમળ-મંદ આદિ શબ્દો સાંભળવાથી અનુક્રમે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોમાં શીતળતા વિગેરે અનુગ્રહ દેખાય છે. તેવી રીતે તીક્ષ્ણ તરવાર ભાલાં વિગેરે જોવા છતાં ચક્ષુનો ચીરાવુ વિગેરે ઉપઘાત જણાતો નથી, તેમજ ચન્દન-અગરૂ-કર્પૂર વિગેરે જોવાથી અનુગ્રહ થતો પણ જોવાતો નથી. તથા અગ્નિ આદિનુ ચિન્તવન કર્યા છતાં પણ મનને દાહાદિ ઉપઘાત જણાતો નથી, તેમજ જળ-ચન્દન આદિ ચિન્તવતાં તૃષા છીપવી વિગેરે અનુગ્રહ પણ સ્પર્શનાદિ ઇંદ્રિયોમા જણાતો નથી. ૨૦૪

અહી વાદી શંકા કરીને પૂછે છે કે—

जुज्जइ पत्तविसयया फरिसण-रसणे न सोत्त-घाणेसु ।
गेण्हंति सविसयमिओ ज ताइं भिन्नदेसं पि ॥ २०५ ॥

સ્પર્શન અને રસનેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તવિષયતા ઘટે છે, (પણ)-શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં ઘટતી નથી, કારણ કે ભિન્ન દેશમાં રહેલા સ્વવિષયને પણ તે અહીંથી ગ્રહણ કરે છે. ૨૦૫.

સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયમા પ્રાપ્યકારીપણુ ઘટે છે, કારણ કે તે બે ઇન્દ્રિયો પોતાને ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષય સ્પર્શાએલ હોય તો તેને ગ્રહણ કરે છે, પરન્તુ શ્રોત્ર-અને ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં એ પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયો પોતાના દેશથી ભિન્ન દેશમાં રહેલા પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. આ બાબત તો અનુભવ સિદ્ધ છે, કેમકે શબ્દ કઈ શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પેશીને જણાવતો નથી. તેમ શ્રોત્રે દ્રિય શબ્દ દેશ પ્રત્યે જઇને તેને ગ્રહણ કરતી નથી, આ બે સિવાય ત્રીજા પ્રકારે વિષયનો સ્પર્શ થવો ઘટતો નથી. વળી " દૂર કોઇનો આ શબ્દ સભળાય છે " એવી માનવોક્તિ પણ સભળાય છે. તથા દૂર રહેલા કર્પૂર-પુષ્પ-કુકુમ વિગેરેનો ગન્ધ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે, માટે શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી. ૨૦૫.

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

पावंति सद्द-गन्धा ताइं गंतुं सयं न गिण्हन्ति ।
जं ते पोग्गलमइया सकिरिया वाउवहणाओ ॥ २०६ ॥
धूमो व्व, सहरणओ दाराणुविहाणओ विसेसेणं ।
तोय व नितंबाइसु पडिघायाओ य वाउ व्व ॥ २०७ ॥

શબ્દ અને ગધ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે, (પણ) તે ઇન્દ્રિયો સ્વય જઇને શબ્દ તથા ગન્ધને ગ્રહણ કરતી નથી; કારણ કે તે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે, વાયુવહનથી અને સહરણથી ધુમાડાની જેમ, તથા વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનથી પાણીની જેમ, તેમજ નિતબાદિકમા પ્રતિઘાતથી વાયુની જેમ તે શબ્દ અને ગધના પુદ્ગલો ક્રિયાવાન્ છે ૨૦૬ ૨૦૭.

શબ્દ અને ગન્ધ અન્યસ્થળેથી આવીને શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે (સ્પર્શે છે) પણ શ્રોત્ર અને ઘ્રાણઇન્દ્રિય સ્પર્શન તથા રસનેન્દ્રિયવત્ શબ્દ તથા ગન્ધ દેશ પ્રત્યે જઇને તેમને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગળમય સક્રિય છે તેથી તેઓ અન્ય સ્થળેથી આવીને શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે. જો કદિ તે અપુદ્ગલિક (અમૂર્ત) હોય તો, જેમ જૈનમતમાં સક્રિય એવા આકાશાદિકમા ગતિ ક્રિયા નથી હોતી તેમ તે શબ્દ અને ગન્ધમાં પણ ગતિક્રિયા ન હોય, એમ વિચારીને 'પુદ્ગળમય સક્રિય ' એમ કહ્યુ છે. જે એ પ્રમાણે પુદ્ગળમય સક્રિય હોય તેમાં ગતિ ક્રિયા હોય છેજ. જેમ પુદ્ગળ સ્કધોમા ગતિ ક્રિયા હોય છે તેમ. કદિ એવી શકા થાય કે પુદ્ગળમય છતા શબ્દ અને ગન્ધમાં ક્રિયા છે એમ શાથી નિશ્ચય થાય ? એના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે જેમ પવનથી વહન કરાતો ધુમાડો ગતિક્રિયાવાન્ છે, તેમ શબ્દ-ગન્ધ પણ વાયુથી વહન કરાતા હોવાથી ગતિક્રિયાવાન્ છે. તથા ગૃહાદિકમા પિંડીભૂત થએલા હોવાથી તેવા (ગૃહાદિમાં પિડીભૂત થએલા) ધુમાડાની પેઠે, તેમજ વિશેષે કરીને દ્વારના અનુવિધાનથી પાણીની પેઠે, અને પર્વતનિતબાદિકમાં સ્ખલના પામવાથી વાયુની પેઠે એ શબ્દ-અને ગન્ધ ગતિ ક્રિયાવાન્ છે. ૨૦૬-૨૦૭.

હવે બીજા હેતુથી પણ શબ્દ અને ગન્ધમા યુક્તિપૂર્વક ગતિક્રિયા સિદ્ધ કરે છે.—

गि'हति पत्तमत्थं उवघाया–णुग्गहोवलद्धीओ ।
बाहिज्ज–पूइ–नामारिसादओ कहमसबद्धे ? ॥ २०८ ॥

ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે તેથી તે પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે છે. જો અસબદ્ધ હોય તો બહેરાપણુ પૂતિરોગ નાસિકામા મસા વિગેરે કેવી રીતે થાય ? ૨૦૮.

શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થ અન્ય સ્થળેથી આવીને પોતાની સાથે સબદ્ધ થએલા હોય તેવાને શ્રોત્ર અને ઘ્રાણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે. કેમકે એ અર્થથી એ ઈન્દ્રિયોને ઉપઘાત અને અનુગ્રહ જણાય છે. જેમકે ભેરી વિગેરેના મ્હોટા શબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિયને બ્હેરાપણુ થાય છે, અને કોમળ શબ્દ સાભળવાથી અનુગ્રહ થાય છે, તેમજ અશુચિ આદિના ગન્ધથી નાસિકામાં પૂતિરોગ-(નાસિકા સડી જવી) મસા વિગેરે રોગો થાય છે અને કર્પૂરાદિના ગન્ધથી અનુગ્રહ થતો જણાય છે. જો એ ઇન્દ્રિયો અસબદ્ધ અર્થને ગ્રહણ કરતી હોય તો એ અર્થથી થતો અનુગ્રહ અને ઉપઘાત ઈન્દ્રિયોને કેવી રીતે વટે ? જો શબ્દ અને ગન્ધ રૂપ અર્થો, શ્રોત્ર અને ઘ્રાણઈન્દ્રિય સાથે સબધ થએલા હોય તોજ પોતાના સબધથી થતા કાર્યભૂત અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કરવાને સમર્થ થાય. અન્યથા તો સર્વને એ પ્રમાણે અનુગ્રહ અને ઉપઘાત કરે. ૨૦૮.

એ પ્રમાણે સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ-અને શ્રોત્ર ઈન્દ્રિયનુ પ્રાપ્યકારીપણુ સિદ્ધ કર્યું. હવે ચક્ષુ અને મનનુ અપ્રાપ્યકારીપણુ સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રથમ ચક્ષુનુ અપ્રાપ્યકારી-પણુ સિદ્ધ કરે છે.

लोयणमपत्तविसयं मणो व्व जमणुग्गहाइसुण्णं ति ।
जल–सूरालोयाइसु दीसंति अणुग्गह–विघाया ॥ २०९ ॥
डज्झेज्ज पाविउ रविकराइणा फरिसणं व को दोसो ? ।
मण्णेज्ज ऽणुग्गहं पिव उवघायाभावओ सोम्मे ॥ २१० ॥
गतुं न रूवदेस पासइ पत्त सयं व नियमोऽयं ।
पत्तेण उ मुत्तिमया उवघाया–णुग्गहा होज्जा ॥ २११ ॥
जइ पत्तं गेण्हेज्ज उ, तग्गयमंजण–रओ–मलाईय ।
पेच्छेज्ज, जं न पासइ अपत्तकारिं तओ चक्खुं ॥ २१२ ॥

લોચન અપ્રાપ્તવિષયવાળુ છે, કારણ કે તે મનની પેઠે અનુગ્રહાદિ શૂન્ય છે. (શકા) જળ અને સૂર્ય આદિકને જોવામાં અનુગ્રહ અને ઉપઘાત જણાય છે. સૂર્ય કિરણાદિવડે સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે પ્રાપ્ત કરીને ચક્ષુ દાહ પામે એમાં શો દોષ છે ? અને સૌમ્ય અર્થ પામીને ઉપઘાતના અભાવે અનુગ્રહ જેવુ માને તો એમાં પણ શો દોષ છે ? રૂપના સ્થાન પ્રત્યે જઈને અથવા સ્વય પ્રાપ્ત થએલા રૂપને ચક્ષુ જોતી નથી એવો નિયમ છે, પરન્તુ પ્રાપ્ત થએલા મૂર્તિમાન્ દ્રવ્યથી અનુગ્રહ તથા ઉપઘાત થાય પણ ખરો. જો (ચક્ષુ) પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે તો તદ્ગત અજન-રજ-મેલ વિગેરેને પણ જોઈ શકે. પરન્તુ જોઈ શકતી નથી તેથી તે અપ્રાપ્યકારી છે. ૨૧૨.

ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષય જે ઈન્દ્રિયને સબદ્ધ ન હોય ને તેનુ જ્ઞાન થાય તે ઇન્દ્રિય અ-પ્રાપ્તવિષયવાળુ કહેવાય. ને લોચન તેવુ અપ્રાપ્ત વિષયવાળુ છે, કારણ કે તે મનની

પેઠે ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયથી કરાએલા અનુગ્રહ અને ઉપઘાતથી રહિત છે. જો ચક્ષુ ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામીને તેને જાણતી હોય તો ચક્ષુને અગ્નિ આદિને જોવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે દાહ આદિ ઉપઘાત થાય, અને કોમળ રૂ આદિ પદાર્થો જોવાથી અનુગ્રહ થાય, પરન્તુ એમ થતુ નથી, માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે.

શિષ્ય —મન "અપ્રાપ્યકારી છે" એવુ સિદ્ધ કર્યા સિવાય અહીં તેનુ દૃષ્ટાન્ત કેવી રીતે કહોછો? જે ઉભયપક્ષને સમ્મત હોય તેજ દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય.

આચાર્ય —ત્હારૂં કથન સત્ય છે, પરન્તુ "મન અપ્રાપ્યકારી છે" એ આગળ સિદ્ધ કરીશું. તેથી અહીં તેનુ દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ છે.

શિષ્ય —અસ્તુ, પરન્તુ જળ આદિને જોવાથી ચક્ષુને અનુગ્રહ થતો જણાય છે, અને સૂર્યાદિકને જોવાથી ઉપઘાત થતો જણાય છે. પાણી-ઘી-નીલવસ્ત્ર વનસ્પતિ-ચન્દ્રમંડળ વિગેરે જોવાથી ચક્ષુને પરમાશ્વાસરૂપ અનુગ્રહ જણાય છે, અને સૂર્ય-શ્વેત ભીંત વિગેરે જોવાથી આંખમાંથી પાણી નીકળવુ વિગેરે ઉપઘાત જણાય છે, તોપછી ચક્ષુઇંદ્રિય વિષયના કરેલ અનુગ્રહાદિથી શૂન્ય છે એમ આપ કેમ કહોછો?

આચાર્ય તારૂં કથન વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વિનાનુ છે, કારણ કે અમારૂં કથન ચક્ષુને કોઈ પણ વસ્તુથી સર્વથા કદાપિ અનુગ્રહ વા ઉપઘાત ન થાય એમ નથી કે જેથી દાહાત્મક સૂર્યના કિરણો આદિ ઉપઘાતક વસ્તુવડે તેને જાણ્યા પછી ઘણી વાર તેનેજ જોતાં દૃઢપણે સૂર્યકિરણ લાગવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે ચક્ષુને બળવારૂપ ઉપઘાત ન થાય. વળી જે સ્વરૂપે સૌમ્ય અથવા શીત રશ્મિવાળા એવા જળ-ઘી-ચન્દ્ર આદિ વસ્તુઓને ઘણો વખત જોવા છતાં ચક્ષુને ઉપઘાત નથી થતો પણ તેના સંબંધથી અનુગ્રહ ન થાય. પણ આથી કરીને વિષય જોવાને અંગે ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારીતામાં કંઈ દોષ નથી આવતો.

શિષ્ય —આપે કહ્યા મુજબ ઉપઘાતક અને અનુગ્રાહક-એવી વિષયભૂત વસ્તુથી પણ ચક્ષુને અનુગ્રહ તથા ઉપઘાતનો અભાવ નથી થતો, ત્યારે તે કેવી રીતે અપ્રાપ્યકારી ગણાય છે, ? એ આપ જણાવો.

આચાર્ય —પ્રાપ્યકારીતા માટે એવો નિયમ છે કે-ચક્ષુ જે તે રૂપના પ્રદેશ પ્રત્યે-જઈને (સૂર્ય મંડળાદિથી વ્યાપ્ત પ્રદેશરૂપ સ્થળે જઇને) તે રૂપનો સંબંધ પામીને જોતી જાણતી નથી, તેમજ અન્ય સ્થળેથી આવેલ રૂપ ચક્ષુ પ્રદેશને પ્રાપ્ત થએલ હોય તેને પણ ચક્ષુ જોતી વા જાણતી નથી; પરન્તુ યોગ્ય દેશમાં રહેલ અપ્રાપ્ત વિષયનેજ તે જાણે છે.

શિષ્ય —આપ કહોછો એટલા ઉપરથીજ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, એમાં કોઈ અવ્યભિચારી હેતુ કહો તો બરાબર સમજાય. કદાચ પૂર્વે કહેલ "અનુગ્રહ-ઉપઘાત શૂન્યતારૂપ હેતુ પુન: અહીં કહેશો તો પરસ્પર વિસંવાદ થશે. કારણ કે-"અનુગ્રહાદિ શૂન્ય છે" એ કથનથી ચક્ષુને વિષયકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાતનો નિષેધ કરોછો, અને સૂર્ય કિરણાદિવડે સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે પ્રાપ્ત કરીને દાહ પણ કરે. આ વચનથી પુન:ચક્ષુને અનુગહ ઉપઘાત પણ માનોછો.

આચાર્ય —અનુગ્રહ-ઉપઘાત રહિતપણારૂપ જે હેતુ અમે કહેલ છે તે પ્રથમ વિષય પરિચ્છેદ કાળમાંજ કહેલ છે, વિષયને જાણ્યા પછી તો ઘણી વખત તેજ વિષયને જોતાં ચક્ષુને સૂર્ય કિરણાદિવડે ને ચંદ્રકિરણાદિવડે સ્વાભાવિક મૂર્તિમાન્ ઉપઘાતક વા અનુગ્રાહક વિષયથી ઉપઘાત વા અનુગ્રહ થાય પણ ખરો. એજ અભિપ્રાયથી પુન: પણ તેને અનુ-

ગ્રહ-ઉપઘાત થએલ માનીએ છીએ. કદાચ "ચક્ષુ વિષયને પામ્યા સિવાય વિષયને જાણતી નથી." એવો નિયમ જો કહેવામાં આવે તો અગ્નિ ઝેર-સમુદ્ર-કંટક કરવાર-તરવાર--સુરમો--વિગેરેને જોવામાં ચક્ષુને દાહ--સ્ફોટ--ભીંજાવુ--ચીરાવુ--નિરોગતાદિરૂપ ઉપઘાત-અનુગ્રહ થવો જોઇએ. પરન્તુ સૂર્યકિરણાદિવડે તેમ અગ્નિ આદિવડે વિષય પ્રાપ્ત થયા છતા ચક્ષુને દાહાદિ થતા નથી. તેથી એવુ સિદ્ધ થાય છેકે વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય ચક્ષુ વિષયને જાણે છે. કારણ કે મનની પેઠે તે ચક્ષુ પણ અંજન તથા અગ્નિઆદિ વિષયોથી થતા અનુગ્રહ-ઉપઘાતથી શૂન્ય છે. પરન્તુ વિષયને જાણ્યા પછી પાછળથી કોઈ પણ પ્રાપ્ત થએલા ઉપઘાતક વા અનુગ્રાહક મૂર્તિમાન્ દ્રવ્યથી ચક્ષુને ઉપઘાત વા અનુગ્રહ થાય તો તેનો અમે નિષેધ કરતા નથી જેમ ઝેર અને સાકર ખાવાથી મનને મૂર્ચ્છા--અને સ્વાસ્થ્ય થાય છે. તેમ અહીં પણ સમજવુ.

શિષ્ય—સૂર્ય બિંબના કિરણોની પેઠે ચક્ષુના કિરણો નીકળી વિષયને પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુ પ્રકાશે છે તેથી ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારિ નથી પણ પ્રાપ્યકારી છે. ચક્ષુના કિરણો સૂક્ષ્મ તેમજ તૈજસ હોવાથી તેમને અગ્નિઆદિથી દાહ થતો નથી. સૂર્યના કિરણમા તેવી જ રીતે જણાય છે. એમ માનવામાં આવે તો શી હરકત છે?

આચાર્ય—એ કથન પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે સિદ્ધ થતુ નહિ હોવાથી માની શકાય એમ નથી. કદાચ એમ કહી શકીશ કે જો ચક્ષુના કિરણો નીકળીને વિષય પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુને પ્રકાશે નહિ તો વસ્તુનુ જ્ઞાનજ ન થાય. આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે કિરણો સિવાય પણ વસ્તુનુ જ્ઞાન થાય છે. મનને કિરણો નથી તે છતાં પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુને તે જાણે છે. વળી સૂર્યકિરણોના ઉદાહરણથી અચેતન ચક્ષુકિરણોને વસ્તુનુ જ્ઞાન થવુ ઘટતુ નથી. જો અચેતન રશ્મિઓને જ્ઞાન થતુ હોય તો નખ દાંત લાળ આદિની શરીરગત રશ્મિઓને પણ સ્પર્શાદિ વિષયનુ જ્ઞાન થવુ જોઇએ. પરન્તુ એમ થતુ નથી. માટે તેમ માનવુ અયોગ્ય છે.

ચક્ષુ પ્રાપ્તવિષયને ગ્રહણ કરે છે, એમ જો કહેવામા આવે, તો ચક્ષુ સાથે સંબદ્ધ એવા અંજન-રજ-મેલ વિગેરેને તે જોઈ શકવી જોઇએ. પણ તેમ જોઈ શકતી નથી તેથી પણ તે અપ્રાપ્યકારી છે.

શિષ્ય—જો એ પ્રમાણે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારીજ છે તો પછી અપ્રાપ્તપણુ સર્વત્ર સમાન હોવાથી આખા જગતના અર્થને સામાન્યપણે કેમ ન ગ્રહણ કરે? અને અમુક અર્થને જ ગ્રહણ કરે અને અમુકને ન ગ્રહણ કરે એમ શા માટે?

આચાર્ય—જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ કર્મ પ્રતિબંધક હોવાથી અપ્રાપ્યકારીપણુ સમાન છતા પણ નિયત અર્થને જ ગ્રહણ કરે છે. વળી મન અપ્રાપ્યકારી છતા પણ ઇન્દ્રિયાદિવડે અપ્રકાશિત-સર્વથા નહિ જોએલ કે નહિ સાભળેલ અર્થમા પ્રવર્તતુ નથી. માટે એવો નિયમ નથી કે જે સાધન અપ્રાપ્યકારી હોય તે સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરી જ શકે. ૨૦૯-થી-૨૧૨.

એ પ્રમાણે ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતા સિદ્ધ કરીને હવે દૃષ્ટાંત આપેલા મનની અપ્રાપ્યકારીતાની જે અસિદ્ધતા માને છે તેમે મનની અપ્રાપ્યકારિતા સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વપક્ષને ઉત્થાપન કરતા કહે છે.

गंतुं नेएण मणो मंबज्झइ जग्गओ व सिमिणे वा ।
सिद्धमिदं लोयम्मि त्रि अमुगत्थगओ मणो मे त्ति ॥ २१३ ॥

नाणुग्गहो–वघायाभावाओ लोयणं व, सो इहरा ।
तोय–जलणाइचिन्तणकाले जुज्जेज्ज दोहिं पि ॥ २१४ ॥
दव्वं भावमणो वा वएज्ज जीवो य होइ भावमणो ।
देहव्वावित्तणओ न देहबाहिं तओ जुत्तो ॥ २१५ ॥
सव्वगउ त्ति व बुद्धो, कत्ताभावाइदोसओ तण्ण ।
सव्वा–सव्वग्गहणप्पसंगदोसाइओ वा वि ॥ २१६ ॥
दव्वमणो विण्णाया न होइ गंतुं व किं तओ कुणउ ? ।
अह करणभावओ तस्स, तेण जोवो वियाणेज्जा ॥ २१७ ॥
करणत्तणओ तणुसंठिएण जाणिज्ज फरिसणेणं व ।
एत्तो च्चिय हेऊओ न नीइ बाहिं फरिसणं व ॥ २१८ ॥
नज्जइ उवघाओ से दोबल्लो–रक्खयाइलिंगेहिं ।
जमणुग्गहो अ हरिसाइएहिं तो सो उभयधम्मो ॥ २१९ ॥
जइ दव्वमणोऽतिबली पीलेज्जा हिदिनिरुद्धवाउ व्व ।
तयणुग्गहेण हरिसादउ व्व नेयस्स किं तत्थ ? ॥ २२० ॥
इट्ठा–णिट्ठाहारब्भवहारे होन्ति पुट्ठि–हाणोओ ।
जह तह मणसो ताओ पोग्गलगुणउ त्ति को दोसो ? ॥ २२१ ॥

જણાય છે જાગ્રત અવસ્થા અને સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ કે મન જઇને જ્ઞેયવસ્તુ સાથે સબંધ પામેછે. લોકમાં પણ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે મારૂ મન અમુક સ્થળે ગયુ. અનુગ્રહ અને ઉપઘાતના અભાવે લોચનની પેઠે મન જ્ઞેય સાથે સબંધ પામતુ નથી, સબંધ પામતુ હોય તો પાણી-અગ્નિ આદિના ચિન્તવન કાળે મનને અનુગ્રહને ઉપઘાત થાય. દ્રવ્યમન કે ભાવમન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે ? ભાવમન તો જીવરૂપ છે અને તે શરીર વ્યાપિ હોવાથી શરીરની બહાર જવુ ઘટે નહિ. (આત્મા) સર્વગત છે, એમ કહેવામાં આવે. તો કર્તૃપણુના અભાવાદિ દોષથી અથવા સર્વઅસર્વગ્રહણના પ્રસગથી તેમ નહિ થાય. દ્રવ્યમન વિજ્ઞાતા નથી તેથી તે વિષય દેશ પ્રત્યે જઇને શુ કરે ? તે મનના કરણભાવથી જીવ તે મનવડે જાણે છે. શરીરગત સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે કરણપણાથી જીવ તે વડે જ જાણે છે, એ હેતુથી તો સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે તે બહાર નીકળતુ નથી. દૌર્બલ્ય-ઉરક્ષતાદિ ચિન્હવડે તેને ઉપઘાત જણાય છે, અને હર્ષાદિવડે અનુગ્રહ જણાય છે, તેથી મન અનુગ્રહ ને ઉપઘાત રૂપ ઉભયધર્મવાળુ છે. જો દ્રવ્યમન અતિશય બળવાન છે, તો તે રૂધાયેલ મન હૃદયમા રૂધેલા વાયુની પેઠે પીડા કરે, અને તેના અનુગ્રહવડે હર્ષાદિ થાય. તેમાં જ્ઞેય વસ્તુને શુ ? જેમ ઈષ્ટાનિષ્ટ આહાર ભક્ષણ કરવાથી શરીરને પુષ્ટિ-હાની થાયછે. તેમ મનથી પણ તે પુષ્ટિ-હાની પુદ્ગળના ગુણથી થાય તો શો દોષ છે ?

જાગ્રત અવસ્થામાં અથવા સ્વપ્નાવસ્થામાં મન શરીરમાંથી નીકળીને મેરૂ શિખરાદિ ઉપર રહેલા જિનબિબઆદિ જ્ઞેય વસ્તુ સાથે સબધ પામે છે. આ બાબત સર્વ કોઇને અનુભવ સિદ્ધ છે, લોકમા પણ એમ કહેવાય છે, કે મારૂ મન અમુક સ્થળે ગયુ. આથી એવો નિશ્ચય થાય છે, કે મન પ્રાપ્યકારી છે પણ અપ્રાપ્યકારી નથી.

એ પ્રમાણે જો કોઈ કહે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે જ્ઞેયવસ્તુ સાથે મન સંબંધ પામતું નથી. ચક્ષુની પેઠે મનને પણ જ્ઞેયવસ્તુથી કરાએલ અનુગ્રહ અને ઉપઘાતનો અભાવછે. મનનો જ્ઞેય વસ્તુની સાથે સંબંધ થાય છે એમ જો માનવામાં આવે તો પાણી-અગ્નિઆદિ વિષયનું ચિન્તવન કરતી વખતે મનને અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થાય. અર્થાત્ પાણી-ચંદન આદિનું ચિન્તવન કરતાં શીતાદિના અનુભવથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે અનુગ્રહ થાય, અને અગ્નિ ઝેર-શસ્ત્ર આદિનું ચિન્તવન કરતી વખતે ઉષ્ણતાદિના અનુભવથી ઉપઘાત થાય. પરન્તુ એ પ્રમાણે કંઇ થતું નથી, માટે ચક્ષુનીપેઠે મન પણ અપ્રાપ્યકારીજછે.

“મન વિષય દેશ પ્રત્યે જાય છે” એમ કહેનારાને અમે પૂછીએ છીએ કે-દ્રવ્યમન અને ભાવમન એમ બે પ્રકારે મન છે તો એ બેમાંથી કયું મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે ? ભાવમન જાય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ભાવમન તો ચિન્તાજ્ઞાનના પરિણામરૂપ છે, અનેચિન્તાજ્ઞાન જીવથી અભિન્ન હોવાને લીધે જીવજ ભાવ મન થાયછે, વળી એ ભાવમન રૂપ જીવ દેહમાત્ર વ્યાપિ હોવાથી શરીર બહાર નીકળે નહી. જે જે દેહમાત્રમાં વૃત્તિવાળા છે તે તે દેહની બહાર નીકળતા નથી, જેમ શરીરગત રૂપાદિ પોતે શરીરની બહાર નીકળતા નથી તેમ જીવ પણ શરીર માત્ર વ્યાપિ હોવાથી શરીર બહાર નીકળતો નથી

જીવ શરીર વ્યાપી નથી પણ અમૂર્ત હોવાથી આકાશની પેઠે સર્વ વ્યાપી છે એમ કહેવામાં આવે તો અનેક દોષો પ્રાપ્ત થશે. જો આત્મા સર્વ વ્યાપી હોય, તો આત્માના કર્તા-ભોક્તાદિ ધર્મો જે ગોપાલ અંગનાઓને પણ પ્રતીત છે. તે ઘટશે નહિ. જેમ આકાશ સર્વગત હોવાથી કોઇ પણ ક્રિયાનું તે કર્તા નથી, તેમ આત્મા પણ સર્વગત થવાથી કોઇ પણ ક્રિયાનો કર્તા નહિ થાય. આદિ શબ્દથી આત્મા ભોક્તા નથી, સંસારી નથી, સુખી નથી, દુઃખી નથી ઇત્યાદિ ધર્મોનો અભાવપણ એજ હેતુ અને એજ દૃષ્ટાન્તથી સમજવો.

શિષ્ય —આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી તેમાં કર્તા આદિ ધર્મોનો અભાવ માનવો તે સાંખ્ય મતાનુસાર કંઈ હાની કરતા નથી. તેઓ કહે છે કે-“अकर्ता निर्गुणो भोक्ताऽऽत्मा’ એટલે આત્મા કર્તા નથી પણ નિર્ગુણ અને ભોક્તા છે.

આચાર્ય— એ માન્યતા યુક્તિ સંગત નથી. કારણ કે આત્માને નિષ્ક્રિય માનવામાં આવે તો તેમા પ્રત્યક્ષાદે પ્રમાણથી જણાતી ભોક્તૃત્વાદિ ક્રિયાનો પણ વિરોધ થાય. ભોગાદિ કરવાની ક્રિયા પ્રકૃતિનેજ થાય છે, પુરૂષને (આત્માને) નથી થતી. આરિસામાં પ્રતિબિંબના ન્યાયે કરીને માત્ર પ્રકૃતિને વીષે ભોગ ક્રિયાનું દૃષ્ટપણું છે. એમ કહેવામા આવે તો તે પણ અસંગત છે. કેમકે “प्रकृतेरचेतनत्वात् चैतन्य पुरुषस्य स्वरूपम्’ પ્રકૃતિ અચેતન છે અને પુરૂષનું ચૈતન્ય તે સ્વરૂપ છે.” એ વચનથી અચેતન પ્રકૃતિને ભોગાદિ ક્રિયા ઘટે નહિ,છતા જો અચેતન (જડ)ને ભોગાદિ ક્રિયા માનવામાં આવે તો અચેતન એવા ઘટ-પટાદિને પણ તે ક્રિયાનો પ્રસંગ થાય.

માત્ર કર્તાપણાદિના અભાવેજ આત્માનું સર્વગતપણું અયોગ્ય છે એટલુંજ નહિ, પરન્તુ સર્વાસર્વ ગ્રહણના પ્રસંગથી પણ આત્માનું સર્વગતપણું અયોગ્ય છે. કારણ કે બીજાઓએ આત્માનું સમગ્ર ત્રિભુવનગતપણામાં પ્રાપ્યકારીપણું માનેલું હોવાથી તે આત્માથી અભિન્ન જે ભાવ મન તેને પણ સર્વગતપણા થકી સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય અને તેથી તેને સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરી શકવાનો પ્રસંગ આવે. જ્યારે એમ થાય ત્યારે તો સર્વ જીવોને સર્વજ્ઞપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આ દોષના ભયથી એમ કહેવામા આવે કે પ્રાપ્ત થએલા સર્વ અર્થને ભાવ મન ગ્રહણ કરતું નથી તો એમ કહેવાથી તો સર્વ અર્થને અગ્રહ-

ણુનો પ્રસંગ થાય. એટલે કે જેમ ભાવ મન ઇષ્ટ અર્થોને અગ્રાહ્યપણુ હોવાથી ગ્રહણ ન કરે તેમ તે ઇષ્ટ અર્થોને ગ્રાહ્યપણે પણ ન ગ્રહણ કરે, કારણ કે પ્રાપ્તપણુ બન્નેમાં સમાન છે.

પ્રાપ્તપણુ સમાન છતાં એ ભાવ મન કેટલાક અર્થને ગ્રહણ કરે છે અને કેટલાકને નથી ગ્રહણ કરતુ એમ કહેવુ તેના કરતા એ સર્વ ઈશ્વર ચેષ્ટિત છે એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે તો શું ખોટું છે? પરન્તુ એ સર્વ કથન યુક્તિની કસોટી ઉપર ટકી શકતુ નથી. આ સિવાય આત્માના સર્વગતપણામા બીજા પણ ઘણા દૂષણો છે. જેમકે જેવી રીતે અંગુષ્ઠાદિ અવયવમા દાહાદિ વેદના થતી હોય છે ત્યારે મસ્તકાદિમાં પણ તે વેદના અનુભવાય છે તેવીજ રીતે સર્વ સ્થળે સર્વ કોઈ જીવને તે વેદનાનો અનુભવ થવો જોઈએ, પરન્તુ તેમ થતુ નથી. કેમકે તેવો અનુભવ થતો નથી. એ પ્રમાણે વેદના નહિ અનુભવાતા છતા તે આત્માનો સર્વ સ્થાને સદ્ભાવ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય. વળી આત્માને સર્વગત માનતાં ભિન્ન ભિન્ન દેશમા રહેલ પુષ્પમાળા ચંદન-સ્ત્રી આદિનો સ્પર્શ થતા નિરન્તર સુખ પ્રાપ્ત થાય. અને અગ્નિ શસ્ત્ર-જલ આદિનો સ્પર્શ થતાં નિરન્તર બળવુ ચીરાવુ-ભીંજાવુ વિગેરેનો પ્રસંગ થાય.

જ્યા શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે સર્વ અનુભવાય છે અન્યત્ર નહિ. એમ કહેવામાં આવે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે શાથી એમ કહોછો? જો આજ્ઞામાત્રથીજ એમ કહેવામાં આવતુ હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે તે ઈહાનો વિષય છે, સહકારી ભાવે આત્માને શરીરની અપેક્ષા છે, એમ કહેવામા આવે તો તે ખોટુ છે. કારણ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા ઘટે નહિ. વિવાદની ખાતર કદાચ માની લઇએ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારિની અપેક્ષા છે પરંતુ તે અપેક્ષ્યમાણ સહકારી એ નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે કે નહિ? જો કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે તો તે ઉપકાર અર્થાન્તર ભૂત-ભિન્ન એવો કરે છે કે અનર્થાન્તરભૂત કરે છે? અર્થાન્તરભૂત કરાતો હોય તો તે વિશેષ-ઉપકાર કંઈ નિત્ય પદાર્થને કર્યો ન ગણાય. હવે એ અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થથી અનર્થાન્તરભૂત એવો વિશેષ-ઉપકાર કરે છે એમ બીજા પક્ષથી કહેવામા આવે તો એ ઉપકારથી અવ્યતિરિક્ત આત્મા પણ કૃતક થાય. અને જે કૃતક એટલે કરાએલ હોય તે અનિત્ય હોય છે. આથી કરીને આત્માને અનિત્યપણાનો પ્રસંગ થશે. અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ ઉપકાર નથી કરતો એમ માનીશુ તો ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે. એમ કહેવામા આવે તો નિત્ય પદાર્થને અંગે સહકારીનુ સહકારીપણુ નહિ ઘટે. કેમકે તે કંઈ વિશેષ ઉપકાર કરતુ નથી. તે વિશેષ-ઉપકાર નહિ કરવા છતાં પણ તેનુ સહકારીપણુ માનવામા આવે, તો સમસ્ત ત્રણે ભુવનને સહકારીપણાની પ્રાપ્તિ થાય. કેમકે તે પણ કંઈ વિશેષ-ઉપકાર નથી કરતુ. માટે "જ્યાં શરીર હોય ત્યાજ એ પ્રમાણે દાહાદિનો અનુભવ સર્વગત આત્માને થાય છે." એમ કહીને સર્વગત આત્માને તે તે પ્રકારના અનુભવમા શરીરની અપેક્ષા કહી તે વ્યર્થ છે. અહી આ સંબંધમા ઘણુ કહેવા જેવુ છે, પરન્તુ ગ્રન્થ બહુ ગહન થઈ જાય તેથી નથી કહેતા. આ સર્વ વિવેચનથી એ ચરિતાર્થ થયુ કે આત્મા શરીર માત્ર વ્યાપી છે, પણ સર્વ વ્યાપી નથી. અને એથી કરીને આત્માથી અભિન્ન એવુ ભાવ મન પણ માત્ર શરીર વ્યાપિ છે, તેથી તે શરીર બહાર જઈ શકે નહિ.

હવે દ્રવ્ય મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે કાયયોગની સહાયથી જીવે ગ્રહણ કરેલ ચિન્તાને પ્રવર્તાવનાર મનોવર્ગણા-

ન્તર્ગત જે દ્રવ્યો છે તે તેના સમૂહાત્મક જે દ્રવ્યમન છે; તે પત્થરના ટુકડાની પેઠે અચેતન હોવાથી સ્વય વિજ્ઞાતા નથી, એટલે મેરૂ આદિ વિષયદેશ પ્રત્યે તે જાય તો પણ તેને અર્થબોધ ન થાય.

દ્રવ્યમન સ્વય જોકે કઈ જાણતુ નથી પણ તે કરણભૂત છે. તેથી દીપકાદિવડે જેમ વસ્તુ પ્રગટ કરાય છે, તેમ કરણભૂત દ્રવ્યમનવડે જીવ મેરૂઆદિ વસ્તુને જાણે છે. આથી એવો નિયમ સિદ્ધ થાય છે કે-દીપક-મણિ ચન્દ્ર-સૂર્ય વિગેરેની પ્રભાથી જેમ પદાર્થો જણાય છે તેમ બહાર નીકળેલા દ્રવ્યમનવડે વિષયદેશને પ્રાપ્ત કરીને જીવ પોતે વસ્તુને જાણે છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો તે ખોટુ નથી, કેમકે પદાર્થને જાણવામાં દ્રવ્યમન એ કરણભૂત છે. એ કથન સત્ય છે. પરન્તુ કરણ બે પ્રકારનુ હોય છે, એક શરીરગત અન્ત.કરણ અને બીજુ બહારનુ બાહ્યકરણ. તેમાં આ દ્રવ્યમન આત્માનુ અન્તકરણ છે. અને ચન્દ્ર-સૂર્ય-મણિ-દીપ પ્રભા વિગેરે બાહ્યકરણ છે. શરીરની બહાર નીકળ્યા સિવાય શરીરમાં રહેલા દ્રવ્યમનરૂપ અન્ત કરણવડે આત્મા સ્પર્શનેન્દ્રિયવડે કમળ નાળાદિના સ્પર્શની પેઠે મેરૂ આદિ વિષયને જાણે છે. માટે કહેલુ દૃષ્ટાન્ત સાધન વિકલ છે. પુન. એમ કહેવામાં આવે કે પદ્મનાળમાંથી જેમ તન્તુઓ બહાર નીકળે છે તેમ દ્રવ્યમન પણ શરીરમાથી બહાર કેમ ન નીકલે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનુ કે દ્રવ્યમન અન્તકરણ હોવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે શરીરથી બહાર નીકળતુ નથી. આ પ્રમાણે દ્રવ્યમન અને ભાવમન શરીર બહાર નીકળ્યા સિવાય વિષયને જાણે છે, તેથી તે અપ્રાપ્યકારી છે, પણ પ્રાપ્યકારી નથી.

પુન મનની અપ્રાપ્યકારિતાની વિરૂદ્ધ એમ કહેવામાં આવે કે મરી ગએલ સ્વજન અથવા નાશ પામેલ વસ્તુનુ ચિન્તવન કરતા અતિશય આર્ત--રૌદ્ર ધ્યાનમા પ્રવર્તેલા મનને દુર્બળતા--હૃદયની પીડા--વાયુપ્રકોપ--વિકલતા વિગેરે ચિન્હથી ઉપઘાત થએલો જણાય છે, અને ઇષ્ટસયોગ--વૈભવનો લાભ વિગેરે વસ્તુનુ ચિન્તવન કરતાં હર્ષ--ઉત્સાહ આદિથી અનુગ્રહ થએલો જણાય છે. આથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે મન અનુગ્રહ--ઉપઘાતરૂપ ઉભયધર્મવાળુ છે. માટે મન અપ્રાપ્યકારી નહિ, પણ પ્રાપ્યકારી છે. આ અનુગ્રહ--ઉપઘાત જીવને થાય છે, પરન્તુ મન જીવથી કથંચિત્ અભિન્ન હોવાને લીધે તે અનુગ્રહ--ઉપઘાત મનને થાય છે એમ માનીને મનની પ્રાપ્યકારિતા સિદ્ધ કરવાને મન અનુગ્રહ-ઉપઘાતરૂપ ધર્મવાળુ છે એમ કહેવામા આવે છે પણતે અયોગ્ય છે. કારણ કે હૃદયમાં રૂધાએલ વાયુનો ગોળો જેમ પીડા કરે છે તેમ મનપણે પરિણામ પામેલા અશુભ પુદ્ગળના સમૂહરૂપ અતિશય બલવાન દ્રવ્યમન શોકાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાવડે કર્મ યુક્ત જીવને દેહ દુર્બળતાદિરૂપ પીડા કરે, અને મનપણે પરીણામ પામેલા શુભ પુદ્ગળના સમૂહવાલા દ્રવ્યમનના અનુગ્રહવડે જીવને હર્ષાદિ થાય. એમા મેરૂ આદિ જ્ઞેય વસ્તુનો અનુગ્રહ-ઉપઘાત મનને શો થયો? કઈજ નહિ. કેમકે મનપણે પરિણમેલ અનિષ્ટ પુદ્ગળના સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન અનિષ્ટ ચિન્તામા પ્રવર્ત્તાવવાવડે દેહની દુર્બળતાદિ આપત્તિથી જીવને હૃદયમા રોકાયેલા વાયુની પેઠે ઉપઘાત કરે છે, અને શુભ પુદ્ગળના સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન અનુકૂળ ચિન્તામા પ્રવર્તાવાવડે હર્ષાદિ ઉત્પન્ન કરવાથી ઔષધની પેઠે જીવને અનુગ્રહ કરે છે. આથી તો એમ નિશ્ચય થાયછે કે દ્રવ્યમન જીવને અનુગ્રહ-ઉપઘાત કરેછે, પણ માનેલી મેરૂ આદિ જ્ઞેય વસ્તુ મનને કાંઈ પણ અનુગ્રહ-ઉપઘાત નથી કરતી.* આમ હોવાથી એટલે

* એટલા માટે દ્રવ્યમનના સબધ થકી આત્માને જ અનુગ્રહ ઉપઘાતનો સદ્‌ભાવ છે જ્ઞેયવસ્તુ થકી મનને તેના સંબધનો પણ અભાવ છે.

"ઉપઘાત-અનુગ્રહનો અભાવ હોવાથી" એ પૂર્વે કહેલ હેતુની અસિદ્ધતા કહી છે તે અસત્યછે.

શિષ્ય—દ્રવ્યમનવડે જીવને શરીરપુષ્ટિઆદિ તથા દુર્બળતાદિરૂપ અનુગ્રહ ઉપઘાત થાયછે, એ વાત કેમ માની શકાય ?

આચાર્ય—લોકમાં પણ એ વાત તો સર્વજનમાં પ્રસિદ્ધ છે કે મનને ગમતો આહાર ખાવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે અને અણગમતો આહાર ખાવાથી કૃશતા થાયછે. એથી કરીને જેમ એ ઇષ્ટાનિષ્ટ આહાર ખાવાથી પુદ્ગળના પ્રભાવે પુષ્ટિ-હાની થાય છે તેમ પુદ્ગળમય દ્રવ્યમનથી શરીરને પુષ્ટિ-હાની થાય એમાં શી નવાઈ છે ? કારણ કે બન્નેમાં પુદ્ગલપણુ સમાન છે. વળી લોકમાં પણ કહેવાય છે કે " રે વત્સ ! ચિન્તાથી આ તારૂ શરીર કૃશ થયુ છે." આ ઉપરથી એમ ન સમજવુ કે ચિન્તા જ કૃશતાદિરૂપ ઉપઘાત કરે છે, કેમકે એ ચિન્તા પણ દ્રવ્યમનથી જ થાય છે. અન્યથા ચિન્તા તો જ્ઞાનરૂપ છે, અને જ્ઞાન એ અમૂર્ત છે. અમૂર્તવસ્તુને આકાશાદિની પેઠે પુદ્ગલકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાત ઘટે નહિ. ૨૧૩-થી-૨૨૧.

હવે ઉપરોક્ત સર્વ વિવેચન સંબંધી આચાર્યશ્રી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

नीउं आगसिउं वा न मेयमालंबइ त्ति नियमोऽयं ।
तण्णेयकया जेऽणुग्गहो-वघाया य ते नत्थि ॥ २२२ ॥
सो पुण सयमुवघायण-मणुग्गहं वा करेज्ज को दोसो ? ।
जमणुग्गहो-वघाया जीवाणं पोग्गलेहिंतो ॥ २२३ ॥

(મન) નીકળીને અથવા આકર્ષિને જ્ઞેય વસ્તુનું આલંબન કરતું નથી, તેથી જ્ઞેયવસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાત મનને નથી થતા. વળી તે મન સ્વયં અનુગ્રહ અથવા ઉપઘાત કરે તો શો દોષ છે ? કારણ કે જીવને પુદ્ગળોથી અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય છે. ૨૨૨-૨૨૩.

દ્રવ્યમન શરીરમાંથી નીકળીને મેરૂ વિગેરે જ્ઞેય વસ્તુને ગ્રહણ કરતુ નથી, તેમ જ શરીરમાં રહ્યું છતુ જ્ઞેય વસ્તુને પોતાની સમીપે ખેંચીને પણ ગ્રહણ કરતુ નથી. એવો નિયમ ભુજા ઠોકીને અમે કહીએ છીએ, અને તેથી કરીને મન પ્રાપ્યકારી નથી એમ પણ કહીએ છીએ. વળી એવો પણ નિયમ કહીએ છીએ કે જ્ઞેય વસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાત મનને થાય છે, એમ કહેવુ એ સર્વથા અયોગ્ય છે. વળી એ સાથે આ પણ સમજવુ કે શુભાશુભકર્મના વશથી પોતાના ઇષ્ટાનિષ્ટ પુદ્ગળના સમૂહવડે સ્વયં દ્રવ્યમનથી જીવને અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય છે; પરન્તુ જ્ઞેયવસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાત જીવને નથી. અહીં કદાચ એમ પૂછવામાં આવે કે જીવને પણ દ્રવ્યમનથી કરાએલો અનુગ્રહ-ઉપઘાત નથી થતો, એમ શામાટે નથી કહેતા ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનુ કે જીવોને અનુગ્રહ ઉપઘાત થાય છે તે પુદ્ગળોથી જ થાય છે. કેમકે ઇષ્ટાનિષ્ટ શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શાદિના ઉપભોગમાં એજ પ્રમાણે જણાયછે, તેથી જીવને દ્રવ્યમનકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાતનો નિષેધ નથી કરતા.

શિષ્ય:—શબ્દાદિ ઇષ્ટાનિષ્ટ પુદ્ગળમય છે, એ વાત પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણ સિદ્ધ હોવાથી માની શકાય છે, પરન્તુ આપ દ્રવ્યમનને ઇષ્ટાનિષ્ટ પુદ્ગળમય કહોછો તે માની શકાતું નથી.

આચાર્ય—યોગીઓને (જ્ઞાનીયોને) તો દ્રવ્યમન પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, અને આપણા જેવાઓને અનુમાનથી જણાય છે. તે દેખાડીએ છીએ " જેના વીના જે ઘટતું નથી તે તેના દેખવાથી અંગીકાર કરાય છે " જેમ સ્ફોટના દેખવાથી અગ્નિની દાહક શક્તિનું અ-

નુમાન કરાય છે. ઇષ્ટાનિષ્ટ પુદ્ગળસમૂહાત્મક દ્રવ્યમન ન હોય તો જીવોને ઇષ્ટાનિષ્ટ વસ્તુનું ચિન્તવન કરતાં થએલ મુખ પ્રસન્નતા-શરીરની દુર્બળતા વિગેરે અનુગ્રહ-ઉપઘાત ઘટે નહિ. માટે દ્રવ્યમન પુદ્ગળાત્મક છે એમ જણાય છે. કદાચ એમ કહેવામા આવે કે એ અનુગ્રહ ઉપઘાત ચિન્તનીયવસ્તુકૃત થતો હશે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે જો એમ હોય તો પાણી અગ્નિ ભાત આદિનુ ચિન્તવન કરતાં ભીંજાવુ બળવુ ક્ષુધાશાન્તિ વિગેરે થવુ જોઇએ. પણ તેમ થતુ નથી. હે પુત્ર ! ચિન્તાવડે આ તારૂ શરીર સુકાઇ ગયુ છે, ઈત્યાદિ લોકોક્તિઅનુસાર એમ કહેવામાં આવે કે એ અનુગ્રહ ઉપઘાત ચિન્તારૂપી જ્ઞાનથી થાય છે તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે ચિન્તાજ્ઞાન અમૂર્ત છે, અને અમૂર્ત વસ્તુ આકાશની પેઠે અનુગ્રહ ઉપઘાત કરી શકે નહિ. એ વાત પ્રથમજ કહી છે. "ચિન્તાથી તારૂ શરીર સુકાઈ ગયુ છે" ઈત્યાદિ લોકોક્તિથી જે કહેવાય છે તે તો કાર્યમાં કારણ શક્તિનો આરોપ કરીને કહેવાય છે, તેથી તે ઔપચારિકછે, વાસ્તવિક નથી.

હવે ખેદાદિથી એ અનુગ્રહ ઉપઘાત થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે ખેદાદિ શું વસ્તુ છે ? શુ એ મનોદ્રવ્ય છે ? કે ચિન્તાદિ જ્ઞાન છે ? જો ખેદાદિ મનોદ્રવ્ય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે ઈષ્ટ છે. પણ ચિન્તાદિ જ્ઞાનરૂપ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર હમણાંજ કહ્યો છે કે જ્ઞાન અમૂર્ત છે ને અમૂર્તને કર્તૃત્વ ઘટે નહિ. અનુગ્રહ ઉપઘાત નિર્હેતુક થાય છે એમ પણ ન કહેવુ. કારણ કે—" नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षातो हि भावाना कादाचित्कत्वसम्भव ॥ १ ॥ એ કથનાનુસાર અન્ય હેતુની અપેક્ષા સિવાયની વસ્તુ નિત્ય વિદ્યમાન હોય અથવા અવિદ્યમાન હોયછે, કારણ કે અપેક્ષાથી પદાર્થોને કાદાચિત્કપણુ હોય છે. અર્થાત્ અનુગ્રહ-ઉપઘાત નિર્હેતુક (સ્વાભાવિક) થતા હોય તો નિરન્તર તેઓનો સદ્ભાવ અથવા અભાવ જ હોય. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે અનુગ્રહ-ઉપઘાતમાં જીવાદિ કોઇક અન્ય હેતુ છે તો તે પણ અયુક્ત છે. કારણ કે જીવાદિ હેતુ સદા અવસ્થિત હોવાથી તેના કાર્યભૂત અનુગ્રહ-ઉપઘાત પણ સદા અવસ્થિત રહેવા જોઇએ. પરન્તુ તે તેમ નથી રહેતા. આ પ્રમાણે બીજા પણ સમાધાનો સ્વસ્વબુદ્ધિથી સમજી લેવાં. આ સર્વ વિવેચનથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યુ કે પુદ્ગળમય દ્રવ્યમન સ્વય જીવને અનુગ્રહ ઉપઘાત કરેછે, પણ મનને જ્ઞેયવસ્તુકૃત અનુગ્રહ ઉપઘાત નથી થતો. અને તેથી કરીને મન પ્રાપ્યકારી નથી પણ અપ્રાપ્યકારી છે. ૨૨૨—૨૨૩.

શિષ્ય — જાગ્રત અવસ્થામા મનને વિષયપ્રાપ્તિ ભલે ન થતી હોય, પરન્તુ નિદ્રાવસ્થામાં તો મનને વિષય પ્રાપ્તિ થાયછે, એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. જેમકે—"અમુક મેરૂ પર્વતના શિખર પર રહેલા જિનાલયમાં મારૂ મન ગયુ." આ પ્રમાણે નિદ્રાસ્થ મનુષ્યને સ્વપ્નમાં અનુભવ થાયછે. તેથી પૂર્વે ૨૧૩ મી ગાથામાં "જાગ્રત અવસ્થામાં અથવા સ્વપ્નાવસ્થામાં મન જઇને જ્ઞેય વસ્તુ સાથે સબધ પામે છે." એમ જે કહ્યુ છે તે યોગ્ય જણાય છે. આના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ મનને પ્રાપ્યકારિતા નથી એ વાત સિદ્ધ કરવાને કહે છે કે—

सिमिणो न तहारूवो वभिचाराओ अलायचक्कं व ।
वभिचारो य सदंसणमुवघाया-णुग्गहाभावा ॥ २२४ ॥
इह पासुत्तो पेच्छइ सदेहमन्नत्थ, न य तओ तत्थ ।
न य तग्गओवघाया-णुग्गहरूवं विबुद्धस्स ॥ २२५ ॥
दीसंति कासइ कुडं हरिस-विसायादओ विबुद्धस्स ।

सिमिणाणुभूयसुह–दुक्ख–राग–दोसाइलिंगाइं ॥ २२६ ॥
न सिमिणविण्णाणाओ हरिस–विसायादओ विरुज्झंति ।
किरियाफलं तु तित्ती–मद–वह–बंधादओ नत्थि ॥ २२७ ॥
सिविणेऽवि सुरयसंगमकिरियासंजणियवंजणविसग्गो ।
पडिबुद्धस्सऽवि कस्सइ दीसइ सिमिणाणुभूयफलं ॥ २२८ ॥
सो अज्झवसाणकओ जागरओऽवि जह तिव्वमोहस्स ।
तिव्वज्झवसाणाओ होइ विसग्गो तहा सुमिणे ॥ २२९ ॥
सुरयपडिवत्ति–रइसुह–गब्भाहाणाइ इहरहा होज्जा ।
सुमिणसमागयजुवईर्ण, न य जओ ताइं तो विफलो ॥ २३० ॥

અલાતચક્રની પેઠે વ્યભિચાર હોવાથી સ્વપ્ન તેવા-સાચા પ્રકારનુ નથી; સ્વદર્શનથી તથા અનુગ્રહ-ઉપઘાતના અભાવથી તેમાં વ્યભિચાર થાય છે. અહીં સુતેલો માણસ પોતાના દેહને અન્ય સ્થળે જુએછે. (પણ) તે ત્યાં નથી હોતો, અને જાગ્યા પછી તેને તદ્ગત અનુગ્રહ ઉપઘાત નથી હોતા. શિષ્ય-જાગ્યા પછી કેટલાકને હર્ષ-વિષાદ આદિ જણાય છે, કેમકે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સુખ-દુખાદિથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્વેષાદિના એ ચિન્હો છે. ગુરૂ-સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી હર્ષ-વિષાદાદિ થાય, એમાં કંઈ વિરોધ નથી; પરન્તુ તૃપ્તિ-મદ-વધ-બંધન વિગેરે જે ક્રિયાનુ ફળ તે તેમાં નથી થતુ. શિષ્ય-સ્વપ્નમાં સુરતસંગમક્રિયા જન્ય વીર્યવિસર્ગ પણ જાગ્યા પછી કેટલાકને જણાય છે તે સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાનુ જ ફળ છે. ગુરૂ-તે વીર્યવિસર્ગ અધ્યવસાયકૃત છે. જેમ જાગ્રત છતાં પણ તીવ્ર મોહવાળાને થાયછે, તેમ સ્વપ્નમા પણ તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે. જો એમ ન હોય તો સ્વપ્ન સમાગમથી યુવતિને સુરત-પ્રતિપત્તિ-રતિસુખ-ગર્ભાધાનાદિ થવાં જોઇએ. પણ તેમ થતુ નથી, માટે તે નિષ્ફળ છે. ૨૨૪—થી—૨૩૦.

'મારૂ મન અમુક સ્થળે ગયું' એવા પ્રકારનુ સ્વપ્ન જે નિદ્રાસ્થ માણસને અનુભવાય છે તે તેવા પ્રકારે પદાર્થ હોય તો સત્ય હોય પણ તેમ નથી. જેમ ઉમાડીઊં ગોળાકારપણે શીઘ્ર ભમાડતાં ચક્રરૂપ નહિ છતાં ચક્રરૂપે જણાય છે, અને ભમાડવાનુ બંધ કરતાં જેવુ મૂળ સ્વરૂપ છે તેવુ જણાય છે. તેમ સ્વપ્નમાં મનવડે જાણેલ મેરૂ ગમનાદિ અર્થ સત્ય નથી. કેમકે જાગ્યા પછી તે પદાર્થ હોતા નથી, અને તે તે પદાર્થનો અભાવ તે અવસ્થામાં શરીરની અંદર રહેલા મનને અનુભવાય છે. ૨૨૪.

સ્વપ્નાવસ્થામાં મન મેરૂઆદિ સ્થાનપર જાયછે, અને જાગ્રત અવસ્થામાં પાછુ ફરેછે. એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અસત્ય છે. કારણ કે જેમ કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાને મેરૂ આદિ સ્થાને ગએલુ જુએ છે, વળી કોઈ પોતાના શરીરને પણ નન્દન વનમા પુષ્પ ચુટતુ જુએ છે. આ સઘળુ સત્ય નથી, કેમકે અહી રહેલાઓ તે સ્વપ્નસ્થ વ્યક્તિને અહીં જ જુએ છે. એ સુતેલ વ્યક્તિનાં બે રૂપ તો હોઈ શકે નહિ, જેમાંથી એકરૂપ અહી હોય અને બીજુ સ્વપ્નગત મેરૂ આદિ સ્થાન પર હોય. વળી સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીર બહાર જતુ હોય તો સ્વપ્નગત અનુભવથી પુષ્પ પરિમલાદિ અને રસ્તે જવાથી ઉત્પન્ન થતા પરિશ્રમાદિરૂપ અનુગ્રહ-ઉપઘાત થવા જોઇએ તે પણ જાગ્યા પછી જણાતા નથી.* તેથી એવો

નિશ્ચય થાય છે કે નિદ્રાવસ્થામાં પણ મન અન્યસ્થળે જતુ નથી. ૨૨૫.

શિષ્ય —જાગ્યા પછી સ્વપ્નગત અનુભવથી અનુગ્રહ-ઉપઘાત જણાતા નથી, એમ આપ કહોછો તે યોગ્ય જણાતુ નથી. કેમકે સ્વપ્ન થયા બાદ જાગ્યા પછી કોઈક પુરૂષને હર્ષ-વિષાદ-ઉન્માદ-મધ્યસ્થપણુ વિગેરે પ્રગટ જણાય છે, એ સ્વપ્નાવસ્થામાં જિન રનાત્રાદિ જોવાથી થએલુ સુખ અને ઇષ્ટ અર્થનો લાભ નહિ થવાથી થએલુ દુ ખ તે અનુક્રમે રાગ-દ્વેષના ચિન્હો છે. ઉદાહરણ તરીકે "દર્શન કરવા યોગ્ય એવા જે પ્રભુ સ્મરણ માત્રથી પણ પ્રાણિઓનાં મોટા ભયને દૂર કરે છે, તે ત્રિભુવન પૂજિત પાર્શ્વનાથ મહારાજને મેરૂ પર્વત ઉપર બત્રીસ ઇન્દ્રોવડે પરસ્પર સ્પર્ધાથી સ્નાન કરાતા બાલ્યાવસ્થામાં સ્વપ્નની અ દર મે આજ નેત્રે કરીને જોયા; તેથી મારા કરતાં પણ આ નયન યુગલ ધન્ય છે, કે જેણે તે પ્રભુને સાક્ષાત્ જોયા." આવા પ્રકારનો હર્ષ તે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સુખના રાગનુ ચિન્હ છે. તથા "જે ભૂમિમાં ઉન્નત ત્રણ કિલ્લાઓના તોરણોની મણિયોની વિસ્તારાતી પ્રભાવડે અટકાવાએલા સૂર્યના પ્રચ ડ કિરણો પણ શીઘ્ર કયાંઈ નાશી ગયા, તથા જ્યાં દેવે દ્રો બેઠેલા છે એવી તે ત્રૈલોકયગુરૂની ભૂમિમાં હુ જ્યાં પ્રવેશ કરૂ છુ, તેટલામા તો હા ! મારી અધમ નિદ્રા નાશ પામી ગઈ." ઈત્યાદિ પ્રકારનો વિષાદ તે સ્વપ્નાવસ્થામા અનુભવેલા દુ ખના દ્વેષનુ ચિન્હ છે. વળી અતિશય કામથી ઉન્માદ થાય છે, મુનિને મધ્યસ્થતા રહે છે. સ્વપ્નાવસ્થાના બનાવ કે જેને અ ગે આવા પ્રકારના અનુગ્રહ-ઉપઘાત જાગ્યા પછી પણ જણાય છે, તેનુ કેમ? ૨૨૬.

આચાર્ય—જાગ્રત અવસ્થામાં જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતે વિચારેલા સુખદુઃખાનુભવાદિ જ્ઞાનથી હર્ષ અથવા ખેદ પામે છે. તેમ સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી પણ હર્ષ-વિષાદાદિ થાય તેનો અમે નિષેધ નથી કરતા, કારણ કે દૃષ્ટ વસ્તુનો નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરન્તુ સ્વપ્નમાં થએલ ભોજનાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ ક્ષુધાશાન્તિ, સુરાપાનાદિ જન્યવિકાર રૂપ મદ, શિરચ્છેદાદિ જન્ય પીડારૂપ વધ, સાકલાદિથી બ ધાવારૂપ બ ધન, તથા જળ અને અગ્નિ પ્રવેશથી ભીજાવુ-બળવુ વિગેરે થતુ નથી. જો એ સ્વપ્નગત ભોજનાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ તૃપ્તિ આદિ થતા હોય, તો જ મનની વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્યકારિતા ઘટી શકે, પરન્તુ તેમ થતુ નથી માટે મનની પ્રાપ્યકારિતા નથી. ૨૨૭.

શિષ્ય —મહારાજ ! સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાનુ ફળ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સ્ત્રી-પુરૂષના સ ગમથી સુરત ક્રીડા જન્ય વીર્યવિસર્ગ જાગ્યા પછી કેટલાકને પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જેમ ગૃહવાસમાં સ્ત્રીસ ગમથી વીર્યવિસર્ગ જણાય છે, જ્યાં વીર્ય વિસર્ગ જણાય ત્યાં સ્ત્રીસ ગ થયો હોવો જોઇએ. એવો સામાન્ય નિયમ છે. તેથી કરીને સ્વપ્નાનુભૂત સુરતક્રીડાજન્ય વીર્યવિસર્ગ જોવાથી અનુમાન કરાય છે કે આને સ્વપ્નમાં યુવતી સાથે સુરત ક્રીડા થઈ છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નની ક્રિયાનુ ફળ જાગ્રત થયા પછી પણ જણાય છે, તેથી વિષયપ્રાપ્તિ રૂપ મનની પ્રાપ્યકારિતા ઘટી શકે છે. ૨૨૮.

આચાર્ય —વીર્યવિસર્ગ જણાયાથી સ્ત્રીસ ગમ જ થયોછે, એમ જેતુ કહે છે તે એ-

* હવે કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે જગતને વીશે કોઇ સુતેલો પુરૂષ પોતાના દેહને નંદનવનાદિકમા ગયેલો સ્વપ્નમા જુવે છે અને તેને અહીઆ રહેલા બીજાઓએ અહીઆ જોવા થકી તે ત્યાં પ્રાપ્ત થયેલો નથી હોતો, અને જાગ્યા પછી ત્યાના ગમન સમ ધી અનુગ્રહ ઉપઘાત સુગધ-માર્ગના પ્રશ્રિમાદિક થતા નથી, ત્યારે સ્વપ્નમા થયેલ વર્જન વ્યભિચાર સિદ્ધ થાય છે

કાન્તે સત્ય નથી, સ્ત્રીસંગમ સિવાય પણ સ્વપ્નમાં હુ "તેને આલિંગન કરૂ છુ" આવા સ્વમતિકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી પણ વિસર્ગ થાય છે. કેટલાક તીવ્રમોહવાળા પ્રબળ-વેદોદય યુક્ત પુરૂષને જાગતા છતાં પણ કોઈ યુવતીનુ અતિશય રાગથી ચિન્તવન કરતાં તેને પ્રત્યક્ષ જોતો હોય તેમ સ્વબુદ્ધિથી આલિંગન કરી તેને ભોગવતો હોય તેમ માનતાં તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે. તેવીજ રીતે સ્વપ્નમાં પણ સ્ત્રીસંગમ સિવાય સ્વકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્ય વિસર્ગ થાય છે. જો એમ ન હોય તો જાગ્યા પછી તરતજ તે પુરૂષને તે સ્ત્રી જણાવી જોઇએ, અને સ્વપ્નાનુભૂત નખ-દાન્ત ક્ષત વિગેરેના ચિન્હો પણ જણાવા જોઇએ. પરન્તુ તેમાંનુ કંઇએ જણાતુ નથી. ૨૨૯.

વળી સ્વપ્નગત સુરતક્રીડાવડે થએલ વીર્યવિસર્ગ જો સ્ત્રીસંગમથી જ થયો હોય તો તે ભોગવેલી સ્ત્રીને "મે અમુક પુરૂષ સાથે રતિક્રીડા અનુભવી" એવી પ્રતીતિ થવી જોઇએ. તથા રતિસુખ-ગર્ભધારણ-ઉદરવૃદ્ધિ-દોહદ થવા-પુત્ર પ્રાપ્તિ વિગેરે તે સ્ત્રીને થવુ જોઇએ. પણ તેવુ કંઈ થતુ નથી. તેથી તે સ્વપ્નગત સુરતક્રીડા નિષ્ફળ છે; કારણ કે સ્વપ્નમાં સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ પૂર્વક વિશિષ્ટ સુરત ક્રીડા નથી, તેમ ગર્ભધારણાદિ રૂપ વિશિષ્ટ ફળ પણ નથી, પરન્તુ તીવ્ર વેદોદયવડે ઉત્પન્ન થએલ અધ્યવસાય માત્રથી કરાએલ જે સુરત-ક્રીડા તે માત્ર વીર્ય વિસર્ગરૂપ ફળ વડેજ ફળવાળી છે; પણ ગર્ભાધાનાદિ રૂપ વિશિષ્ટ-ફળવાળી નથી. એ વિશિષ્ટ ફળના અભાવે તે ક્રિયા નિષ્ફળ છે, અને તેથી મનને પણ વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્યકારિતા નથી. ૨૨૪-થી-૨૩૦

नणु सिमिणओऽवि कोइ सच्चफलो फलइ जो जहा दिट्ठो ।
नणु सिमिणम्मि निसिद्धं किरिया किरियाफलाइं च ॥ २३१ ॥
जं पुण विण्णाणं तप्फलं च सिमिणा विबुद्धमेत्ते य ।
सिमिणयनिमित्तभावं फलं च तं को निवारेइ ? ॥ २३२ ॥
देहप्फुरणं सहसोइयं च सिमिणो य काइयाईणि ।
समयाइं निमित्ताइं सुभा-सुभफलं निवेएंति ॥ २३३ ॥
सिमिणमिव मन्नमाणस्स थीणगिद्धिस्स वंजणोग्गहया ।
होज्ज व, न उ सा मणसो सा खलु सोइंदियाईणं ॥ २३४ ॥
पोग्गल-मोदय-दन्ते फरुसग-वडसालभंजणे चेव ।
थीणद्धियस्स एए दिट्ठंता होंति नायव्वा ॥ २३५ ॥

કોઈક સ્વપ્ન પણ જેવુ દીઠુ હોય તેવુ ફળે છે, (એમ કહેવામાં આવે તો) તેમાં વાંધો નથી, કારણ કે અમે તો સ્વપ્નમાં ક્રિયા તથા ક્રિયાનાં ફળ નિષેધ્યાં છે. સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા પછી તેનુ વિજ્ઞાન અને ફળ તથા સ્વપ્નનો નિમિત્તભાવ અને ફળ તેનો કોણ નિષેધ કરે છે ? દેહ સ્ફુરણ-સહસા બોલવુ અને સ્વપ્ન વિગેરે સ્વગત કાયિકાદિ નિમિત્તો શુભા-શુભ ફળ જણાવે છે. સ્વપ્ન જેવુ માનનારા થીણદ્ધિનિદ્રાવાળાને વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય, પણ તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ મનને ન થાય તે તો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને જ થાયછે. પોગ્ગલ (માંસ)-મોદક-દાન્ત-કુંભાર-અને વડની શાખા ભાંગવા સંબંધી થીણદ્ધિ નિદ્રાનાં ઉદાહરણો છે. ૨૩૧—થી—૨૩૫.

શિષ્ય —સ્વપ્નમાં કોઇને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય છે, તે પછી કેટલેક વખતે તેને ખરેખર રાજ્ય લાભ થાય છે. એ રીતે કોઇક સ્વપ્ન સત્ય ફળવાળુ પણ થાય છે. તો પછી સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થએલ મેરૂ ગમનાદિ ક્રિયાને પણ સત્યરૂપે કેમ ન મનાય ?

આચાર્ય —સ્વપ્ન સર્વથા સત્ય છે એમ ન સમજવુ, કારણ કે સ્વપ્નમાં થતી મેરૂગમનાદિ ક્રિયા અને માર્ગનો શ્રમ, તથા પુષ્પ પરિમલાદિ ક્રિયાના ફળનો પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી સત્યપણાએ અમોએ નિષેધ કરેલો છે. ૨૩૧.

સ્વપ્નમાં જોએલ જિનસ્નાત્રદર્શનાદિનુ જ્ઞાન, અને જાગ્યા પછી હર્ષાદિરૂપ તેનુ ફળ, ઈત્યાદિ સઘળુ અનુભવ સિદ્ધ હોવાથી, તેનો નિષેધ કરી શકાય નહિ. વળી અમુક સ્વપ્નના નિમિત્તથી ભવિષ્યમાં અમુક ફળ અવશ્ય થવાનુ, એવા પ્રકારના સ્વપ્નના નિમિત્તભાવનો પણ નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરન્તુ સ્વપ્નમા થએલ જે મેરૂગમનાદિ ક્રિયા તે યુક્તિપૂર્વક વિચારતાં સભવતી નથી, તેથી સ્વપ્નમાં તે ક્રિયાનો સત્યભાવે નિષેધ કર્યો છે, તેના જ્ઞાનાદિનો નિષેધ નથી કર્યો, કેમકે તે તો યુક્તિ યુક્ત છે. પરન્તુ તત્સબધી વિજ્ઞાનાદિ માનવા છતાં પણ મનની પ્રાપ્યકારિતા સિદ્ધ થતી નથી. ૨૩૨.

શિષ્ય —જો એમ હોય તો સ્વપ્નના નિમિત્ત ભાવનો પણ આપ નિષેધ કેમ નથી કરતા.

આચાર્ય —બાહુ ફરકવો, અકસ્માત્ બોલેલુ વચન, સ્વપ્ન થવુ વિગેરે કાયિક-વાચિક-અને માનસિક નિમિત્તો ભવિષ્યમાં થનારા શુભાશુભ ફળને જણાવેછે, એ વાત શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી યુક્તિયુક્ત તથા લોક અને શાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ એવા એ નિમિત્તભાવનો નિષેધ કેમ કરી શકાય ? ૨૩૩.

શિષ્ય —થીણદ્ધી નિદ્રાના ઉદયમાં વર્તનાર હસ્તિના દન્તને ખેચી કાઢવા પ્રવર્તેલ એવા મનુષ્યને સ્વપ્નમા મનની પ્રાપ્યકારિતા થાય છે, તેથી તત્પૂર્વક મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ પણ તેને થાય છે. જેમ કોઇ પ્રાણિ થીણદ્ધિ નિદ્રાના ઉદયમાં “ હસ્તિદત ખેચી કાઢવા રૂપ સ્વપ્ન હુ જોઉ છુ. ” એ પ્રમાણે સ્વપ્ન માનીને મનોવિકલ્પ પૂર્વક દાંત ખેચી કાઢવાદિરૂપ ક્રિયા તે મનુષ્ય કરે છે. તેથી મનની પ્રાપ્યકારિતા પૂર્વક મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ પણ થાયછેજ.

આચાર્ય —થીણદ્ધિ નિદ્રાના ઉદયવત જીવને દાંત ખેચી કાઢવા માંસ ભક્ષણ કરવુ ઇત્યાદિ ગાઢનિદ્રાના ઉદયથી પરવશ થવાથી થાયછે, તેથી સ્વપ્ન જેવુ માનતા તેને સ્વપ્નાવસ્થામાં વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય, એમો અમે નિષેધ નથી કરતા, પરન્તુ ઉપર કહેલી યુક્તિથી સ્વપ્નાવસ્થામાં વિષય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે તેથી વ્યઞ્જનાવગ્રહ મનનો નથી થતો, એમાં તો પ્રાપ્યકારી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઇ થીણદ્ધિ નિદ્રાવાળાને રગભૂમિ આદિમાં સગીતાદિ શ્રવણ કરતાં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય, કર્પૂરાદિ સુઘતાં ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય, માંસ મોદકાદિ ખાતાં રસનેન્દ્રિયનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય, અને યુવતિ આદિના સ્પર્શથી સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય. પરન્તુ ચક્ષુ અને મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ ન થાય, કારણ કે તેમને અગ્નિ-છુરી આદિ વિષયની પ્રાપ્તિ નથી થતી, જો તેમને તે વિષયની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો બળવુ-છેદાવુ વિગેરે થવુ જોઇએ. પરન્તુ તેમ નથી થતુ. તેથી વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય વ્યઞ્જનાવગ્રહ પણ નથી થતો. ૨૩૪.

શિષ્ય —સ્ત્યાનર્દ્ધિ નિદ્રાના ઉદય વખતે સ્વપ્ન જેવુ માનનાર મનુષ્ય શુ કઈ સત્ય

ક્રિયા કરેછે, કે જેથી આપ તેને તે વખતે વ્યગ્-જનાવગ્રહ કહોછો?

આચાર્યઃ—હા, તે વખતે તે સત્યક્રિયા-ચેષ્ટા કરેછે. એ સબંધમાં માંસ ભક્ષક-મોદક ખાનાર-દાન્ત ખેચનાર-કુભાર અને વડની શાખા ભાંગનાર થીણદ્ધી નિદ્રાવાળાના ઉદાહરણો શાસ્ત્રમાં કહ્યાછે, તે આ પ્રમાણે છે.

કોઈ ગામમાં એક કણબી રહેતો હતો, તે માંસ ખાવામાં અતિ લુબ્ધ હતો. કાચુ-પાકુ ગમે તેવુ માસ હોય તો પણ તે ખાઈ જતો. એક વખત કોઇ ગુણવાન સ્થવિરોએ તેને બોધ પમાડીને દીક્ષા આપી. દીક્ષા પામેલો તે કણબી પણ સ્થવિરોની સાથે એક ગામથી બીજે ગામ એમ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે વિહાર કરતો હતો, એમ વિહાર કરતાં કોઇક સ્થળે તેણે માંસલુબ્ધ પુરૂષોને એક પાડો ચીરતા જોયા, તે જોઇને તેને પણ તે વખતે પૂર્વ સસ્કારથી માંસ ખાવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઇ. એ તીવ્રઇચ્છા એને આહાર કરતાં-ઠ ડીલ-ભૂમિએ જતાં અને છેલ્લી સૂત્ર પોરિસી પ્રતિક્રમણ ક્રિયા અને રાત્રિની પોરસીને કરતા સુધીમાં પણ શાન્ત ન થઈ. આખરે એ ઇચ્છાપૂર્વક જ તે સુઈ ગયો. સુતા પછી થીણદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેના પ્રભાવે સથારામાંથી ઊઠીને ગામ બહાર પાડાઓના ટોળામાં ગયો, ત્યાં જઈ એક પાડાને મારી નાંખી તેનુ માંસ ખાવા લાગ્યો. ખાતાં વધ્યુ તે લઇ આવી ઉપાશ્રયના ઉપર નાંખીને પુનઃ સુઈ ગયો. સવારમાં ઊઠીને "મે આવુ સ્વપ્ન જોયુ" એમ ગુરૂશ્રીને કહ્યું, પણ બીજા સાધુઓએ તે લાવેલુ માંસ ઉપાશ્રય ઉપર જોયુ અને આચાર્યશ્રીને કહ્યુ, તેથી સર્વને ખાત્રી થઈ કે આને થીણદ્ધી નિદ્રાનો ઉદય છે. માટે તે ચારિત્રને યોગ્ય નથી. એવો નિશ્ચય થયો. એટલે શ્રીસઘે તેનો મુનિવેશ ખુચવી લઇ રજા આપી. આ થીણદ્ધિ નિદ્રા સમયે માંસ ખાનારનુ ઉદાહરણ છે. ૧.

હવે બીજુ મોદક ખાનારનુ ઉદાહરણ કહીએ છીએ, તે સાંભળ. કોઇએક સાધુએ ભિક્ષાટન કરતાં ગામમાં કોઇક ગૃહની અદર થાળમાં ગોઠવેલા સુરભિ-સ્નિગ્ધ અને મનોજ્ઞ એવા મોદકો જોયા. તે સ્થળે ઊભા રહીને ઘણીવાર સુધી લુબ્ધભાવે તે જોયા પણ કોઇએ તેમાંથી કઈ આપ્યુ નહિ. છેવટે નિરાશ થઈ ત્યાંથી ઉપાશ્રયે ગયો અને તેજ લાડુની તીવ્ર અભિલાષાયુક્ત રાત્રે તે સાધુ સુઇ ગયો. સુતા પછી થીણદ્ધિ નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેના પ્રતાપથી લાડવાવાળા ગૃહ આગળ જઈ ઘરના કમાડ તોડીને ઇચ્છા મુજબ લાડુ ખાધા અને ખાતાં વધ્યા તે પાત્રામાં નાંખી ઉપાશ્રયમાં લાવીને પાત્રું સ્થાનકે મુકીને સુઈ ગયો. સવારે ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યું કે મને આ પ્રમાણે સ્વપ્ન થયુ. પણ બીજા સાધુએ પડીલેહણા કરતી વખતે એ પાત્રાદિ પાડલેહતાં તે મોદકો જોયા. આથી ગુર્વાદિકોએ થીણદ્ધિ નિદ્રાનો ઉદય છે. એમ જાણ્યુ, તેથી તેનો મુનિવેશ ખુચવી લઇને શ્રીસઘે રજા આપી. ૨

હવે ત્રીજુ દાન્તનુ ઉદાહરણ કહીએ છીએ. કોઇક સાધુને એક દિવસે કોઈ હસ્તિએ બહુ હેરાન કર્યો, તેથી મહામુશીબતે ત્યાંથી ભાગીને ઉપાશ્રયમાં આવ્યો. પછી તે હસ્તિ ઉપર અવિચ્છિન્ન કોપ યુક્ત રાત્રિએ સુઈ ગયો, સુતા પછી સ્ત્યાનર્દ્ધિ નિદ્રાનો ઉદય થયો, સ્ત્યાનર્દ્ધિ નિદ્રાના ઉદય વખતે વજ્રઋષભનારાચ સઘયણ વાળાને વાસુદેવના અર્ધબળ જેટલુ બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નગરના કમાડ ભાંગી શહેરમાં જઇ તે હાથીને મારી તેના બે દાન્ત ખેચી કાઢીને પાછા આવી ઉપાશ્રયના બારણામાં તે દાન્ત મૂકીને સુઇ ગયો. સવારે જાગીને ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યું કે મને આવુ સ્વપ્ન થયુ. પણ ગુરૂએ બારણામાં દાન્ત જોવાથી જાણ્યુ કે આને સ્ત્યાનર્દ્ધિ નિદ્રાનો ઉદય છે. તેથી સઘે તેનો સાધુવેશ લઈને રજા આપી. ૩.

ચોથુ કુંભારનુ દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે. કોઇએક કુંભારે મોટા ? ગચ્છમાં દીક્ષા લીધી. તે પછી તેને કોઈ એક દિવસે રાત્રિએ સૂતા પછી સ્ત્યાનર્દ્ધિ નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેથી તેણે પૂર્વના અભ્યાસથી માટીનો પિંડ તોડતો હોય તેમ સાધુઓનાં મસ્તકો તોડીને એક બાજુએ એકાન્તમાં ધડ અને મસ્તકનો ઢગલો કર્યો. તે વખતે જે બીજા સાધુઓ ખશી ગયા તેઓ બચ્યા, સવારે તેની સર્વ ચેષ્ટા બધાએ જાણી. આથી શ્રીસંઘે તેનો વેશ લઈ લીધો અને રજા આપી. ૪.

હવે વડની શાખા ભાંગવાનુ પાંચમુ ઉદાહરણ કહીએ છીએ. કોઇક સાધુ ગામમાંથી ગોચરી કરીને પાછા ફર્યા, પાછા ફરતાં ગરમીના લીધે પરાભવ પામેલા અને ભરેલા ભાજન વાલા ભૂખ્યા તરસ્યા છાયાને ઇચ્છતા સાધુ માર્ગમાં આવેલા એક વડ વૃક્ષ નીચે આવ્યા તે વડની એક ડાળી અતિશય નીચી હોવાથી તે સાધુના મસ્તકે વાગી, આથી તે અતિશય પરિતાપ પામ્યા, ત્યાંથી ઉપાશ્રયે આવ્યા અને વડ ઉપર ક્રોધ કરતો જ રાત્રિએ સુતો, પછી સ્ત્યાનર્દ્ધિનો ઉદય થયો, એટલે રાત્રિમાં જ ત્યાં જઈ વડની શાખા ભાંગી નાંખી ઉપાશ્રયના બારણા આગળ લાવીને નાંખી પછી પાછો સુઇ ગયો. સવારે જાગ્યા પછી "મને આવુ સ્વપ્ન થયુ" એમ ગુરૂને કહ્યુ, પણ દ્વાર આગળ શાખા જોવાથી જણાયુ કે એને સ્ત્યાનર્દ્ધિનો ઉદય છે, તેથી તેનો સાધુવેશ પડાવી લઇને શ્રીસંઘે રજા આપી. ૩

આ નિદ્રાના સંબંધમાં સંક્ષેપથી એ પ્રમાણે ઉદાહરણો છે, વિશેષથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ નિશીથસૂત્રની ચૂર્ણિથી જાણી લેવાં. ૨૩૫

એ પ્રમાણે ૨૧૩ મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનુ ખંડન કર્યું, હવે તેના ઉત્તરાર્ધનુ ખંડન કરવા માટે આચાર્ય શ્રી કહે છે.

जह देहत्थं चक्खुं जंपइ चंदं गय त्ति, न य सव्वं ।
स्वह मणसोऽवि तहा न य स्वही सच्चिया सव्वा ॥ २३६ ॥
विसयमसंपत्तस्सऽवि संविज्जइ वंजणोग्गहो मणसो ।
जमसंखेज्जसमइओ उवओगो जं च सव्वेसु ॥ २३७ ॥
सयलेसु मणोदव्वाइं गेण्हए वंजणं च दव्वाइं ।
भणियं संबंधो वा तेण तयं जुज्जए मणसो ॥ २३८ ॥
देहादणिग्गयस्सऽवि सकायहिययाइयं विचिंतयओ ।
नेयस्सत्ति संबंधे वंजणमेवंपि से जुत्तं ॥ २३९ ॥
गेज्झस्स वंजणाणं जं गहणं वंजणोग्गहो स मओ ।
गहणं मणो न गेज्झं, को भागो वंजणे तस्स ? ॥ २४० ॥
तद्देसचिन्तणे होज्ज वंजणं जइ तओ न समयम्मि ।
पढमे सेव तमत्थं गेण्हेज्ज न वंजणं तम्हा ॥ २४१ ॥
समए समए गिण्हइ दव्वाइं जेण मुणइ य तमत्थं ।
जं चिदिओवओगेऽवि वंजणावग्गहेऽतीते ॥ २४२ ॥
होइ मणोवावारो पढमाओ चेव तेण समयाओ ।
होइ तदत्थग्गहणं तदण्णहा न प्पवत्तेज्जा ॥ २४३ ॥

જેમ દેહમાં રહેલ ચક્ષુ 'ચન્દ્ર તરફ ગઇ' એમ કહેવાય છે એ સત્ય નથી પણ રૂઢિ છે, તેવી જ રીતે મનને અંગે પણ જાણવુ. સર્વ રૂઢિ સત્ય નથી હોતી. જો એમ કહેવામાં આવે કે વિષય પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય છે, કેમકે અસંખ્યાત સમયનો ઉપયોગ છે, ને તે સર્વ સમયોમાં (જીવ) મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરેછે, દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો સંબંધ તે પણ વ્યઞ્જન કહેલ છે, તેથી મનને વ્યઞ્જનાવગ્રહ ઘટે છે. (વળી) શરીરમાંથી નીકળ્યા વિના પણ શરીરના હૃદયાદિકનુ ચિન્તવન કરતાં જ્ઞેયનો સંબંધ થવાથી મનને વ્યઞ્જનાવગ્રહ ઘટે છે એમ કહે તો તે અયોગ્ય છે, (કેમકે) ગ્રાહ્ય સંબંધી વ્યઞ્જનોનુ જે ગ્રહણ તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ માન્યો છે. ગ્રહણ મનજ છે પણ ગ્રાહ્ય નથી, તેથી તેનો કયો ભાગ વ્યઞ્જનાવગ્રહ થઈ શકે? તદ્દેશનુ ચિન્તવન કર્યા પછી પ્રથમ સમયે જ તે અર્થને ગ્રહણ ન કરે તો મનને વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય, (પણ એમ બને નહિ.) તેથી તેને વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય નહિ. દરેક સમયે (જીવ મનો) દ્રવ્યને ગ્રહણ કરેછે, જેવડે તે અર્થ જાણે છે, અને ઇન્દ્રિયોપયોગમાં પણ વ્યઞ્જનાવગ્રહ વીત્યાબાદ મનોવ્યાપાર થાય છે. માટે પ્રથમ-સમયથી જ તે અર્થનુ ગ્રહણ કરવા માટે પ્રવર્ત્તમાન થાય છે. તે સિવાય બીજી રીતે પ્રવર્તતુ નથી. ૨૩૬-થી-૨૪૩

જેમ શરીર ગત ચક્ષુ શરીરથી નહિ નિકલ્યા છતા પણ "મારી આંખ ચન્દ્ર તરફ ગઇ" એમ લોકો કહે છે. આ કથન કંઈ સત્ય નથી, જો સત્ય હોય તો અગ્નિ વિગેરેને જોવાથી ચક્ષુને દાહાદિ થવાં જોઇએ. જેમ લોક રૂઢિથી માત્ર એમ કહેવાય છે કે "મારી આંખ ચન્દ્ર તરફ ગઇ" એજ પ્રમાણે મન સંબંધી પણ કહેવાય છે, કે "મારૂ મન અમુક સ્થળે ગયુ" આથી એમ ન સમજવુ કે રૂઢિ સત્ય છે, કારણ કે બધી રૂઢિઓ સત્ય નથી હોતી. वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरे चत्वरे शिवः। पर्वते पर्वते राम, सर्वगो मधुसूदन ।१। દરેક વડ પર કુબેર, દરેક ચોકમાં શિવ, દરેક પર્વતપર રામ, અને વિષ્ણુ સર્વ સ્થળે છે. ઈત્યાદિ લોક ઉક્તિઓ અસત્ય પણ છે. ૨૩૬

શિષ્ય:—મેરૂ શિખર-પાણી-અગ્નિ આદિ વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યઞ્જનાવગ્રહ શા માટે ન માનવો? કારણ કે છદ્મસ્થનો સર્વ ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયવાળો સિદ્ધાન્તમાં કહ્યો છે, પણ એકાદ બે સમયવાળો નથી કહ્યો, તેથી તે ઉપયોગ સંબંધીના પહેલાના સર્વ અસંખ્યાત સમયોમાં દરેક સમયે જીવ મનોવર્ગણામાંથી અનન્તાં મનોદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે. દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો જે સંબંધ તેને આપે વ્યઞ્જનાવગ્રહ પૂર્વે કહેલ છે, તેથી તે મનોદ્રવ્ય અને તે મનનો સંબંધ તે મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ છે. જેમ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે અસંખ્યાતા સમય સુધી ગ્રહણ કરાતા શબ્દાદિ રૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને તે શ્રોત્રનો સંબંધ તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ છે. તેમ અહીં પણ અસંખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ કરાતાં મનોદ્રવ્ય અને તેનો સંબંધ, તેને પણ વ્યઞ્જનાવગ્રહ શામાટે ન કહેવો? ૨૩૭-૨૩૮

વળી શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા સિવાય એટલે મેરૂઆદિ અર્થને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ પોતાની કાયામાં રહેલા હૃદયાદિનુ ચિન્તવન કરતાં મનનો પોતાના શરીરમાં રહેલા હૃદયાદિ જ્ઞેયની સાથે વિષય પ્રાપ્તિરૂપ જે સંબંધ થાય છે તે પણ મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ જ છે. એ રીતે વિષય પ્રાપ્ત કર્યા વિના અને વિષય પ્રાપ્ત કરીને એમ ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ ઘટી શકે છે. ૨૩૯

આચાર્ય:—તારી એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે, કેમકે તુ "વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય અને

વિષય પ્રાપ્તિથી એમ ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ કહે છે." પણ તારૂં એ કથન સંબંધ વિનાનું છે. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય ચતુષ્ટયથી ગ્રાહ્ય શબ્દાદિ વિષય સંબંધી વ્યઞ્જનોનો એટલે શબ્દાદિપણે પરિણામ પામેલ જે દ્રવ્યો તેનો તે તે ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયો. તેને વ્યઞ્જનાવગ્રહ કહેલ છે, એવું અનેકવાર કહેવાથી બીજા પણ જાણે છે, પણ તું કહે છે તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ નહિ. કદાચ અહીં તું એમ કહીશ કે મનોદ્રવ્ય મનને ગ્રાહ્ય થશે અને તેથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે મનને પણ વ્યઞ્જનાવગ્રહ કહી શકાશે એમાં શું અયુક્ત છે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-એ તારૂં કથન યુક્ત નથી. કેમકે ચિન્તાદ્રવ્યરૂપ મન એ ગ્રાહ્ય નથી પણ પદાર્થને જાણવામાં કરણભૂત છે, મનને ગ્રાહ્ય તો મેરૂશિખરાદિ વિષયો છે. તેથી કરણરૂપ મનોદ્રવ્યરાશિનો કયો ભાગ વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં ઘટી શકે? કોઈ જ નહિ. કારણ કે ગ્રાહ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરતાં જ વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય છે, મનોદ્રવ્ય ગ્રાહ્યવસ્તુપણે ગ્રહણ કરાતા નથી, પણ કરણરૂપે ગ્રહણ કરાય છે. તેથી તેનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ ન થાય. ૨૪૦

"શરીરમાંથી નીકળ્યા સિવાય પણ સ્વકાયસ્થિત હૃદયાદિનું ચિન્તવન કરતાં મનને પ્રાપ્યકારિપણું કહ્યું ને વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય છે એમ કહ્યું." તારૂં આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કેમકે સ્વકાયસ્થિત હૃદયાદિ મનનો સ્વદેશ જ છે. જે વસ્તુ જે સ્થાનમાં રહેછે તે વસ્તુનો તેની સાથે સંબંધ હોયછે જ. એમાં વિવાદ જેવું શું છે? શરીરની અંદર એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે આત્મદેશથી અસંબદ્ધ હોય? એ રીતે જો પ્રાપ્યકારિતા માનવામાં આવે તો તે સર્વેને જીવ સાથે સંબંધ હોવાથી સર્વ જ્ઞાનો પ્રાપ્યકારીજ છે, પણ એ પ્રમાણે અહીં પ્રાપ્યકારિતા નથી માની, બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએજ પ્રાપ્યકારી અને અપ્રાપ્યકારીપણાનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત છે. બાહ્ય અર્થ મનવડે પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ ગ્રહણ કરાય છે, તેથી મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ નથી.

અથવા પોતાના હૃદયાદિનો વિચાર કરતાં ભલે મનની પ્રાપ્યકારિતા થાય, પણ વ્યઞ્જનાવગ્રહ નહિ થાય; કારણ કે સ્વકાયસ્થિત હૃદયાદિનું ચિન્તવન કરતાં મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે મન પ્રથમ સમયે પોતાના હૃદયાદિ અર્થને જાણી ન શકે. પરન્તુ એમ થતું નથી, પ્રથમ સમયે જ મન પોતાના અર્થને જાણે છે ને તેથી તેને અર્થાવગ્રહ થાય છે, શ્રોત્રાદિની પેઠે પ્રથમ વ્યઞ્જનાવગ્રહ નથી થતો. કારણ કે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને તથાવિધ ઉત્તમ ક્ષયોપશમ ન હોવાથી પ્રથમ અર્થનો (પદાર્થનો) અનુપલબ્ધિ કાળ હોયછે ને તેથી તેમને પ્રથમ વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય છે, અને મનને તો તથાવિધ સારો ક્ષયોપશમ હોવાથી ચક્ષુઇન્દ્રિયની પેઠે અર્થનો અનુપલબ્ધિકાળ નથી, તેથી પ્રથમ અર્થાવગ્રહ જ થાય છે. આ સંબંધમાં એવો નિયમ છે કે-"જેનો જ્ઞેયની સાથે સંબંધ થયે છતે અનુપલબ્ધિ કાળ નથી તેનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ નથી." આ નિયમના અનુસારેજ જેમ ચક્ષુને અર્થનો સંબંધ થયે છતે અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, તેવી જ રીતે મનને પણ અર્થનો સંબંધ થયે છતે અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ નથી તેથી, તેનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ નથી. ઉપરોક્ત નિયમથી વિપરીત જ્યાં વ્યઞ્જનાવગ્રહ છે ત્યાં જ્ઞેયનો સંબંધ થયે છતે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ છે. ૨૪૧

મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળો જીવ કોઈ અર્થનો વિચાર કરતી વખતે દરેક સમયે મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરે છે અને તે ચિન્તનીય અર્થને દરેક સમયે જાણે છે. આ કારણથી પ્રથમ સમયેજ ચિન્તનીય અર્થનું ગ્રહણ થાય છે, તેથી એક સમય પણ અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ ન હોવાથી મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ નથી સંભવતો.

શિષ્ય—જ્યારે ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર રહિતપણે ઓરડા આદિમાં રહીને કેવળ મનવડે અર્થનો વિચાર થાયછે. ત્યારે મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ ભલે ન થાય, પણ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની સાથે મનનો પણ જે વ્યાપાર થાયછે ત્યાં પ્રથમ અનુપલબ્ધિ કાળ આપ માનોછો તો તે વખતે મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ શામાટે ન માનવો ?

આચાર્ય —શબ્દાદિઅર્થને ગ્રહણ કરતી વખતે વ્યઞ્જનાવગ્રહ થઈ ગયા બાદ મનનો વ્યાપાર થાય છે, એટલે કે ઇન્દ્રિય વ્યાપાર અવસ્થામાં મનનો અર્થાવગ્રહરૂપ વ્યાપાર થાય છે એટલુ જ નહિ પરન્તુ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર કાળે પણ કેવળ અર્થાવગ્રહથી જ માંડીને મન તો વ્યાપાર કરે છે, પણ વ્યઞ્જનાવગ્રહ કાળે મન વ્યાપાર નથી કરતુ. કેમકે અર્થના અનવબોધ રૂપ વ્યઞ્જનાવગ્રહ છે, અથવા અર્થના અવબોધનુ કારણ માત્ર છે, અને મન તો અર્થાવબોધ રૂપજ છે. જે અર્થનુ મનન કરે અથવા જેવડે અર્થનુ મનન કરાય તે મન, એ પ્રમાણે મન સાર્થક નામવાળુ છે. વળી જો વ્યઞ્જનાવગ્રહકાળે મનનો વ્યાપાર હોય તો તે વખતે મનનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ માનતાં મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદ વીંખાઈ જાય. (અઠ્ઠાવીસના બદલે ઓગણત્રીસ થાય) માટે પ્રથમસમયથીજ મનને અર્થ ગ્રહણરૂપ અર્થાવગ્રહ માનવો ઇષ્ટ છે. જો પ્રથમ સમયથી જ મનને અર્થાવગ્રહ ન માનવામાં આવે તો મનની મનપણે પ્રવૃત્તિ જ ન થાય. પોતાની અનુત્પત્તિ જ હોય. કારણ કે જેમ સ્વઅભિધેયઅર્થોને બોલતાં જ ભાષા કહેવાય. તથા સ્વવિષયભૂત અર્થોને જાણતા હોય તે જ અવધિ આદિ જ્ઞાનો કહેવાયછે, પણ ન જાણતાં હોય તેઓને અવધિઆદિ જ્ઞાનો નથી કહેવાતાં. તેવી રીતે અહીં પણ સ્વવિષયભૂત અર્થોને પ્રથમ સમયથી માંડીને મનન કરે તોજ મન કહેવાય છે, અન્યથા અવધિઆદિની પેઠે તેની પ્રવૃત્તિ ન થાય.

એ સર્વ કથનનુ તાત્પર્ય આ છે કે મનનેઅનુપલબ્ધિ કાળ નથી, અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ પણ નથી. આ અમે પોતાની બુદ્ધિવડે યુક્તિ માત્રથી કહેતા નથી. આગમને વિષે પણ વ્યજનાવગ્રહ થઈ ગયા પછી જ ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગને વિષે મનના વ્યાપારનુ કથન છે. આ સબંધમાં કલ્પભાષ્યની અંદર કહ્યુ છે કે-"अत्थाणंतरचारि चित्त निययं तिकालविसयंति। अत्थंमि पडुप्पन्ने विणिओग इन्दियं लहइ॥ એટલે મન નિશ્ચય અર્થાનન્તરચારિ અને ત્રિકાળ વિષયિ છે; પરન્તુ ઇન્દ્રિયો તો વર્તમાનમાં અર્થ પ્રાપ્ત થવાથી સબંધ પામે છે." અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયના વ્યઞ્જનાવગ્રહવડે શબ્દાદિ અર્થગ્રહણ કર્યા બાદ અર્થાવગ્રહથી માંડીને મન પ્રવર્તે છે, પણ વ્યઞ્જનાવગ્રહકાળે નથી પ્રવર્તતુ, વળી મન ત્રિકાળ વિષયિ છે અને ઇન્દ્રિયો સાંપ્રતકાળ વિષયી છે. ૨૪૨-૨૪૩

હવે મનની અનુપલબ્ધિના કાળનો અભાવ તથા ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતા યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરીને વ્યઞ્જનાવગ્રહનો ઉપસંહાર કરેછે.

नेयाउ चिय जं सो लहइ सरूवं पइव–सद्द व्व ।
तेणाजुत्तं तस्सामंकप्पियवंजणोग्गहणं ॥ २४४ ॥
जइ नयणिन्दियमप्पत्तकारि सव्वं न गिण्हए कम्हा ? ।
गहणा–गहणं किंकयमपत्तविसयत्तसामन्ने ? ॥ २४५ ॥
विसंयपरिमाणमनियममवत्तविसयंति तस्स मणसो व ।
मणसोऽवि विसयनियमो नक्कमई जओ स सव्वत्थ ॥ २४६ ॥

अत्थग्गहणेसु मुज्झइ सन्तेसुऽवि केवलाइगम्मेसु ।
तं किंकयमग्गहणं अपत्तकारित्तसामन्ने ? ॥ २४७ ॥
कम्मोदयउ व्व सहावउ व्व नणु लोयणेऽवि तं तुल्लं ।
तुल्लो य उवालंभो एमो संपत्तविसएऽवि ॥ २४८ ॥
सामत्थाभावाओ मणो व्व विसयं परं न गेण्हेज्जा ।
कम्मक्खओवसमओ साणुग्गहओ य सामत्थं ॥ २४९ ॥

જ્ઞેય થકી જ મન પ્રદીપ અને શબ્દની પેઠે સ્વરૂપ પામે છે, તેથી તેને અસંકલ્પિત વ્યઞ્જનગ્રહણ અયુક્ત છે. (શંકા) જો નયનેન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી છે, તો તે સર્વ વસ્તુને શામાટે નથી ગ્રહણ કરતી? અપ્રાપ્તવિષયપણું સમાન છતાં કોઈકને ગ્રહણ કરે અને કોઈકને ગ્રહણ ન કરે એમ શાથી થાયછે?, કેમકે તેને અપ્રાપ્ત વિષયપણાથી મનની પેઠે વિષયનુ પરિમાણ અનિયત છે. (ઉત્તર) મનના વિષયનો પણ નિયમ છે, ને તે પણ સર્વત્ર પ્રસરતુ નથી, કેવળજ્ઞાનાદિવડે ગમ્ય એવા વિદ્યમાન છતાં ગહન અર્થોમા તે મન પણ (કાંઈક) મુઝાય છે, (શંકા) તો અપ્રાપ્યપણુ સમાન છતાં શા માટે મનથી તેનુ ગ્રહણ ન થાય? (ઉત્તર) કેટલાક અર્થને મન નથી ગ્રહણ કરતુ તે કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી, તો તે લોચનમાં પણ તુલ્ય છે. અથવા પ્રાપ્ત વિષયમાં પણ આ ઉપાલંભ સરખોજ છે. માટે ચક્ષુ સ્વસામર્થ્યના અભાવે મનની પેઠે વિષય ઉપરાંત નથી ગ્રહણ કરતી. કર્મનો ક્ષયોપશમ અને અનુગ્રહ એ બેથી એનુ સામર્થ્ય છે. ૨૪૪-થી-૨૪૯.

દરેક સમયે મનોદ્રવ્યનુ ગ્રહણ અને જ્ઞેય અર્થનો બોધ મનને થાય છે, તેથી તેને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી. વળી જ્ઞેય અથવા ચિન્તનીય વસ્તુથી જ તે સ્વરૂપ પામેછે, તે સિવાય નથી પામતુ. તેથી કરીને જો તે જ્ઞેય વસ્તુને ન જાણે તો તેનાથી તેની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ શકે? કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે મન-પ્રદીપ-શબ્દ-અગ્નિ-સૂર્ય વિગેરે શબ્દો સાર્થક ક્રિયા વાચી છે. જેમકે-જે જાણે અથવા મનન કરે તે મન. જે પ્રગટ કરે અથવા પ્રકાશ કરે તે પ્રદીપ. જે બોલાય તે શબ્દ. જે દાહ કરે-બાળે તે દહન અથવા અગ્નિ. જે તપે તે તપન-સૂર્ય. આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ ક્રિયા કરવામાં મન વિગેરે વસ્તુઓ પોતાની મનન ભાષણાદિ અર્થક્રિયા ન કરે તો તેઓના સ્વરૂપની હાની થાય. તે કારણથી જેમ પ્રદીપનીય-શબ્દનીયઆદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ પ્રદીપ-શબ્દ વિગેરે નામો પ્રવર્તે છે, તે પ્રદીપ-શબ્દ આદિ વસ્તુને અપ્રદીપન-અશબ્દન આદિ રૂપ કહી શકાય નહિ. તેવીજ રીતે મનનીય વસ્તુનુ મનન કરવાથી જ મન એનુ નામ પ્રવર્તે છે, તેને અમનનરૂપ કહેવું એ યોગ્ય નથી. આજ કારણથી અસંકલ્પિત શબ્દાદિ ભાવે પરિણામ પામેલા શબ્દાદિ દ્રવ્યો અને વ્યઞ્જનોનુ ગ્રહણ મનને યોગ્ય નથી. પરન્તુ સંકલ્પિત (અર્થાવગ્રહદ્વારાએ જાણેલા) શબ્દાદિ દ્રવ્યોને મન ગ્રહણ કરે છે. માટે મનને અનુપલબ્ધિકાળ નથી, અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેનો વ્યઞ્જનાવગ્રહ પણ નથી. ૨૪૪

શિષ્ય —આપે જે આ મનને અનુપલબ્ધિનો કાળ નથી એમ કહ્યું, તે તો સમજાયું. પણ પૂર્વે જે ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતા કહી છે. તેમાં હજી શંકા છે, તે આપ કૃપા કરી સમજાવો. જો પૂર્વે કહ્યા મુજબ ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે, તો તે ત્રિભુવનગત સર્વ વસ્તુ સ-

મૂહને કેમ નથી ગ્રહણ કરતી? આપે કહ્યુ છે કે અપ્રાપ્ત વિષયને ચક્ષુ ગ્રહણ કરે છે, તો પછી અપ્રાપ્તવિષયપણુ સર્વત્ર સમાન છતા કોઇકને ગ્રહણ કરે, અને કોઇકને ગ્રહણ ન કરે, એમ શામાટે? આથી કરીને આપના કહેવા મુજબ ચક્ષુ અપ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરે છે, તેથી તેના ગ્રાહ્ય વિષયનુ મનની પેઠે અપરિમિત પ્રમાણ થશે, કારણ કે-" જે અપ્રાપ્ત વિષયને જાણે છે, તેને વિષયનુ પરિમાણ નથી હોતુ." જેમ મન અપ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરે છે, તેથી તેના વિષયનુ પરિમાણ નથી. તેમ ચક્ષુ પણ અપ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેથી તેના વિષયનુ પરિમાણ પણ નથી. ૨૪૫

આચાર્ય —દૃષ્ટાન્ત ભૂત કહેલુ મન જે અપ્રાપ્યકારી છે તેને પોતાના વિષયનુ પરિમાણ નથી એમ જે તુ કહે છે તે અયોગ્ય છે, કારણ કે મન સર્વ અર્થમાં નથી પ્રસરતુ. કેવળજ્ઞાનાદિથી જાણી શકાય એવા અનન્તા ગહન અર્થો વિદ્યમાન છે. તેમાંના કેટલાક અર્થમાં મંદમતિવાળા જીવનુ મન મુંઝાય છે. એટલે કે તે અર્થોને તેમનુ મન જાણી શકતુ નથી. અહી પણ અપ્રાપ્તકારીપણુ સમાન છતાં તેવા અર્થોને મન નથી ગ્રહણ કરતુ તેનુ શુ કારણ? આ ઉપરથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે મનનો વિષય પરિમિત છે, અપરિમિત નથી. અને તેથી કરીને તારૂ દૃષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ નથી કરતુ. ૨૪૬-૨૪૭.

શિષ્ય—મન કેટલાક અર્થને ગ્રહણ નથી કરતુ, તે તદાવરણીય કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી નથી ગ્રહણ કરતુ.

આચાર્ય:—તો ચક્ષુમાં પણ એ નિયમ સમાન છે, તે પણ તદાવરણીય કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી કેટલાક અર્થને ગ્રહણ કરે છે અને કેટલાકને નથી ગ્રહણ કરતી. આ સાથે એ પણ સમજવુ કે જેઓ ચક્ષુ અને મનને પ્રાપ્યકારી માને છે, તેઓને પણ આજ દૂષણ પ્રાપ્ત થશે. જેમકે-ચક્ષુ પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે છે તો અતિપ્રાપ્ત થએલ અઞ્જન-રજ-મેલ-સળી વિગેરે અર્થને તે કેમ નથી ગ્રહણ કરતી? સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરેછે એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટુ છે. કેમકે જ્યારે તે ઘટને ગ્રહણ કરે છે. ત્યારે પટ-શંખ-છીપ વિગેરેને કેમ નથી ગ્રહણ કરતુ. આના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે ઘટની પ્રાપ્તિકાળે પટાદિની પ્રાપ્તિ નથી થતી, તેથી મન તેને નથી ગ્રહણ કરતુ. આ કથન પણ યોગ્ય નથી, કેમકે તે વખતે પટાદિ પ્રાપ્ત નથી થયા એમ કહેવામા કોઇ હેતુ નથી. કટ-કુટીરાદિ તેમને આવરણ કરતા નથી, કદાચ કટાદિથી આવૃત હોય, તો પણ મેરૂ આદિ દૂરસ્થ વસ્તુનુ જ્ઞાન મનવડે થાય છે, તો તેમનુ કેમ ન થાય? તેથી એમ કેમ કહી શકાય કે ઘટની પ્રાપ્તિકાળે પટાદિકો પ્રાપ્ત નથી થયા. આ પ્રમાણે પ્રાપ્યકારી માનવાથી પણ દોષ પ્રાપ્ત થશે.

ચક્ષુ ઇન્દ્રિય આગમમાં કહેલા વિષય ઉપરાંતથી વિષયને ગ્રહણ કરી શકતી નથી, કેમકે તેને મનની પેઠે વિષય ઉપરાંત ગ્રહણ કરવાનુ સામર્થ્ય નથી. અપ્રાપ્તપણુ સમાન છતાં જે અર્થોમાં જ્ઞાન થવા માટે કર્મનો ક્ષયોપશમ અને પ્રકાશ આદિ સામગ્રીના સંબંધ થકી અનુગ્રહ હોય છે. તે અર્થોમાં કર્મના ક્ષયોપશમથી અને શેષ સામગ્રીના અનુગ્રહથી ચક્ષુને ગ્રહણ સામર્થ્ય થાયછે. અને જે અર્થોમાં ગ્રહણ સંબંધી કર્મનો ક્ષયોપશમ તથા શેષ સામગ્રી નથી હોતાં ત્યાં ગ્રહણ થતુ નથી. માટે ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્યકારી છે. આથી કરીને એ પણ સિદ્ધ થયુ કે સ્પર્શન-રસના-ઘ્રાણ-અને શ્રોત્ર એ ચારને જ વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાયછે, ચક્ષુ તથા મનને નથી થતો. ૨૪૮

એ પ્રમાણે ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ઇંદ્રિયોથી જ વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય છે માટે તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે પૂર્વે ૧૯૩ મી ગાથામાં કહ્યુ છે કે-વ્યઞ્જનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ અવગ્રહ બે પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ વ્યઞ્જનથી અર્થનુ ગ્રહણ થાય છે માટે પહેલા વ્યઞ્જનાવગ્રહનુ સ્વરૂપ કહીશુ. પ્રતિબોધક અને શરાવળાના ઉદાહરણથી તેનુ સ્વરૂપ નન્દી અધ્યયનમાં આ પ્રમાણે કહ્યુ છે:—

"વ્યઞ્જનાવગ્રહનુ પ્રરૂપણ પ્રતિબોધક (જાગ્રત કરનાર) ના દૃષ્ટાંતથી તથા મલ્લક (સરાવલા)ના દૃષ્ટાંતથી કરીશ. પ્રતિબોધકનુ દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે-જેમ કોઇ પુરૂષ બીજા સુતેલા પુરૂષને જાગ્રત કરવાને અરે ફલાણા ! ફલાણા ! એમ કહે, તે વખતે કોઇ મનુષ્ય આચાર્યને પૂછે કે-એક સમયમા પેઠેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે, સખ્યાતા સમયે પેઠેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે કે અસખ્યાતા સમયે પેઠેલા ગ્રહણ થાય છે? આના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે એક સમયમા અથવા સખ્યાતા સમયમાં પેઠેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ નથી થતા, પણ અસખ્યાતા સમયે પેઠેલા પુદ્ગળો જ ગ્રહણ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રતિબોધકનુ ઉદાહરણ છે હવે શરાવળાનુ ઉદાહરણ કહીએ-જેમ કોઈ પુરૂષ સારી રીતે પાકેલુ શરાવળુ (ચપ્પણિયુ) લઇને તેમાં એક પાણીનુ બિન્દુ નાંખે, તે નાશ પામે, બીજુ નાંખે તે પણ નાશ પામે ત્રીજુ નાંખે તે પણ નાશ પામે એ પ્રમાણે બિન્દુઓ નાંખતા નાંખતાં પાણીનુ બિન્દુ ચપ્પણીયાને ભીનુ કરશે, પછી અનુક્રમે તેમાં બિન્દુ રહેશે, વળી તે શરાવળુ ભરાશે, છેવટે બિન્દુ ન સમાતાં બહાર નીકળી જશે ને ચપ્પણીયાને પલાળી નાંખશે. એ પ્રમાણે અહિ વ્યજનાવગ્રહમા પણ અનન્તા પુદ્ગળો નાંખતા જ્યારે તે (ઇન્દ્રિયરૂપરૂપ) વ્યઞ્જન પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે તે સુતેલો પુરૂષ 'હુ' એમ કહે છે, પરન્તુ તે વખતે જાણતો નથી કે શુ આ શબ્દાદિ છે કે બીજુ કંઇ?"

નન્દીઅધ્યયનની ટીકામાં પણ આજ પ્રમાણે કહ્યુ છે—મૂળમાં "અસખ્યાતા સમયે પ્રવેશેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે" એમ જે કહ્યુ છે, તે શબ્દ વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે, અન્યથા સબધ માત્રની અપેક્ષાએ કહીએ તો ન કહેવાય. કેમકે પ્રથમ સમયે જ પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ સમયથી આરભીને અસખ્યાતા સમય સુધી પ્રવેશ પામેલા શબ્દ દ્રવ્યરૂપ પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે, અને તે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનના હેતુ બને છે આ સર્વમા છેલ્લા સમયે દાખલ થએલા પુદ્ગળો જ અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાપણે ગ્રહણ થાય છે, તે સિવાયના બીજા પુદ્ગળો ઇન્દ્રિય ક્ષયોપશમમાં ઉપકારી છે. માટે સર્વપુદ્ગળો સામાન્યથી ગ્રહણ થાય છે એમ કહ્યુ છે. ૨૪૯

એ પ્રમાણે વ્યઞ્જનાવગ્રહનુ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર એવો નન્દીસૂત્રનો બીજો ભાગ ઘણુ કરીને સુગમ છે, એમ જાણીને "જ્યારે તે વ્યઞ્જન પૂર્ણ થાય" ઇત્યાદિ પદની વ્યાખ્યા કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

नोएण मल्लगंपिव वंजणमापूरियंति जं भणियं ।
तं दव्वमिंदियं वा तस्संजोगो व न विरुद्धं ॥ २५० ॥
दव्वं माणं पूरियमिंदियमापूरियं तहा दोण्ह ।
अवरोप्परसंसग्गो जया तया गिण्हइ तमत्थं ॥ २५१ ॥
सामन्नमणिद्देसं सरूवनामाइकप्पणारहियं ।

जइ एवं जं तेणं गहिए सद्दुत्ति त किह णु ? ॥ २५२ ॥
सद्देत्ति भणइ वत्ता तम्मत्तं वा न सद्दबुद्धीए ।
जइ होइ सद्दबुद्धि तोऽवाओ चेव सो होज्जा ॥ २५३ ॥
जइ सद्दबुद्धिमेत्तयमवग्गहो तन्निसेसणमवाओ ।
नणु सद्दो नासद्दो न य रूवाइं विसेसोऽय ॥ २५४ ॥

પાણીવડે મલ્લકની પેઠે વ્યઞ્જન પૂર્ણ થાય, એમ જે કહ્યુ છે, તેમા વ્યઞ્જન એટલે દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિય અથવા તે બેનો સંયોગ છે તેમા કઇ વિરોધ નથી. દ્રવ્યનુ પ્રમાણ પૂર્ણ થાય, ઇન્દ્રિય પૂર્ણ હોય અને એ ઉભયનો જ્યારે સંસર્ગ થાય, ત્યારે તે અર્થને ગ્રહણ કરે છે. સામાન્ય અનિર્દેશ્ય સ્વરૂપ-નામકલ્પનાદિ રહિત (અર્થને ગ્રહણ કરે છે.) શિષ્ય-જો એમ છે, તો જે 'તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો. (એમ કહ્યુ છે.) તેનુ કેમ? ગુરૂ-'શબ્દ' એમ વક્તા કહે છે, અથવા તન્માત્ર (ગ્રહણ કરે છે), શબ્દબુદ્ધિએ નહિ. જો શબ્દબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરે, તો તે અવશ્ય અપાય થાય જો શબ્દબુદ્ધિ માત્ર જાણે એ અવગ્રહ છે અને તેનુ શબ્દ તરીકે વિશેષ જ્ઞાન તે અપાય છે, કારણ કે શબ્દ છે અશબ્દ નથી એટલે રૂપાદિ નથી. એવો વિશેષ એમાં છે ૨૫૦-થી-૨૫૪

પાણીવડે શરાવળાની પેઠે વ્યઞ્જન પૂર્ણ થાય, એમ જે નન્દીસૂત્રકારે કહ્યુ છે; તેમાં સૂત્રકારે વ્યઞ્જન શબ્દથી ઇન્દ્રિય-દ્રવ્ય-અથવા દ્રવ્ય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ એ ત્રણ વસ્તુ સમજાવી છે. કારણ કે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ પુદ્ગળ સમૂહરૂપ દ્રવ્ય, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો, અને એ બન્નેનો સંયોગ એ ત્રણેમાં પણ જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યઞ્જન કહેવાય એવી વ્યંજન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તે ઘટી શકે છે. ૨૫૦

"જ્યારે વ્યઞ્જન પૂર્ણ થાય" આમાં વ્યઞ્જન શબ્દથી વાચ્ય દ્રવ્યાદિ ત્રણેના પૂર્ણપણાની અંદર દરેકનો તફાવત છે. જ્યારે વ્યઞ્જન એટલે દ્રવ્ય એમ માનવામાં આવે, ત્યારે 'વ્યઞ્જન પૂર્ણ થાય' એ પદનો અર્થ એવો કરવો કે-દરેક સમયે પ્રવેશ પામેલા શબ્દાદિ દ્રવ્યોનુ પ્રમાણ સ્વગ્રાહક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ હોય તથા વ્યઞ્જન એટલે ઇન્દ્રિય એમ જ્યારે માનવામાં આવે ત્યારે ઉપરોક્ત પદનો અર્થ ઇન્દ્રિય પૂર્ણ છે, વ્યાપ્ત છે. ભરેલ છે, અને વાસિત છે, એવો કરવો. અને વ્યઞ્જન એટલે ઇન્દ્રિય તથા શબ્દાદિકપણે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યોનો સંયોગ, એમ જ્યારે માનવામાં આવે, ત્યારે પૂર્વોક્તપદનો અર્થ ઇન્દ્રિય અને દ્રવ્યનો માંહોમાંહે અત્યંત એકમેકભાવવડે કરીને પરિણામ એવો સમજવો. એ ત્રણે પ્રકારનુ વ્યઞ્જન જ્યારે ત્રણે પ્રકારે પૂર્ણ થાય ત્યારે તે વિવક્ષિત શબ્દાદિ અર્થને અવ્યક્તપણે-એટલે નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિતપણે ગ્રહણ કરે છે. અને તે પછી 'હુ' એમ કહે છે. અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે, તે સિવાયનો દ્રવ્ય પ્રવેશાદિ રૂપ વ્યઞ્જનાવગ્રહ, તે તે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે અન્તર્મુહૂર્તનો જાણવો. ૨૫૧

બાહ્યઅર્થ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છતાં જીવ તેને પહેલાં સામાન્યરૂપે જ ગ્રહણ કરેછે, વિશેષ રૂપે ગ્રહણ નથી કરતો, કારણ કે અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનો જ છે, તેમાં વિશેષ રૂપે ગ્રહણ કરી શકાય નહિ. કોઈ સામાન્ય અર્થ ગામ-નગર-સેના આદિ શબ્દવડે નિર્દેશ્ય એટલે કહી શકાય એવો હોય છે. તેને જુદા પાડવા માટે 'અનિર્દેશ્ય' એવુ વિશેષણ આપીને કોઈ પણ શબ્દથી ન કહી શકાય એવા સામાન્ય-અનિર્દેશ્ય રૂપે અર્થને ગ્રહણ કરે છે, એમ જણાવ્યું.

કેમકે અર્થાવગ્રહમાં સ્વરૂપ નામ-જાતિ ક્રિયા-ગુણ-દ્રવ્ય-આદિની કલ્પના રહિત વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. (તેમા ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોવડે જાણી શકાય એવા રૂપ-રસાદિ અર્થોનો પ્રતિનિયત સ્વભાવ તે સ્વરૂપ. રૂપ રસાદિ અર્થોને કહેનાર ધ્વનિ તે નામ, રૂપત્વ-રસત્વ વિગેરે જાતિ, આ રૂપ પ્રીતિકર છે, આ રસ પુષ્ટિકારક છે. ઈત્યાદિ શબ્દ ક્રિયાપ્રધાન હોવાથી તે ક્રિયા છે, કૃષ્ણ-નીલ આદિ ગુણો છે, અને પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય છે.) એ રીતે અર્થાવગ્રહમાં અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય રૂપે અર્થનુ ગ્રહણ થતુ હોવાથી તે પદાર્થનાં સ્વરૂપ-નામ-જાતિ વિગેરે કાંઈ પણ પ્રકાર કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય — જો સ્વરૂપ-નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિત પદાર્થ અર્થાવગ્રહનો વિષય છે, તો પછી નન્દીસૂત્રમા જે કહ્યુ છે કે-"से जहा नामए केइ पुरिसे अव्वत्त सद्दं सुणेज्जा, तेणं सद्देत्ति उग्गहिए, नउण जाणइ के वेस सद्दाइ त्ति" કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે, તેણે 'શબ્દ છે' એમ જાણ્યુ, પણ એ કયો શબ્દ છે તે નથી જાણતો." એ પ્રમાણે કહ્યુ છે, તેની સાથે આપે કહેલ વ્યાખ્યાનો વિરોધ જણાયછે; કારણ કે નન્દીસૂત્રમાં પ્રતીતિ કરનારે અર્થાવગ્રહવડે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો, એમ કહ્યુ છે, અને આપ તો સર્વથા શબ્દાદિ ઉલ્લેખ રહિત અર્થાવગ્રહ કહો છો તેનુ શુ કારણ? ૨૫૨

આચાર્ય —"તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો" એમ જે સૂત્રમાં કહ્યુ છે, ત્યાં 'શબ્દ' એ પદ સૂત્રકાર કહે છે. અથવા શબ્દ માત્રને રૂપ-રસાદિ વિશેષોથી જુદો કર્યા સિવાય શબ્દપણે અનિશ્ચિત રૂપે ગ્રહણ કરે છે. આટલા અંશ ઉપરથી જ એમ કહ્યુ છે કે "તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો." પણ શબ્દ બુદ્ધિથી "આ શબ્દ છે" એવા અધ્યવસાયવડે તેણે તે શબ્દ વસ્તુ ગ્રહણ કરેલ નથી. કેમકે 'શબ્દ' એવો ઉચ્ચાર કરતાં જ અન્તર્મુહૂર્ત વખત થઈ જાય છે, અને અર્થાવગ્રહ તો એક સમયનોજ છે. માટે "તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો" એમ માનવુ તે યોગ્ય નથી. વળી જો અર્થાવગ્રહમા શબ્દ બુદ્ધિ થાય (શબ્દનો નિશ્ચય થાય), એમ માનીએ તો તે અપાય જ કહેવાય, પણ અવગ્રહ નહી, કેમકે નિશ્ચય તે અપાય રૂપ છે. અને શબ્દપણાના નિશ્ચયરૂપ અપાયને પ્રથમજ થયેલો માનીયે તો અર્થાવગ્રહ અને ઈહાનો અભાવ થાય. માટે એ માન્યતા ઇષ્ટ નથી.

શિષ્ય —પ્રથમ સમયે રૂપાદિથી ભિન્ન 'આ શબ્દ છે' એવા પ્રત્યયવાળો અર્થાવગ્રહ માનીએ તો શુ હરકત છે? કેમકે શબ્દ માત્રરૂપે એ સામાન્ય જ છે. એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપ ગ્રહણ કર્યા બાદ ઉત્તર કાળે ઘણુ કરીને માધુર્યાદિ શંખશબ્દના ધર્મો અહી ઘટે છે. પણ કર્કશાદિ શૃંગના શબ્દમાં રહેતા ધર્મો ઘટતા નથી. આવા પ્રકારની વિમર્શબુદ્ધિ તે ઈહા. તે પછી આ શંખનો જ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય તે અપાય. આ પ્રમાણે માનવાથી "તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો" ઈત્યાદિ સર્વ આગમાનુસાર ગણાશે, અને "કયો શબ્દ છે એમ નથી જાણતો તે, તથા તે પછી ઈહામાં પ્રવેશ કરે છે." ઈત્યાદિ સર્વ જે સૂત્રમાં કહ્યુ છે તે વિરોધ વિનાનુ થશે. આ કથનને આચાર્ય ઉત્તર આપી દૂર કરે છે. ૨૫૩

આચાર્ય —જો શબ્દબુદ્ધિમાત્રને ન માનતાં "આ શબ્દ છે" એવા નિશ્ચયજ્ઞાનને અર્થાવગ્રહ માનવામા આવે અને તે શબ્દના વિશેષને (આ શંખનો શબ્દ છે. ઈત્યાદિ વિશેષજ્ઞાનને) અપાય માનવામાં આવે તો અવગ્રહ લક્ષણ રૂપ મતિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદના અભાવનો પ્રસંગ થાય કેમકે 'આ શબ્દ છે' એવો પ્રત્યય વિશેષજ્ઞાનથી થાય છે, અને એ વિશેષજ્ઞાન તો અપાય છે કદી તુ અહી એમ કહીશ કે-'આ શંખનો જ શબ્દ છે" ઈત્યાદિ ઉત્તર કાળ ભાવિ જ્ઞાન જ વિશેષ ગ્રાહક છે, અને શબ્દજ્ઞાનમાં તો શબ્દસામા-

ન્યનું જ ભાન થાય છે. તેથી તેમાં વિશેષજ્ઞાન કયાંથી આવ્યું ? કે જેથી એમાં અપાયનો પ્રસંગ થાય ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-'આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી' આવો વિશેષ તે વિશેષજ્ઞાનજ છે જ્યારે આ શબ્દ છે, એમ ગ્રહણ કરાય છે ત્યારે આ રૂપ-રસાદિ નથી એમ ભિન્નપણે ગ્રહણ કરતાં 'આ અશબ્દ નથી' એટલે કે શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જો રૂપાદિથી ભિન્ન ગ્રહણ કરેલ ન હોય તો આ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય પણ ન થાય. માટે "આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી" એવું ભાન તે વિશેષજ્ઞાનજ છે અને તેથી કરીને એ વિશેષજ્ઞાનને અપાયનો પ્રસંગ થવાથી તેની પહેલાં થવા જોઇતા અવગ્રહાદિના અભાવનો પ્રસંગ થાય છે. ૨૫૦-થી-૨૫૪.

હવે અર્થાવગ્રહ અને અપાયના વિષયનો ભેદ જણાવવાને કહે છે

थोवमियं नावाओ संखाइविसेसणमवाउ त्ति ।
तब्भेयावेक्खाए नणु थोवमिदं पि नावाओ ॥ २५५ ॥
इय सुबहुणा वि कालेण सव्वभेयाऽवधारणमसज्झं ।
जम्मि हवेज्ज अवाओ सवो च्चिय उग्गहो नाम ॥ २५६ ॥
किं सद्दो किमसद्दो चऽणीहिए सद्द एव किह जुत्तं ? ।
अह पुव्वमीहिऊणं सद्दो त्ति मयं, तई पुव्वं ॥ २५७ ॥
किं तं पुव्व गहियं जमीहओ सद्द एव विण्णाणं ।
अह पुव्वं सामण्णं जमीहमाणस्स सद्दो त्ति ॥ २५८ ॥
अत्थोग्गहओ पुव्वं होयव्वं तस्स गहणकालेणं ।
पुव्वं च तस्स वंजणकालो सो अत्थपरिसुण्णो ॥ २५९ ॥
जइ सद्दो त्ति न गहियं न उ जाणइ जं क एम सद्दो त्ति ।
तमजुत्तं सामण्णे गहिए मग्गिज्जइ विसेसो ॥ २६० ॥
सव्वत्थ देसयंतो सद्दो सद्दो त्ति भासओ भणइ ।
इहरा न समयमेत्ते सद्दो त्ति विसेसणं जुत्तं ॥ २६१ ॥
अहव सुए च्चिय भणिय जह कोइ सुणेज्ज सद्दमव्वत्तं ।
अव्वत्तमाणद्देसं सामण्णं कप्पणारहियं ॥ २६२ ॥
अह व मई, पुव्वं चिय सो गहिओ वजणोग्गहे तेणं ।
जं वजणोग्गहम्मि वि भणियं विण्णाणमव्वत्तं ॥ २६३ ॥
अस्थि तयं अव्वत्तं न उ तं गेण्हइ सयं पि सो भणियं ।
न य अग्गहियम्मि जुज्जइ सद्दो त्ति विसेसणा बुद्धी ॥ २६४ ॥

ગાથાર્થ-આ થોડું છે તેથી અપાય નથી, શંખાદિ શબ્દગુણથી વિશિષ્ટ તે અપાય છે. (ઉત્તર) તેના આગલ જાણવાના ભેદોની અપેક્ષાએ એ પણ થોડું છે, તેથી એ પણ અપાય નહિ કહેવાય. એ પ્રમાણે અતિ ઘણા કાળે પણ સર્વ ભેદનો નિશ્ચય અસાધ્ય છે, (કેમકે) જેમાં અપાય થાય તે સર્વ અવગ્રહ છે. આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે ? એવી ઈહા સિવાય 'શબ્દ જ છે' એ કેમ ઘટે ? પહેલાં ઇહા કરીને 'શબ્દ જ છે' એવી માન્યતા હોય તો તે ઇહા

(તેની) પૂર્વે છે. તે ઈહાની પૂર્વે શું ગ્રહણ કર્યું, કે જેથી તે ઈહા કરનારને 'શબ્દ જ છે' એવુ વિજ્ઞાન થયુ ? તેમજ કયુ પૂર્વે સામાન્ય ગ્રહણ કર્યું, કે જેથી તે ઈહાનુ જ્ઞાન થયુ. એ સામાન્ય ગ્રહણ અર્થાવગ્રહની પૂર્વે હોવુ જોઇએ, પણ તેની પૂર્વે વ્યન્જન કાળ છે, અને તે વ્યન્જનકાળ અર્થ પરિશૂન્ય છે. જો આ 'શબ્દ છે' એમ ગ્રહણ ન કર્યું હોય તો "નથી જાણતો કે આ શબ્દ કયો છે." એમ કહેલુ અયોગ્ય થાય. સામાન્યગ્રહણ કર્યા પછી વિશેષ શોધાય છે. માટે અહિં સર્વત્ર પ્રરૂપણા કરતાં "શબ્દ-શબ્દ" એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે, અન્યથા સમયમાત્રમાં 'શબ્દ છે' એવુ વિશેષણ યોગ્ય નથી. અથવા સૂત્રમાં જ કહ્યુ છે, કે-"જેમ કોઈ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે" ત્યાં અવ્યક્ત એટલે અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય-કલ્પનારહિત સમજવુ. અથવા એવી મતિ થાય કે પૂર્વે જ તે અવ્યક્ત વ્યન્જનાવગ્રહમાં ગ્રહણ કરાયુ છે, કેમકે વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં પણ અવ્યક્તજ્ઞાન કહ્યુ છે. તેમાં અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, પણ તેને સ્વય ગ્રહણ કરતો નથી એવુ પણ કહ્યુ છે. પરન્તુ (સામાન્ય અવ્યક્ત શબ્દ) ગ્રહણ કર્યા સિવાય 'શબ્દ છે' એવી વિશેષબુદ્ધિ ઘટે નહિ. ૨૫૫-થી-૨૬૪.

શિષ્ય—"આ શબ્દ છે" એવી બુદ્ધિવાળુ જ્ઞાન અલ્પ વિશેષ ગ્રાહક હોવાથી અપાય નથી, પણ અવગ્રહ જ છે. જ્યારે "આ શ ખનો શબ્દ છે." એવુ વિશેષણયુક્ત જ્ઞાન થાય ત્યારે તે જ્ઞાન વધારે વિશેષગ્રાહી હોવાથી અપાયરૂપ થાય છે. એ પ્રમાણે અવગ્રહ અને અપાયનો ભેદ માનવામાં આવે તો શુ હરકત છે?

આચાર્ય—જો એ પ્રમાણે જે થોડુ જ્ઞાન તે અપાય નહિ, એમ માનવામાં આવે તો અપાય સબધી વાત જ બધ કરવી પડશે. કારણ કે ઉત્તરોત્તર અર્થને વિશેષ ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વના અર્થનો જે નિશ્ચય તે અલ્પ છે, અને તેથી કરીને તે સર્વ અવગ્રહરૂપ જ થશે. તે શ ખ શબ્દમાં પણ યુવાન-મધ્યમ-વૃદ્ધ-સ્રી-પુરૂષથી ઉત્પન્ન થએલા-પણુ મન્દ-મધુરાદિપણુ એવા ઉત્તરોત્તર ભેદોની અપેક્ષાએ "આ શ ખનો શબ્દ છે" ઇત્યાદિ જે જ્ઞાન તે પણ થોડુ જ છે. કારણ કે તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ ભેદની અપેક્ષાએ અલ્પ વિશેષગ્રાહી છે. તેથી તે પણ અપાય નહિ બની શકે. અને છેવટે અપાયનો અભાવ થશે. ૨૫૫ જેમકે-"આ શ ખનો શબ્દ છે." એવી બુદ્ધિમાં શબ્દગત ભેદનો નિશ્ચય કરવો અસાધ્ય છે, કારણ કે શબ્દગત મન્દ-મધુરાદિ ઉત્તરોત્તર ભેદ ઘણા છે. એ ઘણા ભેદોની અપેક્ષાએ "આ શ ખનો શબ્દ છે" એવી બુદ્ધિ તે અપાય નહિ પણ અવગ્રહ થશે. એ પ્રમાણે અતિ ઘણા કાળે પણ શબ્દગત મન્દ-મધુરાદિ ભેદોનો નિશ્ચય થવો અશકય છે. કેમકે તેવા ભેદો અનન્તા છે. આથી કરીને બધાએ ભેદનુ જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર ભેદજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તારા કહેવા પ્રમાણે અલ્પ હોવાથી આ શબ્દ છે એવા જ્ઞાનની પેઠે અવગ્રહ જ થશે. પણ અપાય નહિ થાય.

વળી "આ શબ્દ જ છે" એવુ જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી તુ તેને અર્થાવગ્રહ માને છે, પરતુ તે જ્ઞાનની પહેલા પણ ઈહા થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન ઈહાપૂર્વક હોવાથી તેને અર્થાવગ્રહ નહિ કહી શકાય. ૨૫૬ જેમકે-શુ આ શબ્દ છે, કે અશબ્દ (રૂપાદિ) છે? એ પ્રમાણે પ્રથમ ઈહા કર્યા સિવાય 'શબ્દ જ છે' એવુ નિશ્ચયજ્ઞાન અકસ્માત્ કેવી રીતે થાય? શબ્દગત અન્વય ધર્મોને રૂપાદિથી ભિન્નપણે ગ્રહણ કરવાથી એવુ નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, ને તે જ્ઞાન ઇહા કર્યા સિવાય નથી થતુ. કેમકે નિશ્ચયકાળની પૂર્વે ઇહા કરવાવડે જ "આ શબ્દ છે" એવું નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તો તમારા વચનથકી જ નિશ્ચય જ્ઞાનપૂર્વક ઇહા સિદ્ધ થઈ. ૨૫૭

હવે એ પ્રમાણે નિશ્ચયજ્ઞાન ઇહાપૂર્વક થયુ, તો ત્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે ઇહાની પૂર્વે પ્રમાતાએ કઇ વસ્તુ ગ્રહણ કરી કે જેથી તે ઇહા કરનારને વસ્તુનુ "આ શબ્દ જ છે" એવુ નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે ? વસ્તુ ગ્રહણ કર્યા સિવાય કોઇપણ અકસ્માત્ પ્રથમ જ ઇહા નથી કરતુ. કદી અહીં એમ કહેવામાં આવે કે ઈહાની પૂર્વે નામ-જાતિ આદિની કલ્પનારહિત સામાન્ય વસ્તુમાત્ર ગ્રહણ થાય છે, તેથી ઈહામાન વસ્તુનુ "શબ્દ છે" એવુ નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે. ૨૫૮ જો એ પ્રમાણે થતુ હોય તો ઇહાની પૂર્વે જે સામાન્ય ગ્રહણ કરાય છે, તે સામાન્ય ગ્રહણ કાળ હોવો જોઇએ. તે ગ્રહણકાળ એક સામયિક અર્થાવગ્રહના કાળરૂપે તો નહિ કહી શકાય, કેમકે એથી અમારો મત માનવો પડશે. માટે તારા અભિપ્રાયથી તે સામાન્ય અમે કહેલ અર્થાવગ્રહની પૂર્વે ગ્રહણકાળે જાણવુ જોઇએ. તે ગ્રહણકાળ તો અમે કહેલા અર્થાવગ્રહની પૂર્વનો વ્યઞ્જનકાળ છે. (શબ્દાદિ દ્રવ્યોનો માત્ર ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરવાનો કાળ તે વ્યઞ્જન કાળ) કદી એમ કહેવામાં આવે કે એ વ્યઞ્જનકાળમાં પણ સામાન્ય અર્થનુ ગ્રહણ થશે. તો તે ખોટુ છે, કેમકે તે વ્યઞ્જનકાળ અર્થપરિશન્ય છે, એટલે તેમાં સામાન્ય કે વિશેષ કોઈપણ પ્રકારના અર્થનુ જ્ઞાન નથી થતુ. તે વખતે મનરહિત કેવળ ઇન્દ્રિયોનો જ વ્યાપાર છે, તેથી તેમા અર્થનુ જ્ઞાન થાય નહિ. એ પ્રમાણે તારૂ કથન કોઈપણ રીતે યુક્તિસગત નથી થતુ. માટે સમસ્તપણાથી અમે કહેલ અર્થાવગ્રહજ સામાન્ય ગ્રહણરૂપ છે, એમ ગાથામાં નથી કહ્યુ, તોપણ પોતાની મેળે જાણી લેવુ. તે પછી અન્વય-વ્યતિરેક ધર્મની વિચારણારૂપ ઈહા, અને તે પછી "આ શબ્દ જ છે" એવુ નિશ્ચય જ્ઞાન તે અપાય. એમ માનવાથી બધુ યુક્તિસગત થશે. ૨૫૯

શિષ્ય —અર્થાવબોધ સમયે પ્રથમ "આ શબ્દ છે" એ પ્રમાણે વસ્તુગ્રહણ ન કરી હોય તો નન્દીસૂત્રમા "નથી જાણતો કે આ કયો શબ્દ છે" એમ જે કહ્યુ છે, તે અસત્ય ઠરે. તેથી રૂપાદિથી ભિન્ન શબ્દરૂપ સામાન્ય ગ્રહણ કર્યા પછી "શુ આ શખનો શબ્દ છે, કે શૃગાદિનો છે ?" એવા વિશેષનો વિચાર થાય. કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે-"આ શબ્દ શખનો છે, કે શૃગાદિનો છે ?" એવા પ્રકારના વિશેષ જ્ઞાનનો તે વખતે સૂત્રમા અભાવ કહ્યો છે, પણ શબ્દ સામાન્યમાત્રનુ ગ્રહણ થવાનો અભાવ નથી કહ્યો જો શબ્દ સામાન્યમાત્રનુ ગ્રહણ ન થતુ હોય, તો વિશેષનો વિચાર જ ન થઈ શકે. કારણ કે જે વિશેષ જીજ્ઞાસા છે તે સામાન્ય જ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે. માટે શબ્દરૂપ સામાન્યને ગ્રહણ કર્યા પછી જ તેના વિશેષનો વિચાર થવો ઘટે છે. ૨૬૦

આચાર્ય:—પૂર્વે સર્વ સ્થળે અને અહીં આ સૂત્રના અવયવમાં અવગ્રહની પ્રરૂપણા કરતાં "શબ્દ શબ્દ" એમ વક્તા કહે છે. પરન્તુ ત્યાં જ્ઞાનમાં શબ્દનો પ્રતિભાસ નથી થતો. જો એમ ન હોય તો એક સમયમાત્ર અર્થાવગ્રહના કાળમાં 'શબ્દ' એવુ વિશેષણ યુક્ત નથી, કેમકે 'શબ્દ છે' એવો નિશ્ચય થતાં અન્તર્મુહૂર્ત વખત લાગે છે, આ વાત પૂર્વે કહેલીજ છે. અથવા સાંવ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ આ સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કરાશે. તુ ઊતાવળ મા કર. ૨૬૧

વળી જો સૂત્રને વીષે તારો અત્યત આધાર છે તો સૂત્રમાં પણ શબ્દોલ્લેખ રહિત અવ્યક્ત શબ્દમાત્ર ગ્રહણ કરવાનુ કહ્યુ છે. નન્દીઅધ્યયનમાં કહ્યું છે કે "से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सद्दं सुणेज्जा।" એટલે જેમ કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે." આમાં 'અવ્યક્ત શબ્દ' કહ્યો છે, તેનો શો અર્થ ?, અવ્યક્ત એટલે "આ શબ્દ છે, કે રૂપાદિ છે ?" ઇત્યાદિ પ્રકારે અનિર્દેશ્ય તે અવ્યક્ત. (નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિત)

આ શંખનો શબ્દ છે કે શૃંગાદિનો શબ્દ છે. ? ઇત્યાદિ ભેદની અપેક્ષાએ આ શબ્દ છે એમ શબ્દોલ્લેખ પણ અવ્યક્ત છે, તો આપે કહેલું વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી. એમ ન કહેવું, કારણ કે સૂત્રમાં અવગ્રહને અનાકાર ઉપયોગરૂપે કહેલ છે, તે અનાકાર ઉપયોગ સામાન્ય વિષયવાળો છે. અને તારા કહેવા મુજબ તો પ્રથમ સાકારબોધરૂપ અપાય થવાથી અવગ્રહ તથા ઈહાનો અભાવ થાય છે. २६२

શિષ્ય —અવ્યક્ત અનિર્દેશ્યાદિ સ્વરૂપવાલા શબ્દને અર્થાવગ્રહની પહેલાં વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં શ્રોતા ગ્રહણ કરે છે, એમ આપે કહ્યું છે. તો પછી ફરીને અર્થાવગ્રહમાં પણ તેને અવ્યક્તાદિરૂપે શાથી કહો છો ? २६३

આચાર્ય —વ્યઞ્જનાવગ્રહમા શ્રોતાને અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, તેની અમે ના નથી કહેતા, પરન્તુ તે જ્ઞાન અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી શ્રોતા પોતે પણ જાણી શકતો નથી, તેમાં તો કેવળ વ્યઞ્જનમાત્રનું જ ગ્રહણ થાય છે, શબ્દનું ગ્રહણ નથી થતું, જો એમ ન હોય તો તે વ્યઞ્જનાવગ્રહજ ન કહેવાય. આ વાત પૂર્વે १९७ મી ગાથાના વિવેચનમાં સવિસ્તર કહી છે તેથી પુન કહેવાની જરૂર નથી. વળી સામાન્યરૂપે અવ્યક્તશબ્દ ગ્રહણ કર્યા સિવાય અકસ્માત્-એકદમ 'શબ્દછે' એવી વિશેષ બુદ્ધિ ન થાય. અને જો પ્રથમ જ એવી વિશેષ બુદ્ધિ માનીએ તો અર્થાવગ્રહના કાળમાં અપાયનો પ્રસગ થાય. આ વાત પણ પૂર્વે ઘણીવાર કહી છે. માટે તુ કહે છે તે યોગ્ય નથી. २५५-થી-२६४. અવ્યક્ત શબ્દજ્ઞાનનુ અર્થાવગ્રહપણું સાબીત કરી તેમા અનેક ઉપયોગનો નિષેધ કરતા કહે છે કે—

अत्थो त्ति विसयगहणं जइ तम्मि वि सो न वंजणं नाम ।
अत्थोग्गहो च्चिय तओ अविसेसो संकरो वावि ॥ २६५ ॥
जेणत्थोग्गहकाले गहणे-हा-ऽवायसंभवो नत्थि ।
तो नत्थि सद्दबुद्धी, अहत्थि नावग्गहो नाम ॥ २६६ ॥
सामण्ण-तयण्णविसेसेहा-वज्जण परिग्गहणओ से ।
अत्थोग्गहेगसमओवओगबाहुल्लमावण्णं ॥ २६७ ॥
अण्णे सामण्णग्गहणमाहु बालस्स जायमेत्तस्स ।
समयम्मि चेव परिचियविसयस्स विसेसविन्नाणं ॥ २६८ ॥
तदवत्थमेव तं धुवदोसओ तम्मि चेव वा समए ।
संख-महुराइसुबहुयविसेसगहणं पसज्जेज्जा ॥ २६९ ॥
अत्थोग्गहो न समयं अहवा समओवओगबाहुल्लं ।
सवविसेसग्गहणं सव्वमईंवोग्गहो गिज्झो ॥ २७० ॥
एगो वाऽवाओ च्चिय अहवा सोऽगहिय-णीहिए पत्तो ।
उक्कम-वइक्कमा वा पत्ता धुवमोग्गहाईणं ॥ २७१ ॥
सामण्णं व विसेसो सा वा सामण्णमुभयमुभयं वा ।
न य जुत्तं सव्वमियं सामण्णालंबणं मोत्तु ॥ २७२ ॥

અર્થ એટલે વિષયગ્રહણ જો તે (વ્યંજનાવગ્રહ) માં પણ તે (શબ્દરૂપ વિશેષનું ગ્રહણ) માનીએ તો વ્યઞ્જનાવગ્રહ ન થાય, તેથી તો અર્થાવગ્રહજ થાય. અથવા (ઉભય) સામાન્ય થાય કે સાંકર્ય થાય. જેથી અર્થાવગ્રહકાળે ગ્રહણ-ઈહા ને અપાયનો સંભવ નથી, તેથી ત્યાં શબ્દબુદ્ધિ નથી, જો (શબ્દબુદ્ધિ) છે તો અવગ્રહ નથી. સામાન્ય અને તદન્ય વિશેષરૂપ ઇહા થાય. તે પછી (શ્રોતાને) વર્જન અને ગ્રહણ થાય. એમ એક સમયના અર્થાવગ્રહમા ઘણા ઉપયોગ થાય. તુરતના જન્મેલા બાળકને સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, અને પરિચિત વિષયનું વિશેષવિજ્ઞાન તો પ્રથમ સમયે જ થાય છે, એમ બીજા (આચાર્યો) કહે છે. પૂર્વોક્ત દોષથી તે તે સ્વરૂપવાળું જ થયું. અથવા તેજ સમયે શંખ-મધુર આદિ બહુ પ્રકારના વિશેષનું ગ્રહણ થાય. (એક સમયમાં વિશેષજ્ઞાન માનવાથી) અર્થાવગ્રહ એક સમયનો ન થાય. અથવા એક સમયમાં ઘણા ઉપયોગ થાય, સર્વ વિશેષનું ગ્રહણ થાય, સર્વ મતિ અવગ્રહરૂપ થાય, એક અપાયજ થાય, તે અપાય પણ ગ્રહણ કર્યા સિવાય અને ઇહા થયા વિના જ પ્રાપ્ત થાય, અથવા અવગ્રહાદિનો ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ અવશ્ય થાય, સામાન્ય તે વિશેષ થાય અથવા વિશેષ તે સામાન્ય થાય. અથવા ઉભય સામાન્ય-વિશેષ તે ઉભયરૂપ થાય. માટે સામાન્ય આલંબન સિવાય થાય આ સર્વ યુક્ત નથી. ૨૬૫-થી-૨૭૨.

અર્થાવગ્રહમાં "અર્થ" શબ્દથી વિષયગ્રહણ માનેલ છે, (એટલે કે રૂપાદિ ભેદે અનિશ્ચિત અવ્યક્ત શબ્દાદિ વિષયનું ગ્રહણ થવું તે અર્થાવગ્રહ છે એમ માનેલ છે.) વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં પણ જો તે અવ્યક્ત શબ્દાદિ જણાય છે. એમ માનીએ તો તેને વ્યઞ્જનાવગ્રહ જ ન કહેવાય. વળી વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં તો વ્યઞ્જનોનો સંબંધ માત્ર જ કહ્યો છે, અને તું તો તે સંબંધ અતિક્રમીને થએલા અવ્યક્ત અર્થનું ગ્રહણ થવાનું માને છે. એ પ્રમાણે અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણ થતો હોય તો તે અર્થાવગ્રહજ કહેવાય. પણ વ્યઞ્જનાવગ્રહ ન કહેવાય. કદી એમ કહીશ કે સૂત્રમાં વ્યઞ્જનાવગ્રહની અંદર પણ અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે, તો બન્નેમાં કંઇ તફાવત નહિ રહે. જે અર્થાવગ્રહ તેજ વ્યઞ્જનાવગ્રહ થશે અથવા મેચકમણિની પ્રભાની પેઠે સંકરતા થશે. માટે એમ માનવું યોગ્ય નથી. વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં વ્યઞ્જનોનો સંબંધ માત્ર જ થાય છે, અને અર્થાવગ્રહમાં અવ્યક્ત શબ્દાદિ અર્થગ્રહણ થાય છે પણ વ્યક્ત શબ્દાદિ નથી ગ્રહણ થતા. ૨૬૫

અર્થાવગ્રહમાં વ્યક્ત (પ્રગટ) શબ્દાદિ અર્થનું જ્ઞાન નહિ થવાનું કારણ એ છે કે-પ્રથમ તો માત્ર અર્થગ્રહણ જ થાય, તે પછી ઇહા અને તે પછી અપાય. એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિક્રમ છે. આ ત્રણે, પ્રથમ શબ્દાદિ અર્થનું અવ્યક્તપણે ગ્રહણ થાય છે, તે વખતે નથી થતા, કેમકે અર્થાવગ્રહકાળે અર્થગ્રહણ-ઈહા-ને અપાયનો સંભવ નથી. તેથી અર્થાવગ્રહમાં "શબ્દ છે" એવી વિશેષબુદ્ધિ થતી નથી, તેવી વિશેષબુદ્ધિ પહેલાં અર્થગ્રહણ અને ઇહા થાય છે. ત્યાં વિશેષબુદ્ધિ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અર્થાવગ્રહ નહિ પણ અપાય જ થાય. અને એ યુક્ત નથી. અને એમ માનવાથી અર્થાવગ્રહ અને ઈહાના અભાવનો પ્રસંગ આવે. ૨૬૬

વળી એક સામયિક અર્થાવગ્રહમાં 'શબ્દ છે' એવી વિશેષબુદ્ધિ માનવામાં આવે તો બીજા દોષો પણ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે એ વિશેષબુદ્ધિ નિશ્ચયરૂપ છે, તેવો નિશ્ચય એકદમ-અકસ્માત્ થાય નહિ, પણ અનુક્રમે થાય. પ્રથમ રૂપાદિથી અભિન્ન શબ્દ સામાન્યનું ગ્રહણ થાય; તે પછી તેના વિશેષધર્મો સંબંધી વિચારણા થાય, તે પછી બીજા રૂપાદિ વિશેષની બુદ્ધિ થાય. એ રીતે તેવા તેવા ધર્મોવડે "શું આ શબ્દ છે, કે રૂપાદિ છે?"

એવી ઇહા થાય, તે પછી ગ્રહણ કરેલા શબ્દ સામાન્યનુ ગ્રહણ થાય અને બીજા રૂપાદિથી તેના વિશેષો ત્યાં ન હોવાથી તેનુ નિવર્તન થાય. એવા અનુક્રમે નિશ્ચય થાય છે. તારા કહેવા મુજબ તો એક સમયના અર્થાવગ્રહમાં સામાન્ય ગ્રહણાદિ પ્રકારોવડે શ્રોતાને ઘણા ઉપયોગનો પ્રસંગ થાય. સિદ્ધાન્તમાં એક સમયની અંદર ઘણા ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, માટે અર્થાવગ્રહમાં શબ્દાદિ વિશેષ બુદ્ધિ નથી થતી. ૨૬૭

બીજા કેટલાકનુ એમ કહેવુ છે કે સર્વ વિશેષરહિત અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર વસ્તુનુ ગ્રહણ કરવુ તે તરતના જન્મેલા બાળકને થાય છે. કારણ કે એ અવ્યક્તજ્ઞાન સંકેતાદિ રહિત અપરિચિતવિષયવાળુ છે, પણ જે પરિચિતવિષયવાળુ આ શબ્દ એવુ જે જ્ઞાન તે તો પ્રથમ શબ્દ શ્રવણ સમયેજ થાય છે. કેમકે તે સ્પષ્ટ છે. આ પક્ષની અપેક્ષાએ "તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો." એમ કહેવાય છે. ૨૬૮

આવુ કથન પણ યોગ્ય નથી, કેમકે તે પૂર્વોક્ત ૨૬૬-૨૬૭મી ગાથામાં કહેલા દૂષણવાળુ છે. એ સિવાય બીજુ દૂષણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જો પરિચિતવિષયનુ વિશેષજ્ઞાન જીવને પ્રથમ સમયેજ થતુ હોય તો તે સમયે આ શબ્દ શંખનો છે, કે શૃંગનો છે? સ્નિગ્ધ-મધુર-કે કર્કશ છે? સ્ત્રી-પુરૂષ-કે કોઇ વાજીંત્રનો છે? ઇત્યાદિ ઘણા વિશેષપ્રકારે પણ ગ્રહણ થવુ જોઇએ. મતલબ કે પરિચિતવિષયવાળાને એકસમયના અર્થાવગ્રહમાં અવ્યક્ત શબ્દજ્ઞાન ઉલ્લંઘીને પ્રગટ શબ્દજ્ઞાનનો નિશ્ચય થાય છે, તો પછી બીજા કોઈ અતિશય પરિચિતવિષયવાળા અને સારા બોધવાળા જીવને તેજ સમયે પ્રગટ શબ્દજ્ઞાન ઉલ્લંઘીને "આ શંખનો શબ્દ છે" ઇત્યાદિ સંખ્યાતીત વિશેષ ગ્રાહક જ્ઞાન પણ તેઓના અભિપ્રાયે થવુ જોઇએ. કેમકે જીવોની શક્તિ અનુસારે તારતમ્યપણું પ્રગટ જણાય છે.

કેટલાકને પ્રથમ સમયે અતિવિશેષગ્રાહીજ્ઞાન પણ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટુ છે, કારણ કે "આ કયો શબ્દ છે તે જાણતો નથી" એ સૂત્રના અવયવની સાથે તેનો વિરોધ થાય. મધ્યમ શક્તિવાળા પુરૂષ સંબંધી એ સૂત્રાવયવ છે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અસત્ય છે. કેમકે તે સ્થળે એવુ કંઇ વિશેષણ કહ્યુ નથી. માટે પ્રથમ સમયે સર્વવિશેષવિષયિક જ્ઞાન થાય એમ કહેવુ યુક્તિરહિત છે ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળાને પણ શબ્દધર્મીને ગ્રહણ કર્યા સિવાય ઘણા ધર્મો ગ્રહણ થવા સંભવતા નથી, કેમકે નિરાધાર ધર્મોની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. ૨૬૯

ઉપર કહ્યા મુજબ એક સમયમાં "શબ્દ છે" એવુ વિશેષજ્ઞાન માનવાથી આગમવિરોધાદિ બીજા દોષો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાન્તમાં એક સમયનો અર્થાવગ્રહ કહ્યો છે. એ અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન માનવામાં આવે તો તે અર્થાવગ્રહ એક સમયનો ન થાય પણ અસંખ્યાત સમયનો થાય, કારણકે વિશેષજ્ઞાન અસંખ્યાતા સમયે થાય છે. (૧) વળી એક સમયમાત્રમાં વિશેષજ્ઞાન માનીયે તો પૂર્વે ૨૬૭મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ એક સમયમાં ઘણા ઉપયોગોનો પ્રસંગ થાય. (૨) અથવા પરિચિતવિષયનુ વિશેષજ્ઞાન એકજ સમયમા માનવાથી વધારે પરિચિતવિષયનુ જ્ઞાન તેજ સમયે હમણાં કહ્યા મુજબ સર્વવિશેષપ્રકારે ગ્રહણ થાય. (૩) અથવા અવગ્રહમાત્રથી વિશેષજ્ઞાન માનવામાં આવે તો ઈહા વિગેરે ઉત્પન્નજ ન થવાં જોઇએ, સર્વ મતિજ્ઞાન અવગ્રહરૂપજ થવુ જોઇએ. (૪) અથવા સર્વ મતિ અપાયરૂપજ થવુ જોઇએ. કેમકે અર્થાવગ્રહમાં પણ વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી તે વિશેષજ્ઞાન નિશ્ચયરૂપ થાય છે, અને તે નિશ્ચય અપાયરૂપ છે. એ પ્રમાણે એક સમયમાં અપાયની સિદ્ધિ થાય, ત્યારે "ઈહા-અપાય-અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ

છે" એ સિદ્ધાન્તવાક્ય સાથે વિરોધ થાય. (૫) તથા અર્થાવગ્રહ થયા પછી ઇહા થયા બાદ અપાય થાય છે એવો ક્રમ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યો છે. તે ક્રમ પ્રથમ સમયમાં વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી રહે નહી. કેમકે-અવગ્રહ અને ઇહા થયાવિનાજ પ્રથમ એ અપાયની પ્રાપ્તિ થાય. (૬) વળી ત્રીજા ભેદરૂપે કહેલો અપાય તે "પ્રથમ સમયમાંજ પરિચિત વિષયનુ વિશેષજ્ઞાન થાય છે" એ વચનથી પટુત્વની વિચિત્રતાએ પ્રથમ માનીએ તો તે પટુત્વની વિચિત્રતાથી અવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ને ધારણાનો અવશ્ય ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ-થાય. (ઉત્ક્રમ એટલે પશ્ચાનુપૂર્વીથી થવુ તે, અને વ્યતિક્રમ તે અનાનુપૂર્વીથી થવુ તે) એટલે કે જેમ કોઇને શક્તિની વિચિત્રતાથી પ્રથમ અપાય થાય એમ માનેલ છે, તેવીજ રીતે કોઇને પ્રથમ ધારણાજ થાય, તે પછી અપાય તે પછી ઈહા અને તે પછી અવગ્રહ. એમ ઉત્ક્રમ થાય. બીજા કોઇને અવગ્રહ ઉલ્લંઘીને પ્રથમ ઈહાજ થાય, ત્રીજા કોઇને ઈહા ઉલ્લંઘીને અપાય થાય, ચોથા કોઇને અપાય અતિક્રમીને ધારણાજ થાય. ઈત્યાદિ પ્રકારે વ્યતિક્રમ થાય. શાથી આવો ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમ થાય? એમ પૂછવામાં આવે તો કહેવુ કે શક્તિની વિચિત્રતાથી એમ થાય. પરન્તુ ખરી રીતે એવો ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ થવો યોગ્ય નથી, "અવગ્રહ-ઈહા અપાય-ને ધારણા" એ ક્રમસહજ એ ચારે ભેદો તીર્થંકર-ગણધરાદિકે કહ્યા છે તે અન્યથા પ્રકારે થઈ શકે નહિ. (૭) તથા પ્રથમ સમયે જે ગ્રહણ થાય છે તે વિશેષરૂપ છે એમ માનવાથી જે સામાન્ય છે, તે પણ વિશેષરૂપ થાય. કેમકે પ્રથમ સમયે સર્વ વસ્તુ અવ્યક્ત સામાન્યરૂપેજ ગ્રહણ થાય છે. (જો કે ખરી રીતે અર્થાવગ્રહના સમયમાં સામાન્યજ ગ્રહણ થાય છે) (૮) વળી અહી પ્રથમ સમયે વિશેષ બુદ્ધિ માનવાથી અહી જે વસ્તુત સામાન્ય છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષ થશે, અને તે માનેલું વિશેષ તે સામાન્ય થશે. (૯) અથવા સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને ઉભયસ્વરૂપને પામશે. જેમકે સામાન્ય ગ્રહણ કરે તે અવગ્રહ આવી વ્યુત્પત્તિવડે વસ્તુ સ્થિતિ પામેલું સામાન્ય જે સ્વરૂપે સામાન્ય છે તે તારા કહેવા મુજબ વિશેષ છે. એ પ્રમાણે એકજ સામાન્યને સામાન્ય તથા વિશેષરૂપતા ઉભય પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તુ જેને વિશેષ કહે છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષરૂપ છે, પણ વસ્તુત: તો સામાન્ય છે, એ રીતે વિશેષને પણ ઉભયરૂપતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) આ પ્રમાણે અર્થાવગ્રહને અવ્યક્ત સામાન્ય આલંબન સિવાય બીજા વિશેષ આલંબન માનીએ તો ઉપરોક્ત સર્વ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે સર્વ અયોગ્ય છે,આમાંની છેલ્લી ત્રણ ગાથામાંના કેટલાક દૂષણો પૂર્વે કહ્યા છે, તે ફરીથી પ્રસંગોપાત કહ્યા છે પણ તેથી પુનરૂક્તિ દોષ ન સમજવો. ૨૬૫થી-૨૭૨. કેટલાકો અવગ્રહની પહેલાં ઇહા માને છે તે માટે કહે છે કે:—

केइदिहालोयणपुव्वमोगाहं बेंति तत्थ सामण्णं ।
गहियमहत्यावग्गहकाले सद्दे त्ति निच्छिण्णं ॥ २७३ ॥
तं वंजणोग्गहाओ पुव्वं पच्छा स एव वा होज्जा ? ।
पुव्वं तदत्थवंजणसंबंधाभावओ नत्थि ॥ २७४ ॥
अत्थोग्गहो वि जं वंजणोग्गहस्सेव चरमसमयम्मि ।
पच्छा वि तो न जुत्तं परिसेसं वंजणं होज्जा ॥ २७५ ॥
तं च समालोयणमत्थदरिसणं जइ, न वंजणं तो तं ।
अह वंजणस्स तो कहमालोयणमत्थसुण्णस्स ? ॥ २७६ ॥

आलोयण त्ति नामं हवेज्ज तं वंजणोग्गहस्सेव ।
होज्ज कहं सामण्णग्गहणं तत्थत्थसुण्णम्मि ? ॥ २७७ ॥
गहियं व होउ तहियं सामण्णं कहमणीहिए तम्मि ।
अत्थावग्गहकाले विसेसणं एस सद्दो त्ति ? ॥ २७८ ॥

કેટલાક અહીં આલોચનાપૂર્વક અવગ્રહ કહે છે, ત્યાં (આલોચનામાં) સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, પછી અર્થાવગ્રહકાળે રૂપાદિથી પૃથક્ કરીને 'શબ્દ' એવુ જ્ઞાન થાય છે. તો તે આલોચના વ્યઞ્જનાવગ્રહ પહેલા, પછી, અથવા તે વ્યઞ્જનાવગ્રહજ થાય છે? અર્થ અને વ્યઞ્જનના સબધનો અભાવ હોવાથી પહેલાં તો તે આલોચના નહી કહેવાય. વ્યઞ્જનાવગ્રહના છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહ થાય છે તેથી પછી પણ તે યોગ્ય નથી. શેષ રહ્યો જે વ્યઞ્જનાવગ્રહ તે આલોચનાજ્ઞાન થાય. સામાન્યરૂપ અર્થનુ દર્શન તે આલોચના હોય તો તે વ્યઞ્જનાવગ્રહ નહી, અને વ્યઞ્જનાવગ્રહને આલોચન કહેવામાં આવે તો તે અર્થશૂન્યનુ આલોચન કેવી રીતે થાય? વ્યઞ્જનાવગ્રહજ આલોચના થશે. (એમ કહેવામાં આવે. તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે–) ત્યાં અર્થશૂન્યમાં સામાન્યગ્રહણ કેવી રીતે થાય? અથવા તેમાં સામાન્યગ્રહણ થાય, તો પણ ઈહા સિવાય તે અર્થાવગ્રહકાળે "આ શબ્દ છે" એવુ વિશેષજ્ઞાન કેવી રીતે થાય? ૨૭૩-થી-૨૭૮

કેટલાક આ પ્રસ્તાવમા આલોચનાપૂર્વક અર્થાવગ્રહ માને છે. તેઓનુ એમ કહેવુ છે કે સામન્ય વસ્તુગ્રાહી જ્ઞાન તે આલોચના. એવી આલોચના પ્રથમ થાય છે અને તે પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે. કહ્યુ છે કે–"બાળ-મૂકાદિના વિજ્ઞાન જેવું શુદ્ધ વસ્તુથી થએલુ આલોચના જ્ઞાન પ્રથમ નિર્વિકલ્પક થાય છે." આવા આલોચના જ્ઞાનમાં સામાન્ય અવ્યક્ત વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે, તે પછી તરતજ અર્થાવગ્રહકાળે તે સામાન્યને રૂપાદિથી ભિન્ન કરીને 'શબ્દ છે, એવા વિશેષણયુક્ત ગ્રહણ કરાય છે. આથી કરીને "से जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्त सद्दं सुणेज्ज । જેમ કોઇ પુરૂષે અવ્યક્તશબ્દ સાંભળ્યો." ઇત્યાદિ જે કહ્યુ છે તે આ આલોચના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને "तेण सद्देत्ति उग्गहिए' તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો." ઈત્યાદિ જે કહ્યુ છે તે અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે. એ પ્રમાણે માનવાથી બધુ યુક્તિસગત થશે આવી માન્યતા કરે છે તે યોગ્ય નથી, કેમકે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે વ્યઞ્જનાવગ્રહજ થાય છે. ઉપર મુજબ માન્યતાવાળાને અમે પૂછીએ છીએ કે-તમે માનેલુ સામાન્યગ્રાહી આલોચનાજ્ઞાન તે વ્યઞ્જનાવગ્રહની પૂર્વે થાય છે કે પછી થાય છે.? અથવા તે વ્યઞ્જનાવગ્રહજ આલોચનાજ્ઞાન રૂપે થાય છે? વ્યઞ્જનાવગ્રહની પૂર્વે તો તે નહિ કહી શકાય, કેમકે શબ્દાદિ વિષયરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યના સમૂહવાલો અર્થ અને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપ જે વ્યઞ્જન તે બન્નેનો સબધ તે વખતે નથી; જો અર્થ અને વ્યઞ્જનનો સબધ તે વખતે હોય તો સામાન્ય અર્થનુ આલોચન થાય. અન્યથા એવા સબધવિના પણ આલોચના માનવામાં આવે તો સર્વત્ર નિરન્તર તે આલોચના જ્ઞાનનો પ્રસગ થાય, માટે વ્યઞ્જનાવગ્રહની પૂર્વે અર્થ અને વ્યઞ્જનનો સંબધ ન હોવાથી તેની પૂર્વે આલોચના જ્ઞાન થતુ નથી. ૨૭૩

બીજા વિકલ્પાનુસાર વ્યઞ્જનાવગ્રહની પછી આલોચના જ્ઞાન માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે વ્યઞ્જનાવગ્રહના છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહ થાય છે એમ પહેલાં નિશ્ચિત કર્યુ છે. વળી વ્યઞ્જનાવગ્રહની અને અર્થાવગ્રહનીવચ્ચે એવો બીજો કાળ પણ નથી કે જ્યાં

તે આલોચના જ્ઞાન થાય, કારણ ઉપરજ કહ્યુ છે કે વ્યઞ્જનાગ્રહના છેલ્લા સમયેજ અર્થાવગ્રહ થાય છે. એ પ્રમાણે વ્યઞ્જનાવગ્રહની પૂર્વના અને પછીના કાળમાં આલોચના જ્ઞાન થતુ નથી, હવે માત્ર રહ્યો ત્રીજો વિકલ્પ એટલે કે આલોચના જ્ઞાન છે તેજ વ્યઞ્જનાવગ્રહ છે પણ એ વ્યઞ્જનાવગ્રહનેજ આલોચના જ્ઞાન 'કહેવામાં આવતુ હોય તો કંઈ હરકત નથી. કેમકે એમાં કેવળ નામ માત્રનોજ તફાવત છે.

આ સ્થળે બીજા પણ બે વિકલ્પો થાય છે. જેમકે વ્યઞ્જનાવગ્રહ કાળે માનેલુ આલોચના જ્ઞાન તે અર્થનુ આલોચન કરે છે કે વ્યઞ્જનોનુ આલોચન કરે છે? આ બેમાંથી પ્રથમ વિકલ્પાનુસાર સામાન્યરૂપ અર્થનું દર્શન તે આલોચના જ્ઞાન એમ માનવામાં આવે તો તે વ્યઞ્જનાવગ્રહાત્મક થયું નહિ, કેમકે વ્યઞ્જનાવગ્રહ તો વ્યઞ્જનોના સબંધ માત્રરૂપ હોવાથી અર્થ શૂન્ય છે. પૂર્વે ૨૫૯ મી ગાથામાં પણ કહ્યુ છે કે "તે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે જે વ્યઞ્જનકાળ છે તે અર્થપરિશૂન્ય છે" માટે અર્થદર્શનરૂપ આલોચન તે અર્થશૂન્ય વ્યઞ્જનાવગ્રહાત્મક થઇ શકશે નહી.

બીજા વિકલ્પાનુસાર શબ્દાદિ વિષયપણે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યના સબંધ માત્રરૂપ વ્યઞ્જનને આલોચના જ્ઞાન માનવામાં આવે તો તે પણ નહિ ઘટે, કેમકે વ્યઞ્જનના સબંધમાત્ર અર્થશૂન્ય એવા વ્યઞ્જનાવગ્રહનુ સામાન્ય અર્થાલોચકપણુ કેવી રીતે થઈ શકે?

ઉપર કહ્યા મુજબ આલોચના જ્ઞાનની બીજી કોઇ ગતિ ન હોવાથી એમ કહેવામાં આવે કે વ્યઞ્જનાવગ્રહનુ બીજુ નામજ આલોચનાજ્ઞાન છે. કેમકે વિવક્ષામાત્રથી પ્રવર્તેલી વસ્તુઓનાં ઘણાં નામ કરવામાં કંઈ હરકત નથી. એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે એવુ આલોચનાજ્ઞાન સામાન્યગ્રાહી થાય અને અર્થાવગ્રહ વિશેષગ્રાહી થાય. તેટલા માટે તે કથન અયોગ્ય છે. વળી જો વ્યઞ્જનાવગ્રહજ આલોચનાજ્ઞાન થાય તો એ અર્થ શૂન્ય વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં સામાન્ય ગ્રહણ કેવી રીતે થાય? વસ્તુત અર્થાવગ્રહજ સામાન્ય અર્થગ્રાહક છે, એના સિવાય બીજુ કોઈ આલોચના જ્ઞાન નથી. અને "આલોચના જ્ઞાન પ્રથમ નિર્વિકલ્પ છે" એમ જે કહ્યુ છે, તે પણ અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએજ ઘટે છે.

વિવાદની ખાતર કદાચ માની લઇએ કે વ્યઞ્જનાવગ્રહમાં સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, તોપણ ઈહા સિવાય અર્થાવગ્રહના કાળમાં "આ શબ્દ છે" એવુ વિશેષજ્ઞાન અકસ્માત્ કેવી રીતે થાય? કેમકે "આ શબ્દ છે" એવુ જ્ઞાન તે નિશ્ચયરૂપ છે, અને એવો નિશ્ચય ઈહા વિના એકદમ થાય નહિ. માટે અર્થાવગ્રહમાં ઉપરોક્ત વિશેષ બુદ્ધિ ઘટતી નથી. ૨૭૩-થી-૨૭૮.

અર્થાવગ્રહના કાળમાં શબ્દાદિના નિશ્ચયની સાથેજ ઈહા થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ઘટતુ નથી. તે જણાવી વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહનુ સ્વરૂપ કહી સમાધાન કરે છે કે.—

अत्थावग्गहसमए वीसुमसखेज्जसमइया दो वि।
तक्का-वगमसहावा ईहा-ऽवाया कहं जुत्ता ? ॥ २७९
खिप्पे-यराइभेओ जमोग्गहो तो विसेसविण्णाण।
जुज्जइ विगप्पवसओ सद्दो त्ति सुयम्मि जं केई ॥ २८० ॥

स किमोग्गहो त्ति भण्णइ गहणे-हा-वायलक्खणत्ते वि ।
अह उवयारो कीरइ तो सुण जह जुज्जए सो वि ॥ २८१ ॥
सामण्णमेत्तगहणं नेच्छइओ समयमोग्गहो पढमो ।
तत्तोऽणंतरमीहियवत्थुविसेसस्स जोऽवाओ ॥ २८२ ॥
सा पुणरीहावायावेक्खाओ वग्गहोत्ति उवयरिओ ।
एस विसेसावेक्खं सामण्णं गेण्हए जेणं ॥ २८३ ॥
नत्तोऽणंतरमीहा तत्तोऽवाओ य तव्विसेसस्स ।
इय सामण्ण-विसेसावेक्खा जावंतिमो भेओ ॥ २८४ ॥
सव्वत्थे-हा-वाया निच्छयओ मोत्तुमाइसामण्णं ।
संववहारत्थं पुण सव्वत्थाऽवग्गहोऽवाओ ॥२८५ ॥
तरतमजोगाभावेऽवाउ च्चिय धारणा तदंतम्मि ।
सव्वत्थ वासणा पुण भणिया कालंतरसती य ॥ २८६ ॥
सद्दो त्ति व सुयभणिय विगप्पओ जइ विसेसविण्णाणं ।
घेप्पेज्ज तं पि जुज्जइ सववहारोग्गहे सव्वं ॥ २८७॥
खिप्पे-यराइभेअ पुव्वोइयदोसजालपरिहारो ।
जुज्जइ संताणेण य सामण्ण-विसेसववहारो ॥ २८८ ॥

જુદા જુદા અસંખ્યાત સમયે થનારા તર્ક અને નિશ્ચય સ્વભાવવાળા બન્ને જે ઈહા અને અપાય તે અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમા કેમ ઘટે? ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો અવગ્રહ કહ્યો છે. તેથી વિકલ્પવશાત્ "શબ્દ છે" એવુ વિશેષજ્ઞાન ત્યાં ઘટે છે. એમ કેટલાક કહે છે. ગ્રહણ-ઇહા અને અપાયત્વ છતાં પણ શુ તેને અવગ્રહ કહેવાય છે? જો ઉપચાર કરાય છે તો તેપણ જેમ ઘટે છે તેમ સાંભળો-સામાન્યમાત્રનુ ગ્રહણ તે પ્રથમ એક સમયનો નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ છે. તે પછી તરતજ ઈહિત વસ્તુ વિશેષનો જે નિશ્ચય તે અપાય. ને તે અપાય પુન (આગલના) ઈહા અપાયની અપેક્ષાએ ઉપચરિત અર્થાવગ્રહ છે. કેમકે ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ તે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે. તે પછી તદ્વિશેષની ઈહા અને અપાય; એ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષની અપેક્ષા છેક છેલ્લા ભેદ સુધી કરવી. આદ્ય સામાન્ય મૂકીને સર્વત્ર નિશ્ચયથી ઈહા અપાય થાય છે, પણ સવ્યવહાર માટે સર્વત્ર અપાય તે અવગ્રહ છે. તરતમ યોગના અભાવે અપાયજ થાય, અને તેના અન્તે ધારણા થાય, તથા વાસના અને સ્મૃતિ તો સર્વત્ર કાળાન્તરે જ થાય છે. અથવા 'શબ્દ છે' એમ સૂત્રમાં કહ્યુ છે તે અને જો વિકલ્પથી વિશેષજ્ઞાન માનીએ તો તેપણ સર્વ સવ્યવહાર અર્થાવગ્રહમાં ઘટે છે (એ મુજબ માનવાથી) ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો પૂર્વોક્ત દોષોના સમૂહનો ત્યાગ થાય, અને પરંપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર સંગત થાય. ૨૭૯-થી-૨૮૮

અર્થાવગ્રહકાળે શબ્દાદિનો નિશ્ચય થવાની સાથેજ ઈહા પણ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે તો તેપણ અયોગ્ય છે, કારણ કે- જુદા જુદા અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થનારા તર્ક અને નિશ્ચયરૂપ ઈહા તથા તે અપાય અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં સાથે હોઈ શકે નહી.

તે ઈહા-અપાય અનુક્રમે અનિશ્ચય અને નિશ્ચયરૂપ સ્વભાવવાળા હોવાથી એક બીજાના અભાવેજ ઉદય પામે છે વળી અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયમાત્રનો છે અને ઈહા-અપાયનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે. તેથી તે દરેક અસખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થનારા હોવાથી અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમા કેવી રીતે થઇ શકે? નજ થઈ શકે ૨૭૯

અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન માનવાનો આગ્રહ રાખનારાઓ પુન એમ કહેવા માગે કે ક્ષિપ્ર –અક્ષિપ્ર આદિ ભેદવાળો અવગ્રહ છે, તેથી કરીને ' શબ્દ છે ' એવુ જ્ઞાન અર્થાવગ્રહમાં ઘટે છે. અને એ વિકલ્પોને લઇને સૂત્રમાં પણ तेणं सद्दे ति उग्गहिए તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો " એમ કહ્યુ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે-જલ્દી ગ્રહણ કરે, લાંબા કાળે ગ્રહણ કરે, બહુ ગ્રહણ કરે, અલ્પ ગ્રહણ કરે, બહુ પ્રકારે ગ્રહણ કરે, થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે અનિશ્રિત ગ્રહણ કરે, નિશ્રિત ગ્રહણ કરે, અસદિગ્ધ ગ્રહણ કરે, સદિગ્ધ ગ્રહણ કરે, ધ્રુવ ગ્રહણ કરે, અધ્રુવ ગ્રહણ કરે એ બાર વિશેષણોયુક્ત અવગ્રહાદિ ભેદો કહ્યા છે, તે વિશેષણો અર્થાવગ્રહ જો એકજ સમયનો હોય તો ઘટે નહિ. આથી એમ જણાય છે કે અર્થાવગ્રહ માત્ર એકજ સમયનો છે એમ નહિ, પરન્તુ દીર્ઘકાળનો પણ છે. જો એમ ન હોય તો એક સમયમાત્રમાં ક્ષિપ્રગ્રહણાદિ વિશેષણો કેવી રીતે ઘટી શકે ? માટે અર્થાવગ્રહ અસખ્યાત સમયનો પણ હોઈ શકે છે.

વળી ઘણા શ્રોતાઓને શખ ભેરી-આદિ અને વાજીત્રનો અવાજ સર્વને સમાન શ્રવણગોચર થયા છતાં ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાએ કોઈક (અબહુ) સામાન્યથી સમુદાયે વાજીત્રનો અવાજ છે એમ ગ્રહણ કરે, કોઈ શખ—ભેરી—વાજીત્ર વિગેરેના ભિન્ન ભિન્ન બહુ શબ્દોને ગ્રહણ કરે, કોઈ સ્ત્રી-પુરૂષાદિકના વાજીત્રના સ્નિગ્ધ મધુરાદિ બહુ ભેદયુક્ત ઘણા પ્રકારે ગ્રહણ કરે, અને કોઇ એથી વિપરીત અબહુવિધ થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે. એ રીતે બહુ બહુવિધાદિ અનેક વિકલ્પવશાત્ કોઇ વખત અવગ્રહમાં સામાન્યથી ગ્રહણ થાય છે અને કોઇ વખત વિશેષ ગ્રહણ થાય છે. એથી કરીને ઉભય પ્રકારે માનવામાં કઈ હરકત નથી. એજ અપેક્ષાએ સૂત્રમાં પણ " तेणं सद्देत्ति उग्गहिए તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો " એમ કહીને અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન પણ કહ્યું છે. ૨૮૦

પૂર્વોક્ત બહુ-બહુવિધાદિ વિશેષણવશાત્ વિશેષબોધને અર્થાવગ્રહ તરીકે માનનારની માન્યતા યોગ્ય નથી, કેમકે બહુ-બહુવિધાદિ બોધરૂપ નિશ્ચય સામાન્ય અર્થના ગ્રહણ અને ઇહા વિના થતો નથી. જે તે બે વિના થતો નથી તે અપાયજ છે ને તેને અર્થાવગ્રહ કેમ કહેવાય ? આ વાત પૂર્વે ઘણીવાર કહી છે, તે છતાં પુનઃ પણ અહીં કહીએ છીએ.

આ સ્થળે કદી એમ કહેવામાં આવે કે-ગ્રહણ અને ઈહા એ બન્ને વિશેષબોધરૂપ નિશ્ચયનાં લક્ષણ ભલે હો, કેમકે તે વિના તે વિશેષબોધ થાય નહી, પરન્તુ અપાય તે નિશ્ચયનુ લક્ષણ કેવી રીતે થઇ શકે? તેતો તેનુ સ્વરૂપજ છે. આના ઉત્તરમાં કહેવાનુ કે-એ કથન સત્ય છે, પરન્તુ ભેદની વિવક્ષાવડે સ્વરૂપ પણ લક્ષણ બને છે જેમ

વિષ અને અમૃતકલશાદિની પેઠે સ્વરૂપવડે કરી જણાય છે. એ પ્રકારે પોતે પોતાના સ્વભાવવડે કરીને ખલ અને સજ્જનો પ્રકટ થાય છે.

શિષ્ય —જો બહુ--બહુવિધાદિ વિશેષગ્રાહીબોધ અપાયજ છે, તો પછી અવગ્રહાદિના પણ એવા બહુ-બહુવિધાદિ ભેદો શાથી કહ્યા છે ?

આચાર્ય –જે અવગ્રહાદિ છે તે અપાયના કારણ હોવાથી યોગ્યતાવડે કારણમા સ્વરૂપે કાર્ય હોય છે એમ ઉપચારથી તે અવગ્રહાદિકને પણ બહુ આદિ ગ્રાહક કહ્યા છે. આ ઉપરથી અપાયગત વિશેષજ્ઞાનનો અર્થાવગ્રહમા ઉપચાર કરીશુ એમ ન કહેવુ, કારણ કે-મુખ્યનો અભાવ હોય તો પ્રયોજનવાળા નિમિત્તમા ઉપચાર થાય. અર્થાવગ્રહની અદર અપાય-ગત વિશેષજ્ઞાનનો ઉપચાર કરવામાં કઈ પ્રયોજન નથી, તેથી તેમા તેનો ઉપચાર કરવો અયોગ્ય છે.

શિષ્ય —" તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો. " ઇત્યાદિસૂત્રના યથાશ્રુત અર્થનો નિશ્ચય કર-વાનુ ત્યા પ્રયોજન છે. તેથી ઉપચાર કરવામા શુ હરકત છે. ?

આચાર્ય —એ સૂત્રમાં ' શબ્દ ' એ પદ વક્તા કહે છે. એ સબધી નિશ્ચય પૂર્વે ૨૫૩ મી ગાથામા કરેલો છે. માટે તે પ્રયોજન નથી.

શિષ્ય —સામર્થ્યથી એ વ્યાખ્યાન આપે કરેલુ છે, શ્રુતના અર્થ મુજબ નથી કરેલુ.

આચાર્ય —જો ઉપચારથી પણ સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કરાય છે, એમ તારૂ માનવુ હોય, તો જેમ ઘટે તેમ ઉપચાર કરીએ. પરન્તુ તારા કહેવા મુજબ ઉપચાર ઘટશે નહી. કારણ કે " માણવક સિહ જેવો છે, તળાવ સમુદ્ર જેવુ છે " ઇત્યાદિકની પેઠે કિચિત્ સમાનતા હોય અને ઉપચાર કર્યો હોય તો શોભે, પણ એવી સમાનતા તારા કહેવામાં નથી, એટલે ઉપચાર કેવી રીતે ઘટી શકશે ? કેમકે અર્થાવગ્રહના એક સમયની અદર અસખ્યાત સમયે થનારૂ વિશેષગ્રાહીજ્ઞાન હોઈ શકે નહી.

શિષ્ય —તો પછી આપ અર્થાવગ્રહમા કેવા રીતે ઉપચાર ઘટાવો છો ?

આચાર્ય —" તેણે શબ્દ સાભળ્યો " ઇત્યાદિ સૂત્રમાં જે ' શબ્દ ' પદ છે, તે વક્તા (સૂત્રકાર) કહે છે. એ વાત તો પૂવે ૨૫૩ મી ગાથામા કહી છે. હવે ઉપચારિક અર્થ વડે તારૂ પ્રયોજન છે ત્યારે એનુ વ્યાખ્યાન જે પ્રકારે ઘટે છે તે મુજબ ઘટાવીએ છીએ તે સાંભળ. ૨૮૧

સામાન્ય-અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ એક સમ-યનો છે. એક સામયિક અર્થાવગ્રહની જ્ઞાનાદિવસ્તુઓને પરમયોગીઓજ જાણે છે, તેથી તેને નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. અને છદ્મસ્થ મનુષ્યો જેને અર્થાવગ્રહ કહે છે તે વ્યવહારિક અથવા ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે. નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ થયાબાદ ઇહિત વસ્તુ વિશેષનો જે અપાય તે અપાયજ પોતે ભાવિ ઈહા અને અપાયની અપેક્ષાએ તથા ભવિષ્યમા થતાર અન્યવિશેષોની અપેક્ષાએ ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે.

પ્રથમ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમા રૂપાદિથી અભિન્ન અવ્યક્ત શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે. તે પછી તેમાં ઈહા થયા બાદ ' આ શબ્દજ છે ' ઈત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાય છે. એ પ્રમાણે અપાય થયા પછી " શુ આ શબ્દ શખનો છે, કે શૃગનો છે ? " ઈત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા સબધી ફરી ઈહા થશે. તે પછી " આ શખનોજ શબ્દ છે " ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા સબધી જે અપાય થશે તેની અપેક્ષાએ ' આ શબ્દજ છે ' એવો જે પ્રથમનો નિશ્ચય તે અપાય છતા પણ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે, કારણ કે તે પછી ઇહા-અપાય થાય છે. ઉપચારનુ એ એક નિમિત્ત કહ્યુ. હવે બીજુ કહીએ

છીએ. " આ શંખનો શબ્દ છે " ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ " આ શબ્દ છે " ઇત્યાદિ અપાય જે માટે શબ્દ-સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે અર્થાવગ્રહ છે. જેના પછી ઈહા-અપાય પ્રવર્તે છે અને જે પ્રથમ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહની પેઠે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે તે અર્થાવગ્રહ છે. તે મુજબ અહીં પણ " આ શબ્દજ છે " ઇત્યાદિ અપાય થયા બાદ ઇહા અપાય પ્રવર્તે છે અને " આ શંખનો શબ્દ છે " ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ " આ શબ્દજ છે " એવો નિશ્ચય તે સામાન્ય છે. માટે અર્થાવગ્રહ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, એમ નક્કી થયુ.

એ પ્રમાણે શબ્દ સામાન્યના નિશ્ચયરૂપ અપાય થયા બાદ "શું આ શંખનો શબ્દ છે, કે શૃંગનો છે? ઈત્યાદિરૂપ ઈહા પ્રવર્તે છે, તે પછી શંખ જન્યાદિ શબ્દના ધર્મ વિશેષનો બોધ થવાથી " આ શંખનોજ શબ્દ છે " ઈત્યાદિ રૂપે અપાય થાય છે. આ અપાય પણ બીજા વિશેષની આકાંક્ષાવાળા પ્રમાતાને ભાવિ ઇહા ને અપાયની અપેક્ષાએ સામાન્યગ્રહણરૂપ હોવાથી અર્થાવગ્રહ છે એમ ઉપચાર કરાય છે. એ રીતે સામાન્ય-વિશેષની અપેક્ષા છેક વસ્તુના અન્ત્ય વિશેષ સુધી કરવી. (જે વિશેષ પછી વસ્તુના બીજા વિશેષ ભેદ ન હોય અથવા વસ્તુના બીજા વિશેષો હોય તોપણ જે વિશેષ પછી પ્રમાતાને તે સંબંધી જિજ્ઞાસા શાન્ત થાય તે અન્ત્ય વિશેષ કહેવાય.) ૨૮૨-૨૮૪

આ સઘળુ કહેવાથી નિશ્ચિતાર્થ શો થયો તે વિચારીએ-પ્રથમના અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી એક સામયિકજ્ઞાન સિવાય સર્વત્ર વિષયનુ જ્ઞાન કરવામા ઈહા અને અપાય થાય છે. નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ થયા બાદ ઇહા થાય અને તે પછી અપાય થાય. એમ વારંવાર એજ ક્રમે છેક અન્ત્ય વિશેષ પર્યન્ત ઈહા-અપાય થાય છે પણ અર્થાગ્રહ થતો નથી. પરન્તુ સંવ્યવહાર માટે એટલે વ્યવહારીજનની અપેક્ષાએ એ ઇહા તે ઈહા નથી અને એ અપાય તે અપાય નથી પણ અર્થાવગ્રહજ છે. કેમકે ત્યાં જે જે અપાય છે તે તે અપાય ઉત્તરોત્તર ઈહા-અપાયની અપેક્ષાએ તથા ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ છે. એ પ્રમાણે તારતમ્યતાથી ઉત્તરોત્તર વિશેષની આકાંક્ષા થાય ત્યાં સુધી સમજવુ. ૨૮૫

હવે જો એવી તરતમતા ન હોય તો જ્ઞાતાને ભાવિ વિશેષની આકાંક્ષા શાન્ત થતાં અપાયજ થાય પણ અવગ્રહ ન થાય, કેમકે એ અપાયના નિમિત્તભૂત ઈહાદિનો અભાવ થાય છે તેથી અવગ્રહ ન થતાં અપાયજ થાય છે. અને તે અપાય થયા પછી તે અર્થના ઉપયોગની અપ્રચ્યુતિરૂપ ધારણા થાય છે. આ અપ્રચ્યુતિરૂપ ધારણા અપાયના અન્તેજ થાય છે, શેષ ધારણાના બે ભેદ વાસના અને સ્મૃતિ તો સર્વત્ર કાળાન્તરને વિષે પણ અવિરુદ્ધ હોય છે. ૨૮૬

એ પ્રમાણે કહેલા સ્વરૂપવાળા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ યથા શ્રુતાર્થનુ વ્યાખ્યાન પણ સૂત્રવિરૂદ્ધ નથી. કેમકે " सद्देत्ति वत्ता भणइ-શબ્દ એમ વક્તા કહે છે. " ઈત્યાદિ પ્રકારે ૨૫૩મી ગાથામાં " तेणं सद्देत्ति उग्गहिए " તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો " ઈત્યાદિ સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કર્યું છે અથવા " तेण सद्देत्तिउग्गहिए " એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તેને જો વિકલ્પથી વિવક્ષાવશથકી વિશેષજ્ઞાન માનીએ તો તેપણ ઔપચારિક-સાંવ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં શબ્દ ગ્રહણ કરે છે તે એવુ વિશેષજ્ઞાન ઘટે છે કારણકે એ વિશેષજ્ઞાન પછી પૂર્વોક્ત યુક્તિમુજબ ઇહા વિગેરે થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી " से जहा नामए

केइ पुरिसे अव्वत्तं सद्दं सुणेज्जा, तेण सद्देत्ति उग्गहिए, न उण जाणइ के वेस सद्दे ? तओ ईहं पविसइ, तओ अवायं गच्छइ " ઇત્યાદિ સૂત્રનો અર્થ પણ સંગત થશે.

એ પ્રમાણે જો અર્થાવગ્રહજ છે, તો પછી તેને તે રૂપે શા માટે નથી ગ્રહણ કરતા ? એવી શંકા કરવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી, કેમકે " આ શબ્દજ છે " ઈત્યાદિ જ્ઞાન તે અપાયરૂપ અર્થાવગ્રહ છે. અપાય તો સામાન્યગ્રહણ તથા ઈહા સિવાય થતો નથી. આ વાત પૂર્વે ઘણીવાર કહી છે. તેથી પૂર્વનું વ્યાખ્યાન મુખ્ય છે અને આ ગૌણ છે. ૨૮૭

ઉપરોક્ત વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો પૂર્વોક્ત દોષનો સમૂહ દૂર થાય છે. અર્થાત્ એક સમયના નૈશ્ચયિક અર્થાવગહની વ્યાખ્યા કરનારને પહેલાં જે દોષો કહ્યા છે કે-જો અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે તો તેને ક્ષિપ્રગ્રહણાદિ વિશેષણ કેમ ઘટે ? તથા જો અર્થાવગ્રહ સામાન્ય માત્રનેજ ગ્રહણ કરે છે, તો તેને બહુ બહુવિધાદિ વિશેષનું ગ્રહણ કેમ ઘટે ? વળી અર્થાવગ્રહથી વિશેષ ગ્રહણ કરવામાં એક સમયની અંદર ઘણા ઉપયોગો પ્રાપ્ત થાય છે, ઇત્યાદિ દોષોનો સમૂહ જે કહ્યો છે તે વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી દૂર થાય છે. એથી કરીને નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ માનનાર હવે એમ કહી શકે છે કે ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ વિશેષણો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સંબંધી છે. કેમકે તે અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને ક્ષિપ્ર અક્ષિપ્રાદિપણે ગ્રહણ થવું ઘટે છે. તથા વિશેષગ્રાહી હોવાથી તેને બહુ બહુવિધાદિપણે ગ્રહણ થવું પણ ઘટે છે. વળી સામાન્ય ગ્રહણ અને ઇહા એ વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં અસંખ્યાત સમયે થાય છે, તેથી પૂર્વે ૨૬૭મી ગાથા એક સમયની અંદર ઘણા ઉપયોગ થવારૂપ દોષ કહેલછે તે પણ દૂર થશે.

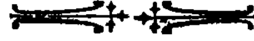
શિષ્ય —નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ વિશેષણો શું સર્વથા નજ ઘટે કે જેથી વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહને અપેક્ષીને આપ કહો છો ?

આચાર્ય.—મુખ્યતાએ તો એ વિશેષણો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાંજ ઘટે છે. પરન્તુ કારણમાં કાર્યના ધર્મનો ઉપચાર કરવાથી નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં પણ એ ઘટી શકે છે. આ વાત પૂર્વે કહી છે અને આગળ પણ કહેવાશે કે વિશિષ્ટ કારણથી કાર્ય પણ વિશિષ્ટ થાય છે. જો એ પ્રમાણે કારણ-કાર્યની સામ્યતા ન હોય તો ત્રિભુવનના ઐશ્વર્યાદિની પ્રાપ્તિ થાય, કાષ્ઠના ટુકડામાંથી પણ રત્નાદિનો સમૂહ મળે. પરન્તુ એમ થતું નથી. હવે ચાલતી બાબત કહે છે.

વળી લોકોમાં પરંપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો જે વ્યવહાર રૂઢ છે, તેપણ વ્યવહારિક અવગ્રહ માનવાથી સંગત થાય છે, કેમકે લોકમાં જે વિશેષ છે તે અપેક્ષાએ સામાન્ય છે અને જે સામાન્ય છે તેપણ અપેક્ષાએ વિશેષ છે. ઉદાહરણ તરીકે " આ શબ્દજ છે " એ-પ્રમાણે નિશ્ચિત અર્થ તે પૂર્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ છે. અને " આ શંખનો શબ્દ છે " એવા ઉત્તરવિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે. આ પ્રમાણે છેક અંત્ય વિશેષ પર્યન્ત જાણી લેવું. ઉપર ઉપરના જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિરૂપ સંતાનવડે જે આ સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર લોકોમાં રૂઢ છે તે ઔપચારિક અર્થાવગ્રહ માનવામાં આવે તોજ ઘટી શકે, તે સિવાય ઘટે નહી અને તે નહી અંગીકાર કરે તો પ્રથમ અપાય થયા પછી ઈ-હાની ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષનું ગ્રહણ ન થાય. ઉત્તરવિશેષનું ગ્રહણ ન થવાથી પ્રથમ અપાયમાં નિશ્ચિતઅર્થ વિશેષરૂપજ થાય પણ સામાન્યરૂપ ન થાય અને એથી પૂર્વોક્ત લોક-પ્રસિદ્ધ સામાન્ય વિશેષ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય. પરન્તુ જો પ્રથમ અપાયની પછી ઈહાની ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષનું ગ્રહણ માનવામાં આવે તો તેની અપેક્ષાએ પ્રથમ અપાય-

માં નિશ્ચિતઅર્થ સામાન્યરૂપ થાય. "જે સામાન્ય ગ્રાહક છે અને જેની પછી ઇહાદિ પ્રવૃત્તિ થાય છે તે નિશ્ચયિક આદ્ય અવગ્રહની પેઠે અર્થાવગ્રહ છે." આ પ્રમાણે ઔપચારિક અથવા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સિદ્ધ થયો, તે સિદ્ધ થવાથી સંતાનની પ્રવૃત્તિવડે અન્ત્ય વિશેષ પર્યન્ત સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર સિદ્ધ થયો. ૨૭૯-થી ૨૮૮

અહીં મતિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદરૂપ અવગ્રહના બન્ને ભેદનો વિચાર સમાપ્ત થયો.

હવે મતિજ્ઞાનના બાકીના ત્રણ ભેદ જે ઇહા-અપાય ને ધારણારૂપ છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

इय सामण्णग्गहणाणंतरमीहा सदत्थवीमंसा ।
किमिदं सद्दोऽसद्दो ? को होज्ज व संख-संगाणं ? ॥ २८९ ॥
महुराइगुणत्तणओ संखस्सेवे ति जं न सिंगस्स ।
विण्णाणं सोऽवाओ अणुगम-वइरेगभावाओ ॥ २९० ॥
तयणंतरं तयत्थाविच्चवणं जो य वासणाजोगो ।
कालंतरे य जं पुणरणुसरणं धारणा सा उ ॥ २९१ ॥

એ પ્રમાણે સામાન્યગ્રહણ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિચારણા તે ઇહા છે. (જેમકે) શું આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે? અથવા શંખનો શબ્દ છે કે શૃંગનો છે? મધુરાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી શંખનોજ શબ્દ છે, શૃંગનો નથી એવું અન્વય-વ્યતિરેકના સદ્ભાવથી જે જ્ઞાન તે અપાય. એ અપાય પછી તે અર્થનું અચ્યવન અને સંસ્કારરૂપે વાસનાનો જે સંયોગ તથા કાળાન્તરે પુનઃ જે અનુસ્મરણ તે ધારણા કહેવાય છે. ૨૮૯-થી-૨૯૧.

નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં રૂપાદિથી અભિન્ન અવ્યક્ત વસ્તુમાત્રનું ગ્રહણ થાય છે અને વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં ઉત્તર વિશેષની અપેક્ષાએ શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તે ઉભય પ્રકારના અવગ્રહ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિશેષ વિચારણા તે ઇહા છે. ઉદાહરણ તરીકે-મેં શું વસ્તુ ગ્રહણ કરી? શબ્દગ્રહણ કર્યો, કે રૂપાદિ-અશબ્દ ગ્રહણ કર્યો? આવા પ્રકારની વિચારણારૂપ ઇહા નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ પછી થાય છે; અને વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં શબ્દ સામાન્યગ્રહણ કર્યા પછી શંખ અને શૃંગના શબ્દમાંથી આ શબ્દ શંખનો હશે કે શૃંગનો હશે? એવી વિચારણારૂપ ઇહા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ પછી થાય છે. આ ઇહાને સંશયજ્ઞાન ન સમજવું આ થોડું દેખાડવામાં આવ્યું છે ખરેખર રીતે તો વ્યતિરેક ધર્મનું નિરાકરણ અને અન્વય ધર્મની ઘટનાને વીશે પ્રવર્તેલો અપાયના સન્મુખ જે બોધ તે ઇહા સમજવી. તે આ પ્રમાણે છે. આ અરણ્ય છે, સૂર્ય અસ્ત પામેલ છે તેથી ઘણું કરીને અત્યારે અહીં મનુષ્ય સંભવે નહિ પણ પક્ષિ વિગેરે ત્યાં જણાય છે, તેથી ઠુંઠું હોવું જોઇએ, આ બધું પૂર્વે કહેલું છે પણ થોડી બુદ્ધિવાળાના સ્મરણને માટે ફરીને કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૮૯

હવે મતિજ્ઞાનનો ત્રીજો ભેદ અપાય છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. ઉપર મુજબ ઇહા થયા બાદ આ શબ્દ મધુર-સ્નિગ્ધાદિ ગુણવાળો હોવાથી શંખનો જ છે શૃંગનો નથી, એવું

જે વિશેષ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન તે અપાય છે. આમાં અન્વય-વ્યતિરેક ધર્મના વિચારનો સદ્-ભાવ છે, એટલે કે સન્મુખ રહેલા અર્થના વિદ્યમાન ધર્મોના અસ્તિત્વનો અને અવિદ્યમાન અર્થના ધર્મોના અભાવનો નિશ્ચય થાય છે. વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહના ક્રમથી થનારા અપાયનુ એ સ્વરૂપ કહ્યુ અને શ્રોત્ર ગ્રાહ્યાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી 'આ શબ્દ છે' પણ રૂપાદિ નથી એવા પ્રકારનો નિશ્ચય તે નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહના ક્રમથી થનારા અપાયનુ સ્વરૂપ છે. ઈહા અને અપાયના વિષયવાળી વિપ્રતિપત્તિયો પૂર્વે કહેલી છે તેથી અહીયાં કહેતા નથી. હવે મતિજ્ઞાનનો ચોથો ભેદ ધારણા તે અવિચ્યુતિ વાસના-સ્મૃતિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે તેને કહે છે. ૨૯૦

ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અપાયવડે અર્થનો નિશ્ચય થયા પછી જયાં સુધી તે અર્થનો નિરન્તર ઉપયોગ રહે ત્યાસુધી તે અવિચ્યુતિ નામે ધારણાનો પ્રથમ ભેદ સમજવો. નિશ્ચિત અર્થના ઉપયોગનુ આવરણ થયાપછી, ફરી તે આવરણના ક્ષયોપશમવડે કાળાન્તરે ઈન્દ્રિય વ્યાપારાદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ તે અર્થનો ઉપયોગ સ્મૃતિરૂપે જેથી ઉત્પન્ન થાય તે આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ વાસના નામે ધારણાનો બીજો ભેદ જાણવો. અને કાળાન્તરે તેવી વાસનાના પ્રબોધથી પૂર્વકાળે ઇન્દ્રિયોવડે ઉપલબ્ધ અથવા અનુપલબ્ધ એવા અર્થનુ જે મનને વિષે સ્મરણ થાય તે સ્મૃતિનામે ધારણાનો ત્રીજો ભેદ છે. ૨૮૯ થી-૨૯૧

"से जहा नामए केइ पुरिसे अव्वत्त सद्द सुणेज्जा કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાભળે" ઈત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે શબ્દની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિનો વિચાર કર્યો. હવે "एव एएण अभिलावेणं अव्वत्त रूव रस गध फास એજ પ્રમાણે અવ્યક્ત રૂપ-રસ-ગ ધ-અને સ્પર્શનુ પણ સમજવુ" ઇત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે રૂપ વિગેરેના અવગ્રહાદિનો વિચાર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

सेसेसु वि रूवाइसु विसएसुं होंति रूवलक्खाइं ।
पाय पच्चासन्नत्तणेणमीहाइवत्थूणि ॥ २९२ ॥
थाणु-पुरिसाइ-कुट्ठु-प्पलाइ-संभियकरिल्ल-मसाईं ।
सप्पु-प्पलनालाइ व समाणरूवाइविसयाइं ॥ २९३ ॥
एवं चिय सिमिणादिसु मणसो सद्दाइएसु विसएसु ।
होंतिंदियवावाराभावे वि अवग्गहाईया ॥ २९४ ॥

બાકીના રૂપાદિ વિષયોમાં પણ ઈહાદિ ભેદો ઘણુ કરીને સાદૃશ્યપણાએ કરીને એવા લક્ષણવાળા હોય છે. સ્થાણુ-પુરૂષાદિ, કુષ્ઠ-પદ્માદિ, સભૃત એવાં કારેલાં-માંસાદિ, સર્પ અને કમળ નાળાદિની પેઠે સમાન રૂપાદિ વિષયો (એના ઉદાહરણ રૂપ) જાણવા. એજ પ્રમાણે સ્વપ્નાદિમા શબ્દાદિ વિષયોને અગે ઈન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતા પણ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે. ૨૯૨-થી-૨૯૪.

અર્થાવગ્રહમા કેવળ સામાન્યમાત્ર વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે તેથી તેમાં બીજી વસ્તુની અપેક્ષા નથી પણ ઈહા ઉભયવસ્તુગ્રાહી છે તેથી તેમા જણાતી વસ્તુથી જુદી વસ્તુ ઘણુ કરીને બહુધર્મોવડે સાદૃશ્યપણે ગ્રહણ થાય છે. પરન્તુ અત્યન્ત વિલક્ષણ વસ્તુ નથી ગ્રહણ થતી. કેમકે સન્મુખ દૂરથી મન્દમદ પ્રકાશમા જણાતા સ્થાણવાદિકમા "શુ આ સ્થાણવાદિક છે કે પુરૂષ છે?" એવી ઇહા થાય છે. એમા ઊભા રહેવુ -ચઢવુ -જાડાઇ-ઊંચાઇ વિગેરે ઘણા ધર્મોવડે પુરૂષનુ સ્થાણવાદિકની સાથે પ્રાય સમાનપણુ છે; આથી વિપ-

રીત "શુ આ સ્થાણુ છે કે ઊંટ છે.?" એવા પ્રકારે ઇહા થતી નથી. કેમકે સ્થાણ્વાદિકની સાથે ઊંટની અત્યન્ત વિલક્ષણતા છે. એટલા માટે સામાન્ય માત્ર ગ્રાહી અવગ્રહ અહીંયાં પ્રથમમાં કહ્યો નથી, પણ ઇહાદિનેજ કહેલાં છે. ઊભયવસ્તુના અવલંબપણા વડે કરીને જ ઈહાને સદ્દશપણાનુ વિશેષણ ઘટે છે. "આ સ્થાણ્વાદિકજ છે, પુરૂષ નથી." ઈત્યાદિ રૂપે અપાય પણ સાદૃશ્યપણાએજ થાય છે, તેથી 'ઈહાદિ' એમા કહેલ 'આદિ' શબ્દથી તે અપાયાદિ પણ સમજવા. ૨૯૨

ઈહા વિગેરે ભેદોના રૂપાદિસમાન વિષયો આ પ્રમાણે છે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ઈહા વિગેરેના રૂપવાળા વિષયો સ્થાણ્વાદિક-પુરૂષાદિની પેઠે સમાનધર્મવાળા હોય છે. જેમકે-"શુ આ સ્થાણુક છે, કે પુરૂષ છે?" આદિ શબ્દથી શુ આ છીપ છે કે રૂપાનો ટુકડો છે? મૃગજળ છે કે સત્યજળનો સમૂહ છે? દોરડુ છે કે સર્પ છે? ઈત્યાદિ સમાનધર્મવાળા રૂપ વિષયોજ ચક્ષુજન્ય ઈહા વિગેરેમાં હોય છે.

"આ કુષ્ઠનો ગ ધ છે, કે પદ્મનો? સપ્તચ્છદવૃક્ષનો ગ ધ છે કે હસ્તિના મદનો? કસ્તૂરીનો ગ ધ છે કે વનહસ્તિના મદનો ગ ધ છે?" ઈત્યાદિ બબ્બે વસ્તુઓનો ગ ધ પ્રાયઃ સમાન છે તેથી એ વિગેરે સમાનગ ધના વિષયો ઘ્રાણેન્દ્રિયજન્ય ઈહાદિના જાણવા રાત્રિએ અ ધારામાં જીભ ઉપર મૂકતાં "શુ આ સ ભૂતવાંસ કારેલા છે કે માંસ છે? ગોળ છે કે ખાંડ છે? મૃદ્વીકા (દ્રાખ) છે કે શુષ્કરાજાદન (રાયણ) છે?" ઈત્યાદિ એ બબ્બે વસ્તુઓનો રસ ઘણુ કરીને સમાન હોય છે તેથી એ વિગેરે સમાન રસવાળા વિષયો રસનેન્દ્રિયજન્ય ઇહાદિના જાણવા. "શુ આ સર્પનો સ્પર્શ છે કે કમળનાળનો? સ્ત્રીનો સ્પર્શ છે કે પુરૂષનો? ઢેફાનો સ્પર્શ છે કે પત્થરનો?" ઈત્યાદિ સમાનસ્પર્શવાળા વિષયો સ્પર્શનેન્દ્રિયજન્ય ઇહાદિકના છે. ૨૯૩ ઇન્દ્રિયોની પેઠે નોઇન્દ્રિય-મનને પણ અવગ્રહાદિ થાય છે. સ્વપ્નમાં અથવા કમાડ બ ધ કર્યાથી અ ધકારવાળા ઓરડાદિકમાં ઈન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતાં પણ મનન કરાતા શબ્દાદિ વિષયોમાં મનને અવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ને ધારણા થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નાદિકમાં મનની વિચારણામાત્રથી સ ભળાતા ગીત વિગેરે શબ્દમાં, પ્રથમ સામાન્યમાત્ર વિચારમાં અવગ્રહ થાય છે, તે પછી "શુ આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે?" ઈત્યાદિ વિચારમાં ઈહા થાય છે, પછી શબ્દનો નિશ્ચય થવાથી અપાય થાય છે અને ત્યારબાદ ધારણા થાય છે. એજ પ્રમાણે કોઈ દેવનુ રૂપ જોતાં કર્પૂરાદિનો ગ ધ સુ ઘતાં મોદકાદિકના રસમાં અને યુવતિના સ્તનાદિનો સ્પર્શ થતાં તે તે વિચારમાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારવિના પણ કેવળ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે. ૨૯૨ થી ૨૯૪.

એ અવગ્રહાદિ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી કેમ ન થાય? અથવા ઈહાદિ ત્રણ, બે કે એકજ કેમ ન હોય? શા માટે ચારે ભેદ માનવા જોઇએ? આવી કોઇને શ કા થાય તો તેના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

उक्कमओऽइक्कमओ एगाभावेऽवि वा न वत्थुस्स ।
जं [illegible]भावाहिगमो, तो सव्वे नियमियकमा य ॥ २९५ ॥

ईहिज्जइ नाऽगहियं नज्जइ नाणीहियं न याऽनाय ।
धारिज्जइ जं वत्थुं तेण कमोऽवग्गहाई उ ॥ २९६ ॥
एतो च्चिय ते सव्वे भवंति भिन्ना य णेव समकालं ।

न वइक्कमो य तेसिं न अन्नहा नेयसब्भावो ॥ २९७ ॥
अब्भत्थेऽवाओ च्चिय कत्थइ लक्खिज्जए इमो पुरिसो ।
अन्नत्थ धारण च्चिय पुरोवलद्धे इमं तं ति ॥ २९८ ॥
उप्पलदलसयवेह व्व दुव्विभावत्तणेण पडिहाइ ।
समयं व सुक्कसकुलि डसणे विसयाणमुवलद्धी ॥ २९९ ॥

ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અને એમાના એકના પણ અભાવે વસ્તુનો બોધ ન થાય તેથી તે સર્વ ભેદો માન્યા છે, અને તે નિયમિત ક્રમવાળા જ છે. વસ્તુને ગ્રહણ કર્યા સિવાય ઇહા થતી નથી. ઈહા થયા સિવાય અપાય થતો નથી, અને અપાયવિના ધારણા થતી નથી, તેથી અવગ્રહાદિનો એ ક્રમ છે. એથીજ તે સર્વ ભિન્ન કાલે થાય છે, સમકાળે થતા નથી, તેમજ તેમનો વ્યતિક્રમ પણ નથી. (કારણકે) અન્યથા જ્ઞેયનો સદ્ભાવ ન થાય. અભ્યસ્ત વસ્તુમાં કોઇવખત અપાય જણાય છે. (જેમકે) " આ પુરૂષ છે " અન્યત્ર પૂર્વોપલબ્ધ વસ્તુમાં ધારણા પણ થાય છે. (જેમકે) " આ તેજ વસ્તુ છે. " જેમ-કમળના સેકડોપત્ર વિંધતા, અથવા શુષ્કશુષ્કુલી ભક્ષણ કરતાં દુર્લક્ષપણાથી એકી સાથે વિષયોની ઉપલબ્ધિ જણાય છે. તેમ (કોઈ વખત અપાયની, અને કોઈ વખત ધારણાની તેમજ કોઇ વખત દુર્લક્ષપણાથી તે સાથે બધાની, પણ મતિ જણાય છે.) ૨૯૫-થી-૨૯૯.

પશ્ચાનુપૂર્વીએ થવુ તે ઉત્ક્રમ અને અવગ્રહાદિક ચારેમાંથી એકાદિને ઓલંઘીને થવુ તે અનાનુપૂર્વી એટલે વ્યતિક્રમ. એ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અવગ્રહાદિ થાય તો વસ્તુનુ સદ્ભાવ સ્વરૂપ જણાય નહિ, તેમજ જો એ અવગ્રહાદિમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય તોપણ વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ થાય નહિ. એ કારણથી અવગ્રહાદિ ચારે નિયમિત ક્રમસર માન્યા છે. ૨૯૫ અવગ્રહવડે નહિ ગ્રહણ કરાએલી વસ્તુની ઇહા થતી નથી, કેમકે ઈહા-વિચાર રૂપ છે અને એ વિચાર વસ્તુ ગ્રહણ કર્યાસિવાય થઇ શકે નહિ, તેથી પ્રથમ અવગ્રહ કહીને પછી ઇહા કહી છે. એ ઇહા સિવાય અપાય થતો નથી, કેમકે અપાય નિશ્ચયરૂપ છે, એ નિશ્ચય વિચારપૂર્વકજ થાય છે, તેથી ઈહા પછી અપાય કહ્યો છે. અપાયવડે નિશ્ચય થયાવિના ધારણા થતી નથી, કેમકે તે ધારણા અર્થાવધારણારૂપ છે, અને એવુ અવધારણ નિશ્ચય થયાવિના થાય નહિ તેથી અપાય કહ્યા પછી ધારણા કહી છે. આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિનો નિયમિત ક્રમજ યોગ્ય છે. પણ ઉત્ક્રમ (પશ્ચાનુપૂર્વીથી થવુ' તે) ને વ્યતિક્રમ (અનુક્રમ સિવાય ગમે તેમ થવુ તે) યોગ્ય નથી. કેમકે એથી વસ્તુનો બોધ નથાય.૨૯૬

ગ્રહણ કર્યાસિવાય ઈહા નથી થતી ઈત્યાદિ કહેવાથી અવગ્રહાદિ ચારે માનવા યોગ્ય છે. એમાંના એકનો પણ અભાવ હોય તો મતિજ્ઞાન થાય નહિ. " પ્રથમ ગ્રહણ કર્યું હોય તોજ ઈહા થાય " ઈત્યાદિ કહેવાથી અવગ્રહાદિ ચારે પરસ્પર ભિન્ન છે એમ જણાવ્યુ છે, કેમકે તે ઉત્તરોત્તર ભિન્ન ભિન્ન નવિન પર્યાયોને ગ્રહણ કરે છે. વળી " ગ્રહણ કર્યાસિવાય ઇહા થતી નથી " એજ કથનથી અવગ્રહાદિ ચાર સમકાળે નથી થતા, તેમજ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી પણ નથી થતા, પરન્તુ ક્રમસર થાય છે. અને યથોક્ત ધર્મવાળાજ છે. જો તેથી વિપરીત ધર્મવાળા હોય તો જ્ઞેયનો સદ્ભાવ ન થાય; એટલે કે શબ્દાદિ જ્ઞેયવસ્તુનો પણ એવો સ્વભાવ નથી કે જે સ્વભાવ એ ચારેમાંથી એકાદરહિત અભિન્ન

સમકાળે થનારા અને ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમથી થનારા અવગ્રહાદિવડે જણાય, પરન્તુ એ શબ્દાદિ જ્ઞેયવસ્તુનો પણ એવોજ સ્વભાવ વ્યવસ્થિત છે કે તે સર્વે ભિન્ન જુદા જુદા કાળે થનારા અને ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી રહિત અવગ્રહાદિ હોય તોજ તેઓવડે તે સંપૂર્ણ જણાય છે. આ વાત જો કે ઉપરની ૨૯૫મી ગાથામાં કહી છે, પણ તે સંક્ષિપ્ત હોવાથી અહીં પુન વિસ્તારથી કહી છે. ૨૯૭

શિષ્ય -નિરન્તર પૂર્વે જોએલ હોય, વિચારેલ હોય, અને બોલેલ હોય, એવા સ્વભ્યસ્ત વિષયમા ફરી કોઈ સ્થળે કોઈવખતે એ વિષય જોવાથી અવગ્રહ-ઈહા અતિક્રમીને પ્રથમ અપાયજ થતો સમસ્ત જીવોએ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે. જેમકે "આ પુરૂષ છે". વળી અન્યત્ર કોઇ સ્થળે પૂર્વોપલબ્ધ સુનિશ્ચિત વસ્તુમા દૃઢવાસનાથી તેની અંદર અવગ્રહ ઈહા-અપાય ઉલ્લંઘીને પ્રથમ સ્મૃતિરૂપ ધારણાજ થતી અનુભવાય છે. જેમકે "આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મે પૂર્વે જાણી હતી" આ પ્રમાણે થતુ હોય એમ અનુભવાય છે, તો પછી આપ એમ કેમ કહો છો કે ઉત્ક્રમ-અતિક્રમવડે કે એ ચારમાથી એકાદનો પણ અભાવ હોય તો પણ વસ્તુ સ્વરૂપનો બોધ ન થાય, અને ગ્રહણ કર્યાસિવાય ઈહા ન થાય? ૨૯૮

આચાર્ય -કોઈ વખત પ્રથમ અપાય જણાય છે, અને કોઈ વખત પ્રથમ ધારણા જણાય છે એમ જે તુ કહે છે તે અયોગ્ય છે. કેમકે જેમ સેંકડો કમળપત્ર વિંધવામાં કાળ દુર્લક્ષ્ય છે, તેમ અવગ્રહાદિનો કાળ પણ દુર્લક્ષ્ય છે, તેથી તેમ અનુભવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે-જેમ કોઈ શક્તિશાળી યુવાનપુરૂષ કમળના સેંકડો પત્રોને સોય આદિ વડે વિંધતા પોતે એવુ માને છે કે મે આ બધા પત્ર એકી સાથે વીંધી નાખ્યા; પરન્તુ ખરી રીતે તો એ દરેક પત્ર ભિન્ન ભિન્ન કાળેજ ભેદાય છે. પણ તે કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી. તેવી રીતે અહી પણ અવગ્રહાદિનો કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી ભિન્નપણે જણાતો નથી. પરન્તુ એમ ન સમજવુ કે તેમનો અભાવ છે તેથી નથી જણાતો.

વળી ઇહાદિ કોઇ સ્થળે સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. જ્યાં જ્યા સ્પષ્ટ અનુભવથી ન જણાય ત્યાં ત્યા પૂર્વે કહ્યા મુજબ સમજી લેવુ કે "ગ્રહણ કર્યા સિવાય ઈહા નથી અને ઇહા વિના નિશ્ચય નથી." માટે પ્રથમ અપાય અનુભવાય છે, તે આ કમળપત્ર વીંધવાના ઉદાહરણથી ભ્રાન્તિ સમજવી. આના સંબંધમાં એક બીજુ ઉદાહરણ લઇએ. જેમ કોઇને સુકી અને લાંબી સષ્કુલી-તલસાકલીનુ ભક્ષણ કરતાં તેનો શબ્દ થવાથી શબ્દજ્ઞાન થાય છે, જો સુકી ના હોય તો શબ્દ થાયનહી, અને તે શબ્દ સાંભળતી વખતેજ એ લાંબી હોવાથી તેનુ રૂપ જણાય છે, જો તે ટુંકી હોય તો તેને મુખમા નાખ્યા પછી શબ્દ સાભળવાની સાથે રૂપ જણાય નહિ, તેથી લાંબી સષ્કુલી કહી છે. એ રૂપ દર્શનની સાથેજ તેનો ગન્ધ-રસ-અને સ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. એ પ્રમાણે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયની ઉપલબ્ધિ એકી સાથે થતી જણાય છે, પણ તે ઉપલબ્ધિ એકી કાલે થતી દેખાય છે તે સત્ય નથી. કેમકે બધી ઈન્દ્રિયોનુ જ્ઞાન એકીસાથે થાય નહિ. મન સાથે જોડાએલ ઈન્દ્રિયજ પોતાના વિષયનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે, પણ તે વિના નહી. મન એક ઉપયોગવાળુ હોવાથી સર્વ ઈન્દ્રિયો સાથે એકજ સમયે જોડાતુ નથી. તેથી એક કાળે અનેકની સાથે સંયોગ થવો અયોગ્ય છે. પરન્તુ મન અતિક્ષીપ્રગતિ વાળુ હોવાથી અને કાળનો ભેદ દુર્લક્ષ્ય હોવાથી સર્વ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની ઉપલબ્ધિ એકી સાથે થઈ એમ ભ્રાન્તિથી જણાય છે. જેમ ભ્રાન્તિથી એમાં કાળ ભેદ જણાતો નથી તેમ અભ્યસ્ત સ્થાનોમા અવગ્રહાદિના કાળના સંબંધમા પણ

સમજવુ. માટે તે અવગ્રહાદિ એકાદિથી વિકલ નથી. તેમ ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમવાળા પણ નથી. શષ્કુલિનુ લાંબાપણુ ગાથામાં કહ્યુ નથી પણ ઉપલક્ષણથી જાણવુ. ૨૯૫-થી-૨૯૯.

અહી સુધી આભિનિબોધિક જ્ઞાનના સક્ષેપથી ચાર ભેદ કહ્યા, હવે તેના અઠયાવીસ તથા ત્રણસો છત્રીસ ભેદ જણાવે છે.

सोइंदियाइभेएण छव्विहाऽवग्गहादओऽभिहिआ ।
ते होंति चउव्वीस चउव्विहं वंजणोग्गहण ॥ ३०० ॥
अट्ठावीसइभेय एय सुयनिस्सियं समासेणं ।
केइत्तु वंजणोग्गहवज्जे छोढूणमेयम्मि ॥ ३०१ ॥
अस्सुयनिस्सियमेवं अट्ठावीसइविहंति भासंति ।
जमवग्गहो दुभेओऽवग्गहसामण्णओ एक्को ॥ ३०२ ॥
चउवइरित्ताभावा जम्हा न तमोग्गहाइतो भिन्नं ।
तेणोग्गहाइसामण्णओ तय तग्गयं चेव ॥ ३०३ ॥
किह पडिकुक्कुडहीणो जुज्झे बिंबेणऽवग्गहो, ईहा ।
किं सुसिलिट्ठमवाओ दप्पणसंकंतबिंबं ति ॥ ३०४ ॥
जह उग्गहाइसामण्णओऽवि सोइंदियाइणा भेओ ।
तह उग्गहाइसामण्णओऽवि तमणिस्सिया भिन्नं ॥ ३०५ ॥
अट्ठावीसइभेयं सुयनिस्सियमेव केवलं तम्हा ।
जम्हा तम्मि समत्ते पुणरस्सुयनिस्सियं भणियं ॥ ३०६ ॥

શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના ભેદે છ પ્રકારે અવગ્રહાદિ કહેલ છે તેથી તેના ચોવીશ અને ચાર પ્રકારે વ્યઞ્જનાવગ્રહ કહેલ છે. એમ અઠયાવીશ ભેદ સક્ષેપથી શ્રુત નિશ્રિતમતિના છે. કેટલાએક વ્યજનાવગ્રહ વર્જીને (ચોવીશભેદોમા) અશ્રુત નિશ્રિતના ચાર ભેદ મેળવીને અઠયાવીસ ભેદ કહે છે, તેમાં બે ભેદવાળા અવગ્રહને સામાન્યથી એક અવગ્રહ માનેલ છે. તે વ્યઞ્જન અને અર્થનો અવગ્રહ અવગ્રહાદિ ચારથી વ્યતિરિક્ત ન હોવાથી તે અવગ્રહાદિથીભિન્ન નથી, માટે અવગ્રહાદિ સામાન્યની અપેક્ષાએ તે તદ્‌ગતજ છે. ઉત્તર-બીજા કુકડાવિના એક કુકડો કેવી રીતે યુદ્ધ કરે? પ્રતિબિબ સાથે. આવો વિચાર તે અવગ્રહ. યુદ્ધ કરાવવા માટે શુ ઠીક પડશે? આ ઈહા. દર્પણમાં સક્રાતબિબ ઠીક પડશે. આ અપાય. જેમ અવગ્રહાદિ સમાન છતાં પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિવડે ભેદ છે. તેમ અહી અવગ્રહાદિ સમાન છતાં તે શ્રુતનિશ્રિતથી ભિન્ન છે. કેવળ શ્રુતનિશ્રિતજ અઠયાવીસ ભેદે છે, તે પૂર્ણ થયા પછી (આગમમાં) પુન અશ્રુતનિશ્રિત કહ્યુ છે. બહુ-બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્રિત-નિશ્ચિત અને ધ્રુવ એ છ, તથા તેના પ્રતિપક્ષિ (અબહુઆદિ)વડે બાર પ્રકારે અવગ્રહાદિ છે. (તેને અઠયાવીસ ભેદ સાથે ગુણવાથી) ત્રણસો છત્રીસ ભેદ થાય છે ૩૦૦-૩૦૬

શ્રોત્રાદિ પાચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન, એ છથી અવગ્રહાદિ ચાર ચાર થાય છે, તેથી અવગ્રહાદિ ચારને એ છની સાથે ગુણવાથી ચોવીસ થયા, અને બીજા સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ-અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી ચાર પ્રકારે વ્યઞ્જનાવગ્રહ થાય છે, માટે એ ચાર ભેદ પૂર્વોક્ત ચોવીસની સાથે મેળવતા સર્વ મળીને અઠયાવીસ ભેદ શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનના છે.

બીજા આચાર્યો અઠયાવીસ ભેદ બીજીરીતે ગણાવે છે. તેઓ આ અઠયાવીસ ભેદોમાંથી શ્રુતનિશ્રિતના વ્યંજનાવગ્રહના ચાર ભેદ બાદ કરીને બાકી રહેલા ચોવીસ ભેદોમાં ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કર્મજા અને પારિણામિકી એ ચાર ભેદ બુદ્ધિના છે તે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનમાં મેળવીને અઠયાવીસ ભેદે મતિજ્ઞાન છે એમ કહે છે. આના પુરાવામા તેઓ એમ કહે છે કે—અહીં સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનના ભેદો કહેવાનો અધિકાર છે તેમાં જો અશ્રુતનિશ્રિત બુદ્ધિ ચતુષ્ક ન ગણીએ તો શ્રુતનિશ્રિતરૂપ મતિજ્ઞાનના એક ભાગનાજ અઠયાવીસ ભેદ કહ્યા ગણાય, પણ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે શ્રુતનિશ્રિત અને અશ્રુતનિશ્રિત મેળવીએ ત્યારે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનના ભેદો સિદ્ધ થાય. જો કેવળ એમજ હોય; તોપછી વ્યઞ્જનાવગ્રહના ચાર ભેદનું શું કરવું ? એવી કોઇને શંકા થાય, તો તેના ઉત્તરમા કહેવાનું કે પૂર્વે વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એવા બે ભેદ અવગ્રહના કહ્યા છે, તે અવગ્રહ અહીં સામાન્યથી એક પ્રકારેજ માનેલ છે. તેમા વ્યઞ્જનાવગ્રહના ચાર ભેદ સમાઇ જાય છે. કેમકે સામાન્યમાં વિશેષનો અન્તર્ભાવ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ 'સેના' કહી, એટલે એમાં હાથી ઘોડા વિગેરે આવી ગયા, અને 'વન' કહેવાથી તેમાં ધવ–ખદિરાદિ વૃક્ષો પણ આવી ગયા. તેથી અવગ્રહ–ઈહા–અપાય અને ધારણા એ ચારે પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા મન એ છવડે છ છ પ્રકારે છે. તેથી કરીને શ્રુતનિશ્રિતમતિના ચોવીસભેદ અને અશ્રુતનિશ્રિતમતિના બુદ્ધિચતુષ્કરૂપ ચાર ભેદ એમ સર્વ મળીને મતિજ્ઞાનના અઠયાવીસ ભેદ છે. ૩૦૦–૩૦૧–૩૦૨

આવી રીતે મતાન્તરથી જણાવેલા અઠયાવીસ ભેદ યોગ્ય નથી, કેમકે અવગ્રહ–ઇહા–અપાય ને ધારણા એ ચાર ભેદથી અશ્રુતનિશ્રિત ભિન્ન નથી, તેના બુદ્ધિચતુષ્કરૂપ ચાર ભેદ અવગ્રહાદિના અઠયાવીસ ભેદમાં સમાઈ જાય છે, તોપછી વ્યઞ્જનાવગ્રહના ચાર ભેદ કાઢી નાંખીને ફરીથી પણ અશ્રુતનિશ્રિતના ચાર ભેદ એમાં ઉમેરવા એ ઠીક નહિ. કારણકે જે અઠયાવીસ ભેદ કહ્યા છે તે અવગ્રહાદિનાજ કહ્યા છે, અને એ અવગ્રહાદિ બુદ્ધિચતુષ્કમાં પણ છે. એટલા માટે અવગ્રહાદિકના કહેવાવડે કરીને તે અશ્રુતનિશ્રિત બુદ્ધિચતુષ્ટય અઠાવીસ ભેદમાં સંગ્રહ કરેલું છે. ૩૦૩

શિષ્ય—ઔત્પત્તિકી વિગેરે બુદ્ધિચતુષ્કમાં અવગ્રહાદિ કેવી રીતે સંભવે ?

આચાર્ય—એ સંબંધમાં નટપુત્ર ભરત, શિલા, ઘેટું, કુકડો, તલ, રેતી, હસ્તિ, કુવો, વનખંડ, પાયસ, આગમન, પાંદડા, ખીસકોલી અને પાંચ પિતા વિગેરે ઘણા દૃષ્ટાન્ત આગમમા કહ્યા છે. તેમાથી બાકીનાના ઉપલક્ષણને માટે એક કુકડાનું ઉદાહરણ ઔત્પત્તિકીબુદ્ધિમાં અવગ્રહાદિ સમજવા માટે લઇએ.

કોઈ રાજાએ નટપુત્ર ભરતની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવાને કહ્યું કે—આ મારા કુકડાને બીજા કુકડાવિના એકલાનેજ યુદ્ધ કરાવ. આ ઉપરથી નટપુત્રે મનમાં વિચાર્યું કે બીજા કુકડા સિવાય આ એકલો કુકડો કેવી રીતે યુદ્ધ કરશે ? એમ વિચાર કરતાં મનમાં એકદમ સ્ફુરી આવ્યું કે પોતાનું પ્રતિબિંબ આગળ જોવાથી અભિમાનવડે આ યુદ્ધ કરશે. આ પ્રમાણે સામાન્યથી જાણ્યું તે અવગ્રહનામનો મતિનો પહેલો ભેદ થયો. તે પછી એવો વિચાર કરે કે તળાવના પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ યુદ્ધ કરાવવાને ઠીક પડશે કે દર્પણમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ઠીક પડશે ? ઈત્યાદિ બિંબસંબંધી વિચારણા તે ઇહા. એવી ઇહા થયા બાદ એવો નિશ્ચય કરે કે પાણી આદિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ક્ષણેક્ષણે દૂર થાય અને અસ્પષ્ટ હોય તેથી યુદ્ધ કરાવવામાં તેનું પ્રતિબિંબ ઠીક નહિ પડે પણ અરિસામાં પડેલું પ્રતિબિંબ

સ્થિર અને સ્પષ્ટ હોવાથી ચરણાઘાત કરવામાં ઠીક પડશે માટે તેજ યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે બિબ વિશેષનો નિશ્ચય તે અપાય. આ રીતે બુદ્ધિના બીજા ઉદાહરણોમાં પણ અવગ્રહાદિ વિચારી લેવા.

એ પ્રમાણે બુદ્ધિચતુષ્કમાં પણ અવગ્રહાદિ છે. તેથી શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ અઠ્યાવીસ ભેદોમાં બુદ્ધિચતુષ્ક અવગ્રહાદિવાળા હોવાથી અન્તર્ભાવ થાય છે. માટે અઠ્યાવીસ ભેદોમાંથી વ્યઞ્જનાવગ્રહ ચતુષ્ક દૂર કરીને બુદ્ધિચતુષ્કને ફરી ઉમેરવુ એ ઠીક નથી. ૩૦૪

શિષ્ય —જો એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિની સમાનતાથી અશ્રુતનિશ્રિત શ્રુતનિશ્રિતના અવગ્રહાદિમાં અન્તર્ભાવ પામે છે તો પછી આગમમાં આભિનિબોધિકજ્ઞાનના બે ભેદ કહ્યા છે, તે કેવી રીતે ઘટશે?

આચાર્ય – જેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, ઘ્રાણેન્દ્રિયના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, મનના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, ઈત્યાદિ જેમ અવગ્રહાદિનો ભેદ છે તેમ અહીં પણ અવગ્રહાદિપણુ સમાન છતાં અશ્રુતનિશ્રિત શ્રુતનિશ્રિતથી ભિન્ન છે. મતલબ કે મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદના વિચારમા અવગ્રહાદિ સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ અશ્રુતનિશ્રિતનો શ્રુતનિશ્રિતમાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે, અને શ્રુતનિશ્રિત અશ્રુતનિશ્રિતના વિચારમાં વિશિષ્ટધર્મની અપેક્ષાએ શ્રુતનિશ્રિતથી અશ્રુતનિશ્રિત ભિન્ન મનાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી આગમમાં કહેલો તેઓનો ભેદ કાયમ રહે છે.

આ સબધમા વિરોધ હોવાથી એકનો એકનાથીજ ભેદ અને અભેદ કેવી રીતે થાય? એવી શકા ન કરવી. કારણકે જો એકજ ધર્મવડે ભેદ અને અભેદ માનવામા આવે તો વિરોધ થાય, પણ ભિન્નધર્મથી ભેદ અને અભેદ માનવાથી વિરોધ ન થાય. જગતમાં એવી કઇ વસ્તુ છે કે જેનો અન્યવસ્તુથી ભેદ અને અભેદ ન થાય? ઘટાદિવસ્તુ ઘટાદિપણે સમાન હોવાથી પરસ્પર અભેદવાળી છે, તોપણ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળાદિપણે તો ભિન્ન છે. આ સબધમા અહીં ઘણુ કહેવા જેવુ છે, પણ ગ્રથ વિસ્તારના ભયથી નથી કહેતા, વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ અનેકાન્તજયપતાકાદિ ગ્રથમાંથી જોઈ લેવુ. ૩૦૫

શિષ્ય —એવા કષ્ટમાં ઉતરવાનુ શુ પ્રયોજન છે? પૂર્વે મન્તાતરથી શ્રુતનિશ્રિત અશ્રુતનિશ્રિત ભેદ માનીને સમસ્ત મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદ કહ્યા છે તેજ સુખકારી લાગે છે.

આચાર્ય—એ પ્રમાણે માનવુ તે સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી ઉલટુ છે. કેમકે અવગ્રહાદિની સમાનતાથી અશ્રુતનિશ્રિતનો શ્રુતનિશ્રિતમાં અન્તર્ભાવ કરીને કેવળ શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનજ અઠ્યાવીસ ભેદે કહેવુ ઉચિત છે, પણ વ્યજનાવગ્રહ દૂર કરીને શ્રુતનિશ્રિત-અશ્રુતનિશ્રિત મેળવીને અઠ્યાવીસ ભેદ કરવા તે ઉચિત નથી, કારણકે આગમમાં ભેદપૂર્વક શ્રુતનિશ્રિત કહીને પછીથીજ અશ્રુતનિશ્રિત કહ્યુ છે તેથી કેવી રીતે તેનો તેમાં પ્રક્ષેપ કરાય? આગમના અભિપ્રાયે શ્રુતનિશ્રિતમતિનાજ અઠ્યાવીસ ભેદ છે. માટે બીજા આચાર્યોનુ વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી.

એ પ્રમાણે ૩૦૩ મી ગાથાનુ વ્યાખ્યાન ટીકાકારે મૂળ ટીકાના અભિપ્રાએ કહ્યુ. બીજાઓ એ ગાથાનુ વ્યાખ્યાન બીજી રીતે કરે છે, પણ તેમનો અભિપ્રાય ગભીર હોવાથી

ટીકાકાર મલધારીમહારાજે તદનુસાર વ્યાખ્યાન નથી કર્યું, તેથી અમે પણ તેમાંનું કંઇ લખી શકતા નથી. ૩૦૬

અહીંસુધી મતિજ્ઞાનના અઠયાવીસ ભેદો જે રીતે થાય છે તે બતાવીને હવે બીજીરીતે તેના ઘણા ભેદો થાય છે તે કહીએ છીએ.

> ज बहु–बहुविह–खिप्पा-ऽनिस्सिय–निच्छिय–धुवेयरविभिन्ना ।
> पुणरुग्गहादओ तो तं छत्तीसत्तिसयभेयं ॥ ३०७ ॥

બહુ બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્રિત-નિશ્ચિત અને ધ્રુવ એ છ ભેદો છે. તથા તેના પ્રતિપક્ષિ અબહુ-અબહુવિધ અક્ષિપ્ર-નિશ્રિત-અનિશ્ચિત અને અધ્રુવ. એ છ મળી બાર પ્રકારે દરેક અવગ્રહાદિ છે. એ બારે પ્રકારને મતિજ્ઞાનના અઠયાવીસ ભેદ સાથે ગુણવાથી ત્રણસોછત્રીસ ભેદ થાય. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે કોઈ બહુ ગ્રહણ કરે, કોઈ અલ્પ ગ્રહણ કરે, કોઈ બહુ પ્રકારે ગ્રહણ કરે, કોઇ થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે. એ પ્રમાણે ધ્રુવ-અધ્રુવ સુધી કહેવુ. જેમ અવગ્રહમાં ભેદો થાય છે તે પ્રમાણે ઇહા-અપાય ને ધારણાના દરેક ભેદોમાં પણ એ બાર બાર ભેદ યોજવા. એથી મતિજ્ઞાનના અઠયાવીસ ભેદોને બારે ગુણતાં ત્રણસો છત્રીસ ભેદો થાય છે. ૩૦૭

હવે શબ્દરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ બહુઆદિ અર્થની વ્યાખ્યા કરે છે.

> नानासद्दसमूहं बहुं पिधं मुणइ भिन्नजाईयं ।
> बहुविहमणेगभेयं एक्केक्कं निद्ध–महुराई ॥ ३०८ ॥
> खिप्पमचिरेण त चिय सरूवओ जं अनिस्सियमलिङ्गं ।
> निच्छियमसंसयं जं धुवमच्चंतं न उ कयाई ॥ ३०९ ॥
> एत्तो च्चिय पडिवक्खं साधेज्जा, निस्सिए विसेसो वा ।
> परधम्मेहि विमिस्स निस्सियमविणिस्सिय इयर ॥ ३१० ॥
> एवं बज्झ-ऽभंतरनिमित्तवडचित्तओ मइबहुत्तं ।
> किंचिम्मत्तविसेसेण भिज्जमाणं पुणोऽणंत ॥ ३११ ॥

વિવિધપ્રકારના શબ્દસમૂહને પૃથક્પૃથક્ ભિન્નજાતિપણે જાણે તે બહુ. દરેકને સ્નિગ્ધ-મધુરાદિ અનેક ભેદે જાણે તે બહુવિધ. શીઘ્રજાણે તે ક્ષિપ્ર. તેનેજ લિંગ રહિત સ્વરૂપથી જાણે તે અનિશ્રિત. સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત, અને નિરન્તર જાણે તે ધ્રુવ પણ કદાચિત્ જાણે એમ નહિ. એ બહુઆદિના પ્રતિપક્ષભૂત અબહુઆદિ (એથી વિપરીતપણે) સાધી લેવા. પણ નિશ્રિત-અનિશ્રિતમા તફાવત છે. પરધર્મોવડે વિમિશ્ર તે નિશ્રિત, અને અવિમિશ્ર તે અનિશ્રિત. એ પ્રમાણે બાહ્ય અને અભ્યન્તરનિમિત્તની વિચિત્રતાથી મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ છે. વળી કિંચિન્માત્ર વિશેષથી ભેદ પામતુ મતિજ્ઞાન અનન્તભેદવાળુ પણ છે. ૩૦૮-૩૧૧.

સાંભળી શકાય એવા યોગ્યસ્થળે વાજિંત્રોનો સમૂહ એકીસાથે વાગવાથી કોઈ શ્રોતા તે વાજિંત્રોના સમૂહના શબ્દને જાણે છે. જેમકે નગારૂં, ઢક્કા, શંખ, ભેરી વિગેરેના વિવિધ શબ્દો સાંભળીને ક્ષયોપશમ વિશેષથી અવગ્રહાદિવડે ભિન્ન ભિન્ન જાતિના શબ્દો જાણે. એટલેકે આટલા ભેરીના શબ્દો છે આટલા ભાણકના શબ્દો છે અને આટલા શંખ-પડહ વિગેરેના શબ્દો છે. એ પ્રમાણે વિવિધ શબ્દસમૂહને ભિન્ન ભિન્ન

જાતિપણે જાણે તે બહુ. (૧) કોઈ વ્યક્તિ અલ્પક્ષયોપશમથી સામાન્યપણે વિવિધ વાજિત્રોના આ શબ્દો છે એટલુંજ માત્ર જાણે તે અબહુ (૨) કોઈ શ્રોતા ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી દરેક શંખ-ભેરી આદિના શબ્દોને સ્નિગ્ધ-મધુર-યુવાન્-વૃદ્ધાદિજન્ય વિગેરે ઘણાધર્મો સહિત જાણે તે બહુવિધ. (૩) કોઇ શ્રોતા સ્નિગ્ધ-મધુરાદિ થોડા ધર્મવાળા ભિન્ન જાતિય વિવિધ શબ્દોનો સમૂહ છે એમ જાણે તે અબહુવિધ. (૪) લાંબો વખત વિચાર કર્યાસિવાય શીઘ્ર જાણે તે ક્ષિપ્ર. (૫) લાંબો વખત વિચાર કરીને જાણે તે અક્ષિપ્ર. (૬) કોઇ શ્રોતા લિંગના સંબંધવિના શબ્દસમૂહને સ્વરૂપથીજ જાણે. જેમકે તેવા પ્રકારની ધ્વની જણાય છે માટે અહીં દેવાલય છે એ પ્રકારે લિંગનિશ્રા કર્યા વગર સ્વરૂપથીજ જાણે તે અનિશ્રિત (૭) કોઈ લિંગની નિશ્રાએ જાણે તે નિશ્રિત. (૮) આ આમજ છે એમ સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત. (૯) આ અમુક આમ હશે કે અન્યથા હશે? એમ સંદેહ યુક્ત જાણે તે અનિશ્ચિત. (૧૦) એક વખત બહુઆદિરૂપે જેવું જાણ્યું હોય તેવું જ હમ્મેશાં જાણે પણ કદાચિત નહી તે ધ્રુવ કહેવાય. (૧૧) અને કોઈ વ્યક્તિ કોઇવખત બહુઆદિ રૂપે જાણે અને કોઇવખત અબહુઆદિરૂપે જાણે તે અધ્રુવ કહેવાય છે. (૧૨) ૩૦૮-૩૦૯.

એ પ્રમાણે બહુઆદિ બાર ભેદોની વ્યાખ્યા છે, તેમાંના નિશ્રિત-અનિશ્રિતનો અર્થ બીજી રીતે પણ થાય છે. જેમકે અશ્વાદિના પર ધર્મોવડે મિશ્ર ગાય આદિ વસ્તુ ગ્રહણ કરતાં નિશ્રિત થાય છે. અર્થાત્ ગાયને અશ્વરૂપે ગ્રહણ કરતાં જે વિપરીત ઉપલબ્ધિ થાય તે નિશ્રિત કહેવાય છે. તથા પરધર્મોવડે મિશ્ર વસ્તુને ગ્રહણ ન કરે, પરન્તુ યથાવસ્થિતપણે એટલે કે ગાય આદિને ગાય આદિપણેજ ગ્રહણ કરતાં જે અવિપરીત ઉપલબ્ધિ થાય તે અનિશ્રિત કહેવાય છે.

શિષ્ય - બહુ-બહુવિધાદિ જ્ઞાનના વિશેષણો, સ્પષ્ટ અર્થ ગ્રહણ કરનારા અપાયાદિમાં ભલે હો, પરન્તુ વ્યંજનાવગ્રહ અને નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં એ કેવી રીતે સંભવે? કારણકે સામાન્ય-અનિર્દેશ્યસ્વરૂપ નામાદિ કલ્પનારહિત નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં શબ્દાદિ વિશેષમાત્રનું પણ ગ્રહણ નથી થતું, તો પછી ઉપરોક્ત બહુઆદિ જ્ઞાનનો સંભવ કેવીરીતે હોઈ શકે? તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ વિશેષગ્રાહી છે તેથી તેમાં એ વિશેષણો ઘટે છે એમ કહેતા હો તો ભલે એમ હો, પણ અઠયાવીસ ભેદમાંના વ્યઞ્જનાવગ્રહને એ વિશેષ- કેમ ઘટી શકે? નજ ઘટી શકે. કેમકે વ્યંજનાવગ્રહમાં સામાન્ય અર્થનું પણ ગ્રહણ નથી થતું તો પછી બહુઆદિજ્ઞાન તો ક્યાંથીજ થાય?

આચાર્ય -વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરે અપાય આદિનાં કારણ છે, એટલે કે વ્યંજનાવગ્રહાદિ વિના અપાયાદિ નથી થતા. તેથી અપાયાદિગત બહુઆદિ જ્ઞાન અપાય વિગેરેના કારણભૂત વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરેમાં યોગ્યતાપણે માનેલ છે, કેમકે સર્વથા અવિશિષ્ટ કારણથી વિશિષ્ટકાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. જો એમ ન હોય તો કોદરા વિગેરેના બીજથી ડાંગેર આદિની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, પણ એમ થતું નથી. માટે જેવું કારણ હોય તેવું જ કાર્ય થાય. ૩૧૦

પ્રકાશ-વિષય વિગેરે મતિજ્ઞાનના બાહ્યનિમિત્ત છે, એમ વિષયાદિના સ્પષ્ટ-અવ્યક્ત- મધ્યમ-અલ્પ-મહત્-નજીક દૂર આદિ ભેદોથી બાહ્યનિમિત્તની વિચિત્રતા છે. આવરણનો ક્ષયોપશમ-ઉપયોગ-અને ઉપકરણેન્દ્રિય એ અભ્યન્તર નિમિત્ત છે. તેના પણ શુદ્ધ-અશુદ્ધ- મધ્યમાદિ ભેદોથી અભ્યન્તરનિમિત્તની વિચિત્રતા છે. એ ઉભય નિમિત્તની વિચિત્રતાથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ કહ્યા છે. એજ મતિજ્ઞાન યથોક્ત બે નિમિત્તના કિંચિન્માત્ર ભેદથી અનન્તભેદવાળું પણ કહેવાય છે. કેમકે સામાન્યથી મતિજ્ઞાનવાળા

જીવો અનન્તા છે, તેમના ક્ષયોપશમના ભેદવડે મતિજ્ઞાનના પણ તેટલાજ ભેદો થાય છે. ૩૦૮-થી-૩૧૧.

શિષ્ય:-સંશયાદિકની પેઠે અવગ્રહાદિમાં સ્પષ્ટઅર્થનુ ભાન નથી થતુ તેથી તે જ્ઞાનરૂપજ નથી જણાતા. તો પછી એ અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાનના ભેદ કેવી રીતે હોઇ શકે ?

આચાર્ય.—તારી તે માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહાદિકમાં જ્ઞાન થાય છે.

इह संसयादणंतब्भावाओऽवग्गहादओ नाणं ।
अणुमाणमिवाह न संसयाइसब्भावओ तेसुं ॥ ३१२ ॥
ननु सदिद्धे संसय-विवज्जया संसओऽहवेहावि ।
वच्चासा वा निस्सियमवग्गहोऽणज्झवासयं तु ॥ ३१३ ॥
इह सज्झमोग्गहाईण संसयाइत्तण तहवि नाम ।
अब्भुवगंतु भण्णइ नाणं चिय संसायाईया ॥ ३१४ ॥
वत्थुस्स देसगमगत्तभावओ परमतप्पमाणं व ।
किह वत्थुदेसविण्णाणहेयवो, सुणसु तं वोच्छं ॥ ३१५ ॥
इह वत्थुमत्थ-वयणाइपज्जयाणंनसत्तिसंपन्नं ।
तस्सेगदेसविच्छेयकारिणो संसयाईया ॥ ३१६ ॥

અહીં સંશયાદિને મલતા નહિ એવા અવગ્રહાદિ અનુમાનની પેઠે જ્ઞાન છે ? ના. તેમાં સંશયાદિના સદ્‌ભાવથી તેમ નથી. સંદેહમાં સંશય અને વિપર્યાસ છે, ઇહા પણ સંશયરૂપ છે. અથવા નિશ્ચિત એ વિપર્યાસરૂપ છે, અને અવગ્રહ અનધ્યવસાયરૂપ છે. અહીં અવગ્રહાદિમાં સંશયાદિપણું સિદ્ધ કરવાનુ છે તોપણ દલીલની ખાતર, સંશયાદિ જ્ઞાનજ છે એમ અમે કહીએ છીએ. બીજાઓએ માનેલા પ્રમાણની પેઠે (જે સંશયાદિ છે તે) વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી જ્ઞાન છે. તે કેવી રીતે વસ્તુના એક દેશના વિજ્ઞાનના હેતુઓ છે ? સાંભળ, તે કહીએ છીએ. અહીં જે કોઇ વસ્તુ છે તે બધી અર્થ અને વચનાદિના અનન્તપર્યાયરૂપ શક્તિયુક્ત છે. તે વસ્તુના એક દેશને ગ્રહણ કરનારા સંશયાદિ છે. ૩૧૨ થી ૩૧૬.

સંશય-વિપર્યય અને અનધ્યવસાયને મલતા નહિ એવા અવગ્રહાદિ થાય છે, માટે તે અનુમાનની પેઠે જ્ઞાનરૂપ છે. આ હેતુમાં સંશયાદિરૂપ નહિં એવા ગન્ધાદિ પુદ્‌ગળદ્રવ્ય સાથે વ્યભિચાર હોવાથી આત્મધર્મ છતે સંશયાદિથી જુદાપણે થનારા અવગ્રહાદિ જ્ઞાનરૂપ છે એમ વિશેષણપૂર્વક હેતુ સમજવો.

શિષ્ય:—વિશેષણપૂર્વક:હેતુ હોવાથી તેમાં અનૈકાન્તિક દોષ નહિ આવે પણ અસિદ્ધતાદોષ તો નિવારી નહિ શકાય. કેમકે સંશયાદિના સદ્‌ભાવથી અવગ્રહાદિ સંશયરૂપજ છે, અને તે સંશયાદિથી જુદારૂપે થાય છે માટે આપે કહેલો હેતુ અસિદ્ધ છે. ૩૧૨.

વળી પૂર્વે ૩૦૯ મી ગાથામાં આપે કહ્યું છે કે " સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત " અને " સંદિગ્ધ જાણે તે અનિશ્ચિત " ત્યાં સંદિગ્ધજ્ઞાન થવાથી તે જ્ઞાન સ્પષ્ટ સંશયરૂપજ છે, જ્યાં સંશય હોય, ત્યાં તે સંદેહવાળાને કોઈવખત વિપર્યય પણ થાય. માટે ઉપરોક્ત હેતુમાં સંશય અને વિપર્યય દૂર કરી શકાય એમ નથી. અથવા ઉત્તરભેદરૂપ સંદિગ્ધજ્ઞાનમાં

દૂષણ આવે છે એટલુ જ નહિ પણ મૂળભેદરૂપ જે ઈહા છે તેપણ સંશયરૂપજ છે. જો એને નિશ્ચયરૂપ માનવામા આવે તો તે અપાય થાય. વળી ૩૧૦ મી ગાથામાં આપે કહ્યુ કે "પરધર્મવડે મિશ્ર જાણે તે નિશ્રિત" એ નિશ્રિતજ્ઞાન પણ ગાય આદિને અશ્વાદિરૂપે ગ્રહણ કરતાં વિપર્યાસરૂપજ છે. નાચ કરતાં વિપર્યાસ નથી પણ અન્ય વસ્તુને અન્યરૂપે ગ્રહણ કરવી તે વિપર્યાસ કહેવાય છે. તથા નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહરૂપ અવગ્રહ અનિર્દેશ્ય સામાન્યમાત્ર ગ્રાહી હોવાથી અનધ્યવસાયરૂપજ છે. કેમકે એમાં કોઇપણ અર્થસંબંધી નિશ્ચય નથી થતો. એ પ્રમાણે અવગ્રહ વિગેરે સંશયાદિરૂપ હોવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી, અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ન હોવાથી એ મતિજ્ઞાનના ભેદો નથી, જો તેમને મતિજ્ઞાનના ભેદો માનીએ, તો તેમા સેંકડો દોષો પ્રાપ્ત થશે. ૩૧૩

આચાર્ય —તારૂં કથન અમારો અભિપ્રાય જાણ્યાવિનાનુ છે, તેથીજ એમ કહે છે. અમે સંદિગ્ધપણાનો એવો અર્થ નથી કર્યો, કે વસ્તુ નહિ જણાવાથી અને વિપર્યય થવાથી ત્યાં સંશય-વિપર્યય થાય. સંદિગ્ધપણાનો અર્થ એવો છે કે સત્ય નિશ્ચય કર્યા છતાં પણ તે જ્ઞાનમાં તથાવિધક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી મનમા કંઇક અલ્પશંકા દૂર ન થાય. જેમકે –" બરાબર નથી જાણતો, આ એમ હશે કે અન્યથા હશે ? " એટલી અલ્પશંકા માત્રથી એ જ્ઞાનને અજ્ઞાનપણુ કહેવુ યોગ્ય નથી, કેમકે એથી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય છે. ધૂમ અને વાદળા આદિથી અગ્નિ અને જળાદિનો નિશ્ચય થયા છતાં, મુખેથી તે નિર્ણય જણાવતાં બધા પ્રમાતાઓને સ્હેજ શંકામાત્ર રહે છે. આથી તેઓ નિશ્ચિતવસ્તુ નથી જાણતા એમ ન કહેવાય, એમને એ જ્ઞાનમાં ક્યાંઇપણ સંશય કે વિપર્યય નથી જણાતા. વળી " ઇહા પણ સંશયરૂપજ છે. " એ કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે–" શુ આ સ્થાણુક છે કે પુરૂષ છે ? " એવા પ્રકારના સંશયને ઇહા નથી માનેલ, પરન્તુ જે બોધના પછી તરતજ અવશ્ય નિશ્ચય થાય છે, તથા અન્વયધર્મના સંભવ અને વ્યતિરેકધર્મના ત્યાગથી નિશ્ચય સન્મુખ જે બોધ, તેને ઈહા માનેલ છે. એ પ્રમાણે પૂર્વે ઘણીવાર કહેલુ છે. આવો બોધ નિશ્ચયાભિમુખ હોવાથી સંશય નથી, તેમજ નિશ્ચયની સમીપ હોવાથી નિશ્ચયરૂપ પણ નથી. આ ઉપરથી નિશ્ચય સિવાય અન્ય સર્વ સંશયરૂપ હોવાથી અજ્ઞાન છે એમ ન કહેવુ, કારણ કે એમ કહેવાથી નિશ્ચયના ઉત્પત્તિક્ષણને પણ અજ્ઞાનપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. એમ છતે નિશ્ચયને પણ અજ્ઞાનપણાની પ્રાપ્તિ થાય અવિશિષ્ટ કારણથી વિશિષ્ટ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. અહીં નિશ્ચય ઉપાદાન ક્ષણ કારણ છે અને નિશ્ચયરૂપ કાર્ય છે માટે અજ્ઞાનરૂપ નિશ્ચયઉપાદાનક્ષણથી જ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય ઉત્પન્ન ન થાય. "નિશ્રિતજ્ઞાન તે વિપર્યાસરૂપ છે. " એમ જે તુ કહે છે, તેપણ અયોગ્ય છે. કારણ કે લિંગઆશ્રિતજ્ઞાન તે નિશ્રિતજ્ઞાન, એવો અર્થ કરીએ તો સર્વથા એ દોષ ઘટતો જ નથી, અને પરધર્મવડે મિશ્રજ્ઞાન તે નિશ્રિતજ્ઞાન એવો અર્થ કરીએ ત્યારે તો બીજી રીતે માત્ર વ્યાખ્યા જ કરી છે. એ વ્યાખ્યાથી તે જ્ઞાનમાં પરધર્મોની શંકામાત્ર જણાવી છે, તેવા ધર્મોનો તેમાં નિશ્ચય છે એમ નથી કહ્યુ. જેમકે " અહીં ગાય છે, પણ અશ્વ જેવી જણાય છે. " આટલા કારણથી જ આ વિપરીત ઉપલબ્ધિ જણાવી, સર્વથા વિપરીતધર્મના નિશ્ચયથી વિપરીત ઉપલબ્ધિ ન જાણવી. કેમકે સર્વથા વિપરીત ઉપલબ્ધિ માનવાથી ત્યાં અશ્વાદિ હોવા જોઇએ આથી એમ ન કહેવુ કે એમ હોય તો નિશ્રિતનો અનિશ્રિતથી ભેદ નથી, કેમકે ત્યા પરધર્મની નિશ્રિતતાનો અભાવ હોવાથી વિવક્ષિત વસ્તુના અભાવથી શંકામાત્રજ છે. વસ્તુ પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નના અભાવે વિપર્યય ધર્મની શંકામાત્રથી પણ

અજ્ઞાનતા ન કહેવાય. " અવગ્રહ અનધ્યવસાયરૂપ છે " એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહમાં સાક્ષાત્ અધ્યવસાય (નિશ્ચય) નથી, પણ યોગ્યતાથી તો છે. જો એમ ન હોય તો અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયાદિમાં એ અધ્યવસાય અથવા નિશ્ચય થાય છે તે ન થવા જોઇએ. અતિ ઉન્મત્ત અને મૂર્ચ્છા પામેલાનુ જ્ઞાન જ અનધ્યવસાયરૂપ કહેવાય, ત્યાં યોગ્યતાવડે કરીને પણ અધ્યવસાય કહી શકાય નહી. કેમકે અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયાદિના અધ્યવસાયનુ ત્યાં લક્ષણજ નથી.

એ રીતે અવગ્રહાદિમાં સંશયાદિપણું નથી, તે છતાં તેમાં તે માની લઇએ તોપણુ સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય એ જ્ઞાનજ છે, તેથી કરીને અવગ્રહાદિ મધ્યે સંશયાદિરૂપપણુ હોવા છતાં પણ મતિજ્ઞાનના ભેદપણામાં વિરોધ આવતો નથી. કારણકે "ઇચ્છિત વસ્તુ જણાવનાર હોય તે જ્ઞાન, અને તે સિવાયનુ અજ્ઞાન." એ પ્રમાણે કહેનારાઓના પ્રમાણ-અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વિચાર કરવાને અમે તૈયાર નથી, પરન્તુ "જેવડે કંઇપણ જણાય તે સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાન છે" એટલુ જ માત્ર અમે કહીએ છીએ. તદનુસાર વસ્તુનુ જ્ઞાનમાત્ર તો સંશયાદિમા પણ હોય છે, એટલે તેનામાં સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાનપણાની હાની નથી. ૩૧૪

સ્વપરપર્યાયોવડે અનન્તધર્મયુક્ત ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી સંશયાદિ, બીજાઓએ માનેલા નિશ્ચયજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણની પેઠે જ્ઞાનરૂપજ છે. આ સ્થળે હેતુની અસિદ્ધતા માનીને કોઈ એમ કહેવા માગે કે-સંશયાદિ વસ્તુના એક દેશના જ્ઞાનનુ કારણ કેવી રીતે બની શકે? કારણકે વસ્તુ અંશરહિત હોવાથી તેને દેશનોજ અભાવ છે, તોપછી તે સંશયાદિ એક દેશગ્રાહી કેમ કહી શકાય? એ પરનો અભિપ્રાય છે. તેને આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે હું કહુંછુ તે સાવધાન થઇને સાભળ. ૩૧૫.

આના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે ઘટાદિવસ્તુના માટીથી બનવાપણું, પહોળા પેટારપણું, વૃત્તપણું, ગોળ લાંબી ગ્રીવાયુક્તપણું ઇત્યાદિ અર્થરૂપ પર્યાયો એટલે અર્થપર્યાયો અનન્તા છે; તથા ઘટ, કુટ, કુંભ, કળશ વિગેરે વચનરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે, તેમજ આદિશબ્દથી પરવ્યાવૃત્તિરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે. એ અર્થપર્યાય અને વચનાદિપર્યાયરૂપ અનન્ત શક્તિયુક્ત વસ્તુ છે, તેની વસ્તુના એક દેશને ગ્રહણ કરનારા સંશયાદિ છે માટે તે જ્ઞાનરૂપ છે. વસ્તુને અમે નિરંશ નથી માનતા, પણ ઉપર કહ્યા મુજબ અનન્ત ધર્મયુક્ત માનીએ છીએ, તેથી વસ્તુના અનન્ત દેશો છે. તેમાંથી એક દેશને સંશયાદિ ગ્રહણ કરે છે તેથી તે જ્ઞાનરૂપ છે. જો એ સંશયાદિ કંઇપણ ગ્રહણ ન કરતા હોય તો તે ઉત્પન્નજ ન થાય. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયુ કે "જે વડે જણાય તે જ્ઞાન" એ વ્યુત્પત્તિથી સંશયાદિ જ્ઞાન છે. ૩૧૬

સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર હોય તેજ જ્ઞાન છે, એક દેશને ગ્રહણ કરનાર હોય તે જ્ઞાન નથી. એમ જો કોઇ કહેવા માગે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે—

अहवा न सव्वधम्मावभासया तो न नाणमिट्ठं ते ।
तणु निच्छओऽवि तद्देसमेत्तगाहि त्ति अन्नाणं ॥ ३१७ ॥
जइ एवं तेण तुहं अन्नाणो नत्थि कोइ संसारे ।
मिच्छद्दिट्ठीणं ते अन्नाणं नाणमियरेसिं ॥ ३१८ ॥

सदसदविसेसणाओ भवहेऊ जहिच्छिओवलम्भाओ ।
नाणफलाभावाओ मिच्छद्दिट्ठिस्स अण्णाणं ॥ ३१९ ॥
एगं जाणं सव्वं जाणइ सव्वं च जाणमेगं ति ।
इय सव्वमयं सव्वं सम्मद्दिट्ठिस्स जं वत्थुं ॥ ३२० ॥
जे संसयादिगम्मा धम्मा वत्थुस्स तेऽवि पज्जाया ।
तदहिगमगत्तणओ ते नाणं चिय संसयाईया ॥ ३२१ ॥

અથવા તે સર્વ ધર્મને જણાવનાર ન હોવાથી તારે તે જ્ઞાનરૂપ નથી. જો એમ હોય તો તારે નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થાય, (કેમકે તે) તેના એક દેશનેજ ગ્રહણ કરે છે. શંકા-જો એમ હોય તો તમારા મતે કોઈપણ સંસારી અજ્ઞાની નહી થાય ઉત્તર-મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાન છે અને બીજા-સમ્યગ્દૃષ્ટિને તે જ્ઞાન છે સદ્-અસદ્‌ના અવિશેષપણાથી, ભવહેતુકપણાથી યદૃચ્છાએ ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી અને (વિરતિરૂપ) જ્ઞાનના ફળને અભાવ હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિનુ (જ્ઞાન) અજ્ઞાનરૂપ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ એક વસ્તુને જાણતાં સર્વ વસ્તુ જાણે છે અને સર્વ વસ્તુ જાણતાં એકને જાણે છે એમ તેને સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે એવો બોધ છે (તેથી તેને જ્ઞાન છે). ને સંશયાદિગમ્ય ધર્મો છે, તેપણ વસ્તુના પર્યાયો છે, તેને જાણનાર એ સંશયાદિ છે માટે તે નિશ્ચય જ્ઞાન છે. ૩૧૭-થી-૩૨૧

ગાય વિગેરે વસ્તુના સર્વ ધર્મને સંશયાદિ ગ્રહણ કરનારા નથી, માટે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, પણ જે સંપૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરે તેજ જ્ઞાનરૂપ છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે; કારણકે એથી તો જ્ઞાનરૂપે માનેલ નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થશે. એ નિર્ણય પણ ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશનેજ ગ્રહણ કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે-गौरयं-આવુ રૂપ છે માટે "આ બલદ છે" આ ઘટ છે, આ પટ છે, ઈત્યાદિ નિર્ણયવડે બલદપણુ, ઘટપણુ પટપણુ વિગેરે વસ્તુના એક દેશજ ગ્રહણ કરાય છે. તેથી તેનુ પણ જ્ઞાનરૂપપણુ કેમ થાય ?

ધર્મ ધર્મીસિવાય કદીપણ જુદો નથી હોતો, તેથી એક દેશરૂપ ધર્મ ગ્રહણ કરવાથી ધર્મીરૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પણ નિર્ણયવડે ગ્રહણ થાય છે, માટે નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે. આમ કહેવામા આવે તો સંશયાદિમા પણ એમજ છે "શુ આ સ્થાણુક છે કે પુરૂષ છે?" ઈત્યાદિ પ્રકારના સંશયથી સ્થાણુત્વાદિરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. વિપર્યાસ પણ વસ્તુના એક દેશને જાણેજ છે, અને અનધ્યવસાય પણ સામાન્યમાત્રરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. તેથી સંશય વિગેરે વસ્તુના એક દેશને જાણનાર હોવાથી ઉપરોક્ત શંકા મુજબ તેઓ સમગ્રવસ્તુને જાણે છે તોપછી તેપણ જ્ઞાનરૂપ કેમ ન કહેવાય?

વલી સંશયાદિવડે વસ્તુનો એક દેશ ગ્રહણ કરાય છે, એટલે કે સંશયવડે કેવળ સંદિગ્ધ, વિપર્યાસવડે કેવળ વિપરીત અને અનધ્યવસાયવડે કેવળ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે. તેથી તે જ્ઞાન નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે માટે "જે વડે જણાય તે જ્ઞાન" એવી વ્યુત્પત્તિ હમણાંજ ઉપર કહી છે; તે પ્રમાણે મતિરૂપજ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. સામાન્યથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનો વિચાર અહી પ્રસ્તુત છે તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિને અથવા નિર્ણયને જ્ઞાન કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી કેમકે ઉપરોક્તજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ એ સર્વમાં ઘટે છે. આ ઉપરથી સંશયાદિ પણ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, તેથી તે મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સાત ભેદ થશે એમ ન કહેવુ, કારણકે અનધ્યવસાય સામાન્યમાત્ર ગ્રાહી હોવાથી

તેનો અવગ્રહમાં સમાવેશ થાય છે, સંશયનો ઈહામાં સમાવેશ થાય છે, (જો કે પહેલા સંશયને ઈહારૂપ નથી માનેલ, પણ તે વ્યવહારીજનની અનુવૃત્તિથી નિષેધેલછે, સર્વથા નિષેધ નથી કર્યો.) અને વિપર્યાસ (વિપરીત) નિશ્ચયરૂપ હોવાથી અપાયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. એ પ્રમાણે સંશયાદિ ત્રણેનો અવગ્રહાદિ ત્રણમા સમાવેશ થાય છે, તેથી સાત ભેદ નહી થાય. એ પ્રમાણે આ અંગીકાર કરવુ. અન્યથા-જો એમ ન માનવામાં આવે તો સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિને મતિજ્ઞાનથી જુદા પાડીને ક્યાં અન્તર્ભૂત કરવા? અજ્ઞાનમાં તો તેનો સમાવેશ નહી કરી શકાય, કારણકે શ્રીમાન્ ગૌતમસ્વામિએ ભગવન્ત મહાવીરદેવને પૂછયુ છે કે-"सम्मद्दिट्ठी णं भंते! किं नाणी अन्नाणी? गोयमा! नाणी, नो अन्नाणी" ભગવન્ત્! સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવો જ્ઞાની કે અજ્ઞાની? ગૌતમ! સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની છે, અજ્ઞાની નથી." ઇત્યાદિ આગમવચનથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વદા જ્ઞાનજ હોય છે, અજ્ઞાન નથી હોતુ.

શિષ્ય —ભલે એ એમ હો, પરન્તુ અહી સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનાજ અધિકાર છે એમ આપ શાથી કહો છો?

આચાર્ય.—અહી પાંચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિનેજ હોય છે; માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનોજ અહી વિચાર કરાય છે અને તેમનાજ સંશયાદિકોની જ્ઞાનતા સધાય છે. ૩૧૭

શિષ્ય.—જો ઉપર મુજબ સંશયાદિને પણ આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો તો કોઇપણ સંસારી જીવ અજ્ઞાની નહિ થાય. કેમકે સંશયાદિ અજ્ઞાન છે અને નિર્ણય તે અબાધિત જ્ઞાન છે. એમ લોકવ્યવહારની સ્થિતિ છે. હવે જો એ સંશયાદિને આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો તો અજ્ઞાનરૂપ લોકવ્યવહારનો નાશ થશે, પણ લોકમાં તો અજ્ઞાન વ્યવહાર જણાય છે તેની શી વ્યવસ્થા કરશો?

આચાર્ય —મિથ્યાદૃષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય અજ્ઞાનરૂપ છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી અજ્ઞાન વ્યવહારનો નાશ નહિ થાય. તાત્પર્ય એ છે કે લૌકિકજ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વ્યવહાર અહી નથી કર્યો, પણ આગમના અભિપ્રાયે નિશ્ચયિકવ્યવહાર અહી કર્યો છે એટલેકે આગમમાં મિથ્યાદૃષ્ટિને સંશયાદિ તથા નિશ્ચય બધુએ અજ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે, અને એજ સંશયાદિ તથા નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનરૂપ કહ્યુ છે. આગમના અભિપ્રાયે સંશયાદિ અજ્ઞાનપણાનુ કારણ નથી, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિનો સંબંધ અજ્ઞાનપણાનુ કારણ છે. અહીં માત્ર સમ્યગ્દૃષ્ટિના અવગ્રહાદિનો વિચાર કરવો પ્રસ્તુત છે, તેથી બીજી ચર્ચા કરવાથી સર્યું. ૩૧૮

શિષ્ય:—મિથ્યાદૃષ્ટિનુ બધુએ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપજ છે, એમ આપ શાથી કહો છો?

આચાર્ય: - મિથ્યાદૃષ્ટિને સદ્અસદ્નો તફાવત નથી, તેનુ જ્ઞાન ભવહેતુક છે, યદૃચ્છાએ-ગમેતેમ તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અને જ્ઞાનનુ ફળ જે વિરતિ તે તેમને નથી, માટે તેઓનુ જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૧૯

શિષ્ય—સમ્યગ્દૃષ્ટિને એવુ શુ વિશેષ છે કે જેથી તેઓનો સર્વબોધ જ્ઞાનજ કહેવાય?

આચાર્ય:—પરમાણુ વિગેરે દરેક વસ્તુ સ્વ-પર પર્યાયોવડે ત્રિભુવનગત સર્વવસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જેમકે એક પરમાણુમાં એકગુણકાલત્વાદિ અનન્તા વર્ણ, ગન્ધ, રસ વિગેરેના સ્વપર્યાયો છે, અને એ પરમાણુ બીજા પરમાણુ, દ્વયણુક, ત્ર્યણુકાદિ સર્વવસ્તુથી

ક્ષેત્ર-કાળ આદિવડે ભિન્ન છે, તેથી તેના વ્યાવૃત્તિરૂપ અનન્તા પરપર્યાયો છે. જે અન્ય વસ્તુઓથી એ પરમાણુ ભિન્ન છે તે બધી વસ્તુઓનો તે પરમાણુમા અભાવ છે. જો એમ ન હોય તો તે પરમાણુ તેઓથી ભિન્ન છે એમ જણાય નહિ. કારણકે અભાવ તે અભાવવાન્‌નો ધર્મ છે, જ્યાં ધર્મ હોય ત્યાં ધર્મી કથંચિત્ હોવોજ જોઈએ. એમ ન હોય તો તે તેનો ધર્મ ન કહી શકાય. આથી એ સિદ્ધ થયુ કે સર્વ વસ્તુઓ તે પરમાણુમા સ્વઅભાવવૃત્તિ દ્વારાએ વર્તે છે, અને તેથી તે પરમાણુ પણ સર્વ વસ્તુ સાથે તેવા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે. આજ રીતે દ્વયણુક-ત્ર્યણુકાદિના સંબંધમાં પણ સમજી લેવુ. તે પણ અન્યથી ભિન્ન છે, અને તેથી સર્વવસ્તુ સર્વમય છે એમ નિશ્ચિત થયુ જે કોઈ અમુક એક વસ્તુ જાણે છે તે બીજી પણ બધી વસ્તુઓ જાણેજ છે. બધી વસ્તુઓ જાણ્યા વિના અમુક વસ્તુ તેનાથી ભિન્ન છે એમ જાણી શકાય નહિ. તેથી જે સર્વ વસ્તુઓ જાણે છે તેજ અમુક એક વસ્તુ પણ જાણે છે. સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાનવિના એક વસ્તુનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય નહી. તે સર્વે વસ્તુઓ વિવક્ષિત વસ્તુથકી જુદી છે એમ જાણવુ. ને તે નહી જણાય તો તે તેનાથી ભિન્ન છે એમ જાણી શકાય નહી.

શિષ્ય.—એવુ જ્ઞાનતો કેવળીનેજ હોય છે. બીજાને નથી હોતુ, કેમકે કેવળી સિવાયના બીજાઓ સૂક્ષ્મ, અતીત, વ્યવહિત, અમૂર્ત આદિ સર્વ વસ્તુઓ ગ્રહણ કરી શકે નહિ.

આચાર્ય —હા સત્ય છે, એ પ્રમાણે સાક્ષાત્‌પણે તો કેવળીજ જાણે છે, પરન્તુ તેમના વચન ઉપરની શ્રદ્ધાદ્વારાએ ભાવથી બીજા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ કરેક વસ્તુને સર્વમય જાણે છે. "जे एग जाणइ से सव्व जाणइ, जे सव्व जाणइ से एग जाणइ" ઇત્યાદિ કેવળીભાષિત આગમવચનથી જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, અને જે સર્વ જાણે છે તે એક જાણે છે. આ પ્રમાણેનો આગમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વથા પ્રમાણભૂત છે, અન્યથા તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન કહેવાય. જોકે બધાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિ એ પ્રમાણે સર્વવસ્તુને સર્વમય નથી જાણતા, પણ યથોક્ત આગમશ્રદ્ધાએ ભાવથી તો જાણે છેજ, તેથી તે સર્વ જ્ઞાની કહેવાય છે. કેવળીદૃષ્ટ યથાર્થ સ્વરૂપની પ્રમાણતા માનવાવડે તેઓ સર્વદા તે પ્રમાણે જાણે છે. એટલે કે એક વસ્તુને જાણતાં સર્વ વસ્તુને જાણે છે, અને સર્વ વસ્તુને જાણતાં એક વસ્તુ જાણે છે. એ પ્રમાણેનુ સિદ્ધાન્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ નિરન્તર પ્રમાણપણે માને છે તેથી પરમાણુ આદિ જે કંઈ વસ્તુ છે તે સર્વને સ્વ-પર પર્યાયોવડે સર્વમય માને છે જાગતાં, ઉંઘતાં, ઉભા રહેતાં અને ચાલતા નિરન્તર સમ્યગ્દૃષ્ટિના હૃદયમાં પરમગુરૂપ્રણીત યથોક્ત વસ્તુ સ્વરૂપની દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે, તેથી તે હમ્મેશા જ્ઞાનીજ કહેવાય છે. ૩૨૦

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો સમ્યગ્દૃષ્ટિને નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન ભલે હો પરન્તુ સંશયાદિ તો અજ્ઞાન છે એમ લોકમાં બાળકોને પણ રૂઢ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને કેવી રીતે જ્ઞાન હોઈ શકે ?

આચાર્ય —સંશયાદિથી જણાતા જે ધર્મો છે તે ધર્મો પણ વસ્તુના પર્યાયો જ છે, તેથી તે પણ જ્ઞાનના હેતુ હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે. લોક વ્યવહારમાં રૂઢ સંશયાદિપણાને આગમમાં અજ્ઞાનપણાના કારણરૂપે નથી માનેલ, પરન્તુ મિથ્યાદૃષ્ટિના સંબંધને અજ્ઞાનપણાનુ કારણ માનેલ છે. તે એવો સંબંધ સમ્યગ્દૃષ્ટિના સંશયાદિમાં નથી, તેથી તેઓના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપ જ છે. જેણે કરીને કિંચિત્ જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે, સંશયાદિવડે કંઈપણ નથી જણાતુ એમ ન કહેવુ. કેમકે તેમને પણ વસ્તુ પર્યાયો જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જેમ આગળ દૂર ઉપર સ્થાણુક પડેલ હોય છતા

" આ સ્થાણુક છે કે પુરૂષ છે ? " એવો સંશય થાય છે, તેમાં જે સ્થાણુકપણું અને પુરૂષપણું જણાય છે તે બન્ને તેમાં પર્યાયપણે હોય છે. સ્થાણુકપણું એમાં અનુગતરૂપે હોય છે અને પુરૂષપણું અભાવરૂપે હોય છે. અથવા સ્થાણુકપણું તે સ્થાણુકનો પર્યાય છે અને પુરૂષપણું તે પુરૂષનો પર્યાય છે. તથા સ્થાણુકમાં " આ પુરૂષજ છે " એવો જે વિપર્યય થાય છે, તેમાં પણ પુરૂષપણું એ વ્યાવૃત્તિરૂપે સ્થાણુકનોજ પર્યાય છે, અને અનુગતપણે પુરૂષનો પર્યાય છે. અનધ્યવસાયમાં જણાતું સામાન્ય તે તો વિવાદરહિત સ્થાણુક આદિ વસ્તુનોજ પર્યાય છે. એ રીતે સંશયાદિવડે વસ્તુપર્યાયો જણાય છે; અહીં સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિનો અધિકાર છે, મિથ્યાદૃષ્ટિના સંશયાદિનો અધિકાર નથી, વળી લોકરૂઢ સંશયાદિને અજ્ઞાનપણાનું કારણ નથી માન્યું. તેથી કરીને સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે. ૩૧૭-થી ૩૨૧.

શિષ્ય:—અનન્તપર્યાયવાળી સર્વ વસ્તુઓ છે, એમ આપે કહ્યું છે. તેવી અનન્ત પર્યાયવાળી ઘટાદિ વસ્તુના ઘટત્વાદિરૂપ એકજ પર્યાયને એક કાળમાં સમ્યગ્દષ્ટિ ગ્રહણ કરે છે. આમ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુ છતાં તેને એક પર્યાયપણે ગ્રહણ કરતાં સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાન કેમ કેહેવાય ? કારણકે અન્યસ્વરૂપે રહેલી વસ્તુને તે અન્યરૂપે ગ્રહણ કરે છે. આચાર્યશ્રી આના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

पज्जायमासयंतो एक्कंपि तओ पओयणवसाओ ।
तत्तियपज्जायं चिय तं गेण्हइ भावओ वत्थुं ॥ ३२२ ॥
निण्णयकालेऽवि जओ न तहारूवं विदंति ते वत्थुं ।
मिच्छद्दिट्ठी, तम्हा सव्वं चिय तेसिमण्णाणं ॥ ३२३ ॥
कट्ठयरं वऽन्नाणं विवज्जओ चेव मिच्छद्दिट्ठीणं ।
मिच्छाभिणिवेसाओ सव्वत्थ घडे व्व पडबुद्धी ॥ ३२४ ॥
अहवा जहिंदनाणोवओगओ तम्मयत्तणं होइ ।
तह संसयाइभावे नाणं नाणोवओगाओ ॥ ३२५ ॥
तुल्लमियं मिच्छस्सऽवि सो सम्मत्ताइभावसुन्नो त्ति ।
उवओगम्मिऽवि तो तस्स निच्चमन्नाणपरिणामो ॥ ३२६ ॥
जं निच्चओवओगेऽवि तस्स विवरीअवत्थुपडिवत्ती ।
तो संसयाइकाले कत्तो नाणोवओगो से ? ॥ ३२७ ॥

સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રયોજનવશાત્ એક પણ પર્યાયને ગ્રહણ કરતા છતાં તેટલાજ પર્યાયવાળી તે વસ્તુને ભાવથી ગ્રહણ કરે છે. નિર્ણયકાળે પણ મિથ્યાદષ્ટિ વસ્તુને તેવા રૂપે નથી જાણતો, તેથી તેઓને બધું એ અજ્ઞાનજ છે. અથવા મિથ્યા અભિનિવેશથી ઘટમાં પટબુદ્ધિ થવાની પેઠે વિપર્યયજ થાય છે, તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિને કષ્ટતર અજ્ઞાન છે. અથવા જેમ ઇન્દ્રજ્ઞાનોપયોગથી (ઉપયોગવાનને) તન્મયપણું (ઇન્દ્રપણું) થાય છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને સંશયાદિ છતાં પણ જ્ઞાનોપયોગથી જ્ઞાન છે મિથ્યાત્વીને પણ એ તુલ્ય છે. (એમ કહેવામાં આવે તો તે) અયોગ્ય છે. (કેમકે) તે સમ્યક્ત્વાદિભાવ શૂન્ય

હોવાથી તેને ઉપયોગ છતાં પણ હમ્મેશાં અજ્ઞાન પરિણામ છે. નિર્ણીત ઉપયોગમાં પણ તેને વિપરીતવસ્તુની પ્રતિપત્તિ હોય છે, તો પછી સંશયાદિકાળે તો જ્ઞાનોપયોગ ક્યાંથી હોય ? ૩૨૨-થ.-૩૨૭.

પ્રયોજનવશાત્ ઘટાદિ વસ્તુના ઘટત્વાદિ એકજ પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુજ આગમપ્રમાણ અંગીકાર કરીને ભાવથી ગ્રહણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે-કોઇ સુવર્ણનો ઘડો જોઇને તેને ઘડાનુંજ પ્રયોજન છે તેથી તે માણસ "આ ઘડો છે" એમ ઘટપણાનો નિશ્ચય કરે છે, અને જેને સુવર્ણનું પ્રયોજન છે તે માણસ "આ સુવર્ણ છે" એમ સુવર્ણપણાનો નિશ્ચય કરે છે, જેને પાણી ભરવાનું પ્રયોજન છે તે માણસ "આ પાણી ભરવાનું ભાજન છે" એવો નિશ્ચય કરે છે. વળી કેટલાક અભ્યાસપટુતા-અને પ્રત્યાસત્તિ (નજીકપણા) આદિકથી ગ્રહણ કરે છે. જેમકે-કોઇ બ્રાહ્મણને દ્વારમાં ઉભેલો જોઇને કોઈ વ્યક્તિ અભ્યાસના વશાથી "આ ભિક્ષુક છે" એમ કહે છે, કોઈ પટુતાવશાત્ "આ બ્રાહ્મણ છે" એવું કહે છે, અને કોઈ તેની પાસે ભણેલો હોય તે પ્રત્યાસત્તિથી "આ મ્હારા ઉપાધ્યાય છે" એમ કહે છે. આ પ્રમાણે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુના એક પર્યાયને ગ્રહણ કરતા છતાં પણ ભાવથી યથાવસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિને સંશયાદિ કાળે પણ જ્ઞાનજ છે. ૩૨૨.

શિષ્ય—એ પ્રમાણે મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ જ્ઞાન માનવામાં આવે તો શું હરકત છે. ?

આચાર્ય—મિથ્યાદૃષ્ટિઓને કેવળીદૃષ્ટ યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપનો સ્વીકાર ન હોવાથી તેમને નિર્ણયકાળે પણ પરમગુરૂએ ઉપદેશેલ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુનો બોધ નથી તેથી તેઓના નિશ્ચય અને સંશય સર્વ અજ્ઞાનરૂપજ છે. ૩૨૩ અથવા મિથ્યાત્વીને સામાન્યથી અજ્ઞાન છે એમ નહીં, પણ અતિ કષ્ટતર અજ્ઞાન છે. કારણ કે સંશય-અનધ્યવસાય-અને વિપર્યય એ ત્રણે સામાન્યથી અજ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિને તો તે અતિ દુસહ મહાદુખના હેતુભૂત હોવાથી વિશેષતર અજ્ઞાનરૂપ છે. કેમકે તેઓને સર્વજ્ઞભાષિત યથાવસ્થિત વસ્તુમા વિપર્યાસજ થાય છે, સંશય અને અનધ્યવસાય નથી થતા. એ કારણથી સંશય અને અનધ્યવસાય કરતાં એ વિપર્યય અતિ વિશેષ અજ્ઞાનરૂપ છે. એ વિપર્યય થવાનું કારણ તેમને સર્વત્ર મિથ્યાઅભિનિવેશ હોય છે, એટલે કે મોક્ષમાં સંસારમા અથવા નરકાદિમાં મિથ્યાઅભિનિવેશથી ઘટમાં પટબુદ્ધિની પેઠે સર્વજ્ઞે કહેલ વસ્તુમા વિપરીત અધ્યવસાયજ થાય છે. તેથી તેઓને કષ્ટતર અજ્ઞાન છે, અને સર્વજ્ઞે કહેલ યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વ માનવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને હમ્મેશાં જ્ઞાન છે. ૩૨૪

અથવા જેમ ઇન્દ્રજ્ઞાનના ઉપયોગથી તે ઉપયોગવાન્ વ્યક્તિ ગરીબ હોવા છતાં પણ ઇન્દ્ર કહેવાય છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતી વખતેજ મતિ આદિ જ્ઞાનનો લાભ થવાથી સર્વદા જ્ઞાનોપયોગજ હોય છે. જો એમ ન હોય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય, માટે સંશયાદિકાળે પણ મૂળ જ્ઞાનોપયોગથી તે જ્ઞાનીજ છે. જેમ રસકુંપિકામાના મહારસમાં પડેલું ઘાસાદિક પણ તદ્રૂપપણાને પામે છે તેમ તે સમ્યગ્દર્શન હોવાથી જ્ઞાનીજ કહેવાય છે. ૩૨૫

શિષ્ય—સમ્યગ્દૃષ્ટિને જે જ્ઞાનોપયોગથી જ્ઞાન કહો છો, તે જ્ઞાનોપયોગ મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ છે, તો પછી તેઓને જ્ઞાની શામાટે ન કહેવાય ?

આચાર્ય—તારી તે માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન આદિ

ભાવરહિત હોવાથી તેને જ્ઞાનોપયોગ નથી હોતો, જો તેને એ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય, તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ ન કહેવાય. માટે મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાન પરિણામ સિવાય અન્ય ઉપયોગ નથી તેથી તે સર્વદા અજ્ઞાની છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનપરિણામ હોવાથી હમેશાં જ્ઞાની છે. તેમ હોવાથી બેને વિષે તુલ્યપણુ ક્યાંથી હોય. ૩૨૬.

વળી નિર્ણયરૂપ ઉપયોગકાળે પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિને સર્વજ્ઞભગવાને કહેલી વસ્તુમા વિપરીત જ્ઞાન થાય છે, એટલે કે નિશ્ચિત ઉપયોગમા પણ તેને જ્ઞાન પરિણામ નથી થતો, તો પછી એ બિચારાને સંશયાદિકાળે તો જ્ઞાનપરિણામ ક્યાંથીજ થાય? નજ થાય. માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિની પેઠે મિથ્યાદૃષ્ટિને જ્ઞાનના સંપાદન માટે તુ ફોગટ ખેદ પામે છે. ૩૨૭

સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધીજ મતિજ્ઞાન અહીં વિચારીએ છીએ, એમ ધારીને ૩૧૪ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ સંશયાદિમાં જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું, અને એથી સંશયાદિ છતાં પણ અવગ્રહાદિ અજ્ઞાનરૂપ નથી એમ સિદ્ધ થયુ. આથી કરીને "સંશયાદિરૂપપણાથી અવગ્રહાદિમાં અજ્ઞાનપણુ છે." એવી જે પૂર્વે શંકા કરી હતી તે અયોગ્ય છે, અથવા અહીં માત્ર જ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો આરંભ નથી, કે જેથી અજ્ઞાનપણાનુ આપાદન બાધક થાય; પરન્તુ અહીં તો જ્ઞાન અજ્ઞાનાદિરૂપ સામાન્ય મતિજ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો છે. એ પ્રમાણે જણાવવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

अहवा जह सुयनाणावसरे सामण्णवेसणं भणियं ।
तह मइनाणावसरे सव्वमइनिरूवणं कुणइ ॥ ३२८ ॥
एसा सम्माणुगया सव्वा नाणं विवज्जए इयरं ।
अविसेसिआ मइ च्चिय जम्हा निद्दिट्ठमाईए ॥ ३२९ ॥
विवरीअवत्थुगहणे जं सो साहणविवज्जयं कुणइ ।
तो तस्सऽन्नाणफलं सम्मद्दिट्ठिस्स नाणफलं ॥ ३३० ॥
जइ सोऽवि तस्स धम्मो किं विवरीयत्तणंति ? तं न भवे ।
धम्मोऽवि जओ सव्वो न साहणं किंतु जो जोग्गो ॥ ३३१ ॥
जोग्गा-जोग्गविवेगं अमुणंतो सो विवज्जयं कुणइ ।
सम्मदिट्ठी उण कुणइ तस्स सट्ठाणविणिओग ॥ ३३२ ॥

અથવા જેમ શ્રુતજ્ઞાનના અવસરમા સામાન્યપણે (શ્રુત) કહ્યું છે, તેમ મતિજ્ઞાનના અવસરે સર્વ મતિજ્ઞાનનુ નિરૂપણ કર્યું છે. સમ્યક્ત્વાનુગત આ સર્વ મતિ તે જ્ઞાન છે, અને વિપર્યયમાં અજ્ઞાન છે. કારણકે અવિશેષિત સર્વ મતિજ છે. એમ પ્રથમ કહ્યું છે. વિપરીત વસ્તુ ગ્રહણ કરવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ સાધન વિપર્યય કરે છે, તેથી તેનુ જ્ઞાન અજ્ઞાનફળવાળુ છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ જ્ઞાન જ્ઞાનફળવાળું છે. જો તેપણ તેનો ધર્મ છે, (તો તેમાં) વિપરીતપણુ શુ છે? એમ નહિ કહેવું. કેમકે બધાએ ધર્મ કંઈ સાધન નથી, પણ જે યોગ્ય હોય, તેજ સાધન છે. યોગ્યાયોગ્ય વિશેષ નહિ જાણનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ વિપર્યય કરે છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ સ્વસ્થાને વિનિયોગ કરે છે. ૩૨૮-થી-૩૩૨.

પૂર્વે ૭૯મી ગાથામાં જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉભયરૂપે શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, પણ એકલુ સમ્યક્ શ્રુત નથી કહ્યું, કારણકે આગળ શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદ ગણાવશે, તેમાં મિથ્યાશ્રુત

પણ કહેવાશે. એ રીતે જેમ લાઘવાર્થે જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉભયરૂપ શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, તેમ અહીં પણ મતિજ્ઞાન કહેવાના અવસરે સંશય વિપર્યય-અનધ્યવસાય અને નિર્ણયરૂપ જ્ઞાન-અજ્ઞાનાત્મક સર્વ પ્રકારના મતિજ્ઞાનનું સામાન્યથી નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં પાંચજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી મતિનું જ એકલું નિરૂપણ નથી કર્યું, તેમ વ્યવહારિક જનની પ્રમાણ અપ્રમાણપણાની ચિન્તાવડે પણ મતિનો નિર્ણય નથી કર્યો, પરન્તુ ઉભયરૂપ સામાન્ય (જ્ઞાનાજ્ઞાનાત્મક) મતિજ્ઞાનનોજ વિચાર કર્યો છે, અને તેથી અવગ્રહાદિ સંશયરૂપ હોય અથવા નિર્ણયરૂપ હોય તેમાં કંઈ હાની નથી. અહીંઆં તો શ્રુતની પેઠે લાઘવ કરવાને માટે મતિમાત્રને વિચારવાનું ઈષ્ટપણું છે. ૩૨૮

શિષ્ય -ભલે એ સામાન્યમતિનું નિરૂપણ હો. પરન્તુ જ્યારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં જ્ઞાન કયું અને અજ્ઞાન કયું ?

આચાર્ય —સામાન્યપણે કહેલી સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી મતિ સંશયરૂપ હોય કે નિશ્ચયરૂપ હોય તોપણ તે સર્વ જ્ઞાનજ છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ સંશયરૂપ હોય કે નિશ્ચયરૂપ હોય તોપણ તે અજ્ઞાનજ છે. આ સંબંધમાં અવગ્રહાદિનું નિરૂપણ કરતાં પ્રથમ નન્દી સૂત્રકારે કહ્યું છે કે-" अविसेसिआ मई मइनाण मइअन्नाण च, विसेसिया मई सम्मद्दिट्ठिस्स मई मइनाण मिच्छद्दिट्ठिस्स मई मइअन्नाण "। એટલે કે અવિશેષિત મતિ તે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન છે, તથા વિશેષિતમતિ એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ તે મતિજ્ઞાન છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિ તે મતિ અજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિનું સર્વ જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૨૯

અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જગદ્ગુરૂ પ્રણીત સર્વ વસ્તુતત્ત્વને વિપરીતજ ગ્રહણ કરે છે. વિપરીતપણે વસ્તુ ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવથી મોક્ષાદિ મેળવવાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ સાધનને મોક્ષાદિના સાધનરૂપે નથી માનતો, પણ એથી વિપરીત અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ-અને અવિરતિ આદિને મોક્ષ આદિના સાધનરૂપે માને છે, તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનફળવાળું નરકાદિ પ્રાપ્તિના ફળવાળું હોવાથી અજ્ઞાન જ છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિનું જ્ઞાન જ્ઞાનફળવાળું-મોક્ષાદિ ફળવાળું હોવાથી જ્ઞાન જ છે

વળી વિપરીતપણે વસ્તુ ગ્રહણ કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિયો કહે છે કે-" वेदविहिता हिंसा न दोषाय વેદ વિહિત હિંસા દોષવાળી નથી. તેમજ શ્રુતિવચનથી અશ્વમેધ યજ્ઞના મધ્યના દિવસે પાંચસો સત્તાણુ પશુઓ જોઇએ, તથા હજારો જીવો હણીને સેંકડો પાપકર્મ કરીને પવિત્ર ગંગાના જળમાં સ્નાન કરીને જીવો મોક્ષે જાય છે." એ પ્રમાણે સંસારના હેતુભૂત જીવઘાતાદિના કારણરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનને તેઓ મોક્ષઆદિના સાધનપણે માને છે. તથા જળ સ્નાન-પશુવધ અને પુત્ર પરિવારના કારણભૂત મૈથુનાદિ ક્રિયામાં તેઓ મોક્ષનું સાધકપણું માને છે, તેથી તેમનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન-ક્રિયાના સંયોગથી મોક્ષાદિમાં પ્રવર્તે છે, તેથી તેઓનું જ્ઞાન જ્ઞાનફળવાળું હોવાથી જ્ઞાનરૂપ જ છે. ૩૩૦

શિષ્ય.—મિથ્યાદૃષ્ટિએ વિપરીત ક્રિયા લક્ષણ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ધર્મને મોક્ષ સાધકપણે માનેલ છે, અને તેજ ધર્મ સમ્યગ્દૃષ્ટિએ માનેલ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ રૂપ મોક્ષ સાધનનો ધર્મ છે, તો પછી એમાં મિથ્યાદૃષ્ટિને વિપરીત શું છે ? આપે ૩૨૦ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે-" इय सव्वमयं सव्वं सम्मद्दिट्ठिस्स ज वत्थुं " એ પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વ વસ્તુ સર્વમય

છે. એ કથનથી "સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે" એમ આપનો સિદ્ધાન્ત થયો. એ ઉપરથી તો જેમ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રરૂપ સાધનનો સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ધર્મ છે, તેમ મિથ્યાજ્ઞાનાદિ પણ તે સાધનનો ધર્મ છે એમ થયુ, જો એમ ન હોય તો "સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે" એમ નહિ કહી શકાય. મોક્ષ સિદ્ધિમાટે જે સાધનનો ધર્મ સમ્યગ્દષ્ટિએ માનેલ છે, તે સાધનનો ધર્મ તેની જ સિદ્ધિ માટે મિથ્યાદષ્ટિએ પણ માનેલ છે. એમાં ધર્મ ગ્રહણ કરવાથી ધર્મીપણ કથચિત્ ગ્રહણ થાય છે. એટલે એમા મિથ્યાદષ્ટિને વિપરીત શુ છે કે જેથી તેઓના જ્ઞાનને આપ અજ્ઞાનરૂપ કહો છો?

આચાર્ય.—એ તારૂ કહેવુ યુક્ત નથી. અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુના બધાએ ધર્મો એક જ અર્થને સાધતા નથી; પરન્તુ યોગ્યતાપણે કોઈ ધર્મ કોઇ અર્થને સિદ્ધ કરે છે. જેમ કલશ શરાવળુ-કપાલ વિગેરેમાં માટીપણુ સમાન છતાં પણ કળશની પેઠે કપાલાદિ મગળ કાર્યમાં અથવા પાણી ભરવાદિ રૂપ કાર્યમા ઉપયોગી નથી, વળી સુવર્ણપણુ સમાન છતાં પણ કુડળની પેઠે નૂપુર કાનના આભૂષણ માટે ઉપયોગી નથી, તેમજ ચોખા-દાળ-ઘી વિગેરેમા કોઇક ધર્મ સમાન છતાં પણ રસની પેઠે ગન્ધ વિગેરે શરીરની પુષ્ટિ-તૃપ્તિ વિગેરે સાધતા નથી. એજ પ્રમાણે મિથ્યાજ્ઞાનાદિ મોક્ષાદિ સાધનના વ્યાવૃત્તિ રૂપ ધર્મ હોવાથી મોક્ષ સાધતા નથી, પણ સસારને જ સાધે છે. મોક્ષાદિકને તો તેના સાધનયોગ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ધર્મ જ સાધે છે. કારણ કે મોક્ષાદિના સાધનભૂત અનન્ત ધર્માત્મકવસ્તુ સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યા છતાં પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે તો તેને યોગ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ધર્મનો તે આશ્રય કરે છે, અને અયોગ્ય સાધન-મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરેને છોડી દેછે. મિથ્યાદષ્ટિ તો મિથ્યાત્વના ઉદયથી અજ્ઞાનદષ્ટિથી તેમા મિથ્યાજ્ઞાનાદિકની અયોગ્યતા નહિ જોતા તેનો જ આશ્રય લે છે, તેથી તેનુ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૩૧

વળી મિથ્યાદૃષ્ટિ યોગ્યા-યોગ્ય સાધન ધર્મો નહિ જાણતો હોવાથી સાધનને વિપરીત કરે છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ યોગ્યાયોગ્ય સાધન ધર્મને જાણતો હોવાથી તે સાધનનો યોગ્ય સ્થાને ઉપયોગ કરે છે. તેમ કરવાથી તે સમ્યગ્ આરાધક થઇને ઇષ્ટફળનો ભોક્તા થાય છે. આ સબધમા કહ્યું છે કે-"જિનેશ્વર ભાષિત જ્ઞાન યોગ્ય કાળે પરમભક્તિ રાગથી શીખે છે, અને યોગ્યકાળે દર્શન પ્રભાવક શાસ્ત્રો જાણે છે, અષ્ટ પ્રવચન માતામાં ઉપયુક્ત થઇને આચાર્યાદિ માટે યોગ્યકાળે સર્વ દોષરહિત આહાર પાણીની ગવેષણા કરે છે. એ પ્રમાણે યોગ્ય કાળે આચરણ કરનાર વિશુદ્ધ પરિણામી અસપત્ન યોગ સેવનાર ત્રિભુવનમાં પ્રશસવા યોગ્ય, અને સર્વ સુરાસુરો જેને નમસ્કાર કરે છે એવા તીર્થંકર-ગણધરોએ કહેલ ક્રિયામાં કુશળ સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્ર આરાધીને સાત-આઠ ભવમાં કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી નિર્મળ-શાશ્વત મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાં જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-તૃષા-ક્ષુધા-અને ભય આદિથી રહિત થઇને સાદિ અનન્ત કાળ પર્યન્ત તે અનન્ત સુખ ભોગવે છે." આ કારણથી સમ્યગ્દષ્ટિનુ જ્ઞાન તે જ જ્ઞાનરૂપ છે. ૩૨૮-૩૩૨

હવે અવગ્રહાદિના કાળનુ નિરૂપણ કરે છે.

उग्गहु एक्कं समयं इहा-ऽवाया मुहुत्तमंतं तु ।
कालमसंखं संखं च धारणा होइ नायव्वा ॥ ४ ॥ ३३३॥

अत्थोग्गहो जहन्नो समयं सेसोग्गहादओ वीसु
अंतोमुहुत्तमेगं तु वामणा धारणं मोत्तुं ॥ ३३४ ॥
सोत्ताईणं पत्ताइविसयया पुव्वमत्थओ भणिया ।
इह कंठा सट्ठाणे भण्णइ विसयप्पमाणं च ॥ ३३५ ॥

અવગ્રહનો એક સમય, ઈહા-અપાયનો અન્તર્મુહૂર્ત અને ધારણાનો સંખ્યાતો-અસંખ્યાતો સ્થિતિ કાળ જાણવો. અર્થાવગ્રહ જઘન્યથી એક સમય સુધીનો છે અને વાસનારૂપ ધારણા સિવાય બાકીના અવગ્રહાદિ દરેક અન્તર્મુહૂર્તના છે. શ્રોત્ર વિગેરેની પ્રાપ્તાદિ વિષયતા પૂર્વે અર્થથી કહી છે, હવે અહીં તે મૂળ ગાથાથી કહેવાશે અને તેના વિષયનું પ્રમાણ કહેવાશે. ૩૩૩-થી-૩૩૫.

નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનોજ છે, તથા ઇહા-અને અપાયનો કાલ જઘન્યથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તનો છે. વ્યઞ્જનાવગ્રહ તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ એ દરેકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે. અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, તથા-જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ અને સ્મૃતિના બીજરૂપ જે વાસનારૂપ ધારણા છે, તેનો કાળ સંખ્યાતા વર્ષના આયુષવાળાને સંખ્યાતાકાળ સુધીનો છે, અને અસંખ્યાતવર્ષના આયુષવાળાને અસંખ્યાતાકાળ સુધીનો છે. ૩૩૩.

(પક્ષ-માસ-ઋતુ-અયન-સંવત્સરાદિરૂપ કાળની સંખ્યા જેમાં ન હોય તે પલ્યોપમાદિરૂપ અસંખ્યાતો-કાળ કહેવાય છે, અને જેમા એ પક્ષ-માસાદિ કાળનું પ્રમાણ હોય તે સંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે.) અવગ્રહ એ શબ્દનું વ્યાખ્યાન અર્થાવગ્રહ કરવું અને તે નિશ્ચય તથા વ્યવહારના ભેદે કરીને બે પ્રકારનો છે-અને તેના કાલની વ્યાખ્યા ઉપર ૩૩૩ મી ગાથામા જણાવ્યા પ્રમાણે જાણી લેવી. ૩૩૪

અહિં ૧૭૮ મી ગણેલી નિર્યુક્તિની ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે ભાષ્યકારે ૨૦૪ મી ગાથામા વ્યઞ્જનાવગ્રહનું વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રોત્રાદિઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિષયતા પૂર્વે કહેલી છે. હવે અહીં નિર્યુક્તિની ગાથાથી નિર્યુક્તિકાર મહારાજ પોતે તેની પ્રાપ્તાપ્રાપ્ત વિષયતા કહે છે, અને તે સાથે પ્રસંગોપાત સર્વ ઈન્દ્રિયોના વિષયનું પ્રમાણ પણ કહે છે. ૩૩૩-થી-૩૩૫

હવે ઈન્દ્રિયોની પ્રાપ્તા-પ્રાપ્તવિષયતા અને તેના વિષયનું પ્રમાણ કહે છે.

पुट्ठं सुणेइ सद्द रूवं पुण पासइ अपुट्ठं तु ।
गंधं रसं च फासं च बद्धपुट्ठं वियागरे ॥ ५ ॥ ३३६ ॥
पुट्ठं रेणुं व तणुम्मि बद्धमप्पीकयं सदेसेहिं ।
छिक्काइं चिय गिण्हइ सद्ददव्वाइं जं ताइं ॥ ३३७ ॥
बहु-सुहुम-भावुगाइ जं पडुतरत च सोत्तविण्णाणं ।
गंधाईदव्वाइं विवरीयाइं जओ ताइं ॥ ३३८ ॥
फरिसाणंतरमत्तप्पएसमीसीकयाइं घेप्पति
पडुयरविण्णाणाई जं च न घाणाइकरणाइ ॥ ३३९ ॥

अप्पत्तकारि नयणं मणो य नयणस्स विसयपरिमाणं ।
आयंगुलेण लक्खं अइरित्तं जोयणाणं तु ॥ ३४० ॥

સ્પર્શેલો શબ્દ સભળાય છે, અસ્પર્શેલ રૂપ જોવાય છે, અને ગન્ધ રસ-તથા સ્પર્શ તો બદ્ધ સ્પૃષ્ટપણે ગ્રહણ થાય છે. શરીરઉપર રેતીની પેઠે સબદ્ધ તે સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે, અને આત્મપ્રદેશો સાથે ગાઢ સબદ્ધ તે બદ્ધ કહેવાય છે. શબ્દાદિ દ્રવ્યો સ્પર્શ માત્રથીજ ગ્રહણ થાય છે, કેમકે તે દ્રવ્યો ઘણા-સૂક્ષ્મ અને વાસીત હોય છે, તેમજ શ્રોત્રેન્દ્રિયનુ વિજ્ઞાન અતિ પટુ હોય છે. ગન્ધાદિ દ્રવ્ય એથી વિપરીત છે, કેમકે તે દ્રવ્યો સ્પર્શ થયા પછી આત્મપ્રદેશ સાથે મિશ્ર થયેલા ને ગાઢ સબધવાળા હોય તોજ ગ્રહણ કરાય છે, વળી ઘ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો પટુતર વિજ્ઞાન વાળી નથી. ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે. ચક્ષુના વિષયનુ પરિમાણ આત્માંગુલથી એક લાખ યોજન કરતાં અધિક છે. ૩૩૬–થી–૩૪૦

શરીરપર રજના સ્પર્શની પેઠે શબ્દ દ્રવ્યને સ્પર્શમાત્રથીજ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, કેમકે ઘ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત દ્રવ્યો કરતા તે શબ્દ દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ-ઘણા-અને ભાવુક (વાસિત કરનાર) હોય છે. વળી વિષયને ગ્રહણ કરવામાં બીજી ઘ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો કરતા શ્રોત્રેન્દ્રિય વધારે પટુ છે.

ઘ્રાણેન્દ્રિય-રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય અનુક્રમે સ્વવિષયભૂત ગધ-રસ-અને સ્પર્શ-વાળા દ્રવ્યને બદ્ધ સ્પૃષ્ટ હોય તોજ ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે સ્વપ્રદેશો સાથે એ દ્રવ્યો અત્યત ગાઢ સબધવાળા હોય તોજ તેને ઘ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી શકે છે, અન્યથા નહી. કારણ કે વિષયભૂત એ ગધાદિ દ્રવ્યો શબ્દ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થોડા છે સ્થૂલ છે અને અભાવુક (વાસિત કરવાના સ્વભાવ વિનાના) છે; વળી વિષયને ગ્રહણ કરવામાં શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ઘ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો અપટુ છે. એટલા માટે બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ એવાજ ગધાદિ દ્રવ્ય સમૂહને ઘ્રાણાદિ ગ્રહણ કરે છે.

ચક્ષુ ઇન્દ્રિય યોગ્ય દેશમા રહેલા સ્વવિષયભૂત રૂપને સ્પર્શ વિનાજ ગ્રહણ કરે છે, પણ અયોગ્ય દેશમા રહેલ સોધર્મ દેવલોકાદિ, અથવા ભીંત આદિથી અન્તરિત ઘટાદિ-વસ્તુને તે ગ્રહણ કરી શકતી નથી જોઈ શકતી નથી. કારણ કે-ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્ય-કારી છે તેથી તે સ્પર્શ વિનાજ વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. ૩૩૬

૩૩૭-૩૩૮-૩૩૯ નો અર્થ પ્રથમ ગાથાના અર્થમાં આવી ગયો છે

શિષ્ય —જો એ પ્રમાણે ચક્ષુ અપ્રાપ્ત રૂપને ગ્રહણ કરે છે, તો લોકાન્તની પહેલાં જે કઈ હોય તે સવને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય જોઈ શકે કેમકે અપ્રાપ્તપણુ સર્વત્ર સમાન છે.

આચાર્ય —આગમમાં ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ આત્માગુલવડે એક લાખ યોજનથી અધિક કહ્યુ છે. આથી કરીને સર્વ સ્થળે અપ્રાપ્તકારીપણુ સમાન છતાં પણ કહેલા પ્રમાણથી અધિક દૂર રહેલી વસ્તુને ચક્ષુ જોઈ શકતી નથી.

અહીં "આત્માગુલવડે" એમ કહેવાથી અગુલના ત્રણ પ્રકાર સૂચવ્યા છે. ૧ આ-ત્માંગુલ, ૨ ઉત્સેધાગુલ, અને ૩ પ્રમાણ અગુલ. જે વખતે જે મનુષ્યો હોય તે વખતે તેમનુ જે પ્રમાણવાળુ અગુલ હોય તે આત્માગુલ કહેવાય છે, આત્માગુલનુ નિયત પ્રમાણ નથી. બીજુ ઉત્સેધાંગુલ. તેનુ પ્રમાણ અનુક્રમે શ્લક્ષ્ણ શ્લાક્ષ્ણકરૂપ પરમાણુ-ત્રસરેણુ-રથરેણુ-વાળાગ્ર-લીખ-જુ-અને યવ, એ દરેકને આઠ આઠ ગુણા કરવાથી થાય છે. આવા ઉત્સેધાં-ગુલથી પ્રમાણ વીર પ્રભુનુ આત્માંગુલ કહ્યું છે. અને એવા એક હજાર ઉત્સેધાંગુલે એક

પ્રમાણાંગુલ કહ્યુ છે. આમાંના આત્માંગુલવડે વસ્તુઓ, ઉત્સેધાંગુલવડે શરીર, અને પ્રમાણાંગુલવડે પર્વત-પૃથ્વી-વિમાન વિગેરે મપાય છે. ૩૩૬-થી-૩૪૦

नणु भणियमुस्सयंगुलपमाणओ जीवदेहमाणाइ ।
देहपमाणं चिय तं न उ इंदिय-विसयपरिमाणं ॥ ३४१ ॥
जं तेण पंचधणुसयकराइविसयववहारवोच्छेओ ।
पावइ, सहस्सगुणियं जेण पमाणंगुलं तत्तो ॥ ३४२ ॥
इंदियमाणेऽवि तयं भयणिज्जं तिगाउआईणं ।
जिब्भिंदियाइमाणं संववहारे विरुज्झेज्जा ॥ ३४३ ॥
तणुमाणं चिय तेणं हविज्ज भणियं सुएऽवि तं चेव ।
एएण देहमाणाई नारयाईण मिज्जंति ॥ ३४४ ॥

ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણથી જીવના દેહ માનાદિ થાય છે એમ કહ્યુ છે, તે દેહ પ્રમાણ માત્ર તે ઉત્સેધથી જાણવુ પણ ઇન્દ્રિય-અને તેના વિષયનુ પરિમાણ ન જાણવુ. જો ઉત્સેધાંગુલવડે તે માનીએ તો પાંચસો ધનુષ પ્રમાણવાળા મનુષ્યાદિના વિષયના વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય, કેમકે પ્રમાણાંગુલ તો તેથી હજારગણુ છે. ઇન્દ્રિય પ્રમાણમાં પણ તેની ભજના છે, કેમકે ત્રણગાઉઆદિ શરીરપ્રમાણ વાળાના જીવ્હાદિઇન્દ્રિયોનુ માન વ્યવહારમાં વિરોધ પામે. તેથી ઉત્સેધાંગુલવડે શરીરનુ માનજ હોવુ જોઇએ, સૂત્રમાં પણ એમજ કહ્યુ છે કે-એવડે નારકાદિના શરીરનુ માન જાણવુ. ૩૪૧-થી-૩૪૪

શિષ્ય —અન્યત્ર કહ્યુ છેકે-નારકી વિગેરેના શરીરાદિનુ પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી જાણવુ. એમા આદિશબ્દથી ઇન્દ્રિય તથા તેના વિષયનુ પ્રમાણ પણ આવી ગયુ, એમ બીજા માને છે. કેમકે ઇન્દ્રિયો તો શરીરમાજ છે, અને તેના વિષયનુ પરિમાણ પણ તેના આસન્નપણા થકી તેના ગ્રહણવડે કરીને ગ્રહણ કરાય છે. એ પ્રમાણે શરીર-ઇન્દ્રિય-અને તેના વિષયનુ પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી માપવા યોગ્ય છે. અને આપ તો ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પ્રમાણ આત્માગુલથી કહોછો તેનુ શુ કારણ?

આચાર્ય —તારૂ કથન યોગ્ય નથી, કેમકે અન્યત્ર ઉત્સેધાંગુલવડે માપવાનુ કહ્યુ છે તે કેવળ દેહનુ પ્રમાણજ સમજવુ, તેની સાથે ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયનુ પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી ન સમજવુ, કારણ કે તે તો આત્માંગુલથીજ માપવા યોગ્ય છે ૩૪૧

જો કદી ઉત્સેધાંગુલથી ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ માનવામાં આવે તો પાંચસો ધનુષ-શાડા ચારસે ધનુષાદિ શરીર પ્રમાણવાળા ભરત-સગરાદિ મનુષ્યોનો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયવડે શબ્દાદિ વિષય ગ્રહણ કરવાનો પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર નાશ પામે, કારણકે ભરતચક્રિના આત્માગુલરૂપ જે પ્રમાણ અગુલ તે ઉત્સેધાંગુલથી હજારગુણુ કહ્યુ છે. વળી ભરત ચક્રી આદિની અયોધ્યા વિગેરે નગરીઓ અને લશ્કરની છાવણીઓ આત્માંગુલ પ્રમાણથી બાર યોજન લાંબી સિદ્ધાન્તમા કહેલ છે, જો તે સર્વની ઉત્સેધાંગુલે ગણતરી કરી હોય તો અનેક હજાર યોજન પ્રમાણ થાય, અને એથી કરીને આયુધશાળામાં અને સ્કધાવારમા વગાડેલ ભેરી આદિનો શબ્દ સર્વને તારા અભિપ્રાયવડે તો સભળાય નહિ; કેમકે બાર યોજનથી આવેલો આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, તે કરતા વધારે દૂરથી આવેલો

શબ્દ શ્રોત્રેંદ્રિય ગ્રહણ કરી શકતી નથી. હવે જો એ શ્રોત્રેંદ્રિયના વિષયવાલા બાર યોજન તારા કહેવા મુજબ ઉત્સેધાંગુલથી ગણીએ, તો હજારો યોજન દૂરથી આવેલા ભેરી આદિના શબ્દને તે બધા નગરવાળા તથા સ્કંધાવારવાળા શ્રવણેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે નહિ, પણ ભરતાદિની આખી નગરી અને છાવણીમાં એ શબ્દ તો સંભળાય છે, માટે ઈન્દ્રિયોનાં વિષયનુ પ્રમાણ આત્માંગુલથીજ સમજવુ, પણ ઉત્સેધાંગુલથી નહિ. ૩૪૨

વળી કદંબપુષ્પાદિ આકારવાળી શ્રોત્રાદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયોનુ પ્રમાણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગાદિનું છે, તેમાં એક સ્પર્શનેન્દ્રિયનુ પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી મપાય છે અને બાકીની ઈન્દ્રિયોનુ પ્રમાણ આત્માંગુલથી મપાય છે. ત્રણ ગાઉ આદિના શરીરવાળા યુગલિકોની જીવ્હાઈન્દ્રિયનુ માન જો ઉત્સેધાંગુલવડે માનીએ તો તેમને કલ્પવૃક્ષના રસ વિગેરેના જ્ઞાનના વ્યવહારમા વિરોધ આવે, કેમકે આગમમાં જીવ્હા ઈન્દ્રિયનુ પ્રમાણ બેથી નવ અંગુલનુ કહ્યુ છે, ત્રણ ગાઉ આદિ પ્રમાણવાળા જીવોને શરીરાનુસારે તેમના મુખ અને જીવ્હા વિશાળ હોય છે, હવે જો ઉત્સેધાંગુલવડે તેમની જીવ્હા ઈન્દ્રિય બેથી નવ અંગુલ પ્રમાણ માનીએ, તો એવા વિશાળ મુખમાં એવી ક્ષુલ્લક આકારવાલી અતિ ન્હાની જીવ્હા પુરી પડે નહિ, અને તેથી કરીને તેવડે રસાનુભવરૂપ વ્યવહાર થાય નહિ. માટે આત્માંગુલવડે જીવ્હા ઈન્દ્રિયનુ પ્રમાણ ઘટે છે. આ પ્રમાણે શરીરની બધી ઈન્દ્રિયો ઉત્સેધાંગુલથી નથી મપાતી, તો પછી ઈન્દ્રિયોના વિષયનુ પરિમાણ તો ઉત્સેધાગુલથી કયાંથીજ મપાય ? ૩૪૩

ઇન્દ્રિયનુ અને ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ એકાન્તે ઉત્સેધાંગુલવડે માનવામાં ઉપર મુજબ દોષો બતાવ્યા છે, તેથી તે બે સિવાય કેવળ શરીરનુ પ્રમાણજ ઉત્સેધાગુલવડે હોવુ જોઇએ, અન્યથા યુગલધર્મી જનોને રસવેદન વ્યવહારનો તથા ચક્રવર્તિ-ભરતની નગરી આદિમા શબ્દ શ્રવણના વ્યવહારનો અભાવ થાય, એટલે કે તેઓને રસનુ અને શબ્દનુ જ્ઞાન થાય નહિ. એ વાત હમણાજ ઉપર કહી ગયા છીએ વળી ઈન્દ્રિય અને તેના વિષયનુ પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી તુ કહે છે, તે કેવળ તારી અતિકલ્પનાથીજ કહે છે, સૂત્રમાં એવુ સાક્ષાત્ કાંઈ પણ સ્થળે નથી કહ્યુ. તેમા તો કેવળ ઉત્સેધાગુલથી શરીર જ માપવાનુ કહ્યુ છે. જેમકે-“ इच्चेएण उस्सेहंगुलप्पमाणेणं नेरइअ-तिरिक्खजोणिय-मणुस्स-देवाण सरीरोगाहणाउ मिज्जंति ” એ ઉત્સેધાગુલ પ્રમાણવડે નારકી-તિર્યંન્ચ-મનુષ્ય અને દેવોનાં શરીરની ઊંચાઈ મપાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રમાં તો માત્ર શરીરની અવગાહનાજ ઉત્સેધાગુલથી માપવાની કહી છે, પણ ઈન્દ્રિય કે તેના વિષયનુ પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી માપવાનુ નથી કહ્યુ. ૩૪૧-થી-૩૪૪

હવે પૂર્વાપર વિરોધ દૂર કરીને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પ્રમાણ બતાવે છે.

लक्खेहिं एक्कवीसाए साइरेगेहिं पुक्खरद्धम्मि ।
उदए पेच्छंति नरा सूरं उक्कोसए दिवसे ॥ ३४५ ॥
नयणिंदियस्स तम्हा विसयपमाणं जहा सुएऽभिहियं ।
आउस्सेहपमाणंगुलाणमेगेणऽवि ण जुत्तं ॥ ३४६ ॥
सुत्ताभिप्पाओऽयं पयासणिज्जं तयं न उ पयासे ।
वक्खाणओ विसेसो न हि संदेहादलक्खणया ॥ ३४७ ॥

ઉત્કૃષ્ટ દિવસે પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધભાગમાં એકવીસલાખ યોજનથી અધિક દૂરમાં ઉદય પામેલા સૂર્યને (ત્યાંના) મનુષ્યો જુએ છે, તેથી ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તે આત્માંગુલ-ઉત્સેધાગુલ-કે પ્રમાણાંગુલ, એમાંના કોઈ પણ અંગુલ વડે યુક્ત નથી. (એમ નહિ કહેવુ કારણ કે) લાખ યોજનનુ પ્રમાણ પ્રકાશનીય વસ્તુને અંગે છે, પ્રકાશકને અંગે નથી, એવો સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. આ તફાવત વ્યાખ્યાનથી સમજવો, પણ સંદેહથી અસમંજસપણુ ન માનવુ. ૩૪૫-થી-૩૪૭

શિષ્ય.—"છેતાળીસ હજાર બસોયોજન અને ઉપર સાઠીયા એકવીસ ભાગ, એટલે દૂરથી સૂર્યને કર્ક સંક્રાન્તિમાં અહીંના મનુષ્યો જુએ છે," તથા-"પુષ્કરવર દ્વીપના અર્ધ ભાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમે રહેનારા મનુષ્યોની ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પ્રમાણ એકવીસલાખ-ચોત્રીસ હજાર-પાંચસોને સાડત્રીસ યોજનનુ જાણવુ." કારણ કે એટલે દૂરથી ત્યાંના મનુષ્યો ઉદય પામતા સૂર્યને જુવે છે. તેમ અસ્ત પામતા પણ જાણવુ. વળી પ્રજ્ઞાપનાદિ સૂત્રમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ અધિક એક લાખ યોજન કહ્યુ છે, આ એક લાખ યોજનનુ પરિમાણ કહ્યુ છે તે આત્માંગુલ ઉત્સેધાંગુલ કે પ્રમાણાંગુલમાનાં કોઈ પણ અંગુલપ્રમાણથી માનીયે તો પણ પુષ્કરાર્ધ માટે ઘટતુ નથી; કેમકે એક લાખ યોજન પ્રમાણઅંગુલવડે માનીએ, તો પ્રમાણાંગુલ નિષ્પન્ન એકવીસલાખ યોજન કરતાં એ એક લાખ યોજન એકવીસમા ભાગે હોવાથી મોટુ અન્તર પડે છે. આમ એક ઠેકાણે અધિક એક લાખ યોજનથી અધિક વિષય કહ્યો અને બીજે સ્થળે એકવીસ લાખ યોજનથી અધિક દૂરથી સૂર્ય દેખાવવાનુ જણાવી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ એકવીસ લાખથી અધિક કહ્યુંછે. તેથી સિદ્ધાન્તોક્ત કથનમાં પરસ્પર વિરોધ જણાયછે.૩૪૫-૩૪૬

આચાર્ય —એક લાખ યોજનથી અધિક ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનુ પરિમાણ જે સૂત્રમાં કહ્યુ છે તે સ્વયં પ્રકાશ રહિત પર્વતાદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે, પણ ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ સ્વયં પ્રકાશક વસ્તુની અપેક્ષાએ નથી કહ્યું. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ નિર્મળ ચક્ષુવાળો જીવ એક લાખ યોજનથી અધિક દૂર રહેલા પર્વતાદિકને જુએ છે. આ અપેક્ષાએ ચક્ષુના વિષયનુ પરિમાણ એક લાખ યોજનથી અધિક કહ્યુ છે, પરન્તુ ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ પ્રકાશક વસ્તુ માટે એવો નિયમ નથી, એવી વસ્તુઓ તો અધિક દૂરથી પણ જોઇ શકાય. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનથી ભેદ સમજવો જોઇએ, તે સમજ્યા સિવાય માત્ર ઉભય અધિકાર સાંભળીને સંદેહથી સર્વજ્ઞ પ્રણીત સૂત્રમા વિરોધ માનવો એ કેવળ અજ્ઞાનતા જ છે. ૩૪૫-થી-૩૪૭

કહ્યુ છે કે જો જેમ સૂત્રમાં કહ્યુ છે તેમજ તે વસ્તુ માત્ર માનવાની હોય ને વિચાર કરવાનો ન હોય તો આચાર્યોએ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરવાનુ શુ કામ હતુ ! અર્થાત્ બીજો અધિકાર સાંભળી તે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

હવે ચક્ષુ સિવાયની શેષ ઇન્દ્રિયોના વિષયનુ પ્રમાણ કહે છે.

बारसहिंतो सोत्तं सेसाइं नवहिं जोयणेहिंतो ।
गिण्हंति पत्तमत्थं एत्तो परओ न गेण्हंति ॥ ३४८ ॥
दव्वाण मंदपरिणामओ य परओ ण इंदियबलं पि ।
अवरमसंखेज्जंगुलभागाओ नयणवज्जाणं ॥ ३४९ ॥
संखेज्जइभागाओ नयणस्स, मणस्स न विसयपरिमाणं ।
पोग्गलमित्तनिबंधाभावाओ केवलस्सेव ॥ ३५० ॥

બાર યોજનથી આવેલા શબ્દને શ્રોત્ર અને નવયોજનથી આવેલા પ્રાપ્ત અર્થને બાકીની (ઘ્રાણ વગેરે) ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરે છે; એ કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા અર્થને ગ્રહણ કરતી નથી. દ્રવ્યોના મંદપરિણામપણાથી અને ઇન્દ્રિયોનુ તેવુ બળ ન હોવાથી વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો ગ્રહણ કરતી નથી. ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોનું વિષય પરિમાણ જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાભાગનુ છે, ચક્ષુના વિષયનુ પરિમાણ (જઘન્યથી) અંગુલના સંખ્યાતમાભાગનુ છે. કેવળજ્ઞાનની પેઠે પુદ્ગળ માત્રના નિબંધનના અભાવથી મનના વિષયનુ પરિમાણ નથી. ૩૪૮-થી-૩૫૦.

મેઘગર્જના વિગેરેનો શબ્દ બાર યોજનથી આવેલ હોય, તો તેને શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, અને શ્રોત્ર સિવાયની શેષ ઘ્રાણ-રસના-ને સ્પર્શનેન્દ્રિય વધારેમાં વધારે નવયોજન દૂરથી આવેલા ગંધ-રસ-અને સ્પર્શરૂપ અર્થને ગ્રહણ કરે છે, એ કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા હોય તો તેને તે ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરતી નથી.

શિષ્ય —મેઘગર્જનાદિનો શબ્દ, તથા વર્ષા ઋતુમાં પહેલી વૃષ્ટિ થએથી દૂરથી આવતો ગંધ ગ્રહણ કરાય છે એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, પણ રસ અને સ્પર્શ એટલે દૂરથી આવેલા કેવી રીતે ગ્રહણ કરાય?

આચાર્યઃ—જેમ દૂરથી આવેલો ગંધ અનુભવાય છે, તેમ એ ગન્ધવાળા દ્રવ્યનો રસ પણ કોઇકને અનુભવાય છે. ઘ્રાણેન્દ્રિય સાથે ગંધનો સંબંધ થાય તે વખતે તેના રસનો પણ રસનેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થાય છે, એટલે ઘણાએ લોકો એમ કહે છે કે-" આ કડુ અથવા તીખી વિગેરે વસ્તુનો ગંધ છે." આમાં કડુપણુ અથવા તીખાપણુ એ રસનો જ ધર્મ છે. તેથી જણાય છે કે ગંધ ગ્રહણ થતાં તેના રસનો પણ જીહ્વાની સાથે સંબંધ થવાથી તે પણ અનુભવાય છે. એ જ પ્રમાણે સરોવર-સરિતા-કે સમુદ્રાદિ ઉપરથી આવેલા વાયુનો શીતસ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. ૩૪૮

શિષ્યઃ—જો બાર કે નવ યોજન દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધાદિ જણાય છે તો પછી બાર યોજન અને નવયોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધ વિગેરે શાથી નથી ગ્રહણ થતા?

આચાર્યઃ—બાર અને નવ યોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધાદિ દ્રવ્યો મંદપરિણામવાળા થઈ જવાથી શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, વળી તે ઇન્દ્રિયોની તેવી શક્તિ પણ નથી કે જેથી તે કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દાદિને ગ્રહણ કરીને પોતાનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે. ઇન્દ્રિયોના વિષયનુ એ પરિમાણ વધારેમાં વધારે સમજવુ, અને જઘન્યથી તો ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોના વિષયનુ પરિમાણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે, એટલે કે ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયો જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને ગ્રહણ કરે છે. ૩૪૯

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે, પણ અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલુ નથી, કેમકે અતિશય નજીકમાં રહેલ અઞ્જન-સળી-મેલ વિગેરેને ચક્ષુ જોઈ શકતી નથી.

ક્ષેત્રથી મનના વિષયનું પરિમાણ નથી, કેમકે તે નિયમ સહિત દૂર અથવા નજીક મૂર્ત વા અમૂર્ત સર્વ વસ્તુને કેવળજ્ઞાનની પેઠે વિષયપણે ગ્રહણ કરે છે. કેવળ પુદ્ગળોને જ તે જાણી શકે છે, એવો નિયમ તેને માટે નથી. "જે પુદ્ગળ માત્રને જ ગ્રહણ કરવામાં

નિયત નથી, તેને વિષયનુ પરિમાણ નથી." જેમ કેવળજ્ઞાન પુદ્‌ગળમાત્રને જ ગ્રહણ કરવામાં નિયત નહિં હોવાથી તેને વિષયનુ પરિમાણ નથી. તેમ મન પણ તેવુ હોવાથી તેને પણ વિષયનુ પરિમાણ નથી. અને જેના વિષયનુ પરિમાણ છે, તે અવધિ-મન પર્યવ-જ્ઞાનની પેઠે પુદ્‌ગળમાત્રને જ ગ્રહણ કરવારૂપ નિયમ રહિત પણ નથી.

શિષ્ય:—આપે કહેલો હેતુ મતિ-શ્રુત જ્ઞાનથી વ્યભિચારી જણાય છે, તેથી તે અનૈકાન્તિક છે, કારણ કે મૂર્ત-અમૂત સર્વ વસ્તુને વિષયપણે એ બન્ને ગ્રહણ કરે છે, છતાં તે બન્ને પોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરવામાં નિયમવાળા છે. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય જન્ય મતિ-શ્રુતનુ ક્ષેત્રથી વિષયપરિમાણ બાર યોજન આદીનુ છે, કેમકે બાર યોજન આદિથી આવેલા જ શબ્દાદિ વિષયો ગ્રહણ થાય છે.

આચાર્ય:—ઇન્દ્રિયજન્ય મતિ-શ્રુતના વિષયનુ એ પરિમાણ છે, અને ઇન્દ્રિયો તો પુદ્‌ગળમાત્રને જ ગ્રહણ કરવાવાળી છે, એટલે એમાં કંઈ હરકત નથી; પરન્તુ મનોજન્ય મતિ-શ્રુત જેમ પુદ્‌ગળમાત્ર ગ્રહણ કરવામાં નિયત નથી તેમ ક્ષેત્રથી વિષયનુ પરિમાણ પણ તેમને નથી. તો પછી અમે કહેલ હેતુમાં અનેકાન્તક દોષ કયાથી આવે? ૩૪૮-થી-૩૫૦

શિષ્ય:—૩૩૬ મી ગાથામાં "સ્પર્શાએલો શબ્દ (શ્રોત્રેન્દ્રિય) સાંભળે છે" એમ આપે કહ્યું છે. તેમાં શબ્દપ્રયોગથી મૂકાએલાં શબ્દદ્રવ્યો જ કેવળ સંભળાય છે, અથવા બીજા તેથી વાસિત એવા શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે, કે મિશ્ર શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે?

આચાર્ય:—વચનયોગથી મૂકાએલાં કેવળ શબ્દદ્રવ્યો સંભળાતાં નથી, પણ મિશ્ર શબ્દદ્રવ્યો અથવા બીજા તદ્વાસિત શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે, કેમકે તે વાસકસ્વભાવવાળાં છે. અને શબ્દદ્રવ્યથી લોક આખો વ્યાપ્ત છે. આ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી કહેવામાં આવશે તોજ સમજાશે. તેથી તે વાત વિસ્તારથી કહીએ છીએ.

भासासमसेढीओ सद्दं जं सुणइ मीसयं सुणइ ।
वीसेढी पुण सद्दं सुणेइ नियमा पराघाए ॥ ३५१ ॥ ५ ॥

सेढी पएसपंती वदतो सव्वस्स छद्दिसिं ताओ ।
जासु विमुक्का धावइ भासा समयम्मि पढमम्मि ॥ ३५२ ॥
भासासमसेढिठिओ तब्भासामीसियं सुणइ सद्दं ।
तद्दव्वभावियाइं अण्णाइं सुणेइ विदिसत्थो ॥ ३५३ ॥
अणुसेढीगमणाओ पडिघायाभावओऽनिमित्ताओ ।
समयंतराणवत्थाणओ य मुक्काइ न सुणेइ ॥ ३५४ ॥

ભાષાસમશ્રેણિથી જે શબ્દ સંભળાય છે તે મિશ્ર સંભળાય છે, અને વિશ્રેણિથી જે શબ્દ સંભળાય છે તે નિશ્ચયે વાસિત શબ્દ સંભળાય છે. શ્રેણિ એટલે આકાશ પ્રદેશની પંક્તિ, તે પંક્તિઓ લોકના મધ્યમાં બોલનારા વક્તાની પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ-ઉપર-અને નીચે એમ છએ દિશાઓમાં હોય છે. તથા વક્તાએ દિશાઓમાં છોડેલી ભાષા તે પ્રથમ સમયમાં પણ લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે. તેથી ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા તે ભાષાને મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોથી મિશ્રશબ્દોરૂપે સાંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા

મૂલ શબ્દ દ્રવ્યવડે ભાવિત (વાસિત) બીજા દ્રવ્યોને જ સાંભળે છે, પણ તે મૂલ શબ્દ દ્રવ્યોને નથી સાંભળતો, કેમકે શ્રેણિના અનુસારે ગતિ હોવાથી, પ્રતિઘાતના અભાવથી, નિમિત્ત ન હોવાથી અને સમય પછી શબ્દસ્થિતિ ન હોવાથી મુકાએલા શબ્દ દ્રવ્યને તે સાંભળતો નથી. ૩૫૧-થી-૩૫૫

જે બોલાય તે ભાષા, અથવા વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલ દ્રવ્યસમૂહ તે ભાષા, તેની સરખીદિશાએજ આકાશ પ્રદેશની પંક્તિરૂપ સમશ્રેણિ તે ભાષાસમશ્રેણિ કહેવાય. એવી ભાષાસમશ્રેણિ-સરખાપણામાં રહેલા શ્રોતાપુરૂષ કોઈ વક્તાનો અથવા અન્ય ભેરીઆદિનો જે શબ્દ સાંભળે છે. તે મિશ્ર શબ્દ સાંભળે છે. મિશ્ર શબ્દ એટલે વક્તાએ છોડેલા શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દદ્રવ્યથી વાસિત થએલા વચ્ચેનાં બીજા શબ્દ દ્રવ્યો, તે બન્ને મળીને મિશ્ર શબ્દ કહેવાય છે. એવા મિશ્ર શબ્દને સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે, પરન્તુ કેવળ વાસકશબ્દ અથવા કેવળ વાસ્યશબ્દને (વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલાં શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દવડે વાસિત થએલાં એવાં વચ્ચેનાં શબ્દ દ્રવ્યોને) તે શ્રોતા સાંભળતો નથી. તથા વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા પણ વિશ્રેણિ કેહવાય છે તે જે શબ્દ સાંભળે છે તે કેવળ વાસિતશબ્દજ સાંભળે છે. વાસિતશબ્દ એટલે વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા દ્રવ્યોથી અથવા ભેરી આદિના શબ્દદ્રવ્યોથી વચ્ચે રહેલા શબ્દ યોગ્ય પુદ્ગળોમાં શબ્દ પરિણામ પામેલાં જે શબ્દવર્ગણાનાં પુદ્ગળદ્રવ્યો તે વાસિતશબ્દ કહેવાય છે. એવા વાસિતશબ્દનેજ વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે. પણ વક્તાએ છોડેલાં કેવળ શબ્દ દ્રવ્ય તે સાંભળતો નથી, કેમકે તે પુદ્ગળો તો શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરતા હોવાથી વિશ્રેણિ-વિદિશામાં નથી જતાં. વળી એ શબ્દદ્રવ્યને ભીંત આદિનો પ્રતિઘાત પણ વિશ્રેણિમાં જવા માટે નિમિત્તભૂત નથી થતો, કેમકે એવો પ્રતિઘાત ઢેફાં વિગેરે સ્થૂલ દ્રવ્યોને વિદિશામાં જવાને નિમિત્તભૂત થાય છે, આ શબ્દ દ્રવ્ય તો સૂક્ષ્મ હોવાથી તે તેને નિમિત્તભૂત થાય નહિ.

શિષ્ય:-બીજા આદિ સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યો સ્વયં વિદિશામાં જતા હોવાથી વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા પણ મિશ્ર શબ્દ સાંભળી શકે. એમ કહેવામાં શું દોષ છે?

આચાર્ય:-એ શબ્દો નિકળવાના સમયથી પછીના સમયોમાં શબ્દપણે (ભાષા પરિણામરૂપે) નથી રહેતા કેમકે-" भाष्यमाणैव भाषा, भाषासमयानन्तरं भाषाऽभाषैव " ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા છે, ભાષાસમય પછીની ભાષા તે ભાષા નથી." જો કે ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક ભાષાવડે પૂર્ણ થાય છે, તેમાં પણ બીજા આદિ સમયોમાં ભાષાદ્રવ્યવડે વાસિત થએલા દ્રવ્યોનેજ ભાષાપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:-વક્તાએ છોડેલા ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે દિશામાંજ જાય છે. અને એક સમય પછી ભાષાપણે નથી રહેતા, તો એ શબ્દદ્રવ્યોવડે વાસિત થએલા શબ્દદ્રવ્યો બીજા સમયે વિદિશામાં જાય છે એમ થયું. જો એમ હોય તો દિશામાં તથા વિદિશામાં રહેલા શ્રોતાને જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાવો જોઇએ, પણ એમ ન થતાં સર્વને એકીસાથેજ શબ્દ સંભળાય છે. તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:-જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાય છે, પણ સમયાદિ કાળનો ભેદ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી. તેથી તેમ સમજાય છે.

શિષ્ય:-ભલે એમ હો, પરન્તુ "भाष्यमाणैव भाषा" ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા "

એ વચનાનુસાર બોલાતી વખતે જે શબ્દો નીકળે તેજ ભાષા છે, અને તેથી બીજા સમયે વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા જે સાંભળે છે તે અભાષાજ સાંભળે છે એમ નક્કી થયું.

આચાર્ય:-અભાષાજ સાભલે છે એમ ન કહેવુ, કેમકે એ પુદ્ગળો પણ ભાષાદ્રવ્ય વડે વાસિત થએલા હોવાથી તેના જેવાજ છે, તેથી તેને પણ ભાષા કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. આજ કારણથી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ફરીથી પણ 'શબ્દ' નુ ગ્રહણ કર્યું છે. કેમકે તે પરાઘાતવડે કરીને વાસિતદ્રવ્યોમાં પણ તથાવિધ શબ્દપરિણામને જણાવનાર છે, આ પ્રમાણે અમારી માન્યતા છે, એ સબધી વિશેષ તત્ત્વ તો બહુશ્રુત જાણે. ઘ્રાણઆદિ ઇન્દ્રિયો પણ મિશ્રગન્ધ આદિ દ્રવ્યનેજ ગ્રહણ કરે છે, કેમકે બારીમાંથી પ્રાપ્ત થતી રજની પેઠે તે ગધ દ્રવ્યો સ્થૂલ હોવાથી તેમને શ્રેણિના અનુસારે ગતિનો નિયમ નથી, એમ વૃદ્ધ ટીકાકાર કહે છે. ૩૫૧

શ્રેણિ એટલે આકાશપ્રદેશની પક્તિ, તે પક્તિઓ આકાશમાં સર્વત્ર હોવાથી લોકના મધ્યમાં રહીને બોલનારા વક્તાને પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ-ઉપર-અને નીચે એમ છએ દિશાઓમાં હોય છે. તથા દિશાઓમાં વક્તાએ છોડલી ભાષા પ્રથમ સમયે પણ સર્વ દિશામાં લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે. ૩૫૨

ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા તે બોલનારના તથા શખ ભેરીના ભાષારૂપે નિકલેલો પુદ્ગલ સમૂહ તેણે કરીને મિશ્ર થયેલ એવો શબ્દ સાંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા તે શબ્દવડે વાસિત બીજા દ્રવ્યોનેજ સાંભળે છે, પણ તે મૂલવક્તાએ કહાડેલને નથીજ સાંભળતો ૩૫૩.

વક્તાએ મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોની તો શ્રેણિના અનુસારે ગતિ થાય છે. તેથી તે વક્તાના મૂલ કાઢેલા શબ્દને સાંભલતો નથી અને એ શબ્દદ્રવ્યને પ્રતિઘાત (સ્ખલના) નથી થતો, કેમકે શબ્દદ્રવ્યો સૂક્ષ્મ હોવાથી ભીતઆદિ નિમિત્તો તેને સ્ખલના કરી શકતા નથી વળી શબ્દ નીકળવાના સમય પછી બીજા આદિ સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યમાં શ્રવણજનક શક્તિ રહેતી નથી, તેથી વક્તાએ મૂકાયલા શબ્દદ્રવ્યોને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા સાંભળતો નથી, પણ તે શબ્દવડે વાસિત થએલા બીજા શબ્દદ્રવ્યનેજ તે સાંભળે છે. ૩૫૧ થી ૩૫૪.

હવે કયા યોગવડે ભાષાદ્રવ્યનુ ગ્રહણ-વિસર્જન થાય છે ને તે કેવી રીતે થાય છે, તે કહે છે.

गिण्हइ य काइएणं निसिरइ तह वाइएण जोएण।
एगंतरं च गेण्हइ निसिरइ एगंतरं चेव ॥ ३५५॥ ७ ॥

गिण्हिज्ज काइएणं किह निसिरइ वाइएण जोएणं ?।
को वाऽयं वाजोगो ? किं वाया कायसंरंभो ? ॥ ३५६ ॥
वाया ण जीवजोगो पोग्गलपरिणामओ रसाइ व।
न य ताए निसिरिज्जइ, स च्चिय निसिरिज्जए जम्हा ॥ ३५७ ॥
अह सो तणुसंरंभो निसिरइ तो काइएण वत्तवं।
तणुजोगविसेस च्चिय मण-वइजोग त्ति जमदोसो ॥ ३५८ ॥

किं पुण तणुसंरंभेण जेण मुचइ स वाइओ जोगो ।
भण्णइ य स माणसिओ तणुजोगो चेव य विभत्तो ॥ ३५९ ॥
तणुजोगो च्चिय मण-वइजोगा काएण दव्वगहणाओ ।
आणापाण व्व, न चे, तओऽवि जोगंतरं होज्जा ॥ ३६० ॥
तुल्ले तणुजोगत्ते कीस व जोगतरं तओ न कओ ? ।
मण-वइजोगा व कया, भण्णइ ववहारसिद्धत्थं ॥ ३६१ ॥
कायकिरियाइरित्तं नाणापाणुप्फलं जह वईए ।
दीसइ मणसो य फुडं तणुजोगब्भनरो तो सो ॥ ३६२ ॥
अहवा तणुजोगाहिअवइदव्वसमूहजीववावारो ।
सो वइजोगो भण्णइ वाया निसिरिज्जए तेणं ॥ ३६३ ॥
तह तणुवावाराहिअमणदव्वसमूहजीववावारो ।
सो मणजोगो भण्णइ मण्णइ नेयं जओ तेणं ॥ ३६४ ॥

ગાથાર્થ:-કાયયોગવડે (શબ્દદ્રવ્ય) ગ્રહણ કરે છે, અને વચનયોગવડે બહાર કાઢે છે. તેને એકાન્તરે ગ્રહણ કરે છે અને એકાતરેજ ત્યાગ કરે છે. જો કાયયોગવડે (શબ્દદ્રવ્ય) ગ્રહણ કરે છે, તો વચનયોગવડે કેવી રીતે મૂકે છે? અથવા એ વચનયોગ તે શું વાચા છે, કે કાયાનો વ્યાપાર છે? વાચા તે જીવનો વ્યાપાર નથી, કેમકે તે રસાદિની પેઠે પુદ્ગળનો પરિણામ છે. વળી વાચાવડે શબ્દ મૂકાય નહિ, કેમકે તે વાચા પોતેજ મૂકાય છે. જો વચનયોગ તે કાયાનો વ્યાપાર હોય તો કાયયોગવડે શબ્દ બહાર કાઢે છે, એમ કહેવું જોઇએ. ઉત્તર-મનોયોગ અને વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષજ છે તેથી (એમ કહેવામાં) કંઈ દોષ નથી. ૩૫૫ થી ૩૫૮

જે કાયયોગવડે શબ્દ મૂકે છે તે વચનયોગ, અને જે કાયયોગવડે મનન કરે છે તે મનોયોગ. એમ કાયયોગજ (ઉપાધિ ભેદે) ત્રણ પ્રકારે છે. કાયયોગવડે દ્રવ્ય ગ્રહણ થાય છે માટે શ્વાસોચ્છ્વાસની પેઠે મનોયોગ ને વચનયોગ તે કાયયોગજ છે. જો એમ ન હોય તો શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ જુદો યોગ ગણાય. કદાચ શંકા થાય કે કાયયોગપણે સમાન છતાં શ્વાસોચ્છ્વાસને જુદો યોગ શા માટે ન ગણ્યો, અને મનોયોગ તથા વચનયોગને જુદા ગણ્યા? તેનો ઉત્તર કહે છે કે વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે. જેમ વચનયોગ અને મનોયોગનું ફળ કાયિકક્રિયાથી પ્રગટ જુદું જણાય છે. તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસનું ફળ કાયિકક્રિયાથી જુદું જણાતું નથી, તેથી તે કાયયોગની અન્તર્ગત ગણ્યો છે. અથવા કાયયોગવડે ગ્રહણ કરેલા વચન દ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર તે વચનયોગ કહેવાય છે, કેમકે તેવડે વચન નીકળે છે. તથા કાયયોગવડે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર તે મનોયોગ કહેવાય છે, કેમકે તેવડે જ્ઞેયવસ્તુનું મનન થાય છે. ૩૫૯-થી-૩૬૪.

યોગ એટલે વ્યાપાર-કર્મ અથવા ક્રિયા, સર્વ વક્તાઓ કાયયોગવડે (કાયાના વ્યાપાર વડે) શબ્દદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે અને વચનયોગવડે મૂકે છે. એ પ્રમાણે દરેકસમયે ગ્રહણ કરે છે ને મૂકે છે. જેમ એક ગામથી બીજું ગામ ગ્રામાન્તર કહેવાય છે અથવા અન્તર રહિત છતાં એક પુરૂષથી બીજો પુરૂષ પુરૂષાન્તર કહેવાય છે તેવીજ રીતે એક સમયથી બીજો સમય તે સમયાંતર કહેવાય છે તેમાં ગ્રહણ કરે છે અને તેમાં મૂકે છે. ૩૫૫

શિષ્ય-" સર્વ વક્તાઓ કાયયોગવડે શબ્દ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, " આપનુ એ કથન માની શકાય છે, કેમકે કાયાના વ્યાપાર સિવાય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરી શકાય નહિ; પરન્તુ "વચનયોગવડે શબ્દ મૂકે છે" એમ આપે કહ્યું છે તે માની શકાતુ નથી, કેમકે ગ્રહણ કરાતી ભાષાને જીવવ્યાપારરૂપ યોગનો અભાવ હોવાથી આપ કહો છો તેમ સંભવતુ નથી. એમ સક્ષેપથી પુછીને હવે વિસ્તારથી પુછે છે આપ જેને વચનયોગ કહોછો તે વચનયોગ શુ છે? વક્તાએ મૂકેલ ભાષાદ્રવ્યના સમૂહરૂપ વાચા તેજ વચનયોગ છે? કે એ ભાષાને મૂકવાના હેતુભૂત કાયાનો વ્યાપાર તે વચનયોગ છે? આ બે પક્ષમાંથી પહેલો પક્ષ તો નહી ઘટે, કેમકે યોગ એટલે શરીર અને જીવનો વ્યાપાર, તે જીવના વ્યાપારરૂપ ભાષા નથી. ભાષા તો રસ-ગધ આદિની પેઠે પુદ્ગળના પરિણામરૂપ છે, અને જીવ-વ્યાપારરૂપ યોગ તે પુદ્ગળપરિણામરૂપ નથી. વળી ભાષાવડે કંઈ પણ મૂકાતુ નથી, પરન્તુ સ્વય એ ભાષા પોતે જ મૂકાય છે. જે કર્મ હોય તે કરણ ન થાય, અહીં ભાષા મૂકાય છે, માટે ભાષાજ કર્મ છે, તેથી ભાષાજ વચનયોગ છે, એવો જે પ્રથમ પક્ષનો વિકલ્પ તે યોગ્ય નથી. હવે બીજા વિકલ્પથી કાયાનો વ્યાપાર એજ વચનયોગ છે. એમ આપ કહેતા હો તો કાયયોગવડે શબ્દ મૂકે છે એમ કહેવુ જોઇએ, પણ વચનયોગવડે મૂકે છે એમ શા માટે કહો છો?

આચાર્ય:—કાયાનો વ્યાપાર વિશેષ તેજ મનોયોગ અને વચનયોગ છે. પણ સામાન્ય કાયાનો વ્યાપાર તે મનોયોગ અને વચનયોગ નથી. કારણ કે દેહધારી જીવોને કોઇપણ અવસ્થામાં કાયયોગનો અભાવ નથી, સર્વ અવસ્થામાં તેનો સદ્ભાવ છે. કેવળ અશરીરી સિદ્ધાત્માઓનેજ કાયયોગ નથી. માટે ભાષા નીકળતી વખતે વચનયોગરૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ છે. ૩૫૬ થી ૩૫૮.

શિષ્ય:—જો વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ મનોયોગ અને વચનયોગ છે, તો પછી એ મનોયોગ અને વચનયોગ સબધી કથાજ શા માટે કરવી?

આચાર્ય —સર્વ સ્થળે કાયયોગ અનુગત છે, તોપણ જે યોગવડે મનોદ્રવ્ય અને વચન-દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાય છે તે મનોયોગ ને વચનયોગ છે. તેમાં જે યોગવડે તે-વચન મૂકે છે તે વચનયોગ, અને જે યોગવડે મનોદ્રવ્ય ચિન્તવન કરવામાં વ્યાપારાય છે તે મનોયોગ છે. એમ એક કાયયોગ જ ઉપાધીના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. ખરી રીતે તો સર્વત્ર એક કાયયોગ જ છે. ૩૫૯

કાયયોગવડે જ તદ્ તદ્ વચન અને મનને યોગ્ય પુદ્ગળ દ્રવ્ય ગ્રહણ થતાં હોવાથી શ્વાસોચ્છ્વાસની પેઠે મનોયોગ અને વચનયોગ પણ કાયયોગ જ છે. જેમ કાયયોગવડે શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગળ દ્રવ્ય ગ્રહણ થવાથી શ્વાસોચ્છ્વાસનો વ્યાપાર કાયયોગથી જુદો નથી, તેમ મનોયોગ અને વચનયોગ પણ કાયયોગથી જુદા નથી. કેમકે મનોયોગ તથા વચનયોગને લાયક પુદ્ગળો કાયયોગવડે ગ્રહણ કરાય છે તેથી-તે કાયયોગમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે. જો આ પ્રમાણે ન માનવામાં આવે, એટલે કે શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ વ્યાપારને કાય-યોગપણે અગીકાર કરવામાં ન આવે તો એ શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ વ્યાપારને ચોથો યોગ માનવો પડે. પણ એમ માનવુ એ અનુચિત્ છે તેથી કાયયોગરૂપજ છે. ૩૬૦

શિષ્ય—સર્વત્ર કાયયોગપણુ સમાન છતાં જેમ મનોયોગ અને વચનયોગને કાયયો-

ગથી જુદા ગણ્યા છે તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસને પણ કાયયોગથી જુદો ગણીને ચોથો યોગ શા માટે ન માનવો? અને જો એ માન્યતા અયોગ્ય હોય તો મનોયોગ અને વચનયોગને પણ કાયયોગથી જુદા ગણીને તેમના જુદા યોગ શા માટે માનવા? કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે-સર્વત્ર કાયયોગ સમાન હોવાથી એક કાયયોગજ માનવો, અથવા તો ઉપાધિના ભેદે ચાર યોગ માનવા.

આચાર્ય:—લોક અને લોકોત્તર વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ માટ મનોયોગ તથા વચનયોગને કાયયોગથી જુદા માન્યા છે, અને શ્વાસોચ્છ્વાસને જુદો નથી માન્યો. ૩૬૧. સ્વાધ્યાય કરવો, બીજાને પ્રતીતિ કરાવવી વિગેરે વાણીનુ ફળ, અને ધર્મધ્યાન-ચિન્તવન વિગેરે મનનું ફળ, એ જેમ કાયયોગથી ભિન્ન જણાય છે, તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસનુ ફળ કાયયોગથી જુદું નથી જણાતુ. યોગનિરોધ કરતાં પણ કાયયોગનો રોધ કહીને શ્વાસોચ્છ્વાસ રોકવાનું ગણાવ્યુ છે.

શિષ્ય:—"આ જીવે છે" એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનાર શ્વાસોચ્છ્વાસનું ફળ પ્રગટ જણાય છે તો શા માટે એને યોગ ન માનવો?

આચાર્ય.—એવુ પ્રયોજન તો સર્વ સ્થળે હોય છે, એટલાજ ઉપરથી એને જુદો યોગ માનવામાં આવે તો દોડવું-વળગવુ વિગેરે વ્યાપાર પણ ભિન્ન ગણાય, અને તેથી એમને પણ જુદા જુદા યોગ માનવા પડે. માટે વિશિષ્ટ વ્યવહારના અંગભૂત અને પરને પ્રતીતિ કરાવવાના ફળવાળા મનોયોગ તથા વચનયોગ હોવાથી તેમને કાયયોગથી જુદા ગણ્યા છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસને જુદો નથી ગણ્યો. ૩૬૨

એ પ્રમાણે ભાષા બોલવામાં વ્યાપારાતો કાયયોગ તે વચનયોગ છે, અને મનન કરવામાં વ્યાપારાતો કાયયોગ તે મનોયોગ છે. એ રીતે મનોયોગ તથા વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષ જ છે.

અથવા એ બન્ને યોગ સ્વતંત્ર છે. કાયિક વ્યાપારવડે ગ્રહણ કરેલ જે વચન દ્રવ્યનો સમૂહ તે સહકારી કારણભૂત છે જેમાં એવા વચનદ્રવ્યવડે શબ્દ બોલવા માટે જે જીવનો વ્યાપાર તે વચનયોગ કહેવાય છે, અને કાયયોગવડે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યનો સમૂહ તે સહકારી કારણભૂત છે જેમાં એવા મનોદ્રવ્યવડે વસ્તુના ચિન્તવન માટે જે જીવનો વ્યાપાર તે મનોયોગ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યામાં શબ્દ નીકળતી વખતે અને ચિન્તવન્ કરતી વખતે જો કે કાયાનો વ્યાપાર છે તોપણ તેને અહીં નથી કહ્યો; પરન્તુ વચનદ્રવ્ય અને મનોદ્રવ્યની મુખ્યતાએ જીવનો વ્યાપાર કહ્યો છે તેથી વચનયોગ અને મનોયોગ-બન્ને સ્વતંત્ર છે, પણ વિશિષ્ટ કાયયોગરૂપ નથી. એમ સમજવું.

શ્વાસોચ્છ્વાસની મુખ્યતાએ શ્વાસોચ્છ્વાસ મૂકવામાં પણ જીવનો વ્યાપાર સ્વતંત્ર છે તો તેને પણ જુદો યોગ કેમ ન માનવો? એવી શંકા અહીં ન કરવી. કેમકે હમણાંજ કહ્યું છે કે-લોક અને લોકોત્તર વ્યવહારની સિદ્ધિ માટેજ મનોયોગ તથા વચનયોગ જુદા કહ્યા છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસ જુદો નથી કહ્યો. ૩૬૩-થી-૩૬૪.

હવે ૩૫૫ મી ગાથાનુ વ્યાખ્યાન કરે છે.

जह गमणाओ गमणो गामंतरमेवमेग एगाओ ।
दव्वंतरं ति भण्णइ समयाओऽणंतरो समओ ॥ ३६५ ॥

केई एगंतरिय मण्णन्तेगंतरं ति, तेसिं च ।
विच्छिन्नावलिरूवो होइ धणी, सुयविरोहो य ॥ ३६६ ॥
आह, सुए च्चिय निसिरइ संतरियं न उ निरंतरं भणियं ।
एगेण जओ गिण्हइ समएणेगेण सो मुयइ ॥ ३६७ ॥
अणुसमयमणंतरियं गहणं भणियं जओ विमुक्खोऽवि ।
जुत्तो निरंतरो च्चिय, भण्णइ, कह संतरो भणिओ ? ॥ ३६८ ॥
गहणावेक्खाएँ तओ निरन्तरं जम्मि जाइं गहियाइं ।
नवि तम्मि चेव निसिरइ जह पढमे निसिरणं नत्थि ॥ ३६९ ॥
निसिरिज्जइ नागहियं गहणंतरियंति संतरं तेणं ।
न निरंतरंति न समयं न जुगवमिति होंति पज्जाया ॥ ३७० ॥
गहणं मोक्खो भासा समयं गहनिसिरणं च दो समया ।
होंति जहण्णंतरओ तं तस्स व वितीयसमयम्मि ॥ ३७१ ॥
गहणं मोक्खो भासा गहण-विसग्गो य होंति उक्कोसं ।
अंतोमुहुत्तमेत्तं पयत्तभेएण भेओ सिं ॥ ३७२ ॥

ગાથાર્થ —જેમ એક ગામથી બીજુ ગામ ગ્રામાન્તર કહેવાય છે, તેમ એક સમયથી બીજો સમય તે સમયાન્તર કહેવાય છે. કેટલાએક ગ્રહણ અને નિસર્ગ એકાન્તર સમયે માને છે પણ એ માન્યતાથી તેમને વિચ્છિન્ન આવળીરૂપ ધ્વનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રુત વિરોધ પણ થાય. સૂત્રમાં નિસર્ગ અવશ્ય સાન્તરિત કહ્યો છે પણ નિરન્તર નથી કહ્યો, કેમકે એક સમયે ગ્રહણ કરે અને એક સમયે મૂકે છે. નિરન્તર દરેક સમયે ગ્રહણ કહ્યુ છે, તેથી ત્યાગ પણ નિરન્તર જ યોગ્ય છે; પરન્તુ તે સાન્તર કેમ કહ્યો છે ? ગ્રહણની અપેક્ષાએ ત્યાગ સાન્તર કહ્યો છે, જેમ પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરેલા પ્રથમ સમયે ન નીકળે તેમ જે સમયે જે ગ્રહણ કર્યા હોય તે તેજ સમયે ન નીકળે. કેમકે નહી ગ્રહણ કરેલાનો ત્યાગ થતો નથી, અને ત્યાગ 'ગ્રહણાંતરિત હોવાથી સાંતર છે, નિરન્તર નથી, તેમજ સાથે નથી-યુગપદ્ નથી. એ એના પર્યાયો છે. ગ્રહણ-ત્યાગ-અને ભાષા એ દરેકનો જઘન્યથી એક સમય પ્રમાણ-કાળ છે, તથા ગ્રહણ અને ત્યાગનો-બીજા સમયે જેમ થાય છે તેનો બે સમયનો કાળ છે. તેમજ ગ્રહણ-ત્યાગ-અને ભાષા એ દરેકનો તથા ગ્રહણ અને ત્યાગ એ ઉભયનો ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર કાળ છે. એમનો પ્રયત્નના ભેદે ભેદ છે. ૩૬૫-થી-૩૭૨.

જેમ એક ગામથી બીજુ ગામ અન્તરરહિત છતાં ગ્રામાન્તર કહેવાય છે અથવા એક પુરૂષથી બીજો પુરૂષ પણ અન્તર રહિત છતાં પુરૂષાન્તર કહેવાય છે તેમ અહીં પણ એક સમય પછીનો બીજો સમય અન્તર રહિત છતાં એકાન્તર સમય કહેવાય છે. એ એકાન્તર સમયે એટલે દરેક સમયે ભાષા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૬૫.

કેટલાએક વ્યાખ્યાતાઓ એકેક સમયના અન્તરે ગ્રહણ અને નિસર્ગ માને છે. તેઓની એ માન્યતા અયોગ્ય છે. કારણ કે એથી તો અન્તરે અન્તરે છુટી પડેલી રત્નાવળીની પેઠે શબ્દ અને તેનુ શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય. વળી અન્તરે અન્તરે ગ્રહણ કરવાના સમયોમાં સર્વને સંભળાય નહિ. તેમજ "अणुसमयमविरहियं निरंतरं गिण्हइ" દરેક સમયે અવિરહિત

નિરન્તર ગ્રહણ કરે છે. એ સૂત્રથી આગમ વિરોધ પણ થાય. કેમકે એ સૂત્ર દરેક સમયે ગ્રહણ કરવાનુ પ્રતિપાદન-કરે છે, તો તેથી તે દરેક સમયે નિસર્ગ પ્રતિપાદન કરનાર પણ સમજી લેવુ. ગ્રહણ કરેલ હોય તેનો બીજા સમયે અવશ્ય નિસર્ગ થાય છે જ. ૩૬૬.

શિષ્ય—મહારાજ! પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-"सतर निसिरइ, नो निरतरं निसिरइ; एगेण समयेण गिण्हइ, एगेणं समयेण निसिरइ" એટલે સાન્તર મૂકે છે, નિરન્તર મૂકતો નથી; એક સમયે ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે મૂકે છે. આ સૂત્રથી અન્તર સહિત મૂકવાનુ આગમમાં કહ્યુ છે તેનુ કેમ? ૩૬૭

આચાર્ય.—अणुसमय ઇત્યાદિ પ્રથમ સૂત્રથી દરેક સમયે ગ્રહણ કરવાનુ કહ્યું છે, તેથી તેનો ત્યાગ પણ અન્તરરહિત દરેક સમયે થવો યોગ્ય છે; કેમકે-ગ્રહણ કરેલાનો બીજા સમયે અવશ્ય ત્યાગ થવો જોઇએ.

શિષ્ય—પન્નવણામાં તે જ સ્થળે ત્યાગ કરવાનુ પણ અન્તર સહિત કહ્યુ છે,-તેનું આપ શુ કહો છો? ૩૬૮

આચાર્ય—એમાં વિષયનો વિભાગ કરીને સમજવાનુ છે. ત્યા અન્તર સહિત ત્યાગ કરવાનુ કહ્યુ છે તે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે. કેમકે પ્રથમાદિ સમયે જે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરેલ હોય તે દ્રવ્ય તે જ સમયે ન નીકળે, પરન્તુ ગ્રહણના સમય પછી બીજા સમયે નીકળે છે. એટલે કે પહેલા સમયે ગ્રહણ કરેલ ભાષાદ્રવ્ય પહેલા સમયે ન નીકળે પણ બીજાસમયે નીકળે છે. એ જ પ્રમાણે બીજાસમયે ગ્રહણ કરેલા ત્રીજાસમયે, ત્રીજાસમયે ગ્રહણ કરેલા ચોથાસમયે ચોથાસમયે ગ્રહણ કરેલા પાંચમાસમયે નીકળે. આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ ત્યાગ કરવો તે અન્તર સહિત છે, કેમકે નહિ ગ્રહણ-કરેલાનો ત્યાગ થાય નહિ, પરન્તુ સમયની અપેક્ષાએ તો નિરન્તર થાય. બીજા આદિ સર્વ સમયોમાં ત્યાગ હોય છે જ. ૩૬૯.

શિષ્ય—જો એમ હોય તો ગ્રહણ પણ ત્યાગની અપેક્ષાએ અન્તર સહિત જ હોવુ જોઇએ.

આચાર્ય:—ના, ગ્રહણ સ્વતત્ર છે અને ત્યાગ તો ગ્રહણને પરતત્ર છે. કારણકે-"ગ્રહણ કર્યા સિવાય કદી પણ ત્યાગ થતો નથી" એવો નિયમ હોવાથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્યાગ સાન્તર કહ્યો છે, એટલે કે ગ્રહણ કર્યા પછી ત્યાગ થાય છે. પણ "ત્યાગ કર્યા સિવાય ગ્રહણ ન થાય" એવો નિયમ નથી. કેમકે પ્રથમ સમયે ત્યાગ સિવાય પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી ત્યાગ પરાધીન છે. અને ગ્રહણ સ્વાધીન છે, તેથી ત્યાગ અન્તર સહિત કહ્યો છે. આ પ્રમાણે "संतरं निसिरइ" અન્તર સહિત નીકાળે છે, એ સૂત્રાવયવની વિષયવિભાગવડે વ્યવસ્થા છે, હવે "नो निरतरं निसिरइ" નીરન્તર ન નીકાળે" એ સૂત્રાવયવની વિષયવિભાગવડે વ્યવસ્થા કહીએ. નિરન્તર ન નીકળે એટલે નિરન્તર ત્યાગ થાય નહિ, તેમ ગ્રહણની સાથેજ ત્યાગ એમ યુગપત્ પણ થાય નહિ; પરન્તુ પૂર્વ સમયે ગ્રહણ અને ઉત્તર સમયે ત્યાગ એમ થાય છે. તથા एगेण समयेणं गिण्हइ, एगेण निसिरइ "એક સમયે ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે ત્યાગ કરે છે" આ સૂત્રાવયવનો ભાવાર્થ પણ ઉપર મુજબ સમજી લેવો. એટલે કે પ્રથમ એક સમયે ગ્રહણ જ કરે છે, ત્યાગ નથી કરતો, બીજા આદિ સમયથી આરભીને ત્યાગની પ્રવૃત્તિ થાય છે ને છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ કરે છે. ગ્રહણ નથી કરતો, કેમકે ભાષાનો અભિપ્રાય પછી શાન્ત થયેલો હોય છે. આ પ્રમાણે એ સૂત્રના

વિષયવિભાગની વ્યવસ્થાવડે પહેલા સમયે કેવળ ગ્રહણ છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ અને વચલા સમયોમાં ગ્રહણ તથા ત્યાગ બન્ને થાય છે. ૩૭૦.

ભાષાદ્રવ્યનુ ગ્રહણ ગ્રહણ કરેલાનો ત્યાગ અને ભાષા એ ત્રણેનો ભિન્ન ભિન્ન જઘન્યથી એક સમયનો કાળ છે; પરન્તુ ગ્રહણ અને ત્યાગ એ ઉભયનો ઉપરોક્ત દેખાડેલા ન્યાયે ગ્રહણ કર્યા પછી બીજા સમયે ત્યાગ કરીને મરનારને-અથવા વચન વ્યાપારથી ઉપ-રમ થયેલાને જઘન્યથી બે સમયનો કાળ છે.

શિષ્ય'—મોક્ષ એટલે ત્યાગ તે નિસર્ગ જ છે અને બોલાય તે ભાષા એ પણ નિસર્ગ કહેવાય છે તો પછી મોક્ષથી ભાષાનુ કાળમાન જુદુ કહેવાનુ શુ કારણ છે?

આચાર્ય—એ પ્રમાણે ભાષાને ભિન્ન ગ્રહણ કરીને એમ જણાવવુ છે કે-જે "બો-લાય તેજ ભાષા" અથવા "ભાષાદ્રવ્યનો ત્યાગ તેજ ભાષા" એનો કાળ જઘન્યથી એક સમય પ્રમાણ છે. પણ ગ્રહણ અને ત્યાગ એ ઉભય ભાષા ન કહેવાય, કેમકે તેનો તો જઘન્યથી બે સમયનો કાળ છે. વળી "બોલાય તે ભાષા" એ વ્યુત્પત્તિનો અર્થ કેવળ ગ્રહણમાત્રમાં ઘટે નહિ. તેથી તેને ભાષા કહેવાય નહિ. જો ભાષાને અહીં ભિન્ન કહી ન હોત તો ભાષાદ્રવ્યનુ ગ્રહણ અને ત્યાગ એ ઉભયને કોઇ ભાષા માની લે, કેમકે ગ્રહણમાં પણ યોગ્યતાએ ભાષાપણુ છે. પરન્તુ-એ પ્રમાણે માનવાથી "भासिज्जमाणा भासा" "બોલાય તે ભાષા" એ આગમવચનમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—જો એમ વિરોધ આવતો હોય તો મોક્ષ શબ્દ દૂર કરીને તેને સ્થાને ભા-ષાજ કહી દો, કેમકે ભાષા અને મોક્ષ બન્નેનો એકજ અર્થ થાય છે.

આચાર્ય'—તારૂ કહેવુ સત્ય છે, પરન્તુ કોઈ મન્દબુદ્ધિવાળો એમ માની લે કે-"ત્યા-ગનુ કાળમાન નથી કહ્યુ." તેવાઓના ઉપકાર માટે મોક્ષ એટલે ત્યાગ અને ભાષા એ બન્ને જુદાં કહી કાલમાન કહ્યાં છે.

એ પ્રમાણે ગ્રહણ-મોક્ષ-અને ભાષા એ ત્રણ તથા ગ્રહણ અને ત્યાગ એ ઉભય એ સર્વેનો ઉત્કૃષ્ટકાળ ભિન્ન ભિન્ન અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. તેટલા કાળ પછી યોગાન્તર પામે અથવા મૃત્યુ પામે. એ ઉત્કૃષ્ટકાળપ્રમાણમાં જે મહાપ્રયત્નવાળો હોય તેને નાનું અન્ત-ર્મુહૂર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે, અને જે અલ્પપ્રયત્નવાન હોય તેને મોટુ અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે. ૩૭૧-૩૭૨.

શિષ્ય:—પ્રથમસમયે કેવળ ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ જ થાય છે અને છેલ્લાસમયે કેવલ ત્યાગ જ કરાય છે એમ આપે કહ્યું તેતો ઠીક છે, પરન્તુ મધ્યના સમયોમાં ગ્રહણ અને ત્યાગ ઉભય કહ્યાં છે તે યોગ્ય નથી. કેમકે-

गहण-विसग्गपयत्ता परोप्परविरोहिणो कहं समए ?।
समए दो उवओगा न होज्ज, किंरियाण को दोसो ? ॥ ३७३ ॥
तिविहम्मि सरीरम्मी जीवपएसा हवंति जीवस्स ।
जेहि उ गिण्हइ गहणं तो भासइ भासओ भासं ॥३७४॥८॥

ગાથાર્થ'—ગ્રહણ અને ત્યાગ રૂપ પ્રયત્ન વિરોધી છે, તે એક સમયમાં કેવી રીતે થાય? ઉત્તર-એકસમયમાં બે ઉપયોગ ન થાય, પણ બે ક્રિયા થવામાં શો દોષ છે? ત્રણ

પ્રકારના શરીરોમાં જીવના પોતાના પ્રદેશો હોય છે, જેથી ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી વક્તા ભાષા બોલે છે. ૩૭૩-૩૭૪.

નિરન્તર ગ્રહણ અને ત્યાગ માનવાથી બીજા આદિ સમયોથી આરંભીને છેક છેલ્લાના પહેલા સમય સુધી ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બન્ને પ્રયત્ન દરેકસમયે સાથેજ થાય છે. ને તે પ્રયત્નો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક સમયમાં કેવી રીતે થઈ શકે?

આચાર્યઃ—ગ્રહણ અને ત્યાગમાં વિરોધ માનવો એ જ મોટી ભૂલ છે. કેમકે જો જે દ્રવ્યોનું ગ્રહણ થાય તે જ દ્રવ્યોનો તે જ સમયે ત્યાગ થતો હોય તો વિરોધ માની શકાય, પરન્તુ એવુ કંઈ થતુ નથી. પૂર્વ સમયે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યોનો પછીના સમયે ત્યાગ થાય છે અને ત્યાંજ નવાદ્રવ્યોનુ ગ્રહણ થાય છે. વલી વચમાં પુછે છે કે પ્રયત્ન ભલે અવિરોધી હો, પણ એક સમયે બે ઉપયોગની પેઠે બે ક્રિયાઓ ના હોય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ગ્રહણ, ત્યાગ એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એક સમયમાં સાથે થવામાં કંઇ હરકત નથી. કારણકે– "जुगव दो नत्थि उवओगा" એકી સાથે બે ઉપયોગ નથી. એ આગમવચનથી એક સમયમાં બે ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, પરન્તુ ઘણી ક્રિયાઓનો નિષેધ નથી કર્યો. "भंगियसुयं गणतो वट्टइ तिविहेऽवि झाणम्मि" ભંગજાલવાલા શ્રુતને ગણનાર ત્રણે પ્રકારના ધ્યાનમાં વર્તે છે. એ વચનથી મન-વચન-અને કાયાની પ્રવૃત્તિ એકજ સમયે માની છે. વળી આંગળી વિગેરેના સંયોગ-વિયોગાદિ રૂપ ક્રિયા, એકઠુ કરવુ કે જુદુ કરવુ તે રૂપ ક્રિયા, ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ ક્રિયા, ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓ એકજ સમયની અંદર ઘણે સ્થળે કહી છે. કોઈ વ્યક્તિ ડાબા હાથે ઘંટડી વગાડે, જમણા હાથે ધૂપ ઉખેવે દૃષ્ટિવડે જિનેશ્વરની પ્રતિમાદિનું દર્શન કરે, મુખથી શ્લોકાદિ બોલે ઈત્યાદિ ઘણી ક્રિયાઓ એક જ સમયમાં સાથે થતી પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તો પછી એક સમયમાં ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બે ક્રિયાઓ સાથે થાય તેમાં કાંઈ દોષ નથી. ૩૭૩.

પૂર્વે "કાયયોગવડે ગ્રહણ કરે છે" એમ કહ્યું છે, તે કાયયોગ ઔદારિકાદિ શરીરના પાંચ ભેદો હોવાથી પાંચ પ્રકારે ઠરે છે. એ પાંચ પ્રકારના યોગમાંથી એ ઔદારિકાદિ ત્રણ કાયયોગવડે વચનદ્રવ્ય ગ્રહણ થાય છે. કેમકે ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીરોમાં જીવના પ્રદેશો હોય છે, બીજામાં નથી હોતા. કેમકે તૈજસકાર્મણ શરીરો આત્મપ્રદેશમાં હોય છે પણ તેમાં આત્માના પ્રદેશો નથી હોતા આ કથનથી "ભિક્ષુનુ પાત્ર" ઇત્યાદિની પેઠે જીવ અને તેના પ્રદેશોનો ભેદ ન સમજો, એટલેકે ભિક્ષુનું પાત્ર જેમ ભિક્ષુથી ભિન્ન છે, તેમ જીવના પ્રદેશો ભિન્ન છે એમ નહિ. વળી આ ઉપરથી "આત્મા પ્રદેશ રહિત છે" એમ કહેનારાઓના મતનુ પણ ખંડન થયું સમજવુ. કેમકે "આત્મા પ્રદેશ રહિત છે" એ કથન યુક્તિ રહિત છે. જેમકે પગને તળીએ સંબંધ રાખનારા જીવપ્રદેશોનો મસ્તક સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રદેશો સાથે ભેદ છે કે અભેદ છે? જો ભેદ છે તો જીવ સપ્રદેશી કેમ ન કહેવાય! અને જો અભેદ હોયતો શરીરના બધાએ અવયવો એકરૂપ થવા જોઇએ, કેમકે અભિન્ન એવા તે જીવપ્રદેશો હોવાથી બધાએ મળી જવા જોઇએ. ઇત્યાદિ તર્કાનુસાર સમજી લેવુ. ઉપરોક્ત જીવપ્રદેશોવડે બોલવાનો અભિપ્રાય વિગેરે સામગ્રી થએથી ભાષાદ્રવ્યસમૂહ ગ્રહણ કરાય છે, અને તેવડે વક્તા શબ્દ બોલે છે. પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં, અથવા બોલવાની ઇચ્છાના અભાવે કોઈ બોલતુ નથી. અહીં "વક્તા બોલે છે," એ વાકયથી "જે બોલાતી હોય તે જ ભાષા છે" પણ તેની પહેલા અથવા પછી ભાષા કહેવાય નહિ. એ પ્રમાણે જણાવવા માટે મૂળમાં 'भासए भासं-ભાષાને બોલે છે એમાં ભાષા શબ્દગ્રહણ કર્યો છે. ૩૭૪.

શિષ્ય –કયા ત્રણ પ્રકારના શરીરથી સંબંધવાળા જીવપ્રદેશોવડે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરીને વક્તા બોલે છે? આના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ओरलिय-वेउव्विय-आहारओ गेण्हई मुयइ भासं ।
सच्चं सच्चामोसं मोसं च असच्चमोसं च ॥ ३७५ ॥ ९ ॥

सच्चा हिया सयामिह सतो मुणओ गुणा पयत्था वा ।
तव्विवरीआ मोसा मीसा जा तदुभयसहावा ॥ ३७६ ॥
अणधिकया जा तीसुऽवि सद्दो च्चिय केवलो असच्चमुसा ।
एया सभेयलक्खणसोदाहरणा जहा सुत्ते ॥ ३७७ ॥

कइहि समएहि लोगो भासाए निरंतरं तु होइ फुडो ।
लोगस्स य कइभाए कतिभाओ होइ भासाए ॥ ३७८ ॥१०॥

ગાથાર્થ—ઔદારિક-વૈક્રિય-અને આહારક શરીરવાન્ જીવ, સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષારૂપ ભાષાનાં દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે ને મૂકે છે. સત્પુરૂષોને હિતકારી તે સત્યભાષા, અહીં સત્ એટલે મુનિઓ-ગુણો-અથવા જીવાદિ પદાર્થો સમજવા સત્યથી વિપરીત તે મૃષા ભાષા, જે ઉભય સ્વભાવવાળી તે મિશ્રભાષા, અને જે એ ત્રણમાંથી એકેમાં ન કહી શકાય. પણ કેવળ શબ્દમાત્ર તે ચોથી અસત્યામૃષાભાષા. એના ઉદાહરણો લક્ષણપૂર્વક ભેદ સહિત સૂત્રમાં કહ્યાં છે. ૩૭૫ થી ૩૭૭. કેટલા સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે સંપૂર્ણ લોકવ્યાપ્ત થાય છે અને લોકના કેટલામાભાગને ભાષાનો કેટલામો ભાગ વ્યાપે છે? ૩૭૮

ઔદારિક-વૈક્રિય-અને આહારક શરીરવાન્ જીવ સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષારૂપ ભાષાદ્રવ્યની સંહતિ (સમૂહ) ને ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૭૫

સત્પુરૂષોને હિતકારી આરાધવાયોગ્ય એટલે યથાવસ્થિતવસ્તુની પ્રતીતિ કરાવનાર જે ભાષા તે સત્યભાષા. અહીં સત્ એટલે મુનિઓ, તેમને આ લોક-પરલોકમાં આરાધકહોવાથી મુક્તિ પમાડનાર છે માટે તે હિતકારી છે. અથવા સત્ એટલે મૂળગુણ ઉત્તરગુણરૂપ ગુણો અથવા જીવઅજીવાદિ પદાર્થો. તેમનુ અવિપરીત-સત્ય પ્રરૂપણ કરવાથી જે ભાષા હિત કરનાર છે તે સત્યભાષા કહેવાય છે. એથી વિપરીતસ્વરૂપવાળી ભાષા તે મૃષાભાષા. એ ઉભયસ્વભાવવાળી ભાષા તે સત્યામૃષા-મિશ્રભાષા. અને સત્ય મૃષા તથા સત્યામૃષા એ ત્રણે પ્રકારની ભાષાથી વિલક્ષણ કોઇને આમંત્રણ કરવુ આજ્ઞા કરવી ઈત્યાદિ સંબંધી કેવળ વ્યવહારિક શબ્દમાત્રની પ્રવૃત્તિરૂપ ભાષા તે ચોથી અસત્યામૃષા ભાષા કહેવાય છે. આ ચારે પ્રકારની ભાષાઓના ભેદ લક્ષણ તથા ઉદાહરણ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ વિગેરે સૂત્રમાં વિસ્તારથી કહેલ છે. વિશેષ જાણવાની જીજ્ઞાસાવાળાએ ત્યાંથી જોઈ લેવુ. અહીં ભાષાદ્રવ્યનુ ગ્રહણ-વિસર્જન કરવા સંબંધી વિચારવાનુંજ પ્રસ્તુત છે, તેથી ભાષા સંબંધી વિશેષ વિચાર નથી કહેતા. ૩૭૬-૩૭૭

શિષ્ય:-ઔદારિક શરીરવાન્ જીવ ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરેછે અને મૂકે છે. એમ આપે કહ્યું. પણ એ મૂકેલી ભાષા કેટલા ક્ષેત્ર સુધી વ્યાપે છે? જો સર્વ લોકપર્યન્ત વ્યાપે છે એમ કહેતા હો તો આપે પહેલાં કહ્યું છે કે-બાર યોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલો

શબ્દ મન્દપરિણામવાળો થઈ જવાથી સંભળાતો નથી. હવે આમાં પૂછવાનું એ છે કે બાર યોજન કરતાં વધારે દૂરથી ભાષાદ્રવ્ય આવે છે કે નહિ? જો આવતાં હોય, તો વિષયની મર્યાદામાં નિરન્તરપણે જેવું એ દ્રવ્યનું વાસના સામર્થ્ય છે તેવું સામર્થ્ય એ મર્યાદાની બહાર પણ છે કે નહિ? કેટલાક દ્રવ્યનું સમગ્ર લોકની વ્યાપ્તિ પર્યન્ત એવું સામર્થ્ય છે એમ કહેતા હો તો કેટલા સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થાય છે? અને લોકના કેટલામા ભાગે ભાષાદ્રવ્યનો કેટલામો ભાગ હોય છે? ૩૭૮

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યશ્રી નિર્યુક્તિની ગાથાથી આપે છે.

चउहिं समएहि लोगो भासाए निरंतरं तु होइ फुडो।
लोगस्स य चरिमंते चरिमंतो होइ भासाए ॥ ३७९ ॥ ११ ॥

कोई मंदपयत्तो निसिरइ सयलाई सव्वदव्वाइं।
अन्नो तिव्वपयत्तो सो मुंचइ भिंदिउं ताई ॥ ३८० ॥
गंतुमसंखेज्जाओ अवगाहणवग्गणा अभिन्नाइं।
भिज्जंति धंसमेंति य संखिज्जे जोअणे गंतुं ॥ ३८१ ॥
भिन्नाइं सुहुमयाए अणंतगुणवड्ढिआइं लोगंतं।
पावंति पूरयंति य भासाएँ निरंतरं लोगं ॥ ३८२ ॥
जइणसमुग्घायगइ इयँ केईभासंति चउहिं समएहिं।
पूरइ सयलो लोगो अन्ने उण तीहिं समएहिं ॥ ३८३ ॥
पढमसमए च्चिय जओ मुक्काई जंति छद्दिसिं ताई।
बितियसमयम्मि ते च्चिय छ डुंडा होंति छ म्मंथा ॥ ३८४ ॥
मंथंतरेहिं तइए समए पुन्नेहिं पूरिओ लोगो।
चउहिं समएहिं पूरइ लोगंते भासमाणस्स ॥ ३८५ ॥
दिसि विद्वियस्स पढमोऽतिगमे ते चेव सेसया तिन्नि।
विदिसि द्वियस्स समया पंचातिगमम्मि जं दोण्णि ॥ ३८६ ॥
चउसमयमज्झगहणे ति-पचगहणं तुलाइमज्झस्स।
जह गहणे पज्जंतग्गहणं चित्ता य सुत्तगई ॥ ३८७ ॥
कत्थइ देसग्गहणं कत्थइ घेप्पंति निरवसेसाइं।
उक्कम-कमजुत्ताइं कारणवसओ निउत्ताइं ॥ ३८८ ॥
चउसमयविग्गहे सति महल्लबंधम्मि तिसमओ जह वा।
मोत्तुं ति-पंचसमए तह चउसमओ इह निबद्धो ॥ ३८९ ॥
होइ असंखेज्जइमे भागे लोगस्स पढम-बितिएसु।
भासाअसंखभागो भयणा सेसेसु समएसु ॥ ३९० ॥

ગાથાર્થ:—કોઇકની ભાષા ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમોભાગ વ્યાપ્ત હોય છે. કોઇ મંદપ્રયત્નવાળો સંપૂર્ણ સર્વ દ્રવ્ય મૂકે છે, અને કોઇ તીવ્ર પ્રયત્નવાળો તે દ્રવ્યો ભેદીને મૂકે છે. અભિન્ન દ્રવ્યો અસંખ્યાતી અવગાહનાવર્ગણા પર્યન્ત જઇને ભેદાય છે અને સંખ્યાત યોજન ગયા પછી નાશ પામે છે. ભિન્ન દ્રવ્યો સૂક્ષ્મપણાને લીધે અનન્તગુણવૃદ્ધિ પામીને લોકાન્તપર્યન્ત જાય છે, અને ભાષાવડે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે છે. જૈનસમુદ્ઘાતની ગતિએ ચાર સમયવડે સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે એમ કેટલાક કહે છે; અને બીજા કેટલાએક ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે એવુ કહે છે. પ્રથમ સમયે મૂકેલા દ્રવ્યો છએ દિશામાં જાય છે, તે દ્રવ્યો બીજા સમયે દંડભૂત થઇને છ મન્થાનરૂપ થાય છે અને ત્રીજા સમયે એ મન્થાનનાં આન્તરાં પૂરાવાથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે. તથા લોકાન્તે રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યવડે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. દિશામાં રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યવડે પહેલા સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ થાય છે, અને બાકીના ત્રણ સમયે હવે કહેવાશે તેમ સમજવુ. વિદિશામાં રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યથી પાંચ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. કેમકે તેમને ત્રસનાડીમાં પેસતાં બે સમય લાગે છે. જેમ ત્રાજવાના મધ્ય ભાગને ગ્રહણ કરવાથી આદ્યન્ત ભાગ ગ્રહણ થાય છે. તેમ ચાર સમયરૂપ મધ્યને ગ્રહણ કરવાથી આદ્યન્તવર્તિ ત્રણ અને પાંચ સમય પણ ગ્રહણ થાય છે. કારણકે સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર છે. સૂત્રમાં કોઇક સ્થળે દેશથી ગ્રહણ થાય છે, કોઇક સ્થળે સંપૂર્ણ ગ્રહણ થાય છે અને કોઇ વખત કારણવશાત્ ક્રમરહિત અને ક્રમસહિત પણ સૂત્રો યોજાય છે. જેમ ચાર સમયયોનો વિગ્રહ છતાં (ભગવતીજીમાં) મહાબધોદ્દેશકની અંદર ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે, તેમ અહીં પણ ત્રણ તથા પાંચ સમય મૂકીને ચાર સમયે લોકવ્યાપ્તિ કહી છે. પહેલા અને બીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે, તથા બાકીના સમયોમાં ભજના હોય છે. ૩૭૯-થી-૩૯૦.

કોઇકની ભાષાથી ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમોભાગ હોય છે. ૩૭૯.

કોઇ હૃદયના રોગથી મંદપ્રયત્નવાળો વક્તા સંપૂર્ણ એવાં ભાષાદ્રવ્યો—નહી ભેદ પામેલાં એવાં મૂકે છે, અને કોઇ નીરોગી વક્તા તીવ્રપ્રયત્નવાલો ગ્રહણ અને ત્યાગના પ્રયત્નવડે તે ભાષાદ્રવ્યને ભેદી-સૂક્ષ્મ ટુકડા કરીને મૂકે છે. ૩૮૦.

એકેક ભાષાદ્રવ્યના જે સ્કંધ છે તેના આધારભૂત એવો અસંખ્યેયપ્રદેશાત્મક ક્ષેત્રવિભાગ તે અવગાહના કહેવાય. એવી અવગાહનાનો સમુદાય એટલે અનન્તભાષાદ્રવ્યના સ્કંધના આધારભૂત ક્ષેત્રવિશેષરૂપ અવગાહનાઓનો સમુદાય તે અવગાહનાવર્ગણા કહેવાય. એવી અસંખ્યાતી અવગાહનાવર્ગણા ગયા પછી મંદપ્રયત્નવાળા વક્તાએ મૂકેલા ભાષાદ્રવ્યો ભેદાય છે, અને તે પછી સંખ્યાતા યોજન ગયા બાદ એ ભાષાદ્રવ્યમાંથી ભાષાપરિણામ નાશ પામે છે. એ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ભાષાપદની અંદર પણ કહ્યુ છે કે-"जाइं अभिन्नाइं निसिरइ, ताइं असंखेज्जाओ ओगाहणवग्गणाओ गन्ता भेयमावज्जंति, संखिज्जाइं जोयणाइं गन्ता विद्धंसमागच्छंति।" જે નહી ભેદાએલા પુદ્ગળો નીકળે છે તે અસંખ્યાત અવગાહનાવર્ગણા જઇને ભેદ પામે છે, તથા સંખ્યાતા યોજન જઇને ધ્વંસ પામે છે."

મહાપ્રયત્નવાળો વક્તા પ્રથમથી જ જે ભેદાએલાં ભાષાદ્રવ્ય મૂકે છે તે સૂક્ષ્મ અને ઘણા હોવાથી અનન્તગુણા વધીને છએ દિશાઓમાં લોકાન્તપર્યન્ત જાય છે, અને પરાઘાતદ્વારા

વાસનાવિશેષથી જે દ્રવ્યસમૂહમાં ભાષાપરિણામ ઉત્પન્ન થયો હોય તેવી ભાષાવડે કરીને શેષ સમસ્ત લોકને આગળ કહેવાશે તેવા ન્યાયે કરીને ત્રણઆદિસમયે પૂર્ણ થાય છે. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે-" जाइं भिन्नाइं निसिरइ, ताइ अणंतगुणपरिवड्डीए परिवड्ढमाणाइं लोयंतं फुसंति। જે દ્રવ્યો ભેદાએલાં નીકળે છે તે અનન્તગુણવૃદ્ધિએ વધીને લોકાન્તને સ્પર્શે છે. ૩૮૧-૮૩૨.

જૈનસમુદ્ઘાત (કેવળી સમુદ્ઘાત)ની ગતિવડે ચારસમયે સકળલોકપૂર્ણ થાય છે અર્થાત્ "પહેલા સમયે દંડ, બીજા સમયે કપાટ, ત્રીજા સમયે મન્થાન, અને ચોથા સમયે સમગ્ર લોક વ્યાપ્ત થાય છે." એ પ્રમાણે કેવળીસમુદ્ઘાતના ક્રમથી સમગ્રલોક ચાર સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે પૂરાય છે એમ કેટલાએક કહે છે, પણ તે યોગ્ય નથી, એ સંબંધી આગળ વિવેચન કરાશે. વળી બીજા કેટલાએક ત્રણ સમયે સર્વ લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂરાય છે એવું કહે છે. ૩૮૩ તે એવી રીતે કે-લોકના મધ્ય ભાગમાં રહેલા કોઈ મહાપ્રયત્નવાન્ વક્તાએ મૂકેલાં ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયેજ છએ દિશામાં જાય છે. કેમકે જીવ અને સૂક્ષ્મપુદ્ગલોની ગતિ શ્રેણિના અનુસારે હોય છે. તે પછી બીજા સમયે છએ દિશામાં ગએલા દંડરૂપ દ્રવ્યો ચારે દિશામાં શ્રેણિના અનુસારે વાસિતદ્રવ્યોથી ફેલાઇને છ મંથાનરૂપ થાય છે, અને તે પછી ત્રીજા સમયે મન્થાનના આન્તરાં પૂરાવાથી સર્વલોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે. તથા સ્વયંભૂરમણસમુદ્રના છેલ્લા છેડાવાલા લોકાન્તે એટલે અલોકની અત્યન્ત નજીક રહીને બોલનારના અથવા ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહીને બોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી ચાર સમયે સમગ્ર લોકપૂર્ણ થાય છે. ૩૮૪-૩૮૫. ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાંથી કોઇપણ દિશામાં રહેલ બોલનારનાં ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ કરે છે અને બાકીના સમયોમાં કેમ થાય છે તે આગળ (૩૯૦ મી ગાથાના વિવેચનમાં કહેવાશે.) અને લોકાંતે પણ ચારે દિશામાંથી કોઇપણ દિશામાં રહેલા બોલનારના ઉર્દ્ધ અધોલોકની સ્ખલનાથી ભાષાનાં દ્રવ્યો પ્રથમ સમયે લોકમધ્યે પ્રવેશ કરે છે. અને બાકીના ત્રણ સમયની ભાવના આગળ કહેવાશે તે પ્રમાણે સમજવી.

ત્રસનાડીની બહાર કોઈપણ વિદિશામાં રહીને બોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થવામાં પાંચ સમય લાગે છે. પહેલા સમયે વિદિશામાંથી નીકળેલાં ભાષાદ્રવ્યો લોકનાડીની બહાર દિશાઓમાં આવે છે, બીજા સમયે લોકનાડીની મધ્યમાં આવે છે, એ રીતે લોકનાડી અથવા ત્રસનાડીમાં પેસતાં બે સમય લાગે છે. બાકીના ત્રણ સમયની ભાવના ચાર સમયે લોકપૂર્ણ થાય છે તેમાં કહ્યા મુજબ સમજવી એ રીતે પાંચ સમયે લોક પુરાય છે. ૩૮૬

શિષ્યઃ- જો એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર અને પાંચ સમયે સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે તો પછી નિર્યુક્તિકારમહારાજે માત્ર ચાર સમયેજ સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે એમ શાથી કહ્યું ? ૩૮૭

આચાર્ય - જેમ ત્રાજવાની દાંડીને મધ્યભાગે ગ્રહણ કરવાથી તેના આદ્ય અને અન્ત બન્ને છેડા ગ્રહણ થઈ જાય છે. તેમ અહીં પણ ચાર સમયરૂપ મધ્યને ગ્રહણ કરવાથી આદ્યન્તવર્તિ ત્રણ અને પાંચ સમયનું ગ્રહણ પણ નિર્યુક્તિકારે કરેલુંજ સમજવું. કારણકે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. કોઇ સ્થળે સૂત્રમાં દેશ ગ્રહણ થાય છે અને કોઈ સ્થળે સંપૂર્ણ ગ્રહણ થાય છે, વળી કોઈ વખત કારણવશાત્ ક્રમરહિત અને ક્રમસહિત પણ સૂત્રો યોજાય છે. ૩૮૮ ઉદાહરણ તરીકે જેમ ચાર સમયનો વિગ્રહ છતાં ભગવતી-

સૂત્રના મહાબંધોદ્દેશકમાં ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે, તેમ અહીં પણ ત્રણ તથા પાંચ સમય મૂકીને નિર્યુક્તિકારે ચાર સમયે લોક વ્યાપ્ત કહી છે. એમાં કાંઈ દોષ નથી ૩૮૯

હવે ઉપર જે ત્રણ ચાર અને પાંચ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોકની વ્યાપ્તિ કહી છે, તેનો વિચાર કરીએ—

ચૌદરાજલોક ઉંચા એવા લોકના અસંખ્યાતમાભાગે પહેલા અને બીજા સમયે સર્વ-લોક વ્યાપિની ભાષાનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે. એટલે કે ત્રણસમયની વ્યાપ્તિમાં, ચારસમયની વ્યાપ્તિમાં ને પાંચ સમયની વ્યાપ્તિમાં, પહેલા અને બીજા સમયે અવશ્ય સર્વત્ર લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો પણ અસંખ્યાતમો ભાગજ હોય છે. વિશેષ નહિ, કેમકે ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમાં પહેલા સમયે છ દંડ થાય છે અને બીજા સમયે છ મન્થાન થાય છે, એ દંડાદિ લંબાઇમાં જો કે લોકાન્ત સ્પર્શી હોય છે તોપણ વક્તાના મુખથી નીકળેલ હોવાથી તેના અનુસારે જાડાઈમાં ચાર અંગુલાદિ પ્રમાણવાળા હોય છે, અને એ ચાર અંગુલાદિ પ્રમાણ તે તો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે જ છે. આ પ્રમાણે ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમાં પહેલા ને બીજા સમયે ભાષાનો અસંખ્યાતમો ભાગજ હોય છે. ચાર-સમયની વ્યાપ્તિમા પણ એમજ સમજવુ. એટલેકે પહેલે સમયે ભાષાદ્રવ્ય લોકના મધ્યમાં પેસે છે અને બીજા સમયે દંડોનો સદ્ભાવ છે તેથી એ પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગજ છે. પાંચ સમયની વ્યાપ્તિ તો સુખે સમજાય એવી છે. એટલેકે પહેલા સમયે ભાષાદ્રવ્ય વિદિશામાંથી આવીને દિશામા પ્રવેશ કરે છે. અને બીજા સમયે લોકના મધ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. એથી એ પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ છે. એ રીતે ત્રણ આદિ સમયની વ્યાપ્તિમાં સર્વત્ર પહેલા ને બીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યા-તમો ભાગ જ હોય છે. એ સિવાયના બાકીના ત્રીજા ચોથા ને પાચમા સમયે ભજના સમજવી. એટલેકે એ સમયોમાં કોઈ વખત લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો અસં-ખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે, વળી કોઇક વખત લોકના સંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો સંખ્યા-તમો ભાગ જ હોય છે અને કોઈ વખત સર્વલોક વ્યાપી હોય છે. જેમકે-ત્રણ સમયની વ્યાપ્તિમાં ત્રીજા સમયે ભાષા સર્વલોકમાં વ્યાપનાર હોય છે, ચારસમયની વ્યાપ્તિમાં ત્રીજા-સમયે લોકના સંખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે, કેમકે સ્વયંભૂર-મણના પશ્ચિમતટવર્તિ લોકાન્તે અથવા ત્રસનાડીની બહાર પશ્ચિમ દિશામાં રહીને બોલ-નાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્ય પહેલે સમયે ચાર અંગુલાદિ જાડાઇવાળો એક રાજ લાંબો દંડ થઇ તિર્છો થઇને સ્વયંભૂરમણના પૂર્વતટવર્તિ લોકાન્ત સુધી જાય છે. તે પછી બીજા સમયે એ દંડમાંથી ઉપર-નીચે ચૌદરાજ ઊંચો અને પૂર્વપશ્ચિમ તિર્છો એકરાજ પહોળો પરાઘાતવાસિત દ્રવ્યોનો દંડ થાય છે અને લોકના મધ્યમાં રહી બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્યના દક્ષિણ ને ઉત્તર દિશાથી પરાઘાતવાસિત દ્રવ્યના ચાર અંગુલાદિ જાડાઇવાળા ને એકરાજ પહોળા એ દંડ નીકળીને સ્વયંભૂરમણના દક્ષિણ-ઉત્તરવર્ત્તિલોકાન્ત સુધી જાય છે. આમ હોવાથી ચાર અંગુલાદિ જાડાઇવાળુ ને એકરાજ પહોળુ સર્વત્ર લોકના મધ્યમાં ગોળ છત્વર સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે થયા પછી ત્રીજા સમયે ઉર્ધ્વ-અધો વ્યવસ્થિત દંડમાંથી ચારે દિશામાં ફેલાએલો પરાઘાતવાસિતદ્રવ્યનો સમૂહ મંથાનરૂપે થાય છે, અને લોકના મધ્યમાં રહેલા સર્વ તરફ એકરાજ વિસ્તૃત છત્વરથકી ઉપર-નીચે ફેલાએલો વાસિતદ્રવ્યનો સમૂહ સમસ્ત ત્રસનાડીને પૂરી દે છે. આમ થવાથી ઉપર નીચે રહેલ દંડ અને મંથાનભાવે લોકની સંપૂર્ણ ત્રસનાડી પૂરાય છે. આટલુ ક્ષેત્ર એ લોકનો સંખ્યાતમો

ભાગ છે. અને તેથી કરીને ચાર સમયની વ્યાપ્તિના ત્રીજાસમયે લોકના સંખ્યાતમા ભાગે સર્વલોકવ્યાપિની ભાષાનો પણ સંખ્યાતમો ભાગ હોય છે એમ સિદ્ધ થયું.

પાંચ સમયની વ્યાપ્તિના ત્રીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે. કેમકે એ વ્યાપ્તિમાં દંડસમયથી તેનું અસંખ્યેય ભાગ વર્તિપણુ પૂર્વે કહેલુ છે, તથા ચાર સમયની વ્યાપ્તિમાં ચોથાસમયે મંથાનના અન્તર પૂરવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વલોકમાં વ્યાપે છે. અને પાંચસમયની વ્યાપ્તિમાં ચોથાસમયે લોકના સંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમો ભાગ હોય છે. એ વિચાર પણ પૂર્વે કહેલ છે, પરન્તુ પાચ સમયની વ્યાપ્તિમાં પાંચમા સમયે મન્થાનના અન્તર પૂરાવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વ લોકવ્યાપિ થાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ-ચાર-અને પાંચસમયે ભાષાદ્રવ્યની લોકવ્યાપિપણાની ભજના છે. આ સર્વ હકીકત મહાપ્રયત્નવાન વક્તાએ મૂકેલા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જાણવી. મન્દપ્રયત્નવાન્ વક્તાએ મુકેલા દ્રવ્યો તો લોકના અસંખ્યાતમાભાગેજ હોય છે, કેમકે દંડાદિના ક્રમથી તે દ્રવ્યોવડે લોકપૂર્ણ થતો નથી. ૩૯૦.

પૂર્વે કહેલી વાત જણાવે છે.

आपूरियम्मि लोगे दोण्हवि लोगस्स तह य भासाए ।
चरिमंते चरिमन्तो चरिमे समयम्मि सव्वत्थ ॥ ३९१ ॥
न समुग्घायगईए मीसयसवणं, मतं व डंडम्मि ।
जइ तोऽवि तीहिं पूरइ समएहिं जओ पराघाओ ॥ ३९२ ॥
जइणे न पराघाओ सजीवजोगो य तेण चउसमओ ।
हेऊ होज्जाहि तहिं इच्छा कम्मं सहावो वा ॥ ३९३ ॥
खंधोऽवि वीससाए न पराघाओ य तेण चउसमओ ।
अह होज्ज पराघाओ हवेज्ज तो सोऽवि तिसमइओ ॥ ३९४ ॥
एगदिसमाइसमए दंडं काऊण चउहिं पूरेइ ।
अन्ने भणंति, तंपि य नागम-जुत्तिक्खमं होइ ॥ ३९५ ॥

ગાથાર્થ:—લોકપૂર્ણ થએ લોકનો તથા ભાષાનો ચરમાંતે ચરમાંત સર્વત્ર છેલ્લા સમયે થાય છે. જૈનસમુદ્ઘાત (કેવળીસમુદ્ઘાત)ની ગતિએ માનીયે તો મિશ્ર શબ્દ ન શ્રવણ થાય, અને જો દંડમાં તારો મત માનવામાં આવે તોપણ પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યવડે ત્રણ સમયમાં લોકપૂર્ણ થાય છે. જૈનસમુદ્ઘાતમાં વાસના નથી, તે તો જીવનો વ્યાપાર છે તેથી ચાર સમય થાય છે. તેમાં ઇચ્છા-કર્મ-અથવા સ્વભાવ હેતુ છે. સ્કંધ પણ વિશ્રસાપરિણામે થાય છે તેમાં પરાઘાત નથી, તેથી ચાર સમયે લોક પૂર્ણ કરે છે, જો તેમા પરાઘાત હોય તો તે પણ ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ કરે. એક દિશામાં દંડ કરીને ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે. એમ બીજાઓ કહે છે, તે પણ આગમ અને યુક્તિથી સંગત નથી. ૩૯૧-થી-૩૯૫.

ત્રણ-ચાર અને પાંચ સમયે ભાષાવડે સમગ્ર લોક પૂર્ણ થવાથી તે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે અને ભાષાનો પણ પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે. કેમકે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે લોકનો છેડો આવવાથી ભાષા પણ ત્યાં પૂર્ણ થાય છે, તે પછી આગળ ધર્માસ્તિકાયના અભાવે તે ભાષાદ્રવ્યની ગતિ નથી થતી. અહીં જે

અન્ત કહ્યો છે તે પર્યન્તભાગે રહેલો અન્ત સમજવો પણ આદિમાં રહેલો અન્ત ન સમજવો. એજ કારણથી ચરિમાન્ત શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે. ૩૯૧

હવે ૩૮૩ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ જૈનસમુદ્‌ઘાત-કેવળીસમુદ્‌ઘાતની ગતિના અનુસારે ભાષાદ્રવ્યથી લોકપૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો સર્વ દિશાઓમાં મિશ્રશબ્દ સંભળાય નહિ. કેમકે કેવળી સમુદ્‌ઘાતમાં પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ-અધોદિશા તરફ જનારો દંડ થાય છે. તેવો દંડ ભાષાદ્રવ્યમાં પણ માનીએ તો ઉર્ધ્વ અને અધો એ બે દિશામાંજ મિશ્રશબ્દ સંભળાય, પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-અને દક્ષિણ દિશામાં ન સંભળાય. કારણકે એ દિશાઓમાં વિદિશાની પેઠે વક્તાએ મૂકેલા દ્રવ્ય જતાં નથી. માટે પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યજ સંભળાય. વળી સામાન્યથી "भासासमसेढीओ सद्दं जं सुणइ मीसयं सुणइ-ભાષાસમશ્રેણિથી જે શબ્દ સંભળાય છે તે મિશ્ર સંભળાય છે." આ કથનથી છએ દિશાઓમાં મિશ્રશબ્દ સાંભળવાનુ કહ્યુ છે. અથવા વ્યાખ્યાથી વિશેષ પ્રતિપત્તિ થાય એ ન્યાયથી ઉપરોક્ત કથન માન્ય કરીએ તો ઉપર-નીચે બે દિશામાં રહેલા દંડમાં જ મિશ્રશબ્દ સંભળાય અને બાકીની દિશાઓમાં પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યોજ સંભળાય એમ વિવાદની ખાતર ઉપરોક્ત મત માની લઇએ તોપણ એથી ત્રણ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોકપૂર્ણ થાય છે, ચાર સમયે પૂર્ણ નથી થતો. કેમકે ભાષાદ્રવ્યમાં વાસના સ્વભાવ હોવાથી તે દંડ ઉપર-નીચે જતા સામાન્યથો ચારે દિશામાં શબ્દયોગ્ય દ્રવ્યને વાસિત કરીને શબ્દપરિણામવાળા કરે છે, તે પછી બીજાસમયે મંથાન કરીને ત્રીજા સમયે અન્તર પૂર્ણ કરીને લોક પૂર્ણ કરે છે. એ રીતે ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. ૩૯૨.

શિષ્ય:—કેવળીસમુદ્‌ઘાતની પેઠે ભાષાદ્રવ્યથી પણ ચારસમયે લોક પૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામાં આવે તો કઇ દોષ છે?

આચાર્ય.—કેવળીસમુદ્‌ઘાતમા આત્મપ્રદેશોજ સ્વરૂપે લોકને પૂર્ણ કરે છે તેમાં કોઇનો પરાઘાત કે વાસના નથી, ને તેથી જ બીજાસમયે મંથાન નથી થતો પણ કપાટજ થાય છે. વળી કેવળીસમુદ્‌ઘાત એ જીવનો વ્યાપાર છે, તેથી લોકવ્યાપ્તિને અપેક્ષીને ચાર સમય કહ્યા છે.

શિષ્ય:—કેવળીસમુદ્‌ઘાતમા બીજા સમયે મંથાન કેમ ન થાય?

આચાર્ય —ત્યાં કેવળજ્ઞાનથી કેવળી ગુણ--દોષનો વિચાર કરીને બીજાસમયે મંથન નથી કરતા. અથવા ભવોપગ્રાહી કર્મના વશથી કે સ્વભાવથીજ તે વખતે મંથાન નથી કરતા, પણ કપાટ જ કરે છે, તે પછી ત્રીજાસમયે મંથાન કરીને ચોથાસમયે આંતરાં પૂરે છે. એ પ્રમાણે કેવળીસમુદ્‌ઘાતમાં લોક પૂર્ણ કરતાં ચાર સમય લાગે છે; પરન્તુ ભાષાદ્રવ્યની ગતિ શ્રેણિના અનુસારે થાય છે અને જે પરાઘાત સ્વભાવ છે તે લોકવ્યાપ્તિમાં હેતુ છે. તેથી પહેલાસમયે ઉર્ધ્વ-અધોગામી દંડ કરીને બીજાસમયે ચારે દિશામાં શ્રેણિના અનુસારે ગતિ થતી હોવાથી તે બીજાસમયે એ ભાષાદ્રવ્યનો મંથાનજ થાય છે. કારણકે-ઉર્ધ્વ-અધોગામી દંડવડે અન્યદ્રવ્યોને પરાઘાત થાય છે. વળી તેનો તેવો વાસકસ્વભાવ ને ભાષાદ્રવ્યો સર્વત્ર સુલભ હોવાથી બીજાસમયે મંથાન જ થાય, અને ત્રીજાસમયે મંથાનના અંતર પૂરાવાવડે સમગ્રલોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય. એ રીતે લોકપૂર્ણ થવામાં ત્રણ સમય લાગે પણ ચાર સમય ન લાગે. ૩૯૩

શિષ્ય.—જો એમ હોય, તો અચિત્ત મહાસ્કંધમાં જીવનો વ્યાપાર નથી, તોપણ તેનો

બીજા સમયે કપાટ કહ્યો છે, અને તેથી પ્રજ્ઞાપનાદિ સૂત્રમાં તેનાવડે લોક પૂર્ણ થતાં ચાર સમય કહ્યા છે, તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય.—અચિત્ત મહાસ્કંધ કેવળ વિશ્રસાપરિણામથી થાય છે, જીવપ્રયોગવડે થતો નથી એ વિશ્રસાપરિણામ વિચિત્ર હોવાથી તેમાં પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી. તેથી એ પ્રમાણે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. વળી એ દ્રવ્યોમા પરાઘાત સ્વભાવ નથી તેથી બીજા-દ્રવ્યોમા તે સ્વપરિણામ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, પરન્તુ પોતાના પુદ્ગળોવડે જ લોકને પૂર્ણ કરે છે. જો એમાં પણ પરાઘાતસ્વભાવ હોય તો તે પણ ત્રણ સમયે લોકને પૂર્ણ કરે; પરંતુ એમ નથી, તે કારણથી સિદ્ધાન્તમા અચિત્ત મહાસ્કંધ માટે ચાર સમય કહ્યા છે, અને ભાષાદ્રવ્યમા પરાઘાતસ્વભાવ હોવાથી લોક પૂર્ણ થવા માટે ત્રણ સમય કહ્યા છે. એટલી તે અચિત્ત મહાસ્કંધમાં ને આ શબ્દપુદ્ગલોની વ્યાપ્તિમાં વિષમતા છે. ૩૯૪.

આ સંબંધમાં કેટલાક એમ કહે છે કે પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ દિશામાં દંડ કરે છે અને બીજા સમયે ત્યાંજ મંથાન કરે છે, તથા અધો દિશામાં પુનઃ દંડ કરે છે, ત્રીજા સમયે ઉર્ધ્વ દિશાના મંથાનના અંતર પૂરે છે અને અધો દિશામાં મંથાન કરે છે, પછી ચોથા સમયે નીચેના અંતર પૂરીને સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ કરે છે. ઉપર મુજબ બીજાઓનું કથન યોગ્ય નથી. કેમકે આગમમાં એ પ્રમાણે કયાંઈ પણ જોયુ કે સાંભળ્યુ નથી. વળી તે યુક્તિસંગત પણ નથી. કેમકે શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા પુદ્ગળો શું એકજ દિશામાં ગતિ કરે છે ? બીજી દિશામાં નથી કરતા ? વક્તાના મુખ-તાલુ આદિના પ્રયત્નથી એ પ્રમાણે ગતિ થાય છે એમ કહેવામાં આવે. તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે કોઈ વખત વક્તા વિશ્રેણિ સન્મુખ રહીને વિશ્રેણિ તરફ ભાષના પુદ્ગળોને પ્રેરે, તો તેથી વિદિશામાં પણ એ પુદ્ગળો જાય. વળી એમ થવાથી પડહ આદિના શબ્દપુદ્ગળોને ચાર સમયનો નિયમ ન રહે. કેમકે એવા પુદ્ગળોને વક્તાનો પ્રયત્ન નથી, તેથી ગમે તેમ ગતિ કરે. માટે ઉપરોક્ત માન્યતા યુક્તિરહિત અને આગમ વિરૂદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૩૯૫.

હવે આભિનિબોધિક-મતિજ્ઞાનના પર્યાયો કહે છે.

ईहा अपोह वीमंसा, मग्गणा य गवेसणा ।
सण्णा सई मई पण्णा, सव्वं आभिणिबोहियं ॥ ३९६ ॥१२॥

होइ अपोहोऽवाओ सई धिई सवमेव मइ–पण्णा ।
ईहा सेसा, सव्वं इदमाभिणिबोहियं जाण ॥ ३९७ ॥
मइ–पन्ना–ऽभिणिबोहिय–बुद्धीओ होंति वयणपज्जाया ।
जा उग्गहाइसण्णा ते सव्वे अत्थपज्जाया ॥ ३९८ ॥
सवं वाऽभिणिबोहियमिहो–ग्गहाइवयणेण संगहियं ।
केवलमत्थविसेसं पइ भिन्ना उग्गहाईया ॥ ३९९ ॥
उग्गहणमोग्गहोत्ति य अविसिट्ठमवग्गहो तयं सवं ।
ईहा जं मइचेट्ठा मइवावारो तयं सवं ॥ ४०० ॥

अवगमणमवाउत्ति य अत्थावगमो तयं हवइ सव्वं ।
धरणं च धारणंति य तं सव्वं धरणमत्थस्स ॥ ४०१ ॥

ગાથાર્થ – ઇહા-અપોહ-વિમર્શ-માર્ગણા ગવેષણા-સંજ્ઞા-સ્મૃતિ-મતિ-અને-પ્રજ્ઞા એ સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે. અપોહ તે અપાય છે, સ્મૃતિ તે ધારણા છે, મતિ અને પ્રજ્ઞા એ સર્વ મતિજ્ઞાનજ છે. બાકીના નામો ઇહારૂપ છે. એ સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે. મતિ-પ્રજ્ઞા-આભિનિબોધિક-અને બુદ્ધિ એ સર્વ વચનપર્યાયો છે, તથા અવગ્રહાદિનામો છે, તે સર્વ અર્થપર્યાયો છે. અથવા ઈહા-અવગ્રહાદિવચન વડે સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન ગ્રહણ કરીએ છીએ. કેવળ અર્થવિશેષ પ્રતિ અવગ્રહાદિ ભિન્ન છે. ગ્રહણ કરવુ તે અવગ્રહ, એમ સામાન્યથી સર્વઅવગ્રહરૂપજ છે, અને ઇહા જે મતિની ચેષ્ટા છે, તેથી પણ તે સર્વ મતિનોજ વ્યાપાર છે. નિશ્ચય તે અપાય, એથી સર્વ અર્થ નિશ્ચયરૂપ છે. અને ધારી રાખવુ તે ધારણા, એથી સર્વ અર્થને ધારણ કરે છે. ૩૯૬-થી-૪૦૧

અન્વય-વ્યતિરેકી પદાર્થોની વિચારણા તે ઇહા, નિશ્ચય તે અપોહ, ઇહાની પછી અને અપાયની પહેલાં "મસ્તક ખજવાળવુ વિગેરે પુરૂષના ધર્મો અહીં ઘટે છે." એવો પ્રત્યય તે વિમર્શ, અન્વયધર્મનો વિચાર તે માર્ગણા, વ્યતિરેકધર્મનો વિચાર તે ગવેષણા, અવગ્રહની પછી થનાર મતિવિશેષ તે સંજ્ઞા, પૂર્વે અનુભવેલા અર્થના આલંબનથી થએલ પ્રતીતિ તે સ્મૃતિ, અર્થનો બોધ થયા છતાં કોઈ વખત સૂક્ષ્મ ધર્મની આલોચના કરવા રૂપ બુદ્ધિ તે મતિ. વિશિષ્ટક્ષયોપશમથી ઘણી વસ્તુ સંબંધી યથાવસ્થિત ધર્મની આલોચનારૂપ મતિ તે પ્રજ્ઞા. એ સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાનના જુદા જુદાં નામો છે. કોઇ વખત એમાં કિંચિત્ ભેદ જણાય છે, તો પણ ખરી રીતે આ સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાનજ છે. ૩૯૬

અપોહ એ મતિજ્ઞાનનો ત્રીજો ભેદ નિશ્ચયરૂપ અપાય છે. સ્મૃતિ તે ધારણાના ભેદપણાવડે કરીને અવયવના વિષે સમુદાયના ઉપચાર થકી ધારણા કહેવાય છે. મતિ અને પ્રજ્ઞા પણ મતિજ્ઞાનવિશેષજ છે. એ સિવાય વિમર્શ-માર્ગણા ગવેષણા ને સંજ્ઞા એ સર્વ ઇહાના અંતર્ભૂત છે, કેમકે તે સર્વનો ઇહામાજ અન્તર્ભાવ થાય છે. આ સર્વમા વિશેષધર્મથી કોઈ વખત ભેદ જણાય છે, તો પણ સામાન્યધર્મથી તો એ સર્વ આભિનિબોધકજ્ઞાનરૂપજ છે. એ સર્વમાંથી ઇહા-અપોહ વિગેરે કેટલાક અર્થપર્યાયો છે અને કેટલાક વચનપર્યાયો છે. ૩૯૭

જે શબ્દો વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિપાદન કરતા હોય, તે શબ્દો વસ્તુના વચનપર્યાયો કહેવાય છે, અને જે શબ્દો વસ્તુના એકદેશને કથન કરતા હોય તે શબ્દો અર્થપર્યાયો કહેવાય છે. મતિ-પ્રજ્ઞા-આભિનિબોધિક-અને-બુદ્ધિ આ ચાર શબ્દો મતિજ્ઞાનના વચનપર્યાયો છે, કેમકે એ શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. તથા ઈહા અપોહ વિગેરે શબ્દો છે. તે સર્વ અર્થપર્યાયો છે, કેમકે તે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકદેશને જણાવનારા છે. એ બધા અર્થપર્યાયો અને વચનપર્યાયો સામાન્યથી આભિનિબોધિક જ્ઞાનજ છે.

અથવા સર્વવસ્તુનુ કથન કરનારા શબ્દો તે વચનપર્યાયો, અને તે શબ્દોથી અભિધેય જે અર્થ તેના પોતાના ભેદો (જેમકે સુવર્ણના કંઠો-બાજુબંધ વિગેરે ભેદો છે) તે અર્થપર્યાયો છે. આ વ્યાખ્યાથી મતિ-પ્રજ્ઞા-અવગ્રહ-ઈહા-વિગેરે સર્વ શબ્દો મતિજ્ઞા-

નના વચનપર્યાયોજ છે. અને એ શબ્દોથી મતિજ્ઞાનના કહેવા યોગ્ય ભેદો તે સર્વ અર્થ-પર્યાયો છે.

પ્રથમ મતિ-પ્રજ્ઞા વિગેરે શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાન વાચી છે, અને અવગ્રહ-ઈહા વિગેરે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકદેશવાચી છે, એમ કહ્યું, હવે અવગ્રહ-ઇહા વિગેરે શબ્દો પણ સંપૂર્ણમતિજ્ઞાન વાચી છે, એમ જણાવવા માટે કહે છે. ૩૯૮

અથવા અવગ્રહ-ઇહા આદિ શબ્દોવડે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનજ ગ્રહણ થાય છે, પણ તેનો એકદેશ ગ્રહણ થાય છે એમ નહિ.

શિષ્ય—જો એમ હોય તો ઘણા પુરૂષોએ ઉચ્ચારેલા ઘટાદિ કેટલાએક શબ્દની પેઠે અવગ્રહાદિ સર્વ શબ્દો એકરૂપજ થવા જોઇએ.

આચાર્ય કેવળ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ શબ્દો ભિન્ન છે. એટલે કે ગ્રહણ કરવારૂપ અર્થવડે અવગ્રહ શબ્દ, ચેષ્ટારૂપ અર્થવડે ઇહા શબ્દ, નિશ્ચયરૂપ અર્થવડે અપાય શબ્દ અને ધારી રાખવારૂપ અર્થવડે ધારણા શબ્દ. એ સર્વશબ્દોથી આભિનિબોધિક જ્ઞાન જ ગ્રહણ થાય છે. એ રીતે ગ્રહણ કરવાદિરૂપ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ જ અવગ્રહાદિ શબ્દો ભિન્ન છે. વસ્તુત તો આભિનિબોધિક જ્ઞાનને જ જણાવનારા છે.

શિષ્ય —જો એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દોવડે સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન જ ગ્રહણ કરાય છે તો પછી અવગ્રહ-ઇહા-અપાય અને ધારણારૂપ આભિનિબોધિકજ્ઞાનના સર્વ-ભેદોની સંકરતા પ્રાપ્ત થશે. કારણકે તેમની વ્યુત્પત્તિપ્રમાણે દરેકમાં અવગ્રહાદિનુ સ્વરૂપ છે. એટલેકે અવગ્રહનુ સામાન્ય ગ્રહણ કરવારૂપ, ઈહાનુ વિચારણારૂપ ઇત્યાદિ સ્વરૂપ યથાયોગ્ય સર્વમાં છે.

આચાર્ય—કેવળ અર્થવિશેષને અપેક્ષીને અવગ્રહાદિ ભિન્ન ભિન્ન છે. એટલેકે સામાન્ય ગ્રહણ-વિચારણા-નિશ્ચય-અને ધારીરાખવારૂપ સામાન્ય સ્વરૂપ એ સર્વમાં અનુક્રમે હોવાથી અવગ્રહાદિશબ્દવડે અવગ્રહાદિ કહેવાય છે, તોપણ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ એ સર્વ જુદા જુદા છે. જેમકે અવગ્રહની અંદર જેવુ સામાન્ય અર્થનુ ગ્રહણ થાય છે, તેવુ ઇહામાં નથી થતુ, પરન્તુ તેનાથી વિશેષ વિશેષ અર્થ ગ્રહણ અનુક્રમે ઈહા-અપાય ને-ધારણામાં થાય છે. વળી જેવી મતિની ચેષ્ટા ઇહામાં થાય છે, તેવી બીજે નથી થતી, પણ તે કરતાં વિશેષ અપાય ને ધારણામાં થાય છે. અવગ્રહમાં તો સામાન્ય-પણે જ થાય છે તેમ જ અર્થનો નિશ્ચય પણ અપાય કરતાં ધારણામાં વિશેષ થાય છે, ઈહા અને અવગ્રહમાં એક બીજાથી વધારે સામાન્યપણે થાય છે. તથા અર્થને ધારી રાખવાનુ જેવું ધારણામાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ થાય છે તેવુ અવગ્રહ-ઇહા-ને અપાયમાં નથી થતુ. આ રીતે અવગ્રહણાદિ માત્ર સર્વને સમાન છતાં અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ ભિન્ન ભિન્ન છે. વળી એ અર્થવિશેષ આ અવગ્રહઆદિથી ગ્રાહ્ય છે એમ પહેલાં વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ. આ બીજી વ્યાખ્યા વૃદ્ધ સંમત છે, અને પ્રથમની વ્યાખ્યા યુક્તિસંગત છે, તેથી બન્ને વ્યાખ્યા નિર્દોષ છે. ૩૯૯

શિષ્ય:—અવગ્રહાદિ શબ્દવડે સંપૂર્ણ આભિનિબોધક જ્ઞાન કેવી રીતે ગ્રહણ કરાય છે?

આચાર્ય:—ગ્રહણ કરવુ કે અવગ્રહ, એ વ્યુત્પત્તિથી અવગ્રહ-ઈહા-આદિ ભેદવાળું સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાન અવગ્રહરૂપ જ છે, કારણકે જેમ અવગ્રહ કોઇપણ અર્થને ગ્રહણ

કરે છે તેમ ઈહા પણ કોઇક અર્થને ગ્રહણ કરે છે; એજ પ્રમાણે અપાય અને ધારણા પણ અર્થ ગ્રહણ કરે છે-જાણે છે. તથા મતિની ચેષ્ટા (વ્યાપાર) તે ઈહ-ચેષ્ટા કરવી એવી તેની વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન મતિના વ્યાપારરૂપ જ છે તેથી તે સર્વ સામાન્યપણે ઈહારૂપ જ છે. કેમકે અવગ્રહ અપાય ને ધારણા પણ સામાન્યથી મતિની ચેષ્ટારૂપ જ છે. ૪૦૦ વળી નિશ્ચય તે અપાય, એ વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાન અર્થનિશ્ચયરૂપ છે, કેમકે અવગ્રહ-ઇહા-અને ધારણામાં પણ સામાન્યપણે અર્થનો નિશ્ચય હોય છેજ. તેમજ ધારી રાખવુ તે ધારણા એ વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાન અર્થને ધારી રાખવારૂપ હોવાથી ધારણારૂપ છે, કેમકે અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાયમા પણ સામાન્યપણે અર્થધારી રાખવાપણુ હોય છે જ. આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દવડે સપૂર્ણ મતિજ્ઞાન ગ્રહણ કરાય છે. આથી પ્રથમ જે સકરતા દોષ આપ્યો હતો તે દૂર કર્યો. ૪૦૧

હવે આભિનિબોધિકજ્ઞાનનો વિષય કહે છે.

तं पुण चउव्विहं नेयमेयओ तेण जं तदुवउत्तो ।
आदेसेणं सव्वं दव्वाइ चउव्विहं मुणइ ॥ ४०२ ॥
आएसोत्ति पगारो ओहादेसेण सव्वदव्वाइं ।
धम्मत्थिआइयाइ जाणइ न उ सव्वभेएणं ॥ ४०३ ॥
खेत्तं लोगा–लोग कालं सव्वद्धमहव तिविहंति ।
पवोदइयाईए भावे जं नेयमेवइयं ॥ ४०४ ॥
आएसोत्ति व सुत्तं सुओवलद्धेसु तस्स मइनाणं ।
पसरइ तब्भावणया विणाऽवि सुत्तानुसारेणं ॥ ४०५ ॥

ગાથાર્થ —વળી તે (આભિનિબોધિક) જ્ઞાન જ્ઞેયના ભેદથી ચાર પ્રકારે છે, જેથી તેવડે તેના ઉપયોગવાલો જીવ આદેશથી સર્વ દ્રવ્યાદિ ચારે જાણે છે. આદેશ એટલે પ્રકાર તેમાં સામાન્ય આદેશે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યો જાણે છે, પણ તે સર્વભેદવડે કરીને નહિ. લોકાલોક પ્રમાણક્ષેત્ર, સર્વકાળરૂપ કાળ, અથવા ત્રણ પ્રકારે કાળ, અને ઔદયિકાદિ પાંચ ભાવ (સામાન્યથી જાણે) કેમકે એટલુ જ જ્ઞેય છે. અથવા આદેશ એટલે સૂત્ર, એ સૂત્રોપલબ્ધ અર્થમાં મતિજ્ઞાનીને શ્રુતોપયોગ વિના સૂત્રાનુસારે મતિજ્ઞાન પ્રસરે છે. ૪૦૨-થી-૪૦૫.

આભિનિબોધિકજ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે, જો કે તેના અવગ્રહાદિ ભેદ પૂર્વે કહ્યા છે તોપણ અહી દ્રવ્યાદિ જ્ઞેયના ભેદે તેના ચાર પ્રકાર છે. એ માટે નન્દીસૂત્રમાં કહ્યુ છે કે:- "तं समासओ चउविह पन्नत्त, तजहा–दव्वओ, खेत्तओ, कालओ, भावओ, तत्थ दव्वओ णं आभिणिबोहियनाणी आदेसेणं सव्वदव्वाइ जाणइ, न पासइ" । તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન સક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યુ છે, દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ને ભાવથી. તેમાં આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળો દ્રવ્યથી આદેશે સર્વ દ્રવ્ય જાણે, પણ જુએ નહિ. ઈત્યાદિ એ પ્રમાણે આભિનિબોધિક જ્ઞાનમા ઉપયોગવાળો જીવ તે જ્ઞાનથી દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવને આદેશથી જાણે છે. તેથી આભિનિબોધિકજ્ઞાનના ચાર પ્રકાર છે. ૪૦૨

શિષ્ય:—આપ આદેશથી કહો છો, તેમાં આદેશ એટલે શુ ?

ભાવાર્થ:—આદેશ એટલે જાણવા યોગ્ય વસ્તુનો પ્રકાર. એ વસ્તુપ્રકારના બે ભેદ છે:—એક સામાન્યપ્રકાર અને બીજો વિશેષપ્રકાર, તેમાં સામાન્યપ્રકારે એટલે દ્રવ્યજાતિ સામાન્યવડે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે. જેમકે-અસખ્યેય પ્રદેશાત્મક, લોકવ્યાપી અમૂર્ત, જીવ તથા પુદ્ગળોને ગતિ કરાવવામા હેતુભૂત એવો ધર્માસ્તિકાય છે. આ પ્રમાણે કેટલાક પર્યાય વિશિષ્ટ છએ દ્રવ્યોને મતિજ્ઞાની જાણે છે, પણ સવ પર્યાયોથી વિશિષ્ટ તો કેવળી ભગવતથી જ જાણી શકાય છે. ૪૦૩.

લોકાલોક સ્વરૂપક્ષેત્રને કેટલાકપર્યાયયુક્ત સામાન્ય આદેશે-સામાન્ય પ્રકારે મતિજ્ઞાની જાણે છે, પણ વિશેષઆદેશે સર્વ પર્યાયયુક્ત નથી જાણતો. એજ પ્રમાણે કાળથી સર્વ-કાળ, અથવા અતીત-અનાગત-અને વર્તમાનરૂપ ત્રણ પ્રકારના કાળને પણ સામાન્ય આદેશે જાણે. તથા ભાવથી સર્વ ભાવોના અનન્તમાભાગને અથવા ઔદાયક-ઔપશમિક -ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-અને પારિણામિક એ પાચ ભાવોને સામાન્યઆદેશે મતિજ્ઞાની જાણે છે, એથી વિશેષ નહિ. કારણકે એનાથી એટલુ જ જાણી શકાય. અહીં ક્ષેત્ર અને કાળ સામાન્યથી દ્રવ્યમા અન્તર્ગત થાય છે તોપણ તે બન્નેનો ભેદપણે વ્યવહાર થતો હોવાથી જુદા કહ્યા છે. ૪૦૪

અથવા આદેશ એટલે સૂત્ર. એટલે સૂત્રાદેશવડે સૂત્રથી જણાતા અર્થોમાં મતિજ્ઞાનીને સર્વ દ્રવ્યાદિ વિષયવાળુ મતિજ્ઞાન થાય છે. શ્રુતથી ઉપલબ્ધ અર્થમાં જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન છે, તો તેને મતિજ્ઞાન કેમ કહેવાય? એવી શકા થતી હોય તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનુ કે શ્રુતોપયોગ સિવાય તેની વાસનામાત્રથીજ જે જ્ઞાન દ્રવ્યાદિમાં થાય છે તે સૂત્રાદેશે થયેલુ મતિજ્ઞાન છે. આ વાત પૂર્વે ૧૬૯ મી ગાથામાં કહી ગયા છીએ તેથી વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી ૪૦૫

હવે સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારવડે મતિજ્ઞાનનો વિચાર કરે છે.

संतपयपरूवणया दव्वपमाणं च खेत्त–फुसणा य ।
कालो य अंतरं भाग–भाव–अप्पा–बहुं चेव ॥४०६॥१३॥
संतंति विज्जमाणं एयस्स पयस्स जा परूवणया ।
गइयाइएसु वत्थुसु संतपयपरूवणा सा उ ॥ ४०७ ॥
जीवस्स व जं संतं जम्हा तं तेहिं तेसु वा पयइ ।
तो सतस्स पयाइं ताइं तेसुं परूवणया ॥ ४०८ ॥

ગાથાર્થ:—સત્પદપ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાળ, અન્તર, ભાગ, ભાવ અને અલ્પબહુત્વ (એ નવ દ્વારે મતિજ્ઞાન કહેવાશે.) સત્ એટલે વિદ્યમાન એ વિદ્યમાન પદની ગતિઆદિદ્વારોમા પ્રરૂપણા તે સત્પદપ્રરૂપણા અથવા જીવના વિદ્યમાન જે જ્ઞાનાદિ તેવડે અથવા તેઓને વિષે જે માટે વિચાર કરાય તે માટે તે વિદ્યમાન પદો છે. તેની અંદર મતિઆદિની જે પ્રરૂપણા તે સત્પદપ્રરૂણા. ૪૦૬-થી-૪૦૮

વિદ્યમાન અર્થની પ્રરૂપણા અટલે વિચારણા તે સત્પદપ્રરૂપણા કહેવાય. એવા વિદ્યમાન આભિનિબોધિકજ્ઞાનની ગતિઆદિદ્વારોમાં પ્રરૂપણા-વિચારણા કરાશે. તથા દ્રવ્યપ્રમાણ એટલે મતિજ્ઞાનવાળા, કેટલા જીવદ્રવ્યો એક સમયમાં મતિજ્ઞાન પામે? અથવા તે પામ

મળીને કેટલા હોય? એ પ્રમાણે દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવાશે. કેટલા ક્ષેત્રમાં મતિજ્ઞાની હોય? એવુ મતિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્ર કહેવાશે. મતિજ્ઞાની કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે? એ રીતે સ્પર્શના દ્વાર કહેવાશે. જ્યા અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય, અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશો પણ તેને અડકીને જે રહેલ હોય તે બધા સ્પર્શના કહેવાય. એટલો ક્ષેત્રમાં અને સ્પર્શનામાં તફાવત છે. મતિજ્ઞાનની સ્થિતિ કેટલી હોય? તેમ કાળદ્વાર કહેવાશે. એકવાર મતિજ્ઞાન પામ્યા પછી ફરી બીજીવાર મતિજ્ઞાન ક્યારે પામે? તેમ અન્તરદ્વાર કહેવાશે. શેષજ્ઞાનીઓના કેટલામાભાગે મતિજ્ઞાની હોય? એમ ભાગદ્વાર કહેવાશે. પાંચ ભાવોમાંથી મતિજ્ઞાની કયા ભાવમા હોય? તે ભાવદ્વાર કહેવાશે. તથા અલ્પબહુત્વદ્વાર કહેવાશે. ભાગદ્વાર કહેવાથી અલ્પ-બહુત્વદ્વાર કહેવાઈ ગયુ. એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટુ છે, કેમકે અહી તો મતિજ્ઞાનીઓનાં સ્વસ્થાનમાજ એટલે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અને હવે નવા પામતા હોય તેની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ છે, અને ભાગદ્વાર તો બાકીના બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિચારાય છે. એટલે એ દ્વારમાં ને આ દ્વારમા તફાવત છે ૪૦૬

હવે ગતિઆદિ દ્વારો ગણાવીને તેમાં જ્યાં મતિજ્ઞાન પામતા ન હોય અને પૂર્વે પામેલા પણ ન હોય, એમ ઉભય રીતે અભાવ હોય તેનો, તથા એ પામતા પામેલા અને તે ઉભય રીતે સદ્‌ભાવ હોય તેનો વિચાર કરે છે.

गइ–इंदिए य काए जोए वेए कसाय–लेसा य ।
सम्मत्त–नाण–दंसण–संजममुवयोग–माहारे ॥ ४०९ ॥१४॥
भासग–परित्त–पज्जत्त–सुहुम–सण्णी य भव्व–चरिमे य ।
पुव्वपडिवन्नए या पडिवज्जंते य मग्गणया ॥ ४१० ॥१५॥

एगिंदियजाईओ सम्मामिच्छो य जो य सव्वन्नू ।
अपरित्ता अभव्वा अचरिमा य एए सया सुण्णा ॥ ४११ ॥
वियलाऽविसुद्धलेसा मणपज्जवणाणिणो अणाहारा ।
असण्णी अणगारोवओगिणो पुव्वपडिवन्ना ॥ ४१२ ॥
सेसा पुव्वपवण्णा नियमा पडिवज्जमाणया भइया ।
भयणा पुव्वपवण्णा अकसाया ऽवेयया होंति ॥ ४१३ ॥

ગાથાર્થ – ગતિ-ઇન્દ્રિય-કાય-યોગ-વેદ-કષાય-લેશ્યા-સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-સંયમ-ઉપયોગ-આહાર-ભાષક-પ્રત્યેક-પર્યાપ્ત-સૂક્ષ્મ-સંજ્ઞી-ભવ્ય-અને ચરિમ એ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા પામતા તે બન્નેનો સદ્‌ભાવ અને તે બન્નેનો અભાવ એ ચાર બાબતનો વિચાર કરાશે. એકેન્દ્રિય જાતિ, સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્રદૃષ્ટિ), સર્વજ્ઞ, અપરિત્ત, અભવ્ય અને અચરિમ એ સર્વ હમ્મેશાં મતિજ્ઞાનથી રહિત છે. વિકલેન્દ્રિય-અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા-મન પર્યવજ્ઞાની-અનાહારી-અસંજ્ઞી-અને અનાકારોપયોગી એ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, (પામતા ન હોય) બાકીના અવશ્ય પૂર્વે પામેલા હોય, અને પામતાની તો ભજના હોય. તથા અકષાયી અને અવેદીમાં ભજનાએ પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે.૪૦૯-થી-૪૧૩.

ગતિઆદિ વીસદ્વારોમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા પામતા, બન્ને રીતે સદ્ભાવ અને અભાવ, એ ચાર બાબતનો વિચાર હવે કરાશે. તેમાં પ્રથમ ગતિઆદિ દ્વારોમાં હરકોઇ એકેંદ્રિય જાતિનો જીવ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે-“ उभयाभावो पगिंदिपसु सम्मत्तलद्धीए ” સમ્યક્ત્વલબ્ધિથી એકેદ્રિયમાં ઉભય રીતે પામેલા અને પામતા (જ્ઞાનનો) અભાવ છે. એ વચનથી એકેદ્રિય જીવો મતિજ્ઞાન પામતા નથી અને પૂર્વે પામેલા પણ નથી. કારણકે સમ્યક્ત્વવાળાનેજ જ્ઞાન હોય છે ઇન્દ્રિયદ્વારમાં એકેદ્રિય કાયદ્વારમાં પૃથ્વી-અપ્-તેજ-વાયુ ને વનસ્પતિ, તથા સૂક્ષ્મદ્વારમાં સૂક્ષ્મ એ સર્વ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. તેમજ “ सम्मामिच्छद्दिट्ठीणं भंते ! किं नाणी, अन्नाणी ? गोयमा ! નો नाणी, अन्नाणी ” હે ભગવન્ત ! મિશ્રદૃષ્ટિ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? ગોતમ ! તે જ્ઞાની નહી, પણ અજ્ઞાનિ છે. એ વચનથી સમ્યક્ત્વદ્વારમાં મિશ્રદૃષ્ટિ પણ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. એટલે કે એમાં કોઇ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા ન હોય, અને પામતા પણ ન હોય. તથા ઉપરોક્ત સર્વ દ્વારોમાં સર્વજ્ઞ કેવળી ભગવન્ત પણ મતિજ્ઞાન રહિતજ હોય છે. કેમકે ગતિદ્વારમાં સિદ્ધો સિદ્ધગતિમાં હોય છે, ઇન્દ્રિયદ્વારમાં અતીન્દ્રિય હોય છે, કાયદ્વારમા અકાયી, યોગદ્વારમાં અયોગી, લેશ્યાદ્વારમાં અલેશી, જ્ઞાનદ્વારમાં કેવળજ્ઞાની, દર્શનદ્વારમાં કેવળદર્શની, સંયમીદ્વારમાં નોસંયમીનોઅસંયમી પરીત્તદ્વારમાં નોપરીત્તનોઅપરીત્ત પર્યાપ્તદ્વારમાં નોપર્યાપ્તનોઅપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મદ્વારમાં નોસૂક્ષ્મનોબાદર સંજ્ઞીદ્વારમા નોસંજ્ઞીનોઅસંજ્ઞી અને ભવ્યદ્વારમાં નોભવ્યનોઅભવ્ય એ સર્વ સર્વજ્ઞ હોવાથી મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે મતિજ્ઞાન છદ્મસ્થનેજ હોય છે. તથા પરીત્ત-ભવ્ય-અને ચરમદ્વારમાં અપરીત્ત-અભવ્ય-અને અચરમ એ બધા મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાનથી શૂન્યજ હોય છે. એટલે તેઓમાં મતિજ્ઞાન પામતા નથી હોતા અને પામેલા પણ નથી હોતા. ૪૦૯-થી-૪૧૧.

હવે ગતિઆદિ દ્વારોમા મતિજ્ઞાનનેજ પામેલા છે અને પામે છે તેઓનો વિચાર કરે છે.

બેઇન્દ્રિય—તેઇન્દ્રિય ને ચૌરિન્દ્રિય એ વિકલેદ્રિય, તથા કૃષ્ણ નીલ ને કાપોત એ અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા, મનઃપર્યવજ્ઞાની, અનાહારી, અસંજ્ઞી ને અનાકારઉપયોગવાળા. એ સર્વ જો મતિજ્ઞાની હોય તો તે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પ્રતિપદ્યમાન એટલે પામતા ન હોય. જેમકે ઇન્દ્રિયદ્વારમાં કેટલાક વિકલેદ્રિયો જે સાસ્વાદન સમકિત સહિત પૂર્વભવથી આવે છે, તેમને પૂર્વ પ્રતિપત્તિની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન હોય, પરન્તુ કોઇપણ વિકલેદ્રિય પ્રતિપદ્યમાન ન હોય, કારણકે તેમને તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ નથી હોતી. લેશ્યાદ્વારમાં કૃષ્ણ-નીલ-ને કાપોત એ અશુદ્ધલેશ્યાવાળા પણ કેટલાક પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પામતા તો નજ હોય. કેમકે વિશુદ્ધલેશ્યાવાળાનેજ તેની નવી પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનદ્વારમાં સર્વ મનઃપર્યવજ્ઞાની પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય, કારણ કે સમ્યક્ત્વની સાથેજ મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોય છે, ને મનઃપર્યવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પછી અપ્રમત્તસંયતઅવસ્થામાં થાય છે. પણ કોઇક જીવને સમ્યક્ત્વ સહિત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છતાં મતિજ્ઞાનની સાથે મનઃપર્યવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થાય. જો એમ ન હોય તો અવધિજ્ઞાનીની પેઠે મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ નિશ્ચયનયના મતે પ્રતિપદ્યમાન હોય, આહારકદ્વારમા કેટલાએક અનાહારી દેવો વિગેરે પૂર્વભવથી સમકિત પામીને મનુષ્યાદિ ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા હોય, તેઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, પણ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય, કેમકે તે વખતે તેમને તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ ન હોય. સંજ્ઞાદ્વારમાં અસંજ્ઞીને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ. ઉપયોગદ્વારમાં કેટલાક અનાકાર ઉપયોગી પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય,

પ્રતિપદ્યમાન ન હોય, કેમકે મતિજ્ઞાન લબ્ધિસ્વરૂપ હોવાથી અનાકાર ઉપયોગમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય નહિ.

ઉપરોક્ત સિવાયના બાકીના ગતિદ્વારમાં નારકી વિગેરે, ઇન્દ્રિયદ્વારમાં પંચેન્દ્રિય, કાયદ્વારમાં ત્રસકાયા વિગેરે જાતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય, અને પ્રતિપદ્યમાનની તો ભજના જાણવી. એટલે કોઈ વખત મતિજ્ઞાન પામતા હોય અને કોઇ વખત પામતા ન પણ હોય, તથા કષાયદ્વારમાં અકષાયી અને વેદદ્વારમાં અવેદી એ ભજનાએ પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય એટલે છદ્મસ્થ હોય ત્યારે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય અને કેવળી હોય તો ન હોય. અને પ્રતિપદ્યમાન તો નજ હોય, કેમકે જેઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામ્યા હોય તેમનેજ ક્ષપકશ્રેણિ ને ઉપશમશ્રેણિની પ્રાપ્તિ હોય, અને તેજ અકષાયીને અવેદી હોય છે. ૪૧૨-થી-૪૧૩.

આ પ્રમાણે ભાષ્યકાર મહારાજે ગતિઆદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાનની સત્પદપ્રરૂપણા સંક્ષેપથી કરી. પણ શિષ્યજનના અનુગ્રહ માટે વૃત્તિકાર મહારાજ કંઇક વિસ્તારથી કહે છે. જેમકે-મતિજ્ઞાન છે કે નહિ? જો છે, તો તે કયા છે? ઉત્તરમાં ગતિઆદિ સ્થાનોમાં છે, તેમાં નારકી-તિર્યંચ-મનુષ્ય-ને દેવ એમ ગતિ ચાર પ્રકારે છે. એ ચારે ગતિમાં અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વ પ્રતિપન્ન નિશ્ચેથી હોય, અને પ્રતિપદ્યમાનની ભજના એટલે કોઈ વખત હોય અને કોઈ વખત ન હોય, મતિજ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રથમસમયે પ્રતિપદ્યમાન કહેવાય અને મતિજ્ઞાન પામ્યા પછીના બીજા આદિ સમયોમાં પૂર્વ પ્રતિપન્ન કહેવાય. એટલો પ્રતિપદ્યમાન અને પૂર્વપ્રતિપન્નમાં તફાવત છે. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં સિદ્ધાન્તના મતે એકેદ્રિયમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન કે પ્રતિપદ્યમાન એકે ન હોય, અને કર્મગ્રંથવાળાઓના અભિપ્રાયે તો લબ્ધિપર્યાપ્તા બાદર પૃથિવી-અપ્-ને વનસ્પતિ જે કરણ અપર્યાપ્તા હોય તેમને મતિજ્ઞાન પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે, એમ માને છે. કારણકે તેઓમાં સાસ્વાદનવાળાની ઉત્પત્તિ હોય છે. સિદ્ધાન્ત અને કર્મગ્રંથ ઉભયના મતે કરણઅપર્યાપ્તા એવા વિકલેન્દ્રિયો તો પૂર્વભવથી આવેલ સાસ્વાદનભાવને અપેક્ષીને પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાનવાળા હોય પરન્તુ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. તથા પંચેન્દ્રિય અવશ્ય પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે. પણ તેમાં પ્રતિપદ્યમાનની ભજના હોય છે.

કાયદ્વારમાં—પૃથિવી-અપ્-તેજ-વાયુ-વનસ્પતિ અને ત્રસકાય, એ પ્રકારે છ કાયા છે. તેમાં પ્રથમની પાંચ કાયમાં પ્રતિપદ્યમાન કે પૂર્વપ્રતિપન્ન એકે ન હોય, અને ત્રસકાયમાં તો પંચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ. યોગદ્વારમાં યોગ ત્રણ પ્રકારના છે તેમાં જેને મન-વચન-ને કાયા એ ત્રણે યોગ હોય તેમને પંચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ, મનોયોગ સિવાય બે યોગવાળાને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ. કેવળ કાયયોગવાળાને એકેદ્રિયની પેઠે સમજવુ. વેદદ્વારમાં સ્ત્રી-પુરૂષ-ને નપુંસક એ ત્રણે વેદે પંચેન્દ્રિયની પેઠેજ વિચારી લેવુ. તથા કષાયદ્વારે અનંતાનુબંધી ચારેને વિષેસાસ્વાદનને અંગીકાર કરીને પૂર્વપતિપન્ન પામીયે અને પ્રતિપદ્યમાન નથી હોતા. ને બારે કષાયને વિષે પંચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવુ. લેશ્યાદ્વારમાં ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ કૃષ્ણાદિ ત્રણ અશુભલેશ્યામાં પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાન હોય, પણ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. તથા તેજોઆદિ ત્રણ શુભલેશ્યામાં પંચેન્દ્રિયની પેઠે હોય.

સમ્યક્ત્વદ્વારમા નિશ્ચય અને વ્યવહારનયવડે વિચાર કરવાનો છે. તે આ પ્રમાણે.

વ્યવહારનયવાલો એમ માને છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાની છે તે સમ્યક્ત્વને અને જ્ઞાનનો પ્રતિપદ્યમાનક થાય છે-અને નિશ્ચયનયવાલો માને છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની-સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાનને પામે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ નહી-તે પ્રમાણે ભાષ્યકાર કહેછે.

सम्मत्त–नाणरहियस्स नाणमुप्पज्जइत्ति ववहारो ।
नेच्छइयनओ भासइ उप्पज्जइ नेहिं सहिअस्स ॥ ४१४ ॥

ववहारमयं जायं न जायए भावओ कयघडो व्व ।
अहवा कयपि कज्जइ कज्जउ निचं न य समत्ती ॥ ४१५ ॥
किरियावेफलं चिय पुव्वमभूयं च दीसए होंतं ।
दीसइ दीहो य जओ किरियाकालो घडाईणं ॥ ४१६ ॥

नारमे चिय दीसइ न सिवादद्धाए, दीसइ तदंते ।
इय न सवणाइकाले नाणं जुत्तं तदंतम्मि ॥ ४१७ ॥

ગાથાર્થ:—જે સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન રહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ વ્યવહારનય કહે છે; અને નિશ્ચયનય એમ કહે છે કે જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન સહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કરેલા ઘડાની પેઠે તત્ત્વથી થએલુ હોય તે કાર્ય થતુ નથી, જો કરેલુ પણ કરાતુ હોય, તો હમ્મેશાં કરે જાઓ, કદીપણ કાર્યની સમાપ્તિ નહિ થાય, એમ વ્યવહારનયનો મત છે કરેલુ કરવામાં ક્રિયા નિષ્ફળ થાય અને પૂર્વે નહિ થએલુ થતુ જણાય છે. તે વિરોધ થાય. વળી ઘટાદિનો ક્રિયાકાળ પણ દીર્ઘ જણાય છે. આરભમાં કાર્ય જણાતુ નથી, શિવકાદિ કાળે પણ જણાતુ નથી, પરન્તુ તેના અન્તે જણાય છે; માટે શ્રવણાદિ કાળે જ્ઞાન યુક્ત નથી પણ તેના અન્તે યુક્ત છે. ૪૧૪-થી-૪૧૭.

૪૧૪ મી ગાથાનો અર્થ મૂલ અર્થથી વધારે ટીકામાં કર્યો નથી. તેથી મૂલના અર્થ પ્રમાણે સમજવો.

વ્યવહારનયવાદી નિશ્ચયનયવાદીને કહે છે કે જો તુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની એવો જીવ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પામે છે એવુ માને છે. તો થએલુ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પુનઃ પણ થાય છે એમ થયુ. પરન્તુ જે થએલુ વિદ્યમાન હોય તે પુનઃ થતુ નથી અને કોઇથી કરાતુ પણ નથી. કારણકે જેમ પ્રથમ તૈયાર થએલો ઘડો ફરી બીજીવાર કરાતો નથી, તેમ એ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પણ ભાવથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને વિદ્યમાન હોવાથી ફરી થતા નથી. તે છતાં જો કરેલુ ફરી કરાય એમ માનો તો હમ્મેશાં કરે જાઓ, કદી પણ ક્રિયા બંધ નહી રહે. ક્રિયા બંધ ન રહેવાથી કાર્ય પણ કદી સમાપ્ત નહી થાય. અને એથી કરીને પ્રસ્તુત મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પણ અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. ૪૧૫

વળી જો " કરેલુ પણ કરાયછે " એમ માનીએ તો ઘટાદિકાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં ચક્રભ્રમણાદિરૂપ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, કેમકે તે ક્રિયાનુ કાર્ય તો પ્રથમથીજ વિદ્યમાન છે.

વિદ્યમાનકાર્યવાદમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ પણ છે. કેમકે પહેલાં મૃત્પિંડ અવસ્થામાં ઘટાદિ કાર્ય અવિદ્યમાન હોયછે. અને પછી કુંભાર આદિનો વ્યાપાર થયા બાદ તે ઘડાઆદિ કાર્ય થતું જણાય છે. આમ છતાં " વિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, " એમ કેમ કહેવાય ?

નિશ્ચય:—જે સમયે કાર્ય આરંભાય છે. તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ઉત્પન્ન થએલુ કાર્યજ કરાય છે, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળમાં ભેદ નથી

વ્યવહાર —ઉપર પ્રમાણે ત્હારા તરફથી કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યોનો અસંખ્યેયસમયાત્મક લાંબો ક્રિયાકાળ જણાય છે, તેથી જે સમયે ઘટાદિકાર્ય આરંભાય છે તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, પણ માટી લાવવી, તેનો પિંડ કરવો, ચક્રપર મૂકવો, શિવક સ્થાશ કોશઆદિક્રિયા કરવા વડે ઘણા કાળે ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

નિશ્ચય'—ભલે ક્રિયાકાળ લાંબો હોય, પરન્તુ કાર્ય તો ક્રિયાના આરંભ સમયે હોય છે.

વ્યવહાર:—એ કથનાનુસાર ક્રિયાના પ્રથમસમયેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થતુ હોય, તો તે ત્યાં જણાવુ જોઇએ. પણ તે વખતે તે જણાતુ નથી, તેમજ શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશુ-લાદિ કાળે પણ જણાતુ નથી, પરન્તુ ઘટાદિ કાર્યનો લાંબો ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પછી એટલે ઘટાદિ સંબંધી સર્વ ક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ ઘટાદિકાર્ય જણાય છે, તેથી ક્રિયા-કાળના અન્તેજ કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે, તે પહેલાં નથી હોતુ. એજ પ્રમાણે ગુરૂસમીપે સિદ્ધાન્ત શ્રવણ ચિન્તન-મનન આદિ ક્રિયાકાળે આભિનિબોધિક જ્ઞાન નથી થતુ, પણ તે શ્રવણાદિ ક્રિયાકાળના અન્તેજ હોય છે, અને તે જ્ઞાનોપયોગ પણ તેજ વખતે જણાય છે. એ રીતે ક્રિયાકાળે કાર્ય નથી, કેમકે તે વખતે ત્યાં તે જણાતુ નથી, પરન્તુ ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પછીજ કાર્ય થાય છે, કેમકે તે વખતે તે ત્યાં જણાય છે. આ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલુ ન ગણાય, કેમકે ક્રિયાકાળે તે પ્રાપ્ત થતુ હોય છે, અને નિષ્ઠા કાળે પ્રાપ્ત થયુ હોય છે. ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ અત્યન્ત ભિન્ન છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન પામે છે, પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની જીવ હોય તે તે પામે છે એમ નહી. ૪૧૪-થી ૪૧૭.

ઉપરોક્ત વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય જાણીને હવે નિશ્ચયનય તેનુ પ્રતિવિધાન કરવાને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે,

नेच्छइओ नाऽजायं जाइ अभावत्तओ खपुप्फं व ।
अह च अजायं जायइ, जायउ तो खरविसाणंपि ॥ ४१८ ॥
निच्चकिरियाइदोसा णणु तुल्ला, असइ कट्टतरगा वा ।
पुव्वमभूयं च न ते दीसइ किं खरविसाणंपि ? ॥ ४१९ ॥
पइसमउप्पण्णाणं परोप्परविलक्खणाण सुबहूणं ।
दीहो किरियाकालो जइ दीसइ किं च कुंभस्स ? ॥ ४२० ॥
अण्णारंभे अण्णं कह दीसउ, जह घडो पडारंभे ? ।
सिवकादओ न घडओ किह दीसउ सो तदद्धाए ? ॥ ४२१ ॥
अन्ते च्चिय आरद्धो जइ दीसइ तम्मि चेव को दोसो ? ।
अकय व संपइ गए किह कीरउ किह व एस्सम्मि ? ॥ ४२२ ॥

पइसमयकज्जकोडीनिरविक्खो घडगयाहिलासोऽसि ।
पइसमयकज्जकालं थूलमइ ! घडम्मि लाएसि ॥ ४२३ ॥

ગાથાર્થ:—નિશ્ચયનય કહે છે કે-નહિ થયેલુ કાર્ય અભાવરૂપ હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે થતુ નથી. જો નહિ થએલુ થતુ હોય તો ગધેડાનાં શીગડાં પણ થવાં જોઇએ. વળી નિત્યક્રિયા આદિ દોષો (તારામાં પણ) સમાન છે. અથવા અવિદ્યમાન કાર્યમાં તે દુસ્ત્યાજ્ય છે. તથા પૂર્વે નહિ થએલુ કાર્ય તને જણાય છે. તો શુ ગધેડાનાં શીગડાં પણ તને જણાય છે કે? દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિલક્ષણ ઘણા કાર્યોનો ક્રિયાકાળ જો દીર્ઘ જણાય તો એમાં ઘડાને શુ? જેમ પટના આરંભમા ઘટ નથી જણાતો તેમ અન્યકાર્યમાં અન્યકાર્ય કેમ જણાય? શિવકાદિ ઘટ નથી એટલે તે વખતે તે કયાથી જણાય? અન્ય સમયે આરંભેલ કાર્ય જો તે સમયે ન દેખાય તો એમાં શો દોષ છે? અથવા નહિ કરેલુ વર્તમાન સમય ગયા પછી કેવી રીતે કરાય? અને કેવી રીતે થાય? રે! સ્થૂલમતિ! દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા કાર્યની પરંપરાની અપેક્ષા વિના તુ ઘટના અભિલાષવાળો હોવાથી દરેક સમયના કાર્ય કાળને ઘટમાં લગાડે છે. ૪૧૮-થી-૪૨૩.

નિશ્ચયનયવાદી પૂર્વોક્ત અભિપ્રાય જાણીને વ્યવહારનયવાદીને કહે છે કે "કરેલા ઘડાની પેઠે થએલુ થતુ નથી." એમ જે તુ કહે છે, તેના પ્રતિવિધાનમાં અમે એમ કહીએ છીએ કે-"આકાશપુષ્પની પેઠે નહિ થએલુ થતુ નથી." એટલે કે આકાશપુષ્પની પેઠે અભાવરૂપ અવિદ્યમાન કાર્ય જો ઉત્પન્ન થતુ હોય તો અવિદ્યમાન એવા ગધેડાનાં શીગડાં પણ થવાં જોઇએ. કારણકે અભાવ તો ઉભયમાં સમાન છે ૪૧૮.

વળી અમારા વિદ્યમાનકાર્યવાદમાં નિત્યક્રિયાદિ દોષો જે તુ આપે છે તે દોષો તારા અવિદ્યમાનકાર્યવાદમાં પણ સમાન છે. કારણકે જો અવિદ્યમાન કાર્ય કરાય છે, તો હમ્મેશાં ક્રિયા કરે જાઓ કેમકે અવિદ્યમાન પણુ સર્વદા સમાન છે. પરન્તુ એમ કરવાથી એ કદી પણ અવિદ્યમાન એવા એકે કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થાય. માત્ર ગધેડાના શીગડા જેવા અવિદ્યમાન કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રિયા નષ્ફળ થશે. અથવા એ દોષો દુસ્ત્યાજ્ય છે કેમકે વિદ્યમાન કાર્યનુ કરવાપણુ તે કોઇપણ પર્યાયવિશેષથી સંભવે છે. લોકમાં પણ પર્યાયવિશેષ ધારણ કરવાની અપેક્ષા એજ વિદ્યમાન એવા આકાશાદિને કરવાનુ કહેવાય છે. જેમકે-અવકાશ કર, પીઠ કર, પગ કર, ઇત્યાદિ જે છે તેને માટેજ કરવાનુ કહેવાય છે. માટે વિદ્યમાન કાર્યજ કરાય છે. પણ ગધેડાના શીંગડા સમાન અવિદ્યમાન કાર્ય કોઇપણ પ્રકારે કરાતુ નથી.

વળી (૪૧૬ મી ગાથામાં) "પૂર્વે નહિ થએલુ થતુ જણાય છે." એમ જે તું કહે છે. તેમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં સર્વથા અવિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એમ માનીએ તો તદનુસાર ગધેડાનુ શીંગડુ પણ પહેલાં અવિદ્યમાન હોય તે પછીથી ઉત્પન્ન થતુ જણાવુ જોઇએ. કેમકે અવિદ્યમાનપણુ ગધેડાનાં શીંગડાં ને ઘટાદિ એ ઉભયમાં પણ સમાન છે. ૪૧૯.

તથા "ક્રિયાકાળ લાંબો જણાય છે" એમ જે તુ કહે છે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતાં પરસ્પર વિલક્ષણ ઘણાં કાર્યો જેવાં કે-માટી ખોદવી, તેને એકઠી કરવી, ગુણોમાં ભરવી, તે ગુણો ગધેડાની પીઠ પર મૂકવી, પાછી ઉતારવી, તેમાં પાણી નાખવું, તેને મસળીને પિંડ કરવો, તે પિંડ ચાક ઉપર મૂકવો, ચાક ભમાવવું, તે

પછી મૃત્પિંડના શિવક-સ્થાસ-કોશ કુશૂલ વિગેરે કાર્યો, એ સર્વ કાર્યોનો લાંબો ક્રિયાકાળ જણાય તો એમાં ઘટને શું ? અર્થાત્ દરેક સમયે ક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે અને મૃત્પિંડાદિ કાર્યો પણ ભિન્ન છે, ઘટાદિરૂપ કાર્ય તો છેલ્લી ક્રિયાના સમયેજ થાય છે. તેથી પ્રતિસમય જુદા જુદા અનેક કાર્યોનો લાંબો ક્રિયાકાળ હોય તેને છેલ્લી ક્રિયાના સમયે થનારા ઘટમાં કહેવો તે ખરેખર અજ્ઞાનતાજ છે. ૪૨૦

વળી " આરંભમાં કાર્ય જણાતું નથી. " એમ કહેવામાં તારો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે-માટી, ચક્ર, ચીવર, કુંભારઆદિ સામગ્રીની પ્રવૃત્તિના પ્હેલા સમયે પણ ઘડો કેમ જણાતો નથી ? ને જણાતો નથી માટે અવિદ્યમાન છે, અને પછી ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. એમ જો તારૂં કહેવું હોય તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે પ્રથમ આરંભ સમયે કંઇ ઘડો આરંભેલો નથી, પણ ચક્ર પર મૃત્પિંડારોપણ આદિજ આરંભેલ છે, તેથી અન્યકાર્યના આરંભમા અન્યકાર્ય કયાંથી જણાય ? નજ જણાય. જેમ પટરૂપ કાર્યના આરંભમાં ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું તેમ અહીં પણ સમજવું.

તથા " શિવકાદિકાળે ઘટ જણાતો નથી. " એમ જે તે કહ્યું છે. તે યોગ્યજ છે, કેમકે શિવકાદિ કંઇ ઘટરૂપ નથી, કે જેથી તે શિવકાદિક ઘટરૂપે જણાય. એ તો શિવકાદિનો કાળ છે, માટે તે વખતે ત્યાં ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું. અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્ય કાર્યનું દર્શન નજ થાય. ૪૨૧

" ક્રિયાના અન્તે કાર્ય જણાય છે " એમ જે તે કહ્યું છે. એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? અન્ત્યક્રિયા સમયે આરંભેલ કાર્ય જો અન્ત્યસમયેજ જણાય, તો એમાં નવાઈ જેવું શું ? આથી કરીને અન્ત્યસમયેજ કાર્ય જણાય છે, અન્યત્ર નથી જણાતું, અને તેથી પૂર્વે અવિદ્યમાન કાર્યજ કરાય છે, એમ શાથી કહે છે ? ખરી રીતે તો તે કાર્ય પ્રથમાદિ ક્રિયા સમયે આરંભેલું જ નથી, અને તેથી જણાતું પણ નથી; પરન્તુ અન્ત્યક્રિયા સમયે આરંભેલું છે, તેથી તે વખતે જણાય છે. વળી તે કાર્ય તે ક્રિયા સમયે કરાતું હોવાથી કરેલું જ છે, કેમકે સમય નિરંશ છે " જે કરાએલું છે તે વિદ્યમાનજ છે. " માટે વિદ્યમાનજ કરાય છે, અવિદ્યમાન નથી કરાતું. અને તેથી જે વિદ્યમાન હોય તેજ કરાય છે એમ સિદ્ધ થયું.

વળી જે સમયે કરાતું હોય, તેજ સમયે કરેલું ન માનીએ, અને નહિ કરાએલું વર્તમાન સમયે કરાતું જો માનીએ, તો તે વર્તમાન સમય વીત્યાબાદ કેવી રીતે કરાય ? કેમકે તે સમય નાશ પામતો હોવાથી અવિદ્યમાનજ છે. તથા ભવિષ્યકાળ પણ અનુત્પન્ન હોવાથી અવિદ્યમાન છે, તેથી અતીત અને ભવિષ્યકાળે પણ કેવી રીતે કાર્ય થાય ? નજ થાય.

વળી જો વ્યવહારવાદી એમ કહે કે-સર્વ ક્રિયાસમય ક્રિયમાણ કાળ છે. અને ત્યાં ક્રિયમાણ વસ્તુ નથી પરન્તુ ક્રિયા બંધ થયા પછીનો જે તરતનો સમય તે સમય કૃતકાળ છે, કેમકે ત્યાંજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે કરેલું હોય તેજ કરેલું કહેવાય, પણ કરાતું હોય તે કરેલું ન કહેવાય. વ્યવહારવાદીનું આ પ્રમાણે કહેવું ઠીક છે, પણ તે બાબતમાં અમે એને પુછીએ છીએ કે-તમારાથી ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે કે ક્રિયા વિના કરાય છે ? જો ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે, તો ક્રિયા અને કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કાળે શાથી રહે છે ? કેમકે ખદિરમાં છેદન ક્રિયા, અને પલાશમા તેના કાર્યભૂત છેદ થાય છે એમ કહેવું એ શોભાસ્પદ નથી. વળી ક્રિયાકાળે કાર્ય નથી થતું અને પછીથી થાય છે એમ

કહેવાથી તો એવુ થયુ કે નિર્ભાગિણી ક્રિયાજ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે. કે જે ઉત્પન્ન થતા કાર્યના વિઘ્નભૂત થાય છે; કારણકે જ્યાં સુધી એ ક્રિયા પ્રવર્તે છે ત્યાંસુધી બિચારૂ કાર્ય ઉત્પન્નજ નથી થતુ, પણ સ્હામી તે કાર્યના વિઘ્નભૂત થાય છે. આથી તો વ્યવહારવાદીના અભિપ્રાયે એવુ થયુ કે બુદ્ધિમાનો ક્રિયાનો આરંભ કરે છે તે કેવળ વિપરીતપણેજ આરંભે છે. વ્ય૦ અરે ક્રિયાજ કાર્ય તો કરે છે. પણ કેવળ ક્રિયા ઊપરમ થયાબાદ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે તો નિશ્ચયવાદી કહે છે કે અમે પૂછીએ છીએ કે કાર્યનો ક્રિયા સાથે શો વિરોધ છે? કે જેથી ક્રિયા કાર્ય કરે છે તો પણ ક્રિયાકાળ વીત્યા પછી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે? અને તે કાળે નથી થતુ? વળી ક્રિયા ઉપરમ થયા બાદ થનારૂ કાર્ય ક્રિયાના આરંભ સિવાય પણ કેમ નથી થતુ? કારણકે ક્રિયાનો અનારંભ અને ઉપરમ અર્થથી અભિન્ન છે.

હવે ક્રિયા વિના કાર્ય થાય છે, એવો બીજો પક્ષ માનીને કહેતા હો તો હિમવાન્-મેરૂ-સમુદ્ર વિગેરેની પેઠે ઘટાદિ કાર્યો પણ કર્યાસિવાય થએલા ગણવા, એટલે કે મેરૂઆદિની પેઠે ઘટાદિ પણ કારણભૂત ક્રિયાવિના થવાં જોઇએ. અને એથી તપ-સ્વાધ્યાય વિગેરે ક્રિયાઓ સાધુજનો જે મોક્ષ સાધવા કરે છે તે બધી નિરર્થકજ થાય, કારણકે ક્રિયા વિનાજ સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી મૂકભાવ ધારણ કરીને હાલ્યાચાલ્યા સિવાય નિરાકુલપણે ત્રણે ભુવનો શાંત રહી જાઓ, કેમકે ક્રિયાના આરંભ સિવાય આલોક અને પરલોક સંબંધી ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જશે. પરન્તુ એમ થતુ નથી, માટે ક્રિયાજ કાર્ય કરનારી છે, અને ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, પણ ક્રિયા ઉપરમ થયાપછી નથી થતુ. માટે કરાતુ હોય તેજ કર્યું, એમ માનવુ એ વધારે યુક્ત સંગત છે. ૪૨૨

જો ક્રિયાસમયે પણ કાર્ય છે તો તે ત્યાં કેમ જણાતુ નથી? જણાય છે એમ કહેતા હો, તો હુ તે કાર્ય કેમ નથી જોઈ શકતો? આ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનુ કે જે વસ્તુ જે સમયે આરંભાય છે તે વસ્તુ તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેજ જણાય છે, પરન્તુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવાળાઓથી બહારભૂત એટલા માટે સ્થૂલબુદ્ધિ-વાળાઓ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા કાર્યની પરંપરાના કાળને ઘટમા યોજે છે. એટલે કે માટીનો પિંડ કરવો, ચક્ર ભમાવવુ વિગેરે સમસ્ત ઉત્પત્તિકાળને ઘટનોજ કાળ માને છે. દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા મૃત્પિંડાદિ કાર્યોની પરંપરામાં અપેક્ષારહિત થઇને માટી-દંડ ચક્ર-ચીવર વિગેરે સામગ્રીમાં "ઘટ ઉત્પન્ન થશે" એવા અભિલાષયુક્ત હોવાથી દરેક સમયે શિવકાદિ જુદા જુદા કાર્યો ઉત્પન્ન થતાં જણાય છે, છતા તે કાર્યો તે પ્રમાણે તેને ઉત્પન્ન થતાં જણાતા નથી, પણ ઘટની ઉત્પત્તિના નિમિત્તભૂત આ સર્વ માટી વિગેરે સામગ્રી છે, એમ માનવાથી તે કાર્યોના અપેક્ષાવિના એ સર્વ કાર્યકાળ ઘટમાં યોજે છે, તેથી પૂર્વ ક્ષણોમાં અનુત્પન્ન ઘટને નહિ જોવાથી "ક્રિયાકાળે ઘટરૂપ કાર્ય હુ જોતો નથી" એમ કહે છે; પરન્તુ એમ નથી જાણતો કે છેલ્લી ક્રિયાસમયેજ ઘટ આરંભાય છે, પૂર્વક્રિયા કાળે તો શિવકાદિજ આરંભાય છે. તેથી કરીને અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ન જણાય એ સ્પષ્ટ છે. ૪૧૮-થી-૪૨૩.

હવે ઉપરોક્ત નિશ્ચયનયવાદીના કથન માટે પુન. વ્યવહારનયવાદી કહે છે.

को चरिमसमयनियमो पढमे च्चिय तो न कोरए कज्जं ।
नाकारणंति कज्जं तं चेवतम्मि से समए ॥ ४२४ ॥

उप्पाएऽवि न नाणं जइ तो सो कस्स होइ उप्पाओ ? ।
तम्मि व जइ अण्णाणं तो नाणं कम्मि कालम्मि ? ॥ ४२५ ॥
को व सवणाइकालो उप्पाओ जम्मि होज्ज से नाणं ।
नाणं च तदुप्पाओ य दोऽवि चरिमम्मि समयम्मि ? ॥ ४२६ ॥

ગાથાર્થ.—છેલ્લા સમયનો શો નિયમ છે ? કે જેથી પ્રથમસમયેજ કાર્ય નથી કરાતુ, કારણ વિના કાર્ય નથી થતુ, માટે તેના તેજ સમયે થાય છે. ઉત્પત્તિ કાળમાં પણ જો જ્ઞાન ન હોય, તો તે ઉત્પત્તિ કોની થાય ? અને જો ઉત્પત્તિ કાળમાં અજ્ઞાન છે તો જ્ઞાન ક્યા કાળમાં થશે ? અથવા કયો શ્રવણાદિ કાળ છે કે જેમાં તેને ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન થાય છે ? જ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ બન્ને છેલ્લા સમયે થાય છે ૪૨૪-થી-૪૨૬.

જુદા જુદા કાર્યો, જો પ્રથમસમયથી માંડીને આરંભાય છે, તો છેલ્લા સમયનો શો નિયમ છે ? કે જેથી અમુક-વિવક્ષિત કાર્ય પ્રથમ સમયે નથી કરાતુ. અને નહિ કરાવાથી તે ત્યાં નથી જણાતુ. અર્થાત્ પ્રથમ કાર્યની પેઠે તે વિવક્ષિતકાર્ય પણ ત્યાંજ કરાવુ જોઇએ અને જણાવુ જોઇએ. આના ઉત્તરમાં નિશ્ચયનયવાદી કહે છે કે-કારણવિના કાર્ય કદીપણ નથી થતુ. કારણવિનાનુ સ્વાભાવિકકાર્ય હમ્મેશાં વિદ્યમાન હોય અથવા અવિદ્યમાન હોય. વળી તે કારણ તે વિવક્ષિત કાર્યની ક્રિયાના અન્ત્ય સમયે નથી હોતુ, તેમ પ્રથમાદિ સમયોમા પણ નથી હોતુ, તે સમયોમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થતુ નથી અને જણાતુ નથી. વસ્તુત: ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, ક્રિયા બંધ પડયા પછી નથી થતુ; જો એમ ન માનવામાં આવે તો પ્રસ્તુત આભિનિબોધિક જ્ઞાનના સંબંધમાં પણ એ પ્રમાણે થાય છે તેનુ કેમ ? ૪૨૪

એટલે કે કાર્યોત્પત્તિના હેતુભૂત જે ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાવિશેષ તેમાં પણ મતિજ્ઞાન ન માનીએ, અર્થાત્ ક્રિયમાણ અવસ્થામાં પણ કાર્ય ન માનીએ તો ઉત્પન્ન કરાતુ કાર્ય અવિદ્યમાન હોવાથી તે ઉત્પત્તિ કોની થશે ? ગધેડાના શીંગડાની પેઠે અવિદ્યમાન વસ્તુની ઉત્પત્તિ થવી યોગ્ય નથી. અહીં જો કદી એમ કહેવામાં આવે કે તે ઉત્પાદ કાળમાં અજ્ઞાન છે તો પછી જ્ઞાન ક્યા કાળમાં થશે ? ઉત્પાદ થઇ રહ્યા પછી થશે એમ કહેવામાં આવે તો ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા અને ઉત્પન્ન થવા રૂપ કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કાળે શાથી છે ? ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ થતુ કાર્ય ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાની પહેલાં પણ કેમ નથી થતુ ? કારણકે ઉભયમાં સમાનતા છે. ૪૨૫

"શ્રવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી" એમ જે પૂર્વે ૪૧૭ મી ગાથામાં કહ્યું છે, તે સંબંધમાં અમે પૂછીયે છીએ કે-હે વ્યવહારવાદી ! તે શ્રવણાદિ કાળ કયો છે, કે જેમાં જ્ઞાનનો નિષેધ કરવામાં આવે છે ? મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ તેજ શ્રવણાદિકાળ છે, તેમાં શિષ્યને મતિજ્ઞાન થાય છે, તથા શરૂઆતથી ગુરૂસમીપે ધર્મશ્રવણાદિ કરવુ તે મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ છે, તે સિવાયનો બીજો નહિ એમ કહેવામા આવે તો તે યોગ્ય નથી. કેમકે મતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ એ બન્ને ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાકાળના સમૂહના છેલ્લા સમયેજ થાય છે. પ્રથમાદિ સમયોમાં નથી થતા, પ્રથમાદિસમયોમા તો જુદા જુદા ધર્માવબોધાદિ કાર્યોનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. અને એ ધર્મબોધાદિમાત્રથીજ સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ યોગ્ય નથી; કેમકે અભવ્યોમાં પણ ધર્મબોધ તો હોય છે. માટે એમ માનવુ યોગ્ય નથી. પણ ધર્મશ્રવણાદિના કોઇ વિશિષ્ટ છેલ્લાસમયેજ મતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ થવી યોગ્ય છે. અને તેથી કરીને અમે પણ ક્રિયાકાળના છેલ્લાસમયેજ તેની ઉત્પત્તિ માનેલી છે તે યોગ્ય છે. માટે ધર્મ

શ્રવણાદિ સવ ક્રિયાકાળમાં મતિજ્ઞાન નથી, તેમજ તે ક્રિયા બધ પડયા પછી પણ નથી; પરન્તુ એ ક્રિયાકાળના એક છેલ્લાસમયેજ તેનો આરભ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કરાતુ હોય તેજ કરેલુ છે. એમ માનવુ યોગ્ય છે.

જો કરેલુ પણ કરાતુ હોય, તો વાર વ ર કરે જાઓ, કેમકે કરવાપણુ સમાન છે. અને એથી કાર્ય કરવાની અનવસ્થા થશે. એમ કહેતો હોય તો તે પણ યોગ્ય નથી, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળમા કઈ ભેદ નથી. જો કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર આરભેલી ક્રિયા પાછલના સમયોમાં પણ થતી હોય તો પુન પુન કરવારૂપ અનવસ્થા થાય, પણ એમ નથી, કારણ કે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર ક્રિયા કાર્યની પૂર્વે નથી. તેમ કાર્યની પછી પણ નથી. પરન્તુ તે છેલ્લાસમયેજ આરભાય છે અને પૂર્ણ થાય છે, તેથી પુન પુન કરવારૂપ અનવસ્થા કયાંથી થાય ? નજ થાય. “ શ્રવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી ” એમ કહેવાથી જો ધર્મશ્રવણાદ સર્વ સમયોમા મતિજ્ઞાન નિષેધતો હોય, તો તે અમારે માન્ય છે. પણ ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાના છેલ્લાસમયે નિષેધતો હોય, તો તે અયુક્ત છે, કેમકે તે છેલ્લાસમયે તો જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું છે. અને એ ધર્મશ્રવણાદિક્રિયાના છેલ્લા સમયે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનીને સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ માનેલુ છેજ.

એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયવાદીનો અભિપ્રાય જાણીને વ્યવહારવાદી કહે છે કે–તે છેલ્લાસમયે સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનુ પામેલ નથી, ને તેથીજ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન પામે છે, અને પછી ક્રિયા પૂર્ણ થવાના સમયે સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન એકીસાથે તે મેળવે છે, માટે પ્રસ્તુત સમ્યક્ત્વ દ્વારમાં આમને સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તે સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાન પામેલજ હોય છે, પરન્તુ પામતો હોય છે એમ નહિ. કેમકે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનનો એકીસાથે લાભ થાય છે, વળી તે કાળે ક્રિયાનો અભાવ હોય છે, અને ક્રિયાના અભાવે પામવાપણુ ઘટે નહિ. પણ નિશ્ચયનયના મતે તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ આભિનિબોધિક જ્ઞાન પૂર્વે પામેલ હોય છે અને પામતો પણ હોય છે. કેમકે ક્રિયાકાળ અને કાર્યનિષ્ઠાકાળ એકીસાથે વિદ્યમાન માનેલ છે.

જ્ઞાનદ્વારમા-મતિ–શ્રુત–અવધિ–મન પર્યાય ને કેવળ એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાન છે. તેમાં મતિ શ્રુત–અવધિ અને મન પર્યાય જ્ઞાનવાળાઓ વ્યવહારનયમતે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા. કેમકે જ્ઞાનીને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન હોય, એ વાત પૂર્વે કહી છેજ. તથા કેવળજ્ઞાનીઓને તો મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્ત્તમાનપ્રાપ્તિ ઉભયનો અભાવ હોય, કેમકે તેમને મતિઆદિ જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક હોવાથી ન હોય. મતિઅજ્ઞાન–શ્રુતઅજ્ઞાન–ને વિભંગજ્ઞાનવાળાઓ કોઇવખત આભિનિબોધિક જ્ઞાન પામતા હોય છે, પણ પૂર્વે પામેલા નથી હોતા, આની યુક્તિ પૂર્વે કહી છે. વળી નિશ્ચયનયના મતે તો મતિ–શ્રુત–ને અવધિજ્ઞાનવાળાઓ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે, પણ મતિજ્ઞાન પામતાઓની ભજના હોય છે. કેમકે જ્ઞાનીને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેલુ છે. મન પર્યવજ્ઞાની તો પૂર્વે પામેલાજ હોય છે, પામતા નથી હોતા, કેમકે પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ વખતે મતિજ્ઞાન પામેલાનેજ પછીથી મતિજ્ઞાનની અવસ્થામાં મન.પર્યવજ્ઞાન હોય છે. કેવળીને તો પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાન પ્રાપ્તિ એ ઉભય પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે. એજ પ્રમાણે મતિઆદિઅજ્ઞાનવાળાઓને પણ ઉભયપ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે, કેમકે જ્ઞાનીનેજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દર્શનદ્વારમાં–ચક્ષુ–અચક્ષુ–અવધિ–ને કેવળ એમ દર્શન ચાર પ્રકારે છે. એમાં પ્રથ-

મના ત્રણ દર્શનમાં લબ્ધિની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે અને પામતાની ભજના હોય છે, એજ ત્રણ દર્શનના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તો મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલાજ અવશ્ય હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા. કેમકે મતિજ્ઞાન લબ્ધિસ્વરૂપ છે, અને લબ્ધિની ઉત્પત્તિ દર્શનના ઉપયોગમાં નથી હોતી. જે માટે કહ્યું છે કે-"સર્વ લબ્ધિયો સાકારઉપયોગવાળાનેજ ઉત્પન્ન થાય છે." તથા કેવળદર્શનવાળાને તો મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્ત અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ એ ઉભય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે.

સંયમદ્વારમાં—સંયત વિગેરે આભિનિબોધિકજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે, અને પામતા ભજનાએ હોય છે. અહીં એવી શંકા થાય કે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની અવસ્થામાંજ સંયતો મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોવાથી હોય તો પરન્તુ મતિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે એ કેમ સંભવે ? આ શંકા સત્ય છે, પરન્તુ જે કોઈ અતિવિશુદ્ધિથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર બન્ને એકીસાથે પામે તેને તે અવસ્થામાં સંયમ પામતાં મતિજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ માટે આવશ્યક ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે -" नत्थि चरित्तं सम्मत्तविहूण दसण तु भय णिज्ज " । સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર નથી, પણ દર્શનની ભજના હોય છે. " सम्मत्तचरित्ताइं जुगव पुव्वं व सम्मत्त " । સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર સાથે પ્રાપ્ત થાય, અથવા સમ્યક્ત્વ પૂર્વે પણ પ્રાપ્ત થાય, તેથી ભજના કહેવાય છે.

ઉપયોગદ્વારમાં ઉપયોગ બે પ્રકારે છે:—પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન, એ આઠ ભેદે સાકારોપયોગ છે, તથા ચાર દર્શન તે અનાકારોપયોગ છે. સાકારોપયોગમાં પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અવશ્ય હોય છે, પામતા ભજનાએ હોય છે. અનાકારઉપયોગમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલાજ હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા, કેમકે અનાકારોપયોગમાં લબ્ધિ પ્રાપ્ત નથી થતી.

આહારકદ્વારમાં —આહારિને સાકારોપયોગવાનની પેઠે સમજવું, અને અનાહારી અપાન્તરાલ ગતિમા મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય છે, પણ પામતા તો નથીજ હોતા. ૪૨૪-થી-૪૨૬

હવે ભાષકાદિદ્વારો કહીને સત્પદપ્રરૂપણાદ્વાર પૂર્ણ કરે છે.

भासासलद्धिणो लभइ भासमाणो अभासमाणो वा ।
पुव्वपडिवन्नओ वा उभयंपि अलद्धिए नत्थि ॥ ४२७ ॥

ગાથાર્થ —ભાષાલબ્ધિયુક્ત વ્યક્તિ જો (મતિજ્ઞાનવાન હોય) તો તો ભાષમાણ અથવા અભાષમાણ હોય, તેમાં ભાષાલબ્ધિમાન્ પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય, અને ભાષા લબ્ધિરહિત વ્યક્તિ ઉભય પ્રકારે પણ ન હોય. ૪૨૭

ભાષાલબ્ધિમાન્ જો કોઈ મતિજ્ઞાન પામે તો તે ભાષમાણ અથવા અભાષમાણ હોય છે, તેમા ભાષાલબ્ધિવાળા મનુષ્યાદિ જાતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય છે, અને પ્રતિપદ્યમાન ભજનાએ હોય છે. ભાષાલબ્ધિરહિત વ્યક્તિમાં મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપન્ન પણ નથી તેમજ પ્રતિપદ્યમાન પણ નથી, કારણકે ભાષાલબ્ધિરહિત એકેંદ્રિય હોય છે, તેમને પૂર્વે કહ્યા મુજબ ઉભય રીતે મતિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે.

પરીત્તદ્વારમાં—પરીત્ત એટલે પ્રત્યેક શરીરી અથવા જેને થોડા ભવ કરવાના હોય છે તે. એ બન્ને જાતના પરીત્તો મતિજ્ઞાનના અવશ્ય પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય છે અને પ્રતિ-

પદ્યમાન તો ભજનાએ હોય છે. અપરીત્તી એટલે સાધારણશરીરવાળા. અથવા અર્ધ-પુદ્દગળપરાવર્ત કરતાં પણ અધિક સંસાર જેઓને બાકી હોય તેઓ. એ બન્ને અપરિત્તો મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન ન હોય તેમ પ્રતિપદ્યમાન પણ ન હોય.

પર્યાપ્તિદ્વારમાં છએ પર્યાપ્તિયે પર્યાપ્ત, પ્રત્યેકશરીરીની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા; અને અપર્યાપ્તા તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય પણ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. સૂક્ષ્મદ્વારમાં સૂક્ષ્મજીવો ઉભયપ્રકારે મતિજ્ઞાનરહિત હોય છે, અને બાદરજીવો પર્યાપ્તાજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા. સંજ્ઞિદ્વારમાં દીર્ઘકાલિકાસંજ્ઞાવાળા સંજ્ઞી કહેવાય છે. તે સંજ્ઞી જીવો બાદરજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા, અને અસંજ્ઞિજીવો અપર્યાપ્તાની પેઠે જાણવા. ભવદ્વારમાં ભવસિદ્ધિજીવો સંજ્ઞિજીવોની પેઠે સમજવા, અને અભવસિદ્ધિ જીવો ઉભયશૂન્ય હોય છે. ચરમદ્વારમાં જેમને છેલ્લો ભવ થવાનો હોય છે તે ચરમભવિ કહેવાય, તે ચરમભવિજીવો ભવ્યજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા, અને અચરમ જીવો અભવ્યની પેઠે જાણવા. આ પ્રમાણે ગતિ આદિદ્વારોમાં સત્પદપ્રરૂપણા કરી.

હવે દ્રવ્યપ્રમાણાદિદ્વારો કહે છે.

किमिहाभिणिबोहियनाणिजीवदव्वप्पमाणमिगसमए ।
पडिवज्जेज्ज तु नवा पडिवज्जइ जहन्नओ एगो ॥ ४२८ ॥
खेत्तपलिओवमासंखभाग उक्कोसओ पवज्जेज्जा ।
पुव्वपवन्ना दोसुवि पलियासंखेज्जईभागो ॥ ४२९ ॥ दारं
खेत्तं हवेज्ज चोद्दस भागा सत्तोवरिं, अहे पंच ।
इलिआगईय विग्गहगयस्स गमणेऽहवाऽऽगमणे ॥ ४३० ॥
आगमणंपि निसिद्धं चरिमाओ एइ जं तिरिक्खेसु ।
सुर-नारगा य सम्मद्दिट्ठी जं एंति मणुएसु ॥ ४३१ ॥ दारं
अवगाहणाइरित्तंपि फुसेइ बाहिं जहाऽणुणोऽभिहियं ।
एगपएसं खेत्तं सत्तपएसा य से फुसणा ॥ ४३२ ॥
अहवा जत्थोगाढो तं खेत्तं, विग्गहे मया फुसणा ।
खेत्तं व देहमेत्तं संचरओ होइ से फुसणा ॥ ४३३ ॥
होंति असंखेज्जगुणा नाणाजीवाण खेत्तफुसणाओ । दारं ।
एगस्स अणेगाण व उवओगंतोमुहुत्ताओ ॥ ४३४ ॥
लद्धीवि जहन्नेणं एगस्सेवं परा इमा होइ ।
अह सागरोवमाइं छावट्ठिं सातिरेगाइं ॥ ४३५ ॥
दो वारे विजयाईसु गयस्स तिन्नऽच्चुए अहव ताइं ।
अइरेगं नरभविय, नाणाजीवाण सव्वद्धं ॥ ४३६ ॥ दारं

ગાથાર્થ.—આ લોકમાં આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવદ્રવ્યોનુ પ્રમાણ એકસમયમાં કેટલું હોય ? પ્રતિપદ્યમાન મતિજ્ઞાની તો હોય અથવા ન હોય, જો હોય તો જઘન્યથી

એક હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા હોય, તથા પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટથી પણ પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય. વિગ્રહગતિ પામેલાનુ ક્ષેત્ર ઉર્ધ્વભાગમાં ઇલિકાગતિએ ગમન કરતાં અથવા ત્યાંથી આવતાં સાતરાજ પ્રમાણ છે, અને અધોભાગમાં પાચરાજ પ્રમાણ છે. સાતમી પૃથ્વીમાંથી આગમન પણ નિષેધ્યુ છે, કેમકે તેઓ ત્યાંથી તિર્યંચમાં જાય છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ ને નારકી તો મનુષ્યમા આવે છે. જેમ પરમાણુનુ અવગાહનારૂપ ક્ષેત્ર અને તે અવગાહનાથી આત્રક બહારનુ પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શના છે, એટલે તેનુ એક પ્રદેશનુ ક્ષેત્ર છે અને સાતપ્રદેશની તેની સ્પર્શના છે. તેમ અહિં ઉપર જણાવેલ અવગાહ ક્ષેત્રથી બહારનો કેટલોક ભાગ સ્પર્શનામાં અધિક લેવો, અથવા જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર છે અને વિગ્રહગતિમા સ્પર્શના છે, અથવા ક્ષેત્ર તે દેહપ્રમાણ છે અને સચરતાં જેટલુ ક્ષેત્ર વ્યાપે તે સ્પર્શના કહેવાય છે. એક મતિજ્ઞાની કરતા સર્વ જીવોને ક્ષેત્ર-સ્પર્શના અસખ્યાત ગુણી છે. એક અને અનેક જીવને મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અતમુર્હૂર્ત હોય છે ને લબ્ધિ પણ (જઘન્યથી) એજ પ્રમાણે (અન્ત મુર્હૂર્ત) હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસઠ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત હોય છે. બે વાર વિજયાદિમાં અથવા ત્રણવાર અચ્યુત દેવલોકમાં ગએલાને છાસઠ સાગરોપમ અને તેમાં મનુષ્ય ભવનો અધિક કાળ થાય છે. તથા સર્વ જીવોને તો સર્વ કાળ પર્યન્ત (લબ્ધિ) છે. ૪૨૮-થી ૪૩૬.

આ લોકમાં કોઈપણ એક સમયે આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવદ્રવ્યોનુ પ્રમાણ કેટલું હોય ? એમ પૂછવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવુ કે-કોઈપણ એક સમયે મતિજ્ઞાન પ્રતિપદ્યમાન જીવો હોય અથવા ન પણ હોય, જો હોય તો એક સમયમાં પ્રતિપદ્યમાન જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય. તથા પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાની જાણવાને ઇચ્છે ત્યારે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને પ્રકારે ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશરાશિ પ્રમાણ હોય; પણ તેમા જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટનુ પ્રમાણ વધારે હોય છે. ૪૨૮-૪૨૯.

ક્ષેત્રદ્વારનો વિચાર કરતાં સર્વજીવોની અપેક્ષાએ બધા મળીને આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાઓ લોકના અસખ્યાતમા ભાગની અદર વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી તેમનુ ક્ષેત્ર પણ લોકના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે, પરન્તુ એકજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનવાળાનુ ક્ષેત્ર સાતરાજ પ્રમાણ છે. કારણકે જ્યારે ઊર્ધ્વભાગમાં ઇલિકાગતિએ વિગ્રહ પામેલો જીવ અન્તર રહિત અન્તરાલ ભાગને સ્પર્શ કરતો અનુત્તર વિમાને જાય ત્યારે, અથવા ત્યાંથી આવતાં ઉપર કહ્યા મુજબ સાતરાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર હોય તથા નીચેના ભાગમા એવીજ ગતિએ છઠ્ઠીનરકપૃથ્વીમા જતાં અથવા ત્યાંથી આવતાં પાચરાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર થાય. મતલબકે આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળો અહીંથી મરીને અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય. અથવા ત્યાંથી ચ્યવીને અહીં મનુષ્ય થાય, ત્યારે તેના જીવ પ્રદેશનો દડ સાતરાજ ક્ષેત્રપ્રમાણ થાય છે. એજ પ્રમાણે નીચેના ભાગમા ઇલિકાગતિએ છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીમાં જતાં અથવા ત્યાંથી આવતાં પાંચરાજ ક્ષેત્રપ્રમાણ જીવપ્રદેશનો દડ થાય છે, કારણકે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યા પછી જેણે સમ્યક્ત્વ વિરાધ્યુ હોય તે છઠ્ઠી નરક પૃથ્વી સુધી જાય છે. એમ સિદ્ધાન્તવાદીઓનો મત છે, પણ કર્મગ્રન્થવાળાઓ તો એમ કહે છે કે મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ વમીને વૈમાનિકદેવ શિવાય ત્યાં ઉત્પન્ન થાય, પરન્તુ સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરીને ત્યા ઉત્પન્ન ન થાય, સાતમી નરક પૃથ્વીમાં તો ઉભયના મતે સમ્યક્ત્વ વમીનેજ ઉત્પન્ન થાય. ૪૩૦.

શિષ્ય-ભલે તે એમ હોય, પરન્તુ જેણે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યું હોય, તે સાતમી નરક પૃથ્વીથી આવે, તેને નીચેના ભાગમાં છ રાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર કેમ હોય? સાત રાજ કેમ ન હોય?

આચાર્ય:—જેણે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યું હોય તેનુ ગમન તો શું, પરન્તુ આગમન પણ સિદ્ધાન્તમાં નિષેધ્યુ છે. સાતમી નરક પૃથ્વીમાંથી નીકળીને બધાએ નારકીઓ તિર્યંચગતિમાંજ આવે છે, મનુષ્યગતિમાં નથી આવતા. આ સંબંધમાં કહ્યુ છે કે-" सत्तममहिनेरइया तेऊ वाऊ अणतरुव्वट्टा, न य पावे माणुस्स " એટલે સાતમીપૃથ્વીના નારકીઓ તેઉ અને વાઉકાયમાંથી અનન્તર નીકળેલા જીવો મનુષ્યપણુ પામતા નથી." અને સમ્યક્ત્વ સહિત દેવ તથા નારકીઓ મનુષ્યમાંજ આવે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે તિર્યંચગતિમાં જનારા સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓ મિથ્યાત્વસહિતજ તિર્યંચગતિમાં આવે છે, પણ સમ્યક્ત્વ સહિત નથી આવતા. ૪૩૧

હવે સ્પર્શનાદ્વારનો વિચાર કરીએ. તેનો વિચાર કરતાં પ્રથમ સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો તફાવત જાણવો જોઇએ. જે પ્રદેશમાં અવગાહીને રહેલ હોય તે પ્રદેશ ક્ષેત્ર કહેવાય, અને એ અવગાહનથી બહારનુ બીજુ પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શેલુ હોય તે સ્પર્શના કહેવાય. સિદ્ધાન્તમાં એક પ્રદેશની અંદર અવગાહી રહેલા પરમાણુનુ ક્ષેત્ર એકપ્રદેશનુ કહ્યુ છે, અને સાત પ્રદેશોની તેની સ્પર્શના કહી છે. એટલે કે જે એકપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ હોય તે એક પ્રદેશ, અને બીજા છ દિશાના છ આકાશપ્રદેશ. એમ સર્વ મળીને એક પરમાણુને સાત પ્રદેશની સ્પર્શના હોય છે. સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો એટલો તફાવત છે. ૪૩૨

અથવા જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય અને વિગ્રહગતિએ જે ક્ષેત્ર સ્પર્શ થાય તે સ્પર્શના અથવા ક્ષેત્ર દેહ પ્રમાણ છે અને સંચરતાં સ્પર્શના થાય છે ૪૩૩

એક આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની જે ક્ષેત્ર-સ્પર્શના છે. તે કરતાં સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની ક્ષેત્ર સ્પર્શના અસંખ્યાતગુણી છે. કેમકે બધા મળીને આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવો અસંખ્યાતા છે.

કાળદ્વારનો વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનનો કાળ બે પ્રકારે છે. ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી, તેમાં એક જીવનો મતિઉપયોગ કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તનો હોય છે, તે પછી ભિન્ન ઉપયોગ પામે છે. તથા સર્વ લોકગત અનેક આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓનો ઉપયોગ કાળ પણ તેટલોજ છે. પરન્તુ તે અન્તર્મુહૂર્ત મ્હોટું જાણવુ. ૪૩૪

જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવા એક જીવને મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ રૂપ આભિનિબોધિક જ્ઞાનની લબ્ધિનો કાળ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનો છે, તે પછી મિથ્યાત્વ અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસઠ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત તે જ્ઞાનલબ્ધિનો કાળ છે ૪૩૫

શિષ્ય—એટલો બધો કાળ કેવી રીતે પૂર્ણ થાય? તેમજ સર્વજીવોની અપેક્ષાએ તે લબ્ધિનો કાળ કેટલો હોય?

આચાર્ય—કોઈ મુનિ મતિજ્ઞાન સહિત દેશોન ક્રોડ પૂર્વપર્યન્ત દીક્ષા પાળીને વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અને અપરાજિત એમાંના કોઈપણ વિમાનમાં ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમનુ આયુષ્ય અનુભવીને પુનઃ મતિજ્ઞાનથી પડયા સિવાય મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય. ત્યાં પૂર્વક્રોડ પર્યન્ત ફરી દીક્ષા પામીને પુનઃ વિજયાદિવિમાનોમાં ઉત્કૃષ્ટ દેવાયુ અનુભવે, વળી પાછો ત્યાંથી મતિજ્ઞાન સહિત મનુષ્ય થઇ પૂર્વ ક્રોડવર્ષ આયુ ભોગવીને સિદ્ધ પામે, એ પ્રમાણે વિજયાદિમાં બે વાર જનારાને અથવા બાવીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા અચ્યુત

દેવલોકમાં ત્રણવાર જનારાને છાસઠ સાગરોપમથી અધિકકાળ થાય. તેમાં છાસઠ સાગરોપમ ઉપરનો જે કાળ કહ્યો છે, તે મનુષ્યભવ સબંધી ત્રણ અથવા ચાર પૂર્વ ક્રોડના વર્ષ સમજવાં. તથા સર્વજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનો સર્વકાળ છે. એટલે નિરંતર-ગમે ત્યારે પણ મતિજ્ઞાનવાળા જીવો હોય છેજ. ૪૩૬.

હવે અન્તર આદિ દ્વારો કહે છે.

एगस्स जहन्नेणं अंतरमन्तोमुहुत्तमुक्कोसं ।
पोग्गलपरिअट्टद्धं देसूणं दोसबहुलस्स ॥ ४३७ ॥
जमसुन्नं तेहिं तओ नाणाजीवाणमन्तरं नत्थि । दारं ।
मइनाणी सेसाणं जीवाणमणन्तभागम्मि ॥ ४३८ ॥ दारं ।
भावे खओवसमिए मइनाणं नत्थि सेसभावेसु । दारं
थोवा मइनाणविदो सेसा जीवा अणंतगुणा ॥ ४३९ ॥
नेहऽत्थओ विसेसो भाग-प्पबहूण तेण तस्सेव ।
पडिवज्जमाण-पडिवन्नगाणमप्पा-बहुं वुत्तं ॥ ४४० ॥
थोवा पवज्जमाणा असंखगुणिया पवन्नयजहण्णा ।
उक्कोसए पवन्ना होंति विसेसाहिया तत्तो ॥ ४४१ ॥
अहवा मइनाणीणं सेसयनाणीहिं नाणरहिएहि ।
कज्ज सहोभएहि य अहवा गच्चाइभेएण ॥ ४२४ ॥
लक्खण-विहाण-विसया-णुओगदारेहिं वण्णिया बुद्धी ।
तयणंतरमुद्दिट्ठं सुयनाणमओ परूवेस्सं ॥ ४४३ ॥

ગાથાર્થ —એક જીવને (મતિજ્ઞાન પ્રાપ્તિનુ) અન્તર જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનુ, અને ઉત્કૃષ્ટથી (આશાતનાદિ) બહુ દોષવાળાને અર્ધપુદ્ગળ પરાવતમા કંઈક ન્યૂનકાળ પર્યન્તનું છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓ વડે આ જગત શૂન્ય નથી, તેથી સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનુ અન્તર નથી. તથા તે મતિજ્ઞાનવાળાઓ શેષજ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે છે. ક્ષાયોપશમિકભાવમાં મતિજ્ઞાન છે, બાકીના ભાવોમાં નથી, મતિજ્ઞાનવાળા થોડા છે, અને બાકીના જ્ઞાનવાળા તેથી અનન્તગુણા છે. અહીં ભાગ અને અલ્પબહુત્વમાં અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી તે મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનુ અલ્પ-બહુત્વ કહેવુ યોગ્ય છે. મતિજ્ઞાન પામતા થોડા અને તે કરતાં પૂર્વે પામેલા જઘન્યથી અસંખ્યાત ગુણા, તથા તે કરતા પૂર્વે પામેલા ઉત્કૃષ્ટથી વિશેષાધિક છે. અથવા મતિજ્ઞાન વાળાઓનુ અલ્પ બહુત્વ, શેષજ્ઞાન વાળાઓ સાથે. જ્ઞાન રહિતની સાથે, એ ઉભય સાથે, અને ગતિઆદિ ભેદે કરીને કરવુ જોઈએ. લક્ષણ-ભેદ-વિષય-અને અનુયોગદ્વારોવડે મતિજ્ઞાનનુ વર્ણન કર્યું. હવે તે પછી પહેલાં કહેલુ શ્રુતજ્ઞાન પ્રરૂપીશુ, ૪૩૭-થી-૪૪૩.

કોઈ જીવ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામીને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય, તે પછી અન્તર્મુહૂર્ત મિથ્યાત્વે રહીને જો પુન પણ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામે તો તેને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના વિરહ કાળરૂપ અન્તર જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનુ છે. અને મ્હોટી આશાતના વિગેરે બહુ દોષવાળા તેમજ સમ્યક્ત્વથી પડેલા જીવને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્ધપુદ્ગળ-

પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂનકાળ પર્યન્તનુ છે. તેટના કાળ પછી ફરી સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. ૪૩૭

સર્વ જીવની અપેક્ષાએ અન્તર વિચારીએ તો નારકાદિ ચારગતિવાળા આ ત્રણે ભુવન મતિજ્ઞાનવાળાઓથી શૂન્ય નથી, એટલે કે સર્વજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનો અન્તર કાળ નથી, કેમકે દરેક સમયે કોઇને કોઈ જીવ તે જ્ઞાનવાળો હોય છેજ

ભાગદ્વારમાં વિચાર કરતા મતિજ્ઞાનવાળાઓ બાકીના જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે છે. કેમકે બાકીના જ્ઞાનવાળાઓ કેવળી સહિત અનન્તા છે, અને મતિજ્ઞાનવાળાઓ તો સર્વ લોકમાં પણ અસંખ્યાતાજ છે. ૪૩૮

ભાવદ્વારમાં વિચાર કરતા મતિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિકભાવમાં થાય છે, કેમકે મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મ ઉદય પામેલુ ક્ષીણ થયુ હોય અને નહિ ઉદય પામેલુ ઉપશાન્ત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન થાય છે.

અલ્પ-બહુત્વથી વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનવાળા થોડા છે, અને શેષ જ્ઞાનવાળા-સિદ્ધ-કેવળી વિગેરે તેનાથી અનન્તગુણા છે. ૪૩૯

અહીં ભાગદ્વાર અને અલ્પ-બહુત્વદ્વારમાં અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી કરીને મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનુ અલ્પ-બહુત્વ કહેવુ જોઇએ. ૪૪૦.

આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા ઓછામાં ઓછા એક-બે-અથવા ત્રણ હોય છે. અને વધારેમાં વધારે તેથી અસંખ્યાતગુણા હોય છે. એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પામતા હોય તેવા જીવ સર્વથી થોડા છે, તે કરતા પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવ ઓછામાં ઓછા અસંખ્યાતગુણા છે. કેમકે તે તો ઘણા કાળના સંમિલિત હોય છે, અને પામનારાઓ તો અમુક એકસમયેજ હોય છે. તથા પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવો જઘન્યપદવર્તિ કરતાં ઉત્કૃષ્ટપદમાં વિશેષાધિક હોય છે. ૪૪૧.

અથવા આ અલ્પ-બહુત્વ બીજી રીતે પણ થાય છે. મતિજ્ઞાનવાળાઓનુ અલ્પ-બહુત્વ વિચારતાં બીજા જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે મતિજ્ઞાનવાળા જીવો છે. શેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવોની સાથે વિચારતાં મતિજ્ઞાન પામતા થોડા છે, અને તે કરતાં પૂર્વે પામેલા અસંખ્યાતગુણા છે બાકીના જ્ઞાનવાળાઓની સાથે અલ્પ-બહુત્વ વિચારતાં સર્વથી થોડા મન.પર્યવજ્ઞાનવાળા, તેથી અસંખ્યાતગુણા અવધિજ્ઞાનવાળા, તે કરતાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા વિશેષાધિક અને તે બે-મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા પરસ્પર તુલ્ય છે. તથા તેમના કરતાં કેવળજ્ઞાની અનન્તગુણા છે. એજ પ્રમાણે પૂર્વે પામેલા અને પામતાઓની સાથે પણ પોતાની બુદ્ધિથી અલ્પ-બહુત્વ વિચારી લેવુ.

અથવા ગતિઆદિના ભેદે અલ્પ-બહુત્વ વિચારવુ. જેમકે સર્વથી થોડા મતિજ્ઞાનવાળા મનુષ્યો છે, તેથી નારકીઓ અસંખ્યાતગુણા છે. તેથી તિર્યંચો અસંખ્યાતગુણા છે. અને તેથી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે એ પ્રમાણે સર્વત્ર અલ્પ-બહુત્વ વિચારી લેવું. ૪૪૨.

આભિનિબોધક (મતિ) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિધાન, બોધરૂપ લક્ષણ, અવગ્રહ વિગેરે ભેદ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ વિષય, અને સત્પદપ્રરૂપણાદિ અનુયોગદ્વારોથી આભિનિબોધિક જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિની વ્યાખ્યા કરી; હવે પછી અનુક્રમે આવતુ શ્રુતજ્ઞાન વિસ્તારથી કહેવાશે. ૪૩૭-થી ૪૪૩.

इति श्रीआभिनिबोधिकज्ञानं समाप्तम् ॥

હવે શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે. આ સ્થળે

आभिणिबोहियनाणे अट्ठावीसं ॥ नि० १६

ગાથા નિર્યુક્તિમા દેખાય છે. તે સુગમ જાણીને અગર તેનો અર્થ કહેવાઈ ગયો છે એમ માનીને તેની વ્યાખ્યા મુકી દઇને આગળની ગાથા કહે છે

पत्तेयमक्खराइं अक्खरसंजोग जत्तिया लोए ।
एवइया सुयनाणे पयडीओ होंति नायव्वा ॥ ४४४ ॥१६॥१७॥

ગાથાર્થ.—દરેક અક્ષરો અને અક્ષરના સયોગો લોકમા જેટલા છે તેટલા ભેદ શ્રુતજ્ઞાનના છે એમ જાણવુ ૪૪૪

દરેક અકારાદિ અક્ષરો અનેક ભેદે છે. જેમકે અકાર સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક પુન એ દરેક હ્રસ્વ-દીર્ઘ-અને પ્લુત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે અને એ દરેક ભેદો પણ ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. એ બધા મળીને એક અકારનાજ અઢાર ભેદ છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિમા પણ યથાયોગ્ય અઢાર અઢાર ભેદ જાણવા. તથા દુનિયામાં બેઆદિ અક્ષરોના સયોગો જેના કે ઘટ પટ વિગેરે વ્યાઘ્ર સ્રી ઇત્યાદિ. તે સયોગો અનતા છે તેમાએ એકેક સયોગ સ્વરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનન્તપર્યાયવાળો છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનના ભેદો પણ તેટલાજ જાણવા. ૪૪૪

એ ઉપર હવે ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

संजुत्ता-संजुत्ताण ताणमेगक्खराइसंजोगा ।
होंति अणंता तत्थवि एक्केक्कोऽणंतपज्जाओ ॥ ४४५ ॥

તે અકારાદિ અક્ષરોના સયુક્ત અને અસયુક્ત સયોગો અનન્તા છે તેમાં પણ એકેક સયોગ અનન્તપર્યાયવાળો છે.

સયુક્ત--અસયુક્ત એવા એક આદિ અક્ષરોના સયોગો અનન્તા છે. જેમકે "અભિપ્રાસ" આ વાકયમાં એક એક અક્ષરનો સયોગ છે, તેથી તે સયુક્ત એકાક્ષર સયોગ કહેવાય, અને "ઘટ પટ" એ શબ્દોમાં કોઇ અક્ષર સયુક્ત નથી તેથી તે અસયુક્ત એકાક્ષર સયોગ કહેવાય. આવા સયુક્ત અને અસયુક્ત સયોગો અનન્તા છે અને તે દરેક સયોગ સ્વ-પર પર્યાયો પૂર્વે કહેલા ન્યાયે કરીને અનન્ત પર્યાયવાળો છે. ૪૪૫

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

संखेज्जक्खरजोगा होंति अणंता कहं ? जमभिधेयं ।
पंचत्थिकायगोयरमणगोण्णविलक्खणमणंतं ॥ ४४६ ॥

અક્ષરસયોગો સખ્યાતા હોઈ શકે અનન્તા કેમ હોય ? ઉત્તર–પંચાસ્તકાય સબંધી જે અભિધેયો તે અન્યોન્ય વિલક્ષણ હોવાથી અક્ષર સયોગો અનન્તા છે. ૪૪૬

શિષ્ય —અકારાદિ અક્ષરો સખ્યાતા હેવાથી તેના સયોગો પણ સખ્યાતાજ હોઇ શકે. અનન્તા કેવી રીતે હોય ?

ગુરૂ —અક્ષરો સંખ્યાતા હોવા છતાં પણ સંયોગો અનન્તા છે. કારણકે માંહો માંહે સરખા નહી એવા પંચાસ્તિકાય સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ-પરમાણુ અને દ્વયણુકઆદિ અભિધેય અનન્તા છે. અને અભિધેય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અનન્તા હોવાથી અભિધાનો (વસ્તુનાં નામો) પણ અનન્ત છે. તેથી સંયોગો પણ અનન્તા છે. ૪૪૬

એ વાત સ્પષ્ટ કહે છે.

अणुओ पएसवुड्ढीएँ भिन्नरूवाइं धुवमणंताइं ।
जं कमसो दव्वाइ हवंति भिन्नाभिहाणाइं ॥ ४४७ ॥

પરમાણુથી આરંભીને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો ભિન્ન ૨ રૂપવાળા અને ભિન્ન ૨ નામવાળાં છે. ૪૪૭

એક પરમાણુથી આરંભીને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ એક પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં પણ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળા અને ભિન્ન ભિન્ન નામવાળાં છે. જેમકે પરમાણુ-દ્વિઅણુક ત્રિઅણુક ચતુરણુક, ઇત્યાદિ છેક અનન્ત પ્રદેશિક પર્યન્ત ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળા સર્વ છે. અને તે દરેક અનેક નામવાળાં પણ છે, જેમકે-અણુ-પરમાણુ-નિરંશ નિર્ભેદ-નિરવયવ-નિષ્પ્રદેશ-અપ્રદેશ વિગેરે, તેમજ બેઅણુ-બેપ્રદેશી-બે ભેદ--બે અવયવ વિગેરે. એજ પ્રમાણે સર્વદ્રવ્ય અને સર્વપર્યાયોમા યોજવુ. ૪૪૭

तेणाभिहाणमाणं अभिधेयाणंतपज्जवसमाण ।
जं च सुयम्मिवि भणिय अणंतगम-पज्जयं सुत्तं ॥ ४४८ ॥

તેથી અભિધાનનુ પ્રમાણ અભિધેયના અનન્તા પર્યાય સમાન છે. કેમકે શ્રુતમાં પણ અનન્તા ગમ અને પર્યાયવાળુ સૂત્ર કહ્યુ છે.

જે કારણથી અભિધેય અનન્ત, ભિન્નરૂપવાળુ અને ભિન્નનામવાળુ છે, તે કારણથી અક્ષરસંયોગરૂપ અભિધાનો (નામો)નુ પ્રમાણ સંખ્યાતુ છે, તોપણ અભિધેયમાં રહેલા પર્યાયના સમૂહ જેટલુ તેનુ પ્રમાણ છે. એટલેકે જેટલુ પ્રમાણ અભિધેયનુ છે, તેટલુ જ પ્રમાણ અભિધાનનુ પણ છે. કેમકે અભિધેયના ભેદથી અભિધાનનો પણ ભેદ હોય છે. કારણકે જે રૂપે અકારાદિ વર્ણો (અક્ષરો) ઘટાદિ શબ્દમા સંયુક્ત છે, તેજ સ્વરૂપે પટાદિ શબ્દમાં સંયુક્ત નથી અને જો તેજ સ્વરૂપે પટાદિશબ્દમા પણ વર્ણો સંયુક્ત હોય, તો ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની પેઠે એકરૂપ શબ્દથી કહેવા યોગ્ય હોવાથી અભિધેય (વસ્તુ)-માં એકતાનો પ્રસંગ થાય. માટે અભિધેય અનન્ત હોવાથી અભિધાન પણ અનન્ત છે. અને સૂત્રમાં પણ કહ્યુ છે કે " અનન્તા ગમો તે અનન્તા પર્યાયવાળાં (સૂત્રો) છે. " આથી એ સિદ્ધ થયુ કે સંયુક્ત અને અસંયુક્ત અક્ષર સંયોગો અનન્તા છે. ૪૪૮

कत्तो मे वण्णेउं सत्ती सुयनाणसव्वपयडीओ ? ।
चोद्दसविहनिक्खेवं सुयनाणे आवि वोच्छामि ॥४४९॥१७। १८।

શ્રુતજ્ઞાનના એ સર્વભેદોને વર્ણવવાની મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? તેથી શ્રુતજ્ઞાન-સંબંધી ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ કહીશુ ૪૪૯

શ્રુતજ્ઞાનના એ સર્વ ભેદો વર્ણન કરવાની મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ નજ હોય. તે કારણથી શ્રુતજ્ઞાન એટલે સમ્યક્ શ્રુત, શ્રુતઅજ્ઞાન એટલે અસંજ્ઞીનુ મિથ્યાશ્રુત

અને એ ઉભયશ્રુત એટલે દર્શનપારગ્રહવિશેષથી અક્ષર અનક્ષરાદિ શ્રુતમાં ચૌદ પ્રકારે નિક્ષેપ--ન્યાસ કહીશું. ૪૪૯

એ ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

पयडित्ति जो तदंसो हेऊ वा तस्स तस्सभावो वा ।
ते याणंता सव्वे तओ न तीरंति वोत्तुं जे ॥ ४५० ॥

પ્રકૃતિ એટલે જે તેના અંશ અથવા હેતુ અથવા સ્વભાવ તે સર્વ અનન્તા હોવાથી તે બધા કહી શકાય નહિ. ૪૫૦

શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ એટલે અંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતનો ભેદ તે પ્રકૃતિ કહેવાય અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો બાહ્ય અને અભ્યન્તર હેતુ તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય. પાનામાં લખેલા જે અક્ષરાદિ તે શ્રુતજ્ઞાનનો બાહ્ય હેતુ છે. અને ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા તે અભ્યન્તર હેતુ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન સ્વભાવ એટલે એકેદ્રિયથી આરંભીને ચાૈદપૂર્વધર પર્યન્તના જીવોનું ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળું જ્ઞાન તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. એ સર્વ અંશો—હેતુઓ અને સ્વભાવો અનન્તા છે. તેથી કરીને આયુષ્ય પરિમિત હોવાથી અને વાણી ક્રમવર્તિ હોવાથી તે સર્વ પ્રકૃતિઓ—ભેદો કહી શકાય નહિ. ૪૫૦

કારણકે—

जावंतो वयणपहा सुयाणुसारेण केइ लब्भंति ।
ते सव्वे सुयनाणं ते याणंता मइविसेसा ॥ ४५१ ॥

જેટલા વચનમાર્ગો શ્રુતાનુસારે કોઈ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સર્વે શ્રુતજ્ઞાન છે. અને તે શ્રુતાનુસારીમાર્ગો એટલે મતિજ્ઞાનવિશેષો અનન્તા છે. ૪૫૧

જેટલા વચનમાર્ગો--સંકેતો અથવા મતિજ્ઞાનવિશેષો કોઈ શ્રુતાનુસારે પ્રાપ્ત કરે છે તે બધાએ વચનમાર્ગો-સંકેતો શ્રુતજ્ઞાનજ છે. અને તે શ્રુતાનુસારી વચનમાર્ગરૂપ મતિવિશેષો અનન્તા છે. અહીં એવી શંકા ન કરવી, કે જે મતિવિશેષ છે તે શ્રુતજ્ઞાન કેમ હોઈ શકે ? કારણકે શ્રુતાનુસારી મતિવિશેષ એ શ્રુતજ્ઞાનજ છે. એ વાત પૂર્વે મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતા વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ. ૪૬૧

उक्कोसयसुयनाणीवि जाणमाणोऽवि तेऽभिलप्पेऽवि ।
न तरइ सव्वे वोत्तुं न पहुप्पइ जेण कालो से ॥ ४५२ ॥

તે અનન્તા શ્રુતજ્ઞાનના વિશેષો અભિલાપ્ય (કહી શકાય એવા) હોય છતા પણ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની (ગણધર મહારાજ) સરખા પણ તે સર્વેને જાણતા છતા પણ કહી શકે નહિ. કારણકે તેમને તે બોલતાં કાળ પૂર્ણ થાય. ૪૫૨ (જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની પણ શ્રુતજ્ઞાન વિશેષ સર્વે કહેવા યોગ્ય એવા હોય પણ કહી શકે નહિ, ત્યારે મ્હારા જેવા તો ક્યાંથીજ કહી શકે ?) કેમકે આયુષ્ય પરિમિત છે અને વાણી તો અનુક્રમે બોલાય છે, માટે સર્વે ભાવો કહી શકાતા નથી. ૪૫૨

હવે શ્રુતજ્ઞાનમાં ચાૈદ પ્રકારે નિક્ષેપ કહે છે.

नाणम्मि सुए चोद्दसविहं च सद्देण तह य अन्नाणे ।
अविसद्देणुभयम्मि वि किंचि जहासंभवं वोच्छं ॥ ४५३ ॥

શ્રુતજ્ઞાનમાં અને "च" શબ્દથી શ્રુતઅજ્ઞાનમાં તથા 'अपि' શબ્દથી (દર્શનપરિગ્રહ-વિશેષથી અક્ષર અનક્ષરાદિરૂપ) ઉભય શ્રુતમાં કિંચિત્ યથાસંભવ ચૌદ પ્રકારે નિક્ષેપ કહીશું. ૪૫૩

अक्खर सण्णी सम्मं साईयं खलु सपज्जवसियं च ।
गमियं अंगपविट्ठ सत्तवि एए सपडिवक्खा ॥ ४५४ ॥१८।१९॥

અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત-સાદિશ્રુત-સપર્યવસિતશ્રુત (અને કરીને સહિત) ગમિકશ્રુત અને અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત એ સાતે ભેદો પ્રતિપક્ષ સહિત (અનક્ષરશ્રુત-અસંજ્ઞી-શ્રુત-મિથ્યાશ્રુત-અનાદિશ્રુત--અપર્યવસિત શ્રુત-(અનંત) અગમિકશ્રુત અને અંગબાહ્ય શ્રુત. ચૌદ ભેદ (નિક્ષેપ) શ્રુતજ્ઞાનના છે. ૪૫૪

હવે પ્રથમ ભેદ અક્ષરશ્રુત નામનો કહે છે.

न क्खरइ अणुवओगेऽवि अक्खरं सो य चेयणाभावो ।
अविसुद्धनयाण मयं सुद्धनयाणं खरं चेय ॥ ४५५ ॥

અનુપયોગમાં પણ જે ચળે નહિ તે અક્ષર. તે (નૈગમાદિ અશુદ્ધનયોના મતે જીવના જ્ઞાનપરિણામરૂપ) ચેતનાસ્વભાવ છે, અને (ઋજુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયોના મતે તો) તે જ્ઞાન ક્ષર છે, ચળે છે, અક્ષર નથી. ૪૫૫

કારણ કે—

अवओगेविय नाण सुद्धा इच्छंति जं न तविरहे ।
उप्पाय-भगुरा वा ज तेसिं सव्वपज्जाया ॥ ४५६ ॥

શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારેજ જ્ઞાન માને છે, ઉપયોગ વિના નથી માનતા; કેમકે તેમના મતે સર્વપર્યાયો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે. ૪૫૬

ઋજુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારેજ જ્ઞાન માને છે, ને ઉપયોગ વિના નથી માનતા, જો ઉપયોગવિના પણ જ્ઞાન માનવામાં આવે, તો ઘટાદિને પણ જ્ઞાનવાળા માનવા જોઇએ, કેમકે તેમને પણ ઉપયોગ નથી. અથવા એ શુદ્ધનયોના મતે માટી આદિ સર્વ પર્યાયો અને ઘટઆદિ ભાવો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે. પણ કોઈએ નિત્ય-પણાથી અક્ષર નથી. માટે તેમના મતે જ્ઞાન પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળુ હોવાથી ક્ષર-ચલિત છે. પરન્તુ નૈગમાદિઅશુદ્ધનયોના મતે સર્વ ભાવો-પદાર્થો અવસ્થિત્ હોવાથી જ્ઞાન પણ અવસ્થિત્-અક્ષર- અચલિત છે. ૪૫૬

એ પ્રમાણે અભિલાપના હેતુભૂત વિજ્ઞાનનુ અક્ષરપણુ અને અનક્ષરપણુ કહ્યું, હવે અભિલાપવિજ્ઞાનના વિષયભૂત અભિલાપ્યઅર્થોનું અક્ષરપણુ અને અનક્ષરપણુ નયવિભાગે કહે છે.

---

* પ્રથમ કર્મગ્રંથની સાતમી ગાથા તરીકે આ ગાથા છે. અને આઠમીગાથામાં શ્રુતજ્ઞાનના વીસભેદ આ પ્રમાણે આપ્યા છે.

पज्जय अक्खर पय संघाया पडिवत्ति तहय अणुओगो ।
पाहुडपाहुड पाहुड वत्थू पुव्वा य ससमासा ॥ कर्म १-८ ॥

अभिलप्पाविय अत्था सव्वे दव्वट्ठियाए जं निच्चा ।
पज्जाएणानिच्चा तेण खरा अक्खरा चेव ॥ ४५७ ॥

(ઘટ-પટ-આકાશઆદિ) બધાએ અભિલાપ્ય અર્થો, દ્રવ્યાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે નિત્ય હોવાથી અક્ષર છે, અને પર્યાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે અનિત્ય હોવાથી ક્ષર એટલે ચલિત છે. ૪૫૭.

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

एव सव्वं चिय नाणमक्खरं जमविसेसियं सुत्ते ।
अविसुद्धनयमएणं को सुयनाणे पइविसेसो ? ॥ ४५८ ॥

(જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર) એ પ્રમાણે જો કહીએ તો સર્વ જ્ઞાન અક્ષરજ છે, અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથી કહ્યું છે, તો પછી અવિશુદ્ધનયના મતે શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે ? ૪૫૮

જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર, એ પ્રમાણે જો કહેતા હો, તો સર્વ-પાંચે પ્રકારનું જ્ઞાન અશુદ્ધનયના મતે અક્ષરજ છે. કેમકે બધાંએ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપથી ચલિત નથી થતાં. અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથીજ કહ્યું છે, કે " સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે." તેમાં પણ અક્ષરશબ્દથી સામાન્યપણે જ્ઞાન માન્યું છે, પણ શ્રુતજ્ઞાન નથી કહ્યું વળી બધાએ ભાવો અશુદ્ધનયના અભિપ્રાયે તો અક્ષરજ છે, તો પછી અહીં શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે, કે જેથી અક્ષરશ્રુત-અનક્ષરશ્રુત વિગેરે કહો છો ? ૪૫૮

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવાને શ્રીગુરૂ કહે છે કે—

जइवि हु सव्वं चिय नाणमक्खरं तहवि रूढिओ वन्नो ।
भण्णइमक्खरमिहरा न खरइ सव्वं सभावाओ ॥ ४५९ ॥

જો કે સર્વજ્ઞાન અક્ષર છે, તો પણ રૂઢિવશાત્ અહીં વર્ણને અક્ષર કહેવાય છે. અન્યથા તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી તો ચલિત નથીજ થતી. ૪૫૯

જો કે અશુદ્ધનયોના અભિપ્રાયે સર્વજ્ઞાન અને સર્વભાવો અક્ષર (નિત્ય છે,) તો પણ રૂઢિવશાત્ અહીં અકારાદિ વર્ણનેજ અક્ષર કહેલ છે. બીજી રીતે તો જેમ છે તેમજ છે. " गच्छतीति गौ " એટલે જે જાય છે તે ગાય, " पंके जात पकज " એટલે કીચડમાં થએલું હોય તે કમળ. ઈત્યાદિ સામાન્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દો પણ રૂઢિવશાત્ વિશેષ અર્થનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે તેવીજ રીતે અહીં પણ અક્ષરશબ્દને વર્ણરૂપેજ કહેલ છે. અને વર્ણ એ શ્રુતરૂપ છે, તેથી તેનેજ અહીં અક્ષર અનક્ષર રૂપ કહેલ છે. અન્યથા તો તારા કહેવા મુજબ અશુધ્ધનયોના મતે કરીને તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી ચાલત થતી નથી તેથી અક્ષરજ છે. ૪૫૯

હવે એ શ્રુતરૂપવર્ણની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

वण्णिज्जइ जेणऽत्थो चित्तं वण्णेण वाऽहवा दव्वं ।
वण्णिज्जइ दाइज्जइ भण्णइ तेणक्खरं वण्णो ॥ ४६० ॥

જેમ કાળા લીલા પીતઆદિ વર્ણ-રંગવડે ચિત્રચિત્રામણ ભિત્યોઆદિકને વીશે પ્રકાશાય

છે, તેમ જે વડે અર્થ પ્રકાશાય-પ્રગટ કરાય તે વર્ણ. અથવા શ્વેતાદિ વર્ણવડે ગાયઆદિ દ્રવ્યનુ વર્ણન કરાય, દેખાડાય અને બોલાય, તે વર્ણ અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૦

એ વર્ણ (અક્ષર) સ્વર અને વ્યઞ્જન એમ બે પ્રકારે છે, તેથી સ્વર અને વ્યઞ્જન શબ્દનો અર્થ કહે છે.

अक्खरसरणेण सरा वंजणमवि वंजणेण अत्थस्स ।
अत्थे य खरइ न य जेण खिज्जई अक्खर तेण ॥ ४६१ ॥

અક્ષરોના અનુસરવા વડે સ્વરો કહેવાય છે, અને અર્થને પ્રગટ કરવા વડે વ્યઞ્જન કહેવાય છે અથવા જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે, પણ સ્વય ક્ષીણ ન થાય તે અક્ષર કહેવાય છે, ૪૬૧.

અક્ષરો (પદાર્થાદિરૂપ)ને અનુસરણ કરવા રૂપ સ્વરણવડે અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે. અથવા અક્ષરના એટલે ચૈતન્યના અનુસરણથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે. કેમકે શબ્દના ઉચ્ચાર વિના અન્તર્વિજ્ઞાન જાણી શકાય નહિ. અને શબ્દમાં સ્વરો તો હોયજ છે. માટે અક્ષરના અનુસરણથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય. અર્થ-પદાર્થને પ્રગટ કરવાવડે ક આદિ વ્યઞ્જન કહેવાય. અહીં પહેલાં અક્ષરશબ્દને જ્ઞાનવાચી કહ્યો છે, અને અહીં વર્ણવાચી કહ્યો છે. તેથી અર્થોને જે ક્ષરે છે-વ્યુત્પત્તિથી કહે છે તે અક્ષર. (અર્થશબ્દમાંથી રકાર અને થકારનો લોપ થવાથી અક્ષર શબ્દ બને છે,) અથવા જુદા જુદા વર્ણોના સયોગથી જે અનન્તા અર્થો પ્રતિપાદન કરે છે, પણ સ્વય ક્ષીણ નથી થતા, તે અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૧.

એ પ્રમાણે સક્ષેપથી સ્વર અને વ્યઞ્જનનો શબ્દાર્થ કહ્યો; હવે વિસ્તારથી કહે છે.

सुद्धाऽवि सरंति सयं सारेंति य वंजणाइं जं तेणं ।
होंति सरा न कयाइवि तेहिं विणा वंजणं सरइ ॥ ४६२ ॥
वंजिज्जइ जेणऽत्थो घडो व्व दीवेण वंजणं तो तं ।
अत्थं पाएण सरा वजेंति न केवला जेण ॥ ४६३ ॥

કેવળ એકલા અવગેરે સ્વરો પણ વિષ્ણુઆદિ વસ્તુને કહે છે અને વ્યઞ્જનોને ઉચ્ચારયોગ્ય કરે છે; કેમકે સ્વરો વિના વ્યઞ્જન કદિપણ અર્થપ્રતિપાદન નથી કરતા, તેથી તે સ્વરો કહેવાય છે. તથા જેમ દીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યઞ્જન કહેવાય છે, કેમકે વ્યઞ્જન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાયઃ (ઘણુ કરીને) અર્થને પ્રગટ કરી શકતા નથી. ૪૬૨-૪૬૩.

વ્યઞ્જન રહિત એકલા અકારાદિ સ્વરો સ્વય વિષ્ણુઆદિ વસ્તુનું કથન કરે છે, અને વ્યઞ્જનો સ્વર સંયુક્ત હોય તો ઉચ્ચારાય છે માટે તેમને ઉચ્ચાર યોગ્ય કરે છે, તે કારણથી એ અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે, કેમકે તે સ્વરો વિના વ્યઞ્જનોનો ઉચ્ચાર કદિપણ અર્થને પ્રતિપાદન કરતો નથી. તેમજ બીજા વ્યઞ્જન સાથે જોડાએલ વ્યઞ્જનો સ્વરો વિના ઉચ્ચારી શકાય પણ નહિ. માટે વ્યઞ્જનોને ઉચ્ચાર યોગ્ય કરનાર હોવાથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે.

તથા દીપકવડે જેમ ઘટાદિ અર્થ પ્રગટ કરાય છે-જણાવાય છે, તેમ જે વડે અર્થ-

વસ્તુ પ્રગટ કરાય તે વ્યઞ્જન કહેવાય છે. વ્યઞ્જનની મદદ સિવાય એકલા સ્વરો પ્રાયઃ કદિપણ બાહ્યઅર્થ પ્રગટ કરી શકતા નથી. કારણકે વ્યઞ્જનો કાઢી નાખેલુ વાક્ય વિવક્ષિત અર્થ પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ નથી, જેમકે-"સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ" આ વાક્ય-માથી વ્યઞ્જનો દૂર કરીએ ત્યારે આ સ્વરો રહે છે" અ અ અ અ અ-આ-અ-આ -ઈ-આ-ઈ" આ એકલા સ્વરો ઉપરોક્ત અર્થ કહેવાને સમર્થ નથી. જેમાટે અકાર ઇકાર આદિ એકલા સ્વરો વિષ્ણુ-કામદેવ આદિ અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથીજ એમ કહ્યુ છે કે વ્યઞ્જન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાય બાહ્યઅર્થ કદિ પણ પ્રગટ કરી શકતા નથી.

શિષ્ય—જેમ સંકેતવશાત્ કેવળ અકારાદિ સ્વરો વિષ્ણુઆદિની સંજ્ઞા-નામ છે, તેમ સંકેતવશાત્ કેવળ વ્યઞ્જનો પણ કોઇ વસ્તુની સંજ્ઞા હશે. અને જો એમ હોય તો એમ કેમ કહી શકાય કે "વ્યઞ્જનો સ્વરો વિના કદિપણ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી."

ગુરૂ—કેવળ સ્વરોવડે કોઇક વખત કોઇકની સંજ્ઞા હોય છે, પણ વ્યઞ્જનોથી તો કદિપણ કોઇની સંજ્ઞા નથી જણાતી. માટેજ કહ્યું છે કે "વ્યઞ્જનો સ્વરો વિના કદિપણ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી."૪૬૨-૪૬૩.

એ પ્રમાણે અક્ષર અને વર્ણ એ બન્ને પર્યાયો સામાન્ય વર્ણવાચક છે. તથા સ્વર અને વ્યઞ્જન એ દરેક વર્ણવિશેષના વાચક છે. તેમાં રૂઢિવશાત્ અક્ષરને વર્ણ કહેવાય છે. તે અક્ષર ત્રણ પ્રકારે છે. તે બતાવે છે.

त सण्णा-वंजण-लद्धिसण्णियं तिविहमक्खरं, तत्थ ।
सुबहुलिविभेयनिययं सण्णक्खरमक्खरागारो ॥ ४६४ ॥

તે અક્ષર સંજ્ઞાક્ષર-વ્યઞ્જનાક્ષર-લબ્ધ્યક્ષર એ નામે ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં અતિઘણી લિપિના ભેદથી નિયત, અક્ષરાકારરૂપ પ્રથમ સંજ્ઞાક્ષર છે. ૪૬૪.

સંજ્ઞાક્ષર--વ્યઞ્જનાક્ષર અને લબ્ધ્યક્ષર એમ ત્રણ પ્રકારે અક્ષર છે. તેમાં પ્રથમ જે શાસ્ત્રોમાં અઢાર પ્રકારની લિપિઓ કહી છે, જેવી કે--હંસલિપિ ભૂતલિપિ, ઉડ્ડીલિપિ, યવનીલિપિ, તુરકિલિપિ, કીરીલિપિ, દ્રાવિડીલિપિ, માળવીલિપિ, નટીલિપિ, નાગરી-લિપિ, લાટલીપિ, પારસીલિપિ, અનિમિત્તલિપિ, ચાણાક્યલિપિ અને મૂળદેવીલિપિ. એવગેરે અઢાર પ્રકારની લિપિના ભેદથી નિયત અક્ષરાકારરૂપ સંજ્ઞાક્ષર છે. તે સંજ્ઞાક્ષર લિપિના ભેદથી અનેક પ્રકારે છે જેમકે કોઇ લિપિમાં અર્ધ ચન્દ્રાકાર ટકાર હોય છે, કોઈ લિપિમાં ઘટાકાર ઠકાર હોય છે વિગેરે અનેક પ્રકારે છે. ૪૬૪

હવે વ્યઞ્જનાક્ષર કહે છે.

वंजिज्जइ जेणत्थो घडो व्व दीवेण वंजणं तो त ।
भण्णइ भासिज्जंतं सव्वमकाराइ तक्कालं ॥ ४६५ ॥

જેમ દીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યઞ્જન કહેવાય છે. ભાષાનો કાળ તે તેનો કાળ જાણવો અને તેજ કાળે બોલાતા સર્વ અકારાદિથી હકાર પર્યન્તના અક્ષરો વ્યઞ્જનાક્ષર કહેવાય છે. (મતલબ કે બોલાતો શબ્દ તે વ્યઞ્જ-નાક્ષર છે, કેમકે તે શબ્દના અર્થને પ્રગટ કરનાર છે.) ૪૬૫.

હવે લબ્ધ્યક્ષર કહે છે.

जो अक्खरोवलंभो सा लद्धी, तं च होइ विण्णाणं ।
इंदिय-मणोनिमित्तं जो आवरणक्खओवसमो ॥ ४६६ ॥

જે અક્ષરોપલભ-લાભરૂપ (અક્ષરની પ્રાપ્ત) તે લબ્ધિ છે, અને તે ઇન્દ્રિય-મનો નિમિત્ત શ્રુતગ્રંથાનુસારિ વિજ્ઞાન (શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ) છે, તેમજ તદાવરણ (શ્રુતજ્ઞાનાવરણ)નો જે ક્ષયોપશમ એ બન્ને લબ્ધ્યક્ષર છે. ૪૬૬.

હવે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતનો તફાવત કહે છે.

दवसुयं सण्णा-वजणक्खरं, भावसुत्तमियरं तु ।
मइ-सुयविसेसणम्मिवि मोत्तूणं दवसुत्तंति ॥ ४६७ ॥

સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યઞ્જનાક્ષર એ બન્ને દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ સિવાયનુ લબ્ધ્યક્ષર તે ભાવશ્રુત છે. મતિ અને શ્રુતના ભેદનો વિચાર કરતાં પણ "मोत्तूणं दव्वसुयं" એ ૧૧૭ મી ગાથામાં આ ભેદ કહેલ છે. ૪૬૭.

સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યઞ્જનાક્ષર એ બન્ને ભાવશ્રુતનાં કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે અને લબ્ધ્યક્ષર તે ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય—અહીં શ્રુતજ્ઞાનના વિચારમાં જે આ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ કહ્યો છે, તેવો ભેદ પૂર્વે મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતા "सोइंदिओवलद्धी" ઇત્યાદિ ૧૧૭ મી ગાથામાં કર્યો છે કે નહિ? જો એવો ભેદ ત્યાં છે, તો તે કેવી રીતે છે? તે દેખાડો, અને જો નથી, તો અહીં પણ એવો ભેદ શા માટે કહો છો?

ગુરૂ—ત્યાં મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતાં પણ આ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ ૧૧૭ મી ગાથામાં જણાવેલ છે કે—

दवसुय सण्णक्खरमक्खरलंभोत्ति भावसुयमुत्तं ।
सोतोवलद्धिवयणेण वंजणं भावसुत्तं च ॥ ४६८ ॥

સંજ્ઞાક્ષર તે દ્રવ્યશ્રુત અને અક્ષરોપલભથી ભાવશ્રુત કહ્યુ છે. તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એ વચનવડે વ્યઞ્જનાક્ષર અને ભાવશ્રુત કહ્યુ છે. ૪૬૮

સંજ્ઞાક્ષર એ ભાવશ્રુતનુ કારણ હોવાથી તેને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યુ અને "अक्खरलंभो य सेसेसु" એટલે શેષઇંદ્રયોમા અક્ષરોપલભ એ વાક્યથી લબ્ધ્યક્ષર કહ્યુ છે, તે વિજ્ઞાનાત્મક હોવાથી ભાવશ્રુતછે. તથા "सोइंदिओलद्धी होइ सुय" એટલે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત છે અર્થાત્ શ્રોત્રઇન્દ્રિયવડે જે શબ્દની ઉપલબ્ધિ તે શ્રુત. એ વાક્યથી વ્યઞ્જનાક્ષર કહ્યું છે. અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની જે ઉપલબ્ધિ તે શ્રુત એવો અર્થ કરવાથી વિજ્ઞાનાત્મક ભાવશ્રુત કહ્યુ છે અને તે ભાવશ્રુત લબ્ધ્યક્ષરજ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વે પણ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ જણાવીને દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે. ૪૬૮.

લબ્ધ્યક્ષરને પ્રમાતા કેવીરીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે કહે છે.

पच्चक्खमिंदिय-मणेहिं लब्भइ लिंगेण चक्खरं कोइ ।
लिंगमणुमाणमण्णे सारिक्खाई पभासंति ॥ ४६९ ॥

તે લબ્ધ્યક્ષર કોઇને ઇન્દ્રિય અને મનવડે પ્રત્યક્ષરૂપે થાય છે, અને કોઇને લિંગવડે થાય છે. લિંગ એટલે અનુમાન. બીજાઓ સાદૃશ્યાદિ પાંચ પ્રકારે તે અનુમાન કહે છે. ૪૬૯.

એ લબ્ધ્યક્ષરશ્રુત કોઇને ઇન્દ્રિય-મનના નિમિત્તથી વ્યવહાર પ્રત્યક્ષરૂપે થાયછે, અને કોઇને ધૂમાદિલિંગવડે થાયછે. એટલે કે ધૂમાદિલિંગ જોઇને જે અગ્નિઆદિરૂપ જ્ઞાન થાયછે તે, તેમાં લિંગ એટલે અનુમાન સમજવું.

શિષ્ય.-લિંગગ્રહણ અને પૂર્વ સંબંધનું સ્મરણ એ બન્ને થયાપછી લિંગથી થએલું જ્ઞાન તે અનુમાન કહેવાયછે અને તમે તો લિંગનેજ અનુમાન કહોછો ! તેનું કેમ ?

ગુરૂ-તારૂં કહેવું સત્યછે, પરન્તુ અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યોછે, એટલે કે લિંગ એ અનુમાનજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી લિંગનેજ અનુમાન કહ્યું છે, જેમ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર ઘટ, તે પણ પ્રત્યક્ષ કહેવાયછે, તેમ તે પણ સમજવું આ સર્વનું તાત્પર્ય એછે કે લબ્ધ્યક્ષર તે શ્રુતજ્ઞાન છે. અને તે ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્તથી વ્યવહાર પ્રત્યક્ષ થાયછે, અથવા અનુમાનથી થાયછે. તે સિવાય આત્મપ્રત્યક્ષતો નથી થતું. કેમકે આત્મ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તો અવધિ આદિછે, વળી બીજાઓ સાદૃશ્યપણાદિથી થતું અનુમાન પાંચ પ્રકારે છે એમ કહેછે. ૪૬૯

હવે એજ પાંચપ્રકારના અનુમાનનું સ્વરૂપ કહેછે.

> सारिक्ख विवक्खो-भय-मुवमा-गममेव सव्वमणुमाणं ।
> किंचिम्मत्तविसेसेण वा न तं पंचहा ठाइ ॥ ४७० ॥

સાદૃશ્ય વિસદૃશ ને ઉભયજ્ઞાન-ઉપમા-અને આગમ, એ સર્વ અનુમાનજ છે. પણ કિંચિત્માત્ર ભેદથી ભેદ કહીએ તો તે પાંચપ્રકારે ન રહે, ૪૭૦

પ્રત્યક્ષપદાર્થમાં પણ સાદૃશ્યપણાથી સ્મૃતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે કોઇ સ્થળે એક ભાઇને જોયો હોયતો બીજે સ્થળે તેના સમાન ચ્હેરાવાળા બીજા ભાઇને જોઇને, પૂર્વે જોયેલા ભાઇની સમાનતાથી " એ પૂર્વે જોયેલો આનો ભાઇ હતો " આવું સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે. વિપક્ષથી પણ સ્મૃતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે નકુલ (નોળીઓ) જોઇને તેના વિપક્ષભૂત સર્પનું જ્ઞાન થાય છે. વળી ઉભયરૂપથી પણ સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે, જેમકે ખચ્ચર જોવાથી ગધેડાનું અને અશ્વનું બન્નેનું સ્મરણ થાય છે. ઉપમાથી પણ એજપ્રમાણે સ્મૃતિ થાય છે. જેમકે ગવય-(રોઝ) જોઇને ગાયનું સ્મરણ થાય છે. અને આગમથી સ્વર્ગાદિનું જ્ઞાન થાયછે. એ પ્રમાણે સાદૃશ્યાદિભેદે પાંચ પ્રકારનું અનુમાન છે. અર્થાત્ એ પાંચે પ્રકારો અનુમાનથી ભિન્ન નથી. કારણકે અન્યસંબંધથી વિવક્ષિત અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. પણ જો કિંચિત્ ભેદથી પણ ભેદ કરીએ તો અનુમાનના આ પાંચજ પ્રકાર નથી રહેતા, તેથી અધિક પણ થાય છે. કેમકે આ પાંચભેદથી અનુમાનના બધાએ ભેદનો સંગ્રહ નથી થતો. જેમકે ધૂમથી અગ્નિનું જ્ઞાન, વાદળાથી જળઆદિનું જ્ઞાન વિગેરે લોકપ્રસિદ્ધ અનુમાનનો આમાં સમાવેશ નથી થતો (આ સ્થળે-" भायअहियस्स " ઇત્યાદિ ગાથા કોઈ સ્થળે જણાય છે, પણ તે પ્રક્ષેપ હોવાથી અને બે મૂળ ટીકાઓમાં ગ્રહણ નથી કરી તેથી અમે પણ તેની ઉપેક્ષા કરીને તેની વ્યાખ્યા નથી કહેતા.) ૪૭૦

હવે ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ ખરીરીતે અનુમાનજ છે એમ સિદ્ધ કરવાને કહે છે કે-

> इंदिय-मणोनिमित्तंपि नाणुमाणाहि भिन्नए, किंतु ।
> नाविक्खइ लिंगतरमिइ पच्चक्खोवयारो त्थ ॥ ४७१ ॥

ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તજ્ઞાન પણ અનુમાનથી જુદું નથી, પરન્તુ તે અન્યલિંગની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેથી એમાં પ્રત્યક્ષનો ઉપચાર કરાય છે. ૪૭૧.

સન્મુખરહેલ ઘટાદિ અર્થ સાક્ષાત્ જોઇને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન પણ ધૂમથી જેમ અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ તે પણ ઇન્દ્રિય અને મનથી થતું હોવાથી અનુમાન જ્ઞાનજ છે કારણકે ઇન્દ્રિય અને મનવડે તે થતું હોવાથી આત્માને તો પરોક્ષજ છે, તેથી ખરી રીતે એ જ્ઞાન અનુમાનથી જુદું નથી. અને જે અર્થો ઇન્દ્રિયોને સાક્ષાત્ નથી છતાં પણ સાદૃશ્યાદિ લિંગથી તેનું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું જ્ઞાન તો અનુમાનરૂપજ છે એમાં શો સંદેહ ?

શિષ્ય.—ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ અર્થ જોઇને થાય છે, તે જ્ઞાનને જો અનુમાન કહો છો, તો તે લોકમાં પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રસિદ્ધ કેમ કહેવાય છે. ?

ગુરૂ:—ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તમાત્રથીજ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ધૂમઆદિ અન્ય લિંગની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેથી તે જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષની પેઠે પ્રત્યક્ષ ઉપચાર કરાય છે પરમાર્થથી તો તે અનુમાનજ છે. ૪૭૧

હવે કિંચિત્‌ભેદથી અનુમાનનો ભેદ કહેવાય છે, તો પણ એ પાંચ ભેદ યોગ્ય નથી, તે બતાવે છે.

नापुणरुत्ता न समत्तलिङ्गसंगाहिया न य गुणाय ।
नियमियपरिमाणाए किं च विसेसोवलद्धीए ? ॥ ४७२ ॥

(પંચવિધ અનુમાનોપલબ્ધિ) પુનરૂક્તિ દોષ રહિત નથી, સમસ્ત લિંગનો સંગ્રહ નથી કરતી અને ગુણકારી પણ નથી, તો પછી એ નિયમિત પરિમાણવાળી વિશેષ ઉપલબ્ધિવડે શું. ? ૪૭૨

જે પંચવિધ અનુમાનોપલબ્ધિ કોઈ માને છે, તે પુનરૂક્તિ દોષ રહિત નથી. કેમકે સાદૃશ્ય-ઉપમાન આદિમાં સર્વત્ર સાદૃશ્યપણું સમાન હોવાથી પુનરૂક્તિદોષયુક્તજ છે. અને અત્યન્તપરોક્ષ સ્વર્ગાદિવડે ઉપમાન કરવામાં આગમપણું સમાન હોવાથી તેમાં પણ પુનરૂક્તિ દોષ છે. વળી એ પંચવિધઉપલબ્ધિમાં સર્વલિંગોનો સમાવેશ પણ નથી થતો, કેમકે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા કાર્ય અને સ્વભાવાદિરૂપ ધૂમ અને કૃતકત્વાદિ લિંગોનો આમાં સમાવેશ નથી થતો, એમાં પણ કોઇક અંશે સાદૃશ્યપણું છે, તો પછી ઘણા ભેદો કરવાનું શું પ્રયોજન ? એકજ ભેદ બસ છે, કારણકે બધાએ લિંગોમાં કોઇક અંશે સાદૃશ્યપણું ગમક છે. વળી આ પંચવિધ ઉપલબ્ધિથી કોઇ ગુણ નથી પણ ઉક્તન્યાયે દૂષણજ છે, તો પછી એ પ્રમાણે નિયમિતપરિમાણવાળી પંચવિધ વિશેષોપલબ્ધિથી શું લાભ છે. ? અનુમાનરૂપેજ સર્વનો સંગ્રહ કરવાથી કંઇપણ દૂષણ નહિ આવે. ૪૭૨.

ભલે એમ હો પરન્તુ અનુમાનથી જુદી ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તે તો કહેવી જોઇએ. તે માટે તે અનુપલબ્ધિ જણાવી તેનું કારણ કહે છે.

नाहिकयाऽणुवलद्धी मया विवक्खो त्ति वा तओ सव्वा ।
वत्थादिग्गहणेण व न उ जुत्तो तिविहनियमो से ॥ ४७३ ॥

અહીં અનુપલબ્ધિનો અધિકાર નથી (માટે તે ન કહેવી જોઇએ, પણ અક્ષરોપલબ્ધિનો) પ્રતિપક્ષ અનુપલબ્ધિ છે, (તેથી કહી છે,) તો સાક્ષાત્ આદિશબ્દ

ગ્રહણ કરવાથી સર્વ અનુપલબ્ધિ કહેવી જોઇએ, પરન્તુ તે અનુપલબ્ધિ ત્રણ પ્રકારેજ છે, એ નિયમયુક્ત નથી. ૪૭૩.

અત્યન્ત અનુપલબ્ધિ-સામાન્ય અનુપલબ્ધિ-અને વિસ્મૃતિ અનુપલબ્ધિ. આ ત્રણ પ્રકારની અનુપલબ્ધિ કેટલાક માને છે. તેમાં પ્રથમ ખરવિષાણ અશ્વશૃંગ-વંધ્યાપુત્ર આદિ વસ્તુઓ સર્વથા અભાવ હોવાથી તે જણાતી નથી તેથી તેની અત્યન્ત અનુપલબ્ધિ કહેવાય. અડદ અથવા મગના દાણાઓનુ રૂપ જણાતા છતાં પણ તે દાણા મોટા ઢગલામાં નાખ્યા હોય તો તે જણાતા નથી, તેની સામાન્ય અનુપલબ્ધિ કહેવાય અને "આ તે છે" એવુ અનુસંધાન કર્યા વિના વિસ્મરણથીજ વસ્તુ ન જણાય તે વિસ્મૃતિથી અનુપલબ્ધિ કહેવાય.

શિષ્ય-અહીં અક્ષરોપલબ્ધિનો અધિકાર હોવાથી આ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિનુ સ્વરૂપ કહેવુ એ અપ્રસ્તુત છે.

ગુરૂ—ઉપલબ્ધિથી વિપરીત અનુપલબ્ધિ છે. એ કારણથી વિપરીતપણાએ કરીને એ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિ અહી કહી છે.

શિષ્ય—તો પણ અનુપલબ્ધિ ત્રણજ છે એવો નિયમ અયોગ્ય છે. કારણકે અતિનજીક રહેલી વસ્તુ, અતિ દૂર રહેલી વસ્તુ જણાતી નથી, તેથી તે પણ અનુપલબ્ધિપણે પ્રસિદ્ધ છે, માટે આદિશબ્દથી બધીએ અનુપલબ્ધિઓ કહેવી જોઇએ પણ ત્રણજ અનુપલબ્ધિઓ છે, એવો નિયમ તો અયોગ્ય છે. માટે બત્રીએ અનુપલબ્ધિઓ કહો.

ગુરૂ:—એ સર્વનુ સ્વરૂપ અહી કહેવા જતાં ગ્રંથનો વિસ્તાર થઇ જાય, વળી બીજા ગ્રંથોમાં તેનુ સ્વરૂપ સવિસ્તર કહ્યુ છે. (अन्यत्रोक्तत्वात्) અથવા આ બધીનો સમાવેશ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાંજ થાય છે, તેથી અહીં નથી કહેતા. ૪૭૩

એ પ્રમાણે તત્ત્વ-ભેદ અને પર્યાયવડે અક્ષરની વ્યાખ્યા કરી. હવે એ અક્ષરશ્રુતના અધિકારમાં સૂત્રમાં કહ્યુ છે કે અક્ષરલબ્ધિકને લબ્ધ્યક્ષર ઉત્પન્ન થાય છે તે વાત પ્રેરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

अक्खरलंभो सण्णीण होज्ज पुरिसाइवण्णविण्णाणं ।
कत्तो अस्सण्णीणं भणियं च सुयम्मि तेसिंपि ॥ ४७४ ॥

પુરુષાદિશબ્દના વર્ણવિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાભ સંજ્ઞીને હોય, પણ અસંજ્ઞીને ક્યાંથી હોય? તેમને પણ શ્રુતમાં અક્ષરલાભ તો કહ્યો છે. ૪૭૪.

શિષ્ય:-સ્ત્રી-પુરૂષ-નપુંસક-ઘટ-પટ ઈત્યાદિ વર્ણના વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાભ, મનવાળા સંજ્ઞીજીવોને હોય, એ વાત માની શકાય છે, પરન્તુ મનરહિત અસંજ્ઞીજીવોને એ લાભ ક્યાંથી હોય? નજ હોય. કારણકે અક્ષરલાભ પરોપદેશજન્ય હોવાથી મન રહિત અસંજ્ઞીજીવોને તે સંભવે નહી.

ગુરૂ—અસંજ્ઞીને પણ એ અક્ષરલાભ હોય છે, સૂત્રમાં કહ્યુ છે કે "એકેંદ્રિય મતિ-અજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની છે" એ વચનથી એકેંદ્રિયાદિ અસંજ્ઞીજીવોને પણ અક્ષરલાભ હોય છે. કારણકે અક્ષર સિવાય શ્રુત હોઇ શકે નહિ. ૪૭૪

શિષ્ય.—એ કેમ માની શકાય? શ્રીગુરૂ તેના ઉત્તરમાં ઉદાહરણપૂર્વક કહે છે કે—

जह चेयण्णमकित्तिममस्सण्णीणं तहोहणाणंपि ।
थोवति नोवलब्भइ जोवत्तमिवेंदियाईणं ॥ ४७५ ॥

જેમ અસંજ્ઞીને ચૈતન્ય સ્વાભાવિક છે, તેમ ઓઘજ્ઞાન પણ છે, પણ અલ્પ હોવાથી એકેંદ્રિયના જીવત્વની જેમ તે જણાતુ નથી. ૪૭૫.

જેમ અસંજ્ઞીને આહારાદિ સંજ્ઞાદ્વારા ચૈતન્ય-જીવપણુ સ્વાભાવિક જણાય છે, તેમ લબ્ધ્યક્ષરાત્મક ઓઘજ્ઞાન પણ તેમને છે, પરન્તુ તે જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી સ્થૂલદૃષ્ટિવાળાઓથી પૃથ્વીઆદિ એકેંદ્રિયના જીવત્વની જેમ જાણી શકાતુ નથી. જો કે અક્ષરલાભ પરોપદેશજન્ય છે, પણ તેમાં સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યઞ્જનાક્ષરનો લાભ પરોપદેશજન્ય છે, લબ્ધ્યક્ષર તો ક્ષયોપશમ અને ઇન્દ્રિય નિમિત્ત વાળો હોવાથી અસંજ્ઞીને પણ હોય છે, અને એજ લબ્ધ્યક્ષર મુખ્યતાએ અહીં પ્રસ્તુત છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યઞ્જનાક્ષર પ્રસ્તુત નથી કેમકે અહીં અધિકાર તો વ્યાપક એવા શ્રુતજ્ઞાનનો છે. ૪૭૫.

આ સંબંધમાં બીજુ દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

जह वा सण्णीणमणक्खराण असइ नरवण्णविण्णाणे ।
लद्धक्खरंति भण्णइ किंपिच्चि तहा असण्णीणं ॥ ४७६ ॥

અથવા જેમ નિરક્ષર એવા સંજ્ઞીજીવોને મનુષ્યાદિ વર્ણ (અક્ષર) નુ જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેમને લબ્ધ્યક્ષર કહેવાય છે, તેમ અસંજ્ઞીને પણ કંઇક છે. ૪૭૬.

જેમ અન્યઉપદેશના અભાવે મુગ્ધસ્વભાવવાળા-ભિલ્લ બાળક-ગોવાળ-ગાય આદિને મનુષ્યાદિના શબ્દોના અક્ષરોનુ જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેઓને લબ્ધ્યક્ષર છે, એમ કહેવાય છે, કારણ કે તેઓને તેવા શબ્દોચ્ચારથી બોલાવતાં તે સાંભળે છે અને સામુ પણ જુવે છે. અને ગાય પણ શબલા-બહુલા આદિશબ્દથી બોલાવી હોય તો પોતાનુ નામ જાણે છે અને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિ કરે છે. આ પ્રમાણે ગાય આદિને તેવા પ્રકારનો પરોપદેશ નથી, તે છતા પણ લબ્ધ્યક્ષર છે. એવીજ રીતે અસંજ્ઞીને પણ તે છે. ૪૭૬.

એ પ્રમાણે એકેંદ્રિયાદિને જેને જેટલુ લબ્ધ્યક્ષર શ્રુત હોય છે, તે કહ્યુ, હવે એકેક અકારાદિ અક્ષરના જેટલા પર્યાયો છે, તે વિશેષથી બતાવે છે.

एक्केक्कमक्खरं पुण स-परपज्जायभेयओ भिन्नं ।
तं सव्वदव्व-पज्जायरासिमाणं मुणेयव्वं ॥ ४७७ ॥

વળી એકેક અક્ષર સ્વ-પર પર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે, તે પર્યાયો સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયના રાશિ (સમૂહ) પ્રમાણ જાણવા. ૪૭૭

દરેક અકારાદિ અક્ષરો સ્વ-પર પર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે, તે સર્વ દ્રવ્ય જે ધર્માસ્તિકાયાદિ અને તેના પર્યાયના રાશિ જેટલા છે. એટલે કે આ જગતમાં પરમાણુ દ્વયણુકાદિ અને એકેક આકાશ પ્રદેશાદિ જે દ્રવ્યો છે, એ સર્વને એકઠા કરવાથી જે સમૂહ થાય, તેટલો સમૂહ એકેક અકારાદિ અક્ષરોના પર્યાયનો છે. જેમકે તે અક્ષરોમાંના એક અકારનાજ કેટલાક થોડા સ્વપર્યાયો છે, તે પણ અનન્તા છે. અને બાકીના પરપર્યાયો તો તેથી અનન્તા ગુણા છે. આ સમજવામાં એક કલ્પના કરીએ, જેમકે સર્વદ્રવ્ય અને તેના પર્યાયનો રાશિ અનન્તાનન્ત સ્વરૂપ છે, તો પણ અસત્કલ્પનાએ તેની સંખ્યા એકલાખ-

પ્રમાણ છે અને અકાર ઇકારાદિના વાચ્ય પદાર્થો સર્વની સંખ્યા એક હજાર પ્રમાણ છે. હવે તેમાંના એક અકાર અક્ષરના, સર્વદ્રવ્યગત લક્ષ પર્યાયના સમૂહમાંથી વિદ્યમાનપણે સંબદ્ધ સ્વપર્યાયો કેવળ એકસો પ્રમાણ છે, અને બાકીના બીજા બધાએ પરપર્યાયો છે, તે તેમાં અવિદ્યમાનપણે સંબદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના અને પરમાણુ-દ્વયણુકાદિના પર્યાયો પણ સમજવા. ૪૭૭

હવે સ્વપર્યાયો કયા છે, તે જણાવે છે.

जे लभइ केवलो सें सवण्णसहिओ व पज्जवेऽगारो ।
ते तस्स सपज्जाया सेसा परपज्जया सव्वे ॥ ४७८ ॥

અન્યવર્ણ સાથે અસંયુક્ત અકારના અથવા સંયુક્ત એવા અકારના ઉદાત્ત-અનુદાત્ત-સાનુનાસિક-નિરનુનાસિકાદિ પોતાના પર્યાયોને અનુભવે છે તે સ્વપર્યાયો છે, અને બાકીના બધા તેના પરપર્યાયો છે.

અન્ય અક્ષર સાથે જોડાએલ અથવા નહિ જોડાએલ કેવળ અકાર, ઉદાત્ત અનુદાત્ત-સાનુનાસિક-નિરનુનાસિક વિગેરે જે આત્મગત પર્યાયને અનુભવે છે, તે અકારના સ્વપર્યાયો છે, કેમકે તે પર્યાયો તેમાં અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) છે. અને તે પર્યાયો અનન્તા છે, કેમકે તે અક્ષરથી વિષ્ણુ-પરમાણુ આદિ અનન્તાં દ્રવ્ય વાચ્ય છે. અને તે તે દ્રવ્ય પ્રતિપાદન કરવાની એની શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન છે. જો એમ ન હોય, તો તે અક્ષરથી પ્રતિપાદન કરાતા સર્વ એક અરૂપવર્ણથી વાચ્ય હોવાથી સર્વ પદાર્થની એકતા થઈ જાય. આ સિવાય બાકીના ઇકારાદિ સંબંધિના ઘટાદિગત પર્યાયો અકારના પરપર્યાયો છે, કેમકે તે તેનાથી ભિન્ન છે અને નાસ્તિપણે સંબંધવાળા છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના પણ સ્વપર પર્યાયો સમજી લેવા. ૪૭૮

અહીં શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે-

जइ ते परपज्जाया न तस्स, अह तस्स न परपज्जाया ।
जं तम्मि असंबद्धा तो परज्जायववएसो ॥ ४७९ ॥

જો તે પરપર્યાયો છે, તો તે તેના ન કહેવાય, અને તેના હોય, તો પરપર્યાય ન કહેવાય? (એ પર્યાયો) તેમાં અસંબદ્ધ હોવાથી પરપર્યાય કહેવાય છે.

શિષ્ય.—જે પોતાના પર્યાયો હોય, તેજ તેના પર્યાય કહેવાય છે, પરન્તુ જે ઘટાદિ પરવસ્તુના પર્યાયો છે, તે અક્ષરના પર્યાયો ન કહેવાય, અને જો તે અક્ષરના કહેવાય, તો ઘટાદિના ન કહેવાય. અને તેથી કરીને જો પરના પર્યાયો છે, તો તે તેના કેમ કહેવાય? અને જો તેના કહેવાય, તો પરના કેમ કહેવાય? આ પ્રમાણે કહેવાથી તો અત્યન્ત વિરોધ જણાય છે.

ગુરુ:—ત્હારું કહેવું અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનું છે. કારણકે એ અકાર ઇકારાદિમાં ઘટાદિ પર્યાયો વિદ્યમાનપણે જોડાએલા નહિ હોવાથી તેમને પરપર્યાય કહેવાય છે, અન્યથા વ્યાવૃત્તિરૂપે તો તે પણ તેમાં જોડાએલા છે. અને તેથી કરીને વ્યાવૃત્તિરૂપે તેમને સ્વપર્યાય કહીએ તો કંઇ વિરૂધ્ધ નથી પરન્તુ એ ઘટાદિપર્યાયો વિદ્યમાનપણે તો ઘડાદિમાંજ જોડાએલા છે, તેથી તે અક્ષરના પરપર્યાય કહેવાય છે.

વસ્તુનું સ્વરૂપ બે પ્રકારે છે. અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) અને નાસ્તિપણે (અવિ-

દ્યમાનપણે) તેમાં જે પર્યાયો જેમાં વિદ્યમાનરૂપે જોડાએલા હોય તે તેના સ્વપર્યાયો કહેવાય છે, અને જે પર્યાયો જેમાં અવિદ્યમાનપણે જોડાએલા હોય, તે તેના પરપર્યાયો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નિમિત્તનો ભેદ જણાવનારાજ સ્વ અને પર શબ્દો છે, પરન્તુ તેમનો તેમાં સર્વથા સંબંધ કે અસંબંધ જણાવનારા નથી. આ કારણથી ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરની અંદર વિદ્યમાનપણે જોડાએલા ન હોવાથી પરપર્યાયો કહેવાય છે, પરન્તુ તે પર્યાયો તેમા સર્વથા પ્રકારે નથી જોડાએલા એમ નહી. અવિદ્યમાનરૂપે તો તે તેમાં પણ જોડાએલા છેજ. અહી એવી શંકા પણ ન કરવી, કે એકનો સંબંધ ઉભય તરફ અયોગ્ય છે. કારણકે હિમવન્તાદિ એકજ છતાં, તેના બે અંશવડે તેનો પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રાદિસાથે સંબંધ છે. તેવીજ રીતે અહી પણ પર્યાયોને ઉભયસાથે સંબંધ થાય છે એમ સમજવું. જો એકજરૂપે એકનો ઉભય તરફ સંબંધ માનીએ, તો વિરોધ આવે. એવું તો કંઈ છે નહિ, કેમકે બે રૂપે ઘટાદિ પર્યાયોનો સંબંધ બન્ને સ્થળે છે, એટલે કે તે ઘટાદિના પર્યાયોનો વિદ્યમાનરૂપે ઘટાદિમાં સંબંધ છે, અને અવિદ્યમાનરૂપે અક્ષરાદિમાં છે.

ગધેડાના શીંગડાની જેમ અસત્પણું એ અભાવસ્વરૂપ હોવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપજ નથી, તો પછી અસત્પણે એટલે અવિદ્યમાનરૂપે તેનો તેમાં સંબંધ છે. એમ કેમ કહેવાય ? આવી શંકાપણ અહી ન કરવી; કારણકે ખરવિષાણ (ગધેડાના શીંગડા)ની કલ્પના વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ નથી કરતી. જેમકે પ્રાગભાવ (પૂર્વનો અભાવ) પ્રધ્વંસાભાવ (વિદ્યમાનવસ્તુનો નાશ) જેમકે ઘડો ભાંગી જવાથી તેનો નાશ થયો તે પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય (ઘટાભાવ) ઘડાનો અભાવ પટાભાવ (પટનો અભાવ) આદિ વસ્તુના અભાવના વિશેષણની પેઠે, ખરવિશાણાદિમાં પણ એવું વિશેષણ સંભવતું નથી, અભિલાપ રહિત નિરૂપ છઠ્ઠા ભૂતની પેઠે ખરવિષાણાદિનો લોકોએ માત્ર સંકેત કર્યો છે, પરન્તુ છઠ્ઠા ભૂતની પેઠે અમે વસ્તુનો અભાવ નીરૂપ નથી માનતા, કારણકે નિરૂપ એ અભિલાપ રહિત હોવાથી પ્રાગભાવાદિ વિશેષણો તે અભાવને ઘટે નહિ; પરન્તુ વસ્તુસ્વરૂપ એવું છે કે જેમ મૃત્પિંડાદિ પર્યાય (માટીનો પિંડ) ભાવ રૂપ છતાં પણ, ઘટાકારાદિ રૂપે નહિ હોવાથી (ઘટનો) પ્રાગભાવ કહેવાય છે. અથવા જેમ કપાલ આદિ પર્યાય ભાવરૂપ છતાં પણ ઘટના આકારનો નાશ થવાથી (ઘટનો) પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે, તેવીજ રીતે ભિન્ન પર્યાય પામેલ અક્ષરાદિ ભાવરૂપ છતાં પણ ઘટાદિ વસ્તુના અભાવરૂપે કહેવાય છે, પણ સર્વથા અભાવરૂપે નથી કહેવાતા, કેમકે સર્વથા અભાવ તો સ્વરૂપરહિત નિરભિલાપ્ય છે. (ન કહી શકાય એવો છે.) ખરવિષાણાદિ શબ્દવડે એ અભાવ કહી શકાય છે, તો તેને નિરભિલાપ્ય કેમ કહેવાય? એમ પણ ન કહેવું. કારણકે તે અભાવનું સર્વથા અવાચ્યપણું જણાવવાને માટેજ સંકેત માત્રથી થતા ખરવિષાણાદિ શબ્દોનો લોકોએ ત્યાં વ્યવહાર કર્યો છે.

વળી જો ઘટાદિ પર્યાયોનો નાસ્તિપણે (અવિદ્યમાનરૂપે) અક્ષરમાં સંબંધ ન માનવામાં આવે, તો અસ્તિ-નાસ્તિપણું (વિદ્યમાન-અવિદ્યમાનરૂપ) પરસ્પર ભિન્ન સ્વરૂપ હોવાથી અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) ઘટાદિપર્યાયોનો સંબંધ તેમાં માનવો પડે, તેમ માનવાથી અક્ષર પણ ઘટાદિરૂપ થઇ જાય. અને એમ થવાથી આખું જગત એકરૂપ બની જાય. અને તેથી સર્વની સાથેજ ઉત્પત્તિ અને નાશ આદિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—ઘટાદિમાં રહેલા ઘટાદિ પર્યાયોનું નાસ્તિપણે સ્વરૂપ અક્ષરમાં કેવી રીતે મળ્યું ? કારણકે રૂપી વિના રૂપનો સંબંધ ઘટે નહિ, અને જો તેમ છતાંએ જો તેમાં તે ઘટે તો આખું જગત એકરૂપજ થઇ જાય.

गुरु—घटादि पर्यायोनो नास्तिपणे संबंध घटादि सिवाय अन्यस्थळे व्याप्ति थकी ईष्ट छे, जो तेम न होय तो स्व अने परनो भाव संभवे नहिं. आज कारणथी कोईक अपेक्षाए विश्वनी एकता मानवामा कइ हरकत नथी. केमके द्रव्यादिरूपे सघळु विश्व एक स्वरूपज छे. आ विषय अतिगंभीर छे, तेथी स्थिर बुद्धिवानोए तेनो बहु विचार करवो. आ प्रमाणे घटादि पर्यायो नास्तिपणे अक्षरमां छे अने अस्तिपणे घटादिमां छे, परन्तु अक्षरमां अस्तिपणे नथी. तेथीज घटादि पर्यायो अक्षरना परपर्याय कहेवाय छे. ४७९

घटादि पर्यायो अक्षरमां नहि जोडाएला होवाथी परपर्याय कहेवाय छे, तो ते अक्षरना पर्याय केम कहेवाय? ते माटे कहे छे.

चाय-सपज्जायविसेसणाइणा तस्स जमुवउज्जंति ।
सधणमिवासंबद्धं हवंति तो पज्जया तस्स ॥ ४८० ॥

अभावरूपे अने स्वपर्यायना विशेषणआदिवडे घटादि पर्यायो अक्षरना छे, केमके ते तेमां उपयोगी छे; जेम धन भिन्न छतां पण स्वधन कहेवाय छे, तेम ते घटादि पर्यायो पण ते अक्षरना कहेवाय छे. ४८०

घटादि पर्यायो विद्यमानपणे अक्षरमां असंबद्ध छे, तो पण ते पर्यायो अक्षरना छे, केमके अभावरूपे ते तेमां जोडाएला छे. जो त्यां तेमनो अभाव न होय, तो ते अक्षर घटादिथकी भिन्न न गणाय, केमके घटादि पर्यायो तेमां पण जोडाएल नथी एम नहि एम मान्यु छे, माटे अभावरूपे घटादि पर्यायो ते अक्षरमां जोडाएला होवाथी ते पर्यायो तेना छे. वळी स्वपर्यायना विशेषणवडे-विशेषव्यवस्थापकपणे परपर्यायो पण तेनां छे, परपर्यायो न होय तो स्वपर्यायो कोइपण रीते जुदारूपे सिद्ध न थाय, कारणके स्व अने पर शब्दनी त्यां अपेक्षा छे. आ संबंधमां अही एवो नियम छे के-" जे जेमां जोडाएल छे, ते तेनाथी भिन्न छतां पण तेनु कहेवाय छे." जेम देवदत्तादिकनु धन भिन्न छतां जोडाय छे. अभाव अने स्वपर्यायना विशेषणादि भावे घटादि पर्यायो पण अक्षरना संबद्ध एटला माटे ते तेना छे अने ए प्रमाणे अक्षरना पर्यायो पण घटादिकना कहेवा.

सधणमसबद्धंपि हु चेयण्ण पिव नरे जहा तस्स ।
उवउज्जइत्ति सधणं भण्णइ तह तस्स पज्जाया ॥ ४८१ ॥

जेम कोई पुरुषमां स्वधन असंबद्ध छतां पण चैतन्यनी पेठे ते धन तेनुं कहेवाय छे, (एटले चैतन्य संबद्ध होवाथी ते चैतन्य तेनु कहेवाय छे, तेम पोतानु धन पोतानी साथे संबद्ध नथी छतां पण तेनु कहेवाय छे.) कारणके ते तेनी साथे जोडाएलु छे. तेवीज रीते घटादि पर्यायो अक्षरमां असंबद्ध छतां पण ते पर्यायो अक्षरना छे. ४८१

एज विषय दृष्टान्तथी वधारे दृढ करे छे.

जह दंसण-नाण-चरित्तगोयरा सव्वदव्वपज्जाया ।
सद्धेय-नेय-किरियाफलोवओगित्ति भिन्नावि ॥ ४८२ ॥

जइणो सपज्जया इव सकज्जनिप्फाययत्ति सहणं व ।
आयाण-चायफला तह सव्वे सव्ववण्णाणं ॥ ४८३ ॥

જેમ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગોચર સ્વકાર્ય નિષ્પાદક સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો સ્વધનની પેઠે ભિન્ન છતાં પણ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય જાણવાયોગ્ય અને ક્રિયા-ફળમાં ઉપયોગી હોવાથી તે પર્યાયો યતિના કહેવાય છે, તેવીજ રીતે ગ્રહણ કરવારૂપ અને ત્યાગ કરવા રૂપ ફળવાળા તે દરેક પર્યાયો અક્ષરોના છે અને ઘટાદિના પણ છે ૪૮૨-૪૮૩

દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયભૂત સર્વદ્રવ્ય પર્યાયો ભિન્ન છતાં પણ તે દ્રવ્ય-પર્યાયો યતિના કહેવાય છે, કારણકે તેઓ સ્વકાર્ય નિષ્પાદક છે. એટલે કે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે. જેમકે તે પર્યાયોની સમ્યગ્દર્શનવડે શ્રદ્ધા કરાય છે, જ્ઞાનવડે જણાય છે અને આહાર, વસ્ત્ર, પાત્રઆદિ ઉપકરણ-ઔષધ અને શિષ્યાદિદ્વારાએ ચારિત્રને ઉપયોગી છે. કેવળ નારકી સિવાય સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયો ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે, તે માટે કહ્યું છે કે "પહેલા વ્રતમાં સર્વજીવો, બીજા અને છેલ્લા (પાંચમા) વ્રતમાં સર્વ દ્રવ્યો અને બાકીના ત્રીજા ચોથા વ્રતમા દ્રવ્યોનો કેટલોક ભાગ ઉપયોગી છે."

આ પ્રમાણે એ સર્વ જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રના વિષય છે. વ્રતો ચારિત્રાત્મક છે, અને ચારિત્ર જ્ઞાન-દર્શન વિના હોતુ નથી. આજ કારણથી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયો શ્રદ્ધેયાદિરૂપે ઉપયોગી છે, તે સિવાય શ્રદ્ધાદિ હોઇ શકે નહિ, કારણકે વિષય વિના વિષયી ન હોય. આ રીતે સ્વકાર્ય નિષ્પાદક જ્ઞાન-દર્શનાદિ સ્વપર્યાયો યતિના-મુનિના કહેવાય છે, અથવા જેમ કોઈ પુરૂષનુ દ્રવ્ય-ધન તેનાથી ભિન્ન છતાં પણ તેનુ કહેવાય છે, તેમ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયો પણ ત્યાગ કરવારૂપ અને ગ્રહણ કરવારૂપ ફળવાળા હોવાથી તે દરેક સર્વ અક્ષરોના કહેવાય છે, અને ઉપલક્ષણથી ભિન્ન છતાં ઘટાદિના પણ છે. ૪૮૨-૪૮૩

ઉપરોક્ત કથન સૂત્ર વિરૂદ્ધ નથી, કારણકે—

> एक्कं जाणं सव्वं जाणइ सव्वं च जाणमेगंति ।
> इय सव्वमजाणंतो नागारं सव्वहा मुणइ ॥ ४८४ ॥

એકને જાણનાર સર્વ જાણે છે, અને સર્વને જાણનાર એકને જાણે છે. એ પ્રમાણે સર્વને નહિ જાણનાર અકારને પણ સર્વથા પ્રકારે નથી જાણતો..૪૮૪

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-" જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, અને જે સર્વ જાણે તેજ એક જાણે છે." એટલેકે કોઈપણ એક વસ્તુને સર્વ પ્રકારે-સ્વ-પરપર્યાય યુક્ત જાણનાર વ્યક્તિ, સર્વ લોકાલોકમાં રહેલી વસ્તુને સર્વપ્રકારે સ્વ-પર પર્યાયયુક્તપણે જાણે છે. જો સર્વવસ્તુનુ જ્ઞાન થયુ હોય તોજ એકવસ્તુનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય. અને જે સર્વપર્યાય સહિત એક વસ્તુ જાણે છે, તેજ એક વસ્તુને પણ સર્વપર્યાય સહિત જાણે છે. કારણકે એક વસ્તુનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયુ હોય, તોજ સર્વવસ્તુનુ જ્ઞાન થાય. આથી કરીને એ સિદ્ધ થયુ કે સર્વપર્યાય સહિત વસ્તુ નહિ જાણનાર અકારરૂપ અક્ષરને સર્વપ્રકારે-સર્વપર્યાય યુક્ત નથી જાણતો, પણ જો સર્વવસ્તુનુ જ્ઞાન થયુ હોય તોજ એક અક્ષર સર્વપ્રકારે જાણી શકે છે. ૪૮૪

શિષ્યઃ-જો એમ હોય, તો પણ પ્રસ્તુત અક્ષરના પર્યાયમાં ઘટાદિ પર્યાયોનો શો સંબંધ છે? તેના ઉત્તરમાં શ્રીગુરૂ કહે છે કે—

> जेसु अनाएसु तओ न नज्जए, नज्जए य नाएसु ।
> किह तस्स ते न धम्मा घडस्स रूवाइधम्म व्व ? ॥ ४८५ ॥

જે પર્યાયો જાણવાથી જે જણાય અને જે નહિ જાણ્યાથી ન જણાય તે ઘટના રૂપાદિ ધર્મની પેઠે તેના ધર્મ કેમ ન કહેવાય ?

ઉપર કહ્યા મુજબ જે ઘટાદિ પર્યાયો નહિ જાણ્યાથી, જે એક અક્ષર પણ ન જણાય. અને એ પર્યાયો જાણ્યાથી અક્ષર પણ જણાય તે ઘટાદિ પર્યાયો પણ અક્ષરના ધર્મ છે. જેમ રૂપાદિ ઘટના ધર્મ છે ને તેરૂપાદિનુ જ્ઞાન ઘટના જ્ઞાનથીજ થાય છે તેમ તે પણ જાણવુ. અહીં એવો નિયમ છે કે-" જે ન જણાયાથી જે વસ્તુ ન જણાય અને જણાયાથી જણાય, તે રૂપાદિ ઘટના ધર્મોની પેઠે તે તેના ધર્મો છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ સમસ્ત ઘટાદિ પર્યાયો જાણ્યા વિના એક અક્ષર સપૂર્ણ જણાતો નથી. અને તે પર્યાયો જાણ્યાથી અક્ષર પણ જણાય છે. માટે તે પર્યાયો તેના ધર્મ છે. ૪૮૫

न हि नवरमक्खरं सव्वदव्व-पज्जायमाणमण्णंपि ।
ज वत्थुमत्थि लोए तं सव्वं सव्वपज्जायं ॥ ४८६ ॥

(એ પ્રમાણે એક) અક્ષર સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિ પ્રમાણ છે, એટલુ જ નહિ, પરન્તુ બીજી પણ લોકમાં જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વ સવપર્યાયવાળી છે. ૪૮૬.

અહીં અક્ષરને ગ્રહણ કરીનેજ પર્યાયનુ પ્રમાણ કેમ કહ્યુ ? તેના ઉત્તરમાં ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

इहमक्खराहिगारो पण्णवणिज्जा य जेण तव्विसओ ।
ते चिंतिज्जतेवं कइभागो सव्वभावाणं ? ॥ ४८७ ॥

અહીં અક્ષરનો અધિકાર છે માટે. વળી પ્રરૂપણીય ભાવો અક્ષરનો વિષય છે, તેથી એમ વિચારાય છે કે સર્વભાવોના કેટલામા ભાગે તે પ્રરૂપણીય ભાવો છે. ? ૪૮૭

અહીં અક્ષર કહેવાનો અધિકાર છે, તેથી અક્ષરના પર્યાયનુ પ્રમાણ કહ્યું, અને સર્વવસ્તુ પણ એજ પ્રમાણે જણાય છે.

શિષ્ય—ભલે તે તેમ હોય, પરન્તુ અક્ષરના સ્વપર્યાય કયા ? અને પરપર્યાય કયા ? તે કહો.

ગુરૂ:—અભિલાપ્ય (પ્રરૂપણીય) વસ્તુ સર્વ અક્ષરવડેજ બોલી શકાય છે, તેથી અક્ષરના વિષયભૂત એ વસ્તુઓ અથવા તે વસ્તુ કથન કરવાની શક્તિરૂપ સર્વ પર્યાયો, એટલે કે જે અભિલાપ્ય (કહી શકાય) પર્યાયો તે અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે, અને બાકીના અનભિલાપ્ય (ન કહી શકાય) એવા ભાવો-પર્યાયો તે પરપર્યાયો છે. આજ કારણથી એ અભિલાપ્ય-સ્વપર્યાયો, સર્વ અભિલાપ્ય અને અનભિલાલાપ્ય એવા પર્યાયોના કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારાય છે. ૪૮૭.

पण्णवणिज्जा भावा वण्णाण सपज्जया तओ थेवा ।
सेसा परपज्जाया तोऽणंतगुणा निरभिलप्पा ॥ ४८८ ॥

પ્રરૂપણીય ભાવો અક્ષરના સ્વપર્યાય હોવાથી થોડા છે, અને બાકીના અપ્રરૂપણીય ભાવો પરપર્યાય હોવાથી તે કરતાં અનન્તગુણા છે. ૪૮૮

સામાન્યથી અભિલાપ્ય ભાવો અકારાદિ અક્ષરના સ્વપર્યાય હોવાથી થોડા છે, અને બાકીના બધા અભિલાપ્ય અનભિલાપ્ય ભાવો પરપર્યાય હોવાથી સ્વપર્યાયથી અનન્તગુણા છે.

આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ આકાશ સિવાય સર્વપદાર્થોનાં સ્વપર્યાય થોડા છે અને પરપર્યાય તેથી અનન્તગુણા છે, પરન્તુ લોકાલોકઆકાશજ સર્વપદાર્થોના સમૂહથી અનન્તગુણા છે અને શેષ સર્વપદાર્થો તેના અનન્તમા ભાગે છે, તેથી તેઓમાં સ્વ-પરપર્યાયનો ક્રમ વિપરીત જાણવો. એટલે કે આકાશના પરપર્યાય થોડા છે અને સ્વપર્યાય તેથી અનન્તગુણા છે. આ વિષય વધારે સ્ફુટ સમજાવવાને એક કલ્પના કરીએ. જેમકે-સંપૂર્ણ આકાશપ્રદેશના સમૂહથી બાકીના બીજા ધર્માસ્તિકાય-પ્રદેશો-પરમાણુ દ્વયણુક વિગેરે પદાર્થો ખરી રીતે તો અનન્તા છે, પણ કલ્પનાથી માની લઇએ કે તે દસ છે, અને એક સંપૂર્ણ આકાશના પ્રદેશો સો છે, એ દરેક પદાર્થમાં પાચ પાંચ સ્વપર્યાયો છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ પદાર્થના સ્વપર્યાયો પચાસ થયા, અને આકાશના સ્વપર્યાયો પાંચસો થયા. તેથી આકાશના પરપર્યાયો થોડા છે અને સ્વપર્યાયો તેથી ઘણા છે.

ઉપરોક્ત કલ્પનાનુસારે બાકીના સર્વ પદાર્થો આકાશના અનન્તમા ભાગે છે, અને આકાશ એ સર્વપદાર્થોથી અનન્તગુણ અધિક છે. તેથીજ આકાશમાં સ્વ-પરપર્યાયનુ અલ્પબહુત્વ વિપરીત જાણવુ. આકાશના સ્વપર્યાયોથી અન્યપદાર્થોના સ્વપર્યાયની અલ્પતા અને પરપર્યાયથી પરપર્યાયની અધિકતા પણ આજ દૃષ્ટાન્તથી સમજવી, જેમકે ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશમા પાંચ સ્વપર્યાય છે અને પાચસો પીસ્તાલીસ પરપર્યાય છે, તેથી ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્વપર્યાય થોડા છે અને પરપર્યાય તેથી અનન્તગુણા છે. આજ પ્રમાણે અક્ષર-પરમાણુઆદિમા પણ સ્વ-પરપર્યાયનો વિચાર સમજી લેવો. ૪૮૮.

ઉપરોક્ત ભાષ્યકાર મહારાજનુ કથન આગમથી વિરૂદ્ધ છે, એમ જણાવવાને કોઇક કહે છે કે—

नणु सव्वागासपएसपज्जया वण्णमाणमाइट्ठं ।

इह सव्वदव्व-पज्जायमाणगहणं किमत्थंति ? ॥ ४८९ ॥

સર્વઆકાશપ્રદેશના પર્યાય જેટલા એક અક્ષરના પર્યાયનુ પ્રમાણ (આગમમાં કહ્યું) છે, અને અહીં સર્વ દ્રવ્ય (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, પુદ્ગળ ને જીવ) અને તેના સર્વપર્યાયનુ પ્રમાણ કેમ કહ્યુ છે. ૪૮૯

"सव्वागासपएसग्गं—' તેની ટીકાનો ભાગ આમ કહે છે કે સર્વઆકાશના પ્રદેશથી અનંતવાર ગુણેલુ અનંતગુણ જેટલુ જણાવેલુ છે. તે પણ કેટલુ ?, એકેક આકાશપ્રદેશે અનંતા અગુરૂલઘુપર્યાયના માન જેટલુ અક્ષરના પર્યાયનુ પરિમાણ છે.

નંદી વગેરે સૂત્રમાં એક અક્ષરના પર્યાયોનુ પ્રમાણ બતાવતાં સર્વ આકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણાપણુ જણાવ્યુ છે ત્યારે તમો અહિં આં એક અક્ષરના સ્વપરપર્યાયોને ધર્માસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના પણ પ્રદેશોને સાથે લઇ સર્વ દ્રવ્યપ્રદેશ પર્યાય જેટલા એક અક્ષરના પર્યાયો કેમ જણાવો છો ?

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે.

थोवत्ति न निद्दिट्ठा इहरा धम्मत्थिकायपज्जाया ।

के स-परपज्जयाणं हवंतु ?, किं होतु वाऽभावो ? ॥ ४९० ॥

(ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો આકાશપ્રદેશના પર્યાયોથી) થોડા છે, માટે આગમમાં નથી કહ્યા. જો એમ ન હોય, તો તે (સ્વપર્યાય પરપર્યાય ન હોવાથી) અભાવ રૂપ થાય ? ૪૯૦

ધર્માસ્તિકાયાદિ પાચદ્રવ્યના પર્યાયો આકાશદ્રવ્યના પર્યાયોના અનન્તમા ભાગે છે, ને તે થોડા હોવાથી નદિસૂત્રમા કહ્યા નથી, અને આકાશદ્રવ્યના પર્યાયો તે ધર્માસ્તિકાયાદિના પયાયોથી અનન્તગુણા હોવાથી આગમમા (નન્દીસૂત્રમાં) આકાશદ્રવ્યના પર્યાય પ્રમાણે અક્ષરના પર્યાયનુ પ્રમાણ સાક્ષાત્ કહ્યુ છે, અર્થથી તો ધર્માસ્તકાયાદિદ્રવ્યોના પર્યાયો પણ એમા કહેલાજ છે. અન્યથા જો એમ ન માનીએ તો એ ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો અક્ષરના સ્વપરપર્યાયોમાથી કયા પર્યાય થાય ?, સ્વપર્યાય થાય ? પરપર્યાય થાય ? કે ગધેડાના શીગડા જેવો અભાવ થાય ? એ ત્રણ પ્રકારે ગતી આવી પડે, કારણકે જગતમા જે પર્યાયો છે તે સર્વ અક્ષરાદિપદાર્થના સ્વપર્યાય હોવા જોઇએ અથવા પરપર્યાય હોવા જોઇએ. એ બેમાથી એકે રૂપે ન હોય તો તેનો અભાવજ થઇ જાય. નિયમ પણ એવોજ છે કે " કયાંઈ પણ જે કોઈ પર્યાયો છે તે રૂપઆદિની પેઠે સ્વ અથવા પર પર્યાય છે, અને જે અક્ષરાદિ વસ્તુના સ્વ અથવા પરપર્યાય રૂપ નથી તે જગતમાં ગધેડાના શિગડાની પેઠે વિદ્યમાનજ નથી." આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયાદિ પર્યાયો થોડા હોવાથી સૂત્રમાં જો કે નથી કહ્યા, પરન્તુ ' जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ " એટલે જે એક જાણે છે તે સવ જાણે છે. એ સૂત્રાનુસારે અર્થથી ધર્માસ્તિકાયાદિપર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાયરૂપે કહ્યા છે એમ સમજવુ. ૪૯૦

પુન એ સબધમાં શકા કરે છે કે—

किमणंतगुणा भणिया जमगुरुलहुपज्जया पएसम्मि ।
एक्केक्कम्मि अणंता पण्णत्ता वीयरागेहिं ॥ ४९१ ॥

આકાશપ્રદેશના પર્યાય અનન્તગુણા શા માટે કહ્યા છે. ? એકેક પ્રદેશમાં અગુરૂલઘુ પર્યાય વડે અનન્તા પર્યાયો વીતરાગોએ કહ્યા છે માટે. ૪૯૧.

શિષ્ય —સર્વ આકાશપ્રદેશના પર્યાયો અનન્તગુણા શાથી કહ્યા છે. ?

ગુરૂ.—દરેક આકાશપ્રદેશમા વીતરાગોએ (તીર્થકરગણધરોએ) અગુરૂલઘુ પર્યાયો અનન્તા કહ્યા છે માટે અનન્તગુણા કહ્યા છે. મતલબ કે નિશ્ચયનયના મતે સર્વ બાદર (સ્થૂલ) વસ્તુ ગુરૂલઘુ છે, અને સૂક્ષ્મ વસ્તુ અગુરૂલઘુ છે. તેમાં અગુરૂલઘુવસ્તુના પર્યાયો આગમમા અગુરૂલઘુ કહ્યા છે અને ગુરૂલઘુવસ્તુના પર્યાયો ગુરૂલઘુ કહ્યા છે. આકાશ પ્રદેશો અગુરૂલઘુ છે, તેથી તેના પર્યાયો પણ અગુરૂલઘુ કહેવાય છે. અને તે પર્યાયો દરેક પ્રદેશમા અનન્તા છે, આથીજ સર્વ આકાશપ્રદેશોથી તેના પર્યાયો અનન્તગુણા કહ્યા છે. ૪૯૧.

પુનઃ બીજી રીતે શકા કરે છે કે—

तत्थाविसेसियं नाणमक्खरं इह सुयक्खरं पगय ।
त किह केवलपज्जायमाणतुल्लं हविज्जाहि ? ॥ ४९२ ॥

ત્યાં સૂત્રમા સામાન્યથી જ્ઞાનરૂપ અક્ષર કહ્યુ છે, અને અહીં શ્રુતાક્ષર પ્રસ્તુત છે, તો તે શ્રુતાક્ષર કેવલજ્ઞાનના પર્યાય સમાન કેમ હોઇ શકે ? ૪૯૨

નન્દીસૂત્રમા જ્ઞાન એટલે અક્ષર એમ સામાન્યથી કહ્યુ છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય કહેવાથી કેવળજ્ઞાન મોટુ હોવાથી ત્યા કેવળજ્ઞાનાક્ષરજ કહ્યુ હોય એમ જણાય છે, અને અહીં શ્રુતજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી શ્રુતાક્ષર એટલે અકારાદિ અક્ષરજ કહેવા યોગ્ય છે, તે અકારાદિ

શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાનના પર્યાય પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે ? કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે-કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોને જણાવનાર હોવાથી તેનુ પ્રમાણ ભલે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ હોય, પરન્તુ શ્રુતજ્ઞાન તો તેના કરતાં અનન્તમા ભાગનો વિષય ગ્રહણ કરાવનાર હોવાથી કેવળજ્ઞાનના પર્યાય પ્રમાણ શ્રુતાક્ષરનુ પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે ?

ગુરૂ.—જેમ અહી શ્રુતનો અધિકાર છે, તેમ ત્યાં નદીસૂત્રમા પણ શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી તે સ્થળે અકારાદિ અક્ષરજ કહેલ છે પણ કેવલજ્ઞાનાક્ષર નથી કહ્યુ.

શિષ્ય:—પરન્તુ ત્યાં આગળજ પછી કહ્યુ છે કે " સર્વ જીવોને પણ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ સદા ઉઘાડો છે " આ ઉપરથી ત્યા કેવળાક્ષર કહ્યુ હોય એમ જણાય છે, પણ શ્રુતાક્ષર કહ્યુ હોય એમ જણાતુ નથી, કારણકે સપૂર્ણ દ્વાદશાંગી જાણનારાઓને સપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર હોય છે. તેથી " સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે. " એવો અર્થ ત્યાં ઘટતો નથી.

ગુરૂ·-એ પ્રમાણે તો કેવળાક્ષર પણ ત્યાં ઘટતુ નથી, કારણકે કેવળી ભગવન્તોને સપૂર્ણ કેવળાક્ષર છે. તેથી " સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે " એવો અર્થ ત્યાં પણ નથી ઘટતો. જો કદિ તુ એમ કહીશ કે ત્યાં સામાન્યથી સર્વ જીવો કહ્યા છે, છતાં પણ અપિશબ્દથી કેવળી સિવાયના બીજા સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે" એમ લેવુ ને તેથી કેવળાક્ષર માનવામા કઇ વિરોધ નથી. જો એ પ્રમાણે કહેતો હોય તો શ્રુતાક્ષર માનવામાં પણ એ ન્યાય સમાનજ છે, કારણકે જેમ ત્યાં સામાન્યથી સર્વ જીવો કહ્યા છે, છતાં અપિશબ્દથી કેવળી શિવાયના સર્વ જીવો કહ્યા છે, એમ કહે તેમ અહીં પણ સમસ્ત દ્વાદશાંગી જાણનાર શિવાયના બીજા સર્વજીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે, એમ કહી શકાય, માટે ખરી રીતે તો ત્યાં અને અહી અકારાદિ શ્રુતાક્ષરજ કહેલ છે પણ કેવળાક્ષર નથી કહ્યુ. ૪૯૨

અથવા અહી શ્રુતાક્ષર કહ્યું છે, અને ત્યાં કેવળાક્ષર કહ્યુ છે, એમ માનીએ તો પણ શ્રુતાક્ષરના પર્યાય, કેવળજ્ઞાનના પર્યાયની સમાન કહેવામાં કઈ વિરોધ નથી. કારણકે-

> सयपज्जाएहि उ केवलेण तुल्ल न होज्ज न परेहिं ।
> स-परपज्जाएहि तु तुल्लं तं केवलेणेव ॥ ४९३ ॥

શ્રુતાક્ષર સ્વપર્યાયવડે કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી, તેમ પરપર્યાયવડે પણ નથી, પરન્તુ સ્વ અને પર ઉભય પર્યાયવડે શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાનની સમાન છે. ૪૯૩

અકાર, ઇકાર, ઉકાર વિગેરે અક્ષરોના અનુગત પર્યાયો શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, એ સ્વપર્યાયોવડે શ્રુતાક્ષર, કેવળાક્ષરની સમાન નથી, કારણકે સર્વ પર્યાયના અનન્તમા ભાગે શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, અને કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયનો વિષય કરનાર હોવાથી સર્વદ્રવ્ય પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ છે. જેમકે જગતમાં સમસ્તદ્રવ્યના પર્યાયનો સમૂહ અનન્તાનન્ત પ્રમાણ છે, તોપણ અસત્કલ્પનાથી એ સમૂહનુ પ્રમાણ એક લાખ છે, એમ માનીએ. એ લાખમાંથી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાય સો છે, અને પરપર્યાય નવ્વાણુ હજાર ને નવસો છે. આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિવિશેષરૂપ જે એકલાખ પર્યાયો, તે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાય છે, કેમકે તે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયને જાણનાર છે; અને શ્રુતના સોજ પર્યાયો સ્વપર્યાય છે. તેથી શ્રુતાક્ષરને કેવળાક્ષરના સ્વપર્યાયની તુલ્યતા નથી.

પરપર્યાયવડે પણ શ્રુતાક્ષર કેવળાક્ષરના પર્યાય તુલ્ય નથી. કારણકે શ્રુતજ્ઞાનના ઘટ-પટાદિરૂપ ભિન્ન પર્યાયો અનન્તાનન્ત છે, તો પણ અસત્કલ્પનાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નવ્વાણુહજાર ને નવસો એ પર્યાયો છે એમ માનતાં છતાં પણ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયનો રાશિ જે લાખ છે તેના તુલ્ય એ સો પર્યાયો નથી, કેમકે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના અનન્તમા ભાગરૂપ, કલ્પનાથી માનેલા શ્રુતજ્ઞાનના સો જે સ્વપર્યાયો તે ઓછા હોવાથી પરપર્યાય જે નવાણુ હજાર ને નવસે હોવાથી લાખ કરતા ન્યૂન છે અને કેવળજ્ઞાન તો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય છે. માટે પરપર્યાયથી પણ શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી. પરન્તુ સ્વ અને પર ઉભય પર્યાયથી શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, કેમકે કેવળજ્ઞાનની પેઠે શ્રુતના પણ સ્વ-પરપર્યાયો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ છે. ૪૯૩

શિષ્ય—જો એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, તો પછી શ્રુતમાં અને કેવળજ્ઞાનમાં તફાવત શો છે. ?

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

अविसेसकेवलं पुण सयपज्जाएहिं चेव तत्तुल्लं ।
जं नेयं पइ तं सव्वभावव्वावारविणिज्जुत्तं ॥ ४९४ ॥

અવિશેષ કેવળજ્ઞાન સ્વપર્યાયવડેજ શ્રુતની તુલ્ય છે, કેમકે તે જ્ઞેયરૂપ સર્વભાવો જાણવામા નિયુક્ત છે. ૪૯૪

શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પર્યાયોમાં સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિ પ્રમાણતા સમાન છે, તેને લઇને ઉભયમાં સમાનતા છે, તો પણ બન્નેમાં વિશેષતા છે, જેમકે-સ્વ-પરપર્યાયરૂપ વિશેષ રહિત સામાન્યથી અનન્તપર્યાયયુક્ત કેવળજ્ઞાન તે અવિશેષ કેવળજ્ઞાન છે. એવુ અવિશેષ કેવળજ્ઞાન માત્ર સ્વપર્યાયથીજ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિના પ્રમાણ જેટલુ છે. અને શ્રુતજ્ઞાન તો સ્વ-પરપર્યાય મળીને સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ જેટલુ છે. એટલો એ બેમાં તફાવત છે. કેવળજ્ઞાનના એટલા બધા પર્યાયો શાથી છે ? એવી પૃચ્છા કરતો હોય તો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે-કેવળજ્ઞાન સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયોને જાણે છે, અને તે જ્ઞાનવડે જણાતા ભાવો જ્ઞાનવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી જ્ઞાનમયજ છે, તેથી તે જણાતા ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયોજ છે. અને તેથીજ કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય છે, બાકીના શ્રુતાદિજ્ઞાનો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિના અનન્તમાભાગનેજ જાણે છે, તેથી તેમના સ્વપર્યાયો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિના અનન્તમા ભાગેજ છે. આ કારણથી શ્રુતજ્ઞાન સ્વપર્યાયવડે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાય રાશિ તુલ્ય નથી. એ પ્રમાણે શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનમાં વિશેષતા છે, અહી આ પક્ષમાં કેવળજ્ઞાનના પરપર્યાયો નથી કહ્યા, કારણ કે કેવળજ્ઞાનના સમસ્ત જ્ઞેયમાં રહેલા વિષયભૂત જે પર્યાયો (ભાવો) છે, તે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અર્થાપત્તિથીજ સ્વપર્યાય કહ્યા છે, પરન્તુ પરપર્યાયની અપેક્ષાએ નથી કહ્યા. આથી અવિશેષકેવળજ્ઞાનમાં વિરોધની શંકા ન કરવી. ૪૯૪

એ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદિનયના મતે કેવળજ્ઞાનના પરપર્યાયનો અભાવ કહ્યો છે, પરન્તુ વસ્તુત: તો તે સ્વ-પરપર્યાય સહિતજ છે તે જણાવે છે.

वत्थुसहाव पइ तंपि स-परपज्जायमेयओ भिन्नं ।
तं जेण जीवभावो भिन्ना य तओ घडाईया ॥ ४९५ ॥

વસ્તુસ્વભાવથી તો તે કેવલજ્ઞાન સ્વ-પરપર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે; કેમકે તે કેવળજ્ઞાન જીવનો સ્વભાવ છે અને ઘટાદિ તેથી ભિન્ન છે. ૪૯૫.

યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપથી તો તે કેવળજ્ઞાન પણ અકારાદિ અક્ષરશ્રુતની પેઠે સ્વ અને પરપર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે, પરન્તુ ઉપર કહ્યા મુજબ માત્ર સ્વપર્યાય યુક્ત છે એમ નહિ. કારણ કે કેવળજ્ઞાન એ પ્રતિનિયત જીવપર્યાયરૂપ જીવસ્વભાવ છે, કંઈ ઘટાદિ સ્વરૂપ નથી, તેથી ઘટાદિ તે સ્વભાવરૂપ પણ નથી પરન્તુ તેથી ભિન્નજ છે. માટે કેવળજ્ઞાનથી જણાતા ઘટ-પટાદિ ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાય કેમ થઈ શકે ? એમ માનવાથી તો સર્વ સાંકર્ય-એકતા આદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય. કેવળજ્ઞાન અમૂર્ત હોવાથી ચેતનપણુ-સર્વજ્ઞપણુ-અપ્રતિપાતિપણુ, નિરાવરણપણુ વિગેરે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે અને ઘટાદિપર્યાયો વ્યાવૃત્તિની અપેક્ષાએ પરપર્યાયો છે.

આ સંબંધમાં બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે સર્વદ્રવ્યગત સર્વપર્યાયો કેવળજ્ઞાન જાણે છે, પણ જે સ્વભાવે તે એક પર્યાય જાણે છે, તેજ સ્વભાવે બીજા પર્યાયને નથી જાણતુ, પરન્તુ ભિન્નસ્વભાવથીજ જાણે છે. જો એમ સ્વભાવ ભેદ ન હોય, તો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયમાં એકતાનો પ્રસંગ થાય માટે સ્વભાવભેદલક્ષણ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, અને સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો ત પરપર્યાયો છે. એ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનના સ્વપરપર્યાય બન્ને પરસ્પર સમાન છે. ૪૯૫.

એ પ્રમાણે માનવાથી શુ થયુ ? તે કહે છે.

अविसेसियंपि सुत्ते अक्खरपज्जायमाणमाइट्ठं ।
सुय-केवलक्खराणं एवं दोण्हंपि न विरुद्धं ॥ ४९६ ॥

સૂત્રમાં સામાન્યથી અક્ષરપર્યાયનુ પ્રમાણ કહ્યું છે. પણ એ પ્રમાણે માનવાથી બન્ને શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરનુ પ્રમાણ વિરૂદ્ધ નથી ૪૯૬

નન્દીસૂત્રમાં સામાન્યથી સર્વઆકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણ અક્ષરપર્યાયનુ પ્રમાણ કહ્યુ છે. તે પ્રમાણે શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર એ બન્ને માનવામાં વિરોધ નથી, કેમકે શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરના સ્વ-પર પર્યાય નિર્વિવાદ સમાન છે. જો કે ઉપરની ગાથામાં બીજાઓના મતે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો ઘણા કહ્યા છે, તોપણ તેથી ભિન્ન એવા શ્રુતજ્ઞાનના પણ તેટલાજ પર્યાયો વધે છે. આપ્રમાણે સામાન્યથી શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પર્યાય સમાન છે, તેથી સૂત્રમાં "અક્ષરપર્યાય" ની જગોપર શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર બન્ને ગ્રહણ કરીએ તોપણ કંઇ હાની નથી. ૪૯૬

ઉપરોક્ત સર્વપર્યાયપ્રમાણ અક્ષર (જ્ઞાન) બધુએ જ્ઞાનાવરણકર્મથી આવરાય છે ? કે થોડુ આવરાય છે ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

तस्स उ अणतंभागो निच्चुग्घाडो य सव्वजीवाणं ।
भणियो सुयम्मि केवलिवज्जाणं तिविहमेओऽवि ॥ ४९७ ॥

તે સર્વપર્યાયપ્રમાણ અક્ષરનો-જ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ હમ્મેશાં આવરણરહિત (ઉઘાડો) છે. (અને તે ભાગ) કેવળિસિવાય સર્વજીવોને (જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ એમ) ત્રણ પ્રકારે સૂત્રમાં કહ્યો છે.

તેમાં પ્રથમ સર્વથી જઘન્ય અક્ષરના અનન્તમાભાગનુ સ્વરૂપ કહે છે.

सो पुण सव्वजहन्नो चेयण्णं नावरिज्जइ कयाइ ।
उक्कोसावरणम्मिवि जलयच्छन्नक्कभासो व्व ॥ ४९८ ॥

સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ ચૈતન્યમાત્ર છે. તે ઉત્કૃષ્ટ આવરણ છતાં પણ મેઘથી આચ્છાદિત સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે કદિપણ અવરાતો નથી. ૪૯૮.

સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ તે આત્માના આત્મત્વપણાનુ કારણ ચૈતન્યમાત્ર છે. એ ચૈતન્ય ઉત્કૃષ્ટ-અતિશય ગાઢ આવરણ છતાં પણ અવરાતુ (ઢંકાતુ) નથી. જો તે અનન્તમો ભાગ કર્મોથી અવરાય તો જીવ એ અજીવ સ્વરૂપ થઈ જાય. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અત્યન્ત ગાઢમેઘથી ઢંકાઈ ગયો હોય, તોપણ રાત્રિ-દિવસનો વિભાગ જણાવનાર કિંચિત્ પ્રકાશ કદિપણ ઢંકાતો નથી. તેવી રીતે જીવનુ જીવત્વ જણાવનાર ચૈતન્યમાત્ર કદિપણ અવરાતુ-ઢંકાતુ નથી.

હવે સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કોને હોય ? તે કહે છે.

थीणद्धिसहियनाणावरणोदयओ स पत्थिवाईणं ।
बेइंदियाइयाणं परिवड्ढइ कमविसोहीए ॥ ४९९ ॥

થીણદ્ધિનામની મહાનિદ્રાસહિત જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી તે સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ પૃથ્વીકાયાદિએકેંદ્રિયોને હોય છે, તે પછી અનુક્રમે વિશુદ્ધિથી બેઈન્દ્રિયાદિને અનુક્રમે વધારે વધારે હોય છે. ૪૯૯

હવે ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કોને હોય ? તે કહે છે.

उक्कोसो उक्कोसयसुयणाणविदो, तओऽवसेसाणं ।
होइ विमज्झो मज्झे छट्ठाणगयाण पाएण ॥ ५०० ॥

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, અને તે સિવાય બાકીના (ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અને એકેન્દ્રિયાદિની મધ્યના) છસ્થાન ગતજીવોને મધ્યમ એવો અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ હોય છે. ૫૦૦

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે. અહીં એવી શંકા ન કરવી કે સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનાક્ષર હોવાથી તેમને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કેમ હોય ? કારણકે " કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ હોય છે " એ વચનથી સામાન્ય અક્ષરની અપેક્ષાએ તેમને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કહ્યો છે. જો એમ ન હોય, તો જેમ કેવળીઓ સંપૂર્ણ કેવળાક્ષરયુક્ત હોવાથી ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ તેમને સંભવતો નથી, તેથી " કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કહ્યો છે. " તેમ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની પણ સમસ્ત શ્રુતાક્ષરયુક્ત હોવાથી, તેમને પણ એ ત્રિવિધભાગ સંભવે નહિ, તેથી તેમનુ પણ વર્જન કરીને એમ કહેત કે " ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ હોય છે. " પરન્તુ એમ કહ્યું નથી. તેથી એમ સમજવુ કે સામાન્ય અક્ષરની અપેક્ષાએજ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને ઉત્કૃષ્ટ એવો અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કહ્યો છે. અને એ પ્રમાણે સામાન્ય અક્ષર કહેવાથી કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર તેના અનન્તમા ભાગે કહ્યું છે, તે યોગ્યજ છે.

કારણકે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયોથી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો અનન્તમા ભાગે છે. વળી તે પરોક્ષ વિષયવાળુ અને અસ્પષ્ટ છે. સમિલિત સ્વ-પરપર્યાયની અપેક્ષાએ શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરની સમાનતા જે પૂર્વે કહી છે, તે અહી નથી કહી.

વળી બીજા આચાર્યો " सो पुण सव्वजहन्नो " એ ૪૯૮ મી ગાથાનો અર્થ એવો કરે છે કે " તે એટલે અક્ષરના અનન્તમા ભાગને બદલે અક્ષર લાભ " એનો આવો અર્થ અનેક દોષયુક્ત છે, તેમજ શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની કરેલી ટીકામાં તેવો અર્થ જણાતો નથી, તેથી તે કથન અસગત જણાય છે. કારણ કે " તેનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે. " એ વાક્યથી એ ૪૯૭ મી ગાથામા અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ કહેવાનો પ્રસ્તાવ છે, છતા તત્શબ્દથી " અક્ષરલાભ " એવો અર્થ કયાથી આવ્યો? શુ આકાશમાંથી પડયો. ? અથવા જો તત્શબ્દથી " અક્ષરલાભ " એવો અર્થ કરીએ, તો " કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ ભેદે અક્ષરલાભ છે " એમાં કેવળીનુ વર્જન કેમ કર્યું. ? કારણકે જેમ શ્રુતાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાભ સપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, તેમ કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાભ કેવળીને પણ હોવો જોઇએ. કેવળીને વર્જવાથી શુ ફળ ? વળી ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યે પણ ૪૯૯ મી ગાથામા " તે જઘન્ય અનન્તમો ભાગ " એવો અર્થ કર્યો છે અહી શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી શ્રુતાક્ષરજ ગ્રહણ કરવુ, પણ સામાન્ય અક્ષર ન ગ્રહણ કરવુ, એમ કહેવુ તેપણ અયુક્ત છે. કારણકે પ્રાચીન બન્ને ટીકાઓમા સામાન્ય અક્ષરજ કહેલ છે. વળી જો અહી શ્રુતાક્ષરજ ગ્રહણ કરીએ તો " તે શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમો ભાગ સર્વજીવોને નિત્ય ઉઘાડો છે " એવો અર્થ માનવો પડે. તેમ માનવાથી સપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને તેમજ તેથી અનન્તભાગાદિહીન શ્રુતજ્ઞાનીને શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમો ભાગ ઘટે નહિ વળી " કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ શ્રુતાક્ષર હોય છે " એ વાક્ય અસબદ્ધ થાય, કારણકે કેવળીને સર્વથા શ્રુતાક્ષરનો અભાવ છે, તેથી તેમનુ વર્જન કરવુ નિરર્થક છે. આ સબધમાં સત્ય અર્થ કેવળી અથવા બહુશ્રુત જાણે.

પૂર્વોક્ત એકેન્દ્રિય અને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીની મધ્યમાંના છસ્થાન પતિત જીવોને પ્રાય: મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ હોય છે. કોઇ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીથી બીજો કોઇ શ્રુતની અપેક્ષાએ સમાન પણ હોય છે, તેથી પ્રાય' બાકીનાઓને મધ્યમ હોય છે એમ કહ્યુ છે. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની સિવાયના કોઈ બીજાઓને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીના સમાન અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ હોય છે, તેથી પ્રાય. કહ્યુ છે. ૫૦૦

અક્ષરશ્રુતનો વિચાર પૂર્ણ થયો, હવે અનક્ષર શ્રુતનો કહે છે.

ऊससियं नीससियं निच्छूढं खासिअं च छीयं च ।
निस्सिंघियमणुसारं अणक्खरं छेलियाईयं ॥५०१॥१९२०॥

ઉચ્છ્વાસ, નિ:શ્વાસ, થુકવુ, ખાંસી, છીક, સુઘવુ, અનુસ્વાર અને ચપટી વગાડવી વિગેરે (ફુકમારવી-સીત્કાર કરવો ઇત્યાદિ) અનક્ષર શ્રુત છે.

ऊससियाइ दव्वसुयमेत्तमहवा सुओवउत्तस्स ।
सव्वो च्चिय वावारो सुयमिह तो किं न चेट्ठावि ? ॥ ५०२ ॥

रूढीएँ तं सुय सुव्वइत्ति चेट्ठा न सुव्वइ कयाइ ।
अहिगमया वण्णा इव जमणुस्सारादओ तेणं ॥ ५०३ ॥

ઉચ્છ્‌વાસાદિ દ્રવ્યશ્રુત માત્ર છે, અથવા શ્રુતોપયુક્તનો સર્વ વ્યાપાર (ચેષ્ટા) અહીં શ્રુત માન્યો છે. તો (ગમનાદિ) ચેષ્ટા પણ શ્રુત કેમ નહિ?, સંભળાય તે શ્રુત એ ન્યાયે ઉચ્છ્‌વાસાદિજ શ્રુતપણે પ્રસિદ્ધ છે, (ગમનાદિ) ચેષ્ટા કદિ પણ સંભળાતી નથી તેથી તે શ્રુત નથી. વળી અક્ષરોની પેઠે અનુસ્વારાદિ અર્થ જણાવનારા છે, તેથી તે શ્રુત છે. ૫૦૨-૫૦૩

ઉપરોક્ત ઉચ્છ્‌વાસાદિ અનક્ષરશ્રુત, શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે, કેમકે શબ્દ તે ભાવશ્રુતનું કારણ છે, અને કારણ તે દ્રવ્યજ છે. તથાવિધ ઉચ્છ્‌વાસ-નિઃશ્વાસ સાંભળવાથી "આ વ્યક્તિ શોકયુક્ત છે" એવું જ્ઞાન થાય છે. એજ પ્રમાણે વિશિષ્ટ સંકેતપૂર્વક થુંકવું, બગાસું ખાવું, ખુંખારો કરવો વિગેરે સાંભળવાથી પોતાનું અથવા પરનું જ્ઞાન વ્યક્તિને થાય છે. માટે એ ઉચ્છ્‌વાસાદિ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અથવા શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાલી વ્યક્તિનો ઉચ્છ્‌વાસાદિ સર્વ વ્યાપાર શ્રુતજ છે.

શિષ્ય—જો એ પ્રમાણે શ્રુતોપયોગવાળાનો સર્વવ્યાપાર શ્રુતજ કહેવાય, તો પછી તેમનો ગમન-આગમન-ચલનઆદિ ચેષ્ટારૂપ વ્યાપાર પણ શ્રુત કેમ ન કહેવાય?

ગુરૂ—ઉપરોક્તન્યાયે એ બન્નેમાં શ્રુતપણાની પ્રાપ્તિ સમાન છતાં પણ ઉચ્છ્‌વાસાદિનેજ શ્રુત કહેવાય છે, મસ્તક ધુણાવવું-હાથ ચલાવવો વિગેરે ચેષ્ટાને શ્રુત નથી કહેવાતું, કેમ કે શાસ્ત્રજ્ઞ લોકમાં એજ પ્રસિદ્ધ છે, વળી "સંભળાય તે શ્રુત" એન્યાયથી ઉચ્છ્‌વાસાદિ સંભળાય છે માટે તે શ્રુત છે. પણ હસ્તાદિની ચેષ્ટા દૃશ્યહોવાથી કદિએ સંભળાતી નથી. તેથી તે શ્રુત નથી. અને અનુસ્વારાદિ તો અકારાદિ અક્ષરોની પેઠે અર્થ જણાવનારા છે. તેથી તે તો નિર્વિવાદ શ્રુત છેજ. ૫૦૨-૫૦૩

અનક્ષરશ્રુત પૂર્ણ થયું; હવે સંજ્ઞિશ્રુતનું સ્વરૂપ કહે છે.

सण्णिस्स सुयं जं तं सण्णिसुयं सो य जस्स सा सण्णा ।
होइ तिहा कालिय-हेउ-दिट्ठिवाओवएसेणं ॥ ५०४ ॥

સંજ્ઞિનું જે શ્રુત તે સંજ્ઞિશ્રુત, જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી કહેવાય, સંજ્ઞા દીર્ઘકાલિકી-હેતુવાદોપદેશિકી-અને દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી. એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ૫૦૪

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

जइ सण्णासंबंधेण सण्णिणो, तेण सण्णिणो सव्वे ।
एगिंदियाइयाणऽवि जं सण्णा दसविहा भणिया ॥ ५०५ ॥

જો સંજ્ઞાના સંબંધથી સંજ્ઞી હોય, તો તે વડે સર્વજીવો સંજ્ઞી કહેવાય, કેમકે એકેન્દ્રિયાદિને પણ દશ પ્રકારની સંજ્ઞા કહી છે. ૫૦૫

જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી. એ પ્રમાણે સંજ્ઞાના સંબંધથી જો સંજ્ઞી કહેવાય તો તે તે સંજ્ઞાના સંબંધથી સર્વ એકેન્દ્રિયાદિ જીવો પણ સંજ્ઞી કહેવાય કોઈપણ છદ્મસ્થ અસંજ્ઞી ન કહેવાય, એ પ્રમાણે અતિવ્યાપ્તિનો પ્રસંગ આવે, કારણકે સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોને

પ્રજ્ઞાપનાદિસૂત્રમાં દસપ્રકારની સંજ્ઞાઓ કહી છે. જેમકે-આહારસંજ્ઞા-ભયસંજ્ઞા-મૈથુનસંજ્ઞા-પરિગ્રહસંજ્ઞા-ક્રોધસંજ્ઞા-માનસંજ્ઞા-માયાસંજ્ઞા-લોભસંજ્ઞા-ઓઘસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા. આજ પ્રમાણે બેઇન્દ્રિયાદિને પણ કહી છે. તો પછી એમાં અસંજ્ઞી કયા ? આગમમાં જુદે જુદે સ્થળે અનેકવાર અસંજ્ઞી તો કહ્યા છે. એમા સમજવુ શુ ? ૫૦૫

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનુ સમાધાન કરતા શ્રીગુરૂ કહે છે કે—

थोवा न सोहणावि य जं सा तो नाहिकीरए इहइं ।
करिसावणेण धणवं ण रूववं मुत्तिमेत्तेण ॥ ५०६ ॥

जह बहुदव्वो धणवं पसत्थरूवो अ रूववं होइ ।
महईए सोहणाए य तह सण्णी नाणसण्णाए ॥ ५०७ ॥

(એ સંજ્ઞાઓ) સ્વલ્પ અને સારી નહિ હોવાથી તેનો અહીં અધિકાર નથી. કારણ કે કાર્ષાપણ હોય તેટલા (એક રૂપૈયા) માત્રથીજ ધનવાન અને સામાન્યરૂપ સહિતપણાથીજ રૂપવાન ન હોય. પણ જેમ ઘણા દ્રવ્યથી ધનવાન અને સુન્દરરૂપથીજ રૂપવાન કહેવાય છે, તેમ મોટી અને સારી જ્ઞાનસંજ્ઞાથીજ સંજ્ઞી કહેવાય છે. ૫૦૬-૫૦૭

જેમ અલ્પદ્રવ્યવાન વ્યક્તિ લોકમાં ધનવાન ન કહેવાય, તેમ એ દસવિધ સંજ્ઞાઓમાંની કેટલીક ઓઘસંજ્ઞાત્મક સ્વલ્પ હોવાથી, તે વડે સંજ્ઞી ન કહેવાય. વળી આહાર, ભય, પરિગ્રહ, મૈથુનાદિ સંજ્ઞાઓ મોટી છે, તો પણ તે સંજ્ઞાઓથી એ સંજ્ઞી ન કહેવાય. કારણકે તે મોહાદિજન્ય હોવાથી સારી નથી-વિશિષ્ટ નથી. લોકમા પણ અવિશિષ્ટ મૂર્તિમાત્રથીજ રૂપવાન્ નથી કહેવાતો. ત્યારે કઇ સંજ્ઞાવડે સંજ્ઞી કહેવો તે કહે છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિ ઘણાદ્રવ્યવડે ધનવાન કહેવાય છે અને સુન્દરરૂપવડેજ રૂપવાન કહેવાય છે, તેમ અહી પણ મોટી અને સારી જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી થએલ મનોજ્ઞાનસંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે. સંજ્ઞા એટલે મનોવિજ્ઞાન, એ મનોવિજ્ઞાન રૂપ મોટી અને સારીસંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે, બીજી સંજ્ઞાઓથી નહિ. માટે મનોવિજ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞા જેમને હોય, તે સંજ્ઞી કહેવાય, તે સિવાયના સંજ્ઞી કહેવાય નહિ. ૫૦૬-૫૦૭

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાઓમાંની પહેલી દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાનુ સ્વરૂપ કહે છે.

इह दीहकालिकी कालिकित्ति सण्णा जया सुदीहंपि ।
संभरइ भूयमिस्सं चिंतेइ य किह णु कायव्वं ? ॥ ५०८ ॥

कालियसण्णित्ति तओ जस्स तई सो य जो मणोजोग्गे ।
खंधेऽणंते घेत्तुं मन्नइ तल्लद्धिसंपण्णो ॥ ५०९ ॥

" શુ થઈ ગયુ અને શુ થશે શુ કરવુ " એ પ્રમાણે અતિલાંબા ભૂત અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી જે વડે ચિન્તવન થાય, તેને અહી દીર્ઘકાલિકી અથવા કાલિકી સંજ્ઞા કહી છે. એ કાલિકીસંજ્ઞા જેને હોય, તે કાલિકીસંજ્ઞા કહેવાય. મનજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ થકી મનોલબ્ધિયુક્ત, તે કાલિકીસંજ્ઞાવાલો જીવ છે ને તે મનોયોગ્ય અનન્તા સ્કંધો ગ્રહણ કરીને (તેમને મનપણે પારણમાવીને ચિન્તનીય વસ્તુનુ) ચિન્તવન કરે છે. ને તેનેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે, (આ કાલિકીસંજ્ઞાવાળા ગર્ભજતિર્યંઞ્ચ-મનુષ્ય-દેવ-અને નારકી હોય છે.)૫૦૮-૫૦૯

रूवे जहोवलद्धी चक्खुमओ दंसिए पयासेणं ।
तह छव्विहोवओगो मणदव्वपयासिए अत्थे ॥ ५१० ॥

જેમ દીપકાદિના પ્રકાશવડે જણાએલા ઘટાદિ સબધી રૂપમાં ચક્ષુવાળા જીવને ચક્ષુજ્ઞાન થાય છે, તેમ મનોજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમવાળા જીવને ચિંતામાં પ્રવર્ત્તેલા મનવડે પરિણમેલા મનોદ્રવ્યવડે પ્રકાશિત અર્થમાં પાંચ ઇન્દ્રિય અને સ્વતંત્ર મનના ભેદથી ત્રિકાળ વિષયિ છ પ્રકારનો ઉપયોગ થાય છે. ૫૧૦

અહીં આ સબધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે-શુ અસંજ્ઞીને મનોદ્રવ્યોપલબ્ધિ (જ્ઞાન) સર્વથા નથીજ થતી. ? તેના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

अविसुद्धचक्खुणो जह नाइपयासम्मि रूवविण्णाणं ।
असण्णिणो तहत्थे थोवमणोदव्वलद्धिमओ ॥ ५११ ॥

જેમ અવિશુદ્ધચક્ષુવાળા જન્તુને મન્દપ્રકાશમાં અસ્પષ્ટ રૂપવિજ્ઞાન થાય છે, તેમ અસંજ્ઞીને સ્વલ્પમનોવિજ્ઞાન ક્ષયોપશમવશાત્ અલ્પ મનોદ્રવ્ય ગ્રહણશક્તિ હોવાથી શબ્દાદિ અર્થમાં અસ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૫૧૧

એ પ્રમાણે અસંજ્ઞી-સમૂર્છન પંચેન્દ્રિયને અસ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. તે પછી એકેંદ્રિયાદિને તે કેવુ થાય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

जह मुच्छियाइयाण अव्वत्तं सव्वविसयविण्णाण ।
एगेंदियाण एव, सुद्धयरं बेंदियाईणं ॥ ५१२ ॥

જેમ મૂર્ચ્છા પામેલાઓને સર્વવિષયનુ અવ્યક્ત જ્ઞાન હોય છે, તેમ એકેંદ્રિયાદિને પણ અતિઉત્કૃષ્ટ આવરણના ઉદયથી અવ્યક્ત જ્ઞાન હોય છે. અને બેઇન્દ્રિયાદિને વધારે વધારે શુદ્ધ-સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે. અને અસંજ્ઞી પંચેદ્રિયો થકી અત્યન્ત સ્પષ્ટજ્ઞાન સંજ્ઞીજીવોને થાય છે.

શિષ્ય:-સર્વ જીવોને ચૈતન્ય સમાન છતા પણ વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થવાનુ શુ કારણ છે ? તેના ઉત્તરમા કહે છે કે સામર્થ્ય થકી જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમના વિચિત્ર-પણા થકી વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થાય છે ૫૧૨

વલી ઉપરની શંકાનુ સમાધાન ઉદાહરણ પૂર્વક કરે છે.

तुल्ले छेदकभावे जं सामत्थं तु चक्करयणस्स ।
तं तु जहक्कमहीणं न होइ सरपत्तमाईणं ॥ ५१३ ॥
ईय मणोविसईणं जा पडुया होइ उग्गहाईसु ।
तुल्ले चेयणभावे अस्सण्णीणं न सा होइ ॥ ५१३ ॥ दारं

છેદકભાવ સમાન છતાં પણ, ચક્રરત્નનુ જેવુ છેદવાનુ સામર્થ્ય છે, તેવું સામર્થ્ય તરવાર દાતરડુ-બાણ આદિ છેદક વસ્તુનુ નથી, કેમકે (તેઓમાં તેથી) અનુક્રમે હીન હીન સામર્થ્ય છે. તેવીજ રીતે સર્વ જીવોને ચૈતન્ય ભાવ સમાન છતાં પણ મનોવિષયિ (સંજ્ઞી) જીવોની જેવી જ્ઞાનપટુતા હોય છે, તેવી જ્ઞાનપટુતા અસંજ્ઞીઆદિને (સમૂર્છિમપંચેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિય-એકેન્દ્રિયને નથી હોતી. તેઓમા તેનાથી ક્રમશ: હીન હીન જ્ઞાનપટુતા હોય છે. ૫૧૩-૫૧૪

એ પ્રમાણે કાલકીસંજ્ઞા કહેવાવડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહ્યા; હવે હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા કહેવાવડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

जे पुण संचिंतेउं इट्ठा-णिट्ठेसु विसयवत्थूसु ।
वत्तंति य निवट्टंति सदेहपरिवालणाहेउं ॥ ५१५ ॥
पाएण संपए च्चिय कालम्मि न याइदीहकालण्णा ।
ते हेउवायसण्णी निच्चेट्ठा होंति अस्सण्णी ॥ ५१६ ॥ दारं

પોતાના શરીરના પાલન માટે વિચારીને ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયમાં પ્રાયઃ સાંપ્રત કાળેજ (અતીત અનાગતાવલમ્બિ હોય, પણ અતિદીર્ઘકાળજ્ઞ નહિ) પ્રવર્તે અને નિવર્તે, તે (બેઇન્દ્રિયાદિ) જીવો હેતુવાદોપદેશક સંજ્ઞાથી સંજ્ઞી છે, અને (પૃથ્વી આદિ) નિશ્ચેષ્ટ તે હેતુવાદસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અસંજ્ઞી છે. ૫૧૫-૫૧૬.

હવે દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞાવડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

सम्मद्दिट्ठी सन्नी संते नाणे खओवसमियम्मि ।
असण्णी मिच्छत्तम्मि दिट्ठिवाओवएसेणं ॥ ५१७ ॥

દૃષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞાવડે ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનમા વર્તનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ, તે (વિશિષ્ટ-સંજ્ઞાયુક્ત હોવાથી) સંજ્ઞી છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તે (વિપરીતપણાથી) અસંજ્ઞી છે. ૫૧૭

खयनाणी किं सण्णी न होइ होइ व खओवसमनाणी ? ।
सण्णा सरणमणागयचिंता य न सा जिणे जम्हा ॥ ५१८ ॥

ક્ષાયિકજ્ઞાનવાન્ સંજ્ઞી કેમ ન હોય ? અને ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાન્ કેમ હોય ? (અતીત અર્થનું) સ્મરણ અને (અનાગત અર્થનુ) ચિન્તવન તે સંજ્ઞા કહેવાય, એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિક જ્ઞાનીને (જિનેશ્વરને) નથી.

શિષ્ય:—જ્ઞાનના આવરણનો સર્વથા નાશ થવાથી થએલુ જ્ઞાન, તે ક્ષાયિકજ્ઞાન કહેવાય છે, એવા ક્ષાયિક જ્ઞાનવાળા-કેવળજ્ઞાની સંજ્ઞી કેમ ન કહેવાય ? અને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાળાજ સંજ્ઞી કહેવાય એનુ શુ કારણ ? જો વિશિષ્ટસંજ્ઞાયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિને તમે સંજ્ઞી કહેતા હો, તો ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાળા કરતાં વધારે વિશિષ્ટ સંજ્ઞા હોય છે. તો શા માટે ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાને-કેવળીને સંજ્ઞી ન કહેવાય. ?

ગુરૂ.—અતીત અર્થનુ સ્મરણ અને અનાગત્ અર્થનુ ચિન્તવન, તે સંજ્ઞા કહેવાય છે. એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિકજ્ઞાની-કેવળીને નથી. કેમકે તેમને સર્વદા સર્વ અર્થ (પદાર્થ) જણાએલા છે, તેથી તેમને સ્મરણ-ચિન્તવન નથી. સ્મરણ-ચિન્તવન ન હોવાથી તે ક્ષાયિકજ્ઞાની સંજ્ઞી નથી, પણ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાનજ સંજ્ઞી છે. ૫૧૮

ફરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

मिच्छो हिया-हियविभागनाणसण्णासमण्णिओ कोइ ।
दीसइ, सो किमसण्णी, सण्णा जमसोहणा तस्स ॥ ५१९ ॥
जह दुव्वयणमवयणं कुच्छियसीलं असीलमसईए ।
भण्णइ तह नाणपि हु मिच्छादिट्ठिस्स अण्णाणं ॥ ५२० ॥

મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હિતાહિતના વિભાગરૂપ જ્ઞાનાત્મક સંજ્ઞાયુક્ત જણાય છે, તો તે (દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવડે) અસંજ્ઞી કેમ કહેવાય છે.? જેમ (લોકોમાં) દુર્વચન એ અવચન, અને અસતીનું ખરાબ વર્ત્તન તે અશીલ (શીલરહિત કહેવાય છે,) તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન પણ અવશ્ય અજ્ઞાન કહેવાય છે. ૫૧૯-૫૨૦

કારણ કે

सयसयविसेसणाओ भवहेऊ जदिच्छिओवलंभाओ ।
नाणफलाभावाओ मिच्छादिट्ठिस्स अण्णाणं ॥ ५२१ ॥

સત્‌ના અને અસત્‌ ભેદરહિત-ભવહેતુક-યદૃચ્છાથી ઉપલબ્ધિવાળું હોવાથી તેમજ જ્ઞાના-જ્ઞાન ફળનો (ચારિત્રનો) અભાવ હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે. ૫૨૧

શિષ્ય—દેવાદિચારે ગતિના મિથ્યાદૃષ્ટિ, દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી છે તો તેઓને દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞા કેમ ન કહેવાય ?

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

ऊहो न हेउए, हेउई न कालम्मि भण्णए सण्णा ।
जह कुच्छियत्तणाओ, तह कालो दिट्ठिवायम्मि ॥ ५२२ ॥

જેમ પૃથ્વી આદીક જીવ સંબંધીની જે ઓઘસંજ્ઞા તે હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ (અશુભ હોવાથી) હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં સંજ્ઞા નથી કહેવાતી, અથવા કાલિકસંજ્ઞાનો વિચાર કરતા હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞા કાલિકસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી સંજ્ઞા નથી કહેવાતી, તેમ દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં કાલિક સંજ્ઞા પણ (તેની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી) સંજ્ઞા ન કહેવાય. (તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવો પણ આની અ-પેક્ષાએ સંજ્ઞી ન કહેવાય.) ૫૨૨

આ પ્રમાણે ત્રિવિધ સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહીને હવે કઇ સંજ્ઞા કયા જીવને હોય, તે કહે છે.

पचण्हमोहसण्णा हेउअसण्णा य बेंदियाईणं ।
सुर-नारय-गब्भुब्भवजीवाणं कालिगो सण्णा ॥ ५२३ ॥
छउमत्थाणं सण्णा सम्मद्दिट्ठीण होइ सुयनाणं ।
मइवावारविमुक्का सण्णातीता तु केवलिणो ॥ ५२४ ॥

પૃથ્વીઆદિ પાંચસ્થાવરને ઓઘસંજ્ઞા, બેઇન્દ્રિયાદિને હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞા, દેવ-નારકી અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંગ્-ચ તથા મનુષ્યને દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞા, છદ્મસ્થ સમ્યગ્દૃષ્ટિને દૃષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞા છે, અને મતિના વ્યાપારે રહિત હોવાથી કેવળી ભગવન્તો સંજ્ઞારહિત છે. ૫૨૩-૫૨૪

પૃથ્વી-અપ-તેજ-વાયુ-અને વનસ્પતિકાયને વાડાઉપર ચડવાના અભિપ્રાય આદિરૂપ ઓઘસંજ્ઞા છે. પૂર્વે ત્રિવિધ સંજ્ઞામાં આ ઓઘસંજ્ઞા નથી કહી, તેથી એકેંદ્રિયને સર્વથા અસંજ્ઞી કહ્યા છે, ત્યારે અહીં સ્વામિત્વની પ્રરૂપણામાં તેઓને ઓઘસંજ્ઞા કહી છે, તેનું શું કારણ ? આવી શંકા ન કરવી, કેમકે એકેંદ્રિયને ઓઘ સંજ્ઞાજ છે, તે સિવાયની હેતુવાદાદિ સંજ્ઞા નથી, એ ઉપરથી સંજ્ઞા ત્રણજ છે એમ નહિ, પરન્તુ તેથી અધિક પણ છે. એમ જણાવવાને માટે તેઓને ઓઘસંજ્ઞા કહી છે. વળી એ ઓઘસંજ્ઞાનું જેવું સંજ્ઞાપણું છે, તેવું પૂર્વે કહેલું છે. તેથી એમાં શંકાનું સ્થાન નથી

શિષ્ય -ભલે એ એમહોય, પરન્તુ એકેદ્રિયને આહાર-ભય ક્રોધ વિગેરે દશ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ આગમમાં કહી છે, અને તમે અહીં આ એક ઓવસંજ્ઞાજ કેમ કહી ?

ગુરૂ-લતાઆદિમાં એ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી એ સાક્ષાત્ કહી છે, બાકીની બીજી ઉપલક્ષણથી જાણીલેવી. ને એ કહેવાથી શેષસંજ્ઞાઓનો નિષેધ નથી કર્યો.

બેઇન્દ્રિય-તેઇન્દ્રિય-ચૌરિન્દ્રિય-અને-સમ્મૂર્ચ્છન પંચેન્દ્રિયને હેતુવાદ સંજ્ઞા હોય છે. દેવ-નારકી-ગર્ભજતિર્યંચ ને મનુષ્યોને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હોય છે. અને છદ્મસ્થસમ્યગ્દૃષ્ટિને દૃષ્ટિવાદસંજ્ઞા હોય છે. તેઓનું જે શ્રુત તે સંજ્ઞી શ્રત કહેવાય છે. ઉપરોક્ત સંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી કહેવાતા જીવો સિવાયના સ્મરણ-ચિન્તાઆદિમતિ-શ્રુતના વ્યાપાર રહિત ભવસ્થ કેવળી અને સિધ્ધના જીવો સંજ્ઞા રહિત છે. ૫૨૩-૫૨૪

પુન શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

मोत्तूण हेउ-कालिय-सम्मत्तकमं जहुत्तरविसुद्धं ।
किं कालिओवएसो कीरइ आईए सुत्तम्मि ? ॥ ५२५ ॥

અવિશુદ્ધ એવી હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞા તે થકી વિશુધપણા થકી કાલિક અને તેથી વિશુદ્ધતરપણા થકી દૃષ્ટિવાદસંજ્ઞા છે. છતા એ અનુક્રમ મૂકીદઇને નન્દીસૂત્રમાં (તેમજ તમે) પણ પ્રથમ કાલિકી સંજ્ઞા કેમ કહી. ?

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

सण्णित्ति असण्णित्ति य सव्वसुए कालिओवएसेणं ।
पाय संववहारो कीरइ तेणाइओ स कओ ॥ ५२६ ॥ दारं

સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવો સર્વ વ્યવહાર આગમમાં ઘણુ કરીને કાલિકી સંજ્ઞાવડેજ કરાય છે, તેથી પ્રથમ તે કહેલ છે. ૫૨૬

સ્મરણ-ચિન્તવનાદિરૂપ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાના જ્ઞાનયુક્ત સમનસ્ક પંચેન્દ્રિયનેજ આગમમાં સંજ્ઞી કહેલા છે, અને મનરહિત સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિયને અસંજ્ઞી કહેલા છે. આ પ્રમાણે દીર્ઘકાલિકસંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીનો વ્યવહાર થાય છે. તેથી યથોત્તર વિશુદ્ધિનો ક્રમ મૂકીને નન્દીસૂત્રમાં અને અહીં પ્રથમ કાલિકીસંજ્ઞા, તે પછી હેતુવાદિકી અને તે પછી દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા કહેલ છે.

એ પ્રમાણે સંજ્ઞી શ્રુત અને અસંજ્ઞી શ્રુત કહીને હવે સમ્યક્શ્રુત તથા મિથ્યાશ્રુતનુ સ્વરૂપ કહે છે—

अंगा-णंगपविट्ठं सम्मसुयं लोइयं तु मिच्छसुयं ।
आसज्ज उ सामित्तं लोइय-लोउत्तरे भयणा ।। ५२७ ॥

અંગપ્રવિષ્ટ અને અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે. તથા લૌકિક શ્રુત તે મિથ્યા શ્રુત છે; સ્વામિ (ગ્રાહક) ને અનુસરીને એ લૌકિક અને લોકોત્તર શ્રુતમાં ભજના છે.

આચારાંગગ આદિ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત અને આવશ્યક આદિ અનંગ પ્રવિષ્ટ (અંગબાહ્ય) શ્રુત છે. એ બન્ને સ્વામીની અપેક્ષા વગર સ્વાભાવિક સમ્યક્ શ્રુત છે. તથા લૌકિક ભારતાદિ સ્વાભાવિક મિથ્યાશ્રુત છે. પરન્તુ તેના ગ્રાહકની અપેક્ષાએ લૌકિક અને લોકોત્તર બન્નેમાં ભજના છે. એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ ભારતાદિ સમ્યક્ શ્રુત કહેવાય

છે, કેમકે તે તેના યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વના બોધથી વિષયવિભાગે તેની યોજના કરે છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ આચારાંગાદિ શ્રુત પણ મિથ્યાશ્રુત થાય છે, કેમકે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ તે આચારાંગાદિને યથાવસ્થિત્ તત્ત્વબોધના અભાવે વિપરીતપણે યોજે છે. ૫૨૭

सम्मत्तपरिग्गहियं सम्मसुयं, तं च पंचहा सम्मं ।
उवसामियं सासाणं खयसमज वेययं खइयं ॥ ५२८ ॥

સમ્યક્ત્વપૂર્વક ગ્રહણ કરેલ શ્રુત તે સમ્યક્શ્રુત છે. તે સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક-સાસ્વાદન-ક્ષાયોપશમિક-વેદક અને ક્ષાયિક એમ પાચ પ્રકારે છે. ૫૨૮

ઉદય પામેલા મિથ્યાત્વ મોહેનીયકર્મનો ક્ષય અને બાકીનાને અનુદય અવસ્થાનુ પમાડવુ તે ઉપશમ ને તેથી થએલ તત્ત્વશ્રદ્ધાન તે ઔપશમિક સમ્યકત્વ કહેવાય. મિથ્યાત્વનો ઉદય નહિ થયાછતા (જોકે તેના ઉદયની તૈયારી હોય.)માત્ર અનન્તાનુબધી કષાયના ઉદયથી કલુષિત થએલ આત્મપરિણામ-તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ રસના આસ્વાદયુક્ત પરિણામે વર્તે, તે સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વ છે, અથવા સમસ્ત પ્રકારે મુક્તિમાર્ગરૂપી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ કરે તે આશાતન એટલે અ નતાનુબ ધીકષાયનુ વેદવુ . તે આશાતને કરીને સહિત વર્તે તે સાશાતન સમ્યક્ત્વ કહેવાય. ઉદય પામેલા મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ ઉદય પામેલનો ઉપશમ, એમ મિથ્યાત્વના ક્ષય અને ઉશપમ ઉભયથી થએલ તત્ત્વશ્રદ્ધાન તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ છે. અનન્તાનુબધી ચતુષ્ટય અને મિથ્યાત્વ-મિશ્ર અને સમકિતમોહનીય એ દર્શનસપ્તકનો ઘણાભાગે ક્ષય કર્યો હોય એવા જીવવડે એ દર્શન મોહનીયનો છેલ્લો અ શ અનુભવાય તે વેદક સમ્યક્ત્વ છે, અને એ દર્શનમોહનીયની સાતે પ્રકૃતિનો સર્વથા નાશ થવાથી થએલુ તત્વશ્રદ્ધાન તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે.

એ સમ્યક્ત્વનો વિસ્તાર અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

उवसामगसेढिगयस्स होइ उवसामियं तु सम्मत्तं ।
जो वा अकयतिपुंजो अखवियमिच्छो लहइ सम्मं ॥ ५२९ ॥

ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને ઉપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે. અથવા જેણે ત્રણ પુજ ન કર્યા હોય, અને મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે ૫૨૯

દર્શનસપ્તક ઉપશમાવીને ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને ઉપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે. અથવા જે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ હોય, તેણે શુદ્ધ-અશુદ્ધ અને મિશ્ર એવા વિભાગે મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ પુજ ન કર્યા હોય, તેમજ મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તેને અન્તર કરણમાં પ્રવેશ કરતાં ઉપશમસમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જો મિથ્યાત્વનો ક્ષય ન કર્યો હોય, (ત્રણ પુજ ન કર્યા હોય અને મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય) તેનેજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

શિષ્ય ત્રણ પુજ કેવી રીતે થાય ?

ગુરૂ—કોઈ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તથાવિધગુરૂ આદિ સામગ્રી પામીને અપૂર્વકરણવડે મિથ્યાત્વમોહનીયના પુજમાંથી પુદ્ગળોને શુદ્ધ કરતાં અર્ધશુદ્ધ કરવારૂપ મિશ્રપુજ કરે, અને સવથા શુદ્ધ કરવારૂપ સમ્યક્ત્વ પુજ કરે, તથા જે પુદ્ગળો અશુદ્ધજ રહે તે મિથ્યાત્વ પુજ કહેવાય. આ ત્રણ પુજનું સ્વરૂપ સર્વથા શુદ્ધ અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ તે મણીયા (મદન) કોદરાના ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે, આ ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ

હોવાથી અહીં નથી લખતા. એ ત્રણપુંજ કરીને તેમાંથી સમ્યક્ત્વપુંજના પુદ્ગળો વિપાકથી અનુભવતાં ક્ષાયોપશમિકસમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ ત્રણે પુંજ કરેલા હોય, તે સમ્યગ્ દર્શની છે, કેમકે તે સમ્યક્ત્વ પુદ્ગલ વેદે છે. એ ત્રણમાથી સમ્યક્ત્વપુંજ ઉવેળ્યો હોય, ને મિશ્રપુંજને વેદતાં મિશ્રદૃષ્ટિ થાય છે અને એ મિશ્રપુંજ પણ ઉવેળીને કેવળ એક મિથ્યાત્વપુંજનોજ અનુભવ કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે. ૫૨૯

खीणम्मि उइण्णम्मि य अणुदिज्जंते य सेसमिच्छत्ते ।
अंतोमुहुत्तमेत्तं उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥ ५३० ॥ दारं

ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય થયો હોય અને શેષ મિથ્યાત્વ અનુદિત છતે અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર સુધી જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે.

કોઇ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિજીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણવડે આયુ સિવાય સાતે કર્મોની દીર્ઘસ્થિતિ ખપાવીને દરેકની અન્ત કોટાકોટી પ્રમાણ સ્થિતિ અવશેષ રાખે છે. પછી અપૂર્વકરણવડે ગ્રંથીભેદ કરીને અનિવૃત્તિ કરણમાં પેસે છે. કલ્પ ભાષ્યમાં કહ્યુ છે કે-" જે ગ્રન્થી ત્યાંસુધી પહેલુ યથા પ્રવૃત્તિ કરણ, ગ્રન્થીનુ ઉલ્લંઘન કરતાં બીજુ અપૂર્વકરણ અને સમ્યક્ત્વ સન્મુખ જીવ થાય, તે ત્રીજુ અનિવૃત્તિ કરણ." એ અનિવૃત્તિ કરણમાં ઉદય આવેલુ મિથ્યાત્વ અનુભવવડે ત્યાંજ ક્ષીણ કરે, અને શેષસત્તામા રહેલુ અનુદિત મિથ્યાત્વ તેને પરિણામની વિશુદ્ધિવશાત્ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉદયમાં આવવા ન દે. તે અન્તર્મુહૂર્તમાત્ર કાળમાં જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. એટલો કાળ પૂર્ણથતાં ત્રણ પુંજ નહિ કરેલ હોવાથી પુન. તે જીવ મિથ્યાત્વના ઉદયથી ઉપશમસમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઇને મિથ્યાત્વ પામે છે. સિદ્ધાન્તવાદીનો મત એવો છે કે-કોઇપણ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિજીવ તથાવિધ સામગ્રી મળવાથી અપૂર્વકરણવડે ત્રણ પુંજ કરીને સમકિતમોહનીરૂપ શુદ્ધપુદ્ગળોને વેદતા ઉપશમ સમકિત પામ્યા સિવાય પ્રથમજ ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દૃષ્ટિથાય છે. વળી બીજાઓ એમ કહેછે કે-યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણવડે અન્તર કરણમા જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે, તે ત્રણ પુંજ કરતોજ નથી. તેથી કરીને ઉપશમ સમકિતથી ભ્રષ્ટ થએલ અવશ્ય મિથ્યાત્વેજ જાય છે. કલ્પભાષ્યમાં પણ એમજ કહ્યુ છે, કે-" જેમ બીજુ આલંબન નહિ પામેલ ઇલિકા પોતાનુ (મૂળ સ્થાન નથી મૂકતી. એટલેકે-ચેળ પોતાના શરીરને આગલ-ચલવતી આધાર રૂપસ્થાનને નહીં પામતી પૂર્વના સ્થાનને છોડતી નથી તેમ ઉપશમસમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ઉપશમસમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઈ ત્રણપુંજ નહી કરેલા હોવાથી મિશ્ર-અને શુદ્ધપુંજરૂપ સ્થાનના આધારવગરનો પાછો ઉપશમસમ્યક્ત્વી મિથ્યાત્વેજ જાય છે." કર્મગ્રન્થવાળાઓ વળી એમ માને છે કે-સર્વ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પામતી વખતે યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણ પૂર્વક અન્તર કરણ કરે છે, અને ત્યાં ઉપશમ સમકિત પામે છે. આ જીવ ત્રણ પુંજ કરેછેજ. અને તેથી કરીને ઉપશમ સમકિતથી ભ્રષ્ટ થએલ જીવ ક્ષાયોપશમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ-મિશ્રદૃષ્ટિ-અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે. ૫૩૦

હવે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વનુ સ્વરૂપ કહે છે.

उवसमसम्मत्ताओ चयओ मिच्छं अपावमाणस्स ।
सासायणसम्मत्तं तयंतरालम्मि छावलियं ॥ ५३१ ॥

આ અંતર કરણમાં ઉપશમ સમકિતના કાળમાથી ઓછામાં ઓછો એકસમય અને વધારેમાં વધારે ૭ આવળી પ્રમાણ કાળ બાકી રહે ત્યારે કોઇક જીવને અનન્તાનુબન્ધી કષાયના

ઉદયથી ઉપશમસમકિતથી પડતાં અને મિથ્યાત્વ પામ્યા પહેલાં તે બેની અન્તરાલે જઘન્યથી એકસમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવળી પર્યન્ત પૂર્વોક્ત શબ્દાર્થવાલુ સાસ્વાદન સમકિત હોય છે. ૫૩૧.

હવે ક્ષયોપશમ સમકિતનુ સ્વરૂપ કહે છે.

मिच्छत्त जमुइण्णं तं खीणं अणुइयं च उवसंतं ।
मीसीभावपरिणयं वेइज्जंतं खओवसमं ॥ ५३२ ॥

જે ઉદય પામેલુ મિથાત્વ હોય તેને ક્ષય કર્યું હોય અને નહિ ઉદય પામેલુ (સત્તામાં) હોય તેને ઉપશમાવ્યુ હોય: એવા મિશ્રભાવે પરિમાણ પામીને જે અનુભવાતુ હોય તે ક્ષયોપશમ સમકિત કહેવાય છે. ૫૩૨

જે ઉદયમાં આવેલુ મિથ્યાત્વ હોય તેને વિપાકાદિવડે ભોગવીને ક્ષીણ કર્યું હોય, અને શેષસત્તામાં રહેલુ અનુદિત હોય તેને ઉપશમાવ્યુ હોય એટલે તેનો ઉદય અટકાવ્યો હોય, અને મિથ્યાત્વસ્વભાવ દૂર કર્યો હોય. તેમાં મિથ્યાત્વ અને મિશ્રપુંજની અપેક્ષાએ તેનો ઉદય અટકાવ્યો હોય તથા શુદ્ધપુંજની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ દૂર કર્યો હોય તે ક્ષયોપશમ સમકિત કહેવાય છે.

શિષ્ય—જો એમ હોય, તો અટકાવેલ ઉદયવાળા મિથ્યાત્વરૂપ અશુદ્ધપુંજ અને મિશ્રપુંજ રૂપ એ બેની અટકાવેલા ઉદયરૂપ ઉપશાન્તનીજ અનુદીર્ણતા થવી ઘટે છે, પણ મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધપુંજની નથી ઘટતી, કેમકે તે શુદ્ધપુંજ તો વિપાકોદયવડે સાક્ષાત્ અનુભવાય છે. અને તમે તો "ઉપશાન્ત અને અનુદીર્ણ" એમ બે સ્વભાવવાળુ ક્ષયોપશમથી સહિત કહોછો તેનુ શુ કારણ ?

ગુરૂ—ત્હારૂ કહેવુ સત્ય છે, પરન્તુ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ રહિત શુદ્ધપુંજનો સ્વરૂપે (મિથ્યાત્વરૂપે) ઉદય નહિ થતો હોવાથી તેને વિષે અનુદીર્ણતાનો ઉપચાર કર્યો છે અથવા અશુદ્ધ અને મિશ્રપુંજરૂપ એબે મિથ્યાત્વનુજ અનુદીર્ણપણુ સમજવુ, પણ શુદ્ધપુંજરૂપ સમ્યક્ત્વ મોહનીયનુ નહિ, કેમકે તે તો મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત હોવાથી ઉપશાન્તજ છે. ઉદય આવેલા મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને શેષ રહેલ જે અશુદ્ધ તથા મિશ્રપુંજ લક્ષણવાળુ મિથ્યાત્વ તેનો અનુદય અને દૂર કરેલા સ્વભાવવાલુ ઉપશાંત પામેલુ શુદ્ધપુંજવાળુ મિથ્યાત્વ એ સર્વ સારીરીતે રહેલ છે તેજ સ્પષ્ટપણે કહે છે. એ રીતેઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનોક્ષય, અને નહિ ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ઉપશમ. એ ઉભય સ્વભાવનો મિથ્યાત્વ પુદ્દલરૂપ ધર્મિમા જે મિશ્રભાવપણે પરિણામ પામેલ ત્રુટિતરસવાળો અનુભવાતો જે શુદ્ધપુંજ-મૂળ મિથ્યાત્વના દળ છતાં પણ ક્ષયોપશમવડે શુદ્ધ થએલ હોવાથી તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. જે કારણથી શોધેલા મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો અત્યન્ત સ્વચ્છ વસ્ત્ર જેમ તેમ યથાવસ્થિતતત્વરૂચી અધ્યવસાયરૂપ સમ્યક્ત્વને આવરણ કરનાર થતા નથી એટલા માટે ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

શિષ્ય—ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ ઉદય પામેલનો ઉપશમ, તેને તમે અહી ક્ષયોપશમ સમકિત કહ્યુ છે. અને પૂર્વે ઉપશમ સમકિત પણ એજ પ્રમાણે કહ્યુ છે, તો પછી એ બેમા તફાવત શો ?

ગુરૂ—ક્ષયોપશમ સમકિતમાં સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધપુંજના પુદ્ગળો વેદાય છે-અનુભવાય છે, અને ઉપશમ સમકિતમાં તેમ નથી. વળી ઉપશમસમકિતમાં પ્રદેશોદયથી

પણ મિથ્યાત્વ નથી અનુભવાતુ, અને ક્ષયોપશમસમકિતમાં તો મિથ્યાત્વ પ્રદેશોદયથી અનુભવાય છે. એટલો બધો એ બેમાં તફાવત છે. ૫૩૨

હવે વેદક અને ક્ષાયિકસમકિતનુ સ્વરૂપ કહે છે.

वेययसम्मत्तं पुण सव्वोइयचरमपोग्गलावत्थं ।
खीणे दंसणमोहे तिविहम्मिवि खाइयं होइ ॥ ५३३ ॥

સમ્યક્ત્વપુજના છેલ્લા અંશનો જે અનુભવ તેને વેદક સમ્યક્ત્વ કહે છે; અને (અનન્તાનુબન્ધીચતુષ્કસહિત) ત્રણે દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થએ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે ૫૩૩

અનન્તાનુબન્ધીચતુષ્ક મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-તેમજ સમ્યક્ત્વ પુંજ એ દર્શનસપ્તકનો ઘણા ભાગે ક્ષય થયો હોય, તેમાંના શુદ્ધ પુંજના પુદ્‌ગળોના છેલ્લા અંશને અનુભવતાં વેદક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

શિષ્ય'—જો એમ હોય તો, ક્ષાયોપશમિક અને વેદક સમકિતમાં શો તફાવત ? કારણકે ઉભયમાં સમ્યક્ત્વ પુંજના પુદ્‌ગળો અનુભવાય છે.

ગુરૂ'– ક્ષાયોપશમિક સમકિતમા સમસ્ત શુદ્ધપુંજનો અનુભવ થાય છે, અને વેદકમાં તો તેનો છેલ્લો અંશ અનુભવાય છે. માત્ર એટલોજ આ બેમા તફાવત છે. પરમાર્થથીતો વેદક પણ ક્ષાયોપશમિક સમકિતજ છે. કેમકે અનુભવાતા છેલ્લા અંશ સિવાયના સર્વ પુદ્‌ગળોનો ક્ષય, અને છેલ્લા અંશમા રહેલા પુદ્‌ગળોનો મિથ્યાત્વભાવ દૂર થવારૂપ ઉપશમ. એમ ક્ષય અને ઉપશમ ઉભય સ્વભાવથી થતુ હોવાથી તે ક્ષાયોપશમિકજ છે. વળી બીજે ઘણે સ્થળે ક્ષાયિક-ઔપશમિક-અને ક્ષાયોપશમિક એમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારજ કહ્યા છે, ત્યાં વેદક સમકિતનો સમાવેશ ક્ષયોપશમ સમકિતમા કર્યો છે, કેમકે અલ્પ ભેદથી ભેદ માનવામાં આવે, તો ઔદયિક સમકિત પણ માનવુ પડે. અને તેમ માનવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે. માટે એ ત્રણ ભેદજ માનવા યોગ્ય છે.

અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાયનો ક્ષય થયા બાદ, મિથ્યાત્વ-મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પુંજ એ ત્રિવિધ દર્શનમોહનીયનો સર્વથા નાશ થવાથી, ક્ષાયિક સમકિત થાય છે. આ પાંચે પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાથી કોઇ પણ સમ્યક્ત્વવાલાએ ગ્રહણ રાએલુ શ્રુત હોય, તે સમ્યક્ શ્રુત કહેવાય, અને મિથ્યાત્વથી ગ્રહણ કરાએલુ હોય તે મિથ્યાશ્રુત કહેવાય છે ૫૩૩

શિષ્ય'— સર્વ સામાન્યશ્રુતમાંથી કેટલુ સમ્યક્શ્રુતજ હોય ? અને કેટલુ મિથ્યાશ્રુતજ હોય ? તેમજ શ્રુત સિવાયના શેષ ચાર જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપર્યાસ થાય ? અને કોનો નથી થતો ?

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

चोद्दस दस य अभिन्ने नियमा सम्मत्त सेसए भयणा।
मइ-ओहिविवज्जासेऽवि होइ मिच्छं न पुण सेसे ॥ ५३४ ॥

ચૌદથી સંપૂર્ણ દશ પૂર્વ સુધીનુ શ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તે સિવાય બાકીનુ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત અથવા મિથ્યાશ્રુત હોય છે. મતિ અને અવધિજ્ઞાનનો વિપર્યાસથતાં તેમાં મિથ્યાત્વ હોય છે, પણ શેષ જ્ઞાનમાં નથી હોતુ ૫૩૪.

ચૌદપૂર્વથી સંપૂર્ણ દશપૂર્વ સુધીનું શ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તેથી જેને એટલું શ્રુત હોય, તે અવશ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિજ હોય, પરન્તુ મિથ્યાદૃષ્ટિ કદિપણ ન હોય. એ સિવાયનું શ્રુત એટલે સંપૂર્ણ દશપૂર્વમાથી ઓછું ઓછું કરતા છેક સામાયિક પર્યન્તનું શ્રુત જેને હોય, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય, અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયે વિપરીતપણાવડે મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય છે. તેથી તે શ્રુત પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો સમ્યક્શ્રુત થાય છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો મિથ્યાશ્રુત થાય છે. એ શ્રુત સિવાયના ચાર જ્ઞાનોમાંથી મતિ અને અવધિ જ્ઞાન મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપરીતપણાએ મતિઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન રૂપે થાય છે, પણ મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન કદિપણ વિપર્યાસ નથી પામતા, કેમકે મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન હોય, ત્યારે મિથ્યાત્વનો ઉદયજ ન હોય, એટલે વિપર્યાસ ક્યાંથી થાય ? મનઃપર્યાયજ્ઞાન અપ્રમત્તચારિત્રિને જ હોય છે, અને કેવળજ્ઞાન ચારઘાતિકર્મનો જેને ક્ષય થયો હોય તેનેજ હોય છે, એટલે તે જ્ઞાનવાલામા મિથ્યાત્વનો ઉદય પણ ક્યાથી હોય ? ૫૩૪

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે-

तत्तावगमसहावे सइ सम्म-सुयाण को पइविसेसो ? ।
जह नाग-दंसगाणं भेओ तुल्लेऽवबोहम्मि ॥ ५३५ ॥

नाणमवाय- धिईओ दंसणमिट्ठं जहोग्गहे-हाओ ।
तह तत्तरुई सम्मं रोइज्जइ जेण तं नाणं ॥ ५३६ ॥

તત્ત્વાવબોધ રૂપ સ્વભાવ બન્નેમાં તુલ્ય છતા, સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમાં શો તફાવત છે ? જેમ સમાન બોધપણું છતાં જ્ઞાન અને દર્શનમાં ભેદ છે તેમ અહીં પણ સમજવું. જેમકે અપાય-ધારણા એ જ્ઞાન, અને અવગ્રહ-ઇહા એ દર્શનરૂપ છે, તેમ તત્ત્વની રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ, અને જે વડે રૂચિ થાય તે શ્રુતજ્ઞાન. ૫૩૫-૫૩૬

શિષ્ય -રાગાદિ દોષરહિત હોય તેજ દેવ, તે દેવની આજ્ઞાનુસાર વર્તનારા હોય તેજ ગુરૂ, અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનો વાસ્તવિકબોધ-તેમા જીવ નિત્ય અનિત્ય આદિ અનેક સ્વભાવ યુક્ત છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, મિથ્યાત્વાદિ હેતુ વડે કર્મ બાધનાર છે, તપ-સંયમાદિવડે કર્મથી મુક્ત થાય છે, ઈત્યાદિ બોધ સ્વરૂપ સમકિત કહેવાય છે, અને શ્રુતજ્ઞાન પણ એવાજ બોધ રૂપ છે, તો સમ્યક્ત્વ-અને શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે, કે જેથી એમ કહો છો ? કે “ સમ્યક્ત્વથી ણ કરાએલ હોય તે સમ્યક્ શ્રુત છે”

ગુરૂ -જેમ જ્ઞાન અને દર્શન ઉભયમાં બોધ સ્વરૂપ સમાન છતા પણ એ બેમા કિંચિત્ ભેદ છે, તેમ તત્ત્વબોધરૂપ સ્વભાવ સમાન છતાં પણ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમાં કિંચિત્ ભેદ છે. જેમ અપાય અને ધૃતિ (ધારણા) વચનપર્યાય ગ્રાહકપણે વિશેષબોધાત્મક હોવાથી જ્ઞાન માનેલ છે, અને અવગ્રહ તથા ઇહા અર્થપર્યાય વિષયપણે સામાન્ય બોધાત્મક હોવાથી દર્શન માનેલ છે, તેમ અહીં પણ જીવાદિતત્ત્વ સંબંધી રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને જેવડે એ જીવાદિ તત્ત્વની રૂચિ-શ્રદ્ધા થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે. મતલબકે દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિ વડે તત્ત્વશ્રદ્ધાનાત્મક રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે રૂચિવડે જીવાદિતત્ત્વશ્રદ્ધાનાત્મક વિશિષ્ટ શ્રુત થાય છે. તેથી તે શ્રુતઅજ્ઞાન મટીને શ્રુતજ્ઞાન થાય છે.

શિષ્ય —જો એમ હોય તોપણ વિશિષ્ટ તત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતજ સમ્યક્ત્વ થયુ, પણ એથી ભિન્ન બીજુ કઇ શ્રુત જણાતુ નથી. તો પછી “ સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએલુ હોય તે સમ્યક્ શ્રુત ” એમ કેમ કહી શકાય ?

ગુરૂ -જેમ જ્ઞાન અને દર્શનમાં વસ્તુઅવબોધરૂપ જાણવાપણુ સમાન છતા પણ વિશેષ ગ્રાહક અને સામાન્ય ગ્રાહક પણે ભેદ છે, તેમ અહીં પણ શુદ્ધતત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાન અંશ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, અને એ સમ્યક્ત્વયુક્ત તત્ત્વાવબોધ તે શ્રુત-જ્ઞાન કહેવાય છે. એટલો એ બેમા તફાવત છે. સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતજ્ઞાનનો એકી સાથે લાભ થાય છે, તો પણ કાર્ય અને કારણના ભાવથી ભેદ છે. એ માટે કહ્યુ છે કે “ જેમ દીપક અને પ્રકાશ એકીસાથે ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ કારણ-કાર્યનો ભેદ છે, તેમ એકીસાથે ઉત્પન્ન થયેલ સમ્યક્ત્વ પણ જ્ઞાનનુ કારણ છે. (કેમકે) જ્ઞાન સમ્યક્ત્વની સાથેજ ઉત્પન્ન થયુ હોય છતા પણ, કતક (કાચકા) ચૂર્ણાદિ જેમ જળને શુદ્ધ કરે છે, તેમ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનને શુદ્ધ કરે છે. ” આથી યોગ્યજ કહ્યુ છે કે “ સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએલુ હોય તે સમ્યક્શ્રુત, અને મિથ્યાત્વથી ગ્રહણ કરાએલુ હોય તે મિથ્યાશ્રુત.” ૫૩૫-૫૩૬

એ પ્રમાણે સમ્યક્શ્રુત અને મિથ્યાશ્રુત કહીને, હવે સાદિ સપર્યવસિત અને અનાદિ-અપર્યવસિત શ્રુતનુ સ્વરૂપ કહે છે-

अत्थित्तिनयस्सेयं अणाइपज्जंतमत्थिकाय व्व ।
इयरस्स माइसंतं गइपज्जाएहिं जीवो व्व ॥ ५३७ ॥

નિત્યવાદિ (દ્રવ્યાસ્તિક) નયના અભિપ્રાયે, પંચાસ્તિકાયની પેઠે શ્રુત અનાદિ અનન્ત છે, અને પર્યાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે ગતિઆદિપર્યાયો વડે જીવની પેઠે શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે ૫૩૭

નિત્યવાદિ-દ્રવ્યાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે આ દ્વાદશાંગીશ્રુત નિત્ય હોવાથી પંચા-સ્તિકાયની પેઠે અનાદિ-અનન્ત છે, કારણ કે જે જીવદ્રવ્યોએ આ શ્રુત ભણ્યુ છે, ભણે છે, ને ભણશે તે જીવદ્રવ્યો કદિ પણ નાશ પામવાના નથી, માટે તેથી અભિન્ન તેના પર્યાયભૂત શ્રુત પણ અનાદિ-અનન્ત છે. કેમકે સર્વથા અવિદ્યમાન વસ્તુ કયાંઈ પણ ઉત્પન્ન નથી થતી, જો એવી અવિદ્યમાન વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો રેતીમાંથી પણ તેલ ઉત્પન્ન થવુ જોઇએ. વળી વિદ્યમાન વસ્તુનો અત્યન્ત નાશ પણ નથી થતો; અને જો અત્યન્ત નાશ થતો હોય, તો સર્વશૂન્યતાનો પ્રસંગ આવે. જેમકે-જે જે નારકી ઘટ-પટ આદિ નાશ પામે છે, તે તે વસ્તુ જો સર્વથા અન્વયરહિત નાશ પામતી હોય, તો કાળ અનન્ત હોવાથી અનુક્રમે સર્વ જીવ અને પુદ્ગળાદિ સમૂહનો ઉચ્છેદ (નાશ) થાય અને તેથી આખુ વિશ્વ શૂન્ય બની જાય. તેથી શ્રુતના આધારભૂત દ્રવ્યો સર્વ વિદ્યમાન હોવાથી, તેમનાથી અભિન્ન તેના પર્યાયરૂપ શ્રુત પણ તદ્રૂપજ છે, એટલે અનાદિ અનન્ત છે.

અનિત્યવાદિ-પર્યાયાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે તો આ શ્રુત જીવના નારકાદિપર્યાયની પેઠે અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સાન્ત છે. જેમકે શ્રુતજ્ઞાનવાળાને નિરન્તર જુદા જુદા દ્રવ્યાદિ સંબંધી ઉપયોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. વળી શ્રુત તેમનાથી કંઈ જુદું નથી કેમકે તેના કાર્યભૂત જીવાદિ તત્ત્વનો બોધ અન્ય સ્થળે જણાતો નથી. અન્ય સ્થળે એ

બોધ નહિ જણાયા છતા પણ જો ત્યા તેની કલ્પના કરીએ તો અતિપ્રસગ થાય. માટે દ્રવ્યાદિમા શ્રુતનો ઉપયોગ સાદિ-સાન્ત છે. ૫૩૭

હવે નયની અપેક્ષા સિવાય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતનુ સાદિ અનાદિ વિગેરે સ્વરૂપ કહે છે.

दव्वाइणा व साइयमणाइयं संतमंतरहियं वा ।
दव्वम्मि एक्कपुरिसं पडुच्च सादि सनिहणं च ॥ ५३८ ॥

દ્રવ્યાદિની (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવની) અપેક્ષાએ શ્રુત, સાદિ-અનાદિ-સાન્ત ને અનન્ત છે. દ્રવ્યમાં એક પુરૂષની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિ અને સાન્ત છે.

કારણ કે—

चोद्दसपुव्वी मणुओ देवत्ते तं न संभरइ सव्वं ।
देसम्मि होइ भयणा सट्ठाणभवेऽवि भयणा उ ॥ ५३९ ॥

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મનુષ્યને (મરણ પામ્યા પછી) દેવપણામા તે સર્વશ્રુત નથી સાભરતુ, કેટલુક સાંભરે અને કેટલુક ન સાભરે. મનુષ્યભવમાં પણ એ મુજબ ભજના જાણવી. ૫૩૯

કોઇ ચૌદ પૂર્વધર મુનિ મરણ પામીને દેવલોકમાં ગયેલ હોય, તેને ત્યાં પૂર્વે ભણેલુ બધુ સર્વશ્રુત નથી સાભરતુ, પણ કલ્પચૂર્ણિના અનુસારે અગીયાર અગરૂપ અથવા કોટયાચાર્યના મતે અર્ધસૂત્રમાત્ર સાંભરે છે. મનુષ્યજન્મમાં પણ ભજના છે, મિથ્યાત્વાદિ કારણોથી કોઇનુ શ્રુતજ્ઞાન પડી જાય છે, અને કોઇને એ કારણોના અભાવે નથી પણ પડતુ, કેમકે એ મિથ્યાત્વાદિજ શ્રુતને પાડવામાં કારણભૂત છે. ૫૩૯

તેજ કહે છે-

मिच्छ-भवंतर-केवल-गेलन्न-पमायमाइणा नासो ।
आह किमत्थं नासइ किं जीवाओ तयं भिण्णं ? ॥ ५४० ॥

કોઇ આ ભવમાં રહેનારને મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ-ભવાન્તર ગમન-કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ-ગ્લાન અવસ્થા-અને પ્રમાદાદિવડે શ્રુતનો નાશ થાય છે. (આ પ્રમાણે એકજીવ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ્યારે શ્રુતનો લાભથાય ત્યારે આદિ, અને નાશ ત્યારે અન્ત તેથી શ્રુત સાદિ-સાન્ત) અહી શિષ્ય પૂછે છે કે-શ્રુતનો નાશ કેમ થાય છે, શુ તે શ્રુત જીવથી ભિન્ન છે? ભિન્ન હોય તોજ જીવ નિત્ય છતાં તે શ્રુતનો નાશ થવો સભવે. ? ૫૪૦

जइ भिन्नं तब्भावेऽवि तो तओ तस्सभावरहिउ त्ति ।
अण्णाणि व्व निच्चं अंध व्व सम पईवेण ॥ ५४१ ॥

જો શ્રુત જીવથી ભિન્ન હોય તો શ્રુતજ્ઞાન છતાં પણ આંધળો મનુષ્ય જેમ દીપકવડે અર્થ ન જોઈશકે, તેમ જીવ શ્રુતસ્વભાવ રહિત હોવાથી નિત્ય અજ્ઞાનીજ થાય. (શ્રુતવડે અર્થ જાણી ન શકે.) ૫૪૧

આચાર્યશ્રી આનો ઉત્તર આપે છે કે—

तं ता नियमा जीवो जीवो न तदेव केवलं जम्हा ।
तं च तदण्णाणं वा केवलनाण व सो हुज्जा ॥ ५४२ ॥

શ્રુતજ્ઞાન અજીવ સ્વભાવ નથી, પણ જીવસ્વભાવ હોવાથી અવશ્ય જીવજ છે, પણ જીવ કેવળ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણકે જીવ શ્રુતજ્ઞાન થાય, શ્રુત અજ્ઞાન થાય, કેવળ-જ્ઞાન થાય, મતિ-અવધિ-મનઃપર્યાય-અથવા વિભંગ જ્ઞાન પણ થાય. ૫૪૨.

શિષ્ય પૂછે છે કે-

तं जइ जीवो नासे तण्णासो होउ सव्वसो नत्थि ।
जं सो उप्पाय-व्वय-धुवधम्माणंतपज्जाओ ॥ ५४३ ॥

જો તે શ્રુત (જીવ સ્વભાવ હોવાથી) જીવ છે, તો શ્રુતનો નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થાય, પરન્તુ સર્વથા નાશ ન થાય. કેમકે જીવ ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ રૂપ ધર્મવાળો અને અનન્ત પર્યાયવાલો છે. ૫૪૩

જો શ્રુતજ્ઞાન જીવના સ્વભાવભૂત છે, તો જીવથી શ્રુત જુદુ નથી એમ થયુ, અને તે સાથે શ્રુતજ્ઞાનકૃત વસ્તુનો બોધ જીવને થાય છે, તેથીજ જીવનુ જ્ઞાનીપણુ છે, એ પણ એથી સમજાય છે, જ્યારે એમ છે, ત્યારે શ્રુતનો પ્રતિપાત-નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થવો જોઇએ, કેમકે " જે જેનાથી અભિન્ન હોય, તે તેનો નાશ થયે નાશ પામે " જેમકે ઘટસ્વરૂપનો નાશ થએ, ઘટવસ્તુનો પણ નાશ થાય, તેમ અહીંપણ શ્રુતનો નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થવો જોઇએ.

ગુરૂ —હા, શ્રુતનો નાશ થએ, જીવનો પણ નાશ થાય, પરન્તુ તે પર્યાય વિશિષ્ટ માત્ર અન્વયવાળા જીવનો નાશ થાય, નહિ કે સર્વથા પર્યાયાન્તર વિશિષ્ટ જીવનો નાશ થાય. કારણ કે જીવ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવયુક્ત અનન્ત પર્યાયવાળો છે, તેથી ફરીને જે જીવ શ્રુતપર્યાય વડે નાશ પામે છે, તે જીવજ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિ પર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે, અને સચેતન-અમૂર્ત-સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ આદિ અન્યથી ભિન્ન પાડનાર અનન્તા અનુગત પર્યાયો વડે યુક્ત સર્વ અવસ્થામા ધ્રુવ પણે રહેલ છે. તેથી શ્રુતપર્યાયમાત્રનો નાશ થએ જીવનો સર્વથા નાશ કેવી રીતે થાય? નજ થાય. હા, જો કદિ જીવનો આ એકજ શ્રુત પર્યાય હોય, અને તેનો નાશ થાય, તો જીવનો સર્વથા નાશ થાય, પરન્તુ તેમ તો નથી. શ્રુતપર્યાયમાત્રથી નાશ પામ્યા છતાં પણ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિપર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપરોક્ત અનન્તપર્યાયયુક્તપણુ હોવાથી નિરન્તર ધ્રુવપણે રહે છે. ૫૪૩.

માત્ર આત્માજ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળો છે એમ નહિ, પરન્તુ સર્વ વસ્તુમાત્ર એવા સ્વભાવવાળી છે તે જણાવે છે

सव्वं चिय पइसमयं उप्पज्जइ नासए य निच्चं च ।
एवं चेव य सुह-दुक्ख-बंध-मोक्खाइसब्भावो ॥ ५४४ ॥

સર્વ વસ્તુ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થાય છે-નાશ પામે છે-અને ધ્રુવપણે (નિત્ય) રહે છે. અને એ પ્રમાણે હોવાથીજ સુખ-દુઃખ-બંધ અને મોક્ષ આદિ સદ્ભાવ ઘટે છે ૫૪૪

આ વિશ્વમાંની ઘટ-પટ, સ્તમ્ભ, કુમ્ભ, ગૃહ આદિ સર્વ વસ્તુઓ પુરાણાદિ પર્યાયે નાશ પામે છે, નવીનાદિપર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, અને દ્રવ્યપણે નિરન્તર ધ્રુવ-અવસ્થિત રહે છે. એજ પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ હોવાથીજ સુખ-દુઃખ, બંધ, મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ઘટે છે, તે સિવાય નથી ઘટતો. તેમાં પણ પુષ્પમાળા-ચન્દન-અંગના-સર્પ-વિષ આદિ સહકારી

કારણો હોય તોજ સુખ-દુ ખાદિ થવા ઘટે છે, અન્યથા એ કારણો સિવાય, હમ્મેશાં તે સુખ-દુ ખાદિનો સદ્ભાવ અથવા અસદ્ભાવ થાય. હવે જો વસ્તુને ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવાત્મક ન માનવામા આવે, અને એકાન્તે વસ્તુને નિત્ય સ્વરૂપ માનવામાં આવે, તો તે નિત્ય સ્વરૂપ વસ્તુને એ સહકારી કારણની અપેક્ષા ઘટે નહિ જેમકે-જેની અપેક્ષા રખાય છે, તેવા સહકારી કારણ વડે નિત્ય વસ્તુમા કઇ વિશેષતા કરાય છે, કે નથી કરાતી ? જો વિશેષતા કરાય છે, તો તે વિશેષતા તેનાથી ભિન્નરૂપે કરાય છે કે અભિન્નરૂપે કરાય છે. ? ભિન્ન રૂપે કરાતી હોય, તો તેવી તે નિત્ય વસ્તુને શુ લાભ થયો ? કઈજ નહિ. જો અહી એમ કહેવામા આવે, કે ભિન્નરૂપે કરાએલ વિશેષતા નિત્યવસ્તુમા વિશેષતા કરનાર છે તો એમ ન કહેવુ. કેમકે એમકહીએ તો તો અનવસ્થા દોષ આવશે, જેમકે-એ વિશેષ કરનાર પણ, તે વિશેષતાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો ભિન્ન છે, તો તેને શો લાભ થયો ? ઈત્યાદિ ઉપરોક્ત આવર્તતાં અનવસ્થા દોષ થશે. જો બીજો પક્ષ અગીકાર કરીને કહેવામા આવે, કે સહકારી કારણોવડે નિત્ય વસ્તુમાં જે વિશેષતા કરાય છે, તે તેનાથી અભિન્નરૂપે કરાય છે, તો ત્યા અમ પૂછીએ છીએ કે-એ વિશેષતા વિદ્યમાન કરાય છે, કે અવિદ્યમાન કરાય છે.? જો વિદ્યમાન કરાય છે, એટલે તેમાં વિશેષતા છે, છતા પણ કરાય છે, તો તેમા શુ કરાયુ. ? છતાંએ કરાયુ એમ માનવામાં આવે, તો અનવસ્થા દોષ આવશે. હવે જો અવિદ્યમાન કરાય છે, એટલે નિત્ય વસ્તુથી અભિન્ન અને અવિદ્યમાન એવી વિશેષતા કરાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો એ કથન અત્યન્ત વિરૂદ્ધ છે, કેમકે અવિદ્યમાન એવા ગધેડાના શીગડાંની પેઠે તેને કરવાથી પણ તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય,? અથવા અવિદ્યમાન કરાય છે, એમ માનતા હો, તો વસ્તુની અનિત્યતા થશે, કેમકે વસ્તુથી અભિન્ન વિશેષતા કરવામાં વસ્તુ પણ કરાય છે, એમ થશે. આ ઉપરોક્ત દોષથી બચવા માટે એમ કહેવામા આવે, કે એ સહકારી વડે એમા કઈ વિશેષ નથી કરાતુ. તો તે તેના સહકારી કારણો ન કહેવાય, કેમકે તેઓ કઈ પણ તેમાં વિશેષ કરતા નથી. તેમ છતાં પણ જો તેમને સહકારીપણે માનવામા આવે તો અતિપ્રસક્તિદોષ આવશે. જેમકે-કઈ પણ વિશેષ કર્યા વિના પણ સહકારીની અપેક્ષા રાખવામાં આવે, તો વિશ્વના સર્વે ભાવોનુ સહકારીપણુ તે એકમાજ આવે, કારણ કે જેમ એક વસ્તુ તે કાર્યમા કઈ વિશેષ નથી કરતુ, છતા સહકારી મનાય છે તેમ સર્વ વસ્તુ પણ તે કાર્યમા વિશેષ નથી કરતી તેથી સર્વને સહકારી માનવા પડશે અને એમ વિશેષ નહિ કરવાપણુ સમાન હોવાથી જીુદા જીુદા કોઈ પણ કાર્યનુ પ્રતિનિયત સહકારી કારણ છે. એમ માનવુ મિથ્યા થશે. વસ્તુ માત્રનો સ્વભાવજ એવો છે, કે જેથી કઈ પણ વિશેષ ન કરે તો પણ પ્રતિનિયત સહકારીની અપેક્ષા રાખીનેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, આમ કહેવુ, એ તો કેવળ મનોરથમાત્ર છે. કેમકે જે વખતે વસ્તુ ઈષ્ટ સહકારીની અપેક્ષાએ કાય ઉત્પન્ન કરે છે, તે વખતે તે વસ્તુમા તેની અપેક્ષા રાખવા રૂપ સ્વભાવ રહે છે કે નથી રહેતો ? જો સ્વભાવ નથી રહેતો, તો વસ્તુ અનિત્ય થાય છે, કેમકે સ્વભાવના નાશ થતાં સ્વભાવવાન્ પણ તેથી અભિન્ન હોવાથી નાશ પામે છે, અને એ સ્વભાવ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) રહે છે, એમ કહેવામા આવે, તો કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય, કેમકે જેમ કાર્યોત્પત્તિ પહેલા અપેક્ષા રાખવારૂપ સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થઇ, તેમ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) પણ તે સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થાય અથવા એ સ્વભાવ છતાં પણ કાર્યોત્પત્તિ થાય, તો નિરન્તર એ પ્રમાણે કાર્યોત્પત્તિ થવીજ જોઇએ; કેમકે એ સ્વભાવ હમ્મેશાં

અવસ્થિત છે. વળી સહકારી કારણો પણ નિત્ય હોવાથી હમ્મેશા બધાં મળીને કાર્યોત્પત્તિ રૂપ ઉપકાર કરે, અથવા એવો ઉપકાર નજ કરે, કારણકે નિત્યવસ્તુ હમ્મેશાં એકજ સ્વભાવ વાળી હોય છે, તેથી કાર્યનો હમ્મેશાં સદ્ભાવ હોય અથવા તો બીલકુલ અભાવજ હોય

હવે જો એકાન્ત અનિત્ય-ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી સર્વ વસ્તુ માનવામા આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુને ક્ષણભાવ સ્વભાવવાળી કહેવાય છે, તેથી બીજા આદિ ક્ષણોમા તેનો અભાવ અનિચ્છાએ પણ માનવો જોઇએ. હવે એ ભાવ અને અભાવમાં પરસ્પર અન્યપણુ છે, કે અનન્યપણુ છે.? જો અન્યપણુ-જુદાપણુ છે, તો તે સર્વથા છે, કે કથંચિત્-કોઇક અપેક્ષાએ છે? જો સર્વથા જુદાપણુ છે, તો બીજા આદિ ક્ષણોમાં પણ તે વસ્તુનો સદ્ભાવ થશે. કેમકે તે સિવાય પ્રથમ ક્ષણના ભાવનુ બીજા આદિ ક્ષણોના અભાવથી ભિન્નપણુ ઘટે નહિ. કારણ કે એકાન્ત ભિન્ન અભાવથી ભાવની નિવૃત્તિ-નાશ ઘટે નહિ. જો ઘટે, તો પટના અભાવથી ઘટભાવનો પણ નાશ થવો જોઇએ, ભાવ અને અભાવમાં કથંચિત્ જુદાપણુ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કેમકે એમ માનવાથી ક્ષણિકવાદનો ત્યાગ કરીને અનેકાન્તવાદ (સ્યાદ્વાદ) માનવો પડશે. હવે જો ભાવ અને અભાવમા અનન્યપણુ (અભિન્નપણુ) માનવામા આવે, તો તે અનન્યપણુ સર્વથા પ્રકારે છે, કે કથંચિત્ છે? જો સર્વથા અભિન્નપણુ છે, તો પ્રથમ ક્ષણનો સદ્ભાવ, તેજ બીજા આદિ ક્ષણોમાં અભાવ છે અને તેથી બીજા આદિ ક્ષણોમા પણ ભાવજ (સદ્ભાવજ) થશે. અથવા બીજા આદિ ક્ષણોનો અભાવ નિરૂપાખ્ય (તુચ્છ) હોવાથી અને તેજ પ્રથમ ક્ષણના ભાવરૂપ હોવાથી પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ અભાવ થશે, અને જો કથંચિત્ ભાવાભાવનુ અભિન્ન પણુ માનતા હો તો, ઉપર કહ્યા મુજબ અનેકાન્ત મત અંગીકાર કરવો પડશે.

બૌધ —બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ, અભાવરૂપજ હોવાથી, પ્રથમ ક્ષણના ભાવની સાથે તે તેનાથી અન્ય છે કે અનન્ય છે? એવી કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે જો ભાવ અભાવથી ભેદાભેદ સિવાય કોઇ ત્રીજા રૂપે વર્તતો હોય, તો એ કલ્પના યોગ્ય ગણાય, પરન્તુ તેમ તો નથી. વળી બીજા ક્ષણનો અભાવ કલ્પિતજ હોવાથી ઉપરોક્ત વિકલ્પનો વિષય પણ નથી.

આચાર્ય —જો એ પ્રમાણે બીજા ક્ષણનો અભાવ કલ્પિત છે, તો તે અસત્ હોવાથી બીજા આદિ ક્ષણોમા પણ ભાવનો પ્રસંગ થશે, તો પછી ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળી વસ્તુ છે, એમ ક્યાથી રહ્યુ? પ્રથમ ક્ષણથી વ્યતિરિક્ત બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ પરિકલ્પિત છે, પરન્તુ તેથી અવ્યતિરિક્ત તો તે છેજ, એમ કહેતા હો, તો પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ બીજા આદિક્ષણનો અભાવ થયો, અને ત્યાં પૂર્વે કહેલ દોષ આવશેજ. વળી એમ કહેવામાં આવે કે અમુક વસ્તુનો ઉત્તર કાળમાં થનાર પદાર્થાન્તર ભાવ, તેજ બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ છે, તો ત્યાં પૂર્વે કહેલ અન્ય-અનન્યપણાની કલ્પના થશે, અને ત્યાં કહેલ દોષ પણ આવશે. ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુજ બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે. કારણ કે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ, ક્ષણ ભાવ સ્વભાવ વાળી કહેવાય છે, તેથી તે ભાવ અને અભાવ પરસ્પર અન્યપણે છે કે અનન્યપણે છે? ઇત્યાદિ વિકલ્પો કરતાં જે દોષ આવે છે, તે દોષ અહીં પણ આવશે.

બૌધ.—બીજા આદિક્ષણોના અભાવમાં પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ નથી, જો ત્યાં ભાવ છે

એમ માનીએ તો બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ ઘટે નહિ. માટે પ્રતિયોગીનો ત્યાં અભાવ હોવાથી, “ ભાવ, અભાવથી અન્ય છે કે અનન્ય છે ?” એવી કલ્પના કરી શકાય નહિ, કારણ કે જ્યારે ભાવ છે, ત્યારે અભાવ નથી, અને અભાવ છે ત્યારે ભાવ નથી.

આચાર્ય —જો એમ હોય, તો તે ભાવજ અભાવભૂત હોવાથી, ભાવની પેઠે અભાવ પણ ભાવનો ધર્મ થયો, જ્યારે અભાવ એ ભાવનો ધર્મ થયો, ત્યારે સર્વદા વસ્તુનો સદ્‌ભાવજ થયો, અને તેથી વસ્તુ સ્વહેતુથીજ ભાવાભાવ ધર્મવાળી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવુ જોઇએ. કેમકે ક્રમરહિત કારણથી ક્રમવાન્ ધર્મ યુક્ત કાર્યની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. તેથી જ્યારે ભાવ હોય ત્યારે અભાવે હોય, એટલે વસ્તુ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી ક્યાંથી રહી ? અથવા પ્રથમ ક્ષણની પેઠે પછીના ક્ષણોમાં પણ ભાવ અને અભાવની સાથે અવસ્થિતમાં વિરોધ ન હોવાથી નિરન્તર વસ્તુનો સદ્‌ભાવ થશે. એ પ્રમાણે સ્વભાવાન્તર કલ્પના પણ કરી શકાય. અહી એમ ન કહેવુ, કે અક્ષણિક પદાર્થમા અર્થક્રિયા ન થાય, માટે સ્વભાવાન્તર કલ્પના ન કરી શકાય. કેમકે એ કહેવુ જ અયોગ્ય છે, ક્ષણિક પદાર્થમાજ અર્થક્રિયા ન થાય, જેમકે નહિ ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિક પદાથ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૧ ઉત્પન્ન થતો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૨ ઉત્પન્ન થએલો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૩ નાશ પામતો ક્ષણિકપદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૪ કે નાશ પામેલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૫ આ પાચ વિકલ્પોમાથી કયા વિકલ્પે અર્થક્રિયા કરે છે ? (૧) નહિ ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિક પદાથ તો અર્થક્રિયા કરી શકતો નથી, કેમકે તે અવિદ્યમાન છે. (૨) ઉત્પન્ન થતો ક્ષણિક પદાર્થ પણ નથી કરતો, કેમકે ઉત્પન્ન થવાની અવસ્થામા તમે ક્ષણિકવાદીઓ અર્થક્રિયા નથી માનતા. જો માનતા હો, તો તે વખતે પદાર્થનો કેટલોક અ શ ઉત્પન્ન થયો હોય, અને કેટલોક અ શ ન થયો હોય તેથી સાંશવસ્તુ માની ગણાશે, અને તેમ થવાથી અમારા મન્તવ્યાનુસાર દ્રવ્યપર્યાય ઉભયરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થવાથી અમારા પક્ષની સિદ્ધ થશે. કારણકે અ શ માનવાથી અ શવાન્ અવયવીની સિદ્ધિ થાય છે, અને તે અવયવી અહી દ્રવ્ય છે, તથા અ શો તે પર્યાયો છે. એમ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. (૩) ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિકપદાર્થ પણ અર્થક્રિયા કરતો નથી, કેમકે તે સ પૂર્ણ ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી સહકારી કારણોથી કઇ વિશેષતા તેમા નથી થઇ, જો વિશેષતા થઇ હોય, તો ભિન્ન કારણથી થએલ વિશેષતાનો તેથી ભેદ થાય. સહકારી કારણ તેનુ અવિશેષપણુ છે તે સહકારી કારણોની સાથે મળીને આ ઉત્પન્ન થએલો ક્ષણિક પદાર્થ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવુ એ કેવળ પોતાના ચિત્તનુ જ સમાધાન કરવા જેવુ છે. કેમકે જો એપ્રમાણે વસ્તુ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે, તો તે માત્ર સહકારી કારણોના સ યોગનીજ અપેક્ષા રાખે, તે સિવાય કઇ વિશેષ નહીં કરે, તો પછી બીજા અનેક અસહકારીની સાથે પણ એનો સ યોગ છે, શા માટે અમુક સહકારીની અપેક્ષાથીજ અર્થક્રિયા કરે છે. ? માટે એ સહકારીઓથી તેમા વિશેષતા શુ થાય છે ? કઇજ નહિ, કેમકે ક્ષણિક પદાર્થમાં એવી વિશેષતા ઘટે નહિ. (૪) હવે ચોથા પક્ષથી નિવર્તમાન એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવામા આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે; કારણ કે નિવર્તમાન અવસ્થા તમે ક્ષણિકવાદી માનતા નથી, જો માનતાહો, તો વસ્તુને સાંશ માનવા પડશે. અને તેથી સ્યાદ્વાદ મત માનવો પડશે. (૫) છેલ્લા પાચમા વિકલ્પથી નિવૃત્ત એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેતા હો, તો તે પ્રલાપ માત્ર છે, કેમકે નિવૃત્ત પદાર્થ અવિદ્યમાન હોવાથી અર્થ-

ક્રિયા કેવી રીતે કરે ? આ પ્રમાણે કોઇ પણ પ્રકારે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ ઘટતી નથી, માટે દ્રવ્યપર્યાયાત્મક નિત્ય અનિત્ય રૂપેજ વસ્તુ માનવી જોઈએ, કેમકે તેવા પ્રકારેજ વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધછે, જેમકે માટીનો પિંડ-શિવક-સ્થાસ-ઘટ-અને કપાલ આદિ સર્વમાં માટીનો અન્વય સામાન્યપણે જણાય છે, અને એ દરેકમાં માંહોમાંહે ભિન્નના પણ અનુભવાય છે, એટલે જેવો આકાર મૃત્પિંડનો છે, તેવો આકાર સ્થાસ-શિવકાદિમા નથી જણાતો, પરન્તુ દરેકમા ભિન્નભિન્ન આકારજ અનુભવાય છે. વળી જેવો આકારભેદ અને તેનુ જ્ઞાન વિજાતીય પાણી-અગ્નિ-પવન આદિમા થાય છે, તેવો આકારભેદ શિવકાદિમા નથી થતો, કેમકે એ સર્વમા માટીનો અન્વય સામાન્યપણે અનુભવાય છે. આવો સર્વજન પ્રસિદ્ધ અનુભવ છતાં પણ તે અનુભવ અયોગ્ય છે. એમ તો ન કહી શકાય, કેમકે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી અતિપ્રસંગ થાય. વળી આ સંવેદન-અનુભવ તે ભ્રાન્તિ છે, એમ પણ ન કહી શકાય, કારણ કે દેશ કાળ અને મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થામાં પણ એવુ જ સંવેદન થાય છે. તેમજ અર્થ પદાર્થથી થએલ યથાર્થ-જ્ઞાન સિવાય જાતિના વિકલ્પોથી પદાર્થની વ્યવસ્થા માનવી તે પણ ઉચિત નથી, કેમકે જાતિવિકલ્પો પ્રતીત થવામાં બાધક રૂપ હોવાથી અનાદેય છે.

એકાન્ત નિત્યવસ્તુઓમાં પણ યથોક્ત સંવેદન થવુ ઘટતુ નથી, કેમકે તેઓમાં ભિન્નભિન્ન આકારના કારણભૂત એવા ધર્મભેદનો અભાવ છે. આ માટે અન્યત્ર કહ્યું છે કે "ધર્મ-ભેદનો અભાવ હોવાથી એકાન્ત નિત્યપદાર્થમાં અન્વય-વ્યતિરેકની પેઠે સ્ફુટ સંવેદન ન થાય." જો ધર્મ ભેદ માનવામા આવે તો નિત્યપણાની હાની થાય. માટે એકાન્ત નિત્ય વસ્તુમાં યથોક્ત સંવદેન ન થાય તેમજ એકાન્ત અનિત્યપદાર્થમાં પણ યથોક્ત સંવેદન થાય નહિ, કારણકે તેઓમાં અનુવૃત્તિ આકારના કારણભૂત દ્રવ્યનો અન્વય નથી એ માટે કહ્યુછે કે-" એકાન્ત અનિત્ય પદાર્થોમાં દ્રવ્યનો અન્વય ન હોવાથી અન્વય-વ્યતિરેકની પેઠે સત્ય સંવેદન ન થાય." આ સંવેદનમાં કોઇ બાધક હેતુ નથી, કેમકે કોઈ પણ વખત એવો હેતુ જણાયો નથી. માટે અન્વય વિના વ્યતિરેક નથી અને વ્યતિરેક વિના અન્વય નથી. કહ્યું છે કે " नाऽन्वय स हि भेदत्वाद् न भेदोऽन्वयवृत्तित । मृद्द्रव्यभेदसंसर्गवृत्तिर्जात्यन्तर घट ॥१॥" આ સંબધમાં ઘણુ કહેવા યોગ્ય છે, પણ વિસ્તારના ભયથી તેમજ અન્યત્ર કહેલુ હોવાથી અહીં નથી કહેતા. આ ગ્રન્થમાં અને બીજા ગ્રંથોમાં આ વાદ ઘણે સ્થળે કહેવાશે, પરન્તુ અહી એક સ્થળે લખેલ હોવાથી બીજે ઠેકાણે તે સુખે જાણી શકાય, એમ માનીને કઇક વિસ્તારથી આ વાદ સ્થાનક લખ્યુ છે. માટે આથી કંટાળો કે અરૂચિ ન કરવી, કેમકે એ બહુ ઉપયોગી છે. ૫૪૪

સાદિ સપર્યવસિત-સાદિ અપર્યવસિત-અનાદિસપર્યવસિત અને અનાદિઅપર્યવસિત શ્રુતના આ ચાર ભાંગાઓમાંનો પહેલો ભાંગો દ્રવ્યથી એક પુરૂષની અપેક્ષાએ કહ્યો; બીજો ભાંગો તો કેવળ કહેવામાત્રનોજ છે, કેમકે એ કયાંઈ પણ સંભવતો નથી. માટે હવે ત્રીજો અને ચોથો ભાંગો ભવ્ય અને અભવ્યની અપેક્ષાએ કહે છે—

अहवा सुचं नेव्वाणभाविणोऽणाइयं सपज्जंत ।
जीवत्तं पिव निययं सेसाणमणाइ-पज्जंतं ॥ ५४५ ॥

અથવા ભવ્યને શ્રુત અનાદિ સાન્ત હોય છે, અને બાકીના અભવ્યને જીવત્વની પેઠે શ્રુત પણ અવશ્ય અનાદિ અનન્ત છે. ૫૪૫

જે મોક્ષ જવાને લાયક હોય તે ભવ્ય જીવ કહેવાય, એવા ભવ્ય જીવને ભવ્યત્વની પેઠે શ્રુત પણ અનાદિ કાળથી છે તેથી અનાદિ શ્રુત છે, અને જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે શ્રુતનો અન્ત થાય તેથી સાન્ત શ્રુત. એમ એક ભવ્યજીવની અપેક્ષાએ અનાદિ સાન્ત શ્રુત કહેવાય. તથા જે કદિપણ મોક્ષને લાયક ન થાય તે અભવ્ય કહેવાય. એવા અભવ્ય જીવને જીવત્વ અથવા અભવ્યત્વની પેઠે શ્રુત અનાદિ કાળથી છે અને ભવિષ્યમાં અનન્ત કાળ પર્યન્ત રહેશે, કેમકે અભવ્યને સંસારમા કદિપણ શ્રુતનો નાશ ન થાય. માટે એક અથવા સર્વ અભવ્યની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત શ્રુત કહેવાય, અહીં જે શ્રુત કહ્યુ છે, તે સમ્યક્ શ્રુત કે મિથ્યાશ્રુત એવા ભેદ સિવાય ભવ્ય અને અભવ્યને સામાન્ય રૂપે શ્રુત સમજવુ. ૫૪૫

દ્રવ્યથી એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્યવસિત એવો પહેલો ભાંગો પૂર્વે કહ્યા છે, અને સર્વજીવોની અપેક્ષાએ શ્રુતનો ચોથો ભાંગો આગળ ૫૪૮ મી ગાથામાં કહેવાશે. હવે ક્ષેત્ર અને કાળને ભાવથી એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો પ્રથમ સાદિ-સપર્યવસિત ભાંગો કહે છે—

खेत्ते भरहे-रवया काले उ समाओ दोण्णि तत्थेव ।
भावे पुण पण्णवगं पण्णवणिज्जे व आसज्ज ॥ ५४६ ॥

ક્ષેત્રથી ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં અને કાળથી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીમાં શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે. તથા ભાવથી ગુરૂ પ્રજ્ઞાપનીય ભાવો જાણીને કહે તેથી સાદિ-સપર્યવસિત છે. ૫૪૬

ક્ષેત્રથી વિચારતાં ભરત-ઐરવતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમ્યક્ શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે, કેમકે એ ક્ષેત્રોમા પ્રથમતીર્થંકરના વખતમાં દ્વાદશાંગી રૂપ શ્રુત થાય છે તેથી સાદિશ્રુત, અને છેલ્લા તીર્થંકરના તીર્થનો અન્ત થતાં તેનો પણ અન્ત થાય છે તેથી સાન્તશ્રુત. એ પ્રમાણે ક્ષેત્રથી સાદિ-સાન્તશ્રુત સમજવુ તથા કાળથી વિચારતાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરવતક્ષેત્રમા સાદિ-સપર્યવસિત શ્રુત છે. કારણકે બન્ને કાળના ત્રીજા આરામા દ્વાદશાંગશ્રુતની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી સાદિશ્રુત, અને ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરાની આદિમા તથા અવસર્પિણીના પાંચમા આરાના અન્તે તે શ્રુતનો અન્ત થાય છે, તેથી સપર્યવસિતશ્રુત કહેવાય. એમ કાળથી સાદિ-સપર્યવસિતશ્રુત સમજવુ. અને ભાવથી વિચારતા પ્રરૂપણીય અર્થો જાણીને ગુરૂ તે કહે, તેથી સાદિ સપર્યવસિત થાય. ૫૪૬.

કારણ કે-

उवओग-सर-पयत्ता थाणविसेसा य होंति पण्णवए ।
गइ-ठाण-भेय-संघाय-वण्ण-सद्दाइभावेसु ॥ ५४७ ॥ दारं

ઉપયોગ-અવાજ-પ્રયત્ન અને સ્થાન વિશેષ ધર્મો પ્રરૂપક ગુરૂમાં હોય છે; તથા ગતિ-સ્થિતિ-ભેદ-સંઘાત-વર્ણ અને શબ્દાદિ ધર્મો પ્રરૂપણીય પદાર્થોમાં હોય છે. (એ ઉભય ધર્મો અનિત્ય હોવાથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્યવસિત છે.) ૫૪૭

આન્તરિક શ્રુતપરિણામ તે ઉપયોગ, ધ્વનિ (અવાજ) તાલુ-ઓષ્ઠાદિ સંબંધી વ્યાપાર તે પ્રયત્ન, પર્યંકાદિ આસન વિશેષ તે સ્થાન, એ ધર્મો યા ભાવો જ્યારે પ્રરૂપક ગુરૂ

વ્યાખ્યાનાદિ કરતા હોય ત્યારે હોય છે. વળી એ ધર્મો અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સપર્યવસિત છે, તેથી એ ભાવોની અપેક્ષાએ શ્રુત પણ વક્તાથી અનન્ય હોવાથી સાદિ-સપર્યવસિત છે. તેમજ પરમાણુ આદિનો ગતિપરિણામ સ્થિતિપરિણામ અન્યથી જોડાએલ હોય તો તેથી જુદા પડવારૂપ ભેદ-અન્યની સાથે સંયોગ-કૃષ્ણ નીલાદિવર્ણ-મન્દ મધુરાદિ શબ્દ આદિ શબ્દથી રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-આકૃતિ વિગેરે પર્યાય ધર્મો પરમાણુ આદિ પ્રરૂપણીય ભાવોમાં (પદાર્થોમાં) હોય છે. એ ભાવો અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સપર્યવસિત છે, અને તેથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્યવસિત છે, કેમકે એ ભાવો શ્રુતને ગ્રાહ્ય છે, અને ગ્રાહક તે ગ્રાહ્યનુ કારણ હોય છે, માટે કાર્ય-કારણના અભેદોપચારથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્યવસિત છે. ૫૪૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્યવસિત પ્રથમ ભાંગો કહ્યો, હવે અનાદિ અપર્યવસિત ચોથો ભાંગો કહે છે.

दव्वे नाणापुरिसे खेत्ति विदेहाइ कालु जो तेसुं ।
खय-उवसमभावम्मि य सुयनाणं वट्टए सययं ॥ ५४८ ॥ दारं

દ્રવ્યથી વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રથી મહાવિદેહની અપેક્ષાએ, કાળથી અનુત્સર્પિણી, અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ અને ભાવથી ક્ષયોપશમભાવની અપેક્ષાએ, શ્રુતજ્ઞાન નિરન્તર હોય છે. (અનાદિ-અપર્યવસિત છે.) ૫૪૮

દ્રવ્યથી નારક-તિર્યંન્ચ-દેવ-મનુષ્યગત વિવિધ સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવોને સમ્યક્‌શ્રુત ત્રણે કાળમાં હોય છે, કદિ પણ વિચ્છેદ પામતુ નથી તેથી તેઓની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ-અપર્યવસિત છે. ક્ષેત્રથી મહાવિદેહક્ષેત્રમા શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ અપર્યવસિત છે, કેમકે ત્યાં સર્વદા તીર્થ પ્રવર્તે છે, તેથી ત્યાં કદિપણ શ્રુતનો વિચ્છેદ નથી થતો, કાળથી મહાવિદેહને વિષે અનુત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાળમાં શ્રુત અનાદિ-અપર્યવસિત છે, કેમકે ત્યાં ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ કાળચક્ર નહિ હોવાથી શ્રુત કદિપણ વિચ્છેદ પામતુ નથી. અને ભાવથી ક્ષયોપશમ ભાવમાં શ્રુત અનાદ-અપર્યવસિત છે. કેમકે વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ કોઇ નહિ ને કોઇ જીવને શ્રુતજ્ઞાન હોય છેજ. સામાન્ય મહાવિદેહને વિષે અનુત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાલને વિષે દ્વાદશાંગી શ્રુત કદાપી નાશ પામતુ નથી, કેમકે તીર્થંકર ગણધરોનો નિરંતર તેમાં સદ્‌ભાવ છે. ૫૪૮

એ પ્રમાણે એક અનેક જીવાદિની અપેક્ષાએ સાદિ-સપર્યવસિત અને અનાદિ અપર્યવસિત શ્રુત કહ્યું, હવે ગમિક અને અગમિક શ્રુત કહે છે.

भंगगणियाइ गमियं जं सरिसगमं च कारणवसेणं ।
गाहाइ अगमियं खलु कालियसुय दिट्ठिवाए यं ॥ ५४९ ॥

ભાંગા અને ગણિતાદિ જેમાં બહુ હોય તે, અથવા કારણવશાત્ સમાન પાઠ જેમાં ઘણા હોય તે ગમિકશ્રુત પ્રાયઃ દૃષ્ટિવાદ આદિમાં હોય છે, અને ગાથા શ્લોકાદિરૂપ અસદૃશ પાઠાત્મક હોય, તે અગમિકશ્રુત પ્રાયઃ કાલિકશ્રુત હોય છે. ૫૪૯

એ પ્રમાણે ગમિક-અગમિકશ્રુત કહીને હવે અંગપ્રવિષ્ટ તથા અંગબાહ્ય શ્રુત કહે છે.

गणहर-थेरकयं वा आएसा मुक्कवागरणओ वा ।
धुव-चलविसेसओ वा अंगा-णंगेसु नाणत्तं ॥ ५५० ॥

ગણધરકૃત અને સ્થવિરકૃત, અથવા ત્રિપદીજન્ય અને છુટા અર્થ પ્રતિપાદનથી થવુ, તેમજ ધ્રુવ અને અનિયતશ્રુત એવા જે વિશેષો તે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યમાં ભેદનુ કારણ છે. ૫૫૦

ગૌતમસ્વામિ આદિ ગણધરોએ કરેલુ દ્વાદશાંગરૂપ શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય છે, અને ભદ્રબાહુસ્વામિ આદિ વૃદ્ધ આચાર્યોએ કરેલુ આવશ્યકનિર્યુક્તિ આદિ શ્રુત અંગબાહ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અથવા ત્રણવાર ગણધર મહારાજે પૂછવાથી તીર્થંકર મહારાજે કહેલ ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રૂવ રૂપ ત્રિપદીથી થએલુ દ્વાદશાંગ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત, અને પ્રશ્ન પૂછયા સિવાય અર્થ પ્રતિપાદન કરવાથી થએલુ આવશ્યકાદિ શ્રુત અંગબાહ્યશ્રુત કહેવાય છે. અથવા નિયતશ્રુત એટલે સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમાં અવશ્ય થનારૂ દ્વાદશાગ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય, અને અનિયત એટલે સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમાં અવશ્ય થાયજ એમ નહિ, એવુ તન્દુલવૈચારિકાદિ પ્રકરણરૂપ શ્રુત અંગબાહ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અર્થાત્ ગણધરકૃત ત્રિપદી જન્ય-અને ધ્રૂવ શ્રુત જે દ્વાદશાંગ રૂપ છે, તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત; અને સ્થવિરકૃત -અર્થ પ્રતિપાદનરૂપ- તેમજ અનિયત આવશ્યક પ્રકરણાદિ શ્રુત અંગબાહ્ય શ્રુત છે. ૫૫૦.

નંદી સૂત્રની ટીકામા અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરતા મલયગિરિજી મહારાજ આ પ્રમાણે કહે છે કે સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુતલબ્ધિસંપન્ન ગણધર મહારાજે રચેલુ મૂળ ભૂત સૂત્ર, અથવા જે સર્વદા નિયત હોય એવુ આચારાગાદિ તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત, અને તે સિવાય બીજા શ્રુતસ્થવિરોએ રચેલુ હોય તે અંગબાહ્ય શ્રુત તેમા અંગબાહ્ય શ્રુત બે પ્રકારે છે. સામાયિકાદિ ૭ પ્રકારનું આવશ્યક અને તેથી વ્યતિરિક્ત આવશ્યક વ્યતિરિક્ત શ્રુત બે પ્રકારનુ છે એક કાલિકશ્રુત અને બીજુ ઉત્કાલિક શ્રુત તેમાં જે શ્રુત રાત્રિ અને દિવસની પ્રથમ અને ચરમ પોરિષીમાજ ભણાય, તે કાલિકશ્રુત અને જે કાળવેળા વર્જીને સર્વ કાળે ભણાય તે ઉત્કાલિકશ્રુતને તે દશવૈકાલિક વિગેરે અનેક પ્રકારે છે, તેમાના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોના નામ આ પ્રમાણે છે ૧ સ્થવિરાદિ કલ્પનુ પ્રતિપાદન કરનાર કલ્પશ્રુત તે બે પ્રકારનુ છે, એક ચુલ્લકલ્પ તે અલ્પગ્રન્થ અને અલ્પ અર્થવાળુ છે, બીજુ મહાકલ્પ શ્રુત તે મહાગ્રંથ અને મહાઅર્થવાળુ છે ૨ જીવાદિપદાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર પ્રજ્ઞાપના ૩ પ્રમાદ-અપ્રમાદના સ્વરૂપનો ભેદ અને વિપાક જણાવનાર પ્રમાદાપ્રમાદ અધ્યયન ૪ નંદી ૫ અનુયોગદ્વાર ૬ દેવેન્દ્ર સ્તવ ૭ તંદુલ વૈચારિક ૮ ચંદ્રાવેધ્યક. ૯ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ ૧૦ પોરિષીમંડળ ૧૧ મંડળપ્રવેશ. ૧૨ વિદ્યાચારણવિનિશ્ચય. ૧૩ ગણિ વિદ્યા ૧૪ ધ્યાનવિભક્તિ. ૧૫ મરણવિભક્તિ ૧૬ આત્મવિશુદ્ધિ. ૧૭ વીતરાગશ્રુત ૧૮ સંલેખનાશ્રુત ૧૯ વિહારકલ્પ ૨૦ ચરણવિધિ ૨૧ આઉરપચ્ચખ્ખાણ ૨૨ મહાપચ્ચખ્ખાણ એ વિગેરે ઉત્કાલિકશ્રુત છે

કાલિકશ્રુત પણ અનેક પ્રકારે છે ૧ ઉત્તરાધ્યયન ૨ દશાકલ્પ. ૩ વ્યવહાર ૪ બૃહત્કલ્પ, ૫ નિશીથ, ૬ મહાનિશીથ, ૭ ઋષિભાષિત ગ્રન્થો, ૮ જંબૂદ્વીપ પન્નત્તિ ૯ દ્વીપ-સાગર પન્નત્તિ ૧૦ ચંદપન્નત્તિ ૧૧ ક્ષુલ્લકવિમાન પ્રવિભક્તિ ૧૨ મહા વિમાન પ્રવિભક્તિ ૧૩ અંગચૂલિકા ૧૪ વર્ગચૂલિકા ૧૫ વિવાહચૂલિકા ૧૬ અરુણોપપાત ૧૭ વરુણોપપાત ૧૮ ગરુડોપપાત ૧૯ ધરણોપપાત ૨૦ વૈશ્રમણોપપાત ૨૧ વેલંધરોપપાત ૨૨ દેવેન્દ્રોપપાત ૨૩ ઉત્થાનશ્રુત ૨૪ સમુત્થાન શ્રુત. ૨૫ નાગપરિજ્ઞા. ૨૬ નિરયાવલિકા ૨૭ કલ્પિકા ૨૮ કલ્પાવતંસિકા ૨૯ પુષ્પિતા ૩૦ પુષ્પચૂડા ૩૧ વૃષ્ણિદશા એ વિગેરે ચોરાશી હજાર પ્રકીર્ણક ગ્રન્થો ભગવન્ત પ્રથમ જિનેશ્વર ઋષભ દેવના સમયમાં હોય, અને સંખ્યાતા હજાર પ્રકીર્ણક ગ્રન્થો મધ્યના બાવીસ જિનેશ્વરના સમયમા હોય, તથા ચૌદહજાર પ્રકીર્ણકગ્રન્થો ભગવન્ત

મહાવીર દેવના સમયમા હોય છે અથવા જે જિનેશ્વરને જેટલા શિષ્યો ઉત્પાતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિવાળા હોય તેમના તેટલા હજારગ્રન્થો હોય, અને પ્રત્યેકબુદ્ધ પણ તેટલાજ હોય એ સર્વે ગ્રન્થો આવશ્યક વ્યતિરિક્ત જે ઉત્કાલિકશ્રુતને કાલિકશ્રુત, તે બધુ અગમાહ્ય કહેવાય ઉપર જણાવેલા ગ્રન્થોમા શુ શુ હકીકત આવે છે તે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ નન્દીસૂત્રની ટીકા જોઈ લેવી અહી વિસ્તાર થવાના ભયથી તે સર્વ નથી લખ્યુ

અગપ્રવિષ્ટશ્રુત બાર પ્રકારે છે ૧ આચારાગ, ૨ સૂત્રકૃતાગ ૩ સ્થાનાંગ ૪ સમવાયાગ, ૫ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ ૬ જ્ઞાતાધર્મકથા ૭ ઉપાસકદશા ૮ અતકૃતદશા ૯ અનુત્તરોપપાતિકદશા ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ ૧૧ વિપાકસૂત્ર ૧૨ અને દૃષ્ટિવાદ, તેમા પ્રથમ આચારાગ સૂત્રમા શ્રમણ નિર્ગ્રન્થોના આચાર, ગોચર વિધિ, વિનય, વિનયની શિક્ષા, ભાષા, અભાષા ચરણ સિત્તરી કરણસિત્તરી, સયમ માત્રા અને આહારાદિની માત્રાનો વીચાર પ્રરૂપ્યો છે, તેમા જ્ઞાનાચાર દર્શનાચાર ચારિત્રાચાર તપાચાર વીર્યાચાર એ પાચ આચાર છે તથા આચારાગમા પરિમિત વાચના સખ્યાતા અનુયોગદ્વાર સખ્યાતા છદ, સખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતી નિર્યુક્તિઓ, સખ્યાતી પ્રતિપત્તિઓ છે વળી એમા બે શ્રુત સ્કધ, પચીસ અધ્યયન, પચાશી ઉદ્દેશણકાળ, પચાશી સમુદ્દેશણકાળ, અઢાર હજાર પદ, સખ્યાત અક્ષર, અનન્તા પર્યાય, પરિમિત ત્રસજીવો, અનન્તા સ્થાવરજીવો, શાશ્વત પદાર્થો, અશાશ્વત પદાર્થો, વિગેરે જિનપ્રરૂપિતભાવો આચારાગમા કહ્યા છે

૨ સૂત્રકૃતાગમા એકસો એસી ભેદ ક્રિયાવાદિના, ચોરાશી અક્રિયાવાદિના, સડસઠ અજ્ઞાનવાદિના, અને બત્રીસ વિનયવાદિના, સર્વે મળી ત્રણસો ત્રેસઠ ભેદ પાખડીઓના તેમા સવિસ્તર વર્ણવ્યા છે વળી એની પરિમિત વાચના, સખ્યાતા અનુયોગદ્વાર, સખ્યાતા છદ, સખ્યાતા શ્લોક, સખ્યાતી નિર્યુક્તિઓ, સખ્યાતી પ્રતિપત્તિઓ છે તેમજ એમા બે શ્રુત સ્કધ, ત્રેવીસ અધ્યયન, તેત્રીસ ઉદ્દેશણકાળ, તેત્રીસ સમુદ્દશણકાળ, છત્રીસ હજાર પદ સખ્યાતા અક્ષર, અનન્તાગમ, અનન્તા પર્યાય, પરિમિત ત્રસજીવો અનન્તા સ્થાવરજીવો, તથા શાશ્વત અશાશ્વત જિન રૂપિતભાવો, બીજા અગ સૂત્રકૃતાગમાં કહ્યા છે

૩ સ્થાનાગ સૂત્રમા ટક-કૂટ-પર્વત, શિખરી, પ્રાગ્ભાર, કુડો, ગુફાઓ, ખાણો, દ્રહો, નદીઓ વિગેરેનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે આ સૂત્રની પરિમિત વાચના, સખ્યાતા અનુયોગદ્વાર, સખ્યાતા છંદ, સખ્યાતા શ્લોક, સખ્યાતી નિર્યુક્તિઓ, સખ્યાતી સગ્રહણીઓ, સખ્યાતી પ્રતિપત્તીઓ છે. તથા આ સૂત્રમા એક શ્રુતસ્કંધ, દશ અધ્યયન, એકવીસ ઉદ્દેશણકાળ, એકવીસ સમુદ્દેશણકાળ, બહોતેર હજાર પદ, સખ્યાતાઅક્ષર, વિગેરે પૂર્વવત્ છે

૪ સમવાયાંગમાં એકથી સો પર્યંતની સંખ્યાવાળા પદાર્થોનો જેમા અન્તરભાવ થાય છે, તેની પ્રરૂપણા કરી છે આના અનુયોગદ્વાર, છદ વિગેરે પૂર્વવત્ સખ્યાતા છે, શ્રુતસ્કધ એક છે, અધ્યયન એક છે, ઉદ્દેશણકાળ એક છે, સમુદ્દેશણકાળ એક છે, એક લાખને ચુમ્માળીસ હજાર પદ છે, તે સિવાય અક્ષર-ગમ પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ છે

૫ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં જીવ-અજીવ આદિની પ્રરૂપણા કરી છે એના છદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ સખ્યાતા છે, તેનો એક શ્રુતસ્કધ છે, અધિક એકસો અધ્યયન છે, દશ હજાર ઉદ્દેશા છે, દશ હજાર સમુદ્દેશણા છે, છત્રીસ હજાર પ્રશ્ન છે, બે લાખ ને અઠ્ઠાવીસ હજાર પદ છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ સખ્યાતા છે

૬ જ્ઞાતાધર્મકથાગમા ધર્મકથામા ઉદાહરણભૂત નગરો ઉદ્યાનો ચૈત્યો, વનખડો, સમવસરણો વિગેરેનું વર્ણન છે, આ ગ્રથમાં સર્વે મળીને સાડાત્રણ ક્રોડ કથાનકો છે, આના અનુયોગ-છદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે. વળી આ અંગમા બે શ્રુત સ્કધ છે, ઓગણીસ અધ્યયન છે, ઓગણીસ ઉદ્દેશણકાળ છે, ઓગણીસ સમુદ્દેશણકાળ છે, પાંચ લાખને છોતેર હજાર પદ છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૭ ઉપાસક દશાગમા શ્રાવકોના નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડ, સમવસરણો, તેમના રાજાઓ, તેમના માતા-પિતા, ધર્માચાર્ય, ઇહિલોક-પરલોક સબંધી તેમની રૂદ્ધિ વિગેરેનું વર્ણન છે એમા અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ છે શ્રુતસ્કંધ એક છે, દશ અધ્યયન છે, દસ ઉદ્દેશણુકાળ છે, દસ સમુદ્દેશણુકાળ છે, અગીઆર લાખ ને બાવન હજાર પદો છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ જાણી લેવા

૮ અન્તકૃતદશાગમા તીર્થંકર વિગેરે ચરમશરીરી જીવોના નગરો ઉદ્યાનો ચૈત્યો વિગેરેનુ વર્ણન છે, તેના છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે, એક શ્રુતસ્કંધ છે, આઠ વર્ગ છે, આઠ ઉદ્દેશણુકાળ છે, આઠ સમુદ્દેશણુકાળ, ત્રેવીસલાખને ચાર હજાર પદો છે, અક્ષર-પર્યાય-ગમ વિગેરે પૂર્વવત્ છે

૯ અનુત્તરોપાતિક દશાગમા અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થનારાના નગર-ઉદ્યાન-ચૈત્ય વિગેરેનું વર્ણન છે અનુયોગ-છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત છે શ્રુતસ્કંધ એક છે, ત્રણ વર્ગ છે, ત્રણ ઉદ્દેશણુકાળ છે, ત્રણ સમુદ્દેશણુકાળ છે છેતાળીસ લાખ અને આઠ હજાર પદ છે અને અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે

૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણમા પૂછેલા, નહી પૂછેલા અને પૂછેલા, તથા નહી પૂછેલા વિવિધ પ્રકારે એકસો આઠ આઠ પ્રશ્નોના ઉત્તર છે, તેમજ તે સિવાય નાગકુમાર વિગેરે દેવોની સાથે સાધુઓના દિવ્ય સંવાદ થયેલા તેનુ વર્ણન છે અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ છે, તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે પીસ્તાલીસ અધ્યયન છે, પીસ્તાલીસ ઉદ્દેશણુકાળ છે પીસ્તાલીસ સમુદ્દેશણુકાળ છે, બાણુ લાખ ને સોળ હજાર પદ છે, અને અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે

૧૧ વિપાકસૂત્રાગમાં શુભાશુભકર્મના ફળ—વિપાકનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે તેના અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે બે શ્રુતસ્કંધ છે, વીસ અધ્યયન, વીસ ઉદ્દેશણુકાળ, વીસ સમુદ્દેશણુકાળ છે, અને એક ક્રોડ ચોરાશીલાખ અને બત્રીશ હજાર પદ છે, પર્યાય-અક્ષર વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૧૨ દૃષ્ટિવાદ તેના પાચ ભેદ છે, પરિકર્મ, સૂત્ર પૂર્વગત અનુયોગ, અને ચૂલિકા તેમા પરિકર્મ સાત પ્રકારે છે, સૂત્ર બાવીશ પ્રકારે છે, પૂર્વગત ચોદ પ્રકારેછે, અનુયોગ બે પ્રકારે છે, અને ચૂલિકા પ્રથમના ચાર પૂર્વની છે, બાકીના પૂર્વ ચૂલિકા વિનાના છે આ દૃષ્ટિવાદના અનુયોગ છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે એક શ્રુતસ્કંધ છે અને સંખ્યાત હજાર પદો છે

ઉપરોક્ત દ્વાદશાગ-બાર અંગમા શુ શુ વિષય ચર્ચ્યા છે, તે સંબંધી નન્દીસૂત્રમા બહુ સારી રીતે વર્ણવ્યુ છે, તે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ ત્યાથી જોઇ લેવુ અહીં ગ્રન્થવિસ્તારના ભયથી માત્ર સંક્ષિપ્તસાર લીધે છે

શિષ્ય. પ્રભો આગમથી સંભળાય છે કે " ગણધર મહારાજ પ્રથમ પૂર્વોની રચના કરે છે. " એ પૂર્વોમાં સંપૂર્ણ વાઙ્મય અન્તર્ભૂત થાય છે, તેથી ચૌદ પૂર્વાત્મક બારઅંગજ હોવા જોઇએ, શેષ અંગ અથવા અંગબાહ્ય શ્રુત રચવાથી શો લાભ ? શિષ્યની એ શંકાનું સમાધાન કરવાને શ્રીગુરૂ કહે છે કે—

जइवि य भूयावाए सव्वस्स वओगयस्स ओयारो ।
निज्जूहणा तहावि हु दुम्मेहे पप्प इत्थी य ॥ ५५१ ॥

જોકે ભૂતવાદમાં-દૃષ્ટિવાદમાં સર્વ વાઙ્મયનો અન્તર્ભાવ થાય છે; તો પણ મન્દમતીવાળા તથા સ્ત્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ શ્રુતની રચના કરી છે. ૫૫૧

સંપૂર્ણ વિશેષ યુક્ત સર્વ વસ્તુ સમૂહનુ પ્રતિપાદન જેમાં કરેલુ હોય, તે ભૂતવાદ. અથવા સામાન્ય-વિશેષાદિ સર્વ ધર્મ યુક્ત જીવોના ભેદ-પ્રભેદ જેમાં કહેલ હોય તે ભૂતવાદ અથવા દૃષ્ટિવાદ કહેવાય. એવા દૃષ્ટિવાદમાં સમગ્ર વાઙ્મયનો અન્તર્ભાવ થાય છે; તો પણ તે ભૂતવાદને ગ્રહણ-ધારણ કરવાને અયોગ્ય એવા મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો અને સ્ત્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ અંગબાહ્યાદિશ્રુતની રચના કરી છે. ૫૫૧

સ્ત્રીઓને દૃષ્ટિવાદ યા ભૂતવાદ શ્રુત શા માટે ન અપાય ? તે માટે કહે છે.

तुच्छा गारवबहुला चलिंदिया दुब्बला धिईए य।
इति अइसेसज्झयणा भूयावाओ य नो त्थीणं ॥ ५५२ ॥

તુચ્છ સ્વભાવવાળી-બહુ અભિમાનવાળી-ચપલેન્દ્રિય અને બુદ્ધિએ દુર્બળ-મન્દ હોવાથી સ્ત્રીઓને અતિશયવાળા અધ્યયનો અને દૃષ્ટિવાદ આપવાની આજ્ઞા નથી. ૫૫૨

સ્ત્રીને જો કોઈ પણ રીતે દૃષ્ટિવાદ શ્રુત આપ્યુ હોય, તો તે તુચ્છાદિ સ્વભાવથી "હું પણ દૃષ્ટિવાદ ભણુ છુ" એવા અભિમાન યુક્ત મનથી પુરૂષના પરિભવાદિ કાર્યમાં પ્રવર્તે અને તેથી દુર્ગતિ પામે. એમ જાણીને અતિશય કૃપાસિન્ધુ-પરોપકાર કરવામાંજ પ્રવૃત્તિવાળા ભગવાન્ તીર્થંકરોએ ઉત્થાન-સમુત્થાન શ્રુત વિગેરે અતિશયવાળા-ચમત્કારવાળા અધ્યયનો અને દૃષ્ટિવાદ શ્રુત સ્ત્રીઓને આપવાની ના કહી છે પરન્તુ તેઓના પર અનુગ્રહ કરવાને માટે તેમને પણ શ્રુત આપવુ જોઇએ, એમ જાણીને શેષ અગીઆર અંગાદિની રચના કરી છે. ૫૫૨.

એ પ્રમાણે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય શ્રુત કહીને શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદો કહ્યા; હવે શ્રુતનો વિષય કેટલો છે તે કહે છે.

उवउत्तो सुयनाणी सव्वं दव्वाइं जाणइ जहत्थं।
पासइ य केइ सो पुण तमचक्खुद्दंसणेणं ति ॥ ५५३ ॥

ઉપયોગવાન્ શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યાદિ યથાર્થ જાણે છે. અને વળી કેટલાએક કહે છે કે તે અચક્ષુદર્શન વડે જુએ છે ૫૫૩

જો શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગવાન્ હોય, તો તે પંચાસ્તિકાયરૂપ સર્વ દ્રવ્ય લોકાલોકરૂપ સર્વ ક્ષેત્ર અતીતાદિરૂપ સર્વકાળ અને ઔદયિકાદિ સર્વભાવો સ્પષ્ટાવભાસિ શ્રુતજ્ઞાનવડે યથાર્થ જાણે છે, પરન્તુ સામાન્યગ્રાહિ દર્શનવડે જુએ નહિ. કેમકે તેમને તે ન હોય, જેમ મનઃપર્યવજ્ઞાન સ્પષ્ટાર્થ ગ્રાહક છે, તેથી ત્યાં દર્શન નથી, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ સ્પષ્ટાર્થ-ગ્રાહી હોવાથી અર્થ વિકલ્પન અવસ્થામા, અન્તજલ્પાકાર રૂપ હોવાથી, અર્થને વિશેષ પ્રકારેજ ગ્રહણ કરે છે, પણ સામાન્ય પ્રકારે ગ્રહણ નથી કરતુ. નન્દીસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-" તે શ્રુતજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યુ છે; દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી, કાળથી, ને ભાવથી. દ્રવ્યથી ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યો જાણે, પણ જુએ નહિ. ક્ષેત્રથી સર્વક્ષેત્ર જાણે પણ જુએ નહિ. કાળથી સર્વ કાળ જાણે, પણ જુએ નહિ. ભાવથી સર્વ ભાવ જાણે, પણ જુએ નહિ." આ સ્થળે બીજાઓ " શ્રુતજ્ઞાની જ્ઞાનથી જાણે છે અને અચક્ષુ દર્શનથી જુએ છે," એમ માને છે, કારણ કે જેને શ્રુતજ્ઞાન હોય, તેને મતિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છેજ. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને ચક્ષુ તથા અચક્ષુ એ બે દર્શન કહ્યાં છે, તેમાં ચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાન જુએ છે અને અચક્ષુદર્શનવડે શ્રુતજ્ઞાની જુએ છે. ૫૫૩

આ ઉપરોક્ત બીજાઓનો અભિપ્રાય અયોગ્ય છે, કેમકે—

तेसिमचक्खुद्दंसणसामण्णाओ कहं न मइनाणी।
पासइ, पासइ व कहं सुयनाणी किंकओ भेओ ? ॥ ५५४ ॥

તેમને અચક્ષુદર્શન સમાન છતાં પણ મતિજ્ઞાની તે વડે કેમ ન જુએ, અને શ્રુતજ્ઞાની કેમ જુએ ! એ ભેદ શાથી છે. ? ૫૫૪

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તપણુ સમાન હોવાથી અચક્ષુદર્શન પણ ઉભયમા સમાન છે, તો પછી અચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાની ન જુએ અને શ્રુતજ્ઞાની જુએ, એનુ શુ કારણ ? જો શ્રુતજ્ઞાની અચક્ષુદર્શનથી જુએ, તો મતિજ્ઞાની પણ તે વડે જુએ. અને જો તે ન જુએ તો તે પણ ન જુએ. કારણ કે ન્યાય ઉભયત્ર સમાન છે. માટે સ્વેચ્છાભાષિપણા સિવાય એમ કહેવાતુ બીજુ કઈ કારણ જણાતુ નથી. ખરી રીતે તો " શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ." એમજ કહેવુ યોગ્ય છે. ૫૫૪

અથવા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહેલ પશ્યત્તાની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પશ્યત્તા કહેલી છે, અને તેથી તે અપેક્ષાએ " શ્રુતજ્ઞાની જાણે અને જુએ " એમ કહેવુ યોગ્ય છે. તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

मइभेयमचक्खुद्दंसणं च वज्जित्तु पासणा भणिया ।
पण्णवणाए उ फुडा तेण सुए पासणा जुत्ता ॥ ५५५ ॥

મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-ને અચક્ષુદર્શન સિવાયની " પશ્યત્તા " પ્રજ્ઞાપનામાં સ્ફુટપણે કહેલ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પશ્યત્તા યુક્ત છે. ૫૫૫

પશ્યત્તા સાકાર અને અનાકાર એમ બે પ્રકારે છે. શ્રુતજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા, અવધિ જ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, મન:પર્યવજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, કેવળજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા, શ્રુતઅજ્ઞાન સાકાર પશ્યત્તા વિભગજ્ઞાન સાકારની પશ્યતા એમ છ પ્રકારે સાકાર પશ્યત્તા છે. ચક્ષુદર્શન અનાકાર પશ્યત્તા અવધિદર્શન અનાકાર પશ્યત્તા, અને કેવળદર્શન અનાકાર પશ્યત્તા, એમ ત્રણ પ્રકારે અનાકાર પશ્યત્તા છે. આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-અચક્ષુદર્શન સિવાયની નવ પ્રકારે " પશ્યત્તા " પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ત્રીશમા પદની અદર સ્ફુટ રીતે કહી છે.તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પણ પશ્યત્તા કહી છે, તે યોગ્ય છે અને તેની અપેક્ષાએ " શ્રુતજ્ઞાનિ જાણે છે, અને જુએ છે, " એમ કહેવુ પણ યુક્ત છે.

જેમ ઉપયોગ શબ્દથી સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ એમ બન્ને ભેદ કહેવાય છે, તેમ પશ્યત્તા શબ્દથી પણ સાકાર પશ્યત્તા અને અનાકાર પશ્યત્તા એમ બે ભેદ કહેવાય છે.

શિષ્ય.—જો એમ હોય, તો સાકાર અને અનાકાર પશ્યત્તા એ બન્ને સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગના માત્ર પર્યાય શબ્દો થયા, તો પછી ઉપયોગથી પશ્યત્તા જુદી શા માટે કહી ?

ગુરૂ —સાકાર ઉપયોગ આઠ પ્રકારે છે અને સાકાર પશ્યત્તા તો છ પ્રકારે છે, કેમકે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાનમા પશ્યત્તા નથી કહી; વળી અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારે છે, અને અનાકાર પશ્યત્તા ત્રણ પ્રકારે છે, કેમકે અચક્ષુદર્શનમા પશ્યત્તા નથી કહી. પશ્યત્તા એટલે ઉત્કૃષ્ટ રીતે જોવુ. એવુ ઉત્કૃષ્ટ જોવાપણુ, શીઘ્ર ત્રણે ત્રિકાળ વિષય અર્થ જાણવામા પટુતર બોધ હોય ત્યારે થાય, મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન પ્રાય: સાપ્રતકાળ વિષયિ હોવાથી, તેમાં શીઘ્ર પટુતર બોધ નથી થતો, માટે તેમાં પશ્યત્તા નથી કહી. તેવીજ રીતે જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને શીઘ્ર અવબોધ થાય છે, તેમ બાકીની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને નથી થતો, કેમકે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ દીર્ઘ દીર્ઘકાળે કહેલ છે, અને મન શીઘ્ર અર્થ પરીચ્છેદક છતાં પણ તેમાં પશ્યતા નથી કહી, કેવળ

ઉપયોગજ કહેલ છે, આ કારણથી અચક્ષુદર્શનમા પશ્યત્તા નથી કહી. આ પ્રમાણે સાકાર-ઉપયોગ આઠ પ્રકારે અને સાકારપશ્યત્તા છ પ્રકારે છે, તથા અનાકારઉપયોગ ચાર પ્રકારે અને અનાકારપશ્યત્તા ત્રણ પ્રકારે છે. એ રીતે ઉપયોગ અને પશ્યત્તામાં તફાવત હોવાથી ઉપયોગથી પશ્યત્તા ભિન્ન કહી છે. તેથી મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન સિવાય બાકીના શ્રુતજ્ઞાનાદિમાં પશ્યત્તા કહી છે, એ પશ્યત્તાની અપેક્ષાએ "શ્રુત જ્ઞાની જાણે છે ને જુએ છે." એમ કહેવુ તે યોગ્ય છે.

કેટલાક પુસ્તકોમા "તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પશ્યત્તા યુક્ત છે" તેને બદલે તેથી શ્રુતજ્ઞાનમા પશ્યત્તા અયુક્ત છે" એમ જણાય છે, ત્યાં એવો અર્થ સમજવો કે પૂર્વની ૫૫૩ મી ગાથામાં "पासइ य केइ सो पुणतमचक्खुद्दसणेण" એ પાઠથી અચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમા પશ્યત્તા કહી છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે પ્રજ્ઞાપનામાં મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન સિવાયની છ પ્રકારની પશ્યત્તા કહી છે. તેથી "શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ" એમ અર્થ સમજવો (આ ગાથા પૂર્વ ટીકાકારોએ ગ્રહણ કરિ છે. પણ અર્થ સહેલો છે એમ કહી તેઓએ આ ગાથાની વ્યાખ્યા નથી કહી, તેથી વૃત્તિકારે સ્વબોધાનુસાર વ્યાખ્યા કરી છે, અને તેથી બીજા બુદ્ધિમાનોએ પણ શાસ્ત્રવિરોધ ન આવે તેમ વ્યાખ્યા કરવી.) ૫૫૫

એ પ્રમાણે ભેદથી અને વિષયથી શ્રુતજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ કહ્યું- હવે સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારોવડે ગત્યાદિ માર્ગણા સ્થાનમાં તે શ્રુતની પ્રરૂપણા કરીશુ.

जह नवहा मइनाणं संतपयपरूवणाइणा गमियं ।
तह नेयं सुयनाणं जं तेण समाणसामित्तं ॥ ५५६ ॥

જેમ સત્પદપ્રરૂપણાદિ વડે મતિજ્ઞાન નવ પ્રકારે જણાવ્યુ, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ (એ નવ દ્વારો વડે) જાણવુ. કેમકે જે મતિજ્ઞાનના સ્વામી છે, તે શ્રુતજ્ઞાનના પણ સ્વામી છે. ૫૫૬.

सव्वाइसयनिहाणं तं पाएणं जओ पराहीणं ।
तेण विणेयहियत्थं गहणोपाओ इमो तस्स ॥ ५५७ ॥

સર્વઅતિશયનુ નિધાન તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રાયઃ પરાધીન (ગુરૂ આધીન) હોવાથી તીર્થંકર-ગણધરોએ શિષ્યજનના હિતને માટે તેને ગ્રહણ કરવાનો ઉપાય (વિધિ) આ પ્રમાણે કહ્યો છે. ૫૫૭.

आगमसत्थग्गहणं जं बुद्धिगुणेहिं अट्ठहिं दिट्ठं ।
बेंति सुयनाणलंभं तं पुव्वविसारया धीरा ॥ ५५८ ॥ २०२१ ॥

જે બુદ્ધિના આઠગુણોવડે આગમશાસ્ત્રનુ ગ્રહણ કહ્યુ છે, તેનેજ શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ છે એમ ધીર એવા પૂર્વજ્ઞો કહે છે. ૫૫૮.

એવા શાસ્ત્રને વીશે આગળ કહેવાશે તે બુદ્ધિના આઠગુણોવડે ગુરૂ પાસેથી શાસ્ત્રનુ (શ્રુતજ્ઞાનનુ) ગ્રહણ તેજ શ્રુતલાભ પૂર્વના જાણકાર પંડિત પુરૂષો કહે છે. ૫૫૮.

सासिज्जइ जेण तय सत्थं तं चाऽविसेसियं नाणं ।
आगम एव य सत्थं आगमसत्थं तु सुयनाणं ॥ ५५९ ॥

तस्सायाण गहणं दिट्ठ ज मइगुणेहिं सत्थम्मि ।
बेंति तयं सुयलंभं गुणा य सुस्सूसणाईया ॥ ५६० ॥

જે વડે બોધ કરાય, તે શાસ્ત્ર, તે સામાન્યથી જ્ઞાન કહેવાય છે. અને આગમ એજ શાસ્ત્ર તે આગમશાસ્ત્ર, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. તે શ્રુતનુ આદાન એટલે ગ્રહણ કરવાનુ શાસ્ત્રમાં જે બુદ્ધિના ગુણવડે કહ્યુ છે તેને શ્રુતલાભ કહે છે, તે ગુણો શુશ્રૂષાદિક જાણવા. ૫૫૯–૫૬૦

તે આઠ ગુણો કહે છે.

सुस्सूसइ पडिपुच्छइ सुणेइ गिण्हइ य ईहए यावि ।
तत्तो अपोहती य धारेइ करेइ वा सम्मं ॥ ५६१ ॥ २१ । २२ ॥

સાભળવાની ઇચ્છા કરે, પૂછે, શ્રવણ કરે, ગ્રહણ કરે, વિચારે, અને તે પછી નિશ્ચય કરે, ધારી રાખે, અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન કરે. ૫૬૧

૧ પ્રથમ વિનય સહિત ગુરૂ મુખથી શ્રુત સાભળવાની ઇચ્છા કરે. ૨ તે પછી પૂછે, એટલે ભણેલુ શ્રુત શકા રહિત કરે, ૩ પછી એ ભણેલુ શ્રુત અર્થથી સાંભળે. ૪ તે સાભળીને અવગ્રહ વડે ગ્રહણ કરે, ૫ ગ્રહણ કરીને ઈહાથી વિચાર કરે કે "શુ તે આજ પ્રમાણે છે કે અન્યથા છે?" એમ વિચાર કરતાં સ્વબુદ્ધિથી પણ કઈક ઉત્પ્રેક્ષા કરે. ૬ તે પછી નિશ્ચય કરે, કે જે પ્રમાણે ગુરૂએ કહ્યુ છે તે તેમજ છે. ૭ જ્યારે એ પ્રમાણે નિશ્ચય થાય એટલે હમ્મેસા પોતાના ચિત્તમા તે ધારી રાખે. ૮ તે પછી શાસ્ત્રમાં કહેલ સમ્યક્ અનુષ્ઠાન કરે, કારણકે શાસ્ત્રમાં કહેલુ અનુષ્ઠાન પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમમા, અને ગુરૂનુ ચિત્ત મેળવી લેવામાં હેતુભૂત હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.

૧ અથવા ગુરૂ મહારાજ જે જે કાર્ય માટે આજ્ઞા કરે, તે સર્વ અનુગ્રહ માનીને સાંભળવાની ઇચ્છા કરે. ૨ તે તે કાર્ય કરતી વખત પુન પૂછે. ૩ એ પ્રમાણે આરાધન કરેલ ગુરૂની પાસે સૂત્ર અને તેનો અર્થ સારી રીતે સાંભળે. ૪ સાભળીને અવગ્રહવડે ગ્રહણ કરે. તે પછીનો વિચારાદિનો અર્થ ઉપર કહ્યા મુજબ સમજવો. બીજા વળી એમ કહે છે કે ૧ પુછાવેલા ગુરૂએ આદેશ કરેલા વચનને રૂડી રીતે સાભળે છે ૨ અને સાંભળેલાને તેવી રીતે અવગ્રહવાવડે ગ્રહણ કરે, ગુરૂએ સમ્યક્ રાતે કરે ત્યા સુધી સમજવુ. આ પ્રમાણે એ આઠે પ્રકાર ગુરૂની આરાધના શ્રુતની પ્રાપ્તિમાં મૂલ ઉપાય ભૂત હોવાથી ગુરૂ આરાધનાના વિષયમા તે આ ગુણો યોજે છે ૫૬૧

सुस्सू य सोउ सुयमियच्छइ सविणओ गुरुमुहाओ ।
पडिपुच्छइ त गहिय पुणोऽवि निस्संकिय कुणइ ॥ ५६२ ॥

सुणइ तदत्थमधीउं गहणे-हा-ऽवाय-धारणा तस्स ।
सम्मं कुणइ सुयाणं अन्नंपि तओ सुयं लहइ ॥ ५६३ ॥

सुस्सूसइ वा जं गुरवो जंपंति पुव्वभणिओ य ।
कुणइ पडिपुच्छिऊणं सुणेइ सुत्तं तदत्थं वा ॥ ५६४ ॥

શુશ્રુષા એટલે વિનય સહિત ગુરૂ મુખથી સાંભળવાની ઈચ્છા કરે, પુન: પૂછે એટલે તે ગ્રહણ કરેલુ પુન શંકારહિત કરે, શ્રવણ કરે એટલે તેનો અર્થ ભણીને સાંભળે, તે પછી ગ્રહણ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરી, ધારી રાખીને તેનુ શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર અનુષ્ઠાન કરે. કેમકે તેથી બીજુ પણ શ્રુત પ્રાપ્ત થાય. અથવા ગુરૂ જે જે કહે તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરે, અને પૂર્વે કહ્યુ હોય તે પ્રમાણ કરે, પુન પૂછીને સૂત્ર અથવા તેનો અર્થ સાંભળે. ૫૬૨-૫૬૩-૫૬૪.

હવે શ્રવણ કરવાનો વિધિ કહે છે

मूयं हुंकारं वा बाढक्कार-पडिपुच्छ-वीमंसा ।
तत्तो पसंगपारायणं च परिणिट्ठ समत्तए ॥ ५६५ ॥ २२ । २३ ॥

મૂક રહેવુ. હુંકારો આપવો, બાઢકાર કરવો, પ્રતિપૃચ્છા કરવી, મીમાંસા કરવી, પછી પ્રસંગ પારગત થવુ તેમ કરવાથી છેલ્લે સાતમી પરિનિષ્ઠા થાય. ૫૬૫.

પહેલી વાર સાંભળતાં ગાત્ર સ્થિર કરીને મૌનપણે સર્વ એકચિત્તે ધારી રાખવુ, ૧ તે પછી બીજીવારે હુંકારો દેવો. વંદન કરવુ. ૨ પછી ત્રીજીવખતે બાઢકાર કરવો એટલે આપે કહ્યુ તે તેમજ છે, અન્યથા નથી, એમ કહેવુ. ૩ ચોથી વખત પછી પૂર્વાપરસૂત્રનો અભિપ્રાય સાંભળીને કંઇક પૃચ્છા કરવી, એટલે એ બાબત એમ કેમ ? એવી રીતે પૂછવુ. ૪ પછી પાચમી વખત મીમાંસા કરવી, એટલે પ્રમાણની જીજ્ઞાસા કરવી. ૫. છઠ્ઠી વખત ઉત્તરોત્તર ગુણપ્રાપ્તિ અને ચાલતા વિષયની સંપૂર્ણ માહીતી થાય. ૬. સાતમી વખતે છેલ્લે પરિનિષ્ઠા થાય એટલે ગુરૂની પેઠે સારી રીતે બીજાને કહી શકે એવુ જ્ઞાન થાય. ૭. આ પ્રમાણે શિષ્યે શ્રવણ કરવાનો વિધિ છે. ૫૬૫

હવે ગુરૂએ કેવી રીતે વ્યાખ્યાન કરવુ તે કહે છે.

सुत्तत्थो खलु पढमो बितिं निज्जुत्तिमीसिओ भणिओ ।
तइओ य निरवसेसो एस विही होइ अणुओगो ॥ ५६६ ॥ २३।२४ ॥

પ્રથમ અનુયોગમાં (પહેલીવાર સૂત્રાર્થ પ્રતિપાદન કરતાં) માત્ર સૂત્રનોજ અર્થ કહે, બીજી વખત સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તિ મિશ્ર કહે, અને ત્રીજીવાર પ્રસક્તાનુપ્રસક્ત સંપૂર્ણ અનુયોગ કહે. આ પ્રમાણે સૂત્રના અર્થ કહેવાનો વિધિ છે. ૫૬૬

શ્રુતજ્ઞાનનો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

હવે અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર

હવે પૂર્વોક્ત સંબંધથી આવેલું અવધિજ્ઞાન કહેવાની ઇચ્છાએ આચાર્યશ્રી પ્રસ્તાવના કરતા કહે છે કે-

भणियं परोक्खमहुणा पच्चक्ख तं च विन्निहमोहाई ।
पुव्वोदितसंबंधं तत्थावहिमाइओ वोच्छ ॥ ५६७ ॥

પરોક્ષજ્ઞાન (મતિ-શ્રુત) કહ્યું, હવે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહીશું, તે પ્રત્યક્ષઅવધિઆદિ ત્રણ પ્રકારે છે. (અવધિ-મન પર્યાય-ને કેવળ.) તેમા પ્રથમ પૂર્વોક્ત સંબંધવાળું અવધિજ્ઞાન કહીશું. ૫૬૭

અવધિજ્ઞાનના અસંખ્યાતા ભેદો છે, તે જણાવવાને કહે છે કે—

सखाईयाओ खलु ओहिन्नाणस्स सव्वपयडीओ ।
काई भवपच्चइया खओवसमियाउ काओऽवि ॥ ५६८ ॥ २४२५॥

અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો સંખ્યાતીત છે. તેમાંના કેટલાક ભવપ્રત્યયિક છે અને કેટલાક ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક છે. ૫૬૮.

વિષયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના સંખ્યાતીત એટલે અસંખ્ય ભેદો છે. જેમકે અવધિજ્ઞાનનો ક્ષેત્રથી વિષય જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે છે ને તેથી માંડીને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટથી અલોકમા પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડોમા તેને દેખવા જાણવા લાયક પદાર્થો હોય તો તેને જોઈ દેખી શકે. કાળથી પણ અવધિજ્ઞાનીનો વિષય જઘન્યથી આવલીના અસંખ્યાતમા ભાગનો છે ને તેથી માંડીને એકેક સમયની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાળ સુધીનો વિષય છે. એ પણ આગળ કહેવાશે. કારણકે વિષયના ભેદથી વિષયિનો પણ ભેદ હોય છે, એ ન્યાયથી ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ વિષયના અસંખ્યાતા ભેદ હોવાથી અવધિજ્ઞાનરૂપ વિષયિના પણ અસંખ્યાતા ભેદ છે. મૂળમા खलु શબ્દ છે તે વિશેષાર્થે છે, એથી કરીને એમ સમજવાનું છે કે ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએજ અવધિજ્ઞાનના અસંખ્યાતા ભેદ છે, દ્રવ્ય-ભાવની અપેક્ષાએ નહિ, કારણકે દ્રવ્ય-ભાવની અપેક્ષાએ તો અવધિજ્ઞાનના અનન્તા પણ ભેદ છે. આ માટે આગળ ૬૨૬ મી ગાથામા કહેવાશે કે-તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યમાં રહેલા અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોથી આરંભીને વિચિત્ર વૃદ્ધિએ સર્વરૂપીદ્રવ્યોનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય પરિમાણનો અવધિ કહેશે, અને ભાવથી દરેક વસ્તુનો અસંખ્યેય પર્યાયરૂપ વિષય કહેશે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અવધિગ્રાહ્ય તેના પર્યાયો, એ ઉભયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનનો અનન્તો વિષય છે. " જ્ઞેયના ભેદથી જ્ઞાનનો પણ ભેદ છે " એ ન્યાયે દ્રવ્ય અને ભાવ લક્ષણ વિષયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદ છે.

શિષ્ય —જો અવધિના અનન્તા ભેદ છે, તોપછી મૂળમાં "અવધિના સંખ્યાતીત ભેદ છે " એમ જે કહ્યુ છે, તેમાં વિરૂદ્ધતા જણાશે.

ગુરૂ —એમ નહિ. અનન્તુ પણ સંખ્યાતીતજ કહેવાય છે, તેથી એમાં કંઇ વિરૂદ્ધતા નથી. માટે " સંખ્યાતીત " શબ્દથી અસંખ્યાતા અને અનન્તા ભેદો અવધિજ્ઞાનના છે.

એમ કહેવામા કઈ પણ વિરૂદ્ધતા નથી. એ સર્વ ભેદામાના કેટલાએક ભેદ ભવપ્રત્યયિક છે અને કેટલાએક ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક છે. એટલે કે જેમ આકાશે ઉડવામાં પક્ષીઓને ભવ-જન્મ એજ હેતુ છે, તેમ નારકાદિ જન્મ એજ અવધિજ્ઞાનમાં હેતુ છે અને તેથી તેઓને તે ભવપ્રત્યયિજ્ઞાન કહેવાય. એવુ જ્ઞાન દેવ-નારકીઓનેજ હોય છે. તથા તપ વિગેરે ગુણોના પરિણામથી પ્રગટ થએલુ જ્ઞાન તે ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક (હેતુવાળુ) કહેવાય છે. એ જ્ઞાન તિર્યંચ અને મનુષ્યોને હોય છે.

શિષ્ય -અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમિક ભાવમા છે. અને નારકાદિ જન્મ તો ઔદયિક ભાવમા છે. આપ્રમાણે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી, નારકાદિ જન્મ, તે અવધિજ્ઞાનનો હેતુ કેમ થઇ શકે?

ગુરૂ —ખરી રીતે તો નારકી-દેવોનુ જ્ઞાન પણ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળુ જ છે, પરન્તુ એ ક્ષયોપશમ પણ નારકી-દેવનો ભવ થયો હોય તો અવશ્યજ થાય છે. એ કારણથી નારકી-દેવનુ જ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે ૫૬૮.

હવે સામાન્યપણે કહેલા અવધિજ્ઞાનના ભેદો સખ્યાતીત છે, અને વાણી તો ક્રમવર્તિ છે, તથા આયુષ અલ્પ છે. આમ હોવાથી તેના જેટલા ભેદો છે તેટલા ભેદો કહી શકવાનુ પોતાનુ સામર્થ્ય નથી, એમ જણાવવાને નિર્યુક્તિકાર મહારાજ કહે છે કે—

कत्तो मे वण्णेउं सत्ती ओहिस्स सव्वपयडीओ ?।
चोद्दसविहनिक्खेवं इड्ढीपत्तेय वोच्छामि ॥ ५६९ ॥ २५।२६ ॥

અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો કહેવાને મારી શક્તિ કયાંથી હોય? (પરન્તુ) ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ અને ઋદ્ધિ પામેલાઓનુ વર્ણન કરીશ. ૫૬૯.

આયુષ પરિમિત અને વાણી ક્રમવર્તિ હોવાથી અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો કહેવાને મારી શક્તિ કયાંથી હોય? નજ હોય. તો પણ શિષ્યસમૂહના ઉપકારાર્થે અવધિઆદિ ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ અને આમર્ષ ઔષધિ વિગેરે ઋદ્ધિઓનુ વર્ણન કરીશ. ૫૬૯.

હવે આ ૫૬૯ મી નિર્યુક્તિ ગાથાના પૂર્વાર્ધનુ વ્યાખ્યાન કરવાને માટે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે—

तस्स जमुक्कोसयखेत्त-कालसमयप्पएसपरिमाणं ।
तण्णेयपरिच्छिन्नं तं चिय से पयडिपरिमाणं ॥ ५७० ॥
संखाईयमणंतं च तेण तमणंतपयडिपरिमाणं ।
पेच्छइ पोग्गलकायं जमणंतपएस-पज्जायं ॥ ५७१ ॥

તે અવધિના જ્ઞેયપણાના નિયમથી જેટલુ અવધિના વિષયભૂત ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રના પ્રદેશ અને ઉત્કૃષ્ટ કાળના સમયનું પરિમાણ છે, તેટલુ જ તે અવધિના ભેદોનુ પરિમાણ છે, વળી સખ્યાતીત એટલે અનન્તુ, તેથી કરીને તેના અનન્તા ભેદ (પણ) છે, કેમકે અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્યાયવાળા પુદ્ગળાસ્તિકાયને તે (અવધિજ્ઞાની) જુએ છે. ૫૭૦-૫૭૧

જે ઉત્કૃષ્ટક્ષેત્રના પ્રદેશનુ પ્રમાણ અને જે ઉત્કૃષ્ટકાળના સમયનું પ્રમાણ અવધિના જ્ઞેયપણે વ્યવસ્થિત છે, તેટલુ અવધિજ્ઞાનના ભેદોનુ પ્રમાણ છે, એટલે કે અવધિજ્ઞાનના એ અપેક્ષાએ અસખ્યાતા ભેદ છે. કેમકે અગુળના અસખ્યાતમા ભાગથી માંડીને છેક અ-

સંખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશો, તથા આવળીના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને છેક અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણી ને અવસર્પિણીના સમયો, એ ઉભય ભિન્ન ભિન્ન અસંખ્યાતા પ્રમાણવાળા છે. આ કારણથી ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અવધિના અસંખ્યાતા ભેદો છે. તથા ખલુ શબ્દવડે સૂચવેલા અવધિના અનન્તા ભેદો પણ છે, જેમકે સંખ્યાતીત એટલે કેવળ અસંખ્યેય એમ નહિ, પણ સંખ્યાતીત એટલે અનન્ત પણ સમજવુ. કારણ કે અનન્ત એ પણ સંખ્યાથી અતીતજ છે. તેથી અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદ પણ કહી શકાય, કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્યાયી સમસ્ત પુદ્ગળાસ્તિકાયને જુએ છે. આમ હોવાથી અનન્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદો પણ છે. ૫૭૦-૫૭૧.

હવે પૂર્વે કહેલ નિર્યુક્તિની ગાથાના ઉત્તરાર્ધનુ વ્યાખ્યાન કહે છે.

भवपच्चइया नारय-सुराण पक्खीण वा नभोगमणं ।
गुणपरिणामनिमित्ता सेसाण खओवसमियाओ ॥ ५७२ ॥

જેમ પક્ષીઓને આકાશ ગમન ભવહેતુક છે, તેમ દેવ અને નારકીને (અવધિ) ભવહેતુક છે, અને બાકીનાઓને ક્ષયોપશમથી થાય છે, માટે ગુણ પરિણામના નિમિત્તવાળુ છે. ૫૭૨.

હવે આ સંબંધમાં શંકા અને સમાધાન કહે છે.

ओही खओवसमिए भावे भणिओ भवो तहोदइए ।
तो किह भवपच्चइओ वोत्तुं जुत्तोऽवही दोण्हं ? ॥ ५७३ ॥
सोऽवि हु खओवसमओ कितु स एव उ खओवसमलाभो ।
तम्मि सइ होयवस्सं भण्णइ भवपच्चओ तो सो ॥ ५७४ ॥

અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમભાવમા કહેલ છે, અને ભવ ઔદયિકભાવમાં કહેલ છે, તો દેવ-નારકીનુ અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવુ કેમ યોગ્ય કહેવાય ? ઉત્તર-તે (દેવનારકીનુ) અવધિ પણ ક્ષયોપશમથીજ થાય છે, પરન્તુ તેવા ક્ષયોપશમનો લાભ તે દેવ-નારકીનો ભવ હોય, તો અવશ્યજ થાય છે, તે કારણથી તે અવધિ ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે. ૫૭૩-૫૭૪

શિષ્ય —કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરે શુ ભવ આદિના નિમિત્તવાળા છે. ? ગુરૂશ્રી તેના ઉત્તર માટે કહે છે કે—

उदय-क्खय-क्खओवसमो-वसमा जं च कम्मणो भणिया ।
दव्वं खित्तं कालं भवं च भावं च संपप्प ॥ ५७५ ॥

કર્મનો જે ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ને ઉપશમ કહેલો છે, તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ એ પાચને પામીને થાય છે. ૫૭૫

શિષ્યની શંકાના સમાધાન માટે ગુરૂશ્રી કહે છે કે કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિ પામીને થાય છે, કારણ કે પુષ્પમાળા, ચન્દન,સર્પ, વિષ વિગેરે દ્રવ્યો પામીને પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ આદિના ઉદય વિગેરે તીર્થંકર-ગણધરોએ સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે, અને એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષથી પણ જણાય છે, આ કારણથી દેવ-નારકીયોને તે ભવની અપેક્ષાએજ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળુ અવધિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે. ૫૭૫

હવે પૂર્વે કહેલ ૫૬૯મી જે નિર્યુક્તિ ગાથા છે, તેનુ વ્યાખ્યાન કરવાને ભાષ્ય કહે છે

इय सव्वपयडिमाणं कह कमवसवण्णवत्तिणी वाया ।
वोच्छिति सव्व सव्वाउणाऽवि संखेज्जकालेणं ? ॥ ५७६ ॥

એ પ્રમાણે સર્વ ભેદોનુ પ્રમાણ, ક્રમસર વર્ણ (અક્ષર)ને અનુસરનારી એવી વાણીથી સર્વ આયુષ અને સખ્યાતાકાળ વડે કેમ કહી શકાય? ૫૭૬.

હવે ચૌદ પ્રકારનો નિક્ષેપ કહે છે.

ओही खेत्तपरिमाणे संठाणे आणुगामिए ।
अवट्ठिए चले तिव्व-मंदपडिवाउप्पयाइ य ॥ ५७७ ॥ २६।२७ ॥
नाणं-दंसणविभंगे देसे खित्ते गई इय ।
इड्ढीपत्ताणुओगे य एनेया पडिवत्तिओ ॥ ५७८ ॥ २७।२८ ॥

૧ અવધિ, ૨ ક્ષેત્ર પરિમાણ, ૩ સસ્થાન, ૪ અનુગામિ, ૫ અવસ્થિત, ૬ ચળ, ૭ તીવ્ર મન્દ. ૮ પ્રતિપાત અને ઉત્પાતાદિ, તથા ૯ જ્ઞાન, ૧૦ દર્શન, ૧૧ વિભગ, ૧૨ દેશ, ૧૩ ક્ષેત્ર , ૧૪ ગતિ, ને ઋદ્ધિપ્રાપ્ત એ પ્રતિપત્તિઓ છે. ૫૭૭-૫૭૮.

અહી અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્તના ચૌદ દ્વારો અને તે પછી ઋદ્ધિઓ કહેવાશે. તેમા પ્રથમ નામ- સ્થાપનાદિ વડે ભિન્ન એવો અવધિ કહેવાશે. ૧ તે પછી જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ ભેદે અવધિનુ ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાશે. ૨ તેમજ તેનુ સસ્થાન કહેવાશે. ૩ આનુગામી અને અનાનુગામિ અવધિજ્ઞાન કહેવાશે. ૪ તથા દ્રવ્યાદિમા અવધિજ્ઞાન કેટલા કાળ પર્યન્ત પડયા સિવાય ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી રહે છે, એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ કહેવાશે. ૫ વળી વધવાથી અને ઘટવાથી અનવસ્થિત અવધિનુમાન કહેવાશે. ૬ તેમજ તીવ્ર-મન્દ-ને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કહેવાશે. તેમા તીવ્ર અવધિ એટલે વિશુદ્ધ અવધિ, મન્દ એટલે અશુદ્ધ, અને મધ્યમ એટલે શુદ્ધાશુદ્ધ અવધિ૭ દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ એક કાળે પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ કહેવાશે. ૮ જ્ઞાન-દર્શન-ને વિભગ કહેવાશે. એટલે એમા જ્ઞાન કયુ? દર્શન કયુ ? અને વિભગ કયુ ? એ ત્રણેનુ પરસ્પર અલ્પબહુત્વ કહેવાશે ૯, ૧૦, ૧૧ અવધિજ્ઞાન કોને દેશથી દેખવાના વિષયવાળુ અને કોને સર્વથી દેખવાના વિષયવાળુ હોય તે કહેવાશે. ૧૨ સબદ્ધ-અસબદ્ધ, સખ્યેય અને અસખ્યેય અપાન્તરાળ ક્ષેત્રદ્વારાએ અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનો વિષય કહેવાશે. ૧૩ તથા ૪૦૯મી ગાથામાં કહેલા ગતિ આદિદ્વારો કહેવાશે. ૧૪ તેમજ ઋદ્ધિ પ્રાપ્તના વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ કહેવાશે. ૧૫ આ ઉપરોક્ત પ્રતિપત્તિઓ અનુક્રમે કહેવાશે. અવધિના ભેદોજ આ પ્રતિપત્તિના હેતુ છે, તેથી તેમનેજ પ્રતિપત્તિઓ કહેવાય છે. ૫૭૭-૫૭૮.

આ અવધિના ચાદ નિક્ષેપ શાથી છે ? તે માટે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

गइपज्जंता चोद्दस रिद्धी चसमुच्चियत्ति पचदसी ।
ओहिपयपि व मोत्तुं सेयरमणुगामियं काउं ॥ ५७९ ॥
केई चोद्दसभेयं भणंति ओहित्ति न पयडी जम्हा ।
पयडीण य निक्खेवो जं भणिओ चोद्दसविहो त्ति ॥ ५८० ॥

ગતિ પર્યન્ત ચૌદ અને ચશબ્દથી પદરમી ઋદ્ધિ, અથવા 'અવધિ' પદ મૂકી દઈને અનુગામિ તથા અનનુગામિ એમજ (ભેદ) કરાને કેટલાએક ચૌદ ભેદ કહે છે, કેમકે અવધિ એ ભેદ નથી અને અહી ભેદોના નિક્ષેપ કહ્યો છે, તેથી તેના ચૌદ ભેદ છે. ૫૭૯–૫૮૦

અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્ત ચૌદ નિક્ષેપા અને ૫૬૯મી ગાથામા ચ શબ્દથી જણાવેલ-કહેલી ઋદ્ધિઓ એ ૫દર દ્વારો કહેવાશે. અથવા ૫૭૭ મી ગાથામાં કહેલ 'અવધિ' એ પદ મૂકી દઇને અનુગામી તથા અનનુગામી એવા ભેદ કરીને ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે. કેમકે અવધિ એ ભેદ નથી પણ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે, અને અહી તો ભેદના વિચારનો આરભ છે. તેથી ભેદોનોજ નિક્ષેપ અહી કહેવો જોઇએ- આ વ્યાખ્યાન પણ યોગ્ય છે માત્ર આ પક્ષમા અવધિ શબ્દ દરેક સ્થળે વિશેષણરૂપે જોડવો. જેમકે અવધિનુ ક્ષેત્ર પરિમાણ, અવધિનુ સસ્થાન વિગેરે. ૫૭૯–૫૮૦

પ્રથમ પક્ષને સમ્મત પ્રથમદ્વાર કહે છે.

नामं ठवणा दविए खेत्ते काले भवे य भावे य ।
एसो खलु ओहिस्सा निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥ ५८१ ॥ २८२९ ॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવ, એ સાત પ્રકારે અવધિજ્ઞાનનો નિક્ષેપ છે. ૫૮૧.

આ ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગાથાનો વિસ્તાર ભાષ્યકાર કહે છે.

अवहित्ति जस्स नामं जह मज्जायाऽवाहित्ति लोयम्मि ।
ठवणावहिनिक्खेवो होइ जहऽक्खाइविन्नासो ॥ ५८२ ॥

જેમ લોકમા મર્યાદાને અવધિ કહે છે, તેમ જેનુ અવધિ એવુ નામ કરાય તે નામ-અવધિ. જે અક્ષાદિનો વિન્યાસ થાય છે તે સ્થાપના અવધિનો સ્થાપના નિક્ષેપ છે. ૫૮૨.

જેમ દુનિયામા મર્યાદાને અવધિ કહેવાય છે, તેમ જે કોઇ જીવાદિ પદાર્થનુ 'અવધિ' એવુ નામ કરાય, તે નામ માત્રથી કેવળ નામ અવધિ કહેવાય છે. તથા અક્ષાદિમાં જેમ નિક્ષેપ કરાય છે, તેમ કોઇ વસ્તુમા અવધિનો વિન્યાસ કરવો તે સ્થાપનામાત્રથી અવધિ કહેવાય છે. ૫૮૨.

અથવા બીજી રીતે નામ અને સ્થાપના અવધિનુ સ્વરૂપ કહે છે.

अहवा नामं तस्सेव जमभिहाणं सपज्जओ तस्स ।
ठवणाकारविसेसो तद्दव्व-क्खेत्त-सामीण ॥ ५८३ ॥

અથવા તેનુ જ 'અવધિ' એવુ નામ એ નામ અવધિ છે. કેમકે (અવધિ) એવુ નામ એ પણ અવધિ જ્ઞાનનો સ્વપર્યાય છે. તથા તે અવધિના દ્રવ્ય-ક્ષેત્રને સ્વામીનો આકાર વિશેષ તે સ્થાપના અવધિ છે. ૫૮૩

અથવા "અવધિ" એવા અક્ષરોની ૫ક્તિરૂપ સજ્ઞા તે નામ અવધિ છે, અવધિ એવુ નામ એ અવધિજ્ઞાનનો વચનરૂપ સ્વપર્યાય છે. તથા અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત પૃથ્વી-પર્વતાદિ દ્રવ્ય, ભરતાદિ ક્ષેત્ર અને સ્વામિપણાના આધારભૂત જે સાધુ વિગેરે તેઓનો આકાર વિશેષ તે પણ સ્થાપના અવધિ છે. કેમકે વિષય અને વિષયીભાવના સબધથી

એઓના આકારમાં અવધિ સ્થપાય છે. પૂર્વની ગાથામાં મર્યાદા અને અક્ષાદિમાં અવધિજ્ઞાન અસબદ્ધ છતાં પણ તેમને નામઅવધિ અને સ્થાપનાઅવધિ તરીકે કહ્યા છે, અને અહીં નામ અને દ્રવ્યાદિ આકારમાં અવધિજ્ઞાન સબદ્ધ હોવાથી તેમને નામઅવધિ ને સ્થાપના અવધિ કહેલ છે. એટલો એમાં ને આમા તફાવત છે. ૫૮૩

હવે દ્રવ્યઅવધિ કહે છે, તે બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી, તેમાં અવધિ પદાર્થને જાણનારો છતાં તેમાં ઉપયોગરહિત હોય, તે આગમથી દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય. કેમકે " ઉપયોગ રહિત હોય તે દ્રવ્ય " એ વચનથી તે અનુપયોગી મનુષ્ય દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે. તથા નોઆગમથી જે જ્ઞશરીર દ્રવ્યઅવધિ ને ભવ્યશરીરદ્રવ્યઅવધિ છે, તેનુ સ્વરૂપ તો જાણીતુ છે. તેથી તેને છોડીને જ્ઞશરીર ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઅવધિ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતે કહે છે.

दव्वोहो उप्पज्जइ जत्थ तओ जं च पासए तेणं ।
जं वोवगारि दव्वं देहाई तदुब्भवे होइ ॥ ५८४ ॥

જ્યાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, તથા તે અવધિ વડે જે દ્રવ્ય જુએ તે, અથવા અવધિ ઉત્પન્ન થવામાં જે દ્રવ્ય-દેહાદિ ઉપકારી હોય તે દ્રવ્ય અવધિ છે. ૫૮૪.

મોટા પર્વતની જે શિલા આદિ ઉપર કાર્યોત્સગાદિમાં રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે શિલાદિ, તથા પૃથ્વી-પર્વતાદિ રૂપી દ્રવ્ય-પદાર્થને તે અવધિવડે સાધુઆદિ જુએ છે તે, તેમજ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શરીરાદિ દ્રવ્ય સહકારીપણે ઉપકારી હોય તે, એ સર્વ દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે. કારણ કે અહીં આધારઆદિભૂત જે શિલાદિ દ્રવ્યો તે ઉત્પન્ન થતા અવધિજ્ઞાનના સહકારી કારણો છે. એ માટે કહ્યુ છે કે—

भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके ।
तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाऽचेतनं गदितम् ॥ १ ॥

ભૂત અથવા ભાવિ પદાથનુ જે કારણ હોય, સચેતન અથવા અચેતન તેને લોકમાં તત્ત્વજ્ઞોએ દ્રવ્ય કહ્યુ છે " આ વચનથી ઉપરોક્ત શિલાદિ સર્વ વસ્તુ દ્રવ્ય-અવધિ કહેવાય છે. આ સિવાય બીજા પણ તપ-સયમાદિ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણો છે, તેને પણ દ્રવ્યઅવધિપણે જાણવા. પણ દ્રવ્યરૂપે તે ન હોવાથી અહિ ગણાવેલ નથી. ૫૮૪

હવે ક્ષેત્રઅવધિ અને કાળઅવધિનુ સ્વરૂપ કહે છે.

खेत्ते जत्थुप्पज्जइ कहिज्जए पेच्छए व दव्वाइं ।
एवं चेव य काले न उ पेच्छइ खित्त-काले सो ॥ ५८५ ॥

જે ક્ષેત્રમાં (અવધિ) ઉત્પન્ન થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમાં અવધિની પ્રરૂપણા થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમાં રહેલાં દ્રવ્યો જુએ, તે સર્વ ક્ષેત્રઅવધિ છે. એજ પ્રમાણે જે કાળમાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય, પ્રરૂપણા, થાય, કે જોવાય, તે કાળઅવધિ છે. ક્ષેત્ર અને કાળને તે અવધિવાળો સાક્ષાત્ જુએ નહિ. ૫૮૫.

જે નગરના ઉદ્યાનાદિમાં રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે અવધિના અધિકરણભૂત ક્ષેત્ર તે ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે. અહીં આધારભૂતક્ષેત્રની મુખ્યતાની વિવક્ષાએ વ્યપદેશ કર્યો છે. અથવા જે ક્ષેત્રમાં અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે ક્ષેત્રમાં રહેલાં દ્રવ્યો અવધિજ્ઞાની જુએ છે. તેને પણ તેની મુખ્યતાની વિવક્ષાએ ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે.

એજ પ્રમાણે જે પ્રથમપૌરૂષીઆદિ કાળમા અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે કાળમાં અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે કાળવિશિષ્ટદ્રવ્યોને અવાધજ્ઞાની જુએ છે તેને તેની મુખ્યપણાની વિવક્ષાએ કાળઅવધિ કહેવાય છે.

શિષ્ય —અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળમાં રહેલા દ્રવ્યો જુએ છે એમ કહ્યુ છે, તો શું તે અવાધજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળને સાક્ષાત્ નથી જોતા. ?

ગુરૂ —ક્ષેત્ર અને કાળ અરૂપી હોવાથી અવધિવાળો સાક્ષાત્ તેને જોઇ શકતા નથી, કેમકે અવધિજ્ઞાની રૂપીવસ્તુનેજ જોઇ શકે છે. પરન્તુ આધારભૂત ઉદ્યાનાદિ જુએ છે. તથા વર્તનારૂપ કાળને તો તે જુએ છે, કારણ કે વર્તના તો દ્રવ્યનો પર્યાય છે. ૫૮૫.

હવે ભવ અને ભાવ અવધિનુ સ્વરૂપ કહે છે.

जम्मि भवे उप्पज्जइ वट्टइ पासइ व जं भवोधी सो ।
एमेव य भावोही वट्टइ य तओ खओवसमे ॥ ५८६ ॥

જે ભવમાં જે અવધિ ઉત્પન્ન થાય વર્ત્તતુ હોય અને જુએ તે અવધિ ભવઅવધિ છે. એજ પ્રમાણે ભાવઅવાધ છે, અને તે ક્ષયોપશમભાવમાં છે. ૫૮૬.

જે નારકાદિ ભવમાં અવધિજ્ઞાન અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે, અથવા જે ભવમાં અવધિ ઉત્પન્ન થએલ હોય છે તે નારકાદિ ભવ અથવા પોતાના કે પરના એકથી અસંખ્યાતા ભવને જુએ તે ભવઅવધિ છે. અહી આધારભૂત અથવા વિષયભૂત ભવને વિષે જે અવધિ હોય તેને ભવઅવધિ કહેલ છે આજ પ્રમાણે ભાવઅવધિ પણ સમજવુ. જેમકે-જે ક્ષાયોપશમિકભાવમા અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે ક્ષાયોપશમિકભાવ થએથીજ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા ઔદયિકાદિ પાચ ભાવોમાંના કોઈ પણ એકને કે સર્વને જુએ છે તે ભાવઅવધિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમા દ્વારપણે આવેલા અને બીજા વ્યાખ્યાનમા વિશેષણપણે આવેલા અવધિનો નિક્ષેપ કહ્યો. ૫૮૬

હવે અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરતા કહે છે કે—

ओहिस्स खेत्तमाणं जहण्णमुक्कोस्स-मज्झिमं तत्थ ।
पाएण तदाईए जं तेण जहन्नय वोच्छ ॥ ५८७ ॥

અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ-ને મધ્યમ એમ ત્રણ પ્રકારે છે, તેમાં પ્રથમ ઘણુ કરીને જઘન્યપ્રમાણવાળુ અવધિ થાય છે, તેથી પ્રથમ તે ક્ષેત્રનુ જઘન્ય પ્રમાણ કહીશ. ૫૮૭

તેજ વાત કહે છે.

जावइया तिसमयाहारगस्स सुहुमस्स पणगजीवस्स ।
ओगाहणा जहण्णा ओहीखेत्तं जहण्णं तु ॥ ५८८ ॥२९।३०॥

ત્રણ સમય પર્યન્ત આહાર કરનાર સૂક્ષ્મ પનક (વનસ્પતિ વિશેષ) જીવનુ જેટલુ જઘન્ય શરીર હોય, તેટલુજ અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનુ જઘન્ય પ્રમાણ છે. ૫૮૮.

એ પ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાનો સક્ષેપાર્થ છે. હવે એ સબંધમાં સાપ્રદાયિક અર્થનુ વ્યાખ્યાન કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે. ૫૮૮

जो जोयणसाहस्सो मच्छो नियए सरीरदेसम्मि ।
उववज्जंतो पढमे समए संखिवइ आयामं ॥ ५८९ ॥

पयरमसंखेज्जंगुलभागतणुं मच्छदेहविच्छिण्णं ।
बीए तइए सूइं संखिविउ होइ तो पणओ ॥ ५९० ॥

उववायाओ तइए समए ज देहमाणमेयस्स ।
तण्णेयदव्वभायणमोहिक्खेत्तं जहन्नं तं ॥ ५९१ ॥

એક હજાર યોજન લબાઇવાળો જે મત્સ્ય (મરીને) પોતાના શરીરના એક દેશમાં ઉત્પન્ન થતા પહેલા સમયે લબાણુ સક્ષેપે છે, બીજે સમયે મત્સ્યના દેહ જેટલુ વિસ્તીર્ણ અને અગુલગન અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ જાડુ (આત્મપ્રદેશોનુ) પ્રતર હોય તેને સક્ષેપ કરી સૂચી કરે છે. ત્રીજે સમયે (આત્મપ્રદેશોની) સૂચિ સક્ષેપીને તે પછી પનક (વનસ્પતિ વિશેષ) પણે ઉત્પન્ન થાય છે. એવા મત્સ્યને ત્રીજા સમયે પનકના શરીરનુ જેટલુ પ્રમાણ હોય છે. તેટલુ તે અવધિના જ્ઞેયદ્રવ્યના ભાજન (આધાર) ભૂત ક્ષેત્રનુ જઘન્ય પ્રમાણ છે. ૫૮૯-૫૯૦-૫૯૧.

એક હજાર યોજન લબાઇવાળો કોઇ મત્સ્ય મરીને પોતાનાજ શરીરના બાહ્યદેશમાં ઉત્પન્ન થતાં પ્રથમ સમયે આત્મ પ્રદેશની લબાઇને સકોચે છે, તે સકોચતા મત્સ્યના શરીર જેટલુ વિસ્તૃત (લાંબુ પહોળુ) અને જાડાઇમાં અગુલના અસખ્યાતમાભાગપ્રમાણ જીવ પ્રદેશોનુ પ્રતર થાય છે. આટલો વ્યાપાર પ્રથમ સમયે થાય છે.

શિષ્ય —પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશની લબાઇને સકોચે છે, એમજ કહ્યુ છે. અને તમે પ્રતર કરવાનુ કહો છો તે કયાંથી કહો છો. ?

ગુરૂ —બીજે સમયે પ્રતરનો સક્ષેપ કરવાનુ કહ્યુ છે, તેથી તે પ્રતરનો સક્ષેપ પ્રતર કર્યા સિવાય થાય નહિ.તેથી કરીને બીજે સમયે તે પ્રતરને બન્ને બાજુથી સકોચીને જાડાઇમાં અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને લબાઈમાં મત્સ્યના શરીર પ્રમાણ સૂચિ કરે છે. તે પછી ત્રીજે સમયે સૂચિના સક્ષેપથી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા શરીરની અવગાહનાવાળો થઇને પૂર્વભવનુ મત્સ્યાયુ ક્ષીણ થયે નવા ભવનુ આયુ ઉદય થવાથી વિગ્રહગતિ સિવાય તેજ મત્સ્યના શરીરના કોઇ એક દેશમા પનકરૂપે (સૂક્ષ્મવનસ્પતિ જીવવિશેષપણે) ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉત્પત્તિ સમયથી ત્રીજે સમયે આ પનક જીવના શરીરનુ જઘન્યમાં જેટલુ પ્રમાણ હોય છે, તેટલુ ઓછામાં ઓછુ અવધિજ્ઞાનનુ વિષયભૂત ક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનને જે ગ્રાહ્ય દ્રવ્યો છે, તેમનુ આધારભૂત છે, તે જ્ઞેયદ્રવ્યના આધારપણાથીજ એ ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહેવાય છે, પણ સાક્ષાત્‌પણે ક્ષેત્ર એ અવધિનો વિષય નથી. કારણકે ક્ષેત્ર તો અમૂર્ત છે અને અવધિજ્ઞાન તો મૂર્ત પદાર્થને જાણનારૂ છે, આજ ત્રણ ગાથામાં કહેલા અર્થને કહેનારા વૃદ્ધોએ કહ્યુ છે કે-" જે કોઈ હજાર યોજન પ્રમાણવાળો મત્સ્ય મરીને પોતાના શરીરના કોઈ પણ બાહ્ય ભાગમાં સૂક્ષ્મ પનકપણે ઉત્પન્ન થાય તે ગ્રહણ કરવો. તે જીવ પ્રથમ સમયે (આત્મપ્રદેશની) લબાઈ સકોચીને અગુલના અસખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ જાડુ અને લાબુ પહોલુ તો પોતાના શરીર જેટલુ એવુ પ્રતર જીવ સામર્થ્યથી કરે. પછી તે પ્રતરને પણ બીજા સમયે સકોચીને જાડી-પહોળી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણવાળી અને લબાઈમાં પોતાના

શરીર પ્રમાણ એવી સૂચિ કરે છે. ત્રીજે સમયે એ સૂચિ સંકોચિને પોતાના શરીરના એક દેશમા સૂક્ષ્મપનકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પનકને ત્રીજા સમયે પોતાની જેટલી જઘન્ય અવગાહના હોય છે, તેટલુ અવધિજ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય વસ્તુના આધારભૂત ક્ષેત્રનુ જઘન્ય પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ મુનિવૃન્દના સુસંપ્રદાયથી જાણવુ. ૫૮૯-૫૯૦-૫૯૧

અહીં કોઈ પૂછે છે કે—

किं मच्छोऽतिमहल्लो किं तिसमइओ त्ति कीस वा सुहुमो ।
गहिओ कीस व पणओ किव जहण्णावगाहणओ ? ॥ ५९२ ॥

શા માટે અતિ મોટો મત્સ્ય ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે ત્રણ સમયે પોતાના શરીરમાં ઉત્પન્ન થનાર ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે સૂક્ષ્મ ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે પનક જીવ કહ્યો ? ને શા માટે જઘન્ય અવગાહનાવાળો કહ્યો ? ૫૯૨

ઉપરના પ્રશ્નોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

मच्छो महल्लकाओ संखित्तो जो य तीहिं समएहिं ।
सो किर पयत्तविसेसेण सण्हमोगाहणं कुणइ ॥ ५९३ ॥
सण्हयरा सण्हयरो सुहुमो पणओ जहण्णदेहो य ।
सुबहुविसेसविसिट्ठो सण्हयरो सव्वदेहेसु ॥ ५९४ ॥

અતિ મોટા શરીરવાળો મત્સ્ય ત્રણ સમયે આત્મપ્રદેશોને સંક્ષેપે છે, તે કેવળ પ્રયત્ન વિશેષથી સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જઘન્ય દેહવાળો સૂક્ષ્મપનકજીવ બહુ વિશેષણ વિશિષ્ટ સર્વ શરીરોમાં સૂક્ષ્મશરીરવાળો છે ૫૯૩-૫૯૪.

જે હજાર યોજન લંબાઇવાળો મહાકાય મત્સ્ય છે, તે ત્રણ સમયે પોતાના આત્મ પ્રદેશોને સંકોચે છે, તે સમયે તે કેવળ પ્રયત્ન વિશેષથી અતિ સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે, અને જો અન્યત્ર દૂર જઈને ઉત્પન્ન થાય, તેમજ વિગ્રહ ગતિએ જાય, તો તે વખતે જીવ પ્રદેશો કંઇક વિસ્તાર પામે અને તેથી અવગાહના મોટી થાય, એ કારણથી અવિગ્રહગતિએ પોતાના શરીરદેશમાંજ ઉત્પન્ન થાય એવો મત્સ્ય લેવો એમ કહ્યુ. વળી સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ પનકજીવ છે, તે કારણથી સર્વ શરીરોથી જઘન્ય અવગાહનાવાળો બહુ વિશેષણયુક્ત પનકજીવ ગ્રહણ કર્યો છે. ૫૯૩-૫૯૪

શા માટે ત્રણ સમયનો આહારક ગ્રહણ કર્યો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

पढम-बिइएऽतिसण्हो जमइत्थूलो चउत्थयाईसु ।
तइयसमयम्मि जोग्गो गहिओ तो तिसमयाहारो ॥ ५९५ ॥

પહેલા અને બીજાસમયમાં અતિસૂક્ષ્મ હોય છે, તથા ચોથા આદિ સમયે અતિ સ્થૂલ થાય છે, પણ ત્રીજાસમયે યોગ્ય થાય છે, તે કારણથી ત્રણ સમયનો આહારક (પનકજીવ) ગ્રહણ કર્યો છે. ૫૯૫

આ સંબંધમા બીજા કેટલાએક આચાર્યોનો મત જણાવે છે.

केई ति झससमया तइओ पणयत्तणोववायम्मि ।
अह तिसमइओ आहारओ य सुहुमो य पणओ य ॥ ५९६ ॥

उववाए चेव तओ जओ जइ णो न सेससमएसु ।
तो इइ तद्देहसमाणमोहिखेत्तं जहण्णं तु ॥ ५९७ ॥

કેટલાએક આચાર્યો મત્સ્યના બે સમય અને ત્રીજો સમય પનકપણાની ઉત્પત્તિમાં; એ પ્રમાણે ત્રણ સમયનો આહારક સૂક્ષ્મપનક થાય છે. તે કારણથી ઉત્પત્તિમાજ એ જઘન્ય (શરીરવાળો છે), બીજા સમયોમા નથી. અને તેથી કેવળ તેના શરીર પ્રમાણ અવધિજ્ઞાનનુ જઘન્યક્ષેત્ર છે. એમ કહે છે. ૫૯૬-૫૯૭

' ત્રણ સમયનો આહારક ' એ સબધમાં કેટલાએક આચાર્યો એમ કહે છે કે-પ્રથમના બે સમય તો મત્સ્ય સબધી ગ્રહણ કરાય છે, તેમાં પહેલા સમયે આત્મપ્રદેશોના વિસ્તારનો સકોચ કરી પ્રતર કરે છે, બીજા સમયે સૂચિ કરે છે અને ત્રીજા સમયે એ સૂચિ સકોચીને પનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વિગ્રહગતિ વિના ત્રણ સમયે ઉત્પન્ન થએલો પનકજીવ ત્રણ સમય તો આહારક કહેવાય છે, જો વિગ્રહ ગતિએ ઉત્પન્ન થતો હોય તો તે આહારક ન હોય, કેમકે જેટલા સમય વિગ્રહગતિમા વચમા જાય તેટલા સમય તે અનાહારક હોય છે. આમ હોવાથી ત્રણ સમયે અને વિગ્રહગતિ વિના ઉત્પન્ન થએલો પનક અતિસૂક્ષ્મ સિદ્ધ થાય છે, એમ સિદ્ધ થએથી ૫૮૮ મી ગાથામા કહેલ નિર્યુક્તિકારનુ વચન આરાધ્યુ ગણાય. વળી અહી એ પનક જેમ સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ હોય એમ કહેવુ જોઇએ તો એ બાબત આ વ્યાખ્યાનમા ઘણી સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે,-જેમકે ઉત્પત્તિ સમયેજ તે પનકજીવ જઘન્ય અવગાહનાવાળો છે, બીજા સમયોમાં નહિ, કેમકે બીજા આદિ સમયોમા તો તે કઈક મોટો થાય છે, અને નિર્યુક્તિકારે તો જઘન્ય અવગાહનાવાળો કહ્યો છે, માટે ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અતિ સૂક્ષ્મ પનક જીવના પ્રથમ સમયના શરીર જેટલુ જઘન્યથી અવધિજ્ઞાનનુ વિષયભૂત ક્ષેત્ર છે.

અહી ભાષ્યકારની ગાથા વિના ટીકાકાર મહાર જ પોતે એમ કહી એ આચાર્યોના મતનુ ખડન કરે છે કે એ પ્રમાણે તેઓનુ વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી, કેમકે ત્રણે સમયનો આહારક એ શબ્દ પનકજીવના વિશેષણરૂપે કહેલ છે, અને તેઓ મત્સ્યના આયુષ્યના જે બે સમય તે પનકના સમય છે, એમ કહેવુ ઉચિત નથી. વળી એપ્રમાણે માનવાથી જઘન્ય અવગાહના થાય છે, એમ કહ્યુ છે, તે પણ યોગ્ય નથી. કારણકે અહી અતિસૂક્ષ્મ અથવા અતિ મોટી અવગાહના સાથે કઇ પ્રયોજન નથી, પણ યોગ્ય અવગાહના સાથે પ્રયોજન છે, અને તેજ યોગ્ય અવગાહના તેના જાણનારાઓએ જોએલ છે, કે જે પ્રથમ જઘન્ય અવગાહનાવાળો છતાં તેજ ભવમા ત્રણ સમય આહાર ગ્રહણ કરે છે ત્યારે જેવડો થાય છે તેટલુ અવધિજ્ઞાનનુ જઘન્ય ક્ષેત્ર છે. માટે વધારે વિસ્તારથી સર્યું. ૫૯૬-૫૯૭.

આપ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનુ જઘન્ય પ્રમાણ કહ્યુ. હવે તેનુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ કહે છે.

सव्वबहुअगणिजीवा निरंतरं जत्तियं भरेज्जंसु ।
खेत्तं सव्वदिसागं परमोही खेत्त निद्दिट्ठो ॥ ५९८ ॥३०३१॥

સર્વથી ઘણા અગ્નિકાયના જીવોથી નિરન્તર ભરેલુ જેટલુ ક્ષેત્ર સર્વ દિશામાં હોય, તેટલુ પરમાવધિજ્ઞાનનુ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહેલુ છે. ૫૯૮.

આ અવસર્પિણીમાં અજીતનાથ સ્વામિના વખતે સર્વથી ઘણા અગ્નિકાયના જીવો હતા, તે અગ્નિકાયના જીવોને વિશિષ્ટ સૂચિરચનાએ નિરન્તર ગોઠવીને જેટલુ આકાશક્ષેત્ર એક દિશામા રોકાય, તે સૂચિને ચારે બાજુ ભમાવતાં જેટલુ ક્ષેત્ર સર્વદિશામાં સૂચિભ્રમણ કરતા રોકાય એટલુ પરમાવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ મહામુનિયોએ કહેલુ છે. ૫૯૮

એપ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે, અને ભાવાર્થ તો ભાષ્યકાર મહારાજ સાંપ્રદાયિક અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર એવી ભાષ્યની ગાથાથી કહે છે.

अव्वाघाए सव्वासु कम्मभूमिसु जया तदारभा ।
सव्वबहवो मणुस्सा होनऽजियजिणिदकालम्मि ॥ ५९९ ॥

પાંચભરત પાચઐરવત તથા પાચ મહાવિદેહ એ સર્વે ૫ દર કર્મભૂમિઓમાં આ અવસર્પિણીમા અજીતજિનેશ્વરના કાળે સવથી ઘણા ગર્ભજ મનુષ્યો હોય છે, તે વખતે ઘણો આર ભ થવાથી જો (મહાવૃષ્ટિઆદિ) વ્યાઘાત ન હોય, તો તે વખતે (બાદર અગ્નિકાયજીવો પણ સર્વથી ઘણા હોય છે.) ૫૯૯.

શિષ્ય —શુ એ બાદર અગ્નિકાયજીવોથીજ એટલા અગ્નિકાયજીવોનુ પ્રમાણ પૂર્ણ કરાય છે ? કે સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના જીવો મળીને એટલુ પ્રમાણ થાય છે.? જો સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય મળીને એટલુ પ્રમાણ થતુ હોય, તો તે સૂક્ષ્મ પણ વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે કે એકલા બાદરજ વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે. ? ૫૯૯

આચાર્યશ્રી શિષ્યના એ પ્રશ્નનુ ઉત્તર આપતા કહે છે કે—

उक्कोसया य सुहुमा जया तया सव्वबहुगमगणीण ।
परिमाणं संभवओ तं छद्धा पूरण कुणइ ॥ ६०० ॥

ઉત્કૃષ્ટ બાદર અગ્નિકાયના ઉત્કૃષ્ટ જીવો જ્યારે હોય છે, ત્યારે સર્વથી ઘણા સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના જીવોનુ પ્રમાણ પણ સ ભવ માત્રથી હોય છે. તે બધા જીવો છ પ્રકારે ક્ષેત્રને પૂર્ણ કરે છે. ૬૦૦

અનન્તાનન્ત અવસર્પિણીઓમા બીજા જિનેશ્વરનો તેજ કાળ ગ્રહણ કરાય છે, કે જ્યારે વધારેમા વધારે બાદર અગ્નિકાય જીવો હોય છે, એ ઉત્કૃષ્ટ બાદર અગ્નિકાય અને ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય જીવો મળીને સર્વથી ઘણા અગ્નિકાયના જીવોનુ પ્રમાણ થાય છે. તે પ્રમાણ સ ભવમાત્રથી અપેક્ષાએ છ પ્રકારની રચનાએ બુદ્ધિથી કરાય છે, તેમાંના પાચપ્રકાર અનાદેશરૂપ છે અને છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશરૂપ છે. ૬૦૦.

તે જણાવવાને કહે છે કે—

एक्केक्कागासपएसजीवरयणाएँ सावगाहे य ।
चउरसघणं पयरं सेढो छट्ठो सुयाएसो ॥ ६०१ ॥

એકેક આકાશ પ્રદેશમા જીવ રચનાએ અને સ્વઅવગાહની રચનાએ, એ બેમાં પણ સમચોરસ ઘન, પ્રતર અને શ્રેણિ એ ત્રણ પ્રકારે કરવાથી છ પ્રકારે રચના થાય, તેમા છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશ છે. ૬૦૧.

એકેક આકાશ પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ અને અસ ખ્યેય આકાશ પ્રદેશમાં શરીર રહેવાથી એટલા પ્રદેશે એકેક જીવની રચન એ એમ બે પ્રકારે થતી જે રચના તે સમચોરસ

ઘનપણે સર્વ અગ્નિકાય જીવોવડે કરાય છે, તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી.-

o	o	o
o	o	o
o	o	o

- આ દરેક આકાશ પ્રદેશમાં સ્થાપેલા નવ અગ્નિકાયજીવોની ઉપર અને નીચે બીજા પણ નવ નવ જીવો એજ પ્રમાણે સ્થાપવા. આ કલ્પનાથી સત્યાવીશ આકાશ પ્રદેશ અને જીવોવડે ઘન થયુ સમજવુ, ખરી રીતે તો તે અસંખ્યાતા છે. બીજા પ્રકારે ઘન કરવુ તે પણ આજ રીતે સમજવુ, માત્ર આમાં તફાવત એટલો કે તેની અવગાહના અસંખ્ય પ્રદેશની હોવાથી અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશે એકેક જીવની સ્થાપના કરીને ઘન કરવુ. એજ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશે એકે- જીવની સ્થાપનાવડે અને અસંખ્યેય પ્રદેશમા એકેક જીવની સ્થાપનાવડે પ્રતર પણ બે પ્રકારે થાય છે અને સૂચિપણ બે પ્રકારે થાય છે. ઉપરોક્ત રીતીએ બે પ્રકારે ઘન અને બે પ્રકારે પ્રતર મળીને ચાર ભેદ, તથા એકેક પ્રદેશે એકેક જીવની સ્થાપનાએ સૂચિ કરવારૂપ પાંચમો ભેદ એ પાંચે પ્રકાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે એમાં બે દોષો છે. એક દોષ તો એ છે કે આ પાંચ પ્રકારની સ્થાપનાએ સ્થાપેલા અગ્નિકાયના જીવોને અસત્કલ્પનાએ અવધિજ્ઞાનીથી છએ દિશાઓમાં ભમાવીયે તો તે જીવો થોડાજ ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, અને બીજો દોષ એ છે કે એકેક આકાશ પ્રદેશમાં એકેક જીવની સ્થાપના કરવી એ આગમવિરૂદ્ધ છે, કેમકે અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશ વિના જીવનો અવગાહ થઇ શકે નહિ.

શિષ્ય.—અસત્કલ્પનાએ એક પ્રદેશમા પણ અવગાહ માનીએ તો શું હરકત છે?

ગુરૂ—એમ નહિ. સંભવ હોય તો કલ્પના પણ વિરોધ વિનાજ કરવી જોઇએ, વિરોધવાળી કલ્પનાથી શુ ફાયદો? આ કારણથી ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકાર અનાદેશરૂપ હોવાથી અગ્રાહ્ય છે, અને અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશાત્મક સ્વઅવગાહમાં પંક્તિએ જીવ સ્થાપનાની રચનાવડે સૂચિ કરવા રૂપ છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશરૂપ છે, કેમકે આજ પ્રકાર શ્રુતમાં કહેલો છે તેથી તે ગ્રાહ્ય છે. આ યથોક્ત સૂચિ ઘણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે એ પ્રથમ ગુણ છે, વળી એ પ્રમાણે અવગાહ માનવામા કંઈ વિરોધ થતો નથી એ બીજો ગુણ છે, અને તેથી અગ્નિકાયના જીવના શરીરને સ્થાપવાની રચનાએ કરેલી સૂચિને અવધિજ્ઞાનીથી અસત્કલ્પનાએ છએ દિશાઓમા ભમાવીયે તો આ લોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડો પર્યન્તના ક્ષેત્રને સ્પર્શે આટલુ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. ૬૦૧

અહીં કોઇ શંકા કરીને પૂછે છે કે—

घण-पयरसेढिगणियं नणु तुल्लं चिय, विकप्पणा कीस ।
छद्धा कीरइ, भण्णइ पुरिसपरिक्खेवओ भेओ ॥ ६०२ ॥

ઘન-પ્રતર-અને શ્રેણિનુ ગણિત સમાનજ છે. તો શામાટે છ પ્રકારે વિકલ્પ કરાય છે? પુરૂષના પરિક્ષેપથી એ બધામાં ભેદ હોવાથી એમ કહેવાય છે. ૬૦૨.

શિષ્ય -એકેક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ઘન-પ્રતર-ને શ્રેણિવડે વ્યાપ્ત થયેલ આકાશપ્રદેશો તેના સંખ્યારૂપ ગણિતની અપેક્ષાએ સમાન છે, તથા અસંખ્યેય આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ઘન-પ્રતર-ને શ્રેણિવડે વ્યાપ્ત આકાશપ્રદેશની સંખ્યાનુ ગણિત પણ સ્વસ્થાનમા પરસ્પર સમાન છે. જેમકે-એકેક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોનુ ઘન, જેટલા આકાશપ્રદેશોમાં વ્યાપ્ત છે, તેટ-

લાજ પ્રદેશોમા પ્રતર અને શ્રેણિ પણ વ્યાપ્ત છે ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઇ વાળેલું અથવા પહોળુ કરેલુ વસ્ત્ર સમાન આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શે છે, તેમ તે જીવની અવગાહનાના ઘન આદિ માટે પણ સમજવુ એજપ્રમાણે અસખ્યેયઆકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ઘન-પ્રતર અને સૂચિવડે પણ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર સમાન આકાશપ્રદેશો સ્પર્શાય છે. આ કારણથી બે પ્રકારના અવગાહથી બે પ્રકારનુ માન માનવુ એજ ઠીક છે, પણ પ્રતર અને સૂચિના બબ્બે ભેદ વધારે કરીને છ વિકલ્પ શામાટે કરાય છે.?

ગુરૂ —પુરૂષ પરિક્ષેપથી એ છ વિકલ્પનો ભેદ કરાય છે. ઘન-પ્રતરાદિવડે વ્યાપ્ત થયેલ આકાશપ્રદેશોની સખ્યાને અહીં વિષયપણે વિચારાતી નથી, પણ ઘન-પ્રતરાદિમાથી કોઈ રચનાવિશેષને અવધિજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમા ભમાવે, તો તે રચના ઘણુ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, એજ અહીં મુખ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષય છે અને એમ હોવાથી આ છ વિકલ્પો જુદા જુદા ભેદે છે, જેમકે-એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવવડે કરાએલુ ઘન જેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તે કરતા અસખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવથી કરાએલુ ઘન અસખ્યેયગુણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તેથી પણ એકેક પ્રદેશમા અવગાહીજીવોનુ પ્રતર અસખ્યેયગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, તેના કરતા અસખ્યેય પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવોનુ પ્રતર અસખ્યેયગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે. તેથી એકેક પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા જીવોની સૂચિ અસખ્યેયગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, અને તેથી પણ અસખ્યેય આકાશપ્રદેશમા અવગાહી રહેલા અગ્નિકાય જીવોની સૂચિ અવધિજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમા ભમાવતાં અસખ્યેયગુણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. તે ક્ષેત્ર અલોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસખ્યાતા ખડ પ્રમાણ થાય. એટલુ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. ૬૦૨.

એજ કહેલા અર્થને ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે.

> निययावगाहणागणिजीवसरीरावली समंतेणं ।
> भामिज्जइ ओहिन्नाणिदेहपज्जंतओ सा य ॥ ६०३ ॥
> अइगतूणमलोग लोगागासप्पमाणमेत्ताइं ।
> ठाइ असंखेज्जाइं इदमोहिक्खेत्तमुक्कोसं ॥ ६०४ ॥

જીવની પોતાની અવગાહના અને અગ્નિકાય જીવોના શરીરની પક્તિ અવધિજ્ઞાનીના શરીરના પર્યન્તથી સર્વદિશામા (બુદ્ધિએ) ભમાવાય, તો તે પક્તિ અલોકમા અસખ્યાતા લોકાકાશપ્રમાણ માત્ર ખડો અતિક્રમિને સ્થિર થાય છે, એટલુ અવધિજ્ઞાનનુ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર છે. ૬૦૩-૬૦૪.

શિષ્ય—રૂપી દ્રવ્યનેજ અવધિજ્ઞાની જુએ છે એમ કહેવાય છે, અને ક્ષેત્ર તો અમૂર્ત-અરૂપી છે, તે અવધિજ્ઞાનનો વિષય કેમ થઇ શકે. ?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શકાના સમાધાનાર્થે ગુરૂશ્રી કહે છે કે—

> सामत्थमेत्तमेयं जइ दट्ठव्वं हवेज्ज, पेच्छेज्ज ।
> ण तु त तत्थत्थि जओ सो रूविनिबंधणो भणिओ ॥ ६०५ ॥

જે એટલુ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનના વિષયપણે કહ્યુ છે, તે કેવળ સામર્થ્યમાત્ર કહ્યું છે, એટલેકે જો એટલા ક્ષેત્રમા કઈ રૂપી દ્રવ્ય જોવા યોગ્ય હોય, તો તે તેને જોઈ શકે. પણ

રૂપીદ્રવ્ય અલોકમાં નથી. (તેથી ત્યાં કંઈ જુએ નહિ.) કેમકે અવધિજ્ઞાન રૂપીદ્રવ્ય-વિષયક કહ્યુ છે. ૬૦૫.

શિષ્ય —જો એમ છે, તો જેને લોકપ્રમાણ અવધિજ્ઞાન થઇને પછી વિશુદ્ધિવશાત્ લોકથી બહાર પણ અવધિજ્ઞાન વધે, તેને તેની વૃદ્ધિથી શુ ફાયદો ? કેમકે લોકબહાર અવધિજ્ઞાનથી જોવા યોગ્ય એવી રૂપી વસ્તુનો તો અભાવ છે.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાન માટે શ્રીગુરૂદેવ કહે છે કે—

वड्ढंतो उण बाहिं लोयत्थ चेव पासई दव्वं ।

सुहुमयरं सुहुमयरं परमोही जाव परमाणुं ॥ ६०६ ॥ (प्र.)

લોકબહાર વૃદ્ધિ પામતુ અવધિજ્ઞાન, લોકમાં રહેલા દ્રવ્યનેજ સૂક્ષ્મતર રીતે જુએ છે, અને પરમાવધિ છેક પરમાણુ પણ જુએ છે. (આ તેનુ તાત્ત્વિક ફળ છે, અને અલોકમા તો લોકપ્રમાણ અસંખ્યેય ખંડોમાં દ્રવ્ય જોવાનુ સામર્થ્ય માત્રજ કહ્યું છે.) ૬૦૬.

આ પ્રક્ષેપગાથા અન્ય આચાર્યની કહેલી છે, પણ ઉપયોગી હોવાથી અહીં તેની વ્યાખ્યા કરી.

એપ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ કહ્યુ. એ સિવાયનુ સર્વ વિમધ્યક્ષેત્ર જાણવુ. હવે જે વિમધ્ય ક્ષેત્રમા કાળમાન હોય છે, અને જે કાળમા જે વિમધ્યક્ષેત્ર હોય છે, તે કહેવાને માટે ભાષ્યકાર પ્રસ્તાવના કરે છે.

भणिय जहण्णमुक्कोसयं च खेत्तं विमज्झिमं सेसं ।

एयस्स कालमाणं वोच्छं ज जम्मि खेत्तम्मि ॥ ६०७ ॥

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહ્યુ, એ સિવાયનુ વિમધ્ય જાણવુ. હવે એનુ જે-કાળમાન જે ક્ષેત્રમાં જેટલુ હોય, તે કહીશ. ૬૦૭.

अंगुलमावलियाणं भागमसंखिज्ज दोसु संखिज्जा ।

अंगुलमावलियंतो आवलिया अंगुलपुहुत्तं ॥ ६०८ ॥३१॥३२॥

हत्थम्मि मुहुत्तंतो दिवसंतो गाउयम्मि बोद्धव्वो ।

जोयण दिवसपुहुत्तं पक्खंतो पण्णवीसाओ ॥ ६०९ ॥३२॥३३॥

भरहम्मि अद्धमासो जंबुद्दीवम्मि साहिओ मासो ।

वासं च मणुयलोए वासपुहुत्तं च रुयगम्मि ॥ ६१० ॥३३॥३४॥

ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમાભાગને જોતા કાળથી આવળીના અસંખ્યાતમા ભાગ પર્યન્ત જુએ છે, અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગને જોતા કાળથી આવળીના સંખ્યાતમા ભાગ પર્યન્ત જુએ, અંગુલ પ્રમાણ જોતાં આવળીકાઅન્તર્ભાગ પર્યન્ત જુએ, અંગુલ પૃથક્ત્વ જોતાં આવલિકા પર્યન્ત જુએ, હસ્ત પ્રમાણ ક્ષેત્રે અન્તર્મુહૂર્ત, ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્રે દિવસાન્તર્ભાગ કાળ સુધી, યોજન પ્રમાણક્ષેત્રે દિવસ પૃથક્ત્વ સુધી, પચીસ યોજનક્ષેત્રે પક્ષાન્તર્ ભાગ સુધી, ભરતક્ષેત્રે અર્ધમાસ સુધી, જંબુદ્વીપે એક માસ અધિક, મનુષ્યલોકે એક વર્ષ પર્યન્ત અને રૂચકદ્વીપ સુધીના ક્ષેત્રે વર્ષપૃથક્ત્વપર્યન્ત જુએ છે. ૬૦૮-૬૦૯-૬૧૦.

અહીં ક્ષેત્રનો અધિકાર હોવાથી પ્રમાણ અંગુલ ગ્રહણ કરવું. અને કેટલાએક કહે છે કે અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી ઉત્સેધાંગુલ ગ્રહણ કરવું. એ બેમાંનું જે બહુ-શ્રુત કહે તે અંગુલ ગ્રહણ કરવું. એવા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવધિ-જ્ઞાનથી જોતાં કાળથી અતીત અનાગત આવલીકાના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્રનેજ જુએ છે, આવલિકા એટલે અસંખ્યાત સમયના સમુદાયરૂપ કાળ વિશેષ. અહીં ક્ષેત્ર-કાળને જોવાનું કહ્યું છે, તે ઉપચારથીજ કહ્યું છે, કેમકે ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત જોવા યોગ્ય દ્રવ્યો અને વિવક્ષિત કાળાન્તર્વર્તિ તેના પર્યાયો અવધિજ્ઞાની જુએ છે, પણ ક્ષેત્ર-કાળને જોતા નથી, કારણકે તે મૂર્તદ્રવ્યનેજ જોઇ શકે છે. આ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજી લેવું. હવે પ્રસ્તુત વાત કહે છે, અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ માત્ર ક્ષેત્રને જોતા આવલિકાના સંખ્યા-તમા ભાગ પર્યન્ત કાળને જુએ છે. અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જોતાં કાળથી આવલિકાન્ત સુધી જુએ છે. કાળથી આવલિકાપર્યન્ત જોનાર ક્ષેત્રથી અંગુલ પૃથક્ત્વ જુએ છે. પૃથ-ક્ત્વ એટલે સિદ્ધાન્તકારની પરિભાષાથી બેથી નવ પર્યન્તની સંખ્યા કહેવાય છે. ક્ષેત્રથી હસ્ત પ્રમાણ જોતાં કાળથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જુએ છે. કાળથી દિવસાન્ત જોનાર ક્ષેત્રથી ગાઉપર્યન્ત જુએ છે યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી બેથી નવ દિવસ સુધી જુએ છે. પક્ષાન્ત જોનાર ક્ષેત્રથી પચીસ યોજન સુધી જુએ છે. સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્ર જોનાર અવધિજ્ઞાની કાલથી સંપૂર્ણ પખવાડીઆ પર્યન્ત જુએ છે. જંબુદ્વીપ જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી એક માસ કરતા અધિક કાળ જુએ છે. અઢીદ્વીપ ને બે સમુદ્ર પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રને જોનાર અવધિજ્ઞાની એક વર્ષ પર્યન્તનો કાળ જુએ છે. ક્ષેત્રથી રૂચક દ્વીપ પર્યન્ત અવધિજ્ઞાન થયે કાળથી વર્ષ પૃથક્ત્વ પર્યન્ત જાણે છે, બીજા કહે છે કે હજાર વર્ષ પર્યન્ત જાણે છે. અહીં જયાં જયાં કાળથી પ્રમાણ કહ્યું છે, ત્યાં ત્યાં અતીત અના-ગત ઉભય કાળ સમજવો. એટલે કે તેટલો તેટલો કાળ અતીત અને અનાગત જાણે. ૬૦૮-૬૦૯-૬૧૦.

એ પ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાત્રયનો અર્થ કહ્યો, હવે તે ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

खेत्तमसंखेज्जंगुलभागं पासंतमेव कालेण ।
आवलियाए भागं भूयमणागयं च जाणाइ ॥ ६११ ॥

तत्थेव य जे दव्वा तेसिं चिय जे हवंति पज्जाया ।
इय खेत्ते कालम्मि य जोएज्जा दव्व-पज्जायं ॥ ६१२ ॥

संखेज्जंगुलभाए आवलियाएवि मुणइ तइभागं ।
अंगुलमिह पेच्छंतो आवलियंतो मुणइ कालं ॥ ६१३ ॥

आवलियं मुणमाणो संपुण्णं खेत्तमंगुलपुहुत्तं ।
एवं खेत्ते कालं काले खेत्तं च जोएज्जा ॥ ६१४ ॥

અવધિજ્ઞાની અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને જોતાં કાળથી અતીત અ-નાગત આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. (એટલે કે) તે ક્ષેત્ર-કાળમાં રહેલા (અવધિયોગ્ય) દ્રવ્યો અને તેના પર્યાયો જાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને કાળમાં દ્રવ્ય

અને પર્યાયની સર્વત્ર યોજના કરવી. અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગને જાણનાર આવલિકાના સંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે, અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જાણનાર આવલિકાન્તઃ કાળ જાણે છે, આવલિકા પર્યન્ત કાળ જાણનાર સંપૂર્ણ અંગુલ પૃથક્ત્વ ક્ષેત્ર જાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્રમાં કાળ અને કાળમા ક્ષેત્રની યોજના કરવી. ૬૧૧-૬૧૨-૬૧૩-૬૧૪.

संखेज्जम्मि उ काले दीव–समुद्दावि होंति संखेज्जा ।
कालम्मि असंखेज्जे दीव-समुद्दा य भइअव्वा ॥ ६१५ ॥२४२५॥

સંખ્યાતાકાળનુ જ્ઞાન થએ દ્વીપ-સમુદ્રો પણ સંખ્યાતા જણાય છે, અને અસંખ્યાતા કાળનુ જ્ઞાન થએ દ્વીપ-સમુદ્રોની ભજના જાણવી. ૬૧૫.

માસ-વર્ષાદિરૂપ કાળ તે સંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે, અહીં મૂળમા "તુ" શબ્દ છે તે વિશેષણ માટે છે, એથી એક હજાર વર્ષ ઉપર નો કાળ તે અહીં સંખ્યાતો કાળ ગણવો, આજ કારણથી પૂર્વની ૬૧૦મી ગાથામાં "वाससहस्स च रुयगम्मि" એટલે રૂચકદ્વીપ સુધીના ક્ષેત્રનુ જ્ઞાન થએ કાળથી હજાર વર્ષ પર્યન્ત જાણે છે, એવુ પાઠાન્તર છે, એવુ હજાર વર્ષ ઉપરાન્ત સંખ્યાતા કાળ સંબંધી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી પણ સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રને અવધિ જ્ઞાની જાણે છે. અપિ શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે તેથી મોટે એક દ્વીપ અગર તેનો એક દેશ પણ જાણે છે, તથા પલ્યોપમાદિરૂપ અસંખ્યાતા કાળ સંબંધી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી ભજના હોય છે, એટલે કે કોઇ મનુષ્યને અસંખ્યાત કાળ પર્યન્તનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી પણ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર પર્યન્તનુ જ્ઞાન થાય છે, કોઇ વખત મોટા સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર પર્યન્તનુ થાય છે, કોઇ વખત એક મોટા દ્વીપ સમુદ્રનું થાય છે અને કોઈ વખત તેના એક દેશનુ જ્ઞાન થાય છે, આવુ અવધિ સ્વયંભૂરમણના તિર્યંચનુ જાણવુ. અથવા સ્વયંભૂરમણ વિષયક મનુષ્યનુ બાહ્યાવધિ અથવા તે વિષયવાળુ મનુષ્યનુ અસંબદ્ધ અવધિ જાણવુ, પણ યોજનની અપેક્ષાએ તો સર્વ પક્ષોમાં અસંખ્યાતુ ક્ષેત્રજ સમજવુ ૬૧૫.

એ પ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાનો અર્થ કહ્યો, હવે તે ઉપર ભાષ્ય કહે છે.

काले असंखए दीव-सागरा खुड्डया असंखेज्जा ।
भयणिज्जा उ महल्ला खेत्तं पुण तं असंखेज्जं ॥ ६१६ ॥

અસંખ્યાતા કાળનુ જ્ઞાન થએ ક્ષુદ્ર દ્વીપ-સમુદ્રો અસંખ્યાતા જુએ છે, અને અસંખ્યાત યોજન મહાન દ્વીપ-સમુદ્રોની ભજના છે, પણ તે ક્ષેત્ર તો યોજનની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતુ જ હોય છે. ૬૧૬.

આ પ્રાણે પરિસ્થૂર ન્યાયની અપેક્ષાએ ક્ષત્રની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે.

હવે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ જેની વૃદ્ધિમાં જેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જેની વૃદ્ધિમાં જેની વૃદ્ધિ નથી થતી, તે જણાવવાને નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે-

काले चउण्ह वुड्ढी कालो भइयव्वो खेत्तवुड्ढीए ।
वुड्ढीय दव्व-पज्जव भइयव्वा खेत्त-काला उ ॥ ६१७ ॥२५२६॥

કાળની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્રાદિ ચારેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થયે કાળની ભજના જાણવી. તથા દ્રવ્ય પર્યાયની વૃદ્ધિ થએ ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિ ભજનાએ જાણવી. ૬૧૭.

અવધિગોચર એવો કાળ વૃદ્ધિ પામવાથી ક્ષેત્રાદિ ચારેની અવશ્ય વૃદ્ધિ થાય છે, કારણ કે સર્વમા કાલ સૂક્ષ્મ છે ને કાળથી પણ ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ છે, ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય અને દ્રવ્યથી પર્યાયો સૂક્ષ્મ છે જેમકે કાળનો એકપણ સમય વધવાથી ક્ષયોપશમની વિશેષતાથી ક્ષેત્રના ઘણા પ્રદેશો વધે છે અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, કેમકે દરેક આકાશ-પ્રદેશે દ્રવ્યની પ્રચુરતા હોય છે. તેમજ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થવાથી પર્યાયોની વૃદ્ધિ થાય છેજ, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમા પર્યાયોની બહુલતા છે.

શિષ્ય -જો એમ હોય, તો કાળની વૃદ્ધિ થએ બાકીના ક્ષેત્રાદિ ત્રણની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ કહેવુ યોગ્ય છે. પણ ચારની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ શાથી કહો છો ?

ગુરૂ.-ત્હારૂ કહેવુ સત્ય છે પણ આતો સામાન્ય વચન છે, જેમકે-દેવદત્તે ભોજન કરવાથી સર્વ કુટુબે ભોજન કર્યુ છે. આ પ્રમાણે કહેવુ જેમ દોષ રહિત છે તેમ તે પણ સમજવુ.

હવે અવધિગોચર ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થવાથી, કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, ક્ષેત્રની ઘણી વૃદ્ધિ થાય, તો કાળની વૃદ્ધિ થાય, પણ અલ્પ ક્ષેત્રવૃદ્ધિથી કાળવૃદ્ધિ ન થાય, કારણ કે જો એમ ન હોય, તો ક્ષેત્રના પ્રદેશાદિની વૃદ્ધિ થએ કાળના સમયાદિની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય, એ પ્રમાણે તો અગુલ માત્ર ક્ષેત્ર વધવાથી કાળની અસખ્યાત ઉત્સર્પિ-ણી અવસર્પિણી વધી જાય, એમ થવાથી " અગુલ પ્રમાણ શ્રેણીના પ્રદેશાપહાર કરતાં અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી થાય," (ગાથા ૬૨૧મા) કહેવુ થશે તથા આવલિકામાત્રનુ જ્ઞાન થયે અગુલ પૃથક્ત્વ ક્ષેત્ર જાણે છે,' (ગાથા ૬૦૮ મા) એમ કહેવુ થયુ એ પરસ્પર વિરૂ-દ્ધતાવાળુ થાય. માટે ક્ષેત્રવૃદ્ધિ થએ કાળવૃદ્ધિ ભજનાએ હોય છે, અને દ્રવ્ય-પર્યાયો અવશ્ય વધે છે. તથા દ્રવ્યપર્યાયોની વૃદ્ધિમા ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિ ભજનાએ હોય છે, એ-ટલે કે વધે અથવા ન વધે. જેમકે-અવસ્થિત ક્ષેત્ર કાળમા તથાવિધ શુભ અધ્યવસાયથી ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થએ દ્રવ્ય વધે છે. અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થએ પર્યાય વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમા અનન્તા પર્યાયો છે, જઘન્યથી પણ એકેક દ્રવ્યના પર્યાયો ચાર ચાર અવધિજ્ઞાનીને જણાય છે તથા પર્યાયની વૃદ્ધિ થએથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, કારણકે અવસ્થિત દ્રવ્યમાં તથાવિધ ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થવાથી પર્યાયોજ વધે છે. ૬૧૭.

એ પ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાનો અર્થ કહ્યો, હવે ભાષ્ય કહે છે.

काले पवड्ढमाणे सव्वे दव्वादओ पवड्ढंति ।
खेत्ते कालो भइओ वड्ढंति उ दव्व-पज्जाया ॥ ६१८ ॥
भयणाय खेत्त-काला परिवड्ढंतेसु दव्व-भावेसु ।
दव्वे व ढइ भावो भावे दव्वं तु भयणिज्जं ॥ ६१९ ॥

કાળની વૃદ્ધિ થતાં સર્વ દ્રવ્યાદિ વધે છે અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિએ કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય પણ દ્રવ્ય- પર્યાય તો વધે છેજ. તથા દ્રવ્ય-ભાવની (પર્યાયની) વૃદ્ધિ થવાથી ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન થાય અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિમાં ભાવ-નો સબધ જોડવાને વૃદ્ધિ થાય પણ ભાવની વૃદ્ધિમા દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય. ૬૧૮-૬૧૯.

હવે આગળની ગાથાને અગે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

अण्णोण्णनिबद्धाणं जहण्णयाइंण खेत्त-कालाणं ।
समय-प्पएसमाणं किं तुल्लं होज्ज अहियं वा ? ॥ ६२० ॥

(અવધિજ્ઞાનના વિષયપણે કહેલા) અન્યોઅન્ય સબંધવાળા જઘન્યાદિરૂપ ક્ષેત્ર અને કાળના પ્રદેશ અને સમયોનુ પ્રમાણ શુ તુલ્ય છે હીન છે કે અધિક છે? ૬૨૦

ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે સર્વત્ર પ્રતિયોગી એવા આવલિકાના અસખ્યેય ભાગાદિ રૂપ કાળથી ક્ષેત્ર અસખ્યેય ગણુ જ છે. કારણકે—

सुहुमो य होइ कालो तत्तो सुहुमतरयं हवइ खेत्तं ।
अंगुलसेढीमेत्ते ओसप्पिणीओ असंखेज्जा ॥ ६२१ ॥३६।३७।

કાળ સૂક્ષ્મ છે અને તેનાથી ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે (કારણકે) અગુલ પ્રમાણ શ્રેણી માત્રમાં અસખ્યાત અવસર્પિણિના સમય જેટલા પ્રદેશો છે. ૬૨૧.

કાળ સૂક્ષ્મ છે કારણકે સેકડો કમળપત્રનો છેદ કરતા દરેક પત્ર ભેદવામાં અસખ્યાતા સમય લાગે છે એમ આગમમાં કહ્યુ છે. કાળના અતિ સૂક્ષ્મપણાથી તે ભિન્ન ભિન્ન જણાતા નથી, તેવા કાળથી પણ ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે કેમકે અગુલપ્રમાણ શ્રેણિમાત્ર ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશો છે, તે પ્રદેશોમાથી દરેક સમયે એકેક પ્રદેશ અપહરીએ તો અસખ્યાત અવસર્પિણિકાળે સર્વ પ્રદેશો અપહરાય. અર્થાત્ અસખ્યાત અવસર્પિણિકાળના જેટલા સમયો છે, તેટલા અગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમાં પ્રદેશો છે. ૬૨૧

એ ઉપરોક્ત અર્થ સમજાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે

खेत्तं बहुयरमंगुलसेढीमेत्ते पएसपरिमाण ।
जमसंखेज्जोमप्पिणिसमयसम थोवओ कालो ॥ ६२२ ॥

ક્ષેત્ર વધારે (સૂક્ષ્મ છે) કેમકે અગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમાં અસખ્યાત ઉત્સર્પિણીના સમય જેટલા પ્રદેશનુ પ્રમાણ છે, તેથી કાળ સ્થૂળ છે. ૬૨૨

શિષ્ય —ગુરૂદેવ ! કાળથી ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ છે, એમ કહ્યુ તે સમજાયુ, પણ ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય અને ભાવ (પર્યાય) કેવા છે ? તે કૃપા કરી સમજાવો.

શિષ્યની એ શકાના સમાધાનમાટે કાળથી ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-અને ભાવોનુ અનુક્રમે સૂક્ષ્મપણુ જણાવવાને શ્રીગુરૂદેવ કહે છે કે—

कालो खित्त दव्वं भावो य जहुत्तरं सुहुमभेया ।
थोवा-संखा-णंता-संखा य जमोहिविसयम्मि ॥ ६२३ ॥

કાળ-ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-ને ભાવ અનુક્રમે સૂક્ષ્મભેદવાળા છે, કારણકે અવધિજ્ઞાનના વિષયમા અનુક્રમે તેઓ થોડા-અસખ્યગુણા-અનતગુણા અને સખ્યાત કે અસંખ્યાતગુણા છે. ૬૨૩.

એજ વાત સ્પષ્ટ કરી કહે છે.

सव्वमसंखेज्जगुणं कालाओ खेत्तमोहिविसयम्मि ।
अवरोप्परसंबद्धं समय-पएसप्पमाणेणं ॥ ६२४ ॥
खेत्तविसेसेहिंतो दव्वमणंतगुणियं पएसेहिं ।
दव्वेहिंतो भावो संखगुणोऽसखगुणिओ वा ॥ ६२५ ॥

અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં પરસ્પર સબધવાળા દ્રવ્યાદિમાં સર્વ ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ પ્રદેશપ્રમાણવડે કાળના સમયની અપેક્ષાએ અસખ્યાતગુણુ છે. ક્ષેત્ર પ્રદેશોથી પ્રદેશોવડે દ્રવ્ય અનન્તગુણુ છે. તથા દ્રવ્યપ્રદેશોથી ભાવ (પર્યાય) સખ્યાત અથવા અસખ્યાતગુણા છે.

હવે પૂર્વોક્ત વિષયનો ઉપસંહાર કરવાને તથા હવે કહેવાના નિર્યુક્તિના વિષયની પ્રસ્તાવના કરવાને આચાર્યશ્રી ભાષ્યકાર કહે છે કે-

भणियं खेत्तपमाणं तम्माणमिय भणामि दव्वमओ ।
तं केरिसमारम्भे परिणिट्ठाणे विमज्झे वा ? ६२६ ॥

(જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે) ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ કહ્યુ. હવેપછી ક્ષેત્રપ્રમાણથી પરિચ્છિન્ન દ્રવ્યનુ સ્વરૂપ કહીશ. તે દ્રવ્ય (અવધિજ્ઞાનના વિષયના) આરંભમાં-અન્તમાં અને મધ્યમા કેવુ હોય ? તે કહીશ. ૬૨૬.

तेया-भासादव्वाण अंतरा एत्थ लभइ पट्ठवओ ।
गुरुलहु अगुरुयलहुयं तंपि य तेणेव निट्ठाइ ॥ ६२७ ॥३७।३८

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની અન્તરાલે રહેલા ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ દ્રવ્યને અવધિજ્ઞાનનો પ્રારંભક જાણે છે. અને તે અવધિજ્ઞાન તેજ સ્વરૂપે પડી જાય છે. ૬૨૭.

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યનાં દ્રવ્ય, જે દ્રવ્યો તૈજસ અને ભાષાને યોગ્ય નથી. તેવા ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ પર્યાયયુક્ત દ્રવ્યને અવધિજ્ઞાની પ્રારંભમાં જાણે છે. તેમાં જે તૈજસદ્રવ્યની સમીપના દ્રવ્ય તે ગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે, અને ભાષાદ્રવ્યની સમીપનાં દ્રવ્ય તે અગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્યને જાણનાર અવધિજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી પડે ત્યારે તેજ કહેલા ગુરૂલઘુઆદિ સ્વરૂપવાળા પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યોવડે નિષ્ઠા પામે છે-પડી જાય છે. આ ન્યાય પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનમા છે, પણ તે અવશ્ય પડે છેજ એમ નહિ. ૬૨૭.

पट्ठवओ नामावहिनाणस्सारंभओ तयाईए ।
उभयाजोगं पेच्छइ तेयाभासंतरे दव्वं ॥ ६२८ ॥
गुरुलहु तेयासन्नं भासासन्नमगुरुं च पासेज्जा ।
आरंभे जं दिट्ठं दट्ठूणं पडइ तं चेव ॥ ६२९ ॥

પ્રસ્થાપક એટલે અવધિજ્ઞાનનો આરંભક, તે આદિમાં, તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની વચમાંના અને એ ઉભયને અયોગ્ય એવા દ્રવ્ય જુએ છે. તૈજસની સમીપનુ દ્રવ્ય ગુરૂલઘુ અને ભાષાસમીપનુ દ્રવ્ય તે અગુરૂલઘુ છે તેને જુએ તે અવધિ પડવાનુ હોય તો આરંભમાં જે દ્રવ્ય જોયુ હોય તે દ્રવ્ય જોઇને અંતે તે પડી જાય છે. ૬૨૮-૬૨૯.

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યનુ-અને એ ઉભયને અયોગ્યદ્રવ્ય જુએ છે, એમ કહ્યુ છે, તે માટે શિષ્ય પૂછે છે કે—

तेया-भासाजोग्गं किमजोग्गं वा तयंतराले जं ।
ओरालियाइतणुवग्गणाक्कमेणं तयं सज्झं ॥ ६३० ॥

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની અન્તરાલે જે દ્રવ્ય છે, તે તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યને યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે. ?-(કેવુ છે ? અથવા કેવા સ્વરૂપનુ છે ?) પરમાણુ બે પરમાણુના ત્રણ પરમાણુઓના સ્કંધના સમૂહથકી ઔદારિકાદિ શરીરવર્ગણાની પ્રરૂપણા કરવાવડે તે સાધ્ય છે-કહી શકાય એમ છે. ૬૩૦.

ओराल विउव्वा-हार-तेय-भासा-णुपाण-मण-कम्मे ।
अह दव्ववग्गणाणं कमो विवज्जासओ खेत्ते ॥ ६३१ ॥३८२९॥

ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-તૈજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મન અને કાર્મણ, (એઆઠ) વર્ગણામાં અનુક્રમે દ્રવ્યસમૂહ વધારે છે, અને ક્ષેત્રમા (એથી) વિપરીતક્રમ છે. ૬૩૧.

આ નિર્યુક્તિની ગાથા કુચિકર્ણ શેઠના ગોવાળના ઉદાહરણપૂર્વક ભાષ્યકાર મહારાજ વિસ્તારથી સમજાવતા કહે છે કે.

कुतिकण्णगोविसेसोवलक्खणोवम्मओ विणेयाणं ।
दव्वाइवग्गणाहि पोग्गलकायं पयंसेंति ॥ ६३२ ॥

કુચિકર્ણની ગાયોના તફાવતને જાણવાના દૃષ્ટાન્તથી (તીર્થંકર-ગણધરો) દ્રવ્યાદિ વર્ગણાદિવડે, આદિ શબ્દથકી ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ વર્ગણાવડે, શિષ્યોને સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય પ્રરૂપે છે ૬૩૨.

આ ભરતક્ષેત્રના મગધદેશમા ઘણીજ ગાયોના સ્વામિ કુચિકર્ણનામનો ગૃહપતિ હતો, તે ગૃહપતિ પોતાને ઘણી ગાયો હોવાથી તેના હજાર-દસહજાર આદિ સખ્યાના ટોળા કરીને તે દરેક ટોળાને ભિન્ન ભિન્નપણે પાલન કરવાને તેણે ઘણા ગોવાળો નિર્માણ કર્યા. તે ગોવાળો જ્યારે એ બધી ગાયો પરસ્પર મળી જાય ત્યારે પોતપોતાની ગાયો નહિ ઓળખવાથી માહોમાહે ટટા કરવા લાગ્યા, તેઓને તેપ્રમાણે અન્યોઅન્ય કલહ કરતા જાણીને કુચિકર્ણે તેઓનો કલહ દૂર કરવાને એ ગાયોમાંથી શ્વેત કાળી-રાતી-કાબરી વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન વર્ણની ગાયોના ટોળાં કરીને દરેક ગોવાળને સોપ્યાં.

એજપ્રમાણે સજાતીય પુદ્ગળ પરમાણુના સમુદાય રૂપ વર્ગણાની વ્યવસ્થા છે. ઉપર કહેલા દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય પણ સમજાવે છે. ગાયોના સમૂહના સ્વામિતુલ્ય તીર્થંકર, ગોવાળ સમાન પોતાના શિષ્યો, ગાયોના સમૂહ તુલ્ય પુદ્ગલાસ્તિકાય જાણવો, તે સારી રીતે સમજાય તેટલામાટે પરમાણુ આદિ વર્ગણાના વિભાગે પુદ્ગલ વર્ગણાનુ સ્વરૂપ તેમણે કહ્યુ છે. ૬૩૨.

હવે એજ વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ સવિસ્તર કહે છે.

एगा परमाणूणं एगुत्तरवड्ढिया तओ कमसो ।
सखेज्जपएसाणं संखेज्जा वग्गणा होंति ॥ ६३३ ॥
तत्तो संखाईआ सखातीतप्पएसमाणाणं ।
तत्तो पुणो अणंताणंतपएसाण गंतूणं ॥ ६३४ ॥
ओरालियस्स गहणप्पाओग्गा वग्गणा अणताओ ।
अग्गहणप्पाओग्गा तस्सेव तओ अणंताओ ॥ ६३५ ॥

એકેક પરમાણુઓની એક વર્ગણા, તે પછી અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સખ્યાતા પ્રદેશો સુધીની સખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, પછી પણ તેવી રીતિએ અસખ્યાત પ્રદેશોની અસખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, પુન. અનન્તાનન્ત પ્રદેશોની અનતી વર્ગણા ઉલ્લઘીને ઔ-

દારિક શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે, અને તે પછી તેનેજ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ તેજ જાતની અનન્તી છે ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫.

સજાતીય વસ્તુઓનો સમુદાય તે વર્ગણા કહેવાય છે, સમુદાય, સમૂહ, વર્ગ, રાશિ, એ બધા એના પર્યાય જુદા જુદા નામો છે. તેથી કરીને અહી સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશમાં રહેલા એકેક છુટા પરમાણુઓનો સમુદાય, તે એક વર્ગણા છે તે પછી સમસ્ત લોકાકાશપ્રદેશ-વર્તિ બે પ્રદેશવાલા સ્કંધોનો સમુદાય, તે બીજી વર્ગણા. એજ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની ત્રીજી વર્ગણા. ચાર પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની ચોથી વર્ગણા. પાંચ પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની પાચમી વર્ગણા. છ પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની છઠ્ઠી વર્ગણા. એ રીતે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ છેક સંખ્યાત્ પ્રદેશી સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોની અસંખ્યાતી વર્ગણા અને તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધોની અનન્તી વર્ગણાઓ તો ઔદારિક શરીરને નહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. એ ઔદારિક શરીરને નહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વર્ગણાઓ અતિક્રમીને, એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ તથાવિધ વિશિષ્ટપરિણામથી પરિણત એવી અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધોની અનન્તી વર્ગણાઓ ઔદારિક શરીરને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. એટલે ઔદારિક શરીર ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય છે. તે પછી એ ગ્રહણ યોગ્ય અનંતી વર્ગણા અતિક્રમીને, એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી પુન ઔદારિક શરીરને અયોગ્ય એવી અનન્તી વર્ગણાઓ છે.

આ વર્ગણાઓ ઘણા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય છે. તેમજ વૈક્રિયની અપેક્ષાએ થોડા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. માત્ર એ વર્ગણાઓ ઔદારિક શરીર યોગ્ય વર્ગણાઓની સમીપે હોવાથી તેના જેવી જણાય છે, તે કારણથી એ ઔદારિકને અગ્રહણ યોગ્ય કહેવાય છે. ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫.

હવે કાર્મણ પર્યન્તની બાકીની વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે.

एवमजोग्गा जोग्गा पुणो अजोग्गा य वग्गणाणंता ।
वेउव्वियाइयाणं नेयं तिविगप्पमेक्केक्कं ॥ ६३६ ॥

એ પ્રમાણે અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુન અયોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. વૈક્રય આદિ (વૈક્રય-આહારક-તૈજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મન-અને કાર્મણ) વર્ગણાઓના દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો જાણવા. ૬૩૬.

પુન ઔદારિક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વૈક્રિય શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય છે કેમકે તે તેની અપેક્ષાએ અલ્પ દ્રવ્યથી બનેલી અને સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી તેને ગ્રહણ યોગ્ય નથી. તેમજ એ વર્ગણાઓ બહુ દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. કેવળ વૈક્રિય શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની સમીપે હોવાથી તેના જેવી જણાય છે, તેથી તે વૈક્રિય શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજી લેવુ.

એ વૈક્રિયને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વૈક્રિયને લાયક દ્રવ્યથી બનેલી ને તેને લાયક તથાવિધ સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એ-

કેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી તેનાથી ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી ને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી (ઉત્તર વર્ગણાની અપેક્ષાએ) અલ્પ દ્રવ્યથી બનેલી સ્થુલ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી આહારકને લાયક ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી તથાવિધ વધારે સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અતિ ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે.

એ પ્રમાણે તૈજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મન અને કાર્મણ વર્ગણાઓને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી દરેક વર્ગણાની અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુન અયોગ્ય એવા ત્રણ ત્રણ ભેદવાળી અનન્તી વર્ગણાઓ સમજી લેવી. ૬૩૬.

એ દરેક વર્ગણાના ત્રણ ત્રણ ભેદ શાથી જણાય છે? તે માટે કહે છે કે-

एक्केक्कस्साईए पज्जंतम्मि य हवंतऽजोग्गाइं ।
उभयाजोग्गाइं जओ तेया-भासंतरे पढइ ॥ ६३७ ॥

એકેક વર્ગણાની આદિ ને અન્તમાં અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે, કેમકે તૈજસ અને ભાષાની મધ્યે અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેથી ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે. ૬૩૭.

ઔદારિક-વૈક્રિય વિગેરે દરેક વર્ગણાની આદિમાં અને અન્તમાં અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે. કારણકે ૬૨૭મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ તૈજસ અને ભાષા દ્રવ્યની મધ્યના દ્રવ્ય એ ઉભયને અયોગ્ય છે, એમ કહ્યુ છે, તે ઉપરથી જેમ તૈજસના અન્તે અયોગ્ય દ્રવ્યો કહે છે તેમ તે શરીરાદિ ને ઔદારિકાદિ સર્વ વર્ગણાના અન્તે તે અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે, અને જેમ ભાષા વર્ગણાની આદિમાં તેને અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેમ ઔદારિકાદિ વર્ગણાની આદિમાં પણ તે ઔદારિક શરીરાદિને અયોગ્ય દ્રવ્યો કહેવાય છે. તથા ઉભયની મધ્યવર્તિ દ્રવ્યો સર્વ વર્ગણાઓમાં ઉભયને અયોગ્યપણુ સમાન છતા પણ જે જેની પાસે હોય તે તેના જેવી જણાય છે, તે કારણથી તે તે વર્ગણાના અયોગ્યપણાનો વ્યવહાર કરાય છે. એમ પહેલાજ કહ્યુ છે. આ પ્રમાણે દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો થાય છે ૬૩૭.

હવે કાર્મણ વર્ગણાની ઉપર બીજી વર્ગણાઓ છે કે નહિ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

कम्मोवरिं धुवेयर-सुण्णेयरवग्गणा अणंताओ ।
चउधुवणंतरतणुवग्गणा य मीसो अह अचित्तो ॥ ६३८ ॥३९४०॥

કર્મવર્ગણા ઉપર ધ્રુવ-અધ્રુવ-શૂન્ય અને અશૂન્ય વર્ગણાઓ અનન્તી છે. તે પછી ચાર ધ્રુવાનન્તર અને ચાર શરીરવર્ગણા છે, તેમજ (તે ઉપર) મિશ્રવર્ગણા અને અચિત્ત મહાસ્કંધ છે. ૬૩૮

એ નિર્યુક્તિની ગાથા છે, તેના અર્થને ભાષ્યકાર મહારાજ સવિસ્તર કહે છે.

निच्चं होंति धुवाओ इयरा लोए न होंतिवि कयाई ।
एगुत्तरवुड्ढीए कयाइ सुण्णंतराओऽवि ॥ ६३९ ॥

जाओ हवंति ताओ सुण्णंतरवग्गणत्ति भण्णंति ।
निययं निरंतराओ होंति असुण्णंतराउ त्ति ॥ ६४० ॥

ધ્રુવવર્ગણાઓ નિત્ય હોય છે અને અધ્રુવવર્ગણાઓ લોકમાં કદિ નથી પણ હોતી. તથા એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ પણ કદાચિત્ હોય છે. એવી રીતે આંતરાની શૂન્યતાવાળી જે હોય છે તે શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ કહેવાય છે, અને જે અન્તર રહિત હોય છે તે અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ છે. ૬૩૯-૬૪૦

કાર્મણ શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પરમાણુએ વધતી અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી અનન્ત સ્કંધાત્મક પહેલી ધ્રુવવર્ગણા છે. તે પછી એકેક પરમાણુની વૃદ્ધિએ વધતા અનન્તા સ્કંધોથી બનેલી ધ્રુવવર્ગણાઓ પણ અનન્તી છે. ધ્રુવ એટલે બધા લોકના ભાગમાં વ્યાપ્ત હોવાથી જે સર્વકાળ અવસ્થાયિ-નિત્ય છે, તેને ધ્રુવ વર્ગણા કહે છે. આ વર્ગણાઓને ધ્રુવ કહેવાથી આની પહેલાની ઔદારિકથી કાર્મણપર્યન્તની બધીએ વર્ગણાઓ ધ્રુવ સમજવી, કેમકે એ વર્ગણાઓ પણ હમ્મેશા લોકમા વિદ્યમાન છે. હમણાં ઉપર કહેલી ધ્રુવવર્ગણાઓ અને હવે પછી કહેવાશે તે અધ્રુવ આદિ સર્વ વર્ગણાઓ અગ્રહણ યોગ્ય છે, કેમકે એ બધી અતિ ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી કોઈ પણ જીવે ઔદારિકાદિભાવે કદિ પણ ગ્રહણ કરી નથી.

એ ધ્રુવ વર્ગણા ઉપર એકેક પ્રદેશે વધતી અનન્તી અધ્રુવ વર્ગણાઓ છે. એ અધ્રુવ વર્ગણાઓ તથાવિધ પુદ્ગળ પરિણામની વિચિત્રતાથી કદિ લોકમાં નથી પણ હોતી, એજ કારણથી તે અધ્રુવ કહેવાય છે. તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અનન્તી શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ હોય છે, એ વર્ગણાઓ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી હમ્મેશાં હોય છે. પરન્તુ કોઇ વખત એ વર્ગણાઓમા વચ્ચે વચ્ચે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ તુટી પણ જાય છે, નિરન્તર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી નથી હોતી, એ કારણથી તેને શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ કહેવાય છે. એ પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ છે. એ વર્ગણાઓ લોકમા નિરન્તર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી હોય છે, એમા વચ્ચે કદિ પણ વૃદ્ધિ તૂટતી નથી. તેથી તેને અશૂન્યાન્તર વર્ગણા કહેવાય છે. ૬૩૯-૬૪૦

धुवणंतराइ चत्तारि जं धुवाइं अणतराइं च ।
भेयपरिणामओ जा सरीरजोग्गत्तणाभिमुहा ॥ ६४१ ॥

खंधदुगदेहजोग्गत्तणेण वा देहवग्गणाउ त्ति ।
सुहुमो दरगयबायरपरिणामो मीसयक्खंधो ॥ ६४२ ॥

જે સર્વકાળ ભાવિની અને એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ ચાર છે અને જે ભેદ પરિણામથી શરીરની યોગ્યતાની સન્મુખ હોય, અથવા બે સ્કંધના શરીરની યોગ્યતાથી જે હોય તે શરીર વર્ગણા કહેવાય છે, સૂક્ષ્મ અને ઇષત્ ગત બાદર પરિણામ તે મિશ્રસ્કંધ કહેવાય છે. ૬૪૧-૬૪૨

ઉપરોક્ત અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓની ઉપર ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ ચાર છે. જે સર્વકાળ ભાવિની અને નિરન્તર એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી વર્ગણા હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ છે. પ્રથમ ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ અનન્તી છે, એજ પ્રમાણે બીજી-ત્રીજી-ને ચોથી ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ

પણ અનન્તી છે. ધ્રુવવર્ગણાઓ જોકે પહેલા કહી છે, પરન્તુ તેનાથી આ વર્ગણાઓ ભિન્ન છે, કારણકે તે કરતાં આ અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી અને ઘણાં દ્રવ્યોથી બનેલી છે. તેથી ભિન્ન કહી છે.

શિષ્ય —ભલે એમ હોય; પરન્તુ જો એ કેવળ એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી છે, તો એમાં ચાર ભેદ કરવાનુ શુ કારણ છે ?

ગુરૂ —એ ચાર વર્ગણાઓમાજ નિરન્તર એકોત્તર વૃદ્ધિ હોય છે, અને અન્તરાલમાં તે વૃદ્ધિ ત્રુટી જાય છે ત્યારેજ જુદી વર્ગણાનો આરંભ થાય છે, અથવા વૃદ્ધિ ન ત્રુટે તો પણ કંઇક વર્ણાદિ પરિણામની વિચિત્રતા તે ભેદના આરંભમાં કારણ છે, એમ અમારૂ માનવુ છે, પછી તો બહુશ્રુત જાણે. એજ પ્રમાણે આગલ કહેવાસે તેવી શરીર વર્ગણામાં પણ સમજવુ.

ઉપર કહેલી ચાર ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાની ઉપર દરેકને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિયુક્ત અનન્ત વર્ગણાત્મક ચાર તનુ (શરીર) વર્ગણા છે. આ વર્ગણાઓ ભેદ અને અભેદના પરિણામથી ઔદારિકાદિ શરીરોની યોગ્યતાની સન્મુખ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે. અથવા આગળ કહેવાશે તેવા મિશ્ર સ્કંધ અને અચિત્ત સ્કંધની મૂર્તિની યોગ્યતાને સન્મુખ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે. તથા અનન્તાનન્ત પરમાણુથી બનેલ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો અને કંઇક બાદર પરિણામ સન્મુખ થએલ સ્કંધ તે મિશ્ર સ્કંધ કહેવાય છે. ૬૪૧-૬૪૨.

હવે અચિત્ત મહાસ્કંધનુ સ્વરૂપ કહે છે.

जइणसमुग्घायगईए चउहि समएहिं पूरणं कुणइ ।
लोगस्स तेहिं चेव य संहरणं तस्स पडिलोमं ॥ ६४३ ॥

જૈન સમુદ્ઘાતની ગતિથી ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે, અને તેજ પ્રમાણે ચાર સમયે (એ અચિત્ત મહા સ્કંધનુ) પ્રતિલોમ રીતે સંહરણ થાય છે. ૬૪૩.

જૈન કેવળી સમુદ્ઘાતની રીતિએ (પહેલે સમયે દંડ, બીજે સમયે કપાટ, ત્રીજે સમયે મંથાન અને ચોથા સમયે તેના આન્તર પૂરીને સમગ્ર લોક પૂર્ણ કરે.) વિસ્રસા પરિણામ વશાત્ ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે-વ્યાપ્ત થાય, તે અચિત્ત મહા સ્કંધ કહેવાય છે. એ અચિત્ત મહાસ્કંધનુ સંહરણ પણ પ્રતીલોમપણે પછીના ચાર સમયે થાય છે. એ પ્રમાણે એ અચિત્ત મહા સ્કંધમા આઠ સમય લાગે છે. ૬૪૩.

શિષ્ય - અહી પુદ્ગલાનો વિચાર ચાલે છે, તેમા પુદ્ગળ મહા સ્કંધ એ અચેતનજ છે, તેને અચિત્તપણાનુ વિશેષણ આપવાથી શુ લાભ છે ? કારણકે એમાં કાંઈ એથી ભિન્ન પાડવા યોગ્ય નથી.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનાર્થે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

जइणसुग्घायसचित्तकम्मपोग्गलमयं महाखंधं ।
पइ तस्समाणुभावो होइ अचित्तो महाखंधो ॥ ६४४ ॥

જૈન સમુદ્ઘાતમા સચિત્ત કર્મ પુદ્ગળમય મહા સ્કંધ હોય છે, તેની સમાન અનુભાવ-આદિવાળો અચિત્ત મહા સ્કંધ હોય છે, (તેથી તેનાથી જુદો પાડવા અચિત્તપણાનુ વિશેષણ આપ્યુ છે.) ૬૪૪.

અનન્તાનન્ત પરમાણુ પુદ્ગળ સમૂહથી બનેલા સ્કંધનું સ્વરૂપ કહેવાનો અહીં અવસર છે, તેમાં જો "મહા સ્કંધ" એટલુંજ માત્ર કહ્યું હોય, તો કેવળી સમુદ્ઘાતમાં જીવાધિષ્ઠિત અનન્તાનન્ત કર્મ પુદ્ગળમય સ્કંધ થાય છે, તેનું પણ ગ્રહણ થાય- કારણકે પ્રસ્તુત મહા સ્કંધના ક્ષેત્ર-કાળ-અને અનુભાવ, કેવળી સમુદ્ઘાતમાં થતા કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધની સમાન છે. જેમકે-બન્ને મહાસ્કંધો ચોથા સમયે સંપૂર્ણ લોક પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વ્યાપે છે, આઠ સમય પર્યન્ત રહે છે, તથા પાંચ વર્ણ બે ગન્ધ-પાંચ રસને ચાર સ્પર્શ એ સોળ ગુણરૂપ અનુભાવ પણ બન્નેમાં સમાન છે. આ પ્રમાણે "મહાસ્કંધ" એટલુંજ કહેવાથી ક્ષેત્ર-કાળ અને અનુભાવની સમાનતાએ કેવળી સમુદ્ઘાત ગત કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધ પણ પ્રસ્તુત મહાસ્કંધની સાથે ગ્રહણ થાય, અને અહીં એ કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધનું પ્રયોજન નથી. આ કારણથી અચિત્તપણાના વિશેષણ વડે તેને જુદો કરાય છે, કેમકે એ સમુદ્ઘાત ગત કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધ જીવાધિષ્ઠિત હોવાથી સચેતન છે. ૬૪૪.

આ સંબંધમાં બીજા કેટલાંક મત છે, તે મત બતાવીને તેનું નિવારણ કરતા ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

सव्वुक्कोसपएसो एसो केई, न चायमेगंतो ।
उक्कोसपएसो जमवगाहठिइओ चउट्ठाणो ॥ ६४५ ॥

अट्ठप्फासो य जओ भणिओ, एसो य जं चउप्फासो ।
अण्णेऽवि तओ पोग्गलभेया संतित्ति सद्धेय ॥ ६४६ ॥

સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ તે અચિત્ત મહાસ્કંધ છે, એમ કેટલાએક કહે છે. (એઓનું એ કહેવું સત્ય નથી,) કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ અવગાહના અવગાહના અને સ્થિતિવડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વળી પ્રજ્ઞાપનામાં આઠ સ્પર્શવાળો ઉત્કૃષ્ટ તે મહાસ્કંધ કહ્યો છે અને આ અચિત્તમહાસ્કંધ તો ચાર સ્પર્શવાળો છે, તેથી આના શિવાય બીજા પણ પુદ્ગળ વિશેષો છે, એમ માનવું. ૬૪૫-૬૪૬

આ પ્રસ્તુત અચિત્ત મહાસ્કંધ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશોથી બનેલો છે, કારણકે ઔદારિકાદિ સર્વ વર્ગણાઓ કહ્યા પછી છેવટે આ મહાસ્કંધ કહ્યો છે, તેથી જણાય છે કે આજ મહાસ્કંધ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો છે, તે સિવાય બીજા કોઇ તેટલા કે વધારે પ્રદેશવાળા સ્કંધો નથી, આ ઉપરાંત બીજા પુદ્ગળ વિશેષોની કથાજ બંધ થાય છે. આ પ્રમાણે કેટલાએકનું માનવું છે.

ઉપર મુજબ તેઓનું માનવું સત્ય નથી, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની જેવા બીજા જે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશી સ્કંધો તે તેની અપેક્ષાએ પ્રજ્ઞાપનામાં ચતુઃસ્થાનપતિત કહેલ છે. પ્રજ્ઞાપનામાં કહ્યું છે કે—"હે ભગવન્ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા સ્કંધોના કેટલા પર્યવો કહ્યા છે. ? ગૌતમ અનન્તા કહ્યા છે, ભગવન્ શા માટે એમ કહેવાય છે. ? ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ બીજા ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો (એકેક દ્રવ્ય હોવાથી) એની સાથે દ્રવ્યાર્થ પણે સમાન છે, પ્રદેશાર્થપણે સમાન છે, અને અવગાહનાર્થપણે ચતુઃસ્થાન પતિત છે, જેમ કે અસંખ્યેય ભાગહીન, સંખ્યેય ભાગહીન, સંખ્યેય ગુણહીન, અસંખ્યેય ગુણહીન, અસંખ્યેય ભાગઅધિક, સંખ્યેય ભાગ અધિક, સંખ્યેય ગુણ અધિક. અસંખ્યેય ગુણ અધિક. એજ પ્રમાણે સ્થિતિવડે પણ ચતુઃસ્થાન પતિત છે" અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ તો બીજા

અચિત્ત મહાસ્કંધની સાથે અવગાહના અને સ્થિતિવડે સમાનજ છે' આ ઉપરથી જણાય છે કે આ સિવાય બીજા પણ કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો પ્રજ્ઞાપનામા માનેલા છે.

વળી પ્રજ્ઞાપનામા ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ આઠ સ્પર્શવાળો કહ્યો છે, અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ ચાર સ્પર્શવાળા માન્યો છે, તેથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધોના ભેદની સિદ્ધિવડે પૂર્વોક્ત વર્ગણા મિશ્રને અચિત્ત મહાસ્કંધો સિવાય બીજા પણ કેટલાક પુદ્‌ગળ વિશેષો ગ્રહણ કર્યા વિનાના છે એમ માનવુ, આટલાથીજ સર્વ પુદ્‌ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરેલ છે એમ ન સમજવુ. ૬૪૫-૬૪૬.

એ પ્રમાણે ૬૩૧મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ દ્રવ્ય વર્ગણાઓ કહી. હવે ક્ષેત્રાદિ વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે.

एगपएसोगाढाण वग्गणेगा पएसवुड्ढीए ।
सखेज्जोगाढाणं संखेज्जा वग्गणा तत्तो ॥ ६४७ ॥
तत्तो संखाईयाऽसंखाईतीतप्पएसमाणाणं ।
गंतुमसंखेज्जाओ जोग्गाओ कम्मुणो भणिया ॥ ६४८ ॥
तत्तो संखाईया तस्सेव पुणो हवंतिऽजोग्गाओ ।
माणसदव्वाईणवि एवं तिविगप्पमेक्केक्कं ॥ ६४९ ॥

એક પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની એક વર્ગણા, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાત-પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની સંખ્યેય વર્ગણા, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણા (એ વર્ગણા અતિક્રમીને) તે પછી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની કર્મગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ કહી છે. તે પછી તેનેજ અગ્રહણ યોગ્ય અસંખ્યાત વર્ગણાઓ છે. એજ પ્રમાણે મનોદ્રવ્યાદિ દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ જાણવા. ૬૪૭-૬૪૮-૬૪૯.

ક્ષેત્રવર્ગણાનો ક્રમ દ્રવ્યવર્ગણાથી વિપરીત જાણવો, એટલે કે એકેક પરમાણુ અને દ્વયણુકાદિથી માડીને અનન્તાણુ પર્યન્તના સ્કંધો, જે એક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહ્યા હોય, તે સર્વની એક વર્ગણા. દ્વયણુકાદિથી અનન્તાણુ પર્યન્તના બે પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા સ્કંધોની બીજી વર્ગણા. ત્ર્યણુકાદિથી અનન્તાણુ પર્યન્તના ત્રણ પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની ત્રીજી વર્ગણા. એ પ્રમાણે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગણા. અને અસંખ્યેય પ્રદેશમા અવગાહી રહેલા સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણા છે. એ વર્ગણાઓ અતિક્રમીને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણાઓ કર્મને ગ્રહણયોગ્ય તીર્થંકર ભગવાને કહેલી છે તે પછી થોડા પરમાણુઓથી બનેલી, સ્થૂલ પરિણામ વાળી અને બહુ આકાશ પ્રદેશને અવગાહી રહેલી એકેક આકાશ પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી કર્મને અગ્રહણ યોગ્ય અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે. તદનન્તર એજ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશાવગાહની વૃદ્ધિએ વધતી મનને અગ્રહણ યોગ્ય પણ અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે. એટલીજ વર્ગણાઓ પાછી તેને ગ્રહણ યોગ્ય છે અને એટલીજ પુનઃ મનને અગ્રહણ યોગ્ય છે. એજ પ્રમાણે શ્વાસોચ્છ્‌વાસ-ભાષા તૈજસ-આહારક-વૈક્રિય-અને ઔદારિક વર્ગણાઓના અગ્રહણ યોગ્ય-ગ્રહણ યોગ્ય, અને અગ્રહણ યોગ્ય એવા દરેકના ત્રણ ભેદ (દ્રવ્ય વર્ગણાઓથી વિપરીત પણે) ક્ષેત્રથી જાણવા.

ધ્રવાદિ દરેક વર્ગણાઓના સ્કંધો પણ અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ પ્રમાણ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાહી રહ્યા છે એમ જાણવુ. પરન્તુ તેનો વિચાર અહીં નથી કર્યો, કારણકે શરીરાદિમાં એ અનુપયોગી હોવાથી જીવોએ તે વર્ગણાઓને કદિપણ ગ્રહણ કરી નથી. અથવા કર્મને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓમા તેનો અન્તર્ભાવ સમજવો. અને દ્રવ્યવર્ગણાના અધિકારમા ધ્રવાદિ વર્ગણાઓનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે, તે કેવળ તેનુ સ્વરૂપ જાણવા માટેજ કર્યો છે. કાળ અને ભાવ વર્ગણાઓ અનુક્રમે સમયાદિ સ્થિતિ તથા વર્ણાદિ માત્ર અંગીકાર કરીને સામાન્યથી કહેવાશે. આથી તે વડે પણ સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે એમ સમજવુ. એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર વર્ગણા કહી. ૬૪૭-૬૪૮-૬૪૯.

હવે કાળવર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે.

एगा समयठिईणं संखेज्जा संखसमयठिइयाणं ।
होंति असंखेज्जाओ तओ असंखेज्जसमयाणं ॥ ६५० ॥

એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુઆદિની એકવર્ગણા, સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતી વર્ગણા અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે. ૬૫૦

અમુક વિવક્ષિત પરિણામથી સામાન્યપણે જે પરમાણુઓ અથવા સ્કંધો એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય, તે સર્વની એક વર્ગણા જાણવી. એજ પ્રમાણે એકેક સમયની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતી વર્ગણાઓ છે, અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે, આ રીતે આ વર્ગણાઓથી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે એક સમયની સ્થિતિથી માંડીને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિ ઉપરાત પુદ્ગળોની સ્થિતિજ નથી. ૬૫૦

હવે ભાવવર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે.

एगा एगगुणाणं एगुत्तरवुड्ढिया तओ कमसो ।
सखेज्जगुणाण तओ सखेज्जा वग्गणा होंति ॥ ६५१ ॥
संखाईयगुणाणं संखाईया य वग्गणा तत्तो ।
होंति अणंतगुणाणं दव्वाणं वग्गणाऽणंता ॥ ६५२ ॥
वण्ण-रस-गध-फासाण होंति वीसं समासभेएणं ।
गुरुलहु-अगुरुलहूण बायर-सुहुमाण दो वग्गा ॥ ६५३ ॥

એક ગુણવાળા પરમાણુ આદિની એક વર્ગણા, તે પછી અનુક્રમે એકોત્તર ગુણ વૃદ્ધિએ સંખ્યેય ગુણવાળા પરમાણુઆદિની સંખ્યેય વર્ગણાઓ, અસંખ્યેય ગુણવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગણાઓ અને અનન્ત ગુણવાળા પરમાણુઆદિ દ્રવ્યોની અનન્તી વર્ગણાઓ છે. વર્ણ-ગન્ધ-રસ ને સ્પર્શના સંક્ષેપે વીસ ભેદ છે, તેના ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ-પર્યાયના બાદર અને સૂક્ષ્મ એવા બે વર્ગ છે. ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એકગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ અને સ્કંધો જે હોય તે સર્વની એક વર્ગણા, દ્વિગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુઆદિની બીજી વર્ગણા, ત્રિગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ આદિની ત્રીજી વર્ગણા. એ પ્રમાણે એકેક ગુણ વૃદ્ધિએ સંખ્યેયગુણા કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમા-

ણુ આદિની સખ્યાત વર્ગણા, અસખ્યેયગુણા કૃષ્ણવર્ણયુક્ત પરમાણુ આદિની અસખ્યેય વર્ગણા અને અનન્તગુણા કૃષ્ણવર્ણયુક્ત-પરમાણુ આદિની અનન્તી વર્ગણા છે. આજ પ્રમાણે બાકીના લીલો-લાલ પીળો અને સફેદ એ ચાર વર્ણમા, સુરભિ અને દુરભિ એ બે ગન્ધમાં, તીખો-કડવો-કષાયલો-ખાટો અને મીઠો એ પાચ રસમાં, કર્કશ-કોમળ-ભારી હલકો-ઠડો-ઉષ્ણ-ચીકણો-અને લુખો એ આઠ સ્પર્શમા, એમ સર્વ મળી વીસ ભેદોમાં દરેક ભેદની ઉપર મુજબ એક ગુણાની એક, સખ્યેયગુણાની સખ્યેય , અસખ્યેયગુણાની અસખ્યેય અને અનન્તગુણાની અનન્તી વર્ગણા કહેવી. માત્ર એટલુ વિશેષ કે જયાં વર્ણ હોય ત્યાં એકાદિગુણો વર્ણ કહેવો, ગન્ધ હોય ત્યા એકાદિગુણો ગન્ધ કહેવો, રસ હોય ત્યાં એકાદિગુણો રસ કહેવો, અને સ્પર્શ હોય ત્યાં એકાદિ ગુણો સ્પર્શ કહેવો.

તથા ગુરૂલઘુ પર્યાયવાળી સ્થૂલ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની એક વર્ગણા અને અગુરૂ લઘુ પર્યાયવાળી સૂક્ષ્મ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની બીજી વર્ગણા, એમ બેજ વર્ગણા છે. આ પ્રમાણે એ ભાવ વર્ગણાઓથી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે ઉપરોક્ત વર્ણાદિ ભાવ સિવાય અન્યત્ર પુદ્ગળોનો સદ્ભાવ નથી. ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહીને હવે પ્રસ્તુત વિષયનુ સ્મરણ કરી ઉપસહાર કરે છે.

भणियं तेया-भासाविमज्झदव्वावगाहपरिमाणं ।
ओहिन्नाणारभो परिणिट्ठाणं च तं जेसु ॥ ६५४ ॥

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યના દ્રવ્યોનુ અવગાહ પરિમાણ, તથા જે દ્રવ્યોમાં અવધિજ્ઞાનનો આરભ અને પતન થાય છે, તે કહ્યું. ૬૫૪.

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યમા જે તે ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો છે તે દ્રવ્યોનુ અવગાહ પરિમાણ અને ઉપલક્ષણથી અનન્ત પરમાણુ પ્રચિત સ્કધોનુ સ્વરૂપ; તેમજ જે દ્રવ્યોમાં અવધિજ્ઞાનનો આરભ અને પતન થાય છે તે કહ્યું. એટલેકે પૂર્વે ૬૨૭મી ગાથામાં શિષ્યે પૂછયુ હતુ કે તૈજસ અને ભાષાની અન્તરાલે જે અયોગ્ય દ્રવ્ય છે, તેનુ કેવુ સ્વરૂપ છે, અને કેટલા પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે ? શિષ્યના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગુરૂએ ઔદારિકાદિ વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ કહીને આપ્યો ૬૫૪.

ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ દ્રવ્ય પ્રથમ અવધિજ્ઞાની જુએ છે, એમ પહેલાં કહ્યુ છે, તેમાં ગુરૂ લઘુ દ્રવ્યમા આરભાયેલ અને અગુરૂલઘુદ્રવ્યમાં આરભાએલ અવધિજ્ઞાનનુ જે સ્વરૂપ છે તે કહે છે.

गुरुलहुदव्वारद्धो गुरुलहुदव्वाइं पेच्छिउ पच्छा ।
इयराइं कोइ पेच्छइ विसुज्झमाणो कमेणेव ॥ ६५५ ॥
अगुरुलहुसमारद्धो उडढ वडढइ कमेण सो नाहो ।
वडढतो च्चिय कोई पेच्छइ इयराइ सयराहं ॥ ६५६

ગુરૂલઘુદ્રવ્યથી આરભાયલુ (તૈજસ સમીપના દ્રવ્યથી શરૂ થએલુ) અવધિ વધતુ વધતુ નીચેનાં (ઔદારિકાદિ) ગુરૂલઘુદ્રવ્યોને જોઇને, પછીથી વિશુદ્ધ થઇને કોઇક (ભાષાદિ) અગુરૂલઘુદ્રવ્યોને જુએ છે. અને વિશુદ્ધિ નથી પામતો તે ગુરૂલઘુદ્રવ્યોને વીશે કેટલોક કાળ રહીને પછી પડી જાય છે, તથા અગુરૂલઘુદ્રવ્યથી આરભાયલુ

(ભાષાસમીપના દ્રવ્યોથી શરૂ થયેલુ) અવધિ અનુક્રમે ઉપર વધે છે, પણ નીચે નથી વધતુ, (કેમકે ઉપરનાજ અગુરૂલઘુ ભાષાદ્રવ્યો તે જુએ છે.) અને કોઇક અવધિજ્ઞાન તથાવિધવિશુદ્ધિવાળુ થઇને વધતુ (ઔદારિકાદિ) ગુરૂલઘુદ્રવ્યોને પણ એકીસાથે જુએછે. ૬૫૫ ૬૫૬

હવે પછીની ગાથાનો સબંધ કરવાને શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

गुरुलहुमगुरुलहु वा तेया-भामतरेत्ति निद्दिट्ठं
ओरालाईयाणं किं गुरुलहुमगुरुलहुय वा ? ॥ ६५७ ॥

તૈજસ અને ભાષાની અન્તરાલમા ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે, એમ તમે કહ્યું છે. પરન્તુ ઔદારિકાદિદ્રવ્યો કયા ગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે અને કયાં અગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે. ? તે કહો. ૬૫૭.

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે.

ओरालिय-वेउव्विय-आहारग-तेय गुरुलहू दव्वा ।
कम्मग-मण-भासाई एयाइं अगुरुलहुयाइं ॥ ६५८ ॥४०४१ ।

ઔદારિક-વૈક્રય-આહારક-ને તૈજસ (તથા તેના જેવા જણાતા બીજા સ્થૂલદ્રવ્યો) ગુરૂલઘુદ્રવ્યો છે, અને કાર્મણ-મન-ભાષા-ને શ્વાસોચ્છ્વાસ (તથા બીજા પરમાણુ દ્વયણુક અને આકાશ વિગેરે) અગુરૂલઘુદ્રવ્યો છે. ૬૫૮.

એ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની વિચારણાઓ કહે છે.

गुरुयं लहुयं उभयं नोभयमिति वावहारियनयस्स ।
दव्वं लेट्टू दीवो वाऊ वोमं जहासंखं ॥ ६५९ ॥

निच्छयओ सव्वगुरु सव्वलहु वा न विज्जए दव्वं ।
बायरमिह गुरुलहुयं अगुरुलहुं सेसयं सव्वं ॥ ६६० ॥

ઢેફું, દીપક, વાયુ અને આકાશાદિ અનુક્રમે ગુરૂ-લઘુ-ગુરૂલઘુ અને અગુરૂલઘુ દ્રવ્ય છે. એમ વ્યવહારનયનો મત છે, અને નિશ્ચયથી તો સર્વથા ગુરૂ અથવા સર્વથા લઘુ દ્રવ્યજ નથી. (કેવલ) સ્થૂલદ્રવ્ય ગુરૂલઘુ છે અને શેષ સર્વ અગુરૂલઘુ છે. ૬૫૯-૬૬૦.

જે દ્રવ્ય ઉંચે અથવા તિર્છું ફેંક્યુ હોય, પણ સ્વભાવથીજ નીચે પડે છે, તે ઢેફુ આદિ ગુરૂદ્રવ્ય છે, જે સ્વભાવથીજ ઉર્ધ્વગતિ સ્વભાવવાળુ હોય, તે દીપકશિખાદિ લઘુદ્રવ્ય છે, જે ઉંચે અથવા નીચે ગતિ નહિ કરતા કેવળ સ્વભાવથીજ તિર્છિગતિવાળું હોય તે વાયુ આદિ ગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે, અને જે ઉર્ધ્વ-અધો કે તિર્છિગતિમાથી કોઇ પણ ગતિ નહિ કરનાર અથવા એ સર્વ ગતિ કરનાર હોય, તે આકાશ-પરમાણુ આદિ અગુરૂલઘુદ્રવ્ય છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારનયનુ માનવુ છે.

નિશ્ચયનયના મતે તો એકાન્તે ગુરૂસ્વભાવવાળુ કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, કારણકે ઢેફુ વિગેરે ગુરૂસ્વભાવવાળુ છે, તોપણ પરપ્રયોગથી તેની ઉર્ધ્વગતિ જણાય છે, તેમજ એકાન્તે લઘુદ્રવ્ય પણ નથી, કારણકે અતિલઘુસ્વભાવવાળા બાષ્પ વિગેરે પણ હસ્તતાડનાદિવડે અધોગામી જણાય છે. માટે એકાન્તે ગુરૂ અથવા એકાન્તે લઘુ વસ્તુજ નથી. પરન્તુ આ લોકમાં ઔદારિકવર્ગણા વિગેરે અને પૃથ્વી પર્વતાદિ જે કોઈ સ્થૂલ વસ્તુ છે, તે સર્વ

ગુરૂલઘુ દ્રવ્ય છે, અને શેષ-ભાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મનોવર્ગણા વિગેરે તથા પરમાણુ દ્વ્યણુક અને આકાશ વિગેરે સર્વ વસ્તુ અગુરૂલઘુ દ્રવ્ય છે. ૬૫૯-૬૬૦.

અહીં વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે—

जइ गरुयं लहुयं वा न सव्वहा दव्वमत्थि नो कीस ।
उड्ढमहोऽवि य गमणं जीवाणं पोग्गलाणं च ? ॥ ६६१ ॥
उड्ढं लहुकम्माणं भणियं गुरुकम्मगामहोगमणं ।
जीवा य पोग्गलावि य उड्ढा-होगामिणो पाय ॥ ६६२ ॥

જો એકાન્ત લઘુ અથવા ગુરૂ દ્રવ્ય નથી, તો જીવ અને પુદ્ગળોનું ઉર્ધ્વગમન અને અધોગમન શાથી થાય છે? કેમકે લઘુકર્મવાળાનુ ઉર્ધ્વગમન અને ગુરૂકર્મવાળાનુ અધોગમન કહ્યુ છે. જીવ અને પુદ્ગળો પણ પ્રાય ઉર્ધ્વગામી અને અધોગામી છે ૬૬૧-૬૬૨.

વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે જો એકાન્તગુરૂ અથવા એકાન્તલઘુ દ્રવ્ય સર્વથા નથી, તો જીવ અને પુદ્ગળોનું અનુક્રમે ઉર્ધ્વગમન અને અધોગમન શાથી થાય છે? કારણકે લઘુકર્મવાળાજીવોનુ સૌધર્મદેવલોકાદિમાં ઉર્ધ્વગમન, અને ગુરૂકર્મવાળાઓનુ સાતમી પૃથ્વી આદિમાં અધોગમન, સિદ્ધાન્તમાં કહ્યુ છે. અથવા આ પ્રમાણે કહેવાથી શુ? સર્વ સિદ્ધાન્ત જાણનારાઓને પણ આ જાણીતુ છે કે જીવો અને પુદ્ગળો પ્રાય ઉર્ધ્વ લોકાન્તથી અધોલોકાન્ત સુધી જાય છે અને અધોલોકાન્તથી ઉર્ધ્વલોકાન્ત સુધી જાય છે. પ્રાયઃ શબ્દથી શ્રેણિના અનુસારે તિર્છાગમન પણ કરે છે. આ પ્રમાણે જો તેઓમાં ગુરૂતા અને લઘુતા ન હોય, તો તેઓ અધોગમન અને ઉર્ધ્વગમન શાથી કરે? કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે લોહગોલકાદિના અધોગમનમા ગુરૂતા કારણ છે, દીપકલિકાદિના ઉર્ધ્વગમનમાં લઘુતા કારણ છે, વાયુ આદિના તિર્છાગમનમાં ગુરૂલઘુપણુ કારણ છે, અને આકાશાદિના અવસ્થાનમાં અગુરૂલઘુતા કારણ છે, કેમકે આનતાદિ દેવવિમાન વિગેરે આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે. આમ હોવાથી તારે પણ ગુરૂ આદિ ચાર પ્રકારે વસ્તુ અમારી પેઠે માનવી જોઇએ ૬૬૧-૬૬૨.

ઉપરોક્ત વ્યવહારવાદીને નિશ્ચયવાદી ઉત્તર આપે છે.

अन्न चिय गुरुलहुया अन्नो दव्वाण विरियपरिणामो ।
अन्नो गइपरिणामो नावस्स गुरुलहुनिमित्तो ॥ ६६३ ॥

દ્રવ્યોની ગુરૂતા અને લઘુતા કઇ અન્યજ છે, અને વીર્ય પરિણામ પણ અન્યજ છે, તેમજ તેમનો ગતિપરિણામ પણ અન્યજ છે. ગુરૂતા અને લઘુતા અવશ્ય નિમિત્ત નથી. ૬૬૩. કારણકે—

परमलहूणमणूणं जं गमगमणोऽवि तत्थ को हेऊ ? ।
उड्ढं धूमाईणं धूलयराणंपि किं कज्जं ? ॥ ६६४ ॥
किं व विमाणाईणं नाहोगमणं महागुरूणंपि ।
तणुयरदेहो देवो इक्खुवइ व किं महासेलं ? ॥ ६६५ ॥

અતિશય લઘુ પરમાણુઓનું જે અધોગમન થાય છે, તેમાં શો હેતુ છે? અને અતિશય સ્થૂલ ધૂમાદિનુ ઉર્ધ્વગમન થાય છે તેમાં શુ પ્રયોજન છે? અથવા અતિશય

ભારી વિમાનાદિનુ અધોગમન કેમ નથી ? અને અતિસૂક્ષ્મ દેહવાળો દેવ મોટા પર્વતને કેમ ઉપાડી શકે છે ? ૬૬૪-૬૬૫.

અતિલઘુ પરમાણુઓની નીચેના ભાગમાં ગતિ થાય છે, એમાં અધોગતિ પરિણામની વિશેષતા વિના બીજો કયો હેતુ છે ? કોઈજ નહિ. તથા અતિશય સ્થૂલ ધૂમ્રાદિનુ જે ઉર્ધ્વગમન થાય છે, તેમા પણ ઉર્ધ્વગતિપરિણામની વિશેષતા સિવાય બીજુ કયુ કારણ છે ? કોઈપણ નહિ. આ પ્રમાણે પ્રબળ અધોગતિના પરિણામે પરમાણુ ગત લઘુતા અતિક્રમી અને પ્રબળ ઉર્ધ્વગતિના પરિણામે ધુમ્રાદિ ગત ગુરૂતા અતિક્રમી છે.

આ રીતે ગતિપરિણામથી ગુરૂતા અને લઘુતાનો અતિક્રમ કહ્યો, હવે પ્રબળ સ્થિતિ પરિણામવડે પણ ગુરૂતાનો અતિક્રમ બતાવે છે. જો અધોગમનમા ગુરૂતા કારણ છે એમ માનીએ, તો આનતાદિ દેવલોકના વિમાનો, સિદ્ધશિલા વિગેરે અતિગુરૂ પદાર્થોનુ અધોગમન કેમ નથી થતુ. ? તેમાં પણ પ્રબળ સ્થિતિપરિણામજ તેમની ગુરૂતા અતિક્રમીને સ્થિરતા કરે છે. વળી અતિ નાના શરીરવાળો મહાવીર્યવાન્ દેવ મોટા પર્વતને ઉપાડી ઉચે કેમ ફેકે છે ? જો ગુરૂતા અધોગતિઆદિનુ કારણ હોય, તો તે પર્વત પોતાની ગુરૂતાથી મહાવીર્યવાળા દેવને દબાવી નીચેજ ચાલ્યો જાય. માટે ઉર્ધ્વગતિ અને અધોગતિમાં ગુરૂતા કે લઘુતા કંઈ કારણ નથી. ૬૬૪-૬૬૫.

જો એમ કહેવામાં આવે કે-

अह तस्स वीरियं तं तो नाहोगमणकारणं गुरुया ।
उड्ढगइकारणं वा लहुया एगतओ जुत्ता ॥ ६६६ ॥

તે દેવને અતિશય વીર્ય (શક્તિ) છે, જેથી મોટા પર્વતને તે ઉપાડે છે. તો એકાન્તે અધોગતિનુ કારણ ગુરૂતા અને ઉર્ધ્વગતિનુ કારણ લઘુતા છે, એમ કહેવુ યુક્ત નથી. ૬૬૬.

विरियं गुरु-लहुयाणं जहाधिय गइविवज्जयं कुणइ ।
तह गइ-ठिइपरिणामो गुरु-लहुयाओ विलघेइ ॥ ६६७ ॥

જેમ અધિકવીર્ય ભારી-હળવા પદાર્થની ગતિ વિપર્યય કરે છે, તેમ અધિકગતિ અને સ્થિતિનો પરિણામ પણ ગુરૂતા અને લઘુતાને ઉલ્લઘે છે. ૬૬૭.

ઉપરોક્ત ન્યાયે જેમ દેવ વિગેરેનુ અધિકવીર્ય ગુરૂ-લઘુવસ્તુઓની ગતિ વિપરીત કરે છે, તેમ ગતિ અને સ્થિતિનો અધિકપરિણામ પણ પૂર્વોક્તન્યાયે વસ્તુની ગુરૂતા અને લઘુતા અતિક્રમે છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ ભારી પર્વતમા દેવવીર્યથી ગતિનો વિપર્યય બતાવ્યો, તેમ હસ્ત તાડિત લઘુ બાષ્પાદિમા પણ દેવદત્તાદિના વીર્યથી ગતિવિપર્યય બતાવ્યો. આ ઉપરથી અધોગતિઆદિનુ ગુરૂતા વિગેરે એકાન્ત કારણ નથી, પણ દેવાદિનુ વીર્ય અને પ્રબળ ગતિ-સ્થિતિનો પરિણામ પણ તેનુ કારણ છે, તો પછી અધોગતિઆદિની સિદ્ધિ માટે ગુરૂતા વિગેરે ચાર વસ્તુઓ માનવાથી શુ પ્રયોજન છે. ? માત્ર એમજ કહેવુ યુક્તિસગત છે કે સ્થૂલવસ્તુ ગુરૂલઘુ છે અને બાકીની સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત સર્વ વસ્તુઓ અગુરૂલઘુ છે. ૬૬૭.

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સબધ કરવાને કહે છે કે-

भणिओ खेत्त-द्धाण सुद्धाण चिय परोप्परनिबंधो ।
इह ताणं चिय भण्णइ दव्वेण समं निबंधोऽयं ॥ ६६८ ॥

(૬૦૮ મી ગાથામાં) કહ્યા મુજબ (દ્રવ્યરહિત) શુદ્ધ ક્ષેત્ર અને કાળનો પરસ્પર સંબંધ કહ્યો, હવે તેમનોજ દ્રવ્ય સાથે સબંધ કહીશુ. ૬૬૮.

संखेज्ज मणोदव्वे भागो लोग-पलियस्स बोद्धव्वो ।

संखेज्ज कम्मदव्वे लोए थोवूणयं पलियं ॥ ६६९ ॥४१॥॥४२॥

મનોવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી પલ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગને અને ક્ષેત્રથી લોકના સંખ્યાતમા ભાગને જુએ છે. કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિ લોકના સંખ્યાતમા ભાગોને અને પલ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગોને જુએ છે, તથા સંપૂર્ણ લોક જોનાર અવધિ પલ્યોપમમા કંઇક ન્યૂનકાળ જુએ છે. ૬૬૯.

ઉપરોક્ત ગાથાને સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

लोगपलियाण भागं सखइमं मुणइ जो मणोदव्वे ।
सखेज्जे पुण भाए पासइ जो कम्मुणो जोग्गे ॥ ६७० ॥

सयलं लोयं पास पासइ पल्लोवम स देसूणं ।
सुद्धाण किमत्थाणे गहणमिहं खेत्त-कालाणं ? ॥ ६७१ ॥
कम्मद्दव्वमईओ पेच्छइ दुगमेत्तियंति जं भणियं ।
उवरिंपि तओ कमसो साहेज्जा तयणुमाणेणं ॥ ६७२ ॥

જે અવધિ મનોદ્રવ્ય જાણે છે, તે લોકનો અને પલ્યોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ જાણે છે. જે કર્મયોગ્ય દ્રવ્ય જુએ છે તે લોક અને પલ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગોને જાણે છે. અને સંપૂર્ણ લોક જોનાર અવધિ કંઇક ન્યૂન પલ્યોપમ કાળ જુએ છે. (અહીં દ્રવ્યસાથે ક્ષેત્ર-કાળનો સંબંધ પ્રસ્તુત છતાં) શા માટે શુદ્ધ ક્ષેત્ર-કાળનું અહીં અસ્થાને ગ્રહણ કર્યું છે. ? ક્ષેત્ર-કાળ એ બેજ માત્ર જુએ છે એમ જે કહ્યુ છે, તે કર્મદ્રવ્ય અતિક્રમીને તે પછી અનુક્રમે ધ્રુવવર્ગણાદિ દ્રવ્ય જોતાં તે અનુમાનથી છેક પરમાવધિ સાધે છે. (એમ સામર્થ્યથી સમજવુ) ૬૭૦-૬૭૧-૬૭૨.

હવે બીજો પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળનો સંબંધ કહે છે.

तेया-कम्मसरीरे तेयादव्वे य भासदव्वे य ।

बोद्धव्वमसंखेज्जा दीव-समुद्दा य कालो य ॥ ६७३ ॥४२॥४३॥

તજસશરીર અને કાર્મણશરીર જોનાર અવધિ, તથા તૈજસદ્રવ્ય અને ભાષાદ્રવ્ય જોનાર અવધિ, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર અને કાળથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતા ભાગોને જુએ છે. ૬૭૩.

તૈજસશરીર અને કાર્મણશરીર જાણનાર અવધિજ્ઞાન, તથા તૈજસવર્ગણા દ્રવ્ય અને ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય જાણનાર અવધિજ્ઞાન, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર અને કાળથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગોને જાણે છે. અહીં તૈજસ અને કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી સામાન્યપણે સમાન કહ્યો છે, તોપણ એટલુ વિશેષ સમજવુ કે તૈજસશરીર કરતાં કાર્મણશરીર સૂક્ષ્મ છે, તેથીકરીને કાર્મણશરીર જોનાર

અવધિજ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી, તૈજસશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં વિશેષ સમજવો. કાર્મણશરીર કરતા પણ નહી બંધાયેલા તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનના વિષય કરતા વધારે જાણવો. તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય કરતા ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય વધારે જાણવો.

શિષ્ય—પહેલાં કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય કહ્યો છે, (લોકના તથા પલ્યોપમના સંખ્યાતા ભાગો કહ્યા છે) તે કરતાં કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ઓછો કહ્યો છે, તેનું શું કારણ. ?

ગુરૂ—પહેલાં જે કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય કહ્યાં છે, તે જીવે શરીરપણે નહિ બાંધેલા (નહિ ગ્રહણ કરેલાં) દ્રવ્યો કહ્યાં છે–અને અહિ તો શરીરપણે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યો કહ્યાં છે શરીરપણે નહિ ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યો કરતાં ગ્રહણ કરેલાં દ્રવ્યો સ્થૂલ હોય છે; જેમ નહિ વણાયલા તન્તુઓ કરતાં વણાએલા તન્તુઓ સ્થૂલ હોય છે, તેમ અહી પણ સમજવું તેથી અહી કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ઓછો કહ્યો છે. ૬૭૩.

ઉપરોક્ત અર્થ કહેનાર ભાષ્યની ગાથા કહે છે.

एयाईं जओ कम्मयदव्वेहितोऽतिथूलयरयाइं ।
तेयाइयाइं तम्हा थोवयरा खेत्त काल त्थ ॥ ६७४ ॥

કાર્મણદ્રવ્યોથી એ તૈજસાદિદ્રવ્યો અતિસ્થૂલ છે, તેથી અહીં ક્ષેત્ર–કાળને થોડા વિષયપણે કહ્યા છે. ૬૭૪.

શિષ્ય—હે ગુરૂદેવ ! જેમ જઘન્ય અને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કેટલાકજ રૂપીદ્રવ્યોને જુએ છે, તેમ ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પણ કેટલાક રૂપીદ્રવ્યોનેજ જુએ છે, કે સર્વ રૂપીદ્રવ્યને જુએ છે. ?

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનાર્થે ગુરૂદેવ નિર્યુક્તિની ગાથા કહે છે કે—

एगपएसोगाढं परमोही लहइ कम्मगसरीरं ।
लहई य अगुरुलहुयं तेयसरीरं भवपुहुत्तं ॥ ६७५ ॥४३॥४४॥

એકપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય, કાર્મણ શરીર અને અગુરૂલઘુદ્રવ્ય પરમાવધિ જુએ છે અને તૈજસશરીર જોનાર બેથી નવ ભવ સુધી જુએ છે. ૬૭૫.

એક પ્રદેશાવગાઢ (એક આકાશના પ્રદેશમાં રહેલ) પરમાણુ–દ્વ્યણુકાદિ અનન્તાણુક સ્કંધ પર્યન્ત સર્વદ્રવ્ય, તથા કાર્મણશરીર પરમાવધિજ્ઞાન–ઉત્કૃષ્ટાવધિજ્ઞાન જુએ છે.

શિષ્ય–" એકપ્રદેશાવગાઢ " એમ સામાન્યથી કહેલ છતાં પરમાણુ–દ્વ્યણુકાદિ દ્રવ્ય જાણે છે, એમ શાથી કહો છો ? અને મૂળમાં કહ્યા મુજબ "એકપ્રદેશાવગાઢ કાર્મણ શરીર" જાણે છે, એમ કેમ નથી કહેતા ?

ગુરૂ–કાર્મણ શરીર અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી હોવાથી એક પ્રદેશાવગાહી કહી શકાય નહિ. વળી અગુરૂલઘુ સર્વદ્રવ્ય અને ચ શબ્દથી ગુરૂલઘુસર્વદ્રવ્ય પરમાવધિ જુએ છે જાતિની અપેક્ષાએ એક વચન છે. એમ ના કહીએ તો–એક પ્રદેશ અવગાહવાળા કાર્મણ શરીર આશ્રુ-

લઘુદ્રવ્ય તથા ગુરૂલઘુદ્રવ્ય પરમાવધી જાણે છે એમ અંગીકાર થઈ જાય, તથા જે અવધિ તૈજસશરીરને જુએ છે, તે અવધિ કાળથી ભવપૃથક્ત્વ (બેથી નવ ભવ પર્યન્ત જુએ છે.) પૂર્વે તૈજસ શરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો કાળ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે કહ્યો છે, તે અસંખ્યાતો કાળ આ ભવપૃથક્ત્વકાળથી જુદો; અને આ ભવપૃથક્ત્વકાળ, તે અસંખ્યાતાકાળથી જુદો નથી, પણ ભવપૃથક્ત્વની અંદરજ એ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કાળ છે તેથી અધિક નથી. અને એ ભવપૃથક્ત્વકાળ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદરનોજ છે. તેથી બહારનો નથી.

શિષ્ય-એક પ્રદેશાવગાહી પરમાણુ વિગેરે અતિસૂક્ષ્મ છે, તે સૂક્ષ્મ પરમાણુ આદિને જાણવાથી, સ્થૂલ કાર્મણ શરીરાદિ પણ જણાયજ, તો પછી તેમને જુદા શાથી કહ્યા છે? અથવા "એક પ્રદેશાવગાહી દ્રવ્ય જુએછે" એમ ન કહેતાં "સર્વરૂપી દ્રવ્ય જુએ છે" એમ કહો તો શું બાધા છે.?

ગુરૂ-જે પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જુએછે, તે કાર્મણ શરીરાદિ સ્થૂલ દ્રવ્યને અવશ્ય જુએ છેજ, પરન્તુ જે સ્થૂલ દ્રવ્ય જુએ છે, તે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યને અવશ્ય જુએ છે એવો નિયમ નથી, કારણ કે ૬૨૭મી ગાથામા કહ્યા મુજબ ઉત્પન્ન થતુ અવધિજ્ઞાન અગુરૂ લઘુદ્રવ્ય જુએ છે અને ગુરૂલઘુદ્રવ્ય નથી જોઈ શકતું, અથવા ઘટાદિ સ્થૂલ વસ્તુને પણ નથી જોઈ શકાતુ, વળી મન પર્યાયજ્ઞાની મનોદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છતાં પણ પ્રત્યક્ષ જુએછે, અને ચિન્તનીય ઘટાદિવસ્તુ સ્થૂલ છતાં પણ નથી જોઈ શકતા, આમ વિજ્ઞાનવિષયની વિચિત્રતા હોવાથી થતા સંશયનો છેદ કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાઢ એમ કહેવાથી બાકીનુ બીજુ વિશેષ કહ્યુ છે તેમાં કંઈ દોષ નથી. અથવા એકપ્રદેશાવગાઢ એમ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યાં, કાર્મણ શરીર કહેવાથી બાકીના કર્મવર્ગણા પર્યન્તનાં દ્રવ્ય કહ્યાં, અગુરૂલઘુ કહેવાથી કર્મ વર્ગણા ઉપરના દ્રવ્ય કહ્યાં અને ચ શબ્દથી સૂચિત ઘટ-પટ-પૃથ્વી-પર્વતાદિ કહ્યા, એ પ્રમાણે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. આમ હોવાથી "સર્વરૂપી દ્રવ્ય જાણેછે" એમ કહ્યુ હતુ તેનો પણ ઉત્તર આવી ગયો; કેમકે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી દ્રવ્યજ છે. ૬૭૫

હવે આ નિર્યુક્તિનીગાથાનો અર્થ પ્રતિપાદન કરનારી ભાષ્યની ગાથા કહે છે.

एगपएसोगाढं पेच्छइ पेच्छइ य कम्मयतणुंपि ।
अगुरुलहुदव्वाणि य चसद्दओ गुरुलहूइंपि ॥ ६७६ ॥
तेयसरीरं पासं पासइ सो भवपुहुत्तमेगभवे ।
णेगेसु बहुतरए सरेज्ज न उ पासती सव्वे ॥ ६७७ ॥

(પરમાવધિ) એકપ્રદેશાવગાહી (પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય) જુએ છે, કાર્મણ શરીર જુએ છે, અગુરૂલઘુદ્રવ્ય જુએ છે, અને ચ શબ્દથી ગુરૂલઘુદ્રવ્ય પણ જુએ છે તથા તૈજસ શરીર જોનાર કોઇ એક ભવમાં થએલુ અવધિ (અતીત અનાગત) ભવ પૃથક્ત્વ સુધી જુએ છે, અને ઘણા ભવોમાં થએલુ હોય તો ઘણા ભવો સ્મૃતિથી જાણે છે, પણ તે સર્વ પૃથક્ત્વ ભવોની પેઠે સાક્ષાત્ જુએ નહી-૬૭૬-૬૭૭

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

एगपएसोगाढे भणिए किं कम्मयं पुणो भणियं ।
एगपएसोगाढे दिट्ठे का कम्मए चिंता ? ॥ ६७८ ॥

अगुरुलहुग्गहणंपि य एगपएसावगाहओ सिद्धं ।
सव्व वा सिद्धमिओ रूवगयं लहइ सव्वंति ॥ ६७९ ॥

એક પ્રદેશાવગાઢ (દ્રવ્ય જાણે છે) એમ કહીને પુન કાર્મણ શરીર જુએ છે એમ શા માટે કહ્યુ ? વળી એકપ્રદેશાવગાઢ કહ્યે છતે કાર્મણની શી ચિન્તા ? અગુરૂલઘુ દ્રવ્યનુ ગ્રહણ પણ એક પ્રદેશાવગાહથી સિદ્ધ છે, અથવા " રૂપગત સર્વ જાણે છે " એમ કહેવાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. ૬૭૮-૬૭૯.

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નોનો ગુરૂશ્રી ઉપસંહારપૂર્વક ઉત્તર આપે છે.

एगोगाढे भणिएऽवि संसओ सेसए जहारंभे ।
सण्हयर पेच्छंतो थूलयरं न मुणइ घडाई ॥ ६८० ॥

जह वा मणोविदो नत्थि दंसणं सेसएऽतिथूलेऽवि ।
एगोगोढे गहिए तह सेसे संसओ होज्जा ॥ ६८१ ॥

इय नाणविसयवइचित्तसंभवे संसयावणोयत्थ ।
भणिए वेगोगोढे केइ विसेसे पयंसंति ॥ ६८२ ॥

"એકપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય જાણે છે," એટલુ જ કહેવાથી શેષ દ્રવ્યના વિષયમાં સંશય રહે છે, જેમ આરંભમાં અતિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જોનાર અવધિ ઘટાદિસ્થૂલ દ્રવ્ય પણ નથી જોતુ. અથવા જેમ મનપર્યવજ્ઞાની શેષ સ્થૂલ દ્રવ્યને પણ નથી જોતો, તેમ એકપ્રદેશાવગાઢ એટલુ જ કહેવાથી બાકીનાને વિષે સંશય થાય. એ પ્રમાણે જ્ઞાન વિષયની વિચિત્રતા થએથી સંશય દૂર કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય જાણે છે એમ કહીને (ભદ્રબાહુ સ્વામીજી) કેટલાક વિશેષ પણ બતાવે છે. ૬૮૦-૬૮૧-૬૮૨.

હવે બીજી રીતે ઉપરના પ્રશ્નોનુ સમાધાન કરે છે.

एगोगाढग्गहणेऽणुगादओ कम्मयंति जा सव्वं ।
तदुवरि अगुरुलहूइं चसद्दओ गुरुलहूइंपि ॥ ६८३ ॥

एव वा सव्वाइ गहियाइं तेसिमेव नियमत्थं ।
सव्वं रूवमय ति य एवं चिय नापरमओऽत्थि ॥ ६८४ ॥

એકપ્રદેશાવગાઢ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યાં, કાર્મણશરીર કહેવાથી કર્મવર્ગણા પર્યન્તનાં દ્રવ્ય કહ્યાં, અગુરૂલઘુ કહેવાથી કાર્મણ શરીર ઉપરનાં દ્રવ્ય કહ્યાં અને ચશબ્દથી ગુરૂલઘુ દ્રવ્ય કહ્યાં. એ પ્રમાણે એમના નિયમ માટે એ સર્વ ગ્રહણ કર્યા છે, કેમકે એ સર્વ રૂપગત (રૂપી) છે તેથી અન્ય કોઈ રૂપી દ્રવ્ય નથી. ૬૮૩-૬૮૪

એ પ્રમાણે પરમાવધિનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો, હવે ક્ષેત્ર અને કાળથી તેનો વિષય કહે છે.

परमोहि असंखेज्जा लोगम्मेत्ता समा असंखिज्जा ।
रूवगयं लहइ सव्वं खेत्तोवामियं अगणिजीवा ॥ ६८५ ॥४४।४५॥

ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડો, અસંખ્યાત ઉત્સાર્પણી-અવસ-

ર્પિણી કાળ સર્વ રૂપી દ્રવ્ય યુક્ત જુએ છે. તેમાં ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ (પૂર્વોક્ત રીતે) સર્વ અગ્નિકાય જીવોની અવગાહનાની સૂચિવડે વ્યાપ્ત થાય એટલુ ક્ષેત્ર જુએ છે, ૬૮૫

પરમાવધિ (ઉત્કૃષ્ટ અવધિ) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ અલોકના અસંખ્યાતા ખંડા, કાળથી અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, દ્રવ્યથી સર્વ રૂપી દ્રવ્ય, અને ભાવથી તે દરેકના અસંખ્યાત પર્યાયો જુએ છે. એમાં પરમાવધિના વિષયપણે જે અસંખ્યાત લોક કહ્યા છે, તે અસંખ્યાતા લોકનુ પ્રમાણ, પૂર્વે કહ્યા મુજબ સ્વઅવગાહનાએ વ્યવસ્થિત ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાવાળા સૂક્ષ્મ-બાદર અગ્નિકાય જીવોની સૂચિ ભમાવતાં જેટલુ ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય, તેટલું પ્રમાણ જાણવુ.

શિષ્ય.—રૂપી દ્રવ્ય પરમાવધિ જાણે છે, એવુ હમણાંજ ગાથા ૬૭૯ માં કહ્યું તો છે, ફરી અહીં શા માટે કહ્યું.

ગુરૂ —સ્મૃતિરહિત હોય તેને સંભારી આપવાને માટે ફરી કહ્યુ છે, અથવા "રૂપી દ્રવ્ય" એ પદને ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણ રૂપે સમજવાને કહ્યુ છે. જેમકે લોક પ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડા અને અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ રૂપીદ્રવ્ય યુક્ત પરમાવધિ જાણે છે, રૂપીદ્રવ્યરહિત ક્ષેત્ર-કાળ જાણે નહિ, કારણકે ક્ષેત્રકાળ કેવળ અમૂર્ત છે, અને અવધિ તો રૂપીદ્રવ્યનેજ જાણે છે' ૬૮૫

એજ અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

खेत्तमसंखेज्जाइ लोगसमाइं समा उ कालं च ।
दव्वं सव्वं रूवं पासइ तेसिं च पज्जाए ॥ ६८६ ॥

અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ ખંડા જેટલુ ક્ષેત્ર, અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી જેટલો કાળ, સર્વ રૂપી દ્રવ્ય અને તેના પર્યાયો આગલ કહેશે તેટલી પર્યાય સંખ્યાને અવધિ જ્ઞાન જાણે છે. ૬૮૬

શિષ્ય પૂછે છે કે—

खेत्तोवमाणमुत्तं जमगणिजीवेहिं किं पुणो भणियं ?।
तं चिय संखाईयाइं लोगमेत्ताइं निद्दिट्ठं ॥ ६८७ ॥

પહેલાં જે અગ્નિકાયના જીવોથી ક્ષેત્રનુ ઉપમાન કહ્યુ છે, તે ફરીથી કેમ કહ્યુ. ? લોકપ્રમાણ સંખ્યાતા ખંડા કહીને તેજ પ્રમાણ નિયતપણે કહ્યુ છે. (નવુ નથી કહ્યું) ૬૮૭

શિષ્ય—અગ્નિકાયના જીવોવડે ક્ષેત્રનુ ઉપમાન ૫૯૮ મી ગાથામાં નિર્યુક્તિકાર મહારાજે પૂર્વે કહેલુ છે, તે ઉપમાન ફરી ૬૮૫ મી ગાથામાં શા માટે કહ્યું છે. ?

ગુરૂ.—પૂર્વે જે ક્ષેત્રનુ ઉપમાન કહ્યુ છે, તે માન અલોકમાં અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ ખંડા જેટલુ છે, એમ એજ પ્રમાણને નિયતપણે અહીં કહ્યુ છે, નવુ કંઇ નથી કહ્યું. વળી ૬૮૬ મી ગાથામાં "સર્વ રૂપગત જાણે છે" એમ કહ્યું છે, તે પછી ભાષ્યકાર મહારાજે ૬૮૬ મી ગાથામાં "સર્વરૂપી દ્રવ્યને જાણે છે" એમ કહીને અવધિજ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય જણાવ્યો છે, ૬૮૭

૬૭૫ મી ગાથાથી અવધિજ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો છે, હવે એકપ્રદેશાવગાઢ એ પદ ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણરૂપે બીજા પ્રકારે કહે છે.

अहवा दव्वं भणियं इह रूवगयंति खेत्त कालदुगं ।
रूवाणुगयं पेच्छइ न य तं चिय तं जओऽमुत्तं ॥ ६८८ ॥

અથવા (અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત) રૂપીદ્રવ્ય કહ્યું છે, અને અહી રૂપાનુગત ક્ષેત્ર-કાળ જુએ છે, એમ કહ્યુ છે, કેવળ રૂપીદ્રવ્યવિનાના ક્ષેત્ર-કાળને ન જુએ, કેમકે-તે અમૂર્ત છે. ૬૮૮.

હવે શિષ્ય ઉપર ઉપકાર કરવાને કઇક પ્રાસગિક તથા બીજુ પણ કહેવાને માટે સબધ યોજવા માટે કહે છે.

परमोहिन्नाणविओ केवलमंतोमुहुत्तमेत्तेणं ।
मणुयक्खओवसमिओ भणिओ, तिरियाण वोच्छामि ॥ ६८९ ॥

પરમાવધિજ્ઞાન થયા પછી અન્તમુહૂર્તે કેવળજ્ઞાન અવશ્ય થાય છે. (કેમકે કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થતા પહેલાં તેની પ્રથમ પ્રભા ફુટવા સમાન પરમાવધિ છે, તેપછી કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય છે.) એ પ્રમાણે મનુષ્ય સબધી ક્ષાયોપશમિક અવધિ કહ્યુ, હવે તિર્યંચોનુ કહીશુ. ૬૮૯.

आहार-तेयलंभो उक्कोसेणं तिरिक्खजोणीसु ।
गाउय जहण्णमोही नरएसु उ जोयणुक्कोसो ॥ ६९० ॥४५।४६॥

તિર્યંચયોનિનુ અવધિ ઉત્કૃષ્ટથી આહારક અને તૈજસદ્રવ્ય સુધી જાણે છે. તથા નારકીમાં જઘન્યથી એકગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક યોજન સુધી જુએ છે. ૬૯૦.

આહારક અને તૈજસશરીર, તથા ઉપલક્ષણથી ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-ને તૈજસદ્રવ્યો, તથા તેઓની મધ્યના તેઓને અયોગ્યદ્રવ્યો, તિર્યંચયોનિમાં રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જે મત્સ્યાદિ તે ઉત્કૃષ્ટથી જાણે છે. એ દ્રવ્યાનુસારે ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવનો વિષયપણ તેઓનો સમજી લેવો.

આ પ્રમાણે અહી સુધી ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનના ભેદો કહ્યા, હવે ભવપ્રત્યયિક અવધિના ભેદો કહીએ છીએ. એ ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન દેવ અને નારકીઓને હોય છે. તેમાં નારકીઓમાં એ સબધી થોડુ કહેવાનુ હોવાથી, પ્રથમ નારકીઓનુ જ અવધિજ્ઞાન કહીશુ. નારકીઓનુ ઉત્કૃષ્ટ અવધિ ક્ષેત્રથી યોજન પર્યન્ત, અને જઘન્ય અવધિ એક ગાઉ પર્યંત જુએ છે તેમા યોજન પર્યન્ત જોનાર અવધિજ્ઞાન પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં હોય છે, અને એક ગાઉ પર્યન્ત જોનાર અવધિ સાતમી પૃથ્વીમાં હોય છે. ૬૯૦.

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગાથાનો અર્થ કહેવાને ભાષ્ય કહે છે

ओरालिय-वेउव्विय-आहारग- तेयगाइं तिरिएसु ।
उक्कोसेणं पेच्छइ जाइं च तदंतरालेसुं ॥ ६९१ ॥
भणिओ खओवसमिओ भवपच्चइओ स चरिमपुढवीए ।
गाउयमुक्कोसेणं पढमाए जोयणं होइ ॥ ६९२ ॥

ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-અને તૈજસદ્રવ્યો; તથા તેમની અન્તરાલે બન્ને બાજુએ જે તેમને અયોગ્યદ્રવ્ય છે તેને તિર્યંચયોનિમા થયેલ અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટથી જુએ

છે. (અહીં સુધી) ક્ષાયોપશમિક અવધિ કહ્યું, હવે ભવપ્રત્યયિક કહીશું . તે ભવપ્રત્યયિક અવધિ સાતમી પૃથ્વીમાં એક ગાઉ પર્યન્ત ઉત્કૃષ્ટથી જુએ છે, અને પહેલી પૃથ્વીમાં એક યોજન સુધી ઉત્કૃષ્ટ જુએ છે ૬૯૧-૬૯૨.

એ પ્રમાણે સામાન્યથી નારકજાતિની અપેક્ષાએ અવધિનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રપ્રમાણ કહ્યું હવે તે દરેક પૃથ્વીનું જુદું જુદું કહીશું

चत्तारि गाउयाइं अद्भुट्ठाइं तिगाउयं चेय ।

अड्ढाइज्जा दोण्णि य दिवड्ढमेगं च नरएसु ॥६९३॥४६॥४७॥

ચાર ગાઉ (એક યોજન) સાડા ત્રણ ગાઉ, ત્રણ ગાઉ, અઢી ગાઉ, બે ગાઉ, દોઢ ગાઉ, અને એક ગાઉ, ક્ષેત્રપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી અનુક્રમે રત્નપ્રભાદિ સાત નરકોમાં (અવધિ) જાણવું. ૬૯૩

નારકીઓના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનું પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી કહીને, હવે જઘન્યથી ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે.

अद्धुट्ठाईयाइं जहण्णयं अद्धगाउयंताइं ।

जं गाउयंति भणियं तं पइ उक्कोसयजहण्णं ॥ ६९४ ॥

સાડા ત્રણ ગાઉ, આદિશબ્દથી અર્દ્ધગાઉ પર્યન્ત (નારકીના અવધિનું) જઘન્યથી ક્ષેત્રપ્રમાણ છે. જઘન્ય એક ગાઉ છે, એમ જે કહ્યું છે, તે ઉત્કૃષ્ટમાં જે જઘન્ય હોય છે તેને અપેક્ષીને કહ્યું છે. ૬૯૪

રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં અવધિજ્ઞાનવડે સાડાત્રણ ગાઉ પ્રમાણ જઘન્ય ક્ષેત્ર જાણે છે, શર્કરાપ્રભામાં ત્રણ ગાઉ, વાલુકાપ્રભામાં અઢી ગાઉ, પંકપ્રભામા બે ગાઉ, ધૂમપ્રભામાં દોઢ ગાઉ, તમપ્રભામાં એક ગાઉ, અને સાતમી તમતમાપ્રભામા અર્દ્ધ ગાઉ ક્ષેત્ર જઘન્યથી અવધિ જાણે છે.

શિષ્ય.— જો એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન જઘન્યથી અર્ધ ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જાણે છે, તો પછી ૬૯૦ મી ગાથામાં "નરકોમાંનું અવધિજ્ઞાન જઘન્યથી એક ગાઉ જાણે છે," એમ કહ્યું છે, તે સાથે વિરોધ થશે.

ગુરૂ —એ જઘન્ય એક ગાઉ ક્ષેત્ર જે કહ્યું છે, તે ઉત્કૃષ્ટમાં જે જઘન્ય છે તેની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એટલેકે સાતે પૃથ્વીમા ચાર ગાઉ આદિનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહ્યું છે, તેમાં સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓનું એક ગાઉ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર હોય, તે સ્વસ્થાનમા ઉત્કૃષ્ટ છતાં પણ બાકીની પૃથ્વીઓના ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડું હોવાથી જઘન્ય કહ્યું છે. તેથી કંઇ વિરોધ નથી. ૬૯૪

હવે દેવોનું ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન કહે છે.

सक्की-साणा पढमं दोच्चं च सणंकुमार-माहिंदा ।

तच्चं च बंभ-लंतग सुक्क-सहस्सारय चउत्थिं ॥६९५॥४७॥४८॥

आणय-पाणयकप्पे देवा पासंति पंचमिं पुढविं ।

तं चेव आरण-च्चुय ओहिण्णाणेण पासंति ॥६९६॥४८॥४९॥

छट्ठिं हेट्ठिम-मज्झिमगेविज्जा सत्तमिं च उवरिल्ला ।
संभिण्णलोगनालिं पासंति अणुत्तरा देवा ॥६९७॥४९॥५०।

સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો પહેલી પૃથ્વી સુધી અવધિજ્ઞાનવડે જુએ છે, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો બીજી પૃથ્વી સુધી જુએ છે, બ્રહ્મ અને લાંતક કલ્પવાસી ત્રીજી સુધી, શુક્ર અને સહસ્રાર કલ્પવાસી ચોથી સુધી, આનત અને પ્રાણત કલ્પવાસી પાચમી પૃથ્વી સુધી, આરણ અને અચ્યુત કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો તેજ પાચમી પૃથ્વી સુધી વધારે શુદ્ધ જુએ છે. નીચેના ત્રિકના અને મધ્યના ત્રિકના એમ (૭) ગ્રૈવયક-વાસી દેવો છઠ્ઠી પૃથ્વી સુધી જુએ છે. ઉપરના (ત્રણ) ગ્રૈવેયકવાસી દેવો સાતમી પૃથ્વી સુધી જુએ છે, અને અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો સભિન્નસપૂર્ણ લોકનાડી પોતાના અવધિજ્ઞાનવડે જુએ છે. (આ પ્રમાણે દેવ-નારકીના અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય ક્ષેત્રથી કહ્યો, તદનુસારે દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવથી પણ સમજી લેવો) ૬૯૫-૬૯૬-૬૯૭.

નીચેના ભાગમાં વૈમાનિક દેવોના અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્રપ્રમાણ કહ્યુ, હવે તિર્છું અને ઉચે તેઓના અવધિનુ ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે.

एएसिमसंखेज्जा तिरियं दीवा य सागरा चेव ।
बहुययरं उवरिमगा उड्ढ च सकप्पथूभाई ॥६९८॥५०॥५१।

એ દેવલોકવાસી દેવો તિર્છા જ બૂદ્વીપાદિ અસખ્યાતા દ્વીપો અને લવણાદિ અસખ્યાતા સમુદ્રો પર્યન્ત જુએ છે. તેમા પણ ઉપર ઉપરના દેવો વધારે વધારે જુએ છે, તથા ઉચે તો બધાએ દેવો સ્વકલ્પના સ્તૂપાદિ (આદિ શબ્દ થકી ધ્વજાદિ ગ્રહણ કરવા) પર્યન્ત જુએ છે. (તેથી ઉપર નહિ.) ૬૯૮

હવે વૈમાનિક સિવાયના દેવોના અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્રપ્રમાણ સામાન્યથી કહે છે.

संखेज्जजोयणा खलु देवाणं अद्धसागरे ऊणे ।
तेण परमसंखेज्जा जहण्णयं पण्णवीसं तु ॥६९९॥५१॥५२।

અર્ધસાગરોપમથી ન્યૂન આયુષવાળા દેવો સખ્યાતા યોજન સુધી (અવધિજ્ઞાનથી) જુએ છે, અને તેથી વધારે આયુષવાળા દેવો અસખ્યાતા યોજન સુધી ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર જુએ છે. તથા જઘન્યથી પચીસ યોજન સુધીનુ ક્ષેત્ર જુએ છે. ૬૯૯.

वेमाणियवज्जाणं सामण्णमिणं तहवि उ विसेसो ।
उड्ढमहे तिरियपि य सठाणवसेण त्रिण्णेओ ॥ ७०० ॥

વૈમાનિક વિનાના (ભવનપતિ આદિ) દેવોના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનુ પ્રમાણ સામાન્યથી (ઉપર મુજબ) કહ્યુ, તોપણ ઉચે-નીચે-અને તિર્છું આગળ કહેવાશે, તે સસ્થાનવશાત્ કેઈ દિશાએ ન્યૂનાધિક-વિશેષ જાણવુ. ૭૦૦.

હવે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોનુ જઘન્ય અવધિ ક્ષેત્ર કહે છે.

पणुवीसजोयणाइं दसवाससहस्सिया ठिई जेसिं ।
दुविहोऽवि जोइसाणं संखेज्ज ठिईविसेसेणं ॥ ७०१ ॥

वेमाणियाणमंगुलभागमसंखं जहण्णओ होइ ।
उववाए परभविओ तब्भवजो होइ तो पच्छा ॥ ७०२ ॥

જેમની દશહજાર વર્ષની સ્થિતિ હોય, તેમના એટલે ભવનપતિ અને વ્યતરોના અવધિનુ જઘન્ય ક્ષેત્ર પચીસ યોજનનુ છે તથા જ્યોતિષિના બન્ને પ્રકારના અવધિનુ ક્ષેત્ર સ્થિતિવિશેષે સખ્યાતા યોજનનુ છે પણ જઘન્યથકી ઉત્કૃષ્ટ મોટા પ્રમાણવાળુ જાણવુ વૈમાનિક દેવોનુ જઘન્ય અવધિક્ષેત્ર અગુલના અસખ્યાતમા ભાગે ઉત્પત્તિ સમયે પરભવનુ હોય છે. અને તે પછી તો દેવનુ હોય છે. ૭૦૧-૭૦૨.

उक्कोसो मणुएसुं मणुस्स-तेरिच्छिएसुं य जहण्णो ।
उक्कोस लोगमेत्तो पडिवाइ परं अपडिवाई ॥ ७०३ ॥५२॥५३॥

(દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી) ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન મનુષ્યોમાંજ હોય છે, (દેવાદિમાં નથી હોતુ.) અને જઘન્ય અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય તથા તિર્યંચોમાંજ હોય છે, (દેવનારકમાં નથી હોતુ.) ઉત્કૃષ્ટ અવધિ બે પ્રકારનુ છે-લોકગત-સપૂર્ણ લોકમાત્ર જોનાર ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પ્રતિપાતિ હોય છે અને તે ઉપરનુ અલોકગત (અલોકમાં પણ જોનાર) અવધિ અપ્રતિપાતિ હોય છે વળી લોકગત અવધિ થકી આગળ એક પ્રદેશ જુએ તે અપ્રતિપાતિજ હોય છે. ૭૦૩.

અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્ર પ્રમાણદ્વાર કહ્યું. હવે બીજુ સસ્થાન દ્વાર કહે છે.

थिबुआगार जहन्नो वट्टो उक्कोसमायओ किंचि ।
अजहण्णमणुक्कोसो य खेत्तओऽणेगसंठाणो ॥ ७०४ ॥५३॥५४॥

જઘન્ય અવધિ સ્તિબુક-બિન્દુ આકારે ગોળ હોય છે. તે સૂક્ષ્મપનકની અવગાહનાના પ્રમાણવાળુ હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ તે પરમાવધિ કઈક દીર્ઘ આકારે હોય છે, તે પ્રથમ બતાવેલા અગ્નિકાયજીવોની સૂચિને ભ્રમણ કરવાના દૃષ્ટાત મુજબ અવધિજ્ઞાનવાળાના શરીરની ચારે તરફ ભમાવવાના આકારવાળુ તથા મધ્યમ અવધિ ક્ષેત્રથી અનેક આકારવાળુ હોય છે. ૭૦૪.

पणओ थिबुयागारो तेण जहण्णोऽवही तयागारो ।
इयरो सेढिपरिक्खेवओ सदेहाणुवत्तीए ॥ ७०५ ॥

પનક સ્તિબુક (બિન્દુ) આકારે છે, તેથી જઘન્ય અવધિ તેવા આકારવાળુ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ, પોતાના (અવધિવાલાના) શરીરના ફરતી (અગ્નિકાયજીવોની) શ્રેણિ ભમાવવાથી કઈક દીર્ઘાકારે છે. ૭૦૫.

હવે મધ્યમ અવધિજ્ઞાન અનેક આકારે છે, તે વાત વિશેષથી નિર્યુક્તિકાર બતાવે છે.

तप्पागारे पल्लग-पडहग-झल्लरि-मुइंग-पुप्फ-जवे ।
तिरिय-मणुयाण ओही नाणाविहसंठओ भणिओ ॥७०६॥५४॥५५॥

नेरइय-भवण-वणयर-जोइस-कप्पालयाणमोहिस्स ।
गेवेज्जणुत्तराण य होंताकितओ जहासंखं ॥ ७०७ ॥

નારકીઓને અવધિજ્ઞાન ત્રાપાના આકારે, ભુવનપતિને પલ્યનાઆકારે, વ્યન્તરોને પડહના આકારે, જ્યોતિષીઓને ઝલ્લરીના આકારે, સૌધર્માદિ અચ્યુત પર્યન્તના કલ્પવાસી દેવોને મૃદંગના આકારે, ગ્રૈવેયકવાસી દેવોને પુષ્પચંગેરીના આકારે, અને અનુત્તર વિમાનવાસીદેવોનુ યવનાલક (સરકંચુક)ના આકારે, તથા તિર્યંચ અને મનુષ્યોને વિવિધ આકારે અવધિજ્ઞાન હોય છે. ૭૦૬-૭૦૭

तप्पेण समागारो तप्पागारो स चाययत्तंसो ।
उड्ढायओ य पल्लो उवरिं च स किंचि संखित्तो ॥ ७०८ ॥
नचायओ समोऽविय पडहो हिट्ठोवरिं पईओ सो ।
चम्मावणद्धविच्छिण्णवलयरूवा य झल्लरिया ॥ ७०९ ॥
उद्धायओ मुइगो हेट्ठे रुंदो तहोवरिं तणुओ ।
पुप्फसिहावलिरइया चंगेरी पुप्फचंगेरी ॥ ७१० ॥
जवनालउत्ति भणिओ उब्भो सरकंचुओ कुमारीए ।
अह सव्वकालनियओ कादाचिक्को य सेसाणं ॥ ७११ ॥

ત્રાપાના જેવો આકાર તે ત્રાપાકાર, તે દીર્ઘ ત્રિકોણ હોય છે, પલ્યનો આકાર ઉર્ધ્વ લાંબો અને ઉપર કંઇક સાંકડો હોય છે, અતિ દીર્ઘ નહિ ને ઉપર-નીચે સમાન એવો પટહાકાર છે, હેઠે ને ઉપર ચામડાથી બાંધેલ વિસ્તીર્ણ વલયરૂપ ઝલ્લરીનો આકાર છે, ઉર્ધ્વ આયત એવો મૃદંગ હોય છે, તે હેઠે પહોળો અને ઉપર સાંકડો છે, પુષ્પ શિખાવળીરચિત ચંગેરી જેવી અહિં પુષ્પચંગેરી લેવી, કુમારીકાનો ઉર્ધ્વસરકંચુક (જે મરૂદેશમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે,) તે યવનાલક કહ્યો છે (આ સંસ્થાનોની અપેક્ષાએ) દેવ-નારકીઓનુ અવધિ સર્વકાળ નિયત છે, (તદાકારેજ રહે છે, અન્યાકારે થતુ નથી) અને બાકીના તિર્યંચ-મનુષ્યોનુ અવધિ અનિયત (કોઇકને તેજ આકારે રહે છે, અને કોઇકને અન્ય આકારે પણ પરિણમે) છે. ૭૦૮ થી ૭૧૧

नाणागारो तिरियं-मणुए मच्छा सयंभुरमणे व्व ।
तत्थ वलयं निसिद्धं तस्सिह पुण तंपि होज्जाहि ॥ ७१२ ॥

સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમા મત્સ્યોની પેઠે તિર્યંચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન (ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ) વિવિધ આકારે હોય છે, સ્વયભૂરમણમા વલયાકારે મત્સ્ય નથી હોતા, પણ તિર્યંચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન તો તેવા આકારે પણ હોય છે. ૭૧૨.

હવે કઇ દિશામા કોને ન્યૂનાધિક અવધિ હોય છે તે કહે છે.

भवणवइ-वंतराणं उड्ढं बहुगो अहो य सेसाणं ।
नारग-जोइसगाणं तिरियं ओरालिओ चित्तो ॥ ७१३ ॥ दारं

ભવનપતિ અને વ્યન્તરોને ઉર્ધ્વદિશામાં અવધિ વધારે હોય છે, અને બાકીના (વૈમાનિક) દેવોને અધોદિશામાં બહુ હોય છે, નારકી અને જ્યોતિષિઓને તિર્છું વધારે હોય છે, અને ઔદારિકશરીરવાળાને (તિર્યંચ-મનુષ્યોને) વિવિધ પ્રકારે હોય છે. (કોઇને ઉર્ધ્વદિશામા, કોઇને અધોદિશામાં, અને કોઇને તિર્છિદિશામા, બહુ હોય છે.) ૭૧૩

અહીં સંસ્થાનદ્વાર પૂર્ણ થયુ.

હવે અનુગામિ અને અનનુગામિક દ્વાર કહે છે.

अणुगामिओ य ओही नेरइयाणं तहेव देवाणं।
अणुगामी अणणुगामी मीसो य मणुस्स-तेरिच्छे ॥७१४॥५५॥५६॥

अणुगामिओऽणुगच्छइ गच्छंतं, लोयणं जहा पुरिसं ।
इयरो य नाणुगच्छइ ठियप्पईवो व्व गच्छंतं ॥ ७१५ ॥
उभयसहावो मीसो देसो जस्साणुयाइ णो अन्नो ।
कासइ गयस्स गच्छइ एगं उवहम्मइ जहच्छि ॥ ७१६ ॥ दारं

(અન્ય સ્થળે) જનારા પુરૂષની સાથે લોચનની પેઠે જે અવધિજ્ઞાન સાથે જાય તે અનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય, ને તેવુ અવધિ નારકી અને દેવોને હોય છે. સ્થિર દીપકની પેઠે જે અવાધ જનારા પુરૂષની સાથે ન જાય, તે અનનુગામિક અવધિ, તથા એ ઉભય સ્વભાવવાળુ તે મિશ્ર, એક આખવાળા પુરૂષની પેઠે જેમાં અવધિનો કોઈક ભાગ અન્યસ્થળે જતા સાથે જાય છે અને કોઈક ભાગ સાથે નથી જતો તે મિશ્ર અવધિજ્ઞાન છે. આ ત્રણે અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્ર અવધિ મનુષ્ય અને તિર્યંચોને હોય છે. ૭૧૪-૭૧૫-૭૧૬.

હવે અવસ્થિતદ્વાર કહે છે. એ અવસ્થિત દ્વાર પણ અવધિજ્ઞાનના આધારભૂત ક્ષેત્રથી ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી વિચારવા યોગ્ય છે, તેમાં પ્રથમ ક્ષેત્રથી અને ઉપયોગથી કહે છે.

खेत्तस्स अवट्ठाणं तेत्तीसं सागराइ कालेणं ।
दव्वे भिन्नमुहुत्तो पज्जवलंभे य सत्तट्ठ ॥ ७१७ ॥५६॥५७॥

કાળથી (અવધિના) ક્ષેત્રનુ અવસ્થાન (સ્થિતિ) તેત્રીસ સાગરોપમનુ છે; તથા દ્રવ્યમા (અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ) અન્તર્મુહૂર્ત સુધી છે, અને પર્યાયમા સાત-આઠ સમય સુધી છે. ૭૧૭.

અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઉત્પત્તિ સમયે જે ક્ષેત્રમાં અવગાહી રહ્યા હોય છે, તે ક્ષેત્રમાં તે દેવો પોતાના ભવનો અન્ત થાય ત્યાંસુધી રહે છે, તેથી તેઓનુ અવધિજ્ઞાન એકજ ક્ષેત્રમાં તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી અવસ્થિત રહે છે આ પ્રમાણે તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્રથી છે. હવે ઉપયોગથી તેનુ અવસ્થાન કહે છે.

પુદ્ગલાદિક દ્રવ્યમાં અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ, તે ક્ષેત્રમા અથવા અન્યક્ષેત્રમાં અન્તર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે. તે ઉપરાન્ત સામર્થ્યના અભાવે એકદ્રવ્યમા ઉપયોગ નથી હોતો. અને તેજ દ્રવ્યમાંના પર્યાયો જણાતા એક પર્યાયમા સચરતાં અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ સાત અથવા આઠ સમય સુધી અવસ્થિત રહે છે, તે ઉપરાંત નહિ. કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે પર્યાયો બે પ્રકારના છે,-ગુણો અને પર્યાયો. તેમાં જે સહવર્તિ હોય, તે શ્વેત-રક્તાદિરૂપ ગુણો જાણવા અને જે ક્રમવર્તિ હોય તે નવા-પુરાણાદિરૂપ પર્યાયો જાણવા, એમાં ગુણોમાં આઠ સમય સુધી અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયોમાં સાત સમય સુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે,-કારણ દ્રવ્ય સ્થૂલ હોવાથી તેમાં અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉપયોગ રહે છે, ગુણો તેથી સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં આઠ સમય સુધી ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયો તેથી પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં સાત સમય સુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે. ૭૧૭.

હવે લબ્ધિથી અવધિજ્ઞાનનુ અવસ્થાન કહે છે.

अद्धाएँ अवट्ठाणं छावट्ठि सागरा उ कालेणं ।
उक्कोसयं तु एयं एक्को समओ जहन्नेणं ॥ ७१८ ॥५७५८॥

લબ્ધિથી કંઈક અધિક છાસઠ સાગરોપમકાળ અવધિજ્ઞાનનુ ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન છે. અને જઘન્ય એક સમય સુધીનુ છે. ૭૧૮.

(મિથ્યાત્વીને અવધિદર્શન હોય છે તેથી એક વખત છાસઠ સાગરોપમ સાથે અવધિદર્શન રહે ને પછી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી મિથ્યાત્વમા પણ સાથે રહે, ને વળી સમકૃત્વની સાથે થયેલ અવધિજ્ઞાન સાથે રહે, તેથી અવધિ દર્શનને સ્થિતિ એકસો બત્રીશ સાગરોપમ અધિક થાય, નરભવની અધિકતા તો છેજ.) પણ અહીં અદ્ધાથી અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિરૂપ લબ્ધિ માનેલ છે. તે લબ્ધિ દ્રવ્યાદિ ઉપયોગવાળાને અથવા અનુપયોગીને તે ક્ષેત્ર અથવા અન્યક્ષેત્રમા હોય છે. આથી એ ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ છાસઠ સાગરોપમ કરતાં કંઈક અધિકકાળ પર્યન્ત નિરન્તર અવસ્થિત રહે છે. આ અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગનુ અને લબ્ધિનુ અન્તર્મુહૂર્તાદિરૂપ અવસ્થાન કહ્યુ છે, તે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન સમજવુ. અને જઘન્ય અવસ્થાન તો એક સમયનુજ હોય છે. આ જઘન્ય અવસ્થાન, એક સમય પછી અવધિજ્ઞાન પડી જવાથી અથવા અનુપયોગથી મનુષ્ય અને તિર્યંચોને હોય છે, તથા જે દેવ-નારકીઓને ભવના છેલ્લા સમયે સમ્યકૃત્વનો લાભ થવાથી વિભંગજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનરૂપે પરિણામે છે, અને તે પછી મરણ પામતાં તે તેમનુ અવધિજ્ઞાન નાશ પામે છે ત્યારે તેમને પણ એક સમયનુ અવધિ હોય છે. ૭૧૮

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગાથાના અર્થનુજ પ્રતિપાદન કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે કે—

आहारे उवओगे लद्धीए वा हविज्जऽवत्थाणं ।
आहारो से खेत्तं तेत्तीसं सागरा तत्थ ॥ ७१९ ॥
विजयाइसूववाए जत्थोगाढो भवक्खओ जाव ।
खेत्तेऽवतिट्ठइ तहि दव्वेसु य देहसयणेसु ॥ ७२० ॥

આધાર-ઉપયોગ-અને લબ્ધિમા અવધિજ્ઞાનનુ અવસ્થાન હોય છે. આધાર એટલે અવધિનુ ક્ષેત્ર, તેમા તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી (અવધિનુ) અવસ્થાન છે. (તે આ પ્રમાણે) વિજયાદિમાં ઉત્પન્ન થએલા દેવ જ્યા અવગાહીને રહેલ હોય, ત્યાં તે ક્ષેત્રમાં ભવ ક્ષય સુધી રહે છે તેથી તેટલો કાળ અવધિજ્ઞાન તે ક્ષેત્ર અને દેહશયનીય (શય્યા) રૂપદ્રવ્યમા હોય છે. ૭૧૯-૭૨૦.

ક્ષેત્રથી અવસ્થાન કહીને હવે ઉપયોગથી દ્રવ્ય-ગુણ-ને પર્યાયમાં અવધિજ્ઞાનનુ અવસ્થાન કહે છે.

दव्वे भिन्नमुहुत्तं तत्थऽण्णत्थ व हविज्जऽवत्तम्मि ।
उवओगो न उ परओ सामत्थाभावओ तस्स ॥ ७२१ ॥
दव्वे तत्थेव गुण संचरओ सत्त वऽट्ठ वा समया ।
अण्णे पुण अट्ठ गुणे भणंति तप्पज्जवे सत्त ॥ ७२२ ॥

जह जह सुहुमं वत्थुं तह तह थोवोवओगया होइ ।
दव्व-गुण-पज्जवेसुं तह पत्तेयंपि नायव्वं ॥ ७२३ ॥

ત્યાં અથવા અન્યક્ષેત્રમાં દ્રવ્યની અંદર અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉપયોગ હોય છે. તે ઉપશાંત તે અવધિના સામર્થ્યના અભાવે તે ઉપયોગ નથી હોતો. તેજ દ્રવ્યના ગુણોમાં (એક ગુણથી બીજા ગુણમાં) સંચરતા સાત અથવા આઠ સમય સુધી ઉપયોગ હોય છે. અને બીજા આચાર્યો ગુણોમા આઠ સમય અને પર્યાયોમા સાત સમય સુધી ઉપયોગ કહે છે, કારણકે જેમ જેમ વસ્તુ સૂક્ષ્મ હોય, તેમ તેમ ઉપયોગ થોડો (કાળ) હોય છે, તેવીજ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્ય-ગુણ-અને પર્યાયોમાં સમજવું. ૭૨૧- ૨૨-૭૨૩.

હવે લબ્ધિથી અવધિનું અવસ્થાન કહે છે.

तत्थऽण्णत्थ य खेत्ते दव्वे गुण-पज्जवोवओगे य ।
चिट्ठइ लद्धी सा पुण नाणावरणक्खओवसमो ॥ ७२४ ॥
सा सागरोवमाइं छावट्ठिं होज्ज साइरेगाइं ।
विजयाइसु दो वारे गयस्स नरजम्मणा समय ॥ ७२५ ॥

તે અથવા અન્ય ક્ષેત્રની અંદર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ઉપયોગમાં લબ્ધિ રહે છે, લબ્ધિ એટલે જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ, તે લબ્ધિ વિજ્યાદિમાં બેવાર ગએલાને મનુષ્ય જન્મ સાથે (ગણતાં) છાસઠ સાગરોપમથી કંઇક અધિકકાળ પર્યન્ત હોય છે. ૭૨૪-૭૨૫.

હવે ઉપયોગ અને લબ્ધિનું જઘન્ય અવસ્થાન કહે છે.

सव्वजहण्णो समओ दव्वाइसु होइ सव्वजीवाणं ।
स पुण सुर-नारगाणं हवेज्ज किह खेत्त-कालेसुं ? ॥ ७२६ ॥

સર્વ જીવોના અવધિજ્ઞાનનું દ્રવ્યાદિકમા જઘન્ય અવસ્થાન એક સમયનું છે. પરન્તુ તે જઘન્ય અવસ્થાન દેવ-નારકીઓને સ્વક્ષેત્ર-કાળમાં કેવી રીતે હોય? ૭૨૬.

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

चरिमसमयम्मि सम्मं पडिवज्जंतस्स जं चिय विभंगं ।
तं होइ ओहिनाणं मयस्स वितियम्मि से पडइ ॥ ७२७ ॥ दारं

ભવના છેલ્લા સમયે સમ્યક્ત્વ પામતાં, જે વિભંગજ્ઞાન હોય, તે અવધિજ્ઞાન થાય છે, (તે પછી) મરણ પામતાં તેમને તે નાશ પામે છે. (એ રીતે દેવ-નારકીના અવધિજ્ઞાનનું જઘન્ય અવસ્થાન એક સમયનું છે.) ૭૨૭.

હવે ચલદ્વાર કહે છે.

वुड्ढी वा हाणी वा चउव्विहा हवइ खेत्त-कालाणं ।
दव्वेसु होइ दुविहा पज्जवे पुण छव्विहा होइ ॥७२८॥५८५१॥

વિષયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ અને હાની ચાર પ્રકારે હોય છે, ને દ્રવ્યમાં તે વૃદ્ધિ હાનિ બે પ્રકારે અને પર્યાયમાં તે ૭ પ્રકારે હોય છે. ૭૨૮.

દ્રવ્યાદિ વિષયની અપેક્ષાએ ચળ અવધિજ્ઞાન વધતુ-ઘટતુ હોય છે, તે વધ-ઘટ થવામાં વૃદ્ધિ અને હાની ૭ ૭ પ્રકારે આગમમાં કહી છે. જેમકે અનન્તભાગવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, અને

અનન્તગુણવૃદ્ધિ અથવા અનન્તભાગહાની, અસખ્યાતભાગહાની, સખ્યાતભાગહાની, સખ્યાતગુણ-હાની, અસખ્યાતગુણહાની અને અનન્તગુણહાની.

આ છ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાનીમાથી પહેલો અને છેલ્લો ભેદ વર્જીને બાકીની ચાર ચાર પ્રકારની હાની-વૃદ્ધિ અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળની હોય છે. અનન્તભાગવૃદ્ધિ, અને અનન્તગુણ વૃદ્ધિ, તથા અનન્તભાગ હાની અને અનન્તગુણ હાની ક્ષેત્ર-કાળની હોય નહિ, કારણકે અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળ અનન્તા નથી. કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ અવધિજ્ઞાનવડે જેટલુ ક્ષેત્ર જોયુ હોય, તે પછી દરેક સમયે વધતુ વધતુ કોઈ અસખ્યાત-ભાગ વધારે જુએ, કોઇ સખ્યાતભાગ વધારે જુએ, કોઇ સખ્યાતગુણ વધારે જુએ અને કોઈ અસખ્યાતગુણ વધારે ક્ષેત્ર જુએ છે. એજ પ્રમાણે ઘટતુ ઘટતુ પણ ચારપ્રકારે ક્ષેત્ર જુએ છે. તથા કાળમાં પણ એજ રીતે વૃદ્ધિ-હાની ચાર પ્રકારે જાણી લેવી

હવે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત દ્રવ્યોમાં વૃદ્ધિ-હાની બેપ્રકારે થાય છે. તે આ પ્રમાણે, જેમકે અવધિજ્ઞાનવડે પહેલાં જેટલાં દ્રવ્યો જોયાં હોય, તે કરતાં તે પછી કોઈ અનન્ત-ભાગે વધારે જુએ, કોઈ અનન્તગુણ વધારે જુએ, પણ વસ્તુસ્વભાવથી અસખ્યાતાદિ-ભાગે અધિક ન જુએ, એજ પ્રમાણે પૂર્વે જાણેલા દ્રવ્યોમાથી કોઈ અનન્તભાગે ઓછાં દ્રવ્ય જુએ અને કોઈ અનન્તગુણા ઓછા દ્રવ્ય જુએ, પણ વસ્તુસ્વભાવે અસખ્યાતાદિ-ભાગે ન્યૂન ન જુએ તથા પર્યાયોમા તો પૂર્વોક્ત છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની થાય છે. ૭૨૮.

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિનો વિસ્તાર અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર કહે છે.

वुड्ढी वा हाणी वाऽणंता-संखिज्ज-सखभागाणं ।
संखेज्जा-संखेज्जा-णंतगुणा चेति छब्भेया ॥ ७२९ ॥

અનન્તભાગ, અસખ્યાતભાગ, સખ્યાતભાગ, સખ્યાતગુણ, અસખ્યાતગુણ અને અનન્તગુણ એમ છ પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ હોય છે. ૭૨૯.

पइसमयसखेज्जइभागहियं कोइ सखभागहिय ।
अन्नो संखेज्जगुणं खेत्तमसंखेज्जगुणमण्णो ॥ ७३० ॥
पेच्छइ विवड्ढमाणं हायंतं वा तहेव कालंपि ।
नाणंतवुड्ढि-हाणी पेच्छइ जं दोऽवि नाणंते ॥ ७३१ ॥

દરેક સમયે કોઈક અસખ્યાતભાગ અધિક, કોઇ સખ્યાતભાગ અધિક, કોઈ સખ્યા-તગુણ અધિક અને કોઇ અસખ્યાતગુણ અધિક એવા ક્ષેત્રને વધતુ અવધિજ્ઞાન જુએ છે. અને ઘટતુ અવધિજ્ઞાન અસખ્યભાગહીનાદિ ક્ષેત્રને જુએ છે. તેવીજ રીતે કાળમા પણ સમજવુ. પણ અનન્તી વૃદ્ધિ હાની ન જુએ, કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્તા ક્ષેત્ર ને કાલને જેતાજ નથી. ૭૩૦-૭૩૧

હવે દ્રવ્ય તથા પર્યાયમા હાનિ-વૃદ્ધિ કહે છે.

दव्वमणंतसहियं अनंतगुणवड्ढियं च पेच्छेज्जा ।
हायंत वा, भावम्मि छव्विहा वुड्ढि हाणीओ ॥ ७३२ ॥

અનન્તભાગ અધિક અને અધિકગુણ અધિક દ્રવ્યને વધતુ તથા ઘટતુ અવધિ જુએ છે. વળી ભાવમાં (પર્યાયમા) છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની હોય છે. ૭૩૨

હવે દ્રવ્યાદિ ચારે ને પરસ્પર સાથે વિચારતાં જે વૃદ્ધિ-હાની થાય છે, તે કહે છે.

वुड्ढीए चिय वुड्ढी हाणी हाणीय न उ विवज्जासा ।
भागे भागो गुणणे गुणो य दव्वाइसजोए ॥ ७३३ ॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવનો પરસ્પર સંયોગે વિચાર કરતાં એકની વૃદ્ધિમાં અન્યની વૃદ્ધિજ થાય છે અને એકની હાનીમા અન્યની હાનીજ થાય છે, પરન્તુ એથી વિપરીત એટલે એકની હાની ને બીજાની વૃદ્ધિ તથા એકની વૃદ્ધિ અને અન્યની હાની એમ નથી થતુ, ઉપલી ગાથાના અર્ધભાગની વ્યાખ્યા બીજે પ્રકારે કરે છે એક દ્રવ્યાદિની વૃદ્ધિમાં બીજાની વૃદ્ધિજ પણ હાનિરૂપ વિપર્યાસ નહી, પણ એકની વૃદ્ધિમાં બીજાનુ અવસ્થાન પણહોય છે. અને એક દ્રવ્યાદિની હાનીમા બીજાની હાનીજ હોય પણ વૃદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ નહી પણ અવસ્થાન તો હોય છે. અને ક્ષેત્રાદિની અસખ્યાતમા ભાગે વૃદ્ધિ છતે બીજાની પણ ભાગે વૃદ્ધિ થાય અથવા અવસ્થાન રહે છે. ગુણાકાર વૃદ્ધિ નથી થતી, અને ગુણવૃદ્ધિ છતે બીજાની ગુણવૃદ્ધિ થાય છે અથવા અવસ્થાન રહે છે, પણ ભાગવૃદ્ધિ નથી થતી. તેમજ દ્રવ્યાદિની સખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થતા અન્યની સખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થાય (પણ સખ્યાતાદિ ગુણ ન થાય), અને સખ્યાતાદિ ગુણ વૃદ્ધિ થતાં અન્યની પણ સખ્યાતાદિ ગુણજ વૃદ્ધિ થાય (પણ ભાગે વૃદ્ધિ ન થાય). (આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ-હાની પ્રાય સમજવી, કેમકે ક્ષેત્રાદિમા સખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થયે દ્રવ્યાદિમા સખ્યાતાદિ ગુણવૃદ્ધિ પણ થાય છે). ૭૩૩.

આ સબધમા શિષ્ય પૂછે છે કે —

कह खेत्तऽसंखभागाइसभवे संभवो न दव्वेऽवि ? ।
किह वा दव्वेऽणंते पज्जवऽसंखिज्जभागाई ॥ ७३४ ॥

ક્ષેત્રની અસખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ થએ, દ્રવ્યમા પણ તેવી વૃદ્ધિ કેમ ન થાય ? તથા દ્રવ્યની અનન્ત ભાગાદિ વૃદ્ધિ થયે, પર્યાયોની અસખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે? ૭૩૩.

આધારભૂત ક્ષેત્રની અસખ્યાત ભાગાદિ ચાર પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં, તે ક્ષેત્રમાં રહેલ દ્રવ્યોની પણ એ પ્રમાણે વૃદ્ધિ કેમ નથી થતી ? અને છએ પ્રકારેજ કેમ થાય છે ? તથા દ્રવ્યના અનતપણામાં દ્રવ્યની અનન્ત ભાગાદિ બે પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં, પર્યાયોની અસખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે ? અથવા દ્રવ્યમાં અનતગુણવૃદ્ધિમાં પર્યાયોની અસખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ કેમ થાય છે?, મતલબ કે દ્રવ્યો ક્ષેત્રના આધારે છે, અને પર્યાયો દ્રવ્યના આધારે છે, તેથી જેવી હાની-વૃદ્ધિ આધારની થાય, તેવીજ હાની-વૃદ્ધિ આધેયની પણ થવી જોઇએ. તેમ છતા ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ-હાની ચાર પ્રકારે, દ્રવ્યની બે પ્રકારે અને પર્યાયની છ પ્રકારે કેમ થાય છે એમ વિચિત્ર કેમ થાય છે ? ૭૩૪

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે–

खेत्ताणुवत्तिणो पोग्गला गुणा पोग्गलाणुवत्ती य ।
सामण्णा विण्णेया न उ ओहिन्नाणविसयम्मि ॥ ७३५ ॥

ક્ષેત્રાનુવર્તિ પુદ્ગળો છે અને પુદ્ગળાનુવર્તિ ગુણ પર્યાયો છે, એમ સામાન્યથી જાણવુ. પણ અવધિજ્ઞાનથી જાણવાના વિષયમાં એમ નથી. ૭૩૫

પરમાણુ-સ્કંધ વિગેરે પુદ્ગળો ક્ષેત્રાનુવર્તિ છે, અને ગુણ-પર્યાયો પુદ્ગલાનુવર્તિ છે, એમ એમનુ સામાન્ય સ્વરૂપ કોણ નથી માનતુ ? સર્વ કેઈ માને છે. કારણ કે સમસ્ત લોકાકાશના અસખ્યાતમા ભાગાદિમા સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયનો અસખ્યાતમાદિ ભાગજ સામાન્યથકી સ્વરૂપે વર્તે છે, તથા સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનન્તમાદિ ભાગમા સમસ્ત પર્યાય રાશીના પણ અનન્તમાદિ ભાગો છે. આ કારણથી ક્ષેત્રની અસખ્યેયાદિ ભાગે વૃદ્ધિ-હાની થતા, તદનુસારે દ્રવ્યની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય, તથા દ્રવ્યની અનન્તમા ભાગાદિ વૃદ્ધિ-હાની થતા તદનુસારે પર્યાયોની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય, પરન્તુ અહી અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રાદિની વૃદ્ધિ-હાની વિચારવાનો પ્રસ્તાવ છે, કાંઇ સામાન્યથી તેમના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો અહી પ્રસ્તાવ નથી, આ કારણથી ઉપરોક્ત પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની કહી છે, તે અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમને આધીન હોવાથી વિચિત્ર છે. ૭૩૫.

એજ ઉપરોક્ત અર્થ વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

दव्वाइं सखेत्ताओऽणंतगुणा पज्जवा सदव्वाओ ।
निययाहाराहीणा तेसिं वुड्ढी य हाणी य ॥ ७३६ ॥

न उ निययाहारवसा अवहिनिबंधो जओ परित्तो सो ।
चित्ते तहऽण्णहाऽवि य आणागेज्झो य पाएण ॥ ७३७ ॥

દ્રવ્યો સ્વક્ષેત્રથી અનન્તગુણા છે, અને પર્યાયો સ્વદ્રવ્યથી અનન્તગુણા છે. તેમની વૃદ્ધિ અને હાની પોતાના આધારને આધીન છે. પણ અવધિજ્ઞાનનો વિષય પોતાના આધારવશાત્ વધતો ઘટતો નથી, તેથી તે નિયતવિષયનો વિચિત્ર ક્ષયોપશમ હોવાથી તે સામાન્ય કરતા અન્ય પ્રકારે વિચિત્રપણે છે ને તે પ્રાય આજ્ઞાગ્રાહ્ય છે. ૭૩૬-૭૩૭.

સ્વરૂપથી તો સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયરૂપ દ્રવ્યો, સ્વઆધારભૂત ક્ષેત્રથી અનન્તગુણાં છે, કારણ કે એકેક આકાશપ્રદેશમા અનન્તા પરમાણુ-દ્વયણુકાદિ દ્રવ્યો અવગાહી રહ્યા છે, અને પર્યાયો પણ સ્વાશ્રયભૂત દ્રવ્યોથી અનન્તગુણા છે, કારણ કે એકેક પરમાણુ આદિ દ્રવ્યો અનન્તા પર્યાયવાળા છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યનો સ્વઆધાર ક્ષેત્ર છે અને પર્યાયોનો સ્વઆધાર દ્રવ્ય છે. તેથી દ્રવ્ય પર્યાયોની વૃદ્ધિ-હાની સામાન્યથી તેમને આધીન છે, એટલે કે ક્ષેત્રની ચાર પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની થતા દ્રવ્યની પણ ચાર પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ થાય, અને દ્રવ્યની બે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થતાં પર્યાયોની પણ બે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થાય. એવો સામાન્ય નિયમ તો અમે પણ સ્વીકારીએ છીએ, એમાં કંઇ વિરોધ નથી; પરન્તુ અવધિજ્ઞાનનો વિષય સ્વઆધારવશાત્ વધતો-ઘટતો નથી, કેમકે તે તો ઉપરોક્ત સ્વરૂપે પ્રતિનિયત છે, અને વિચિત્ર ક્ષયોપશમથી વિચિત્ર પ્રકારે છે. તેથી તે જેમ યુક્તિથી ઘટે છે, તેમ પ્રવર્તે છે, તેમજ તેને ઉલ્લઘીને અન્યથારૂપે પણ પ્રવર્તે છે, એકાન્તે નિયત સ્વરૂપે નથી પ્રવર્તતો. આજ્ઞાગ્રાહ્ય હોવાથી આજ્ઞાજ અહી પ્રમાણ છે, તેથી સ્વેચ્છાપૂર્વક શુષ્ક તર્ક કરવાથી શુ લાભ ? વળી પ્રાય શબ્દથી ઉપર મુજબ યુક્તિથી પણ જણાવેલ વિષય ઘટે છે ૭૩૬-૭૩૭

હવે તીવ્ર-મદ દ્વાર કહે છે.

फड्डा य असंखेज्जा संखेज्जे यावि एगजीवस्स ।
एगप्फड्डुवओगे नियमा सव्वत्थ उवउत्तो ॥ ७३८ ॥५९।६०॥
फड्डा य आणुगामी अणाणुगामी य मीसया चेव ।
पडिवाई अपडिवाई मीसो य मणुस्स तेरिच्छे ॥ ७३९ ॥६०।६१॥

એક જીવને અસખ્યાતા અને સખ્યાતા ફડ્ડકો હોય છે, તેમાંના એક ફડ્ડકમાં ઉપયોગ છતે સર્વ ફડ્ડકોમા અવશ્ય ઉપયોગ થાય છે, એ ફડ્ડકો અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે, પુન તે દરેક પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે મનુષ્ય-તિર્યંચમા હોય છે ૭૩૮-૭૩૯.

જેમ ઓરડાદિના જાળીઆથી અન્તરિત દીપકનો પ્રકાશ નીકળે, તેમ અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી જન્ય એવા અવધિજ્ઞાનનુ નીકળવુ તે ફડ્ડકો કહેવાય છે, તે ફડ્ડકો એક જીવને સખ્યાતા અથવા અસખ્યાતા પણ હોય છે. એમાંના એકફડ્ડકે જીવ ઉપયોગવાન્ હોય તો, નિશ્ચય સર્વફડ્ડકોએ પણ ઉપયોગવાન્ હોય. કારણ કે જેમ એક ચક્ષુએ ઉપયોગ થએ, બન્ને ચક્ષુથી ઉપયોગ થાય છે. તેમ જીવ પણ એક ઉપયોગવાન્ હોવાથી એક ફડ્ડકના ઉપયોગ વખતે સર્વફડ્ડકોએ ઉપયોગવાન્ થાય છે.

એ ફડ્ડકો ત્રણ પ્રકારના હોય છે, અનુગામી-અનનુગામી અને એ ઉભયસ્વરૂપવાળા મિશ્ર, તેમા જે દેશમા રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જીવને ફડ્ડકો ઉત્પન્ન થએલા હોય તે ફડ્ડકો તે દેશથી અન્ય સ્થળે જતાં સાથે જાય તો તે અનુગામી ફડ્ડકો કહેવાય, એથી વિપરીત-સાથે ન જાય તે અનનુગામી, અને તેમાથી કેટલાક સાથે જાય અને કેટલાક સાથે ન જાય તે મિશ્રફડ્ડકો કહેવાય. પુન એ ત્રણે પ્રકારના ફડ્ડકો પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને ઉભય સ્વભાવવાળા મિશ્ર હોય છે. જે કેટલોક કાળ રહીને પછી નાશ પામે તે પ્રતિપાતી, તેથી વિપરીત-મરણપર્યન્ત રહે તે અપ્રતિપાતી, અને એ ઉભયસ્વભાવવાળા હોય તે મિશ્ર. આવા પ્રકારના ફડ્ડકો મનુષ્ય-તિર્યંચને જે અવધિજ્ઞાન હોય તેમા હોય છે, દેવ-નારકીના અવધિમા હોતા નથી.

શિષ્ય —અહો તીવ્ર-મન્દ દ્વાર કહેવાનો અવસર છતાં અવવિજ્ઞાનના ફડ્ડકોનુ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરીને પ્રસ્તાવ વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યાન કેમ કરો છો ?

ગુરૂ —અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફડ્ડકો ઘણુ કરીને અતિવિશુદ્ધિવાળા હોવાથી તીવ્ર કહેવાય છે, તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફડ્ડકો અશુદ્ધ હોવાથી મન્દ કહેવાય છે; અને મિશ્ર ફડ્ડકો મધ્યમ કહેવાય છે. તેથી ફડ્ડકોનુ સ્વરૂપ કહેવાથી તીવ્ર-મન્દ દ્વાર પણ અર્થથી કહ્યુ સમજવુ.

શિષ્ય —અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફડ્ડકોમા તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફડ્ડકોમા પરસ્પર શો તફાવત છે ?

ગુરૂ —અપ્રતિપાતી ફડ્ડકો અનુગામીજ હોય છે, પણ અનનુગામી નથી હોતા. અનુગામી ફડ્ડકો તો પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી ઉભય પ્રકારના હોય છે, એટલો એમા તફાવત છે. તથા પ્રતિપાતી ફડ્ડક અવશ્ય પડી જાય છે અને પડી ગયા પછી અન્ય સ્થળે ગએલાને પુનઃ કદાચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે અનનુગામી ફડ્ડકોમાં નથી થતુ. ૭૩૮-૭૩૯.

ઉપર મુજબ નિર્યુક્તિકારે કહેલ અર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ સવિસ્તર કહે છે.

जालंतरत्थदीवप्पहोवमो फड्डयावही होइ ।
तिव्वो विमलो मंदो मलोमसो मीसरूवो य ॥ ७४० ॥

ઓરડાના જાળીયાથી અન્તરિત રહેલ દીપકની પ્રભાના નિગમની સમાન ફડ્ડકાવધિ હોય છે, તેમાં વિશુદ્ધ ક્ષયોપશમથી જન્ય ફડ્ડકથી થએલ અવધિજ્ઞાન નિર્મળ હોવાથી તીવ્ર કહેવાય છે, અને અશુદ્ધ ક્ષયોપશમથી જન્ય ફડ્ડકથી થએલ અવધિ મલીન હોવાથી મન્દ કહેવાય છે, તથા મધ્યમ ક્ષયોપશમજન્ય ફડ્ડકાવધિ મિશ્ર હોવાથી તીવ્ર મન્દ કહેવાય છે. ૭૪૦.

उवओगं एगेणऽवि दिंतो सो फड्डएहिं सव्वेहिं
उवउज्जइ जुगवं चिय जह समयं दोहिं नयणेहिं ॥ ७४१ ॥

જેમ એક ચક્ષુએ ઉપયોગ આપતા સાથેજ બન્ને ચક્ષુએ ઉપયોગવાન થાય છે. તેમ એક ફડ્ડકે ઉપયોગ આપતા, એકીસાથે સર્વ ફડ્ડકોએ ઉપયોગવાન થાય છે. ૭૪૧.

આ સબંધમા શિષ્ય પૂછે છે કે—

किह नोवओगबहुया?, भण्णइ न विसेसओ स सामण्ण ।
तग्गयविसेसविमुहो खंधावारोवओगो व्व ॥ ७४२ ॥

(ઘણા ફડ્ડકોએ ઉપયોગવાન્ હોવાથી) બહુ ઉપયોગનો પ્રસંગ કેમ ન થાય? ઉત્તર-ગ્રાહ્ય વસ્તુગત વિશેષ વિમુખ એવો તે લશ્કરના ઉપયોગની પેઠે સામાન્ય ઉપયોગ છે, પણ વિશેષ ઉપયોગ નથી. ૭૪૨.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે અનેક ફડ્ડકોએ ઉપયોગવાન્ થવાથી ઘણા ઉપયોગ તે અવધિજ્ઞાનવાળાને કેમ ન થાય?

ગુરૂ—ચક્ષુદ્વયના ઉપયોગની પેઠે તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી જીવને એક સમયમાં એકજ ઉપયોગ હોય છે, તેથી અનેક ફડ્ડકોએ ઉપયુક્ત છતાં પણ ઘણા ઉપયોગ નથી થતા. અથવા અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમાં આ પ્રમાણે અનેક ઉપયોગ થાય, જેમકે-આ હસ્તિઓ છે, દક્ષિણ બાજુએ ઘોડાઓ છે ।બીબાજુએ રથો છે, અને આગળ પદાતિ છે, આ પ્રમાણે અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમાં ઘણા ઉપયોગ થાય, પણ અહીં એવો અનેક વસ્તુવિશેષનો ઉપયોગ નથી; પરન્તુ ગ્રાહ્યવસ્તુના વિશેષોથી વિમુખ એવો સામાન્ય ઉપયોગજ છે, જેમ બન્ને ચક્ષુથી (હાથી-ઘોડા-રથ વિગેરે સૈન્યસમૂહ જોવાથી) આ લશ્કર છે, એવો સામાન્ય એકજ ઉપયોગ થાય છે, પણ જુદા જુદા ઉપયોગ નથી થતા. તેમ અહીં પણ ઘણા ઉપયોગ નથી થતા. ૭૪૨.

अणुगामि-नियय-सुद्धाइ सेयराइं च मीसयाइं च ।
एक्कक्कसो विभिन्नाइ फड्डयाइं विचित्ताइं ॥ ७४३ ॥

તીવ્ર અપ્રતિપાતી અનુગામી, મન્દ પ્રતિપાતી અનનુગામી અને મિશ્ર, એ દરેક જુદા જુદા ફડ્ડકો વિચિત્ર પ્રકારનાં છે ૭૪૩.

અનુગામી ફડ્ડકો પ્રતિપાતી અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે, અનનુ-

ગામી ફડ્ડકો પણ પ્રતિપાતી-અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તથા અનુગામી અનનુગામી (મિશ્ર) ફડ્ડકો પણ એ મુજબ ત્રણ પ્રકારે છે. પુનઃ એ અનુગામી આદિ ફડ્ડકો તીવ્ર-મન્દ અને મધ્યમ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. એ રીતે એ ફડ્ડકો જઘન્ય-મધ્યમાદિ ભેદે અનેક પ્રકારે છે. ૭૪૩

શિષ્ય પૂછે છે કે—

निययाणुगामियाण को भेओ को व तव्विवक्खाणं ? ।
नियओऽणुजाइ नियमा नियओऽनियओ य अणुगामी ॥ ७४४ ॥
चयइ च्चिय पडिवाई अणाणुगामी चुओ पुणो होइ ।
नर-तिरिगहणं पाओ जं तेसु विसोहिसंकेसा ॥ ७४५ ॥

અપ્રતિપાતી અને અનુગામી ફડ્ડકોમા, તથા તેથી વિપક્ષ પ્રતિપાતી અને અનનુગામી ફડ્ડકોમાં શો તફાવત છે ? ઉત્તર-અપ્રતિપાતી ફડ્ડકો (અવધિજ્ઞાનવાળાની સાથે) અવશ્ય જાય છે, અને અનુગામી ફડ્ડકો (અનુપહત લોચનની પેઠે) અપ્રતિપાતી, અથવા (ઉપહત લોચનની પેઠે) પ્રતિપાતી હોય છે. તથા પ્રતિપાતી ફડ્ડક પડી જાય છેજ (અને પડ્યા પછી પણ કોઈ વખત અન્ય સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે અને અનનુગામી ફડ્ડક એવા નથી; કેમકે જે સ્થળે રહેલાને એ ફડ્ડકો ઉત્પન્ન થયા હોય, તેજ સ્થળમાં રહેતા તે ચ્યવે છે અથવા નથી પણ ચ્યવતા, જો ચ્યવે છે, તોપણ દેશાન્તરમાંથી પુનઃ ઉત્પત્તિ સ્થળે આવેલાને તે ઉત્પન્ન થાય છે. એટલો એમા પરસ્પર તફાવત છે.) વિશુદ્ધિ તથા સંક્લેશથી ફડ્ડકોની તીવ્ર મંદતા હોય છે, એવા ફડ્ડકો વિશુદ્ધિ અને સંક્લેશવશાત્ પ્રાયઃ મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં હોય છે. ૭૪૪-૭૪૫.

गहणमणुगामियाईण किं कयं तिव्व-मंदचिन्ताए ।
पायमणुगामिनियया तिव्वा मंदा य जं इयरे ॥ ७४६ ॥

તીવ્ર-મન્દદ્વારનો વિચાર કરતાં અનુગામીઆદિ ફડ્ડકોનુ કથન કેમ કર્યું ? ઉત્તર-અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફડ્ડકો ઘણું કરીને તીવ્ર હોય છે, અને અનનુગામી તથા પ્રતિપાતી ફડ્ડકો ઘણું કરીને મન્દ હોય છે. મિશ્ર ફડ્ડકો ઉભયસ્વભાવવાળા છે, આથી ફડ્ડકની પ્રરૂપણા કરતાં તીવ્ર-મન્દ દ્વાર પણ કહ્યુ ૭૪૬.

બીજો મત બતાવીને તેની અવિરૂદ્ધતા જણાવે છે—

अण्णे पडिवायु-प्पायदार एवाणुगामियाईणि ।
नर-तिरियगहणेणं अहवा दोसुंपि न विरुद्धं ॥ ७४७ ॥

અન્ય આચાર્ય એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તિર્યંચનુ કથન કરવાથી અનુગામીઆદિ ભેદો પ્રતિપાત અને ઉત્પાતદ્વારમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે, અથવા બન્ને દ્વારમાં એ ભેદો વિરૂદ્ધ નથી. ૭૪૭.

આ સંબંધમાં અન્ય આચાર્યો એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તિર્યંચોના અવધિજ્ઞાનનોજ પ્રતિપાત તથા ઉત્પાત થાય છે, તેથી પ્રતિપાત-ઉત્પાદદ્વાર મનુષ્ય તિર્યંચ સંબંધીજ છે, અને તેથીજ કરીને એ અનુગામી આદિ ભેદો પ્રતિપાત-ઉત્પાદ દ્વારમાંજ અન્તર્ભૂત

થાય છે. ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે તીવ્ર-મન્દ અને પ્રતિપાત-ઉત્પાદ એ બન્ને દ્વારમા અનુગામી આદિ ભેદો ઘટે છે, તેથી કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. ૭૪૭.

તીવ્ર-મન્દદ્વાર પૂર્ણ થયુ, હવે પ્રતિપાત-ઉત્પાતદ્વાર કહે છે.

बाहिरलंभे भज्जो दव्वे खेत्ते य काल-भावे य ।
उप्पा-पडिवाओऽवि य तदुभयं चेगसमएणं ॥ ७४८ ॥६१।६२॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ સબંધી બાહ્ય વિષયના અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા એક સમયે ઉત્પાદ, પ્રતિપાત અને ઉત્પાદપ્રતિપાતની ભજના હોય છે. ૭૪૮.

નિર્યુક્તિકારોક્ત અર્થને વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે

बाहिरओ एगदिसो फड्डोही वाऽहवा असंबद्धो ।
दव्वाइसु भयणिज्जा तत्थुप्पायादओ समयं ॥ ७४९ ॥

એક દિશામાં થએલુ અવાધ અથવા ફડ્ડકાવધિ, કે અસબદ્ધ અવધિ તે બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે. એ બાહ્ય અવધિમા દ્રવ્યાદિ વિષે એક સમયે ઉત્પાદાદિની ભજના હોય છે. ૭૪૯.

જે અવધિજ્ઞાનવાળાનુ અવધિ એક દિશામા હોય તે, અથવા અનેક દિશાઓમા હોય પણ વચ્ચે વચ્ચે અન્તરવાળુ ફડ્ડકાવધિ હોય તે, બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે, અથવા જે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવનુ અવધિ, સર્વ બાજુએ ગોળાકાર છતા પણ અગુલાદિ ક્ષેત્રના વ્યવધાનથી સર્વ બાજુએ અસબદ્ધ હોય, તે પણ બાહ્ય અવધિ કહેવાય આ અભિપ્રાય ભાષ્યકાર અને પ્રાચીન ટીકાકારનો છે. આવશ્યક ચૂર્ણિકાર તો આ ત્રીજા પક્ષને ગ્રહણ કરીને એમ કહે છે કે—બાહ્યઅવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ હોય, તે સ્થળમા તેનુ અવધિજ્ઞાન કંઇ પણ ન જુએ, પરન્તુ એ ઉત્પત્તિ સ્થાન એક અગુલ અગુલ પૃથક્ત્વ, એક વેંત, વેંતપૃથક્ત્વ, સખ્યાતા અથવા અસખ્યાતા યોજન અતિક્રમ્યા પછી જુએ, તે બાહ્યઅવધિની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના અવધિમા એક સમયે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ સબધી ઉત્પાદાદિની ભજના જાણવી.

કારણ કે—

उप्पाओ पडिवाओ उभय वा होज्ज एगसमएणं ।
कहमुभयमेगसमए ? विभागओ त न सव्वस्स ॥ ७५० ॥

ઉત્પાદ-પ્રતિપાત-અને ઉત્પાદપ્રતિપાત એક એક સમયે થાય છે, એક સમયે ઉત્પાદ પ્રતિપાત કેવી રીતે થાય ? (અવધિના) વિભાગથી એમ થાય, સર્વ અવધિનુ એમ ન થાય. ૭૫૦.

કોઇ વખત એક સમયે ઉત્પાદ થાય છે એટલે પ્રથમ અલ્પદ્રવ્યાદિ સબધી બાહ્યઅવધિ ઉત્પન્ન થઇને પછી અધિકદ્રવ્યાદિ પદાર્થોને જુએ. કોઈ વખત એક સમયે પૂર્વે જોએલા દ્રવ્યાદિ કરતા હીન હીન દ્રવ્યાદિ જુએ તે પ્રતિપાત કહેવાય છે. કોઈ વખત ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત બન્ને એક સમયમા થાય છે, એટલે જ્યારે એક દિશાના બાહ્ય અવધિમા આજુબાજુ સકોચરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આગળના ભાગમાં વૃદ્ધિરૂપ ઉ-

ત્પાદ થાય, અને આગળના ભાગથી સંકોચરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આજુબાજુ વિસ્તારરૂપ અવધિનો ઉત્પાદ થાય. એજ પ્રમાણે અન્તરવાળાં અનેક દિશાના બાહ્યઅવધિમા જ્યારે એક દિશામાં ઉત્પાદ થાય ત્યારે બીજી દિશામા પ્રતિપાત થાય, અને એજ પ્રમાણે વલયાકાર સર્વ દિશાના બાહ્યઅવધિમા પણ જે સમયે એક દેશમાં વલયના વિસ્તારની અધિકતારૂપ ઉત્પાદ થાય, તે સમયે અન્ય દિશામાં વલયના સંકોચરૂપ પ્રતિપાત થાય. ઇત્યાદિ પ્રકારે એક સમયમા ઉત્પાદાદિની ભજના જાણવી.

શિષ્ય—પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકજ સમયમા કેવી રીતે સંભવે ?

ગુરૂ—સર્વ અવધિજ્ઞાનના ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકી સાથે માનીએ તો વિરોધ આવે, પણ તેમ નથી, અહીં તો એ ઉત્પાદ પ્રતિપાત અવધિજ્ઞાનના વિભાગની અપેક્ષાથી માનેલ છે, તેથી કંઇ વિરોધ નથી. ૭૫૦.

એ સંબંધમા ઉદાહરણ કહે છે-

दावानलो व्व कत्थइ लग्गइ विज्झाइ समयमन्नत्तो ।
तह कोइ ओहिदेसो से जायइ नासए बिइओ ॥ ७५१ ॥

જેમ અગ્નિ કોઈ એક બાજુએ (ઘાસ આદિને બાળતો) સળગે છે, અને તે સાથેજ બીજી બાજુએ (ઘાસ આદિ બળી ગએલા સ્થળે) ઓલવાઈ જાય છે, તેમ આ બાહ્યઅવધિ પણ કોઇ એક દેશમા વૃદ્ધિ પામે છે અને તે સાથે કોઈ બીજા દેશમાં નાશ પામે છે. (આથી એકીસાથે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત થવામાં કંઈ વિરૂદ્ધ નથી) ૭૫૧.

બાહ્યઅવધિનુ સ્વરૂપ કહીને હવે અભ્યંતર અવધિનુ સ્વરૂપ કહે છે.

अब्भिंतरलद्धीए उ तदुभयं नत्थि एगसमएणं ।
उप्पा पडिवाओऽविय एगयरो एगसमएणं ॥ ७५२ ॥६२६३॥

અભ્યન્તર અવધિની પ્રાપ્તિમાં એકજ સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત નથી થતા, પણ એકસમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતમાથી એકજ થાય છે. ૭૫૨.

જે જીવને સર્વ બાજુએ અન્તરરહિત એવુ અવધિજ્ઞાન હોય, તે અભ્યન્તર અવધિજ્ઞાનવાળો કહેવાય. એવા અભ્યન્તર અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ એકી સાથે એકસમયે નથી થતા, કારણ કે આ અવધિ દીપકપ્રભાના પડળની પેઠે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે સર્વ બાજુએ અન્તરરહિત, અખંડ, સંબદ્ધ, વિભાગરહિત એક સ્વરૂપવાળુ છે, અને ચૂર્ણિમા પણ કહ્યુ છે કે—"અભ્યન્તર અવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન થયુ હોય, ત્યાથી આરંભીને તે અવધિજ્ઞાની અન્તરરહિત સંબંધપૂર્વક સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનપર્યન્ત ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાનવડે જાણે છે અને જુએ છે, તે અભ્યન્તર અવધિ કહેવાય છે." આવા પ્રકારના એક અખંડ અભ્યન્તર અવધિજ્ઞાનમાં એક સમયે પ્રતિપાત અથવા ઉત્પાદ એ બેમાંથી એકજ થાય છે પણ એકીસાથે એ ઉભય નથી થતા. વળી એકને વિરૂદ્ધ ધર્મનો સંબંધ પણ ન થાય. કારણ કે જેમ આવરણરહિત સર્વ બાજુએ ફેલાએલ દીપકપ્રભાનો સંકોચ અને વિસ્તાર એ

બેમાથી એકજ થાય છે, પણ એક દિશામાં સંકોચ અને બીજી દિશામાં વિસ્તાર, એમ નથી થતુ. તેવી રીતે અહીં પણ સમજવુ. ૭૫૨.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

अब्भितरलद्धी सा जत्थ पईवप्पभव्व सव्वत्तो ।
संबद्धमोहिनाणं अब्भंतरओऽवहिन्नाणी ॥ ७५३ ॥

દીપકપ્રભાની પેઠે જ્યાંથી અવધિ થયુ હોય ત્યાથી સર્વ બાજુએ અવધિજ્ઞાનીને સંબંધવાળુ જે અવધિજ્ઞાન અભ્યન્તરથી હોય છે, તે અભ્યન્તરલબ્ધિ કહેવાય છે. ૭૫૩.

હવે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતની વિધિ કહે છે.

उप्पाओ विगमो वा दीवस्स व तस्स नोभयं समयं ।
न भवण-नासा समय वत्थुस्स जमेगधम्मेणं ॥ ७५४ ॥

દીપકની પેઠે તેનો ઉત્પાદ અને નાશ એ ઉભય સાથે ન થાય, કારણ કે વસ્તુનો ઉત્પાદ અને નાશ એકીસાથે એક ધર્મથી નજ થાય. ૭૫૪.

વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને નાશ એકીસાથે એકજ ધર્મથી કદીપણ ન થાય, જેમ અંગુલીરૂપ દ્રવ્ય જે ધર્મવડે સરળ થાય છે, તેજ ધર્મવડે તે સરળતાનો નાશ નથી થતો, કારણ કે એમ થવુ વિરૂદ્ધ છે, પરન્તુ ભિન્નધર્મથી એકજ વસ્તુનો એક કાળે ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે, જેમ તે અંગુલીરૂપદ્રવ્ય જે સમયે સરળતાપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સમયે વક્રતાપણે નાશ પામે છે, પણ અંગુલીરૂપ દ્રવ્યપણે તો અવસ્થિતજ રહે છે. ૭૫૪.

એજ વાત સ્પષ્ટપણે કહે છે.

उप्पाय-व्वय-धुवया समयं धम्मंतरेण न विरुद्धा ।
जह उजु वक्कंगुलिया सुर-नर-जीवत्तणाइं वा ॥ ७५५ ॥

उप्पज्जइ उजुयाए नासइ वक्कत्तणेण तस्समयं ।
न उ तम्मि चेव उजुयानासो वक्कत्तभवणं च ॥ ७५६ ॥

જેમ સરળપણુ, વક્રપણુ અને અંગુલીપણુ એ ત્રણે એકે કાલે જુદા જુદા ધર્મવડે વિરૂદ્ધ નથી. જેમ કોઇ સાધુ જે સમયે મરીને દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સમયે મનુષ્યપણે નાશ પામે છે એટલે દેવપણુ, મનુષ્યપણુ અને જીવપણુ વિગેરે એકીસાથે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવડે વિરૂદ્ધ નથી. (એકીસાથે જુદા જુદા ધર્મવડે) સરળપણે તે અંગુલી ઉત્પન્ન થાય છે, વક્રપણે નાશ પામે છે (અને અંગુલીરૂપે સ્થિર રહે છે) પરન્તુ તેજ સમયે એકજ ધર્મવડે સરળતાનો નાશ અને વક્રતાની ઉત્પત્તિ નથી થતી. ૭૫૫-૭૫૬.

કારણ કે—

लद्धत्तलाभनासो जुज्जइ लाभो य तस्स समएण ।
जइ तम्मि चेव नासो निच्चविणट्ठे कुओ भवणं ? ॥ ७५७ ॥

सव्वुप्पायाभावा तदभावे य विगमो भवे कस्स ? ।
उप्पाय-वयाभावे काऽवट्ठिई सव्वहा सुण्णं ॥ ७५८ ॥

જેને સ્વસત્તા પ્રાપ્ત થઇ હોય, તેનો નાશ અને ઉત્પાદ (એક) સમયે (જુદાજુદા) ધર્મવડે થાય, જો તે સમયે તેજ ધર્મવડે નાશ ઉત્પાદ થાય, તો તેવી નિત્યવિનાશી વસ્તુની ઉત્પત્તિજ કયાંથી હોય? અને સર્વથા ઉત્પત્તિના અભાવે નાશ પણ કોનો થાય? (એમ) ઉત્પત્તિ અને નાશના અભાવે અવસ્થિતિ કોની હોય? એમ થવાથી સર્વથા શૂન્યપણુ થાય. ૭૫૭-૭૫૮.

જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય, તેવી વસ્તુનો નાશ થવો સંભવે, પણ જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત ન કરી હોય એવા ગધેડાના શીંગડા જેવી અનુત્પન્નવસ્તુનો નાશ કહી શકાય નહીં વસ્તુનુ સ્વસ્વરૂપ એક સમયે એકજ હોય છે, જો કદિ જે સમયે સરળપણાના ધર્મથી સરળપણુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમયે તેજ ધર્મથી તેનો વિનાશ માનીએ, તો તેવો નાશ સર્વદા હોવાથી ઉત્પત્તિના અભાવે, નિત્યવિનાશી, અને કદિપણ સ્વસ્વરૂપ નહિ પામેલ વસ્તુમા સત્તારૂપ ઉત્પત્તિ કયાંથી થાય? નજ થાય, આ પ્રમાણે સર્વદા વિનાશયુક્ત હોવાથી, સદૈવ વસ્તુની ઉત્પત્તિનો અભાવ થાય, અને એમ થવાથી નાશ પણ કોનો થાય? કારણ કે જો કોઇ વખત કંઇપણ ઉત્પન્ન થયુ હોય, તો તેનો કોઇપણ વખત વિનાશ થવો ઘટે આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશના અભાવે અવસ્થિતિ પણ કયાંથી હોય? કેમકે જે વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત હોય, તે વસ્તુની ગધેડાના શીંગડાની પેઠે અવસ્થિતિ પણ ન હોય, એમ થવાથી સર્વથા ત્રણે જગત્ શૂન્યપણુ પામે, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવપણા-રહિત વસ્તુ સત્તાદિ ધર્મના અભાવે ખરવિષાણની પેઠે છેજ નહિ. ૭૫૭-૭૫૮.

આગળનો સબંધ યોજવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

दव्वाईणं तिण्हं पुव्वं भणिओ परोप्परनिबंधो ।
इह दव्वस्स गुणेणं भण्णइ दव्वासिओ जं सो ॥ ७५९ ॥

દ્રવ્યાદિ ત્રણનો (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-ને કાળનો) પરસ્પર સબંધ પહેલાં કહ્યો છે, અને અહીં ઉત્પાદ પ્રતિપાત દ્વારના પ્રસંગથકી દ્રવ્યનો ગુણની સાથે સબંધ કહીએ છીએ, કેમકે ગુણ, દ્રવ્યાશ્રિત છે. ૭૫૯.

दव्वाओ असंखेज्जे संखेज्जे यावि पज्जवे लहइ ।
दो पज्जवे दुगुणिए लहइ य एक्काओ दव्वाओ ॥ ७६० ॥६३॥६४॥

દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતાગુણા પર્યાયો ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની જુએ છે, મધ્યમથી સંખ્યાતાગુણા પર્યાયો અને જઘન્યથી દ્વિગુણિત બે પર્યાયો જુએ છે. ૭૬૦

एगं दव्वं पेच्छं खंधं अहवा स पज्जवे तस्स ।
उक्कोसमसंखिज्जे संखेज्जे पेच्छए कोई ॥ ७६१ ॥

दो पज्जवे दुगुणिए सव्वजहण्णेण पेच्छए ते य ।
वण्णाईया चउरो नाणंते पेच्छइ कयाइ ॥ ७६२ ॥

એક સ્કંધ અથવા પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટથી તેના અસંખ્યાતા પર્યાયો જુએ છે, મધ્યમથી કોઇ સંખ્યાતા પર્યાયો જુએ છે, અને જઘન્યથી

દ્વિગુણિત એ પર્યાયો વર્ણાદિચાર જરૂર જુએ છે, પરન્તુ કદિપણ એક દ્રવ્યના અનન્તા પર્યાયો ન જુએ (પણ અનન્તા દ્રવ્ય સમૂહને જોતા તેના અનન્તા પર્યાયો થાય તે જુએ.) ૭૬૧-૭૬૨.

ઉત્પાદ-પ્રતિપાતદ્વાર પૂર્ણ થયું હવે જ્ઞાન-દર્શન-અને વિભંગરૂપ ત્રણે દ્વાર સાથે કહે છે.

सागारमणागारा ओहि-विभंगा जहण्णया तुल्ला ।
उवरिमगेवेज्जेसुं परेण ओही असंखेज्जो ॥ ७६३ ॥६४६५॥

સાકાર અનાકાર અવધિ અને વિભંગજ્ઞાન જઘન્યથી તુલ્ય છે, ઉપરના ગ્રૈવેયકોમા તથા અનુત્તરવિમાનમાં અવધિજ્ઞાન અસંખ્યાતગુણા વિષયવાળુ છે. ૭૬૩

અહીં પ્રસ્તુત અવધિજ્ઞાનનો વિચાર કરતા એ અવધિ, જ્ઞાન છે? દર્શન છે? કે વિભંગ છે? અથવા એ પરસ્પર તુલ્ય છે? કે અધિક છે? ઉત્તર-વસ્તુને વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરે તે સાકાર બોધ તે જ્ઞાન કહેવાય છે, તેવો અવધિનો સાકાર બોધ સમ્યગ્દૃષ્ટિને અવધિજ્ઞાનરૂપે છે, અને એજ સાકારબોધ મિથ્યાદૃષ્ટિને વિભંગજ્ઞાનરૂપે છે વસ્તુને સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરે તે અનાકારબોધ દર્શન કહેવાય છે, તેવો અવધિનો અનાકારબોધ તે અવધિદર્શન કહેવાય છે તેમા અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન તથા વિભંગજ્ઞાન અને કેટલાકના મતે વિભંગદર્શન, તે જુદાજુદા સ્વસ્થાનમા અને એક બીજાની અપેક્ષાએ પરસ્થાનમાં ભવનપતિ દેવોથી આરંભીને છેક ઉપરના ગ્રૈવેયક વિમાનમા રહેનારા દેવો સુધી, જે જે જઘન્ય સમાન સ્થિતિવાળા દેવો હોય તેમના અવધિજ્ઞાન-દર્શન અને વિભંગજ્ઞાન-દર્શન ક્ષેત્રાદિ વિષયની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે, મધ્યમ સમાન સ્થિતિવાળાના મધ્યમ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે તુલ્ય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સમાન સ્થિતિવાળાના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે સમાન છે

એ ગ્રૈવેયક વિમાનોની ઉપર અનુત્તર વિમાનોમા અવધિજ્ઞાન-દર્શનરૂપ અવધિ છે, પણ વિભંગજ્ઞાનરૂપ અવધિ નથી, કેમકે તે વિભંગ તો મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે, અને અનુત્તરદેવોમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ ન હોય, તેથી વિભંગજ્ઞાન ત્યા ન હોય. એ અનુત્તરદેવોનુ અવધિ ક્ષેત્રથી અને કાળથી અસંખ્યાત વિષયવાળુ છે અને દ્રવ્ય-ભાવથી (પર્યાયથી) તો અનન્ત વિષયવાળુ છે. સમાન સ્થિતિવાળા તિર્યંચ-મનુષ્યોને પણ તીવ્ર-મન્દાદિ ક્ષયોપશમરૂપ કારણની વિચિત્રતાથી ક્ષેત્ર-કાળ સંબંધી વિષયમા પણ અવધિજ્ઞાન-દર્શનની વિચિત્રતા છે, પરન્તુ સમાનતા નથી, કેમકે એ સમાનતા તો દેવોમાંજ કહી છે ૭૬૩.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે—

सविसेसं सागार तं नाणं, निव्विसेसमणगारं ।
तं दंसणंति ताइं ओहि-विभंगाण तुल्लाइं ॥ ७६४ ॥
आरब्भ जहण्णाओ उवरिमगेवेज्जगावसाणाणं ।
परओऽवहिनाणं चिय न विभंगमसंखयं तं च ॥ ७६५ ॥

સાકાર એટલે વિશેષગ્રાહી બોધ, તે જ્ઞાન કહેવાય, અને અનાકાર એટલે સામાન્યગ્રાહી બોધ, તે દર્શન કહેવાય, એ અવધિજ્ઞાન-દર્શન તથા વિભંગજ્ઞાન-દર્શન. જઘન્ય

સ્થિતિવાળા દેવોથી આરંભીને છેક ઉપરના ગ્રૈવેયક સુધીના દેવોને તુલ્ય હોય છે, તે ઉપર (અનુત્તર દેવોને) કેવળ અવધિજ્ઞાન-દર્શનજ હોય છે ને તે અસંખ્યાત વિષયવાળુ હોય છે, તેઓને વિભંગ નથી હોતુ ૭૬૪-૭૬૫

જ્ઞાન-દર્શન-વિભંગરૂપ ત્રણ દ્વાર પૂર્ણ થયાં. હવે દેશ દ્વાર કહે છે.

नेरइय-देव-तित्थंकरा य ओहिस्सऽबाहिरा होंति ।
पासंति सव्वओ खलु सेसा देसेण पासंति ॥ ७६६ ॥६५।६६॥

નારકી દેવ-અને તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે, અને સર્વ દિ-શાઓમાં જુએ છે; તથા બાકીનાજ જીવો દેશથી જુએ છે ૭૬૬.

નારકી-દેવ-અને તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અન્દરજ વર્તનારા હોય છે, જેમ દીપક પોતાના પ્રભાપડળની બહાર નથી હોતો, તેમ તેઓ પણ અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની બહાર નથી હોતા તેથી તેઓ અબાહ્ય અવધિજ્ઞાનવાળા કહેવાય છે. અથવા ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજી રીતે અર્થ કરતા નારકી-દેવ-ને તીર્થંકરો અવશ્ય અ-વધિજ્ઞાનવાળા હોય છે, અને તેઓ સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં જુએ છે, પણ દેશથી અમુક દિશા કે વિદિશામા જુએ છે એમ નહિ. પણ એ સિવાયના અવધિજ્ઞાનવાળા તિર્યંચ અને મનુષ્યોજ દેશથી જુએ છે અને સવથી પણ જુએ છે એટલે ઉભય પ્રકારે જુએ છે, માત્ર દેશથીજ જુએ છે એમ નહિ. ૭૬૬.

એજ વ્યાખ્યાન ભાષ્યકાર કહે છે.

> ओहिणाणक्खेत्तब्भनतरगा होंति नारयाईया ।
> सव्वदिसोऽवहिविसओ तेसिं दीवप्पभोवम्मो ॥ ७६७ ॥

(પૂર્વે જણાવેલ) નારકી આદિ જીવો અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અન્દરજ હોય છે, અને તેમના અવધિજ્ઞાનનો વિષય દીપકપ્રભાની પેઠે સર્વ દિશામાં હોય છે. ૭૬૭.

આ સંબંધમાં શંકા કરીને સમાધાન કરે છે.

> अब्भितरत्ति भणिए भण्णइ पासंति सव्वओ कीस ? ।
> ओयइ जमसंतयदिसो अंतोऽवि ठिओ न सव्वत्तो ॥ ७६८ ॥

"અભ્યન્તર અવધિવાલા" એમ કહીને, સર્વ દિશાઓમાં જુએ છે, એવુ શા માટે કહો છો ? ઉત્તર-અન્તર સહિત દિશા-વિદિશામાં જોનાર અવધિજ્ઞાનવાળો મધ્યમાં રહ્યો છતો પણ સર્વ દિશામાં જોઈ શકતો નથી. ૭૬૮.

શિષ્ય-"નારકી વિગેરે જીવો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે." એમ કહીને તેઓ "સર્વ દિશિ-વિદિશામાં જુએ છે" એમ ફરી શામાટે કહ્યું ? કારણ કે જે અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે, તેઓ સર્વ તરફથી જુએ છેજ. તેથી સર્વ તરફથી (દિશિ-વિદિશિથી) જુએ છે, એમ કહેવુ, એ નકામુ જ છે.

ગુરૂ-પૂર્વે ૭૪૯ મી ગાથામાં ફડ્ડકાવધિ અને અસંબદ્ધ વલયાકાર ક્ષેત્ર પ્રકાશક અવધિ એમ બે પ્રકારનુ બાહ્ય અવધિ કહ્યુ છે, તેવા અવધિવાળા સાધુ વિગેરે અવધિ-જ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અંદર રહ્યા છતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે અન્તરાલ નહિ જોવાથી સર્વ

દિશા-વિદિશામાં નિરન્તર જોઈ શકતા નથી. આ કારણથી તેવા અવધિજ્ઞાનવાળાને જુદા પાડવાને "સર્વ દિશા-વિદિશામા જુએ છે. એમ વિશેષથી ફરીને કહ્યુ છે.

શિષ્ય —આ અવધિ અબાહ્યઅવધિજ નથી, તો તેને જુદુ પાડવાનુ શુ પ્રયોજન છે ?

ગુરૂ —તારૂ કહેવુ સત્ય છે, છતાં સિદ્ધાન્તમા કહેલ અબાહ્યઅવધિપણુ એમાં નથી, પરન્તુ લોકપ્રસિદ્ધ, અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની મધ્યમાં રહેવાપણું તો અહી પણ છે, તેથી તેને જુદુ પાડવાને "સર્વ તરફથી જુએ છે" એમ કહેવુ જોઇએ. ૭૬૮.

હવે બીજા વ્યાખ્યાનમા શિષ્ય શકા કરે છે કે—

निययावहिणो अब्भंतरत्ति वा संसयावणोयत्थं ।
तो सव्वओऽभिहाण होउ किमब्भतरग्गहणं ? ॥ ७६९ ॥

નારક વગેરે અભ્યન્તર અવધિવાળા છે કે નિયત અવધિજ્ઞાનવાળા છે, તેઓ "સર્વ તરફથી જુએ છે" એમ શા માટે કહ્યુ ? સશય દૂર કરવાને જો એમ કહ્યુ હોય, તો "સર્વત" એમજ કહેવુ યોગ્ય છે, પરન્તુ "અભ્યન્તર" એમ કહેવાનુ શુ પ્રયોજન છે ? ૭૬૯

ગુરુશ્રી એનો ઉત્તર કહે છે.

अब्भतरत्ति तेणं नियथावहिणोऽवसेसया भइया ।
भवपच्चयाइवयसा सिद्धे कालस्स नियमोऽयं ॥ ७७० ॥

અભ્યન્તર અવધિવાળા એ શબ્દથી નિયત અવધિવાળા કહ્યા, અને બાકીનાઓની ભજના કહી, તથા ભવપ્રત્યયાદિ વચનવડે નિયતાવધિપણુ સિદ્ધ થએ (અહી અભ્યન્તરાવધિ શબ્દથી) કાળનો નિયમ કહ્યો છે. ૭૭૦.

ગુરૂ —"સર્વ તરફથી જુએ છે" એમ કહેવાથી નારકી આદિને દેશથી જોવાનો સશય દૂર થાય છે. "અબાહ્યઅવધિવાળા" એ શબ્દથી નારકી-દેવ-અને તીર્થંકરો નિયત અવધિવાળા કહ્યા છે, અને બાકીના મનુષ્ય-તિર્યંચો અવધિજ્ઞાનવાળા અથવા અવધિજ્ઞાન વિનાના હોય છે. તથા 'સર્વ' શબ્દથી સર્વથી અને દેશથી જોવા સબધી સશય દૂર થાય છે, પણ તેઓને નિયત અવધિપણુ નથી હોતુ. એથી કરીને "અવધિથી અબાહ્ય છે" એમ કહ્યુ તેમજ "નારકી અને દેવોને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન છે" એ વચનથી અને "ત્રણ જ્ઞાનસહિત સર્વ તીર્થંકરો ગૃહવાસમા હોય છે" એ વચનથી નારકી-દેવ-અને તીર્થંકરોને નિયત અવધિપણુ સિદ્ધ છે, તો પછી આમ કહેવાથી શુ ! એવી શકા થતી હોય તો, એના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે—"ભવપ્રત્યયાદિ" વચનથી નારકી-દેવોને નિયતઅવધિપણુ સિદ્ધ થાય છે, પરન્તુ એથી એમ નથી જણાતુ કે એમનુ જ્ઞાન ભવના અન્ત પર્યન્ત રહે છે કે કેટલોક કાળ રહીને પાછુ પડી જાય છે ? આ કારણથી "અબાહ્યાવધિ" એમ કહેવાથી કાળનો નિયમ કર્યો છે, એટલે કે એમને સર્વકાળ અવધિ હોય છે, પણ વચ્ચે પડી જતુ નથી.

શિષ્ય.—જો એમ હોય તો તીર્થંકરોને અવધિજ્ઞાન સર્વકાળ નથી રહેતુ, કેમકે કેવળજ્ઞાન થતાં તેનો અભાવ થાય છે, તેથી સર્વકાલ અવધિ હોય છે એ વાક્યમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે.

ગુરૂ—કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં ખરૂ જોતાં તેનો વિષયપરિચ્છેદ નાશ નથી થતો,

માત્ર કેવળજ્ઞાન થતા સંપૂર્ણ વસ્તુને અનન્ત ધર્મયુક્ત સારીરીતે જાણે છે. અથવા છદ્મસ્થ અવસ્થાનકાળનો આ નિયમ કહ્યો છે, તેથી કંઇ વિરોધ નથી

" બાકીના દેશથી જુએ છે " એ પદનુ વ્યાખ્યાન કરે છે.

सेसे च्चिय देसेणं न उ देसेणेव सेसया कितु ।
देसेण सव्वओऽवि य देच्छंति नरा तिरिक्खा य ॥ ७७१ ॥

બાકીના મનુષ્ય અને તિર્યંચોજ દેશથી જુએ છે, પણ તેઓ દેશથીજ જુએ છે એમ નહિ. તેઓ દેશથી અને સર્વથી પણ જુએ છે ૭૭૧.

દેશદ્વાર પૂર્ણ થયુ; હવે ક્ષેત્રદ્વાર કહે છે

संखेज्जमसंखेज्जो पुरिसमबाहाएँ खेत्तओ ओही ।
संबद्धमसंबद्धो लोगमलोगे तु संबद्धो ॥ ७७२ ॥६६।६७॥

ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાન પુરૂષથી (જીવથી) સંબદ્ધ અથવા અસંબદ્ધ હોય છે, અસંબદ્ધમાં સંખ્યાતા વા અસંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ અબાધા હોય છે, અને લોકમાં બન્ને પ્રકારનુ હોય છે એટલે સંબદ્ધ ને અસંબદ્ધ પણ હોય છે અલોકમાં તો સંબદ્ધજ હોય છે.૭૭૨

જેમ દીપકમા પ્રભાપટલ સંબદ્ધ-લાગેલુ હોય છે, તેમ અવધિજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે અવધિજ્ઞાન લાગેલુ હોય છે-સંબદ્ધ હોય છે, એટલે જીવાધિષ્ઠિતક્ષેત્રથી આરંભીને જ્યાંસુધીનુ અવધિજ્ઞાન હોય ત્યાંસુધીમા જોવાયોગ્ય વસ્તુને અન્તરરહિત પ્રકાશે છે-જુએ છે, અને કોઇક અવધિજ્ઞાન, અતિ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત પ્રદેશ ઉલ્લંઘીને દૂર રહેલ ભીંત આદિમાં જણાતી પ્રદીપપ્રભાની પેઠે પુરૂષ અબાધાએ-જીવમા અસંબદ્ધ હોય છે. (અબાધા એટલે અંતર)

ક્ષેત્રથી એ સંબદ્ધ અને અસંબદ્ધ એવુ અવધિજ્ઞાન સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજન સુધીનુ પુરૂષ (જીવ) અબાધાએ હોય છે. માત્ર આ અવધિજ્ઞાનજ સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનનુ હોય છે, એમ નહિ, પરન્તુ પુરૂષાદિ અન્તરાલરૂપ બાધા પણ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા યોજન સુધીની હોય છે. આ અન્તર કહ્યુ છે, તે અસંબદ્ધ અવધિજ્ઞાનમાંજ હોય છે, સંબદ્ધ અવધિમાં નથી હોતુ, કેમકે ત્યા અવધિ સંબદ્ધ હોવાથી અન્તર સમ્ભવે નહિ આ અસંબદ્ધ અવધિમા અને અન્તરમા ચાર ભાગા છે, જેમકે-સંખ્યાતા યોજનનુ અન્તર અને સંખ્યાતા યોજનનુ અવધિ, અસંખ્યાતા યોજનનુ અન્તર અને અસંખ્યાતા યોજનનુ અવધિ, અસંખ્યાતા યોજનનુ અન્તર અને સંખ્યાતા યોજનનુ અવધિ, સંખ્યાતા યોજનનુ અન્તર અને અસંખ્યાતા યોજનનુ અવધિ. આ ચારે ભાંગા અસંબદ્ધ અવધિમાં ઘટે છે, પણ સંબદ્ધ અવધિમા તો એ ભાગાજ નથી, કારણ કે એમા અન્તર ન હોવાથી ભાંગા નથી થતા

લોક અને અલોકમા પણ અવધિ સંબદ્ધ હોય છે, તેમાં પણ ચાર ભાગા છે જેમકે-જે લોકપ્રમાણ અવધિ છે, તે પુરૂષમાં સંબદ્ધ છે અને લોકાન્તમાં પણ સંબદ્ધ છે; જે લોક દેશવર્તી અભ્યંતર અવધિ છે, તે પુરૂષમા સંબદ્ધ છે, પણ લોકાંતે સંબદ્ધ નથી; લોકાન્તે સંબદ્ધ અને પુરૂષમા અસંબદ્ધ, એ ભાગો શૂન્ય છે, કારણ કે જે અવધિ લોકાન્તે સંબદ્ધ હોય,તે પુરૂષમાં અવશ્ય સંબદ્ધ હોય, પણ અસંબદ્ધ ન હોય, માટે એ

ભાંગો ન સંભવે બાહ્યઅવધિ લોકાન્તે અને પુરૂષમાં બન્નેમાં અસંબદ્ધ છે; અને જે અવધિ અલોકમાં સંબદ્ધ છે, તે અવધિ પુરૂષમાં સંબદ્ધ હોયજ, તેથી ત્યાં બીજા ભાગા ન ઘટે. ૭૭૨.

એજ અર્થ કહેવાને હવે ભાષ્યકાર કહે છે

ओही पुरिसे कोई संबद्धो जह पभा पदीवम्मि ।
दूरंधयारदीवयदरिसणमिव कोइ विच्छिण्णो ॥ ७७३ ॥

संखेज्जमसंखेज्जं देहाओ खेत्तमतरं काउ ।
संखेज्जा-ऽसखेज्जं पेच्छइ तदंतरमबाहा ॥ ७७४ ॥

संबद्धा संबद्धे नर-लोयंतेसु होइ चउब्भगो ।
संबद्धो उ अलोए नियमा पुरिसेऽवि संबद्धो ॥ ७७५ ॥

દીપકમાં પ્રભાની પેઠે પુરૂષમાં કોઇક અવધિ સંબદ્ધ હોય છે, અને કોઇક અવધિ, દૂર અન્ધકારમાં જણાતા દીપકની પેઠે અસંબદ્ધ હોય છે, શરીરથી સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજન ક્ષેત્રનુ અન્તર કરીને સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનસુધી જુએ છે, શરીર અને અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્ર વચ્ચેનુ જે અન્તર તે અબાધા કહેવાય છે પુરૂષ અને લોકાન્તમાં અવધિજ્ઞાનને વિષે સંબદ્ધ અસંબદ્ધના ચાર ભાંગા છે; અને જે અવધિ અલોકમાં સંબદ્ધ છે, તે અવધિ પુરૂષમાં પણ અવશ્ય સંબદ્ધ હોય છેજ. ૭૭૩-૭૭૪-૭૭૫

ક્ષેત્રદ્વાર પૂર્ણ થયુ. હવે ગતિદ્વાર કહે છે

गइ नेरइयाईआ हेट्ठा जह वण्णिया तहेव इहं ।
इड्ढी एसा वण्णिज्जइत्ति तो सेसियाओऽवि ॥ ७७६ ॥६७१६८॥

નરકાદિ ગતિદ્વારો (गइ-इन्दिए य-काए गा. ૪૦૯) જેમ પૂર્વે (મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યાના અવસરે) કહ્યાં છે, તેમ અહીં પણ સમજવા (સિદ્ધાન્તમાં) અવધિજ્ઞાન ઋદ્ધિ કહેવાય છે, તેથી (એ સંબંધથી) બીજી પણ ઋદ્ધિઓ કહીશુ ૭૭૬.

ગતિ આદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાન કરતાં અવધિજ્ઞાનમાં જે વિશેષ કહેવાનુ છે તે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

जे पडिवज्जंति मई तेऽवहिनाणंपि समहिआ अण्णे ।
वेय-कसायाईआ मणपज्जवनाणिणो चेव ॥ ७७७ ॥

सम्मा सुर-नेरइयाऽणाहारा जे य होंति पज्जत्ता ।
ते च्चिय पुव्वपवण्णा वियलाऽसण्णी व मो णं ॥ ७७८ ॥

જે મતિજ્ઞાન પામે છે, તે અવધિજ્ઞાન પણ પામે છે, અને બીજા પણ તેથી અધિક પામે છે. વેદ અને કષાયરહિત તથા મનઃપર્યવજ્ઞાની, તેમજ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ-નારકી અને અનાહારી તથા અપર્યાપ્તા અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે. વળી વિકલેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી સિવાય પૂર્વપ્રતિપન્ન અવધિજ્ઞાનવાળા પણ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવા. ૭૭૭-૭૭૮.

પૂર્વે જે મતિજ્ઞાનને પામનારા કહ્યા છે, તેજ અહીં અવધિજ્ઞાનને પણ પામનારા જાણવા, કેવળ તેથી બીજા આવક પણ અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે, કેમકે અવેદી-અકષાયી-અને મન.પર્યવજ્ઞાની, મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન કહ્યા છે, એટલે મતિજ્ઞાનને પામેલાજ હોય એમ કહ્યુ છે અને અહી તો, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે, કારણ કે બેમાંથી કોઇ પણ શ્રેણિમાં વર્તતા હોય તેવા અવેદી અને અકષાયી જીવોને કેટલાકને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેઓને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયુ હોય તેવા મતિ-શ્રુત ચારિત્રવાળાને પ્રથમ મન પર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મન પર્યવજ્ઞાનવાળાઓને પણ કેટલાકને પાછળથી અવધિજ્ઞાન થાય છે.

વળી અનાહારી અને અપર્યાપ્તા પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાનવાળાજ કહ્યા છે, પામતા નથી કહ્યા, પરન્તુ અહીં તો, જેઓ સમ્યક્ત્વથી પડયા ન હોય એવા તિર્યંચ-મનુષ્યોમાંથી જેઓ દેવ-નારકી થાય છે, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે.

પૂર્વપ્રતિપન્ન પણ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવા એટલે કે જેઓ પૂર્વપ્રતિપન્ન મતિજ્ઞાનવાળા કહ્યા છે, તે અવધિજ્ઞાનના પણ પૂર્વપ્રતિપન્ન જાણવા. તેમાં વિકલેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અવધિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન નથી હોતા, કારણ કે તેઓ જો સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપન્ન કહ્યા છે પણ તેઓ અવધિજ્ઞાનના પ્રતિપદ્યમાન કે પૂર્વપ્રતિપન્ન એ બેમાથી એકકે ભેદમા નથી ૭૭૭-૭૭૮.

ગતિ આદિ દ્વાર પૂર્ણ થયુ, હવે બાકીની ઋદ્ધિઓ કહે છે.

आमोसहि विप्पोसहि खेलोसहि जल्लओसही चेव ।
संभिन्नसोय उजुमइ सव्वोसहिमेव बोद्धव्वा ॥ ७७९ ॥६८१६९॥
चारण आसीविस केवली य मणनाणिणो य पुव्वधरा ।
अरहंत-चक्कवट्टी बलदेवा वासुदेवा य ॥ ७८० ॥६९१७०॥

આમર્ષઔષધિ, વિપ્રુડૌષધિ, શ્લેષ્મૌષધિ, મલૌષધિ, સંભિન્નશ્રોતા, ઋજુમતિ, સર્વૌષધિ, ચારણવિદ્યા, આશીવિષ, કેવળી, મન પર્યવજ્ઞાની, પૂર્વધર, અર્હન્ત, ચક્રવર્તી, બળદેવ, અને વાસુદેવ, એ ઋદ્ધિઓ જાણવી. ૭૭૯-૭૮૦.

૧ હસ્તાદિના સ્પર્શમાત્રથીજ કોઈપણ રોગીના રોગને દૂર કરવાને સમર્થ જે લબ્ધિ થાય તે આમર્ષઔષધિ કહેવાય. અહી લબ્ધિ અને લબ્ધિમાનનો અભેદ ઉપચાર કરવાથી એ લબ્ધિમાન્ સાધુજ આમર્ષઔષધિ કહ્યા છે. ૨ વિપ્રુડૌષધિ, ૩ શ્લેષ્મૌષધિ ને ૪ મલૌષધિવાળાના ઝાડો-પિશાબ, શ્લેષ્મ (કફ) અને મેલ એ બધા સુવાસિત હોય છે, તેમજ પોતાના અથવા પરના રોગોને દૂર કરવાની બુદ્ધિએ સાધુના ઝાડો-પિશાબ આદિવડે સ્પર્શ કરતાં તે રોગો દૂર થાય છે ૫ જે લબ્ધિથી શરીરના સર્વ ભાગોએ સાભળી શકે તે સંભિન્નશ્રોતાલબ્ધિ કહેવાય છે અથવા પાંચમાંની કોઇપણ ઇન્દ્રિયવડે બાકીની સર્વ ઇન્દ્રિયવડે જાણી શકાય એવા વિષયોને જાણે તે સંભિન્નશ્રોતા કહેવાય. અથવા શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય ચક્ષુનુ કાર્ય કરનાર થવાથી ચક્ષુરૂપપણાને પામેલ હોય, અને ચક્ષુ શ્રોત્રનુ કાર્ય કરનાર થવાથી શ્રોત્રરૂપપણાને પામેલ હોય, એમ જેની સર્વ ઇન્દ્રિયો પરસ્પર એકરૂપતાને પામેલ હોય તે સંભિન્નશ્રોતા કહેવાય. તેમજ બાર યોજન પર્યન્ત વિસ્તારાએલા અને એકીસાથે બોલ-

નારા ચક્રવર્તીના લશ્કરના શબ્દોને, તથા એકીસાથે વગાડાતા તેમના વાજિત્રોના પરસ્પર લક્ષણ અને ભેદથી જુદા જુદા એવા શબ્દો, અને ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોથી થએલા શંખ-ભેરી આદિના ઘણા શબ્દો જે એકીસાથે સાભળે તે પણ સંભિન્નશ્રોતા કહેવાય છે. આ સંભિન્નશ્રોતોલબ્ધિ પણ ઋદ્ધિજ છે.

૬ ઘટ-પટાદિના વિચારને સામાન્યમાત્ર ગ્રહણ કરનારી મતિ તે ઋજુમતિ લબ્ધિ છે, આ લબ્ધિ વિપુલમતિની અપેક્ષાએ કંઇક ન્યૂન વિશુદ્ધતાવાળી છે ને તે એક મન પર્યવજ્ઞાન ભેદજ છે ૭ જેના ઝાડો-પિશાબ, કેશ, નખ વિગેરે સર્વ અવયવો સુવાસિત અને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે સર્વૌષધિ લબ્ધિ છે. અથવા એકજ સાધુને આમર્ષૌષધિ વિગેરે સર્વ લબ્ધિઓ હોય તે સર્વૌષધિલબ્ધિ કહેવાય છે.

૮ અતિશયસહિત ગમનાગમનરૂપ લબ્ધિયુક્ત જે હોય તે ચારણલબ્ધિમાન્ કહેવાય; તે બે પ્રકારે છે-એક વિદ્યાચારણ અને બીજા જંઘાચારણ. તેમા કોઈ વિવક્ષિત આગમરૂપ વિદ્યાની મુખ્યતાએ ગમનાગમન કરે તે વિદ્યાચારણ. આ લબ્ધિ યથાવિધિ અતિશયપૂર્વક નિરન્તર છટ્ઠનું તપ તપતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ લબ્ધિવડે લબ્ધિમાન્ થયેલ મુનિ એક પગલે માનુષોત્તર પર્વત ઉપર જઇને ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરે, ત્યાંથી બીજા પગલે નંદીશ્વર નામના આઠમા દ્વીપે જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરે. ત્યાથી એકજ પગલે પાછા ફરીને જ્યાથી ગયા હોય ત્યા આવે ને અહિંના ચૈત્યોને વાંદે. આ પ્રમાણે તિર્છી દિશામા ગમનાગમન થાય, અને ઊર્ધ્વ દિશામાં તો અહીંથી એક પગલે નંદનવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે, ત્યાથી બીજા પગલે મેરૂપર્વત ઉપર પાંડુકવનમા જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદીને પછી ત્રીજા પગલે ત્યાથી પાછા ફરીને જે સ્થળેથી ગએલ હોય તે સ્થળે પાછા આવે ને ત્યાના ચૈત્યોને વાંદે.

લુતાતન્તુ (કરોળીઆની જાળના તાતણાથી બનાવેલ પુટક તન્તુઓ) અથવા સૂર્ય કિરણોની મદદવડે બન્ને જંઘાએ આકાશમાર્ગે ચાલે તે જંઘાચારણ કહેવાય. આ લબ્ધિ યથાવિધિ અતિશયપૂર્વક નિરન્તર વિકૃષ્ટ-અઠ્ઠમની તપસ્યા કરતાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ લબ્ધિવડે લબ્ધિમાન્ મુનિ એક પગલે અહીંથી તેરમા રૂચકવરદ્વીપે જઇને ત્યા ચૈત્યોને વાંદી, ત્યાંથી પાછા ફરતા બીજા પગલે નંદીશ્વરદ્વીપે આવીને ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરી, ત્યાથી ત્રીજા પગલે જ્યાથી ગએલ હોય ત્યા પાછા આવે. આ પ્રમાણે તિર્છી દિશામા ગમનાગમન કરે અને ઊર્ધ્વદિશામા તો અહીંથી એક પગલે પાંડુકવનમા જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદી ત્યાથી પાછા ફરતા બીજા પગલે નન્દનવનમા આવી ત્યાના ચૈત્યોને વંદના કરીને ત્રીજા પગલે જ્યાથી ગએલ હોય ત્યાં પાછા આવે.

૯ જેની દાઢમાં વિષ હોય તે આશીવિષ કહેવાય, તે બે પ્રકારે છે. એક જાતિથી અને બીજા કર્મથી તેમા જાતિથી આશીવિષ વીંછી, દેડકા, સર્પ અને મનુષ્યની જાતીઓ છે ને તે અનુક્રમે વધારે વધારે વિષવાળા હોય છે, કારણ કે વીંછીનું ઝેર વધારેમાં વધારે અર્ધ ભરતક્ષેત્રપ્રમાણ શરીરમા વ્યાપી શકે એટલું હોય છે, દેડકાનું વિષ આખા ભરતક્ષેત્રપ્રમાણ શરીરમા વ્યાપી શકે એટલું હોય છે, સર્પનું વિષ જંબૂદ્વીપપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે અને મનુષ્યનું વિષ અઢીદ્વીપપ્રમાણ શરીરમા વ્યાપી શકે એટલું હોય છે. આ સર્વ ભેદો જાતિથી આશીવિષ કહેવાય છે, અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય અને સહસ્રાર સુધીના દેવો તે કર્મથી આશીવિષ છે. તેઓ તપ અનુષ્ઠાનથી અથવા કોઈ બીજા ગુણથી, વીંછી-સર્પ આદિથી જે કાર્ય સાધ્ય હોય, તે તેઓ કરે છે, એટલે કે

શાપ આપવાદિવડે બીજાને મારી નાંખી શકે છે. એમાં પણ દેવો અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં એવી શક્તિવાળા હોય છે, કારણ કે તેઓ પૂર્વે મનુષ્યભવમા ઉપાર્જિત આશીવિષલબ્ધિવાળા હોઇને સહસ્રાર દેવલોક પર્યન્તના દેવોમાં ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે પર્યાપ્ત અવસ્થા ન થાય ત્યાંસુધી તેવી શક્તિવાળા હોય છે, તે પછી તે લબ્ધિ નથી હોતી, જો કે પર્યાપ્ત દેવો પણ શાપાદિવડે બીજાનો નાશ કરી શકે છે, તોપણ તે વખતે તેઓને લબ્ધિ છે એમ ન કહેવાય.

કેવળીની ઋદ્ધિ એ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે, તથા વિપુલ મતિરૂપ મન પર્યવજ્ઞાની, એટલે ઘણા વિશેષોયુક્ત વસ્તુના વિચારોને ગ્રહણ કરે તે વિપુલમતિ. અથવા સેંકડો પર્યાયો સહિત ચિન્તનીય ઘટાદિ વસ્તુવિશેષના વિચારને ગ્રહણ કરનારી મતિ તે વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન.

શિષ્ય —સામાન્યથી એક મન પર્યવજ્ઞાનજ અહીં કહ્યુ હોત તો ચાલત, કારણ કે એ એકથીજ ઋજુમતિ અને વિપુલમતિનો સંગ્રહ થઇ જાત. વળી ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એ બે અહીં કહ્યા, તે પણ જુદા જુદા સ્થલે કેમ કહ્યા.? કારણ કે તે એકજ સ્થળે કહેવા યોગ્ય છે.

ગુરૂ:—ત્હારૂ કહેવુ સત્ય છે, પરન્તુ કોઇ અતિશય જ્ઞાનીએ જોએલ વિચિત્ર કારણથી સૂત્રની વિવિધ રચના હોય છે, તેથી શંકા કરવા જેવુ નથી. છતાં એ બેમા ઋજુમતિ આવેલુ ચાલ્યુ જાય છે, ને વિપુલમતિ તેમ નથી માટે ભેદ છે. કેવલજ્ઞાનની પછી વિપુલમતિ કહેવાનુ કારણ પણ એવુ સંભવે કે વિપુલમતિવાળાને જરૂર કેવલજ્ઞાન થાય છે. કેવળી-મનઃપર્યવજ્ઞાની અને પૂર્વધરોની ઋદ્ધિ પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે ઇન્દ્રોને પણ તેઓ પૂજ્ય છે. અર્હન્ત, ચક્રી, બળદેવ, અને વાસુદેવની ઋદ્ધિઓ પણ સર્વને પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેનુ વિવેચન નથી કરતા. ૭૭૯-૭૮૦.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

संफरिसणमामोसो मुत्त-पुरीसाण विप्पुसो विप्पो ।
अन्ने विडि त्ति विट्टा भासति य प त्ति पासवणं ॥ ७८१ ॥

एए अन्ने य बहू जेसिं सव्वे य सुरभओऽवयवा ।
रोगोवसमसमत्था ते होंति तओसहिप्पत्ता ॥ ७८२ ॥

जो सुणइ सव्वओ सुणइ सव्वविसए व सव्वसोएहिं ।
सुणइ बहुए व सद्दे भिन्ने संभिन्नसोओ सो ॥ ७८३ ॥

रिजु सामण्णं तम्मत्तगाहिणी रिजुमई मणोनाणं ।
पायं विसेसविमुह घडमेत्त चिंतियं मुणइ ॥ ७८४ ॥

विउलं वत्थुविसेसणमाणं तग्गाहिणी मई विउला ।
चिंतियमणुसरइ घड पसंगओ पज्जयसएहि ॥ ७८५ ॥

अइसयचरणसमत्था जंघा-विज्जाहिं चारणा मुणओ ।
जंघाहिं जाइ पढमो नीसं काउं रविकरेऽवि ॥ ७८६ ॥

एगुप्पाएण गओ रुयगवरमिओ तओ पडिनियत्तो ।
बीएणं नंदिस्सरमिहं तओ एइ तइएणं ॥ ७८७ ॥

पढमेण पंडगवणं बीओप्पाएण नंदणं एइ ।
तइओप्पाएण तओ इह जंघाचारणो एइ ॥ ७८८ ॥

पढमेण माणुसुत्तरनग स नंदिस्सरं तु बिइएण ।
एइ तओ तइएणं कयचेइयवंदणो इहइ ॥ ७८९ ॥

पढमेण नंदणवणे बीओप्पाएण पंडगवणम्मि ।
एइ इहं तइएण जो विज्जाचारणो होइ ॥ ७९० ॥

आसी दाढा तग्गयमहाविसासीविसा दुविहभेया ।
ते कम्म-जाइभेएणणेगहा-चउविहविगप्पा ॥ ७९१ ॥

मणनाणिग्गहणेणं विउलमई केवली चउब्भेओ ।
सम्मत्त-नाण दंसण चरणेहिं खयप्पसूएहि ॥ ७९२ ॥

ओहिन्नाणावसरे मणपज्जव-केवलाण किं गहणं ? ।
लद्धिपसंगेण कयं गहणं जह सेसलद्धीणं ॥ ७९३ ॥

સ્પર્શ કરવાથી રોગ દૂર થાય તે આમર્ષઔષધિ, ઝાડો-પિશાબ સુવાસિત હોઇને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે વિપ્રુડૌષધિ, બીજાઓ વિડ એટલે વિષ્ટા અને પ્ર એટલે પિશાબ એ બે ઔષધિપણાને પામેલ હોય તેને વિપ્રુડૌષધિ કહે છે આ અને બીજા ઘણા અવયવો સુવાસિત હોઇને રોગ સમાવવાને સમર્થ હોવાથી તે તે ઔષધિપણાને પામેલા હોવાથી તે સર્વૌષધિ કહેવાય. જે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી સાભળે અને સર્વ વિષયો શ્રોતેન્દ્રિયથી જાણે, અથવા ભિન્ન ભિન્ન ઘણા શબ્દો સાભળે તે સભિન્ન શ્રોતા કહેવાય. સામાન્યમાત્ર-ગ્રાહિણી મતિ તે ઋજુમતિ મન પર્યવજ્ઞાન છે, એ પ્રાય વિશેષવિમુખ ઘટમાત્ર ચિન્તવ્યો છે એમ જાણે. અને વિપુલમતિ તે, ઋજુમતિએ જાણેલી વસ્તુને વિશેષપણે ગ્રહણ કરે એ-ટલે સેકડો પર્યાયે કરીને યુક્ત એ ચિંતિત વસ્તુને વિશેષપણે ગ્રહણ કરનારી હોય છે. જઘા અને વિદ્યાવડે અતિશય ગમનાગમન કરવાને સમર્થ હોય તે ચારણ મુનિયો છે. તેમાં જઘાચારણ મુનિ સૂર્યના કિરણોની મદદવડે એક કુદકે રૂચકવર દ્વીપે જાય, ત્યાંથી પાછા ફરતા બીજા કુદકે નદીશ્વરદ્વીપે આવે અને ત્રીજા કુદકે અહીં પાછા આવે. (ઊર્ધ્વદિશામાં) પહેલા કુદકે પડકવનમા જાય બીજા કુદકે નદનવનમાં આવે અને ત્રીજા કુદકે ત્યાંથી અહીં પાછા આવે. વિદ્યાચારણમુનિ પહેલા કુદકે માનુષોત્તર પર્વતપર જાય, બીજા કુદકે નદીશ્વરદ્વીપે જાય અને ત્રીજા કુદકે ત્યાંથી અહિ આવી ચૈત્યવદન કરે. (ઉર્ધ્વદિશામાં) પહેલા કુદકે નદનવનમા જાય, બીજા કુદકે પડકવનમાં જાય અને ત્રીજા કુદકે ત્યાંથી અહી આવે. આશી એટલે દાઢા, તેમાં જેને મહાવિષ હોય તે આશીવિષ કહેવાય, તે આશીવિષ કર્મથી અને જાતિથી એમ બે પ્રકારે છે. તિર્યંચાદિ અનેક પ્રકારે કર્મથી આ-શીવિષો છે અને જાતિવડે આશીવિષો તિર્યંચાદિ ચાર પ્રકારે છે. અહી મનઃપર્યવજ્ઞાન

ગ્રહણ કરવાથી વિપુલમતિ મન પર્યવ કહ્યું છે, અને સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-તથા ચારિત્રવડે કેવળી ચાર પ્રકારે છે. અહીં અવધિજ્ઞાન કહેવાના અવસરે મન પર્યવજ્ઞાન ને કેવળજ્ઞાન શામાટે કહ્યું ? જેમ અવધિજ્ઞાનાવસરે ઋદ્ધિની સમાનતાથી બાકીની ઋદ્ધિઓ કહી છે, તેમ લબ્ધિના અવસરે તે કહ્યા છે. ૭૯૧-૭૯૩.

વાસુદેવ આદિના બળનુ વર્ણન કરવાને નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

सोलस रायसहस्सा सव्वबलेणं तु संकलनिबद्धं ।
अंछंति वासुदेवं अगडतडम्मि ठियं संतं ॥ ७९४ ॥७०।७१॥

घेत्तूण संकलं सो वामगहत्थेण अंछमाणाणं ।
भुंजिज्ज विलिंपिज्ज व महुमहणं ते न चाएंति ॥ ७९५ ॥७१।७२॥

दो सोला बत्तीसा सव्वबलेणं तु संकलनिबद्धं ।
अंछंति चक्कवट्टि अगडतडम्मि ठियं संतं ॥ ७९६ ॥७२।७३॥

घेत्तूण संकलं सो वामगहत्थेण अंछमाणाणं ।
भुंजिज्ज विलिंपिज्ज व चक्कहरं ते न चाएंति ॥ ७९७ ॥७३।७४॥

जं केसवस्सउ बलं तं दुगुणं होइ चक्कवट्टिस्स ।
तत्तो बला बलवगा अपरिमियबला जिणवरिंदा ॥ ७९८ ॥७४।७५॥

વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી વાસુદેવાદિકનુ બલ અધિક દેખાય છે તે આ પ્રમાણે; સોળ હજાર રાજાઓ હસ્ત-અશ્વ આદિ સર્વ બળવડે સાંકળથી બાંધેલા ને કૂપતટપર રહેલા વાસુદેવને ખેંચે, તોપણ ન ખેંચાય અને એ વાસુદેવ ડાબા હાથે સાંકળ ગ્રહણ કરીને તે બધાએ ખેંચાતા (જમણા હાથે) ભોજન ને વિલેપન કરે, તે રાજાઓ તેને (વાસુદેવને) જરાપણ ખેંચી શકે નહિ. બત્રીસ હજાર રાજાઓ સર્વ બળવડે સાંકળથી બાંધેલા ને કૂપતટપર રહેલા ચક્રવર્તિને ખેંચે, અને તે ચક્રવર્તિ ડાબા હાથે સાંકળ ગ્રહણ કરીને ખેંચાતા (જમણા હાથે) ભોજન અને વિલેપન કરે, પણ તે રાજાઓ ચક્રીને ખેંચી શકે નહિ. વાસુદેવનુ જેટલુ બળ હોય, તેથી ચક્રવર્તિનુ બળ બમણુ હોય, શેષ સામાન્ય લોકના બળથી બળદેવો વધારે બળવાન હોય, અને જિનેશ્વરો અપરિમિત બળવાળા હોય. ૭૯૪ થી ૭૯૮. ભાવાર્થ ઉપર પ્રમાણે પણ વધારામાં "સમસ્ત વીર્યાંતરાયના ક્ષયથી અપરિમિત બળવાળા જિનેશ્વરો હોય છે."

ઉપરોક્ત ઋદ્ધિઓ સિવાય બીજી પણ ક્ષીરાશ્રવાદિ લબ્ધિઓ છે, તે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

खीर-महु-सप्पिसाओवमा उ वयणा तयासवा होंति ।
कोट्ठयधन्नसुनिग्गलसुत्तत्था कोट्ठबुद्धीया ॥ ७९९ ॥

जो सुत्तपएण बहुं सुयमणुधावइ पयाणुसारी सो ।
जो अत्थपएणत्थ अणुसरइ स बीयबुद्धी उ ॥ ८०० ॥

"ચક્રવર્તિની લાખ ગાયોનુ દૂધ પચાશ હજાર ગાયોને પાય એમ અર્ધ અર્ધના અનુક્રમવડે કરીને છેવટે એક ગાયનુ જે દૂધ નીકલે તે દૂધ-મધ-અને ઘી શર્કરાદિ અત્યત મધુર દ્રવ્યથી પણ અતિશય મીઠાશવાળુ મધ એ પ્રકારે ઘી પણ લેવુ, તેના સ્વાદ જેવાં જેનાંવચનો હોય, તે (તીર્થંકર-ગણધરાદિ) ક્ષીરાશ્રવ, મધ્વાશ્રવ અને ઘૃતાશ્રવ લબ્ધિવાળા જાણવા તેઓ સમસ્તજનને સુખ કરનાર હોય છે. કોષ્ઠક (કોઠારમાં રહેલા) ધાન્યની પેઠે જેને સૂત્ર અને અર્થ નિરતર સ્મૃતિયુક્ત હોવાથી ચિરસ્થાયી હોય, તે કોષ્ઠબુદ્ધિ લબ્ધિમાન્ કહેવાય, જે સૂત્રના એકજ પદથી સ્વબુદ્ધિવડે ઘણુ શ્રુત જાણે તે પદાનુસારી લબ્ધિમાન્ કહેવાય, અને જે (ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ ઇત્યાદિ) એકજ અર્થપ્રધાનપદવડે બીજા ઘણા અર્થને જાણે તે બીજબુદ્ધિ (ગણધરો) કહેવાય. ૭૯૯-૮૦૦.

उदय-क्खय-क्खओवसमो-वसमसमुत्था बहुप्पगाराओ ।
एवं परिणामवसा लद्धीओ होंति जीवाणं ॥ ८०१ ॥

એ પ્રમાણે પરિણામવશાત્ ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપશમ અને ઉપશમથી થએલી બહુ પ્રકારની લબ્ધિઓ જીવોને હોય છે. ૮૦૧.

ઉપર કહેલી અને એ સિવાય બાજી પણ લબ્ધિઓ જીવોને શુભ-શુભતરાદિ પરિણામવશાત્ અનેક પ્રકારની હોય છે, તેમાં વૈક્રિય અને આહારકાદિ નામકર્મના ઉદયથી વૈક્રિય અને આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, દર્શનમોહનીયાદિકર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમકિત-ક્ષીણ મોહપણુ અને મોક્ષ વિગેરે લબ્ધિઓ થાય છે, દાનાન્તરાય-લાભાન્તરાય આદિકર્મના ક્ષયોપશમથી અક્ષીણમહાનસી વિગેરે લબ્ધિ થાય છે, જે લબ્ધિવડે કરીને એકજણે લાવેલી ભિક્ષા ઘણાઓ ખાય તોપણ ખૂટે નહિ, અને જ્યારે પોતે ખાય ત્યારે નિષ્ટાને પામે, તે અક્ષીણમહાનસી લબ્ધિ કહેવાય, અને દર્શનમોહનીય આદિ કર્મના ઉપશમથી ઉપશમસમકિત અને ઉપશાન્ત મોહપણુ વિગેરે લબ્ધિઓ થાય છે. ૮૦૧

આ સબધમા બીજો મત બતાવીને તેનુ ખડન કરે છે.

केई भणंति वीस लद्धीओ त न जुजए जम्हा ।
लद्धित्ति जो विसेसो अपरिमिया ते य जीवाणं ॥ ८०२ ॥
गणहर-तेया हारय-पुलाय-वोमाइगमणलद्धीओ ।
एवं बहुगाओवि य सुव्वंति न सगहीयाओ ॥ ८०३ ॥

કેટલાએક વીશ લબ્ધિઓ કહે છે, તે યોગ્ય નથી, કેમકે "લબ્ધિ" એવો જે વિશેષ, તે જીવોને અસખ્ય છે. ગણધરલબ્ધિ, તૈજસલબ્ધિ, આહારકલબ્ધિ, પુલાકલબ્ધિ, આકાશગમનલબ્ધિ વગેરે ઘણી લબ્ધિઓ સભળાય છે, પણ તે અહીં કહી નથી. ૮૦૨-૮૦૩

જેઓ વીશ લબ્ધિઓજ છે એમ કહે છે, તે વીશ લબ્ધિઓ આ પ્રમાણે માને છે, જેવી કે—૧ આમર્ષૌષધિ, ૨ શ્લેષ્મૌષધિ, ૩ મલૌષધિ, ૪ વિપ્રૌષધિ, ૫ સર્વૌષધિ, ૬ કોષ્ઠબુદ્ધિ, ૭ બીજબુદ્ધિ, ૮ પદાનુસારીબુદ્ધિ, ૯ સભિન્નશ્રોતા, ૧૦ ઋજુમતિ, ૧૧ વિપુલમતિ, ૧૨ ક્ષીરમધુઘૃતાશ્રવલબ્ધિ, ૧૩ અક્ષીણમહાનસીલબ્ધિ, ૧૪ વૈક્રિયલબ્ધિ, ૧૫

ચારણલબ્ધિ, ૧૬ વિદ્યાધર, ૧૭ અર્હન્ત, ૧૮ ચક્રી, ૧૯ બળદેવ અને ૨૦ વાસુદેવ એ વીશ લબ્ધિઓ છે.

આ વીશ લબ્ધિઓ ભવસિદ્ધિક પુરૂષજીવોને હોય છે. એમાથી જિનલબ્ધિ-બળદેવ-ચક્રી-વાસુદેવ-સભિન્નશ્રોતા-જઘાચરણ અને પૂર્વધર એ સાત લબ્ધિઓ ભવસિદ્ધિક સ્ત્રીજીવોને નથી હોતી, ૧૩ હોય છે. તેમજ એ સાત અને ઋજુમતિ તથા વિપુલમતિ મળીને નવ લબ્ધિઓ અભવ્ય પુરૂષોને પણ કદી નથી હોતી. વળી અભવ્ય સ્ત્રીઓને એ કહેલી નવ અને ક્ષીરમધ્વાશ્રવ મળીને દશ લબ્ધિઓ નથી હોતી પણ બાકીનીજ હોય છે. ૮૦૨-૮૦૩.

भव्वा-भव्वाइविसेसणत्थमहवा तयंपि सवियारं ।
भव्वात्ति अभव्व च्चिय जं चक्कहराइओ भणिया ॥ ८०४ ॥

અથવા ભવ્ય-અભવ્ય આદિનો ભેદ કરવાને વીશ લબ્ધિઓ કહી છે એમ કહે છે તે પણ દોષયુક્ત છે. કેમકે ચક્રવર્તિ વિગેરે ભવ્યની લબ્ધિઓ છતા પણ અભવ્ય ભવ્ય સાધારણ તરીકે એ લબ્ધિઓ કહી છે. ૮૦૪.

જો ઉપરોક્ત મતાવલમ્બી એમ કહે કે-એ વીશ લબ્ધિઓ ભવ્યોનેજ હોય છે, અને બાકીની ભવ્ય તથા અભવ્ય ઉભયને સાધારણ હોય છે. તેઓનુ એમ કહેવુ તે પણ દોષયુક્ત છે, કારણ કે એ વીશ સિવાયની બીજી ગણધર-પુલાક અને આહારકાદિલબ્ધિઓ ભવ્યોનેજ હોય છે. તેમજ ઉપરોક્ત વીશ લબ્ધિઓમા કહેલી વૈક્રિયલબ્ધિ-આમર્ષૌષધિ વિગેરે લબ્ધિઓ અભવ્યોને પણ હોય છે. આમ હોવાથી ભવ્યાભવ્યનો જે ભેદ કહ્યો, તે તો ન રહ્યો. વળી ચક્રવર્તિ વિગેરે ભવ્યપણે પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેમને જે વીશ લબ્ધિઓ કહી છે, તેમાની આમર્ષૌષધિ-વૈક્રિય-વિદ્યાધરપણુ વિગેરે લબ્ધિઓ અભવ્યની સમાન હોવાથી તે અભવ્યની લબ્ધિઓમા કહેલી છે, તેથી તેમા પણ દોષ આવે છે. કારણ કે આમર્ષૌષધિ આદિની માફક ચક્રવર્તિ આદિ લબ્ધિઓ અભવ્યને પણ થવી જોઇએ, પણ એ લબ્ધિઓ અભવ્યને કદિપણ હોતી નથી. ૮૦૪.

શિષ્ય —શાથી જણાય, કે ચક્રવર્તિ લબ્ધિ ભવ્યોનેજ હોય?

पोग्गलपरियट्टद्धं जं नर-देवतरं सुए भणियं ।
तो सो भव्वो, कालो जमयं नेव्वाणभावीणं ॥ ८०५ ॥

અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તનુ જે અતર નરદેવ (ચક્રિ) નુ કહ્યુ છે, તેથી તે ભવ્યજ છે કારણ કે આટલો કાળ જેનુ ભવિષ્યમા નિર્વાણ થવાનુ હોય તેનેજ હોય છે. ૮૦૫.

“ શ્રી ભગવતીજીમા કહ્યુ છે કે-હે ભગવન્ત ! ચક્રવર્તિ થઇને બીજીવાર ચક્રવર્તિ થાય તેમાં કાળથી કેટલુ અન્તર હોય છે? ગૌતમ ! જઘન્યથી એક સાગરોપમ અધિક, અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તમાં કઇંક ન્યૂન-અતર હોય છે. ” આ ઉપરથી ચક્રવર્તિ ભવ્યજ હોય છે, કારણ કે અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તપ્રમાણ અન્તર-કાળ જેને ભવિષ્યમાં મોક્ષ થવાનો હોય, તેનેજ ઘટે છે. અને જેમાં અભવ્યો હોય તેવા ભવનપતિ આદિ દેવોનુ તો ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર વનસ્પતિના કાળ જેટલુ જ કહ્યુ છે. વળી ઇન્દ્ર-ચક્રવર્તિ આદિ પદયોગ્ય કર્મનો બધ પણ ભવ્યને જ કહ્યો છે. તેથી ચક્રવર્તિ ભવ્ય હોય તેજ થાય છે. ૮૦૫.

આ પ્રમાણે પ્રસંગાગત ઋદ્ધિઓ અને અવધિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહીને ઉપસંહાર કરતાં ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે

भणिओऽवहिणो विसओ तहावि तस्संगहं पुणो भणइ ।
संखेवरुइंण हिय अव्वामोहत्थमिहं च ॥ ८०६ ॥

અવધિજ્ઞાનનો વિષય (વિસ્તારથી) કહ્યો, તોપણ ફરી સંક્ષેપથી કહે છે. કેમકે સંક્ષેપરૂચિજીવોના હિત માટે અને મોહ ન થાય તે માટે ફરી કહે છે. ૮૦૬

પૂર્વોક્તપ્રકારે અવધિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ અને તેનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિરૂપ જે વિષય તે વિસ્તારથી કહ્યો, તોપણ ફરીને અહી તેનો વિષય સંક્ષેપથી કહે છે. ભગવાન્ દેવવાચકગણીજી જે નન્દી અધ્યયન સૂત્રકાર છે, તેઓએ પણ પ્રથમ વિસ્તારથી અવધિજ્ઞાન કહીને ફરી પણ સંક્ષેપથી તેનો વિષય કહ્યો છે. જેમકે-"તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે છે; દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. આ પ્રમાણે સંક્ષેપરૂચિ મન્દમતિવાળા જીવોના હિત માટે અને વ્યામોહ ન થાય તે માટે પુન સંક્ષેપથી પણ વિષય કહ્યો છે. ૮૦૬.

ઉપર કહ્યા મુજબ અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહે છે

दव्वाइं अंगुला-वलिसंखेज्जाईयभागविसयाइं ।
पेच्छइ चउग्गुणाइ जहण्णओ मुत्तिमताइ ॥ ८०७ ॥
उक्कोसं संखाईयलोगपोग्गलसमानिबद्धाइं ।
पइदव्वं संखाईयपज्जयाइं च सव्वाइं ॥ ८०८ ॥

જઘન્યથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તિરૂપી દ્રવ્યોને જુએ છે. કાળથી એ દ્રવ્યના આવલીના અસંખ્યેય ભાગવર્તિ અતીત અનાગત પર્યાયોને જુએ છે, અને ભાવથી દરેક દ્રવ્યના ચાર ગુણો જુએ છે. તથા ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યેય લોકાકાશપ્રમાણ ખંડોમાં અવગાહી રહેલા દ્રવ્યોને જુએ છે. (જાણે છે.) (જો કે મૂર્ત દ્રવ્યો તો એકલાજ લોકાકાશમાં હોય છે, પરન્તુ કેવળ શક્તિમાત્રથી એનુ એટલુ પ્રમાણ કહ્યુ છે.) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી અન્તર્ગત એ દ્રવ્યોના અતીત અનાગત પર્યાયોને જાણે છે, અને ભાવથી એકેક દ્રવ્યના અસંખ્યાત પર્યાયો જુએ છે-જાણે છે ૮૦૮.

આ પ્રમાણે જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પહેલાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય વિસ્તારથી કહ્યો હતો, અને અહી પુન સંક્ષેપથી પણ કહ્યો.

એ કહેવાથી અવધિજ્ઞાનનો વિચાર પણ પૂર્ણ કર્યો.

મન:પર્યવજ્ઞાન.

હવે મન:પર્યવજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરે છે

ओहिविभागे भणियपि लद्धिसामण्णओ मणोनाणं ।
विसयाइविभागत्थं भण्णइ नाणक्कमायातं ॥ ८०९ ॥

અવધિજ્ઞાનના અવસરે લબ્ધિ સામાન્યથી મન:પર્યાયજ્ઞાન કહ્યું છે; તોપણ વિષયાદિનો વિભાગ કરવાને પાંચ જ્ઞાનના અનુક્રમે આવેલુ મન.પર્યવજ્ઞાન કહે છે. ૮૦૯.

मणपज्जवनाणं पुण जणमणपरिचिंतियत्थपागडणं ।
माणुसखेत्तनिबद्धं गुणपच्चइयं चरित्तवओ ॥ ८१० ॥७५।७६॥

મન:પર્યવજ્ઞાન જીવોના મનમાં ચિન્તવેલા અર્થને પ્રગટ કરનારૂ છે. તે મનુષ્ય ક્ષેત્ર-પ્રમાણ વિષયવાળું છે, ને ગુણ પ્રત્યયિક હોવાસાથે ચારિત્રવન્તને હોય છે.

રૂપીદ્રવ્યને જાણવુ, ક્ષયોપશમ ભાવે થવુ અને પ્રત્યક્ષાદિપણે મન પર્યવજ્ઞાનની અવધિજ્ઞાનની સાથે સમાનતા છતાં પણ સ્વામી આદિના ભેદે આમાં ભેદ છે. આ મન:પર્યવજ્ઞાન મનુષ્યક્ષેત્રમાં (અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર) રહેલા પ્રાણીઓના મનથી ચિન્તવેલા અર્થને પ્રગટ કરે છે, પણ એ ક્ષેત્રથી બહારના પ્રાણીઓના ચિન્તિત અર્થને જાણી શકતું નથી. વળી ક્ષમા આદિ વિશિષ્ટગુણોથી અપ્રમત્ત ચારિત્રવાળાનેજ આ મન પર્યવજ્ઞાન થાય છે, બીજાને નહિ.

पुणसद्दो उ विसेसे ऽरूविनिबंधाइतुल्लभावेऽवि ।
इदमोहिन्नाणाओ सामिविसेसाइणा भिन्नं ॥ ८११ ॥

(મૂળમાં) પુન: શબ્દ વિશેષાર્થે છે. રૂપીદ્રવ્ય જાણવાદિપણે સમાન છતાં પણ સ્વામિઆદિના વિશેષથી આ મન.પર્યવજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. ૮૧૧

આ જ્ઞાન, કોને ને કેટલા ક્ષેત્રનો વિષય કરનારૂ હોય છે? તે કહે છે.

तं संजयस्स सव्वप्पमायरहियस्स विविहरिद्धिमओ ।
समयक्खेत्तब्भंतरसण्णिमणोगयपरिण्णाणं ॥ ८१२ ॥

તે મન:પર્યવજ્ઞાન વિવિધ ઋદ્ધિવાળા અપ્રમત્ત સંયતને, મનુષ્યક્ષેત્રની અન્દર રહેલા સંજ્ઞી જીવોના મનોગત ભાવને જાણનારૂ હોય છે. ૮૧૨.

એ પ્રમાણે મન પર્યવજ્ઞાનનો ક્ષેત્રથી વિષય કહીને હવે દ્રવ્યથી-કાળથી અને ભાવથી વિષય કહે છે.

मुणइ मणोदव्वाइं नरलोए सो मणिज्जमाणाइं ।
काले भूय-भविस्से पलियाऽसंखेज्जभागम्मि ॥ ८१३ ॥

दव्वमणोपज्जाए जाणइ पासइ य तग्गएऽणंते ।
तेणावभासिए उण जाणइ बज्झेऽणुमाणेणं ॥ ८१४ ॥

તે મન.પર્યવજ્ઞાની મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજ્ઞીજીવોએ ચિન્તવેલા મનોદ્રવ્યને પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ અતીત અનાગત કાળપર્યન્ત જાણે છે, અને તે મનના અનન્તા પર્યાયો જાણે છે, તથા દ્રવ્યમનવડે જાણેલા બાહ્યઘટાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી જાણે છે. ૮૧૩-૮૧૪

મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજ્ઞીજીવોએ કાયયોગે ગ્રહણ કરીને મનોયોગવડે મનપણે પરિણમાવેલા મનોદ્રવ્યને મનઃપર્યવજ્ઞાની જાણે છે. આ તે જ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો, અને ભાવથી તો સર્વપર્યાયરાશીના અનન્તમાભાગે રૂપાદિ અનન્તાપર્યાયો દ્રવ્યમનના, જે ચિન્તાનુગત હોય તેને જાણે છે. પણ ભાવમનના પર્યાયોને જાણે નહિ. કારણ કે ભાવમન તો જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન અમૂર્ત છે, અમૂર્ત વિષયને તો.છદ્મસ્થ ગ્રહણ કરી શકે નહિ, તેથી ચિન્તાનુગત મનોદ્રવ્યનાજ પર્યાયો જાણે, પણ ચિન્તનીય બાહ્યઘટાદિ વસ્તુના પર્યાયો ન જાણે. દ્રવ્યમનવડે વિચારેલા બાહ્યઘટાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી જાણે પરન્તુ સાક્ષાત્ ન જાણે. કેમકે ચિન્તવન કરનાર તો રૂપી અને અરૂપી ઉભય પ્રકારની વસ્તુઓનું ચિન્તવન કરે, પરન્તુ છદ્મસ્થ અમૂર્ત વસ્તુને તો સાક્ષાત્ ન જુએ, તેથી સમજી શકાય છે કે ચિન્તનીય વસ્તુ અનુમાનથીજ જણાય છે. કાળથી, ઉપરોક્ત મનોદ્રવ્યના પર્યાયો ભૂત અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપર્યન્ત જાણે છે.

નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે તે મન પર્યવજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. દ્રવ્યથી ઋજુમતિ અનન્તપ્રદેશી અનન્તા સ્કંધો જાણે છે અને જુએ છે. મન પર્યવજ્ઞાન ઉત્તમ ક્ષયોપશમથી થતુ હોવાથી વસ્તુને વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરતુંજ ઉત્પન્ન થાય છે પણ સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરતુ નથી ને તેથી આ મનઃપર્યાય માત્ર જ્ઞાનરૂપજ છે, દર્શનરૂપ નથી.

શિષ્યઃ—જો દર્શન હોય તોજ જુએ છે, એમ કહી શકાય, અને અહી દર્શનનો નિષેધ કેમ કરો છો. ?

શ્રીગુરૂ ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાના સમાધાનાર્થે કહે છે કે—

सो य किर अचक्खुदंसणेण पासइ जहा सुयन्नाणी ।
जुत्तं सुए परोक्खे न उ पच्चक्खे मणोनाणे ? ॥ ८१५ ॥

શ્રુતજ્ઞાનીની પેઠે મનઃપર્યવજ્ઞાની અચક્ષુદર્શનવડે જુએ છે. પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાનમાં (અચક્ષુદર્શન) યુક્ત છે, પણ પ્રત્યક્ષ મન પર્યવજ્ઞાનમાં ન હોય. ૮૧૫.

પૂર્વે ૫૫૩ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે "ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાદિ યથાર્થ જાણે છે અને જુએ છે. તેમા કેટલાએક કહે છે કે તે શ્રુતજ્ઞાની દ્રવ્યાદિને અચક્ષુદર્શનથી જુએ છે." તેમ મન પર્યવજ્ઞાની પણ અચક્ષુદર્શનથી જુએ છે. જેમકે ઘટ-પટાદિ અર્થ ચિન્તવનાર વ્યક્તિનાં મનોદ્રવ્યોને મન પર્યવજ્ઞાની પ્રત્યક્ષથી જાણે છે, અને તેજ દ્રવ્યોને માનસ અચક્ષુદર્શનથી વિચારે છે. આ અપેક્ષાએ "જુએ છે" એમ કહેવાય છે. કારણ કે મનઃપર્યવજ્ઞાનીને મનઃપર્યવજ્ઞાન પછી તરતજ માનસઅચક્ષુદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મન.પર્યવજ્ઞાનથી જાણે છે અને અચક્ષુદર્શનથી જુએ છે

શિષ્ય —ભગવન્ ! મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષાર્થ વિષયવાળું છે અને અચક્ષુદર્શન પણ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી પરોક્ષાર્થ વિષયવાળુંજ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનના વિષયભૂત મેરૂ-સ્વર્ગ આદિ પરોક્ષ પદાર્થમાં અચક્ષુદર્શન ઉચિત છે, કેમકે તે

અચક્ષુદર્શનને પણ તેનુ આલંબન છે તેથી તે શ્રુતના સમાન વિષયવાળુ છે; પરન્તુ "અવધિ-મન પર્યાય-અને કેવલજ્ઞાન એ ત્રણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી" મન:પર્યાયજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર છે. તેથી પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર અચક્ષુદર્શનની તે મન પર્યવજ્ઞાનમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થાય? કારણ કે તે ભિન્ન વિષયવાળુ છે. ૮૧૫.

શ્રીગુરૂ એનો ઉત્તર આપે છે—

जइ जुज्जए परोक्खे पच्चक्खे नणु विसेसओ घडइ ।
नाणं जइ पच्चक्खं न दंसणं तस्स को दोसो ? ॥ ८१६ ॥

જો પરોક્ષ અર્થમા અચક્ષુદર્શન યુક્ત છે તો પ્રત્યક્ષ અર્થમાં વિશેષે કરીને તે ઘટે છે. જો જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને દર્શન પ્રત્યક્ષ નથી એમ કહો તો તેમાં તે જ્ઞાનમા શુ દોષ આવે છે? ૮૧૬

જો પરોક્ષ અર્થમા અચક્ષુદર્શનની પ્રવૃત્તિ માની શકાય છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ અર્થમાં તો તે વિશેષે કરીને માનવી જોઇએ. કેમકે ચક્ષુપ્રત્યક્ષથી જણાએલ ઘટ આદિ જે પ્રત્યક્ષ અર્થ તે તે સબધી અચક્ષુદર્શનમાં વિશેષ અનુગ્રાહક છે, તેમ અહી માત્ર મનોદ્રવ્યરૂપ અર્થને પ્રત્યક્ષપણે ગ્રહણ કરતા મન પર્યાયજ્ઞાનમા પ્રત્યક્ષપણુ યુક્ત છે, અને અચક્ષુદર્શન એ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી, તેમજ પરોક્ષ અર્થને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી, તેમા પ્રત્યક્ષપણુ નથી, તોપણ તે દર્શન મન પર્યાયજ્ઞાનને અનુગ્રાહક તો થાય છે.

શિષ્ય—એમ માનવાથી તો મન પર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામાં વિરોધ આવશે.

ગુરૂ—વિરોધ નહિ આવે કારણ કે જેમ અવધિજ્ઞાનવાળાને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શનવડે પરોક્ષ અર્થને જોતા તેના પ્રત્યક્ષપણામા કંઇપણ વિરોધ નથી આવતો, તેમ અહી પણ મન પર્યાયજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર હોવાથી મન પર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામા કંઇ વિરોધ નથી. મન પર્યાયજ્ઞાનવાળો પોતાના જ્ઞાનથી મનોદ્રવ્ય-પર્યાયોને સાક્ષાત્પણે જાણે છે અને માનસઅચક્ષુદર્શનથી પરોક્ષપણે જુએ છે. ૮૧૬.

બીજા આચાર્યો "જુએ છે" એ પદ બીજી રીતે સમજાવે છે. તે માટે તેમનો મત જણાવે છે

अन्नेऽवहिदंसणओ वयंति न य तस्स तं सुए भणियं ।
न य मणपज्जवदंसणमन्नं च चउप्पयाराओ ॥ ८१७ ॥

બીજા આચાર્યો, અવધિદર્શનથી (મન પર્યવજ્ઞાની) જુએ છે, એમ કહે છે, (તે યુક્ત નથી, કેમકે) મન પર્યવજ્ઞાનીને તે અવધિદર્શન શ્રુતમા કહ્યુ નથી, અને દર્શનના ચાર પ્રકાર (ચક્ષુદર્શન આદિ) સિવાય બીજુ મન પર્યવદર્શન પણ કહ્યુ નથી. ૮૧૭.

બીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે મન પર્યાયજ્ઞાની અવધિદર્શનથી જુએ છે અને મન પર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે. તેઓનુ એમ કહેવુ અયોગ્ય છે. કારણ કે મન પર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન શ્રુતના કહ્યુ નથી અર્થાત્ મન પર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન હોવુજ જોઇએ એમ કંઇ નથી, અવધિ સિવાય પણ મતિ–શ્રુત–ને મન:પર્યાય, એમ ત્રણ જ્ઞાન આગમમાં કહ્યાં છે. જેમકે-" હે ભગવન્! મન:પર્યવજ્ઞાન લબ્ધિવાળા જીવો, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય? ગૌતમ! તે જ્ઞાની હોય, અજ્ઞાની ન

હોય. (તેમાં) કેટલાએક ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય અને કેટલાએક ચાર જ્ઞાનવાળા હોય. જે ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય, તે મતિ-શ્રુત અને મન.પર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય, અને જે ચાર જ્ઞાનવાળા હોય તે મતિ-શ્રુત-અવધિ-ને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય." આ પ્રમાણે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિજ્ઞાન-દર્શનનો નિયમ નથી, તેથી તે "અવધિદર્શનથી જુએ છે" એમ કેમ કહી શકાય ?

શિષ્ય —જો એમ માનવુ અયુક્ત હોય, તો જેમ અવધિજ્ઞાનનું દર્શન છે, તેમ મનઃ-પર્યાયનુ પણ દર્શન માનીને "મન પર્યાયદર્શનવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે," એમ માનીએ તો શો દોષ છે ?

ગુરૂઃ—ચક્ષુ આદિ ચાર પ્રકારના દર્શન સિવાય પાંચમુ મનઃપર્યાયદર્શન સિદ્ધાન્તમાં કહ્યુ નથી, કે જેવડે મન.પર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કહી શકાય. આગમમાં કહ્યું છે કે-"હે ભગવન્ ! કેટલા પ્રકારનાં દર્શન કહ્યાં છે. ગૌતમ ! ચાર પ્રકારનાં દર્શન કહ્યાં છે. ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન." આ રીતે મનઃપર્યાયદર્શનનો અભાવ હોવાથી મન.પર્યાયજ્ઞાની મન.પર્યાયદર્શનથી જુએ છે એમ કહી શકાય નહિ. ૮૧૭.

હવે બીજો અભિપ્રાય જણાવીને કહે છે.

अहवा मणपज्जवदंसणस्स मयमोहिदंसणं सण्णा ।
विब्भंगदंसणस्स व नणु भणियमिदं सुयाईयं ॥ ८१८ ॥

અથવા વિભંગદર્શનની પેઠે અવધિદર્શન મનઃપર્યવદર્શનની સંજ્ઞા (નામ) વાળુ માન્યુ હશે. ના, એમ કહેવુ તે શ્રુતથી વિરૂદ્ધ છે. ૮૧૮

અથવા જો કોઇ એમ માને કે જેમ વિભંગદર્શન એ અવધિદર્શનજ કહેવાય છે, તેમ મન પર્યવદર્શન પણ અવધિદર્શનજ છે. અર્થાત્ અવધિદર્શન એ મનઃપર્યાયદર્શનનું બીજુ નામ હશે. એટલે કે જેમ ચક્ષુ આદિ ચાર દર્શન સિવાય પાંચમુ વિભંગદર્શન નથી કહ્યુ, પરન્તુ અવધિદર્શનમાંજ તેનો સમાવેશ કર્યો છે, તેમ મન.પર્યવદર્શન પણ અવધિદર્શનમાં અન્તર્ભૂત થશે, અને તેથી મનપર્યવજ્ઞાની મન પર્યવદર્શનથી જુએ છે, એમ કહી શકાશે. આચાર્યશ્રી કહે છે કે-એમ નહિ, કારણ કે એ અભિપ્રાય આગમથી વિરૂદ્ધ છે. ૮૧૮.

जेण मणोनाणविओ दो तिण्णि व दंसणाइं भणियाइं ।
जइ ओहिदंसणं होज्ज होज्ज नियमेण तो तिण्णि ॥ ८१९ ॥

કારણ કે-મનઃપર્યવજ્ઞાનીને બે અથવા ત્રણ દર્શનો કહ્યાં છે, જો તેમને અવધિદર્શન હોય તો અવશ્ય ત્રણ દર્શનજ હોય. ૮૧૯.

શ્રીભગવતીસૂત્રમાં આશીવિષઉદ્દેશે મનઃપર્યાયજ્ઞાનના સંબંધમાં ચક્ષુ-અચક્ષુદર્શન અથવા ચક્ષુ-અચક્ષુ-અને અવધિદર્શન એમ બે અથવા ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે, તેમાં જે મતિ-શ્રુત-અને મન પર્યાય એમ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય તેને બે દર્શન અને જે મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મન પર્યાય એમ ચાર જ્ઞાનવાળા હોય, તેને ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે માટે મનઃ-પર્યવજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન કહેવુ, એ આગમ વિરૂદ્ધ છે, અને જો મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન હોય, તો મતિ-શ્રુત-અને મનઃપર્યવ એ ત્રણ જ્ઞાનવાળાને પણ

અવશ્ય ત્રણ દર્શન હોવાંજ જોઇએ, પણ બે ન હોવાં જોઇએ, પરન્તુ તેમને તો બેજ દર્શન કહ્યાં છે, તેથી ઉપરોક્ત અભિપ્રાય સૂત્રવિરૂદ્ધ છે ૮૧૯.

પુનઃ બીજા આચાર્યનો મત જણાવે છે.

अन्ने उ मणोनाणी जाणइ पासइ य जोऽवहिसमग्गो ।
इयरो य जाणइ च्चिय संभवमेत्तं सुएऽभिहियं ॥ ८२० ॥

બીજાઓ એમ કહે છે કે જે અવધિજ્ઞાન સહિત મનપર્યવજ્ઞાની હોય, તે જાણે છે અને જુએ છે, તથા જે અવધિજ્ઞાનરહિત હોય તે માત્ર જાણે છેજ. છતાં સંભવમાત્રથી જુએ છે, એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે ૮૨૦.

જે અવધિજ્ઞાન સહિત ચાર જ્ઞાનવાળા મનઃપર્યવજ્ઞાની હોય, તે મનઃપર્યવજ્ઞાનથી જાણે છે અને અવધિદર્શનથી જુએ છે અને જે અવધિજ્ઞાન રહિત ત્રણ જ્ઞાનવાળા મનઃ-પર્યવજ્ઞાની હોય, તે કેવળ મનપર્યવજ્ઞાનથી જાણે ખરા પણ જુએ નહિ, કેમકે તેમને અવધિદર્શન નથી હોતુ. આ ઉપરથી કેવળ મનઃપર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સંભવ માત્ર-થીજ જાણે છે અને જુએ છે એમ નન્દીસૂત્રમાં કહ્યુ છે. ૮૨૦.

વળી બીજા આચાર્યો, જાણે છે અને જુએ છે, એ પદોનો અર્થ બીજી રીતે કરે છે તે જણાવવાને કહે છે કે—

अन्ने जं सागारं तो तं नाणं न दंसणं तम्मि ।
जम्हा पुण पच्चक्खं पेच्छइ तो तेण तन्नाणी ॥ ८२१ ॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે (મનઃપર્યાયજ્ઞાન) સાકાર છે, તેથી તેમાં દર્શન નથી, પરન્તુ તે પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેવડે તે જ્ઞાની જુએ છે. ૮૨૧.

મનપર્યાયજ્ઞાન અતિશય શ્રેષ્ઠ ક્ષયોપશમથી થતુ હોવાથી, તે સાકારજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનરૂપજ હોવાથી માત્ર જાણે છે, પરન્તુ તેમાં અવધિ-કેવળજ્ઞાનની પેઠે દર્શન નથી, તેથી તે જુએ નહિ.

શિષ્ય.—ત્યારે મન.પર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કેમ કહી શકાય?

ગુરૂ:—મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે જ્ઞાનવાળા મનઃપર્યવજ્ઞાનથી જુએ છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ એટલે વધારે સારી રીતે જોવુ તે આ ઉપરથી મનપર્યવજ્ઞાની તેવડે જુએ છે અને તે સાકાર હોવાથી જાણે છે. માટે યથોક્તન્યાયથી દર્શન ન હોય તો પણ મનઃ-પર્યાયજ્ઞાની જુએ છે અને જાણે છે એમ કહી શકાય.

આ અભિપ્રાય પણ મૂળ ટીકાકારે દૂષિત કહ્યો છે. કારણ કે—મનઃપર્યાયજ્ઞાન સાકાર હોવાથી તેમાં દર્શન નથી, અને પ્રત્યક્ષ હોવાથી "જેવડે વસ્તુ દેખાય તે દર્શન," એમ જે વચનયુક્તિ કહી છે તે વિરૂદ્ધ છે. કેમકે આ જ્ઞાન સાકાર હોવાથી એમાં દર્શનનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં પણ "જેવડે દેખાય તે દર્શન" એ વ્યુત્પત્તિથી દર્શનની પ્રાપ્તિ કહી છે. વળી "જાણે છે" એ પદથી તેનું સાકારપણુ સિદ્ધ કર્યું છે. અને "જુએ છે" એ પદથી દર્શનરૂઢ શબ્દથી તેનુ અનાકારપણુ સિદ્ધ કર્યું છે, આથી પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી એ અભિપ્રાય પણ અયોગ્ય છે. ૮૨૧.

શિષ્યઃ-જો ઉપરોક્ત સર્વ અભિપ્રાયો દોષવાળા હોવાથી અયોગ્ય છે, તો 'જુએ છે' એમ માનવામાં દોષરહિત સત્ય અભિપ્રાય કયો છે તે કૃપા કરી જણાવો.

भण्णइ, पन्नवणाए मणपज्जवनाणपासणा भणिया ।
नाए व पासए सो, संदेहो हउणा केण ? ॥ ८२० ॥

કહીએ છીએ કે, પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમા મન પર્યવજ્ઞાનને જોવાપણુ કહ્યુ છે, તેથીજ તે જુએ છે. એમાં કયા હેતુથી સદેહ રહે છે? ૮૨૨.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્રીશમા પદે મન પર્યાયજ્ઞાનને સારી રીતે જોવારૂપ સાકાર ઉપયોગ-વિષયક જોવાપણારૂપ પશ્યત્તા કહી છે, ને તેવડે મન પર્યાયજ્ઞાની "જુએ છે" એમ કહેવાય છે, આ અભિપ્રાયજ આગમોક્ત હોવાથી નિર્દોષ છે, બાકીના અભિપ્રાયો આગમોક્ત ન હોવાથી દોષવાળા છે, તેથી તે અગ્રાહ્ય છે.

(આ ગાથા પ્રક્ષેપ હોય એમ જણાય છે, કેમકે આ ગાથા જુની બન્ને ટીકાઓમાં અને કેટલાક ભાષ્યના પુસ્તકોમાં પણ નથી, કોઇક ભાષ્યના પુસ્તકોમા જણાય છે, વળી કંઈક સાભિપ્રાય હોવાથી અમે અહી કહી છે.)

સત્પદ પ્રરૂપણાદિદ્વારો અવધિજ્ઞાનની પેઠે મન પર્યવજ્ઞાનના પણ કહેવા. માત્ર અપ્રમત્ત સયત આ જ્ઞાનના ઉત્પાદક સ્વામી છે, તેના અનુસારે સર્વત્ર ભિન્ન ભિન્નપણુ સ્વય વિચારી લેવુ. ૮૨૨.

મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

કેવલજ્ઞાન.

હવે કેવળજ્ઞાનનો અધિકાર કહે છે.

अह सव्वदव्वपरिणामभावविन्नत्तिकारणमणंतं ।
सासयमप्पडिवाई एगविहं केवलन्नाणं ॥ ८२३ ॥७६॥७७॥

સર્વ દ્રવ્યાદિના પરિણામની સત્તાને વિશેષ જાણવાનુ કારણ, અનન્ત, શાશ્વત્ અને અપ્રતિપાતિ એવુ કેવળજ્ઞાન જે છે તે એકપ્રકારે છે. ૮૨૩.

નદી વિગેરે સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ તથા શુદ્ધિ, લાભ અને પૂર્વે ૭૯ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ અનુક્રમ જણાવવાને મૂળમા "अह" શબ્દ મૂકયો છે, એટલે કે મન પર્યવજ્ઞાનનુ કહ્યા પછી હવે કેવળજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ કહીશુ. આ કેવળજ્ઞાન જીવાદિ સર્વદ્રવ્યના પ્રયોગ-સ્વભાવ અને તે બન્ને પ્રકારે પણ થતા પરિણામ-ઉત્પાતાદિ સર્વ પર્યાયો તેની સત્તાને વિશેષ પ્રકારે જાણનાર છે. વળી ભેદ વિનાનુ છતા પણ સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાલ અને ભાવના અસ્તિપણાને જણાવનાર છે. જાણવા યોગ્ય અનન્ત વિષય હોવાથી તેમજ અનન્ત પર્યાયવાળુ હોવાથી કેવળજ્ઞાન અનન્ત છે (અન્તરહિત છે.) નિરન્તર ઉપયોગવાળુ હોવાથી શાશ્વતુ છે, નાશ નહિ પામતુ હોવાથી અવ્યય છે-અપ્રતિપાતિ છે. સર્વ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષય થએ ઉત્પન્ન થતુ હોવાથી તેમજ સર્વ જાણવાયોગ્ય પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી અને મતિ આદિ જ્ઞાનોની અપેક્ષા વિનાનુ હોવાથી કેવળ એવુ જે જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન છે, તે એકજ પ્રકારનુ છે, એટલે તેમાં બીજા ભેદો નથી. ૮૨૩.

ઉપરોક્ત અર્થ જણાવવાને હવે ભાષ્ય કહે છે.

मणपज्जवनाणाओ केवलमुद्देस-सुद्धि-लाभेहिं ।
पुव्वमणंतरमभिहियमहासद्दोऽयं तयत्थम्मि ॥ ८२४ ॥

सव्वदव्वाण पओग-वीससा मीसया जहाजोगं ।
परिणामा पज्जाया जम्म-विणासादओ सव्वे ॥ ८२५ ॥

तेसि भावो सत्ता सलक्खणं वा विसेसओ तस्स ।
नाणं विण्णत्तीए कारण केवलंनाणं ॥ ८२६ ॥

किं बहुणा सव्वं सव्वओ सया सव्वभावओ नेयं ।
सव्वावरणाईय केवलमेगं पयासेइ ॥ ८२७ ॥

पज्जायओ अणंत सासयमिट्ठं सदोवओगाओ ।
अव्वयओऽपडिवाइ एगविहं सव्वसुद्धीए ॥ ८२८ ॥

મન.પર્યવજ્ઞાન પછી પૂર્વે કહ્યા મુજબ ઉદ્દેશ-શુદ્ધિ-અને લાભવડે સર્વ આવરણનો ક્ષય થયે સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ થવાથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સર્વની ઉપર કેવળજ્ઞાન કહ્યુ છે, તેમજ સમસ્ત જ્ઞાનોનો લાભ થયા પછીજ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સર્વની પછી કેવળજ્ઞાન કહ્યુ છે. મન પર્યવજ્ઞાન કહ્યા પછી કેવળજ્ઞાન કહીશુ એમ કહ્યુ છે તે જણાવવા માટે આ અથ શબ્દ છે સર્વ દ્રવ્યના યથાયોગ્ય પ્રયોગ-વિસ્રસા-મિશ્રથી જન્ય પરિણામો એટલે ઉત્પાદ-વ્યય આદિ સર્વ પર્યાયો, તેના ભાવ એટલે સ્વ-લક્ષણ-સત્તા, તેનુ જ્ઞાન, અથવા વિશેષ જ્ઞાનનુ કારણ તે કેવળજ્ઞાન. વધારે શુ કહેવું, સર્વ પદાર્થને સર્વથા પ્રકારે નિરન્તર સવ પર્યાયથી જાણે, સર્વ આવરણરહિત એવુ એકજ કેવળજ્ઞાન પ્રકાશે છે. તે પર્યાયથી અનન્ત છે, નિરન્તર ઉપયોગવાળુ હોવાથી શાશ્વતુ છે, નાશ નહિ પામતુ હોવાથી અપ્રતિપાતિ છે અને સવ શુદ્ધિવાળુ હોવાથી એકજ પ્રકારે છે. ૮૨૪ થી ૮૨૮.

શિષ્ય —જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ હોય એવા જે તીર્થંકરાદિ તે શબ્દવડે દેશના આપે છે, તો તે શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુત વિના પ્રાય. નથી હોતુ. ને એમ હોવાથી કેવળીને ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિ કેમ ન થાય?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શકાનુ સમાધાન કરવાને શ્રીગુરૂ કહે છે કે—

केवलनाणेणऽत्थे नाउं जे तत्थ पन्नवणजोग्गे ।
ते भासइ तित्थयरो वइजोगसुयं हवइ सेसं ॥ ८२९ ॥७७।७८॥

કેવળજ્ઞાનવડે અર્થ જાણીને તેમા જે અર્થ કહેવા યોગ્ય હોય તેને તીર્થંકર બોલે છે, તે બોલવુ (તેમને) વચનયોગ છે, પણ તે બાકીનાઓને શ્રુત છે.

જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે તીર્થંકરાદિ ધર્માસ્તિકાયાદિ મૂર્ત કે અમૂર્ત, અ-ભિલાપ્ય અથવા અનભિલાપ્ય પદાર્થો કેવળજ્ઞાનવડેજ જાણીને તેમાંથી કહી શકાય એવા યોગ્ય અર્થોને કહે છે; પણ શ્રુતજ્ઞાનવડે જાણીને નથી કહેતા, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશ-

મિક છે અને કેવળીને કેવળજ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, જેમ સર્વથા શુદ્ધ પટમાં થોડી શુદ્ધિ છે એમ કહેવુ અયોગ્ય છે, તેમ કેવળજ્ઞાન છતે શ્રુતજ્ઞાન છે એમ કહેવુ અયોગ્ય છે, કેવળજ્ઞાની ઉપર કહ્યા મુજબ કહી શકાય એવા સર્વ અભિલાપ્ય અર્થોમાંથી ગ્રહણ કરનારની શક્તિની અપેક્ષાએ જેને જેટલા યોગ્ય હોય તેટલા અભિલાપ્ય અર્થોજ કહે છે, જેમ ગણધર મહારાજને ઉત્પાદાદિ ત્રણ પદ કહેવાથી સર્વ અર્થોનુ જ્ઞાન થાય છે તેમ સર્વ પ્રાણિને યોગ્ય અર્થો કહે છે. પણ સર્વ અભિલાપ્ય અર્થ નથી કહેતા, કેમકે સર્વ અભિલાપ્ય (કહી શકાય એવા) અર્થો અનન્તા છે અને આયુષ પરિમિત છે, તેથી સર્વ અભિલાપ્યો પણ કહી શકાય નહિ. તેમાં કેવળજ્ઞાનવડે જણાએલ અર્થ કહેનાર શબ્દોનો સમૂહ તે કેવળી ભગવન્તને નામકર્મોદય જન્ય વચનયોગજ છે, પરન્તુ શ્રુત નથી, કેમકે શ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળીનુ જ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, તેથી તેમને ભાવશ્રુત નથી.

શિષ્ય —વચનયોગ એટલે વચન પરિસ્પન્દ અથવા વચનવીર્ય, તે ભલે નામ કર્મોદય જન્ય હોય, પરન્તુ ઉપદેશ આપનાર કેવળીના પુદ્ગલાત્મક શબ્દો શા રૂપ છે?

ગુરૂ —એ શબ્દો પણ સાંભળનારાઓને ભાવશ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતજ છે, પણ ભાવશ્રુત નથી. જે છદ્મસ્થ ગણધરાદિનુ શ્રુતગ્રન્થાનુસારી જ્ઞાન છે, તેજ કેવળીગત જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભાવશ્રુત છે. પણ કેવળીનુ જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત નથી, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, અને ભાવશ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે.

અથવા કેવળીથી બોલાતા શબ્દો, તે વખતે શ્રુત નથી, પરન્તુ તે શબ્દ સાંભળનારાઓને સાંભળ્યા પછી થતા જ્ઞાનનુ કારણ હોવાથી ઉપચારથી શ્રુત છે, જે વખતે બોલાય છે તે વખતે તે શબ્દો શ્રુત નથી. અથવા કેવળી સબધી વચનયોગ ઔપચારિક હોવાથી ગૌણભૂત શ્રુત છે. આ સબધમાં વળી બીજાઓ એમ કહે છે કે તે કેવળી એવા વક્તાનો વચનયોગ શ્રોતાને થતા શ્રુતનુ કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે. મતલબ કે પૂર્વોક્ત અર્થ કેવળજ્ઞાનવડે જાણીને કેવળી ઉપદેશે છે તેથી તેમને તે શબ્દો વચનયોગ છે, અને સાભળનારાઓને ભાવશ્રુતનુ કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે. ૮૨૯.

એજ અર્થ કહેવાને હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

नाऊण केवलेणं भासइ न सुएण जं सुयाईओ ।
पण्णवणिज्जे भासइ नाणभिलप्पे सुयाईए ॥ ८३० ॥

तत्थवि जोग्गे भासइ नाजोग्गे गाहयाणुवित्तीए ।
भणिए व जम्मि सेसं सयमूहइ भणइ तम्मत्तं ॥ ८३१ ॥

वइजोगो तं न सुयं खओवसमियं सुय जओ न तओ ।
विन्नाणं से खइयं सद्दो उण दव्वसुयमेत्तं ॥ ८३२ ॥

सेसं छउमत्थाणं जं विन्नाणं सुयाणुसारेणं ।
तं भावसुय भण्णइ खओवसमिओवओगाओ ॥ ८३३ ॥

भण्णतं वा न सुयं सेसं कालं सुयं सुणेंताणं ।
तं चेव सुयं भण्णइ कारणकज्जोवयारेण ॥ ८३४ ॥

अहवा वइजोगसुयं सेसं सेसंति जं गुणब्भूय ।
भावसुयकारणाओ जमप्पहाणं तओ सेसं ॥ ८३५ ॥
वइजोगसुयं तेसिति केइ तेसिंति भासमाणाणं ।
अहवा सुयकारणओ वइजोगसुयं सुणेंताणं ॥ ८३६ ॥

કેવળી કેવળજ્ઞાનવડેજ જાણીને ઉપદેશે છે, પણ શ્રુતવડે જાણીને નહિ, કેમકે તેમનું જ્ઞાન શ્રુતાતીત છે. (શ્રુતરહિત છે.) અભિલાપ્ય ભાવો બોલે છે, પણ અનભિલાપ્ય ભાવો નથી બોલતા, તેમાં પણ ગ્રાહકની અનુવૃત્તિએ યોગ્ય અર્થ બોલે છે, અયોગ્ય નથી બોલતા. જે શબ્દો બોલ્યા પછી શેષકાળે (શ્રોતા) સ્વય વિચારે છે તે ભાવશ્રુત છે, અને કેવળી બોલે તે માત્ર વચનયોગ છે, પણ શ્રુત નથી. કેમકે શ્રુત ક્ષાયોપશમિક છે, ને તે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તો તેમને નથી, તેમને તો ક્ષાયિકજ્ઞાન છે. તેમના શબ્દો (શ્રોતાને) દ્રવ્યશ્રુતમાત્ર છે. શેષ છદ્મસ્થોનુ જે શ્રુતાનુસારે વિજ્ઞાન છે તે ક્ષાયોપશમિક ઉપયોગથી ભાવશ્રુત કહેવાય છે. બોલાતી વખતે કેવળીના શબ્દો શ્રુત નથી, પણ સાંભળ્યા પછી શ્રોતાઓને તે શબ્દોથી ભાવશ્રુત થાય છે માટે કારણકાર્યના ઉપચારથી તે દ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અથવા વચનયોગજ શ્રુત છે, પણ તે શેષ એટલે ગુણભૂત શ્રુત છે, કેમકે તે ભાવશ્રુતનુ કારણ હોવાથી અપ્રધાન શ્રુત છે, તેમને એટલે બોલનારાઓનેજ તે વચનયોગ શ્રુત છે, એમ કેટલાક કહે છે, અથવા સાંભળનારાઓને શ્રુતનુ કારણ હોવાથી વચનયોગ શ્રુત છે. ૮૩૦ થી ૮૩૬.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ કહ્યુ, હવે એના ગતિ આદિ દ્વારોમાં સત્પદપ્રરૂપણાદિ કહે છે.

તેમાં પ્રથમ ગતિદ્વારમાં મનુષ્યગતિ અને સિદ્ધગતિમાં કેવળજ્ઞાન હોય છે, બીજીમાં નહિ. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં અતીન્દ્રિયને હોય છે, કાયદ્વારમા ત્રસકાય અને અકાયમાં હોય છે, યોગદ્વારમાં સયોગી અને અયોગીને હોય છે, વેદદ્વારમાં અવેદીને હોય છે, કષાયદ્વારમા અકષાયીને હોય છે, લેશ્યાદ્વારમાં સલેશી અને અલેશ્યાવાળાને હોય છે, સમ્યક્ત્વદ્વારમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે, જ્ઞાનદ્વારમાં કેવળીને હોય છે, દર્શનદ્વારમાં કેવળદર્શનવાળાને હોય છે, સયતદ્વારમાં સયતી અને નોસયતીનોઅસયતીને હોય છે, ઉપયોગદ્વારમાં સાકાર અને અનાકાર બન્ને ઉપયોગમાં હોય છે, આહારકદ્વારમાં આહારી અને અનાહારી બન્નેમાં હોય છે, ભાષકદ્વારમાં વક્તા અને અવક્તા ઉભયમાં હોય છે, પરીત્તદ્વારમાં પરીત્તને અને નોપરીત્તનોઅપરીત્તને હોય છે. પર્યાપ્તદ્વારમાં પર્યાપ્તાને અને નોપર્યાપ્તાનોઅપર્યાપ્તાને હોય છે. સૂક્ષ્મદ્વારમાં બાદરને અને નોબાદરનોસૂક્ષ્મને હોય છે, સજ્ઞીદ્વારમાં નોસજ્ઞીનોઅસજ્ઞીને હોય છે, ભવ્યદ્વારમાં ભવ્યને અને નોભવ્યનોઅભવ્યને હોય છે. ચરમદ્વારમાં ચરમ એટલે ભવસ્થ કેવળીને અને નોચરમનોઅચરમ એટલે સિદ્ધને કેવળજ્ઞાન હોય છે.

કેવળજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અને અત્યારે પામતા જે જીવો તેનો વિચાર પોતાની બુદ્ધિથી કરી લેવો. દ્રવ્યપ્રમાણદ્વારમાં-કેવળજ્ઞાન પામનારા વધારેમાં વધારે એક સમયે એકસો આઠ હોય છે, અને પૂર્વે કેવળજ્ઞાન પામેલાઓ ભવસ્થકેવળી ઓછામાં ઓછા અને વધારેમાં વધારે બેથી નવક્રોડ હોય છે, અને અનન્તા સિદ્ધને કેવલજ્ઞાન હોય છે. ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાદ્વારમાં જઘન્યથી લોકના અસખ્યાતમા ભાગે કેવળી હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી

(સમુદ્ઘાતાવસરે) સર્વલોકમાં હોય છે કાળદ્વારમા સાદિ અપર્યવસિત (અનન્ત) કાળ સુધી સર્વ કેવળી હોય છે. કેવલજ્ઞાનનુ આન્તર નથી, કેમકે તે ઉત્પન્ન થયા પછી નાશ પામતુ નથી ભાગદ્વાર મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવુ. ભાવદ્વારમા કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિકભાવે હોય છે, અને અલ્પ-બહુત્વદ્વાર પણ મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવુ. ૮૩૦-૮૩૬.

કેવળજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

તે પૂર્ણ થવાથી

પાચે જ્ઞાનનો અધિકાર પૂર્ણ થયો.

સમુદાયાર્થદ્વાર. (૪)

પૂર્વે બીજી ગાથામાં કહેલા ફલ યોગ મગલાદિ દ્વારોમાનુ ત્રીજુ મગળદ્વાર પૂર્ણ કરીને હવે ચોથુ સમુદાયાર્થ દ્વાર કહેવાનો ઉપક્રમ કરે છે.

केवलनाणं नन्दी मंगलमिति चेह परिसमत्ताइं ।
अहुणा स मंगलत्थो भण्णइ पगओऽणुओगो त्ति ॥ ७३७ ॥

કેવળજ્ઞાન અહીંઆ સમાપ્ત થયુ, અને તે સમાપ્ત થયે છતે નામાદિ ભેદે કરીને ભેદવાલી નદી સમાપ્ત થઈ, અને તે સમાપ્ત થયે છતે મગલ સમાપ્ત થયુ, હવે તે મગળે કરીને સાધ્ય એવો પ્રકૃત અનુયોગ કહીએ છીએ. ૮૩૭.

શિષ્ય —પૂર્વોક્ત પાચ જ્ઞાન માંહેના કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહો છો ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા શ્રીગુરૂ કહે છે.

मो मइनाणाईणं कयरस्स ?, सुयस्स, जं न नेसाइं ।
होंति पराहीणाइं न य परबोहे समत्थाइं ॥ ८३८ ॥

पाएण पराहीण दीवो व्व परप्पबोहयं जं च ।
सुयनाणं तेण परप्पबोहणत्थं तदणुओगो ॥ ८३९ ॥

મતિજ્ઞાનાદિ પાચ જ્ઞાનોમાથી કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહો છો ?, શ્રુતજ્ઞાનનો, બીજા જ્ઞાનોનો નહિ, કેમકે બીજા જ્ઞાનો પરાધીન (ગુરૂઆધીન) નથી, તેમજ બીજાને બોધ કરવામા સમર્થ નથી, અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાય પરાધીન છે, વળી જે દીપકની પેઠે (સ્વ) પરનુ પ્રબોધક છે, તેથી બીજાઓને બોધ કરવા માટે તે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કહીએ છીએ. ૮૩૮-૮૩૯.

શિષ્ય —હે ગુરૂદેવ ! પૂર્વોક્ત મતિ આદિ પાચ જ્ઞાનોમાથી કયા જ્ઞાનનો અહીં અનુયોગ કહો છો ?

ગુરૂ —શ્રુતજ્ઞાનનો અહીં અનુયોગ કહીએ છીએ, બીજા જ્ઞાનોનો નહિ, કારણ કે શ્રુત સિવાયના મતિ આદિ જ્ઞાનો પરાધીન નથી, પરન્તુ સ્વઆવરણના ક્ષય અથવા તેના ક્ષયોપશમથી પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેનો અનુયોગ કરાય નહિ, અને

શ્રુતજ્ઞાન પરાધીન હોવાથી તેનો વ્યાખ્યાન કરવારૂપ અનુયોગ કરવો જોઈએ. શ્રુતજ્ઞાનજ પરાધીન છે, પ્રાય પરાધીન છે એમ કહેવાનું કારણ એટલું જ છે કે પ્રત્યેક બુદ્ધ વિગેરેને શ્રુતજ્ઞાન કેવલ ક્ષયોપશમથી ગુર્વાદિ સામગ્રી વિના સ્વય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાન પ્રાય: (ઘણુ કરીને) પરાધીન છે એમ કહીએ છીએ. એ રીતે બીજા જ્ઞાનો પરાધીન નથી. વળી શ્રુતજ્ઞાનજ બીજાને બોધ કરવાને સમર્થ છે, કેમકે તે વાચાલ (બોલતુ) છે, બીજા જ્ઞાનો મૂક હોવાથી બીજાને બોધ કરી શકતાં નથી. અર્થાત્ ઉપદેશવડે બીજાને બોધ કરાય છે, અને ઉપદેશ શબ્દવડે થાય છે, એ શબ્દ કારણમા કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે, બીજા જ્ઞાનોમા નહિ. તેથી શબ્દાત્મક શ્રુતજ બીજાને બોધ કરનાર છે. તથા દીપકની પેઠે શ્રુતજ્ઞાનજ પોતાના અને પરના સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર છે, બીજા જ્ઞાનો એ પ્રમાણે સ્વ-પર પ્રકાશક નથી. કેમકે શ્રુતજ્ઞાનજ પોતાનુ અને બાકીના ચાર જ્ઞાનોનુ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકે છે, બીજા નહિ. અને અનુયોગ પણ બીજાને બોધ કરવા માટેજ પ્રવર્તે છે, આવા કારણથી શ્રુતજ્ઞાન પરપ્રબોધક હોવાથી નજીકપણાથી બીજાઓને તે શ્રુતનુ વ્યાખ્યાન જણાવવા માટે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કરીશુ ૮૩૮-૮૩૯.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

सोऽहिगओ च्चिय आवासयस्स कयरस्स किं त्थ चिंताए?।
तं चिय सुयंति साहइ सुयाणुओगाभिहाणेणं ॥ ८४० ॥

પહેલી ગાથામાજ આવશ્યકનો અનુયોગ કહુ છુ એમ કહેવાથી આ અધિકૃત અનુયોગ આવશ્યકનોજ છે, એમ જણાવેલુ છે, તો પછી પાંચ જ્ઞાનમાંના કયા જ્ઞાનનો અનુયોગ કરાય છે, એમ અહી કહેવાનુ શુ પ્રયોજન છે? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ છે એમ કહેવાથી તે આવશ્યક પણ શ્રુતનો ભાગ છે એમ અહી કહે છે. ૮૪૦

હવે અનુયોગ શબ્દનો અર્થ કહે છે

अणुवयणमणुओगो सुयस्स नियएण जमभिहिएणं ।
वावारो वा जोगो जोऽणुरूवोऽणुकूलो वा ॥ ८४१ ॥
अहवा जमत्थओ थोव-पच्छभावेहिं सुयमणुं तस्स ।
अभिहेए वावारो जोगो तेणं व संबंधो ॥ ८४२ ॥

સૂત્રનો પોતાના અભિધેયની સાથે જે સબધ તે અનુયોગ અથવા સૂત્રનો પોતાના અર્થ સબધી જે અનુકુલ-અનુરૂપ યોગ-વ્યાપાર નિરૂપણ કરવુ તે અનુયોગ અથવા એક સૂત્રનો અનતો અર્થ હોવાથી અને જિનેશ્વરના મુખથી ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્યરૂપી અર્થની ત્રિપદી સાંભળીને રચેલ હોવાથી અર્થથી સ્તોક (થોડુ) અને પશ્ચાત્ ભાવ-પછી થનાર પણાથી સૂત્ર અણુ-લઘુ (નાનુ) હોય છે ને તે સૂત્રનો પોતાના અભિધેયમાં જે વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) અથવા અર્થની સાથે સબધ તે અનુયોગ છે. ૮૪૧-૮૪૨.

आवस्सयस्स जइ सो तत्थंगाईण अट्ठ पुच्छाओ ।
तं होइ सुयक्खंधो अज्झयणाइं च, न उ सेसा ॥ ८४३ ॥

જો એ અનુયોગ આવશ્યકનો છે, તો તેમાં અગાદિ આઠ-પ્રશ્નો સભવે છે (જેમકે આવશ્યક એ અગ છે કે બહુ અગો છે? શ્રુતસ્કધ છે કે બહુ શ્રુત-સ્કધો છે? અધ્યયન

છે કે બહુ અધ્યયનો છે? ઉદ્દેશ છે કે બહુ ઉદ્દેશાઓ છે? (ઉત્તરમાં આ આઠ પ્રશ્નોમાંથી બે પ્રશ્ન સંભવે છે.) તે આવશ્યક છ અધ્યયનના સમુદાયરૂપ હોવાથી શ્રુતસ્કંધ છે અને તે દરેક આવશ્યક અધ્યયનરૂપ હોવાથી અધ્યયનો પણ છે. બાકીના છ પ્રકાર સંભવતા નથી. ૮૪૩

શિષ્ય પૂછે છે કે—

नणु नंदीवक्खाणे भणियमणंगं इह कओ संका ?
भण्णइ अकए संका तस्सानियमं च दाएइ ॥ ८४४ ॥

નન્દી અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરતાં (આવશ્યક) અંગ બાહ્ય કહ્યું છે, તેથી શંકા ક્યાંથી થાય? ઉત્તરમાં નન્દી વ્યાખ્યાન ન કર્યું હોય તો શંકા થાય તેના સમાધાન માટે (પ્રશ્નોત્તર) અને અત્રે આ ઉત્તરથી નન્દીની વ્યાખ્યાનો અનિયમ બતાવે છે. અર્થાત્ નન્દીની વ્યાખ્યા કર્યા શિવાય પણ આવશ્યકની વ્યાખ્યા થાય એમ જણાવે છે. ૮૪૪

નન્દી અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું છે કે "આ પ્રસ્થાપકની અપેક્ષાએ અંગબાહ્યના ઉદ્દેશ સમુદ્દેશ અનુજ્ઞા અને અનુયોગ પ્રવર્તે છે" ઇત્યાદિ વચનથી આવશ્યક અંગબાહ્ય હોવાથી અંગ નથી એમ કહેલું છે. તો અહીંઆં આ શંકા શાથી થાય છે કે જેથી ઉપરોક્ત પ્રશ્નો કરાય?

ગુરૂ—અત્રે શ્રુતસ્કંધાદિ સંબંધી તો શંકા થાય, કારણ કે ત્યાં નન્દી અધ્યયનમાં આવશ્યકના આ શ્રુતસ્કંધાદિ બાબતનો નિર્ણય નથી કર્યો, તેથી તે સંબંધી પ્રશ્ન થવો જોઇએ. આવશ્યક અંગ છે કે અનંગ (અંગબાહ્ય) છે? એ પ્રશ્નમાં પણ જ્યારે કોઇ શિષ્ય નન્દી અધ્યયન સાંભળ્યા સિવાય પ્રથમ આવશ્યકજ સાંભળે ત્યારે શંકા થાય તેથી અત્રે આ અંગ અનંગનો પ્રશ્ન પણ લીધો કેમકે તેને આવશ્યક અંગ છે કે અંગબાહ્ય છે? એવી શંકા થાય છે.

શિષ્ય—"મંગલને માટે પહેલાં નન્દી અધ્યયન સાંભળીને પછી આવશ્યક સાંભળવું" આવો ક્રમ હોવા છતા કેમ નન્દ્યધ્યયનની વ્યાખ્યા કર્યા વિના આવસ્યકનું વ્યાખ્યાન નન્દી અધ્યયનની પહેલા શા માટે કરવું જોઇએ, કે જેથી ઉપરોક્ત શંકા થાય?

ગુરૂ—અંગ-અનંગ સંબંધીના પ્રશ્નને નિર્ણયના વચનથી પ્રથમ નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવાનો અનિયમ બતાવે છે, એટલે કે પ્રથમ નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવુંજ જોઇએ એમ નહિ, પરન્તુ વિશિષ્ટ પુરૂષાદિની અપેક્ષાએ એથી ઉલટું પણ થાય. ૮૪૪

શિષ્ય—સર્વ શાસ્ત્રોમાં મંગલને માટે આદિમાં નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઇએ, એમ કહ્યું છે, તો પછી તમે નન્દીના વ્યાખ્યાનનો અનિયમ શાથી કહો છો?

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાન માટે શ્રીગુરૂ કહે છે કે—

नाणाभिहाणमेत्तं मंगलमिट्ठं न तीऍ वक्खाणं ।
इहमट्ठाणे जुज्जइ, जं सा वोसुं सुयक्खंधो ॥ ८४५ ॥

સામાન્ય રીતે પાંચ જ્ઞાન કહેવા માત્રથીજ નન્દીરૂપ મંગળ માન્યું છે, પણ અહીં અસ્થાને તે નન્દી (પાંચ જ્ઞાન)નું વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય નથી; કેમકે તે નન્દી જુદો શ્રુતસ્કંધ છે. ૮૪૫

શાસ્ત્રની આદિમાં પાંચ જ્ઞાનનું કથન કરવા માત્રથીજ મંગળ માન્યું છે, પણ શાસ્ત્ર રૂપ સર્વ નન્દીનું વ્યાખ્યાન મંગળરૂપે નથી માન્યું, કેમકે અહીં અસ્થાને તે નન્દીસૂત્રનું

વ્યાખ્યાન અયોગ્ય છે. જેમ માર્ગમાં ચાલતાં મંગળભૂત દહી-દૂર્વા-અક્ષત વિગેરે વસ્તુઓનું નામ અથવા દર્શન પ્રમુખજ મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાય છે, પણ તેનું ભક્ષણ કે ગુણ શ્રવણ વગેરે મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાતાં નથી, તેમ અહીં પણ પાંચ જ્ઞાનોનું કીર્તનજ મંગળરૂપ છે પણ સમગ્ર નન્દી સૂત્રનું વ્યાખ્યાનજ કંઇ મંગળરૂપ છે એમ નહિ. કેમકે અહીંઆં તેનું અસ્થાન છે. આવશ્યકશાસ્ત્રના આરંભમાં શાસ્ત્રાન્તરભૂત નન્દીનું વ્યાખ્યાન અહીં અયોગ્ય છે. વળી એમ પણ ન કહેવું કે નન્દી સર્વ શાસ્ત્રોની અન્તર્ભૂત છે, કેમકે તે પદ અને વાક્યના સમૂહરૂપ હોવાથી સિદ્ધાન્તમાં તેને ભિન્ન શ્રુતસ્કંધપણે કહેલ છે. વળી ઘણા અધ્યયનના સમૂહરૂપ પણ નથી. કેમકે તે એકજ અધ્યયનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ૮૪૫

શિષ્ય —જો અહીં નન્દીનું વ્યાખ્યાન અસ્થાને છે, તો તમે શરૂઆતમાં પાંચે જ્ઞાન વિસ્તારથી શા માટે કહ્યાં ? કેમકે જ્ઞાન એ નન્દીરૂપજ છે, તેથી તમારા કહેવામાં પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે ?

શ્રીગુરૂ એનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે—

इह साणुग्गहमुइयं न उ नियमोऽयमहवाऽपवादोऽयं ।
दाइज्जइ कहणाए कयाइ पुरिसादवेक्खाए ॥ ८४६ ॥

અહીં આવશ્યક શાસ્ત્રના આરંભમાં પ્રથમ વિસ્તારથી જે પાંચ જ્ઞાનો કહ્યાં છે તે શિષ્યના અનુગ્રહ માટે કહેલ છે. પરંતુ એવો કંઇ નિયમ નથી કે જ્ઞાનના વિસ્તારે કથનથીજ મંગલ થાય અથવા કોઇ વખત પુરૂષાદિની અપેક્ષાએ કથન કરવાની વિધિમાં આ અપવાદ પણ જણાય છે એટલે ઉલટી રીતે શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય છે અને તેથી આવશ્યકાદિના આરંભે નન્દીરૂપ પાંચ જ્ઞાનનું પણ વ્યાખ્યાન કરાય છે. ૮૪૬

આ પ્રમાણે આવશ્યક શ્રુતસ્કંધનો અનુયોગ અહીંનક્કી થવાથી હવે શું કરવું જોઇએ ? તે માટે કહે છે.

आवस्सयसुयखंधो नाम सत्थस्स तस्स जे भेया ।
ताइं अज्झयणाइं नासो आवस्सयाईणं ॥ ८४७ ॥
कज्जो पिहप्पिहाणं जहत्थमजहत्थमत्थसुण्णं ति ।
नामे चेव परिच्छा गेज्झं जइ होहिइ जहत्थं ॥ ८४८ ॥

આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ એવું (આ શાસ્ત્રનું) નામ છે, તે શાસ્ત્રનાં (સામાયિકાદિ) જે ભેદો તે અધ્યયનો છે, તેથી (આવશ્યક, શ્રુતસ્કંધ, અધ્યયન વિગેરે) આવશ્યકઆદિ પદોનો ભિન્ન ભિન્ન નિક્ષેપ કરવો જોઇએ, કેમકે કેટલાક નામો (દીવો-અગ્નિ વિગેરે) યથાર્થ છે, કેટલાક નામો (પલાશ-મંડપ વિગેરે) અયથાર્થ છે, અને કેટલાક નામો (ડિત્થ-ડવિત્થ વિગેરે) અર્થ શૂન્ય છે, (અને શાસ્ત્રનું નામ અર્થ યુક્ત હોવું જોઇએ, કેમકે તેમાંજ સમુદાયાર્થનું જ્ઞાન થાય છે) તેથી નામ વડેજ (શાસ્ત્રની) પરીક્ષા કરવી જોઇએ, જો અર્થ યુક્ત નામવાળું શાસ્ત્ર હોય તો તે ગ્રાહ્ય થાય છે. ૮૪૭-૮૪૮.

હવે તેજ આવશ્યક વિગેરે પદના નિક્ષેપા કહે છે.

नामाईओ नासो चउव्विहो मंगलस्स व स नेओ ।
विण्णेओ य विसेसो सुत्तगओ, किंचि वुच्छामि ॥ ८४९ ॥

મંગળની પેઠે (આવશ્યક વિગેરેના) નિક્ષેપા પણ નામાદિ (નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય

અને ભાવ) એમ ચાર પ્રકારે છે. તેની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેલા મંગળ પદની પેઠે જાણવી એમાં જે કંઇ વિશેષ છે તે (અનુયોગ દ્વાર) સૂત્રથી જાણવો અને શિષ્યના અનુગ્રહને માટે કંઈક અમે કહીશું. ૮૪૯

તેમાં નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપ પરિચિત હોવાથી નથી કહેતા, અને દ્રવ્ય તથા ભાવ નિક્ષેપ કહેવા જોઇએ, તેમાં દ્રવ્ય આવશ્યક બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી, તેમાં પ્રથમ આગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહે છે.

आगमओ दव्वावासयं तमावासयं पयं जस्स ।
सिक्खियमिच्चाइ तयं तयणुवउत्तो निगदमाणो ॥ ८५० ॥

શિક્ષિતાદિ વિશેષણયુક્ત આવશ્યક પદનો જાણ છતાં તેમાં અનુપયુક્ત (ઉપયોગ રહિત) હોય અને તે આવશ્યકને કહેતો હોય તો તે આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહેવાય છે. ૮૫૦

હવે ઉપરોક્ત શિક્ષિતાદિ વિશેષણો અનુયોગદ્વાર સૂત્રાદિમાં કહ્યાં છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

सिक्खियमंतं नीयं हिययम्मि ठियं जियं दुयं एइ ।
संखियवण्णाइ मियं परिजियमेत्तुक्कमेणंपि ॥ ८५१ ॥
जह सिक्खियं सनाम तह तंपि तहा ठियाइ नामसमं ।
गुरुभणियघोससरिसं गहियमुदत्तादओ ते य ॥ ८५२ ॥
न विहीणक्खरमहियक्खरं च वोच्चत्थरयणमालव्व ।
वाइद्धक्खरमेयं वच्चासियवण्णविण्णासं ॥ ८५३ ॥
न खलियमुवलहलं पिव अमिलियमसरूवधण्णमेलो व्व ।
वोच्चत्थगंथमहवा अमिलियपय-वक्कविच्छेयं ॥ ८५४ ॥
न य विविहसत्थपल्लवविमिस्समट्ठाणछिन्नगहियं वा ।
विच्चामेलिय कोलियपायसमिव भेरिकंथ व्व ॥ ८५५ ॥
मत्ताइनिययमाणं पडिपुण्णं छंदसाऽहवऽत्थेणं ।
नाकंखाइसदोसं पुण्णमुदत्ताइघोसेहिं ॥ ८५६ ॥
कंठो-ट्ठविप्पमुक्कं नावत्तं बाल-मूयभणिय व ।
गुरुवायणोवयातं न चोरियं पोत्थयाओ वा ॥ ८५७ ॥

સર્વ આવશ્યક ભણાયું હોય તે શિક્ષિત, હૃદયમાં સ્થિર કર્યું હોય તે સ્થિત, જલ્દી સ્મરણમાં આવે તે જિત, વર્ણ આદીની સંખ્યાના જ્ઞાનવાળું તે મિત, ઉલટા ક્રમથી પણ સ્મરણમાં આવે તે પરિજિત, જેમ પોતાનું નામ શિખેલું હોય અને સ્થિર કરેલું હોય, તેમ આવશ્યક પણ હોય તો તે નામ સમ ગુરૂએ કહેલ ઉદાત્ત-અનુદાત્ત અને સ્વરિત લક્ષણવાળા ઘોષોએ સમાનપણે ઉચ્ચારણ કરી ગ્રહણ કર્યું હોય તે ઘોષસમ. ન્યૂનાધિક અક્ષર રહિત તે પ્રશસ્ત, ભરવાડણે અવળી ગુંથેલ રત્નમાળાની પેઠે ઉલટ પાલટ વર્ણ (અક્ષર રચના) જેમાં હોય તે વ્યાવિદ્ધાક્ષર, અને તેવું વિપરીત વર્ણવાળું ન હોય તે અવ્યાવિદ્ધાક્ષર, આ અક્ષરમાત્રની અપેક્ષાએ સમજવું. પદ અનેવાક્યની અપેક્ષાએ નહી. પ-

ત્થરના ટુકડાથી વ્યાપ્ત એવી ભૂમીમાં હળની પેઠે જે સ્ખલના ન પામે તે અસ્ખલિત, જુદા જુદા ધાન્યના સમૂહની પેઠે જે ન મળી ગયેલુ હોય તે અમિલિત. (અથવા પદ વાકય ને ગ્રન્થ મળેલા ન હોય તે અમિલિત) અથવા જ્યાં પદ-વાકયનુ જુદાપણુ હોય તે અમિલિત. વિવિધ શાસ્ત્રોનાં પદ-વાકયરૂપ ઘણા પલ્લવોથી મિશ્રિત, અથવા અસ્થાને (છેદિને) રચેલુ હોયતે વ્યત્યામ્રેડિત (જેમકે-રાજ્ય પામેલા રામના રાક્ષસો નાશ પામ્યા) રાક્ષસો નાશ પામ્યા પછી રામને રાજય મળ્યુ છે. છતા તેથી ઉલટો ક્રમ છે માટે વ્યત્યામ્રેડિત ગણાય. કોલિકના દુધની પેઠે, અથવા ભેરી કથાની પેઠે ન હોય તે અવ્યત્યામ્રેડિત. છદ વડે માત્રાદિ નિયતમાન યુક્ત હોય તે સૂત્રથી પરિપૂર્ણ, અને જે આકાંક્ષાદિ દોષ રહિત હોય તે અર્થથી પરિપૂર્ણ. (એટલે કે ક્રિયાના અધ્યાહારની અપેક્ષા ન રાખે, અવ્યાપક ન હોય અને સ્વતંત્ર હોય તે પણ અર્થથી પરિપૂર્ણ કહેવાય છે) ઉદાત્તાદિ ઘોષ યુક્ત (પરાવર્તનાદિ કાળે) હોય તે પરિપૂર્ણઘોષ (પૂર્વે શિક્ષાકાળે અધ્યાપકે કહેલા ઘોષની સમાન શિખનાર જો ઘોષ કરે તો તે ઘોષસમ કહેવાય અને પરિપૂર્ણ ઘોષયુક્ત તો શિખ્યા પછી પુનરાવૃત્તિ કરતાં પણ તેવાજ ઘોષથી બોલે ત્યારે કહેવાય એટલો આ બેમાં તફાવત છે.) બાળક અથવા મુગાની પેઠે અવ્યક્ત ન બોલે, પણ કંઠ-ઓષ્ઠ રહિત પણે સ્પષ્ટ બોલે. ગુરૂવાચનાથી પ્રાપ્ત કરેલુ બોલે પણ પુસ્તકાદિમાથી ચોરેલુ ન બોલે. અથવા સ્વતંત્ર શીખેલુ કે છાનુ માનુ કાને સાંભળેલુ પણ ન બોલે. ૮૫૧-૮૫૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે

आगमओऽणुवउत्तो वत्ता दव्वंति सिद्धमावासं ।
किं सिक्खियाइसुयगुणविसेसणे फलमिहऽब्भहियं ॥ ८५८ ॥

અનુપયોગી વક્તા આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી શ્રુતના શિક્ષિતાદિ ગુણરૂપ વિશેષણો વડે શુ અધિક લાભ છે ? ૮૫૮

શ્રીગુરૂ એનો ઉત્તર આપે છે.

जह सव्वदोसरहियंपि निगदओ सुत्तमणुवउत्तस्स ।
दव्वसुयं दव्वावासयं च तह सव्वकिरियाओ ॥ ८५९ ॥
उवउत्तस्स उ खलियाइयंपि सुद्धस्स भावओ सुत्तं ।
साहइ तह किरियाओ सव्वाओ निज्जरफलाओ ॥ ८६० ॥

જેમ સર્વદોષ રહિત એવુ પણ સૂત્ર ઉપયોગ રહિત બોલનારને દ્રવ્યશ્રુત અને વ. ક્ષ્યમાણ દ્રવ્યાવશ્યક ગણાય છે, તેવી રીતે પડીલેહણાદી સર્વ ક્રિયાઓ પણ દ્રવ્યક્રિયા ગણાય છે; વળી જેમ શુદ્ધ ઉપયોગવાળાને સ્ખલનાદી દોષ છતાં પણ તે ભાવશ્રુત છે તેમ ઉપયોગવાળાને સ્ખલનાવાળી પણ સર્વ ક્રિયાઓ નિર્જરાનુ ફળ સાધે છે. ૮૫૯-૮૬૦

શિક્ષિતાદિ વિશેષણો કહેવાનુ કારણ એ છે કે શિક્ષિતાદિ ગુણ યુક્ત હોવાથી સર્વ દોષ રહિત છતાં પણ ઉપયોગ રહિત બોલનારાનુ તે શાસ્ત્ર દ્રવ્યાવશ્યક તે દ્રવ્યશ્રુત છે, અને પડિલેહણ-પ્રમાર્જન આદિ બધી ક્રિયાઓ પણ ઉપયોગ રહિત કરનારને મુખ્ય ફળ રહિત દ્રવ્યક્રિયાઓજ થાય છે; પરન્તુ શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત બોલનારાને સ્ખલિતાદિ દોષયુક્ત છતાં પણ તે સૂત્ર તેને ભાવશ્રુત થાય છે અને પડિલેહણાદિ બધી ક્રિયાઓ પણ સ્ખલનાદિ દોષોવાળી હોય તો પણ ઉપયોગ સહિત કરનારાને કર્મનિર્જરા કરનાર થાય છે, તેથી ભગવન્તે કહેલા સર્વ અનુષ્ઠાનોમાં ઉપયોગયુક્ત રહેવાનો યત્ન કરવો. ૮૫૯-૮૬૦

વળી ન્યૂનાધિક અક્ષરવાળુ શ્રુત બોલવામાં દોષ થાય છે, તેજ ન્યૂનાધિકતાવાળુ લૌકિક ઉદાહરણોથી કહીને લોકોત્તરની સાબીતી કરે છે.

अहिए कुणाल-कविणो हीणे विज्जाहराइदिट्ठंता ।
बाला-उराआभोयण-भेसज्जविवज्जनि उभए ॥ ८६१ ॥

અધિકાક્ષર સૂત્ર પાઠમા કુણાલ અને વાનરનુ દૃષ્ટાન્ત, હીનાક્ષર પાઠમાં વિદ્યાધરાદિનાં દૃષ્ટાન્ત અને હીનાધિક ઉભય પાઠમાં બાળક અને રોગીને વિપરીતપણે ભોજન ઔષધ આપવાનુ દૃષ્ટાન્ત. ૮૬૧

પાટલીપુત્ર નગરમાં મૌર્યવંશથી ઉત્પન્ન થએલો અશોકશ્રી નામનો રાજા હતો, તેને પોતાની એક રાણીથી કુણાલ નામે પુત્ર થયો, રાજાએ તે પુત્રને ઉજ્જયણી નગરી તેના ભોગવટા માટે આપી. તે પછી કુમાર તે નગરીમાં રહીને આઠ વર્ષનો થયો એટલે પત્રવાહક દૂતે (ખેપીયાએ) આવીને રાજાને કહ્યુ કે " આપનો પુત્ર હવે આઠ વર્ષનો થયો છે " પત્રવાહકથી એ સમાચાર જાણીને રાજાએ અન્ત પુરમા રહીનેજ પોતાના હસ્તે કુમાર માટે પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું કે " इदानीमधीयता कुमार એટલે કુમાર હવે ભણો. " એ પ્રમાણે લખેલો પત્ર બીડ્યા સિવાય ત્યાંજ મૂકીને રાજા લઘુશંકા માટે ઊઠ્યો, એટલે ત્યાં રહેલી બીજી કોઇ રાણીએ તે પત્ર વાંચ્યો. વાંચીને વિચાર્યું કે મારે પણ પુત્ર છે, પરન્તુ નાનો છે અને કુણાલ મોટો છે. તેથી રાજ્યને યોગ્ય કુણાલ ગણાય, પણ મારો પુત્ર ન ગણાય, માટે એવી કોઈ યુક્તિ કરૂ કે જેથી કુણાલ રાજ્યને અયોગ્ય થાય. એવુ વિચારી અંજનની સળી થુંકથી ભિંજાવીને अधीयता પદમાંના अની ઉપર અનુસ્વાર કર્યો, એથી " इदानीमधीयता कुमार એટલે હવે કુમાર અંધ થાઓ. " એમ થયુ. તે પછી તે પત્ર રાણીએ એજ પ્રમાણે એ સ્થળે મૂકયો. રાજાએ આવીને વાંચ્યા સિવાય તે પત્ર કુમાર પાશે મોકલ્યો. આવેલો પત્ર કુમાર પાસેના કોઇ માણસે મનમાં વાંચીને વિરૂદ્ધ લખેલુ માનીને પ્રગટ ન વાંચ્યો. કુમારના આગ્રહથી જ્યારે પ્રગટ વાંચ્યો, એટલે ભાવાર્થ જાણીને કુમારે કહ્યુ કે મૌર્યવંશમા ઉત્પન્ન થએલા અમારા વડાલોની આજ્ઞા ત્રણ ભુવનમા પણ કોઈ ઉલ્લંઘન નથી કરતુ તો પછી તેમનાજ વંશમાં જન્મેલો હુ પિતાની આજ્ઞાનું કેમ ઉલ્લંઘન કરૂ ? એ ના થાય, એમ કહીને તે વખતેજ અગ્નિમાં તપાવેલી લોઢાની સળી લઇને શોક-આક્રંદ કરતા સર્વ પરિજનોએ રોકયા છતાં પણ આંખમાં આંજીને અન્ધ થયો. આ બનાવ જાણીને રાજા અતિશય ખેદ પામ્યો, પણ પછી શો ઉપાય ? તે પછી કુણાલ પાસેથી ઉજ્જયની લઇને કોઈ બીજુ યોગ્ય ગામ તેને આપ્યુ. તે ગામમાં રહીને કુણાલ કુમાર ઉત્કૃષ્ટ સંગીતકળા શીખ્યો. કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ તેને એક પુત્ર થયો, એટલે રાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે તે કુણાલ પાટલીપુત્ર નગરે ગયો. ત્યાં જઇને પોતાની સંગીતકળાથી સમસ્ત નગરવાસી જનના ચિત્ત તેણે આકર્ષી લીધા. તેની એ ખ્યાતિ રાજા પાસે જવાથી રાજાએ કુણાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. કુણાલે રાજભુવનમાં જઈ પડદા પાછળ રહીને અતિ-સુન્દર સંગીત કર્યું, એથી રાજા અત્યન્ત પ્રસન્ન થઇને બોલ્યો કે " અરે ! તુ માગ, તારૂ ઇચ્છિત હુ તને આપીશ. " રાજાનુ એ વચન સાંભળીને કુણાલે કહ્યુ કે—

चंदगुत्तपपुत्तो उ बिंदुसारस्स नत्तुओ ।
असोगसिरिणो पुत्तो अंधो जायइ कागणिं ॥ ८६२ ॥

ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રપૌત્ર, બિન્દુસારનો પૌત્ર (પુત્રનો પુત્ર) અને અશોકશ્રીનો અન્ધપુત્ર કાકણિ (રાજ્ય) માગે છે. ૮૬૨

પાટલીપુત્ર નગરમા નન્દવંશનો નાશ કરનાર એવા ચાણક્યના બુદ્ધિ વૈભવથી મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ રાજા થયો, તે પછી અનુક્રમે બિન્દુસાર અશોકશ્રી અને કુણાલ થયા. તેથી કુણાલ ચન્દ્રગુપ્ત પ્રપૌત્ર થાય બિન્દુસારનો પૌત્ર એટલે પુત્રનો પુત્ર થાય અને અશોકશ્રીનો પુત્ર થાય. તે તમારી પાસે કાકણિ માગે છે. એટલે ક્ષત્રિય ભાષામા રાજ માગે છે. કુણાલની યાચના સાંભળીને રાજાએ આશ્ચર્ય સહિત પડદા દૂર કરાવ્યોને કૌતુકવાલા રાજાએ પૂછયુ એટલે કુમારે સર્વ હકિકત સવિસ્તર કહી સંભળાવી. પછી રાજાએ કહ્યું કે તુ અન્ધ હોવાથી રાજ્યને શુ કરીશ?

કુમારે કહ્યુ–દેવ ! મારે રાજ્યને યોગ્ય પુત્ર થયો છે,

રાજા —ક્યારે ?

કુમાર —"સંપ્રતિ" હમણાં.

રાજાએ કુણાલના પુત્રનુ નામ એ ઉપરથી "સંપ્રતિ" રાખ્યુ, અને તેને રાજ્ય આપ્યુ

આ પ્રમાણે જેમ અહીં અકાર ઉપર એકજ બિન્દુથી કુમારને નેત્રનુ દુઃખ થયુ. તેમ સૂત્રમાં પણ બિન્દુઆદિ અધિક થવાથી સર્વ અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. ૮૬૨

ભાવની અધિકતામાં બાજુ લૌકિક ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે છે—

કોઈ એક જંગલમાં એક સરોવર હતુ, તે લોકમા "કામિક તીર્થ" ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતુ. તે સરોવરના કાંઠે એક વંજુલનુ વૃક્ષ હતુ, તે વૃક્ષની શાખા ઉપર ચડીને જો કોઈ તિર્યંચ સરોવરના પાણીમાં પડે, તો એ તીર્થના પ્રભાવથી તે તિર્યંચ મનુષ્ય થઈ જાય, અને જો મનુષ્ય પડે તો દેવ થાય, પણ જો લોભના અધિકપણાથી બીજીવાર એ શાખા પરથી પાણીમાં પડે તો પડનાર પુનઃ પોતાની મૂળ અવસ્થાને પામે. એક વખત ત્યાં વાનરમિથુનના દેખતાં મનુષ્ય યુગલ વંજુલ વૃક્ષની શાખા પરથી સરોવરના જળમાં પડયુ, અને તીર્થના મહાત્મ્યથી દેદીપ્યમાન દેવયુગલ થઇ ગયુ. એ જોઇને વાનરમિથુન પણ એ પ્રમાણે સરોવરમા પડયુ અને સુન્દર મનુષ્યયુગલ થયુ. તેમા મનુષ્યરૂપ થએલ વાનરે અધિક લોભથી સ્ત્રીને કહ્યુ કે આપણે પુનઃ સરોવરનાં પડીએ કે જેથી દેવરૂપ બનીએ સ્ત્રીએ ના પાડી અને કહ્યુ કે ફરી પડવાથી કોણ જાણે શુ એ થઇએ. આપણુ આ સુન્દર મનુષ્યરૂપ છે તેજ બસ છે. શાસ્ત્રોને વિષે અત્યંત લોભ નિષેધ કરેલો છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ વાર્યા છતાં પણ તે પુરૂષ અતિલોભથી ફરી તે સરોવરમા પડયો એટલે પુનઃ પોતાના મૂળ સ્વરૂપે વાનર થયો. તે પછી તે સ્ત્રીને ત્યા આવેલા કોઈ રાજાએ પોતાની અતિ વહાલી પત્ની કરી, અને વાનરને કોઇ ઇન્દ્રજાલિક (મદારી) લઇ ગયો. તેણે તેને નાચતાં શીખવ્યુ. એક દિવસે મદારી તેજ વાનરને લઇ રમત કરવાને તે સ્ત્રીએ સહિત બેઠેલા એવા રાજા પાસે ગયો વાનરાએ તે રાણીને ઓળખી અને રાણીએ પણ તે વાનરને ઓળખ્યો, એથી બાંધ્યા છતાં પણ વાનર રાણીને લેવા માટે તેની સન્મુખ વારવાર દોડવા લાગ્યો, એટલે રાણીએ કહ્યુ કે—

जो जहा वट्टए कालो, तं तहा सेव वानरा ! ।
मा वंजुलपरिब्भट्ठो, वानरा ! पडणं सर ॥ ८६३ ॥

હે વાનર ! જે કાળ જેવો વર્તે છે તેવો તેનો અનુભવ કર, વંજુલના પતનના લાભથી ભ્રષ્ટ થએલા હે વાનર ! હવે તે પતન સંભાળીશ નહી. ૮૬૩

જેમ અધિક લોભનો અભિપ્રાય વાનરને દુઃખ માટે થયો, તેમ માત્રાદિએ અધિક સૂત્ર પણ અનથ માટે થાય છે.

હવે અક્ષરાદિએ હીન એવા સૂત્રપાઠમાં દુઃખ જણાવવાને ઉદાહરણ કહે છે,

विज्जाहर रायगिहे उप्पय पडण च हीणदोसेण ।
कहणोसरणागमणं पयाणुसारिस्स दाणं च ॥ ८६४ ॥

હીનાક્ષરપણાના દોષથી રાજગૃહ નગરમાં ઉત્પાત અને પતન કરતા અર્થાત્ ઇચ્છિત સ્થાને નહિ જઇ શકતા વિદ્યાધરને જોઈને (શ્રેણિકે) સમસરણમાં આવી ભગવન્તને પૂછયુ. ભગવન્તે તેનો ખુલાસો કર્યો. અને તેથી પદાનુસારી અભય કુમાર તેણે તે વિદ્યા પૂર્ણ કરી ને તેથી વિદ્યાધરે અભયકુમારને) વિદ્યા આપી. ૮૬૪

રાજગૃહનગરમા એક વખત ભગવાન્ મહાવીર સમવસર્યા, તે વખતે તેમની પાસે તેમની ધર્મદેશના સાંભળીને સર્વ સભા ઉઠી, તે સાથે શ્રેણિક પણ રાજભુવન તરફ જવા લાગ્યો, તેવામાં તેમણે દૂર કોઇ વિદ્યાધરને પાંખ વિનાના પક્ષીની પેઠે આકાશમાં ઉત્પાત અને પતન કરતો જોયો તેથી આશ્ચર્ય પામીને શ્રેણિક રાજા પાછા ભગવન્ત પાસે આવીને તે વિદ્યાધર સબંધી હકીકત પૂછવા લાગ્યા. ભગવન્તે કહ્યુ કે એ વિદ્યાધરને આકાશગામિની વિદ્યાનો એક અક્ષર વિસ્મૃત થયો છે, તેથી તે વિદ્યા સારી રીતે સ્ફુરતી નથી માટે તે ઉડીને પાછો નીચે પડે છે. ભગવન્તનુ એ કથન પિતા પાસે રહેલા અભયકુમારે સાંભળ્યુ. તેથી તેણે તે વિદ્યાધર પાસે જઇને કહ્યુ કે જો તુ મને આ આકાશગામિની વિદ્યાથી સમાન સિદ્ધિવાળો કરે, તો તે પામીને હુ તને એ વિદ્યાનો વિસ્મૃત અક્ષર સંભારી આપુ. વિદ્યાધરે એ શરત કબુલ કરી, એટલે અભયકુમારે પદાનુસારીલબ્ધિથી વિસ્મૃત અક્ષર સંભારી આપ્યો. વિદ્યાધર શરત મુજબ એ વિદ્યા અભય કુમારને આપીને સુખપૂર્વક વૈતાઢ્ય પર્વતપર જઇ શ્રેષ્ટ સુન્દરીઓ સાથે સંગમસુખ અનુભવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે જેમ હીનાક્ષરવાળી વિદ્યા સ્મરણમાં આવતા પણ કામ લાગતી નથી અને અનર્થ કરનારી થાય છે. તેમ સૂત્ર પણ હીનાક્ષર હોયતો અનર્થકારી થાય છે. ૮૬૪

હવે હીનાધિક અક્ષરવાળા સૂત્ર માટે ઉદાહરણ કહે છે.

तित्त-कडुभेसयाइं मा णं पीलेज्ज ऊणए देइ ।
पउणइ ण तेहिं अहिएहिं मरइ बालो तहाहारे ॥ ८६५ ॥

તીખા-કડવા ઓસડો (રોગી પીડા ન પામો એમ માનીને) રોગીને તેના માતાપિતા કે વૈદ્યાદિ જો તે ઓછા આપે, તો તેથી ગુણ ન થાય, અને વધારે આપે તો મરણ થાય. એજ પ્રમાણે હીનાધિક આહારમાં બાળક પણ મરણ પામે ૮૬૫

એજ પ્રમાણે સૂત્રમા પણ હીનાધિક અક્ષર હોય તો અનેકદોષો પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે—

अत्थस्स विसंवाओ सुयभेआओ तओ चरणभेओ ।
तत्तो मोक्खाभावो मोक्खाभावेऽफला दिक्खा ॥ ८६६ ॥

(ન્યુનાધિક અક્ષરથી) સૂત્રનો ભેદ થાય, અને સૂત્રના ભેદથી અર્થમાં વિસંવાદ થાય, ને તેથી ચારિત્રનો ભેદ થાય, ચારિત્રના ભેદથી મોક્ષનો અભાવ થાય, અને મોક્ષના અભાવે દીક્ષા નિષ્ફળ થાય. ૮૬૬

આ પ્રમાણે આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહ્યુ, હવે નોઆગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહે છે.

नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा ऽइरित्तमावासं ।
लोइय लोगुत्तरिय कुप्पावयणं जहा सुत्ते ॥ ८६७ ॥

જ્ઞશરીર ભવ્યશરીર અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત, એમ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, તેમાં ઉભય વ્યતિરિક્ત એવુ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક લૌકિક, લોકોત્તર અને કુપ્રાવચનિક એ ત્રણ પ્રકારે જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમા કહ્યુ છે તેમ જાણવું. ૮૬૭

જ્ઞશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક, ભવ્યશરીર દ્રવ્યઆવશ્યક, અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઆવશ્યક એમ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે જેણે પૂર્વે સારી રીતે આવશ્યક શીખેલુ સિદ્ધશિલાને વિષે પ્રાપ્ત થયેલુ જીવે છોડી દીધેલુ એવુ મુનિનુ જીવરહિત શરીર તે જ્ઞશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, કેમકે તે શરીરથી પૂર્વે ભાવઆવશ્યક અનુભવેલ છે. જે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં આવશ્યક જાણશે, પણ હમણાં વર્તમાનકાળે નથી જાણતી તે વ્યક્તિનુ જીવવાલુ દેવદત્તાદિકનુ શરીર યોગ્યપણાથી ભવ્યશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, એ ઉભયથી વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, એક લૌકિક, બીજું લોકોત્તર અને ત્રીજુ કુપ્રાવચનિક. તેમા પ્રથમ રાજા વિગેરેનાં મુખ ધોવા આદિ જે અવશ્યનાં કાર્ય તે લૌકિક વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યક, અને જે સાધુઓના ગુણે રહિત, કેવળ વેશ માત્ર ધારણ કરી સાધુ જેવા જણાતા પગલે પગલે અનેક અસયમ સ્થાનનુ સેવન કરનારા મુનિઓ વિગેરે સવાર-સાજ પ્રતિક્રમણાદિ અવશ્ય કાર્યો કરે તે લોકોત્તર દ્રવ્યાવશ્યક, તથા જે પાખડીજનો ચામુડા વિગેરે દેવતાના સ્થાનોમાં વિલેપનાદિ આવશ્યક કાર્યો કરે છે તે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક છે. એ નોઆગમથી ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઆવશ્યકના ત્રણ ભેદ જાણવા. તેમા જે નો શબ્દ છે તે આગમના સર્વથા નિષેધ અર્થમાં સમજવો, કેમકે ઉપરોક્ત આવશ્યકમા જરા પણ આગમ-જ્ઞાન નથી. આ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ ભેદપૂર્વક જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહ્યુ છે તેમ સવિસ્તર જાણી લેવુ. ૮૬૭

ઉપર જે લોકોત્તર નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહ્યુ છે, તેમા ઉદાહરણ કહે છે.

लोउत्तरे अभिक्खणमासेवालोयओ उदाहरणं ।

स रयणदाहगराणियनाएण जईहुवालद्धो ॥ ८६८ ॥

લોકોત્તરમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં નિરન્તર દોષ સેવનાર અને આલોચના કરનાર સાધ્વાભાસનુ દૃષ્ટાન્ત છે, તે સાધ્વાભાસને ગીતાર્થમુનિએ રત્નદાહક વણિકના ઉદાહરણથી ઠપકો આપ્યો. ૮૬૮

લોકોત્તરમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં નિરન્તર દોષ સેવીને આલોચના (પ્રાયશ્ચિત્ત) કરનાર સાધ્વાભાસનું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે—

વસન્તપુર નગરમાં એક અગીતાર્થ સવિગ્નાભાસ ગચ્છ પોતાના આચાર્ય સહિત વિચરતો હતો, એ ગચ્છમાં એક મુનિ રહેતો હતો તે હમ્મેશાં દોષયુક્ત-સાધુને ઉપયોગમાં ન આવે એવા ભાત-પાણી ગ્રહણ કરીને પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે મહાન સવેગી હોય તેમ દેખાવ કરતો ને કરેલા સર્વ દોષો ગુરૂ સમીપે પ્રગટ કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત લેતો હતો, ગુરૂ પણ તેને તે મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત આપતા હતા. તે સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત આપતાં હમ્મેશાં કહેતા કે 'અહો ! આ મુનિ કેવો ધર્મશ્રદ્ધાળુ મહાભાગ છે ' જે આ પ્રમાણે દુષ્કર એવી આલોચના કરીને સુખપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત લે છે. ખરેખર સરળ હોવાથી એ મુનિ શુદ્ધ છે. કેમકે દોષ સેવવો સ્હેલો છે પણ આલોચના કરવી તે મુશ્કેલ છે.' આવુ જોઇને બીજા ભોળા સાધુઓ વિચારવા લાગ્યા કે 'ખરેખર આલોચના કરવી એજ સાધ્ય છે દોષો સેવવામાં

અડચણ નથી અને જો એ પ્રમાણે હમ્મેશાં આલોચના કરીએ તો પછી નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય કરીએ તોપણ એમાં કઇ દોષ નથી કેમકે તેની આલોચના કરવાથી શુદ્ધિ કરી દુષ્કરકારી થઈ શકાય છે ' આવા વિચારથી પ્રાય આખા ગચ્છમા 'આલોચવુ પણ અનાચાર સેવવા ' એવી મૂર્ખતા પ્રસરી ગઇ.

એ પ્રમાણે અવિધિએ વર્તતા કેટલોક કાળ ગયો, તેવામાં તે ગચ્છમાં કોઇ બીજા વિદ્વાન્ મુનિ પ્રાહુણા તરીકે આવ્યા, તેમણે તે સર્વ અવિધિ જોઇને વિચાર્યું કે અરેરે આ મૂર્ખ ગુરૂએ આખા ગચ્છનો નાશ કર્યો, આ વિચારથી તેમણે તે ગુરૂને કહ્યું કે હે મુનિ ! તમે આ નિત્ય દોષ સેવનાર સાધુનાં આ પ્રમાણે વખાણ કરો છો, તેથી ગિરિનગરવાસી લોકો અને રાજાની પેઠે દુ ખ પામશો.

અભણ ગુરૂ —એ કેવી રીતે ?

વિદ્વાન્ મુનિ —ગિરિનગર નામે એક શહેર હતુ, તેમાં ક્રોડાધિપતિ એક વણિક રહેતો હતો; તે વણિક અગ્નિદેવનો ભક્ત હોવાથી દરવર્ષે રત્નોથી એક ઓરડો ભરીને તે ઓરડો અગ્નિથી સળગાવી દેતો. તેને તે પ્રમાણે કરતો જોઇને તે નગરવાસી લોકો અને રાજા તેની પ્રશસા કરતા હતા, કે અહો ! આ શેઠની અગ્નિદેવ ઉપર કેવી ભક્તિ છે ? કે જે દરવર્ષે અગ્નિદેવને આ પ્રમાણે રત્નોથી તૃપ્ત કરે છે. આવી રીતે પ્રશસા થવાથી તે શેઠ વધારે આદરથી એજ પ્રમાણે અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. એમ કરતા એક વખત મહાજોરાવર પવન ઉત્પન્ન થયો, તેથી આખા નગરમા એ સળગાવેલો અગ્નિ ફેલાયો, જેથી રાજમહેલ સહિત સર્વ નગર બળીને ભસ્મીભૂત થઇ ગયુ. જ્યારે એવો મહા અનર્થ થયો ત્યારે રાજાએ અને લોકોએ વિચાર્યું કે અરેરે આપણે એ શેઠને એ પ્રમાણે કરતાં પહેલાથીજ કેમ ન રોકયો ? અને તેની પ્રશસા શા માટે કરી ? જો એ પ્રમાણે કરતાં આપણે એને પ્રથમજ રોકયો હોત, તો આપણો આ વખત અત્યારે ન આવત ' આ પ્રમાણે ઘણોજ પશ્ચાત્તાપ કરીને તે વણિકનો દડ કરી તેને નગર બ્હાર કાઢી મૂકયો.

એ પ્રમાણે હે આચાર્ય ! તમે પણ આ અવિધિએ વર્તતા સાધુની પ્રશસા કરવાથી પોતાનો અને ગચ્છનો ઉભયનો નાશ કરો છો. માટે આ સાધુને તેમ કરતાં અટકાવો. જેથી મથુરાનગરીના લોક અને તેના રાજાની પેઠે સર્વ સુખી થાઓ, ને જેથી તમે અનર્થને ભજવાવાલા ન થાઓ.

આચાર્ય:--એ કેવી રીતે ?

વિદ્વાનમુનિ --સાંભળો. મથુરાનગરીમાં પણ અગ્નિદેવનો ભક્ત કોઈ ધનવાન વણિક રહેતો હતો. તેણે પણ રત્નથી ભરેલા ઘરને સળગાવવાનો આરભ કર્યો, એટલે તે નગરવાસી લોકોએ અને રાજાએ તેનો દડ કરી તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યું કે જો તારે અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા હોય તો અરણ્યમા જઇને ઘર કરીને શા માટે એમ નથી સલગાવતો ? એમ કહીને તે શેઠને નગર બહાર કાઢયો. તેથી એ સઘળા અગ્નિના અનર્થથી બચીને સુખી થયા. એ પ્રમાણે હે આચાર્ય ! તમે પણ આ સાધુને ગચ્છ બહાર કાઢીને પોતાને તથા ગચ્છને મહાઅનર્થથી બચાવો.

આવી ઘણી યુક્તિઓથી એ આચાર્યને શીખામણ આપી, પણ ગુરૂ અભણ (અગીતાર્થ) અને આગ્રહી હોવાથી તેમજ અધર્મી હોવાથી પોતાની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિથી (ન નિવર્ત્યા) તે સાધુને અટકાવ્યો નહિ. એટલે એ વિદ્વાન પ્રાહુણા મુનિએ ગચ્છના બીજા

સાધુઓને કહ્યું કે હે મહાભાગ્ય મુનિઓ ! આવા અભણ ગુરૂના તાબે રહેવાથી હવે સર્યું. તેમનો ત્યાગ કરીને અન્ય સ્થળે જાઓ, નહિ તો તમને સર્વને અનર્થ પ્રાપ્ત થશે. વિદ્વાન મુનિના ઉપદેશથી તે સાધુઓએ તેમનો ત્યાગ કર્યો. આવા પ્રકારના ગચ્છવાળાનું જે આવશ્યક તે નોઆગમથી લોકોત્તર દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે. તે દ્રવ્યઆવશ્યક ઉદાહરણપૂર્વક કહ્યું. ૮૬૮

આ પ્રમાણે ઉદાહરણપૂર્વક દ્રવ્ય આવશ્યક કહ્યું, હવે ભાવઆવશ્યક કહીશું. તે ભાવ આવશ્યક આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. તેજ વાત કહે છે.

आगमओ भावावासय तदृत्थोवओगपरिणामो ।

नोआगमओ भावे परिणामो नाण-किरियासु ॥ ८६९ ॥

આવશ્યકના અર્થના ઉપયોગ રૂપ પરિણામ તે આગમથી ભાવ આવશ્યક છે, અને જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયનો પરિણામ તે નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક છે. (અહીં નોશબ્દ મિશ્ર-અર્થમાં સમજવો.) ૮૬૯

ઉપરોક્ત નોઆગમથી ભાવઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે તે કહે છે.

लोइय लोउत्तरियं कुप्पावयणं च तं समासेणं ।

लोकोत्तरं पसत्थं सत्थे तेणाहिगारोऽयं ॥ ८७० ॥

લૌકિક-લોકોત્તર-અને કુપ્રાવચનિક. એમ ત્રણ પ્રકારે સંક્ષેપથી નોઆગમભેદમાં ભાવ આવશ્યક છે. તેમાં લોકોત્તર ભાવાવશ્યક શ્રેષ્ઠ છે. તેનોજ આ શાસ્ત્રમાં અધિકાર છે. ૮૭૦

નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક લાકિક-લોકોત્તર-અને કુપ્રાવચનિક એમ ત્રણ પ્રકારે છે આવો અનુક્રમ પૂર્વે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યકમાં પણ કહ્યો છે, અને ભાવ-આવશ્યકમાં તો અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં બંધની અનુકૂલતાદિ કોઇ હેતુ વડે કરીને લૌકિક-કુપ્રાવચનિક-અને લોકોત્તર એવો અનુક્રમ કહ્યો છે. તેમાં દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ભારત અને પાછલા ભાગમાં રામાયણ વાચવું ઇત્યાદિ જે લોકમાં પ્રચલિત છે તે નોઆગમથી લૌકિક ભાવ આવશ્યક છે. અને મંત્ર પાઠાદિ પૂર્વક યજ્ઞ અંજલિ હોમાદિ કરવા તે કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક છે. તથા ઉપયોગ પૂર્વક આવશ્યક શ્રવણ કરવું પડિલેહણ આવર્તાદિ ક્રિયામિશ્ર ઉભયકાળ મુખે મુહપતિ રાખીને, આવર્ત કરવા પૂર્વક વન્દનાદિ સૂત્રોરૂપ આવશ્યક સૂત્ર બોલવા તે લોકોત્તર ભાવ આવશ્યક છે. એ પ્રમાણે સઘળે ઠેકાણે જ્ઞાનક્રિયાની મિશ્રતા વિચારવી. આ ત્રિવિધ નોઆગમથી ભાવ આવશ્યકમાં લોકોત્તર ભાવાવશ્યક ખરેખર અનુપમ મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત હોવાથી લોકોત્તર ભાવ આવશ્યકજ શ્રેષ્ઠ છે. અને તેનોજ અહીં શાસ્ત્રમાં અધિકાર કરાય છે. ૮૭૦

હવે આવશ્યકનાં પર્યાયનામો (જુદા જુદા નામો) કહે છે.

तस्साभिन्नत्थाइं सुपसत्थाइं जहत्थनिययाइं ।

अव्वामोहाइनिमित्तमाह पज्जायनामाइ ॥ ८७१ ॥

અન્ય અન્ય સ્થાનને વિષે આવશ્યકનાં જુદા જુદા નામો સાંભળવાથી શિષ્યને વ્યામોહ આદિ ન થાય એટલા માટે તે આવશ્યકનાં એકજ અર્થવાળાં સુપ્રશસ્ત યથાર્થ ને નિયત એવાં આવશ્યકનાં જુદા જુદા નામો કહે છે. કેમકે તેથી અનેક દેશમાંથી થયેલા શિષ્યોને સુખે સુખે અર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે. ૮૭૧

आवस्सयं अवस्सकरणिज्जं धुव निग्गहो विसोही य।
अज्झयणछक्क वग्गो नाओ आराहणा मग्गो ॥ ८७२ ॥

આવશ્યક-અવશ્ય કરવા યોગ્ય-ધ્રુવ-નિગ્રહ-વિશુદ્ધિ-છઅધ્યયન-વર્ગ-ન્યાય-આરાધના અને માર્ગ (એ દશ આવશ્યકનાં જુદાં જુદાં નામો છે.) ૮૭૨

આવશ્યક એટલે શું ? તે કહે છે.

समणेण सावएण य अवस्सकायव्वयं हवइ जम्हा।
अंतो अहो-निसिस्स उ तम्हा आवस्सय नाम ॥ ८७३ ॥

સાધુ અને શ્રાવકને રાત્રિ અને દિવસના અંતે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કારણથી આ આવશ્યક કહેવાય છે. ૮૭૩

जदवस्सं करणिज्जं तेणावस्सयमिद गुणाणं वा।
आवस्सयमाहारो आ मज्जाया-भिविहिवाई ॥ ८७४ ॥
आ वस्सं वा जीवं करेइ जं नाण-दंसण-गुणाणं।
संनेज्झ-भावण-च्छायणेहिं वाऽऽवासय गुणओ ॥ ८७५ ॥

જે કારણથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કારણથી તે આવશ્યક છે એ અર્થ પૂર્વની ગાથામાં કહેલ છે. અથવા આવશ્યક પદમાં આ શબ્દ મર્યાદા ને અભિવિધિ અર્થનો વાચક છે તેથી મર્યાદા અને અભિવિધિ વડે ગુણોનો આધાર તે આવશ્યક છે. અથવા જે આ એટલે સમસ્ત પ્રકારે જીવને જ્ઞાન-દર્શન ગુણોને વશ કરે તે આવશ્યક. અથવા સાંનિધ્યભાવનાચ્છાદનાવડે ગુણથી આત્માને વાસિત કરે તે આવાસક કહેવાય છે. ૮૭૪-૮૭૫

અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી આવશ્યક કહેવાય છે. એ આવશ્યક પદમાં જે આઙ્. શબ્દ છે તે મર્યાદાને અભિવિધિવાચી છે, એટલે મર્યાદાવડે અથવા અભિવિધિવડે (જ્ઞાનાદિ) ગુણોનો આધાર તે આવશ્યક અથવા જે ક્રિયા આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણોને વશ કરે તે આવશ્યક. અથવા આત્માને જે જ્ઞાનાદિ ગુણોથી સાનિધ્ય કરે-વાસિત કરે તે આવાસક. અથવા વસ્ત્ર સુગંધ-ધૂપઆદિની પેઠે જે આત્માને ગુણો વડે આચ્છાદિત કરી શોભાવે તે આવાસક. અથવા જે આત્માનું દોષોથી સંવરણ કરે એટલે દોષો આવવા ન દે તે આવાસક છે. ૮૭૪-૮૭૫

આ પ્રમાણે આવશ્યકપદના જુદા જુદા દસ નામોમાંના પહેલા આવશ્યક અથવા આવાસક પદનો અર્થ કહ્યો.હવે બાકીના પદોનો અર્થ કહે છે.

एवं चिय सेसाइं विउसा सुय-लक्खणाणुसारेणं।
कमसो वत्तव्वाइं तहा सुय-क्खंधनामाइं ॥ ८७६ ॥

એજ પ્રમાણે બાકીના પદો પણ વિદ્વાને શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણને અનુસારે અનુક્રમે કહેવાં. તથા શ્રુત-સ્કંધનાં નામો પણ એજ પ્રમાણે કહેવાં. ૮૭૬

મોક્ષાભિલાષી જનોથી અવશ્ય કરાય છે માટે અવશ્યકરણીય કહેવાય છે. તથા અર્થથી શાશ્વતુ હોવાથી ધ્રુવ. જે વડે ઇન્દ્રિય-કષાય વિગેરે ભાવ શત્રુઓનો નિગ્રહ-રોધ કરાય તે નિગ્રહ બીજા આચાર્યો ધ્રુવ એટલે પ્રવાહથી અનાદિ કાળના કર્મ તેનો જે વડે નિગ્રહ થાય તે ધ્રુવનિગ્રહ, એમ તે બે પદનું એકજ પર્યાય નામ કહે છે. તથા કર્મથી મલીન બનેલા આત્માને વિશુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી વિશુદ્ધિ, સામાયિકઆદિ છ અધ્યયન રૂપ હોવાથી

ષડધ્યયન. જે વડે રાગ આદિ દોષો દૂરથી વર્જાય તે વર્ગ. બીજાઓ એ બે પદનું એક જ નામ કહે છે. જેમકે સામયિકાદિ છ અધ્યયનનો સમૂહ હોવાથી છ અધ્યયનમો વર્ગ કહેવાય છે. ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય હોવાથી ન્યાય, અથવા જીવ અને કર્મનો સંબંધ દૂર કરનાર હોવાથી ન્યાય. મોક્ષ આરાધનાનો હેતુ હોવાથી આરાધના, મોક્ષનગરે પહોંચાડનાર હોવાથી માર્ગ. એ પ્રમાણે આવશ્યક પદના દશ પર્યાય નામોનો અર્થ જાણવો.

તથા તેજ પ્રમાણે શ્રુત અને સ્કંધના પર્યાય નામો પણ શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણથી જાણવાં, જેમકે શ્રુત-સૂત્ર-ગ્રન્થ- સિદ્ધાન્ત-પ્રવચન-આજ્ઞા-ઉપદેશ-અને આગમ એ વિગેરે શ્રુતનાં એકજ અર્થવાળા નામો છે. તથા ગણ-કાય- નિકાય-સ્કંધ-વર્ગ અને રાશી એ વિગેરે સ્કંધના એકજ અર્થવાળાં નામો છે. તેના અર્થ વિદ્વાને શ્રુતાનુસારિ લક્ષણથી કરવા. અહીં વિસ્તાર થવાના ભયથી કહ્યા નથી. ૮૭૬

એ પ્રમાણે આવશ્યક પદના નામાદિ નિક્ષેપા કહ્યા, હવે શ્રુતપદના એ નામાદિ નિક્ષેપા કહીશું.

आगमओ दव्वसुयं वत्ता सुत्तोवओगनिरवेक्खो ।

नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-इइरित्तमिदं ॥ ८७७ ॥

શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત છે; અને જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીર તથા એ ઉભય વ્યતિરિક્ત એમ નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત ત્રણ પ્રકારે છે. ૮૭૭

નામ અને સ્થાપનાશ્રુત સુગમ હોવાથી તેનુ કથન અહીં નથી કરતા પણ દ્રવ્ય-શ્રુત અને ભાવશ્રુતમા જાણવા જેવુ છે તેથી તેને કહીશું. તેમા દ્રવ્ય શ્રુત બે પ્રકારે છે. આગમ-થી અને નોઆગમથી. શ્રુતના ઉપયોગ રહિત જે વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અને નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત જ્ઞશરીર ભવ્યશરીર અને એ ઉભય વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એમાના પહેલા બે ભેદ આવશ્યક પ્રમાણે જાણવા, અને ત્રીજો ભેદ નીચે પ્રમાણે જાણવો. ૮૭૭

पत्ताइगयं सुत्तं सुत्तं च जमडजाइ पंचविहं ।

आगमओ भावसुयं सुओवउत्तो तओऽणण्णो ॥ ८७८ ॥

પત્રાદિમાં રહેલ શ્રુત અને જે અંડજાદિ પાંચ પ્રકારનું સૂત્ર તે બન્ને નોઆગમથી ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત છે. તથા શ્રુતોપયોગવાન જે જીવ તે તેનાથી અનન્ય હોય તેથી તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

પાના-પુસ્તક-વસ્ત્ર આદિમાં લખેલું શ્રુત અથવા સૂત્ર તે ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે. અહીં શ્રુત અને સૂત્ર બન્ને શબ્દો એકજ અર્થમાં છે, તેથી દ્રવ્ય શબ્દનો સમાન-નામવડે અપ્રધાન અર્થ રાખી અંડજ-વોંડજ-કીટજ-વાળજ અને વલ્કજ સૂત્ર એમ જે આગ-મમાં પાંચ પ્રકારે સૂત્ર કહ્યું છે, તે પણ સૂત્રના નામના સરખાપણાથી જુદું ઉભયવ્યતિ-રિક્તદ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે. તેમાં ચૌરિંદ્રિય જાતિના કીડાઓએ બનાવેલ કોશેટામાંથી થ-એલુ સૂત્ર અંડજ સૂત્ર કહેવાય છે. તેને લોકમા ચટક સૂત્ર (રેશમ) કહે છે, કપાસથી થએલું સૂત્ર તે વોંડજ સૂત્ર કહેવાય છે. કીટજ સૂત્ર પાંચ પ્રકારે છે. પટ્ટ મલય અંશુક ચીનાશુંક અને કૃમિરાગ. આ પાંચે પટસૂત્ર કહેવાય છે વાળજ (વાળની થયેલુ) સૂત્ર પણ પાંચ પ્રકારે છે. ઘેટાના ઉનનુ-ઊંટના ઊનનુ- મૃગના વાળનુ-ઊંદરના વાળનું અને ઘેટાદિના ઊનથી ઉગરેલી કિટ્ટિ થકી ઉત્પન્ન થયેલુ સૂત્ર કિટ્ટિસ અથવા ઘેટાદિક

ઊનના બે ત્રણના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલુ કિટ્ટિશ; અશ્વાદિના વાળનુ તથા વલ્કજ સૂત્ર તે શણ વિગેરેનુ સૂત્ર. એ સર્વ ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત (સૂત્ર) જાણવુ.

ભાવ શ્રુત બે પ્રકારે છે-આગમથી અને નોઆગમથી. તેમાં શ્રુતના ઉપયોગયુક્ત જે શ્રુતનો ભણનાર હોય તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે. અહીં ઉપયોગવાન જે જીવ તે ઉપયોગથી અભિન્ન હોવાથી તે જીવનેજ ઉપચારવડે ભાવ શ્રુત કહેલ છે. ખરી રીતે તો શ્રુતનો ઉપયોગ એજ ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

હવે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે.

नोआगमओ भावे लोइय लोउत्तरं पुराभिहियं ।
सम्मत्तपरिग्गहियं सम्मसुयं मिच्छमियरंति ॥ ८७९ ॥

નોઆગમથી ભાવશ્રુત લૈકિક (ભારત-રામાયણાદિ) અને લોકોત્તર (અંગપ્રવિષ્ટાદિ) એમ બે પ્રકારે છે, તે પહેલાં (શ્રુતજ્ઞાનાધિકારે) કહ્યાં છે. એ સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો સમ્યક્ શ્રુતછે, અને મિથ્યાદ્રષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો મિથ્યાશ્રુત છે. ૮૭૯

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે--

आगमओ भावसुयं जुत्तं नोआगमे कहं होइ ? ।
जइ नागमो न सुत्तं, अह सुत्तमणागमो किह णु ? ॥ ८८० ॥

આગમથી ભાવશ્રુત તો યુક્ત છે, પણ નોઆગમમાં ભાવશ્રુત કેમ ઘટે? (કારણ કે નોશબ્દ નિષેધાર્થે હોવાથી) જો આગમનો અભાવ છે તો શ્રુત નહિ. અને જો શ્રુત છે છે તો આગમનો અભાવ કેમ ? આ તો મારી મા વાઝણીની પેઠે વિરૂદ્ધ છે, ૮૮૦

उवओगो जम्मत्ते त तं जइ वागमोऽवसेस तु ।
नोआगमोत्ति एवं किमणुवउत्तम्मि दव्वसुय ? ॥ ८८१ ॥

જેટલા જેટલા શ્રુતનો ઉપયોગ, તે તે આગમથી ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનું (ઉપયોગ રહિત) નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે, જો એમ કહેતા હો તો અનુપયોગમાં દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહ્યુ ? ૮૮૧

જે જે શ્રુતના જાણનારાઓને વીશે જેને જેને શ્રુતનો ઉપયોગ હોય તે તે જાણનારનું આગમથી ભાવ શ્રુત છે, અને શેષ ઉપયોગ રહિત હોય તેનુ શ્રુત નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે. એમ જો કહેતા હો તો ૮૭૭ મી ગાથામા “ શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે” એમ જે પૂર્વે અનુપયોગી વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યો છે, તેનુ શું થશે? કારણ કે તે વિષયને તો તમે અહીં હમણાં નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહો છો, તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત થશે. ૮૮૧

अविसुद्धनयमएण व जइ लद्धिसुयमणुवउत्तेऽवि ।
भावसुयं चिय पढओ किमणुवउत्तस्स दव्वसुयं ? ॥ ८८२ ॥

અથવા જો એમ કહેતા હો કે અવિશુદ્ધ નયના મતે લબ્ધિશ્રુત તે ભાવશ્રુત (અને બીજુ દ્રવ્યશ્રુત) તો તે ભાવશ્રુત અનુપયોગીમા પણ છે, અનુપયોગી વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહો છો ? ૮૮૨

અથવા વલી આચાર્ય મહારાજ ! કદી એમ કહો કે અવિશુદ્ધનયના મતે શ્રુતલબ્ધિ

પણ ભાવશ્રુત કહેવાય છે, તેથી અનુપયોગી છતાં પણ તે લબ્ધિ યુક્ત જીવમાં જે લબ્ધિ-રૂપ શ્રુત છે, તે ભાવશ્રુત છે, અને એ લબ્ધિશૂન્યજીવનુ શ્રુત તે દ્રવ્ય શ્રુત છે, આમ માનવાથી દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત નહિ થાય. આ પ્રમાણે જો કહેતા હો, તો અનુપયોગી વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહો છો ? કારણ કે તેને પણ શ્રુતલબ્ધિના સદ્ભાવથી ભાવ-શ્રુતનીજ પ્રાપ્તિ થશે. અને દ્રવ્યશ્રુત તો વિષય રહિતજ રહેશે. કેમકે કોઇ પણ શ્રુતલબ્ધિ વિના બોલતું નથી. તેથી એમ કહેવુ એ કેવળ વાણીમાત્રજ છે બીજુ કાંઈ નથી. ૮૮૨

ઉપરોક્ત બધા પક્ષોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે--

आगमसुओवओगो सुद्धो चिय न चरणाइसंमिस्सो ।

मीसेऽवि वा विवक्खा सुयस्स चरणाइभिन्नस्स ॥ ८८३ ॥

ચારિત્રાદિથી મિશ્ર નહિ, પણ શુદ્ધ શ્રુતોપયોગ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. મિશ્ર ઉપ-યોગમાં પણ ચારિત્રાદિથી ભિન્ન શ્રુતોપયોગની વિવક્ષા કરીએ તો પણ તે આગમથી ભાવ-શ્રુત છે. ૮૮૩

ઉપરના જે પ્રશ્નો કર્યા છે, તે નોશબ્દને નિષેધાર્થમાં સમજીને કર્યા છે. તે અયોગ્ય છે, આચાર્યજી મહારાજ મિશ્રને કહેનાર નોશબ્દને ચિત્તમા ધારીને કહે છે. "મિશ્ર કહેનાર નો શબ્દ વડે કરીને દ્રવ્ય શ્રુત, આગમથી ભાવ શ્રુત, અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુત એ ત્રણ કેમ જુદા અંગીકાર કરાય છે ? ઉત્તર-ઉપયોગ રહીત શ્રુતના અધ્યયન કરનારનુ દ્રવ્ય-શ્રુત અને કેવળ શુદ્ધ શ્રુતનો ઉપયોગ તે આગમથી ભાવ શ્રુત, અથવા ચારિત્રાદિથી મિશ્ર શ્રુતોપયોગ પણ એકલા શ્રુતના ઉપયોગની વિવક્ષાથી આગમથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે. ૮૮૩

चरणाइसमेयम्मि उ उवओगो जो सुए तओ समए ।

नोआगमोत्ति भण्णइ नोसद्दो मिस्सभावम्मि ॥ ८८४ ॥

ચારિત્રાદિયુક્ત શ્રુતમાં જે ચારિત્રાદિવડે મિશ્ર શ્રુતોપયોગ, તેને સિદ્ધાન્તમાં નોઆગ-મથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે. નોશબ્દ અહી મિશ્ર ભાવમાં છે. નિષેધને કહેનારો નોશ-બ્દ અહીંઆં ઇચ્છતા નથી. ૮૮૪

નોશબ્દને દેશનિષેધમાં અથવા સર્વનિષેધમાં ગ્રહણ કરીએ, તો જે દૂષણ આવે છે તે ૮૮૫-૮૮૬ એ બે ગાથાથી કહે છે.

सव्वनिसेहे दोसो सव्वसुयमणागमो पसज्जेज्ज ।

होज्जा वाऽणागमओ सुयवज्जमणागमसुयं तु ॥ ८८५ ॥

(નોશબ્દ) સર્વ નિષેધાર્થમાં ગ્રહણ કરતાં દોષ આવે છે. (કેમકે) તેથી સર્વ શ્રુત અનાગમરૂપ થાય. અથવા અનાગમથી શ્રુત સિવાયના (મતિઆદિ જ્ઞાનો) અના-ગમરૂપ થાય. ૮૮૫

જો નોશબ્દને સર્વનિષેધાર્થમાં ગ્રહણ કરીએ તો, જે ભાવશ્રુત હોય, તે સર્વ અ-નાગમ રૂપ થાય. એમ માનવુ પડે ને એ તો અયોગ્ય છે, કારણકે શ્રુત તો આગમરૂપે પ્ર-સિદ્ધ છે. અથવા સર્વનિષેધાર્થમાં નોશબ્દ માનવાથી શ્રુત વિનાના મતિઆદિ ચાર જ્ઞા-નો જે ભાવ અનાગમરૂપ છે તે ભાવશ્રુત થાય. એટલે કે એ ચાર જ્ઞાનો શ્રુતરૂપ નહિ હોવા છતાં પણ, તેમને શ્રુતપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ૮૮૫

નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં ગ્રહણ કરીએ તો પણ દોષ આવે છે.

देसनिसेहे सयलं नोआगमओ सुयं न पावेज्जा ।
भिन्नंपि व तं देसो चरणाईण पसज्जेज्जा ॥ ८८६ ॥

(નોશબ્દને) દેશ નિષેધાર્થમાં લઈએ, તો સર્વ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન થાય; અથવા વિવક્ષાથી ભિન્ન ગણેલુ એવુ પણ એ ભાવશ્રુત ચારિત્ર આદિનો એક દેશ થાય. ૮૮૬

અથવા જો નોશબ્દને દેશ નિષેધાર્થમાં ગ્રહણ કરીએ, તો આચારાંગ આદિ સમસ્ત શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન ગણાય, પરન્તુ તેનો કેટલોક ભાગજ નોઆગમથી ભાવ-શ્રુત ગણાય, અને નોઆગમથી ભાવશ્રુત તો એ સર્વશ્રુતને કહ્યુ છે. કેમકે સમસ્ત દ્વા-દશાંગી જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રના પર્યાયના પિંડાત્મક છતા સિદ્ધાન્તમા નોઆગમથી ભાવ-શ્રુત પણે પ્રસિદ્ધ છે. એ મિશ્રવચન નોશબ્દને માનીયે તો ઘટે છે. અથવા નોશબ્દને દેશનિ-ષેધાર્થમાં લઇએ, તો ભાવશ્રુત ભિન્ન છતાં પણ, ચારિત્રાદિનો એક ભાગ ગણાય, અને એ તો ચારિત્રાદિની સાથે અભિન્ન દેશવાળુ કહેવાય છે. એમ ન કહીએ તો घात्वंजन-कम्बिलोवर्णक-ની પેઠે સંકર એકત્વાદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય. માટે નોશબ્દ દેશનિષેધા-ર્થમાં પણ ન ગ્રહણ કરતા મિશ્રવચનમાજ ગ્રહણ કરવો. જેથી ઉપરોક્ત દૂષણો ન આવે. ૮૮૬

વળી નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં માનતાં બીજો પણ દોષ આવે છે, તે કહે છે,

होज्ज व नोआगमओ सुओवउत्तोऽवि जं स देसम्मि ।
उवउज्जइ न उ सव्वे तेणायं मासमावम्मि ॥ ८८७ ॥

અથવા શ્રુતોપયોગી પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કેમકે તે ઉપયોગ શ્રુતના એક દેશમાજ ઘટે છે, સર્વશ્રુતમાં નહિ. તેથી નોશબ્દ મિશ્રભાવમાંજ ગ્રહણ કરવો. ૮૮૭

વળી નોશબ્દને એક દેશાર્થમા ગહણ કરવામા આવે, તો પહેલાં જે શ્રુતોપયોગીને આગમથી ભાવશ્રુત કહેલ છે, તે પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કારણકે એ શ્રુતોપયોગ શ્રુતના એક દેશમાજ ઘટે, પણ સર્વ શ્રુતમાં ન ઘટે. કેમકે સર્વશ્રુત તો અનન્ત એવા અભિલાપ્ય અર્થના વિષયવાળુ હોવાથી સર્વશ્રુતમાં એકી વખતે ઉપયોગ ન ઘટે. માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમાં માનવાથી એ શ્રુતોપયોગી પુરૂષ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, અને એમ થવાથી આગમથી અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુતનો જે તફાવત છે તે નાશ પામે. માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમાં ન માનતાં મિશ્રભાવમાંજ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે. ૮૮૭

ફરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે--

आह नणु मीसभावे नाभिहिओ य नोसद्दो ।
देसे तदन्नभावे दव्वे किरियाय भावे य ॥ ८८८ ॥

નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં નથી કહ્યો, પણ દેશ-તે થકી અન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભા-વઅર્થમાં નોશબ્દ કહ્યો છે. ૮૮૮

નોશબ્દ સામાન્ય રીતે નિષેધવાચક હોવાથી મિશ્રભાવમાં તો કયાં પણ કહ્યો નથી; દેશ-તદન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભાવ એ પાચ અર્થમા કહેલ છે. તેમાં દેશ અર્થમાં નોશબ્દનો પ્રયોગ કરીએ તો આ પ્રમાણે અર્થ સમજાય છે. જેમકે 'નોઘટ' એટલે ઘટનો એક દેશ (ભાગ) કેમકે ઘટનો એક દેશ તે અઘટ પણ ન કહેવાય તેમ ઘટ પણ ન કહેવાય

પરન્તુ 'નોઘટ' કહેવાય. જેમકે-ઘટનો એક ભાગ ગ્રીવાઆદિ નહિ થએ તેના બીજા ભાગો પણ તેની પેઠે નહિ થવાથી આખાએ ઘટનો અભાવ થાય, અને એ પ્રમાણે-પટ શકટ આદિમા પણ અભાવના પ્રસગથી સર્વ શૂન્યતા પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટનો એક ભાગ તે 'ઘટ' પણ ન કહેવાય કેમકે એમ માનવાથી તો તેના દરેક અવયવો 'ઘટ' કહેવાય, અને એથી એકજ ઘટમાં અનેક ઘટની પ્રાપ્તિ થાય, એમ થવાથી ઘટ સબધી બધી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિના વ્યવહારનોજ નાશ થાય. માટે ઘટનો એક દેશ (ભાગ) તે 'નોઘટ'જ કહેવાય

નોશબ્દ તદન્ય ભાવમાં પણ હોય છે, જેમકે-" નો ઘટ " એમ કહેવાથી ઘટથી ભિન્ન પટ આદિ સમજાય છે. ઉદાહરણ તરીકે " નો બ્રાહ્મણ " એમ કહેવાથી, બ્રાહ્મણ સિવાયના ક્ષત્રિયાદિ સમજાય છે. તેમ એ પણ જાણવુ.

દ્રવ્યાર્થમાં નો શબ્દ ઘટાદિનો એક દેશવાચી છે. જેમકે "નોઘટ નોપટ નોસ્તભ" ઈત્યાદિ પૂર્વે નો શબ્દ દેશવાચી કહેલ છે તેથી આ ભિન્ન છે કેમકે પહેલાં જે નો શબ્દને દેશ વાચી કહ્યો છે, તે ઘટાદિ સાથે સબધવાળો તેનો કેટલોક ભાગ તેને નોઘટાદિ કહેલ છે. અને અહી તો તે ઘટાદિનો એક ભાગ ગ્રીવા આદિ જે ઘટથી જુદો થઇને શેરીમાં પડયો હોય તે ઘટાદિથી જુદો હોવાથી પૃથગ્-સ્વતત્ર દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેથી નોશબ્દ દ્રવ્યાર્થમાં જુદા એક દેશને કહેનાર પણ છે.

નોશબ્દ ક્રિયા નિષેધવાચી પણ છે, જેમકે-નથી પાકતુ - ન પકાવવુ વિગેરે. ભાવનિષેધાર્થમા પણ નો શબ્દ છે. જેમકે- નહી સુવાયછે. નહી ઉભા રહેવાય છે. અહીઆં અકર્મક ધાતુને ભાવે પ્રયોગ " જોડેલો પ્રયોગ નો શબ્દ સાથે વાપરેલો છે, ભાવ અને ક્રિયાનો તફાવત કોઇપણ શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ) થી જાણી લેવો. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિવક્ષાથી દેશાદિ અર્થમાં નોશબ્દ જોયો છે, પણ મિશ્રભાવમાં તો કયાંઈ નથી જોયો. ૮૮૮

આચાર્યશ્રી ઉપરોક્ત શિષ્યના વચનનુ સમાધાન કરે છે કે—

सच्चमयं देसाइसु तहवत्थवसेण सद्दविणिओगो ।
अणियत्था व निवाया जुज्जइ तो मीसभावेऽवि ॥ ८८९ ॥

સત્ય છે કે આ નોશબ્દ દેશાદિ અર્થમાં છે, તો પણ અર્થવશાત્ શબ્દનો વિનિયોગ થાય છે. (જે અર્થ જ્યાં ઘટે તે અર્થમા ત્યા તેનો પ્રયોગ કરાય છે.) અને નિપાતો (અવ્યયો) અનેક અર્થવાળા છે, તેથી તે મિશ્રભાવમાં પણ ઘટે છે. ૮૮૯

અથવા નોશબ્દ અહી દેશવાચી કહીએ તોપણ કઇ હાની નથી. કેમકે—

अविसेसियसंमिस्सोवओगदेसुत्ति वा सुयं काउं ।
नोआगमभावसुए नोसद्दो होज्ज देसेऽवि ॥ ८९० ॥

અવિશેષિત સમિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોઆગમથી ભાવશ્રુતમાં નોશબ્દ દેશઅર્થમાં પણ હોઇ શકે ૮૯૦

અખડ ઘટાદિનો ગ્રીવાદિ એક દેશ છે તેમ સામાન્ય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના સમિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોશબ્દ દેશ વાચી પણ લેવામાં હાની નથી, અર્થાત્ સામાન્યથી જેમ પરિપૂર્ણ ઘટનો ગ્રીવાદિ એક ભાગ જેમ નોઘટ કહેવાય છે તેમ અવિશેષિત (સામાન્યથી) જ્ઞાન-ક્રિયાના પરિણામરૂપ અખડ વસ્તુનો શ્રુત પણ એક દેશ છે તેથી

જ્ઞાનક્રિયાના પરિણામ એ નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે, કારણ કે તેમા એક દેશ તરીકે શ્રુત છે ૮૯૦

હવે બીજા આચાર્યનો મત જણાવીને તેમા દૂષણ આપે છે.

नोआगमओ केई सद्दसहायमुवओगमिच्छंति ।
नणु सुतरमागमत्त हि दव्व भावागमे जुत्तं ॥ ८९१ ॥

શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને કેટલાક આચાર્યો નોઆગમથી ભાવશ્રુત માને છે. (તે અયોગ્ય છે) કેમકે તેવા ભાવ આગમમા નોઆગમપણુજ સ્ફુટ રીતે યોગ્ય છે. ૮૯૧

કેટલાક આચાર્યો શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને નોઆગમથી ભાવશ્રુત માને છે. એટલે કે શ્રુતોપયોગ પૂર્વક બોલનારનો જે શ્રુતોપયોગ સહિત શબ્દ તે નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે, કેમકે તે ઉપયોગ અને શબ્દ એ બેના સમુદાયમાં ઉપયોગ લક્ષણ આગમનો એક દેશ તે છે અને શબ્દની અપેક્ષા વિના કેવળ ઉપયોગ માત્ર તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે. માટે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે.

ઉપર પ્રમાણે તેઓનુ માનવુ અયુક્ત છે, કેમકે એમાં શ્રુતોપયોગ એ સ્ફુટ રીતે ભાવ-આગમ છે અને શબ્દ એ દ્રવ્ય આગમ છે તેથી તેમાં આગમપણુજ યોગ્ય છે. એટલે કે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે આગમથી શ્રુત કહેવાય, પણ નોઆગમથી શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે જો કેવળ શ્રુતોપયોગ પણ આગમ કહેવાય છે, તો પછી તેની સાથે શબ્દરૂપ દ્રવ્ય આગમ મળવાથી તો તે સારી રીતે આગમ કહેવાય, પણ નોઆગમ તો નજ કહેવાય, કારણ કે નોઆગમ તો આગમ અનાગમરૂપ સમુદાયમાંજ ઘટે છે. ૮૯૧

ઉપર જણાવેલ પક્ષ તરફથી પક્ષ કરીને ખડન કરતા કહે છે કે—

अह नागमोत्ति सद्दो नोआगमया य तदहियत्तणओ ।
आगमओ दव्वसुयं किह सद्दो नागमो जइ सो ? ॥ ८९२ ॥

શબ્દ આગમ નથી, માટે અનાગમરૂપ શબ્દથી અધિક હોવાથી ઉપયોગમાં નોઆગમપણુ છે. જો તે શબ્દ આગમ નથી, તો પછી આગમથી દ્રવ્યશ્રુત કેમ થાય? ૮૯૨

જો એમ કહેવામાં આવે કે શબ્દ એ આગમ નથી, તેથી કરીને અનાગમરૂપ શબ્દ કરતાં ઉપયોગ અધિક હોવાથી ઉપયોગમાં નોઆગમપણુ છે. કેમકે આગમ-અનાગમરૂપ સમુદાયમા ઉપયોગ એ આગમનો એક દેશ હોવાથી તેમાં નોઆગમપણુ યુક્ત છે.

જો એ પ્રમાણે શબ્દ એ આગમ ન હોય, તો આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત કેવી રીતે થાય?, નજ થાય, કેમકે શબ્દને અનાગમરૂપ માનેલ હોવાથી શબ્દ આગમના ભેદમા સુપ્રસિદ્ધ છતાં પણ તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત ન થાય. ખરી રીતે તો શબ્દ એ દ્રવ્યથી આગમજ છે. તેથી દ્રવ્ય આગમ સહિત ભાવ આગમ તે આગમથીજ ભાવ શ્રુત ગણાય છે, પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાતુ નથી. ૮૯૨

પુનઃ મતાન્તર જણાવીને તેમાં દૂષણ આપે છે

अन्ने नोआगमओ सामित्ताणासियं सुयं बेंति ।
जइ न सुयमणुवओगे नणु सुयरमणासियं नत्थि ॥ ८९३ ॥

બીજાએ સ્વામની અપેક્ષાએ શ્રુતોપયોગને આગમથી ભાવશ્રુત કહે છે અને સ્વા-

મિની અપેક્ષાવિના નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે. જો અનુપયોગીમાં શ્રુત ન કહ્યું, તો પછી સ્વામિની અપેક્ષા વિના તો ભાવશ્રુત સ્ફુટ રીતે નથીજ. ૮૯૩

બીજા કેટલાક આચાર્યો સ્વામિઆશ્રિત શ્રુતોપયોગને ભાવશ્રુત કહે છે, અને સ્વામી અનાશ્રિત શ્રુતોપયોગને નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે, આ પ્રમાણે તેઓનું માનવુ બીલકુલ નકામુ છે. કારણ કે અનુપયોગી વક્તામાં ભાવશ્રુત નથી કહ્યું, પરન્તુ દ્રવ્યશ્રુતજ કહ્યુ છે. તો પછી તે સ્વામિમાં અનાશ્રિત એવુ શ્રુત તે તો ભાવશ્રુત પ્રગટ રીતે નથાજ. કેમકે સ્વામિ સિવાય પુસ્તકાદિમા લખેલા શ્રુતમાં ઉપયોગ નજ હોય અને ઉપયોગ સિવાય ભાવશ્રુત સર્વથા ન હોય " સ્વામિ અનાશ્રિત શ્રુત ક્યાંઈ પણ છે " એમ પ્રતિપાદન કરનારનુ એ તો મહાસાહસિકપણુ છે. માટે તેઓનુ તે મન્તવ્ય નકામુ છે ૮૯૩

એ પ્રમાણે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહ્યું, હવે શ્રુતના એક અર્થવાળા પર્યાય નામો કહે છે.

सुय-सुत्त गथ-सिद्धंत-सासणे आण-वयण उवएसे ।

पण्णवण आगमेत्ति य एगट्ठा पज्जया सुत्ते ॥ ८९४ ॥

શ્રુત-સૂત્ર-ગ્રંથ-સિદ્ધાન્ત-શાસન-આજ્ઞા-વચન-ઉપદેશ-પ્રરૂપણા-અને આગમ એ સૂત્રના એક અર્થવાળા પર્યાય નામો છે. એ નામોનો અર્થ પ્રથમ સક્ષેપ વડે કરીને કહ્યો છે એ પ્રમાણે શ્રુતનો નામાદિ ન્યાસ કર્યો ૮૯૪

હવે સ્કંધનો કરે છે.

खंधपएऽणुवउत्तो वत्ताऽऽगमओ स दव्वखंधो उ ।

नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-ऽइरित्तोऽयं ॥ ८९५ ॥

સ્કંધપદમાં અનુપયોગી વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યસ્કંધ છે અને નોઆગમથી જ્ઞશરીરદ્રવ્યસ્કંધ-ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કંધ અને તદુભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્યસ્કંધ. (એમ નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કંધ ત્રણ પ્રકારે છે, (અહી નામસ્કંધ અને સ્થાપનાસ્કંધ સમજી શકાય એવા હોવાથી કહ્યા નથી) ૮૯૫

હવે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ સચિત્તાદિભેદે ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે.

सच्चित्तो अच्चित्तो मीसो य समासओ जहासंखं ।

दुपयाई दुपएसाइओ य सेणाइदेसाई ॥ ८९६ ॥

(વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ) સચિત્ત-અચિત્ત-અને મિશ્ર, એમ સક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે તે અનુક્રમે દ્વિપદાદિ-દ્વિપ્રદેશાદિ અને સૈન્યના અગ્રદેશાદિ જાણવા ૮૯૬

વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ, સચિત્ત-અચિત્ત અને મિશ્ર, એમ સક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ મનુષ્ય-શુક (પોપટ)-મેના-(સારિકા) વિગેરે દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે-દાડિમ આમ્ર બીજોરા વિગેરે અપદ સચિત્ત દ્રવ્ય સ્કંધ છે, ગાય-ભેસઆદિ-ચતુષ્પદ દ્રવ્યસ્કંધ છે. અને બે પ્રદેશથી આરભીને અનન્તાણુક પર્યન્તના સ્કંધો તે અચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે. તથા હાથી-ઘોડા-રથ પાયદળ-તરવાર-ભાલા-આદિના સમુદરૂપ સેનાનો આગલો-પાછલો કે મધ્યનો ભાગ તે મિશ્ર દ્રવ્યસ્કંધ છે. આદિ શબ્દથી ગામ-નગર આદિ પણ મિશ્રસ્કંધ છે ૮૯૬

બીજી રીતે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના ત્રણ ભેદ કહે છે.

अहवा कसिणो अकसिणो अणेगदव्वो स एव विण्णेओ ।

देसाऽवचिओवचिओ अणेगदव्वो विसेसोऽयं ॥ ८९७ ॥

અથવા કૃત્સ્નસ્કંધ-અકૃત્સ્નસ્કંધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ. એમ ત્રણ પ્રકારે સ્કંધો છે. દેશે અપચિત અને દેશે ઉપચિત તેજ અનેક દ્રવ્ય સ્કંધ જાણવો. (પૂર્વોક્ત મિશ્ર સ્કંધથી) આમા એટલો ભેદ છે. ૮૯૭

અથવા વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ બીજી રીતે પણ ત્રણ પ્રકારે છે. કૃત્સ્નસ્કંધ- અકૃત્સ્નસ્કંધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ. તેમા જેનાથી બીજો કોઈ મ્હોટો સ્કંધ ન હોય તે કૃત્સ્ન (પરિપૂર્ણ) સ્કંધ જાણવો. તે અશ્વસ્કંધ-હસ્તિસ્કંધ-અને મનુષ્યસ્કંધાદિ જાણવા. શિષ્ય —જો એને કૃત્સ્ન સ્કંધ કહેતા હો તો તે પ્રકારાન્તર ન થયા, કેમકે પૂર્વોક્ત સચિત્ત અશ્વાદિ સ્કંધનુજ બીજુ નામ કહ્યું

ગુરૂ —એમ નહિ. પૂર્વે સચિત્તસ્કંધનો અધિકાર હોવાથી કેવળ જીવોજ કહ્યા હતા. અને અહીં તો જીવ અને જીવથી વ્યાપ્ત શરીરના અવયવોનો સમુદાય તેને કૃત્સ્નસ્કંધપણે કહેલ છે, આથી અભિધેય (કહેવાયોગ્ય વસ્તુ) ના ભેદથી પ્રકારનો પણ ભેદ થયો.

શિષ્ય — ભલે એમ હોય, પરન્તુ કેવળ અશ્વાદિ સ્કંધને કૃત્સ્નસ્કંધપણું ઘટતુ નથી, કારણકે તેની અપેક્ષાએ હસ્તિ આદિ સ્કંધ વધારે મોટા હોય છે.

ગુરૂ —એમ નહિ. કારણકે અસખ્યેય પ્રદેશાત્મક જીવ, અને જીવાધિષ્ઠિત શરીરના પુદ્‌ગળોનો સમુદાય, તેનેજ અશ્વાદિસ્કંધપણે કહેલ છે. વળી જીવ અસખ્યેય પ્રદેશાત્મક હોવાથી સર્વત્ર સમાન છે. તેથી હસ્તિઆદિ સ્કંધ મ્હોટો છે એમ કહી શકાય નહિ. જો જીવપ્રદેશ અને પુદ્‌ગળનો સમુદાય બન્ને સાથે વધે, તો ગજાદિસ્કંધ અશ્વાદિ સ્કન્ધ કરતાં મહોટો કહેવાય, પણ તેમ તો નથી, કારણકે સમુદાયની વૃદ્ધિનો અભાવ હોવાથી અને માત્ર પુદ્‌ગળની વૃદ્ધિ- હાની અહીં નહિ કહેલ હોવાથી સર્વત્ર અશ્વાદિમાં કૃત્સ્નસ્કંધપણું વિરૂદ્ધ નથી. વળી બાજા આચાર્યો પૂર્વોક્ત સચિત્તસ્કંધના વિચારમા જીવ અને જીવાધિષ્ઠિત શરીર પુદ્‌ગળોના સમુદાયને સચિત્તસ્કંધ કહે છે, અને અહીંઆ બુદ્ધિવડે શરીરથી જુદો કરેલો કેવળ જીવજ કૃત્સ્ન સ્કંધ છે એમ કહે છે. આ પ્રમાણે બન્ને વ્યાખ્યાનમાં ફેરફાર કરીને કહે છે. તેથી તેમનો તો અહીં આ વ્યાખ્યાનમાં કઇ પ્રશ્નજ નથી, કેમકે અશ્વહસ્તિઆદિના જીવપ્રદેશોમાં ન્યૂનાધિકપણું નથી તેથી સર્વત્ર કૃત્સ્નસ્કંધપણું વિરૂદ્ધ નથી.

જેનાથી બીજો અત્યંત મ્હોટો સ્કંધ હોય, તે અપૂર્ણ હોવાથી અકૃત્સ્નસ્કંધ કહેવાય. તે બેપ્રદેશાદિથી માંડીને છેક સર્વોત્કૃષ્ટ અનન્ત પરમાણુના સમુદાયથી બનેલા સ્કંધમા એક પરમાણુએ ન્યૂન સ્કંધ પર્યન્ત જાણવુ. કેમકે ઉત્કૃષ્ટઅનન્તાણુકસ્કંધની અપેક્ષાએ એક પરમાણુએ ન્યૂન એવો ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો સ્કંધ અકૃત્સ્ન (અપૂર્ણ) સ્કંધ કહેવાય, તેની અપેક્ષાએ બે પરમાણુએ ન્યનસ્કંધ અકૃત્સ્નસ્કંધ કહેવાય. એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુની હાનીએ છેક ત્રણ પ્રદેશવાળા સ્કંધની અપેક્ષાએ બે પ્રદેશવાળો સ્કંધ અકૃત્સ્નસ્કંધ જાણવો. આથીજ પૂર્વોક્ત અચિત્તસ્કંધથી આનો ભેદ છે. પૂર્વે બે પ્રદેશી સ્કંધથી આરંભીને સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુક સ્કંધ પર્યન્તના સર્વ સ્કંધોને સામાન્યથી અચિત્ત સ્કંધરૂપે કહેલ છે, અને અહીં સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો એક સ્કંધ ગ્રહણ નથી કર્યો, કેમકે તે પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્સ્નસ્કંધ છે.

સચિત્ત-અચિત્તરૂપ અનેક દ્રવ્યોથી બનેલા સ્કંધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કંધ છે, તે દેશાપચિતોપચિત અશ્વ-હસ્તિઆદિ સ્કંધ જાણવો. એટલેકે નખ-દન્ત કેશાદિરૂપ પ્રદેશમાં

જીવપ્રદેશથી રહિત તે દેશાપચિત, અને પીઠ-હૃદય-બાહુ ઊરઆદિ રૂપ પ્રદેશમાં જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત તે દેશોપચિત. એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ એક પરિણામથી પરિણત સચેતન-અચેતન દેશના સમુદાયાત્મક એવો જે અશ્વાદિ સ્કંધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કંધ જાણવો.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો કૃત્સ્નસ્કંધથી આમાં શો તફાવત રહ્યો ?

ગુરૂ — ત્યા અશ્વગજઆદિના જેટલા અવયવો જીવપ્રદેશોવડે વ્યાપ્ત હોય, તેટલા અવયવોનેજ કૃત્સ્નસ્કંધપણે કહેલ છે, પણ જીવ પ્રદેશોથી અવ્યાપ્ત નખ આદિ અવયવોની અપેક્ષા સહિત નથી કહેલ. અને અહી તો નખાદિ સહિત બીજા અવયવો જે જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત હોય તે ઉભયને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ કહેલ છે. એટલે કૃત્સ્નસ્કંધ અને અનેકદ્રવ્યસ્કંધમાં તફાવત છે.

શિષ્ય —તો પૂર્વોક્ત મિશ્રસ્કંધથી આનો શો તફાવત છે ?

ગુરૂ —અશ્વ-હસ્તિઆદિ જીવો અને ખડ્ગઆદિ અજીવો ભિન્ન ભિન્ન છતાં પણ તેમના સમૂહની કલ્પનાવડે તેમને મિશ્રસ્કંધપણુ કહ્યુ છે. અને અહી તો જીવપ્રયોગથી વિશિષ્ટ એક પારિણામે પરિણત સચેતન-અચેતન દ્રવ્યોને અનેકદ્રવ્યસ્કંધપણુ કહેલ છે. એટલો એ મિશ્રમાં ને આ અનેકદ્રવ્યમાં તફાવત છે. આજ કારણથી મૂળ ગાથામાં પણ " વિસેસો " એમ કહીને કૃત્સ્નસ્કંધથી અને મિશ્રસ્કંધથી આ અનેકદ્રવ્યસ્કંધનો ભેદ છે, એમ કહ્યુ છે. ૮૯૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્કંધ કહ્યો, હવે ભાવસ્કંધ કહે છે.

आगमभावक्खंधो खंधपयत्थोवओगपरिणामो ।

नोआगमओ भावम्मि नाण-किरिया-गुणसमूहो ॥ ८९८ ॥

સ્કંધ પદાર્થોપયોગ પરિણામ તે આગમથી ભાવસ્કંધ છે. અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા ગુણનો સમૂહ તે નોઆગમથી ભાવસ્કંધ છે. ૮૯૮

અહી આવશ્યકશ્રુતસ્કંધના ઉપયોગરૂપ અવબોધ તે જ્ઞાન જાણવુ. અને ક્રિયા તે તેમાં કહેલી સામાચારી તથા મૂળ-ઉત્તર ગુણ ભેદથી ભિન્ન તે ગુણો જાણવા. એ ત્રણેનો સમુદાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા અને ગુણનો સમૂહ જાણવો ૮૯૮

એજ જ્ઞાન-ક્રિયા-અને ગુણનો સમૂહ જણાવે છે.

सामाइयाइयाणं छण्हज्झयणाण सो समावेसो ।

नोआगमोत्ति भण्णइ नोसद्दो मीसभावम्मि ॥ ८९९ ॥

સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોનો સમાવેશ તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને ગુણનો સમૂહ કહેવાય છે. (કેમકે તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને ગુણમય છે) અને તે સમૂહ નોઆગમથી ભાવસ્કંધ કહેવાય છે. કારણકે નો શબ્દ (અહી) મિશ્રભાવમાં છે. (અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા ગુણનો ઉપયોગ તે પણ મિશ્ર છે.) ૮૯૯

એ પ્રમાણે ભાવસ્કંધનુ સ્વરૂપ કહ્યું. હવે સ્કંધના એક અર્થવાળાં નામો કહે છે.

गण-काय-निकाए य खंधे वग्गे तहेव रासी य ।

पुंजे पिंडे नियरे संघाए आउल समूहे ॥ ९०० ॥

ગણ, કાય, નિકાય, સ્કંધ, વર્ગ, રાશી, પુંજ, પિંડ, નિકર, સંઘાત, આકુલ અને સમૂહ. (એ સ્કંધનાં પર્યાયનામો છે. સામાયિકાદિ છ અધ્યયનના સમૂહરૂપ આ શ્રુત છે તેથી આ સમુદાય તે આવશ્યકશ્રુતસ્કંધ જાણવો.) ૯૦૦

હવે સામાયિકાદિ અધ્યયનોના અર્થના અધિકારો જણાવવાને માટે પ્રસ્તાવના કહેછે.

किं पुण छक्कज्झयणं?, जेण छलत्थाहिगारविणिउत्तं ।
सामाइयाइयाणं ते य इमे छ ज्जहासखं ॥ ९०१ ॥

શા માટે (આવશ્યક) છ અધ્યયનાત્મક છે ?, છ અર્થાધિકારથી જોડાયલુ છે તેથી આવશ્યક છ અધ્યયનાત્મક છે. એ સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર આ પ્રમાણે અનુક્રમે જાણવા. ૯૦૧

ઉપરોક્ત છ અર્થાધિકાર કહે છે.

सावज्जजोगविरई उक्कित्तण गुणवओ य पडिवत्ती ।
खलियस्स निंदणा वणतिगिच्छ गुणधारणा चेव ॥ ९०२ ॥

સાવદ્યયોગ (પાપવ્યાપાર)ની વિરતિ, જિનેશ્વરોની સ્તુતિ, ગુણવન્તની પ્રતિપત્તિ, સ્ખલના થઈ હોય તેની નિન્દા, અપરાધ રૂપ વ્રણની ચિકિત્સા, અને ગુણની પ્રતિપત્તિ. (એ છ અધ્યયનના છ અર્થાધિકાર છે.) ૯૦૨

સાવદ્યયોગની વિરતિ (પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ) કરવા રૂપ અર્થાધિકાર સામાયિક અધ્યયનમાં છે. અર્હન્તોના ગુણનુ કીર્તન કરવા રૂપ અર્થાધિકાર ચતુર્વિંશતિ સ્તવાધ્યયન (લોગસ્સ)માં છે. ગુણવાન્ ગુરૂને વન્દન-પૂજન કરવા રૂપ જે પ્રતિપત્તિ તે અર્થાધિકાર વન્દનાધ્યયન (વાદણાં)માં છે. શ્રુત-શીલમા સ્ખલના થઇ હોય તેની નિન્દા કરવા રૂપ અર્થાધિકાર પ્રતિક્રમણાધ્યયન (વદિત્તુ કે શ્રમણસૂત્ર)માં છે. થએલા અપરાધની માફી માટે ચારિત્રરૂપ આત્માના અપરાધરૂપી વ્રણની ચિકિત્સા કરવારૂપ અર્થાધિકાર કાર્યોત્સર્ગાધ્યયનમા છે. વ્રતનો ભગ અથવા અતિચાર થવાથી લાગેલા કર્મને કાઉસ્સગ્ગથી દૂર નહિ થયેલાને દૂર કરવાને અનશનાદિગુણધારણ કરવારૂપ અર્થાધિકાર પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયનમા છે. એ પ્રમાણે આવશ્યક-શ્રુત-સ્કધરૂપ ત્રણ પદનો નામાદિ ન્યાસ કર્યો. તેમજ છ અર્થાધિકાર કહેવારૂપ સમુદાયાર્થનુ નિરૂપણ પણ કર્યું. ૯૦૨

હવે પૂર્વે કહ્યા મુજબ અધ્યયનનો નામાદિ ન્યાસ કહેવો જોઇએ. પણ તે અહીં નથી કહેતા, કારણકે—

दारक्कमागयाणं वीसुं वीसुमिहमोहनिप्फन्ने ।
अज्झयणाणं नासं वक्खामो लाघवनिमित्त ॥ ९०३ ॥

દ્વારોના અનુક્રમે આવેલા અધ્યયનોનો ન્યાસ ભિન્ન ભિન્ન, ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપમાં અહી આગળ જતા લાઘવાર્થે કહેવાશે. ૯૦૩

હવે ઉપસહાર કરીને આગળના વિષયનો સબધ કરતાં કહે છે કે—

आवस्सयस्स एसो पिंडत्थो वण्णिओ समासेणं ।
एत्तो एक्केक्क पुण अज्झयणं वण्णइस्सामि ॥ ९०४ ॥

એ પ્રમાણે આવશ્યકનો (આવશ્યક શ્રુતસ્કધ એવુ જેનુ અર્થ યુક્ત નામ છે તેનો) પિંડાર્થ-સમુદાયાર્થ સક્ષેપથી કહ્યો. હવે પછી સામાયિકાદિ એકેક અધ્યયનનો અર્થ કહીશુ. ૯૦૪

સમુદાયાર્થ નામનુ ચોથુ દ્વાર પૂર્ણ થયુ.

હવે પાંચમુ દ્વાર કહેવાની ઈચ્છાથી પ્રથમ સામાયિક અધ્યયન કહે છે.

तत्थऽज्झयणं सामाइयंति समभावलक्खणं पढमं ।

जं सव्वगुणाहारो वोमं पिव सव्वदव्वाणं ॥ ९०५ ॥

તે છ અધ્યયનોમાં સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામે પહેલુ અધ્યયન છે. જેમ સર્વ-દ્રવ્યોના આધારભૂત આકાશ છે તેની પેઠે સર્વગુણોનો એ આધાર છે. ૯૦૫

એ છએ અધ્યયનોમાં સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામા અધ્યયન સર્વમાં પહેલુ છે, કારણકે સર્વ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનો આધાર જેમ આકાશ છે. તેમ સામાયિક અધ્યયન પણ સર્વ મૂળોત્તરગુણોનો આધાર છે. સામાયિક હોય, તોજ તે મૂળોત્તર ગુણો હોય ને ન હોય તો તે ગુણો પણ ન હોય, કેમકે સમતારહિત પ્રાણિની અંદર કદિપણ પરમાર્થિક-ગુણો હોતા નથી. ૯૦૫

અથવા સામાયિક અધ્યયન પ્રથમ હોવામાં બીજુ પણ કારણ છે.

अहवा तब्भेय च्चिय सेसा ज दंसणाइयं तिविहं ।

न गुणो य नाण-दंसण-चरणब्भहिओ जओ अत्थि ॥ ९०६ ॥

અથવા બાકીનાં અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના ભેદો છે, કેમકે સામાયિક દર્શનાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. અને જ્ઞાન-દર્શન-ને ચારિત્રથી અધિક બીજા ગુણો નથી. ૯૦૬

બાકીના ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના ભેદોજ છે. કેમકે દર્શન-સમ્યક્ત્વ-સામાયિક-શ્રુતસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે. આ ત્રણ ભેદમા બધાએ ગુણની જાતિ અન્તર્ભૂત થાય છે. કેમકે જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર સિવાય ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિગતગુણો ભિન્ન નથી, તેથી બાકીના અધ્ય-યનો સામાયિક અધ્યયનના ભેદો હોવાથી સામાયિક અધ્યયન સર્વથી પહેલુ કર્યું છે. ૯૦૬

अणुओगद्दाराइं महापुरस्सेव तस्स चत्तारि ।

अणुओगोत्ति तदत्थो दाराइं तस्स उ मुहाइं ॥ ९०७ ॥

એ સામાયિક અધ્યયનના મહાનગરની પેઠે ચાર અનુયોગદ્વારો છે. અનુયોગ એટલે તેની (તે અધ્યયનની) વ્યાખ્યા કરવાના દ્વારો એટલે પ્રવેશ કરવાનાં મુખો. ૯૦૭

સામાયિક અને અનુયોગને માટે એ નગર અને દ્વારની કલ્પના અર્થવાળી છે. તે બતાવે છે.

अकयद्दारमनगरं कएगदारंपि दुक्खसंचारं ।

चउमूलद्दारं पुण सपडिद्दार सुहाहिगमं ॥ ९०८ ॥

નિરંતર પ્રાકારના વલયે કરીને વીંટાયેલુ દ્વાર વિનાનુ નગર એ નગર નથી, કેમકે માણ-સોને જવા આવવાનો અભાવ હોય છે અને એક દ્વારવાળુ પણ હાથી વીગેરેથી શંકડાસવાળુ હોવાથી દુઃખે સંચાર થાય એવું હોય છે, પરન્તુ ચાર મૂળદ્વાર અને પ્રતિદ્વારવાળુ નગર સુખે ગમનાગમનવાળુ થાય છે. ૯૦૮

सामाइयमहपुरमवि अकयद्दारं तहेगदारं वा ।

दुरहिगमं, चउदारं सपडिद्दारं सुहाहिगमं ॥ ९०९ ॥

(એજ પ્રમાણે) સામાયિકરૂપ મહાનગર પણ (અર્થ જાણવાના ઉપાય ભૂત એવા

ઉપક્રમાદિ) દ્વારે શૂન્ય હોય, તો તેનો અર્થ જાણી શકાય નહિ. એક દ્વાર હોયતો મુશ્કેલીથી ઘણા કાળે જાણી શકાય, અને કરેલા ભેદોએ કરીને સહિત ઉપક્રમાદિ ચાર અનુયોગદ્વાર યુક્ત હોય તો સુખપૂર્વક થોડા કાળમાં તેનો અર્થ જાણી શકાય. ૯૦૯

તે દ્વારો આ પ્રમાણે છે.

ताणीमाणि उवक्कम-निक्खेवा-ऽणुगम-नयसनामाइं ।

छ-त्ति-दु-दुविकप्पाइं पभेयओऽणेगभेयाइ ॥ ९१० ॥

તે અનુયોગદ્વારો આ પ્રમાણે છે. ઉપક્રમ-નિક્ષેપ-અનુગમ અને નય, એ અનુયોગદ્વારોનાં નામો છે, ને તે અનુક્રમે છ, ત્રણ, બે, બે ભેદોવાળા છે, અને ઉત્તરભેદો અનેક પ્રકારે છે. ૯૧૦.

એ પ્રમાણે પાંચમુ દ્વારોપન્યાસ અને છઠ્ઠુ ભેદ દ્વાર પૂર્ણ થયુ.

હવે સાતમુ નિરૂક્તિદ્વાર કહે છે.

सत्थस्सोवक्कमणं उवक्कमो तेण तम्मि व तओ वा ।

सत्थसमीवीकरणं आणयणं नासदेसम्मि ॥ ९११ ॥

તે વડે, તે છતે અથવા તેથી શાસ્ત્રને નિક્ષેપ કરવા યોગ્ય કરાય તે ઉપક્રમ. અથવા શાસ્ત્રને સમીપ કરવુ એટલે ન્યાસ દેશમાં લાવવુ તે ઉપક્રમ ૯૧૧

દૂર રહેલી શાસ્ત્રઆદી વસ્તુને તે તે પ્રતિપાદન કરવાના પ્રકારોવડે નિક્ષેપ કરવા યોગ્ય કરવુ તે ઉપક્રમ, ઉપક્રાન્ત વસ્તુ એટલે ઉપક્રમાન્તર્ગત ભેદોવડે વિચારેલ વસ્તુનોજ નિક્ષેપ થાય છે અન્યથા નહિ. અથવા ગુરૂવચનવડે શાસ્ત્રને નિક્ષેપ યોગ્ય કરાય છે તેથી તે ઉપક્રમ, અથવા શિષ્યને શ્રવણનો ભાવ છતે જે માટે શાસ્ત્ર નિક્ષેપ યોગ્ય કરાય છે તેથી ઉપક્રમ અથવા વિનીત શિષ્યના વિનયથી શાસ્ત્રને નિક્ષેપ યોગ્ય કરાય તે શ્રવણભાવ તેથી તે વિનય ઉપક્રમ. કેમકે વિનયવડે આરાધિત ગુરૂજ શાસ્ત્રને નિક્ષેપ કરવા યોગ્ય કરે છે. અહીઆં સઘળે ઠેકાણે શાસ્ત્રનુ સમીપીકરણ. શાસ્ત્રનુ ન્યાસ દેશમાં લાવવું અને નિક્ષેપયોગ્ય કરવુ. એ રૂપ ઉપક્રમ જાણવો. ૯૧૧

હવે નિક્ષેપની નિરૂક્તિ કહે છે.

निक्खिप्पइ तेण तहि तओ व निक्खेवणं व निक्खेवो ।

नियओ व निच्छिओ वा खेवो नासोत्ति जं भणियं ॥ ९१२ ॥

જે વડે જે છતે અથવા જેથી શાસ્ત્રનો નામાદિવડે નિક્ષેપ (વ્યવસ્થા) કરાય તે નિક્ષેપ અથવા નામાદિવડે શાસ્ત્રનો ન્યાસ-વ્યવસ્થા કરવી તે નિક્ષેપ, અથવા "નિ" એટલે નિશ્ચિત, અને "ક્ષેપ" એટલે શાસ્ત્રાદિનો નામાદિવડે ન્યાસ તે નિક્ષેપ કહેલ છે. ૯૧૨

હવે અનુગમની નિરૂક્તિ કહે છે.

अणुगम्मइ तेण तहिं तओ व अणुगमणमेव वाऽणुगमो ।

अणुणोऽणुरूवओ वा जं सुत्तत्थाणमणुसरण ॥ ९१३ ॥

જે વડે-જે છતે અથવા જેથી સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કરાય તે અનુગમ, અથવા "અણુ" એટલે સૂત્રનુ "ગમ" એટલે વ્યાખ્યાન તે અનુગમ, અથવા અનુરૂપ-યોગ્ય રીતે અર્થનું કથન કરવુ તે અનુગમ, અથવા સૂત્ર અને અર્થનો યોગ્ય સબંધ કરવો તે અનુગમ.૯૧૩

હવે નયની નિરૂક્તિ કહે છે.

स नयइ तेण नहिं वा तओऽहवा वत्थुणो व जं नयणं ।
बहुहा पज्जायाणं संभवओ सो नओ नाम ॥ ९१४ ॥

તે (વક્તા સંભવ થતા પર્યાયો વડે) વસ્તુને જાણે તે નય. અથવા જે વડે-જે છતે કે જેથી વસ્તુ જણાય તે નય. અથવા વસ્તુનો જે બોધ તે નય. (અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુમાં એક અંશગ્રાહી બોધ તે નય.) વસ્તુના ઘણા પર્યાયોના સંભવથી અમુક પર્યાય-વડે વસ્તુને જાણવું તે નય. ૯૧૪

સાતમું નિરૂક્તિદ્વાર પૂર્ણ થયું.

પ્રથમ ઉપક્રમ-પછી નિક્ષેપ-પછી અનુગમ-અને તે પછી નય, આ પ્રમાણે એ અનુયોગ દ્વારોનો અનુક્રમ કહેવાનું શું કારણ છે ? એવી શંકાના સમાધાન માટે આઠમું ક્રમ પ્રયોજન દ્વાર કહે છે.

दारकमोऽयमेव उ निक्खिप्पइ जेण नासमीवत्थं ।
अणुगम्मइ नाणत्थं नाणुगमो नयमयविहीणो ॥ ९१५ ॥
संबधोवक्कमओ समीवमाणीय नत्थनिक्खेवं ।
सत्थं तओऽणुगम्मइ नएहिं नाणाविहाणेहिं ॥ ९१६ ॥

દ્વારોનો આજ અનુક્રમ છે. કારણકે જે સમીપ ન લવાયું હોય તેનો નિક્ષેપ નથી કરાતો. નામાદિ નિક્ષેપ વિના અર્થથી અનુગમન થતું નથી, તેમજ નયમત સિવાય અનુગમ પણ થતો નથી. પરન્તુ ક્રમથી સમીપ લાવીને નામ-સ્થાપનાદિ વડે નિક્ષિપ્ત એવું જે શાસ્ત્ર તે અર્થથી અનુસરાય છે. અને વિવિધ નયો વડે તેની વ્યાખ્યા કરાય છે. ૯૧૫-૯૧૬

અહીં હવે ઉપક્રમ કહેવાનો અધિકાર છે, તે ઉપક્રમ, ભાવ ઉપક્રમના આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ-વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવતાર એ જે છ ભેદો છે તેથી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે. એ વિસ્તૃત અર્થનું તાત્પર્ય મન્દબુદ્ધિવાળાઓ ગ્રહણ કરી શકે નહિ; તેથી તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને ભાવ ઉપક્રમગત આનુપૂર્વીઆદિ છ ભેદો સંક્ષેપથી કહે છે.

गुरुभावोवक्कमणं का परिवाडी कइत्थमज्झयणं ।
भावम्मि कम्मि वट्टइ किमिदं दव्वं गुणो कम्म ? ॥ ९१७ ॥
जीवगुणोऽजीवगुणो किं नाणं दंसणं चरित्तं वा ।
पच्चक्खं अणुमाणं ओवम्ममहागमो वात्ति ? ॥ ९१८ ॥
लोइय लोउत्तरिओ किं सुयमत्थोऽहवोभयं होज्जा ।
अप्पयओऽणंतरओ परंपरं वाऽऽगओ कस्स ? ॥ ९१९ ॥
किं दिट्ठिवाइयं कालियं व किं वा सुयत्थपरिमाणं ।
ससमय-परसमओभयसिद्धंताणं व को वत्तो ? ॥ ९२० ॥
को व समएगदेसो समुदायत्थाहियार इह नियओ ।
अज्झयणोवक्कमणं कापव्वमिदेवमाईहिं ॥ ९२१ ॥

કઇ રીતે ગુરૂ પ્રસન્ન થાય ? કયા અનુક્રમે આ કેટલામુ અધ્યયન છે ? કયા ભાવમાં આ અધ્યયન છે ? શુ આ દ્રવ્ય છે, ગુણ છે, કે કર્મ છે ? (ગુણ છે તો) જીવનો ગુણ છે, કે અજીવનો ગુણ છે ? (જીવનો છે તો) જ્ઞાન, દર્શન કે ચારિત્ર છે ? (જ્ઞાન છે તો) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અનુમાન છે, ઉપમાન છે, કે આગમરૂપ છે ? (આગમરૂપ છે તો) લૌકિક આગમ છે કે લોકોત્તર આગમ છે ? (લોકોત્તર આગમ છે તો) સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે ? દૃષ્ટિવાદ છે કે કાલિક છે ? આ સૂત્રાર્થનુ પરિમાણ કેટલુ છે ? આમાં સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉભયસિદ્ધાન્તમાથી કયો સિદ્ધાન્ત તથા તેનો કયો ભાગરૂપ અહી સમુદાયાર્થ અધિકારમાં નિયત છે ? ઇત્યાદિ પ્રકારે અહી અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. ૯૧૭-૯૨૧

સામાયિકાદિ અધ્યયનના જ્ઞાન માટે તેની ઇચ્છાવાળા શિષ્યે ગુરૂના ભાવનો ઉપક્રમ કરવો, એટલે ગુરૂમહારાજ કયા પ્રકારે પ્રસન્ન થાય એમ વિચારવુ પરિપાટી એટલે અનુક્રમ. તે અનુક્રમ ત્રણ પ્રકારે છે, પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ, પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમ, અને અનાનુપૂર્વીક્રમ. આ ત્રણ અનુક્રમમાંથી કયો અનુક્રમ આ અધ્યયનમા ઉપયોગી છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવુ કે આ ત્રણે અનુક્રમ ઉપયોગી છે, જેમકે પૂર્વાનુપૂર્વી ક્રમથી આ સામાયિકાધ્યયન પહેલુ છે, પશ્ચાનુપૂર્વી ક્રમથી છઠ્ઠુ છે અને અનાનુપૂર્વીક્રમથી તો સાતસો અઢાર ભાંગા થાય છે, તેથી અનિયત છે. ઔદયિકાદિ છ ભાવનો વિષય હોવાથી આ અધ્યયન કયા ભાવમા હોય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા કહેવુ કે ક્ષયોપશમ ભાવમાં હોય. આ અધ્યયન દ્રવ્ય છે ગુણ છે કે કર્મ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવુ કે આ અધ્યયન ગુણ છે. જો ગુણ છે, તો તે જીવનો ગુણ છે કે અજીવનો ગુણ છે ? જીવનો ગુણ છે. જો જીવનો ગુણ છે તો તે જ્ઞાન છે, દર્શન છે કે ચારિત્ર છે ?, જ્ઞાન છે તો તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અનુમાનરૂપ છે ઉપમાન છે કે આગમરૂપ છે ? જો આગમરૂપ છે, તો તે લૌકિક આગમ છે, કે લોકોત્તર આગમ છે ? લોકોત્તર આગમ છે. લોકોત્તર આગમ છતા પણ તે સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવુ કે તીર્થંકરોને આ અ યયન અર્થથી આત્માગમ છે તથા ગણધરોને અનન્તરાગમ અને બીજાઓને પરંપરાગમ છે. અને ગણધરોને સૂત્રથી આત્માગમ, જંબૂસ્વામીને અનંતરાગમ, અને બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે. વળી લોકોત્તર આગમ છે તો આ અ યયન દૃષ્ટિવાદિક છે કે કાલિક છે ? કાલિક છે. (એટલે કાળ વખત વર્જીને યોગ્ય વખતે ભણાય તે કાલિક, એવો અર્થ અહીં લેવો) કાલિક છે તો તેના સૂત્ર અને અર્થનુ પરિમાણ કેટલુ છે ? સૂત્રાક્ષર વગેરે પરિમિત છે, અને અર્થ વગેરે અનન્તા છે, તથા આ અધ્યયનમાં સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉભય સિદ્ધાન્ત એમાંથી કયુ કહેવાનુ છે ? અહીં સ્વસિદ્ધાન્ત કહેવાનો છે. સ્વસિદ્ધાન્ત છે, તો કયા શાસ્ત્રનો વિભાગ સમુદાયાર્થપણે અધિકૃત છે ? સાવદ્યયોગની વિરતિનો અહી અર્થાધિકાર છે. સમવતાર તો આનુપૂર્વીઆદિમાં કહી ગયા, તેથી જુદો નથી કહેતા. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. એટલે નિક્ષેપની યોગ્યતા કરવી. ૯૧૭-થી ૯૨૧

હવે છ પ્રકારે ઉપક્રમ કહે છે.

नामाई छब्भेओ उवक्कमो दव्वओ सचित्ताई ।
तिविहो दुविहो य पुणो परिकम्मे वत्थुनासे य ॥ ९२२ ॥

નામાદિ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે. તેમાં દ્રવ્ય ઉપક્રમ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, અને તે દરેક પુન પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બબ્બે પ્રકારે છે. ૯૨૨

નામ ઉપક્રમ-સ્થાપના ઉપક્રમ-દ્રવ્ય ઉપક્રમ-ક્ષેત્રઉપક્રમ-કાળ ઉપક્રમ અને ભાવ ઉપક્રમ એમ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે, એમાંના નામઉપક્રમ અને સ્થાપનાઉપક્રમ સુગમ હોવાથી તેનુ સ્વરૂપ નથી કહેતા. અને દ્રવ્ય ઉપક્રમનુ સ્વરૂપ કહીએ છીએ. આગમથી તથા નોઆગમથી એમ દ્રવ્ય ઉપક્રમ બે પ્રકારે છે, ઉપક્રમ પદના અર્થને જાણનાર હોય, પણ તેના ઉપયોગવાન્ ન હોય તે આગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહેવાય, અને નોઆગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ તો ત્રણ પ્રકારે છે, જ્ઞશરીર દ્રવ્ય ઉપક્રમ-ભવ્યશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ-અને તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ. એમાંના પ્રથમના બે ભેદ સુગમ છે, અને ત્રીજો ભેદ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે તેમાં સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ દ્વિપદ-ચતુષ્પદાદિ જીવોનો, અચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ ગોળ-ખાંડ વિગેરેનો, અને મિશ્ર ઉપક્રમ તે આભરણાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ જીવોનો જાણવો, આ સચિત્તાદિ ઉપક્રમ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બે બે પ્રકારે થાય છે. ૯૨૨

એજ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશનુ સ્વરૂપ કહે છે.

परिकम्मं किरियाए वत्थूणं गुणविसेसपरिणामो ।
तदभावे य विणासो दव्वाईणं जहाजोग ॥ ९२३ ॥

ક્રિયાવડે વસ્તુઓના ગુણવિશેષનો પરિણામ તે પરિકર્મ; અને વસ્તુનો અભાવ થાય તે વિનાશ કહેવાય. એ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિનો ઉપક્રમ યથાયોગ્ય જાણવો. ૯૨૩

ક્રિયાવિશેષથી વસ્તુઓના ગુણવિશેષનો પરિણામ તે પરિકર્મ કહેવાય છે. જેમકે ઘી-રસાયણાદિના ઉપયોગથી સ્નેહ-મર્દનઆદિ ક્રિયા વડે પુરૂષાદિના ઉત્તમ વર્ણ-બળ યુવાવસ્થા થવી વિગેરે, તેમજ કર્ણ-સ્કંધઆદિની વૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે ક્રિયા વિશેષથી પુરૂષાદિ વસ્તુને બળ-યૌવનાદિરૂપ ગુણ પરિણામ પામે છે. કેટલાએકના મતે શાસ્ત્ર-શિલ્પ ગન્ધર્વ-નૃત્યઆદિ કળા પ્રાપ્ત કરવી તે દ્રવ્ય ઉપક્રમ છે, પણ એ શાસ્ત્રાદિ વિજ્ઞાન વિશેષને ગ્રહણ કરવા રૂપ હોવાથી ભાવ ઉપક્રમમા તેનો સમાવેશ થાય, પરન્તુ એ આત્મદ્રવ્યના સસ્કારની અપેક્ષાએ તેને દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહીએ તો કઇ વિરોધ નથી, એજ પ્રમાણે શુક-સારિકા વિગેરે દ્વિપદાદિને શિક્ષાવડે ગુણપ્રાપ્તિ કરવામાં જે દ્રવ્ય ઉપક્રમ તે સચિત્તનો પરિકર્મથી ઉપક્રમ જાણવો

વસ્તુનો નાશ થએથી વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય છે, જેમકે કાળાન્તરે પુરૂષાદિનો નાશ થવાનો હોય તો પણ તે પુરૂષાદિ વસ્તુનો તરવાર આદિ વડે હમણાંજ નાશ કરવો, તે વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય. એજ પ્રમાણે હસ્તિ-અશ્વઆદિ ચાર પગવાળા અને દાડિમ-આમ્ર અને કોઠ વિગેરે પગવિનાના જીવોનો પરિકર્મથી અને વિનાશથી જે ઉપક્રમ તે પણ સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ સમજી લેવો તથા મણિ-મોતી-વસ્ત્ર વિગેરે અચિત્ત દ્રવ્યનો ખાર-માટી-પુટપાક આદિ વડે પરિકર્મરૂપી ઉપક્રમ અને ઘણ ઘાણ આદિ વડે ટીપવાથી નાશરૂપી ઉપક્રમ જાણવો. તેમજ વસ્ત્ર અલકારાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ મિશ્ર દ્રવ્યનો પણ એજ પ્રમાણે પરિકર્મ અને વિનાશથી ઉપક્રમ જાણવો. જેમ આ દ્રવ્યનો ઉપક્રમ કહ્યો, તેવીજ રીતે કાળ અને ક્ષેત્રનો ઉપક્રમ પણ સમજવો. તે અનુક્રમે આગળજ કહેવાશે. ૯૨૩

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે અને ગુરૂ તેનુ સમાધાન કરે છે કે—

खेत्तमरूवं निच्चं न तस्स परिकम्मणा न य विणासो ।

आहेयगतवसेण उ करण-विणासोवयारोऽत्थ ॥ ९२४ ॥

ક્ષેત્ર અમૂર્ત અને નિત્ય હોવાથી તેનો પરિકર્મ અને વિનાશ થઇ શકે નહિ, (ઉત્તર) એ પરિકર્મ અને વિનાશ (ક્ષેત્રના) આધેયગત દ્રવ્યમાં થતા હોવાથી તે ક્ષેત્રમાં ઉપચાર કરાય છે. ૯૨૪

શિષ્ય:—આધેય દ્વારાએ પણ તે કેવી રીતે થઇ શકે? તે માટે કહે છે કે-

नावाइ उवक्कमणं हल-कुलियाईहिं वावि खेत्तस्स ।

संमज्जभूमिकम्मे पंथतलागाइयाणं च ॥ ९२५ ॥

જળના આધારભૂત ક્ષેત્રનો વહાણ આદિ વડે ઉપક્રમ કરાય છે, અને ભૂમિના આધારભૂત ક્ષેત્રનો હળ-કુલિકા આદિ વડે પરિકર્મરૂપ ઉપક્રમ થાય છે. એજ પ્રમાણે સમાર્જન-ભૂમિકર્મ-અને માર્ગમાં તળાવ આદિ કરવા વડે ક્ષેત્રનો પરિકર્મ ઉપક્રમ થાય છે, તેમજ હસ્તિ બાંધવા આદિ વડે ક્ષેત્રનો વિનાશ ઉપક્રમ થાય છે. ૯૨૫

હવે કાળ ઉપક્રમ કહે છે.

जं वत्तणाइरूवो कालो दव्वाण चेव पज्जाओ ।

तो तक्करणविणासे कीरइ कालोवयारो उ ॥ ९२६ ॥

જે વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોનો પર્યાય છે, તેથી તે દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમાં કાળના પરિકર્મ અને વિનાશનો ઉપચાર કરાય છે. ૯૨૬

કેટલાએક આચાર્યો કાળને વર્તનાદિ રૂપેજ માને છે, પણ સમયાદિરૂપ નથી માનતા તેથી દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમા કાલના પરિકર્મ અને વિનાશ થાય છે એટલે કે દ્રવ્યના પર્યાયમાં કાળ ઉપક્રમનો ઉપચાર કરાય છે, કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે-દ્વયણુક-ત્ર્યણુકઆદિ રૂપે પરમાણુઆદિ દ્રવ્યનુ રહેવુ તે વર્તના, વસ્તુઓનુ નવા-જુનાદિરૂપે થવુ તે પરિણામ અને અતીત-અનાગત-વતમાનરૂપ-ક્રિયા, એ પ્રમાણે વર્તના-પરિણામ અને ક્રિયાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોના પર્યાયો છે અને તેથી દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશનો વર્તનારૂપ દ્રવ્યના પર્યાયમાં ઉપચાર કરાય છે. તેથી કાળના પણ પરિકર્મ ઉપક્રમ અને નાશોપક્રમ કહેવાય છે. ૯૨૬

હવે જેઓ સમયાદિરૂપે કાળ માને છે, તેઓના મતે સમયાદિરૂપ કાળના પરિકર્મ અને વિનાશ કેવી રીતે થાય? તે માટે કહે છે કે--

छायाए नालियाए व परिकम्मं से जहत्थविण्णाणं ।

रिक्खाईचारेहिं च तस्स विणासो विवज्जासो ॥ ९२७ ॥

શંકુઆદિના પડછાયારૂપ છાયાવડે અથવા ઘટિકાદિવડે સમયાદિરૂપકાળનું યથાર્થ જ્ઞાન થવુ તે કાળનો પરિકર્મ અને નક્ષત્રગ્રહઆદિની ગતિવડે અનિષ્ટ ફળ દાયકપણે થવુ તે કાળનો વિનાશ-વિપર્યાશ કહેવાય. ૯૨૭

એ પ્રમાણે કાળ ઉપક્રમ કહ્યો; ભાવ ઉપક્રમ કહે છે.

जं परहिययाकूयावधारणमुवक्कमो स भावस्स ।

तस्सासुभस्स मरुइणि-गणिया-मच्चादओऽभिहिया ॥ ९२८ ॥

જે ઇંગિત આકારાદિવડે કરીને બીજાના હૃદયના ભાવને જાણવું તે ભાવ ઉપક્રમ છે

તે મોક્ષના કારણભૂત શુભ અને સંસારના કારણભૂત અશુભ એવી રીતે બે પ્રકારે છે. તેમાંના અશુભ ભાવઉપક્રમમાં બ્રાહ્મણી-ગણિકા-અમાત્ય વિગેરેનાં દૃષ્ટાન્તો કહ્યા છે. ૯૨૮

કોઇ એક બ્રાહ્મણીને ત્રણ કન્યાયો હતી, તેણીએ વિચાર્યું કે આ કન્યાઓને પરણાવ્યા પછી એવી યુક્તિ કરૂં કે જેથી તેઓ સુખી થાય. એમ વિચારીને સર્વથી મોટી પુત્રીને પરણાવ્યા પછી કહ્યુ કે. તારે વાસભુવનમા પ્રથમ સમાગમ થતાં તારે તારા પતિનો કંઈક ગુન્હો પ્રગટ કરીને તેના મસ્તકે લાતનો પ્રહાર કરવો, તે પછી જે બને તે મને કહેજે. ' માતાના શીખવ્યા મુજબ તે કન્યાએ તે પ્રમાણે કર્યું, એટલે તેનો પતિ અતિસ્નેહથી તરલીત મનવાળો થઇને કહેવા લાગ્યો, ' અરે' વહાલી ! આમ પ્રહાર કરવાથી તારા સુકુમાળ ચરણને પીડા થઇ હશે,' ઇત્યાદિ, એમ કહિને પ્રિયતમાના ચરણનુ મર્દન કરવા લાગ્યો. બીજે દિવસે આ બનાવનો હકીકત તેણીએ પોતાની માતાને કહી, એ બનાવથી તેની માતા જમાઇનો ભાવ જાણીને ખુશી થઇ ને પુત્રીને કહ્યુ કે ' હે પુત્રી ' તુ તારા ગૃહમાં તારી ઇચ્છા મુજબ કર, તારો પતિ તારા વચનનો કદિપણ અનાદર નહિ કરે,' તે પછી બ્રાહ્મણીએ બીજી પુત્રીને ઉપર મુજબ શીખવ્યુ, અને તેણીએ પણ તે પ્રમાણે પોતાના પતિના મસ્તકપર પ્રહાર કર્યો, એટલે તેનો પતિ બોલ્યો, " અરે ' કુલીન અબળાને આમ કરવુ યોગ્ય નથી, " ઇત્યાદિ કહીને ક્ષણવાર રોશ કરીને શાન્ત થઈ ગયો, બીજે દિવસે બનેલો બનાવ તેણીએ પોતાની માતાને કહ્યો, એટલે કહ્યુ કે બેટા તુ પણ તારા ગૃહમા ઇચ્છાસુજમ વરત, માત્ર થોડીવાર ક્રોધ કરીને તારો પતિ શાન્ત થઇ જશે,' એજ પ્રમાણે ત્રીજી પુત્રીને શીખવવાથી તેણીએ એજ પ્રમાણે પતિને પ્રહાર કર્યો, એટલે તેના પતિએ અતિક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરીને કહ્યુ ' અરે' તુ ખરેખર કોઈ નીચકુળની જણાય છે, એમ ન હોય તો નીચ અબળાને યોગ્ય આવુ નીચ કામ તુ કેમ કરે ઇત્યાદિ ઘણુ ઘણુ કહીને અતિશય માર મારીને ગૃહ બહાર કાઢી મૂકી, બીજે દિવસે બનેલી હકીકત તેણે માતાને જણાવી એટલે તેણે જમાઇનો સ્વભાવ જાણીને વિચાર્યું કે જમાઇને સમજાવવાનુ કામ પુત્રિને દુરારાધ્ય છે, તેથી તે જમાઇ પાસે ગઇ અને બોલી કે " હે પુત્ર ' અમારા કુળનો રીવાજ છે, કે વહુએ પ્રથમ સમાગમે પતિને આ પ્રમાણે કરવુ ' આમ હોવાથી તમારો રોષ ઉચિત નથી ઇત્યાદિ રીતે જમાઇને સમજાવીને ખુશી કર્યો, પછી પુત્રીને કહ્યુ બેટા ' આ તારો પતિ તારે દુરારાધ્ય છે, તેથી ઇષ્ટદેવની પેઠે પ્રમાદ રહિત એની સેવા કરજે, નહિ તો તુ મહાદુઃખ પામીશ '

ગણિકાનું દૃષ્ટાન્ત'—કોઇ એક નગરમાં ચોસઠ કળા જાણનાર દેવદત્તા નામની રૂપાદિ ગુણવાળી વેશ્યા રહેતી હતી.તેણીએ પોતાને ત્યાં આવનાર કામી જનોના અભિપ્રાય જાણવાને માટે રતિભુવનમાં પોતપોતાનો વ્યાપાર કરતી રાજપુત્ર-વૈશ્યપુત્રઆદિ જાતિઓના આલેખો ચીતરાવ્યા. તેથી ત્યાં જે કોઈ રાજપુત્રાદિ આવે, તે તે આલેખોનો પોતાને અનુકુળ વ્યાપાર જોઇને તે તે ચિત્રની પ્રશંસા કરે. આ ઉપરથી તે ગણિકા પ્રશંસા કરનારની જાતિનો નિશ્ચય કરીને તે પ્રશંસક યોગ્ય ખાતર બરદાસ કરતી હતી, જેથી તેઓ પ્રસન્ન થઇને ગણિકાને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપતા.

અમાત્યનુ દૃષ્ટાન્ત'—કોઇક નગરનો રાજા પોતાના અમાત્ય (પ્રધાન) સાથે નગર બહાર અશ્વ ફેરવવા નીકળ્યો. માર્ગમાં જતાં કોઇશૂન્ય પ્રદેશમાં રાજાના અશ્વે પેશાબ કર્યો. એ જગ્યાની પૃથ્વીનો ભાગ સ્થિર હોવાથી ત્યાં ખાબોચીયુ ભરાઈ રહ્યું, રાજા ફરીને પાછો આવ્યો, તો પણ તે પેસાબ સુકાયો નહિ, અને તેજ પ્રમાણે ખાબોચીયું ભરેલું

જોયુ. આથી રાજાએ વિચાર્યું કે આ પ્રદેશમાં સુંદર તળાવ બંધાવ્યું હોય, તો ઘણા વખત સુધી પાણી સુકાય નહિ. એમ વિચાર કરતો ઘણા વખત સુધી રાજા તે પ્રદેશને જોઇ રહ્યો. આ ઉપરથી ઇંગિતાકારવડે રાજાનો તે અભિપ્રાય જાણીને પ્રધાને તે સ્થળે કેટલાક વખત પછી રાજાના હુકમ સિવાય મોટું સરોવર ખોદાવ્યું. અને તે સરોવરની પાળ ઉપર નાના પ્રકારના સર્વ રૂતુમાં પુષ્પ-ફળ આપનાર વૃક્ષોનો સમૂહ રોપ્યો તે પછી કેટલાક દિવસો વીત્યાબાદ એજ માર્ગે રાજા પુનઃ ફરવા નિકળ્યો અને તે સરોવર જોયુ, તેથી પ્રધાનને પૂછયુ, અહો ! આ માનસરોવર જેવું અતિ રમણીય સરોવર અહીં કોણે કરાવ્યુ.? પ્રધાને કહ્યુ-મહારાજ આપેજ કરાવ્યુ છે. રાજાએ સાંભળીને વિસ્મય પૂર્વક બોલ્યો, ' પ્રધાનજી શુ કહો છો ? મે એ કરાવવાની કોને કયારે આજ્ઞા આપી છે. " આ ઉપરથી પ્રધાને પૂર્વોક્ત સર્વ હકીકત કહી, આથી રાજાએ વિચાર્યું કે ' અહો ' બીજાના મનનો અભિપ્રાય જાણવામાં આ પ્રધાન કેવો કુશળ છે, એમ વિચારિ પ્રસન્ન થઇને પ્રધાનના પગારમાં વધારો કરી આપીને બીજી પણ ઘણી મહેરબાની કરી આ પ્રમાણે બીજા પણ સાંસારિક ફળવાળા હોવાથી અપ્રશસ્ત ગણાતા એવા ભાવો-ભાવોપક્રમો પોતાની બુદ્ધિથી વિચારી લેવા ૯૨૮

सीसो गुरुणो भावं जमुवक्कमए सुयं पसत्थमणो ।
सहियत्थ स पसत्थो इह भावोवक्कमोऽहिगओ ॥ ९२९ ॥

શિષ્ય શાસ્ત્રનુ ભણવુ એ આદિ પોતાના હિત માટે જે ગુરૂના શુભ ભાવને જાણે, તે પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ છે, અને અહીં આ પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમનોજ અધિકાર છે. ૯૨૯

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

को वक्खाणावसरे गुरुचित्तोवक्कमाहिगारोऽयं ?
भण्णइ वक्खाणंगं गुरुचित्तोवक्कमो पढमं ॥ ९३० ॥
गुरुचित्तायत्ताइं वक्खाणंगाइ जेण सव्वाइ ।
तो जेण सुप्पसन्नं होइ तय त तहा कज्जं ॥ ९३१ ॥

અહીં આવશ્યકાનુયોગનો (આવશ્યકના વ્યાખ્યાનનો) અવસર છે, તેમાં ગુરૂના ચિત્તના ઉપક્રમ (ગુરૂના ભાવ જાણવા) નો અપ્રસ્તુત અધિકાર કેમ કહો છો ? ઉત્તરમાં કહે છે કે જે ગુરૂચિત્તોપક્રમ છે, એ વ્યાખ્યાનનુ પ્રથમ અંગ છે (કારણ છે) કારણ વિના કાર્ય હોતુ નથી, માટે ચાલતી બાબતમા તે બાબતના કારણના અધિકારનુ કહેવુ તે કાંઇ અપ્રસ્તુત નથી, માત્ર ગુરૂચિત્તોપક્રમ વ્યાખ્યાનનુ પ્રથમ અંગ છે, એટલુ જ નહીં પરન્તુ શાસ્ત્રાદિનાં ઉપક્રમ-પુસ્તક-ઉપાશ્રય-આહાર-વસ્ત્ર-પાત્ર વિગેરે સહાયક કારણો પણ વ્યાખ્યાનના જે અંગો છે, તે સર્વ ગુરૂની પ્રસન્નતાને આધીન છે, તેથી જેમ ગુરૂ પ્રસન્ન થાય તેમ શિષ્યે કરવુ જોઇએ. ૯૩૦-૯૩૧

ગુરૂનુ ચિત્ત પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય કહે છે

जो जेण पगारेणं तूसइ करण-विणया-ऽणुवत्तीहिं ।
आराहणाय मग्गो सो च्चिय अव्वाहओ तस्स ॥ ९३२ ॥
आगारिंगियकुसलं जइ सेयं वायसं वए पुज्जा ।
तहवि य सिं न विकूडे विरहम्मि य कारणं पुच्छे ॥ ९३३ ॥

निवपुच्छिएण भणिओ गुरुणा गंगा कओमुही वहइ ।
संपाइयव सीसो जह तह सव्वत्थ कायव्व ॥ ९३४ ॥

ગુરૂમહારાજ જે પ્રકારે વિનય-અનુવૃત્તિઆદિવડે પ્રસન્ન થાય, તેમ શિષ્યે કરવું જોઇએ, કારણ કે શિષ્યને તેજ ગુરૂઆરાધનાનો નિર્વિઘ્ન માર્ગ છે આકાર ને ઇંગિતમાં કુશળ એવા શિષ્યને જો ગુરૂમહારાજ " કાગડો સફેદ છે " એમ કહે, તો પણ તેમનુ તે કથન મિથ્યા ન કરે, પરન્તુ એકાન્તમાં તેનુ કારણ પૂછે રાજાના કહેવાથી ગુરૂએ શિષ્યને કહ્યુ કે " ગગા કયા મુખે વહે છે ?" શિષ્યે તે સાભળીને ગુરૂએ કહ્યુ તેજ પ્રમાણે સર્વ કાર્ય કર્યું. ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

કાન્યકુબ્જ નગરમા (કનોજમાં) કોઇક રાજાએ કોઈ આચાર્ય સાથે વાતચીત કરતાં કહ્યુ મહારાજ અમારા રાજપુત્રો વિનીત હોય છે, આચાર્યે કહ્યું—ના, સાધુઓ વિનીત હોય છે. આમ પરસ્પર વિવાદ થતા આચાર્યે પુન કહ્યુ—રાજા વિવાદ કરવાથી શુ ફળ ? તમારા રાજપુત્રોમાંથી જે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ વિનયવાન હોય તેની પરીક્ષા કરો, અને અમારા સાધુઓમાથી જે તમને અવિનીત જણાય તેની પરીક્ષા કરો, એટલે જણાશે કે બન્નેમાં કોણ વિનીત છે અને કોણ અવિનીત છે આચાર્ય મહારાજનુ એ કથન અગીકાર કરીને જે પોતાનો પુત્ર વિનયગુણથી ઘણોજ પ્રસિદ્ધ હતો તેને આજ્ઞા કરીને કહ્યું—રાજકુમાર ! ગગા કયા મુખે વહે છે. તે શોધી લાવ. રાજાની આવી આજ્ઞા સાભળીને કુમારે કહ્યુ-મહારાજ ! એમા શુ શોધવાનુ છે ? નાના બાળકો પણ જાણે છે કે ગગા પૂર્વાભિમુખે વહે છે, આથી રાજાએ ગુસ્સે થઇને કહ્યુ—અરે ! ખાલી અહી રહીનેજ વિતડાવાદ શા માટે કરે છે ? ત્યા જઈ તપાસ કરી આવીને કહે. એ પ્રમાણે રાજાએ કહેવાથી કુમારને ઘણો ગુસ્સો ચડયો. પણ તે અન્તરમાં સમાવી મહાકષ્ટે રાજદ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યો મુખ્યદ્વારમાથી નીકલતા તેના કોઈ મિત્રે પૂછયુ—'ભાઇ ! કયા જાઓ છો ?' કુમારે અસૂયાથી કહ્યુ-'અરણ્યમાં રોઝને મીઠુ આપવા' આથી આશ્ચર્ય પામી મિત્રે કહ્યુ' એમ કેમ કહો છો ? સત્ય વાત શુ છે ? તે જો ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય ન હોય તો જણાવો.' મિત્રના કહેવાથી રાજકુમારે રાજાની સર્વ આજ્ઞા જણાવા, આથી મિત્રે હસીને કહ્યુ 'અરે કુમાર ! રાજાને એવો કદાગ્રહ થયો, તો શુ તમને પણ એવો કદાગ્રહ છે, કે જેથી નકામા રખડવા જાઓ છો, થોડો કાળ અતિક્રમીને રાજા પાસે જઇને કહો કે ગગા પૂર્વ તરફ વહે છે. રાજપુત્રે પણ તેમજ કર્યું. આ બાબતની ગુપ્તચર પુરૂષે રાજાને ખબર આપી, એટલે રાજા વિલખો થઇ બોલ્યો. 'ઠીક. હવે સાધુની પરીક્ષા કરીએ' પછી આચાર્યના શિષ્યોમાથી જે શિષ્ય રાજાને અવિનીત જણાયો, તેને ગુરૂએ આજ્ઞા કરી કે હે ભદ્ર ! જઇને તપાસ કર કે ગગા કઇ તરફ વહે છે ગુરૂની આજ્ઞા સાંભળીને શિષ્યે વિચાર્યું કે ગગા પૂર્વ તરફ વહે છે એવુ ગુરૂ મહારાજ જાણે છે, છતાં શા માટે મને તપાસ કરવાનુ કહેતા હશે, અવશ્ય એવી આજ્ઞા કરવાનુ કઇક કારણ હશે. કારણ સિવાય એવી આજ્ઞા કરે નહિ. માટે મારી ફરજ છે, કે મારે ગુરૂની આજ્ઞાનુસાર ગગા કઇ તરફ વહે છે એ બરાબર તપાસીને કહેવુ. એમ વિચારી ગુરૂની આજ્ઞા મસ્તક ધરીને તરતજ બહાર નીકળ્યો. બહાર જઇને ગગા નદી પર ગયો, ત્યાં જોયુ કે ગગા પૂર્વ તરફ વહે છે. બીજાઓને પૂછતાં પણ જણાયુ કે તે પૂર્વ તરફ વહે છે, પુન શુષ્કતૃણઆદિને પ્રવાહમાં વહેતાં જોયાં, એમ અન્વય-વ્યતિરેકથી પ્રવાહનો નિશ્ચય કરીને ગુરૂ પાસે આવી કહ્યું, 'મહારાજ ! ગગા પૂર્વ તરફ વહે છે, મેં મેં તેની સત્યતા માટે આ પ્રમાણે કર્યું અને તત્ત્વ તો ગુરૂઓ

જાણે ઇત્યાદિ સર્વ બીના કહી. ગુપ્તચરે પણ ખાનગીમાં એજ હકીકત કહી એટલે રાજાને ગુરૂ વચનમાં પ્રતીતિ થઈ કે રાજપુત્રો વિનીત નથી પણ સાધુઓજ વિનીત છે, એમ રાજાએ હર્ષ પૂર્વક ગુરૂ વચન અંગીકાર કર્યું ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

પુન: શિષ્ય પૂછે છે કે—

जुत्तं गुरुमयगहणं को सेसोवक्कमोवओगोऽत्थ ?।
गुरुचित्तपसायत्थं तेऽवि जहाजोगमाओज्जा ॥ ९३५ ॥

ઉપરોક્ત કારણથી ગુરૂભાવોપક્રમ કહેવો યોગ્ય છે, પણ બાકીના નામ-સ્થાપનાદિ ઉપક્રમોનો અહીં શું ઉપયોગ છે ? ઉત્તરમાં કહે છે કે ગુરૂના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાને તે પણ યથાયોગ્ય ઉપયોગી થાય છે. ૯૩૫

જેમકે—

परिकम्म-नासणाओ देसे काले य जा जहा जोग्गा ।
ताओ दव्वाईणं कज्जाहाराइकज्जेसु ॥ ९३६ ॥
उवहियजोगगदव्वो देसे काले परेण विणएण ।
चित्तण्णू अणुकूलो सीसो सम्मं सुयं लहइ ॥ ९३७ ॥

તે તે દેશ ને કાળને યોગ્ય દ્રવ્યાદિના પરિકર્મ અને નાશ એ બન્ને ઉપક્રમો ગુરૂના આહારાદિ કાર્યમાં કરવા. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય દ્રવ્યાદિ લાવનારને ગુરૂચિત્ત જાણનાર એવો અનુકૂળ શિષ્ય સારી રીતે શ્રુતને મેળવે છે. ૯૩૬-૯૩૭

મરૂદેશ આદિ દેશમા અને ગ્રીષ્મ આદિ કાળમા, ગુરૂના આહારાદ કાર્યમાં જે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને કાળનો પરિકર્મ-અને નાશ ઉચિત હોય, તે તે પરિકર્મ-નાશ ગુરૂના ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે કરવા. તેમા દહી-દુધ-ગોળ-સુંઠાદિ ગુરૂને ઉપયોગી દ્રવ્યવડે દ્રવ્યનો પરિકર્મ, ઉપાશ્રયના પ્રમાર્જન આદિવડે ક્ષેત્રનો પરિકર્મ, શિષ્યને દીક્ષા આપવામાં મુહૂર્ત ઘટિકા આદિ જોવુ તે કાળનો પરિકર્મ; અને એજ પ્રમાણે એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યની સાથે સંયોગાદિ કરી આપવા વડે શ્લેષ્માદિ દ્રવ્યનો જે નાશ તે નાશ ઉપક્રમ પણ સમજી લેવો. એ પ્રમાણે તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય અશન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર ઔષધાદિવડે ગુરૂના કાર્યમાં પરિકર્મ ને નાશનો કરનાર એવો જે ઉત્કૃષ્ઠ વિનયથી વર્તનારો શિષ્ય તે ગુરૂના ચિત્તને જાણવાથી સારી રીતે શ્રુત પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૩૬-૯૩૭.

અથવા—

अहवोवक्कमसामण्णओ मया य ते निरुवओगावि ।
अण्णत्थ सोवओगा एवं चिय सव्वनिक्खेवा ॥ ९३८ ॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં નામસ્થાપનાદિ ઉપક્રમો નિરૂપયોગી છે, તો પણ ઉપક્રમ શબ્દે કરીને સરખા હોવાથી તે અહીં કહ્યા છે. જો કે અન્યત્ર તે ઉપયોગી છે એજ પ્રમાણે બીજે સ્થલે પણ બાકીના સર્વ નિક્ષેપાનું સમજવું ૯૩૮

અથવા—

गुरुभावोवक्कमणं कयमज्झयणस्स छव्विहमियाणिं ।
तत्थणुपुव्वाईसुं इणमज्झयणं समोतारे ॥ ९३९ ॥

(નામાદિ છ પ્રકારના ઉપક્રમનો વિચાર કરતાં) ગુરૂના ભાવનો ઉપક્રમ કહ્યો (એ કહેવાથી એક પ્રકારે ઉપક્રમના છ ભેદ કહ્યા) હવે બીજી રાતે સામાયિક અધ્યયનનો છ ભેદે ઉપક્રમ કહે છે. (આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવતાર.) આનુપૂર્વી આદિ ઉપક્રમ દ્વારોમા આ સામાયિક અધ્યયનનો સમવતાર કરવો ૯૩૯

હવે આનુપૂર્વી નામનો જે પ્રથમ ઉપક્રમ છે તેમા સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર કરે છે.

अणुपुव्विसमोयारो कज्जो सामाइयस्स संभवओ ।

नियमावतारणं पुण कित्तण-गणणाणुपुव्वीसु ॥ ९४० ॥

જેમ સંભવે તેમ સામાયિક અધ્યયનનો દશ આનુપૂર્વીમાં સમવતાર કરવો, તેમાં ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી તથા ગણનાનુપૂર્વીમા તો તેનુ અવશ્ય અવતરણ કરવુ. ૯૪૦

જે જે અનુપૂર્વીમાં આ સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર થઈ શકે, તે તે અનુપૂર્વીમાં અવતાર કરવો. " નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ગણના-ઉત્કીર્તન સંસ્થાન-સામાચારી અને ભાવાનુપૂર્વી, આ દશ પ્રકારે આનુપૂર્વી છે તેમાથી ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી અને ગણનાનુપૂર્વીમા આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે. સામાયિક-ચતુર્વિંશતિસ્તવઈત્યાદિ માત્ર આવશ્યકાધ્યયનનાં નામજ બોલવાં તે ઉત્કીર્તન કહેવાય," આ સામાયિક અધ્યયન છે એમ કહેવાથી એ અધ્યયનનો ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીમાં સમવતાર થાય છે. તથા એક-બે-ત્રણ, ઇત્યાદિ સંખ્યા તે ગણના કહેવાય છે, તેમા પ્રથમ અને બીજુ આદિ જે ગણતરી તેમાં આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે, તેથી ગણનાનુપૂર્વીમાં પણ એનો સમવતાર થયો કહેવાય. ૯૪૦

ગણનાનુપૂર્વીથી કેટલામુ આ સામાયિક અધ્યયન છે, તે કહે છે.

पुव्वाणुपुव्विओ तं पढमं, पच्छाणुपुव्विओ छट्ठं ।

जायइ गणिज्जमाणं अनियमियमणाणुपुव्वीए ॥ ९४१ ॥

પૂર્વાનુપૂર્વીથી તે સામાયિક અધ્યયન પહેલુ છે, અને પશ્ચાનુપૂર્વીથી છઠ્ઠુ છે. તથા અનાનુપૂર્વીથી ગણતાં અનિયત છે, (એટલે કોઇ વખત પહેલુ-કોઈ વખત બીજુ -કોઇ વખત ત્રીજુ -કોઇ વખત ચોથુ. ઇત્યાદિ થાય છે. આ છએ અધ્યયનના અનાનુપૂર્વીથી સાતસોને અઢાર ભાંગા થાય છે.) ૯૪૧

એ ભાગા કરવાની રીત બતાવે છે.

एगादेगुत्तरया छगगच्छगया परोप्परब्भत्था ।

पुरिमंतिमदुगहीणा परिमाणमणाणुपुव्वीणं ॥ ९४२ ॥

એકથી એકેક વધતા અંક છ પર્યન્ત સ્થાપવા, પછી તેઓને પરસ્પર ગુણવાથી જે સંખ્યા થાય, તેમાંથી પહેલા અને છેલ્લા ભાંગા સિવાય સર્વ ભાંગા અનાનુપૂર્વીના થાય. ૯૪૨

એકોત્તર વધતા છ અંક પર્યન્ત છ અંક અહિ છ અધ્યયન સંબંધી હોવાથી તે સ્થાપવા, અને તે પછી પરસ્પર તેમનો ગુણાકાર કરતા જે સંખ્યા આવે તેમાંથી પહેલા અને છેલ્લા એ બે ભાગા સિવાય બાકી સર્વ ભાંગાની સંખ્યા અનાનુપૂર્વીની જાણવી. જેમકે-૧-૨-૩-૪-૫-૬-આ અંકોનો પરસ્પર ગુણાકાર કરવો. એટલે એકને બેએ ગુણતાં બે થાય. બેને ત્રણ વડે ગુણતા છ થાય. છ વડે ચારને ગુણતાં ચોવીસ થાય, ચોવીસથી પાંચને ગુણતા એકસોવીસ થાય, એકસોવીસથી છને ગુણતા સાતસોવીસ થાય. આમાથી પહેલો ભાગો પૂર્વાનુપૂર્વીરૂપ છે, અને છેલ્લો ભાગો પશ્ચાનુપૂર્વીરૂપ છે તેથી તે બે ભાંગા

બાદ કરતાં શેષ સાતસો અઢાર ભાંગા જે રહ્યા તે છ અધ્યયન સંબંધી અનાનુપૂર્વીના ભાંગા થાય. આજ પ્રમાણે બીજા પણ સાતઆદિથી અનન્તા પદ સુધી અનાનુપૂર્વીના ભાગા કરવા હોય તો જે આ સામાન્ય રીત છે, તે પ્રમાણે કરવા. ૯૪૨

હવે વિશેષથી અનાનુપૂર્વીના ભાંગા કરવાની રીતિ કહે છે.

पुव्वाणुपुव्विहेट्ठा समयाभेएण कुण जहाजे ं ।
उवरिमतुल्लं पुरओ नसेज्ज पुव्वक्कमो सेसे ॥ ९४३ ॥

અનુક્રમે અમુક પદો સ્થાપવા ને તેની નીચે સંકેતનો ભેદ ન થાય તેમ યથાજયેષ્ઠ સ્થાપવા અને તેના આગળ ઉપર સમાન પદો સ્થાપવા. ને જે શેષ પદો રહે તે પૂર્વ ભાગમાં અનુક્રમે સ્થાપવા. ૯૪૩

જે પદોની વિવક્ષા હોય તે પદોની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી, તેવી સ્થાપના તે પૂર્વાનુ-પૂર્વી કહેવાય, તે પૂર્વાનુપૂર્વીની નીચે બેઆદિ ભાંગા કરવાની ઇચ્છાથી પદોની સ્થાપના જયેષ્ટપદને અતિક્રમ્યા સિવાય કરવી. અહિં જયેષ્ટ એટલો મ્હોટો ન લેવો પણ જે અંક જેની આદિમાં હોય તે તેનુ જયેષ્ટ પદ કહેવાય. જેમકે બેનો જયેષ્ટ અંક એક તેજ ત્રણનો અનુજયેષ્ટ અને ચાર આદિ અંકનો તે જયેષ્ટાનુજયેષ્ટ કહેવાય. એજ પ્રમાણે બેનો અંક ત્રણનો જયેષ્ટ ચારનો અનુજયેષ્ટ અને પાંચ આદિનો જયેષ્ટાનુજયેષ્ટ કહેવાય. એ પ્રમાણે ઉપરના અંકની નીચે જયેષ્ટ અંક સ્થાપવો, જયેષ્ટ ન હોય, તો અનુજયેષ્ટ સ્થાપવો અને તે પણ ન હોય તો જયેષ્ટાનુજયેષ્ટ અંક સ્થાપવો. આમ સ્થાપના કરતાં સમય ભેદ ન કરવો. એટલે જે ભાંગા કરવાના હોય, તેમાં તેને તે આંક ફેર આવે તે સમયભેદ કહેવાય, તે સમય ભેદ કર્યા સિવાય ઉપરોક્ત સ્થાપના કરવી. વસ્તુત સમયભેદ કયારે થાય કે જ્યારે કરેલા ભાંગાની અંદર બીજો આંક પહેલાની સમાન આવે ત્યારે સમયભેદ થાય. આ પ્રમાણે સમય ભેદ (સંકેતનો ભેદ) કર્યા સિવાય જયેષ્ટાદિ અંકની સ્થાપના કરવી. એ સ્થાપેલા અંકની આગળ ઉપરના ભાગાના અંકોની સમાન અંકો સ્થાપવા. અને શેષ વધેલા અંકો તેની પૂર્વક્રમે સ્થાપવા. એટલે જે અંક સંખ્યાએ નાનો હોય તે પ્રથમ સ્થાપવો અને જે મોટો હોય તે પછી સ્થાપવો તે પૂર્વક્રમ કહેવાય.

આ રીતી વધારે સ્પષ્ટ સમજાવવાને માટે દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર એ ત્રણ પદના ભાગા કરીએ, આ ત્રણ પદને પરસ્પર ગુણવાથી સામાન્ય રીતે બધા મળી છ ભાંગા થાય છે. અને વિશેષથી તો આ પ્રમાણે છે, ૧-૨-૩ આ પૂર્વાનુપૂર્વી લક્ષણ પહેલો ભાંગો છે. તેની નીચે ભાગા કરવામા એકનો જયેષ્ઠ અંક નથી પણ બેનો જયેષ્ઠ એક છે, તેથી બેની નીચે એક મૂકવો અને તેની આગળ ઉપર કહ્યા મુજબ ઉપરના અંક સમાન અંક મૂકવો એટલે ઉપર ત્રણનો આંક હોવાથી અહિં પણ ત્રણનો અંક મૂકવો. અને શેષ રહેલો બેનો અંક પાછળથી મૂકવો. એટલે ૨-૧-૩ આ બીજો ભાગો થાય. આની નીચે ત્રીજો ભાંગો કરવાને બેનો જયેષ્ઠ અંક એક છે, પણ તે ત્યા સ્થાપવો નહિ. કેમકે આગળ ઉપરની મુજબ આંકો મેલવાથી તેની સમાન એક અંક આવવાથી સમય ભેદ થાય. વળી એકનો જયેષ્ઠ અંક છે નહિ પણ છેડે ત્રણ છે તેનો જયેષ્ઠ અંક બેનો છે તેથી ત્રણની નીચે બેનો અંક મુકવો. અહિં આગલનો ભાગ નથી. તેથી પાછલના ભાગે એક અને ત્રણનો અંકો પૂર્વક્રમે મુકવા એટલે૧-૩-૨ એ ત્રીજો ભાંગો થાય. આની નીચે એકનો જયેષ્ટ અંક નથી અને ત્રણને જયેષ્ઠ અંક બે છે. પણ તે તેની નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય. માટે ત્રણની ની•

ચે અનુજયેષ્ઠ અંક એક સ્થાપવો આગળના ભાગમા ઉપર મુજબ બેનો અંક સ્થાપવો અને પાછળવધેલો ત્રણનો અંક સ્થાપવો એટલે ૩-૧-૨ આ ચોથો ભાગો થાય. આની નીચે ત્રણનો જયેષ્ઠ બે અને અનુજયેષ્ટ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન સ્થાપવો કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય, વળી એકનો જયેષ્ઠ અંક નથી, પણ બેનો જયેષ્ઠ એક છે તે તેની નીચે સ્થાપવો અને પાછળથી વધેલા બે અંક બે અને ત્રણ અનુક્રમે સ્થાપવા, એટલે ૨-૩-૧ આ પાચમો ભાગો થાય. આગળના ભાગામાં જયેષ્ઠ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય, માટે ત્રણનો જયેષ્ઠ અંક બે છે, તે તેની નીચે સ્થાપવો, આગળના ભાગમાં એક મૂકવો અને પાછળના ભાગમા વધેલો ત્રણનો અંક મૂકવો એટલે ૩-૨-૧ આ છઠ્ઠો ભાંગો થાય. આ છએ ભાંગાની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.—

૧-૨-૩
૨-૧-૩
૧-૩-૨
૩-૧-૨
૨-૩-૧
૩-૨-૧

આ છ ભાંગામાંનો પહેલો ભાંગો અનુપૂર્વીનો છે અને છેલ્લો ભાગો પશ્ચાનુપૂર્વીનો છે, તેથી એ બે સિવાયના મધ્યના ચાર ભાંગા અનાનુપૂર્વીના છે. બીજા પણ ચાર-પાંચ છ-સાત આદિ પદોના ભાંગા કરવા હોય, તો આજ રીતે કરવા. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી ઉત્કીર્ત્તના અને ગણના આનુપૂર્વી કહી, અને વિસ્તારથી તો નામાદિ ભેદે અનુયોગદ્વારથી જાણવી. ૯૪૩

એમ અનુપૂર્વીનામનો ઉપક્રમનો પહેલો ભેદ કહ્યો, હવે બીજો ભેદ જે નામ છે, તેનુ સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહે છે.

जं वत्थुणोऽभिहाणं पज्जयभेयाणुसारि तं नामं ।
पइभेयं जं नमए पइभेय जाइ जं भणियं ॥ ९४४ ॥

જે વસ્તુનુ નામ હોય અને પર્યાયભેદાનુસારિ દરેક ભેદમા નમે અને દરેકભેદના વાચકપણે પરિણમે તેને નામ કહેલુ છે. ૯૪૪

જે જીવાદિ વસ્તુના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-નવા-પુરાણાદિ વિવિધ સ્વભાવોને વાચકપણે અનુસરે, અને દરેક પર્યાયભેદને બોલતાં તેના તેના વાચકપણે પરિણમે તે નામ કહેવાય છે. ૯૪૪ એ નામ એકનામ-બેનામ-ત્રણનામ ઇત્યાદિ દસનામ પર્યન્ત દસ ભેદે છે. વળી એ સર્વ અભિલાપ્ય વસ્તુવિષયિ હોવાથી તેને અનુયોગદ્વારમાં દશ અને પેટા ભેદથી ઘણા ભેદવાળુ કહ્યુ છે. તેમાં છ નામમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવની અંદર સામાયિકઅધ્યયનનો અવતાર થાય છે. તેજ જણાવે છે.

छव्विहनामे भावे खओवसमिए सुयं समोयरइ ।
जं सुयनाणावरणक्खओवसमजं तयं सव्वं ॥ ९४५ ॥

અનુયોગદ્વારમાં છ પ્રકારના નામમાં છ ભાવો કહ્યા છે, તેમાંના ક્ષયોપશમ ભાવમાં સર્વ શ્રુતનો સમવતાર થાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી સર્વશ્રુત થાય

છે ને સામાયિક અધ્યયન પણ શ્રુતવિશેષ રૂપ હોવાથી તે સામાયિકનો પણ ક્ષયોપશમ ભાવમા જ સમવતાર થાય છે. ૯૪૫

હવે પ્રમાણુનુ સ્વરૂપ કહે છે.

दव्वाइचउब्भेय पमीयए जेण तं पमाण ति ।
इदमज्झयणं भावोत्ति भावमाणे समोयरइ ॥ ९४६ ॥
जीवाणण्णत्तणओ जीवगुणे बोहभावओ नाणे ।
लोउत्तरसुत्तत्थोभयागमे तस्सभावाओ ॥ ९४७ ॥

દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકાર જે વડે જણાય તે પ્રમાણ છે. આ અધ્યયન ભાવરૂપ હોવાથી ભાવ-પ્રમાણમાં ઉતરે છે, જીવથી અનન્ય હોવાને લીધે જીવગુણમાં બોધસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાન-નમાં અને લોકોત્તરહોવાથી તથા સૂત્રાર્થોભયરૂપ હોવાથી લોકોત્તર સૂત્રાર્થ ઉભયરૂપ આગમમાં ઉતરે છે. કેમકે તે તત્સ્વરૂપ છે. ૯૪૬-૯૪૭

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે પ્રમેય છે. એ પ્રમેયના ભેદથી દ્રવ્યપ્રમાણ-ક્ષેત્રપ્રમાણ-કાળપ્રમાણ-ને ભાવપ્રમાણ. એમ પ્રમાણ પણ ચાર ભેદે છે. જે વડે દ્રવ્યા-દિ ચારે જણાય તે પ્રમાણ. એ ચાર પ્રકારના પ્રમાણમાંથી આ સામાયિક અધ્યયનનો અ-વતાર ભાવપ્રમાણમા થાય છે, કેમકે તે શ્રુતવિશેષપણાએ જીવપર્યાય હોવાથી જીવભાવ છે. ભાવપ્રમાણ ત્રણ પ્રકારે છે. ગુણપ્રમાણ-નયપ્રમાણ-સખ્યાપ્રમાણ, આ સામાયિક ગુણરૂપ હોવાથી એમાના ગુણપ્રમાણમા તેનો અવતાર થાય છે. ગુણપ્રમાણ પણ બે પ્રકારે છે. જીવગુણપ્રમાણ અને અજીવગુણપ્રમાણ. એમાથી જીવગુણપ્રમાણમાં એનો અવતાર થાય છે, કેમકે તે જીવથી અનન્ય છે જીવગુણ ત્રણ પ્રકારે છે. જ્ઞાનગુણ-દર્શનગુણ-ને ચા-રિત્રગુણ, એમાંના જ્ઞાનગુણમાં સમવતાર થાય છે. કારણકે આ અધ્યયન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે, પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-અને આગમ, એમ ચાર પ્રકારે જ્ઞા-નગુણ છે, તેમાંથી આગમજ્ઞાનમા આનો સમવતાર થાય છે, આગમજ્ઞાન બે પ્રકારે છે. લૌકિક અને લોકોત્તર તેમા આ સામાયિક લોકોત્તર હોવાથી તથા આગમ સૂત્ર-અર્થ અ-ને સૂત્રાર્થરૂપ ઉભય સ્વરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે હોવાથી ત્રિવિધ લોકોત્તર આગમમા આનો સમવતાર થાય છે, કેમકે તે તત્સ્વરૂપ-તત્સ્વભાવરૂપ છે. ૯૪૬-૯૪૭

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરપરાગમ. એવા બીજી રીતે ત્રિવિધ લોકોત્તર આ-ગમમાથી કયા આગમમા એનો અવતાર થાય છે. ? તેના ઉત્તરમા કહે છે કે—

सुयओ गणहारीणं तस्सिस्साणं तहाऽवसेसाणं ।
एय अत्ता-णंतर-परपरागमपमाणम्मि ॥ ९४८ ॥
अत्थेण उ तित्थंकर-गणहर-सेसाणमेवमेवेदं ।

આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, તેમના શિષ્યોને અનન્તરાગમ છે અને એ સિવાયના બાકીનાઓને પરપરાગમ છે. તથા અર્થવડે આ અધ્યયન તી-ર્થંકરોને આત્માગમ છે, ગણધરોને અનન્તરાગમ છે અને બાકીનાઓને પરપરાગમ છે.૯૪૮

આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, કેમકે તેઓએજ સામાયિકને સૂત્રરૂપે રચેલ છે, માટે આ અધ્યયનનુ આગમન એમના પોતાથીજ છે તેથી આત્માગમ છે. અને તેમના જબુસ્વામિ વિગેરે શિષ્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજોથી પ્રાપ્ત થયુ છે, તેથી તે જબુસ્વામિ આદિને તે અનન્તરાગમ છે, તથા તે સિવાયના શેષ પ્રભવસ્વામિ શિષ્ય ભવ

સૂરિ આદિ આચાર્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજની અપેક્ષાએ પરંપરાએ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી પરંપરાગમ છે. આ સૂત્ર થકી અનુક્રમે આત્માગમાદિની યોજના કરી. અર્થથી આ સામાયિક અધ્યયન તીર્થંકરોને આત્માગમ છે કેમકે તેમણેજ તેની પ્રથમ અર્થથી પ્રરૂપણા કરી છે. ગણધરોને અનન્તરાગમ છે, કેમકે તેમને તે સાક્ષાત્ તીર્થંકરોથી પ્રાપ્ત થએલ છે અને શેષ જંબુસ્વામિ આદિને પરંપરાગમ છે, કેમકે તેમને તે પરંપરાએ પ્રાપ્ત થએલ છે. ૯૪૮

मूढनयं ति न संपइ नयप्पमाणेऽवयारो से ॥ ९४९ ॥

હમણાં તેનો નય પ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો, કેમકે તે મૂઢ નયવાળુ છે. ૯૪૯

કાલિક શ્રુત મૂઢનયવાળુ કહેવાય છે તેનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો. પૂર્વાચાર્યોએ શિષ્યને વ્યામોહ થવાના ભયથી હમણાં એ કાલિકશ્રુતનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી કહ્યો. ૯૪૯

શિષ્ય:-કેટલા વખત પછી કાલિકશ્રુતમાં નયવિચારનો નિષેધ કર્યો ? તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

आसि पुरा सो नियओ अणुओगाणमपुहुत्तभावम्मि ।
संपइ नत्थि पुहुत्ते होज्ज व पुरिसं समासज्ज ॥ ९५० ॥ दारं

પહેલા અનુયોગ જુદા નહિ હતા ત્યારે તેના નયવિચાર અવશ્ય હતો, પણ હમણાં તે જુદા હોવાથી નથી, અથવા પુરૂષવિશેષની અપેક્ષાએ નય અવતાર હોય છે. ૯૫૦

પહેલા જ્યારે ચરણકરણાનુયોગ-ગણિતાનુયોગ-ધર્મકથાનુયોગ-અને દ્રવ્યાનુયોગ પૃથગ્ ભાવે નહિ હતા. ત્યારે તે નયાવતાર અવશ્ય હતો, પણ હમણા એ ચારે અનુયોગ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી નયાવતાર નથી થતો. શ્રીમાન્ આર્યરક્ષિત સૂરિએ એકજ સૂત્રમાંથી ચારે અનુયોગનુ વ્યાખ્યાન થતુ હતુ તે બંધ કર્યું. ને તે વખત તેમાં જે નયવિચાર પણ વિસ્તારથી હતો. તે પણ બંધ કર્યો. તેમણેજ એ સબંધમા બહુ વિચારથી મુઝાતા શિષ્યોને જોઇને ચારે અનુયોગ જુદા જુદા કર્યા. કાલિકશ્રુતમાં ચરણકરણાનુયોગ, ઉત્તરાધ્યયનાદિમાં ધર્મકથાનુયોગ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિઆદિમાં ગણિતાનુયોગ, અને દૃષ્ટિવાદમા દ્રવ્યાનુયોગ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી. તેથી હમણાં પ્રાય નયવિચારનો નિષેધ છે. જો કે કોઈ પ્રાજ્ઞ પુરૂષની અપેક્ષાએ નયનો વિધિ છે. પણ તે પ્રાય'શબ્દથી અનિયત છે. આ કારણથી સામાયિકનો પણ નયોમાં અવતાર નથી થતો ૯૫૦

હવે સંખ્યાપ્રમાણમાં તેનો અવતાર કહે છે.

संखामाणे कालियसुयपरिमाणे परित्तपरिमाणं ।
सुयओ तदत्थओ पुण भणियं तमणंतपज्जायं ॥ ९५१ ॥

(નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ઉપમા-પરિમાણ-અને ભાવ એ આઠ પ્રકારની સંખ્યા અનુયોગમાં કહી છે) તે સંખ્યાપ્રમાણનો વિચાર કરતાં કાલિકશ્રુતના પરિમાણ નામની સંખ્યામા અવતાર થાય છે. તે કાલિકશ્રુત પરિમાણ બે પ્રકારે છે, સૂત્રથી અને અર્થથી, સૂત્રથી આ સામાયિક અધ્યયન સંખ્યાતા અક્ષરાદવાળુ હોવાથી નિયત પરિમાણવાળું છે અને અર્થાદિથી અનન્ત પર્યાયવાળુ હોવાથી અનંત પરિમાણવાળુ છે. ૯૫૧

હવે વક્તવ્યતા કહે છે.

समओ जो सिद्धंतो सो स-परो-भयगओ तिविहभेओ ।
तत्थ इमं अज्झयणं ससमयवत्तव्वयानिययं ॥ ९५२ ॥

જે સમય તે સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે, તે સિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત અને ઉભયસિદ્ધાન્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. (તેથી અનુયોગદ્વારમાં સ્વસમયવક્તવ્યતા-પરસમયવક્તવ્યતા અને સ્વ-પર (ઉભય) સમયવક્તવ્યતા એમ વક્તવ્યતા પણ ત્રણ પ્રકારે કહી છે.) તેમાંથી આ સામાયિક અધ્યયન સ્વસમયવક્તવ્યતાથી નિયત છે, કેમકે એમાં સ્વસમયનુ જ પ્રતિપાદન કરેલુ છે. ૯૫૨

આ અધ્યયનજ સ્વસમયવક્તવ્યતાનિયત છે એટલુ જ નહિ, પણ સર્વઅધ્યયનો સ્વસમયવક્તવ્યતા નિયત છે, સ્વસમયનુ જ અહીંઆં અંગીકાર કરવાપણુ છે. કારણકે-

परसमओ उभय वा सम्मद्दिट्ठिस्स ससमओ जेणं ।

तो सव्वज्झयणाइं ससमयवत्तव्यनिययाइं ॥ ९५३ ॥

પરસમય અથવા ઉભયસમય તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને સ્વસમયજ છે, (કારણકે તે તેનો યથાર્થ વિષય વિભાગ કરે છે. જો કે કેટલાક અધ્યયનોમાં પરસમય અને ઉભયસમયની વક્તવ્યતા છે. તોપણ સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ છે.) તેથી સર્વે અધ્યયનો સ્વસમયવક્તવ્યતા નિયત છે. એ વાત પૂર્વે ઘણી વખત કહેલી છે. ૯૫૩

વળી-

मिच्छत्तमयसमूहं सम्मत्तं जं च तदुवगारम्मि ।

वट्टइ परसिद्धंतो तो तस्स तओ ससिद्धंतो ॥ ९५४ ॥

સ્યાત્પદયુક્તમિથ્યાત્વમતનો સમૂહ તેજ સમ્યક્ત્વ છે, કેમકે સ્વસિદ્ધાન્તમાં પરસિદ્ધાન્ત ઉપકારી છે, માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને તે સ્વસિદ્ધાન્ત છે ૯૫૪

એકાન્ત ક્ષણિકપણુ અથવા અક્ષણિકપણુ માનનારા બૌદ્ધાદિદર્શનોના સમૂહને સ્યાત્પદયુક્ત ગ્રહણ કરવા તેજ સમકિત છે, કેમકે એ પરસિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્તમાં ઉપકારી છે, પરસિદ્ધાન્તની વ્યાવૃત્તિથીજ સ્વસિદ્ધાન્તની સિદ્ધિ થાય છે, કારણકે પરસિદ્ધાન્તવાળાઓનુ અસમંજસપણુ જોઇને સ્વસિદ્ધાન્તમાં સ્થિરતા થાય છે. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને એ પરસિદ્ધાન્ત તે પણ સ્વસિદ્ધાન્તજ છે, કેમકે તે પરસિદ્ધાંતનો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સ્વસિદ્ધાન્તની રીતિએ વિષય વિભાગથી વિચાર કરે છે, માટે સર્વઅધ્યયનો સ્વસમયવક્તવ્યતા નિયત છે. ૯૫૪

હવે અર્થાધિકાર કહે છે.

सावज्जजोगविरई अज्झयणत्थाहिगार इह सो य ।

भण्णइ समुदायत्थो ससमयवत्तव्वयादेसो ॥ ९५५ ॥

સાવદ્યયોગની વિરતિ તે અહીં સામાયિકઅધ્યયનનો અર્થાધિકાર છે, અને તેજ સમુદાયાર્થ કહેવાય છે જે માટે તે વિરતિરૂપ સમુદાયાર્થ તે સંપૂર્ણ સ્વ સમયવક્તવ્યતાનો એક વિભાગ કહેવાય છે. ૯૫૫

હવે સમવતાર કહે છે.

अहुणा य समोयारो जेण समोयारियं पइद्दारं ।

सामइय सोऽणुगओ लाघवओ न तु पुणो वच्चो ॥ ९५६ ॥

હવે સમવતારનો અવસર છે, તે સામાયિકનો અવતાર લાઘવમાટે દરેક દ્વારે પહેલાંથીજ કહેલ છે, તેથી પુનઃ અહીં નથી કહેતા. ૯૫૬

છએ ભેદ યુક્ત એવુ ઉપક્રમદ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે બીજુ નિક્ષેપ દ્વાર કહે છે.

भण्णइ घेप्पइ अ सुहं निक्खेवपयाणुसारओ सत्थं ।
ओहो नामं सुत्तं निक्खेत्तव्वं तओऽवस्सं ॥ ९५७ ॥

નિક્ષેપપદને અનુસારે શાસ્ત્ર અધ્યયન ઉદ્દેશ સુખપૂર્વક ભણાય છે અને ગ્રહણ કરાય છે, માટે શાસ્ત્રનો અવશ્ય નિક્ષેપ કરવો, તે નિક્ષેપ ઓઘનિષ્પન્ન-નામનિષ્પન્ન અને સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણ પ્રકારે છે ૯૫૭

ઓઘ એટલે શુ ? તે કહે છે.

ओहो जं सामण्णं सुयाभिहाणं चउव्विहं तं च ।
अज्झयणं अज्झीणं आउ ज्झवणा य पत्तेयं ॥ ९५८ ॥
नामाइचउब्भेयं वण्णेऊणं सुयाणुसारेणं ।
सामाइयमाउज्जं चउसुंपि कमेण भावेसु ॥ ९५९ ॥

શ્રુતનુ જે સામાન્ય નામ તે ઓઘ કહેવાય, તે ચાર પ્રકારે છે, અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-અને ક્ષપણા, એ દરેકનુ શ્રુતાનુસારે નામાદિ ચાર પ્રકારે વર્ણન કરીને અનુક્રમે ચારેના ભાવનિક્ષેપામાં સામાયિકની યોજના કરવી. ૯૫૮-૯૫૯.

જિનવચનરૂપ શ્રુતના અંગ અધ્યયન-ઉદ્દેશ આદિ જે સામાન્ય નામો કહેવા તે ઓઘ કહેવાય. અર્થાત્ શાસ્ત્રનુ સામાન્ય નામ તે ઓઘ કહેવાય છે. અહીં સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે. તેથી તેનાં પણ અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-અને ક્ષપણા એ સામાન્ય નામો જાણવાં, આ સામાયિકાદિરૂપ શાસ્ત્રવિશેષના અધ્યયનાદિરૂપ સામાન્યનામો છે તે દરેકના અનુયોગદ્વારમાં નામાદિ ચાર પ્રકારે નિક્ષેપા કહ્યા છે, જેમકે-નામઅધ્યયન-સ્થાપનાઅધ્યયન-દ્રવ્યઅધ્યયન-ને ભાવઅધ્યયન. તથા નામઅક્ષીણ-સ્થાપનાઅક્ષીણ-દ્રવ્યઅક્ષીણ ને ભાવઅક્ષીણ. આજ પ્રમાણે આય અને ક્ષપણાના પણ નિક્ષેપા અનુક્રમે કહીને તે ચારેમાં ભાવનિક્ષેપામાં એટલે ભાવઅધ્યયન-ભાવઅક્ષીણ-ભાવઆય-અને ભાવ ક્ષપણામાં આ સામાયિક અધ્યયનની યોજના કરવી, કારણકે સામાયિકજ અહીં ભાવઅધ્યયનાદિપણે વાચ્ય છે ૯૫૮-૯૫૯

હવે અધ્યયનાદિ ચારેની અનુક્રમે વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

जेण सुहज्झप्पजणं अज्झप्पाणयणमहियमयणं वा ।
बोहस्स संजमस्स व मोक्खस्स व तो तमज्झयणं ॥ ९६० ॥

જે વડે શુભ અધ્યાત્મ થાય અથવા પ્રાપ્ત કરાવે તે અધ્યયન અથવા બોધ-સંયમ અને મોક્ષ એ ત્રણને અધિકપણે પ્રાપ્ત કરાવે તે અધ્યયન. ૯૬૦

अज्झीणं दिज्जंतं अव्वोच्छित्तिनयओ अलोओ व्व ।
आओ नाणाईणं झवणा पावाण खवणत्ति ॥ ९६१ ॥

નિરન્તર આપવા છતાં પણ ક્ષીણ ન થાય માટે અક્ષીણ. અથવા અવ્યવચ્છિત્તિનયના મતે સામાયિકનો અલોકની પેઠે કદિ પણ નાશ નથી થતો માટે અક્ષીણ, જેમાંથી જ્ઞા

નાદની પ્રાપ્તિ લાભ થાય છે માટે તે આય, જેથી પાપકર્મની નિર્જરા થાય છે માટે ક્ષપણા ૯૬૧ સામાયિક એવુ જે વિશેષ નામ છે. તેના નિક્ષેપા જણાવવા કહે છે.

सामाइयं ति नामं विसेसविहियं चउविहं तं च ।
नामाई निरुत्तीए सुत्तप्फासे य तं वोच्छं ॥ ९६२ ॥

આ પ્રસ્તુત અધ્યયનનુ "સામાયિક" એવુ વિશેષ નામ છે, તે નામાદિ ચાર પ્રકારે છે (નામ સામાયિક- સ્થાપનાસામાયિક—દ્રવ્યસામાયિક-અને ભાવસામાયિક.) તેનુ સ્વરૂપ આગળ સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિમાં કહેવાશે ૯૬૨

અહીં આ સબધમાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે ને તેનો શ્રીગુરૂ ઉત્તર આપે છે કે

इह जइ कीस निरुत्ते तत्थ व भणियमिह भण्णए कीस ? ।
निक्खेवमेत्तमिहइं तस्स निरुत्तीएँ वक्खाणं ॥ ९६३ ॥

જો ચારપ્રકારનાં વિશેષનામ અહી કહ્યાં, તો પછી નિરૂક્તિમાં શા માટે કહેવાશે? અને જો ત્યાં કહેવાશે, તો તે અહી શા માટે કહ્યાં? ઉત્તરમાં જણાવ્યુ કે અહી તો નામાદિ નિક્ષેપજ કહ્યા છે, અને ત્યાં નિરૂક્તિમાં તો તેનો અર્થ કહેવાશે. ૯૬૩

પુન શિષ્ય પૂછે છે કે—

तो कीस पुणो सुत्ते, सुत्तालावो अतो न तन्नाम ।
इह उण नामं नत्थं तं वक्खायं निरुत्तीए ॥ ९६४ ॥

(જો નિરૂક્તિમાં તે સામાયિકનો અર્થ કહેવાશે.) તો પછી "करेमि भते' सामाइय" ઈત્યાદિ પાઠ પુન પણ સૂત્રાનુગમમાં કેમ કહેવાશે? ઉત્તર-ત્યાં, સામાન્ય સૂત્રની વ્યાખ્યા નહિ કરાય, પણ સૂત્રાલાપકનુ વ્યાખ્યાનજ કહેવાશે, તેના નામનુ વ્યાખ્યાન નહિ કરાય. અહી નામાદિ વડે સામાયિકનો નિક્ષેપ કર્યો છે, અને ત્યા નિરૂક્તિદ્વારમા તેના અર્થનુ વ્યાખ્યાન કર્યું છે (એમ વિષય વિભાગથી પુનરૂક્તિ દોષ નથી આવતો.) ૯૬૪

પુન શિષ્ય શકા કરે છે.

इह पुण कीस न भण्णइ जं निक्खेवो इमो स निज्जुत्ती ।
निज्जुत्ती वक्खाणं निक्खेवो नासमेत्त तु ॥ ९६५ ॥

અહીં સામાયિકની વ્યાખ્યા કેમ નથી કરતા? ઉત્તર-અહી નિક્ષેપજ પ્રસ્તુત છે અને વ્યાખ્યાન તે નિર્યુક્તિરૂપ છે, તેથી તે વ્યાખ્યાન-નિર્યુક્તિ વ્યાખ્યાનાત્મક છે અને નિક્ષેપ તો ન્યાસ માત્ર છે. ૯૬૫

શિષ્ય --અહી નિક્ષેપદ્વારમાં સામાયિકનુ વ્યાખ્યાન કેમ નથી કરતા? અને આગળ નિરૂક્તમાજ કેમ કરશો?

ગુરૂ --અહી નિક્ષેપજ પ્રસ્તુત હોવાથી તેજ કહેવો ઉચિત છે, અહી વ્યાખ્યાન કેમ ન કહી શકાય? નજ કહી શકાય. એતો નિરૂક્તમાજ કહેવ ય. કારણ કે નિર્યુક્તિ તે અનુગમનો ભેદ હોવાથી વ્યાખ્યાનાત્મક હોય છે, ને તેથી આ સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન ત્યાજ કહેવુ યોગ્ય છે, અને નામાદિ નિક્ષેપ તો કેવળ ન્યાસ માત્ર છે, વ્યાખ્યાનરૂપ નથી, વ્યાખ્યારૂપ તો અનુગમજ છે. માટે અહી સામાયિકનુ વ્યાખ્યાન કરવુ યોગ્ય નથી. ૯૬૫

આ નિક્ષેપનિર્યુક્તિ પણ નિર્યુક્તિ અનુગમમાં કહી છે એ સત્ય છે, પરન્તુ આ નિર્યુક્તિ નિક્ષેપ માત્રજ છે. ૯૬૫

શિષ્ય.-જો નિર્યુક્તિમાંજ વ્યાખ્યાન કહેવુ યોગ્ય છે એમ આપ કહેતા હો તો અહીં પ્રસ્તુતમાં જે નિક્ષેપ છે, તે પણ આગળ નિર્યુક્તિઅનુગમમા નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ પણે કહેવાશે. કેમકે અનુગમ બે પ્રકારે છે, સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્તિઅનુગમ. તેમાં નિર્યુક્તિઅનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે. નિક્ષેપનિયુક્તિઅનુગમ, ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિ અનુગમ, અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ અનુગમ. વળી આજ ગ્રન્થમાં પૂર્વે આવશ્યક આદિ પદોનુ નામ સ્થાપનાદિ નિક્ષેપદ્વારાએ જે વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે નિક્ષેપનિર્યુક્તિઅનુગમ કહો છે, એમ સૂત્રાલાપકનુ એ વ્યાખ્યાન કરતાં નિક્ષેપના પ્રસ્તાવમાં કહેવાશે. આ પ્રમાણે આ સામાયિકનો નિક્ષેપ પણ નિક્ષેપ નિર્યુક્તિપણે અનુગમની વખતે કહેવાશે, માટે એમ કેમ કહો છો કે અહી વ્યાખ્યાન નહિ કરાય પણ નિર્યુક્તિમાજ કરાશે?

ગુરૂ—સત્ય છે, કે આ નિક્ષેપ લક્ષણ નિર્યુક્તિ છે, પરન્તુ આનિર્યુક્તિ નામ સ્થાપનાદિ નિક્ષેપનુ સ્વરૂપ માત્ર નિરૂપણ કરવા માટેજ છે, વિશેષાર્થ નિરૂપણ કરવા માટે નથી, અને ત્યાં નિર્યુક્તિમા તો (ગા. ૨૮૦૪) શબ્દાર્થ આદિનો વિચાર કરાશે. ૯૬૬.

આ બાબત બહુ કહેવાથી શુ ? આ વિષય અતિગહન છે, તેથી સંક્ષેપમાં વિશેષવિષયવિભાગનુ તાત્પર્ય કહીએ છીએ કે—

निक्खेवमित्तमिह वा अत्थवियारो य नासजुत्तीए ।
सद्दगओ य निरुत्ते सुत्तप्फासम्मि सुत्तमओ ॥ ९६७ ॥

અહી નિક્ષેપ માત્ર કહ્યો છે, અને અર્થવિચાર તો ન્યાસનિર્યુક્તિમાં કહેવાશે, તથા શબ્દ સંબંધી વિચાર ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિમા અને સૂત્રગત વિચાર સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિમાં કહેવાશે. ૯૬૭.

આ નિક્ષેપદ્વારમાં સામાયિકના કેવળ નામાદિ નિક્ષેપજ કહેલ છે, અને નિક્ષેપ નિર્યુક્તિમાં તેના અર્થનુ માત્ર નિરૂપણ કરાશે, ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિમા સામાયિકનો શબ્દાર્થ કહેવાશે અને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિમાં સૂત્રાલાપદ્વારા આવેલ સામાયિકના અર્થનો વિચાર કરાશે. માત્ર સામાયિકના નામનોજ અર્થ કહેવાશે એમ નહિ. આ પ્રમાણે દરેક દ્વારમાં વિષયવિભાગથી વ્યવસ્થા કરી છે, તેથી સર્વ યુક્તિયુક્તજ છે. ૯૬૭.

આ પ્રમાણે નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહ્યો, હવે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ કહે છે.

जो सुत्तपयन्नासो सो सुत्तालावयाण निक्खेवो ।
इह पत्तलक्खणो सो णिक्खिप्पइ न पुण किं कज्जं ? ॥ ९६८ ॥
सुत्तं चेव न पावइ इह सुत्तालावयाण कोऽवसरो ? ।
सुत्ताणुगमे काहिइ तण्णासं लाघवनिमित्तं ॥ ९६९ ॥

(" करेमि भन्ते ! सामाइयं ") એ સૂત્રના પદોનો નામાદિરૂપે જે ન્યાસ કરવો તે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ છે, અને અહી તેજ કહવાનો અવસર છે, પણ તેમનો નિક્ષેપ અહી નહિ કરાય, કારણકે અહી સૂત્રજ નથી, તો સૂત્રાલાપકનો અવસર કયાંથી હોય ? એ સૂત્રાલાપક તો સૂત્રાનુગમમાં કહેવાશે અને લાઘવ માટે તેનો ન્યાસ પણ ત્યાં કરાશે. ૯૬૮-૯૬૯.

इह जइ पत्तोऽवि तओ न नस्सए कीस भण्णए इहई ? ।
दाइज्जइ सो निक्खेवमेत्तसामण्णओ नवरं ॥ ९७० ॥

જો અહી સૂત્રાલાપક નિક્ષેપનો અવસર છતાં પણ તેનો નિક્ષેપ નથી કરતા, તો તેને અહી ત્રીજાભેદપણે શા માટે કહ્યો ? ઉત્તર-ઓઘનિષ્પન્નાદિ નિક્ષેપની સાથે નિક્ષેપપણાની સમાનતાથી માત્ર અહી તે બતાવ્યો છે, પણ ગ્રંથ ગૌરવના ભયથી તેનો ઉપન્યાસ નથી કર્યો. ૯૭૦.

બીજુ નિક્ષેપ દ્વાર પૂર્ણ થયુ.

હવે અનુગમનામે ત્રીજુ અનુયોગદ્વાર કહે છે.

संपयमोहाईणं संनिक्खित्ताणमणुगमो कज्जो ।
सोऽणुगमो दुविगप्पो नेओ निज्जुत्ति-सुत्ताणं ॥ ९७१ ॥

કહેલા ઓઘાદિ નિક્ષેપાના વ્યાખ્યાન રૂપ હવે અનુગમ કહીશુ. તે અનુગમ બે પ્રકારે જાણવો. સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્તિઅનુગમ. ૯૭૧.

તેમા નિર્યુક્તિઅનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે.

निज्जुत्ती तिविकप्पा नासो-वग्घाय-सुत्तवक्खाणं ।
निक्खेवस्साणुगया उद्देसाईहुवग्घाओ ॥ ९७२ ॥

નિર્યુક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે, નિક્ષેપનિર્યુક્તિ-ઉપોદ્‌ઘાતનિર્યુક્તિ-અને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ. એમાંથી નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ (આવશ્યકાદિ પદના નિક્ષેપદ્વારાએ) કહી છે, અને ઉપોદ્‌ઘાત નિર્યુક્તિ ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારો વડે જાણવી. ૯૭૨.

હવે તેજ ઉદ્દેશાદિ દ્વારો કહે છે.

उद्देसे निद्देसे य निग्गमे खेत्त काल पुरिसे य ।
कारण पच्चय लक्खण नए समोयारणाणुमए ॥ ९७३ ॥
किं कइविह कस्स कहिं केसु कहं केच्चिरं हवइ कालं ।
कइ संतरमविरहियं भवा-गरिस-फोसण-निरुत्ती ॥ ९७४ ॥

આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા આગળ કરીશુ. કેટલાએક દ્વારમાં યથાસંભવ આક્ષેપ પરિહાર કહેવાને ઇચ્છતા સતા પ્રથમ ઉદ્દેશ નિર્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે. ૯૭૩-૯૭૪.

હવે ઉદ્દેશ અને નિર્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે

अज्झयणं उद्देसोऽभिहियं सामाइयंति निद्देसो ।
सामण्ण-विसिट्ठाणं अभिहाणं सत्थ-नामाणं ॥ ९७५ ॥

સામાન્ય-વિશેષ શાસ્ત્રના નામનુ જે કથન કર્યું છે, તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશ છે. જેમકે 'અધ્યયન' એવુ સામાન્યથી કહ્યુ, તે ઉદ્દેશ. અને "સામાયિક" એમ વિશેષ કહ્યું, તે નિર્દેશ છે. ૯૭૫.

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

दारोवन्नासाइसु निक्खेवे वोह-नामनिप्फन्ने ।
उद्देसो निद्देसो भणिओ इह किं पुणग्गहण ? ॥ ९७६ ॥

(આવશ્યક શાસ્ત્રનુ પહેલુ અધ્યયન સામાયિક છે, તેના ચાર અનુયોગ દ્વાર છે ઇત્યાદિ) દ્વારોનો ઉપન્યાસ કરતાં તેમજ ઓઘનિષ્પન્ન અને નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપામા સામાન્ય નામ રૂપ ઉદ્દેશ અને વિશેષનામરૂપ નિર્દેશ પૂર્વે અનેક વાર કહેલ છે, ફરીથી અહી (ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિમા) તે શા માટે કહો છો ? ૯૭૬.

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે--

इह विहियाणमणागयगहणं तत्थऽन्नहा कह कुणउ ।
तेसिं गहणमकाउं दारन्नासाइकज्जाइं ? ॥ ९७७ ॥

અહી ઉપોદ્ઘાતમા કહેલા ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ એ બે દ્વારો જે છે તેજ ત્યાં દ્વારોનો ઉપન્યાસ કરતા શાસ્ત્રકારે અનાગતકાલમા ગ્રહણ કરેલ છે, અન્યથા સામાન્ય-વિશેષ નામરૂપ ઉદ્દેશ-નિર્દેશ કહ્યા સિવાય તે દ્વારોપન્યાસ આદિ કાર્ય આશ્રય વિના કેવી રીતે કરે ? ૯૭૭.

अहवा तत्थुद्देसो निद्देसोऽवि य कओ इहं तेसिं ।
अत्थाणुगमावसरे विहाणवक्खाणमारद्धं ॥ ९७८ ॥

અથવા ત્યાં દ્વારોપન્યાસના પ્રસ્તાવમાં માત્ર સામાન્ય-વિશેષ કથનરૂપ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ કહ્યા છે, અને અહી અર્થાનુગમના અવસરે (અર્થવ્યાખ્યાના પ્રસ્તાવમાં) તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના ભેદ કહેવાનો આરંભ છે. ૯૭૮.

अन्ने उ विसेसमिहं भणंति नोद्देसबद्धमेयति ।
जाणावियमज्झयणं समासदारावयारेणं ॥ ९७९ ॥

બીજાઓ એ સંબંધમાં અહી વિશેષ કહે છે, કે સમાસદ્વારમાં તે સામાયિકનું અવતરણ કરવાથી આ અધ્યયન ઉદ્દેશબદ્ધ નથી, એમ જણાવ્યુ છે. ૯૭૯.

ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ આઠ આઠ પ્રકારે છે, તે આગળ કહેવાશે. તેમાંના સમાસદ્વારમાં સંક્ષેપથી કથન કરનાર રૂપ સમાસોદ્દેશ અહિં છે પણ ઉદ્દેશોદ્દેશ નથી એમ કહેવાશે. જેમકે- અંગ-શ્રુતસ્કંધ-અધ્યયન-ઉદ્દેશ-ઈત્યાદિ, તેમા આ સામાયિક અધ્યયન કેવળ અધ્યયનરૂપ ઉદ્દેશ છે કેમકે ઉદ્દેશ રહિત છે. એવી રીતે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના આઠ આઠ ભેદ અહિં કહેવાથી છઠ્ઠું સમાસ દ્વાર અહિં છે એમ જણાવ્યુ. અને એ સમાસ દ્વારથી વિચારતાં આ અધ્યયન ઉદ્દેશ રહિત છે, એમ જણાવ્યુ. ૯૭૯.

ઉપરોક્ત કથન કઈ ઉપયોગી નથી, કારણકે—

अंगाइपण्हकाले कालियसुयमाणसमनयारे य ।
तमणुद्देसयबद्धं भणियं चिय इह किमब्भहियं ? ॥ ९८० ॥

(આવશ્યક, અંગ છે, કે અંગો છે ? એ પ્રમાણે) અંગાદિના પ્રશ્ન વખતેતેમજ કાલિક શ્રુત (ઉપલક્ષણથી ઉત્કાલિક) પરિમાણ સંખ્યાવતારમાં આ અધ્યયનની સંખ્યાનો અવતાર કર્યો છે, વળી " ઉદ્દેશ નથી તેમ ઉદ્દેશા પણ નથી " એમ નિષેધ કરેલ હોવાથી સામાયિક અધ્યયન ઉદ્દેશકબદ્ધ નથી એમ જણાવ્યુ છે, તો પછી અહીં નહિ જાણેલુ વધારે શું જણાવ્યુ ? માટે ઉપરની ગાથામાં કહેલુ કંઇ ઉપયોગી નથી. આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ નિર્દેશના સંબંધમાં ચાલના પ્રત્યવસ્થાન કર્યાં.

હવે સામાયિક ક્યાથી નીકળ્યુ ? એ રૂપ નિર્ગમદ્વાર કહેતાં પ્રથમ આક્ષેપ પરિહાર કહે છે.

णणु निग्गमो गओ च्चिय अत्ता-णंतर-परंपरागमओ ।
जिणगणहराइहिंतो आगयमेयं परंपरया ॥ ९८१ ॥

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરંપરાગમથી આ અધ્યયન તીર્થંકરાદિ પાસેથી પરંપરાએ આવેલુ છે, એમ પહેલાં આગમદ્વારે ભાવપ્રમાણના આગમરૂપ જ્ઞાનના ભેદમાં કહી ગયા છો, તેથી નિર્ગમદ્વાર તેમાંજ અંતર્ભૂત થાય છે. અહીં પુન. કેમ કહોછો ? ૯૮૧.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

इह तेंसि चिय भण्णइ निद्देसो निग्गमो जहा तं च ।
उवयातं तेहिंतो खेत्ताइविसेसियं बहुहा ॥ ९८२ ॥

અહીં તેમનોજ નિર્દેશ રૂપ નિર્ગમ કહેવાશે, જેમકે આ અધ્યયન તેમનાથી જે આવેલુ છે, તે ક્ષેત્રાદિ વિશેષણ યુક્ત ઘણા પ્રકારે છે.

પૂર્વે સામાન્ય ઉદ્દેશમાત્રથી જાણેલ તીર્થંકરાદિના વિશેષ કથન રૂપ નિર્દેશ અહીં કહેવાશે, જેમકે-શ્રીમાન્ મહાવીર જિનેશ્વરથી આ સામાયિક અર્થથી નીકળ્યુ છે, અને સૂત્રથી તો ગૌતમગણધરાદિથી નિકળ્યુ છે, એ સર્વ આગળ કહેવાશે. તે સામાયિક ક્ષેત્ર-કાળ-પુરૂષ-કારણ અને પ્રત્યયાદિ વિશેષણ યુક્ત અનેક પ્રકારે છે, તે તીર્થંકરાદિ થકી જેવી રીતે આવ્યુ છે, તે પ્રમાણે કહેવાશે. ૯૮૨

હવે લક્ષણ દ્વાર સંબંધી શંકા કરે છે કે—

अज्झयणलक्खणं णणु खओवसमियं गुणप्पमाणे वा ।
नाणागमाइगहणे भणियं किमिहं पुणो गहणं ? ॥ ९८३ ॥

(સાવદ્ય યોગની વિરતિ વિગેરે સામાયિકનુ લક્ષણ છે, તે આગળ કહેવાશે.) ક્ષયોપશમ ભાવ તે આ અધ્યયનનુ લક્ષણ છે, (કેમકે ઉપક્રમના ભેદરૂપ છ નામમાં ક્ષયોપશમભાવમાં તેનો અવતાર કર્યો છે.) અથવા ભાવ પ્રમાણના પહેલા ગુણ પ્રમાણમાં આ અધ્યયન આગમાદિ રૂપ કહ્યુ છે તેથી તે જ્ઞાન રૂપ છે. એમ એનુ લક્ષણ કહેલુ જ છે, ફરી અહીં અનુગમમા શા માટે કહોછો ? ૯૮૩.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

निद्देसमेत्तमुत्तं वक्खाणिज्जइ सवित्थरं तमिह ।
अहवा सुयस्स भणिय लक्खणमिह तं चउण्ह पि ॥ ९८४ ॥

પૂર્વે સામાયિકનુ લક્ષણ નિર્દેશમાત્રથી કહ્યું છે, અને અહીં તો તેનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે અથવા ત્યાં તે ક્ષયોપશમરૂપ લક્ષણ શ્રુતસામાયિકનુ કહ્યું છે, અને અહીં તો (સમ્યકત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક દેશવિરતિસામાયિક-અને સર્વવિરતિસામાયિક.) એ ચારે પ્રકારના સામાયિકનુ લક્ષણ કહેવાશે. ૯૮૪

હવે નયદ્વાર સબંધી આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

भणिया नयप्पमाणे भण्णंतीह पुणो नया कीस ? ।
मूलद्दारे य पुणो एएसिं को णु विणिओगो ? ९८५ ॥

પુર્વે ભાવપ્રમાણના ભેદરૂપ નયપ્રમાણમાં નયો કહ્યા છે, તો પછી ફરી અહીં શા માટે કહો છો ? અથવા મૂળ અનુયોગદ્વારમા કહેવાશે, તે છતાં એમનુ ફરી કથન કરવાથી શુ ફળ છે ? ૯૮૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

जे च्चिय नयप्पमाणे ते च्चिय इहइं सवित्थरा भणिया ।
जं तम्मुवक्कममेत्तं ववखाणमिणं अणुगमो त्ति ॥ ९८६ ॥
अहवा तत्थ पमाणं इहं सरूवस्स निच्छओ तेसिं ।
तत्थोवक्कंता वा इह तदणुमयावयारोऽयं ॥ ९८७ ॥

ત્યાં પ્રમાણદ્વારમાં જે નયો સક્ષેપથી કહ્યા છે, તેજ નયો અહીં ઉપોદ્ઘાતમાં અને આગળ નયદ્વારમાં વિસ્તારથી કહેવાશે. કારણ કે પૂર્વે ભાવ પ્રમાણમાં જે કહ્યું તે ઉપક્રમ માત્ર છે, અને અહીં અનુગમદ્વાર હોવાથી તેમનુ સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે. અથવા ત્યા પ્રમાણદ્વારનો અધિકાર હોવાથી નયોનુ માત્ર પ્રમાણપણુ કહ્યુ છે અને અહીં તો તેમના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાશે અથવા ત્યાં નયોનો માત્ર ઉપક્રમજ કર્યો છે, અને અહીં ઉપોદ્ઘાતમાં તો કયા નયને કયુ સામાયિક આદિ ઇષ્ટ છે, એવો વિચાર કરાશે. ૯૮૬-૯૮૭

મુળદ્વારમાં કહેલા નયોની સાથે આનો ભેદ સમજાવે છે—

सामाइयसमुदायत्थमेत्तवावारतप्परा एए ।
मूलद्दारनया पुण सुत्तप्फासोवओगपरा ॥ ९८८ ॥

ઉપક્રમ વખતે નયપ્રમાણદ્વારમાં કહેલા અને ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિદ્વારમાં કહેલા નયો અધ્યયનરૂપ સામાયિકનો સમુદાયાર્થમાત્ર કહેવાને ઉપયોગી છે. પણ સૂત્રાર્થનો વિનિયોગ-કરનારા નથી, અને આગળ કહેવાશે એવા મૂળ નયદ્વારમાં તો તે નયો સૂત્રસ્પર્શોપયોગી છે, એટલે અધ્યયનના દરેક પદે સૂત્રાર્થનો વિષય કરનારા છે. ૯૮૮

હવે કિંદ્વારમાં આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

जीवगुणो नाणं ति य भणिए इह किं ति का पुणो संका ? ।
तं चिय किं जीवाओ अण्णमणन्नंति संदेहो ॥ ९८९ ॥

સામાયિક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જીવનો ગુણ છે, એમ પૂર્વે પ્રમાણદ્વારમાં કહ્યા છતાં " સામાયિક શું છે ? " એવી શંકા અહીં કેમ થાય છે ? કે જેથી ફરી કિંદ્વાર કહો.

છો ? ઉત્તર-તે સામાયિક જ્ઞાન છતાં પણ જીવથી અન્ય છે ? કે અનન્ય છે ? એવો સંદેહ દૂર કરવાને માટે અહીં કિંદ્વાર કહ્યું છે.

હવે કથદ્વારમાં આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

भणिए खओवसमियं किं पुणो लब्भए कहं तंति ।
इह सो च्चिय चिंतिज्जइ किह लब्भइ सो खओवसमो ? ॥ ९९० ॥

નામદ્વારમાં સામાયિકને ક્ષાયોપશમિક કહ્યું છે, એથી તદાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી તે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સ્પષ્ટ થયેલુંજ છે, છતાં ફરીથી " તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? " એવો અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર કથ દ્વાર પુનઃ કેમ કહો છો ? ઉત્તર-અહીં કથં દ્વારમાં તે ક્ષયોપશમનોજ વિચાર કરાશે, એટલે એ ક્ષયોપશમ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય. તે કહેવાશે. ૯૯૦

દ્વાર ઘણાં હોવાથી આ પ્રમાણે દરેક દ્વાર માટે કહેતાં ગ્રંથ વિસ્તૃત થઈ જવાના ભયથી સંક્ષેપ કરતા સતા કહે છે—

किं बहुणा, जमुवक्कम-निक्खेवेसु भणियं पुणो भणइ ।
अत्थाणुगमावसरे तं वक्खाणाहिगारत्थं ॥ ९९१ ॥

વધારે શું કહેવું ? ઉપક્રમ અને નિક્ષેપદ્વારમાં જે કહ્યું છે, તે અહીં ફરી કહે છે, તેનું કારણ એ છે કે-અહીં અર્થાનુગમનો અધિકાર હોવાથી તે સર્વનું અહીં વ્યાખ્યાન કહેવાશે. ૯૯૧

હવે સામાન્યે ઉપોદ્ઘાતના સંબંધમાંજ ચાલના (શંકા) કરે છે—

सत्थसमुत्थाणत्थो पाएणोवक्कमो तहाऽयं पि ।
सत्थस्सोवोग्घाओ को एएसिं पइविसेसो ? ॥ ९९२ ॥

પ્રાય ઉપક્રમ જે છે તે શાસ્ત્રના સમુત્થાન માટે છે, (અનુપૂર્વી આદિ દ્વારોવડે શાસ્ત્રને નામાદિ નિક્ષેપ યોગ્ય કરે છે.) તેવી રીતે આ ઉપોદ્ઘાત પણ (ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારોવડે-વ્યાખ્યાન યોગ્ય કરે છે) શાસ્ત્ર સમુત્થાન માટે છે, તો આ બેમાં તફાવત શું ? ૯૯૨

તેનો ઉત્તર કહે છે—

उद्देसमेत्तनियओ उवक्कमोऽयं तु तव्विबोहत्थं ।
पाएणोवग्घाओ नणु भणिओऽयं जओऽणुगमो ॥ ९९३ ॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યાદિવડે, તથા આનુપૂર્વી આદિ ભેદોવડે ઉપક્રમ કેવળ શાસ્ત્રના ઉદ્દેશ માત્રનેજ કરે છે, અને આ ઉપોદ્ઘાત તો ઘણું કરીને શાસ્ત્રનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરે છે, કેમકે ઉપોદ્ઘાત તે અનુગમનો ભેદ છે. ૯૯૩

नासस्स व संबंधणमुवक्कमोऽयं तु सुत्तवक्खाए ।
संबंधोवोग्घाओ भण्णइ जं सा तदंतम्मि ॥ ९९४ ॥

અધ્યયનના નામાદિ નિક્ષેપનો સંબંધ કરીને તેને યોગ્ય કરવું, તે ઉપક્રમ કહેવાય છે, અને સૂત્રની વ્યાખ્યાનો સંબંધ કરીને તેને યોગ્ય કરવું તે ઉપોદ્ઘાત કહેવાય છે, કારણ તે પછી સૂત્રની વ્યાખ્યા થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપક્રમ અને ઉપોદ્ઘાતમાં તફાવ છે. આ સંક્ષેપથી કહ્યું. વિસ્તારથી તો તે આગળ કહેવાશે.

હવે સૂત્ર સ્પાર્શક નિર્યુક્તિ કહે છે.

संपइ सुत्तप्फासियनिज्जुत्ती जं सुयस्स वक्खाणं ।
तीसेऽवसरो सा उण पत्तावि ण भण्णए इहइं ॥ ९९५ ॥

સૂત્રનુ વ્યાખ્યાન કરનારી જે નિર્યુક્તિ તે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ કહેવાય, હવે તે કહેવાનો અવસર છે. પરન્તુ તે હમણાં અહી નથી કહેતા ૯૯૫

શિષ્ય પૂછે છે કે—

किं जेणासइ सुत्ते कस्स तई तं जया कमप्पत्ते ।
सुत्ताणुगमे वोच्छिइ होहिइ तीए तया भागो ॥ ९९६ ॥

તે સૂત્રસ્પર્શિકનો અવસર છતાં પણ તે કેમ નથી કહેતા ? ઉત્તર-ક્રમપ્રાપ્ત છતાં પણ અહી સૂત્ર નહિ હોવાથી કોનો સ્પર્શ કરી તેનો ઉપયોગ થાય ? આગળ સૂત્રાનુગમ કહીશુ, ત્યાં તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી તે પણ કહીશુ. ૯૯૬.

ફરીને શિષ્ય શંકા કરે છે—

अत्थाणमिदं तीसे जइ तो सा कीस भण्णए इहइं ? ।
इह सा भण्णइ निज्जुत्तिमेत्तसामन्नओ नवरं ॥ ९९७ ॥

જો તે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિનુ અહીં સ્થાન નથી, તો તે શામાટે અહીં કહો છો ? ઉત્તર-નિર્યુક્તિમાત્રની સમાનતાથી તે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ અહી ઉપોદ્ઘાત ને નિક્ષેપ નિર્યુક્તિની સાથે કહીએ છીએ (પણ સૂત્રસ્પર્શિકપણે નથી કહેતા, કેમકે અહીં સૂત્રજ નથી.) આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની નિર્યુક્તિ કહી, અને તે કહેવાથી નિર્યુક્તિ અનુગમ પણ કહ્યો. ૯૯૭

હવે સૂત્રાનુગમ કહે છે.

तेणेदाणिं सुत्तं सुत्ताणुगमेऽभिधेयमणवज्जं ।
अक्खलियाइविसुद्धं सलक्खणं लक्खणं चेमं ॥ ९९८ ॥

(સૂત્ર હોય તો સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ પ્રવર્તે) તે માટે હવે સૂત્રાનુગમમાં ન્યૂનાધિક્યાદિ દોષરહિત, અસ્ખલિતાદિ ગુણોવડે વિશુદ્ધ, એવુ સૂત્ર કહેવું જોઇએ, તે સૂત્રનુ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. ૯૯૮

अप्पग्गंथ-महत्थं बत्तीसादोसविरहियं जं च ।
लक्खणजुत्तं सुत्तं अट्ठहि य गुणेहि उववेयं ॥ ९९९ ॥

અલ્પગ્રંથ અને મહાર્થવાળુ, બત્રીસ દોષરહિત, અને આઠ ગુણ સહિત, એ લક્ષણયુક્ત જે હોય, તે સૂત્ર કહેવાય છે. ૯૯૯

" ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ યુક્ત હોય તે સત્ કહેવાય " ઇત્યાદિ સૂત્રની પેઠે જે અલ્પગ્રંથ અને મહા અર્થવાળું હોય, તે સૂત્ર કહેવાય. એ સૂત્ર બત્રીસ દોષરહિત હોવું જોઇએ. તે બત્રીશ દોષો આ પ્રમાણે છે. " આ જગત્ ઇશ્વરકૃત છે. " એમ કહીને સર્વજ્ઞ-

ગોપન કરવુ, તથા " આત્મા નથી " એમ કહીને અસત્યનુ પ્રતિપાદન કરવુ તે અલિક વચન કહેવાય ૧ " વેદમાં કહેલી હિંસા ધર્મ માટે છે " ઇત્યાદિ કહેવુ તે ઉપઘાતજનક છે. ૨. અ-આ-ઇ-ઈ ઇત્યાદિ અક્ષરોનો ક્રમમાત્ર જણાવાય પણ તેમાં કોઈ અર્થ ન હોય, તે નિરર્થક ૨. દસદાડિમ, છપુડલા, માંસપિંડ, કીટિકા ' ઉતાવળ કર. ઉત્તરદિશા ઇત્યાદિ સંબંધ વિનાનુ બોલવુ તે અપાર્થક. ૩. જે વચનથી વિવક્ષિત વાકયનો અનિષ્ટ એવો અર્થાન્તર થઇ જવાથી ઉપઘાત કરી શકાય તે છળ. જેમ નવી કાંબળવાલો ૪. જીવોને પાપ વ્યાપારના પોષક એવો અહિતોપદેશ આપવો તે દ્રુહિલ, જેમકે. " આખા જગતને મારીને પણ જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તેવો મનુષ્ય કાદવવડે આકાશની પેઠે કર્મથી લેપાતો નથી. ઇત્યાદિરૂપ પાપોપદેશ તે દ્રુહિલ ૫. વેદવચનની પેઠે તથાવિધયુકિતરહિત નિષ્ફળ વચન તે નિઃસાર. ૬ અક્ષર માત્રા પદાદિવડે ઓછુ-વધતુ વાકય હોય, તે ન્યૂનાધિક અથવા હેતુ-ઉદાહરણથી અધિક હોય તે અધિક, જેમકે કૃતક અને પ્રયત્નાનન્તરીયકપણુ હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે. આમા કૃતક અને પ્રયત્નાનન્તરીયકપણુ એ બે હેતુ હોવાથી આ વાકય હેતુ અધિક કહેવાય. તથા ઘટ અને પટની પેઠે શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, આમાં ઘટ અને પટ એ બે ઉદાહરણ હોવાથી ઉદાહરણ અધિક છે. ૭ ઘટની પેઠે શબ્દ અનિત્ય છે આમાં હેતુ નથી માટે તે હેતુન્યૂન. અને શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, આમાં ઉદાહરણ નથી માટે ઉદાહરણ ન્યૂન કહેવાય. ૮ નવમો પુનરૂકતદોષ તે બે પ્રકારે છે એક શબ્દથી અને બીજો અર્થથી, ઘટ-ઘટ-ઘટ-ઇત્યાદિ પુનઃ પુનઃ કહેવુ તે શબ્દથી પુનરૂકત, અને જાડો દેવદત્ત દિવસે જમતો નથી, એમ કહેવાથી અર્થાપત્તિથી જણાય છે કે તે રાત્રે જમે છે. તે છતા એમ કહે કે " જાડો દેવદત્ત દિવસે જમતો નથી, રાત્રે જમે છે. " આ અર્થથી પુનરૂકત છે. ૯ " કર્મ છે, કર્મનુ ફળ છે, પણ કર્મનો કર્તા નથી. ' ઇત્યાદિ કથનમાં પૂર્વવચનથી પછીનુ વચન હણાય, તે વ્યાહતદોષ ૧૦ તે હસ્તીઓના ગંડસ્થળથી પડેલા મદના બિંદુઓવડે હસ્તી-અશ્વ-રથ-અને સેના તણાઈ જાય એવી ભયંકર નદી વ્હેવા માંડી ઇત્યાદિ અવટિતાર્થ કથન તે અયુકતદોષ ૧૧ સ્પર્શન-રસન ઘ્રાણ-ચક્ષુ-અને શ્રોત્રના સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-રૂપ ને શબ્દ એ વિષયો છે, એમ ક્રમસર કહેવું જોઇએ, તેને બદલે સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-ગન્ધ ને રસ તેમના અર્થો છે, એમ કહે તે ક્રમભિન્ન દોષ. ૧૨ જે વાકયમાં વચનનો ફેરફાર હોય તે વચનભિન્ન જેમકે " वृक्षावेतौ पुष्पिता " ૧૩. જે વાકયમાં વિભક્તિનો ફેરફાર હોય તે વિભક્તિ ભિન્ન, જેમકે, " वृक्ष पश्य " એમ કહેવાનુ હોય, ત્યાં " वृक्ष पश्य " એમ કહે. ૧૪ જે વાકયમાં લિંગનો ફેરફાર હોય તે લિંગ ભિન્ન " જેમકે अय स्त्री " ૧૫ પોતાના સિદ્ધાન્તમાં નહિ કહેલુ કહેવુ તે અનભિહિત દોષ, જેમકે સાત પદાર્થ વૈશેષિકના મતે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ સહિત નવ પદાર્થ સાંખ્યના મતે દુઃખ-સમુદય-માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર આર્યસત્ય બૌધના મતે કહ્યા છે છતાં તેથી અતિરિક્ત-ઉત્તીર્ણ કહેવુ તે અનભિહિત દોષ ૧૬ જ્યા આર્યાછંદનુ પદ કહેવાનુ હોય ત્યા વૈતાલીય છંદનુ પદ કહે તે અપદદોષ ૧૭ " અગ્નિ ઠંડો છે " "આકાશ મૂર્તિમાન છે. " ઇત્યાદિ વસ્તુ સ્વભાવને અન્યથા કહેવો તે સ્વભાવહીન દોષ ૧૮. જે વિષય ચાલતો હોય તે છોડીને ત્યા બીજો વિષય વિસ્તારથી કહીને ફરી પાછો તેજ વિષય કહેવે. તે વ્યવહિત દોષ ૧૯ " રામ વનમાં પેઠા " એમ ભૂતકાલથી કહેવાનુ હોય, ત્યાં " રામ વનમાં પેસે છે" એમ વર્ત્તમાનકાલથી કહે, તે કાળ વ્યત્યય દોષ ૨૦ જ્યા અસ્થાને વિરામ હોય, અથવા સર્વથા વિરામ ન હોય, તે યતિદોષ ૨૧. અલંકાર રહિત હોય, તે છવિદોષ. ૨૨ સ્વસિ-

દ્વાન્ત વિરોધિ વચન હોય, તે સમય વિરૂદ્ધ દોષ ૨૩. જે વાકયમાં હેતુ વિનાનુ કથન હોય તે વચનમાત્ર દોષ ૨૪. જે વાકયમાં અર્થાપત્તિથી અનિષ્ટ આવે તે અર્થાપત્તિદોષ, જેમકે "ઘરના કુતરાને ન મારવો," આમ કહેવાથી બાજા કુતરાઓને મારવામાં હરકત નથી, એમ ઉપરથીજ સમજાય છે. ૨૫ જે વાકયમાં સમાસ કરવાનો હોય ત્યાં ન કરે, અથવા વિપરીત સમાસ કરે, તે સમાસદોષ ૨૬ જે વાકયમાં હીન ઉપમા હોય જેમકે "મેરૂ સરસવ જેવો" તથા જે વાકયમાં અધિક ઉપમા હોય, જેમકે "મેરૂ જેવો સર્સવ" આવા વાકયો ઉપમાદોષવાળા છે. તેથી તે ઉપમાદોષ ૨૭ "મેરૂ સમુદ્ર જેવો" ઇત્યાદિ કથન તે અનુપમાદોષ ૨૮ સ્વરૂપભૂત અવયવોનુ નિરૂપણ ન કરે, અથવા વિપરીત નિરૂપણ કરે, જેમકે પર્વતનુ નિરૂપણ કરવાનુ હોય, ત્યા તેના અવયવભૂત શિખરોનુ નિરૂપણ ન કરે, અને સમુદ્રાદિના અવયવોનું નિરૂપણ કરે તે રૂપકદોષ ૨૯. દેવદત્ત હાંડલીમા રાંધે છે, એમ કહેવુ હોય ત્યાં રાંધે છે એ પદ ન કહે અને દેવદત્ત હાંડલીમાં, આટલુ જ કહે, તે નિર્દેશ દોષ ૩૦ "વિદ્યમાન ભાવ તે સત્તા" એ પ્રમાણે સત્તા તે પદાર્થનો પર્યાયજ છે, છતાં વૈશેષિકોએ તેને છ પદાર્થોથી જુદા પદાર્થ તરીકે માનેલ છે, એવુ વાકય હોય, તે પદાર્થ દોષવાળું કહેવાય. એમ માનવુ એ અયોગ્ય છે, કારણ કે વસ્તુ અનન્ત પર્યાયવાળી હોવાથી એ પ્રમાણે તો પદાર્થ પણ અનન્તા થાય. ૩૧ જ્યા સન્ધિ કરવાનો હોય ત્યાં વાકયનો સન્ધિ ન કરે, અથવા દોષયુક્ત સધિ કરે, તે સન્વિદોષ ૩૨. આ બત્રીસ દોષરહિત જે સૂત્ર હોય તે લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર કહેવાય.

આ લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર છતા જરૂર આઠ ગુણે સહિત હોય, જેમકે-ઉક્ત અને અનુક્ત દોષ રહાત તે નિર્દોષ, ૧ 'ગો' શબ્દની પેઠે બહુપર્યાય યુક્ત તે સારવાળુ. ૨ અન્વય-વ્યતિરેક સહિત હેતુયુક્ત. ૩. ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલકારથી વિભૂષિત. ૪. દૃષ્ટાન્તપૂર્વક. ૫ અગ્રામ્યભાષાવાળુ સોપચાર. ૬ વર્ણાદિ ઉચિત પ્રમાણયુક્ત ૭. કર્ણને મનોહર લાગે તેવુ મધુર ૮. બીજાઓ વળી છ ગુણ સહિત સૂત્ર કહે છે. તે આ પ્રમાણે. બહુ અર્થ સગ્રાહી પરિમિતઅક્ષરવાળુ ૧ અસદિગ્ધ ૨ સારવાળુ ૩ ચારે પ્રકારના અનુયોગથી વ્યાખ્યા થઇ શકે એવુ ૪. ચકાર હિકાર આદિ નિરર્થક અવ્યયો વિનાનુ ૫. કામ વ્યાપાર આદિ પ્રરૂપક ન હોય ૬. આવા પ્રકારનુ જે સૂત્ર હોય, તે સર્વજ્ઞોએ કહેલુ હોય છે. આ ગુણોમાં જેઓ આઠ ગુણ કહે છે, તેઓ પાછળના છ ગુણોનો તેમા અન્તર ભાવ કરે છે, અને જેઓ છ ગુણો યુક્ત એવુ સૂત્ર કહે છે, તેઓ તે આઠ ગુણોને આ છ ગુણોમાં અન્તર્ભૂત કરે છે. ૯૯૯

આવુ દોષરહિત અને ગુણયુકત સૂત્ર સૂત્રાનુગમમા કહેવુ જોઇએ. આવુ સૂત્ર કહ્યા પછી સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુકિતનો અવસર કયારે પ્રાપ્ત થાય છે? તે કહે છે.

सुत्तेऽणुगए सुद्धे त्ति निच्छिए तह कए पयच्छेए ।
सुत्तालावयनासे निक्खित्ते सुत्तफासो उ ॥ १००० ॥

(करेमि भंते ! सामाइय सव्व सावज्जजोग ઇત્યાદિ) સૂત્રનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી આ સૂત્ર શુદ્ધ છે એવો નિશ્ચય થાય, એટલે (करेमि, भदन्त, सामायिकं, सावद्य, योगं) પદચ્છેદ કરીને નામ-સ્થાપનાદિ ન્યાસમાં સૂત્રાલાપકનો અનુક્રમે નિક્ષેપ કરવો તથા તેના વ્યાખ્યાનને અગે સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુકિત પ્રવર્તાવવી. ૧૦૦૦

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી સૂત્રાનુગમાદિનો વખત જણાવતા કહે છે.

एवं सुत्ताणुगमो सुत्तालावगगओ य निक्खेवो ।
सुत्तप्फासियनिज्जुत्ती नया य वच्चंति समयं तु ॥ १००१ ॥

આ પ્રમાણે સૂત્રાનુગમ-સૂત્રાલાપકગત નિક્ષેપ-સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ અને નયો. એ સર્વ એકી સાથે દરેક સૂત્રમા જવા પામે છે. ૧૦૦૧

સંહિતાદિ ૭ પ્રકારની વ્યાખ્યાને જણાવવા કહે છે કે—

सुत्तं पय पयत्थो संभवओ विग्गहो वियारो य ।
दूसियसिद्धी नयमयविसेसओ नेयमणुसुत्त ॥ १००२ ॥

પ્રથમ ઉપરોક્ત લક્ષણવાળુ સૂત્ર કહેવુ, તે પછી પદચ્છેદ કરી બતાવવો, તે પછી પદાર્થ કહેવો, તે પછી સમાસ જો હોય તો સંભવથી વિગ્રહ સમાસ કહેવો, તે પછી પ્રશ્ન રૂપ ચાલનાનો વિચાર કરીને દૂષણ દૂર કરવા રૂપ પ્રત્યવસ્થાન કહેવુ. પછી આ પ્રમાણે નિર્ણય કરેલ અર્થનો દરેક સૂત્રમા નયોના મત વિશેષથી વિચાર કરવો ૧૦૦૨

સંહિતા તો સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ હોવાથી પદ અને પદાર્થનો વિચાર કહે છે.

पयमत्थवायग जोयगं च तं नामियाइ पंचविहं ।
कारग-समास तद्धिय-निरुत्तवच्चोऽवि य पयत्थो ॥ १००३ ॥
परवोहहिओ वत्थो किरिया कारगविहाणओ वच्चो ।
पज्जायवयणओऽवि य तह भूयत्थाभिहाणेणं ॥ १००४ ॥
पच्चक्खओऽहवा सोऽणुमाणओ लेसओ व सुत्तस्स ।
वच्चो व जहासंभवमागमओ हेउओ चेव ॥ १००५ ॥

પદ બે પ્રકારે છે. એક અર્થનુ વાચક, અને બીજુ અર્થનુ દ્યોતક, એમ બે પ્રકારે છે, અને તે પદ નામિકાદિ પાચ પ્રકારે છે, કારકવાચ્ય-સમાસવાચ્ય-તદ્ધિતવાચ્ય અને નિરૂક્ત વાચ્ય એમ પદાર્થ ચાર પ્રકારે છે. અથવા ક્રિયા-કારકના ભેદથી, પર્યાયવચનથી, અને ભૂતાર્થ કહેવાથી, એમ બીજાને બોધ કરવામા હિતકારી એવો અર્થ ત્રણ પ્રકારે છે. અથવા સૂત્રનો અર્થ પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી એમ પણ ત્રણ પ્રકારે છે અથવા યથાસંભવ આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ કહેવાય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

૧ વાચક અને દ્યોતક એમ પદ બે પ્રકારે છે. તેમા "વૃક્ષ ઉભુ છે." ઇત્યાદિ વાચકપદ છે, અને પ્ર. ચ. વિગેરે દ્યોતકપદ છે. ૨ તથા સામાન્યથી નામિકાદિ પાંચ પ્રકારે પણ પદ છે. "અશ્વ-અનલ" ઇત્યાદિ નામિક પદ છે, "ખલુ" વિગેરે નિપાતિક પદ છે, "પરિ" વિગેરે ઉપસર્ગિક પદ છે, "ધાવતિ" ઇત્યાદિ આખ્યાતિક પદ છે, અને "સંયત" વિગેરે મિશ્રપદ છે. આવી રીતે પદોનો વિચ્છેદ કરવો, એ વ્યાખ્યાનનુ બીજુ અંગ છે. ૩ ત્રીજું અંગ પદાર્થ તે કારક વાચ્યાદિ ચાર પ્રકારે છે જેમકે "તે રસોઇઓ રાંધે છે" ઇત્યાદિ પદો કારક વાચ્ય કહેવાય, "રાજાનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ." આવા પદો સમાસ વાચ્ય કહેવાય, "વસુદેવનો પુત્ર વાસુદેવ" આવા પદો તદ્ધિતવાચ્ય કહેવાય, "જે ભમે છે અને અવાજ કરે છે તે ભ્રમર" આવા પદો નિરૂક્તવાચ્ય કહેવાય. ૪ અથવા શ્રોતાઓને બોધ કરવામાં

હિતકારી પદાર્થ ત્રણ પ્રકારે છે જેમકે "ઘડાય છે તે ઘટ" આવા પદો ક્રિયાકારકના ભેદથી કહેવાય છે, "ઘટ-કુટ-કુમ્ભ-કળશ," આવા પદ પર્યાયવચન કહેવાય છે, જે ઊંચા કાંઠાવાળો લાંબી ગ્રીવાવાળો અને પહોળા પેટારાવાળો હોય તે ઘટ, આવા પદ ભૂતાર્થ વાચ્ય કહેવાય છે. ૫ બીજી રીતે પણ પદાર્થ-સૂત્રનો અર્થ ત્રણ પ્રકારે કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી, તેમા પ્રથમ જેવુ પુસ્તકાદિમા લખેલુ જાણીએ, અથવા સાક્ષાત્ ગુરૂમુખથી જેવુ સાભળીએ તેવુ સાક્ષાત્ પ્રરૂપીએ તે પ્રત્યક્ષથી પદનો અર્થ કહેવાય છે જેમકે-"સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ", પ્રત્યક્ષથી જણાએલ એવો અર્થ જાણીનેજે અર્થાપત્તિથી જણાએલા પદાર્થનુ કથન કરે તે પદાર્થ અનુમાનથી વાચ્ય કહેવાય, જેમકે "મિથ્યા દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી." આવો અર્થ પૂર્વોક્ત કથનથી અર્થથીજ જણાય છે. માટે આવા પદો અનુમાનથી વાચ્ય છે. અહી જે અનુમાન છે, તે અર્થાપત્તિરૂપ અનુમાન જાણવુ, "સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર." આ ત્રણે સમુદિત હોય તોજ મોક્ષ માર્ગ છે, અન્યથા એકેક ભિન્ન હોય તો મોક્ષ માર્ગ નથી. આ પ્રમાણે સમુદિત-સમસ્ત પદોથી જે નિર્દેશ કરાય તે લેશથી વાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. ૬ તથા આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ પદાર્થ વાચ્ય છે. જેમકે-ભવ્ય-અભવ્ય-નિગોદ આદિનુ પ્રતિપાદન કરનારા પદો આગમથીજ-આજ્ઞામાત્રથીજ એ પદાર્થનુ પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે ભવ્યાભવ્યાદિ પદાર્થની વિદ્યમાનતામાં આગમ સિવાય અન્ય કોઇ પ્રમાણ નથી. માટે એવા પદો આગમથી વાચ્ય કહેવાય છે અને જે પદના અર્થમા હેતુ સભવે તે હેતુવાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. જેમકે-આત્મા કાય પ્રમાણ છે, પણ સર્વગત નથી, કારણ કે તે કુભાર આદિની પેઠે કર્તા છે. અહી કોઇ એમ કહે કે આ હેતુથી તો આત્મા મૂર્તિમાન્ છે, એવુ પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુભારાદિ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન્ છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન્ હોવો જોઇએ. આ કથન પણ કઈ અસત્ય નથી. કેમકે સસારી આત્માને મૂર્ત માનવાથી કઈ હાની નથી, માટે ભલે એ હેતુથી આત્માનુ મૂર્તપણુ સિદ્ધ થાય, એથી કંઇ હેતુ દોષવાળો નથી ઠરતો. આવા પદાર્થ તે હેતુથી વાચ્ય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

હવે ચોથો પદ વિગ્રહ કહે છે.

पाय पयविच्छेओ समासविसओ तयत्थनियमत्थं ।
पयविग्गहो त्ति भण्णइ सो सुद्धपए न संभवइ ॥ १००६ ॥

પ્રાય સમાસવિષયિ પદોનો તેના અનેક અર્થ સભવ છતે અર્થના નિયમ માટે પદચ્છેદ કરવો, તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે, તે પદવિગ્રહ શુદ્ધ એક પદમાં નથી સભવતો ૧૦૦૬

રાજાનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ, શ્વેત પટ જેની પાસે હોય તે શ્વેતપટવાળો, ઘણા ઉન્મત હાથીઓ જે વનમાં હોય તે મત્તબહુ માતગવન, આ પ્રમાણે પ્રાય સમાસ સબધી બે અથવા ઘણા પદોનાં જ્યારે અનેક અર્થ થતા હોય, ત્યારે તે પદના ઇષ્ટ અર્થના નિયમને માટે ઉપર મુજબ પદચ્છેદ કરવો તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે. એ પદ વિગ્રહ એક (શુદ્ધ) પદમાં નથી થતો. માટે બે અથવા ઘણા પદનો પદચ્છેદ કરવો એમ કહ્યું છે. કોઇ શબ્દમાં પદચ્છેદ થાય, છતાં તે સમાસ વિષયિ નથી હોતા, જેમકે-પારાસર્ય એટલે વ્યાસ, જામદગ્ન્ય એટલે પરશુરામ, આ પદોનો પદચ્છેદ થાય છે. જેમકે પારાશરનો પુત્ર તે પારાસર્ય, જમદગ્નિનો પુત્ર તે જામદગ્ન્ય, આ પ્રમાણે એમનો પદચ્છેદ થાય છે, પણ તે સમાસ વિષયિ પદો નથી, માટે પ્રાયઃ શબ્દ મૂકયો છે.

હવે ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન કહે છે.

सुत्तगयमत्थविसय व दूसणं चालणं मय, तस्स ।
सद्दत्थणायाओ परिहारो पच्चवत्थाणं ॥ १००७ ॥

સૂત્ર સંબંધી દૂષણ જણાવવું તે ચાલના કહેવાય, અને તે દૂષણનો શબ્દ યુક્તિથી તથા અર્થયુક્તિથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય.

સૂત્ર સંબંધમાં અથવા અર્થસંબંધમાં શિષ્ય યા કોઇ વાદી દૂષણ બતાવે તે ચાલના કહેવાય. અને તે દૂષણનો એટલે શબ્દ સંબંધી દૂષણનો શબ્દ સંભવિત યુક્તિવડે પરિહાર કરવો, તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય, અથવા શબ્દાર્થગત દૂષણનો નયમત વિશેષથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય. આ બાબત ઉદાહરણથી વધુ સ્પષ્ટ કરીએ; જેમકે. करोमि भदन्त ! सामायिकं આ પ્રમાણે કોઇએ ગુરૂસંબોધન વાક્ય કહ્યુ, તેમાં કોઇ દૂષણ બતાવે કે જ્યારે ગુરૂ ન હોય ત્યારે "भदन्त" શબ્દ ન કહેવો જોઇએ, અને જો કહેવામાં આવે તો તે નિરર્થકપણારૂપ દોષનુ પાત્ર થાય. આ પ્રમાણે જે દૂષણ તેનો પરિહાર કરવાને ઉત્તરમાં કહેવું કે-ગુરૂના અભાવે સ્થાપનાચાર્યની આગળ સર્વ સામાચારી કરાય છે, એમ જણાવવાને માટે ગુરૂ ન હોય ત્યારે પણ भदन्त શબ્દનો પ્રયોગ ઉપયોગી છે, જેમ સાક્ષાત્ અર્હન્તના અભાવે તેમની પ્રતિમાની પૂજા સેવા સાર્થક છે, તેમ અહીં પણ સમજવુ. અથવા ગુરૂના અભાવે, સ્વતંત્રપણાનો નિષેધ જણાવવાને માટે તથા વિનયમૂળ ધર્મ છે એમ બતાવવાને ગુરૂના ગુણનો જ્ઞાનોપયોગ કરવો. એમ પણ એ પદથી જણાય છે. અથવા નામ-સ્થાપના દ્રવ્ય-અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે આચાર્ય છે. તેમાં ભાવ આચાર્યરૂપ આચાર્યનો ઉપયોગ જે શિષ્યના હૃદયમાં વર્તે છે, તે સંબંધી આ "ભદન્ત" શબ્દરૂપ સંબોધન છે. આથી ગુરૂનો સર્વથા અભાવ છે એમ સિદ્ધ ન થયુ, કેમકે શિષ્યના હૃદયમાં તે ગુણમય આચાર્ય વર્તે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનનુ સ્વરૂપ સમજવુ આ રીતે સંહિતા-પદ-પદાર્થ-પદવિગ્રહ-ચાલના ને પ્રત્યવસ્થાન એમ છ પ્રકારે તંત્રની વ્યાખ્યા અન્ય લોકોએ કહી છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ કહી. ૧૦૦૭

શિષ્ય —આ છ પ્રકારે વ્યાખ્યાનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે, તે સર્વત્ર વ્યાપક છે, કે અમુક નિયતસૂત્ર સંબંધીજ છે? શિષ્યના એ પ્રશ્નનુ ઉત્તર આપવાને આચાર્ય મહારાજ ઉપસંહાર પૂર્વક નૈગમાદિ નયોનો વિષય બતાવતા છતા કહે છે કે—

एवमणुसुत्तमत्थं सव्वनयमयावयारपरिसुद्धं ।
भासेज्ज निरवसेसं पुरिसं व पडुच्च जं जोग्गं ॥ १००८ ॥

એ પ્રમાણે છ પ્રકારના વ્યાખ્યાનથી દરેક સૂત્ર અને સર્વ નયના અભિપ્રાયથી પરિશુદ્ધ સર્વ અર્થ જણાવવો. તેમાં પ્રજ્ઞાદિ ગુણ યુકત પુરૂષને આશ્રિને જે વ્યાખ્યા જેને યોગ્ય હોય તે તેની આગળ કહેવી (કારણ કે જિનમતમા સૂત્ર કે અર્થ, નયરહિત કંઈ પણ નથી, માટે નયવિશારદ વક્તાએ યોગ્ય શ્રોતા આગળ તે નયોનું વ્યાખ્યાન કરવુ.) ૧૦૦૮

ઉપર જણાવેલ સંહિતાદિની વ્યાખ્યાનો સમવતાર સૂત્રાદિ અનુગમાદિમાં જણાવે છે.

होइ कयत्थो वोत्तुं सपयच्छेयं सुयाणुगमो ।
सुत्तालावन्नासो नामाइन्नासविणिओग ॥ १००९ ॥

सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिनिओगो सेसओ पयत्थाई ।
पायं सो च्चिय नेगमनयाइमयगोयरो होइ ॥ १०१० ॥

અસ્ખલિતાદિ ગુણયુક્ત સૂત્ર અને તેનો પદચ્છેદ કરીને સૂત્રાનુગમ કૃતાર્થ થાય છે, નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપનો સંબંધ માત્ર કરાને સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ કૃતાર્થ થાય છે. અને શેષ પદાર્થાદિ-ચારરૂપ વ્યાખ્યા સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિમા ઉપયોગી થાય છે, અને તેજ પદાર્થાદિ પ્રાય: નૈગમાદિનયના અભિપ્રાયથી જણાય છે. પદાર્થાદિ કહે છતેજ નૈગમાદિનયની પ્રવૃત્તિ છે. ૧૦૦૯-૧૦૧૦

पाय पयविच्छेओ उ सुत्तप्फासोवसंधिओ जेण ।
कत्थइ तयत्थ कारग-कालाइगईं तओ चेव ॥ १०११ ॥

પ્રાય: પદવિચ્છેદ પણ સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિમા અન્તર્ભૂત છે. કેમકે વિચ્છિન્ન પદોનો અર્થ અને કારક-કાળ તથા ક્રિયાદિનો અવબોધ પદચ્છેદથીજ થાય છે. (તેથી પદવિચ્છેદને સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિ કહે છે) આથી પદચ્છેદ પણ તદન્તરભૂતજ છે. અને તેથી પદાર્થાદિજ નૈગમાદિ નયોના વિષય છે, એમ નહિ. પરન્તુ પદચ્છેદ અને સૂત્રાલાપકન્યાસાદિ પણ પ્રાયઃ નયના વિષય છે. આ પ્રમાણે અહી અનુગમનું સ્વરૂપ કહ્યુ. તે સાથે સપ્રસંગ નયો પણ કહ્યા. આથી આ સ્થળે ચારે અનુયોગ દ્વાર પૂર્ણ થયા ૧૦૧૧

अणुओगद्दाराणं परूवण तप्पओयणं जं च ।
इह चेव परिसमाणियमहामोहत्थमत्थाणे ॥ १०१२ ॥

અહી અસ્થાનેજ શિષ્યને વ્યામોહ ન થાય તે માટે અનુયોગદ્વારોની પ્રરૂપણા અને તેનુ પ્રયોજન અહીં પૂર્ણ કર્યું. ૧૦૧૨

કારણ કે—

दाइयदारविभागो संखेवेणेह वित्थरेणावि ।
दाराणं विणिओगं नाहिइ काउं जहाजोगं ॥ १०१३ ॥ पेढबंधो सम्मत्तो

અહીં અનુયોગદ્વારનો વિભાગ સંક્ષેપથી જણાવ્યો, એટલે તેથી શિષ્ય યથાયોગ્યસ્થાને વિસ્તારથી પણ વિનિયોગ કરવાનુ જાણી શકશે, મુઝાશે નહી. ૧૦૧૩

॥ અનુયોગદ્વારો પૂર્ણ થયા. ॥

હવે તિત્થયરે ભગવન્તે એ ૧૦૨૫ મી નિર્યુક્તિગાથાની પ્રસ્તાવના કરતા સતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

संपयमत्थाणुगमे सत्थोवोग्घायवित्थरं वोच्छं ।
कयमंगलोवयारो सोऽतिमहत्थोत्ति काऊणं ॥ १०१४ ॥

હવે અર્થાનુગમનમા ત્રીજા અનુયોગદ્વારમાં મંગળોપચાર કરીને હુ શાસ્ત્રનો ઉપોદ્ઘાત વિસ્તારથી કહીશ, કેમકે તે સર્વ સિદ્ધાન્તના અનુયોગમા સમાન હોવાથી અતિ મહાર્થવાળો છે. ૧૦૧૪

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

नणु मंगलं कयं चिय किं भुज्जो, अह कयंपि कायव्वं ।
दारे दारे कीरइ तो कीस न मंगलग्गहणं ? ॥ १०१५ ॥

મંગળ પ્રથમ કર્યું છે, છતા ફરીથી કેમ કરો છો ? અને જો મંગળ કર્યા છતાં ફરી કરવું જોઇએ, તો ઉપક્રમાદિ દરેક દ્વારે શા માટે મંગળ નથી ગ્રહણ કરતા ? ૧૦૧૫

આ પ્રશ્નનો બીજા આચાર્ય ઉત્તર આપે છે, તે અયોગ્ય છે. એમ જણાવવા સાથે ભાષ્યકાર મહારાજ તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપે છે.

नणु मज्झम्मिवि मंगलमाइट्ठं त च मज्झमेयं ति ।
सत्थमणारद्धं चिय एयं कत्तोच्चयं मज्झ ? ॥ १०१६ ॥

(શાસ્ત્રની આદિમાં-મધ્યમાં-ને અન્તમાં મંગળ કરવું જોઇએ. એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે.) તેમાં આદિમંગળ પ્રથમ કર્યું છે, અને આ મધ્યમંગળ છે (આ ઉત્તર અયોગ્ય છે, કેમકે આદિ મંગળ માટે નન્દી કરી છે, અને તે પછી અનુયોગદ્વારો કહ્યા.) પણ સામાયિક અધ્યયનરૂપ શાસ્ત્રનો હજી આરંભ નથી થયો, એટલે આ મધ્યમંગળ ક્યાંથી કહેવાય ?

વળી બીજા આચાર્ય બીજી રીતે આને મધ્યમંગળ સિદ્ધ કરે છે.

चउरणुओगद्दार ज सत्थं तेण तस्स मज्झमिणं ।
साहइ मंगलगहणं सत्थस्सगाइं दाराइ ॥ १०१७ ॥

ચાર અનુયોગ દ્વારવાળું શાસ્ત્ર છે, તેથી (ઉપક્રમ અને નિક્ષેપ એ બે દ્વાર કહ્યા પછી અનુગમાત્મક ઉપોદ્ઘાતરૂપ ત્રીજા દ્વારની આદિમાં આ મંગળ કહ્યું છે તેથી) આ મધ્યમંગળ છે. કેમકે શાસ્ત્રનો આરંભ ન થયો હોય, તોપણ અનુયોગદ્વારો શાસ્ત્રના અંગભૂત હોવાથી તે તેનાથી ભિન્ન નથી. ૧૦૧૭

આ સમાધાન પણ બરાબર નથી, તે માટે ભાષ્યકાર પોતે કહે છે કે-

तहवि न मज्झ एयं भणियमिहावस्सयस्स जं मेज्झं ।
तं मंगलमाइट्ठं पढमज्झयणस्स होज्जाहि ॥ १०१८ ॥

તમે કહ્યું તેવી રીતે પણ આ મધ્યમંગળ નથી ઘટતું, કેમકે છ અધ્યયનાત્મક આવશ્યકનો જે મધ્યભાગ, ત્યાં મધ્યમંગળ કહેવાનું કહ્યું છે. (અને તમે કહ્યું તે આવશ્યકનો મધ્ય ભાગ નથી થતો) પરન્તુ આ સામાયિક અધ્યયનનો મધ્યભાગ થાય છે, તેથી આ તેનું મધ્યમંગળ ના કહી શકાય. ૧૦૧૮

વળી બીજા કોઈ આચાર્ય કહે છે કે—

भणियं च पुव्वमेय सव्वं चिय मंगलंति किमणेणं ? ।
मंगलतियबुद्धिपरिग्गहंपि काराविओ सीसो ॥ १०१९ ॥

પૂર્વે કહ્યું છે કે આ સર્વશાસ્ત્ર મંગળરૂપજ છે, તો પછી આ મધ્યમંગળાદિ ગ્રહણ કરવાથી શું ? શિષ્યને પણ ત્રણ મંગળ કર્યા છે એવો બુદ્ધિપરિગ્રહ પણ પૂર્વે કરાવ્યો છે. ૧૦૧૯

ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોનાં મતાન્તર બતાવીને હવે આચાર્યશ્રી પોતે યથાવસ્થિત સમાધાન કરે છે કે—

आवस्सयस्स तं कयमिण तु नात्रासमेत्तयं किंतु ।
सव्वाणुओगनिज्जुत्तिसत्थपारंभ एवायं ॥ १०२० ॥

પૂર્વે (૭૯ મી ગાથામાં) જે મંગળ કહ્યું છે તે આવશ્યકનું પ્રથમ-આદિ મંગળ કહ્યું છે. અને અહીં આ મંગળ કેવળ આવશ્યક માત્રનું જ નથી, પરન્તુ સર્વસૂત્રના અનુયોગમાં સંબદ્ધ એવા ઉપોદ્‌ઘાતનિર્યુક્તિરૂપ શાસ્ત્રની આદિમા આ પ્રથમ મંગળ છે. ૧૦૨૦

કારણ કે—

दसगालियाइनिज्जुत्तिगहणओ भणियमुवरि वा जं च ।
सेसेसुवि अज्झयणेसु होइ एसेव निज्जुत्ती ॥ १०२१ ॥

આગળ જે દશવૈકાલિકાદિની નિર્યુક્તિ ગ્રહણ કરાશે, તેમાં અને તે ઉપરાંત ચતુર્વિંશતિસ્તવાદિ સર્વ સિદ્ધાન્તગત અધ્યયનોમા સર્વમાં આજ ઉપોદ્‌ઘાત નિર્યુક્તિ છે તેથી સર્વ અનુયોગની ઉપોદ્‌ઘાત નિર્યુક્તિરૂપ શાસ્ત્રનો આ પ્રારંભ છે. ૧૦૨૧

શિષ્ય પૂછે છે કે—

सामाइयवक्खाणे दसालियाईण कोऽहिगारोऽयं ।
ज पायमुवग्घाओ तेसिं सामन्न एवायं ॥ १०२२ ॥
इह तेसिं तम्मि गए वीसुं वीसुं विसेसमेवायं ।
घेच्छिइ सुहं लहु चिय तग्गहणं लाघवत्थमओ ॥ १०२३ ॥

અહીં સામાયિકઅધ્યયનના વ્યાખ્યાનમાં દશવૈકાલિકાદિ ગ્રહણ કરવાનો શો અધિકાર છે? (ઉત્તર) પ્રાય તે દશવૈકાલિકાદિનો ઉપોદ્‌ઘાત પણ આ શાસ્ત્ર સાથે સમાન હોવાથી તે અહીં કહેલ છે, અહીં તે દશવૈકાલિકાદિનો સામાન્ય ઉપોદ્‌ઘાત જાણવાથી નિર્ગમાદિ પૃથક્ પૃથક્ વિશેષતા પણ કઇક સુખપૂર્વક સ્હેલાઇથી જાણી શકાય, આ કારણથી લાઘવ માટે દશવૈકાલિકાદિ પણ ગ્રહણ કરેલ છે. ૧૦૨૨-૧૦૨૩.

હવે ઉપસંહાર કરીને તાત્પર્ય કહે છે.

तम्हा जेण महत्थं सत्थं सव्वाणुओगविसयमिणं ।
सत्थंतरमेवऽहवा तेण पुणो मगलग्गहणं ॥ १०२४ ॥

તે માટે આ ઉપોદ્‌ઘાતરૂપ શાસ્ત્ર સર્વ અનુયોગનો વિષય હોવાથી મહાર્થવાળું છે, અથવા એમા બહુ વક્તવ્યતા હોવાથી જુદું જ શાસ્ત્ર છે, તેથી અહીં પુન. મંગળ કહ્યું છે.

તેજ મંગળ કહે છે.

तित्थयरे भगवंते अणुत्तरपरक्कमे अमियनाणी ।
तिण्णे सुगइगइगए सिद्धिपहपएसए वंदे ॥ १०२५ ॥

સર્વોત્કૃષ્ટ પરાક્રમવાળા, અપરિમિત જ્ઞાનવાળા, સંસારથી તરેલા, અને મોક્ષ પામેલા, એવા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશક, તીર્થંકર ભગવાનને, હું વંદન કરૂં છું. ૧૦૨૫

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તની ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર પોતેજ હવે કહે છે.

निज्जइ जं तेण तहिं तओ व तित्थं तय च दवम्मि ।
सरियाईणं भागो निरवायो तम्मि य पसिद्धे ॥ १०२६ ॥
तरिया तरणं तरियव्वयं च सिद्धाणि, तारओ पुरिसो ।
बाहो-डुवाइ तरण, तरणिज्जं निन्नयाईयं ॥ १०२७ ॥

દુઃખે તરી શકાય એવી વસ્તુ જેથી તરાય અથવા જે છતાં તરાય, તે તીર્થ કહેવાય (એ તીર્થ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેમા નામ અને સ્થાપના તીર્થ સુગમ હોવાથી તેનુ વિવેચન નથી કરતા, અને દ્રવ્યાદિતીર્થનુ વિવેચન કરીએ છીએ) નદી-સમુદ્ર આદિનો જે કોઇ ઉતરવા માટેનો કષ્ટ રહિત નિયત પ્રદેશ તે દ્રવ્ય તીર્થ છે. એ તીર્થ સિદ્ધ થવાથી તેમાં તરવુ-તારનાર અને તરવા યોગ્ય એ ત્રણ સિદ્ધજ છે કેમકે તરનાર પુરૂષ, તારનાર અશ્વ અથવા વહાણ, અને તરવા યોગ્ય નદી વિગેરે છે. ૧૦૨૬-૧૦૨૭.

આ નદી વિગેરેને દ્રવ્યતીર્થ શાથી કહી શકાય ? તે માટે કહે છે કે—

देहाइतारय जं बज्झमलावणयणाइमेत्तं च ।
णेगंताणच्चंतियफलं च तो दव्वतित्थ तं ॥ १०२८ ॥

આ તીર્થ શરીર આદિનેજ તારનાર છે, અને બાહ્યમળાદિનેજ માત્ર દૂર કરનાર છે, વળી અનેકાન્તિક ફળવાળુ અને અનાત્યતિક ફળવાળુ છે, માટે તે દ્રવ્યતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૨૮.

આ તીર્થ શરીરાદિકનેજ તારે છે એટલે નદી આદિના સામા તીરે પહોચાડે છે, પણ જીવને સસારસમુદ્રથી મોક્ષરૂપ સામા તીરે નથી પહોચાડતુ. વળી શરીરના બાહ્ય મેલનેજ આ તીર્થ દૂર કરે છે, પણ પ્રાણાતિપાતાદિજન્ય અન્તરગ કર્મરૂપ મેલને દૂર નથી કરતુ. તેમજ આ નદી વિગેરે તીર્થ અનેકાન્તિકફળવાળુ છે, એટલે કે કોઇ વખત તરીને સામે તીર જવાય છે અને કોઈ વખત અદર ડુબી જવાય છે પણ ખરૂ. વળી અનાત્યતિક ફળવાળુ છે, એટલે કે એક વખત આ નદી વિગેરે તર્યા હોઇએ, તો પણ ફરીથી તે તરવી પડે છે, માટે નદી વિગેરે તીર્થ અપ્રધાનતીર્થ હોવાથી દ્રવ્યતીર્થ છે. ૧૦૨૮

હવે બીજા તીર્થવાળાઓના મત બતાવીને તેમા દૂષણ આપે છે.

इह तारणाइफलयंति ण्हाण-पाणा-ऽवगाहणाईहिं ।
भवतारयति केई त नो जीवोवघायाओ ॥ १०२९ ॥
सूणगपिव तमुदूहलं व न य पुण्णकारणं ण्हाणं ।
न य जइजोग्गं त मंडणं व कामंगभावाओ ॥ १०३० ॥

સ્નાન-પાન-અવગાહનાદિવડે નદી આદિ તીર્થ જે માટે વિધિ પ્રમાણે સેવ્યુ થકુ તારકાદિ ફળવાળુ છે,-માટે તે સસાર તારક પણ છે. એમ કેટલાએક કહે છે, તે અયોગ્ય છે. કેમકે તે ખાડણીયાદિની પેઠે વધસ્થાન જેવુ છે. વળી સ્નાન પુન્યનુ કારણ પણ નથી અને યતિને યોગ્ય પણ નથી, કેમકે તે આભૂષણની પેઠે કામનુ અગ છે. ૧૦૨૯-૧૦૩૦

અન્યદર્શનવાળાઓ નદી વિગેરે સ્નાન-પાન-અવગાહનાદિવડે વિધિપૂર્વક સેવવાથી સંસારથી તારનાર છે માટે તે તીર્થ છે એમ માને છે. કારણ કે શરીરને તારવુ-મેલ ધોવો-તૃષાનો નાશ કરવો-દાહની શાન્તિ કરવી વિગેરે ફળવાળુ તે નદી આદિ તીર્થ સ્થાન છે. આ રીતે તૃષાછેદ વિગેરે પ્રત્યક્ષ ફળવાળુ તે નદી આદિ તીર્થ જણાય છે, તે ઉપરથી સંસારથી તારવા રૂપ પરોક્ષફળવાળુ પણ તે છે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

અન્યદર્શનીઓનુ આ કથન અયોગ્ય છે. કેમકે સ્નાન વિગેરે, તરવાર ધનુષ આદિની પેઠે, જીવઘાતના હેતુ હોવાથી દુર્ગતિ આપનાર છે. તે સંસારથી તારનાર કેવી રીતે હોઈ શકે? જીવઘાતના હેતુઓ પણ સંસારથી તારનાર છે એમ માનીએ, તો સૂના-વધભૂમિ વિગેરે પણ સંસારથી તારનાર થઇ જાય. તે માટે નદી વિગેરે તીર્થ, ખાંડણીઆ આદિની પેઠે, જીવઘાતના હેતુ હોવાથી સંસાર તારક નથી. વળી એ તીર્થમાં કરેલુ સ્નાન પુન્યનુ કારણ પણ નથી, અને આભૂષણની પેઠે કામનુ અંગ હોવાથી યતિજનને યોગ્ય પણ નથી. કારણકે કામના અંગો પણ પુન્યના હેતુ મનાય, તો પુરૂષોને તાંબૂલ ભક્ષણ-પુષ્પ બંધન-શરીરને સુવાસિત કરવુ-મર્દન કરવુ વિગેરે કામના અંગો પણ પુન્યના હેતુ થવા જોઇએ, પરન્તુ તેમ નથી માટે શરીરતારણાદિ માત્ર ફળ જોઇને સંસાર તારકાદિ વિશિષ્ટ ફળનુ અનુમાન કરવુ અયોગ્ય છે, ૧૦૨૯-૧૦૩૦

આ સંબંધમાં તેઓ કદી એમ કહે કે—

देहोवगारि वा तेण तित्थमिह दाहनासणाईहिं ।
महु-मज्ज मंस-वेस्सादओऽवि तो तित्थमावन्नं ॥ १०३१ ॥

દાહની શાન્તિ-તૃષાનો નાશ ઈત્યાદિ કરવાવડે ગંગા આદિનુ જળ શરીરને ઉપકારી હોવાથી તીર્થજ છે. (જો એમ હોય.) તો મધુ-મદિરા-માંસ-વેશ્યા વિગેરે પણ તીર્થ થવા જોઇએ કેમકે તે પણ શરીરને ઉપકારી છે. ૧૦૩૧

દ્રવ્યતીર્થનુ સ્વરૂપ કહીને હવે ભાવતીર્થનુ સ્વરૂપ કહે છે.

भावे तित्थं संघो सुयविहियं तारओ तहिं साहू ।
नाणाइतियं तरणं तरियव्वं भवसमुद्दोऽयं ॥ १०३२ ॥

સંઘ તે શ્રુતવિહિત ભાવતીર્થ છે, તેમાં સાધુ તારનાર છે, જ્ઞાનાદિ ત્રણ તરવાનુ સાધન છે, અને આ સંસાર સમુદ્ર તે તરવાયોગ્ય છે. ૧૦૩૨

શ્રીસંઘ ભાવતીર્થ છે. આ સંઘરૂપ તીર્થમા સાધુ મહારાજ તારક (તારનાર) છે, જ્ઞાન-દર્શન-ને ચારિત્ર તરણ (તરવાનુ સાધન) છે, અને સંસાર સમુદ્ર તરણીય છે. (તરવા યોગ્ય છે) આ તીર્થ અને તારકાદિ પરસ્પર વિવક્ષાવશાત્ ભિન્નાભિન્ન છે. જેમકે-સમ્યગ્દર્શનાદિપરિણામાત્મક હોવાથી સંઘ તીર્થ છે, કેમકે તેમાં ઉતરેલાઓ અવશ્ય સંસાર સમુદ્રથી તરે છે. એ સંઘની અન્તર્ગત તેના વિશેષભૂત સાધુ મહારાજ, સમ્યગ્દર્શનાદિના અનુષ્ઠાનથી તરનાર છે. જ્ઞાનાદિ ત્રણ તેના કરણભૂત હોવાથી તરણ (તરવાનુ સાધન) છે. અને ઔદયિકાદિ ભાવ પરિણામાત્મક સંસાર સમુદ્ર તે તરણીય (તરવા યોગ્ય) છે. ૧૦૩૨

કારણ કે—

जं नाण दंसण-चरित्तभावओ तव्विवक्खभावाओ ।
भवभावओ य तारेइ तेण त भावओ तित्थं ॥ १०३३ ॥

જે માટે જ્ઞાન-દર્શન-ને ચારિત્ર ભાવવડે, તેના વિપક્ષભૂત અજ્ઞાનાદિ થકી અને સંસારભાવથી તરી જવાય છે માટે તે ભાવતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૩૩

જે જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોય છે, તે અજ્ઞાનાદિભાવથી અન્યને તારે છે, કેવળ અજ્ઞાનાદિ ભાવથી તારે છે એટલુ જ નહિ, પણ તે સાથે સંસારથી પણ ભવ્યાત્માને તારે છે, કારણ કે સ્વયં જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોવાથી બીજા ભવ્ય જીવોને અજ્ઞાનથી અને સંસારથી તારે છે, માટે શ્રીસંઘ પણ ભાવતીર્થ છે. ૧૦૩૩

અથવા—

तह कोह-लोह-कम्ममयदाह-तण्हा-मलावणयणाइं ।
एगंतेणच्चंतं च कुणइ य सुद्धिं भवोघाओ ॥ १०३४ ॥

ક્રોધરૂપ દાહ-લોભરૂપ તૃષ્ણા-અને કર્મમય મેલ, એ ત્રણેને જે એકાન્તથી અત્યન્ત દૂર કરે, અને સંસાર સમુદ્રથી (કર્મ મેલ દૂર કરીને) શુદ્ધ કરે તે શ્રીસંઘ ભાવતીર્થ કહેવાય. ૧૦૩૪

અથવા "તિત્થ" એટલે ત્રિસ્થ એવો અર્થ પણ થાય તે જણાવે છે.

दाहोवसमाइसु वा जं तिसु थियमहव दंसणाईसु ।
तो तित्थं संघो च्चिय उभयं व विसेसणविसेस्सं ॥ १०३५ ॥

દાહોપશમાદિ અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ અર્થમાં જે રહેલ હોય, અથવા ત્રણમાં સ્થિતિરૂપ વિશેષણના વિશેષ્ય રૂપે જે રહેલ હોય, તે શ્રી સંઘ તીર્થ કહેવાય છે.૧૦૩૫

અથવા તિત્થ એટલે ત્રણ અર્થ એવો અર્થ પણ થાય છે, જેમકે—

कोहग्गिदाहसमणादओ व ते चेव जस्स तिण्णत्था ।
होइ तियत्थं तित्थं तमत्थसद्दो फलत्थोऽय ॥ १०३६ ॥

ક્રોધાગ્નિનો દાહ સમાવવાદિ રૂપ પૂર્વે કહેલા ત્રણ અર્થ જેના હોય, તે ત્રિ અર્થ કહેવાય છે, અથવા જ્ઞાનાદિ ત્રણ અર્થ જેનાથી અભિન્ન હોય, તે પણ ત્રિ અર્થ કહેવાય છે. ને તે શ્રી સંઘ છે અહીં અર્થશબ્દ ફળવાચી સમજવો. આ ઉપરથી એમ કહ્યુ કે શ્રી સંઘ ને તેથી અભિન્ન દર્શનાદિક ત્રણ ભવ્યોએ સેવ્યા થકા ઉપર કહેલા ઉપશમાદિ ત્રણ અર્થને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦૩૬

અથવા અર્થ એટલે વસ્તુ પર્યાય, એવો અર્થ થાય તેને અંગે કહે છે, કે—

अहवा सम्मद्दंसण-नाण-चरित्ताइ तिन्नि जस्सत्था ।
तं तित्थ पुव्वोइयमिह अत्थो वत्थुपज्जाओ ॥ १०३७ ॥

અથવા સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-અને-ચારિત્ર એ ત્રણ અર્થ જેને હોય તે પૂર્વોક્ત પ્રકારે તીર્થ કહેવાય, તેજ સંઘ, કેમકે તે તે થકી અભિન્ન છે તે હેતુ માટે, અહિ અર્થ શબ્દ તે વસ્તુપર્યાય અર્થમા સમજવો ૧૦૩૭

આ પ્રમાણે ભાવ થકી તીર્થ-ત્રિસ્થ-ત્ર્યર્થ કહીને હવે જૈન તીર્થજ ઇચ્છિત અર્થને સાધનાર છે, તે સિવાય અન્ય બીજુ તીર્થ તેવુ નથી, એમ પ્રમાણવડે જણાવે છે.

इह सम्मं सद्धाणो-वलद्धि-किरियासमाव्वओ जइणं ।
तित्थमभिप्पेयफलं सम्मपरिच्छेयकिरिय व्व ॥ १०३८ ॥

સારી રીતે જાણેલ રોગને દૂર કરવાની ક્રિયાની પેઠે, જૈન તીર્થજ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક હોવાથી ઇષ્ટ અર્થ સાધનાર છે. ૧૦૩૮

જેમ કોઈ હુશીઆર વૈદ્યને સારી રીતે રોગ આદિનુ સ્વરૂપ જાણીને શ્રદ્ધાળુ રોગી પ્રત્યે સારી દવા અને પ્રયોગાદિ ક્રિયા કરતાં ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ જૈન-તીર્થથી પણ ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક છે. ૧૦૩૮

જૈન તીર્થ સિવાયના અન્ય તીર્થ એ પ્રમાણે ઇચ્છિત અર્થ સાધક નથી તે માટે કહે છે.

नाऽभिप्पेयफलाइं तयंगवियलत्तओ कुतित्थाइं ।
वियलनयत्तणओऽविय विफलाइं वियलकिरिय व्व ॥ १०३९ ॥

ઇચ્છિત અર્થને સાધક એવા કારણોથી રહિત હોવાથી અન્ય તીર્થો ઇષ્ટાર્થસાધક નથી. વળી સર્વનયરહિત હોવાથી અધુરી ક્રિયાની પેઠે એ તીર્થો ફળ રહિત પણ છે. ૧૦૩૯

બૌદ્ધાદિ પ્રણીત અન્યતીર્થો ઇચ્છિત ફળ વાળાં નથી, કેમકે તે સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિ કારણ રહિત છે. અને વળી તે સંપૂર્ણ નય રહિત છે, તેથી પણ ફળ રહિત છે. કારણ કે એકે-કાંશગ્રાહી સર્વ નયો મળવાથીજ તે વડે સંપૂર્ણ અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે, અને એ બૌદ્ધાદિ પ્રણીત તીર્થો તો એક યા બે નયાવલંબી હોવાથી સમગ્ર નયાભિપ્રાય રહિત છે, તેથી તે સંપૂર્ણ ઇષ્ટ ફળ સાધનારા નથી, જેમ કોઈ વૈદ્યને રોગીનો રોગ દૂર કરવાને માટે જે યથાર્થ ક્રિયા કરવાની હોય, તે ક્રિયા અધુરી હોય તો સંપૂર્ણ ઇચ્છિત ફળ સાધક નથી થતી, તેમ આ અન્ય તીર્થો પણ ઇષ્ટાર્થસાધક થતા નથી, એવી રીતે દ્રવ્યભાવ તીર્થ કહ્યાં. ૧૦૩૯

હવે બીજી રીતે દ્રવ્ય-અને ભાવતીર્થનુ સ્વરૂપ કહે છે.

अहव सुहोत्तारुत्तारणाइ दव्वे चउव्विह तित्थं ।
एव चिय भावम्मिवि तत्थाइमयं सरक्खाण ॥ १०४० ॥
तच्चण्णियाण बितिय विसयसुहकुसत्थभावणाधणियं ।
तइयं च बोडियाणं चरिम जइणं सिवफलं तु ॥ १०४१ ॥

અથવા સુખાવતાર અને સુખોત્તાર આદિ ચાર પ્રકારે દ્રવ્યતીર્થ છે. એજ પ્રમાણે ભાવતીર્થ પણ ચાર પ્રકારે છે. તેમા પ્રથમ પ્રકારનુ તીર્થ શૈવમતવાળાનુ, વિષયસુખ યુક્ત તે કુશાસ્ત્રની ભાવનાવાળુ હોવાથી, બીજા પ્રકારનુ તીર્થ બૌધમતવાળાનુ, ત્રીજા પ્રકારનુ તીર્થ દિગમ્બરોનુ, અને ચોથા પ્રકારનુ તીર્થ મોક્ષ ફળ આપનાર (શ્વેતામ્બર) જૈનોનું છે. ૧૦૪૦-૧૦૪૧

દ્રવ્ય તીર્થ ચાર પ્રકારે છે, પ્રથમ જે તીર્થમા સુખે ઉતરી શકાય અને સુખે પાર તરી શકાય, તે પહેલો પ્રકાર. જે તીર્થમા સુખે ઉતરી શકાય અને દુ:ખે તરી શકાય, તે બીજો પ્રકાર. જે તીર્થમા દુ ખે ઉતરી શકાય અને સુખે તરી શકાય, તે ત્રીજો પ્રકાર. અને જે તીર્થમા દુ.ખે ઉતરી શકાય અને દુ ખે તરી શકાય, તે ચોથો પ્રકાર. આજ પ્રમાણે ભાવતીર્થમા પણ ચાર પ્રકાર છે, જેમકે જે તીર્થમાં-દર્શનમાં જીવો સુખે પ્રવેશ કરે અને સુખે નીકળી શકે-મૂકી શકે, તે પહેલો પ્રકાર. આજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ પ્રકારમા પણ યથાયોગ્ય સમજી લેવુ.

૧. ઉપરોક્ત ભાવતીર્થના ચાર પ્રકારમાંનો પહેલો પ્રકાર શૈવદર્શન વાળાનો જાણવો. કેમકે રાગ-દ્વેષ-કષાય-ઇન્દ્રિય-પરિસહ-ઉપસર્ગ-મન-વચન-અને કાયા વિગેરેનો જય કરવા રૂપ દુષ્કર અનુષ્ઠાન કરવાનુ તેઓના દર્શનમાં નથી જણાતુ, ગમે તે પ્રકારે વ્રત પાળવાનુ કહ્યુ છે, તેથી પ્રાણીઓ તેમની દીક્ષા સ્હેલાઈથી અગીકાર કરે છે, અને વળી તેમના શાસ્ત્રોમા એવી કોઈ નિપુણ યુક્તિ નથી, કે જેથી વાસિત અતરાત્માવાળો પુરૂષ તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ ન કરે. ઉલટુ તે સબધમાં તો કહ્યુ છે કે-“ બાર વર્ષ પર્યન્ત શૈવી દીક્ષા પાળીને તે પછી જો અશક્ત હોય, તો યજ્ઞ કરીને તેનો ત્યાગ કરે, તો પણ કંઈ દોષ નથી. ” આ પ્રમાણે તેઓએ કહેલુ હોવાથી તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ કરવામાં કંઈ દોષ નથી. તેથી જીવો તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ પણ કરી શકે છે, માટે શૈવ તીર્થ પહેલા પ્રકારનુ છે.

૨ બૌદ્ધોનુ તીર્થ બીજા પ્રકારનુ છે. તેઓ કહે છે કે-“ કોમળ શય્યા, સવારમાં ઊઠીને પેયા, મધ્યાન્હે ભોજન, અપરાન્હે પાન, સાંજે દ્રાક્ષા ખડ, અને અર્ધરાત્રિએ સાકર, એ સર્વને અન્તે શાકયપુત્રે મોક્ષ જોએલ છે. વળી “ મનોજ્ઞ ભોજન ખાઇને, મનોજ્ઞ શયન આસન ભોગવીને, મનોજ્ઞ આવાસમાં રહીને, મુનિ મનોજ્ઞ ધ્યાન કરે. ” ઈત્યાદિ તેઓના કહેવાથી-વિષય સુખની સિદ્ધિ થાય છે, માટે તેમના તીર્થમા સુખે પ્રવેશ થઈ શકે છે, તથા તેમના શાસ્ત્રમાં કહેલી કુયુક્તિઓવડે તીવ્ર વાસના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તેના સસ્કારનો ત્યાગ થતો નથી. વ્રતનો ત્યાગ કરવામાં પણ મહાસસારાદિ દડ કહેલ હોવાથી તેઓની પાસેથી ગ્રહણ કરેલ વ્રત દુપરિત્યાજ્ય હોવાથી તેમના તીર્થનો ત્યાગ સુખે કરી શકાતો નથી એટલે એ બીજા પ્રકારનુ તીર્થ છે.

૩ ત્રીજા પ્રકારનુ તીર્થ દિગમ્બરોનુ છે, તેમના તીર્થમાં-દર્શનમાં નગ્નપણુ વિગેરે લજ્જાદિના હેતુ હોવાથી, તે તીર્થમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી, અને અનેષણીય વસ્તુનો ઉપભોગ-કષાયની બહુલતા વિગેરે તેમનુ અસમજસપણુ જણાવાથી, તેમજ નગ્નપણાદિની લજ્જાથી ઉદ્વિગ્ન થએલાઓ તે તીર્થનો સુખે ત્યાગ કરે છે.

૪ ચોથા પ્રકારનુ મોક્ષફળ આપનાર તીર્થ જૈનોનુ છે. જૈન સાધુઓને રાગ-દ્વેષ-કષાય ઇન્દ્રિય-પરિસહ-ઉપસર્ગાદિનો જય, તથા અપ્રમત્તપણે સમિતિ-ગુપ્તિ-લોચ વિગેરે કષ્ટ સહન કરવાનુ હોય છે, તેથી તેઓના તીર્થમાં દુ ખે પ્રવેશ થાય છે, અને તેમના શાસ્ત્રમાં

કહેલ નિપુણ યુક્તિઓવડે અતિતીવ્ર અને ઘણી સારી વાસના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી અને વ્રતનો ત્યાગ કરવામા અતિ મહાન સંસારાદિ દંડ કહેલ હોવાથી તેઓના તીર્થનો ત્યાગ પણ થઈ શકતો નથી.

બીજાઓ સુખે પ્રવેશ થાય અને દુઃખે સંસારનો ત્યાગ કરાય વગેરે ભેદો મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં માને છે. જેમકે શૈવદર્શનવાળાઓના મતે ઈશ્વરોક્ત અલ્પ અનુષ્ઠાનવડેજ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માન્યુ છે. બૌદ્ધોએ દુઃખે પામી શકાય એવા વિશિષ્ટ ધ્યાન માર્ગથી યોગી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આદિના ક્રમવડે મુક્તિની પ્રાપ્તિ માનેલ છે, તેઓ કહે છે કે "દુઃખે આ સંસાર ઉતરી શકાય છે." દિગમ્બરોએ ભિક્ષાશુદ્ધિ વિગેરે ગૌણપણે માનેલ હોવાથી અને નગ્નતાદિ રૂપ નિર્ગ્રન્થપણાની મુખ્યતાથીજ મુક્તિ માનેલ છે. અને શ્વતામ્બર સાધુઓએ પૂર્વોક્ત મહાકષ્ટવાળા અનુષ્ઠાનથી મોક્ષ માનેલ છે, તેથી તેઓનુ તીર્થ દુઃખે તરી શકાય એવુ છે. ૧૦૪૦-૧૦૪૧

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

> नणु जं दुहावयारं दुक्खुत्तारं च तं दुरहिगम्मं ।
> लोयम्मि पूइयं जं सुहावयारं सुहुत्तारं ॥ १०४२ ॥

જે તીર્થમાં દુઃખે પેશી શકાય અને દુઃખે તરી શકાય એવુ હોય, તે તીર્થ દુરધિગમ્ય છે લોકમાં પણ જે તીર્થ સુખે પેશી શકાય અને સુખે તરી શકાય એવુ હોય, તે તીર્થ પૂજ્ય થાય છે-ગ્રાહ્ય થાય છે. ૧૦૪૨

જે તીર્થમાં દુઃખે પ્રવેશ થાય અને દુઃખે તરી શકાય એવુ હોય, તે તીર્થ અનાદરણીય છે, અને તમે જૈન તીર્થ એવાજ પ્રકારનુ કહ્યું છે, તેથી તે અયુક્ત છે. કારણ કે એવુ તીર્થ તો ઉલટું અનિષ્ટ અર્થને સાધક અને બાધક થાય છે, લોકમા પણ જે તીર્થ સુખે પ્રવેશ કરી શકાય એવુ અને સુખે તરી શકાય એવુ હોય, તેજ તીર્થ ઉપાદેય થાય છે અને તેજ ઇષ્ટ અર્થ સાધક ગણાય છે. માટે આ ઉપરથી તો પ્રથમ પ્રકારનુ તીર્થજ શ્રેયસ્કર છે. એમ જણાય છે ૧૦૪૨

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

> एवं तु दव्वतित्थं भावे दुक्खं हिय लहइ जीवो ।
> मिच्छत्त-ऽन्नाणा-ऽविरइ-विसयसुहभावणाणुगओ ॥ १०४३ ॥
> पडिवण्णो उण कम्माणुभावओ भावओ परमसुद्धं ।
> किह मोच्छिइ जाणंतो परमहियं दुल्लहं च पुणो ॥ १०४४ ॥

એ પ્રમાણે તો દ્રવ્યતીર્થ માટે હોય છે, પરન્તુ અત્યન્ત હિતકારી ભાવતીર્થને તો મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિ-અને વિષય સુખની ભાવનાવાળો જીવ, દુઃખે પ્રાપ્ત કરે છે. પુનઃ શુભકર્મના અનુભાવથી પરમાર્થથી પરમ શુદ્ધ એવા એ તીર્થને પામીને "એ પરમ હિતકારી અને દુર્લભ છે." એમ જાણીને તેને કેમ મૂકી દે ? નજ મૂકી દે ૧૦૪૩-૧૦૪૪

અથવા જેમ—

अइकक्खड व किरिय रोगो दुक्खं पवज्जए पढमं ।
पडिवन्नो रोगक्खयमिच्छतो मुचए दुक्खं ॥ १०४५ ॥
इय कम्मवाहिगहिओ सजमकिरिय पवज्जए दुक्खं ।
पडिवन्नो कम्मक्खयमिच्छंतो मुंचए दुक्खं ॥ १०४६ ॥

અથવા જેમ રોગનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો રોગી અતિકર્કશ ક્રિયા પ્રથમ દુખે પ્રાપ્ત કરે છે, પરતુ તે પામીને રોગનો દુખનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો તે ક્રિયાને દુખે મુકે છે. એ પ્રમાણે કર્મરૂપ વ્યાધિથી ગ્રહાએલો જીવ સયમક્રિયા દુખે પ્રાપ્ત કરે છે, પરતુ તેને પામીને કર્મ ક્ષય ઇચ્છતો છતો તેને દુખે મૂકે છે અથવા દુખથી મુકાય છે. ૧૦૪૫-૧૦૪૬

હવે તીર્થંકર શબ્દનો અર્થ કહે છે.

अणुलोम-हेउ-तस्सीलया य जे भावतित्थमेयं तु ।
कुव्वति पगासंति य ते तित्थयरा हियत्थकरा ॥ १०४७ ॥

જે હેતુથી-તતસ્વભાવથી-અને અનુલોમ્યથી આ ભાવતીર્થ કરે છે અને પ્રકાશે છે, તે હિતાર્થકારી તીર્થંકરો છે. ૧૦૪૭

સદ્ધર્મરૂપ તીર્થ કરવામા તેઓજ હેતુભૂત હોવાથી તે તીર્થંકર કહેવાય છે. વળી સ્વય કૃતાર્થ છતાં પણ તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયથી સમગ્ર પ્રાણિવર્ગ ઉપરની દયાને લીધે સદ્ધર્મરૂપ તીર્થનો ઉપદેશ કરવાનો તેમનો સ્વભાવ હોવાથી તે તીર્થંકર કહેવાય છે. તેમજ સ્ત્રી-પુરૂષ-બાળ-વૃદ્ધ-સ્થવિરકલ્પ-જિનકલ્પ આદિને અનુરૂપ ઉત્સર્ગ-અપવાદની દેશનાવડે અનુલોમથી સદ્ધર્મરૂપ તીર્થ કરનારા હોવાથી તે તીર્થંકર કહેવાય છે. એવા એ તીર્થંકર સર્વ પ્રાણિઓને મોક્ષરૂપ હિતકરનાર હોવાથી હિતાર્થકારી છે. ૧૦૪૭

હવે ભગવન્ત શબ્દનો અર્થ કહે છે.

ईसरिय-रूव-सिरि-जस-धम्म-पयत्ता मया भगाभिक्खा ।
ते तेसिमसामण्णा सन्ति जओ तेण भगवंते ॥ १०४८ ॥

ઐશ્વર્ય-રૂપ-લક્ષ્મી-યશ-ધર્મ-અને પ્રયત્ન એ છ ભગ શબ્દના અર્થો કહેવાય છે, તે તેમને (તીર્થંકરોને) અસામાન્ય છે, તેથી તેઓ ભગવન્ત છે. ૧૦૪૮

ભગ સજ્ઞાથી કહેવાતા ઐશ્વર્ય આદિ છ અર્થો તીર્થંકરોમાં અસાધારણ હોવાથી તેઓ ભગવાન્ કહેવાય છે. પ્રથમ સ્વાભાવિક, કર્મક્ષયથી થએલ અને દેવોએ કરેલ ચોત્રીસ અતિશય રૂપ પરમ ઐશ્વર્ય તેમને હોય છે. અને રૂપ તો સર્વ દેવો એકત્ર થઇને એક અગુઠા પ્રમાણ રૂપ વિકુર્વે, ને તે રૂપને ભગવાનના અગુઠા આગલ રાખે તો તે રૂપ અગારાની પેઠે જિનેશ્વરના ચરણના અગુઠાની પાસે શોભા ન પામે એવુ છે. ગણધર-આહારક લબ્ધિવાળા મુનિ અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો ચક્રિ વાસુદેવ-બળદેવ-ને મડળીક રાજાઓ અનુક્રમે હીન હીન રૂપવાળા હોય છે, અને તે સિવાય બાકીનાઓ છ સ્થાન પતિત છે, એ પ્રમાણે તેમનુ રૂપ અનુપમ હોય છે, વળી તપ-તેજ-ને વિભૂતિરૂપ લક્ષ્મી પણ અસાધારણ હોય છે તથા અનુપમ ગુણ સમૂહથી પ્રગટ થએલ શરદ ઋતુના ચદ્ર સમાન નિર્મળ ત્રણ ભુવનમા વ્યાપ્ત એવો તેમનો યશ હોય છે, તેમજ સમસ્ત ચારિત્ર-

મોહનીય કર્મના ક્ષયથી થએલ ઉત્તમ ક્ષમા-માર્દવ આદિ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ તેમને હોય છે, તથા સર્વ હિતકારી અનુષ્ઠાનોમાં પ્રમાદ રહિત તેમનો જે યત્ન તે પણ ચારિત્રાવરણનો ક્ષય થવાથી અનુપમ હોય છે. ૧૦૪૮

હવે "અણુત્તરપરક્કમે" એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

विरियं परिक्कमो इह परेऽरयो वा जओ तदक्कमणं ।
सोऽणुत्तरो वरो सिं अणुत्तरपरक्कमा तो ते ॥ १०४९ ॥

પરાક્રમ એટલે વીર્ય, તે પરાક્રમ ભગવતોને સમસ્ત વીર્યાન્તરાયના ક્ષયથી સર્વ નરેન્દ્ર-દેવેન્દ્રથી પણ અનન્તગુણુ હોવાથી અનુત્તર છે, અથવા પર એટલે કષાયાદિ ભાવ શત્રુઓ, તેમનુ આક્રમણ એટલે પરાભવ કરવાથી તે પરાક્રમ પણ તેઓને અનુત્તર-સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ૧૦૪૯

હવે "અમિયનાણી" એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

अमियमणंतं नाणं तं तेसिं अमियणाणिणो तो ते ।
तं जेण नेयमाणं त चाणंतं जओ नेयं ॥ १०५० ॥

માપી ન શકાય તે અનન્ત, એવુ જ્ઞાન (કેવળ જ્ઞાન) તેમને હોવાથી તે અમિત જ્ઞાનવાળા છે, કેમકે જ્ઞેયનુ પ્રમાણ અનન્તુ છે તેથી જ્ઞાન પણ અનન્તુ છે. ૧૦૫૦

હવે "તિણ્ણે સુગઈગઈગએ" એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

तिण्णा समइक्कंता भवण्णवं, कं गइं गया तरिउं ? ।
सुगईण गई पत्ता सुगइगइगया तओ होंति ॥ १०५१ ॥

સંસાર સમુદ્રને અતિક્રમ્યા છે તેથી તરેલા. તરીને કઈ ગતિ પામેલા? ઉત્તર-સિદ્ધોની ગતિ પામેલા, અને તેથી તેઓ સુગતિગતિગત છે. (અર્થાત્ સંસાર સમુદ્ર તરીને સિદ્ધગતિ પામેલ હોવાથી તેઓ તરેલા-મોક્ષ પામેલા છે.) ૧૦૫૧.

હવે "સિદ્ધિપહપએસએ" એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

स च्चिय सुगईण गई सिद्धी सिद्धाण जो पहो तीसे ।
तद्देसया पहाणा सिद्धिपहपएसया तो ते ॥ १०५२ ॥

તેજ (ઉપરોક્ત) સિદ્ધોની ગતિ તે સિદ્ધગતિ-મોક્ષ. તે સિદ્ધિનો જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ માર્ગ, તેના ઉપદેશક હોવાથી તે સિદ્ધિ માર્ગના ઉપદેશક છે. ૧૦૫૨.

હવે તે સિદ્ધિ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે.

सिद्धिपहो पुण सम्मत्त-नाण-चरणाइं वक्खमाणाइं ।
भवहेउविवक्खाओ नियाणपडिकूलकिरिय व्व ॥ १०५३ ॥

રોગના નિદાનથી પ્રતિકૂળ ક્રિયાની પેઠે, જે હવે કહેવાશે, તે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર એ ત્રણ સંસાર હેતુના વિઘાતક હોવાથી મોક્ષ માર્ગ છે. ૧૦૫૨.

સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ને ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે, કારણ કે મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અને અવિરતિ આદિ જે સંસાર હેતુ છે તેના તેઓજ વિઘાતક છે, તેથી કરીને જે હેતુ જેના વિપક્ષ સ્વભાવવાળો હોય છે, તે હેતુ તેના વિપક્ષનો સાધક થાય છે, જેમ અજીર્ણઆદિ રોગના નિદાનના પ્રતિપક્ષભૂત લંઘનાદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે, તેમ અહીં પણ મિથ્યાત્વાદિ સંસાર હેતુના વિપક્ષભૂત સમકિતાદિ છે, તેથી તેઓ સંસારના વિપક્ષભૂત મોક્ષના સાધક છે. અથવા ઈષ્ટ અર્થનો વિઘાત કરનાર હેતુના પ્રતિપક્ષભૂત હોવાથી સમ્યક્ત્વાદિ ત્રણે ઈષ્ટ અર્થને સાધનારા છે. તેથી કરીને જેના વિઘાતકહેતુનો જે પ્રતિપક્ષભૂત સ્વભાવ તે તેનો સાધક થાય છે, જેમ નિરોગતાના વિઘાતક અજીર્ણઆદિના પ્રતિપક્ષભૂત લંઘન આદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે, તેમ અહીં પણ મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ અર્થના વિઘાતક મિથ્યાત્વાદિ છે, અને તેના પ્રતિપક્ષભૂત સમ્યક્ત્વાદિ છે, તેથી તેઓ મોક્ષરૂપ ઈષ્ટ અર્થના સાધક છે. ૧૦૫૩.

હવે વંદે શબ્દનો અર્થ કહીને મહાવીરદેવને નમસ્કાર કરવાને પ્રસ્તાવના કરે છે.

वंदेऽभिवादये अभिथुणामि वा ते तिलोगमंगल्ले ।
सामण्णवंदणमिणं तित्थयरत्ताविसिट्ठाणं ॥ १०५४ ॥
पत्तेयवंदणमिनो संपइ तित्थाहिवस्स वीरस्स ।
सुयनाणत्थप्पभवो स विसेसेणोवगारित्ति ॥ १०५५ ॥
तुल्लगुणाणं परिसं नमिऊण जह य ससामिय नमइ ।
तह तुल्लगुणेऽवि जिणे नमिउं तित्थाहिवं नमइ ॥ १०५६ ॥

તે ત્રણ લોકમા માંગલિક એવા તીર્થંકરોને વન્દન કરૂ છુ એટલે પ્રણામ કરૂ છુ અથવા સ્તુતિ કરૂ છુ. અહીં સર્વ જિનોમાં તીર્થંકરપણું સમાન હોવાથી ઋષભાદિ સર્વ તીર્થંકરોને આ સામાન્ય વન્દન કર્યું છે હવે પછી વર્તમાન તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને જુદુ વંદન કરીશ, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનના તેઓજ હેતુ હોવાથી વિશેષ ઉપકારી છે અથવા રાજા વિગેરે સમાન ગુણવાળાના સમૂહને જોઈ જેમ કોઇ સર્વને સમાન પ્રણામ કરે છે, અને પછી પોતાના સ્વામિને નમસ્કાર કરે છે, તેમ અહીં પણ સમાન ગુણવાળા સર્વ તીર્થંકરોને સામાન્યથી નમીને પછી તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને નમસ્કાર કર્યો છે ૧૦૫૪-૫૫-૫૬.

वंदामि महाभागं महामुणिं महायसं महावीरं ।
अमर-नररायमहियं तित्थयरमिमस्स तित्थस्स ॥१०५७॥७९।८१॥

મહાપ્રભાવવાળા-મહામુનિ-મહાયશવાળા, ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિથી પૂજીત અને આ તીર્થને પ્રવર્તાવનાર એવા શ્રીમહાવીર જિનેશ્વરને હુ વન્દન કરૂ છુ ૧૦૫૭.

શ્રી મહાવીર ભગવાન્ અચિન્ત્ય શક્તિવાળા એટલે મહાપ્રભાવવાળા હોવાથી મહાભાગ છે, તથા જગતની ત્રિકાળસ્થિતિ જાણતા હોવાથી મહામુનિ, અથવા સર્વ મુનિ-

ઓમા પ્રધાન હોવાથી મહામુનિ સર્વત્ર ત્રિભુવનમા તેમનો યશ વ્યાપેલો હોવાથી મહાયશવાળા. કષાયાદિ મહાશત્રુ સૈન્યનો જય કરવાથી મહાવીર, અથવા થોડા કર્મ ખપાવેલા સાધુઓની અપેક્ષાએ જે વિશેષથી કર્મ ખપાવે છે તે વીર, અથવા ભવ્યજીવોને જે મોક્ષપ્રત્યે પહોંચાડે છે તે વીર. અથવા જે સ્વય મોક્ષે જાય છે તે વીર, અથવા કર્મરૂપ શત્રુનો નાશ કરવાથી વીર. અથવા બીજાએ નહિ અનુભવેલ મહાતપરૂપ લક્ષ્મીવડે જે શોભે છે તે વીર. અથવા અ તર ગ મોહના મહાસૈન્યનો નાશ કરવાને જે અનન્ત તપોવીર્યને યોજે છે તે વીર. કહ્યુ છે કે "જે કર્મનો નાશ કરે છે અને તપવડે શોભે છે. તેમજ તપોવીર્યે કરીને યુક્ત છે, તેથી તે વીર કહેવાય છે." વળી તે ઇન્દ્રો અને ચક્રવર્તિઓથી પૂજીત તેમજ આ વર્તમાનતીર્થના પ્રવર્તક હોવાથી મહા ઉપકારી છે, માટે ઉપરોક્ત વિશેષણોથી વિશેષિત એવા શ્રીમહાવીરદેવને હુ નમસ્કાર કરૂ છુ. ૧૦૫૭

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગ થા ઉપર હવે ભાષ્ય કહે છે.

भागोऽचिंता सत्ती स महाभागो महप्पभावोत्ति ।
स महामुणी महंतं जं मुणइ मुणिप्पहाणो वा ॥ १०५८ ॥
तिहुयणविक्खायजसो महाजसो नामओ महावीरो ।
विक्कंतो व कसायाइस सेनप्पराजयओ ॥ १०५९ ॥
ईरेइ विसेसेण व खवेइ कम्माइं गमयइ सिवं वा ।
गच्छइ य तेण वीरो स महं वीरो महावीरो ॥ १०६० ॥
अमर-नररायमहियति पूइय तेहि, किमुय सेसेहिं ? ।
संपइतित्थस्स पहुं मंगल्ल महोवगारिं च ॥ १०६१ ॥

ભાગ એટલે અચિન્ત્યશક્તિ તેથી તે મહાભાગ અથવા મહાપ્રભાવવાળા, અનન્ત અર્થ જાણે તે મહામુનિ અથવા મુનીઓમા પ્રધાન તે મહામુનિ, ત્રિભુવનમાં વિખ્યાત યશવાળા હોવાથી મહાયશ એવા મહાવીરજિન, અથવા કષાયાદિ શત્રુ સૈન્યનો પરાજય કરવાથી વીર. અથવા જે વિશેષે કરીને કર્મ ખપાવે, અથવા મોક્ષ પમાડે અને પોતે મોક્ષે જાય, તેથી તે વીર. એવા મહાન્ વીર તે મહાવીર, બીજાઓથી તો શુ ? પણ અમર-નરરાજ પૂજીત એટલે ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિઓથી પણ પૂજીત. તથા વર્તમાન તીર્થના સ્વામિ માંગલ્યકારી અને મહોપકારી એવા શ્રીમહાવીરદેવને વદન કરૂ છુ ૧૦૫૮ થી ૧૦૬૧.

એ પ્રમાણે અર્થ પ્રણેતાને મ ગળ માટે વન્દન કર્યું. હવે સૂત્રકારને વન્દન કરે છે.

एक्कारसऽवि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि ।
सव्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च ॥ १०६२ ॥ ८० । ८२ ॥

(ઉત્તમ જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોના સમૂહને ધારે તે ગણધર.) એવા ગૌતમાદિ અગીઆરે ગણધરો, જે આગમના પ્રથમ ઉપદેશક છે તેમને, તથા સર્વ ગણધરો-આચાર્ય પર પરારૂપ વ શને, અને ઉપાધ્યાયના વ શને, તેમજ આગમને, હુ વન્દન કરૂ છું.

એ નિર્યુક્તિની ગાથા ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

पुज्जो जहऽ थवत्ता सुयवत्तारो तहा गण्हराति ।
पुज्जा पवायगा पवयणस्स ते बारसंगस्स ॥ १०६३ ॥

जह वा रायाणत्तं रायनिउत्तपणओ सुह लहइ ।
तह जिणवरिंदविहियं गणहरपणओ सुह लहइ ॥ १०६४ ॥

जह मूलसुयप्पभवा पुज्जा जिण गणहरा तहा जेहिं ।
तदुभयमाणीयमिदं समप्पियं तेसि किह न पुज्जो ? ॥ २०६५ ॥

जिणगणहरुग्गयस्सऽवि सुयस्स को गहण-धरण-दाणाइं ।
कुणमाणो जइ गणहरवायगवंसो न होज्जाहि ? ॥ १०६६ ॥

सीसहिया वत्तारो गणाहिवा गणहरा तयत्थस्स ।
सुत्तस्सोवज्झाया वसो तेसिं परंपरओ ॥ १०६७ ॥

पगय पहाणवयणं पवयणं बारसंगमिह तस्स ।
जइ वत्तारो पुज्जा तपि विसेसेण तो पुज्जं ॥ १०६८ ॥

જેમ અર્થના વકતા તીર્થંકર પૂજ્ય છે, તેમ સૂત્રના વકતા ગણધરો પણ પૂજ્ય છે, કેમકે તેઓ દ્વાદશાંગ પ્રવચનના વાચક છે, અથવા જેમ રાજાએ કહેલ દ્રવ્યાદિ વસ્તુ રાજનિયુકત એવા પ્રધાન આદિને નમસ્કાર કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જિનેશ્વરે કરેલ મંગળ આદિ પણ ગણધરોને પ્રણામ કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે, વળી જેમ મૂળ શ્રુતના હેતુભૂત જિનેશ્વર અને ગણધરો પૂજ્ય છે, તેમ જેઓ એ સૂત્રાર્થમય શ્રુત આટલા કાળ સુધી અહીં લાવ્યા તેઓનો વંશ કેમ પૂજવા યોગ્ય ન હોય? હોયજ. કેમકે જિનેશ્વર અને ગણધરોથી શ્રુત ઉત્પન્ન થયું છે, પણ જો આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનો વંશ ન હોત તો તેનું ગ્રહણ-ધારણ-ને દાન આદિ કોણ કરત? તથા જેમ (ગૌતમ સ્વામિ આદિ) ગણાધિપો અને (જમ્બુસ્વામિ વિગેરે) શેષ આચાર્ય ગણધરો, દ્વાદશાંગ અર્થના વ્યાખ્યાતા હોવાથી શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, તેમ તે દ્વાદશાંગ સૂત્રને ભણાવનાર ઉપાધ્યાયો-પણ શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, અને તે ઉપાધ્યાયની પરંપરારૂપ વંશ તે પણ હિતકારી છે, માટે પૂજ્ય છે, અહીં પ્રકૃત અને પ્રધાન એવું વચન જે દ્વાદશાંગી તે પ્રવચન, તેના વક્તાઓ જો પૂજ્ય છે, તો તે દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચન વિશેષ પૂજવા યોગ્ય છે. ૧૦૬૩ થી ૧૦૬૮.

આ પ્રમાણે તીર્થંકર અને ગણધરોને નમસ્કાર કર્યા પછી શું કરવું છે? તે કહે છે.

ते वंदिऊण सिरसा अत्थपुहुत्तस्स तेहि कहियस्स ।
सुयनाणस्स भगवओ निज्जुत्तिं कित्तइस्सामि ॥ १०६९ ॥८१॥८३

તે તીર્થંકર-ગણધરોને મન-વચન-કાયાએ વન્દન કરીને તેઓએ કહેલા સૂત્રાર્થરૂપ ભગવાન શ્રુતજ્ઞાનની નિર્યુક્તિ કહીશ. ૧૦૬૯.

એ નિર્યુક્તિની ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર હવે કહે છે.

ते तित्थयराईएऽभिवन्दिउं सुकयमङ्गलायारो ।
निविग्घमओ वोच्छं पगयमुग्घायनिज्जुत्तिं ॥ १०७० ॥

તે તીર્થંકરાદિને નમસ્કાર કરવા પૂર્વક સારી રીતે મંગળોપચાર કરીને હવે પછી નિર્વિઘ્નપણે પ્રકૃત ઉપોદ્દ્ઘાત નિર્યુક્તિ કરીશ. ૧૦૭૦.

अत्थो सुयस्स विसओ तत्तो भिन्नं सुय पुहुत्तति ।
उभयमिदं सुयनाण नियोजणं तेसिं निज्जुत्ती ॥ १०७१ ॥

અર્થ એટલે શ્રુતનો વિષય-અભિધેય, તેથી સૂત્ર કથંચિત્ ભિન્ન હોવાથી તે પૃથક્ કહેવાય. એ સૂત્ર-અર્થરૂપ ઉભય તે શ્રુતજ્ઞાન, ને બેનો પરસ્પર સંબંધ કરવો (આ સૂત્રનો આ અર્થ.) તેરૂપ નિર્યુક્તિ. (તે કહીશું). ૧૦૭૧.

હવે "અત્થ પુહુત્ત" શબ્દનો બીજી રીતે અર્થ કરે છે.

अत्थस्स व पिहुभावो पुहुत्तमत्थस्स वित्थरत्तंति ।
इह सुयविसेसणं चिय अत्थपुहुत्त व से स णा ॥ १०७२ ॥

અથવા અર્થનો પૃથુભાવ એટલે જીવાદિ અર્થનો વિસ્તાર તે અર્થ પૃથુત્વ તે અહીં શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષણજ સમજવું. અથવા અર્થપૃથુત્વ એ શ્રુતજ્ઞાનનું નામ સમજવું. (એવા તે શ્રુતજ્ઞાનની નિર્યુક્તિ હું કહીશ.) ૧૦૭૨.

અથવા—

अत्थाओ य पुहुत्तं जस्स तओ वा पुहुत्तओ जस्स ।
ज वा अत्थेण पिहुं अत्थपुहुत्तति तब्भावो ॥ १०७३ ॥

અથવા અર્થથી જેનો કથંચિત્ ભેદ હોય, તે અર્થપૃથક્ત્વ, અથવા જેનાથી ભિન્નપણે અર્થ હોય તે અર્થપૃથક્ત્વ, અથવા અર્થથી પૃથુત્વ એટલે વિસ્તીર્ણ હોય તે અર્થપૃથુત્વ. ૧૦૭૩.

કોની કોની નિર્યુક્તિ કહેવાશે ? તે કહે છે.

आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे ।
सुयगडे निज्जुत्तिं वोच्छामि तहा दसाणं च ॥ १०७४ ॥ ८२।८४
कप्पस्स य निज्जुत्तिं ववहारस्स व परमनिउणस्स ।
सूरियपण्णत्तीए वोच्छ इसिभासियाणं च ॥ १०७५ ॥ ८३।८५
एएसिं निज्जुत्तिं वोच्छामि अहं जिणोवएसेण ।
आहरण-हेऊ-कारणपयनिवहमिणं समासेणं ॥ १०७६ ॥ ८४।८६

આવશ્યક-દશવૈકાલિક-ઉત્તરાધ્યયન-આચારાંગ-સૂત્રકૃતાંગની-તથા દશાશ્રુતસ્કંધની નિર્યુક્તિ કહીશ. તેમજ કલ્પ-પરમનિપુણ એવો વ્યવહાર-સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ-અને દેવેન્દ્રસ્તવાદિ ઋષિભાષિત ગ્રન્થોની નિર્યુક્તિ કહીશ એ શ્રુતવિશેષોની નિર્યુક્તિ, જિનોપદેશથી હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણ સહિતપણે સંક્ષેપથી કહીશ. ૧૦૭૪-૧૦૭૫-૧૦૭૬.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણનુ સ્વરૂપ કહે છે.

हेऊ अणुगम-वइरेगलक्खणो सज्झवत्थुपज्जाओ ।
आहरण दिट्ठंतो कारणमुववत्तिमेत्त तु ॥ १०७७ ॥
एत्र पयाण निवहो हेऊ-दाहरण-कारणत्थाणं ।
अहवा पयनिवहो च्चिय कारणमाहरण-हेऊणं ॥ १०७८ ॥

અન્વય-વ્યતિરેક લક્ષણ સાધ્ય વસ્તુનો પર્યાય તે હેતુ, અને ઉદાહરણ એટલે દૃષ્ટાન્ત તથા ઉપપત્તિમાત્ર હોય તે કારણ એ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણરૂપ અર્થોવાળાં પદોનો સમૂહ, અથવા કારણ-ઉદાહરણ-અને હેતુના પદનો સમૂહ (જેમાં હોય એવી નિર્યુક્તિ કહીશ,) ૧૦૭૭-૧૦૭૮.

'જ્યા સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય હોયજ, એ પ્રમાણે સાધનનો સાધ્યની સાથે અન્વય તે અનુગમ. અને સાધ્યના અભાવે સાધનનો અભાવ તે વ્યતિરેક. આ પ્રમાણે અન્વય-વ્યતિરેક સ્વરૂપ જે હોય તે હેતુ કહેવાય. જેમકે-" શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે. " અહીં અનિત્યપણુ સાધ્ય છે અને કૃતકપણુ હેતુ છે, તેમા કૃતકપણુ એ વસ્તુનો પર્યાય છે, જો તે અન્યનો પર્યાય હોય, તો વૈયધિકરણાદિ દોષયુક્ત થવાથી સાધ્યને સાધી શકે નહિ. તથા જે સાધર્મ્યથી અથવા વૈધર્મ્યથી સાધ્ય સાધવાને કહેવાય તે ઉદાહરણ અથવા દૃષ્ટાન્ત કહેવાય. જેમકે જે ભોક્તા છે તે દેવદત્તની પેઠે કર્તા પણ છે, આ સાધર્મ્ય ઉદાહરણ કહેવાય, અને જે કર્તા નથી તે આકાશની પેઠે ભોક્તાપણ નથી, આ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત કહેવાય.

હવે કારણનુ સ્વરૂપ કહે છે. જો કે અન્યત્ર કારણને હેતુજ કહેલ છે, પરન્તુ અહીં હેતુથી તેને સાક્ષાત્ પૃથક કહ્યુ છે. કારણ એટલે ઉપપત્તિમાત્ર જેમકે-"જ્ઞાન અને અનાબાધાની ઉત્કર્ષતાથી સિદ્ધો અનુપમ સુખી છે." અહી ઉપપત્તિમાત્ર છે. કેમકે સર્વજન પ્રતીત એવુ સાધ્ય-સાધન ધર્માનુગત કોઇપણ દૃષ્ટાન્ત અહીં જણાવી શકાય તેમ નથી. પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનવાળા અને રાગ-દ્વેષ-ક્ષુધા-પિપાસા-પરપરાભવાદિવડે મનોબાધારહિત સાધુઓ પરમસુખી જણાય છે. આમા અતિપ્રકર્ષ પામેલ કેવલજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનની સાથે અને સર્વથા નિરાબાધપણાની સાથે અનુપમ સુખનો અન્વય જો કે નથી જણાતો, તોપણ ગીતાર્થ-પ્રશાન્ત સાધુને સુખી જોવાથી સિદ્ધોની નિરૂપમ સુખ સમૃદ્ધિની સભાવના કરાય છે. તેથી અહીં ઉપપત્તિમાત્રજ છે.

અહીં ભાષ્યકારે પ્રથમ હેતુ કહ્યો છે અને પછી ઉદાહરણ કહ્યુ છે, તે એમ જણાવવાને કે પ્રાય એજ પ્રમાણે પ્રયોગનો ઉપન્યાસ થાય છે. પણ નિર્યુક્તિકારે જે પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત અને તે પછી હેતુ કહ્યો છે, તે એમ જણાવવાને કે એ પ્રમાણે હેતુ કહ્યા સિવાય પ્રથમ દૃષ્ટાન્તજ બતાવાય એવો પણ ન્યાય છે. જેમકે મત્સ્યાદિને પાણીની પેઠે ગતિપરિણામ પામેલ જીવ-પુદ્ગળોને ધર્માસ્તિકાય ગતિઉપષ્ટભક છે, વળી કોઈ સ્થળે દૃષ્ટાન્ત સિવાય કેવળ હેતુજ કહેવાય છે, જેમકે-પૂર્વે મે જોએલ ચિન્હવાળો હોવાથી આ મારો અશ્વ છે. અહીં દૃષ્ટાન્ત નથી. નિર્યુક્તિકારે કહ્યુ છે કે-" જિનવચન સિદ્ધજ છે, પણ કોઇ વખત ઉદાહરણ કહેવાય છે, અને કોઇ વખત તેવા પ્રકારનો શ્રોતા પામીને હેતુ પણ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણને કહેનારા પદોનો સમૂહ જેમાં હોય, એવી

નિર્યુક્તિ કહીશ. અથવા હેતુ અને ઉદાહરણના કારણભૂત પદોનો સમૂહ જેમાં હોય એવી નિર્યુક્તિ હું કહીશ. ૧૦૭૭-૧૦૭૮.

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સબંધ જોડવાને કહે છે કે.

इय सव्वसंगहाईएँ जेणमावासयं अहिकय च ।
सामाइय च तस्सवि तो पढमं तस्स वोच्छामि ॥ १०७९ ॥

(પૂર્વે ૧૦૭૪ મી ગાથાના) સંગ્રહમાં પ્રથમ આવશ્યકની નિર્યુક્તિ કહેવાનુ કહ્યુ છે, અને અહીં અધિકાર પણ તેનોજ છે. તેમાં પણ સામાયિક પહેલુ છે, તેથી પ્રથમ સામાયિકની નિર્યુક્તિ કહીશ. ૧૦૭૯.

એજ વાત નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

सामाइयनिज्जुत्तिं वोच्छं उवएसियं गुरुजणेणं ।
आयरियपरंपरएण आगयं आणुपुव्वीए ॥ १०८० ॥ ८५।८७

ગુરૂજનોએ ઉપદેશેલ અને આચાર્યોની પરંપરાએ અનુક્રમે આવેલ સામાયિકની નિર્યુક્તિ કહીશ. ૧૦૮૦.

ગુરૂજન એ શબ્દનો અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

जिण-गणहरगुरुदेसियमायरियपरपरागयं तत्तो ।
आयं व परंपरया पच्छा सयगुरुजणोद्दिहं ॥ १०८१ ॥

જિનેશ્વર-ગણધર આદિ ગુરૂજનોએ ઉપદેશેલ એવી તથા તેમના પછી થયેલ જંબુસ્વામિ વિગેરે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ અને તે પછી વર્તમાન પોતાના ગુરૂએ કહેલ સામાયિકની ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ કહીશ. ૧૦૮૧.

પરંપરા શબ્દનો ભાવાર્થ કહે છે.

उज्जेणीओ नीया जहेट्टगाओ पुरा परंपरया ।
पुरिसेहिं कोसबिं तहागएयं परपरया ॥ १०८२ ॥

જેમ પૂર્વે ઉજ્જયિણીથી રાજપુરૂષોએ પરંપરાએ ઇંટો કૌશાંબીમાં આણી, તેમ આચાર્યની પરંપરાએ આ નિર્યુક્તિ પણ આવી છે. ૧૦૮૨.

આનો ભાવાર્થ કથાનકથી જાણી શકાય એમ છે, તેથી સંક્ષેપથી તે સંબંધી કથા કહીએ છીએ.

આ ભરતક્ષેત્રમાં યમુના નદીના તીરે પૂર્વદિશારૂપ વધૂના કંઠમાં મુક્તાહાર સમાન કૌશાંબી નામે મહાનગરી હતી. ત્યાં સહસ્રાનીકરાજાનો પુત્ર પોતાના કુલરૂપી સરોવરને વીશે કમલ સમાન શતાનીક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને અતિશય રૂપવતી ચેટકરાજાની પુત્રી અને શ્રી મહાવીરસ્વામીના ચરણકમલને વિશે ભમરીસમાન મૃગાવતીનામે પટ્ટરાણી હતી. કોઇએક દિવસ શતાનીક રાજાએ પોતાના નગરમાં રહેનાર અને આરાધન કરેલા એવા શાકેતપુર નગરના પ્રતિષ્ઠિત સુરપ્રિય યક્ષ પાસેથી વરદાન પામેલા નિરપરાધિ કોઇ ચિત્રકારના અંગુઠાનો અને તેની જોડની (તર્જની) આંગળીનો અગ્રભાગ જે ચિત્રકળામાં અતિ ઉપયોગી હતો, તેને મનસંકલ્પિત મિથ્યા અપરાધથી છેદી નાંખ્યો. આથી

અપમાન પામેલા ચિત્રકારે અત્યંત ક્રોધિત થઇ તેનું વૈર લેવાનો ઉપાય ચિન્તવીને મૃગાવતીનું યથાવસ્થિતરૂપ પુન વરદાન મેળવીને ચિત્રપટ્ટમા આલેખ્યું. પછી એ ચિત્રપટ્ટ સ્ત્રીલુબ્ધ અને અતિબળવાન એવા ઉજ્જયિનીના ચંડપ્રદ્યોત રાજાને બતાવ્યું. તે જોઇનેજ અતિશય કામથી પરાધીન થએલા રાજાએ મૃગાવતીની યાચના માટે પોતાના દૂતને શતાનીક રાજા પાસે મોકલ્યો. શતાનીક રાજાએ આથી અતિક્રોધિત થઇ તે દૂતને અપમાન પૂર્વક તિરસ્કાર કરીને પાછો કાઢ્યો તેથી ચંડપ્રદ્યોતે અતિક્રોધાયમાન થઇ મહાબલવાન અને અનેક સુભટોની કોટીઓવાલા મુકુટબદ્ધ ચૌદ રાજાઓની સાથે મોટા લશ્કર સહિત શતાનીક રાજા ઉપર ચઢાઇ કરી. ચંડપ્રદ્યોતને મોટા લશ્કર યુક્ત આવતો સાભળીને તથા પોતે તેનાથી અલ્પ લશ્કરવાળો છે એમ જાણીને ભયથી શતાનીક રાજાને અતિસાર રોગ થયો અને તેથી તે મરણ પામ્યો.

આથી મૃગાવતીએ વિચાર્યું, કે અરે ! ધિક્કાર છે મારા આ રૂપને કે જેને લીધે મારા સ્વામી મરણ પામ્યા, પરન્તુ આ વ્યતિકર આટલાથીજ અટકે એમ જણાતુ નથી. કોડો ભવમાં પણ અતિ દુષ્પ્રાપ્ય અને શ્રીમાન્ મહાવીર પ્રભુના ઉપદેશથી ચિરકાળ પર્યન્ત પાળેલુ મારૂ શીળરત્ન લુટાય એવો પ્રસંગ આવ્યો છે, તો તે માટે કંઈક ઉપાય ચિન્તવુ. એમ વિચારતી મૃગાવતીએ સ્વબુદ્ધિથી ઉપાય ચિન્તવીને ચઢી આવતા ચંડપ્રદ્યોતની સન્મુખ દૂત મોકલ્યો. તે દૂતે ત્યાં જઇને મૃગાવતીના વચનથી કહ્યું, કે મહારાજ ! દેવી મૃગાવતી આપ શ્રીમાન્ દેવને વિનંતિ કરે છે કે મારા સ્વામી દેવગત થયા હોવાથી હવે હું તમારે સ્વાધીનજ છુ, પરન્તુ મારો પુત્ર ઉદયન જે રાજનો વારસ છે, તે હજી બાળક છે, તેને સ્વસ્થ-નિર્ભય કર્યા સિવાય જો હું તમારી પાસે આવુ, તો સીમાડાના રાજાઓ તેનો પરાભવ કરીને રાજ લઇ લેશે, માટે આપ ત્યાં દૂર રહીનેજ મારા પુત્રને નિર્ભય કરો. એમ કર્યા સિવાય જો આપ મારા દેશની સીમામા આવશો તો હું વિષ આદિ પ્રયોગથી મરણ પામીશ.

દૂતના વચનો સાંભળીને ચંડપ્રદ્યોતે કહ્યું, અરે ? મારા વિદ્યમાન છતા તે કુમાર સન્મુખ ઊંચી દૃષ્ટિ પણ કોણ કરી શકે એમ છે ?

દૂત —દેવ ! એ સત્ય છે, પરન્તુ ઊંચી ફણા કરીને ઓશીકે રહેલા વિષધરને સેંકડો યોજન દૂર રહેલો વૈદ્ય શુ કરી શકે ? માટે આપ જેમ ઉદયન કુમાર નિર્ભય થાય તેમ કરો.

ચંડપ્ર —જો એમ છે, તો શુ કરૂ કે જેથી તે નિર્ભય થાય ?

દૂત—દેવ ! આપની નગરીની ઇંટો ઘણી મજબુત કહેવાય છે, તો તે ઇંટોથી કૌશાંબીનગરીને મજબુત કોટ કરાવી આપો. દૂતના વચનથી રાજાએ તેમ કરવાને કબુલ્યુ, પણ ઉજ્જયિનીથી કૌશાંબીનગરી અતિ દૂર હોવાથી ગાડા-ગાડી વિગેરે વાહનોથી ઇંટો જલદી લાવીશકાય એમ ન હોવાથી પોતાના અસંખ્ય પદાતિ પુરૂષોની પરંપરાએ ઉજ્જયિનીથી ઇંટો લાવીને કૌશાંબીને ફરતો મહાન્ કિલ્લો કરાવ્યો, તે પછી મૃગાવતીના કહેવાથી ધન ધાન્ય-જળ-વાસ આદિવડે તે નગરીને પૂર્ણ કરી. જ્યારે એ પ્રમાણે સર્વ સામગ્રીથી નગરી પૂર્ણ થઈ અને નગરીને લાંબા કાળ સુધી ઘેરો નાખવામાં આવે તોપણ અંદરના લોકોને કંઇપણ હરકત ન થાય એ પ્રમાણે થયુ એટલે મૃગાવતીએ નગરીના દ્વારો બંધ કરીને ચંડપ્રદ્યોતને ઠગ્યો. ચંડપ્રદ્યોત પણ ત્યા આવીને નગરીના દ્વારો બંધ જોઇને વિલખો

થઈ રહ્યો. તે અવસરે મૃગાવતીએ વિચાર્યું કે હવે પુત્રના રાજ્યોપદ્રવથી તો હું નિશ્ચિંત થઈ પણ આ દુરન્ત સંસારનું સ્વરૂપ એવું અગમ્ય છે કે ક્યારે કઇ આપત્તિ આવશે તે જાણી શકાતું નથી. ધન્ય છે તે ગ્રામ-નગરઆદિ દેશો કે જ્યાં ભગવન્ મહાવીરદેવ વિચરે છે, અને તે લોકો તે ધન્ય છે કે જેઓ ભગવાનના ચરણકમલની રજવડે કરીને રંગેલા કપાલવાલા નીરંતર તેમની સેવા કરવાવાલા છે અને તેમના વચનરૂપી અમૃતવૃષ્ટિવડે કરીને કાલને નિર્ગમન કરે છે. હમણાં તે પ્રભુ અહીં આવે તો હું તેમની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરૂં. તેનો આવો અભિપ્રાય જાણીને જગત્બન્ધુ સર્વજ્ઞ મહાવીરદેવ ત્યાં પધાર્યા એટલે મૃગાવતી તથા ચંડપ્રદ્યોત રાજા ભગવન્તને વન્દન કરવા આવ્યા, તે અવસરે ધર્મોપદેશ થઈ રહ્યા બાદ મૃગાવતીએ ચંડપ્રદ્યોત પાસેથી દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા માગી, રાજાએ ભગવન્તની લજ્જાથી અને દેવ-મનુષ્યને અસુરોની પરષદાથી લજ્જા પામેલાએ તેને આજ્ઞા આપી એટલે તેણીએ વ્રતગ્રહણ કર્યું.

આ કથાનો ઉપનય એ છે, કે જેમ પુરૂષની પરંપરાએ ઉજ્જયિનીથી કૌશાંબીમાં ઇંટો આવી, તેમ આ નિર્યુક્તિ પણ આચાર્યની પરંપરાથી મારા સુધી આવી છે. ૧૦૮૨

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

दव्वस्स परंपरओ जुत्तो भावसुयसंकमो कत्तो ? ।

सद्दोऽवि नागओऽयं स एव जिण-गणहरुच्चरिओ ॥ १०८३ ॥

દ્રવ્યનું પરંપરાએ આગમન યુક્ત છે, પણ ભાવરૂપ શ્રુતનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થાય ? વળી જિનેશ્વર-ગણધર મહારાજે કહેલ શબ્દ પણ આવેલ નથી. ૧૦૮૩

ઇષ્ટિકાદિ (ઇંટો વીગેરે) દ્રવ્યનું આગમન પુરૂષપરંપરાએ યુક્ત છે, પણ નિર્યુક્તિ તો ભાવશ્રુતરૂપ હોવાથી તેનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે ભાવશ્રુત તે જીવનો ગુણ છે. કદાચ એમ કહો કે કારણભૂત શબ્દાત્મક દ્રવ્યશ્રુત એ પ્રમાણે પરંપરાએ આવે છે, તેથી ભાવ શ્રુતમાં પણ ઉપચારથી આગમન કહ્યું છે. તો આ કથન પણ અયોગ્ય છે. કેમકે જિનેશ્વર-ગણધરોએ જે શબ્દો પ્રથમ કહેલ છે, તેજ શબ્દો અહીં આવેલ નથી, કારણ કે તે શબ્દો તો ઉચ્ચાર કર્યા પછી તત્તજ ઉપરમ પામેલ છે, એટલે તેની અપેક્ષાએ પણ આગમન કેમ સંભવે ? નજ સંભવે. ૧૦૮૩

શિષ્યની એ પૃચ્છાનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

आगयमिवागयं तं तत्तो जत्तो समुब्भवो जस्स ।

स परंपरओ य जओ तमागयमिओ तदुवयारो ॥ १०८४ ॥

જેનો જેનાથી ઉદ્ભવ હોય, તે તેનાથી આવેલું કહેવાય છે, અને તે પરંપરા જેનાથી ઉદ્ભવે છે તે આચાર્યોથી તે આવેલ છે. એમ તેનો ઉપચાર કરાય છે. ૧૦૮૪.

જેમ રૂપીઆ વિગેરેથી અથવા ઘટ વિગેરેથી ભોજન આદિની કે ઘટરૂપાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ભોજનાદિ અથવા રૂપાદિ વસ્તુ, રૂપીઆથી અથવા ઘટાદિથી આવેલ છે, એમ કહેવાય છે જેમ ગંગાનો પ્રવાહ હિમવાન્ પર્વતથી આવેલો છે, તેમાં હિમવાન્ તેનો હેતુ છે. તેવી રીતે આ નિર્યુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ આચાર્યોની પરંપરાથી છે, અને તેથી જે જમ્બુસ્વામિ વિગેરે આચાર્યોની પરંપરાએ આ સામાયિક આવેલ છે, તેમનાથીજ આ નિર્યુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ છે, આ કારણથી સામાયિક નિર્યુક્તિ તેમનાથી આવેલ છે, એવો ઉપચાર કરાય છે, અહીં તે તેમનાથી ઉત્પન્ન થએલ છે, અથવા તેમના પાસેથી જાણેલ છે, એવો અર્થ સમજવો. ૧૦૮૪.

હવે નિર્યુક્તિ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

निज्जुत्ता ते अत्था जं बद्धा तेण होइ निज्जुत्ती ।
तहवि य इच्छावेइ विभासिउं सुत्तपरिवाडी ॥ १०८५ ॥ ८६।८८

જે કારણથી નિશ્ચયવડે કરીને અથવા અધિકપણાવડે કરીને અથવા પ્રથમ રૂડી રીતે સિદ્ધ છે તથા કહેલા તેજ અર્થો અહિં ગુંથ્યા છે એટલે કે જીવાદિ અર્થો સૂત્રમાં નિર્યુક્ત છે એટલે સંબદ્ધ છે તે કારણથી તે નિર્યુક્તિ કહેવાય છે, (જો કે પ્રથમજ સૂત્રમાં અર્થ સંબદ્ધ છે.) તો પણ (શ્રોતા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને ગુરૂને) સૂત્રપરિપાટી તે અર્થો કહેવાવાને ઇચ્છે છે. ૧૦૮૫.

એ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

जं निच्छयाइजुत्ता सुत्ते अत्था इमीएँ वक्खाया ।
तेणेयं निज्जुत्ती निज्जुत्तत्थाभिहाणाओ ॥ १०८६ ॥

જે કારણથી સૂત્રમાં નિશ્ચયથી-અધિકતાથી-આદિમાં-અથવા સારી રીતે જીવાદિ વિદ્યમાન અર્થો નિર્યુક્ત-સંબદ્ધ છે, તે અર્થો આ નિર્યુક્તિવડે કહેવાય છે, તે કારણથી આને નિર્યુક્તિ કહેવાય છે. ૧૦૮૬.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

सुत्ते निज्जुत्ताणं निज्जुत्तीए पुणो किमत्थाणं ? ।
निज्जुत्ते वि न सव्वे कोइ मवक्खाणिए मुणइ ॥ १०८७ ॥

સૂત્રમાં નિર્યુક્ત એવા જીવાદિ અર્થોનું વ્યાખ્યાન કરવાને માટે નિર્યુક્તિ કરવાથી શું લાભ છે ? (સૂત્રમાં જે વિદ્યમાન અર્થો કહ્યા છે, તે અર્થો શિષ્ય વર્ગ સ્વયં જાણી લેશે, તે માટે નિર્યુક્તિ કહેવી નિરર્થક છે.) ના એમ નહિ. સૂત્રમાં કહ્યા છતાં પણ (તથા પ્રકારની બુદ્ધિરહિત શિષ્યો) નિર્યુક્તિથી કહ્યા સિવાય સર્વ ને છતા અર્થને જાણી શકતા નથી ૧૮૦૭.

એ કારણથી.

तो सुयपरिवाडि च्चिय इच्छावेइ तमणिच्छमाणंपि ।
निज्जुत्ते वि तदत्थे वोत्तुं तदणुग्गहट्ठाए ॥ १०८८ ॥

તે કારણથી કહેવાને નહિ ઇચ્છતા છતાં પણ તે સૂત્ર પદ્ધતિજ નિર્યુક્તિકાર આચાર્યને, સૂત્ર નિર્યુક્ત જીવાદિ અર્થોને કહેવાને અજાણ શ્રોતાપર અનુગ્રહ કરવાને પ્રેરે છે.૧૦૮૮.

એ સંબંધમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

फलयलिहियंपि मंखो पढइ पभासइ तहा कराईहिं ।
दाएइ य पइवत्थुं सुहबोहत्थं तह इहंपि ॥ १०८९ ॥

જેમ કોઈ મંખ (ચિત્રામણ બતાવનાર ગૌરીપુત્ર) પાટીઆમાં અનેક પ્રકારની આલેખિત વસ્તુ વાચે છે, તેની વ્યાખ્યા કરે છે અને મુગ્ધજનોને સ્હેલાઇથી બોધ કરવાને હસ્તાદિથી દરેક વસ્તુ બતાવે છે. (જેમકે આ સ્ત્રીએ અન્યજન્મમાં પોતાના સ્વામિને સાડીવડે કરીને ઠગ્યો હતો, તેથી તેને આ જન્મમાં આવી માતંગમ કુળમાં જન્મ થવારૂપ

વિપાક થયો. વળી આ સ્ત્રી પોતાના સ્વામિના મિત્રો અથવા પ્રાહુણા આવતા ત્યારે મોઢુ ચડાવતી હતી. અને આ સ્ત્રી પોતાની પાસે વૈભવ છતા પણ આવેલા યાચકોને નિરંતર "નથી નથી" એમ કહેતી હતી. (નિરાશ કરતી હતી) તેથી તેને આવા આવા પ્રકારના દુ:ખ વિપાક અનુભવવા પડયા. ઇત્યાદિ પ્રકારે)તેમ અહી પણ વિવિત્ર શ્રોતાઓના વિચિત્રપણાને જોઇને આચાર્યશ્રી સર્વની ઉપર અનુગ્રહ કરવાની બુદ્ધિથી સૂત્રમા સંબદ્ધ એવા અર્થોને નિર્યુક્તિથી સવિસ્તર કહે છે. ૧૦૮૯.

अहवा सुयपरिवाडी सुओवएसोऽयमेव जदवस्सं ।
सोयव्वं निस्संकियसुयविणयत्थ सुबोहंपि ॥ १०९० ॥

અથવા શ્રુતપરિપાટી એટલે શાસ્ત્રનો રીવાજ તે આવો છે કે શંકારહિત થવાને તથા શ્રુતના વિનયોપચારને માટે શ્રુત સુબોધ હોય છતાં પણ શાસ્ત્ર મોક્ષની ઇચ્છા વાલાએ સાભળવુ એટલા માટે એ પ્રકારની સૂત્રની પરિપાટી સૂત્રમાં સંબદ્ધ અર્થો છે તેને પણ કહેવાને પ્રેરે છે એટલે આચાર શ્રુતમા રહેલા જીવાદિકોને કહેવડાવવા પ્રેરે છે, ને અવશ્ય સાભળવુ જોઇએ ૧૦૯૦

શ્રુતપરિપાટીની જગોપર કેટલીએક પ્રતોમાં સૂત્ર પરિપાટી પાઠ છે. તે માટે કહે છે.

इच्छइ विभासिउं मे सुयपरिवाडिं न सुट्ठु बुज्झामि ।
नातिमई वा सीसो गुरुमिच्छावेइ वोत्तुं जे ॥ १०९१ ॥

હે ભગવન્ત ! હુ મન્દમતિ સૂત્ર પરિપાટી સમ્યક્ જાણતો નથી, માટે આપ તે મને કહો, એ પ્રમાણે શિષ્ય ગુરૂને નિયુક્તિ કહેવાને પ્રેરે છે. અથવા આ શિષ્ય મંદબુદ્ધિવાળો છે માટે નિર્યુક્તિજ પ્રેરણા કરે છે કે તમે આ શિષ્યને મ્હારા અર્થો સમજાવો ૧૦૯૧.

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને શંકા કરે છે કે—

कत्तो पसूयमागयमायरियपरंपराए सुयनाणं ।
सामाइयाइयमिदं सव्वं चिय सुत्तमत्थो वा ? ॥ १०९२ ॥

પ્રથમ આપે કહ્યુ છે કે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલી સામાયિકનિર્યુક્તિ કહીશ, પણ આ સામાયિક નિર્યુક્તિ પ્રથમ કયાથી ઉત્પન્ન થઇને આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ છે ? તથા સામાયિકથી લઇને બિન્દુસાર પર્યન્તનુ સૂત્રાર્થરૂપ સર્વ શ્રુત પણ કોનાથી ઉત્પન્ન થઇને આચાર્યપરંપરાએ આવેલુ છે ? ૧૦૯૨.

આ સ્થલે વચમાં પ્રશ્ન કરાવી સમાધાન આપતા કહે છે કે—

एयं नणु भणिय चिय अत्थपुहुत्तस्स तेहिं कहियस्स ।
इह तेसिं चिय सीलाइकहण गहणप्फलविसेसो ॥ १०९३ ॥

એ વાત પૂર્વે કહેલ છે કે તે તીર્થંકર-ગણધરોએ કહેલ અર્થપૃથકત્વરૂપ શ્રુતજ્ઞાનની નિર્યુક્તિ કહીશ એટલે અહિ કહેવાની જરૂર નથી. ઉત્તરમાં જણાવે છે કે હા ત્યાં કહેલ છે કે તીર્થંકરોથી સૂત્રાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ છે પણ અહી તો હવે તેમનાં શીલાદિનુ કથન ગ્રહણ અને ફળવિશેષ એ ત્રણ વસ્તુ વિશેષથી કહેવાશે ૧૦૯૩.

૧૦૯૨ ગાથામાં કહેલ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે કહે છે,

तव-नियम-नाणरुक्खं आरूढो केवली अमियनाणी ।
तो मुयइ नाणवुट्ठिं भवियजणविबोहणट्ठाए ॥ १०९४ ॥ ८७।८९
तं बुद्धिमएण पडेण गणहरा गिण्हिउं निरवसेसं ।
तित्थयरभासियाइं गंथंति तओ पवयणट्ठा ॥ १०९५ ॥ ८८।९०

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરૂઢ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી મહારાજ ભવ્ય-જનોને બોધ કરવા માટે તે વૃક્ષથી જ્ઞાનરૂપ પુષ્પનીવૃષ્ટિ કરે છે. તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પને બુદ્ધિમય પટમાં ગણધરો ગ્રહણ કરીને તીર્થંકરોએ કહેલ વચનો પ્રવચન માટે ગુથે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫

વૃક્ષ બે પ્રકારના છે દ્રવ્ય વૃક્ષ તથા ભાવવૃક્ષ જેમ કોઈક મનુષ્ય કલ્પવૃક્ષપર ચડીને તેના સુવાસિત પુષ્પો એકઠા કરીને નીચે રહેલા બીજા ચડવાને અસમર્થ મનુષ્યને અનુકંપાથી આપે છે, અને તે મનુષ્ય તે પુષ્પો જમીન પર પડી ધૂળવાળા ન થાય તે માટે સ્વચ્છ અને વિસ્તૃત વસ્ત્રમાં લઇ લેછે, તે પછી તેનો યથાયોગ્ય પોતે ઉપભોગ કરે છે અને બીજાઓની પાસે પણ તેનો ઉપભોગ કરાવીને ઉપકાર કરી સુખ પામે છે. તેવીજ રીતે તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરૂઢ થએલ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી ભગવન્ત ભવ્યજનોને બોધ કરવાને જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે, ગણધરો બુદ્ધિરૂપી પટમાં તે લે છે ને પોતે ધારણ કરવા પૂર્વક બીજાને પણ ગુથીને આપી પરોપકાર કરે છે એમ ઉપનય જોડવો. તેમાં તપ તે બાહ્ય છ ભેદ અને અભ્યન્તર છ ભેદ એમ બાર પ્રકારે છે. ઇન્દ્રિય અને નોઇન્દ્રિયનો નિગ્રહરૂપ સંયમ તે નિયમ, એમાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ તે ઇન્દ્રિયસંયમ અને કષાય આદિનો નિગ્રહ તે નોઇન્દ્રિયસંયમ, જ્ઞાન તે સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન, એ પ્રકારના તપ-નિયમ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરૂઢ થએલા સર્વજ્ઞ ભગવન્ત તે વૃક્ષથી ભવ્યજનોને બોધ કરવા માટે જ્ઞાનના કારણભૂત શબ્દરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે, તે પુષ્પવૃષ્ટિ પોતાની નિર્મળ-બુદ્ધિરૂપ પટમાં ગૌતમાદિ ગણધરો સંપૂર્ણ ગ્રહણ કરે છે, અને તે પછી પ્રવચન માટે વિવિધ પુષ્પમાળાની પેઠે તે વચનોની સૂત્ર તરીકે રચના કરે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫.

હવે એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

रुक्खाइरूवयनिरूवणत्थमिह दव्वरुक्खदिट्ठंतो ।
जह कोइ विउलवणसंडमज्झयारट्ठियं रम्मं ॥ १०९६ ॥
तुगं विउलक्खंधं साइसओ कप्परुक्खमारूढो ।
पज्जवगहियबहुविहसुसुरभिकुसुमोऽणुकंपाए ॥ १०९७ ॥
कुसुमत्थिभूमिचिट्ठियपुरिसपसारिय पडेसु पक्खिवइ ।
गंथति तेऽवि घेत्तुं सेमजणाणुग्गहट्ठाए ॥ १०९८ ॥
लोगवणसंडमज्झे चोत्तीसाइसयसंपदोवेओ ।
तव-नियम-नाणमइयं स कप्परुक्खं समारूढो ॥ १०९९ ॥
मा होज्ज नाणगहणम्मि संसओ तेण केवलिग्गहणं ।
सोऽवि चउहा तओऽयं सव्वण्णू अमियनाणित्ति ॥ ११०० ॥

पज्जत्तनाणकुसुमो ताई छउमत्थभूमिसंथेसु ।
नाणकुसुमत्थिगणहरसियबुद्धिपडेसु पक्खिवइ ॥ ११०१ ॥

પૂર્વોક્ત વૃક્ષાદિનું રૂપક નિરૂપણ કરવા માટે અહિં દ્રવ્યવૃક્ષનું દૃષ્ટાન્ત છે. જેમ કોઈ અતિશય શક્તિમાન્ પુરૂષ, વિસ્તીર્ણ વનખંડની મધ્યમાં રહેલ મનોહર, ઉંચા અને વિસ્તીર્ણ સ્કંધવાળા કલ્પવૃક્ષપર ચઢીને, સંપૂર્ણ બહુ પ્રકારના સુવાસિત પુષ્પો ગ્રહણ કરીને અનુકંપાથી, બીજા પુષ્પના અર્થી એવા ભૂમિપર પટ પ્રસારીને રહેલા પુરૂષોને આપે છે તે પુરુષો પણ બીજા જનોના અનુગ્રહ માટે તેને ગુંથે છે. તેવીજ રીતે વિશ્વરૂપ વનખંડની મધ્યમાં રહેલા, તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ કલ્પવૃક્ષપર ચઢેલા ચોત્રીસ અતિશયરૂપ સંપત્તિયુક્ત ભગવન્ત, સંપૂર્ણજ્ઞાનરૂપ પુષ્પો છદ્મસ્થરૂપ ભૂમિપર રહેલા-અને જ્ઞાનરૂપ પુષ્પના અર્થી ગણધર મહારાજાઓની નિર્મળ બુદ્ધિરૂપ પટમા નાખે છે. અહી જ્ઞાનશબ્દ ગ્રહણ કરવાથી કયા જ્ઞાનવાળા એમ સંશય ન થાય તે માટે મૂળમાં કેવળી શબ્દ ગ્રહણ કરેલ છે, તે કેવળી પણ શ્રુતઅવધિઆદિથી ચાર પ્રકારે છે, તેથી અમિતજ્ઞાની એટલે સર્વજ્ઞ એમ કહ્યુ છે. ૧૦૯૬-થી-૧૧૦૧.

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

कीस कहेइ कयत्थो किं वा भवियाण चेव बोहत्थ ।
सव्वोपायविहिण्णे किं वाऽभव्वे न बोहेइ ? ॥ ११०२ ॥

ભગવન્ત કૃતાર્થ છતાં શા માટે ધર્મોપદેશ કહે છે ? તેમાં પણ સર્વ ઉપાય-અને વિધિ જાણવા છતાં ભવ્ય જીવોને બોધ કરવાનેજ શામાટે ધર્મ કહે છે ? અભવ્યને પણ કેમ બોધ નથી કરતા ? ૧૧૦૨.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે-

नेगंतेण कयत्थो जेणोदिन्नं जिणिन्दनामं से ।
तदवंझफलं तस्स य खवणोवाओऽयमेव जओ ॥ ११०३ ॥
जं व कयत्थस्सवि से अणुवकयपरोवगारिसाभव्वं ।
परमहियदेसयत्तं भासयसाभव्वमिव रविणो ॥ ११०४ ॥
किं व कमलेसु राओ रविणो बोहेइ जेण सो ताई ।
कुमुएसु व से दोसो जं न विबुज्झंति से ताई ? ॥ ११०५ ॥
जं बोह-मउलणाई सूरकरामरिसओ समाणाओ ।
कमल-कुमुयाण तो तं साभव्वं तस्स तेसिं च ॥ ११०६ ॥
जह वोलूमाईणं पगासधम्मावि सो सदोसेण ।
उइओऽवि तमोरूवो एवमभव्वाण जिणसूरो ॥ ११०७ ॥
सज्झं तिगिच्छमाणो रोगं रागी न भण्णए वेज्जो ।
मुणमाणो य असज्झं निसेहयंतो जह अदोसो ॥ ११०८ ॥
तह भवकम्मरोगं नासंतो रागवं न जिणवेज्जो ।
न य दोसि अभव्वासज्झकम्मरोग निसेहंतो ॥ ११०९ ॥

मोत्तु अजोग्ग जोग्गे दलिए रूवं करेइ रूवारो ।
न य रागद्दोसिल्लो तहेव जोगे विबोहेंतो ॥ १११० ॥

તીર્થંકર એકાન્તે કૃતાથ નથી. કેમકે તેમને જિન નામ કર્મનો ઉદય છે, ને તે કર્મ નિષ્ફળ નથી થતુ, તેથી તેનો ક્ષય કરવાને ધર્મોપદેશ આપવો એજ ઉપાય છે. અથવા તે કૃતાર્થ છતા પણ સૂર્યના પ્રકાશ સ્વભાવની પેઠે તે ભગવાનનો અનુપકૃત છતા પરોપકારીપણાથી પરમહિત કરવાનો સ્વભાવ છે. જેમ કમળો સૂર્યથી બોધ પામે છે, તેથી શુ કમળોપર તે રાગી છે? અને કુમુદ પુષ્પો તેથી વિકસ્વર નથી થતા એટલે શુ કુમુદ પુષ્પોપર તે દ્વેષી છે? (ના.) જેમ સૂર્ય કિરણોનો પરામર્શ સમાન છે, તોપણ કમળોને વિકસ્વર કરે છે અને કુમુદને વિકસ્વર નથી કરતો. તેથી તે કમલ વગેરેનો અને તે સૂર્યનો તેવોજ સ્વભાવ છે. અથવા જેમ ઉદય પામેલ સૂર્ય, ઘૂવડાદિને પોતાના દોષથી અધકારરૂપ છે, તેમ અભવ્યોને જિનેશ્વર મહારાજરૂપ સૂર્ય પણ બોધ કરી શકતા નથી. અથવા જેમ સાધ્યરોગની ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય તે રોગીપર રાગી નથી કહેવાતો, અને અસાધ્ય રોગ જાણીને ચિકિત્સા નહિ કરવાથી દ્વેષી નથી કહેવાતો, તેમ ભવ્યના કર્મરૂપ રોગનો નાશ કરનાર જિનેશ્વરરૂપ વૈદ્ય તે ભવ્યો ઉપર રાગી નથી અને અભવ્યના અસાધ્ય એવા કર્મરૂપ રોગ હોવાથી તેનો નાશ ન કરવાથી દ્વેષી પણ નથી. અથવા જેમ અયોગ્ય કાષ્ઠાદિ મૂકીને યોગ્ય કાષ્ઠાદિમાં સુથાર રૂપ કરે છે, તેથી તે સુથારાદિ તે કાષ્ઠાદિ ઉપર રાગી-દ્વેષી નથી. તેમ જિનેશ્વર પણ યોગ્યને બોધ કરવાથી રાગી નથી અને અયોગ્યને બોધ નહિ કરવાથી દ્વેષી પણ નથી. ૧૧૦૩-થી-૧૧૧૦.

હવે નિર્યુક્તિની બીજી ગાથાની વ્યાખ્યા ભાષ્યકાર કહે છે

तं नाणकुसुमवुट्टिं घेत्तु बीयाइबुद्धओ सव्वं ।
गंथंति पवयणट्ठा माला इव चित्तकुसुमाणं ॥ ११११ ॥

पगयं वयणं पवयणमिह सुयनाणं कहं तयं होज्जा ? ।
पवयणमहवा संघो गहेंति तयणुग्गहट्ठाए ॥ १११२ ॥

તીર્થંકરે મૂકેલ જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિને બીજાદિબુદ્ધિવાળા (જે એક પદથી અનેક પદો ગ્રહણ કરે તે બુદ્ધિને બીજબુદ્ધિ કહેવાય તેવા અને આદિશબ્દથી કોઠારમાં ધાન્યની માફક અખડ સૂત્રાર્થ ધારણ કરે એવી જે કોષ્ઠબુદ્ધિ તેવાળા) ગણધર મહારાજો સમગ્રપણે ગ્રહણ કરીને, વિચિત્ર પુષ્પમાળાની પેઠે તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની પ્રવચન માટે (સૂત્ર) રચના કરેછે. પ્રવચન એટલે પ્રધાનવચન અથવા-(પ્રશસ્ત વચન, અથવા આદિવચન, અથવા સઘ) પ્રવચન જે દ્વાદશાગ શ્રુત તે કેવી રીતે થાય? તેથી દ્વાદશાગરૂપ પ્રવચન માટે અથવા સઘના અનુગ્રહ માટે સૂત્ર રચના કરે છે. ૧૧૧૧-૧૧૧૨.

અથવા બીજા કારણથી પણ તેની રચના કરે છે તે કારણ જણાવે છે.

घेत्तुं व सुहं सुहगुणण-धारणा दाउं पुच्छिउ चेव ।
एएहिं कारणेहिं जीयं ति कयं गणहरेहिं ॥ १११३ ॥ ८९।९१

સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકાય, ગણી શકાય, ધારી શકાય, બીજાને આપી શકાય અને પૂછી શકાય, એ કારણોથી પણ ગણધરોએ શ્રુત રચના કરી છે. ૧૧૧૩.

છુટા વેરાએલા પુષ્પ સમૂહની પેઠે ભગવન્તે કહેલા વચનવૃન્દને સૂત્રરૂપે ગુથેલ હોય, એટલે પદ-વાકય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભૃતાદિના નિયતક્રમ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપિત કરેલ હોય, તો તે સુખે ગ્રહણ કરી શકાય, જેમકે "આ શાસ્ત્રનો આટલો ભાગ ગ્રહણ કર્યો અને હવે આગળ આટલો ગ્રહણ કરવાનો બાકી રહ્યો" વળી એ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેનુ પરાવર્તન સારી રીતે કરી શકાય અને તેની સ્મૃતિ પણ રાખી શકાય, શિષ્યને શિખવવુ હોય તોપણ સુગમ થાય, શકા પડવાથી તેનો નિશ્ચય કરવાને ગુરૂને સુખપૂર્વક પ્રશ્ન પણ કરી શકાય. આવા કારણોથી ગણધર મહારાજોએ જીવિતની સુજબ અવ્યવચ્છિન્ન એવા દ્વાદશાગશ્રુતની ગણધરનો કલ્પ હોવાથી રચના કરી છે.

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

मुक्ककुसुमाण गहणाइयाइं जह दुक्करं करेउ जे ।
गुच्छाणं च सुहयरं तहेव जिणवयणकुसुमाणं ॥ १११४ ॥
पय-वक्क-पगरण-ज्झाय-पाहुडाइनियतक्कमपमाणं ।
तदणुसरना सुह चिय घेप्पइ गहिय इदं गेज्झं ॥ १११५ ॥
एवं गुणणं धरणं दाणं पुच्छा य तदणुसारेण ।
होइ सुहं जीयंति य कायव्वमियं जओऽवस्सं ॥ १११६ ॥
सवेहिं गणहरेहिं जीयंति सुयं जओ न वोच्छिन्नं ।
गणहरमज्जाया वा जीय सवाणुचिन्नं वा ॥ १११७ ॥

જેમ છુટા પુષ્પોનુ ગ્રહણ આદિ દુષ્કર છે, અને (પુષ્પના) ગુચ્છાઓનુ ગ્રહણાદિ સુકર છે, તેમ જિનવિચનરૂપ પુષ્પો પણ, પદ-વાકય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભૃતાદિ નિયત-ક્રમાનુસારે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેને અનુસારે સૂત્રને સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકાય (જેમકે) "આટલુ ગ્રહણ કર્યું, અને આટલુ ગ્રહણ કરવાનુ રહ્યુ." વળી એ પ્રમાણે નિયમિત હોય તો, પરાવર્તન-સ્મરણ-દાન-અને પૃચ્છા પણ તદનુસારે સુખે થાય, આ કારણોથી ગણધરોએ શ્રુત રચ્યુ છે, કેમકે તેઓએ તે અવશ્ય કરવુ જોઇએ અથવા સર્વ ગણધરોએ જીવના જીવિતની પેઠે અવ્યવચ્છિન્ન એવુ શ્રુત રચ્યુ છે, કેમકે શ્રુતનો કદીપણ વિચ્છેદ નથી થતો. અથવા ગણધરોની એજ મર્યાદા છે, કે તેઓએ ગણધરનામકર્મના ઉદયથી શ્રુત રચના કરવીજ જોઇએ, કેમકે સર્વ ગણધરોએ તે પ્રમાણે કરેલ છે. ૧૧૧૪-થી-૧૧૧૭.

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સબધ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે કે--

जिणभणिइ च्चिय सुत्तं गणहरकरणम्मि को विसेसो त्थ ? ।
सो तदविक्खो भासइ न उ वित्थरओ सुय किंतु ॥ १११८ ॥

(તીર્થંકર ભાષિત વચનોને ગણધરો સ્વરૂપે રચે છે) એ વચનથી તીર્થંકરે કહેલ વચનોનેજ સૂત્ર કરે છે, એમાં શુ વિશેષ છે? તીર્થંકર જે શ્રુત કહે છે તે ગણધરોની બુદ્ધિની અપેક્ષાએજ અલ્પ માત્ર કહે છે, પણ સર્વને સાધારણ એવા વિસ્તારથી નથી કહેતા. પરન્તુ શ્રી જિનેશ્વર મહારાજા શું કહે છે ને ગણધરો શા માટે સૂત્ર રચે છે તે દેખાડે છે.

अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं।
सासणस्स हियट्ठाए तओ सुत्तं पवत्तेई ॥ ११११ ॥ १०९२

અરિહંત અર્થ કહે છે, અને ગણધરો તેનુ સૂક્ષ્માર્થ ને ઘણાએ અર્થવાળુ સૂત્ર ગુથે છે.-રચે છે. તેથી શાસનના હિત માટે સૂત્ર પ્રવર્તે છે. ૧૧૧૯.

આગળ એજ અધિકાર વિસ્તારથી કહેતાં ભાષ્યકાર શંકા સમાધાન કહે છે.

नणु अत्थोऽणभिलप्पो स कहं भासइ न सद्दरूवो सो ?।
सद्दम्मि तदुवयारो अत्थप्पच्चायणफलम्मि ॥ ११२० ॥

અર્થ અનભિલાપ્ય હોવાથી તીર્થંકર તે અર્થને કેવી રીતે બોલી શકે? કેમકે અર્થ શબ્દરૂપ નથી? ઉત્તર-અર્થની પ્રતીતિ કરાવવામાં કારણભૂત એવા શબ્દની અંદર અર્થનો ઉપચાર કર્યો છે. ("તેથી અર્થ કહે છે એમ કહ્યુ.") ૧૧૨૦

પુનઃ શંકા કરે છે કે—

तो सुत्तमेव भासइ अत्थप्पच्चायगं, न नामत्थं।
गणहारिणोऽवि त चिय करिंति को पइविसेसो त्थ ? ॥ ११२१ ॥

(જો એમ હોય) તો અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર સૂત્ર તેજ તીર્થંકરો પણ કહે છે, પણ અર્થ નથી કહેતા એમ થયુ. અને ગણધરો પણ તેનેજ સૂત્ર કરે છે, તો એ બેમાં તફાવત શુ છે? ૧૧૨૧.

એ શંકાનુ આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે—

सो पुरिसावेक्खाए थोवं भणइ न उ बारसंगाइं।
अत्थो तदविक्खाए सुत्तं चिय गणहराणं त ॥ ११२२ ॥

તીર્થંકર મહારાજ ગણધરરૂપ પુરૂષની અપેક્ષાએ થોડુંજ કહે છે, પણ દ્વાદશાંગ નથી કહેતા, દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ તે અર્થ છે, અને તેજ અર્થ ગણધરોની અપેક્ષાએ સંક્ષેપ સૂચક હોવાથી સૂત્ર છે

ભગવાન્ તીર્થંકર ગણધર જેવા પુરૂષની અપેક્ષાએ " उप्पज्जेइ वा, विगमेइ वा, धुवेइ वा " એટલે ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, અને સ્થિર રહે છે. એ પ્રમાણે કેવળ ત્રણ માતૃકાપદ રૂપ અલ્પ અર્થ કહે છે, પણ બારે અંગો નથી કહેતા. એ ત્રણ જે માતૃકા પદો તે શબ્દરૂપ છતાં પણ દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ સંક્ષિપ્ત હોવાથી અર્થ કહેવાય છે, અને ગણધરોની અપેક્ષાએ એજ માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી સૂત્ર કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ઉભયમાં-જિનોક્ત અર્થ અને ગણધરોક્ત સૂત્રમાં તફાવત છે. ૧૧૨૨.

શિષ્ય —માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી તે સૂત્રરૂપ છે, એ સમજી શકાય છે, પણ તેજ માતૃકાપદ અર્થરૂપ પણ છે, એ કેવી રીતે? તેનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

अंगाइसुत्तरयणानिरवेक्खो जेण तेण सो अत्थो।
अहवा न सेसपवयणहियउत्ति जह बारसंगमिणं ॥ ११२३ ॥
पवयणहियं पुण तयं जं सुहगहणाइ गणहरेहिंतो।
बारसविहं पवत्तइ निउणं सुहुमं महत्थं च ॥ ११२४ ॥

અંગાદિ સૂત્ર રચનાથી નિરપેક્ષ હોવાથી તે ત્રણ માતૃકાપદ અર્થ કહેવાય છે. અથવા જેમ આ દ્વાદશાંગ શેષ પ્રવચનને હિતકારી છે, તેમ તે હિતકારી નથી. પ્રવચન (સંઘ) ને હિતકારી તો તેજ છે, કે જેનું સુખે ગ્રહણ-ધારણ થઇ શકે, અને એવું તો ગણધરોએ રચેલું આચારાંગાદિ બાર પ્રકારનું સૂત્રજ છે. તેથી દ્વાદશાંગીસૂત્ર છે ને તે નિપુણ એટલે સૂક્ષ્મ અર્થ પ્રતિપાદક અને મહા અર્થવાળું છે ૧૧૨૩-૧૧૨૪.

નિપુણ એવો અર્થ કર્યો તેની અપેક્ષાએ અર્થાન્તર કહે છે.

निययगुणं वा निउणं निद्दोस गणहराऽहवा निउणा ।
तं पुण किमाइ-पज्जंतमाणमिह को व से सारो ? ॥ ११२५ ॥

અથવા તે શ્રુત નિયતગુણવાળું એટલે સર્વ સંનિહિત સૂત્રના ગુણવાળું હોવાથી નિર્દોષ છે કેટલીક જગોપર निउणा એવો પાઠ છે તેની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ અર્થને દેખનાર એવા હોવાથી ગણધરોજ નિપુણ કહેવાય. તે શ્રુતની આદિમાં શું ? અન્તમાં શું ! અને તેનો સાર શું છે? ૧૧૨૫.

એ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવાને નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

सामाइयमाईयं सुयनाणं जाव बिंदुसाराओ ।
तस्सवि सारो चरणं सारो चरणस्स निव्वाणं ॥ ११२६ ॥ ९३।९३

સામાયિકથી યાવત્ બિન્દુસાર પર્યન્ત શ્રુતજ્ઞાન છે, તેમાં સામાયિક આદિ શ્રુત છે અને બિન્દુસાર અન્તિમ છે. એ શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષછે. ૧૧૨૬

સમગ્ર શ્રુતમાં સામાયિક આદિશ્રુત છે, કેમકે ચારિત્રગ્રહણ કરતાં શરૂઆતમાં સામાયિકનુંજ દાન કરાય છે. અને તે પછી છેક અન્તે બિન્દુસાર નામનું ચૌદમું પૂર્વ શ્રુત છે. એ શ્રુતના બે-અનેક-અને બાર ભેદ છે. અને તે શ્રુતનો સાર ચારિત્ર છે. અહીં સાર શબ્દનો અર્થ પ્રધાન અથવા ફળ સમજવો. એટલે શ્રુતજ્ઞાનથી ચારિત્ર પ્રધાન છે, અને તેજ તેનું ફળ છે. અથવા સમ્યક્ત્વનો સાર પણ ચારિત્ર છે, અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર પણ અને અપિશબ્દ કહ્યો છે તેથી મોક્ષ પણ સાર છે. જો એમ માનવામાં ન આવે તો જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ ન થાય, પરન્તુ જ્ઞાનરહિત એકલું ચારિત્રજ મોક્ષનો હેતુ થાય. ને એમ માનવું એ અનુચિત છે કેમકે " सम्यग् दर्शनज्ञान-चारित्राणि મોક્ષમાર્ગ (तत्त्वार्थ १-१) તથા " नाण-किरियाहि मोक्खो" એટલે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-અને સમ્યક્ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે, અથવા જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે. આ સૂત્રનાં પદો અયોગ્ય ઠરે અહીં જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્ને મોક્ષના સમાન હેતુ છે. પરન્તુ એક ગૌણહેતુ છે અને બીજો મુખ્ય હેતુ છે, તેથી " જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે. અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે. " એમ કહ્યું છે અહીં સારશબ્દ ફળવાચી સમજવો. એટલે તપસંયમરૂપ ચારિત્રનું ફળ મોક્ષ છે. શૈલેશી અવસ્થામાં થનારા સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર વિના મોક્ષ ન થાય, સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર હોય, તો મોક્ષ થાયજ. તેથી ચારિત્રનું ફલ-સાર મોક્ષ કહ્યું, અન્યથા તો સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ સમુદિતજ મોક્ષના હેતુ છે, કેમકે શૈલેશી-અવસ્થામાં પણ ક્ષાયિકદર્શન અને ક્ષાયિકજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે ૧૧૨૬.

તેનુ સાર ચારિત્ર છે એ પદની વ્યાખ્યા બીજી રીતે કરે છે

सोउं सुय णवं वा दुग्गेज्झं सारमेत्तमेतस्स ।

घेच्छ तयंति पुच्छइ सोसो चरणं गुरू भणइ ॥ ११२७ ॥

અથવા સામાયિકાદિ બિન્દુસાર પર્યંત શ્રુતાર્ણવ દુર્ગ્રાહ્ય છે, એમ શ્રવણ કરીને તેનો સાર માત્ર ગ્રહણ કરીશ, તેથી શિષ્ય પૂછે છે કે આ દ્વાદશાંગશ્રુતનો સાર શુ છે ? ગુરૂ કહે છેકે તેનો સાર ચારિત્ર છે, (ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે એ વાત તો વગર પૂછેજ ગાથાને અંતે જણાવી છે) ૧૧૨૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

अन्नाणओ हयत्ति य किरिया नाण किरियाहिं नेव्वाणं ।

भणियं तो किह चरणं सारो नाणस्स तमसारो ? ॥ ११२८ ॥

અજ્ઞાનથી ક્રિયા હણાએલી છે, એવા આગળના વચનથી જ્ઞાન અને ક્રિયા સમુદિત હોય તોજ તેનાથી મોક્ષ થાય એમ આગમમાં કહ્યુ છે તો જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે એમ કેમ કહેવાય ? કેમકે ક્રિયા વિનાનુ જ્ઞાન તો અસાર છે ? ૧૧૨૮.

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

चरणोवलद्धिहेऊ जं नाणं चरणओ य नेव्वाणं ।

सारोत्ति तेण चरणं पहाण-गुणभावओ भणियं ॥ ११२९ ॥

नाणं पयासयं चिय गुत्ति-विसुद्धिप्फलं च जं चरणं ।

मोक्खो य दुगाहोणो चरण नाणस्स तो सारो ॥ ११३० ॥

જે માટે ચારિત્રની પ્રાપ્તિમા મતિશ્રુતાદિ જ્ઞાન એ મુખ્ય હેતુ છે, કેમકે જ્ઞાન વિના છાંડવા લાયકતથા ગ્રહણ કરવા લાયક પદાર્થનો બોધ થતો નથી અને ચારિત્રથી મોક્ષ થાય છે. તેથી ચારિત્ર એ જ્ઞાનનો સાર છે. વળી સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર મોક્ષનુ પ્રધાન કારણ છે અને જ્ઞાન ગૌણભાવે કારણ છે. જ્ઞાન કરવા લાયક નહી કરવા લાયક વીગેરે વસ્તુનુ પ્રકાશક છે અને ચારિત્ર ગુપ્તિ તથા વિશુદ્ધિના ફળવાળુ છે. અને મોક્ષ તો એ બન્નેને આધીન છે તેથી જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે. ૧૧૨૯-૧૧૩૦

મતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞાન ચારિત્ર પ્રાપ્તિનુ મુખ્ય કારણ છે કેમકે જ્ઞાન વિના ચારિત્રના વિષયભૂત જીવ-અજીવ આદિનુ અને હેય-ઉપાદેય આદિનુ જ્ઞાન નથી થતુ. અને જ્ઞાન ન હોવાથી યથાર્થ ક્રિયા કરી શકાય નહિ. વળી તપ-સંયમરૂપ ચારિત્રથી મોક્ષ થાય છે. આ કારણથી સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર મોક્ષનુ મુખ્ય કારણ છે. અને જ્ઞાન તો મોક્ષના કારણનુ કારણ હોવાથી ગૌણભાવે કારણ છે. કારણ કે અકૃત્યાદિ વસ્તુનુ પ્રકાશક હોવાથી જ્ઞાન તો માત્ર વસ્તુનુ જ્ઞાન કરવામાજ વ્યાપારશ છે, અને ચારિત્ર તો સંવર અને કર્મ-નિર્જરારૂપ ગુપ્તિ અને વિશુદ્ધિ આત્મક ફળવાળુ છે. તેથી મોક્ષ, જ્ઞાન અને ચારિત્ર ઉભયને આધિન છે. માત્ર મુખ્યતાએ મોક્ષ ચારિત્રને આધીન છે, અને ગૌણપણે જ્ઞાનને આધિન છે. આ કારણથી ચારિત્રને જ્ઞાનનો સાર કહ્યો છે. ૧૧૨૯-૧૧૩૦

બીજી રીતે પણ જ્ઞાનથી ચારિત્ર મુખ્ય છે, તે જણાવે છે.

जं सव्वनाणलाभाणंतरमहवा न मुच्चए सव्वो ।

मुच्चइ य सव्वसंवरलाभे तो सो पहाणयरो ॥ ११३१ ॥

અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તરતજ સર્વ જીવો મોક્ષ નથી પામતા, પરન્તુ શૈલેશી અવસ્થામાં સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થએ સર્વ જીવો મોક્ષ પામે છે. તે કારણથી તે સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રજ અન્વયપણા તરીકે કરીને મોક્ષનુ પ્રધાનતર કારણ છે. ને તે સંવરક્રિયારૂપ હોવા થકી ચારિત્ર છે. ૧૧૩૧.

આ કહેલી વાતજ સ્પષ્ટ સમજાવે છે.

लाभेऽवि जस्स मोक्खो न होइ जस्स य स होइ स पहाणो ।
एवं चिय सुद्धनया नेव्वाणं संजम बेंति ॥ ११३२ ॥

જે માટે મત્યાદિ પાંચ જ્ઞાનનો લાભ થયા છતાં પણ તરતજ મોક્ષ નથી મળતું, તેથી તે તેનુ ગૌણ કારણ છે, અને જેનો લાભ થવાથી તરતજ અવશ્ય મોક્ષ થાય છે એવો સંવર તે જ્ઞાનથી મોક્ષનુ પ્રધાન કારણ છે. આ પ્રમાણે ઋજુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો સંયમનેજ મોક્ષ કહે છે.કારણ કે અત્યંતનજીક કારણ એવા સર્વ સંવરરૂપ સંયમનેજ નિર્વાણરૂપ કાર્યના ઉપચાર થકી મોક્ષ કહે છે, પણ જ્ઞાનને મોક્ષ નથી કહેતા કેમકે વ્યવહારનય, તપ-સંયમ-નિર્ગ્રન્થ પણુ-અને પ્રવચન તેને મોક્ષ કહે છે, તથા શબ્દ અને ઋજુસૂત્રનયો ચારિત્રનેજ મોક્ષ કહે છે. ૧૧૩૨.

આ સ્થળે કોઇ જ્ઞાનવાદી કહે છે કે—

आह पहाणं नाण न चरित्तं, नाणमेव वा सुद्धं ।
कारणमिह न उ किरिया सावि हु नाणप्फलं जम्हा ॥ ११३३ ॥

જ્ઞાનજ પ્રધાન છે, પણ ચારિત્ર પ્રધાન નથી. અથવા અહીં જ્ઞાનજ મોક્ષનુ કારણ છે, પરન્તુ ક્રિયા નથી; કેમકે તે ક્રિયા તો જ્ઞાનનુ ફળ છે. ૧૧૩૩

મોક્ષના કારણોમાં જ્ઞાનજ મુખ્ય છે, ચારિત્ર મુખ્ય નથી; અથવા જ્ઞાનજ એકલુ મોક્ષનુ કારણ છે પણ ક્રિયા મોક્ષનુ કારણ નથી. કેમકે એ ક્રિયા પણ જ્ઞાનનુ ફળ-કાર્ય છે જેમ મૃત્તિકા ઘટનુ કારણ છે, છતાં ઘટની અપાન્તરાલવર્તિ પિંડ-શિવક-કુશુલઆદિનુ પણ કારણ થાય છે. એવીજ રીતે જ્ઞાન પણ મોક્ષનુ કારણ છે. અને મોક્ષ થવા પહેલાં થતી જે સર્વ સંયમાદિ ક્રિયા તેનુ પણ કારણ છે. વળી જેમ ક્રિયા જ્ઞાનનુ કાર્ય છે, તેમ તે ક્રિયા પછી થનાર મોક્ષ આદિ પણ જ્ઞાનનુ કાર્ય છે. તેમજ ક્રિયાની પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિકાળે તત્ત્વપરિજ્ઞાનાદિ અને રાગ દ્વેષનો નિગ્રહ વિગેરે થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનનુજ કાર્ય છે. અને આ દુનિઆમા પણ સર્વજનને પ્રત્યક્ષ છે કે મનચિન્તિત અહિમંત્રથી પવિત્ર થયેલ મનુષ્ય, વિષભક્ષણ વિષાપહાર-ભૂત-શાકિનીઆદિનો નિગ્રહ કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા રહિત જ્ઞાનનુજ ફળ-કાર્ય છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મોક્ષ જ્ઞાનનુજ કાર્ય છે ૧૧૩૩.

સ્પષ્ટપણા માટે એજ વાત બતાવે છે—

जइ सा नाणस्स फलं तह सेसंपि तह बोहकालेवि ।
नेयपरिच्छेयमयं रागादिविणिग्गहो जो य ॥ ११३४ ॥
जं च मणोचिंतियमंतपूयविसभक्खणाइबहुभेयं ।
फलमिह तं पच्चक्खं किरियारहियस्स नाणस्स ॥ ११३५ ॥

જેમ તે ક્રિયા જ્ઞાનનુ ફળ છે, તેમ બીજુ મોક્ષાદિ પણ જ્ઞાનનુ ફળ છે, તથા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિકાળે તત્ત્વપરિજ્ઞાન અને રાગાદિનો નિગ્રહ જે થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનનું ફળ છે. અને મનોચિન્તિત મંત્રથી પવિત્ર વિષભક્ષણાદિ બહુ પ્રકારનુ જે ફળ અહીં પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તે ક્રિયારહિત કેવલ જ્ઞાનનુ જ ફલ છે. ૧૧૩૪-૧૧૩૫.

આચાર્યશ્રી જ્ઞાનવાદીને ઉત્તર આપે છે કે—

जेणं चिय नाणाओ किरिया तत्तो फलं च तो दोवि ।
कारणमिहरा किरियारहिय चिय तं पसाहेज्जा ॥ ११३६ ॥

જે માટે જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, અને તે ક્રિયાથી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથીજ જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને મોક્ષનુ કારણ છે. અન્યથા મોક્ષ થવામાં પરિકલ્પનાની નિરર્થકતાને લીધે ક્રિયા રહિત જ્ઞાનજ ઇષ્ટફળ સાધક થાય ૧૧૩૬.

અને વળી—

नाणं परंपरमणंतरा उ किरिया तयं पहाणयरं ।
जुत्तं कारणमहवा समयं तो दोन्नि जुत्ताइं ॥ ११३७ ॥

જ્ઞાન પરંપરાએ કાર્યને ઉપકાર કરે છે, અને ક્રિયા અનન્તર ઉપકાર કરે છે, તેથી તે ક્રિયાજ પ્રધાન કારણપણે યુક્ત છે, અને જો બન્ને એકી સાથે ઉપકાર કરતા હોય તો બન્ને પ્રધાન કારણ કહેવા યોગ્ય છે. ૧૧૩૭

જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, પણ તે ક્રિયાને તમે જ્ઞાનવાદી મોક્ષનુ કારણ માનો છો કે નહિ? જો ન માનતા હો, તો તેની અપેક્ષા વિના માત્ર જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થવો જોઇએ, કેમકે જે કારણ નથી તેની અપેક્ષાની શું જરૂર છે? અને ક્રિયા પણ કાર્યનુ કારણ છે, એમ જો માનતા હો, તો—

कारणमंत मोत्तुं किरियमणंतं कह मयं नाणं ? ।
सहचारित्ते व कहं कारणमेक्कं न पुणरेक्कं ? ॥ ११३८ ॥

એમ છે તો આંતરા રહીતપણે ઉપકાર કરનાર ક્રિયારૂપ અન્ત્ય કારણ મૂકીને જ્ઞાનરૂપ પરંપરાએ કાર્ય કરનારને કારણ કેમ માનો છો ? એ જણાવો, બન્ને સાથે કાર્યને ઉપકાર કરે છે. (એમ કહેતા હો તો) એક જ્ઞાનનેજ કારણ શા માટે કહો છો? અને ક્રિયાને કારણ કેમ નથી કહેતા? ૧૧૩૮ વળી—

रागाइसमो संजमकिरिय च्चिय नाणकारणा होज्ज ।
तोसे फले विवाओ तं तत्तो नाणसहियाओ ॥ ११३९ ॥

રાગાદિનો ઉપશમ તે સંયમ ક્રિયાજ છે, અને તે ક્રિયા જ્ઞાનરૂપ કારણવાળી છે. (જ્ઞાનથી થાય છે) તે ક્રિયાના ફળમાં વિવાદ છે, જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થાય છે? ક્રિયાથીજ મોક્ષ થાય છે? કે જ્ઞાન સહિત ક્રિયાથી થાય છે? આમાં જ્ઞાનસહિત ક્રિયાથીજ થાય. ૧૧૩૯

રાગઆદિનો નિગ્રહ તે સંયમ ક્રિયાજ છે બીજુ કંઇ નથી. અને તે સંયમ ક્રિયા જ્ઞાનનુ ફળ છે, એમ માનવામાં અમારે કોઇ વિરૂદ્ધ નથી, પરન્તુ તે ક્રિયાના ફળ સંબંધમાં વિવાદ છે કે તેથી જે મોક્ષરૂપ ફળ થાય છે, તે માત્ર એકલા જ્ઞાનથીજ થાય છે ?

અથવા એકલી ક્રિયાથીજ થાય છે? એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ તો નહિ કહી શકાય? કેમકે જ્ઞાન પછી મોક્ષ પ્રાપ્ત પહેલાં ક્રિયાની ઉત્પત્તિ તમે પણ માનો છો. વળી એકલી ક્રિયાથી પણ મોક્ષ નહિ કહી શકાય, કેમકે જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા ઉન્મત્ત મનુષ્યની ક્રિયા જેવી છે, અને તેવી ક્રિયાથી પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવી જોઇએ. માટે જ્ઞાનરહિત ક્રિયાથી મોક્ષ થાય એમ કહેવુ તે પણ અયોગ્ય છે. અને તેથી ત્રીજો પક્ષ જ્ઞાનસહિત જે ક્રિયા, તેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેવુ તેજ યોગ્ય છે. ૧૧૩૯

અને વળી—

परिजवणाई किरिया मंतेसुऽवि साहणं न तम्मत्तं ।
तण्णाणओ य न फलं त नाणं जेणमकिरियं ॥ ११४० ॥

મંત્રોમાં પણ જપ કરવાદિરૂપ ક્રિયા છે, એકલુ મંત્રજ્ઞાનજ કાર્યસાધક નથી. જ્ઞાનથીજ તે ફળ થાય છે, (એમ કહેતા હો તો) ના, જ્ઞાનનુ તે ફળ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે. ૧૧૪૦

વિષવિઘાત-આકાશગમનાદિના હેતુભૂત મંત્રોમાં પણ જાપ કરવો-સાધના કરવી વિગેરે મંત્રસહાયવાળી ક્રિયા કાર્યસાધક છે, કેવળ મંત્રજ કાર્યસાધક છે એમ નહિ. અહી કોઈ એમ કહે કે આ કથન તો પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે, કેમકે કોઈ વખત મંત્ર સ્મરણરૂપ જ્ઞાન માત્રથીજ ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ થાય છે. એના ઉત્તરમા કહેવાનુ કે મંત્રસ્મરણરૂપ જ્ઞાનનુજ એ ફળ નથી, કેમકે ક્રિયારહિત એકલુ જ્ઞાન અમૂર્ત છે. અને જે ક્રિયારહિત અમૂર્ત હોય છે, તે આકાશની પેઠે કાર્ય કરતુ નથી. અહી જ્ઞાનને ક્રિયારહિત માન્યુ છે, એટલે તે કેવી રીતે કાર્ય સાધક થાય? જે કાર્યસાધક હોય છે, તે કુંભારની પેઠે ક્રિયા સહિતજ હોય છે તમારૂ માનેલું જ્ઞાન એવુ નથી, એટલે તે એકલુ કંઈપણ ન કરી શકે, આ કથન પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ પણ નથી. કારણ કે ક્રિયાની મદદ વિના એકલુ જ્ઞાન કદિપણ ફળવાળુ જણાતુ નથી. ૧૧૪૦

तो तं कत्तो, भन्नइ तं समयनिबद्धदेवओवहियं ।
किरियाफलं चिय जओ न मंतनाणोवओगस्स ॥ ११४१ ॥

તો તે કાર્ય કોનાથી થાય છે? કહીએ છીએ કે તે કાર્ય સંકેતનિબદ્ધ દેવતાઓ કરે છે, તેથી તે ક્રિયાનુજ ફળ છે, મંત્રના જ્ઞાનોપયોગનુ નથી. ૧૧૪૧.

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે વિષવિઘાત-આકાશગમનાદિ કાર્ય મંત્રજ્ઞાનથી નથી થતુ, તો કોનાથી થાય છે? તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તે કાર્ય મંત્રાધીન દેવોથી કરાએલુ છે, કેવળ મંત્રજ્ઞાનનાઉપયોગનુજ એ ફળ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે સંકેત પૂર્વક-જ્યાં જ્યાં દેવોના મંત્રો સંકેતમાં જોડાએલા હોય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે દેવોથી કરાએલુ કાર્ય, તેનુ ફળ છે, અને દેવતાઓ સક્રિય હોવાથી એ કાર્ય ક્રિયાનુંજ ફળ છે. એટલે ફક્ત જ્ઞાનોપયોગ માત્રનુંજ ફળ છે એમ નહિ.

જ્ઞાનવાદી:—દેવતાને આમંત્રણ કરવુ કેવળ મંત્રાનુ સ્મરણ જ્ઞાનોપયોગથી થાય છે કે નહિ? જો થાય છે, તો શેષ બીજા કાર્યો પણ મંત્રજ્ઞાનોપયોગથી કેમ ન થાય? અને જો એ પ્રમાણે દેવતાનુ આમંત્રણ ન થતુ હોય, તો તેઓ અહીં આવીને આકાશગમન-વિષવીર્યાપહાર આદિ કાર્યો કેવી રીતે કરે છે?

આચાર્ય —મંત્રોના સ્મરણથી દેવતાનુ આમંત્રણ થાય છે, પરન્તુ એકલા મંત્રસ્મરણના જ્ઞાનોપયોગથી નથી થતુ, પણ વારંવાર મંત્રનો જાપ પૂજન વિગેરે ક્રિયાની સહાયવાળા મંત્રસ્મરણથીજ તે આમંત્રણ થાય છે. ૧૧૪૧

શિષ્ય—પ્રભો ! શું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ક્રિય છે ? અથવા કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાની અપેક્ષાએ નિષ્ક્રિય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

वत्थुपरिच्छेयफलं हवेज्ज किरियाफलं च तो नाणं ।
न उ निव्वत्तयमिट्ठं सुद्धं चिय तं जओऽभिहियं ॥ ११४२ ॥

જ્ઞાન, વસ્તુનો બોધ થવારૂપ અને ચારિત્રક્રિયામાં સહકારિ થવારૂપ ફળવાળુ છે, પરન્તુ મોક્ષ રૂપ ઈષ્ટફળ ઉત્પન્ન કરવામા તે અનંતર શુદ્ધ કારણ નથી. તે માટે કહ્યુ છે કે—૧૧૪૨.

सुयनाणम्मिवि जीवो वट्टंतो सो न पाउणइ मोक्खं ।
जो तव-संजममइए जोगे न चएइ वोढुं जे ॥ ११४३ ॥ ९२।९४

કેવલ શ્રુતાદિજ્ઞાનમાં જીવ વર્તતો હોય, તે મોક્ષ પામતો નથી, કેમકે તે તપ-સંયમ-આત્મક યોગો વહન કરી શકતો નથી. ૧૧૪૩

ઉપરોક્ત અર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે.

सक्किरियाविरहाओ न इच्छियसंपावयंति नाणंति ।
मग्गण्णू वाऽचेट्ठो वायविहीणोऽहवा पोओ ॥ ११४४ ॥

જેમ માર્ગને જાણનાર મનુષ્ય ગમનાદિ ચેષ્ટારહિત હોવાથી ઈષ્ટસ્થળે પહોંચાડતો નથી, અથવા ઈષ્ટદિશામા લઈ જનાર વાયુની ક્રિયા વિનાનુ વહાણ, ઇચ્છિત બંદરની દિશામાં પહોંચાડતુ નથી, તેમ ચારિત્રરૂપ સત્ક્રિયા રહિત જ્ઞાન પણ મોક્ષરૂપ ઇચ્છિત અર્થ પ્રાપ્ત કરાવતુ નથી. ૧૧૪૪

જેમકે—

जह छेयलद्धनिज्जामओऽवि वाणियगइच्छियं भूमिं ।
वाएण विणा पोओ न चएइ महण्णवं तरिउं ॥ ११४५ ॥ ९३।९५
तह नाणलद्धनिज्जामओऽवि सिद्धिवसहिं न पाउणइ ।
निउणोऽवि जीवपोओ तव-संजममारुयविहूणो ॥ ११४६ ॥ ९४।९६
संसारसागराओ उच्छुड्डो मा पुणो निबुड्डेज्जा ।
चरणगुणविप्पहूणो बुड्डइ सुबहुं पि जाणंतो ॥ ११४७ ॥ ९५।९७

જેમ હુશીઆર ખલાસીવાળુ વહાણ, અનુકૂળ પવન વિના વણિકની ઇષ્ટ ભૂમિએ મહાસમુદ્ર તરીને પહોચતુ નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપ ખલાશીયુક્ત, જીવરૂપ વહાણ તપ-સંયમાદિરૂપ વાયુ રહિત મોક્ષરૂપ ભૂમિએ પહોંચતુ નથી. માટે હે દેવાનુપ્રિય ! મહાસ

કષ્ટવડે કરીને શ્રીજીનેશ્વરના ધર્મે કરીને યુક્ત એવો માનવજન્મ પામીને સંસાર સાગરની ઉપર આવેલો છે, તો હવે ચરણ-કરણાદિ ગુણ રહિત થઇને ફરી તેમાં બુડ નહિ. તુ એમ નહી બોલ કે હુ વિશેષ શ્રુતજ્ઞાને કરીને યુક્ત છુ તેથી તેના બલે કરીને મુક્તિને પામીશ, કેમકે ઘણુ સારૂ જાણનારા શ્રુતજ્ઞાની પણ સંસારમા ડુબ્યા છે. (તેથી જ્ઞાનનો અભિમાન દૂર કરીને ચરણકરણાદિ અનુષ્ઠાનમાં પ્રમાદ રહિત થઇ ઉદ્યમ કરવો.) ૧૧૪૫-૧૧૪૬-૧૧૪૭.

ઉપરની ત્રીજી ગાથાનો ભાવાર્થ ભાષ્યકાર દૃષ્ટાન્તપૂર્વક સમજાવે છે.

संसारसागराओ कुम्मो इव कम्मचम्मविवरेण ।
उम्मज्जिउमिह जइणं नाणाइपगासमासज्ज ॥ ११४८ ॥
दुलहं पि जाणमाणो सयणसिणेहाइणा तय तत्तो ।
संजमकिरियारहिओ तत्थेव पुणो निबुड्डेज्जा ॥ ११४९ ॥

કૂર્મની પેઠે આ જીવ સંસાર સાગરમાંથી કર્મરૂપ સેવાળના છિદ્રવડે બહાર નીકળીને જૈનદર્શન સંબધી જ્ઞાનાદિરૂપ પ્રકાશ પામીને પુનઃ તે પ્રાપ્ત થવુ દુર્લભ છે, એમ જાણતાં છતાં પણ સ્વજનના સ્નેહાદિવડે તે જીવ સંયમક્રિયારહિત ફરી આજ સંસારમાં ડૂબે છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

જેમ કોઇ કૂર્મ (કાચબો) અતિશય તૃણ-પત્રાદિ યુક્ત ને ગાઢ સેવાળથી આચ્છાદિત મહાઅંધકારવાળા મોટા દ્રહમાં રહેલા અનેક જળચર પ્રાણિઓથી વ્યથિત ચિત્તવાળો થઈ ચારે બાજુ ભ્રમણ કરતો મહામુશીબતે સેવાલનુ છિદ્ર પામીને, તેવડે દ્રહ ઉપર આવીને, શરદપૂર્ણિમાના ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાના સ્પર્શના સુખનો અનુભવ કરી, પોતાના બન્ધુ એવા જળચરજીવોના સ્નેહથી આકૃષ્ટ ચિત્તવાળો થઇને વિચારવા લાગ્યો, કે મારા સ્નેહીઓ બિચારા આ અપૂર્વ સુરલોકસમાન સુખ કયારે અનુભવશે? તેઓને પણ આ સુખનુ દર્શન કરાવુ, એમ વિચારીને કૂર્મ પુન દ્રહમાં પેશી ગયો, તે પછી સર્વ સ્નેહી જળચરોને લઈ પૂર્વનુ છિદ્ર સોધવા લાગ્યો, પરન્તુ એ છિદ્ર તો કૂર્મ ગયા પછી તુરતજ પૂરાઈ ગયુ. એટલે ગમે તેટલી શોધ કરવા છતાં એ છિદ્ર ન મળ્યુ, તેથી તે મહાદુખ અનુભવવા લાગ્યો. એજ પ્રમાણે આ જીવરૂપ કૂર્મ અનાદિકર્મસંતાનથી અવરાએલ, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અંધકાર યુક્ત જુદી જુદી જાતની માથાની નેત્રની જ્વર કોઢ-ભગન્દર આદિની શારીરિક વેદના અને ઇષ્ટવિયોગ-અનિષ્ટસંયોગાદિ માનસિક વેદનારૂપ જળચરના સમૂહવાળા સંસાર-સમુદ્રથી મહા મુશીબતે મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિને યોગ્ય કર્મોદયરૂપ છિદ્ર પામીને, મનુષ્યપણુ પામવારૂપ ઉપરના ભાગે આવીને જિનેશ્વરરૂપ ચંદ્રના વચનરૂપ ચન્દ્રિકાના સંગમ સુખને અનુભવીને "આ જિનવચનરૂપબોધિનો લાભ દુર્લભ છે" એમ જાણવા છતાં સ્વજન-સ્નેહ અને વિષયાસક્ત ચિત્તથી આ જીવ પુન સંસારસાગરમાં ડૂબે છે. આજ કારણથી નિર્યુક્તિકારે કહ્યુ છે કે આ પ્રમાણે સંસારસમુદ્રમાં હે ભવ્ય! તુ ડૂબ નહિ. પરન્તુ સદનુષ્ઠાન કરવામાં અપ્રમાદી થા આનો વિશેષ ખુલાસો કરે છે "મનુષ્યભવ પ્રાપ્તિને રોકનાર કર્મ તે સેવાલ જાણવી અને તેની અનુદય અવસ્થા તે કર્મ વીવર જાણવું અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના સ્વરૂપનો જે બોધ તે રૂપ જીનેશ્વર રૂપ ચંદ્ર સંબધી જ્ઞાનપ્રકાશ તેને ગુરૂદ્વારાએ પામીને જ્ઞાનાદિકને દુર્લભ જાણતો છતો સ્વજનના સ્નેહાદિકથી વિશેષ જોડાયેલો સંયમક્રિયાએ રહિત થઈ સંસાર સમુદ્રમાં સંસારીજીવ ફરીને બુડે છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

પુન જ્ઞાનવાદી શંકા કરીને પૂછે છે કે—

अह अण्णाणी कुम्मो पुणो निमज्जेज्ज न उण तन्नाणी ।
सक्किरियापरिहीणो बुड्डइ नाणी जहऽन्नाणी ॥ ११५० ॥
नेच्छइयनयमएण व अन्नाणी चेव सो मुणेन्तोऽवि ।
नाणफलाभावाओ कुम्मो व निबुड्डए जीवो ॥ ११५१ ॥

હિતા-હિત નહિ જાણનાર-અજ્ઞાની એવો કૂર્મ પુન જળમાં ડૂબે એમાં આશ્ચર્ય નથી, (પરન્તુ હિતા-હિતનો જાણનાર જ્ઞાની સંસારસાગરમા કેમ ડૂબે ?) ઉત્તરમાં કહે છે કે જ્ઞાની છતાં અજ્ઞાનીની પેઠે સત્ક્રિયા રહિત હોવાથી (સંસારમા) ડૂબે છે. અથવા નિશ્ચયનયના મતે તે જ્ઞાની છતાં પણ અજ્ઞાનીજ છે, કેમકે તેને જ્ઞાનના ફળરૂપ વિરતિનો અભાવ છે. એટલે તે કૂર્મની પેઠે પુન જનમ જરા રોગ મરણરૂપ પ્રવાહવાલા સંસારમાં ડૂબે છે. ૧૧૫૦-૧૧૫૧

એજ કારણથી નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

सुबहुंपि सुयमहीयं किं काहिती चरणविप्पहूणस्स ।
अंधस्स जह पलित्ता दीवसयसहस्सकोडीऽवि ? ॥ ११५२ ॥ ९६।९८

ઘણુ શ્રુત ભણ્યો હોય તો પણ ચારિત્ર રહિતને અજ્ઞાનજ જાણવુ, કેમકે તે જ્ઞાન શૂન્ય-ફળવાળુ થાય; જેમ અન્ધ મનુષ્યને લાખો ક્રોડ પ્રદીપ્ત દીવાઓ નકામા છે, તેમ ચારિત્ર વિનાનો મનુષ્ય અતિઘણુ શ્રુત ભણેલો હોય, તોપણ તે શુ કરી શકે ? કંઈજ નહી. ૧૧૫૨

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

संतंपि तमण्णाणं नाणफलाभावओ सुबहुयंपि ।
सक्किरियापरिहीणं अंधस्स पईवकोडि व्व ॥ ११५३ ॥

અન્ધમનુષ્યને ક્રોડો દીપકની પેઠે સત્ક્રિયા રહિત ઘણું જ્ઞાન હોય તોપણ, જ્ઞાનના ફળરૂપ વિરતિનો અભાવ હોવાથી તે અજ્ઞાન છે. ૧૧૫૩.

એ વાદી પૂર્વે કહેલ દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકની વિષમતા જણાવે છે.

अंधोऽणवबोहो च्चिय बोहफलं पुण सुयं किमण्णाणं ? ।
बोहोऽवि तओ विफलो तस्स जमंधस्स वऽवबोहो ॥ ११५४ ॥

અહીયાં દૃષ્ટાંતનુ વૈષમ્યપણુ છે, અન્ધ મનુષ્યને આંધળાપણાને લીધે ઘણા દીવાઓ હોય તોપણ ઘટાદિ અર્થનો બોધ થતો નથી. પરન્તુ શ્રુત તો ચક્ષુવાળાને દીપકની પેઠે બોધક હોવાથી અજ્ઞાન કેમ કહેવાય ? ઉત્તર કહે છે કે તે બોધ છે, પણ ચારિત્ર રહીત તે બોધ અન્ધના બોધની પેઠે તેને તે નિષ્ફળ છે. ૧૧૫૪

પરન્તુ જો—

अप्पंपि सुयमहीयं पगासयं होइ चरणजुत्तस्स ।
एक्कोऽवि जह पईवो सचक्खुअस्स पयासेइ ॥ ११५५ ॥९७।९९

જેમ ચક્ષુવાળાને એક દીપક પણ ત્યાગ અને ગ્રહણ ક્રિયાના હેતુપણા થકી પ્રકાશક થાય છે, તેમ ચારિત્રવાળાને થોડુ ભણાએલુ શ્રુત પણ પ્રકાશક થાય છે. ૧૧૫૫.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

किरियाफलसंभवओ अप्पंपि सुय पगासयं होइ ।
एक्कोऽवि हु चक्खुमओ किरियाफलदो जह पईवो ॥ ११५६ ॥

જેમ ચક્ષુવાળાને એક દીપક પણ ક્રિયારૂપ ફળ આપનાર છે, તેમ ચારિત્રવાળાને થોડુ' પણ શ્રુત, ક્રિયારૂપ ફળના સંભવથી પ્રકાશક થાય છે. ૧૧૫૬.

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે—

न हि नाणं विहल चिय किलेसफलयंपि चरणरहियस्स ।
निप्फलपरिवहणाओ चदणभारो खरस्सेव ॥ ११५७ ॥

ચારિત્ર રહિતનુ જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ફળજ છે એમ નથી, પણ પઠન-ગુણન-ચિંતનાદિ ક્લેશરૂપ ફલવાળુ છે. જેમ ગધેડાને ચંદનભાર નિષ્ફળ વહન કરવાથી કલેશ થાય છે, તેમ આ સમજવુ ૧૧૫૭

નિર્યુક્તિકાર પણ એમજ કહે છે કે—

जहा खरो चंदणभारवाही, भारस्स भागी न हु चंदणस्स ।
एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी न हु सोग्गईए ॥११५८॥९९।१००

જેમ ચંદનનો ભાર વહન કરનાર ગધેડો, તેના ભારનોજ ભાગી છે, પણ ચન્દનની સુગન્ધનો ભાગી નથી, તેમ ચારિત્ર રહિત એવો જ્ઞાની માત્ર જ્ઞાનનોજ ભાગી છે, તે જ્ઞાનનુ પઠન-ગુણન-પરાવર્તન-ચિંતનાદિકથી થયેલા કષ્ટનુ ભાજન છે. પરંતુ દેવપણુ મનુષ્યપણુ તથા સિદ્ધિ લક્ષણરૂપ સદ્‌ગતિનો ભાગી નથી. ૧૧૫૮.

એ ઉપરોક્ત કથનથી કોઇને એકાન્તે જ્ઞાનમા અનાદર અને જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયામાં આદર ન થાય તે માટે પુનઃ નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

हयं नाणं कियाहीणं, हया अन्नाणओ क्रिया ।
पासंतो पंगुलो दड्ढो, धावमाणो य अंधओ ॥ ११५९ ॥ ९९।१००

શહેરમાં થયેલ દાહ સમયે દેખતા એવા પંગુ અને દોડતા એવા આંધળા બળી ગયા તેની પેઠે, ક્રિયા વિનાનુ જે જ્ઞાન તે નિષ્ફળ છે અને જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા તે પણ નિષ્ફળ છે. ૧૧૫૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે કહે છે.

हयमिह नाणं किरियाहीणंति जओ हयति जं विफलं ।
लोयणविन्नाणं पिव पंगुस्स महानगरदाहे ॥ ११६० ॥
काहिइ नाणच्चायं किरियाए चेव मोक्खमिच्छंतो ।
मा सीसो, तो भन्नइ हया य अन्नाणओ किरिया ॥ ११६१ ॥

अट्टसंकडपुरदाहम्मि अंधपरिधावणाइकिरियव्व ।
तेणं अन्नोन्नवेक्खा साहणमिह नाण-किरियाओ ॥ ११६२ ॥

મ્હોટા નગરનો દાહ થયો હોય, ત્યારે ચક્ષુવાળા પંગુના જ્ઞાનની પેઠે ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે. (આ ઉપરથી) ક્રિયાવડેજ મોક્ષ ઇચ્છનાર શિષ્ય જ્ઞાનનો ત્યાગ ન કરે, તે માટે કહે છે કે જ્ઞાનવિનાની ક્રિયા પણ અતિ સાંકડું નગર બળે છતે તેમાંથી નીકળવાને દોડતા અન્ધની ક્રિયાની પેઠે નિષ્ફળ છે. માટે અન્યોઅન્યની અપેક્ષાએ જ્ઞાન-ક્રિયા એ બન્ને મોક્ષના સાધન છે. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

જેમ કોઈ મોટું નગર સળગ્યું હોય, ત્યારે તેમાંથી ભાગવાને માટે ચક્ષુવાળો પંગુ જેમ અશક્ત છે, તેમ સત્ક્રિયા રહિત એવું એકલું જ્ઞાન પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરાવનાર ન હોવાથી નિષ્ફળ છે. આ ઉપરથી કોઈ માત્ર ક્રિયાવડેજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર જ્ઞાનનો સર્વથા અનાદર કરે તો તેને માટે પણ આચાર્યશ્રી કહે છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા પણ સળગતા એવા સાંકડાનગરમાંથી નીકળવા ઇચ્છનાર અન્ધમનુષ્યની પેઠે નિષ્ફળ છે. પરન્તુ અન્ધપુરૂષ જો પંગુપુરૂષને ખાંધપર લઈ લે ને તેણે બતાવેલા માર્ગે જાય તો તે બન્ને જણા બચીને ઉપદ્રવ રહિત સ્થળે સુખ પામે છે, તેમ મોક્ષ સુખ ઇચ્છિનારાએ પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેને સમુદિત સેવવાંજ જોઇએ. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

અહીં કોઈ શંકા કરે છે કે—

पत्तेयमभावाओ निव्वाण समुदियासुऽवि न जुत्त ।
नाण किरियासु वोत्तुं सिकतासमुदायतेल्लं व ॥ ११६३ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાની પ્રત્યેક અવસ્થામાં નિર્વાણનો અભાવ હોવાથી સમુદિત જ્ઞાન-ક્રિયામાં પણ સમુદિત રેતીના કણીઆમાં તેલની પેઠે, નિર્વાણ કહેવું યુક્ત નથી.

જુદી જુદી જ્ઞાનાવસ્થા અને ક્રિયાવસ્થામાં મોક્ષ સાધવાનું સામર્થ્ય નથી, તો પછી એ બન્ને જ્ઞાન-ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી કારણ કે-જે પ્રત્યેક અવસ્થામાં નથી હોતું તે તેના સમુદાયમાં પણ નથી હોતું. જેમ રેતીના જુદા જુદા કણીઆમાં તેલ નથી, તેથી તેના સમુદાયમાં પણ નથી. એવીજ રીતે ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન-ક્રિયા વડે મોક્ષ નથી થતું, તેથી તે બન્ને સમુદિત હોય, તોપણ તેઓથી મોક્ષ થવું નથી ઘટતું.

એ કથન એકાન્ત સત્ય નથી, કેમકે માટી-તન્તુ-ચક્ર-ચીવરાદિ પ્રત્યેકથી ઘટાદિ ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ તેના સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતા જણાય છે. તેવીજ રીતે પ્રત્યેક જ્ઞાન ક્રિયાથી મોક્ષ નથી થતો પણ તેના સમુદાયથી થાય છે.

અને વળી—

वोसुं न सव्वह च्चिय सिकनातेल्ल व साहणाभावो ।
देसोवगारिया जा सा समवायम्मि सपुण्णा ॥ ११६४ ॥

જુદા જુદા રેતીના કણીયામાં તેલની પેઠે, જ્ઞાન-ક્રિયામાં સર્વથા મોક્ષના સાધનપણાનો અભાવ નથી. પરન્તુ એ પ્રત્યેક અવસ્થામાં મોક્ષ પ્રત્યે જે થોડું ઉપકારીપણું છે, તે ઉપકારીપણું સમુદિત અવસ્થામાં પૂર્ણ થાય છે. (આથી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ તેજ મોક્ષ સાધક છે. એમ સિદ્ધ થયું.) ૧૧૬૪.

નિર્યુક્તિકાર પણ એમજ કહે છે.

संजोगसिद्धीय फलं वयंति, न हु एगचक्केण रहो पयाइ ।
अंधो य पंगू य वणे समेच्चा, ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥११६५॥ १००।१०२

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સ યોગ હોય, તોજ મોક્ષફળ કહ્યુ છે, લોકમા પણ એક ચક્રથી રથ નથી ચાલતો, અ ધ અને પ ગુ વનમા ભેગા થયા, તે બન્ને જોડાઇને નગરમાં પેઠા (તેમ અહી પણ જાણવુ.) ૧૧૬૫.

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સ યોગ હોય, તોજ તીર્થંકરોએ મોક્ષરૂપ ફળ કહ્યુ છે, જેમ લોકમાં પણ એક ચક્રથી રથ ચાલતો નથી, તેમ એકજ જ્ઞાન અથવા ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી. આજ પ્રમાણે બીજા પણ સર્વ કાર્યો સામગ્રીજન્યજ છે. અહી અન્ધ અને પ ગુનુ ઉદાહરણ સમજવા જેવુ છે. કોઈ નગરના લોક રાજાના ક ઇક ભયથી અરણ્યમાં ગયા, ત્યાથી પણ ચોરના ભયથી વાહનાદિનો ત્યાગ કરીને ભાગ્યા. તેવામાં ત્યા અનાથ એવા એક અન્ધ અને બીજો પ ગુ એ બે બિચારા ભાગવાની શક્તિ વિનાના હોવાથી ત્યાંજ ઉભા રહ્યા, એવામાં એ જ ગલમા દાવાનળ લાગ્યો, એટલે એ બન્ને અથડાતા કુટાતા ભેગા થયા.તે વારે એ ભયમાંથી બચવાને અન્ધપુરૂષે પ ગુને પોતાની ખાંધ ઉપર ઉપાડયો. પ ગુ પુરૂષ આંધળાને સમવિષમ ઠુ ઠુ-ક ટકાદિએ રહિત યોગ્ય માર્ગ કહેતો અને તેના અનુસારે તે આંધલો ચાલતો, તેથી પ ગુના ચક્ષુજ્ઞાનવડે અને અન્ધની ગતિક્રિયાવડે સારા માર્ગે જવાથી બન્ને સુખપૂર્વક નગરમા પહોંચ્યા. આજ પ્રમાણે સર્વ કાર્યસિદ્ધિમાં સ યોગજ હેતુ છે, એમ જાણવુ. ૧૧૬૫.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

दुगसंजोगम्मि फलं सम्मंकिरिओ-वलद्धिभावाओ ।
इट्ठपुरागमणं पिव सजोए अन्ध-पंगूणं ॥ ११६६ ॥
वइरेगो जं विफलं न तत्थ सम्मकिरिओ-वलद्धीओ ।
दीसंति गमणविफले जहेगचक्के भुवि रहम्मि ॥ ११६७ ॥

ઇષ્ટનગરમાં આવવા માટે અન્ધ અને પ ગુના સ યોગની પેઠે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ ઉભયનો સ યોગ હોય, તો મોક્ષરૂપ ફળ થાય છે, કેમકે તેમાં સમ્યગ્ ક્રિયા અને જ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે. એથી ઉલટુ જેમ એક ચક્રવાળો રથ પૃથ્વીપર ગમન કરવાને નિષ્ફળ જણાય છે, તેમ જેમાં મોક્ષરૂપ ફલ ન થાય, તે સમ્યગ્ ક્રિયા અને જ્ઞાન રહિત છે. એમ જાણવુ. માટે જ્ઞાન ક્રિયા એ બન્નેના સ યોગે મોક્ષ થાય છે. એમ નક્કી સમજવુ.

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સ બ ધ જોડવાને કહે છે.

सहकारित्ते तेसिं किं केणोवकुरुने सहावेण ।
नाण–चरणाणमहवा सहावनिद्धारणमियाणि ॥ ११६८ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયા તેમના સહકારીપણામાં તે જ્ઞાન અને ક્રિયા કયા કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે? ઉત્તરમાં કહે છે કે ભિન્નસ્વભાવે, અથવા બીજી રીતે સ બ ધ કહે છે કે જ્ઞાન-ચારિત્રના સ્વભાવનુ અહી હવે નિર્ધારણ કરાય છે ૧૧૬૮

શિષ્ય—હે પ્રભો ! જ્ઞાન-ક્રિયાના સહકારીપણામાં તેઓ કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે ? શું શિબિકા વહન કરનારા પુરુષોના સમૂહની પેઠે સામાન્યથી સરખી રીતે ઉપકાર કરે છે ? કે ગતિક્રિયામાં ચક્ષુ અને પગ આદિની પેઠે ભિન્ન સ્વભાવપણે ઉપકાર કરે છે ?

ગુરૂ—ભિન્ન સ્વભાવપણે તેઓ મોક્ષગમનમાં ઉપકાર કરે છે, તે સમજવા માટેઅથવા સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાન-ક્રિયાના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવા માટે આ પ્રમાણે કહે છે. ૧૧૬૮.

नाणं पयासयं सोहओ तवो संजमो य गुत्तिकरो ।
तिण्हं पि समाओगे मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥११६९॥ १०१-१०३

જ્ઞાન પ્રકાશક છે. તપ શોધક છે, અને સંયમ ગુપ્તિ કરનાર છે. એ ત્રણેનો યોગ હોય તોજ જિનશાસનમાં મોક્ષ કહેલ છે. ૧૧૬૯

જેમ કોઈ ઉઘાડા દ્વારવાળું અને વળી બારીઓ તથા જાળીઓથી છિદ્રવાળું શૂન્ય ઘર, વાયુઆદિથી આવી પડેલ રજ અને કચરાથી પૂર્ણ ભરેલું હોય, તેમાં વસવાની ઇચ્છાથી કોઈ તે શૂન્ય ઘર સાફ કરવાને માટે તે ઘરના સર્વ બારી-બારણાં બહારનો કચરો ન આવે તે માટે બંધ કરે, અને ગૃહમધ્યમાં દીવો સળગાવીને મૂકે, તે પછી કોઈ પુરૂષને અંદરનો સર્વ કચરો દૂર કરવાને યોજે, એ પ્રમાણે કરવાથી ગૃહ સ્વચ્છ થાય એટલે પછી એમાં નિવાસ કરે. એ ગૃહ સ્વચ્છ કરવામાં દીપક કચરાને પ્રગટ કરવારુપ વ્યાપારવડે ઉપકારી છે, બારણાં બંધ કરવાં, તે બહારનો કચરો અંદર ન આવે, તેમાં ઉપકારી છે, અને પુરુષ અંદરનો કચરો કાઢી નાખીને સ્વચ્છ કરવા વડે ઉપકારી છે, જેમ એ ત્રણે ભિન્ન સ્વભાવે ઉપકારી છે, તેમ અહીં પણ આશ્રવરૂપ ઉઘાડા દ્વારવાળો જીવરુપ ઓરડો સદ્‌ગુણમયમોક્ષના વાસે કરીને શૂન્ય છે, અને મિથ્યાત્વાદિ હેતુરૂપ પવનવડે આકર્ષાએલા કર્મરૂપ કચરાથી ભરેલો છે, તેને મોક્ષ સુખના નિવાસ માટે શુદ્ધ કરવાનો છે તેમાં જીવાદિ પદાર્થ પ્રગટ કરનાર જ્ઞાન દીપકને સ્થાને છે, કર્મરૂપ કચરો દૂર કરનાર એવું તપ પુરુષના સ્થાને છે, અને નવિન કર્મરૂપ કચરાનો પ્રવેશ ન થવા દેનાર સંયમ બારણાં બંધ કરવાને સ્થાને છે. એ રીતે જ્ઞાનાદિત્રણનો સંયોગ થયો હોય, તોજ જિનશાસનમાં જીવને મોક્ષ કહેલ છે-એવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા જીવમંદિરમાં નિરન્તર મોક્ષ સુખ સ્થિતિ કરે છે. ૧૧૬૯

આત્મા શુદ્ધ કરવાને જ્ઞાનાદિ ત્રણેની શી જરૂર છે ? એમાંના એકથી પણ આત્મ શુદ્ધિ કેમ ન થાય ? એ પ્રશ્નના સમાધાનાર્થે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

असहायमसोहिकर नाणमिह पगासमेत्तभावाओ ।
सोहेइ घरकयारं जह सुपगासोऽवि न पईवो ॥ ११७० ॥
न य सव्वविसोहिकरी किरिया वि जमपगासधम्मा सा ।
जह न तमोगेहमलं नरकिरिया सव्वहा हरइ ॥ ११७१ ॥
दीवाइपयास पुण सकिरियाए विसोहियकयारं ।
संवरियकयारागमदारं सुद्ध घर होइ ॥ ११७२ ॥
तह नाणदीवविमलं तवकिरियासुद्धकम्मयकयारं ।
संजमसंवरियपहं जीवघरं होइ सुविसुद्धं ॥ ११७३ ॥

જેમ સારા પ્રકાશવાળો દીપક પણ ગૃહનો કચરો શુદ્ધ કરતો નથી, તેમ જ્ઞાન પણ પ્રકાશ માત્ર સ્વભાવવાળુ હોવાથી સંયમાદિની સહાય વિના જીવગૃહને શુદ્ધ કરી શકતુ નથી. તથા અંધકારવાળા ગૃહનો કચરો જેમ મનુષ્યની ક્રિયા દૂર કરી શકતી નથી. તેમ એકલી ચારિત્રરૂપ ક્રિયા પણ અપ્રકાશ ધર્મવાળી હોવાથી સર્વથા વિશુદ્ધિ કરી શકતી નથી. પરન્તુ દીપાદિનો પ્રકાશ અને સત્ક્રિયાવડે કચરો આવવાના દ્વારો બંધ કરવાથી ગૃહ જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે અને તપરૂપ ક્રિયાવડે કર્મરૂપ કચરો શુદ્ધ કરવાથી તથા સંયમવડે આશ્રવદ્વારો બંધ કરવાથી જીવરૂપ ગૃહ સુવિશુદ્ધ થાય છે.૧૧૭૦-થી-૧૧૭૩

શિષ્ય —પહેલાં જ્ઞાન-ક્રિયા બેથી મોક્ષ કહ્યો, અને હવે જ્ઞાન-તપ-તથા સંયમ એ ત્રણથી મોક્ષ કહો છો. આમ કહેવાથી તો પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે. તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

संजम-तवोमई जं संवरनिज्जरफला मया किरिया।
तो तिगसंजोगोऽवि हु ताउ चिय नाण-किरियाओ ॥ ११७४ ॥

સંયમ અને તપોમય જે ક્રિયા તે સંવર અને નિર્જરારૂપ ફળવાળી છે. તેથી એ ત્રણનો સંયોગ પણ તે જ્ઞાન-ક્રિયારુપજ છે. ૧૧૭૪

જ્ઞાન-તપ-ને સંયમ, એ ત્રણ છે તે પણ પૂર્વોક્ત જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. કેમકે ચારિત્રરુપ ક્રિયાનાજ તપ અને સંયમ એ બે ભેદ છે. તથા સંવર અને નિર્જરા તેનુ ફળ છે કેમકે સંયમ, આશ્રવદ્વાર રોકવામા હેતુ છે, અને તપ કર્મ નિર્જરાનુ કારણ છે. એટલા માટે જો કે જ્ઞાનાદિ ત્રણથી મોક્ષ કહ્યુ છે, પરન્તુ તપ અને સંયમનો એક ક્રિયામાંજ અન્તર્ભાવ કરવાથી જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ બેથીજ મોક્ષ છે.

શિષ્ય —" सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः " એટલે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણ, મોક્ષમાર્ગ છે. એમ પ્રસિદ્ધ છે, અને તમે તો અહીં જ્ઞાન-ક્રિયાવડે મોક્ષ કહો છો. માટે એમ કહેવાથી પણ વિરોધ જણાય છે.

આચાર્ય —હે ભદ્ર ! ત્હારી આ શંકા અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાયની છે કેમકે જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ એમાં આવીજ ગયુ સમ્યક્ત્વ સિવાય જ્ઞાન હોઇ શકેજ નહિ કેમકે મિથ્યાદૃષ્ટિનુ જ્ઞાન તે અજ્ઞાનપણેજ પૂર્વે અનેકવાર કહ્યુ છે, અથવા સમ્યક્ત્વ એ જ્ઞાન વિશેષજ છે. તે સંબંધમાં પૂર્વે ૫૩૬ મી ગાથામાં કહ્યુ છે. માટે સમ્યક્ત્વ તે જ્ઞાનની અન્તર્ગતજ છે અને તેથી જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે કહેલુજ છે. ૧૧૭૪

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે કે—

न लहइ सिवं सुयम्मिवि वट्टंतो अचरणो त्ति जं तस्स।
हेऊ खओवसमओ जह वट्टंतोऽवहिण्णाणे ॥ ११७५ ॥
सक्किरियम्मिवि नाणे मोक्खो खइयम्मि न उ खओवसमे।
सुत्तं च खओवसमे न तम्मि तो चरणजुत्तेवि ॥ ११७६ ॥

જેમ અવધિજ્ઞાનમાં વર્તમાન જીવ મોક્ષ પામતો નથી, તેમ ચારિત્ર વિનાનો જીવ શ્રુતજ્ઞાનમાં વર્તમાન છતાં પણ મોક્ષ પામતો નથી; કેમકે તેને તે જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે.

સતિક્રયા યુક્ત ક્ષાયિકજ્ઞાનમાં વર્તનારાનેજ મોક્ષ થાય છે, પણ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાને વર્તનારાને મોક્ષ થતો નથી. શ્રુત ક્ષાયોપશમિક ભાવમા છે, તેથી તેમાં ચારિત્ર યુક્ત હોય તો પણ મોક્ષ થતો નથી. ૧૧૭૬

શિષ્યઃ—જો એમ છે, તો ક્ષાયોપશમિક ભાવવૃત્તિ શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષનો નિષેધ થયો, અને તેથી પૂર્વે ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ જે કહ્યુ તે શૂન્યચિત્તથી કહ્યું.

ગુરૂ—ના, એ કથન અસત્ય નથી, કેમકે અહી શ્રુતજ્ઞાનથી સાક્ષાત્-અનતરપણે મોક્ષનો નિષેધ કર્યો છે, પણ પરપરાએ નિષેધ નથી કર્યો, પરપરાએ તો તેથી પણ મોક્ષ થાય છેજ. કારણ કે—

जं सुय-चरणेहिंतो खाइयनाण-चरणाणि लब्भंति ।
तत्तो सिवं सुयं तो सचरणमिह मोक्खहेउत्ति ॥ ११७७ ॥

શ્રુતજ્ઞાન અને ચારિત્રવડે ક્ષાયિકજ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનો લાભ થાય છે, અને તેનાથી મોક્ષ થાય છે, માટે ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાન પરપરાએ મોક્ષ હેતુ છે. ૧૧૭૭ ક્ષાયોપશમિક ભાવમા શ્રુત જ્ઞાન વર્તે છે એમ શાથી કહો છો. તેનો ઉત્તર આગલી ૧૧૮૦ મી ગાથાથી જાણવો. ૧૧૭૭

પૂર્વે કહેલ રીતિ કરતાં બીજી રીતે આગલી ગાથાનો સબધ શકા કરી જોડે છે કે-

आह व निज्जिण्णे च्चिय कम्मे नाणं ति किंत्थ चरणेणं ? ।
न सुयं खयओ केवलनाण-चरित्ताइं खइयाइं ॥ ११७८ ॥
तेसु य ठियस्स मोक्खो तो सुयमिह सचरणं तदट्ठाए ।
तं किह मोसं खइयं च केवलं जं सुएऽभिहिय ॥ ११७९ ॥

કોઇ કહે છે કે-સર્વથા સ્વાવારક કર્મનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેથી ઉદયમા થતુ નથી (અને તેથી મોક્ષ થશે) તો જ્ઞાનને રોકનાર કર્મના ક્ષયની માફક મોક્ષને રોકનાર કર્મનો નાશ થવાથી મોક્ષ થશે તો પછી ચારિત્રવડે શુ લાભ છે? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાન તેમજ મતિ-અવધિ અને મનપર્યાય આ ચાર જ્ઞાન કર્મના ક્ષયથી નથી થતાં પણ સ્વાવારક કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન અને ક્ષાયિક ચારિત્ર થાય છે, ને તે ક્ષાયિક જ્ઞાન ને ચારિત્રમાં રહેલાને અનતરપણે મોક્ષ મળે છે. અહી કહેલ ચારિત્ર સહિત શ્રુત તે મોક્ષ મેળવનાર ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ચારિત્રના લાભને માટે થાય છે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક શાથી કહો છો? અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક ભાવે છે એમ શાથી કહો છો? ઉત્તરમાં આગમમા તે જ્ઞાનાદિને તેવા કહ્યાં છે. ૧૧૭૮-૧૧૭૯

અહી કોઇ પૂછે છે કે-જેમ સર્વથા સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થએ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી કરીને જેમ ચારિત્ર વિના પણ એ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય થાય છે, તેમ મોક્ષપ્રાપ્તિને આવરનાર કર્મ પણ કોઇક પ્રકારે ક્ષય થશે, અને તેથી મોક્ષ થશે એટલે પછી એમા ચારિત્રનુ શુ પ્રયોજન છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનુ કે સર્વજ્ઞાન સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી નથી થતાં, પણ મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃ પર્યવ એ ચાર જ્ઞાનો સ્વઆવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, ક્ષયથી તો માત્ર એક કેવળજ્ઞાનજ થાય છે. એટલે આ કેવલરૂપ ક્ષાયિકજ્ઞાન અને મોહનીયનો ક્ષય થવાથી થએલ ક્ષાયિક

ચારિત્ર આ બન્નેમાં વર્તનારાને અનન્તર-તરતજ મોક્ષ થાય છે. તથા ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાન, તો તે ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનુ કારણ થાય છે, તેથી તે પર પરાએ મોક્ષનુ કારણ છે, એમ જે પૂર્વે કહ્યુ છે, તે કંઇ વિરૂદ્ધ નથી.

શિષ્ય—ગુરુદેવ ! એ તો સમજાયુ, પરન્તુ શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક છે એમ શાથી જણાય ? આચાર્યશ્રીએ ઉત્તરમાં જણાવ્યુ કે શાસ્ત્રમાં તેવું કથન છે.

આગમમાં જે પ્રમાણે કહ્યુ છે તે જણાવે છે કે—

भावे खओवसमिए दुवालसंगंपि होइ सुयनाणं ।

केवलियनाणलंभो नण्णत्थ खए कसायाणं ॥११८०॥ १०२-१०४

ક્ષયોપશમ ભાવમાંજ સર્વ દ્વાદશાંગ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, સર્વ કષાયોનો ક્ષય થવાથી થાય છે, તે સિવાય નહિ. ૧૧૮૦

સર્વ દ્વાદશાંગ શ્રુત, તેમજ તે સિવાયનુ પ્રકીર્ણ અંગબાહ્ય શ્રુત, મતિ-અવધિ-ને મનઃપર્યવ જ્ઞાન, તથા ક્ષાયિક-ઔપશમિક ભાવવૃત્તિ સિવાયનાં ચાર સામાયિક, એ સર્વ ક્ષયોપશમ ભાવમાંજ થાય છે, પણ ઔદયિકાદિ ભાવમાં નથી થતા, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો ક્રોધાદિ સર્વ કષાયનો સર્વથા ક્ષય થવાથીજ થાય છે. જો કે ચારે ઘાતિકર્મનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે, એકલા કષાયના ક્ષયથીજ નથી થતુ, પરન્તુ તે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે કષાયનો ક્ષય એજ મુખ્ય હેતુ છે, કષાયોનો ક્ષય થવાથી શેષઘાતિ કર્મનો પણ અવશ્ય ક્ષય થાય છે. ૧૧૮૦

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

सव्वंपि किमुय देसो केवलवज्जाणि वाविसद्देणं ।
चत्तारि खओवसमे सामइयाइ च पाएणं ॥ ११८१ ॥
सव्वकसायावगमे केवलमिह नाण-दंसण-चरित्तं ।
देसक्खएऽवि सम्म धुवं सिवं सव्वखइएसुं ॥ ११८२ ॥

સર્વશ્રુત, અને અપિશબ્દથી કેવળજ્ઞાન સિવાયના બીજા જ્ઞાનો, તથા પ્રાયઃ ચાર સામાયિક (સમ્યક્ત્વ-શ્રુત-દેશવિરતિ-અને સર્વવિરતિ સામાયિક) ક્ષયોપશમ ભાવમાં હોય છે. કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-અને ક્ષાયિક ચારિત્ર એ ત્રણ સર્વ કષાયનો ક્ષય થવાથી થાય છે. અને અનંતાનુબંધિ કષાયની ચોકડીરૂપ દેશનો ક્ષય થવાથી પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે, પણ ક્ષાયિકજ્ઞાન-દર્શન-સમ્યક્ત્વ-અને ચારિત્ર થાય ત્યારેજ અવશ્યજીવને મોક્ષ થાય છે. ૧૧૮૧-૧૧૮૨

હવે આગલની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને કહે છે કે—

कहमेयाणमलाभो लाभो व कमो तदावरणया वा ।
आवरणखओवसमो समो व खओ व कह कस्स ? ११८३ ॥
अहवा तवाइमइयं कहमारूढो तरुं जिणो कह वा ।
तत्तो पवक्खमाणा जाया जिणपवयणुप्पत्ती ? ॥ ११८४ ॥

એ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ શાથી થાય? કોને કોનુ આવરણ છે? કોના આવરણનો કેવી રીતે ક્ષયોપશમ-ઉપશમ-અથવા ક્ષય થાય છે? અથવા તપનિયમાદિ વૃક્ષપર જિનેશ્વર કેવી રીતે કેવા હેતુએ કેવા ક્રમવડે ચડયા? અથવા હમણાં કહેવાશે તે જિનપ્રવચનની ઉત્પત્તિ એ જિનેશ્વરથી કેવી રીતે થઈ? ૧૧૮૪.

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ नाणतरुसमारोहो ।
वच्चइ य वक्खमाणा समयं जिणपवयणुप्पत्ती ॥ ११८५ ॥

(કયા પુરૂષથી આ સામાયિક નિર્યુક્તિ નીકળી એમ નિર્યુક્તિના સમુત્થાન પ્રસંગ, થકી જે તપ-નિયમ જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષારોહ પૂર્વે કહ્યો હતો તે, અને હમણાં કહેવાશે તે જિન-પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આ બન્ને સાથેજ કહેવાશે.

સમ્યક્ત્વાદિ નહિ પ્રાપ્ત થવાનુ કારણ છે.

अट्ठण्हं पयडीणं उक्कोसठिईऍ पवट्टमाणो उ ।
जीवो न लहइ सामाइयं चउण्हंपि एगयरं ॥११८६॥ १०३-१०५

આઠ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન જીવ, ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંનુ એક પણ સામાયિક ન પામે. ૧૧૮૬

જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન જીવ, સમ્યક્ત્વ સામા-યિક-શ્રુતસામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ વિરતિ સામાયિક, એ ચારેમાથી એક પણ સામાયિક ન પામે. તેમજ મતિ આદિ જ્ઞાન પણ ન પામે. અને આયુ સિવાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં તો પૂર્વે પામેલ વર્તતો પણ ન હોય. કારણ કે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી તેનો ત્યાગ થાય, ત્યારે કર્મપ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે. એમ કર્મગ્રન્થનો અભિ-પ્રાય છે, અને સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી તો ગ્રન્થિનો ભેદ કર્યા પછી ફરી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બંધ થતોજ નથી, અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમા વર્તમાન જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક એ બે સામાયિક અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થતી વખતે પૂર્વે પામેલ હોય છે, પણ ત્યાં પામતા નથી. તેમજ આયુ સિવાય બાકીના સાત કર્મની જઘન્ય સ્થિતિમા વર્તમાન સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણ ઠાણાવાળા વિગેરે, સમ્યક્ત્વસામાયિક શ્રુતસામા-યિક-અને સર્વવિરતિ સામાયિક એ ત્રણ પૂર્વે પામેલ હોવાથી ત્યાં કઇપણ નવું નથી પામતા. વળી આયુની જઘન્ય સ્થિતિમાં વર્તનાર જીવ, પૂર્વે પામેલ નથી હોતા તેમ પામતા પણ નથી, કેમકે આયુની જઘન્ય સ્થિતિ ક્ષુલ્લકભવપ્રમાણ છે, અને એ ક્ષુલ્લકભવ-વાળા જીવોને સમ્યક્ત્વાદિ નથી હોતા, તેમજ તેમનામાં સાસ્વાદનપણાનો પણ અભાવ હોય છે. ૧૧૮૬

આઠે કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ ભાષ્યકાર કહે છે.

वीसमरोवमाणं कोडाकोडीउ नाम–गोयाणं ।
सयरी मोहस्स ठिई सेसाणं तीसमुक्कोसा ॥ ११८७ ॥
आउस्स सागराइं तेत्तीस, अवरओ मुहुत्तंतो ।
अट्ठ य नामा–गोए वेअणिए बारस मुहुत्ता ॥ ११८८ ॥

નામ અને ગોત્રકર્મની વીસ કોડા કોડી સાગરોપમ, મોહનીયની સિત્તેર કોડા કોડી સાગરોપમ અને બાકીના (જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-વેદની અને અન્તરાય) કર્મની ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તથા આયુષ્યની તેત્રીસસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તથા જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ આયુ-મોહનીય-અને અન્તરાય કર્મની અન્તર્મુહૂર્તની છે. નામ-ગોત્રની આઠ મુહૂર્તની, અને વેદનીયની બાર મુહૂર્તની જઘન્ય સ્થિતિ છે. ૧૧૮૭-૧૧૮૮

અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનકે વર્તનાર મહાત્મા મોહનીયનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ કરે છે તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ તિર્યંચ-મનુષ્યો આયુનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ કરે, જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ વેદનીય, નામ-ગોત્ર-અને અન્તરાય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ સૂક્ષ્મ સંપરાયે બંધાય છે. અહીં જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે, તે કષાય પ્રત્યયિક કહી છે, અને યોગ પ્રત્યયિક વેદનીયની જઘન્ય સ્થિતિ ઉપશાંતમોહ આદિ ગુણસ્થાનકે એક સમયની પણ હોય છે. ૧૧૮૭-૧૧૮૮

શિષ્ય'—આ બધી કર્મપ્રકૃતિયો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી સાથેજ બંધાય છે કે એકનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધ થતાં, પછી બીજીનો પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ થાય છે કે તેમાં કોઇ બીજી રીતે ઉત્કૃષ્ટ બંધ થાય છે ?

આચાર્યશ્રી —એમાં આ પ્રમાણે વિચિત્રતા છે.

मोहस्सुक्कोसाए ठिईऍ सेसाण छण्हमुक्कोसा ।
आउस्सुक्कोसा वा मज्झिमिया वा न उ जहण्णा ॥ ११८९ ॥
मोहविवज्जुक्कोसयठिईऍ मोहस्स सेसियाणं च ।
उक्कोस मज्झिमा वा कासइ व जहण्णिया होज्जा ॥ ११९० ॥

મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય ત્યારે શેષ છ કર્મની તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ બંધાય છે, અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બંધાય છે, પણ જઘન્ય નથી બંધાતી, તથા મોહનીય સિવાયના કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં, મોહનીયની અને બીજા કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બંધાય, અને કોઇકની જઘન્ય સ્થિતિ પણ બંધાય.

જ્યારે મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય, ત્યારે શેષજ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ-વેદનીય નામ-ગોત્ર અને અન્તરાય, એ છ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ હોય છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ સંક્લેશમાં મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે. તેમા વર્તનારો જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મની પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે. તથા જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મોહનીયની સાથે ઉત્કૃષ્ટ નરકાયુ બાંધીને સાતમી પૃથ્વીમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે નરકાયુની અપેક્ષાએ આયુ-કર્મની પણ તેત્રીસ સાગરોમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે છઠ્ઠી આદિ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે આયુની મધ્યમ સ્થિતિ હોય છે, પણ જઘન્ય નથી હોતી, કેમકે એવા સંક્લેશે વર્તનારો જીવ નરકમાજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા સંક્લેશમાં વર્તનારને ક્ષુલ્લક ભવ પ્રમાણ એવી આયુની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી. વળી ઉત્કૃષ્ટ સંક્લેશમાં દેવ-નારકી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળુ મોહનીય કર્મ બાંધીને તિર્યંચમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી, કેમકે ક્ષુલ્લક ભવ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ આયુવાળા જીવોમાં દેવ-નારકી ઉત્પન્ન નથી થતા.

મોહનીય સિવાય જ્ઞાનાવરણ આદિ કોઇપણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય, ત્યારે મોહનીયની અને અમુક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા કર્મથી બીજા કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ

સ્થિતિ હોય છે. પણ જઘન્ય નથી હોતી. કેમકે જ્યારે સર્વોત્કૃષ્ટ સંક્લેશે વર્તનાર જીવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળુ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ બાંધે ત્યારે શેષ મોહનીય આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે સ્વપ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ યોગ્ય સંકલેશમાં મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ મધ્યમ હોય છે, ત્યારે ત્યા વર્તનાર જીવ મોહનીય કર્મ મધ્યમ સ્થિતિવાળુ પણ બાંધે છે. અને દર્શનાવરણ તથા વેદનીય આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ તો, તે ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિવાળુ બંધાય છે. ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમા દર્શનાવરણ આદિકર્મો તીવ્રરસયુક્ત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા બંધાય છે, અને મધ્યમ સંકલેશમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળા બંધાય છે, પણ જઘન્ય સ્થિતિ તેમની ત્યા નથી સંભવતી, કારણ કે મોહનીય અને દર્શનાવરણીય વિગેરે કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહુર્તાદિ પ્રમાણ કહી છે ને તે સ્થિતિ તો અનિવૃત્તિ બાદર અને સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણઠાણેજ બંધાય છે, અને તે બે ગુણઠાણામાં રહેનાર જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કદિપણ ન કરે, પરન્તુ મિથ્યાદૃષ્ટિજ કરે, માટે જ્ઞાનાવરણ આદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં મોહનીય અને દર્શનાવરણીય આદિની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી. કોઇક આયુકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે, પણ તે જ્યારે મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળુ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મ બાંધે ત્યારે તેમને જઘન્ય ક્ષુલ્લક ભવનુ આયુ બાંધતા જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે. આ પ્રમાણે આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા વૃત્તિકારે પોતાના જ્ઞાનના અનુસારે ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમાદિ બંધને અંગે કહી. એમાં જે પરમાર્થ-સત્ય હોય તે કેવળી અથવા બહુશ્રુત જાણે. ૧૧૮૯-૧૧૯૦

આ ઉપરોક્ત બંધની સ્થિતિના કારણથી,

सम्म-सुय-देस-सव्वव्वयाण सामाइयाणमेक्कंपि ।
उक्कोसठिईं न लहइ महाउए पुव्वलद्धाइं ॥ ११९१ ॥
सव्वजहण्णठिईओ वि न लभए जेण पुव्वपडिवन्नो ।
आउयजहण्णठिइओ न पवज्जंतो न पडिवन्नो ॥ ११९२ ॥

સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ વિરતિ સામાયિક એ ચારેમાંનુ એક પણ સામાયિક ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિવાળો જીવ ન પામે, પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા આયુષ્યની અંદર વર્તતા અનુત્તરદેવાદિ કોઇકને પહેલાનુ કોઇક સામાયિક હોય, અને બીજાઓને ન હોય. જ્ઞાનાવરણાદિ જઘન્ય સ્થિતિવાળા પણ એ ન પામે, કેમકે તે પૂર્વે પામેલ હોય છે, અને જઘન્ય સ્થિતિવાળા આયુષ્યમાં પૂર્વે પામેલ પણ ન હોય, તેમ પામતા પણ ન હોય

હવે સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનુ કારણ કહે છે.

सत्तण्हं पयडीणं अब्भिंरओ उ कोडिकोडीए ।
काऊण सागरागं जइ लहइ चउण्हमेगयरं ॥११९४॥ १०४-१०६

આયુસિવાયના સાતે કર્મની અન્ત કોડાકોડી સાગરોપમ (દરેક કર્મ પ્રકૃતિની એક કોડાકોડી સાગરોપમમા કંઇક ન્યૂન) પ્રમાણ જો સ્થિતિ કરે, તોજ એ ચારમાથી કોઇ એક પણ સામાયિક પામે. ૧૧૯૩

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

अंतिमकोडाकाडीए सव्वकम्माणमाउवज्जाणं ।
पलियासंखिज्जइमे भागे खीणे हवइ गंठी ॥ ११९४ ॥

આયુ સિવાયના સર્વ કર્મોની અંતિમ કોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિમાંથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિ ક્ષય પામે એટલે ગ્રન્થિ દેશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૯૪

ગ્રન્થિ એટલે શું ? તે કહે છે.

गंठि त्ति सुदुब्भेओ कक्खडघणरूढगूढगंठि व्व ।
जीवस्स कम्मजणिओ घणराग-द्दोसपरिणामो ॥ ११९५ ॥

કઠોર-નિબિડ-શુષ્ક-અને અત્યન્ત પ્રચય પામેલ વાંસની ગાંઠ જેવી દુર્ભેદ્ય હોય છે તેવી કર્મજનિત એવા જીવના ગાઢરાગદ્વેષના પરિણામ છે તે રૂપ ગ્રન્થિ તે પણ ઘણીજ દુર્ભેદ્ય છે.

भिन्नम्मि तम्मि लाभो सम्मत्ताईण मोक्खहेऊणं ।
सो य दुलहो परिस्सम–चित्तविघायाइविग्घेहिं ॥ ११९६ ॥
सो तत्थ परिस्सम्मइ घोरमहासमरनिग्गयाइ व्व ।
विज्जा य सिद्धिकाले जह बहुविग्घा तहा सोऽवि ॥ ११९७ ॥

એ ગ્રન્થિનો ભેદ થાય છે ત્યારેજ મોક્ષના હેતુભૂત સમ્યક્ત્વાદિનો લાભ થાય છે. અને એ ગ્રન્થિભેદ મનોવિઘાત તથા પરિશ્રમાદિવડે અતિદુર્લભ છે. કેમકે ત્યાં ગ્રન્થિભેદ કરવામા પ્રવર્તેલ જીવ, મહાઘોર સંગ્રામમાંથી જય પામીને નીકળેલા સુભટની પેઠે પરિશ્રમ પામે છે, અથવા વિદ્યાસિદ્ધિ વખતે જેમ તે વિદ્યા ઘણા વિઘ્ને સિદ્ધ થાય છે, તેમ તે ગ્રંથિભેદ પણ મહામુશીબતે થાય છે. ૧૧૯૬-૧૧૯૭.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

कम्मट्ठिई सुदीहा खविया जइ निग्गुणेण, सेसंपि ।
स खवेउ निग्गुणो च्चिय किंय पुणो दंसणाईहिं ? ११९८

જો સમ્યક્ત્વાદિ ગુણ વિના પણ જીવે કર્મની ઘણી લાંબી-ઇગણોતેર કોડાકોડ સાગરોપમની સ્થિતિ ખપાવી, તો પછી શેષ-બાકીની અંત કોડાકોડીની સ્થિતિ પણ તે મુજબજ ગુણ સિવાય ખપાવે, (અને મોક્ષ પણ એજ પ્રમાણે પામે.) એમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોનું શુ પ્રયોજન છે ? ૧૧૯૮

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

पाएण पुव्वसेवा परिमउई साहणम्मि गुरुतरिया ।
होइ महाविज्जाए किरिया पायं सविग्घा य ॥ ११९९ ॥
तह कम्मट्ठिइखवणे परिमउई मोक्खसाहणे गुरुई ।
इह दंसणाइकिरिया दुलहा पायं सविग्घा य ॥ १२०० ॥
अहव जओ च्चिय सुबहुं खविय तो निग्गुणो न सेसपि ।
स खवेइ लहइ य जओ सम्मत्त–सुयाइगुणलाभं ॥ १२०१ ॥

જેમ મહાવિદ્યાને સાધવામા પહેલાંની તેની સેવા સહેલી હોય છે, અને એ મહાવિદ્યા સાધતી વખતે જે ક્રિયા હોય છે, તે મહા મોટી અને પ્રાય વિઘ્નવાળી હોય છે, તેમ કર્મ-સ્થતિ ખપાવવામા જે યથાપ્રવૃત્તિ કરણ ક્રયા હોય છે, તે સહેલી હોય છે, અને ગ્રન્થિ-ભેદથી આરભીને મોક્ષસાધનમાં જે સમ્યગ્દર્શન તથા જ્ઞાનસહિત જે ચારિત્ર ક્રિયા છે, તે મહામોટી દુર્લભ અને વિઘ્નવાળી હોય છે. અને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનસહિત ચારિત્રની ક્રિયા વિના અથવા ગુણરહિત અવસ્થામા કોઇને કોઈ દીવસ મોક્ષ થતો નથી, ઘણાં કર્મ ખપાવ્યાં, તેથી તે ગુણરહિત શેષ કર્મ ન ખપાવે, કેમકે (બહુ કર્મનો ક્ષય થએો તેથી ગ્રન્થિ-ભેદ થવા પછી) સમ્યક્ત્વ-શ્રુત આદિ ગુણનો લાભ થાવ છે. (આ કારણથી શેષ કર્મ-સ્થિતિ ગુણરહિતપણે ક્ષય નથી પામતી) ૧૧૯૯-૧૨૦૦-૧૨૦૧

યથાપ્રવૃત્તિ કરણાદિના અનુક્રમે જીવ ગ્રથી ભેદ કરે છે, તેમાં કોને કેટલા કરણ હોય ? તે શકાનો ઉત્તર કહે છે.

करणं अहापवत्तं अपुव्वमनियट्टिमेव भव्वाण ।
इयरेसि पढमं चिय भन्नइ करणंति परिणामो ॥ १२०२ ॥

યથાપ્રવૃત્તિકરણ-અપૂર્વકરણ-અને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણ ભવ્યોને હોય છે, તથા અભવ્યોને પહેલુ માત્ર યથાપ્રવૃત્તિ કરણજ હોય છે. અહિ કરણ એટલે જીવના પરિણામવિશેષ જાણવા. ૧૨૦૨

અનાદિકાળથી કર્મ ખપાવવામાં પ્રવર્તેલ આત્માના અધ્યવસાય-પરિણામ વિશેષ તે પહેલુ યથાપ્રવૃત્તિકરણ, પૂર્વે કદિપણ પ્રાપ્ત નહિ થએલ એવા અપૂર્વ સ્થિતિ ઘાત-રસઘાત આદિ કરનાર અધ્યવસાય વિશેષ તે બીજુ અપૂર્વકરણ, સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતા સુધીમાં જે પરિણામ પાછા ન પડે તે અનિવર્તિ કરણ, આ ત્રણે અધ્યવસાયરુપ કરણો અનુક્રમે વધારે વધારે વિશુદ્ધ છે અને તે ભવ્યોને હોય છે. તથા અભવ્યોને તો તે પહેલુ યથા-પ્રવૃત્તિકરણજ હોય છે, બીજા બે કરણો નથી હોતાં. ૧૨૦૨

એ કરણોમાંનુ કયુ કરણ કઈ અવસ્થામાં હોય છે ? તે કહે છે.

जा गंठी ता पढमं गंठिं समइच्छओ अपुव्व तु ।
अनियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥ १२०३ ॥

ગ્રન્થિસ્થાન પર્યન્ત પહેલુ યથાપ્રવૃત્તિકરણ, ગ્રન્થિનો ભેદ કરતાં બીજુ અપૂર્વકરણ અને જીવ સમ્યક્ત્વ સન્મુખ થાય, ત્યારે તે ત્રીજુ અનિવર્તિકરણ. ૧૨૦૩

અનાદિકાળથી આરભીને જયા સુધી તીવ્ર રાગ દ્વેષના પરિણામરુપ ગ્રન્થિ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે કારણ કે તે અવસ્થામા કર્મ ખપવાના કારણ-ભૂત અધ્યવસાય માત્ર હોય છે, પણ કર્મ ખપાવવાની બુદ્ધિ હોતી નથી, ને તેથીજ તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહેવાય છે, તથા તેમાં ગિરિનદીના પાષાણની ઘોલનાનો ન્યાય કહેવાય છે અને માત્ર ઉદય પ્રાપ્ત આઠે કર્મ પ્રકૃતિનો સર્વદા ક્ષય ત્યાં કરાય છે. ગ્રન્થિ ભેદ કરતાં બીજુ અપૂર્વકરણ હોય છે, કેમકે પૂર્વના અધ્યવસાય કરતા વધારે શુદ્ધ અધ્યવસાયથી ગ્રન્થિનો ભેદ થાય છે. અને તે પછી જીવ સમ્યક્ત્વની સન્મુખ થાય છે અથવા જેને હમણાંજ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાનુ છે, તેને ત્રીજુ અનિવર્તિકરણ, કેમકે તેવા અતિ વિશુદ્ધ અધ્યવસાય થવા પછી તરતજ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૦૩

આ ત્રણ કરણથી થતી જે સામાયિક પ્રાપ્તિ તેના દૃષ્ટાન્તો કહે છે.

पल्लग-गिरिसरिउवल-पिवीलिया-पुरिस-पह-जरग्गहिया ।
कोद्दव-जल-वत्थाणि य सामाइयलाभदिट्ठंता॥१२०४॥१०५-१०७

પલ્ય-પર્વત નદી પાષાણ-કીડિઓ-પુરૂષો-માર્ગ-તાવવાળા-કોદરા-જળ-અને વસ્ત્રો આ નવ દૃષ્ટાન્ત સામાયિકપ્રાપ્તિમાં યોજવા. ૧૨૦૪

પલ્ય-(પાલા) નુ દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

जो पल्लेऽतिमहल्ले धण्णं पक्खिवइ थोवथोवयर ।
सोहेइ बहुबहुयतरं क्षिज्जइ तं थोवकालेण ॥ १२०५ ॥
तह कम्मधन्नपल्ले जीवोऽणाभोगओ बहुनराग ।
सोहतो थोवतरं गिण्हंतो पावए गठि ॥ १२०६ ॥

જેમ કોઇ કણબી મ્હોટાપલ્યમાં થોડુ થોડુ ધાન્ય નાંખે, અને વધારે વધારે કાઢે, તે ધાન્ય થોડાજ કાળમાં ક્ષય પામે છે, તેમ કર્મરુપ ધાન્યના પલ્યમાથી જીવ અનાભોગપણે ઘણાં કર્મ ક્ષય કરતો, નવા કર્મ થોડા ગ્રહણ કરીને ગ્રન્થિસ્થલને પામે છે. ૧૨૦૬

જેમ કોઇ કુટુમ્બિક ઘણી મોટી ધાન્યથી ભરેલી કોઠીમાં કોઇ વખત થોડુ થોડુ ધાન્ય નાંખે છે, અને તેમાથી ગૃહવ્યવહાર માટે વધારે વધારે કાઢે છે. એમ કરવાથી કેટલાક કાળે તે ધાન્ય પૂરૂ થઇ જાય છે. તેવીજ રીતે ચિર સચિત કર્મરુપ ધાન્યના પલ્યમાંથી આત્મા કોઇક પ્રકારે અનાભોગથી ઘણા કર્મ ખપાવતો, અને નવા થોડાંજ ગ્રહણ કરતો ગ્રન્થિદેશને પામે છે. ને તે વખતે આયુ સિવાયનાં સાતે કર્મ એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં કઇ ન્યૂન અવશેષ રાખીને બાકીના સર્વ કર્મ ખપાવે છે. આ પ્રમાણે યથાપ્રવૃત્તિ કરણથી થાય છે.

શિષ્ય—ભગવન્ ! ગ્રન્થિ ભેદ થયા પૂર્વે જીવ અસયત-અવિરત ને અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે, એવા જીવને ઘણાં કર્મના ક્ષય અને થોડા કર્મના બધનો આગમમા નિષેધ કર્યો છે. તે સબધમા અન્યત્ર કહ્યુ છે કે-" જેમ અતિ મોટા પલ્યમા કોઇક મનુષ્ય કુભ પ્રમાણ ધાન્ય નાખે, અને નાલિકા પ્રમાણ કાઢે; તેમ અસયત-અવિરતજીવ ઘણાં કર્મ બાંધે અને થોડા કર્મની નિર્જરા કરે, તથા મોટા પલ્યમાથી જેમ કોઈ કુભ પ્રમાણ કાઢે અને નાલિકા પ્રમાણ નાખે, તેમ જે પ્રમત્ત સયત હોય છે, તે ઘણાં કર્મ નિર્જરે છે, અને થોડાં બાંધે છે, અને કોઈ મોટા પલ્યમાંથી કુભ પ્રમાણ કાઢે છે, અને થોડુ પણ નાંખતા નથી, તેમ જે અપ્રમત્ત સયત હોયછે, તે ઘણાં કર્મની નિર્જરા કરે છે અને થોડાં પણ બાંધતા નથી. આ રીતે ઉપર મુજબ અવિરતિ મિથ્યાદૃષ્ટિને દરેક સમયે બધ ઘણો અને નિર્જરા થોડી કહી છે. પણ તમે તો એથી વિપરીત કહો છો, તેનુ કેમ ?

ગુરૂ:—ભાઇ ! એકાન્ત એવો નિયમ નથી, કે અવિરત અસયત મિથ્યાદૃષ્ટિને ઘણાં કર્મનો બધ અને અલ્પ કર્મનીજ નિર્જરા થાય. જો એકાન્ત એવોજ નિયમ હોય, તો બહુકર્મી જીવોને કદિપણ સમ્યક્ત્વનો લાભ ન થાય, પણ એમ નથી. કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને સમકિત પામ્યા પહેલા ઘણાં કર્મનો ક્ષય થવાથી સમકિત પ્રાપ્ત થએલુ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. વળી જો સર્વદા ઘણા કર્મનો બધ થાય એમજ માનીએ, તો કાળક્રમે સર્વ પુદ્ગળરાશિને પણ કર્મપણે ગ્રહણ કરવાનો પ્રસગ આવે. અને કોઇપણ પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવાનુ રહે નહિ,

પરન્તુ એમ થતુ નથી, કેમકે સ્તભ-કુભ-અભ્ર-પૃથ્વી-ગૃહ-શરીર-વૃક્ષ-પર્વત-નદી-સમુદ્ર આદિ ભાવે પરિણામ પામેલા પુદ્ગળો હમ્મેશાં જણાય છે. અને કર્મબધ પણ વર્ત્તમાન-આદિમા જણાય છે. માટે આ બન્ધ અને નિર્જરાના સબધમાં ત્રણ ભાંગા સમજવા. પ્રથમ કોઇકને ઉત્કૃષ્ટ બધ હેતુથી, અને પૂર્વ બદ્ધ કર્મક્ષયના હેતૂની ન્યૂનતાથી કર્મ બધ વધારે થાય છે, કોઇકને કર્મ બધના હેતુની અને કર્મક્ષયના હેતુની સમાનતાથી કર્મનો બધ અને નિર્જરા સમાન થાય છે. તથા કોઇને બધ હેતુની ન્યૂનતાથી અને ક્ષયના હેતુની ઉત્કૃષ્ટતાથી કર્મબધ થોડો થાય છે અને નિર્જરા વધારે થાય છે. આ ત્રણ ભાંગામાથી ત્રીજા ભાંગામાં જ્યારે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ વર્તતો હોય, ત્યારે તેને ગ્રન્થિદેશ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨૦૫-૧૨૦૬

અનાભોગપણે એટલા બધા કર્મનો ક્ષય કેવી રીતે થાય ? એ શકાના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી પર્વતની નદીના પાષાણનુ બીજુ દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

गिरिनइ-वत्तणिपत्थरघडणोवम्मेण पढमकरणेणं ।
जा गंठी कम्मट्ठिईं खवणमणाभोगओ तस्स ॥ १२०७ ॥

પર્વતની નદીના માર્ગમા પડેલા પત્થરોના ઘાટના જેવી ઉપમાવાળા એવા પ્રથમ-કરણવડે જીવને અનાભોગથી કર્મ સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી ગ્રન્થિપ્રદેશ થાય છે.

જેમ પર્વતની નદીના માર્ગમાનો પથરો અનાભોગથી એટલે "અમે આવી આકૃતિવાળા થઇએ" એવી ઇચ્છા વિના તે પાણીના પ્રવાહથી ઘસાવાથી અથવા પરસ્પર અથડાવાથી, એમ કોઇ પણ રીતે એ પથરો ગોળ-ત્રિકોણ-ચતુષ્કોણ-લાંબા-ટુકા વિગેરે અનેક આકારવાલા થઈ જાય છે, તેમ અહી પણ કોઇક રીતે અનાભોગપણે યથાપ્રવૃત્તિ કરણથી કર્મ ખપાવીને ગ્રન્થિદેશ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૦૭

કીડિઓનુ દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

खितिसाभावियगमणं थाणूसरणं तओ समुप्पयणं ।
थाणं थाणुसिरे वा ओरुहणं वा मुइंगाणं ॥ १२०८ ॥
खिइगमणं पिव पढमं थाणूसरणं व करणमप्पुव्व ।
उप्पयणं पिव तत्तो जीवाणं करणमनियट्टिं ॥ १२०९ ॥
थाणु व्व गंठिदेसे गंठियसत्तस्स तत्थवत्थाणं ।
ओयरणं पिव तत्तो पुणोऽवि कम्मट्ठिइविवुड्ढी ॥ १२१० ॥

જેમ કેટલીક કીડઓ હમ્મેશા-સ્વાભાવિક પૃથ્વીપર આમ તેમ ગમન કરે છે, કેટલી સ્થાણુ-ઠુઠાપર ચડે છે, કેટલીક તે ખીલાપરથી ઊડી જાય છે, કેટલીક ખીલા આગળજ રહી જાય છે અને કેટલીક ચઢીને ખીલા પરથી ઊતરી જાય છે, તેમાં કીડીઓના સ્વાભાવિક ગમનની પેઠે હમ્મેશાં પ્રવર્તતુ પહેલુ યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, ખીલાપર ચડવા સમાન અપૂર્વકરણ છે, ખીલાપરથી ઊડવા સમાન જીવોને અનિવર્તિકરણ છે. (આ કરણના બળે જીવ મિથ્યાત્વથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાને જાય છે) ગ્રન્થિકસત્ત્વ (ગ્રન્થિકભેદ નહિ કરેલ જીવ) ને સ્થાણુની પેઠે ગ્રન્થિ દેશ આગળ અવસ્થાન હોય છે, અને ત્યાંથી પુન પાછા ફરવારૂપ કર્મસ્થિતિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨૦૮-૧૨૦૯-૧૨૧૦.

હવે મુસાફર પુરૂષોનું દૃષ્ટાંત કહે છે.

जह वा तिन्नि मणूस जतडविपहं सहावगमणेण ।
वेलाइक्कमभीया तुरंति पत्ता यदो चोरा ॥ १२११ ॥
दट्ठुं मग्गतडत्थे ते एगो मग्गओ पडिनियत्तो ।
बितिओ गहिओ तइओ समइक्कंतो पुरं पत्तो ॥ १२१२ ॥
अडवी भवो मणूसा जीवो कम्मट्ठिई पहो दोहो ।
गंठी य भयत्थाणं राग-द्दोसा य दो चोरा ॥ १२१३ ॥
भग्गो ठिइपरिवड्ढी गहिओ पुण गंठिओ गओ तइओ ।
सम्मत्तपुरं एवं जोएज्जा तिण्णि करणाइं ॥ १२१४ ॥

અથવા જેમ કોઈ ત્રણ મનુષ્યો સ્વભાવિકગતિએ અટવીમા જતાં ઘણો માર્ગ ચાલી ગયા. તેવામાં વેળાનો અતિક્રમ થવાથી તેઓ ભય પામ્યા, એટલામાં ત્યાં ભયસ્થાનકે બે ચોર તેમને મળ્યા માર્ગમા બે ચોરોને જોઇને (ત્રણમાંનો) એક મનુષ્ય માર્ગમાથી પાછો ફર્યો, બીજાને ચોરોએ પકડયો, અને ત્રીજો ચોરોનો તિરસ્કાર કરીને ઇષ્ટનગરે પહોંચી ગયો. અહીં અટવી તે સંસાર, મનુષ્યો તે ગ્રંથિદેશથી પાછો ફરેલો ગ્રંથીદેશમાં રહેલો અને ગ્રંથિનો ભેદ કરેલો એવા તે ત્રણે જીવો, કર્મની સ્થિતિ તે દીર્ઘપથ, ગ્રંથિ તે ભયસ્થાન, બે ચોરો તે રાગ-દ્વેષ, જે ભાગી ગયો તેની સમાન અભિન્નગ્રન્થિ પુનઃ સ્થિતિ વધારનાર જીવ, જે પકડાયો તેની જેવો ગ્રન્થિદેશ આગળ રહેલો જીવ અને જે ચાલ્યો ગયો તેની માફક સમ્યક્ત્વરૂપ નગરે પહોંચેલો જીવ જાણવો, આ પ્રમાણે ત્રણ કરણમાં પણ યોજના કરવી. (ત્રણ પુરૂષનું સ્વભાવિક ગમન તે ગ્રન્થિદેશ આગળ લાવનાર યથાપ્રવૃત્તિકરણ, શીઘ્રગતિથી ચોરોનો તિરસ્કાર કરવો તે અપૂર્વકરણ અને સમ્યક્ત્વાદિરુપ ઇષ્ટનગરે પહોંચાડનાર તે અનિવર્તિકરણ જાણવું. ૧૨૧૧-થી-૧૨૧૪.

શિષ્ય.—પ્રભો ! ગ્રન્થિભેદ કરીને જીવો સમ્યક્ત્વાદિરુપ મોક્ષમાર્ગ પામે છે, તે પરોપદેશથી પામે છે ? કે પોતાની મેળે સ્વાભાવિકપણે પામે છે ? અથવા એ બેનો પણ યોગ છતાં એકે પ્રકારે નથી પામતા ?, આચાર્યશ્રી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને માર્ગનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે—

उवएसओ सयं वा लभइ पहं कोइ न लभइ कोई ।
गंठित्थाणं पत्तो सम्मत्तपहं तहा भव्वो ॥ १२१५ ॥

જેમ કોઈ મનુષ્ય અટવીમાં આમ તેમ રખડતાં સ્વયં યોગ્ય માર્ગ પામે છે, કોઇક બીજાના કહેવાથી માર્ગ પામે છે અને કોઇક નથી પણ પામતો; તેવી રીતે કોઇક ભવ્યાત્મા સંસાર અટવીમાં ભમતાં ગ્રન્થિદેશ પામીને સ્વયં સમ્યક્ત્વાદિ સન્માર્ગ પામે છે, કોઇક પરોપદેશથી પામે છે, અને કોઇક દુર્ભવ્ય અભવ્ય નથી પણ પામતા, અને ગ્રંથિદેશ પામેલો પાછો વળે છે. ૧૨૧૫

જ્વરવાળાનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

भेसज्जेण सयं वा नस्सइ जरओ न नस्सए कोइ ।
भवस्स गंठिदेसे मिच्छत्तमहाजरो-वेवं ॥ १२१६ ॥

જેમ કોઈ તાવવાળા મનુષ્યને સ્વભાવિક રીતે એટલે ઔષધ વિના તાવ દૂર થાયછે, કોઈકને ઔષધોપચારથી દૂર થાય છે અને કોઇકને ઔષધોપચાર કરવાથી પણ દૂર નથી જતો, તેમ મિથ્યાત્વરૂપ મહાજ્વર પણ કોઇક ભવ્યાત્માને સ્વાભાવિક રીતે સ્હેજે નાશ પામે છે, કોઈકને ગુરૂવચનરૂપ ઔષધોપચારથી નાશ પામે છે અને કોઇને નાશ નથી પણ પામતો. (ભવ્યાત્માને આ ત્રણે પ્રકાર હોય છે અને અભવ્યને તો એક ત્રીજો પ્રકારજ હોય છે) ૧૨૧૬.

કોદરાનુ ઉદાહરણ કહે છે.

नासइ सयं व परिक्कमओ व जह कोद्दवाण मयभावो ।
नासइ तह मिच्छमओ सय व परिक्कम्मणाए वा ॥ १२१७ ॥

જેમ કોઇક કોદરાનો માદકસ્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે નાશ પામે છે, કોઇકનો છાણ આદિના પ્રયોગથી નાશ પામે છે, અને કોઇકનો તે સ્વભાવ નથી નાશ પામતો, તેમ કોઇક જીવનો મિથ્યાત્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે દૂર થાય છે, કોઈકને ગુરૂમહારાજના ઉપદેશથી નાશ થાય છે, અને કોઇકને સર્વથા નથી પામતો. ૧૨૧૭

શાવડે મિથ્યાત્વ શુદ્ધ થાય છે? તે માટે કહે છે—

अप्पुव्वेणं तिपुजं मिच्छत्तं कुणइ कोद्दवोवमया ।
अनियट्टीकरणेण उ सो सम्मद्दंसणं लहइ ॥ १२१८ ॥

જીવો મેણા કોદરા સમાન મિથ્યાત્વના અપૂર્વકરણવડે ત્રણપુજ કરે છે, પણ સમ્યગ્-દર્શન તો અનિવતિ કરણવડેજ પામે છે. ૧૨૧૮.

જેમ કોઈક મનુષ્ય છાણ વિગેરેના પ્રયોગથી કોદરાને શુદ્ધ કરે છે, તેમાં તેના ત્રણ પ્રકાર થાય છે. કોઈ કોદરા સર્વથા શુદ્ધ થાય છે, કોઈ અર્ધા શુદ્ધ થાય છે, અને કોઈ બિલકુલ શુદ્ધ નથી થતા. તેવીજ રીતે જીવો અપૂર્વકરણવડે મિથ્યાત્વ શોધીને તેના શુદ્ધ -અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુજ કરે છે. તેમા સમ્યક્ત્વને આવરનાર એવા રસને ખપાવીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વના પુદ્ગળોનો પુજ તે જિનોક્ત તત્ત્વરૂચિને આવરનાર નથી, માટે તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્ધશુદ્ધ મિથ્યાત્વ પુદ્ગળોનો પુજ તે સમ્યગ્મિથ્યાત્વ-મિશ્ર કહેવાય છે. અને સર્વથા, અશુદ્ધ પુદ્ગળપુજ તે મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અપૂર્વકરણથી ત્રણ પુજ થાય છે, પરન્તુ અનિવર્તિકરણ વિશેષથી જીવ સમ્યક્ત્વ પુજે જાય છે, બીજા બે પુજે નથી જતો. જ્યારે સમ્યક્ત્વથી પતિત થઇને પુન સમ્યક્ત્વ પામે છે, ત્યારે પણ અપૂર્વકરણવડે ત્રણ પુજ કરીને અનિવતિકરણથી સમકિત પામે છે.

શિષ્ય —બીજીવાર સમકિત પામતાં અપૂર્વકરણની અપૂર્વકરણતા કેમ કહી શકાય? કેમકે પૂર્વે તેની પ્રાપ્તિ થએલ છે

આચાર્ય —થોડીજવાર સુધી તેનો લાભ થાય છે, એટલે અપૂર્વ જેવુ હોવાથી તેને અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. એમ વૃદ્ધોનુ કથન છે. સિદ્ધાન્તવાદીઓ પણ એમજ કહે છે પણ કર્મગ્રન્થવાળાઓ તો "મિથ્યાત્વનુ અન્તરકરણ કરે છે." તે અન્તરકરણમાં પેઠેલો જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે, અને તેવડે મિથ્યાત્વના ત્રણ પુજ કરે છે, તે પછી ક્ષાયોપશ-

મિક પુંજના ઉદયથી ક્ષાયોપશમિક સમકિત પામે છે. એમ માને છે. અર્થાત્ અપૂર્વકરણથી ત્રણપુંજ નથી કરતા ને ઉપશમમાં કરેલ શુદ્ધ પુંજના ઉદયથી ફેર સમ્યક્ત્વ પામે છે.

આ પ્રમાણે ભવ્યાત્માને સર્વત્ર સમ્યક્ત્વ લાભ કહ્યો, હવે ગ્રંથિપ્રદેશે આવેલ અભવ્યને શું થાય? તે કહે છે.

तित्थंकराइपूयं दट्ठुणण्णेण वावि कज्जेण ।
सुयसामाइयलाहो होज्ज अभव्वस्स गंठिम्मि ॥ १२१९ ॥

તીર્થંકરાદિની પૂજા જોઇને અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રયોજનથી ગ્રન્થિસ્થાન પામેલા અભવ્યને માત્ર શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે. ૧૨૧૯

તીર્થંકરની વિભૂતિ વિગેરે જોઇને "આધર્મથી આવો સત્કાર થાયછે, દેવપણુ-રાજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે" ઇત્યાદિ બુદ્ધિથી ગ્રન્થિસ્થાન પામેલા અભવ્યને તે વિભૂતિ માટે અથવા દેવપણુ-રાજાપણુ-સૌભાગ્ય-રૂપ-બળ વિગેરે બીજા પ્રયોજનથી, સર્વથા મોક્ષની શ્રદ્ધા વિના પણ કિંચિત્ કષ્ટકારી અનુષ્ઠાન કરવાથી અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિકનો માત્ર લાભ થાય છે. કેમકે અભવ્યને પણ અગીઆર અંગનુ અધ્યયન કહ્યુ છે. પરન્તુ સમ્યક્ત્વાદિનો લાભ તો તેમને નથીજ થતો.

હવે "અપ્પુવ્વેણ તિપુંજ" એ ૧૨૧૮ મી ગાથાનુ વિવરણ કરે છે.

मयणा दरनिव्वलिया निव्वलिया य जह कोद्दवा तिविहा ।
तह मिच्छत्तं तिविहं परिणामवसेण सो कुणइ ॥ १२२० ॥

જેમ પ્રયોગથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે કોદરા થાય છે. તેમ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે મિથ્યાત્વ થાય છે. ૧૨૨૦

હવે જળ અને વસ્ત્રના દૃષ્ટાન્તો કહે છે.

जह वेह किंचि मलिणं दरसुद्धं सुद्धमबु वत्थं च ।
एवं परिणामवसा करेइ सो दंसणं तिविहं ॥ १२२१ ॥

અથવા જેમ પાણી તથા વસ્ત્ર મેલુ હોય, તે શુદ્ધ કરવા છતાં પણ કોઇક શુદ્ધ ન થાય, કોઇક અર્ધુ શુદ્ધ થાય, અને કોઇક સર્વથા શુદ્ધ ન થાય, અને કોઇક સર્વથા શુદ્ધ થાય છે. તેમ જીવ પણ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી દર્શનમોહનીય કર્મને શોધતાં અશુદ્ધ અર્ધશુદ્ધ અને શુદ્ધ એવા મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-અને સમ્યક્ત્વ, એમ ત્રણ પ્રકાર કરે છે. ૧૨૨૧

હવે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી દેશવિરતિ આદિનો લાભ કેવી રીતે થાય? તે કહે છે.

सम्मत्तम्मि उ लद्धे पलियपुहुत्तेण सावओ होइ
चरणो-वसम-खयाणं सागर संखंतरा होंति ॥ १२२२ ॥
एवं अप्परिवडिए सम्मत्ते देव-मणुयजम्मेसु ।
अण्णयरसेढिवज्जं एगभवेणं व सव्वाइं ॥ १२२३ ॥

સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી બાકી રહેલી સ્થિતિમાંથી પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ (બેથી નવ પલ્યો-

પમ) જેટલો કાળ વીત્યા બાદ દેશવિરતિ થાય છે, તે પછી સંખ્યાતા સાગરોપમ વીત્યા બાદ ચારિત્ર પામે છે, તે પછી સંખ્યાતા સાગરોપમ વીત્યાબાદ ઉપશમશ્રેણિ પામે છે અને તે કરતા સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયા પછી ક્ષપકશ્રેણિ પામેછે. આ પ્રમાણે દેવમનુષ્યભવમા ગમનાગમન કરતાં સમ્યક્ત્વથી પડયા સિવાય મનુષ્યભવમાં દેશવિરતિ આદિનો લાભ થાય છે. અથવા અતિશુભ પરિણામથી ઘણા કર્મની ખપી ગયેલી સ્થિતિવાલો જીવ એક ભવમા પણ ઉપશમ અને ક્ષપક એમાંથી એક શ્રેણિ ને દેશવિરતિ આદિ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. (સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે એક ભવમાં બે શ્રેણિ ન ન થાય, પણ એકજ થાય.) ૧૨૨૨-૧૨૨૩.

હવે જેના ઉદયથી સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ ન થાય અથવા થઈ તોપણ નાશ પામે તેવાં સમ્યક્ત્વાદિનાં આવરણો કહે છે.

अहुणा जस्सोदयओ न लभइ दंसणाइसामइय ।
लद्धं व पुणो भस्सइ तदिहावरणं कसायाई ॥ १२२४ ॥
अहवा खयाइओ केवलाइं तं जेसि ते कइ कसाया ।
को वा कस्सावरणं को व खयाइक्कमो कस्स ? ॥ १२२५ ॥

હવે જેના ઉદયથી (જીવને) દર્શનાદિ સામાયિક પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થયા હોય, તોપણ નાશ પામે, તે અહીં કષાય વિગેરે (સમ્યક્ત્વાદિના) આવરણ છે. અથવા જે કષાયના ક્ષયાદિથી જે કેવળજ્ઞાનાદિ (કેવળદર્શન-ચારિત્રાદિ) થાય છે, તે કેટલા કષાય છે ? કયો કષાય કયા સામાયિકનુ આવરણ છે ? અથવા કયા કષાયના કયા ક્રમે ક્ષય આદિ થાય છે ? ૧૨૨૪-૧૨૨૫

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નોના અનુક્રમે ઉત્તર આપે છે.

पढमिल्लुआण उदए नियमा संजोयणाकसायाणं ।
सम्मद्दंसणलंभं भवसिद्धीयाऽवि न लहंति ॥ १२२६ ॥ १०६-१०८

પહેલા સંયોજના નામના અનન્તાનુબન્ધિ કષાયના ઉદયે, સમ્યગ્દર્શનનો લાભ ભવસિદ્ધિક (તદ્ભવમોક્ષગામી) જીવો પણ અવશ્ય ન પામે.

પહેલા જે અનન્તાનુબન્ધી અથવા સંયોજના એવા જે ક્રોધ-માન-માયા ને લોભ કષાયો તેના ઉદયથી ભવસિદ્ધિક એટલે તદ્ભવ મોક્ષગામી જીવોને પણ સમ્યગદર્શન પ્રાપ્ત ન થાય, તો પછી અભવ્યોને તો કયાંથીજ થાય ?

અનન્તાનુબંધી કષાયને પહેલા કષાય શાથી કહ્યો ?

खवणं पडुच्च पढमा पढमगुणविघाइणो त्ति वा जम्हा ।
संजोयणाकसाया भवादिसंजोयणाओ (दो) त्ति ॥ १२२७ ॥

સમ્યગદર્શન પ્રાપ્ત થતાં અને ક્ષપકશ્રેણિમાં પ્રથમ તેનોજ ક્ષય થાય છે, અથવા સમ્યગદર્શનરૂપ પ્રથમ ગુણનો ઘાત કરનાર હોવાથી તે પ્રથમ કષાય છે. અને સંસારમાં યોજનાર હોવાથી તેને સંયોજના કષાય કહેવાય છે. ૧૨૨૭

કષાય એટલે શુ ? એના સમાધાન માટે કષાયની શબ્દ વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

कम्मं कसं भवो वा कसमाओ सिं जओ कसाया ते ।
कसमाययति व जओ गमयति कसं कसाय त्ति ॥ १२२८ ॥
आओ व उवादाणं तेण कसाया जओ कसस्साया ।
चत्तारि बहुवयणओ एवं बिइयादओऽवि गया ॥ १२२९ ॥

કષ એટલે કર્મ અથવા ભવ, તેમનો આય, એટલે લાભ જેથી થાય, તે કષાય, અથવા કર્મ યા સંસાર જેથી આવે તે કષાય. અથવા કર્મ કે સંસારને જીવ જે છતાં પામે તે કષાય. અથવા આય એટલે ઉપાદાન-હેતુ, સંસાર યા કર્મના હેતુ હોવાથી તે કષાય છે બહુવચનના પ્રયોગથી એ કષાયો ચાર છે, અને દેશવિરતિ આદિગુણોનો અનુક્રમે ઘાત કરનારા હોવાથી તે બીજો-ત્રીજો-ચોથો કહેવાય છે. ૧૨૨૮-૧૨૨૯

भवसिद्धियावि भणिए नियमा न लहंति तयमभ० वावि ।
अविसद्देण व गहिया परित्तसंसारियाईया ॥ १२३० ॥

ભવસિદ્ધિક જીવો પણ (પહેલા કષાયના ઉદયે સમ્યક્ત્વને પામતા નથી એમ કહેવાથી અભવ્ય તો અવશ્ય તેને નજ પામે, અને અપિ શબ્દથી પરિત્ત સંસારી જીવો પણ ન પામે એમ સમજવુ. ૧૨૩૦

દેશવિરતિનાં આવરણ કહે છે.

बितियकसायाणुदए अप्पच्चक्खाणनामधेयाणं ।
सम्मद्दंसणलंभं विरयाविरइं न उ लहंति ॥ १२३१ ॥१०७-१०९॥

અપ્રત્યાખ્યાન નામના બીજા કષાયના ઉદયથી (ભવ્યાત્મા) સમ્યગ્દર્શન પામે, પરન્તુ દેશવિરતિ ન પામે. ૧૨૩૧

सव्वं देसो व जओ पच्चक्खाणं न जेसि उदयम्मि ।
ते अप्पच्चक्खाणा सव्वनिसेहे मओऽकारो ॥ १२३२ ॥
सम्मद्दंसणलंभ लहेइ भविय त्ति वक्कसेसोऽयं ।
विरयाविरइविसेसणतुसद्दसंलक्खिओऽयं च ॥ १२३३ ॥

જે માટે આ બીજા કષાયના ઉદયથી જીવ, સર્વથી કે દેશથી પ્રત્યાખ્યાન ન પામે, તેથી તે કષાયો અપ્રત્યાખ્યાની કહેવાય છે. આમાં અકાર સર્વ નિષેધાર્થક છે. ભવ્યાત્માને સમ્યગ્ દર્શનનો લાભ થાય છે એ વાકય શેષ છે, અને વિરતાવિરતિ શબ્દથી શ્રાવકપણાનો લાભ ન થાય એ વાત સંલક્ષિત છે. ૧૨૩૨-૧૧૩૩.

હવે સર્વવિરતિગુણનુ આવરણ કહે છે.

तइयकसायाणुदए पच्चक्खाणावरणनामधेज्जाणं ।
देसे·क्कदेसविरइं चरित्तलंभं न उ लहंति ॥ १२३४ ॥ १०८-११०॥

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના ત્રીજા કષાયના ઉદયે દેશ વિરતિનો લાભ થાય છે, પરન્તુ સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો લાભ નથી થતો. ૧૨૩૪

ભાષ્યકાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ શબ્દનો અર્થ કરે છે.

सव्वं पच्चक्खाणं वरेंति ते जं न देसमेएणं ।
पच्चक्खाणावरणा आमज्जादी-सद्त्थेसु ॥ १२३५ ॥

જે માટે ત્રીજા કષાયો સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ કરે, પણ દેશ વિરતિનુ ન કરે, માટે તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહે છે. અહીં આઙ્ શબ્દ મર્યાદા અથવા ઇષદ્ અર્થમાં છે. ૧૨૩૫

આ ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ થાય છે, પણ દેશ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ નથી થતુ, કારણ કે પ્રત્યાખ્યાખ્યાનોનુ આવરણ કરે, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એવી વ્યુત્પત્તિ અહીં ન કરવી, પણ આવરણ શબ્દના "આઙ્" ઉપરથી મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ કરે, અથવા સાવદ્યયોગની અનુમતિમાત્ર વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ. અનન્ત સાવદ્યયોગનુ પ્રત્યાખ્યાન કરીને દેશવિરતિવાળો શ્રાવક અગીઆરમી પ્રતિમા જ્યારે પામ્યો હોય, ત્યારે પણ સાવદ્યયોગની પરિમિત અનુમતિ માત્રનુ પ્રત્યાખ્યાન નથી કરતો, તેનુ કારણ આત્રીજા કષાયરૂપ આવરણજ છે. આથી આ કષાયને ઇષત્પ્રત્યાખ્યાનાવરણ પણ કહેવાય છે. ૧૨૩૫

શિષ્ય —ભગવન્! આ આવરણ તે વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ હોય કે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ હોય? આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

नासतस्सावरणं न सतोऽभव्वाइविरमणपसगा ।
पच्चक्खाणावरणा तम्हा तस्संभवावरणा ॥ १२३६ ॥

એકાન્તે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ હોતુ નથી, (કેમકે અવિદ્યમાનનુ આવરણ માનીએ, તો અવિદ્યમાન એવા ખરવિષાણનુ પણ આવરણ માનવુ જોઇએ.) તેમ વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનુ આવરણ પણ નથી હોતુ, કેમકે અભવ્યોને પણ (પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયો હોવાથી) વિરતિનો પ્રસગ થાય તે માટે પ્રત્યાખ્યાનની પરિણતિને આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે. ૧૨૩૬.

એજ વાત દૃષ્ટાન્તપૂર્વક વધારે સ્પષ્ટ કહે છે.

उदए विरइपरिणई न होइ जेसिं खयाइओ होइ ।
पच्चक्खाणावरणा त इह जहा केवलावरणं ॥ १२३७ ॥

કેવળજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી જેમ કેવળજ્ઞાન, તેમ જે કષાયના ઉદયથી વિરતિ પરિણામ ન થાય, પણ જેના ક્ષયાદિથી થાય, તે અહીં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે. ૧૨૩૭

જેમ કેવળજ્ઞાનાવરણથી વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન નથી અવરાતુ, તેમ અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ નથી અવરાતુ, કારણ કે જો વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાતુ હોય, તો અભવ્યોને પણ કેવળીપણાનો પ્રસગ થાય, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન પ્રગટ થયુ હોય તો તે કેવળજ્ઞાનાવરણથી અવરાએલુ માનવુ પડે. અભવ્યોને પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હતુ, પરન્તુ તદાવરણથી તે અવરાયેલુ છે એમ કહેવામા આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે એ ચપ્પણી-

ણીયાથી ઢંકાએલા દીપકની પેઠે, તે વડે તે પોતાને તો જરૂર પ્રગટ કરી શકે, પણ અભવ્યોને તેમ તો નથી થતુ. વળી અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ તદાવરણથી અવરાતુ નથી, કેમકે જો અવિદ્યમાન અવરાતુ હોય, તો અવિદ્યમાન એવા ગધેડાના સીંગડા પણ અવરાવવાં જોઇએ. માટે એ ઉભય રીતે ન માનતાં સદસદ્ (વિદ્યમાન-અવિદ્યમાન) રૂપ કેવળજ્ઞાન તેના આવરણથી અવરાય છે, એટલે કે જીવદ્રવ્યરૂપે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાય છે, અને આવિર્ભૂત પરિણતિએ અવિદ્યમાન અવરાય છે. એ સદસદ્રૂપ (વિદ્યમાન અવિદ્યમાનરૂપ) કોઇક અપેક્ષાએ એકજ છે આ પ્રમાણે જેમ સદસદ્રૂપ કેવળ જ્ઞાન તદાવરણથી અવરાય છે, એટલે કે આવરણના સામર્થ્યથી જીવ કેવળજ્ઞાન પરિણતિએ પરિણામ નથી પામતો, તેમ આ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયથી વિરતિપરિણામ પણ સદસદ્રૂપે અવરાય છે, અર્થાત્ વિરતિપરિણામે જીવ પરિણામ પામી શકતો નથી. અહીં ઘણુ કહેવા જેવુ છે, પણ ગ્રન્થ વધી જવાના ભયથી કહેતા નથી. ૧૨૩૭.

યથાખ્યાતચારિત્ર આવરનાર ચોથા કષાયનુ સ્વરૂપ કહે છે.

मूलगुणाणं लंभं न लहइ मूलगुणघाइणो उदए।
संजलणाणं उदए न लहइ चरणं अहक्खायं ॥१२३८॥१०९-१११॥

મૂળગુણનો ઘાત કરનાર કષાયોના ઉદયથી મૂળગુણોની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને સંજ્વલન કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્રનો લાભ ન થાય. ૧૨૩૮

સમ્યક્ત્વ-મહાવ્રત-ને અણુવ્રત, એ ત્રણે ઉત્તર ગુણોના આધારભૂત હોવાથી મૂળ ગુણ કહેવાય છે. તે મૂળ ગુણોનો ઘાત કરનાર અનન્તાનુબંધી-અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોના ઉદયથી ઉપરોક્ત મૂળગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી. તથા પરિસહાદિના સંયોગે ચારિત્રવાળાને થોડો જાજવલ્યમાન કરે તે સંજ્વલન કષાય. આ કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્ર-કષાયરહિત એવુ વીતરાગ ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થયુ હોય, તો નાશ પામે. માત્ર આ વીતરાગ ચારિત્રનોજ આ કષાયો ઘાત કરે છે એટલુ જ નહિ પરન્તુ શેષચારિત્રવાળાને પણ તેમના ચારિત્રમાં આ કષાયો દેશોપઘાતરૂપ અતિચાર લગાડે છે.

મૂળગુણો કયા ? તે ભાષ્યકાર કહે છે

सम्मत्तसमेयाइं महव्वया-णुव्वयाइं मूलगुणा।
मूलं सेसाहारो बारस तग्घाइणो एए ॥ १२३९ ॥

સમ્યક્ત્વ સહિત મહાવ્રતો અને અણુવ્રતો તે મૂળગુણો છે, કેમકે તે શેષ ઉત્તરગુણોના આધારભૂત હોવાથી મૂળ રૂપ છે. તથા એ મૂળગુણોનો ઘાત કરનારા એ પ્રથમના બાર કષાયો છે. ૧૨૩૯.

રાત્રિભોજનને મૂળગુણ કેમ ન કહેવાય ?

निसिभत्तविरमणंपि हु नणु मूलगुणो कहं न गहियं तं ?।
वयधारिणो च्चिय तय मूलगुणो सेसयस्सियरो ॥ १२४० ॥
आहारविरमणाओ तवो व्व तव एव वा जओऽणसणं।
अहव महव्वयसंरक्खणत्तणाओ समिईउ व्व ॥ १२४१ ॥

રાત્રિભોજન વિરમણને પણ મૂળગુણરૂપે કેમ ન કહ્યું? ઉત્તર-વ્રતધારી સંયમીને તે મૂળગુણ છે, અને શેષ દેશવિરતિને ઉત્તરગુણરૂપ છે. અથવા તપની પેઠે આહાર વિરમણ રૂપ હોવાથી એ ઉત્તર ગુણ છે. અથવા અશન ત્યાગરૂપ હોવાથી તે તપજ છે. (અને તપ તો ઉત્તર ગુણજ છે.) અથવા તે સમિતિની પેઠે મહાવ્રતનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી ઉત્તર ગુણ છે. ૧૨૪૦-૧૨૪૧.

શિષ્ય.—એ યુક્તિથી તો વ્રતધારીને રાત્રિભોજન મૂળગુણ ન થાય? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

तहवि तयं मूलगुणो भण्णइ मूलगुणपालयं जम्हा ।
मूलगुणग्गहणम्मि य तं गहियं उत्तरगुण व्व ॥ १२४२ ॥
जम्हा मूलगुण च्चिय न होंति तव्विरहियस्स पडिपुन्ना ।
तो मूलगुणग्गहणे तग्गहणमिहऽत्थओ नेय ॥ १२४३ ॥

તોપણ તે રાત્રિભોજન વિરમણ નામનું છઠ્ઠું વ્રત મૂળગુણને પાળનાર હોવાથી મૂળ ગુણ કહેવાય છે. અને તેથી મૂળગુણને ગ્રહણ કરવાથી ઉત્તરગુણની પેઠે તેનું પણ ગ્રહણ કર્યું સમજવું. કારણ કે રાત્રિ ભોજન વિરમણ વિના મહાવ્રતાદિ મૂળગુણો પરિપૂર્ણ નથી થતા, માટે મૂળગુણ કહેવાથી તે પણ કહ્યું છે, એમ અર્થથી જાણી લેવું. ૧૨૪૨-૧૨૪૩

રાત્રિભોજન વિરમણ સિવાય મહાવ્રતાદિ મૂળગુણો, પરિપૂર્ણ થતા નથી, કેમકે રાત્રિ-ભોજન વિરમણ ન હોય, તો રાત્રિએ ભોજન માટે ભિક્ષાર્થે પર્યટન કરવું પડે, અને તેથી અગ્નિ-પ્રદીપ વિગેરેનો સ્પર્શ થાય, અને તેથી પશ્ચાત્કર્માદિ અનેષણા દોષયુક્ત આહાર ગ્રહણ કરવાથી પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રતનો ભંગ થાય, વળી અંધકારના બળે પડેલું સુવર્ણ આદિ દ્રવ્ય લેવાની ઈચ્છા થાય, સ્ત્રી સંભોગની પણ સંભાવના થાય, ઈત્યાદિ કારણોથી બીજા વ્રતોનો પણ લોપ થાય. માટે રાત્રિભોજન વિરમણ સિવાય પ્રાણાતિપાત વિરતિ આદિ મૂળગુણો સંભવેજ નહિ. આ પ્રમાણે રાત્રિભોજન વિરમણ નામનું વ્રત મહાવ્રતોને અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી મહાવ્રતો કહેવાથી, તે પણ કહ્યું છે, એમ સમજી લેવું. ૧૨૪૨-૧૨૪૩

અહીં શિષ્ય પુન પુછેછેકે-

जइ मूलगुणो मूलव्वओवगारि त्ति तं तवाईया ।
तो सव्वे मूलगुणा जइ व न तो, तंपि मा होज्जा ॥ १२४४ ॥
सव्ववओवकारी जह तं न तहा तवादओ वीसुं ।
जं ते तेणुत्तरिया होंति गुणा तं च मूलगुणो ॥ १२४५ ॥

જો રાત્રિભોજન વિરમણ, મૂળવ્રતને ઉપકારી હોવાથી મૂળગુણરૂપ છે. તો તપ આદિ પણ ઉપકારી હોવાથી તે બધા પણ સર્વે મૂળ ગુણ થયા, અને જો તપાદિને મૂળગુણ નહિ માનો તો તે રાત્રિભોજન વિરમણ પણ મૂળગુણ કદી નહિ થાય. (ઉત્તર) જેમ રાત્રિ-ભોજન વિરમણ સર્વ વ્રતને ઉપકારી છે, તેમ તપ આદિ પૃથક્ પૃથક્ ઉપકાર કરે છે સર્વને ઉપકારી નથી, માટે તે ઉત્તરગુણો છે, અને રાત્રિભોજન વિરમણ મૂળગુણ છે. ૧૨૪૪-૧૨૪૫

શિષ્ય—રાત્રિભોજન વિરમણ મૂળગુણને ઉપકારી હોવાથી તેને મૂળગુણ તરીકે કહોછો, તો તપ-સમિતિ વિગેરે પણ મૂળગુણને ઉપકારી છે માટે તે પણ મૂળગુણ તરીકે કહેવા જોઇએ, અને ઉત્તરગુણનું નામજ બંધ કરવું. અને જો તપ વિગેરે મૂળ ગુણ નથી, તો તે રાત્રિભોજન વિરમણ પણ મૂળગુણ નથી, કેમકે તપવિગેરે ઉપકારી છતાં મૂળગુણરૂપ નથી, તો રાત્રિભોજન વિરમણ પણ ઉપકારી છતાં મૂળગુણ ન કહેવાય. વળી આપના કહેવામાં પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે. કેમકે આપ સાહેબે પહેલાં કહ્યું છે, કે ' સમિતિની પેઠે આ મહાવ્રતનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી ઉત્તર ગુણ છે." અને હવે આમ કહો છો, કે " મહાવ્રતનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી આ મૂળગુણ છે."

આચાર્ય—અમે કહ્યું છે, તેમાં વિરૂદ્ધ કંઈ નથી; રાત્રિભોજન વિરમણ ઉભય ધર્મવાળુ છે. ગ્રહસ્થોને આરંભજન્ય પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તિ નથી. એટલે તેમને તે ઉત્તર-ગુણરૂપ છે, કેમકે તેમને રાત્રિભોજન અત્યન્ત ઉપકારી ન હોવાથી રાત્રિ ભોજનની વિરતિ શિવાય પણ મૂળગુણ અખંડ રહેછે. પણ મહા વ્રતધારી મુનિઓને આરંભજન્ય એવા પણ પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તિ છે, અને રાત્રિભોજનમાં એ પ્રાણાતિપાત વિગેરે થાય છે, માટે જો તે રાત્રિભોજન કરે, તો તેમના મૂળ ગુણોનો ભંગ થાય, અને રાત્રિભોજનનું વિરમણ કરે તો મૂળગુણોનુ રક્ષણ થાય, અને તેથી તે મહાવ્રતોને તે અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી, મુનિઓને મૂળગુણ રૂપ છે, અને તપ વિગેરે આ પ્રમાણે અત્યન્ત ઉપકારી ન હોવાથી ઉત્તરગુણરૂપ છે. વળી રાત્રિભોજન વિરમણ જેમ સર્વ વ્રતને ઉપકારક છે, તેમ તપ-સમિતિ વિગેરે જુદા જુદા ઉપકારક નથી, માટે તે ઉત્તર ગુણો છે. અને રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત મૂળગુણોને અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી મૂળગુણ છે તેમજ જેમ પ્રાણાતિપાતાદિ પાંચ વ્રતોમાંના એકનો પણ અભાવ થતા શેષવ્રતોનો અભાવ થાય છે, તેથી તે મૂળગુણ છે; તેવીજ રીતે રાત્રિભોજન વ્રતના અભાવે પણ સર્વ વ્રતનો અભાવ થાય છે, તેથી રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત પણ અત્યન્ત ઉપકારી હોવાથી મૂળ ગુણ છે. ૧૨૪૪-૧૨૪૫.

હવે "સંજલણાણ" એ ૧૨૩૮ મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધનુ વ્યાખ્યાન કરે છે.

ईसिं सयराहं वा संपाए वा परीसहाईणं ।
जलणाओ संजलणा नाहक्खायं तदुदयम्मि ॥ १२४६ ॥
अकसायमहक्खायं जं संजलणोदए न तं तेणं ।
लब्भइ लद्धं च पुणो भस्सइ सव्वं तदुदयम्मि ॥ १२४७ ॥
न हु नवरिमहक्खाओवघाइणो सेसचरणदेसंपि ।
घाएंति, ताणमुदए होइ जओ साइयारं तं ॥ १२४८ ॥

કંઇક જાજ્વલ્યમાન થવાથી, અથવા એકદમ જાજ્વલ્યમાન થવાથી, અથવા પરિસહાદિ આવવાને લીધે જ્વલાયમાન થવાથી સંજ્વલન્ કષાય કહેવાય છે. આ કષાયના ઉદયથી યથાખ્યાતચારિત્ર ન હોય, કેમકે યથાખ્યાત ચારિત્ર કષાય રહિત છે, અને સંજ્વલનનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી કષાય રહિતપણું ન હોય, ને તેથીજ યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અને થયુ હોય તોપણ આ કષાયના ઉદયથી પુનઃ ભ્રષ્ટ થાય. (આ પ્રમાણે) આ કષાયો માત્ર યથાખ્યાત ચારિત્રનેજ ઘાત કરે છે એમ નહિ, પણ તે સિવાયના શેષ બીજા ચારિત્રનો પણ દેશથી ઘાત કરે છે, કેમકે તેના ઉદયથી બાકીના ચારિત્ર પણ અતિચાર-દોષયુક્ત થાય છે. ૧૨૪૬-૧૨૪૭-૧૨૪૮

એજ વાત નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

सव्वेऽवि य अइयारा संजलणाणं तु उदयओ होंति ।
मूलच्छेज्जं पुण होइ बारसण्हं कसायाणं ॥ १२४९ ॥ ११०-११२ ॥

સર્વે અતિચારો સંજ્વલન કષાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલા બાર કષાયના ઉદયથી મૂળગુણનો છેદ-નાશ થાય છે. ૧૨૪૯

આલોચના-પ્રતિક્રમણ વિગેરે પ્રાયશ્ચિતથી શુદ્ધ કરવા યોગ્ય સર્વ અતિચારો (ચારિત્ર-વિરાધના વિશેષો) સંજ્વલન કષાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલાના બાર કષાયના ઉદયથી મૂળછેદ્ય થાય છે, એટલે આઠમા મૂળ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષનો સમૂહ દૂર કરી શકાય તે મૂળછેદ્ય કહેવાય, અથવા મૂલથી સર્વ ચારિત્રનો ઉચ્છેદ થાય, તે ઉચ્છેદ આ પ્રમાણે અનન્તાનુબન્ધી કષાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વનો નાશ થાય, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી દેશવિરતિનો નાશ થાય, અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો નાશ થાય. ૧૨૪૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

अइयारा छेदंता सव्वे संजलणहेयवो होंति ।
सेसकसाओदयओ मूलच्छेज्जं वयारुहणं ॥ १२५० ॥
अहवा संजममूलच्छेज्जं तइयकलुसोदए नियय ।
सम्मत्ताई मूलच्छेज्जं पुण बारसण्हंपि ॥ १२५१ ॥

છેદ પર્યન્ત સાત પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તથી જેનો અન્ત થાય, તે અતિચાર કહેવાય, તે સર્વ અતિચાર સંજ્વલન કષાયથીજ જન્ય છે, અને શેષ બાર કષાયના ઉદયે સમસ્ત ચારિત્રનો છેદ કરનાર દોષ સમૂહ થાય છે. (તેની શુદ્ધિ માટે) પુનઃ વ્રતારોપણ કરાય છે. અથવા ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયે સર્વ વિરતિરૂપ સંયમનો અવશ્ય મૂળથી છેદ થાય છે, અને શેષ આઠ કષાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વ ને દેશવિરતિગુણનો મૂળચ્છેદ થાય છે. ૧૨૫૦-૧૨૫૧

मूलच्छेज्जे सिद्धे पुव्वद्धे मूलगुणघाइगहणेणं ।
इय कीस पुणो गहणं, अइयारविसेसणत्थंति ॥ १२५२ ॥
पगयमहक्खायंति य अइयारे तम्मि चेव मा जोए ।
तो मूलच्छेज्जमिणं सेसचरित्ते निओएइ ॥ १२५३ ॥

(૧૨૩૮ મી ગાથાના) પૂર્વાર્ધમાં મૂળગુણઘાતિ કહેવાથી બાર કષાયો મૂળચ્છેદક છે, એમ સિદ્ધ થવા છતાં, ફરી તે વાતને અહી શામાટે કહી ? (ઉત્તર) અતિચારોની વિશેષ વ્યવસ્થા કરવા માટે ફરી કહ્યુ છે, કેમકે અહી પ્રસ્તુતમા યથાખ્યાત ચારિત્ર છે, તેથી તેમા શિષ્ય મૂળચ્છેદ્યની યોજના ન કરે અને આ મૂળચ્છેદ્યની યોજના શેષ સામાયિકાદિ ચારિત્રમાં કરે, તેથી અહિ પુનઃ એ વાત કહી છે. (મતલબ કે મૂળચ્છેદ્ય અને પુન શબ્દથી આ ગાથાર્થમા એમ સમજવુ, કે સંજ્વલનના ઉદયથી શેષ ચારિત્રના સર્વે અતિચારો થાય છે, અને બાર કષાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિ આદિ મૂળચ્છેદ્ય થાય છે.)૧૧૫૨—૧૨૫૩.

એ પ્રમાણે આવરણદ્વાર કહીને, હવે જે આવરણના ક્ષયોપશમાદિથી ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.

बारसविहे कसाए खइए उवसामिए व जोगेहिं ।
लब्भइ चरित्तलंभो तस्स विसेसा इमे पंच ॥ १२५४ ॥१११-११३॥

પ્રશસ્ત મન-વચન-કાયાના યોગવડે બાર પ્રકારના કષાયના ક્ષય-ઉપશમ-અથવા ક્ષયોપશમ થયાથી ચારિત્રનો લાભ થાય છે. તે ચારિત્રના ૧૨૬૦ મી ગાથામાં કહેવાશે એવા પાચ ભેદ છે. ૧૨૫૪

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે

खविए उवसमिए वा वासद्देणं खओवसमिए वा ।
बारसविहे कसाए पसत्थझाणाइजोगेहिं ॥ १२५५ ॥
खीणा निवायहुयासणो व्व छारपिहिउ व्व उवसंता ।
दरविज्झायविहाडियजलणोवम्मा खओवसमा ॥ १२५६ ॥

પ્રશસ્ત મનાદિયોગવડે બાર પ્રકારના કષાયનો ક્ષય-ઉપશમ અને વાશબ્દથી ક્ષયોપશમ થએથી, ચારિત્રનો લાભ થાય છે. બુઝાઈ ગએલા અગ્નિની પેઠે ક્ષીણ કષાયો હોય, રાખથી ઢાંકેલા અગ્નિ પેઠે ઉપશાન્ત કષાય હોય, અને કંઇક ઓલવાઇ ગયેલ ને કંઇકઢાંકી રાખેલ અગ્નિ જેવો કષાયનો ક્ષયોપશમ હોય છે. (આ કષાયમાં, કષાયકર્મના દલિકનો અનુભવ થાય છે.) ૧૨૫૫-૧૨૫૬

કયા ચારિત્રનો કેવી રીતે લાભ થાય છે ? તે કહે છે.

खयओ वा समओ वा खओवसमओ व तिण्णि लब्भन्ति ।
सुहुमा-हक्खायाइं खयओ समओ य नण्णत्तो ॥ १२५७ ॥

કષાયના ક્ષયથી-ઉપશમથી-અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથમના ત્રણ (સામાયિક-છેદોપ-સ્થાપનીય-ને પરિહારવિશુદ્ધિ) નામના ચારિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે, અને સૂક્ષ્મસંપરાય તથા યથાખ્યાતચારિત્ર (ઉપશમ શ્રેણિમાં) કષાયના ઉપશમથી, અને (ક્ષપક શ્રેણિમાં) કષાયના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. (અર્થાત્ આ બે છેલ્લાં ચારિત્રો ક્ષયોપશમથી થાય નહિ.) ૧૨૫૭

શિષ્ય—પ્રભો ! આપે પૂર્વે ૧૨૫૪ મી ગાથામા કહ્યું છે, કે તેના આ પાંચ પ્રકાર છે. તેમાં માત્ર શુ સામાન્ય ચારિત્ર વાચક તત્ શબ્દ છે, કે બાર કષાયના ક્ષય આદિથી, હમણાં જે ચારિત્ર કહ્યુ તેને કહેનાર છે ? આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

लब्भइ चरित्तलाभो खयाइओ बारसण्ह नियमोऽय ।
न उ पचविहनियमणं पंच विसेसत्ति सामण्ण ॥ १२५८ ॥
ज तिण्णि बारसण्हं लब्भंति खयाइओ कसायाणं ।
सुहुमं पण्णरसण्ह चरिमं पुण सोलसण्हंपि ॥ १२५९ ॥

બાર કષાયોના ક્ષયાદિથી ચારિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ છે, પણ બાર કષાયના ક્ષયથી પાચ પ્રકારના ચારિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ નથી. કારણ કે બાર કષાયના ક્ષયાદિથી પ્રથમનાં ત્રણ (સામાયિક-છેદોપસ્થાપનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, પદર કષાયના ક્ષયાદિથી સૂક્ષ્મસપરાય ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. અને સોળે કષાયના ક્ષયાદિથી છેલ્લુ (યથાખ્યાત) ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. માટે એ પાંચ ભેદ સામાન્ય ચારિત્રનાં છે. ૧૨૫૮૧૨૫૯

એ પાચ ચારિત્રોનુ સ્વરૂપ કહે છે.

सामाइय त्थ पढमं छेओवट्ठावणं भवे बीयं ।
परिहारविसुद्धीयं सुहुमं तह संपरायं च ॥ १२६० ॥ ११२-११४ ॥
तत्तो य अहक्खायं खायं सव्वंमि जीवलोयम्मि ।
जं चरिऊण सुविहिया वच्चंतऽयरा-मरं ठाणं ॥ १२६१॥११३-११५॥

પહેલુ' અહીં સામાયિક ચારિત્ર છે, બીજુ છેદોપસ્થાપનીય, ત્રીજુ પરિહારવિશુદ્ધિક, ચોથુ સૂક્ષ્મસપરાય અને તે પછી પાંચમુ સર્વ જીવલોકમાં પ્રસિદ્ધ એવુ યથાખ્યાત નામનુ ચારિત્ર છે. જે પાચમા ચારિત્રને આચરીને સુવિહિત સાધુઓ અજરામર-મોક્ષ સ્થાન પામે છે. ૧૨૬૦-૧૨૬૧

રાગ-દ્વેષરહિતપણુ તે સમ અથવા વિશુદ્ધિ દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ નિર્જરાના હેતુભૂત તે સમ વિશુદ્ધિનો, આય એટલે લાભ, તે સામાયિક (સર્વ સાવદ્યયોગની વિરતિ.) આ ઉપરથી સર્વ પણ ચારિત્રો સામાયિકજ છે, પરન્તુ છેદ આદિ વિશેષણોવડે અર્થથી અને નામથી ભિન્ન ભિન્નપણુ પામે છે. આમાંનુ પહેલુ ચારિત્ર છેદાદિ વિશેષણ રહિત હોવાથી સામાન્યપણે સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે, તેના બે ભેદ છે, એક ઇત્વરકાલિક અને બીજુ યાવત્કથિક, ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રોમા પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના તીર્થની અદર પચમહાવ્રતનુ આરોપણ ન કર્યું હોય એવા શિષ્યને ઇત્વરકાલિક સામાયિક ચારિત્ર હોય છે, અને એજ ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં મધ્યના બાવીસ તીર્થંકરોના સાધુઓને તથા મહા વિદેહ ક્ષેત્રના સર્વ સાધુઓને ઉપસ્થાપનાનો અભાવ હોવાથી યાવજ્જીવ પર્યન્તનું ચારિત્ર હોય છે, તે યાવત્કથિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

પૂર્વપર્યાયનો છેદ અને મહાવ્રતોમા આત્માને સ્થાપન કરવો, એમ જે ચારિત્રમાં હોય, તે બીજુ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે. તેના પણ બે ભેદ છે, એક સાતિચાર અને બીજુ નિરતિચાર. ઈત્વરકાલિક સામાયિક ચારિત્રવાળા શિષ્યને ઉપસ્થાપનામા જે ચારિત્રનુ આરોપણ કરાય, અથવા એક તીર્થમાથી બીજા તીર્થમાં આવતા એટલે કે પાર્શ્વનાથના તીર્થમાથી મહાવીરસ્વામિના તીર્થે આવતા પચમહાવ્રત અગીકાર કરવા, તે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે, અને પચમહાવ્રતરૂપિ મૂળગુણનો જેને ઘાત થયો હોય, એવાને પુન મહાવ્રતનુ આરોપણ કરવુ તે સાતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે.

પરિહાર એટલે તપવિશેષ, એ તપવડે કર્મનિર્જરારૂપ વિશુદ્ધિ જે ચારિત્રમાં હોય, તે ત્રીજુ પરિહાર વિશુદ્ધિચારિત્ર કહેવાય, તેના પણ બે ભેદ છે. એક નિર્વિશમાનક અને બીજુ નિર્વિષ્ટ કાયિક, તેમા જે સાધુઓ આ ચારિત્રનુ સેવન કરનારા હોય, તે નિર્વિશમાનક

કહેવાય. આ ચારિત્ર પણ તેમનાથી અભિન્ન હોવાને લીધે નિર્વિશમાનક કહેવાય, તથા જેઓએ આ ચારિત્રનુ સેવન કર્યું હોય તે મુનિયો નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય. તે ચારિત્ર પણ તેમનાથી અભિન્ન છે. માટે નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય.

જેથી આત્મા સંસારને પામે, તે સંપરાય-કષાય, એ કષાયના સૂક્ષ્મલોભાંશો જે ચારિત્રમાં હોય, તે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર, તેના બે ભેદ, એક વિશુધ્યમાનક, અને બીજું સંકિલશ્યમાનક, તેમાં ક્ષપકશ્રેણિ અથવા ઉપશમશ્રેણિ ચડતાં આ વિશુધ્યમાનક ચારિત્ર હોય છે, અને ઉપશમ શ્રેણિથી પડતા સંકિલશ્યમાનક હોય છે,

સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને સર્વથી વિશુદ્ધ એવુ પાંચમુ યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. આ ચારિત્રનુ સેવન કરીને સુવિહિતો-સુસાધુઓ અજરામરસ્થાન (મોક્ષ)ને પામે છે. આ ચારિત્ર સર્વથા કષાયોદય રહિત હોવાથી, ઉપશાન્તમોહ તથા ક્ષીણમોહ છદ્મસ્થ વીતરાગને, તેમજ સયોગી અને અયોગી કેવળીને હોય છે. ૧૨૬૦-૧૨૬૧

હવે એ પાંચ ચારિત્રનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

सवमिणं सामाइय छेयाइविसेसओ पुणो भिन्नं ।
अविसेसियमाइमयं ठियमिह सामन्नसन्नाए ॥ १२६२ ॥
सावज्जजोगविरइत्ति तत्थ सामाइयं दुहा तं च ।
इत्तरमावकहं चिय पढमं पढमंतिमजिणाणं ॥ १२६३ ॥
तित्थेसुमणारोवियवयस्स सेहस्स थोवकालीयं ।
सेसाणमावकहिय तित्थेसु, विदेहयाणं च ॥ १२६४ ॥

સર્વે ચારિત્રો સામાયિક છે, માત્ર છેદાદિવિશેષણોથી ભિન્ન ભિન્ન છે, પહેલુ ચારિત્ર વિશેષણ રહિત હોવાથી સામાન્ય સંજ્ઞામાં છે, એટલે સાવદ્ય યોગની વિરતિ તે સામાયિક ચારિત્ર છે તેના બે ભેદ છે, ૧ ઇત્વરકાલિક અને ૨ યાવત્કથિક, પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના તીર્થમાં અનારોપિત મહાવ્રતવાળા શિષ્યને થોડા કાળનુ જે ચારિત્ર હોય છે, તે પહેલુ ઇત્વરકાલિક સામાયિક; અને શેષ તીર્થંકરોના તીર્થમાં તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વ સાધુઓને યાવત્કથિક સામાયિક હોય છે. ૧૨૬૨-૧૨૬૩-૧૨૬૪

શિષ્ય પૂછે છે કે—

नणु जावज्जीवाए इत्तिरियपि गहियं मुयंतस्स ।
होइ पइण्णालोत्रो जहावकहिय मुयंतस्स ॥ १२६५ ॥

"હે ભગવન્ત ! હું યાવત્ જીવ-જીવન પર્યન્ત સામાયિક કરૂં છું" આ પ્રમાણે વ્રત ગ્રહણ કરતી વખતે લીધેલુ સામાયિક ઉપસ્થાપનામાં મૂકી દેવાથી, યાવત્કથિક ચારિત્રનો ત્યાગ કરવાની પેઠે, પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કેમ ન થાય ? ૧૨૬૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે.

नणु भणियं सव्वं चिय सामाइयमिणं विसुद्धिओ भिन्न ।
सावज्जविरइमइय को वयलोवो विसुद्धीए ? ॥ १२६६ ॥

उन्निक्खमओ भंगो जो पुण तं चिय करेइ सुद्धयरं ।
सन्नामेत्तविसिट्ठं सुहुमं पिव तस्स को भंगो ? ॥ १२६७ ॥

પહેલાંજ કહ્યુ છે કે સર્વચારિત્ર સાવદ્યયોગની વિરતિમય હોવાથી સામાયિક છે, અને છેદાદિ વિશુદ્ધિયોથી ભિન્ન ભિન્ન છે, તો પછી વિશિષ્ટ શુદ્ધિમાં વ્રતનો ભગ કયાંથી થાય ? (નજ થાય.) કેમકે પ્રવ્રજ્યાનો ત્યાગ કરનારાને વ્રતનો ભગ થાય, પણ જે પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ ચારિત્રને વધારે શુદ્ધ કરે, સજ્ઞા-નામમાત્રથી વિશિષ્ટતા-ભિન્નતાને પામે, તેને (સામાયક ચારિત્રવાળા જે છેદોપસ્થાનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ-કે સૂક્ષ્મ સપરાય ચારિત્ર અગીકાર કરનારને) વ્રતનો ભગ કયાંથી થાય ? નજ થાય (ઉલટી વધારે વ્રત શુદ્ધિ થાય.) ૧૨૬૬-૧૨૬૭.

છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રનુ સ્વરૂપ કહે છે.

परियायस्सुच्छेओ जत्थोवट्ठावणं वएसुं च ।
छेओवट्ठावणमिह तमणइयारे-यरं दुविहं ॥ १२६८ ॥
सेहस्स निरइयार तित्थंतरसंकमे च तं होज्जा ।
मूलगुणघाइणो साइयारमुभय च ठियकप्पे ॥ १२६९ ॥

જે ચારિત્રમાં પૂર્વપર્યાયનો છેદ, અને વ્રતોમાં ઉપસ્થાપન કરાય, તે અહી છેદોપસ્થાપનીય કહેવાય છે. તે સાતિચાર અને નિરતિચાર એમ બે ભેદે છે. નવદીક્ષિત શિષ્યને અથવા તીર્થાન્તર સક્રમણ કરતાં સાધુઓને આ નિરતિચાર છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર હોય છે, અને મૂળગુણઘાતિને પુનર્વ્રતારોપ કરતાં સાતિચાર છેદોપસ્થાપનીય હોય છે. આ બન્ને સ્થિત કલ્પમાં હોય છે. સ્થિતાસ્થિત કલ્પમાં નથી હોતા. ૧૨૬૮-૧૨૬૯.

ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમા પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના સાધુઓનો સ્થિત કલ્પ આ પ્રમાણે છે.—आचेलक्क-द्देसिय-सेज्जायर-रायपिंड-किइकम्मे । वय-जिट्ठ-पडिक्कमणे-मास-पज्जोसणाकप्पे ॥ १ ॥ આ દશવિધ કલ્પમા તેઓ અવસ્થિત હોય છે. તથા ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાના પહેલા છેલ્લા તીર્થંકર શિવાયના મધ્યના બાવીસજિનેશ્વરના અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રના સાધુઓને સ્થિતાસ્થિત કલ્પ હોય છે, તે આ પ્રમાણે-सिज्जायरपिंडम्मि-चाउज्जामे य पुरिसजेट्ठे य । किइकम्मस्स य करणे चत्तारि अवट्ठिया कप्पा ॥ १ ॥ આ ચાર કલ્પમા એ સાધુઓ સ્થિત હોય છે, અને બાકીના છ કલ્પમા અસ્થિત હોય છે, તેથી તેમનો સ્થિતાસ્થિત કલ્પ કહેવાય છે.

હવે પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રનુ સ્વરૂપ કહે છે.

परिहारेण विसुद्धं सुद्धो व तवो जहिं विसेसेण ।
तं परिहारविसुद्धं परिहारविसुद्धियं नाम ॥ १२७० ॥
तं दुविगप्पं निव्विस्समाण-निव्विट्ठकाइयवसेण ।
परिहारिया-णुपरिहारियाण कप्पट्ठियस्सवि य ॥ १२७१ ॥

પરિહાર એટલે તપ. તેવડે જે માટે ચારિત્રમાં વિશેષે શુદ્ધિ થાય, તેથી તે પરિહારવિશુદ્ધિ કહેવાય છે, અને તેજ પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર છે, તેના બે ભેદ, એક નિર્વિષ્ટ-

માનક અને બીજુ નિર્વિષ્ટકાયિક, પરિહારકને નિર્વિશમાનક હોય છે, અને અનુપરિહારકને તથા કલ્પસ્થિતને નિર્વિષ્ટકાયિક હોય છે. ૧૨૭૮-૧૨૭૧

હવે પરિહાર તપનુ સ્વરૂપ કહે છે.

परिहारो पुण परिहारियाण सो गिम्ह–सिसिर–वासासु ।
पत्तेयं तिविगप्पो चउत्थयाई तवो नेओ ॥ १२७२ ॥
गिम्ह–सिसिर–वासासुं चउत्थयाईणि बारसताइं ।
अड्ढोपक्कंतिएँ जहण्ण–मज्झिमु–क्कोसयनवाणं ॥ १२७३ ॥

પરિહારિકોનો પરિહાર (તપવિશેષ આ પ્રમાણે છે) ગ્રીષ્મ-શિશિર-અને વર્ષાઋતુમાં જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે ચતુર્થાદિ તપ દરેકમાં જાણવો. એટલે ગ્રીષ્મ-શિશિર-અને વર્ષાઋતુમાં એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ પર્યન્ત જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ તપવાળાઓ તે અર્ધઅપક્રાન્તિએ હોય છે. ૧૨૭૨-૧૨૭૩

પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્રવાળાઓને ગ્રીષ્મ-શિશિર-અને વર્ષાઋતુમાં જઘન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ તપ એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ પર્યન્ત અર્ધઅપક્રાન્તિએ હોય છે. અસમ-વિભાગરૂપ એક દેશનો અથવા એકાદિ પદાત્મક સંખ્યા દૂર કરીને શેષ બે આદિ પદ સમૂહરૂપ એક દેશનુ ઉપર જવુ, તે સિદ્ધાન્ત પરિભાષાએ અર્ધાપક્રાન્તિ કહેવાય છે. જેમકે ગ્રીષ્મઋતુમા જઘન્યથી એક ઉપવાસ-મધ્યમથી બે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ઉપવાસ કહ્યા છે, એમાથી એક દેશ ચતુર્થ (એક ઉપવાસ) બાદ કરીને શેષ છઠ્ઠ (બે ઉપવાસ) ને અઠ્ઠમ (ત્રણ ઉપવાસ) એ બે પદની સાથે ત્રીજુ દસમ (ચાર ઉપવાસ) પદ જોડી દેવુ, એટલે શિશિર ઋતુમા જઘન્યથી બે, મધ્યમથી ત્રણ, અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર ઉપવાસનુ તપ કરે. એજ પ્રમાણે અર્ધ અપક્રાન્તિએ વર્ષાઋતુમાં જઘન્યથી ત્રણ, મધ્યમથી ચાર અને ઉત્કૃષ્ટથી પાચ ઉપવાસનુ તપ કરે.

શિષ્ય —આ પ્રમાણે આપે પરિહારકો (આ ચારિત્ર સેવનારાઓ) ના તપનું સ્વરૂપ કહ્યુ; પણ અનુપરિહારક અને કલ્પ સ્થિત સાધુઓના તપનુ શુ સ્વરૂપ છે તે જણાવો.

આચાર્યશ્રી ઉત્તરમાં કહે છે કે—

सेसा उ निययभत्ता पायं भत्तं च ताणमायामं ।
होइ नवण्हवि नियमा न कप्पए सेसयं सव्वं ॥ १२७४ ॥

શેષ અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત સાધુઓ ઘણુ કરીને નિત્યભોજી હોય છે. (કોઈ વખત ઉપવાસ પણ કરે છે.) પણ તેઓને નિત્ય ભોજનમા તેમજ પારણામાં આંબિલ હોય છે, પણ શેષ સર્વ વિગઇ આદિ તો તેમાથી કોઇને પણ કલ્પે નહિ ૧૨૭૪.

નવ સાધુઓનો સમુદાય આ ચારિત્ર અંગિકાર કરે છે, તેમાંથી ચાર જણા પૂર્વોક્ત રીતે તપ કરે ને તે પરિહારિક કહેવાય, અને બાકીના પાંચમાંથી ચારજણ તેમનુ વૈયાવૃત્ય કરે તે અનુપરિહારિક કહેવાય, અને એકજણ કલ્પ સ્થિત થઇને વાચનાચાર્ય થાય. એમાંથી પરિહારિક મુનિઓ ઉપર કહ્યા મુજબ તપ કરે, અને બાકીના પાંચ અનુપરિહારક અને કલ્પસ્થિત મુનિઓ ઘણુ કરીને નિત્ય ભોજી હોય, (કોઇ વખત પોતાની ઇચ્છાથી ઉપ-

વાસ કરે.) પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત, એ સર્વને પારણે તો આંબિલજ હોય, વિકૃતિ અથવા લેપકૃત આહાર કદિપણ ન ખપે. આ પ્રમાણેનુ તપ તેઓ કયાં સુધી કરે (તે આગળની ગાથાથી કહે છે. ૧૨૭૪

परिहारिया-ऽणुपरिहारियाण कप्पट्ठियस्स वि य भत्त ।
छ छम्मासा उ तवो अट्ठारसमासिओ कप्पो ॥ १२७५ ॥

પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત મુનિઓને આહારમાં આંબિલજ હોય છે. અનુક્રમે એ ત્રણે છ છ માસ પૂર્વે કહ્યા મુજબ તપ કરીને અઢાર મહીને આ કલ્પ પૂરો કરે છે ૧૨૭૫.

એ પ્રમાણ પરિહારિક-અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત મુનિઓને ભોજનમાં હમ્મેશાં આંબીલજ હોય છે. તેઓ અનુક્રમે છ છ મહિના એ પ્રમાણે તપ કરીને અઢાર માસે આ કલ્પ પૂરો કરે. પ્રથમ પૂર્વોક્ત રીતે ગ્રીષ્માદિ ઋતુમાં ચતુર્થાદિ તપ કરનારા પરિહારક મુનિઓ, છ માસ પર્યન્ત ઉપર મુજબ એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ સુધીનો તપ કરે, તે પછી તેમનુ વૈયાવૃત્ય કરનારા અનુપરિહારિક ચાર મુનિઓ છ માસ પર્યન્ત એજ પ્રમાણે તપ કરે, અને જે પરિહારિક હતા તે તેમના અનુપરિહારિક-વૈયાવૃત્ય કરનારા થાય. તે પછી જે કલ્પસ્થિત હોય તે એકજ પરિહારિકપણુ અંગીકાર કરે, અને બાકીના આઠમાથી એકજણ વાચનાચાર્ય થાય, અને બીજા સાત તેમનુ અનુપરિહારિકપણુ-વૈયાવૃત્ય કરે. આ પ્રમાણે અઢાર માસે આ પરિહારવિશુદ્ધિ કલ્પ પૂર્ણ થાય. ૧૨૭૫

કલ્પ પૂરો થયા પછી શુ કરે ? તે કહે છે.

कप्पसमत्तीऍ तयं जिणकप्पं वा उविंति गच्छं वा ।
ठियकप्पेच्चिय नियमा दो पुरिसजुगाइं ते होज्जा ॥ १२७६ ॥

કલ્પ સમાપ્ત થાય, એટલે પુન કાંતો તેજ કલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા જિનકલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા ફરી ગચ્છમાં આવે. આ પરિહારવિશુદ્ધિક, પહેલા અને છેલ્લા જિનેશ્વરના કાળે સ્થિતકલ્પમાંજ હોય છે. ૧૨૭૬

પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના તીર્થમાંજ ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રની અંદર પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્રવાળા હોય છે, અન્યકાળમાં નથી હોતા. વળી તેઓ આ કલ્પ તીર્થંકર પાસે અથવા જેણે તીર્થંકર પાસે એ કલ્પ અંગીકાર કર્યો હોય, તેમની પાસેજ અંગીકાર કરે, બીજા પાસે નહી. કલ્પ પૂરો થયા પછી તેઓ ફરી પાછો તેજ કલ્પ અંગીકાર કરે, કાતો જિનકલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા પુનઃ પાછા ગચ્છમાં આવે. આ પ્રમાણે પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્રનુ સ્વરૂપ છે. ૧૨૭૬

હવે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રનુ સ્વરૂપ કહે છે.

कोहाइ संपराओ तेण जओ संपरीइ संसारे ।
तं सुहुमसंपरायं सुहुमो जत्थावसेसो सो ॥ १२७७ ॥
सेढिं विलग्गओ त विसुज्झमाणं तओ चयंतस्स ।
तह संकिलिस्समाणं परिणामवसेण विन्नेयं ॥ १२७८ ॥

ક્રોધ આદિ સંપરાય કહેવાય છે, કેમકે તેથી આત્મા સંસારમાં ભમે છે, ને તે કષાય જ્યાં સૂક્ષ્મ અવશેષ હોય, તે સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય. આ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર શ્રેણિચડતાને વિશુધ્ધમાનક હોય, અને ત્યાંથી પડતાને પરિણામવશાત્ સંકિલશ્યમાનક હોય છે. ૧૨૭૭-૧૨૭૮.

યથાખ્યાત ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

अहसद्दो जाहत्थे आदोऽभिविहीए कहियमक्खायं ।
चरणमकसायमुदित तहमक्खायं जहक्खायं ॥ १२७९ ॥
त दुविकप्प छउमत्थ-केवलिविहाणओ पुणेक्केक्कं ।
खय-समज-सजोगा-जोगकेवलिविहाणओ दुविहं ॥१२८०॥

(અથાખ્યાત એ પદમાં) અથશબ્દ સત્યઅર્થમાં, આઙ્ શબ્દ અભિવિધમાં, અને ખ્યાતશબ્દ કથિત અર્થમાં છે, એટલે યથાર્થપણે અભિવિધિએ કહેલું કષાય રહિત જે ચારિત્ર તે અથાખ્યાત અથવા યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. તેના બે ભેદ છે-એક છદ્મસ્થ સંબંધી અને બીજું કેવળી સંબંધી. પુનઃ તે દરેક બે બે પ્રકારે છે, છદ્મસ્થને (અગીઆરમા ગુણ-ઠાણે મોહના) ઉપશમથી થએલું, અને (બારમા ગુણઠાણે મોહના) ક્ષયથી થએલું. સયોગી કેવળીને (તેરમા ગુણઠાણે) અને અયોગીકેવળીને (ચોદમા ગુણઠાણે) એમ કેવળીને પણ બે પ્રકારે છે. ૧૨૭૯-૧૨૮૦

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સંબંધ યોજવાને કહે છે.

भणियं खओवसमओ अहुणोवसमेणं लहइ जह जीवो ।
सामइयं तं भणणइ सो जं च खओवसमपुव्वो ॥ १२८१ ॥
अहवा खओवसमओ चरणतियं उवसमेण खयओ वा ।
सुहुमा-हक्खायाइं तेणोवसम-क्खयओ कमसो ॥ १२८२ ॥
सेढिगयस्स व सुहुम सेढीओ निग्गयस्सऽहक्खायं ।
सा उवसम-क्खयइया पढमं तत्थोवसमसेढी ॥ १२८३ ॥

એ પ્રમાણે મોહના ક્ષયોપશમથી સામાયિકનો લાભ કહ્યો, હવે મોહના ઉપશમથી જેવી રીતે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનો લાભ થાય છે, તે કહે છે. તે ઉપશમ ક્ષયોપશમ પૂર્વક હોય છે, માટે પહેલાં ક્ષયોપશમથી સામાયિકનો લાભ કહ્યો. અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથ-મના ત્રણ ચારિત્રનો લાભ થાય છે, અને સૂક્ષ્મસંપરાય તથા યથાખ્યાત એ બે ચારિત્રો મોહના ઉપશમ અથવા ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ક્ષયોપશમ કહીને પછી ઉપશમ અને ક્ષય અનુક્રમે કહ્યા છે. (જે બે શ્રેણિ પામે છે, તે પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને પછી ક્ષપકશ્રેણિ પામે છે, એ ક્રમની અપેક્ષાએ પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને પછી ક્ષપકશ્રેણિ કહેવાશે.) અથવા સૂક્ષ્મસંપરાય શ્રેણિ અન્તર્ગત કહ્યું છે અને શ્રેણિથી નીકળેલાને યથાખ્યાત કહ્યું છે. તે શ્રેણિ ઉપશમથી અને ક્ષયથી થાય છે, તેમાં પ્રથમ ઉપશમ શ્રેણિ થાય છે, માટે પહેલાં તેજ કહે છે. ૧૨૮૧-૧૨૮૨-૧૨૮૩

ઉપશમશ્રેણિનું સ્વરૂપ.

अण-दंस-नपुंसि त्थीवेय-च्छक्कं च पुरिसवेयं च ।
दो दो एगंतरिए सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥ १२८४ ॥ ११४-११६ ॥

(ઉપશમશ્રેણિમાં) અન તાનુબ ધી-દર્શનમોહનીય-નપુ સકવેદ-સ્ત્રીવેદ-હાસ્યષટ્ક-પુરૂષવેદ-અને તે પછી એકાન્તરિત સમાનજાતીય કષાય અનુક્રમે ઉપશમાવે. ૧૨૮૪

ઉપશમશ્રેણિ આરભનાર અપ્રમત્તસયત હોય છે, બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત ને અપ્રમત્ત, એ ચારમાંથી કોઇપણ પ્રારભક હોય છે. શ્રેણિથી પાછો ફરે ત્યારે અપ્રમત્ત અથવા પ્રમત્ત ગુણસ્થાને તે અવસ્થાન કરે છે, અને જો મૃત્યુ પામે તો દેવગતિમાં અવિરતિ થાય છે. કર્મગ્રન્થવાળાઓના અભિપ્રાયે શ્રેણિથી પડેલો જીવ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન સુધી પણ જાય. ઉપશમશ્રેણિનો આરભ આ પ્રમાણે થાય છે. પ્રશસ્ત અધ્યવસાયસ્થાનોમા વર્તનાર આત્મા પ્રથમ એકીસાથે અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર કાળમાં અનન્તાનુબધી કષાય ઉપશમાવે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય એ ત્રણદર્શન મોહનીયને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે ત્યારપછી ઉપશમશ્રેણિનો આરભક જો પુરૂષ હોય, તો તે નપુસકવેદ અનુદીર્ણ હોય તો પણ પહેલા અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે, તે પછી અન્તર્મુહૂર્તમાં સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે છે, તે પછી હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક-ભય-ને જુગુપ્સા, એ હાસ્યષટ્ક એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે, અને તે પછી અન્તર્મુહૂર્તમા પુરૂષવેદ ઉપશમાવે. પણ જો ઉપશમશ્રેણિ આરભક સ્ત્રીનો જીવ હોય, તો તે પ્રથમ નપુસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે, ને તે પછી હાસ્યષટ્ક ઉપશમાવે, અને પછી છેવટે સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે. અને જો નપુસક શ્રેણિઆરભનાર હોય, તો તે પ્રથમ અનુદિત સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે પછી હાસ્યષટ્ક ઉપશમાવે અને તે પછી નપુસકવેદ ઉપશમાવે. આ ક્રમે ઉપશમ થયા પછી એકાન્તરિત સમાનજાતીય ક્રોધાદિનો એકી સાથે અન્તમુહૂર્તમાં ઉપશમ કરે. એટલે કે અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનના ક્રોધો એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે તે પછી સજ્વલન ક્રોધ અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે. તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણનાં માનો એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે. તે પછી એકજ સજ્વલન માનને ઉપશમાવે. ત્યારપછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણની માયાને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, તે પછી સજ્વલન માયાને ઉપશમાવે, તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના લોભોને અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉશપમાવે, અને તે પછી સજ્વલન લોભને ઉપશમાવે, આ લોભના ત્રણ ભાગ કરે, તેમાથી બે ભાગ એકી સાથે ઉપશમાવે અને ત્રીજા ભાગના સખ્યાતા ખડ કરે, એ ખડોને પણ જુદા જુદા કાળભેદે ઉપશમાવીને જ્યારે એ ખડોમાંનો છેલ્લો સખ્યાતમો ખડ અવશેષ રહે, ત્યારે ફરી તેના અસખ્યાતા ખડ કરે, તે ખડોને પણ સમયે સમયે એકેક ખડ-અશ ઉપશમાવી એ બધાને ઉપશમાવે. અહીં દર્શન સપ્તક (અનતાનુબધી ચતુષ્ક અને ત્રણ દર્શન મોહનીય) ઉપશાન્ત થાય, ત્યારે અપૂર્વકરણ અથવા નિર્વૃત્તિ બાદર કહેવાય છે. તે પછી સખ્યાતા લોભાંશનો છેલ્લો સખ્યાતમો અશ બાકી રહે ત્યાં સુધી અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે, અને એ છેલ્લા અશથી થએલા અસખ્યાતા ખડોનો ઉપશમ કરતા સૂક્ષ્મ સપરાય કહેવાય છે. આ રીતે સજ્વલનનો સર્વ લોભ અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, ઘણા અન્તર્મુહૂર્તો થાય તોપણ તે બધા મળીને પણ એકજ મ્હોટું અન્તર્મુહૂર્ત થાય છે, બીજી પ્રકૃતિનો ઉપશમકાળ પણ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, અને આ શ્રેણિ પણ સર્વ અન્તર્મુહૂર્તમા પૂર્ણ કરાય છે.

આ શ્રેણિનુ સ્વરૂપ અનન્તાનુબંધી ચતુષ્ક આદિની પ્રત્યેકે શૂન્ય સ્થાપનાવડે આ પ્રમાણે જાણવું. પ્રથમ અનન્તાનુબંધીનો ઉપશમ થાય છે, માટે તેને સ્થાને ચાર શૂન્યની સ્થાપના કરવી. ૦૦૦૦ આના ઉપશમનો આરંભ અને સમાપ્તિ સાથેજ થાય છે, તેથી તિર્છી સ્થાપના કરી છે. તે પછી દર્શનત્રિકની તિર્છી ત્રણ શૂન્ય સ્થાપના કરવી ૦૦૦ તે પછી એક વેદની અને તેના ઉપર બીજા વેદની એમ ઉપર નીચે બે શૂન્યની સ્થાપના કરવી ૦૦ તે પછી હાસ્યાદિ છની છ શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦૦૦૦૦ તે પછી ત્રીજાવેદની શૂન્ય મૂકવી ૦, અને તે પછી બે ક્રોધની બે શૂન્ય મૂકવી ૦૦, એના ઉપર સંજ્વલન ક્રોધની એક શૂન્ય મૂકવી ૦, તેના ઉપર બે માનની બે શૂન્યો ને પછી સંજ્વલન માનની એક શૂન્ય, પછી બે માયાની બે શૂન્ય ને તેના ઉપર સંજ્વલન માયાની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦ તે ઉપર બે લોભની બે શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦ તેના ઉપર સંજ્વલન લોભની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦ આ પ્રમાણે આગળ પણ સ્થાપના કરીને સર્વ સમજી લેવું.

હવે એનુ સ્વરૂપ વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

उवसामगसेढीए पट्ठवओ अप्पमत्तविरओ उ ।
पज्जवसाणे सो वा होइ पमत्तो अविरओ वा ॥ १२८५ ॥
अन्ने भणंति अविरय–देस–पमत्ता–पमत्तविरयाणं ।
अन्नयरो पडिवज्जइ दंसणसमणम्मि उ नियट्टी ॥ १२८६ ॥

ઉપશમશ્રેણિને આરંભનાર અપ્રમત્ત સંયત હોય છે, અને શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછી તે પ્રમત્ત અથવા અવિરતિ થાય છે. બીજાઓ કહે છે કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત એમાંનો કોઇપણ શ્રેણિ આરંભે છે, શ્રેણિવાળો દર્શનસપ્તકને ઉપશમાવ્યાથી નિવૃત્તિબાદર થાય છે. ૧૨૮૫-૧૨૮૬

भवमणुबंधंति जओऽणंतमणंताणुबंधिणोऽणत्ति ।
ते चत्तारिवि समयं समेइ अंतोमुहुत्तेणं ॥ १२८७ ॥

જેથી અનન્ત સંસાર બંધાય તે અનન્તાનુબન્ધી કહેવાય ને તે ચાર છે, તે ચારેને એકીસાથે અન્તર્મુહૂર્તમા ઉપશમાવે. (ઉદય-ઉદ્વર્તનાદિ કરણને અયોગ્ય કરે.) ૧૨૮૭

त्तो य दंसणतिगं तओऽणुइण्णं जहन्नयरवेयं ।
तत्तो बितिय छक्कं तओ य वेयं सयमुदिन्नं ॥ १२८८ ॥

તે પછી દર્શનત્રિકને ઉપશમાવે, તે પછી અનુદીર્ણ જઘન્યતર વેદ, તે પછી બીજો વેદ, હાસ્યાદિ છ, અને તે પછી સ્વયંઉદિત એવા વેદને ઉપશમાવે. ૧૨૮૮

અનન્તાનુબંધી કષાયનો ઉપશમ કર્યા પછી, મિથ્યાત્વાદિ દર્શનત્રિક ઉપશમાવે, તે પછી અનુદિત બે વેદમાથી જે જઘન્ય વેદ હોય તે ઉપશમાવીને પછી બીજો અનુદિત વેદ ઉપશમાવે, તે પછી હાસ્યાદિ છ ઉપશમાવીને જે વેદ ઉદયમાં હોય તે વેદ ઉપશમાવે, તાત્પર્ય એ છે કે જો શ્રેણિ આરંભક પુરૂષ હોય, તો તેને પુરુષવેદ ઉદયમાં છે, અને બાકીના સ્રીવેદ ને નપુંસકવેદ એ બે અનુદિત છે, એ બેમાં નપુંસકવેદ જઘન્યતર છે, તેથી દર્શનત્રિક ઉપશમાવ્યા પછી પ્રથમ નપુંસકવેદ ઉપશમાવીને પછી સ્રીવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વઉદિત પુરૂષવેદ હાસ્યાદિ છ ને ઉપશમાવ્યા પછી ઉપશમાવે. જો સ્રી

શ્રેણિ આરંભ કરનારી હોય તો તેને સ્ત્રીવેદ ઉદયમાં હોય છે, અને પુરૂષવેદ તથા નપુંસકવેદ અનુદિત હોય છે, આ બેમા નપુંસકવેદ જઘન્યતર છે, માટે દર્શનત્રિક ઉપશમાવ્યા પછી પહેલા નપુંસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વઉદિત સ્ત્રીવેદ હાસ્યાદિ છને ઉપશમાવ્યા પછી ઉપશમાવે. અને શ્રેણિ આરંભક જો નપુંસક હોય, તો તેને નપુંસકવેદ ઉદયમા છે, અને સ્ત્રીવેદ તથા પુરૂષવેદ અનુદિત છે, તેમા સ્ત્રીવેદ જઘન્યતર છે, માટે દર્શનત્રિક પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે અને નપુંસકવેદને હાસ્યાદિ છ પછી ઉપશમાવે ૧૨૮૯.

તે પછી—

मज्झिल्लकसायाणं कोहाइसमाणजाइए दो दो ।
एक्केक्केणंतरिए संजलणेणं उवसमेइ ॥ १२८९ ॥

મધ્યમ કષાયના (અપ્રત્યાખ્યાન તથા પ્રત્યાખ્યાન કષાયના) સમાન જાતીવાળા બે બે ક્રોધાદિ, સંજ્વલનના કષાયના એકેક ક્રોધાદિવડે અન્તરિત ઉપશમાવે ૧૨૮૯.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

संजलणाईण समो जुत्तो, संजोयणादओ जे उ ।
ते पुव्वं चिय समिया नणु सम्मत्ताइलाभम्मि ॥ १२९० ॥

(અહી) સંજ્વલનાદિ (હાસ્યાદિ છ અને વેદ) નો ઉપશમ કહેવો યોગ્ય છે, પણ જે સંયોજનાદિ કષાયો છે. (અનંતાનુબંધી તથા દર્શનત્રિક) તે તો પૂર્વે સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે ઉપશમાવ્યા છે, (કેમકે તે સિવાય સમકિત થાય નહિ. તેથી ફરી તેનો અહીં ઉપશમ કહેવો અયોગ્ય છે.) ૧૨૯૦.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

आसि खओवसमो सिं समोऽहुणा, भणइ को विसेसो सिं ? ।
नणु खीणम्मि उइण्णे सेसोवसमे खओवसमो ॥१२९१ ॥

(સમ્યકત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે) તે અનન્તાનુબન્ધીઆદિનો ક્ષયોપશમ હતો, અને હમણા તો તેમનો ઉપશમ કહીએ છીએ. કહે છે કે (ઉપશમ અને ક્ષયોપશમમાં) તફાવત શો છે? ઉત્તર-ઉદય પ્રાપ્ત કર્મ ક્ષય થયા હોય, અને શેષ અનુદિત કર્મનો ઉપશમ હોય, તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે. ૧૨૯૧.

પુનઃશિષ્ય પૂછે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

सो चेव नणूवसमो उइए खीणम्मि सेसए समिए ।
सुहुमोदयया मीसे न तूवसमिए विसेसोऽय ॥ १२९२ ॥
वेएइ संतकम्मं खओवसमिएसु नाणुभावं सो ।
उवसंतकसाओ पुण वेएइ न संतकम्मंपि ॥ १२९३ ॥

ઉદયપ્રાપ્ત કર્મનો ક્ષય અને શેષનો ઉપશમ તે પણ ઉપશમજ છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં તફાવત શો? (ઉત્તર) ક્ષયોપશમમાં સૂક્ષ્મઉદય-પ્રદેશોદય હોય છે, પરન્તુ ઉપશમમા તો તે પણ નથી. એટલો આ બેમાં તફાવત છે. કારણ કે ક્ષયોપશ કષાયવાન્

જીવ તો તે સંબંધી સત્તાગત કર્મનો અનુભવ કરે છે (પ્રદેશોદય વેદે છે) પણ વિપાકથી તેને અનુભવતો નથી, અને ઉપશાંત કષાયી જીવ તો તેનો પ્રદેશોદય પણ વેદતો નથી. ૧૨૯૨-૧૨૯૩.

ફરી શિષ્યની બીજી શંકાનું આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે.

संजोयणाइयाणं नणूदओ संजयस्स पडिसिद्धो ।
सच्चमिह सोऽणुभावं पडुच्च न पएसकम्मं तु ॥ १२९४ ॥
भणियं च सुए जीवो वेएइ न वाणुभावकम्मंति ।
जं पुण पएसकम्मं नियमा वेएइ तं सव्वं ॥ १२९५ ॥
नाणुदियं निज्जीरइ नासंतमुदेइ जं तओऽवस्सं ।
सव्वं पएसकम्म वेएउं मुच्चए सव्वो ॥ १२९६ ॥

સંયોજનાદિ (અનન્તાનુબંધી વિગેરે) કષાયનો ઉદય, સંયતને નિષિદ્ધ છે, (કેમકે તેના ઉદયે સંયતપણાનોજ અભાવ થાય.) (ઉત્તર) સત્ય છે, એ નિષેધ અનુભાવ (રસ) વિપાકને આશ્રિને કહ્યો છે, પ્રદેશકર્મની અપેક્ષાએ નથી કહ્યો. સૂત્રમાં (ભગવતીમાં) પણ કહ્યું છે કે અનુભાવ કર્મને જીવ વેદે અથવા ન પણ વેદે, પરન્તુ પ્રદેશકર્મ તો સર્વ અવશ્ય વેદે; કેમકે અનુદિત કર્મની નિર્જરા નથી થતી અને અસત્ કર્મ ઉદય પામતુ નથી, તેથી અવશ્ય બધા પ્રદેશકર્મને તો વેદીનેજ સર્વ જીવ કર્મથી મૂકાય છે. ૧૨૯૫-૧૨૯૬.

પુન. શિષ્ય પૂછે છે અને ગુરૂશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

किह दंसणाइघाओ न होइ संजोयणाइ वेदयओ ? ।
मंदाणुभावयाए जहाणुभावम्मिवि कहिंचि ॥ १२९७ ॥
निच्चोदियंपि जहा सयलचउण्णाणिणो तदावरणं ।
न विघाइ मदयाए पएसकम्मं तहा नेयं ॥ १२९८ ॥
किरियाए कुणइ रोगो मंदं पीलं जहाऽवणिज्जंतो ।
किरियामेत्तकयं चिय पएसकम्मं तहा तवसा ॥ १२९९ ॥

(શંકા) સંયોજનાદિ કષાયને પ્રદેશથી પણ વેદતાં, સમ્યક્ત્વાદિનો ઘાત કેમ ન થાય? (ઉત્તર) અનુભાવ-રસ છતાં પણ જેમ કોઇ વખત તે પ્રદેશો મંદરસવાળા હોવાથી ગુણનો વિઘાત નથી કરતા; જેમ નિત્ય ઉદિત છતાં પણ મતિ-શ્રુતાદિ ચાર જ્ઞાનવાળાઓને તે જ્ઞાનોનું આવરણ વિઘાતક નથી, તેમ મન્દરસપણાથી પ્રદેશ કર્મ પણ દર્શનાદિનું વિઘાતક નથી. વળી જેમ ઔષધાદિ ક્રિયાવડે દૂર કરાતો રોગ, રોગીને તે ક્રિયાજન્ય મંદ પીડા કરે છે, તેમ પ્રદેશકર્મ પણ તપરૂપ ક્રિયાવડે દૂર કરાતુ માત્ર તપરૂપ પીડાજ કરે છે. ૧૨૯૭-૧૨૯૮-૧૨૯૯.

તદ્ભવ મોક્ષગામી આત્માઓને નરકગતિ આદિકર્મ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે, તે પ્રકૃતિઓ અનુભવ્યા સિવાય કદિ પણ ક્ષય પામતી નથી, પરન્તુ તે તેમને નરકાદિ જન્મ રૂપ વિપાકે અનુભવાતી નથી, પણ તપવડે પ્રદેશરુપે ઉદય પામીને ક્ષય થાય છે; એવો ઉદય થતાં, તે પ્રકૃતિના વેદનારને કંઇ બાધા નથી થતી, પ્રદેશોદય કર્મ આત્માના ગુણનો ઘાત કરતું નથી, તેમ પીડા પણ કરતું નથી.

કયા કર્મ ઉપશમાવ્યાથી જીવ કેવો કહેવાય? તે કહે છે.

दंसणमोहाईओ भण्णइ अनियट्टिबायरो परओ ।
जाव उ सेसो संजलणलोभमंखेज्जभागो त्ति ॥ १३०० ॥
तदसंखेज्जइभागं समए समए समेइ एक्केकं ।
अंतोमुहुत्तमेत्तं तस्सासंखिज्जभागंपि ॥ १३०१ ॥

દર્શન સપ્તકાદિ ઉપશમાવ્યા પછી, નપુંસક વેદાદિ કર્મ ઉપશમાવતાં યાવત્ સંજ્વલન લોભનો સંખ્યાતમો ભાગ અવશેષ રહે ત્યાં સુધી (જીવ) અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે. (નિવૃત્તિ બાદર કોઈ કર્મનો ઉપશમ નથી કરતો, તેથી તે અહીં નથી કહેતા). તે પછી એ લોભના સંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યાત ભાગ કરીને, તે દરેક ભાગને સમયે સમયે ઉપશમાવતો અન્તર્મુહૂર્ત કાળ પર્યન્ત સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય છે. ૧૩૦૦-૧૬૦૧

એજ સૂક્ષ્મ સંપરાયનું કંઇક વિશેષ સ્વરૂપ નિર્યુક્તકાર કહે છે.

लोभाणू वेयंतो जो खलु उवसामओ व खवओ वा ।
सो सुहुमसंपराओ अहखाया ऊणओ किंची ॥ १३०२ ॥ ११५-११७ ॥

જે સૂક્ષ્મ લોભાંશને વેદનાર ઉપશમક અથવા ક્ષપક હોય છે, તે સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય છે, કેમકે તે યથાખ્યાતચારિત્રથી કિંચિત્ માત્ર ન્યૂન છે. ૧૩૦૨

ઉપશમકના અધિકારમાં ક્ષપકનો નિર્દેશ શામાટે કર્યો? તથા શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછી શી સ્થિતિ થાય છે તે કહે છે—

उवसामगाहिगारे तस्समभागोत्ति खवगनिद्देसो ।
सुहुमसरागातीतो अहक्खाओ होइ निग्गंथो ॥ १३०३ ॥
बद्धाऊ पडिवन्नो सेढिगओ वा पसंतमोहो वा ।
जइ कुणइ कोइ कालं वच्चइ तोऽणुत्तरसुरेसु ॥ १३०४ ॥
अनिबद्धाऊ होउं पसंतमोहो मुहुत्तमेत्तद्धं ।
उदयकसाओ नियमा नियत्तए सेढिपडिलोमं ॥ १३०५ ॥

(ઉપશમશ્રેણિમાં નવમા ગુણસ્થાનક પછી સૂક્ષ્મસંપરાય થાય છે, તેમ ક્ષપકશ્રેણિમા પણ થાય છે.) એમ સમાન ભાગ હોવાથી ઉપશમના અધિકારમા ક્ષપકનો નિર્દેશ કર્યો છે. લાઘવાર્થ ક્ષપક પણ દેખાડયો છે એ સૂક્ષ્મસંપરાય અતીત થયા પછી ઉપશાન્તમોહનિર્ગ્રન્થ યથાખ્યાત થાય છે. તે પછી જો બદ્ધાયુ શ્રેણિ પામેલ હોય અથવા શ્રેણિ મધ્યગત ગુણસ્થાન વર્તી હોય, ને ઉપશાન્તમોહી થઇને જો કોઈ કાળ કરે (મૃત્યુ પામે) તો અવશ્ય અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય (પણ જો શ્રેણિથી પતિત થઇને કાળ કરે તો તે ગમે તે ગતિમા જાય, તે માટે કોઈ નિયમ નથી) અને અબદ્ધાયુ શ્રેણિ પામીને અન્તર્મુહુર્ત ઉપશાન્ત મોહી થઇને કોઈ નિમિત્તથી ઉદિત કષાયી થાય, તે તો અવશ્ય શ્રેણિથી પાછો ફરે. (કેમકે ઉપશાન્ત મોહનો તેટલોજ કાળ છે.) ૧૩૦૩-૧૩૦૪-૧૩૦૫.

આજ કારણથી કષાયો દુરન્ત છે એમ કહિ તેનુ સામર્થ્ય જણાવે છે.

उवसामं उवणीया गुणमहया जिणचरित्तसरिसं पि ।
पडिवायांति कसाया किं पुण सेसे सरागत्थे ? ॥ १३०६ ॥११६-११८॥

મહા ગુણવાળા ઉપશમકે, કષાયોનો ઉપશમ કર્યા છતાં, તે કષાયો જિન સમાન ચારિત્ર-વાળા ઉપશામકને પણ સંયમથી સંસારમા પાડે છે, તો પછી શેષ સરાગી ચારિત્રવાળાને પાડે એમાં શું આશ્ચર્ય? ૧૩૦૬

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે ઉદાહરણથી કહે છે.

दवदूमियजणदुमो छारच्छन्नोऽगणी सपच्चयओ ।
दाएंति जह सरूवं तह स कसाओदए भुज्जो ॥ १३०७ ॥
तम्मि भवे नेवाणं न लभइ उक्कोसओ व संसारं ।
पोग्गलपरियट्टद्धं देसूणं कोइ हिण्डेज्जा ॥ १३०८ ॥

અગ્નિથી બળેલું અંજન વૃક્ષ, અને ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ, જેમ સ્વનિમિત્તથી પુન: પણ સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ કષાયોદય પણ ફરીથી સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે. તે કષાયોથી ખુદ તે જીવ ઉપશમ શ્રેણિવાળા ભવમા મોક્ષ ન પામે, અથવા ઉત્કૃષ્ટથી કોઈ જીવ અર્ધ-પુદ્ગળ પરાવર્તમાં કંઇક ન્યૂન કાળ પર્યન્ત પણ સંસારમાં ભમે છે

જેમ અગ્નિથી બળેલું અંજનવૃક્ષ, પુન જળસિંચનાદિ કારણોવડે પત્ર-પુષ્પાદિરૂપ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ, પુન ઘાસ-કાષ્ઠ આદિના સંસર્ગથી બાળવું-પકાવવું વિગેરે સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા મિથ્યા પ્રકારે દૂર કરેલો રોગ, અપથ્ય સેવનથી પુન સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ ઉપશાન્ત એવો કષાય શરીર-ઉપધિ વિગેરે ઉપર મૂર્છા આદિના સંયોગથી પુન ઉદયવાલો થવાથી તે પોતાનું પૂર્વ સ્વરૂપ બતાવે છે. કેમકે સિદ્ધાન્તના મતે એક જીવ બેમાંથી એકજ શ્રેણિ એક ભવમાં કરે, તેથી તે ઉપશાન્ત મોહી આત્મા તે ભવમાં ક્ષપક શ્રેણિ ન કરે, અને તે સિવાય મોક્ષ પણ ન થાય, તેથી ઉપશમ શ્રેણિથી પડેલો જીવ જઘન્યથી એક ભવ અને વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન કાળ પર્યન્ત સંસારમાં ભ્રમણ કરે. ૧૩૦૭-૧૩૦૮.

આ પ્રમાણે મોક્ષરૂપ મહેલના પગથીઆ સમાન અગીઆરમા ગુણસ્થાનક સુધી પહોંચેલો જીવ, ત્યાંથી ભ્રષ્ટ થઇને પુન આટલું બધું દુઃખ અનુભવે છે, આથી વિસ્મય પામેલા નિર્યુક્તિકાર મહારાજ કહે છે કે—

जइ उवसंतकसाओ लहइ अणंतं पुणोऽवि पडिवायं ।
न हु भे वीससियव्वं थेवेऽवि कसायसेसम्मि ॥ १३०९ ॥ ११७-११९ ॥
अण थोवं वण थोवं अग्गी थोवं कसाय थोवं च ।
न हु भे वीससियव्वं थोवंपि हु तं वहु होइ ॥ १३१० ॥ ११८-१२० ॥

ઉપશાન્ત કષાયી આત્મા પુન પણ અનન્ત પ્રતિપાત પામે છે, તો (હે ભવ્યો !) તમારે થોડો કષાય હોય, તો પણ તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. કેમકે થોડું ઋણ, થોડો વ્રણ (ઘા), થોડો અગ્નિ, અને થોડો કષાય, એ સર્વ પાછળથી બહુ થાય છે, માટે તમારે તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. ૧૩૦૯-૧૩૧૦

એ અર્થનેજ ભાષ્યકાર દેવા આદિ વિકારને જણાવતાં તે દેવા આદિનુ દુષ્ટપણુ જણાવે છે—

दासत्तं देइ अणं अइरा मरणं वणो विसप्पंतो ।
सव्वस्स दाहमग्गी देंति कसाया भवमणंतं ॥ १३११ ॥

થોડુ પણ ઋણ દાસત્વ આપે છે, થોડો પણ વ્રણ (ઘા) ફેલાવાથી થોડા વખતમાં મરણ આપે છે, અને થોડો પણ અગ્નિ સર્વ બાળી નાખે છે, તેમ થોડા પણ કષાય અનન્ત સંસાર આપે છે. ૧૩૧૧

દીક્ષા ગ્રહણ કરીને વિહાર કરતાં કરતાં આવેલા પોતાના ભાઇના ઉપચાર માટે કોઇની દુકાનેથી દરરોજ એક કર્ષની વૃદ્ધિએ એક કર્ષ તેલ લાવી આપ્યુ, તે અરસામાં સાધુની સેવામા કેટલાક દિવસો વિતી ગયા, અને લાવેલું તેલ વણિકને ન આપી શકવાથી કરાર મુજબ વૃદ્ધિ પામવાથી ઘણુ વધી ગયુ, ઘડાદિની સંખ્યાને પામ્યુ. એટલે જીવનપર્યન્ત સુતર કાંતવાથી પણ તે તેલ દુકાનદારને આપી શકે નહિ તેટલુ બધુ વધી ગયુ, તેથી તે બાઈ તે દુકાનદારને ત્યા તે દેવુ પુરૂ કરવાને જીવન પર્યન્તની દાસી થઈ રહી. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસો વિત્યા બાદ તેજ સાધુ, જે પોતાના ભાઈ હતા તે આવ્યા, તેમણે તે સઘળો બનાવ જાણ્યો; પછી તે વેપારીને ઉપદેશ આપી, તેના પાસેથી તે બ્હેનને છોડાવીને દીક્ષા આપી આ પ્રમાણે થોડુ દેવુ પણ કાળક્રમે વધી જવાથી દાસત્વ આપે છે. એજ પ્રમાણે થોડો વ્રણ (ઘા) પણ અપથ્ય આદિનુ સેવન કરવાથી કાળક્રમે ફેલાઇને થોડાજ વખતમાં મૃત્યુ પમાડે છે. અને એજ રીતે થોડો પણ અગ્નિ માર્ગ આદિમા પડયો હોય, તો તે ઘાસ આદિને લાગવાથી અનુક્રમે ફેલાતો ફેલાતો આજુબાજુના સર્વ ગામ-નગર આદિનો નાશ કરે છે. તેમ અલ્પાવશેષ કષાયો પણ કોઈક નિમિત્તથી વૃદ્ધિ પામીને અનન્ત સંસાર પમાડે છે. ૧૩૧૧

હવે આગળની નિર્યુક્તિ ગાથાનો સંબંધ જોડવાને માટે કહે છે—

ओवसमं सामाइयमुइयं खाइयमओ पवक्खामि ।
सुहुमअहक्खायंपि य खयसेढिसमुब्भवं तं च ॥ १३१२ ॥

એ પ્રમાણે ઉપશમ સામાયિક ચારિત્ર કહ્યુ, હવે ક્ષાયિક સામાયિક ચારિત્ર કહીશું. અથવા સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્ર ઉપશમ શ્રેણિની અપેક્ષાએ કહ્યાં, હવે તે ક્ષપક શ્રેણિની અપેક્ષાએ કહીશુ. ૧૩૧૨

अण-मिच्छ-मीस-सम्मं अट्ठ नपुंसि-त्थिवेय-छक्कं च ।
पुमवेयं च खवेइ कोहाईए य संजलणे ॥ १३१३ ॥ ११९-१२१ ॥

અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધાદિ કષાય-મિથ્યાત્વમોહનીય-મિશ્રમોહનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય-(બીજા-ત્રીજા મળી) આઠ કષાય-નપુંસકવેદ-સ્રીવેદ-હાસ્યાદિ છ-પુરૂષવેદ અને સંજ્વલન ક્રોધાદિ અનુક્રમે અન્તર્મુહૂર્તે-અન્તર્મુહૂર્તે ક્ષય કરે ૧૩૧૩

ક્ષપકશ્રેણિ માંડનાર ઉત્તમ સંઘયણવાળો, અવિરતિ-દેશવિરત-પ્રમત્ત-અને અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનમાંથી કોઈ પણ ગુણસ્થાનકે વર્તનારો, અને વિશુદ્ધપરિણામવાળો હોય, તેમાં જો અપ્રમત્ત એવો સાધુ જો પૂર્વધર હોય, તો તે શુકલધ્યાને પણ આ ક્ષપકશ્રેણિને શરૂ કરે, અને એ સિવાયના અવિરત આદિ કોઈ હોય તો ધર્મધ્યાને આ શ્રેણિ શરૂ કરે. ક્ષપક

શ્રેણિનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે, પ્રથમ અન્તર્મુહૂર્તે અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધાદિ ચારેનો એકી સાથે ક્ષય કરે, અને તેનો અનન્તમો ભાગ મિથ્યાત્વમાં નાંખીને તે પછી મિથ્યાત્વની સાથે એ અંશ ખપાવે જેમ અતિશય સળગેલો દાવાગ્નિ અર્ધ બળેલાં કાષ્ઠની સાથે બીજા કાષ્ઠને પામીને બન્નેને ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેમ ક્ષપક પણ તીવ્ર શુભપરિણામથી નહિ ખપાવેલ અન્ય અંશ અન્યમાં નાંખીને તે સાથે તેને પણ ખપાવે છે. તે પછી સમ્યગ્-મિથ્યાત્વ (મિશ્ર) ખમાવીને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરે છે. અહીં જો બદ્ધાયુ કોઈ હોય તે શ્રેણિ અંગીકાર કરે, તો તે અનન્તાનુબન્ધીનો ક્ષય કરીને વિરામ પામે છે, તે પછી કદાચિત્ મિથ્યાત્વના ઉદયથી પુનઃ અનન્તાનુબન્ધી ચતુષ્ક બાંધે છે પણ જેણે મિથ્યાત્વનો ક્ષય કર્યો હોય, તે તો તે અનન્તાનુબન્ધિનો બંધ નથી કરતો, કેમકે તેનો બંધ થવામાં મિથ્યાત્વજ હેતુભૂત છે, એ અનન્તાનુબન્ધી કષાયનો ક્ષય કરીને અપતિત શુભપરિણામે જો મરણ પામે, તો તે દેવલોકમાજ ઉત્પન્ન થાય, દર્શન સપ્તકનો ક્ષય કરીને મરણ પામે, તો પણ એમજ સમજવું. પણ જો પતિત પરિણામી થઇને પછી મરણ પામે, તો ગમે તે ગતિમાં જાય, એ માટે નિયમ નથી. જો બદ્ધાયુ આ શ્રેણિ પામે તો તે સમસ્ત દર્શન સપ્તક ક્ષય કરીને અવશ્ય વિરામ પામે, અને તેથી જે ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય, ત્યાં ઉત્પન્ન થાય. પરન્તુ જે આયુષ્ય બાંધ્યા સિવાય આ શ્રેણિ આરંભે તે અવશ્ય સંપૂર્ણ કરે. તેને માટે ક્ષય કરવાનો આ પ્રમાણે ક્રમ છે. સમ્યક્ત્વ મોહની ખપાવતાં તેનો અલ્પ અંશ બાકી હોય, તેટલામાં તો અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણરૂપે આઠ કષાયને સાથેજ ખપાવવાનો આરંભ કરે, એ પ્રકૃતિઓ અર્ધી ક્ષય થઈ હોય એટલે બીજી નરકાનુપૂર્વી-તિર્યંચાનુપૂર્વી-નરકગતિ-તિર્યંચગતિ-એકેન્દ્રિયજાતિ-બેઇન્દ્રિયજાતિ--તેઇન્દ્રિયજાતિ-ચૌરિન્દ્રિયજાતિઆતપનામ-ઉદ્યોતનામ-સ્થાવરનામ-સાધારણનામ-સૂક્ષ્મનામ-નિદ્રાનિદ્રા-પ્રચલાપ્રચલા-અને થીણદ્ધિ. આ સોળ પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય (હરિભદ્રસૂરિની ટીકામાં ૧૬ ને બદલે ૧૭ પ્રકૃતિનો ક્ષય કહ્યો છે. અપર્યાપ્ત વધારા છે.) તે પછી એ આઠ કષાયનાજે અવશેષ અંશ રહ્યા હોય તે ક્ષય પામે. તે પછી અનુક્રમે નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ-અને પુરૂષવેદનો ક્ષય કરે, તેમાં પુરૂષવેદના ત્રણ ભાગ કરીને બે ભાગ એકી સાથે ખપાવે, અને ત્રીજો ભાગ સંજ્વલન ક્રોધમાં નાખે. આ ક્રમ જો પુરૂષવેદી શ્રેણિ આરંભક હોય તો તેને માટે છે, પણ નપુંસક અથવા સ્ત્રી આ શ્રેણિ આરંભક હોય, તો તેમને જે વેદ ઉદયમાં હોય, તે વેદનો ક્ષય પછીથી થાય અને અનુદિત બે વેદમાંથી જે અધમ હોય, તેનો પહેલાં અને બીજાનો પછીથી ક્ષય થાય, એટલે જેમ ઉપશમશ્રેણિમાં કહ્યું છે તેમ અહીં પણ સમજવું. તે પછી સંજ્વલન ક્રોધાદિ ચાર દરેકને અન્તર્મુહૂર્તમાં ખપાવે, આ ચારેનો ક્ષય કરતાં પુરૂષવેદની પેઠે દરેકના ત્રણ ત્રણ વિભાગ કરીને બે ભાગ ક્ષય કરી ત્રીજો ભાગ આગળની પ્રકૃતિમાં નાંખીને ખપાવે, એટલે કે ક્રોધનો ત્રીજો અંશ માનમાં નાંખીને, માનનો માયામાં, અને માયાનો લોભમાં નાંખીને ખપાવે. આ દરેકને ખપાવવાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત જાણવો. અને આ આખી શ્રેણિ પણ અન્તર્મુહૂર્ત કાળ પ્રમાણજ જાણવી. પરન્તુ આ અન્તર્મુહૂર્ત મોટું જાણવું. તેમાં લઘુ અંતર્મુહૂર્ત અસંખ્યાતા થવા પામે છે, તે પછી લોભના ત્રીજા અંશના સંખ્યાતા અંશો કરીને તે દરેકને જુદા જુદા કાળે ખપાવે. આમાંના છેલ્લા અંશના અસંખ્યાતા અંશ કરે, તે પણ જુદા જુદા સમયે ખમાવે અહીં ક્ષીણ દર્શન સપ્તક નિવૃત્તિ બાદર કહેવાય. લોભનો સંખ્યાતમો અંશ બાકી રહે ત્યાં સુધી અનિવૃત્તિબાદર કહેવાય, અને તે પછી તેના અસંખ્યાતા અંશ ખપાવતાં છેલ્લો અસંખ્યાતમો લોભાંશ બાકી રહે, ત્યાં સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય. તે પછી ક્ષીણમોહ યથાખ્યાત ચારિત્રી થાય છે. ૧૩૧૩

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે

पडिवत्तीए अविरय-देस-पमत्ता-पमत्त-विरयाणं ।
अन्नयरो पडिवज्जइ सुद्धज्झाणोवगयचित्तो ॥ १३१४ ॥
पढमकसाए समयं खवेइ अंतोमुहुत्तमेत्तेणं ।
तत्तो चिय मिच्छत्तं तओ य मीसं तओ सम्मं ॥ १३१५ ॥
बद्धाऊ पडिवन्नो पढमकसायक्खए जइ मरेज्जा ।
तो मिच्छत्तोदयओ चिणेज्ज भुज्जो न खीणम्मि ॥ १३१६ ॥
तम्मि मओ जाइ दिवं तप्परिणामो य सत्तए खीणे ।
उवरयपरिणामो पुण पच्छा नाणामइगईओ ॥ १३१७ ॥

આ શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરનાર અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત-અને અપ્રમત્તમાંનો કોઈ પણ શુદ્ધ ધ્યાનોપયુક્ત ચિત્તવાળો હોય છે; તે પ્રથમ કષાયનો એકી સાથે અન્તમુહૂર્તમાં ક્ષય કરે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ, તે પછી મિશ્ર અને તે પછી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરે છે. બદ્ધાયુ શ્રેણિ પામેલ હોય, તે પ્રથમ કષાયનો ક્ષય કરીને જો મરણ પામે, તો મિથ્યાત્વના ઉદયથી પુન. તેનો બંધ થાય, કેમકે તેનુ અસલ કારણ જે મિથ્યાત્વ તેનો ક્ષય થએલ નથી. તે જીવ અનન્તાનુબંધી ચતુષ્કનો ક્ષય કરીને શુભ પરિણામે, અથવા દર્શન સપ્તક ક્ષય કરીને અપતિત પરિણામે મૃત્યુ પામે, તો દેવલોકમા જાય, પણ પતિત પરિણામી હોય, તો પછી ચારમાથી ગમે તે ગતિમા જાય ૧૩૧૪-થી-૧૩૧૭.

શિષ્ય પૃછે છે કે ભગવન્!

खीणम्मि दंसणतिए किं होइ तओ तिदंसणाईओ ? ।
भण्णइ सम्मद्दिट्ठी, सम्मत्तखए कओ सम्मं ? ॥ १३१८ ॥

દર્શનત્રિક ક્ષય થવાથી તેને ત્રિદર્શનાતીત શું થાય છે? ઉત્તર-સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે. પ્રશ્ન—સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યક્ત્વ ક્યાથી હોય?

શિષ્ય—મિથ્યાત્વાદિ દર્શનત્રિકનો ક્ષય થવાથી, તે આત્મા દર્શનત્રિક રહિત ન થાય? કેમકે મિથ્યાત્વનો ક્ષય થવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ નથી, મિશ્રનો ક્ષય થવાથી મિશ્રદૃષ્ટિ નથી અને સમ્યક્ત્વના અભાવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ નથી.

આચાર્ય—દર્શનત્રિકનો ક્ષય થવાથી તે આત્મા વિશુદ્ધ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે.

શિષ્ય—પણ સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિપણુ ક્યાં રહ્યુ? કે જેથી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય. ૧૩૧૮

આચાર્યશ્રી એનો દૃષ્ટાન્તપૂર્વક ઉત્તર આપે છે કે—

निव्वलियमयणकोद्दवरूवं मिच्छत्तमेव सम्मत्तं ।
खीणं, न उ जो भावो सद्दहणालक्खणो तस्स ॥ १३१९ ॥
सो तस्स विसुद्धयरो जायइ सम्मत्तपोग्गलक्खयओ ।
दिट्ठि व्व सण्हसुद्धब्भपडलविगमे मणुसस्स ॥ १३२० ॥

जह सुद्धजलाणुगय वत्थं सुद्धं जलक्खए सुतरं ।
सम्मत्तसुद्धपोग्गलपरिक्खए दंसणंऽपेवं ॥ १३२१ ॥
सेसन्नाणावगमे सुद्धयरं केवलं जहा नाणं ।
तह खाइयसम्मत्तं खओवसमसम्मविगमम्मि ॥ १३२२ ॥

જે શુદ્ધ કરેલ મદનકોદરા સમાન મિથ્યાત્વનેજ ઉપચારથી સમ્યકૃત્વ કહેવાય છે, તેનો ક્ષપકને ક્ષય થાય છે, પણ જીવનો શ્રદ્ધાનલક્ષણ જે ભાવ છે તે તો ક્ષીણ થતો નથી, કિંતુ તે તો અભ્રપટલ દૂર થવાથી મનુષ્યની દૃષ્ટિની પેઠે સમ્યકૃત્વ મોહનીયના પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી વધારે શુદ્ધ થાય છે. અથવા શુદ્ધ જળથી ધોએલુ ભીનુ વસ્ત્ર સૂકાઈ જવાથી જેમ વધારે શુદ્ધ થાય છે, તેમ સમ્યકૃત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધ પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી સમ્યગ્દર્શન વધારે શુદ્ધ થાય છે. અથવા જેમ મતિઆદિ ચાર ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોનો અભાવ થવાથી ક્ષાયિક એવુ કેવળજ્ઞાન થાય છે (પણ જીવ અજ્ઞાની નથી થતો) તેમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યકૃત્વ દૂર થવાથી બીજુ વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન થાય છે. (પણ જીવ દર્શનરહિત નથી થતો.) ૧૩૧૯-થી ૧૩૨૨.

ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ, ક્ષાયોપશમિક સમ્યકૃત્વ કરતાં વધારે શુદ્ધ શાથી કહેવાય ?

निव्वलियमयणकोद्दवभत्तं तेल्लाइमीसियं मदए ।
न तु सोऽवाओ निव्वलिय-मोसमयकोद्दवच्चाए ॥ १३२३ ॥
तह सुद्धमिच्छसम्मत्तपोग्गला मिच्छमोसिया मिच्छं ।
होज्ज परिणामओ वा सोऽवाओ खाइए नत्थि ॥ १३२४ ॥

શુદ્ધ કરેલા મદન કોદ્રવાનુ ભોજન તેલ આદિથી મિશ્ર કરીને ખાધુ હોય, તો તે ખાનારને મદ કરે છે, પણ એ શુદ્ધ અને મિશ્ર મદન કોદ્રવાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો તે મદરૂપ અપાય નથી થતો. તેવી રીતે શુદ્ધ મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યકૃત્વ પુદ્ગળો મિથ્યાત્વવડે મિશ્રિત થાય ત્યારે, અથવા કુતીર્થિકના સંસર્ગાદિ જન્ય પરિણામ થાય ત્યારે પણ મિથ્યાત્વ થાય છે. એવો અપાય ક્ષાયિક સમ્યકત્વ થએથી નથી થતો. ૧૩૨૩-૧૩૨૪.

શોધિત અથવા અર્ધ શોધિત મદન કોદ્રવા તેજે તેલાદિથી મિશ્ર કરીને ખાય છે, તેને મદ થાય છે; તેવી રીતે અપૂર્વકરણના અધ્યવસાએ મિથ્યાત્વ ભાવ દૂર કરીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વ પુદ્ગળો, તેજ ઉપચારથી સમ્યકૃત્વ કહેવાય છે એ શોધિત મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યકૃત્વ પુદ્ગળો, અન્યતીર્થિઓના સંસર્ગાદિ તથા તેમના વચન શ્રવણાદિ જન્ય પરિણામથી પુનઃ મિથ્યાત્વ ભાવ પામે છે, તેથી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થઇને ફરી સંસાર સમુદ્રમાં ભમે છે. આવો અપાય (કષ્ટ) ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વમાં નથી, કેમકે સર્વ અનર્થના મૂળ, શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ મિથ્યાત્વના પુદ્ગળો ક્ષય થવાથી વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ થાય છે. માટે ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ શુદ્ધ છે, અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યકૃત્વ મલિન છે. તેથી એ સમ્યકૃત્વનો નાશ થવાથી ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ થાય છે, એટલે જીવ અદર્શની નથી થતો, પણ વિશુદ્ધ સમ્યગ્દર્શની થાય છે. ૧૩૨૩-૧૩૨૪.

बद्धाऊ पडिवन्नो नियमा खीणम्मि सत्तए ठाइ ।
इयरो अणुवरओ च्चिय सयलं सेढिं समाणेइ ॥ १३२५ ॥

જે જીવ બદ્ધાયુ હોય તે શ્રેણિ પામે, તે દર્શન સપ્તકનો ક્ષય કરીને અવશ્ય ત્યાં અચકાય છે. અને અબદ્ધાયુ અટકયા સિવાય સર્વ શ્રેણિ પૂર્ણ કરે છે. ૧૩૨૫

અબદ્ધાયુ એવો નર શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરતાં દર્શન સપ્તકનો ક્ષય કર્યા પછી શું કરે છે, તે કહે છે.

बिइय-तइए कसाए अट्ठारंभेइ समयमेसिं च ।
खवयं विमज्झभागं पयडीओ सोलस खवेइ ॥ १३२६ ॥
नरय-तिरियाणुपुवी गईओ चत्तारि चादिजाईओ ।
आयावं उज्जोयं थावरसाहारणं सुहुमं ॥ १३२७ ॥
तिन्नि महानिद्दाओ अट्ठग सेसं तओऽणुदिण्णाण ।
वेयाण जहन्नयरं तत्तो बीयं तओ छक्कं ॥ १३२८ ॥
तत्तो य तइयवेयं एक्केक्कं तो कमेण संजलणं ।
सव्वत्थ सावसेसे मग्गिल्ले लग्गइ पुरिल्ले ॥ १३२९ ॥

(દર્શનસપ્તકનો ક્ષય કરીને) બીજા-ત્રીજા આઠ કષાય સાથેજ ખપાવવાનો આરંભ કરે, તે ખપાવતા વચમાજ નરકગતિ-નરકાનુપૂર્વી-તિર્યંચગતિ-તિર્યંચાનુપૂર્વી-પ્રથમની ચાર જાતિઓ-આતપનામ-ઉદ્યોતનામ-સ્થાવર નામ-સાધારણ નામ-સૂક્ષ્મનામ-ત્રણ મહાનિદ્રા (નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, ને થીણદ્ધી) આ સોળ પ્રકૃતિ ખપાવે, તે પછી બાકી રહેલ પૂર્વની આઠ પ્રકૃતિના અંશ ખપાવે. પછી અનુદિત વેદોમાંથી જે જઘન્યતર વેદ હોય તે પહેલા ખપાવે અને પછી બીજો વેદ ખપાવે, ત્યારપછી હાસ્યાદિ છ ખપાવીને, ત્રીજો ઉદિતવેદ ક્ષય કરે, ને તે પછી અનુક્રમે એકેક સંજવલન કષાય ખપાવે. આ પ્રકૃતિઓ ખપાવતાં સર્વત્ર અવશેષ અંશ આગળની પ્રકૃતિઓમા મેળવીને ખપાવે. (છેલ્લે માયાનો અંશ અને લોભ સાથેજ ક્ષય કરે.) ૧૩૨૬ થી ૧૩૨૯.

હવે કયા કર્મ ક્ષય થવાથી જીવ કેવો કહેવાય, તે કહે છે.

दसणमोहक्खवणे नियट्टि अनियट्टिबायरो परओ ।
जाव उ सेसो संजलणलोभसखेज्जभागोत्ति ॥ १३३० ॥
तदसंखिज्जइभागं समए समए खवेइ एक्केक्कं ।
तत्थ य सुहुमसरागो लोभाणू जाव एक्कोऽवि ॥ १३३१ ॥
खीणे खवगनिगंठो वीसमए मोहसागरं तरिउं ।
अंतोमुहुत्तमुदहिं तरिउं थाहे जहा पुरिसो ॥ १३३२ ॥

દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થએ નિવૃત્તિબાદર કહેવાય, અને તે પછી યાવત્ સંજવલનલોભનો સંખ્યાતમો ભાગ અવશેષ રહે ત્યારે અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય, એ લોભાંશના અસંખ્યાત ભાગ કરીને એકેક ભાગ સમયે સમયે ખપાવતાં યાવત્ છેલ્લો અસંખ્યાતમો ભાગ (લોભાંશ) બાકી રહે ત્યા સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય. તે અંશને પણ સર્વથા ક્ષય કરીને ક્ષપકનિર્ગ્રન્થ થાય, તે પછી સમુદ્ર તરીને જેમ કોઇ પુરૂષ વિસામો લે, તેમ મોહસાગર તરીને તે ક્ષપક નિર્ગ્રન્થ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી વીસામો લે છે ૧૩૩૦-૧૩૩૨

તે પછી—

छउमत्थकालदुचरिमसमए निद्दं खवेइ पयलं च ।
चरिमे केवललाभो खीणावरणंतरायस्स ॥ १३३३ ॥

ક્ષીણમોહ છદ્મસ્થ ગુણસ્થાનકના દ્વિચરમ સમયે એટલે તે ગુણઠાણાના અસંખ્યાત સમયમાંના ઉપાંત્ય સમયે નિદ્રા તથા પ્રચલાનો ક્ષય કરે. અને છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાય પાંચ (એ ચૌદનો) ક્ષય કરીને કેવળ પામે. ૧૩૩૩

આ સંબંધમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયનો મત બતાવે છે.

आवरणक्खयसमए नेच्छइअनयस्स केवलुप्पत्ती ।
तत्तोऽणंतरसमए ववहारो केवलं भणइ ॥ १३३४ ॥

આવરણનો ક્ષય થવાના સમયેજ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે એમ નિશ્ચયનય કહે છે; અને વ્યવહારનય આવરણ ક્ષય થવાના પછીના સમયે કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ કહે છે. ૧૩૩૪

જે સમયે આવરણનો ક્ષય થાય તેજ સમયે કેવળજ્ઞાન થાય છે, એમ નિશ્ચય નયનું માનવું છે. કેમકે જે ક્ષય થતું હોય, તે ક્ષય થએલું જ છે, તેથી ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ (સમાપ્તિકાળ) એકજ છે. જો એ કાળ ભિન્ન માનવામાં આવે તો અન્યકાળમાં ક્રિયા અને અન્યકાળમાં કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસંગ થાય, અને એમ થવું તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ક્રિયા વિના પણ કાર્યોત્પત્તિ માનવી પડે. વળી એ પ્રમાણે માનવાથી ક્રિયાના આરંભ-કાળની પૂર્વે પણ કાર્યોત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને એથી અતિપ્રસંગ થાય.

વ્યવહારનય આથી ઉલટો છે. તે એમ કહે છે, કે આવરણનો ક્ષય થયા પછીના સમયે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે જે સમયે આવરણ ક્ષય થાય, તેજ સમયે તેનો ક્ષય થયો કહેવાય, ક્ષય થતું આવરણ સર્વથા ક્ષીણ નથી થયું, એટલે આવરણનો ક્ષય નથીજ થયો. માટે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ જુદો છે, અને જો તે કાળ એકજ માનવામાં આવે, તો ક્રિયાકાળમાં પણ કાર્યોત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, કેમકે સમાન કાળે-એકજકાળે થનારા ક્રિયા અને કાર્યનો, ડાબા-જમણા ગાયના શીંગડાની પેઠે કાર્ય કારણ ભાવ ઘટે નહિ. ૧૩૩૪

नाणं न खिज्जमाणे, खीणे जुत्तं जओ तदावरणे ।
न य किरियानिट्ठाणं कालेगत्तं जओ जुत्तं ॥ १३३५ ॥

તદાવરણ ક્ષય થતું હોય, ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. (કેમકે તે ક્રિયા કાળ છે.) પણ તદાવરણ ક્ષય થયું હોય ત્યારેજ જ્ઞાન થાય છે. એમ કહેવું યોગ્ય છે. (કેમકે એ નિષ્ઠાકાળ છે) ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ એક કહેવા તે યોગ્ય નથી. ૧૩૩૫.

એના પ્રત્યુત્તરમાં પુનઃ નિશ્ચયનય કહે છે કે—

जइ किरियाए न खओ को हेऊ तप्परिक्खए अन्नो ? ।
अह ताए, किह काले अन्नत्थ तई खओऽणत्थ ? ॥ १३३६ ॥
किरियाकालम्मि खओ जइ नत्थि तओ न होज्ज पच्छावि ।
जइ वऽकिरियस्स खओ पढमम्मिवि किंथ किरियाए ? ॥ १३३७ ॥

હે વ્યવહારવાદિ જો ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય નથી, તો તેનો ક્ષય થવામાં અન્ય કયો હેતુ છે? અને તે ક્રિયાવડે ક્ષય થાય છે, તો અન્યકાળમા ક્રિયા અને અન્ય કાળમાં તેનો ક્ષય એમ કેમ કહેવાય? વળી જો ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો તે ક્રિયા પછી પણ આવરણનો ક્ષય નહિ થાય. અથવા જો બીજા સમયે ક્રિયા વિના ક્ષય થાય છે, તો પછી પહેલા સમયમા પણ ક્રિયાવડે શુ? ૧૩૩૬-૧૩૩૭

વ્યવહારવાદી, આવરણનો ક્ષય થયા પછી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માને છે, પણ આવરણનો ક્ષય થતી વખતે નથી માનતો. તો તેને અમે પૂછીએ છીએ કે-આવરણનો ક્ષય થવાના કાળે ક્રિયા છે કે નહિ? જો તે વખતે ક્રિયા નથી, તો ક્રિયા વિના આવરણનો ક્ષય થવામા ત્યાં બીજો કયો હેતુ છે? કોઈપણ નથી. જો આવરણનો ક્ષય થતી વખતે તેના હેતુભૂત ક્રિયા છે, અને તે ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય થાય છે, એમ કહેતા હો, તો ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ એકજ થયો, પછી એમ કેમ કહી શકાય કે અન્યસમયે ક્રિયા અને અન્યસમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે.

અથવા જો ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો ક્રિયાના પૂર્વ કાળની પેઠે ક્રિયાના ઉત્તર કાળે પણ ક્ષય નહિ થાય, અથવા ક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી બીજા સમયે અક્રિય છતાં આવરણનો ક્ષય માનોછો, તો ક્રિયાયુક્ત પ્રથમ સમયમા ક્રિયાવડે શુ લાભ છે? તેના વિના પણ જેમ બીજા સમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે, તેમ તે સમયે પણ ક્ષય થઈ જશે?

વળી ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ, આગમમા પણ એકજ કહેલ છે.

जं निज्जरिज्जमाणं निज्जिण्णंति भणियं सुए जं च ।
नोकम्म निज्जीरइ नावरणं तेण तस्समए ॥ १३३८ ॥

જે નિર્જરાતુ હોય, તે નિર્જર્યું એમ સૂત્રમાં કહ્યુ છે, અને નોકર્મ નિર્જરે છે, તેથી તે સમયે આવરણ નથી. ૧૩૩૮

સૂત્રમા કહ્યુ છે કે "चलमाणे चलिए जाव निज्जरिज्जमाणे निज्जिण" એ વચનથી ક્ષીણ થતુ કર્મ ક્ષીણ થયુજ, એટલે એ બેમા કાળભેદ નથી. વળી આગમમાં આ પણ કહ્યુ છે, કે 'कम्म वेइज्जइ नोकम्म निज्जरिज्जइ" એટલે વેદ્યમાન અવસ્થામાં કર્મ વેદાય છે, અને નિર્જરાવસ્થામા નોકર્મ-અકર્મ થાય છે. વેદના સમય જુદો છે અને નિર્જરા સમય જુદો છે. માટે આવરણ ક્ષય થતી વખતે આવરણ-કર્મ પ્રતિબધક નથી, કેમકે જે ક્ષય થતુ હોય તે ક્ષય થએલુ જ છે. આ રીતે પ્રતિબધકના અભાવે આવરણ ક્ષય થતી વખતે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કોણ રોકી શકે એમ છે? ૧૩૩૮

जइ नाणमनावरणेऽवि नत्थि तो तं न नाम पच्छा वि ।
जायं व अकारणओ तमकारणओ च्चिय पडेज्जा ॥ १३३९ ॥
नाणस्सावरणस्स य समयं तम्हा पगास तमसो वा ।
उप्पाय व्वयधम्मा तह नेया सव्वभावाण ॥ १३४० ॥

જો આવરણના અભાવે જ્ઞાન નથી, તો તે પછી પણ જ્ઞાન નહિ થાય, કારણ કે તે વિના જ્ઞાન પછીથી થાય છે, તો કારણ વિનાજ તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે. અને તે માટે તેજ મુજબ પ્રકાશ અને અધકારની પેઠે જ્ઞાનનો અને આવરણનો સાથેજ ઉત્પાદ-તથા વ્યય થાય છે, તેજ મુજબ સર્વ ભાવોનુ જાણવુ. ૧૩૩૯-૧૩૪૦

ઉપર કહ્યા મુજબ આવરણનો ક્ષય થતી વખતે આવરણના અભાવે પણ કેવળ-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થાય, તો આવરણનો ક્ષય થયા પછી પણ જ્ઞાનોત્પત્તિ નહિ થાય. કદિ એમ કહેવામા આવે કે આવરણનો ક્ષય થતી વખતે અને ક્ષય થયા પછી આવરણનો અભાવ ઉભય સ્થળે સમાન છે, તોપણ આવરણ ક્ષય થતી વખતે તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતુ, અને આવરણનો ક્ષય થઈ ગયા પછી તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તો કારણ વિના યદ-ચ્છાથીજ જ્ઞાનોત્પત્તિ થશે. કેમકે એમા બીજુ કંઈ કારણ નથી.

પરમાર્થથી તો પ્રકાશ અને અન્ધકારની પેઠે એકી સાથેજ આવરણનો નાશ અને જ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે, જેમ પ્રકાશ થતા અંધકાર નાશ પામે છે, એમા જે સમયે અંધકારનો નાશ થાય છે તેજ સમયે પ્રકાશનો ઉત્પાદ થાય છે. એજ રીતે જે સમયે આવરણનો નાશ, તે સમયે કેવળજ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે કેમકે એ સમયમા ક્ષય થતુ આવરણ ક્ષય પામ્યુ છે, ઉત્પન્ન થતુ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ છે, અને આત્મદ્રવ્ય અવ-સ્થિત છે. આજ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોના નવીન પર્યાયોનો ઉત્પાદ, પૂર્વ પર્યાયોનો નાશ અને મૂળદ્રવ્યનુ અવસ્થાન હોય છે. જેમકે માટી અથવા અંગુલી આદિ પદાર્થો ઘટ-સરળતા આદિ નવીન પર્યાયોરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પિંડ-સ્થાસ-શિવકાદિ તથા વક્રતાદિ પૂર્વ પર્યાયોરૂપે નાશ પામે છે, અને માટી અથવા અંગુલી આદિ મૂળ દ્રવ્યરૂપે અવસ્થિત રહે છે આ સઘળુ એકીસાથેજ થાય છે. ૧૩૩૯-૧૩૪૦

છેલ્લે સમયે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે પછી—

उभयावरणाईओ केवलवरणाण-दंसणसहावो ।
जाणइ पासइ य जिणो नेयं सव्वं सयाकालं ॥ १३४१ ॥

ઉભય આવરણરહિત, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સ્વભાવવાળા જિનેશ્વરમહારાજ સર્વ જ્ઞેય વસ્તુને સદાકાળ કેવળજ્ઞાનથી જાણે છે, અને કેવળદર્શનથી દેખે છે. ૧૩૪૧

તેજ કારણથી નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

संभिन्नं पासंतो लोगमलोगं च सव्वओ सव्वं ।
तं नत्थि जं न पासइ भूयं भव्वं भविस्सं च ॥१३४२॥१२०-१२२॥

સર્વ પ્રકારે સર્વ દિશાઓમાં, સંભિન્ન લોકાલોક જોનાર કેવળીને, એવી કોઈ ત્રિકા-ળમાં વસ્તુ નથી, કે જેને તે જોઈ ન શકે. ૧૩૪૨

આ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે. તેમાં પ્રથમ "સંભિન્ન" શબ્દનો અર્થ કહે છે.

बाहिं जहा तहंतो संभिन्नं सव्वपज्जवेहि वा ।
अत्तपरनिव्विसेसं स-परप्पज्जायओ वावि ॥ १३४३ ॥
सभिन्नग्गहणेण व दव्वमिह सकाल-पज्जव गहियं ।
लोगालोग सव्वंति सव्वओ खित्तपरिमाणं ॥ १३४४ ॥
त पासंतो भूयाई जं न पासइ तओ तयं नत्थि ।
पंचत्थिकायपज्जयमाणं नेयं जओऽभिहियं ॥ १३४५ ॥

સંભિન્ન એટલે જેમ બહાર તેમ અંદર, અથવા સંભિન્ન એટલે સર્વ પર્યાયોથી વ્યાપ્ત, અથવા સ્વ-પર નિર્વિશેષ (એટલે જેમ પોતાને તેમ પરને તથા જેમ પરને તેમ પોતાને જાણે) તે સંભિન્ન અથવા સ્વ-પર પર્યાયયુક્ત તે સંભિન્ન, અથવા (મૂળગાથામાં) સંભિન્ન શબ્દ ગ્રહણ કરવાથી, કાળ અને પર્યાય સહિત દ્રવ્ય કહ્યું, " સર્વ દિશામાં સર્વ પ્રકારે લોકાલોક જુએ છે " એમ કહેવાથી ક્ષેત્ર પ્રમાણ કહ્યું. એ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારનું જ્ઞેય જોનાર કેવળીને ત્રિકાળમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી, કે જેને તે ન જોઈ શકે, કારણ કે પંચાસ્તિકાય પર્યાયરાશિ પ્રમાણુજ જાણવાયોગ્ય વસ્તુ છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે. ૧૩૪૩-૧૩૪૪-૧૩૪૫

અહીં સુધી-આટલા ગ્રન્થવડે શું કહ્યું ? તે કહે છે.

तव-नियम-नाणरुक्खं आरूढो यं जिणो अमियनाणी ।
एत्तो स परंपरओ एत्तो जिणपवयणुप्पत्ती ॥ १३४६ ॥

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરૂઢ તેમજ અમિત જ્ઞાનવાળા જે જિનેશ્વર ભગવાન જ્ઞાનવૃષ્ટિ જે કરે છે તેમનાથી આ જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ છે, અને આચાર્યોની પરંપરાએ તે રૂપજ સામાયિકાદિ શ્રુત આવેલું છે. ૧૩૪૬

હવે આ વિષયના ઉપસંહાર પૂર્વક પ્રસ્તુત વિષયનું સ્મરણ કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसगओ जाव पवयणुप्पत्ती ।
पासगिय गयमियं वोच्छामि इओ उवग्घाय ॥ १३४७ ॥
अच्छउ ताबुग्घाओ का पुण जिणप्पवयणप्पसूइत्ति ।
त कित्तियाभिहाणं पवयणमिह को विभागो से ? ॥ १३४८ ॥
एयं पसंगसेसं वोत्तुमुवग्घायवित्थरं वोच्छ ।
तो सेसद्दाराइं कमेण तस्सगहो चेमो ॥ १३४९ ॥

નિર્યુક્તિના સમુત્થાન પ્રસંગથી તપ નિયમ ૧૦૯૪ મી ગાથાથી આરંભીને અહીં સુધી જિનેશ્વર મહારાજના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કહી અને બીજું પ્રાસંગિક કહ્યું. હવે પછી ઉપોદ્ઘાત કહીશું. એ ઉપોદ્ઘાત પહેલાં આ જીનવચનની ઉત્પત્તિ કહી. પ્રવચનના કેટલા નામ છે ? અને તે પ્રવચન કેટલાં વિભાગવાળું છે ? આ ત્રણ પ્રાસંગિક કહીને પછી વિસ્તારથી ઉપોદ્ઘાત કહીશું. તે પછી બાકીના દ્વારો કહીશું, તેનો સંગ્રહ આ પ્રમાણે છે.

जिणपवयणउप्पत्ती पवयणएगट्ठिया विभागो य ।
दारविही य नयविही वक्खाणविही य अणुओगो ॥ १३५० ॥१२१-१२३॥

જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ, પ્રવચનનાં એકાર્થિકનામો, અને એકાર્થિકવિભાગ, (આ ત્રણ દ્વારો પ્રાસંગિક છે.) દ્વારવિધિ, નયવિધિ, વ્યાખ્યાનવિધિ અને અનુયોગ એ દ્વારો કહેવાશે ૧૩૫૦

पासगियमाइतियं दारविहित्ति विहिउ उवग्घाओ ।
अणुओगद्दारं पुण चउत्थमिट्ठं नयविहित्ति ॥ १३५१ ॥

सीसा-यरियपरिक्खा वक्खाणविहित्ति कहणमज्जाया।
सुत्तप्फासियनिजुत्ती सुत्ताणुगमो य अणुओगो ॥ १३५२ ॥

પ્રથમનાં ત્રણ દ્વાર પ્રાસંગિક છે, દ્વારવિધિ એટલે ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારોની પ્રરૂપણા અથવા ઉપોદ્ઘાત, નયવિધિ એટલે ઉપક્રમાદિ મૂળ દ્વારોમાનુ ચોથુ અનુયોગદ્વાર, શિષ્ય અને આચાર્યની પરીક્ષાનું કથન અથવા કહેવાની મર્યાદા તે વ્યાખ્યાનવિધિ, અને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ તથા સૂત્રાનુગમ એ અનુયોગ છે. ૧૩૫૧-૧૩૫૨

શિષ્ય પૂછે છે કે—

किं पुण चउत्थदारं नयविहिमभिधाय तोऽणुओगो त्ति।
चउदारासंगहिया वक्खाणविहित्ति किं गहिया?॥ १३५३ ॥

ચોથુ દ્વાર નયવિધિ કહીને પછી ત્રીજુ અનુયોગદ્વાર કેમ કહ્યુ? વળી ચાર દ્વારોએ નહિ સંગૃહિત એવો અહીં વ્યાખ્યાન વિધિ અકસ્માત્ કેમ કહ્યો? ૧૩૫૩

ઉપક્રમ-નિક્ષેપ-અનુગમ અને નય આ પ્રમાણે અનુયોગદ્વારોનો ક્રમ હોવો જોઇએ, તેને બદલે પ્રથમ નયો કહીને પછી વ્યાખ્યાનરૂપ અનુગમ કહેવાનુ કહો છો, તેનુ શુ કારણ? વળી ચાર અનુયોગદ્વારાત્મક શાસ્ત્ર હોય છે, અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ ચાર અનુયોગદ્વારમાથી એકેમાં અન્તર્ભૂત નથી થતી, કેમકે ઉપક્રમ-નિક્ષેપ અને નય તેમાં પણ આનો સમાવેશ નથી થતો, કારણ કે એમનુ લક્ષણ આમાં ઘટતુ નથી. તેમજ અનુગમમાં પણ આનો અન્તર્ભાવ થતો નથી, વ્યાખ્યાનવિધિ સૂત્રાનુગમરૂપ નથી, અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિરૂપ પણ નથી, આ પ્રમાણે અપ્રસ્તુત એવો વ્યાખ્યાનવિધિ ચાર અનુયોગદ્વારમાં અન્તર્ભૂત ન હોવાથી અકસ્માત્ અહીં શાથી કહો છો? ૧૩૫૩.

શિષ્યની એ શંકાનુ સમાધાન બીજા આચાર્યના અભિપ્રાયે બતાવીને, તે અભિપ્રાય અયોગ્ય છે, એમ જણાવીને આચાર્યશ્રી પોતે તેનુ યોગ્ય સમાધાન કરે છે.

बंधाणुलोमयाए केइ न जओ तई कमेणंपि।
तीरइ निबंधिउं जे तेणेय बुद्धिपुवत्ति ॥ १३५४ ॥
अंतम्मि उवण्णसिउ पुव्वमणुगमस्स जं नए भणइ।
त जाणावेइ समं वच्चंति नयाणुओगो य ॥ १३५५ ॥

ગાથાની વિપરીત રચના ન થાય તેથી અનુયોગ અને નયવિધિનો ક્રમ વિપરીત છે, એમ બીજા આચાર્યો કહે છે, પણ તે યોગ્ય નથી, કેમકે (दारविही वक्खाणविही अणुओगो नयविही य") એમ અનુક્રમે પણ ગાથા રચી શકાય તેમ છે. માટે એ ક્રમનો વિપર્યય બુદ્ધિપૂર્વક છે. (ચાર અનુયોગમાં નયો) અન્તે કહ્યા છે ને અહીં તેઓને અનુયોગની પહેલાં કહે છે, તેથી એમ જણાવે છે કે નય અને અનુગમ દરેક સૂત્રમાં સાથેજ હોય છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫.

અનુયોગ પછી નયો કહેવા જોઇએ તેને બદલે પહેલા નયો કહીને પછી અનુયોગ કહે છે તેનુ કારણ ગાથાની રચનાની અનુકૂલતા એવી છે, તેથી અનુયોગ અને નયવિધિનો વિપર્યય છે, આ પ્રમાણે બીજા આચાર્યો કહે છે, પણ તે અયોગ્ય છે, કેમકે ગાથાની રચના 'दारविही वक्खाणविही अणुओगो नयविही य" એમ અનુક્રમે પણ થઇ શકે એમ

છે, માટે અનુયોગ અને નયવિધિનો વિપર્યય કહ્યો છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક છે. ઉપક્રમ-નિક્ષેપ-અનુગમ અને નય, આ પ્રમાણે ક્રમ છે, તેમા નયો છેલ્લા કહ્યા છે, અને અહી અનુગમની પહેલા કહે છે, તેથી નિર્યુક્તિકાર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામી એમ જણાવે છે કે નય અને અનુગમ દરેક સૂત્રે સાથેજ હોય છે. કેમકે કોઇપણ અનુયોગ નય શૂન્ય નથી. અહી કોઈ એમ કહે કે નય અનુગમ સાથેજ હોય છે, તો એમનો ઉપન્યાસ પણ એકી સાથેજ થવો જોઇએ. આમ કહેવુ અયોગ્ય છે, કારણ કે એમ બન્નેનો સાથે તો નિર્દેશ થઈ શકે નહિ. માટે અનુયોગદ્વારોમાં નયો અન્તે કહ્યા છે, તો પણ અહી અનુગમની પહેલા નયો કહ્યા છે, તેથી અનુગમ અને નયની સાથેજ ગતિ છે એમ જણાવવાને ક્રમનો વિપર્યય કર્યો છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫

શિષ્યની બીજી શંકાનુ આચાર્ય સમાધાન કરે છે.

सुत्ताणुगमावसरे गुरु-सीसाणुग्गहोवएसत्थ ।
वक्खाणविहिं जंपइ मूलद्दाराणहिगयंपि ॥ १३५६ ॥
अहवा साहिकयच्चिय वक्खाणगंति जं तओऽणुगमे ।
ज जं वक्खाणग तं तं सव्वं जओऽणुगमो ॥ १३५७ ॥
सुत्ताणुगमाईए वकूखाणविही जओ तदंग सा ।
जं च सुयावसरे च्चिय सफलाइ गवाइनायाइं ॥ १३५८ ॥

મૂળદ્વારોમાં નહિ કહ્યા છતાં પણ અહી સૂત્રાનુગમના અવસરે આચાર્યશ્રી વ્યાખ્યાન વિધિ કહે છે, તે ગુરૂ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે કહે છે. અથવા અનુગમમા તે વ્યાખ્યાન-વિધિ પણ વ્યાખ્યાનનુ અંગ હોવાથી અધિકૃત છે, જે જે વ્યાખ્યાનનું અંગ છે, તે તે સર્વ અનુગમમાં અન્તર્ભૂત છે. કારણ કે સૂત્રાનુગમની આદિમાં સંહિતા પદ પદાર્થાદિથી પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી તે તેનુ અંગ છે. અને જે વ્યાખ્યાનવિધિ આગળ સૂત્રાનુગમના અવસરે કહેવાશે, તે ગાય આદિના દૃષ્ટાન્તે સફળ થાય છે. ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮.

શિષ્ય —ભગવન્ત ! ચાર મૂળ અનુયોગદ્વારોમા વ્યાખ્યાનવિધિ નથી કહી, છતા અહી અનુયોગની આદિમાં તે કહેવામાં આવે છે, તેનુ શું કારણ?

આચાર્ય —ગુણવન્ત આચાર્ય મહારાજે ગુણવાન્ શિષ્યને સર્વ ગુણ યુક્ત એવી સૂત્રની વ્યાખ્યા આપવી જોઇએ. આ રીતે ગુરૂ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાનવિધિ કહી હોય, તો શાસ્ત્ર સારી રીતે કહી શકાય અને સાભળી શકાય. આ કારણથી અનુયોગદ્વારમાં વ્યાખ્યાન વિધિ નથી કહી, તોપણ અહી કહી છે. અથવા વ્યાખ્યાનવિધિ, વ્યાખ્યાનનુ અંગ હોવાથી અનુગમમાં અધિકૃત છે. જે જે વ્યાખ્યાનનુ અંગ હોય, તે તે અનુગમનુ કારણ હોવાથી અનુગમજ છે. અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ વ્યાખ્યાનનુ અંગ છે, માટે તે અનુગમમા અન્તર્ભૂત થાય છે. કારણ કે તીર્થંકર-ગણધરોએ સૂત્રાનુગમની આદિમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી અહી પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેવાનુ પહેલાં કહ્યુ છે. વળી વ્યાખ્યા અને સૂત્રાનુગમનો નિત્ય સંબંધ છે, તેથી તે તેનુ અંગ છે. વળી આગળ ૧૪૩૫ મી ગાથામા સૂત્રાનુગમના અવસરે વ્યાખ્યાનવિધિ સંબંધિ ગાય આદિનાં ઉદાહરણો કહેવાશે, તે બધુ ત્યારેજ સફળ કહેવાય, કે જ્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનુ અંગ હોય, જો વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનુ અંગ ન હોય, તો તે ઉદાહરણો નિરાલંબન થઇ નિરર્થક થાય ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮.

ફરી શિષ્ય પૂછે છે કે—

जइ साऽणुगमंगं चिय दारविहीए तओ किमाईए ।
ओयारेउं भन्नइ उक्कमकरणे गुणो को णु ? ॥ १३५९॥

જો તે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનુ અંગજ છે, તો (૯૭૩ મી ગાથામાથી વ્યાખ્યાન વિધિ લાવીને ૧૪૩૫ મી ગાથામાં) દ્વારવિધિની આદિમાં કહેવાનુ કેમ કહો છો ? (જ્યારે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરાશે ત્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ પણ કરાશે એમ કહેવુજ ઉચિત છે.) છતાં આમ અવળો ક્રમ કરવાથી શો લાભ છે ? (કંઇજ નહી.) ૧૩૫૯

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

दारविहीवि महत्था तत्थवि वक्खाणविहिविवज्जासो ।
मा होज्ज तदाईए वक्खाणविहिं निरूवेइ ॥ १३६० ॥
एत्थेत्र गुरू सोस सीसो य गुरुं परिच्छिउं पच्छा ।
वोच्छिइ सोच्छिइ व सुहं मोच्छिइ व सुदिट्ठपेयालो ॥ १३६१ ॥

દ્વારવિધિ પણ સૂત્રની પેઠે મહાઅર્થવાળી હોવાથી કલ્યાણનો હેતુ છે. તેથી તેમાં પણ વ્યાખ્યાનવિધિનો વિપર્યય ન થાઓ, એમ માનીને (दारविही य नयविही वक्खाण-विही य अणुओगो १३५०) એ સંગ્રહ ગાથામાં અનુયોગની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તોપણ ત્યાંથી ઉતારીને દ્વારવિધિની આદિમા વ્યાખ્યાનવિધિ કહે છે. વળી એ પ્રમાણે દ્વારવિધિની આદિમાં કહેલી વ્યાખ્યાનવિધિ સાંભળીને સુદૃઢ વ્યાખ્યાનવિધિના વિચાર-વાળા ગુરૂ શિષ્યની, અથવા શિષ્ય ગુરૂની પરીક્ષા કરીને પછી ગુરૂમહારાજ ગુણવાન શિષ્યને દ્વારવિધિનો અર્થ સુખે કહેશે, અથવા શિષ્ય તેવા ગુરૂ પાસે સાભળશે. અથવા દોષવાળા ગુરૂનો શિષ્ય ત્યાગ કરશે અને દોષવાળા શિષ્યનો ગુરૂ ત્યાગ કરશે. આ કારણથી દ્વાર-વિધિની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધ કહેલ છે. ૧૩૬૦-૧૩૬૧.

પુન. શિષ્ય પૂછેછે કે—

साणुगमंगंपि इहं जइ भन्नइ किं न कीरइ इहेव ? ।
दाएइ पयत्तयरं वक्खाणविही य सुत्तम्मि ॥ १३६२ ॥

તે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનુ અંગ છે, તેથી દ્વારવિધિની આદિમાં કહી છે પણ સૂત્રાનુગમની આદિમાં નથી કહી, પરન્તુ ૧૩૫૦ મી દ્વારસંગ્રહની ગાથામા પણ આ વ્યાખ્યાનવિધિ દ્વારવિધની આદિમાં કેમ ન કહી ? (ઉત્તર) સૂત્રાનુગમમાં વ્યાખ્યાનવિધિ માટે વધારે પ્રયત્ન કરવો એમ બતાવવા માટે અનુગમની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે. કદાચ દ્વારવિધિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ બરોબર ન થયો હોય તો સૂત્રાનુગમ વખતે તો જરૂર થવો જોઇએ એ બતાવવા અનુગમની આદિમા વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવ્યો છે. ૧૩૬૨

પ્રથમ જણાવેલ શંકાના ઉત્તરમાં બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે—

अणुओगाइविभागे वक्खाणविहीवि तप्पसंगेण ।
जंपति केइ तेसिं वोत्तुं सोउं व को जोगो ? ॥ १३६३ ॥

सगहगाहाए पुण अणुओगाईए विति दाएंता ।
जो वन्निओऽणुओगो सोऽय स विही जदत्थंति ॥ १३६४ ॥

બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે આગળ અનુયોગ વિભાગ કરાશે, તે પ્રસંગને લીધે વ્યાખ્યાનવિધિ પ્રથમ કહેલ છે, કારણ કે તે અનુયોગ કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ યોગ્ય છે? વળી ૧૩૫૦ મી સંગ્રહ ગાથામાં, અનુયોગની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવતા એમ કહે છે કે જે અનુયોગ પહેલા કહેલ છે. તેજ આ અનુયોગ ગાથાના અન્તે કહેલ છે કે તેને માટેજ તે વ્યાખ્યાનવિધિ પૂર્વે કહી છે, ૧૩૬૩-૧૩૬૪

આ સંબંધમા બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે આગળ ૧૩૮૫ મી ગાથામાં અનુયોગ નિયોગ-ભાષા વિગેરે પ્રકારથી અનુયોગનો વિભાગ કહેવાશે, તે પ્રસંગે એ અનુયોગ વિગેરે કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ યોગ્ય છે? તે જાણવા માટે સંગ્રહ ગાથામાં દ્વાર વિધિની આગળ પહેલાજ વ્યાખ્યાન વિધિ કહેલ છે વળી जिणपवयण ઇત્યાદિ ૧૩૫૦ મી સંગ્રહ-ગાથામાં અનુયોગની આદિમાં અને દ્વારવિધિની પછી વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવવાથી એમ જણાવે છે કે અનુયોગઆદિનો વિભાગ કરવાના અવસરે દ્વારવિધિની પહેલાં જે અનુયોગ કહેલ છે તે અનુયોગ આ સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ છે તેજ જાણવો, મતલબ કે ૧૩૫૦ મી સંગ્રહગાથામાં પ્રથમ દ્વારવિવિ તે પછી પ્રવચનના એકાર્થિક દ્વારની વ્યાખ્યા કરતાં " अणुओगो य निओगो " ઇત્યાદિ ૧૩૮૫ મી ગાથાથી અનુયોગ કહ્યો, તે પછી " गोणी चदण " ઇત્યાદિ ૧૪૩૫ મી ગાથાવડે વ્યાખ્યાન વિધિ કહ્યો, તે પછી " उद्देसे निद्देसे " ઇત્યાદિ ગાથાથી દ્વારવિધિ કહ્યો અને તે પછી સૂત્રાનુયોગ કહ્યો આ પ્રમાણે ક્રમ છે. અહી જેમ દ્વારવિધિ પૂર્વે સ્વરૂપથી વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ છે, તેમ સંગ્રહ ગાથામાં પણ જો દ્વારવિધિની પૂર્વે નામથી પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ હોત તો, કોઇને એમ સંશય થાત કે સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગદ્વારવિધિ અને તે પછી કહેલ સૂત્રાનુયોગ, એ બેનુ એકપણુ સમજી શકાય એમ છે, કેમકે સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, સૂત્રાનુયોગના વ્યાખ્યાનરૂપ છે, પરન્તુ પ્રવચનના સમાનાર્થ નામોની વ્યાખ્યા કરવાના અવસરે જે અનુયોગનિયોગ વગેરે શબ્દોથી અનુયોગ કહ્યો છે, તે અનુયોગ, સંગ્રહ ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? આ પ્રમાણે સંશય થાય, પણ જ્યારે સંગ્રહગાથામાં અનુયોગની જોડેજ વિધિ કહેવાય, ત્યારે એવો નિશ્ચય થાય છે કે ૧૩૮૫ મી ગાથાના અન્તે કહેલ જે અનુયોગના નિમિત્તે દ્વારવિધિ કહેલ છે તે, અને સંગ્રહ-ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, તે બંને એકજ છે. કારણ કે એ વ્યાખ્યાનવિધિ, દ્વારવિ-ધિની પૂર્વે સ્વરૂપથી કહેલ છે, અને અહી સંગ્રહગાથામાં અનુયોગની આદિમાં નામ-માત્રથીજ કહેલ છે. ૧૩૬૪

હવે " जिणपवयण " એ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતા જે અવશેષ કહેવાનુ છે તે અને આગળની ગાથાની પ્રસ્તાવના બન્ને વાત ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

सुयमिह जिणपवयणं तम्सुप्पत्ती पसंगओऽभिहिया ।
जिण–गणहरवयणाओ इमाई तस्साभिहाणाई ॥ १३६५ ॥

જિનપ્રવચન એટલે શ્રુત, તેની ઉત્પત્તિ જિનેશ્વર અને ગણધરોના વચનથી છે, એમ ૧૧૧૯ મી ગાથામા પ્રસંગથી કહ્યુ છે. હવે એ જિન પ્રવચનના નામો આ પ્રમાણે છે. ૧૩૬૫

જિનપ્રવચનના નામો કહે છે.

एगट्ठियाइं तिन्नि उ पवयण सुत्तं तहेव अत्थो य ।
एक्केक्कस्स य एत्तो नामा एगट्ठिया पंच ॥ १३६६ ॥ १२२-१२९॥

પ્રવચન-સૂત્ર-તથા અર્થ એ ત્રણ એક અર્થવાળા નામો છે, અને એ એકેકના પાચ પાચ એક અર્થવાળા નામો છે ૧૩૬૬

ભાષ્યકાર પ્રવચનશબ્દનો અર્થ કહે છે

जमिह पगयं पसत्थ पहाणवयणं च पवयण च ।
सामन्नं सुयनाण विसेसओ सुत्तमत्थो य ॥ १३६७ ॥

જે પ્રકૃત-પ્રશસ્ત-અને પ્રધાન એવુ વચન તેને અહી પ્રવચન કહ્યુ છે. એ પ્રવચન સામાન્યથી શ્રુતજ્ઞાન છે, અને વિશેષથી સૂત્ર તથા અર્થરૂપ છે. ૧૩૬૭

સૂત્ર તથા અર્થ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

सिचइ खरइ जमत्थं तम्हा सुत्त निरुत्तविहिणा वा ।
सूएइ सवइ सुवइ सिवइ य सरए व जेणत्थ ॥ १३६८ ॥
अविवरिय सुत्तं पिव सुट्ठिय-वावित्तओ सुवुत्तति । दारं ।
जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥ १३६९ ॥

જેથી અર્થ સિચે એટલે ખરે તેથી તે વ્યુત્પત્તિવડે સૂત્ર કહેવાય, અથવા નિરૂક્તિની વ્યુત્પત્તિથી અર્થોને જણાવે સ્રવે તે સૂત્ર, અથવા સભળાય તે સૂત્ર, વિશિષ્ટ ઘટના પમાડાય તે સૂત્ર, અથવા અર્થને અનુસરે તે સૂત્ર, તથા સુપ્તની પેઠે જ્યા સુધી અર્થથી વિવરણ ન કર્યુ હોય ત્યા સુધી તે સૂત્ર કહેવાય, અથવા સુસ્થિત (પ્રમાણથી અબાધિત) હોવાથી અને વ્યાપ્ત હોવાથી સૂત્ર કહેવાય. અને જે તે સૂત્રનો અભિપ્રાય તે અર્થ કહેવાય. કેમકે જે જણાય તે અર્થ. ૧૬૬૮-૧૩૬૯

અહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

सह पवयणेण जुत्ता न सुयत्थेगत्थया परोप्परओ ।
जं सुत्तं वक्खेय अत्थो ज तस्स वक्खाणं ॥ १३७० ॥
जुज्जइ च विभागाओ तिण्हवि भिन्नत्थया न चेयरहा ।
एगत्थाण पि पुणो किमिहेगत्थाभिहाणेहि ? ॥ १३७१ ॥

પ્રવચન સાથે સૂત્ર અને અર્થનુ એકાર્થપણુ યોગ્ય છે, પરન્તુ સૂત્ર અને અર્થનુ પરસ્પર એકાર્થપણુ યોગ્ય નથી કારણ કે સૂત્ર વ્યાખ્યેય છે અને તે અર્થ તેનુ વ્યાખ્યાન છે (આવો અત્યન્તભેદ છે.) અથવા પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થ એ ત્રણેનુ ભિન્ન વિષયથી ભિન્નપણુ જ યોગ્ય છે. પણ અભિન્નપણુ-એકાર્થપણુ યોગ્ય નથી. (કેમકે પ્રવચન સામાન્ય વિષયવાળુ છે, અને સૂત્ર-અર્થ વિશેષ વિષયવાળા છે.) છતા જો એ ત્રણે એક અર્થવાળાં હોય, તોપણ તે દરેકમા એકાર્થિક પાચ પાચ નામો કહેવાથી શુ ? ૧૩૭૦-૧૩૭૧

પ્રવચન સાથે સૂત્ર-અર્થનુ એકાર્થપણુ યોગ્ય છે, પણ સૂત્ર અને અર્થનુ પરસ્પર

એકાર્થપણુ યોગ્ય નથી, કેમકે સૂત્ર વ્યાખ્યેય છે અને અર્થ તેનુ વ્યાખ્યાન છે, આવો તેમા અત્યન્ત ભેદ છે. અથવા પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થ એ ત્રણે ભિન્ન અર્થવાળાજ છે, કારણ કે તે ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળા છે પ્રવચન સામાન્ય વિષયવાળુ છે અને સૂત્ર-અર્થ વિશેષ વિષયવાળા છે. જેમ માટી-ઘટ આદિ ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળા હોવાથી તેમનુ એકાર્થપણુ યોગ્ય નથી, તેમ આ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળા હોવાથી તેઓનુ એકાર્થપણુ યોગ્ય નથી. અને જો એ ત્રણે એકાર્થિક છે. તો એ દરેકના જુદા જુદા પાચ પાચ એકાર્થિક નામો થશે નહિ. અને જો થશે એમ કહેશો તો ઇન્દ્ર-શક્ર-પુરન્દર આદિ એક અર્થવાળા શબ્દોમા પણ દરેકના પાછા બીજા એક અર્થવાળા નામો થશે. માટે એ ત્રણે ભિન્ન અર્થવાળાજ છે, પણ સમાનાર્થ નથી. ૧૩૭૦-૧૩૭૧

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

मउलं फुल्लं ति जहा संकोय-विबोहमेत्तभिन्नाइ ।
अत्थेणाभिन्नाइं कमल सामण्णओ चेगं ॥ १३७२ ॥
अविवरिय तह सुत्त विवरीयमत्थो त्ति बोहकालम्मि ।
किंचिम्मत्तविहिन्ना सामन्नं पवयणं नेय ॥ १३७३ ॥

જેમ મુકુલ અને ફુલ્લ કમળમા સંકોચ અને વિકાસરૂપે માત્ર ભેદ છે, ને અર્થથી અભિન્ન છે, કેમકે એ બન્નેમા કમળ અર્થ સામાન્યથી એક છે. તેમ વિવરણ ન કર્યુ હોય ત્યા સુધી સૂત્ર, અને બોધકાળે-ઉપદેશ વખતે વિવરણ થાય તે અર્થ, એમ કિંચિત્ માત્ર ભેદ છે. પણ સામાન્યથી તે પ્રવચનજ જાણવુ. ૧૩૭૨-૧૩૭૩.

જેમ મુકુલ (નહિ ખીલેલુ) અને ફુલ્લ (ખીલેલુ) કમળ હોય તેમા માત્ર સંકોચ અને વિકાસરૂપે ભેદ છે, પણ સામાન્ય અર્થપણે કમળ તેથી અભિન્ન-એકજ છે. આ ત્રણેના સમાનાર્થનામો ન ઘટે એમ નહિ, પરન્તુ ઘટે, જેમકે નહિ ખીલેલા કમળના મુકુલ-કુડ્મલ-કોરક-નીલક-કલિકા-વૃન્ત વિગેરે સમાનાર્થવાળા નામો છે, અને ખીલેલાનાં ફુલ્લ-વિકોચ-વિકાશ-વિકસિત-ઉન્મીલિત-ઉન્મિષિત-સ્મિત-ઉન્નિદ્ર-વિજૃંભિત-હસિત-ઉદ્બુદ્ધ—વ્યાકોશ વિગેરે સમાનાર્થવાળાં નામો છે તેમજ કમળ-પદ્મ-અરવિન્દ પંકજ-સરોજ વિગેરે કમળના સમાનાર્થવાળા નામો છે. એજ પ્રમાણે અહીં પણ જ્યા સુધી અર્થરૂપે વ્યાખ્યાન ન કર્યુ હોય, ત્યા સુધી તે અવિકસિત કમળ જેવુ સૂત્ર સમજવુ, અને વ્યાખ્યાન વખતે તેનુ વિવરણ કર્યુ હોય ત્યારે વિકસિત કમળ સમાન અર્થ કહેવાય, આ રીતે વિશેષરૂપે આ બેમા કિંચિત્ માત્ર ભેદ છે, અને સામાન્યરૂપે તો તે એક પ્રવચન-શ્રુતજ્ઞાન છે તેમ જાણવુ. આ પ્રમાણે પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થના સમાનાર્થ નામો કહેવામા કંઈ બાધા નથી. ૧૩૭૨-૧૩૭૩.

હવે પ્રવચનાદિ ત્રણેનુ એકાર્થપણુ બીજા દૃષ્ટાન્તદ્વારાએ પણ સિદ્ધ કરે છે.

सामन्न-विसेसाणं जह वेगा-णेगया ववत्थाए ।
तदुभयमत्थो य जहा वीसुं बहुपज्जया ते य ॥ १३७४ ॥
एवं सुत्त-त्थाणं एगा-णेगत्थया ववत्थाए ।
पवयणमुभय च तय तिय च बहुपज्जय वीसुं ॥ १३७५ ॥

જેમ સામાન્ય-વિશેષની એકાર્થતા અને અનેકાર્થતા વ્યવસ્થાથી જણાય છે. અને જેમ એ ઉભયને અર્થ પણ કહેવાય છે, ને તે સામાન્ય વિશેષ અને અર્થ એ ત્રણે પૃથક્

પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે, તેમ સૂત્ર અને અર્થની પણ વ્યવસ્થાવડે એકાર્થતા અને અનેકાર્થતા છે, ને એ ઉભયને પ્રવચન કહેવાય છે, અને એ સૂત્ર અર્થ ને પ્રવચન ત્રણે પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે. ૧૩૭૮-૧૩૭૫.

માત્ર વિજાતીયથી વ્યાવૃત્તિ-ભિન્ન આકાર પ્રત્યયના હેતુભૂત હોય તે સામાન્ય, અને સજાતીય તથા વિજાતીયના ભિન્નપણાને જણાવનાર તે વિશેષ, એવા સામાન્ય-વિશેષ પદાર્થોની એકતા અને અનેકતા છે, એટલે કે એકજ અર્થમાં સામાન્ય-વિશેષ ઉભયની સત્તા છે તેથી એકતા છે, અને એ બન્નેની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિ હોવાથી અનેકતા છે. તેમજ એ સામાન્ય-વિશેષ બન્નેને અર્થ કહેવાય છે. આ ત્રણ સામાન્ય-વિશેષ અને અર્થ પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા પણ છે જેમકે-સામાન્ય-સત્તા-ભાવ વિગેરે સામાન્યના પર્યાય છે, વિશેષ-ભેદ-પર્યાય વિગેરે વિશેષના પર્યાય છે, અને અર્થ-દ્રવ્ય-વસ્તુ વિગેરે અર્થના પર્યાય છે. આ પ્રમાણે જેમ આ ત્રણે બહુ પર્યાયવાળા છે, તેમ પ્રસ્તુત સૂત્ર અને અર્થની પણ એકતા અને અનેકતા છે. જેમકે પ્રવચનરૂપ એકજ અર્થમા સૂત્ર અને અર્થ બન્ને વિદ્યમાન છે તેથી એકતા છે, અને સૂત્ર વાચક છે તથા અર્થ વાચ્ય છે તેથી અનેકતા છે, તેમજ એ સૂત્ર અને અર્થ ઉભયને પ્રવચન કહેવાય છે, એ ત્રણે સૂત્ર-અર્થ-ને પ્રવચન પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે. તે હમણાજ આગળ ૧૩૭૮ મી ગાથામા કહેવાશે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫

અથવા એ ત્રણેની નયોની અપેક્ષાએ એક્તા અને અનેક્તા વિરૂદ્ધ નથી એમ જણાવવાને કહે છે કે—

अहवा सव्वं नामं वंजणसुद्धियनयस्स भिन्नत्थं ।
इयरस्साभिन्नत्थं संववहारो य तदवेक्खो ॥ १३७६ ॥
संववहारत्थाए जम्हा एगट्ठया, न निच्छयओ ।
तो जुत्ताइं तेसिं वीसुं पज्जायनामाइं ॥ १३७७ ॥

અથવા વ્યજન શુદ્ધિક નય (સમભિરૂઢનય) ના અભિપ્રાયે શબ્દભેદ થકી ઘટપટાદિકની પેઠે સર્વ નામો ભિન્ન અર્થવાળા છે, અને બીજા નૈગમાદિનયના અભિપ્રાયે અભિન્ન અર્થવાળાં છે, તથા જે સવ્યવહાર (લોક વ્યવહાર) તે પણ તે નૈગમાદિની અપેક્ષાએજ પ્રાય વર્તે છે, માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકાર્થતા પણ છે, પરન્તુ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ નથી, (કેમકે નિશ્ચયનયના મતે તો સર્વનામો ભિન્ન અર્થવાળા છે.) તેથી તે પ્રવચનાદિના પૃથક્ પૃથક્ પર્યાયનામો કહેવા તે પણ યોગ્યજ છે. ૧૩૭૬-૧૩૭૭.

વ્યજન શુદ્ધિકનય (શુદ્ધ સમભિરૂઢનય) ના અભિપ્રાયે સર્વ નામો શબ્દના ભેદથી ઘટ-પટાદિ નામોની પેઠે ભિન્ન અર્થવાળા છે. અને બીજા નૈગમાદિ જે અર્થનયો તેના અભિપ્રાયે વસ્તુ અનેક પર્યાયવાળી હોવાથી સર્વ નામો, ઇન્દ્ર-શક્ર-પુરદર આદિ નામોની પેઠે અભિન્ન પર્યાયવાળા છે વળી સવ્યવહાર-લોક વ્યવહાર પણ ઘણુ કરીને એકાર્થિક નામની અપક્ષાએજ પ્રવર્તે છે. જેમકે સ્વર્-સ્વર્ગ-સુરસદ્મ-ત્રિદશાવાસ-ત્રિવિષ્ટપ-ત્રિદિવ વિગેરે. આ એકાર્થિક નામમાળાદિ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ આ સવ્યવહાર નયની અપેક્ષાએજ છે. માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકતા પણ છે, પરન્તુ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ એકતા નથી, કેમકે એ અતિ શુદ્ધ શબ્દમય નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે સર્વ નામો

ભિન્ન અર્થવાળાં હોવાથી કોઇપણ નામ એકાર્થિક નથી. તેથી તે પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થનાં ભિન્ન ભિન્ન એકાર્થિક પર્યાયનામો વ્યવહારનયના મતે યોગ્ય છે. ૧૩૭૬-૧૩૭૭

હવે પ્રવચન અને સૂત્રના પાંચ પાંચ સમાનાર્થક નામો કહે છે.

सुयधम्म तित्थ मग्गो पावयणं पवयणं च एगट्ठा ।
सुत्तं तंतं गंथो पाढो सत्थं च एगट्ठा ॥ १३७८ ॥ १२३-१२०॥

શ્રુતધર્મ-તીર્થ-માર્ગ-પ્રાવચન-અને પ્રવચન એ પાંચ પ્રવચનના એકાર્થિક નામો છે. સૂત્ર-તંત્ર-ગ્રંથ-પાઠ-અને શાસ્ત્ર એ પાંચ સૂત્રના એકાર્થિક નામો છે. ૧૩૭૮

શ્રુતધર્મ એટલે શું?

बोहो सुयस्स धम्मो सुयं व धम्मो स जीवपज्जाओ ।
सुगईए संजमम्मि य धरणाओ वा सुय धम्मो ॥ १३७९ ॥

શ્રુતનો ધર્મ એટલે સ્વભાવ તે બોધ એટલે શ્રુતને બોધસ્વભાવપણું છે તેથી શ્રુત ધર્મરૂપ, અથવા શ્રુત ધર્મ તે શ્રુતધર્મ એ જીવનો પર્યાય અથવા સદ્ગતિમા કે સંયમમાં ધારી રાખનાર શ્રુત હોવાથી તે ધર્મ, તેથી શ્રુતધર્મ કહેવાય છે. ૧૩૭૯

તીર્થ એટલે શું?

तित्थंति पुव्वभणियं संघो जो नाण-चरण-संघाओ ।
इह पवयणंपि तित्थं तत्तोऽणत्थंतरं जेण ॥ १३८० ॥

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના સમુદાયરૂપ જે સંઘ, તે તીર્થ, અથવા અહીં પ્રવચન પણ તીર્થ કહેવાય છે, કેમકે પ્રવચન એ સંઘથી અભિન્ન છે. આ સર્વ પહેલાં કહેલુ જ છે. ૧૩૮૦

માર્ગ એટલે શું?

मज्जिज्जइ सोहिज्जइ जेणाया पवयणं तओ मग्गो ।
अहवा सिवस्स मग्गो मग्गणमन्नेसणं पंथो ॥ १३८१ ॥

જેવડે, કર્મથી મલિન આત્મા શુદ્ધ કરાય, તેથી પ્રવચન તે માર્ગ કહેવાય, મોક્ષનો પંથ જેથી શોધાય વિચારાય, તેથી પ્રવચન માર્ગ કહેવાય. માર્ગણ કે અન્વેષણ એકજ છે. ૧૩૮૧. પ્રાવચન એટલે શું?

पगयाइअभिविहीए पवयणं पावयणमाइवयणं वा ।
सिवपावयवयणं वा पावयणं, पवयणं भणियं ॥ १३८२ ॥

પ્રગતાદિ અર્થવાળો પ્ર, અને આઙ શબ્દ મર્યાદા અને અભિવિધિમા ગ્રહણ થાય છે. એટલે પ્રગતવચન-પ્રશસ્તવચન-પ્રધાનવચન આદિવચન અથવા જીવાદિને વિશે અભિવિધિ અને મર્યાદાવડે કરીને મોક્ષ પમાડનાર વચન તે પ્રાવચન કહેવાય. અને પ્રવચન શબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે. ૧૩૮૨.

હવે સૂત્ર-તંત્ર-અને ગ્રંથ શબ્દના અર્થ કહે છે.

सुत्तं भणियं तंतं तणिज्जए तेण तम्मि व जमत्थो ।
गंथिज्जइ तेण तओ तम्मि व तो त मयं गंथो ॥ १३८३ ॥

સૂત્રશબ્દનો અર્થ પહેલા કહ્યો છે. જેવડે-જેથી અથવા જેની અંદર અર્થનો વિસ્તાર કરાય તે તંત્ર, જેવડે-જેથી અથવા જેમા અર્થ ગુંથાય-રચાય તે ગ્રંથ કહેવાય છે. ૧૩૮૩

પાઠ અને શાસ્ત્ર શબ્દનો અર્થ કહે છે.

पढण पाढो त तेण तम्मि व पढिज्जएऽभिधेयं ति ।
सासिज्जइ तेण तहि व नेयमाया व तो सत्थ ॥ १३८४ ॥

જેથી અથવા જેમાં અભિધેય ભણાય એટલે પ્રગટ કરાય તે પાઠ કહેવાય છે, અને જેવડે અથવા જેમાં આત્મા શિક્ષા પામે તે શાસ્ત્ર, અથવા જેમા જ્ઞેય કહેવાય તે શાસ્ત્ર. ૧૩૮૪

અર્થ-વ્યાખ્યાન અને અનુયોગ એ અર્થ શબ્દના સમાનાર્થ નામો છે તેમાંથી હવે અનુયોગ શબ્દના સમાનાર્થ નામો કહે છે.

अणुओगो य निओगो भास-विभासा य वत्तियं चेव ।
एए अणुओगस्स उ नामा एगट्ठिया पंच॥ १३८५ ॥१२४-१३१॥

અનુયોગ-નિયોગ-ભાષા-વિભાષા અને વાર્તિક એ પાચ અનુયોગના એકાર્થિક નામો છે ૧૩૮૫

अणुजोजणमणुओगो सुयस्स नियएण जमभिधेएण।
वावारो वा जोगो जो अणुरूवोऽणुकूलो वा ॥ १३८६ ॥
अहवा जमत्थओ थोव-पच्छभावेहिं सुयमणुं तस्स ।
अभिधेए वावारो जोगो तेणं व संबन्धो ॥ १३८७ ॥

અનુયોગશબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે, છતા વિસ્મરણશીલ શિષ્યના અનુગ્રહ માટે પુન કહે છે. સૂત્રનો પોતાના અભિધેય સાથે સબંધ કરવો તે અનુયોગ, અથવા સૂત્રનો પોતાના અભિધેયમાં અનુરૂપ યા અનુકૂળ યોગ એટલે વ્યાપાર તે અનુયોગ(જેમકે-ઘટ શબ્દવડે ઘટ કહેવાય છે એ અનુયોગ) અથવા સૂત્ર અણુ કહેવાય છે (કેમકે અર્થ અનન્ત હોવાથી તેની અપેક્ષાએ સૂત્ર અણુ છે-અલ્પ છે) (અથવા उप्पन्नेइवा ઇત્યાદિ તીર્થંકર મહારાજે કહેલા અર્થ પછી ગણધરો સૂત્ર કરે છે.) વળી કવિઓ પણ હૃદયમાં અર્થને સ્થાપન કરીને પછી કાવ્ય કહે છે, તેથી એમ અર્થ પછી થએલ હોવાથી પણ સૂત્ર અણુ કહેવાય છે. તે સૂત્રનો અભિધેયમા યોગ-વ્યાપાર તે અણુયોગ, અથવા સૂત્ર સાથે અભિધેયનો સબંધ તે અણુયોગ. ૧૩૮૬-૧૩૮૭.

હવે અનુયોગના નામાદિ નિક્ષેપ કહે છે.

नामं ठवणा दविए खेत्ते काले य वयण-भावे य
एसो अणुओगस्स उ निक्खेवो होइ सत्तविहो॥१३८८॥१२५-१३२॥

નામ અનુયોગ-સ્થાપના અનુયોગ-દ્રવ્યાનુયોગ-ક્ષેત્રાનુયોગ-કાળાનુયોગ-વચનાનુયોગ અને ભાવાનુયોગ આ સાત પ્રકારે અનુયોગના નિક્ષેપા છે.

એ ગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રથમ નામ અને સ્થાપના અનુયોગનુ સ્વરૂપ કહે છે.

नामस्स जोऽणुओगो अहवा जस्साभिहाणमणुओगो ।
नामेण व जो जोगो जोग्गो नामाणुओगो सो ॥ १३८९ ॥

ठवणाए जोऽणुओगोऽणुओग इति वा ठविज्जए जं तु ।
जा वेह जस्स ठवणा जोग्गा ठवणाणुओगो सो ॥ १३९० ॥

ઇન્દ્રાદિ નામનુ જે વ્યાખ્યાન તે નામાનુયોગ, અથવા જે વસ્તુનુ "અનુયોગ" એવુ નામ તે નામાનુયોગ, અથવા નામની સાથે જે કઇ યોગ્ય સબધ તે નામાનુયોગ, અથવા નામ સાથે અનુકૂળ યોગ તે નામાનુયોગ (જેમકે-દીપક વસ્તુનો દીપક નામ સાથે, સૂર્યને સૂર્યનામ સાથે, અગ્નિનો અગ્નિનામ સાથે ઇત્યાદિ). એજ પ્રમાણે સ્થાપનાની વ્યાખ્યા તે સ્થાપનાનુયોગ, અથવા કાષ્ટાદિમા અનુયોગ કરતા એવા આચાર્યાદિની જે સ્થાપના કરાય તે સ્થાપનાનુયોગ અથવા સ્થાપનાને અનુરૂપ-અનુકૂળ જે યોગ-સબધ તે સ્થાપનાનુયોગ

હવે દ્રવ્યાનુયોગનુ સ્વરૂપ કહીને ક્ષેત્રાદ્યનુયોગની ભલામણ કહે છે.

दव्वस्स जोऽणुओगो दव्वे दव्वेण दव्वहेउं वा ।
दव्वस्स पज्जवेण व जोगो दव्वेण वा जोग्गो ॥ १३९१ ॥
बहुवयणओऽवि एवं नेओ जो वा कहेतऽणुवउत्तो ।
दव्वाणुओग एसो एवं खेत्ताइयाणंपि ॥ १३९२ ॥

દ્રવ્યનુ જે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યની અદર દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્ય માટે અનુકૂળ સબધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યનો પર્યાય સાથે યોગ્ય સબધ અથવા દ્રવ્યવડે પર્યાયનો સબધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, એ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ જાણવો. અથવા જે ઉપયોગ રહિતપણે કહે તે દ્રવ્યાનુયોગ, એજ રીતે ક્ષેત્રાદિ અનુયોગ પણ જાણવા.

દ્રવ્યનો અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા ભૂમિ આદિ અધિકરણભૂત દ્રવ્યપર રહેલા પદાર્થનો અનુકૂળ સબધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા પાષાણના ટુકડા આદિ કરણભૂત દ્રવ્યવડે અનુકૂળ સબધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા આબલી આદિ ખાટા દ્રવ્યવડે વસ્ત્રાદિનો રક્ત-પીત રગાદિ પર્યાયની સાથે યોગ્ય સબધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા શિષ્યરૂપ દ્રવ્યને પ્રતિબોધ કરવાને માટે અનુરૂપ યોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ. આજ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ સમજવો. જેમકે દ્રવ્યોનુ વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યોમા સબધ તે દ્રવ્યાનુયોગ. દ્રવ્યોવડે સબધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા દ્રવ્યોના માટે અનુકૂળ સબધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યોનો પર્યાયો સાથે સબધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, કરણભૂત દ્રવ્યોવડે અનુરૂપ સબધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તેમજ જે ઉપયોગ રહિત અનુયોગ કહે અથવા કરે તે દ્રવ્યાનુયોગ.

આ દ્રવ્યાનુયોગ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવ અનુયોગમા પણ સમજી લેવુ. જેમકે-ક્ષેત્રનુ અથવા ક્ષેત્રોનુ વ્યાખ્યાન તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રવડે અથવા ક્ષેત્રોવડે અનુકૂળ સબધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રમાં અથવા ક્ષેત્રોમા અનુકૂળ સબધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્ર માટે અથવા ક્ષેત્રો માટે અનુકૂલ સબધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ. આવીજ રીતે કાળ-વચન-અને ભાવ સબધી અનુયોગ પણ એક વચન અને બહુવચનવડે બુદ્ધિમાને કહેવા. ૧૩૯૧-૧૩૯૨.

હવે દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારે છે? અને તેનો અનુયોગ કેવા સ્વરૂપે છે? તે કહે છે.

दव्वस्स उ अणुओगो जीवदव्वस्सऽजीवदव्वस्स ।
एक्केक्कम्मि य भेया हवंति दव्वाइया चउरो ॥ १३९३ ॥

જે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો છે, તે જીવદ્રવ્યનો અને અજીવદ્રવ્યનો, એમ બે પ્રકારે છે. એ જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય પ્રત્યેકમા દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી એમ ચાર પ્રકારે અનુયોગ પ્રવર્તે છે. ૧૩૯૩.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે. તેમા પ્રથમ એકવચનવાળા દ્રવ્યાનુયોગ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

दव्वेणेगं दव्व संखाईयप्पएसमोगाढं ।
कालेऽणाइअनिहणो भावे नाणाइयाणंता ॥ १३९४ ॥
एमेव अजीवस्सऽवि परमाणू दव्व एगदव्व तु ।
खेत्ते एगप्पएसे ओगाढो सो भवे नियमा ॥ १३९५ ॥
समयाइठिइ असंखा उसप्पिणीओ हवति कालम्मि ।
वण्णाइ भावणंता एवं दुपएसमाईवि ॥ १३९६ ॥

દ્રવ્યથી જીવ એક દ્રવ્ય છે, ક્ષેત્રથી તે જીવદ્રવ્ય અસખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે, કાળથી તે અનાદિ અનન્ત છે, અને ભાવથી જ્ઞાનાદિ અગુરૂલઘુ અનન્તા પર્યાયોવાળો છે. એજ પ્રમાણે અજીવદ્રવ્યનો પણ ચાર પ્રકારે અનુયોગ છે. તેમા દ્રવ્યથી પરમાણુ એક દ્રવ્ય છે, તે ક્ષેત્રથી એક પ્રદેશમા અવગાહી રહેલ છે, કાળથી એક સમયથી આરભીને અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી, અને ભાવથી વર્ણ-ગધ આદિ અનતા પર્યાયો છે. (આ પ્રમાણે દ્વીઅણુકસ્કધોનો પણ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારે અનુયોગ સમજવો.)

હવે “ દ્રવ્યોનો અનુયોગ ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

दव्वाणं अणुओगो जीवा-जीवाण पज्जवा नेया ।
तत्थवि य मग्गणाओऽणेगा सट्ठाण-परठाणे ॥ १३९७ ॥

દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારતાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયોની વ્યાખ્યા જાણવી, અને તેમા પણ સ્વસ્થાન તથા પરસ્થાનતમાં અનેક માર્ગણાઓ છે. ૧૩૯૭

જ્યારે દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારીએ ત્યારે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયો જાણવા જોઇએ. તેમા પણ સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનમાં અનેક માર્ગણા-વિચારણાઓ છે. જેમકે દ્રવ્યથી વિચારતા જીવદ્રવ્ય અનન્તાં છે, અને અજીવ દ્રવ્ય પણ અનન્તા છે. આ સ્વસ્થાને માર્ગણા-વિચારણા સમજવી. તથા ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી વિચારણા તે પરસ્થાને માર્ગણા સમજવી. તેમા ક્ષેત્રથી સર્વજીવ અને અજીવ દ્રવ્યો સમસ્ત લોકાવગાહી છે, કાળથી અનાદિ અનત છે અને ભાવથી અનન્ત પર્યાયવાળા છે. ૧૩૯૭

હવે દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્યોવડે, દ્રવ્યમા અથવા દ્રવ્યોમાં અનુયોગ જે કહ્યો છે, તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

वत्तीए अक्खेण व करंगुलाईण वावि दव्वेणं ।
अक्खेहिं य दव्वेहि दा० अहिगरणे कप्प-कप्पेहिं ॥ १३९८ ॥

વર્તી-અક્ષ-અથવા હાથની અંગુલી આદિ દ્રવ્યવડે જે વ્યાપાર કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા અક્ષોવડે અને કલ્પનીય અધિકરણ અથવા અધિકરણોરૂપ દ્રવ્યોવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ. ૧૩૯૮.

ખડી અથવા ચાકના ભૂકાથી બનાવેલ સળીવડે અક્ષર અથવા પદ વિગેરે લખીને વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યવડે અનુયોગ, ભાગાઓના વિચારમાં અક્ષોવડે પાસાઓવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે પણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા હાથની અંગુલીઆદિવડે કઇક બતાવતા જે વ્યાખ્યા કરાય તેપણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય છે. તથા ઘણા અક્ષ-પાસાઓવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યોવડે અનુયોગ, અને એક કાબળીથી બનાવેલ કલ્પનીય સંથારારુપ અધિકરણપર બેસીને જ્યારે વ્યાખ્યા કરે ત્યારે તે દ્રવ્યમા અનુયોગ કહેવાય, તેમજ બહુ કામળીઓથી બનાવેલ કલ્પનીય સંથારારૂપ દ્રવ્યોપર રહીને જ્યારે વ્યાખ્યા કરાય ત્યારે તે દ્રવ્યોમા અનુયોગ કહેવાય. ૧૩૯૮

એ છ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો, હવે છ પ્રકારે ક્ષેત્રાનુયોગ કહે છે.

पन्नत्तिजंबुदीवे खेत्तस्सेमाइ होइ अणुओगो ।
खेत्ताणं अणुओगो दीव-समुद्दाण पन्नत्ती ॥ १३९९ ॥

ક્ષેત્રનો અનુયોગ આ પ્રમાણે છે. જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર તે ક્ષેત્રાનુયોગ છે, કેમકે તેમા એક જંબૂદ્વીપ ક્ષેત્રનુ વ્યાખ્યાન છે, અને દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમા દ્વીપ-સમુદ્રોની જે પ્રજ્ઞપ્તિ, તે ક્ષેત્રોનો અનુયોગ છે, કેમકે તેમાં ઘણા દ્વીપ-સમુદ્રોનુ વ્યાખ્યાન છે, ૧૩૯૯

जंबूदीवपमाणं पुढविजियाणं तु पत्थयं काउं ।
एवं मविज्जमाणा हवंति लोगा असंखेज्जा ॥ १४०० ॥

જંબુદ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક (પાલો) કરીને તેને ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે જ્યારે સર્વ સૂક્ષ્મ અને બાદર પૃથ્વીકાય જીવો તેથી મપાય, ત્યારે અસંખ્યેય લોકાકાશ પ્રદેશ જેટલા જંબૂદ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય, એવી પ્રરૂપણામા ક્ષેત્રવડે અનુયોગ કહેવાય છે. અને બહુ દ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક કરીને નિરન્તર ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે તેમા સર્વ પૃથ્વીકાયના જીવો મપાય, ત્યારે અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશના સમૂહ જેટલા બહુ દ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય છે. આ પ્રરૂપણામા ક્ષેત્રોવડે અનુયોગ જાણવો. અહી જે અસંખ્યાતુ છે, ને પૂર્વના જંબૂદ્વીપના અસંખ્યાતા કરતા નાનુ છે, કેમકે અહી પ્રસ્થ બહુ મોટા માનેલ છે. ૧૪૦૦-૧૪૦૧.

खेत्तम्मि उ अणिओगो तिरियं लोगम्मि जम्मि वा खेत्ते ।
अड्ढाइयदीवेसुं छल्लद्धवीसाएँ खेत्तेसु ॥ १४०१ ॥

તિર્યગ્લોક ક્ષેત્રમા, અથવા જે ગામ-નગરાદિમા વ્યાખ્યાન સભા વિગેરે ક્ષેત્રમાં રહીને અનુયોગ કરનાર અનુયોગ કરે, તે ક્ષેત્રમા અનુયોગ કહેવાય; અને અઢીદ્વીપ-સમુદ્રમા અથવા સાડી પચીસ આર્ય ક્ષેત્રોમાં રહીને જે અનુયોગ પ્રવર્તે, તે ક્ષેત્રોમા અનુયોગ કહેવાય. ૧૪૦૨

હવે છ પ્રકારે કાળાનુયોગ કહે છે.

कालस्स समयरूवणा कालाण तदाइ जाव सव्वद्धा ।
कालेणऽनिलऽवहारो (। दारं ।) कालेहि उ सेसकायाणं ॥ १४०२ ॥

સમયની પ્રરૂપણા કરવી તે કાળનો અનુયોગ, સમયથી માંડીને સર્વ કાળની પ્રરૂપણા કરવી તે કાળોનો અનુયોગ, વાયુકાયના અપહારથી કાળવડે અનુયોગ, અને શેષકાયના અપહારથી કાળોવડે અનુયોગ કહેવાય છે. ૧૪૦૨.

કમળપત્રને ભેદવાના અથવા જીર્ણવસ્ત્ર ફાડવાના દૃષ્ટાન્તથી સમયની પ્રરૂપણા-વ્યાખ્યા કરવી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય. અને સમયથી આરંભીને સર્વકાળની પ્રરૂપણા-વ્યાખ્યા કરવી તે કાળોનો અનુયોગ કહેવાય. વૈક્રિયશરીરવાળા બાદર પર્યાપ્તા વાયુકાયજીવો અર્ધા પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળે અપહરી શકાય, આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવી તે કાળવડે અનુયોગ કહેવાય. ટીકાચાર્યનું કહેવું એ પ્રમાણે છે, અને તે સિવાય બીજે અનુયોગદ્વારાદિમા તો એમ કહ્યું છે કે વૈક્રિયશરીરવાળા વાયુકાય જીવો ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ જેટલા છે આ બે અભિપ્રાયમા સત્ય શું છે, તે કેવળી જાણે. તથા શેષ પૃથ્વીકાયાદિના અપહારથી કાળોવડે અનુયોગ થાય છે. જેમકે એક આવલિકામા જેટલા સમયો છે, તેનો વર્ગ કરીએ, અને તેવા અસંખ્યાતા વર્ગમાં જેટલા સમયો હોય, તેટલા બાદર પર્યાપ્તા તેઉકાય જીવો છે તે, તથા ઉત્પન્ન થતા ત્રસકાય જીવો એ સર્વ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળે અપહરી શકાય. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયાદિમા પણ યથાસંભવ કહેવું. ૧૪૦૨

હવે શેષ કાળાનુયોગના બે પ્રકાર તથા વચનાનુયોગના પહેલા બે પ્રકાર આચાર્યશ્રી કહે છે

कालम्मि बितियपोरिसि समासु तिसु दोसु वावि कालेसु ।
वयणस्सेगवयाइ वयणाणं सोलसण्हं तु ॥ १४०३ ॥

બીજી પોરિસિના કાળમા સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય, તે કાળમાં અનુયોગ કહેવાય. ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળના ત્રણ આરામા અનુયોગ-વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે, તે કાળોમાં અનુયોગ, એકવચન-દ્વિવચનાદિમાથી કોઇપણ વચનની વ્યાખ્યા કરવી, તે વચનનો અનુયોગ અને બહુવચનોનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ ને તે સોળ પ્રકારે છે. ૧૪૦૩.

પહેલી પોરિસિમાં સૂત્ર ભણાય છે, અને બીજી પોરિસિમા તેનો અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન કરાય છે. તેથી તે બીજી પોરિસી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય, કેમકે એમાં બીજી પોરિસીરૂપ કાળની મુખ્યતા છે. તથા અવસર્પિણીકાળના સુષમદુષમા દુષમસુષમા-અને દુષમારૂપ ત્રણ આરામા તેમજ ઉત્સર્પિણીકાળના દુષમા સુષમ દુઃષમા રૂપ બે આરાઓમાં (સૂત્રવ્યાખ્યાનરૂપ) અનુયોગ પ્રવર્તે છે, તે સિવાયના આરાઓમાં નથી પ્રવર્તતો,, તેથી તે કાળોમા અનુયોગ કહેવાય. આ પ્રમાણે છ પ્રકારે કાલાનુયોગ છે. હવે છ પ્રકારે વચનનો અનુયોગ કહે છે.

આ પ્રમાણે એકવચન હોય, આ રીતે દ્વિવચન હોય, અને આવા પ્રકારે બહુવચન હોય, એ પ્રમાણે એકવચનાદિમાથી કોઇપણ એકવચનની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય છે. અને ઘણાં વચનોનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ કહેવાય

છે, ને તે વચનાનુયોગ તે સોળ પ્રકારે થાય છે, તે આ પ્રમાણે ' આ સ્ત્રી, આ પુરૂષ, આ નપુંસક' એમ લિંગપ્રધાન વચનો તે લિંગત્રિક કહેવાય એક-બે અને બહુ વ્યક્તિનું કથન કરનાર શબ્દો તે વચનત્રય કહેવાય. કર્યું છે કરે છે અને કરશે એમ ભૂતાદિ-કાળનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દો તે કાળત્રિક કહેવાય. ' તે ' એમ પરોક્ષ અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે પરોક્ષવચન, " આ " એમ પ્રત્યક્ષ અર્થનો નિર્દેશ કરવો તે પ્રત્યક્ષવચન, ઉપનય એટલે સ્તુતિવચન અને અપનય એટલે નિન્દાવચન, તે બેના ચાર પ્રકાર છે. જેમકે—" આ સુન્દર સ્ત્રી છે. " આ ઉપનય વચન કહેવાય. " આ કુરૂપા સ્ત્રી છે ' આ અપનયવચન કહેવાય. " આ સ્ત્રી સુન્દર છે, પરન્તુ દુઃશીલા છે, " એ ઉપનયાપનય-વચન કહેવાય " આ સ્ત્રી કુરૂપા છે, પરન્તુ સુશીલા છે. " એ અપનયોપનયવચન કહેવાય મનમા કંઈ બીજુ ધારીને વિપ્રતારક બુદ્ધિએ (ઠગવાની બુદ્ધિએ) કંઈક બીજુ જ કહેવાની ઇચ્છા હોય, પણ સહસા જે મનમા હોય, તેજ બોલી જવાય, તે અધ્યાત્મ-વચન કહેવાય. આ પ્રમાણે ત્રણ લિંગ-ત્રણવચન-ત્રણકાળ-પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ-ચાર પ્રકારે ઉપ-નયાપનય અને અધ્યાત્મવચન એ સોળ પ્રકારના વચનોની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનોનો અનુયોગ કહેવાય. તેમજ સાતવિભક્તિઓનાં ત્રણ ત્રણ વચન હોવાથી એકવીસ વચનોની વ્યાખ્યા, તે પણ વચનોનો અનુયોગ જાણવો. ૧૪૦૩

હવે વચનવડે-વચનોવડે અને વચનમા અનુયોગ, એ ત્રણ ભેદોનુ સ્વરૂપ કહે છે.

वयणेणायरियाई एक्केणुत्तो बहूहिं वयणेहिं ।
वयणे खओवसमिए वयणेसु उ नत्थि अणुओगो ॥ १४०४ ॥

એકવાર કહેવાવડે આચાર્ય આદિ વ્યાખ્યા કરે તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને બહુવચનો કહેવાથી વ્યાખ્યા કરે તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષાયોપશમિક વચનમા વ્યાખ્યા કરે તે વચનમા અનુયોગ કહેવાય, અને વચનોમા અનુયોગ તો હોતોજ નથી. ૧૪૦૪.

કોઈ આચાર્ય મહારાજ સાધુએ એકવાર એકજ વચન કહેવાથી વ્યાખ્યા કરે તો તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને ઘણીવાર ઘણા વચનોથી પ્રાર્થના કર્યાથી વ્યાખ્યાન કરે તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષાયોપશમિક વચનમા રહેલા આચાર્યનુ વ્યાખ્યાન તે વચનમા અનુયોગ કહેવાય. અને વચનોમા અનુયોગ સંભવતો નથી. કારણ કે વચનનુ ક્ષાયોપશમિકપણુ અનેક પ્રકારે હોતુ નથી. આ સંબંધમાં બીજાઓ વ્યક્તિઓની વિવક્ષાએ બહુ ક્ષાયોપશમિક વચનોમા પણ અનુયોગ માને છે, તે પણ અવિરૂદ્ધ છે. આ રીતે પાચ અથવા છ પ્રકારે વચનાનુયોગ કહ્યો. ૧૪૦૪

હવે છ પ્રકારે ભાવાનુયોગ કહે છે—

भावस्सेगयरस्स उ अणुओगो जो जहट्ठिओ भावो ।
दोमाइसंनिगासे अणुओगो होइ भावाणं ॥ १४०५ ॥

ઔદયિકાદિ ભાવોમાના કોઇપણ એક ભાવનુ યથાવસ્થિત વ્યાખ્યાન કરવુ તે ભાવનો અનુયોગ, અને બે-ત્રણ આદિના સંયોગે એ ભાવોનુ વ્યાખ્યાન કરવુ તે ભાવોનો અનુ-યોગ કહેવાય. ૧૪૦૫

भावेण संगहाईणऽण्णयरेण दुगाइभावेहि ।
भावे खओवसमिए भावेसु य नत्थि अणुओगो ॥ १४०६ ॥
अहवा आयाराइसु भावेसु उ एस होइ अणुओगो ।
सामित्तं आसज्ज व परिणामेसु बहुविहेसुं ॥ १४०७ ॥

સંગ્રહાદિમાના કોઇપણ ભાવે વ્યાખ્યા કરાય, તે ભાવવડે અનુયોગ, ક્ષયોપશમ ભાવમાં રહીને વ્યાખ્યા કરવી, તે ભાવમા અનુયોગ, અને ભાવોમા અનુયોગ નથી. અથવા આચારાદિ વિષયભેદથી ભિન્ન એવા ક્ષાયોપશમિકભાવોમા વ્યાખ્યા કરવી તે ભાવોમાં અનુયોગ અથવા સ્વામિપણુ પામીને બહુ પ્રકારના પરિણામોમાં વ્યાખ્યા કરવી, તે ભાવોમાં અનુયોગ. ૧૪૦૬-૧૪૦૭

સંગ્રહાદિ પાંચ પ્રકારના અધ્યવસાય મનના ભાવ છે, તેમાંના કોઈપણ એક ભાવથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા એ પાંચ ભાવોમાના બે-ત્રણ આદિ ભાવોથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવોવડે અનુયોગ કહેવાય. એ પાંચ ભાવો આ પ્રમાણે છે. જેમકે આ શિષ્યો કેવી રીતે સૂત્રાર્થ ગ્રહણ કરાનારા થશે ? ૧ આ લોકો ગીતાર્થ થઇને વસ્ત્રાદિવડે ગચ્છને કેવી રીતે ઉપકાર કરશે ? ૨ મને પણ આ વ્યાખ્યા કરતા કર્મ નિર્જરા થશે. ૩ તથા એથી મારૂ શ્રુતજ્ઞાન પણ વૃદ્ધિ પામશે. ૪ અને વળી એમ કરવાથી શ્રુતનો અવ્યય ભાવ પણ થશે. ૫ આ પાચ પ્રકારના અભિપ્રાયથી શ્રુતની સૂત્રાર્થથી વ્યાખ્યા કરે-વાચે.

તથા ક્ષાયોપશમ ભાવમાં વર્તનારાને વ્યાખ્યા કરતાં ભાવમાં અનુયોગ થાય છે, અને ભાવોમા અનુયોગ નથી હોતો, કેમકે ક્ષયોપશમપણે તે એકજ છે. અથવા એકજ ક્ષયોપશમભાવ આચારાગાદિ શાસ્ત્રના વિષયભેદથી ભેદ પામે છે તેથી આચારાંગાદિ શાસ્ત્રોના વિષયભેદવાળા ક્ષાયોપશમિકની અપેક્ષાએ ભાવોમાં પણ અનુયોગ છે, એમ કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. અથવા સ્વામીપણુ પામીને ઘણા વ્યાખ્યાન કરનારાઓની અપેક્ષાએ, ઘણા ક્ષાયોપશમિક પરિણામોમા-ભાવોમા અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી પણ ભાવોમાં અનુયોગ કહેવામા કંઈ હરકત નથી. ૧૪૦૬-૧૪૦૭

હવે આ અનુયોગના વિષયભૂત દ્રવ્યાદિનો, જેનો જ્યાં સમાવેશ અથવા ભજના છે, તે કહે છે.

दव्वे नियमा भावो न विणा ते यावि खेत्त-कालेहिं ।
खेत्ते तिण्हवि भयणा कालो भयणा य तीसुंपि ॥ १४०८ ॥

દ્રવ્યમાં ભાવ-પર્યાય અવશ્ય હોય છે, કેમકે તે વિના દ્રવ્ય નથી હોતુ, અને તે દ્રવ્ય તથા ભાવ ક્ષેત્ર વિના નથી હોતા. વળી ક્ષેત્રમા એ ત્રણેની ભજના છે અને દ્રવ્યાદિ ત્રણમા કાળની પણ ભજના છે. ૧૪૦૮

દ્રવ્યમાં ભાવ-પર્યાય અવશ્ય હોય છેજ, પર્યાય વિનાનુ દ્રવ્ય કદિ પણ ક્યાંઈ નથી હોતુ. અને એ દ્રવ્યને ભાવ એ બે ક્ષેત્ર તથા કાળ વિના નથી હોતા, કેમકે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં દ્રવ્ય અવગાહેલુ ને સ્થિતિવાળુ હોય છેજ. એટલે દ્રવ્ય-ભાવ પણ ક્ષેત્ર અને કાળ વિના કદિ પણ નથી હોતા. તથા ક્ષેત્રમાં દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવની ભજના હોય છે, કેમકે લોકક્ષેત્રમાં તે હોય છે અને અલોક ક્ષેત્રમાં તે નથી હોતા.

શિષ્ય—ભગવન્! એ ત્રણેની ક્ષેત્રમા ભજના કેમ કહો છે? કારણ કે અલોકમા પણ આકાશ દ્રવ્ય છે, વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, અને અગુરૂલઘુઆદિ અનન્તા પર્યાયો રૂપ ભાવ પણ છે, તો ત્યા એ ત્રણેની ભજના કેમ કહેવાય?

ગુરૂ—ભાઈ! ત્હારૂ કહેવુ સત્ય છે, પરન્તુ ત્યાં અલોકમા જે આકાશ દ્રવ્ય કહેવાય છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે તે તો ક્ષેત્રનુ ગ્રહણ કરવાથી તેમાજ આવી ગયુ, વળી અહી કાળ પણ સમયાદિરૂપ વિચારવાનો છે, વર્તનાદિરૂપ કાળ નથી કહ્યો તેથી તે સમયાદિ રૂપકાળ મનુષ્યક્ષેત્ર સિવાય અન્યત્ર નથી અને વર્તનાદિરૂપકાળ તો ક્ષેત્રનુ ગ્રહણ કરવાથી તેમાજ આવી ગયો. અને પર્યાયો જે ભાવો, તે પણ ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય-પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યસબધીજ કહેલા છે, અને તે ભાવો-પર્યાયો તો અલોકમા નથી. આકાશના અગુરૂલઘુ પર્યાયો ક્ષેત્રગ્રહણ કરવાની સાથેજ ગ્રહણ થયા એટલે અહી જુદા નથી કહ્યા. માટે અલોકમા દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવનો અભાવ છે. વળી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને ભાવ એ ત્રણમા કાળ ભજનાએ છે. કારણ કે સમયક્ષેત્ર (મનુષ્યક્ષેત્ર) ની અદર રહેલા એ ત્રણેમા સમયાદિરૂપ કાળ છે, અને સમયક્ષેત્રની બહારના એ ત્રણેમા સમયાદિરૂપ કાળ નથી આ પ્રમાણે રહેલા આ દ્રવ્યાદિનો અનુયોગ-વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે-થાય છે ૧૪૦૮

હવે પ્રસગથી દ્રવ્યાદિ સબધી બીજુ પણ કઇક સ્વરૂપ કહે છે.

आहारो आहेयं च होइ दव्व तहेव भावो य।
खेत्तं पुण आहारो कालो नियमाउ आहेओ॥ १४०९॥

દ્રવ્ય પર્યાયોનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમા આધેય છે, તેવીજ રીતે ભાવ-પર્યાય પણ કાળનો આધાર છે અને દ્રવ્યમા આધેય છે. ક્ષેત્ર સર્વનો આધાર છે, અને કાળ સર્વથા આધેય છે. ૧૪૦૯

દ્રવ્ય, પર્યાયનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમા આધેય છે, તથા ભાવ-શ્યામવર્ણાદિ સમયાદિ સ્થિતિવાળા હોવાથી કાળનો આધાર છે, અને દ્રવ્યમા એ આધેય છે. વળી આકાશરૂપ ક્ષેત્ર સર્વ ધર્મ-અધર્મ-પુદ્ગળ-કાળ અને જીવ દ્રવ્યોનો, તથા અગુરૂલઘુ પર્યાયોનો આધારજ છે. પણ આધેય નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુઓ તેમાજ અવગાહીને રહી છે. અને તે પોતે કોઇમા રહ્યુ નથી પણ સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી તે કોઇનુ આધેય નથી. કાળ અવશ્ય આધેયજ છે, પણ કોઇનો આધાર નથી, કેમકે તે દ્રવ્ય-પર્યાયોમાં રહે છે, અને કાળમા અન્યની સ્થિતિ નથી. ૧૪૧૦ આ પ્રમાણે નામાદિ ભેદે સાત પ્રકારનો અનુયોગ કહ્યો. હવે તેથી વિપરીત અનનુયોગ અને તે અનુયોગ અને અનનુયોગના ઉદાહરણો કહે છે. ૧૪૦૯

एसोऽणुरूवजोगो गओऽणुओगो अओ विवज्जत्थं।
जो सो तु अणणुओगो तत्थेमे होंति दिट्ठंता॥ १४१०॥
वच्छगगोणी खुज्जा सज्झाए चेव बहिरउल्लावे।
गामेल्लए य वयणे सत्तेव य होंति भावम्मि॥१४११॥१२६ १३३॥
सावगभज्जा सत्तवइए य कोंकणगदारए नउले।
कमलामेला संवस्स साहसं सेणिए कोवो॥१४१२॥१२७ १३४॥

એ પ્રમાણે અનુકૂળ સબંધવાળો સાત પ્રકારનો અનુયોગ કહ્યો; હવે એથી વિપરીત એવો સાત પ્રકારે જે અનનુયોગ છે તે કહીશું, તેના આ દૃષ્ટાન્તો છે દ્રવ્યાનુયોગમા વત્સ અને ગાયનુ, ક્ષેત્રાનનુયોગમા કુબ્જાનુ, કાલાનનુયોગમાં અકાલસ્વાધ્યાયનુ, વચનાનનુયોગમા બધિરના આલાપનુ અને ગામડીયાનુ ઉદાહરણ છે. તથા ભાવાનુયોગમાં તો જુદા સાત ઉદાહરણ છે. તે આ પ્રમાણે-શ્રાવકની ભાર્યાનુ, સાસપાદક પુરૂષનુ, કોકણક પુત્રનુ, નોળીઆનુ, કમળામેળાનુ, શાબના સાહસનુ, અને શ્રેણિકના કોપનુ ઉદાહરણ. ૧૪૧૦-૧૪૧૧-૧૪૧૨.

આ ઉદારહણોમાનુ પહેલુ વત્સ અને ગાયનુ ઉદાહરણ ભાષ્યકાર ઉપનયપૂર્વક સમજાવે છે.

खीरं न देइ सम्मं परवच्छनिओगओ जहा गावी ।
छड्डेज्ज व परदुद्धं करेज्ज देहोवरोहं वा ॥ १४१३ ॥
तह न चरणं पसूते परपज्जायविणिओगओ दव ।
पुवचरणोवग्घायं करेइ देहोवरोहं वा ॥ १४१४ ॥
जिणवयणासायणओ उम्माया-ऽऽतंक मरणहसणाइं ।
पावेज्ज सवलोयं स बोहिलाहोवघाय च ॥ १४१५ ॥
दवविवज्जासाउ साहणभेओ तओ चरणभेओ ।
तत्तो मोक्खाभावो मोक्खाभावेऽफला दिक्खा ॥ १४१६ ॥

જેમ ગાયને અન્ય ગાયનો વત્સ લગાડવાથી ગોવાળને સારી રીતે દૂધ દોહવા નથી દેતી, અને બીજુ દોહેલુ દૂધ હોય તે પણ લાત મારી ઢોળી નાખીને લાતપ્રહારાદિથી શરીરને પીડા કરે છે, તેવી રીતે પરપર્યાયના વિનિયોગને પમાડેલુ દ્રવ્ય, ચારિત્રને ઉત્પન્ન નથી કરતુ, અને પૂર્વના ચારિત્રનો ઘાત કરીને રોગાદિવડે શરીરને પીડા કરે છે વળી એજ પ્રમાણે જિનવચનની આશાતના થવાથી તે આશાતના કરનારને ઉન્માદ-રોગ મરણાદિ કષ્ટ થાય છે સર્વ વ્રતનો લોપ અને બોધિ-સમકિતનો નાશ કરે છે. કારણ કે દ્રવ્યની વિપરીત પ્રરૂપણાથી જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, એ સાધનના ભેદથી મોક્ષનો અભાવ થાય છે અને મોક્ષના અભાવે દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે. ૧૪૧૩-૧૪૧૪ ૧૪૧૫-૧૪૧૬

સાત પ્રકારના અનનુયોગોને દૃષ્ટાન્ત પૂર્વક ભાષ્યકાર કહે છે. તેમાંના પહેલા બે નામ અને સ્થાપના અનનુયોગ સુગમ હોવાથી તેનો વિસ્તાર નથી કરતા, અને દ્રવ્યાનનુયોગ ઉદાહરણ પૂર્વક સમજાવે છે. જેમ કોઈ એક કાબરચિત્રી આદિ ગાયને બીજી ગાય જે કાલીઆદિ તેનો વત્સ લગાડે, તો તે ગાય દોહનારને સારી રીતે દૂધ દોહવા દેતી નથી, કેમકે તેને પોતાના વત્સ સિવાય બીજો વત્સ ધાવવા જોડેલ હોવાથી અનનુયોગ છે, એમ અનનુયોગથી તે ગાય દોહવા નથી દેતી એટલુ જ નહિ પણ બીજી ગાયનુ દોહેલુ દૂધ હોય તે પણ ઢોળી નાખે છે અને લાતપ્રહારાદિવડે દોહનારના હાથ-પગ આદિ અવયવોને પીડા કરવાથી શરીરને બાધા ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી રીતે અહીં પણ વક્તા પુરૂષ જ્યારે જીવાદિદ્રવ્યને અજીવાદિદ્રવ્યોના ધર્મવડે પ્રરૂપે, અથવા અજીવાદિ દ્રવ્યને જીવાદિ દ્રવ્યના ધર્મવડે પ્રરૂપે છે, ત્યારે એ પ્રમાણે પરપર્યાયના વિરૂદ્ધ નિયોગથી વિપરીત રીતે પ્રરૂપાતુ તે દ્રવ્ય ચારિત્ર ઉત્પન્ન કરતુ નથી-ચારિત્રનો હેતુ થતુ નથી. એટલુ જ નહિ.

પરન્તુ એ પ્રમાણે અનનુયોગ કરતા-વિપરીત વ્યાખ્યા કરતાં તે વક્તાના પૂર્વપ્રાપ્ત ચારિત્રનો ઘાત થાય છે, તેમજ એ રીતે અવિધિએ પ્રરૂપણા કરતા રોગાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી તેના શરીરને પણ બાધા પીડા થાય છે. વળી એ પ્રમાણે વિપરીત પ્રરૂપણા કરતા જિનવચનની આશાતના થવાથી ઉન્માદ-રોગ-મરણ આદિ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વ વ્રતનો લોપ થાય છે, અને સમકિતનો પણ નાશ થાય છે. કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણાથી દ્રવ્યનો વિપર્યાસ થાય છે, અને તેમ થવાથી સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, સાધનનો (સમ્યગ્જ્ઞાનાદિકનો) ભેદ થવાથી ચારિત્રનો ભેદ થાય છે અને ચારિત્રના ભેદથી મોક્ષરૂપ સાધ્યનો ભેદ થાય છે. એટલે કે સાધનના અભાવે સાધ્યનો પણ અભાવ થાય છે, અને છેવટે મોક્ષ માટે ગ્રહણ કરેલી દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે, કેમકે તે દીક્ષાનુ ફળ મોક્ષ એમ કરવાથી પ્રાપ્ત નથી થતુ એ પ્રમાણે દ્રવ્યનો અનુયોગ કરવાને બદલે અનનુયોગ કરવામા આવે એટલે વિપરીત વ્યાખ્યા કરવામા આવે તો ઉપરોક્ત દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૧૩-૧૪૧૪-૧૪૧૫-૧૪૧૬

હવે દ્રવ્યનો સમ્યગ્ અનુયોગ કરવામા જે ગુણો થાય છે, તે કહે છે.

सम्म पय पयच्छइ स वच्छविणिओगओ जहा धेणू ।
तह सयपज्जवजोए दवं चरणं तओ मोक्खो ॥ १४१७ ॥

જેમ ગાય પોતાના વત્સના વિનિયોગથી સારી રીતે દૂધ આપે છે, તેમ સ્વપર્યાયના વિનિયોગથી દ્રવ્ય પણ ચારિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે ચારિત્રથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એ દૂધના અનુયોગ ને અનનુયોગના દૃષ્ટાંત કહ્યાં. ૧૪૧૭

હવે ક્ષેત્રાદિના અનુયોગ અને અનનુયોગમાં અનુક્રમે ઉદાહરણ પૂર્વક ગુણ અને દોષો કહે છે.

एवं खेत्ताईसुवि सधम्मविणिओगओऽणुओगो त्ति ।
विवरीए विवरीओ सोदाहरणोऽणुगतव्वो ॥ १४१८ ॥

એજ પ્રમાણે ક્ષેત્રાદિમા સ્વધર્મના વિનિયોગથી અનુયોગ થાય છે, અને એથી વિપરીત પરધર્મના વિનિયોગથી અનનુયોગ થાય છે, તે ઉદાહરણ પૂર્વક જાણવુ. ૧૪૧૮

ઉપર કહ્યા મુજબ ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવમાં પણ સ્વધર્મના સંયોગથી વ્યાખ્યા કરતા અનુયોગ થાય છે, અને પરધર્મના સંયોગથી વ્યાખ્યા કરતાં અનનુયોગ થાય છે, તેના દૃષ્ટાંતો પોતાની બુદ્ધીએ કરીને બીજા ગ્રંથોથી જાણવા આ પ્રમાણે સંક્ષેપ કરે છે તો પણ શિષ્યના અનુગ્રહને માટે તેનાં દૃષ્ટાન્ત અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહે છે.

પ્રતિષ્ઠાન નગરનો શાતવાહન રાજા, નભોવાહન રાજાની રાજધાની ભરૂચ નગરીનો દર વર્ષે આવીને ઘેરો નાખી રોધ કરતો હતો અને વર્ષાઋતુમા પાછો પોતાના નગરે જતો હતો. અને તે સીવાયના કાલમાં ત્યાં રહેતો. એમ કરતાં એક વખત રોધ કરવા આવે છતે પોતાના નગર તરફ જવાની ઇચ્છાવાળા તે રાજાએ તબુના સભામંડપમાજ ભૂમિ ઉપર પાત્ર વિના થુંક નાખ્યુ, તે ઉપરથી રાજાને થુંકવાનુ પાત્ર ધારણ કરનાર કુબ્જા, જે ત્યાં ઉભી હતી, તેણે વિચાર્યું કે—'રાજા આ સ્થાનનો ત્યાગ કરીને અવશ્ય પ્રભાતે પોતાના નગર તરફ જશે, કેમકે જો જલદી જવાનો ન હોય, તો આ સ્થાનકે આમ પાત્ર વિના થુંકે નહી.

આ પ્રમાણે વિચારીને તે કુબ્જાએ પોતાના પરિચિત કોઈ વાહનવાળાને પોતાનો નિશ્ચય કહ્યો, તેથી તેણે વાહનો તૈયાર કરીને રાજાના જવા પહેલાજ તે રવાના કરી દીધાં, તેની પાછળ સર્વ લશ્કર પણ જવાને તૈયાર થઈ ગયુ. અને જવા માડ્યુ. લશ્કર ચાલવાથી ઉડેલી ધૂળથી આકાશ ભરાઈ ગયુ, આથી વિસ્મિત મનવાળા રાજાએ વિચાર્યું કે મે કોઇને પણ પ્રયાણ માટે કહ્યુ નથી. ધૂળ ઉડવાના ભયથી અલ્પ પરિવાર સાથે માત્ર મારે એકલાએજ આગળ જવુ અને પાછળથી સર્વ સૈન્યને આવવાને કહેવુ, આવો મારો વિચાર હતો, તેના બદલે આતો એથી વિપરીત થયુ. પણ આ સર્વ સૈન્યના લોકોએ પ્રયાણ જાણ્યુ કેવી રીતે ? પછી એ સબધી તપાસ કરતા પરપરાએ એનુ કારણ કુબ્જા છે એમ જાણ્યુ, તેને પુછતા તેણે એ પૂર્વ હકીકતથી પોતાનો સર્વ નિશ્ચય જણાવ્યો. આ સ્થળે સભામડપના ભૂમિમા થુકવુ તે ક્ષેત્રવડે અનનુયોગ છે અને તે થુકને પાત્રમા લેવુ, વાળી નાખવુ વિગેરે અનુયોગ છે. એ પ્રમાણે અહી પ્રસ્તુતમા પણ આકાશને એકાન્ત નિત્ય-એક-અપ્રદેશી છે, એમ કહેવાથી ક્ષેત્રનો અનનુયોગ થાય છે, અને સ્યાદ્વાદશૈલી વડે કથચિત્ નિત્ય વગેરે કહેવાથી ક્ષેત્રનો અનુયોગ થાય છે.

આ પ્રમાણે ક્ષેત્રના અનુયોગ અને અનનુયોગમા કુબ્જાનુ ઉદાહરણ કહ્યુ, હવે કાળના અનુયોગ અનનુયોગમા અકાલે સ્વાધ્યાય કરનાર સાધુનુ દૃષ્ટાન્ત કહે છે.—કોઈ એક સાધુ કાલિકશ્રુત ગણવાનો વખત વીતી ગયા છતાં, તે નહિ ધ્યાનમા રહેવાથી અકાળે તે શ્રુતનુ પુનરાવર્તન કરવા લાગ્યા, તેથી કોઇ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવતાએ વિચાર્યું કે 'આ મુનિ અકાળે શ્રુત ગણે છે, તેથી કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવ તેમને છળશે, માટે હુ તેમને તેમ કરતાં નિવારૂ.' એમ વિચારીને તે દેવતા ગોવાળણીનુ રૂપ ધારણ કરી, માથે છાશથી ભરેલો ઘડો મૂકીને તે મુનિની નજીકમાં "કોઇને છાશ લેવી છે ! છાશ " એમ વારવાર મોટા અવાજથી બોલીને ગમનાગમન કરવા લાગી, તેના તે અવાજથી ઉદ્વેગ પામેલા મુનિએ કહ્યુ-'અરે બાઇ ! શુ અત્યારે છાશ વેચવાનો તારે વખત છે ?' આથી તે ગોવાળણીએ કહ્યુ કે 'મહારાજ ! ત્યારે શુ તમારે પણ અત્યારે આ કાલિકસૂત્રના સ્વાધ્યાયનો વખત છે ?' તેના તે વચનથી વિસ્મય પામેલા સાધુએ ઉપયોગ દઇને પોતે અકાળે પુનરાવર્તન કર્યું જાણી તે માટે મિથ્યાદુષ્કૃત આપ્યુ. પછી તે દેવતાએ પ્રગટ થઇને કહ્યુ કે 'મહારાજ ! અકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવો છળ કરે છે, માટે હવે ફરી આમ અકાળે સ્વાધ્યાય ન કરશો ' એમ સાધુને શિખામણ આપીને દેવ અન્તર્ધ્યાન થઈ ગયો. અહી અકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી કાળનો અનનુયોગ થાય, અને યોગ્યકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી કાળનો અનુયોગ થાય પ્રસ્તુતમા પણ કાળના ધર્મોની વિપરીત વ્યાખ્યા કરવાથી અનનુયોગ થાય અને અવિપરીત વ્યાખ્યા કરવાથી અનુયોગ થાય છે.

હવે વચન સબધી અનુયોગ અને અનનુયોગના બે દૃષ્ટાન્તો છે, તેમાં પ્રથમ બ્હેરાના કુટુબનુ દૃષ્ટાન્ત કહે છે—કોઇએક ગામમા એક ડોસો-ડોસી, તેનો પુત્ર અને પુત્રની વહુ આ ચાર માણસનુ કટુબ રહેતુ હતુ. તે આખુ કુટુબ બહેરૂ હતુ, એક દિવસે એ વૃદ્ધનો પુત્ર ક્ષેત્રમા હળ ચલાવતો હતો, તેવામા કોઈ મુસાફરોએ તેને માર્ગ બાબત પૂછ્યુ, એટલે તેણે કહ્યુ કે "આ મારા પોતાના બળદ છે, બીજા કોઈના નથી." જે પૂછ્યુ હતુ, તેનો ઉત્તર ન આપતાં આમ ભળતોજ ઉત્તર મળવાથી, મુસાફરોએ જાણ્યુ કે આ બ્હેરો છે, તેથી તેઓ બીજુ કઈ ન પૂછતાં પોતાના માર્ગે ચાલ્યા ગયા. તે પછી તેની વહુ ઘેરથી ખાવાનુ ભાત્રુ લઇને આવી, એટલે ખાતાં ખાતાં તેણે પોતાની સ્રીને કહ્યું કે

હમણા અહીંથી જતા મુસાફરોએ કહ્યુ કે 'આ બળદો બહુ સારા શીંગડાવાળા છે ' અર્થાત્ મુસાફરોની ધારણા બલદોને ઉપાડી જવાની હતી, આના ઉત્તરમા તેની ભાર્યાએ કહ્યુ કે 'શાક ખારૂ હોય, કે મોળુ હોય, હુ કઇ જાણતી નથી, કેમકે એ તમારી માતાએ કર્યુ છે ત્યાર પછી ત્યાંથી તેની સ્ત્રી ઘેર ગઇ અને પોતાની વૃદ્ધ સાસુ સુતર કાતતી હતી. તેને કહ્યુ કે 'આજે તો શાક ખારૂ થયુ છે, એમ તમારા પુત્ર કહેતા હતા.' આના ઉત્તરમા સુતર કાતતી ડોસીએ ક્રોધથી કહ્યુ કે—'સુતર ઝીણુ થાઓ કે જાડુ થાઓ, ગમે તેવુ થાઓ, પણ ડોસાને તો તેનુ વસ્ત્ર થશે.' થોડીવાર પછી ડોસો જે બહાર તલની રક્ષા કરતો હતો તે ઘેર આવ્યો, એટલે ક્રોધાયમાન થએલ વૃદ્ધાએ ડોસાને કહ્યુ કે 'આજ કાલની આવેલી વહુ મને કહે છે કે સુતર જાડુ કતાય છે, એ મને કહેનાર કોણ ?' આના જવાબમા ડોસાએ કહ્યુ કે 'મે તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો, ત્હારા સોગન, હુ સત્ય કહુ છુ કે મે તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો.' આ રીતે એક પ્રકારે કહ્યુ હોય, તે બીજા પ્રકારે સાભળે, અને તેવીજ રીતે બીજાને પ્રરૂપે, તે વચનનો અનનુયોગ કહેવાય, અને જેવુ સાભળ્યુ હોય, તેવુ જ પ્રરૂપે તો તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય. વચનાનુયોગને પ્રધાન જણાવવાને અર્થે આ સબધમા બીજુ એક ગામડીઆનુ દૃષ્ટાન્ત છે. તે આ પ્રમાણે—

કોઇ એક ગામમા કોઇ સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામ્યો, તેથી તે સ્ત્રી ત્યા ઇન્ધન જળાદિના કષ્ટથી પીડા પામતી મહામુશીબતે પણ નિર્વાહ ન થવાથી પોતાના નાના પુત્રને લઇને બીજે ગામ ગઈ, ત્યાં તે પુત્ર અનુક્રમે મોટો થયો એટલે તેણે તેની માતાને પૂછયુ કે 'મારા પિતા આપણો નિર્વાહ કેવી રીતે કરતા હતા ?' માતાએ કહ્યુ, 'બેટા ! તેતો રાજસેવા કરીને આપણો નિર્વાહ કરતા હતા. પુત્રે કહ્યુ, 'તો હુ પણ રાજસેવા કરીને આપણો નિર્વાહ ચલાવીશ.' માતાએ કહ્યુ 'બેટા ! રાજસેવા બહુ દુષ્કર છે, ઘણા વિનયથી તે કરવી પડે છે.' પુત્રે કહ્યુ 'કેવી રીતે એ વિનય કરવો, તે તુ જાણે છે ?' માતાએ કહ્યુ—' જો સાભળ ! જે કોઈ મળે, તે સર્વને જોઇને પ્રણામ કરવા, સર્વની સાથે નમ્રતાથી વર્તવુ, સર્વની ઇચ્છાને અનુસરીને વર્તવુ. ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારે એમા સાવધાન રહેવુ જોઇએ. એ સાભળીને પુત્રે કહ્યુ, 'માતા ! હુ એ પ્રમાણે વર્તીશ, મને જવાની રજા આપ.' પછી માતાની આજ્ઞા લઇને તે રાજધાની તરફ ચાલ્યો. માર્ગમા જતા જગલની અદર વૃક્ષના મૂળમા બેઠેલા ને હરિણો પર ધનુષ્યબાણ તાકીને છુપાઈ રહેલા શિકારી લોકોને જોયા, એટલે તેણે તે શિકારીઓને મોટા અવાજથી પ્રણામ કર્યો. તેથી ત્યાં ઉભેલા હરિણો ભય પામીને એકદમ ભાગી ગયા. આથી ક્રોધાયમાન થએલા તે શિકારીઓએ તેને બાંધીને ખુબ માર્યો. આથી તેણે કહ્યુ, 'અરે ભાઈ સાહેબ ! મે તમારૂ શુ બગાડયુ છે ? મારી માતાએ મને શીખવ્યુ છે કે જે કોઈ મળે તેને પ્રણામ કરવા, તેથી મે તમને સર્વને પ્રણામ કર્યા, એમા મે તમારો શો ગુન્હો કર્યો ?' આમ કહેવાથી શીકારીઓએ જાણ્યુ કે ''બિચારો ભોળો છે.' તેથી તેને છોડી મૂકયો, અને કહ્યુ કે 'જ્યારે અમારી પેઠે કોઈ ગુપચુપ છુપાઈ બેઠા હોય, ત્યારે કઈ પણ બોલ્યા વિના છાનામાના આવવુ.' એ ગામડીઆ તેઓની તે શીખામણ અગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યો. આગળ જતા કોઈ ગામની નજીકમા ધોબીલોકોને લુગડા ધોતા તેણે જોયા. તે ધોબીના લુગડા દરરોજ ચોર લોકો લઈ જતા હતા તેથી તે લોકો ત્યા આગળ હાથમા લાકડીઓ લઇને ચોરની રાહ જોતા છુપાઇને બેઠા હતા, તેમને તે પ્રમાણે છુપાઇને બેઠેલા જાણીને તે ગામડીઓ છાનોમાનો કઈ બોલ્યા વિના શરીર નમાવીને ધીમે ધીમે ત્યા આવ્યો, એટલે, ધોબી લોકોએ તેનેજ

ચોર જાણીને ખુબ મારીને બાધ્યો. જયારે ગામડીઆએ સત્ય હકીકત કહી ત્યારે તેઓએ તેને છોડયો અને કહ્યુ કે "જ્યારે અમારી માફક કોઇ લોકો એકઠા થયા હોય, ત્યારે" ઉસ-ખારો અહી ઘણો પડો, અને શુદ્ધ થાઓ એમ કહેવુ." તેઓની આ શિક્ષા અ ગીકાર કરીને તે ગામડીઓ આગળ ચાલ્યો, ત્યા તે ગામમાથી વણા મ ગળો પૂર્વક શુભમુહૂર્તમા પ્રથમ હળ જોડવાની ક્રિયા કરવા નીકલતા લોકોને જોયા, એટલે ધોબીઓના કહેવા મુજબ તેણે કહ્યુ કે 'અહી ઉસ-ખારો ઘણો પડો અને બધુ સાફ થાઓ' તેનુ આવુ અપશુકન ભરેલુ બોલવુ સાંભળીને ખેડુતોએ તેને પકડીને ઘણોજ માર માર્યો, જ્યારે તેણે ખરી હકીકત કહી ત્યારે તેને છોડયો અને કહ્યુ કે—જ્યા આવુ તુ દેખે, ત્યા એમ કહેવુ કે "આવી ગાડીઓ ભરાઓ, ઘણુ જ આવુ થાઓ. નિરન્તર આવુ જ થાઓ." ખેડુતોની શિખામણ ધ્યાનમા રાખીને તે આગળ ચાલ્યો, એટલામા ત્યા કોઈ મરી ગએલાના શબને લોકો સ્મશાનમાં લઇ જતા હતા, તે લોકોને તેણે જોયા, તેથી ખેડુતોના કહેવા મુજબ તે મૂર્ખાએ કહ્યુ કે ગાડીઓ ભરાઓ ને આવુ ઘણુ જ થાઓ એટલે તે લોકોએ પણ તેને માર મારીને બાધ્યો પૂછતા જ્યારે સત્ય બીના કહી ત્યારે છોડયો, અને કહ્યુ કે જ્યારે આવુ જોવામા આવે ત્યારે "તમોને-આવુ કદી પણ ન થાઓ, આવા બનાવનો હમ્મેશા વિયોગ થાઓ" એમ કહેવુ, તેઓની તે શિક્ષા માન્ય કરીને તે આગળ વધ્યો, એટલે એક જગ્યાએ વિવાહનો સમારંભ જોયો, તે જોઇને તેણે પૂર્વે કહ્યા મુજબ આવુ કદિ પણ ન થાઓ વિગેરે કહ્યુ, એટલે ત્યા પણ તેને ઘણોજ માર પડયો, અને સત્ય વાત કહી ત્યારે મુક્ત કર્યો, અને કહ્યુ કે જ્યા આવુ જુએ ત્યા એમ કહેવુ કે-'તમે હમ્મેશાં આવુ જુઓ આ સંબંધ શાશ્વતો થાઓ. કદિપણ વિયોગ ન થાઓ. આ પ્રમાણે કહેવુ.' તેમની તે શીખામણ અ ગીકાર કરીને તે આગળ ચાલ્યો, એટલે કોઈ અધિકારિને સાકળોથી બાધેલો જોઇને પૂર્વે કહ્યા મુજબ બોલ્યો. એટલે ત્યાં પણ લોકોએ તેને ખુબ માર માર્યો, પછી સત્ય બીના જાણી ત્યારે છુટો કર્યો, અને શીખવ્યુ કે જ્યા આવુ જોવામાં આવે ત્યા આથી શીઘ્રવિયોગ થાઓ, કદિપણ આવુ ન થાઓ, એમ કહેવુ.' તેમની તે શીખામણ અ ગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યો, એટલે ત્યા આગળ કોઈ રાજાઓની સ ધી સ બ ધી વાતચીત થતી હતી, તે સાંભળીને તેણે કહ્યુ કે-'આવુ કદી પણ ન થાઓ, શીઘ્રતાથી વિયોગ થાઓ' આ સાભળીને લોકોએ તેને ત્યા પકડીને ખૂબ માર માર્યો, સત્ય વાત જાણ્યા પછી છોડયો. આ પ્રમાણે એ મૂર્ખ ગામડીઓ દરેક સ્થળે માર ખાતો ખાતો કોઇ વૈભવ વિનાના નિર્ધન ઠાકોરને ઘેર નોકર રહ્યો. ત્યા ઠાકોર નિર્ધન હોવાથી ને દુષ્કાલનો પ્રસ ગ હોવાથી ઠાકોરની સ્ત્રીએ ઘેર ઘેશ તૈયાર કરી અને પેલા મૂર્ખ નોકરને કહ્યુ કે 'જા ગામની સભામા બેઠેલા ઠાકોરને કહે કે-ઘેશ તૈયાર થઈ ગઈ છે, માટે હમણા ચાલો, નહિ તો પછી ઠરી જશે' મૂર્ખ નોકરે સભામા જઇને બધા લોક સાભળે તેમ મોટેથી કહ્યુ કે, 'ઠાકોર સાહેબ! જલ્દી ઘેર ચાલો અને ઘેશ જમી લ્યો, નહી તો પછી ઠરી જશે.' તેનુ તેવુ કથન સાભળીને ઠાકોર બિચારો લજ્જા પામીને ઘેર આવ્યો, અને ખૂબ ઠપકો આપી કહ્યુ કે 'અરે મૂર્ખ! ઘણા માણસોની વચ્ચે એમ બોલાતુ હશે? ત્યાંતો જ્યારે આવુ ઘરનુ કાર્ય હોય, ત્યારે પાસે આવીને મુખે વસ્ત્ર રાખીને ધીમે ધીમે કાન પાસે કહેવુ જોઇએ.' ઠાકોરની શીખામણ તેણે માન્ય કરી. એમ કરતાં કેટલાક દિવસો વિત્યા પછી ઠાકોરને ઘેર લ્હાય લાગી, એટલે ઠાકોરને બોલાવવા માટે સભામાં ગયો. ત્યા જઇને ધીમે ધીમે આગળ આવી, મુખે વસ્ત્ર રાખીને ઠાકોરના કાનમા કહ્યુ કે 'ઘેર આગ લાગી છે.' આ સાંભળી ઠાકોર એકદમ બે બાકળા ઉઠયા અને ઘર તરફ દોડયા, પણ

એટલામા તો દ્રવ્યે કરીને સહીત સર્વ ઘર બળીને ભસ્મ થઈ ગયુ. આથી ખૂબ ગુસ્સે થએલા ઠાકોરે તે મૂર્ખ નોકરને ખૂબ માર મારીને કહ્યુ, ' અરે મૂર્ખ ' જ્યારે આ પ્રમાણે હતુ, ત્યારે પ્રથમ ધુમાડો નીકળતાજ તે પાણી ધૂળ-ભસ્મ વિગેરે કેમ કંઈ ના નાખ્યુ, અને મોટો અવાજ કરીને બીજા લોકોને પણ ખબર કેમ ન કહી ? ' મૂર્ખ ગામડીઆએ કહ્યુ ' સાહેબ ' જો હવે ફરી એમ થશે તો એ પ્રમાણે કરીશ, મારો ગુનો માફ કરો. ' ઠાકોરે તે દિવસે તેને જતો કર્યો. કેટલાક દિવસો ગયા પછી એક દિવસ ઠાકોર સ્નાન કરીને સુગધી ધુપ લેવા બેઠા. તે વખતે ઢાકેલા પાટલા ઉપરથી અગરૂચદનના ધુમની શીખા નીકળી, તે જોઇને પેલા મૂર્ખ ગામડીઆએ, ઓસામણથી ભરેલુ તપેલુ ત્યા પડ્યુ હતુ તે ઉપાડીને ઠાકોર ઉપર રેડ્યુ, તે સિવાય પાણી ધુળ-ભસ્મ વિગેરે નાખીને ઠાકોરને તર-બોલ કરી નાખ્યા અને પછી મોટી બૂમો પાડીને લોકોને એકઠા કર્યા. આથી ઠાકોરે કટા-ળીને તેને રજા આપી.

આ પ્રમાણે શિષ્ય પણ ગુરૂ મહારાજ જે વચન કહે તે વચન દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને પરનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના સ્વય બોલે તે વચનનો અનનુયોગ કહેવાય, અને જે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિની ઉચિતતાથી બોલે તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય.

ભાવ અનુયોગ અને અનનુયોગના સાત ઉદાહરણ છે, તેમા પ્રથમ શ્રાવકની ભાર્યાનુ ઉદાહરણ કહે છે-કોઈ યુવાન શ્રાવકે પાચ અણુવ્રત ગ્રહણ કર્યા હતા. તેણે એક વખત ઉદ્‌ભટ વેષ અને શૃગારયુક્ત રૂપવતી પોતાની સ્ત્રીની સખીને જોઈ, તે સ્ત્રીને જોઇને તે યુવાન શ્રાવકને તેનાપર ગાઢ કામાભિલાષ થયો. પરન્તુ લજ્જાદિના કારણથી કોઇને પણ તે સબધી કહી શક્યો નહિ, અને તેને મેળવવાની ચિન્તાથી દરરોજ દુર્બળ થવા લાગ્યો. આથી તેની સ્ત્રીએ તેને ઘણા આગ્રહથી દુર્બળ થવાનુ કારણ પૂછ્યુ, એટલે તેણે તેને મહામુશીબતે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો, સ્ત્રી ચતુર હતી, તેથી તેણે ડહાપણ પૂર્વક પતિને કહ્યુ, ' વ્હાલા ' આટલાજ માટે ખેદ પામો છો ? એમા શુ મુશ્કેલ છે ? પહેલાથીજ આપે મને કેમ ન કહ્યુ ? મ્હારી સખી મારે આધીન છે, એટલે જેમ હુ કહીશ તેમ કરશે. માટે તે સબધી જરાપણ ચિન્તા કરશો નહિ, થોડા વખતમાંજ હુ આપને તેનો સમાગમ કરા-વીશ. ' ઇત્યાદિ અનુકૂળ વચનોથી પતિને સતોષ પમાડીને બાજે દિવસે પતિને કહ્યુ, ' વ્હાલા ' મ્હારી સખીએ આપનુ ઈચ્છિત પૂર્ણ કરવા કબુલ્યુ છે, પરન્તુ તે રાત્રિની શરૂઆતમા આપની પાસે આવશે, અને લજ્જાળુપણાથી વાસભુવનમાં પેસતાજ દીપક બુઝાવી નાખશે. ' યુવાન શ્રાવકે કહ્યુ, ' ભલે, તેને તેમ ઇષ્ટ હોય, તો મને એમ કરવામા કઈ હાની નથી. ' ત્યાર પછી તે ચતુર શ્રાવિકાએ પોતાની સખી પાસેથી તેણે તે દિવસે જે વસ્ત્ર અને આભૂષણો પહેર્યા હતા, તે કોઈ બહાને માગી પછી રાત્રિના જે સમયે મળવાનો સકેત કર્યો હતો, તે વખતે તેણે તે વસ્ત્ર અને આભૂષણો, પોતાની સખીના જેવી ઢબથી પહેર્યા, અને ગોળીના પ્રયોગથી અવાજ પણ તેના જેવોજ કર્યો. પછી તેના જેવાજ મનોહર વિલાસ અને અભિનય યુક્ત ધારણ કરેલા શ્રેષ્ઠ ફૂલ તાંબુલ સુખડ અગરૂ બરાશ કસ્તુરિ વીગેરે મમસ્ત ભોગના અગવાલી તે શ્રાવકની પત્ની નિર્મલ પ્રકાશવાલા સુદર સકેતવાળા વાસભુવનમાં દાખલ થઈ, પછી ઉત્કઠાપૂર્વક વિકસિત નેત્રવાલા, ગગા-નદીના કિનારા સરખા પલ્યક ઉપર બેઠેલા, એવા તે જુવાન પુરૂષે અમૃતની વૃષ્ટિ ધારણ કરતી હોયની શુ એમ આખો ત્થા મનને આનદ ઉપજાવતી તેણે જોઈ તેણીને જોવા

માત્રમાં ચતુર ચતુરાએ દીપક બુઝાવી નાખ્યો, અને પછી વિવિધ વિલાસ યુક્ત કથા ગોષ્ઠી-પૂર્વક તેની સાથે સંપૂર્ણ ક્રીડા કરી. તે પછી ઘણો વખત એમ વિલાસમાં ગાળીને તે વેશધારી સ્ત્રી ચાલી ગઈ, તે ગયે છતે સવારમાં ઊઠીને પોતે કરેલા અકાર્યનો પસ્તાવો કરતો શ્રાવક ચિન્તવવા લાગ્યો કે "સર્વ સુર અને અસુર દેવોએ જેઓશ્રીના ચરણકમળને પ્રણામ કરેલા છે, એવા જિનેશ્વરોએ પરભવના શંબલ સમાન અને હિતકારી જે શીલવ્રત કહ્યુ છે, તે શીલ અરેરે ! મેં મૂર્ખાએ ગુમાવ્યુ.' ઇત્યાદિ સંવેગવશે કરીને પશ્ચાતાપ કરવાથી નિરન્તર અન્તઃકરણમાં ખેદ ધારણ કરવા લાગ્યો અને પ્રતિદિન વધારે વધારે દુર્બળ થવા લાગ્યો. આથી પુનઃ તેની સ્ત્રીએ કારણ પૂછ્યુ, એટલે શ્રાવકે નિઃશ્વાસપૂર્વક કહ્યુ કે 'પ્રિયતમે ! ચિરકાળ પર્યન્ત પાળેલુ, સ્વર્ગ અને મોક્ષનુ કારણ એવુ જે શીલવ્રત, તેનુ મેં ખંડન કર્યુ, અરેરે ! મેં મૂર્ખ અને કામાન્ધે એવુ અકાર્ય કર્યુ છે, કે જે અકાર્ય બીજા અજ્ઞાનીજનો પણ ન કરે, હવે આ વ્રત ખંડિત થયુ, તેથી મારૂ શુ થશે. આવા પ્રકારની ચિન્તાથી વ્હાલિ ! હુ દરરોજ કૃશ થતો જાઊં છુ.' આ પ્રમાણે પતિનુ સંવેગ યુક્ત પશ્ચાતાપ કરતુ ચિત્ત જાણીને સ્ત્રીએ સર્વ યથાર્થ હકીકત કહી અને સુરતક્રીડા સમયે થએલ વાતચિત વિગેરે નિશાનીઓ આપીને પ્રતીતિ કરાવી, આથી તે સ્વસ્થ થયો. આ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીને પણ પરસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ભોગવવાથી તેને ભાવનો અનનુયોગ થયો, અને જ્યારે તે સત્ય હકીકત જાણી ત્યારે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો. એજ પ્રમાણે ઔદયિકાદિ ભાવોની વિપરીત પ્રરૂપણા કરતા ભાવનો અનનુયોગ થાય, અને યથાવસ્થિત તેનુ સ્વરૂપ કથન કરવાથી ભાવનો અનુયોગ થાય.

આ સંબંધમાં બીજુ સામપદિકનુ ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે-કોઈ નજીકના ગામમાં કોઇએક સેવક પુરૂષ રહેતો હતો, તે પુરૂષ સાધુઆદિ દર્શનીઓ સંબંધીનો ધર્મ કદિપણ સાંભળતો નહી-સાંભળવાની ઇચ્છા પણ કરતો નહિ, અને તે સાધુઓની પાસે જતો પણ નહિ. અને કોઇને વસ્તિ પણ આપતો નહી, કારણ કે તે એમ માનતો હતો, કે 'જો હુ એવા મુનિઓ પાસે જાઊં તો, તેઓ અહિંસા-અસત્ય-ચોરીનો ત્યાગ-પરસ્ત્રી ત્યાગ વિગેરે નિયમો આપે, હુ તે નિયમો પાળવાને સમર્થ નથી, માટે બ્હેતર છે કે તેઓની પાસે જવુજ નહિ અને ધર્મ પણ સાંભળવો નહિ.' એવામાં એક વખત વર્ષાઋતુ આવવાની પહેલાં થોડાજ કાળમાં તેજ ગામમાં કેટલાક સાધુઓ આવ્યા, તેઓ આવીને ગામમાં રહેવાનુ સ્થાન શોધવા લાગ્યા, તેમને સ્થાન શોધતા જોઇને પેલા સેવક-પુરૂષના બીજા મિત્રોએ કૌતુક જોવાના મીષે તે સાધુઓને કહ્યુ કે 'મહારાજ ! આ ગામમાં આપની ભક્તિ કરે એવો માત્ર એકજ શ્રાવક છે, તે જુઓ પેલા ગૃહમાં રહે છે, આપ ત્યા જાઓ, તે આપને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે.' સાધુઓ તેમના કહેવા મુજબ ત્યા ગયા, પણ પેલો પુરૂષ તો તેમના સામુ પણ જોયા વિના નીચુ મુખ કરીને પોતાનુ કાર્ય કરવા લાગ્યો. તેથી એ સાધુઓમાના એક સાધુએ બીજા સાધુઓને કહ્યુ કે 'આ શ્રાવક તે નહિ હોય, અથવા તે લોકોએ આપને ઠગ્યા. સાધુનુ એ વચન સાંભળીને તે સેવક પુરૂષે સંભ્રમથી પૂછ્યુ. 'મહારાજ ! શુ કહ્યુ ? કોણે તમને ઠગ્યા ?' એના ઉત્તરમાં સાધુ-ઓએ સર્વ હકીકત કહી. એટલે આણે વિચાર્યુ કે—'અહો ? શુ મારાથી પણ એ લોકો આટલા બધા નીચ છે કે તેઓએ આ સાધુઓની પણ મશ્કરી કરીને ઠગ્યા ? હશે, તેઓએ ગમે તે અભિપ્રાયથી એમ કહ્યુ હોય, પણ હવે હુ અને આ મુનિઓ તેમની હાસીના પાત્ર ન થઇએ, એમ કરૂ જો કે આ મુનિઓ અહી રહે એ મને ઇષ્ટ નથી, તો પણ મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હુ આચરણ કરીને તેઓની હાંસી, સત્યરૂપે કરી બતાવુ.' એમ

વિચારીને કહ્યુ, 'મહારાજ' બહુ સારૂ' આપ ભલે અહી આવ્યા, આ ગૃહમા સુખે રહો, પરન્તુ જ્યા સુધી મ્હારી સીમામા રહો, ત્યા સુધી મને ધર્મનો એક અક્ષર પણ સભળાવવો નહિ, જો આ શરત કબુલ હોય, તો સુખેથી આ ગૃહમા વર્ષાઋતુ આપ પૂર્ણ કરો.' સાધુઓએ તે પ્રમાણે કબુલ કર્યું, અને ચાતુર્માસી સપૂર્ણ કરી ત્યાથી અન્યત્ર વિહાર કરવા તૈયાર થયા, તેમને થોડે સુધી માર્ગ બતાવવા તે પુરૂષ મુનિઓની સાથે ગયો, અને પોતાની સીમા પૂરી થયે કહ્યુ કે હવે આપને ધર્મોપદેશ કરવો હોય તે કરો, એટલે મુનિઓએ કહ્યુ, હે સજ્જન' આતારો સારો વિચાર છે એમ શિક્ષા આપી અને કહ્યુ કે 'મહાનુભાવ' જો તમારાથી મદ્ય-માસ-જીવહિસા આદિના નિયમો ન લઈ શકાય એમ હોય, તો માત્ર એક સ્હેલો અને તમારાથી પાળી શકાય એવો નિયમ લ્યો, તે આ પ્રમાણે કે જ્યારે તમે કોઈ પચેન્દ્રિય પ્રાણીનો ઘાત કરો, ત્યારે સાત પગલા ભરીને ઉભા રહેતા જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ થોભીને પછી તેનો ઘાત કરવો.' સેવક પુરૂષે તે નિયમ કબુલ કર્યો. મુનિએ પોતાના જ્ઞાનથી ભવિષ્યમા એનુ એ નિયમથીજ કલ્યાણ જોઇને તે નિયમ આપ્યો. અને તેઓ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. પેલો પુરૂષ પોતાને ઘેર આવ્યો. તે પછી કેટલાએક દિવસ વિત્યાબાદ તે પુરૂષ કોઈક દિવસ રાત્રિએ કોઇક સ્થળે ચોરી કરવાને સાથીઓ લઇને કોઈ ગામ તરફ ગયો, પણ માર્ગમા અપશુકન થવાથી રાત્રિએજ પાછો ઘર તરફ આવ્યો, માર્ગમા આવતા વિચાર થયો, કે મારી ગેરહાજરીમા ઘેર શુ થાય છે, તે મારે આજે જાણવુ, એમ વિચારીને રાત્રિએ ગુપ્તપણે ગૃહમા દાખલ થયો, અને સીધો શયનભુવનમા ગયો. ત્યા આગળ તેજ રાત્રિએ તેની બ્હેન ગામથી આવેલી, તેણે કોઈ કારણથી પુરૂષનો પોષાક પહેરીને નટ લોકોનુ નૃત્ય જોયુ હતુ અને જોઇને આવ્યા પછી અતિપ્રબળ નિદ્રાના વશથી પુરૂષ વેશ ઉતાર્યા સિવાય, પોતાની ભાભી સાથે પલગમા સૂઈ ગઈ હતી. તેને તે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશમા સૂતેલ જોઇને ગૃહમા ગુપ્તપણે આવેલા તે સેવક પુરૂષે જાણ્યુ કે 'અરે' આ કોઇ નીચ-લપટ પુરૂષ મારી સ્ત્રી સાથે સૂતો છે.' આ દેખાવથી તેનુ મસ્તક ક્રોધથી ભમવા લાગ્યુ, અને તરવાર ખેચીને મારવા તૈયાર થયો. એવામા તેને પેલો નિયમ યાદ આવ્યો કે સાત પગલાં ખસવા જેટલો કાળ વિલબ કરીને પછી મારૂ, એમ વિચારીને જરાવાર ઉભો રહ્યો, તે વખતે પુરૂષ વેષ ધારી તેની બ્હેનનો હાથ, પોતાની સ્ત્રીના મસ્તક નીચે આવેલો, તેની પીડાથી તે જાગીને બોલી 'સખી' મારો હાથ મૂક' હુ પીડા પામુ છુ.' આ અવાજથી તેણે જાણ્યુ કે 'અરે' આતો મ્હારી બ્હેન છે, જો મે જરા વિલબ ન કર્યો હોત, તો કેવો અનર્થ થઈ જાત?' એના અવાજથી તેની સ્ત્રી અને બ્હેન બન્ને એકદમ જાગી ઉઠયા, અને સર્વેએ પરસ્પર સર્વ બનાવ યથાર્થ કહ્યો. તે પછી તે પુરૂષે આટલા અભિગ્રહમાત્રનુ પણ આવુ ફળ જોઇને સવેગ પામી દીક્ષા અગીકાર કરી. અહી પોતાની ભગિનીને પરપુરૂષના અભિપ્રાયે મારવાની ઇચ્છા થઈ, તે ભાવનો અનનુયોગ કહેવાય અને સત્ય હકીકત જાણ્યા પછી તેને બ્હેનરૂપે જાણી તે ભાવનો અનુયોગ કહેવાય. પ્રસ્તુત દૃષ્ટાતથી ભાવને પ્રરૂપણાની તો યોજના પૂર્વે કહ્યા મુજબ જાણવી.

આજ સબધમા કોકણક પુત્રનુ ત્રીજુ ઉદાહરણ છે-કોકણક દેશના એક પુરૂષને એક નાનો પુત્ર હતો, તેની સ્ત્રી મરણ પામી હતી, ફરી બીજી સ્ત્રી પરણવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેને શોકયનો પુત્ર છે, એમ જાણીને કોઈ કન્યા આપતુ નહિ. એક દિવસે પુત્રને સાથે લઇને તે પુરૂષ અરણ્યમા કાષ્ઠ લેવા ગયો. ત્યા પિતાએ કોઇનાપર તીર ફેક્યુ, તે તીર લેવાને તેણે પુત્રને મોકલ્યો, પુત્ર તે લેવા ગયો એવામા દુષ્ટ પિતાની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ અને

બાળક પુત્રને મારવાની ઇચ્છા થઈ તેણે વિચાર્યું કે 'આ બાળકના કારણથીજ કોઈ મને કન્યા આપતુ નથી, માટે આને મારી નાખુ.' એવી બુદ્ધિથી તેણે તીર લેવા ગએલા પુત્રપર પુન બીજુ તીર ફેંકીને વીંધી નાખ્યો, તેથી બિચારા બાળપુત્રે મોટી ચીસ પાડીને કહ્યુ, કે 'અરે' પિતાજી' શુ આ તીર તમે ફેંકયુ ? હુ તેથી વિંધાઈ ગયો છુ.' નિર્દય પિતાએ ફરી તેનાપર તીર મૂકયુ, આથી બાળકે જાણ્યુ કે 'અરેરે ? મારો નિર્દય પિતાજ મને જાણીને મારે છે.' એમ જાણીને મોટા સ્વરે રૂદન કરતો તે બાળક મરણ પામ્યો. આમા પિતાએ બીજા ઉપર તીર ફેંકયુ છે, પણ હુ અજાણતા તેથી વિંધાયો છુ, એમ જાણવાથી પહેલાં તે બાળકને ભાવનો અનનુયોગ અને પછી યથાર્થ જાણવાથી તેને ભાવનો અનુયોગ થયો કહેવાય અથવા પોતાના સરક્ષણ માટે તે બાળકને મારૂ એવા અધ્યવસાયથી પિતાને ભાવનો અનનુયોગ થયો અને તેના રક્ષણના અધ્યવસાય થાય તો તેને ભાવનો અનુયોગ થયો કહેવાય. આ પ્રમાણે વિપરીતભાવની પ્રરૂપણામા ભાવનો અનનુયોગ થાય, અને અવિપરીત પ્રરૂપણામા ભાવનો અનુયોગ થાય.

ચોથુ નોળીઆનુ ઉદાહરણ-કોઈ સૈનિકની ભાર્યા ગર્ભવતી થઈ, તેના ગૃહમાં રહેલી નોળણ પણ ગર્ભવતી થઈ, તે બન્નેએ એકી સાથે એકજ રાત્રિમા બાળકને જન્મ આપ્યો, સ્રીને પુત્ર થયો, અને નકુલિકાને નોળીઓ પ્રસવ્યો. અનુક્રમે તે બન્ને વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા, નોળીઓ હમ્મેશા તે બાળકની પાસેજ રહેતો. એક દિવસે તે બાળકની માતા બારણામા ખાડતી હતી, અને બાળકપુત્ર માંચીમા સૂતો હતો, તે બાળકને સર્પે દશ દીધો ને તેથી તે મરણ પામ્યો, માચી એથી દશ દઇને ઉતરતા સર્પને પેલા નોળીઆએ જોયો, તેથી તેણે એકદમ કુદીને તે સર્પના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા, પછી તે ખબર તેની માતાને આપવા માટે તે દ્વારમા રહેલી બાળકની માતા પાસે લોહીથી ખરડાએલા મુખઆદિ અવયવો સહીત આવ્યો અને વિવિધ પ્રકારે ગેલ કરવા લાગ્યો. આથી બાળકની માતાએ એમ જાણ્યુ કે અરેરે ' આણે મારા પુત્રને મારી નાખ્યો જણાય છે, તેથી ક્રોધાવેશવડે હાથમાના સાબેલાવતી તે નોળીઆને મારી નાખ્યો, અને પછી બાળક પાસે ગઈ, ત્યા જઇને જુએ છે, તો બાળક અને સર્પ બન્નેને મરેલા દીઠા આથી તેણે સત્ય હકીકત જાણી કે સર્પે મારા પુત્રને માર્યો છે, અને નોળીઆએ આ સર્પને માર્યો છે. જ્યારે આ પ્રમાણે સત્ય બીના તેના જાણવામા આવી, ત્યારે તેના પશ્ચાતાપનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આક્રદ કરતાં કહ્યુ કે 'અરેરે' નિરપરાધી અને ઉપકારી નોળીઆને મે અભાગણીએ કઇ પણ વિચાર કર્યા વિના મારી નાંખ્યો, મારા જેવી નીચ બીજી કઇ સ્રી હશે.' ઇત્યાદિ ચિન્તવન કરતા તે બમણો શોક પામવા લાગી. આ ઉદાહરણમાં પ્રથમ નોળીઆને અપરાધી માનીને મારતા તે સ્રીને ભાવનો અનનુયોગ, અને પછી સત્ય હકીકત જાણીને પશ્ચાતાપ થયો, તે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો જાણવો.

પાચમુ કમળામેળાનુ ઉદાહરણ-દ્વારિકા નગરીમાં બળદેવના પુત્ર નિષધનો સાગરચન્દ્ર નામે અતિરૂપવાન્ પુત્ર હતો, તે સાગરચદ્ર બીજા શાબ વિગેરે રાજકુમારોને અતિ વલ્લભ હતો. તેજ નગરીમાં કમળામેલા નામે એક રાજાની કન્યા રહેતી હતી, તે કન્યા ઉગ્રસેન રાજાના પુત્ર નભસેનને આપેલી હતી, પણ પરણાવી નહોતી, તે અરસામાં એક વખત નારદમુનિ સાગરચદ્ર પાસે આવ્યા. સાગરચદ્રે તેમનો બહુમાનપૂર્વક આદર સત્કાર કર્યો, અને વિનયથી પૂછ્યુ-'ભગવાન્' આપે કઇ આશ્ચર્ય જોયુ હોય તો કહો.' કૌતુક જોવાની ઇચ્છાવાળા નારદે કહ્યું, 'બીજુ કઇ આશ્ચર્યકારી નથી જોયુ, પણ માત્ર

મને તો શુ પરન્તુ ત્રિભુવનને આશ્ચર્ય કરે એવુ કમળામેળા નામે રાજકન્યાનુ અદ્‌ભૂતરૂપ જોયુ છે.' સાગરચન્દ્રે કહ્યુ, 'ભગવન્ ! શુ તે કન્યા કોઇને આપેલી છે?' નારદે કહ્યુ, 'આપેલી છે, પરન્તુ પરણાવી નથી.' સાગરચન્દ્રે કહ્યુ, 'પ્રભો ! ત્યારે મને તે સુન્દરી કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય?' નારદે કહ્યુ, ભાઇ ! તે હુ શુ જાણુ ? મને તો તે જે પુછ્યુ તેનો યોગ્ય ઉત્તર મે આપ્યો.' તે કેમ પ્રાપ્ત કરવી, તે તારૂ કામ છે.' એમ કહીને નારદ અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા. નારદમુનિના ગયા પછી સાગરચન્દ્રને કમળામેળાના અનુરાગને લીધે સૂતા-બેસતા-કે ઉઠતા કોઇપણ સ્થળે પ્રીતિ પ્રાપ્ત થઈ નહી. કેવળ પાટીઆ ઉપર કમળામેળાના રૂપનુજ ચિત્ર કહાડી તેનુ ધ્યાન કરતો અને નિરન્તર તેનાજ નામનો જાપ કરતો તેનામાજ તલ્લીન ગઇ ગયો. આ બાજુ નારદમુનિ સાગરચન્દ્રની પાસેથી નીકળીને કમળામેળા પાસે ગયા, ત્યા તે રાજકન્યાએ પણ બહુમાન પૂર્વક આદર સત્કાર કરીને આશ્ચર્ય પૂછ્યુ, એટલે કલહપ્રિય નારદે કહ્યુ કે 'આશ્ચર્યકારી બે વસ્તુઓ મે જોઈ છે, એક તો સાગરચન્દ્રનુ અદ્‌ભૂતરૂપ અને બીજુ નભસેનનુ અત્યન્તકુરૂપ આ બન્નેનુ સામ્ય ત્રિભુવનમા નથી.' નારદના વચનથી તે રાજકન્યા નભસેનપર વિરક્ત થઈ અને સાગરચન્દ્ર ઉપર અનુરાગવતી થઇ. સાગરચન્દ્રની પ્રાપ્તિ માટે ચિન્તાતુર થઈ પૂછતાં નારદે આશ્વાસન આપીને કહ્યુ કે 'પુત્રિ' ધીરજધર, થોડાજ વખતમા તે તને પ્રાપ્ત થશે.' આ પ્રમાણે કરીને નારદમુનિ સાગરચન્દ્ર પાસે ગયા અને કહ્યુ કે 'ભદ્ર ! તે સુન્દરી તને ઇચ્છે છે, માટે તેને મેળવવા યત્ન કર.' એટલુ કહીને તે પોતાને સ્થાનકે ગયા. તે પછી વિરહવ્યથાથી પીડા પામતો સાગરચન્દ્ર ગમે તેમ પ્રલાપ કરવા લાગ્યો, એની એ પ્રમાણેની સ્થિતિ જોઇને સર્વ સ્વજન વર્ગ અતિ દુ ખી થવા લાગ્યો. અને જાદવો ખેદ કરવા લાગ્યા, એ દરમિઆન કોઇ કારણથી સાગરચન્દ્રને મળવાની ઇચ્છાથી શાબકુમાર ત્યા આવ્યો, તેણે તેને તેવી અવસ્થામા જોઇને, પાછળ રહીને સાગરચન્દ્રની આખો પોતાના બે હાથથી ઢાકી દીધી, તેથી સાગરચન્દ્રે કહ્યુ, 'કોણ ? કમળામેળા છે?' તેના ઉત્તરમાં શાબકુમારે કહ્યુ, 'ભાઈ ! હુ કમળામેળા નથી પણ કમળામેળક છુ.' આથી સાગરચન્દ્રે જાણ્યુ કે 'આતો શબ છે.' તેથી તેણે અતિ સ્નેહને લીધે કહ્યુ કે-'ખરેખર ભાઈ ! તુ સત્ય કહે છે, તુજ મને તે કમળ સમાન દીર્ઘ-લોચનવાળી કમળામેળાને મેળવી આપનાર છે, તારા સિવાય, બીજો મને તે મેળવી આપવાને સમર્થ નથી.' બીજા યાદવકુમારોએ શાબકુમારને મદીરા પાઇને તે નીશામા તેણે સાગરચન્દ્રને તે કન્યા મેળવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી, પછી જ્યારે નશો ઉતરી ગયો, એટલે વિચાર્યુ કે 'અરે ! મે આ કેવુ મોટુ કષ્ટ વ્હોર્યુ ? કેમકે તે કન્યા મેળવવી બહુ અશક્ય છે. હવે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કેવી રીતે થશે?' ઇત્યાદિ વિચાર કરીને તેણે પ્રદ્યુમ્નકુમાર પાસેથી પ્રજ્ઞપ્તિનામની વિદ્યા માગી, પછી જે દિવસે કમળામેળાના લગ્ન થવાના હતા, તે દિવસે બીજા યાદવકુમારો સાથે મળીને તેણે નગર બહારના ઉદ્યાનથી માડીને કમળામેળાના પિતાના ગૃહ પર્યન્ત લાબી સુરગ કરાવી અને તે વાટે કન્યાને લઇને બહારના ઉદ્યાનમાં આવ્યો, ત્યા નારદમુનિને સાક્ષી કરીને સાગરચન્દ્ર સાથે કમળામેળાનુ પાણી ગ્રહણ કરાવ્યુ. તે પછી પ્રજ્ઞપ્તિવિદ્યાના પ્રભાવથી તે સર્વ વિદ્યાધરોનુ રૂપ કરીને ઉદ્યાનમા ક્રીડા કરવા લાગ્યા. શબકુમારે જે વખતે કમલામેલાનુ મ્હેલમાથી હરણ કર્યુ ત્યારે ત્યા વિદ્યાના જોરથી બનાવટી કમલામેલાને રાખી હતી તે તેની સાથે વિવાહની વિધિ હતી તેવા વખતમા તે વિદ્યારૂપ એકદમ હાસી કરીને લોપ થઈ ગયુ, પછી તપાસ કરતાં સાચી કમલામેલાને અને બધાને ક્રીડા કરતા જોયા, ને તે વાતની તે કન્યાના સબધિઓને ખબર આપી, તેમણે પણ તે વાત વાસુદેવને કહી કે 'વિદ્યાધરોએ કમળામેળાનુ હરણ

કરીને પાણીગ્રહણ કર્યું છે.' કન્યાના સાસરીઆ પક્ષના લોકોએ પણ શોધતાં વિદ્યાધરના રૂપવાલી અને ના પરણવાના વીચાર કરનારી તે કન્યાને જાણી, આ વાત સાભળી કૃષ્ણવાસુદેવ વિદ્યાધરોપર ક્રોધાયમાન થઇને સૈન્ય સહિત તેઓને શિક્ષા કરવા નગરની બહાર આવ્યા. બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર સગ્રામ શરૂ થયો. તે વખતે શાબકુમાર વૈક્રિયરૂપ તજીને પિતા પાસે આવી તેમના ચરણમા પડયો, અને કહ્યુ કે કન્યા આપઘાત કરતી હતી તેને અમોએ બચાવીને આ લગ્ન કર્યું એમ જણાવ્યુ એટલે સગ્રામ બધ રહ્યો, પછી કમળામેળાના પ્હેલાના સબધી નભસેન ને તેના પિતા વગેરેને સમજાવી તે કન્યા સાગરચન્દ્રનેજ આપી, કેમકે તેનુ તેની સાથે પાણી ગ્રહણ થઇ ગયુ હતુ, એટલે બીજો કોઈ ઉપાય નહતો. પછી સર્વ પોતપોતાને સ્થાને ગયા. આ ઉદાહરણમાં શાબકુમારને જે કમળામેળા માની, તે સાગરચદ્રને ભાવનો અનનુયોગ થયો, અને પછી યથાર્થપણે શાબકુમાર જાણ્યો, ત્યારે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો.

છઠ્ઠુ શામકુમારનુ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે—જાબુવતી, કૃષ્ણવાસુદેવ પાસેથી તેમજ બીજાજના પાસેથી ઘણીવાર એવુ સાભળતી કે 'દેવી ' તમારો પુત્ર શબકુમાર દુર્ગુણોનુ મદીર છે. પણ માતાને પુત્રના દોષ જણાતા નથી. એથી જ બુવતી પોતાના કુમારનો વાક માન નહોતી, છતા ઘણીવાર કુમાર તરફની ફરીઆદો જ્યારે આવી, ત્યારે તેણીએ કૃષ્ણમહારાજને કહ્યુ કે 'મહારાજ' સર્વ લોકો અને આપ પણ મારા પુત્રના દોષો કહો છો, પરન્તુ મારી દૃષ્ટિમા તેનો એક પણ દોષ હજી સુધી જણાતો નથી.' તેના ઉત્તરમા કૃષ્ણમહારાજે કહ્યુ, 'દેવી' તમે તેના દોષ નથી જોયા, તો આજે મારી સાથે ચાલો, હુ તમને તેના દોષો જણાવુ.' એમ કહીને જાબુવતીને ઉત્કૃષ્ટ સૌન્દર્ય અને લાવણ્યવતી ભરવાડણનુ રૂપ ધારણ કરાવ્યુ, અને પોતે ભરવાડનુ રૂપ લીધુ. આ પ્રમાણે વેશ ધારણ કરીને નગર બહારથી બન્ને જણા નગરમા દાખલ થયા. દહીનુ ગોરસ માથે ધરીને આગળ વેશધારી આભીરણ ચાલવા લાગી, પાછળ હાથમા લાબી લાકડી લઇને વેશધારી આભિર ચાલવા લાગ્યો. અતિલાવણ્યવતી આભિરણને દહી વેચવા આવેલી જોઇને શાબે કહ્યુ. 'અરે બાઈ' મારે તારૂ સઘળુ દહી લેવુ છે, તુ જે મૂલ્ય માગીશ તે આપીશ, માટે મારે ઘેર ચાલ.' તેના કહેવાથી તે બને વેશધારી ગોપ અને ગોપાગના શાબની પાછળ ચાલ્યા, જતા જતાં એક શૂન્ય દેવાલયની ભૂમિ આગળ આવીને શાબે ગોપાંગનાને કહ્યુ કે 'આમા પ્રવેશ કર, અને દહી નીચુ મૂક.' વેશધારી ગોપાગનાએ તેનો દુષ્ટ અભિપ્રાય જાણીને કહ્યુ કે, 'હુ અદર નહી આવુ, અહી રહીનેજ દહી આપીશ, તે તુ લે અને મૂલ્ય આપ' શાબે કહ્યુ, 'જો અદર નહિ આવે, તો બળાત્કારથી અદર ખેચી જઇશ.' એમ કહીને ગોપાંગનાનો હાથ ઝાલીને ખેચવા લાગ્યો, તેને તેમ કરતો જોઇને વેશ ધારી ગોવાળે આવીને એકદમ ગોપાગનાનો બીજો હાથ ઝાલ્યો. બનેની ખેચાતાણીમાં ગોપાંગનાના મસ્તકપરથી દહીંની મટુકી પડીને ભાંગી ગઈ, એટલે તે બન્ને જણાએ પોતાનુ ખરૂ રૂપ પ્રગટ કર્યું. તે જોઇને શાંબકુમાર અતિલજ્જા પામીને ત્યાથી ભાગી ગયો, તે પછી તેને એટલી બધી લજ્જા થઈ કે રાજદ્વારમા કોઈ ઉત્સવ હોય તો પણ તે ત્યાં આવતો નહિ. કેટલાક દિવસો વિત્યા પછી કૃષ્ણમહારાજે મોટા પુરૂષોને મોકલીને મહાખુશીખતે રાજદ્વારમા બોલાવ્યો. તે વખતે તે છરીવડે વાસની ખીલી છોલતો છોલતો ત્યાં આવ્યો, અને વાસુદેવને પ્રણામ કરીને બેઠો. એટલે કૃષ્ણવાસુદેવે પૂછ્યું 'કુમાર! છરીવડે આ શુ ઘડે છો?' કુમારે કહ્યું, 'જે મારી પહેલાની વાત છે, તે જો કોઈ કહે તો તેના મુખમાં ઠોક-

વાને આ ખીલી તૈયાર કરૂ છુ.' આ ઉદાહરણમા માતાને ગોપાગના માનતાં શાંબકુમારને ભાવનો અનનુયોગ થયો અને પછી યથાર્થ માતારૂપે જાણતા ભાવનો અનુયોગ થયો જાણવો. પ્રસ્તુત અનુયોગમા પણ યોજના પૂર્વની પેઠેજ જાણવી.

સાતમુ શ્રેણિકના ક્રોધનુ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે— એક વખત માહ મહિનામા રાજગૃહી નગરીએ શ્રીમાન્ ભગવત મહાવીર દેવ સમવસર્યા, તે વખતે તેમને હિમના કણીઆને વરસનારી મોટી ઠડી પડતી હતી શ્રીમહાવીર મહારાજને વદન કરવા માટે શ્રેણિક મહારાજ ચેલ્લણા રણી રાણી સહિત ગયા, વન્દન કરીને પાછા ફરતા માર્ગમા, તપથી કૃશ થએલા, અતિશય હિમકણને વર્ષતી એવી શીતઋતુ છતાં સર્વથા આવરણ (વસ્ત્ર) રહિત, મેરૂના શિખરની જેવા નિષ્કપ, અને કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાનમા રહેલા કોઇ તપસ્વી મુનિનેસધ્યા સમયે ચેલણા રણીએ જોયા, આવા ધૈર્યવાન મુનિને જોઇ તેમના ગુણોનુ મનમા ધ્યાન કરતી ચેલ્લણા રાજાની સાથે રાજમહેલમા ગઈ. રાત્રિએ શયન સમયે શીત હરણ કરનાર વસ્ત્રો ઓઢીને મૂલ્યવાન પલગમા સૂતી, કેટલીકવાર પછી ઓઢેલા વસ્ત્રોમાથી રાણીનો હાથ બહાર નીકળી ગયો, ને તે અતિશય ઠડીને લીધે અકડાઇ ગયો, તે હાથની શીતે કરીને આખુ શરીર ઠડીથી વ્યાપ્ત થઈ ગયુ, આથી ગાઢ નિદ્રામા સૂતેલી રાણી જાગી ઉઠી અને હાથ પ્રાવરણમા લઈ લીધો. તે વખતે તેણીએ પેલા મહાગુણી અને ધૈર્યવાન કાર્યોત્સર્ગમા રહેલા મુનિયાદ આવ્યા. તેથી તેમના ગુણોના બહુ માનવડે આશ્ચર્ય પામેલી તેણીએ કહ્યુ, " અહો! તે આવા સમયે શુ કરતા હશે ? " અહી રાણીનો કહેવાનો ભાવ એવો છે કે 'વસ્ત્ર બહાર નીકળી ગયેલા એક હાથને ઠડી લાગવાથી હુ આખા શરીરે આટલી પીડા પામુ છુ, તો અરણ્યમા કઇપણ વસ્ત્ર રહિત તપથી કૃશ થએલા તે મુનિ આવી ઠડીમા કેમ નહી શકતા હશે ?' રાણીનો આ અભિપ્રાય તો રાણીના મનમાંજ રહ્યો, પણ તે પ્રગટ શબ્દો પાસે સૂતેલા રાજાએ સાભળ્યા, અને ઇર્ષાળુપણાથી તે શબ્દોનો અર્થ તેને વિપરીત ભાસ્યો; તેને એમ જણાયુ કે 'જરૂર આણે કોઇ જારને સકેત આપેલો, પણ હુ તેની પાસે હોવાથી તે ત્યાં જઈ શકી નહી.' આવા વિચારથી રાજાનુ ચિત્ત શકાવાળુ થયુ, તેથી અતિખેદ પૂર્વક રાત્રિ વિતાવી. પ્રભાતમા ઊઠીને રાજા ભગવન્ત પાસે જવા નીકળ્યો. જતા જતા અતિ ક્રોધાવેશથી અભયકુમારને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે 'રાણી સહિત આખુ અન્ત પુર સળગાવી દેજે.' રાજાની આવી ભયકર આજ્ઞા સાભળીને અભયકુમારે વિચાર્યુ કે કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધવડે રાજાએ આવી અયોગ્ય આજ્ઞા કરી છે, પણ એવી રીતે ક્રોધમા કરાયેલી આજ્ઞા મુજબ જો કરવામા આવે, તો તેનુ પરિણામ સુખકારી આવે નહી. અને પતાની આજ્ઞા પણ કરવી, આવો વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન અભયકુમારે અન્ત પુર પાસેની એક શૂન્ય જુની હસ્તિશાળાને સળગાવી, અને પછી પોતે પણ ભગવન્તને વન્દન કરવા ચાલ્યો. અન્ત પુરને સળગાવવાની આજ્ઞા આપીને શ્રેણિકરાજા ભગવન્ત પાસે આવ્યા ત્યા આવીને ભગવન્તને વદન કરી પૂછ્યુ,-'ભગવન્! ચેલ્લણા એક પતિવાળી છે, કે અનેક પતિવાળી છે ?' ભગવન્તે કહ્યુ, 'રાજા! ચેલ્લણા એક પતિવાળી છે.' ભગવન્તના વચનથી રાજાનો મદેહ દૂર થયો, અને ક્રોધ શમી ગયો, તેથી સત્વર ત્યાથી પાછા ફરીને અભયકુમારને કરેલી આજ્ઞાનો નિષેધ કરવા રાજમહેલ તરફ આવવા લાગ્યા. માર્ગમાજ અભયકુમાર સામા મળ્યા, એટલે રાજાએ પૂછ્યુ, 'કેમ અભય! અન્ત પુર સળગાવ્યુ ?' કુમારે કહ્યુ 'હા, સળગાવ્યુ.' આથી ક્રોધાયમાન થએલા રાજાએ કહ્યુ, 'અરે મૂર્ખ! વિચાર કર્યા વિના તે એમ કર્યુ, તો તુ પણ તેમા પેશીને કેમ સળગી મૂઓ નહિ ?'

કુમારે કહ્યુ 'મહારાજ ! હુ અગ્નિમાં શા માટે પ્રવેશ કરૂ ? આપની આજ્ઞા મુજબ કર્યું. એમાં મારો શો દોષ છે ? છતાં આપને મારાથી ખેદ થાય છે, તો હવે હુ આપને મુખ નહિ બતાવુ, ભગવન્ત પાસે જઇ વ્રત ગ્રહણ કરીશ.' એમ કહીને અભયકુમારે ભગવન્ત પાસે જઇ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. આ ઉદાહરણમાં સુશીલ ચેલ્લણાને દુ:શીલ માનનાર રાજાને પ્રથમ ભાવનો અનનુયોગ થયો, અને પછી યથાર્થ જાણવાથી ભાવનો અનુયોગ થયો આ પ્રમાણે નિક્ષેપ અને ઉદાહરણ સહિત અનુયોગ અને અનનુયોગ કહ્યો. ૧૪૧૮.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ નિયોગનુ સ્વરૂપ કહે છે.

नियओ व निच्छिओ वा हिओ व जोगो मओ निओगोत्ति ।

नेओ समेअ-लक्खण-सोदाहरणोऽणुओगो व्व ॥ १४१९ ॥

સૂત્રનો અભિધેયની સાથે, જે નિયત-નિશ્ચિત-હિતકારી અનુકૂળ યોગ એટલે સબંધ, તે નિયોગ કહેવાય છે. તે નિયોગના ભેદ-લક્ષણ અને ઉદાહરણ અનુયોગની પેઠે જાણવા. ૧૪૧૯. ભાષાનુ સ્વરૂપ કહે છે.

भासा वत्ता वाया सुयवत्तीभात्रमेत्तयं सा य ।

सुयभावमित्तय जह सामइयमिहेवमाईयं ॥ १४२० ॥

ભાષા એટલે વ્યક્ત વાણી, તે અહી શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્રને વાણી માની છે. એટલે, જેમકે સમનો આય એટલે લાભ તે સામાયિક, એ તે શ્રુતની ભાવ માત્ર વાણી કહેવાય. ૧૪૨૦.

બોલવુ તે ભાષા-ભાષા અને વ્યક્તવાણી, એ સર્વ એકાર્થિક શબ્દો છે. તેમાં અહી જે ભાષા કહી છે, તે શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્ર રૂપે કહી છે. પણ સર્વ વિશેષરૂપ વિભાષા નથી કહી, કેમકે વિભાષા તો પર્યાય વિષયી છે અહી આ ઉદાહરણ કહે છે-જેમ અવ્યક્ત અને નહિ જાણેલાં વિશેષ સ્વરૂપવાળા શ્રુત-ભાવ માત્રને નહિ જાણનારા શિષ્યને ભાષક વ્યાખ્યાન કરનારાએ સ્પષ્ટ કરાય છે તેવી રીતે તે કહે છે. જેમકે આ શાસ્ત્ર પરિજ્ઞા અથવા સામાયિક અધ્યયન છે, તે સામાયિકનો આ શબ્દાર્થ છે. તત્પર્ય એ છે કે ભાષક-વિભાષક-અને વાર્તિકકાર એમ ત્રણ પ્રકારના શ્રુતની વ્યાખ્યા કરનારા છે. તેમાં જે ભાષક છે, તે સામાન્ય શ્રુતને વ્યુત્પત્તિ સહિત વિશેષ નામરૂપે કથન કરીને ચરિતાર્થ થાય છે. જેમકે સમનો આય એટલે લાભ-પ્રાપ્તિ, તે સામાયિક, આ પ્રમાણે ભાષક સબધી ભાષાનુ સ્વરૂપ છે. ૧૪૨૦ હવે વિભાષક સબધી વિભાષાનુ સ્વરૂપ કહે છે.

विविहा विसेसओ वा होइ विभासा दुगाइपज्जाया ।

जह सामइयं समओ सामाओ वा समाओ वा ॥ १४२१ ॥

વિવિધ પ્રકારની અથવા વિશેષથી ભાષા, તે વિભાષા એ વિભાષા, એ આદિ પર્યાય-વાળી છે, જેમકે જેથી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ જેમાં થાય તે સામાયિક, અથવા રાગદ્વેષ રહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ જેમાં થાય તે સામાયિક. ૧૪૨૧

વિવિધ પ્રકારે અનેક પર્યાયથી શ્રુતને પ્રગટ કરવુ તે વિભાષા, અથવા પૂર્વે કહેલ ભાષાની અપેક્ષાએ વિશેષપણે શ્રુતને પ્રગટ કરવુ તે વિભાષા, તે વિભાષા બે આદિ પર્યાયોવાળી છે, જેમકે "करेमि भंते ! सामाइय" ઇત્યાદિ સૂત્ર તે સામાયિક કહેવાય છે, અથવા સામયિક એટલે સર્વે મુમુક્ષોના સકેત સમયમા થયુ હોય તે સામયિક, કારણ કે સર્વ મુમુક્ષો-મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ સર્વ સાવદ્યનો ત્યાગ કરવારૂપ આ સામાયિકમાજ પ્રથમ આવે છે, અને તે પછી ઉત્તરોત્તર ગુણ પ્રાપ્તિવડે સર્વ કલેશોથી મુકાય છે અથવા સમ્યગ્ અયન એટલે જેથી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે સમય અને તેજ સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી શાતિની પ્રાપ્તિ જેથી થાય તે સામાય અને તેજ સામાયિક અથવા રાગ-દ્વેષરહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય, એટલે દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ કર્મ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય તે સામાયિક, ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયથી સામાયિક શબ્દનો અર્થ કરવો તે વિભાષા કહેવાય છે. ૧૪૨૧ હવે વાર્તિકનુ સ્વરૂપ કહે છે.

वित्तीए वक्खाणं वत्तियमिह सव्वपज्जवेहिं वा ।
वित्तीओ वा जायं जम्मि व जह वत्तए सुत्ते ॥ १४२२ ॥
उक्कोसयसुयनाणी निच्छयओ वत्तियं वियाणाइ ।
जो वा जुगप्पहाणो तओ य जो गेण्हए सव्वं ॥ १४२३ ॥

(જેમ સામાયિક અધ્યયનની નિર્યુક્તિપર આ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય છે તેમ) વૃત્તિનુ એટલે સૂત્રના વિવરણનુ વ્યાખ્યાનરૂપ ભાષ્ય તે વાર્તિક કહેવાય, અથવા સર્વ પર્યાયોથી જે વ્યાખ્યાન તે, તથા સૂત્ર વિવરણથી આવેલુ સૂત્રાર્થકથનરૂપ વ્યાખ્યાન તે, તેમજ જે સૂત્રમાં જે પ્રકારે હોય તે પ્રકારે સૂત્રની ઉપર ગુરૂપરપરાએ આવેલુ જે વ્યાખ્યાન તે, વાર્તિક કહેવાય. નિશ્ચયથી તો એવુ વાર્તિક ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની કરી જાણે છે, અથવા (ભદ્રબાહુસ્વામિ આદિની પેઠે) જે યુગમા જે પ્રધાન આચાર્ય હોય તે, અથવા એવા યુગપ્રધાન આચાર્ય પાસેથી (સ્થૂલભદ્ર સ્વામિઆદિની પેઠે) જેણે સર્વ શ્રુત ગ્રહણ કર્યુ હોય તે વાર્તિક કરી જાણે છે. ભાષકાદિ ત્રણેનુ સ્વરૂપ બીજી રીતે કહે છે—

ऊणं मममहियं वा भणियं भासंति भासगाईया ।
अहवा तिण्णिवि साहेज्ज कट्ठकम्माइनाएहिं ॥ १४२४ ॥

અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાનથી ઓછુ વ્યાખ્યાન જે બીજાને કહે, તે ભાષક કહેવાય, અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાન જેટલુજ વ્યાખ્યાન બીજાને જે કહે તે વિભાષક કહેવાય, અને અતિશય બુદ્ધિમાન્ તેથી અધિક વ્યાખ્યાન કહે તે વાર્તિકકાર કહેવાય. અથવા આ ત્રણેનુ સ્વરૂપ કાષ્ઠકર્માદિના ઉદાહરણથી કહેવુ. ૧૪૨૪.

ઉપરોક્ત કાષ્ઠકર્માદિ સબધી ઉદાહરણો કહે છે.

कट्ठे पोत्थे चित्ते सिरिघरिए वोंड-देसिए चेव ।
भासग-विभासएऽवियं वित्तीकरए य आहरणा ॥ १४२५ ॥१२७॥१३५॥

કાષ્ઠ-પુસ્ત (લેપ્ય) ચિત્ર-ભડારી-કમળ અને માર્ગ દેશકના ઉદાહરણો, ભાષક-વિભાષક અને-વાર્તિકકાર સબધી જાણવાં. ૧૪૨૫.

જેમ કોઈ કળાવાન્ કારીગર કાષ્ઠની અંદર અમુક પ્રકારનો આકાર માત્ર કોતરી શકે છે, બીજો કોઈ તેવાં સ્થૂલ અવયવોવાળુ કંઈક રૂપ કોતરી શકે છે, અને વળી ત્રીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન્ કારીગર સર્વ અવયવો યુક્ત સંપૂર્ણરૂપ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તેવીજ રીતે ભાષક કાષ્ઠસમાન સામાયિકાદિ સૂત્રનો કંઇક અર્થ માત્ર કહે છે, વિભાષક તેનો તેજ અર્થ અનેક પ્રકારે વિસ્તારીને કહે છે, અને વાર્તિકકાર તેજ અર્થ સર્વ વ્યાખ્યાના પ્રકારથી અતિ વિસ્તારથી કહે છે ૧ પુસ્ત એટલે લેપ્ય વસ્તુ, તેનુ ઉદાહરણ પણ કાષ્ઠની પેઠે સમજવુ, ૨ ચિત્રનુ દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે, જેમ કોઈ ચિત્રકાર ભીત આદિ ઉપર સામાન્યથી કોઇ રૂપનો આકાર માત્ર આલેખે છે, બીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન્ તેની અંદર હુકતાળ આદિના રંગથી ગૌરવર્ણાદિ ભાવો બતાવે છે, અને ત્રીજો કોઈ વધારે કળાવાન્ તેની અંદર સર્વ હાવભાવો બતાવી ચિત્રિતરૂપવાળાની આબેહુબ અવસ્થા બતાવે છે, આ દૃષ્ટાંતમા દાર્ષ્ટાન્તિકની યોજના પૂર્વવત્ સમજવી૩ ચોથુ ભંડારીનુ ઉદાહરણ, જેમ કોઇ ભંડારી "આ ભાજનમાં આટલાં રત્નો છે." એટલુજ માત્ર જાણે, બીજો ભંડારી તે રત્નોની જાતિ-પ્રમાણ વિગેરે પણ જાણે. અને ત્રીજો ભંડારી તે રત્નોના સર્વ ગુણ-દોષ પણ જાણે. આ દૃષ્ટાન્તમાંના પહેલા-બીજા-ને ત્રીજા ભંડારી સમાન અનુક્રમે ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકકાર જાણવા. ૪ આ સંબંધમાં પાંચમુ ઉદાહરણ કમળનુ છે જેમ કોઇ કમળ અવિકસિત હોય છે, કોઇ અર્ધ વિકસિત હોય છે, અને કોઈ સર્વથા વિકસિત હોય છે; તેમ ભાષકાદિના વ્યાખ્યાનો પણ એકેકથી વધારે વિસ્તૃત હોય છે. ૫ છઠ્ઠું ઉદાહરણ માર્ગોપદેશકનુ છે. જેમ કોઇ માર્ગોપદેશક એવા પુરૂષને માર્ગ પૂછતાં, તે સામાન્યથી માર્ગની દિશા માત્ર બતાવે છે, બીજો કોઇ વળી એ માર્ગમાં આવતા ગામ નગરાદિની નિશાનીઓથી વધારે સ્પષ્ટ માર્ગ બતાવે છે, અને ત્રીજો કોઇ એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે એ માર્ગે જવાથી આવો લાભ છે અથવા આવુ નુકશાન છે. એ પ્રમાણે ભાષકાદિ પણ અનુક્રમે એકેકથી વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરે છે ૧૪૨૫.

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

पढमो रूवागारं थूलावयवोवदंसणं बीओ ।
तइओ सव्वावयवे निद्दोसे सव्वहा कुणइ ॥ १४२६ ॥
कट्ठसमाण सुत्तं तदत्थरूवेगभासणं भासा ।
थूलत्थाण विभासा सव्वेसि वत्तियं नेय ॥ १४२७ ॥

કાષ્ઠની અંદર કોઈ પુરૂષ રૂપનો આકાર માત્ર કરે છે, બીજો તેમાં સ્થૂલ અવયવો બનાવે છે, અને ત્રીજો સર્વથા પ્રકારે સર્વ નિર્દોષ અવયવો કરે છે. અહીં કાષ્ઠ સમાન સૂત્ર છે, તેના એક અર્થ માત્રને કહેનાર ભાષક છે, ઘણા અર્થો કહેનાર વિભાષક છે, અને સર્વથા પ્રકારે સર્વ અર્થ કહેનાર વાર્તિકકાર છે. ૧૪૨૬-૧૪૨૭.

પુસ્ત (લેપ્ય વસ્તુ) નુ દૃષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ કરે છે.

पोत्थं इट्ठागारं इट्ठावयवं समत्तपज्जाय ।
जह तह सुत्तं भासा विभासणं वत्तियं चेव ॥ १४२८ ॥

જેમ કોઈ લેપ્ય વસ્તુમાં પ્રથમ ઇન્દ્રાદિ સંબંધી રૂપનો આકાર માત્ર થાય છે, પછી તેમાં તેના આકાર જણાવાય છે, અને પછી તે રૂપાકાર સર્વ પર્યાયવાળુ થાય છે; તેમ સૂત્ર

પણ ભાષકની ભાષા, વિભાષકની વિભાષા અને વાર્તકકારના વાર્તિકથી જઘન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાવાળુ થાય છે. ૧૪૨૮ ચિત્રનુ દૃષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ કરે છે.

कुड्डे वत्तीलिहियं वण्णुब्भिन्नं समत्तपज्जयं ।
जह तह सुत्तं भासा विभासणं वत्तियं चरिमं ॥ १४२९ ॥

જેમ કોઈ લીસી ભીત ઉપર પીંછીવડે પ્રથમ સામાન્ય આકાર માત્ર થાય છે, પછી હડતાલ આદિના રંગથી ગારવર્ણાદિ ભાવવાળુ થાય છે, અને પછી સંપૂર્ણ પર્યાયવાળુ સર્વ ભાવ યુક્ત તે ચિત્ર થાય છે, તેમ સૂત્ર ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકનુ વ્યાખ્યાન અનુક્રમે વિસ્તીર્ણ થાય છે. ૧૪૨૯. ભંડારીનુ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

भाणे जाई-माणं गुणे य रयणाण मुणइ सिरिघरिओ ।
जह तह सुयभाणे भासगादओ अत्थरयणाणं ॥ १४३० ॥

જેમ કોઈ ભંડારી ભાજનમાના રત્નોની મરકતાદિ જાતિ માત્રને જાણે છે, કોઇક તે રત્નોનુ માષ-વાલ-ગદિઆણાદિ પ્રમાણ જાણે છે, અને કોઈ તે રત્નોના રોગાપહાર-ક્ષુધા તૃષા-અને શ્રમનો અપહારઆદિ ગુણોને પણ જાણે છે, તેવી રીતે શ્રુતરૂપ ભાજનમાંના અર્થને ભાષકાદિ એકેકથી વધારે વધારે વિસ્તૃત જાણે છે. ૧૪૩૦ કમળનુ ઉદહરણ જણાવે છે.

पोंडं विभिन्नमीसिं दरफुल्लं वियसिय विसेसेण ।
जह कमलं चउरूवं सुत्ताइचउक्कमप्येवं ॥ १४३१ ॥

જેમ અવિકસિત-અલ્પવિકસિત-અર્ધ વિકસિત અને સર્વથા વિકસિત એમ ચાર રૂપ-વાળુ કમળ હોય છે, તેમ સૂત્રાદિ પણ ચાર રૂપવાળુ હોય છે. (એટલે અવિકસિત કમળ જેવુ વિવરણ રહિત સૂત્ર, પછી અલ્પ વિવરણ-તેથી અધિક વિવરણ અને તેથી પણ અધિ-કતર વિવરણ ભાષકાદિની ભાષાઆદિથી હોય છે) ૧૪૩૧

માર્ગ બતાવનારનુ ઉદાહરણ જણાવે છે.

पंथो दिसाविभागो गाम-पुराइ गुण-दोसपेयालं ।
जह पहदेसणमेवं सुत्तं भासापतिययं च ॥ १४३२ ॥

જેમ કોઇ ગામનો માર્ગ પૂછવાથી કોઇક માર્ગદેશક દિશામાત્રથીજ માર્ગ બતાવે છે, બીજો વળી તે માર્ગમાં આવતા ગામ-નગરાદિ સહિત માર્ગ બતાવે છે, અને ત્રીજો તે માર્ગના ગુણદોષ પણ જણાવે છે; એ પ્રમાણે સૂત્ર પણ ભાષાદિ ત્રણ પ્રકારે છે ૧૪૩૨.

આ કાષ્ઠાદિ સર્વ દૃષ્ટાન્તોમાં પરમાર્થ આ છે કે ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકકાર અનુક્રમે જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વક્તા છે. આ પ્રમાણે અહીં સુધી જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ, પ્રવચનના એકાર્થિક નામો, અને તેના વિભાગ કહ્યા. હવે અનુક્રમે આવેલ દ્વારવિધિ કહેવી જોઇએ, પણ પૂર્વે ૧૩૬૦ મી ગાથામા કહેલ દ્વારવિધિમાં પણ વિપર્યાસ ન થવો જોઇએ એ કારણથી દ્વારવિધિ કહેવાનુ બાકી રાખીને પ્રથમ વ્યાખ્યાન વિધિ કહે છે.

एयस्स को णु जोगो वत्तुं ? सोउं च ? केण विहिणा वा ? ।
पुव्वोइयसंबद्धा वक्खाणविही विभागाओ ॥ १४३३ ॥

આ હવે કહેવાશે તે દ્વારવિધિ (અથવા સર્વ અનુયોગ) કહેવાને યોગ્ય ગુરૂ કેવા હોય ? તે સાંભળવાને યોગ્ય શિષ્યરૂપ શ્રોતા કેવા હોય ? અને કઈ વિધિથી એ સર્વ કેહેવાય ? આ ત્રણ વાત કહેવાની છે. પૂર્વે ૧૩૯૦ મી ગાથામા જણાવેલ સબધથી વ્યાખ્યાન વિધિ કહેવો જરૂરી છે એમ જણાવેલ છે, અથવા ' विभासाओ ' એવા પાઠની અપેક્ષાએ વ્યાખ્યાનવિધિ સામાન્યથી કહી છે, હવે તે વિશેષથી કહે છે. ૧૪૩૩

હવે તે વ્યાખ્યાનવિધિ નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

गोणी चंदणकंथा चेडीओ सावए बहिर गोहे ।
टंकणओ ववहारो पडिवक्खे आयरिय-सीसे ॥ १४३४ ॥ १२ण१३६॥

આચાય તથા શિષ્યની યોગ્યતા અયોગ્યતાના વિચારમાં ગાય, ચન્દન કથા–બે સખી (જીર્ણ શેઠ તથા નવા શેઠની પુત્રીઓ)-શ્રાવક–બહેરો ગાય દોહનાર–અને ટકણક વ્યવહાર એ છ ઉદાહરણો છે. ઉપનયમા યોગ્યાયોગ્ય આચાર્ય અને શિષ્યો જાણવા. ૧૪૩૪.

ભાષ્યકાર એ દૃષ્ટાન્તો હવે વિસ્તારથી કહે છે, તેમા પ્રથમ ગાયનુ ઉદાહરણ બતાવે છે.

भग्गनिविट्ठं गोणिं केउं दंतो व्व न सुयमायरिओ ।
एवंमए वि गहियं गेण्ह तुमंपित्ति जंपंतो ॥ १४३५ ॥
अविगलगोविक्केया व जोऽविमद्दक्खमो सुगभीरो ।
अक्खेवनिण्णयपसंगपारओ सो गुरू जोग्गो ॥ १४३६ ॥
सीसोऽवि पहाणयरो णेगतेणावियारियग्गाही ।
सुपरिच्छियक्केया इव त्थाणवियारक्खमो इट्ठो ॥ १४३७ ॥

ભાગેલા પગવાળી બેઠેલી ગાય ખરીદીને બીજાને વેચવા ઇચ્છનારની પેઠે, જે આચાર્ય એમ કહે કે 'મે પણ એમજ વગર વિચાર્યું શ્રુત ગ્રહણ કર્યું છે, અને તુ પણ તેમજ ગ્રહણ કર.' એમ શ્રુતને આપનારો અયોગ્ય છે, અવિકલ સમજવાળા ગાય વેચનારની પેઠે જે સૂત્રઉપર થતા આક્ષેપ સર્દન કરવામા સમર્થ, અતિ ગભીર, આક્ષેપ અને નિર્ણયના પ્રસગના પારગત હોય, તે ગુરૂ યોગ્ય છે. શિષ્ય પણ તેજ વધારે શ્રેષ્ટ છે, કે જે એકાન્તે વિચાર વિના ગ્રહણ ન કરે, પણ સારી રીતે પરીક્ષા કરીને ગાય ખરીદનારની પેઠે સ્થાન અને વિચારમા સમર્થ હોય, ને તેજ ઇષ્ટ છે. ૧૪૩૫-૧૪૩૭

કોઈ ધૂર્ત મનુષ્યની સર્વાંગ સુન્દર ગાય, કોઈ એવા પ્રદેશમાં ચડી ગઈ કે જેથી તેના પગ ભાગી ગયા, ને તેથી તે ત્યાથી ઉભી થઇ શકતી નહોતી, તે ધૂર્ત મનુષ્યે એ પ્રમાણે બેઠેલીજ ગાય કોઇને વેચવાનો ઇરાદો કર્યો, તેને તેવો એક ભોળો મનુષ્ય મળી ગયો, તેણે તેની પાસેથી સુન્દર જણાતી ગાય બેઠેલીજ ખરીદી લીધી, મૂલ્ય લઇને ધૂર્ત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પછી ખરીદનાર તે ગાય ઉભી કરીને ઘેર લઈ જવા તૈયાર થયો, પણ તે ગાય ભાગેલા પગવાળી હોવાથી ઊઠી શકી નહિ. એટલે તેણે પણ એ પ્રમાણે બેઠેલીજ ગાય વેચવાનો આરભ કર્યો, ગાયને સર્વાંગ સુદર જોઇને બીજાઓને તે લેવાની ઇચ્છા થઈ, પણ તે લેનાર તેના જેવા મૂર્ખ નહતા, તેઓ તે ગાયના આંચળ વિગેરે અવયવો જોવાને

માટે ગાયને ઊભી કરવા લાગ્યા, પણ પેલો વેચનાર તેમને તેમ કરવા દેતો નથી, અને કહે છે કે મે આ પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદી છે, માટે તમે પણ તે પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદો. તેના આવા કથનથી કોઇપણ તેની તે ગાય લેતુ નહોતુ, પણ સામી તેની હાસી કરીને ચાલ્યા જતા હતા.

આ ઉદાહરણની યોજના પ્રસ્તુતમાં આ પ્રમાણે કરવી, જેમ ભાગી ગયેલા પગવાળી બેઠેલી ગાય બીજાને વેચવા ઇચ્છિનાર મુગ્ધ મનુષ્ય ખરીદનારની હાંસીને પાત્ર થાય છે, તેમ જે આચાર્ય એ પ્રમાણે કહે કે—'મે આ પ્રમાણે વિચાર્યા વિનાજ શ્રુત ગ્રહણ કર્યું છે, માટે તમે પણ વિચાર્યા વિનાજ ગ્રહણ કરો.' આ રીતે શિષ્યને કહે તે આચાર્ય અયોગ્ય છે, એવા આચાર્યની પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરવુ નહી. કેમકે તેવા આચાર્ય સંશયાદિનુ નિશ્ચય પૂર્વક સમાધાન કરી શકતા નથી, તેથી મિથ્યાત્વ પામવાનો પ્રસંગ આવે છે એવા આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને અયોગ્ય છે, અને પૂર્વે કહેલા મુગ્ધ મનુષ્યની પેઠે વગર વિચારેલુ શ્રુત ગ્રહણ કરનાર શિષ્ય પણ અયોગ્યછે. પરન્તુ જે આચાર્ય અતિગંભીર હોય, અને આક્ષેપ-પરિહારના પ્રસંગમાં પારંગત હોય (શંકાનુ યથાર્થ સમાધાન કરવામાં નિપુણ હોય.) તે આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને તથા શ્રુત સંભળાવવાને યોગ્ય છે, અને શિષ્ય પણ તેજ શ્રુત ગ્રહણ કરવા ને સાંભળવાને યોગ્ય છે કે જે વિચાર કરવા યોગ્ય વસ્તુમા વિચાર કરનાર હોય, તેમજ કદાગ્રહરહિત હોય. ૧૪૩૫-૧૪૩૬-૧૪૩૭.

બીજુ ચન્દનકંથાનુ ઉદાહરણ કહે છે.

जो सीसो सुत्तत्थं चंदणकंथं व परमयाईहिं।
मीसेइ गलियमहवा सिक्खियमाणेण स न जोग्गो ॥ १४३८ ॥
कंथीकयसुत्तत्थो गुरूवि जोग्गो न भासियव्वस्स।
अविणासियसुत्तत्था सीसा-यरिया विणिदिट्ठा ॥ १४३९ ॥

જે શિષ્ય સૂત્ર અને અર્થને ભૂલી જવાથી અથવા પોતાના શિક્ષિતપણાના અભિમાનથી કોઇને ન પૂછતા તે સૂત્ર કે અર્થને ચંદનકંથાની પેઠે પરમતાદિ અથવા અન્યગ્રંથાદિવડે મિશ્ર કરે, તે શિષ્ય અનુયોગ સાંભળવાને લાયક નથી, એ પ્રમાણે ગુરૂ પણ સૂત્રાર્થને મિશ્ર કરનાર હોય, તો તે પણ અનુયોગ કહેવાને લાયક નથી, પરન્તુ જે સૂત્રાર્થને મિશ્રિત કરીને નાશ ન કરે, તે શિષ્ય અને આચાર્ય અનુયોગ સાંભળવાને તથા કહેવાને યોગ્ય છે. ૧૪૩૮-૧૪૩૯.

દ્વારિકાધિપતિ કૃષ્ણ વાસુદેવ પાસે દેવતાથી પ્રાપ્ત થએલી ગોશીર્ષ ચંદનની ચાર ભેરીઓ હતી. તેમાંની એક ભેરી, જ્યારે કોઈ યુદ્ધ પ્રસંગ આવે ત્યારે વગાડાતી તેથી તે સાંગ્રામિકી ભેરી કહેવાતી, બીજી ભેરી જ્યારે કોઇ પ્રયોજન આવે ત્યારે સામંત-અમાત્ય વિગેરે લોકોને જણાવવાને માટે વગાડાતી તે ઔદ્ભૂતિકી ભેરી, ત્રીજી ભેરી કૌમુદી મહોત્સવ જેવા ઉત્સવ વખતે લોકોને ઉત્સવ જણાવવાને વગાડાતી તે કૌમુદીકા ભેરી કહેવાતી, ચોથી ભેરી છ છ મહીનાના અન્તરે વગાડાતી, તે ચોથી ભેરીનો પ્રભાવ એવો હતો, કે જે કોઇ મનુષ્ય તે ભેરીનો શબ્દ સાંભળે, તેના અતીત કાલના છ માસ સંબંધી ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જતા. અને અનાગતકાલમાં છ મહિના સુધી નવા થતા નહિ. અહી પ્રસ્તુતમા આ ચોથી ભેરીની વાતજ ઉપયોગી છે, તેથી તેની ઉત્પતિ પ્રથમ જણાવવી જોઇએ.

એક વખત સૌધર્મ દેવલોકમા સવ દેવોની સભામાં ઇન્દ્રમહારાજે કૃષ્ણ વાસુદેવની પ્રશસા કરતાં કહ્યુ કે " અહો ! હે દેવો તમે જુઓ, કૃષ્ણવાસુદેવ જેવા સત્પુરૂષો લાખો દોષો છતા પણ તેમાંથી જે ગુણ હોય તેને ગ્રહણ કરે છે, અને નીચયુદ્ધથી કોઇ સાથે યુદ્ધ કરતા નથી. " ઇન્દ્ર મહારાજે કરેલી આ પ્રશસાને એક દેવ નહિ માનતો વિચારવા લાગ્યો, કે ' શુ બીજાના દોષ ગ્રહણ કર્યા સિવાય કોઇ રહી શકે ? એ શુ સભવિત છે ? એમ હોઇ શકેજ નહિ. ' આવો વિચાર કરીને તે દેવ ત્યાથી નીકળીને એક બીભત્સ, કૃષ્ણવર્ણિ. અતિ દુર્ગંધવાળુ શ્વાનનુ શબ વિકુર્વ્યું, અને તેના મુખમાં મચકુન્દના પુષ્પ જેવા અતિ ઉજ્વળ દાન્તની પક્તિ બનાવી. આવા પ્રકારનુ શ્વાનનુ શબ દ્વારાવતીની બહાર જાહેર રાજમાર્ગમા મૂક્યુ. તે વખતે ભગવન્ત નેમિનાથને વન્દન કરવાને તેજ માર્ગે થઇને સૈન્ય સહિત કૃષ્ણ મહારાજ ચાલ્યા. એવામાં પેલુ દુર્ગંધ પૂર્ણ બીભત્સ શ્વાનનુ શબ જોઇને તેના દુર્ગંધથી વાસુદેવનુ બધુ સૈન્ય એ માર્ગ તજીને બીજે માર્ગે ચાલ્યુ. પણ વાસુદેવ તો પુદ્ગળોના સ્વરૂપનુ વિવિત્ર પ્રકારે ચિન્તવન કરતા તેજ માર્ગે ચાલ્યા, અને તે શબ જોઇને મોટપણવડે બોલ્યા કે ' અહો ? જુઓ તો ખરા ! અતિકોમળ કૃષ્ણ વસ્રાંચળમાં મુક્તાવળીની પેઠે નિર્મળ કાન્તિ યુક્ત દાતની પક્તિ આ શ્વાનના મુખમાં કેવી શોભે છે ? ' વાસુદેવના આ વચનથી પરીક્ષા કરવા આવેલ પૂર્વોક્ત દેવને પ્રતીતિ થઈ કે ' જે દેવેન્દ્રે કહ્યુ હતુ કે દોષ ગ્રહણ ન કરે તે સત્ય છે, ખરેખર મહાપુરૂષો બીજાના ગુણોનેજ જુએ છે, પણ દોષ તરફ તો દૃષ્ટિ સરખી નાખતા નથી. ' આ બનાવ બન્યા પછી પરીક્ષા કરવાને એજ દેવે વાસુદેવનો અતિવલ્લભ અશ્વરત્ન હતુ તેનુ હરણ કર્યું. અશ્વરત્ન છોડાવવાને તેની સામે જે સૈન્ય ગયુ, તે સર્વને તેણે જીતી લીધુ, એટલે છેવટે વાસુદેવ પોતે તે લેવાને તેની પાછળ ગયા. દેવે કહ્યુ, ' મારી સાથે યુદ્ધ કરીને મને જીતો તો તમારા અશ્વને લઈ જાઓ, તે સિવાય લઈ શકશો નહિ. ' કૃષ્ણ મહારાજે કહ્યુ ' ઘણી ખુશીથી આપણે યુદ્ધ કરીએ, પરન્તુ હુ રથમા આરૂઢ છુ, અને તુ રથ વિનાનો છે, માટે તુ પણ રથ લઇ રથમા આરૂઢ થા, એટલે આપણે સમાનપણે યુદ્ધ કરીએ. જો રથ તને અનુકૂળ ન હોય, તો અશ્વ અથવા હસ્તિપર આરૂઢ થા ' દેવે આમાનુ એક પણ વાહન ઇચ્છ્યુ નહી, ત્યારે હરીએ કહ્યુ કે તમે કહો તેમ, ત્યારે દેવે કહ્યુ કે આપણે પરાઙ્મુખવાળા થઇને પૂતઘાત (પાછલા પગે પાટુ મારી ઘુડનો ઘા કરવો તે) વડે યુદ્ધ કરીએ. આથી વાસુદેવે તેને કહ્યુ કે ' જો એમજ તારો અભિપ્રાય હોય, તો હુ તારાથી જીતાયો છુ, કેમકે એવા નીચયુદ્ધથી હુ કદી પણ યુદ્ધ કરતો નથી, ખુશીથી અશ્વ લઈ જા. ' વાસુદેવના આવા વચનથી તેને બરાબર પ્રતીત થઈ, તેથી દેવ પ્રત્યક્ષ થઇને બોલ્યો—' વાસુદેવ ! તમારા ધૈર્યથી હુ પ્રસન્ન થયો છુ, માટે કઇ વરદાન માગો, દેવનુ દર્શન નિષ્ફળ નથી હોતુ. ' વાસુદેવે કહ્યુ કે ' જો તમારી એવી ઇચ્છા હોય, તો ઉપદ્રવ શાન્ત કરનાર મહાભેરી આપો. ' દેવે તેમને તે આપી. પછી પોતાનુ આગમન કારણ જણાવીને તે દેવ દેવલોકમાં ચાલ્યો ગયો. તે ભેરી છ છ મહીનાના અન્તે વગાડાતી. તે ભેરીનો શબ્દ જે કોઈ સાંભળતુ તેના અતીત ને અનાગત સબધી છ મહીનાના વ્યાધિ વિગેરે ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જતા. (છ મહિનાના મટી જતા ને છ મહિના સુધી નવા થતા નહી) એક વખત દૂર દેશાવરથી ભેરીનો પ્રભાવ સાંભળીને એક વણીક્ જે દાહજ્વરથી અતિશય પીડાતો હતો તે ત્યાં આવ્યો. રસ્તામાં વિલબ થવાથી ભેરી વાગવાને દિવસે આવી શક્યો નહિ, તેથી તે ભેરીના રક્ષણ કરનારને કહેવા લાગ્યો કે-' ભાઈ ! જો તુ મને આ ભેરીમાંથી ચદનનો

એક ટુકડો આપે તો હુ તને દસલાખ સોનામહોરો આપુ.' દ્રવ્યના લોભથી ભેરીરક્ષકે તેમાંથી એક ટુકડો તેને આપ્યો, અને બીજા ચદનના ટુકડાથી તે છિદ્ર પૂરી નાખ્યુ. આ પ્રમાણે બીજાઓને પણ ભેરીમાથી ટુકડા આપીને બીજા ટુકડાથી સાંધીને આખી ભેરી સાધાવાળી કરી મૂકી. જયારે કોઇક કાલાતરે કોઇક વ્યાધિનો ઉપદ્રવ થયો, ત્યારે વાસુદેવે તે ભેરી વગાડાવી, પણ આખી ભેરી સાધેલી હોવાથી તેનો અવાજ આખી રાજસભામા પણ સભળાયો નહી. તપાસ કરતાં જણાયુ કે 'ભેરીરક્ષકે આખી ભેરી સાધીને નકામી કરી નાખી છે આથી તે રક્ષકને મારી નાખ્યો અને વાસુદેવે અઠ્ઠમનો તપ કરી ફરીને તે દેવને આરાધ્યો, દેવે આવીને પુન બીજી તેવીજ ભેરી આપી પછી તે ભેરીનુ રક્ષણ કરવાને બીજો સારો પ્રામાણિક માણસ રાખ્યો, ને તે તેનુ યત્નથી રક્ષણ કરવા લાગ્યો, તેથી વાસુદેવને પણ તે ભેરીનો યોગ્ય લાભ મળ્યો.

આ ઉદાહરણની યોજના અહી પ્રસ્તુતમાં આ પ્રમાણે ઘટાવવી. જેમ દેવે આપેલી ચદનની ભેરી, બીજા ચદનના ટુકડાઓથી સાંધાવાળી કરી, તેથી તે ભેરી રોગોપશાંતિ કરવાના સામર્થ્યથી હીન થઇ ગઇ, તેમ જે કોઇ શિષ્ય અથવા આચાર્ય ભણી ગએલસૂત્રાર્થ ભૂલી જવાથી અથવા પોતાના શિક્ષિતપણાના અભિમાનથી અન્યમતાદિના સૂત્રાદિવડે અથવા અન્યગ્રન્થોવડે તે સૂત્રાર્થ મિશ્ર કરે, તો એ પ્રમાણે કરનાર શિષ્ય અથવા આચાર્ય અનુયોગ સાભળવાને તથા કહેવાને લાયક નથી, પણ જે સૂત્રાર્થનો નાશ ન કરે અર્થાત્ અન્યદર્શનીના તે સ્થાનનુ અભિધેય અભિપ્રાયથી મિશ્ર ન કરતા જે સ્વમતાભિમત હોય તે પ્રમાણેજ અન્યને ઉપદેશ કરે. તે શિષ્ય અને ગુરૂ અનુયોગ સાંભળવાને તેમજ કહેવાને લાયક છે. ૧૪૩૮-૧૪૩૯. ત્રીજુ બે શ્રેષ્ઠીપુત્રીઓનુ ઉદાહરણ.

अत्थाणत्थनिउत्ताभरणाणं जिण्णसेट्ठिधूय व्व ।
न गुरू विहिभणिए वा विवरीयनिओयओ सीसो ॥ १४४० ॥
सत्थाणत्थनिउत्ता ईसरधूया सभूसणाणं व ।
होइ गुरू सीसो- विय विणिओएंतो जहाभणियं ॥ १४४१ ॥

અસ્થાને આભરણ યોજનાર જીર્ણ (જુના) શેઠની પુત્રીની પેઠે, જે શિષ્ય ગુરૂએ વિધિપૂર્વક કહેલ અર્થને વિપરીતપણે યોજે તે અયોગ્ય છે, અને સ્વસ્થાને આભરણ યોજનાર નવીન શેઠની પુત્રીની પેઠે યથાર્થ સ્થાને અર્થને યોજનાર શિષ્ય ગુરૂ યોગ્ય છે. ૧૪૪૦-૧૪૪૧.

વસન્તપુર નગરમા ત્યાના રાજાએ જુના શેઠને તેના પદથી ભ્રષ્ટ કરીને તેને સ્થાને બીજા નવા શેઠને સ્થાપ્યો. તોપણ જીર્ણ શેઠની પુત્રીને નવા શેઠની પુત્રી સાથે પ્રિતિ ઘણી થઇ, પરન્તુ જુના શેઠની પુત્રી તે ઉપરનો દ્વેષ હૃદયમાથી છોડતી નહિ, ચિત્તમાં હમ્મેશા એમજ વિચારતી કે 'અમે આ લોકોના લીધે પદથી ભ્રષ્ટ થયા છીયે. એક વખતે એ બન્ને સખીઓ કોઇ જળાશયમા સ્નાન કરવા ગઇ. ત્યા જળાશયના તીર ઉપર આભરણો મૂકીને નવા શેઠની પુત્રી જુના શેઠની પુત્રી સાથે સ્નાન કરવા પેઠી. સ્નાન કરીને જુના શેઠની પુત્રી એકદમ પહેલી બહાર નીકળી અને નવા શેઠની પુત્રીના આભરણો પહેરીને ચાલવા લાગી, આથી જળાશયમાં રહેલી નવા શેઠની પુત્રીએ મોટા અવાજવડે તેને તેમ કરતાં અટકવા કહ્યુ, પણ તેણે તે માન્યુ નહી, અને ઉલટી કહેવા લાગી કે 'આ તો મારા પોતાના

આભરણો છે. ત્હારાં નથી.' ઇત્યાદિ આક્રોશ કરતી તે પોતાને ઘેર ગઈ, અને સર્વ હકીકત પોતાના માતા-પિતાને જણાવી. તેઓએ તેની વાતને આદર આપ્યો, અને કહ્યું કે, 'બેટા! તુ તારે કંઈ પણ બોલ્યા વિના જોયા કર, શુ થાય છે તે અમે પણ જોઇએ છીએ.' નવા શેઠની પુત્રી પણ જળાશયમાંથી નીકળીને ઘેર ગઈ, તેણે પણ સર્વ હકીકત પોતાના માતાપિતાને કહી. તેના માતા-પિતાએ તે આભરણો જુના શેઠ પાસે માગ્યાં, પણ તેણે આપ્યાં નહિ. આથી બન્નેની તકરાર રાજદ્વારમાં ગઈ. ત્યાં ન્યાયાધિકારીએ 'આ સબધમાં કોઈ સાક્ષી છે કે નહિ?' એમ પૂછતા બન્ને તરફથી કહેવામાં આવ્યુ કે 'ના, આમાં કોઈ સાક્ષી નથી.' તેથી બુદ્ધિમાન્ ન્યાયાધિકારીએ બન્ને છોડીઓને બોલાવીને પહેલુ જુના શેઠની પુત્રીને કહ્યુ કે 'જો આ આભરણો ત્હારાં પોતાનાં હોય, તો તે તુ અમારી દેખતાજ એકદમ પહેરી બતાવ.' ન્યાયાધિકારીના કહેવાથી તેણે તે આભરણો સત્વર પહેરવા માંડયાં, પરન્તુ અનભ્યાસથી અન્યસ્થાનનુ આભરણ અન્યસ્થાને પહેરવા લાગી, કેટલેક સ્થાને તેણે પહેર્યાં પણ તેને બરાબર બધ બેસતાં આવ્યાં નહી. તે તેણે ગભરામણથી જાણ્યુ નહિ. પછી ન્યાયાધિકારીએ નવિન શેઠની પુત્રીને તે આભરણો તેજ પ્રમાણે જલ્દીથી પહેરવાનુ કહ્યુ, એટલે તેણે નિરતરના અભ્યાસથી સર્વ આભરણો યોગ્ય સ્થાને સત્વર ધારણ કરી લીધા, તે તેને બરાબર બધ બેસતા પણ આવ્યા. તેથી તેને ઘણા શોભવા લાગ્યાં. ફરી તેને ન્યાયાધિકારીએ કહ્યુ કે 'એકદમ આ આભરણો ઉતારી નાખ.' તેણે તરતજ સત્વર સત્વર ઉતારી નાંખ્યાં, જુના શેઠની પુત્રીને તેમ ઉતારવાનુ કહ્યુ હતુ ત્યારે તે સત્વર તે પ્રમાણે કરી શકી નહોતી. આથી ન્યાયાધિકારીએ નિશ્ચય કર્યો કે 'આ આભરણો નવિન શેઠની પુત્રીના છે, પણ જુના શેઠની પુત્રીનાં નથી, તે તો કેવળ આને ગળેજ પડે છે.' આ અભિપ્રાય તેઓએ રાજાને કહ્યો, એટલે રાજાએ તે આભરણો નવાશેઠની પુત્રીને અપાવ્યાં, અને જુના શેઠનો દડ કરીને તુરગમા મોકલ્યો,કેમકે તેણે પુત્રીનો ખોટો પક્ષ અગીકાર કરીને તેના અન્યાયને ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ. આથી તેની પુત્રી પણ ઘણી દુખી થઈ.

આ પ્રમાણે જેમ જુના શેઠની પુત્રી આભરણોને અયોગ્યસ્થાને યોજવાથી અનર્થનુ ભાજન થઇ, તેમ જે ગુરૂ પણ અર્થને અયોગ્યસ્થાને જોડે, તે ગુરૂપદને લાયક નથી, કેમકે તેવા ગુરૂ આ લોક અને પરલોક સબધી અનેક અનર્થના ભાજન થાય છે. વળી શિષ્ય પણ ગુરૂએ યથાર્થ પ્રરુપેલા અર્થને અજ્ઞાનથી વિપરીતપણે યોજે તો તે શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે, પરન્તુ સ્વસ્થાને આભૂષણો ધારણ કરનાર નવા શેઠની પુત્રીની પેઠે, અર્થને યોગ્ય સ્થાને યોજનાર ગુરૂ, ગુરૂપદને યોગ્ય છે, અને શિષ્ય પણ ગુરૂએ કહેલા અર્થને યથાર્થ યોજે, તો તે વ્યાખ્યાન સાભળવાને યોગ્ય છે, અને તેવોજ શિષ્ય કલ્યાણનુ ભાજન થાય છે. ૧૪૪૦-૧૪૪૧. ચોથુ શ્રાવકનુ ઉદાહરણ.

चिरपरिचियंपि न सरइ सुत्तत्थं सावओ सभज्जं व्व ।

जो न स जोगो सीसो गुरुत्तणं तस्स दूरेणं ॥ १४४२ ॥

ચિરકાળથી પરિચિત પોતાની ભાર્યાને પરસ્ત્રીની બુદ્ધિથી ભોગવતા જેમ શ્રાવક તેને ઓળખી શકયો નહિ, તેમ ચિરકાળથી પરિચિત સૂત્રાર્થને શૂન્ય હૃદયથી જે સભારી ન શકે, તે શિષ્ય શિષ્યપણાને યોગ્ય નથી, તો પછી તેવાનુ ગુરૂપણુ તો દૂરજ રહ્યુ.

(આ કથા પાછળ ૧૪૧૨ મી ગાથાના વિવરણમા આવી ગઈ છે તેથી ફરી અહી લખી નથી) ૧૪૪૨.

પાંચમુ બહેરા ગામડીઆનુ ઉદાહરણ.

अन्नं पुट्ठो अन्नं जो साहइ सो गुरू न बहिरो व्व ।
न य सीसो जो अन्नं सुणेइ परिभासए अन्नं ॥ १४४३ ॥

બહેરા મનુષ્યની પેઠે જે ગુરૂ અન્ય વાત પૂછવામા આવી હોય અને અન્ય જવાબ આપે, તે ગુરૂ અયોગ્ય છે, અને જે અન્યથા સાભળીને બીજાને અન્યથા કહે તે શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે. (આ ઉદાહરણ પૂર્વે આવી ગયુ છે, એટલે ફરી નથી લખતા. આ ઉદાહરણનો ઉપનય એ છે કે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ આદિની યોગ્યતા વિના સ્વય ગમે તેમ બોલે તે શિષ્યપણાને યોગ્ય નથી, તો પછી ગુરૂપણાને તો યોગ્ય ક્યાંથીજ હોય ?) ૧૪૪૩

છઠ્ઠુ ટંકણક સાથેના વ્યવહારનુ ઉદાહરણ.

अक्खेव-निण्णय पसगदाणगहणाणुवत्तिणो दोऽवि ।
जोग्गा सीसायरिया टंकण-वणिओवमा समए ॥ १४४४ ॥

अहवा गुरुविणय-सुयप्पयाणभण्डविणिओगओ दोऽवि ।
निज्जरलाभयसहिया टंकण-वणिओवमा जोग्गा ॥ १४४५ ॥

સિદ્ધાન્તમાં કહેલ ટંકણક અને વણિકની પેઠે, આક્ષેપ અને નિર્ણય, પ્રાસગીક ઉપદેશ અને તેનુ ગ્રહણ, તેને અનુસરનારા શિષ્ય તથા આચાર્ય બન્ને અનુયોગને લાયક છે. અથવા ગુરૂવિનય અને શ્રુતપ્રદાન રૂપ ભાંડના વિનિયોગથી શિષ્ય તથા આચાર્ય બનેને નિર્જરાનો લાભ થાય છે, તેથી ટંકણક અને વણિકના જેવા તે બને ગુરૂ અને શિષ્ય અનુયોગને લાયક છે. ૧૪૪૪-૧૪૪૫.

ઉત્તરદિશામા આવેલા મ્લેચ્છ દેશમા ટંકણ નામના મ્લેચ્છો રહેતા હતા, તેઓ દાક્ષિણદેશમાથી આવેલા વેપારીઓ પાસેથી સુવર્ણના બદલામાં કરિઆણુ ખરીદતા, પરન્તુ એ વેપારીઓ મ્લેચ્છની ભાષા જાણતા નહિ, અને મ્લેચ્છો તેમની ભાષા જાણતા નહિ, આથી બને જણાઓ વ્યવહાર ચલાવવાને સુવર્ણનો અને કરિઆણાનો ઢગલો કરતા, અને જ્યાં સુધી એક બીજાની ઇચ્છા મુજબ તે ઢગલા થતા નહિ, ત્યા સુધી તેઓ તેપરથી હાથ ઉઠાવતા નહિ, જ્યારે બનેને સમત થાય, ત્યારે તેઓ તેપરથી હાથ ઉઠાવી લેતા, એ પ્રમાણે અન્યોન્ય વ્યવહાર કરતા.

આ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે, જેમ ટંકણકો અને વેપારીઓ એક બીજાની ઇચ્છા પૂર્ણ થતા સુધી સુવર્ણનો અને કરીઆણાનો ઢગલો કરે છે, તેમ શિષ્ય પણ પૂર્વપક્ષ કરીને ત્યા સુધી પૂછે કે જ્યાં સુધી સૂત્રાર્થ બરાબર સમજી શકાય, પરન્તુ ભય-લજ્જા અહકાર આદિવડે સૂત્રાર્થ બરાબર સમજ્યા વિના ગમે તેમ આગળ ચાલ્યો ન જાય, ગુરૂ પણ શિષ્યને ત્યા સુધી નિર્ણય કરી આપે, કે જ્યાં સુધી તેને બરાબર સૂત્રાર્થ સમજી શકાય. અને પ્રાસગીક પણ એટલુ જ કહે કે જેટલુ શિષ્ય ગ્રહણ કરી શકે, એથી વધારે ન કહે. શિષ્ય પણ પોતાની શક્તિ મુજબજ ગ્રહણ કરે, વધારે ગ્રહણ ન કરે. એ પ્રમાણે યોગ્યતાનુસાર શ્રુતોપદેશ દેનાર અને ગ્રહણ કરનાર આચાર્ય અને શિષ્ય બને અનુયોગને લાયક છે.

અથવા ટંકણ અને વાણિયાનું ઉપમાન બીજી રીતે જણાવે છે. શિષ્યે ઉચિતતાનું ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય ગુરૂનો સર્વ વિનય કરવો. અને ગુરૂએ પણ શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વશ્રુત આપવું. આ પ્રમાણે અન્યોન્યના વિનિયોગથી શિષ્યને તથા આચાર્યને કર્મનિર્જરા થાય છે. તેથી તેઓ અનુયોગને લાયક છે. આથી વિપરીતપણે વર્તવામાં આવે તો તે અનુયોગને લાયક નથી. ૧૪૪૪-૧૪૪૫.

એ પ્રમાણે ૧૪૩૪ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ ગુરૂ અને શિષ્ય બન્નેની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા જણાવવા દૃષ્ટાન્તો કહી હવે એકલા શિષ્યનીજ વિશેષે યોગ્યતા અને અયોગ્યતા કહે છે.

अत्थी स एव य गुरू होइ जओ तो विसेसओ सीसो ।
जोग्गाऽजोग्गो भन्नइ तत्थाजोग्गो इमो होइ ॥ १४४६ ॥

અર્થી એટલે શ્રુતાર્થ સાંભળનાર શિષ્યજ કાળાન્તરે સૂત્રાર્થ જાણીને ગુરૂ થાય છે, તેથી વિશેષે કરીને શિષ્યનીજ યોગ્યતા અને અયોગ્યતા કહીએ છીએ. તેમાં આ પ્રમાણે હોય તે અયોગ્ય થાય છે. ૧૪૪૬,

कस्स न होही देसो अणब्भुवगओ य निरुवगारी य ।
अप्पच्छंदमईओ पट्ठियओ गंतुकामो य ॥ १४४७ ॥ १३०।१३१॥

અનભ્યુપગત-નિરૂપકારા-સ્વેચ્છાચાર મતિવાળો-પ્રસ્થિત અને જવાની ઇચ્છાવાળો, એવો અયોગ્ય શિષ્ય, કયા ગુરૂને અપ્રિય ન થાય? સર્વને થાયજ. ૧૪૪૭.

એ ઉપરોક્ત અનભ્યુપગતાદિનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર કહે છે.

भन्नइ अणब्भुवगओऽणुवसंपन्नो सुओवसंपयया ।
गुरुणो करणिज्जाइं अकुव्वमाणो निरुवगारी ॥ १४४८ ॥

अप्पच्छदमईओ सच्छंदं कुणइ सव्वकज्जाइ ।
पत्थियओ संपत्थियविइज्जओ निच्चगमिउ व्व ॥ १४४९ ॥

गंतुमणो जो जंपइ नवरि समप्पउ इमो सुयक्खंधो ।
पढिउं सोउं च तओ गच्छं को अच्छतो एत्थं ? ॥ १४५० ॥

શ્રુતોપસંપદાએ જે રહિત તે અનભ્યુપગત કહેવાય, ગુરૂના કાર્યને નહિ કરનાર નિરૂપકારી, સર્વ કાર્યો પોતાની મરજી મુજબ કરનાર તે આત્મચ્છંદક બુદ્ધિવાળો, નિત્ય ગામીની માફક જે કોઈ જનારો હોય તેની સાથે જવાને તૈયાર થનાર તે પ્રસ્થિતક, અને જવાની ઇચ્છાવાળો તે એમ કહે કે આ શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થાઓ. તે ભણીને તથા શ્રવણ કરીને પછી જઇશ, અહીં રહેવાથી શું ફળ છે? આ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય સર્વથા અયોગ્ય છે. ૧૪૪૮-૧૪૪૯-૧૪૫૦. હવે યોગ્ય શિષ્યના ગુણો બતાવે છે.

विणओणएहिं पंजलियडेहिं छंदमणुयत्तमाणेहिं ।
आराहिओ गुरुजणो सुयं बहुविहं लहुं देइ ॥ १४५१ ॥ १३१।१३७॥

વિનયથી નમ્ર, બે હાથ જોડીને પૃચ્છા કરનાર, ગુરૂના અભિપ્રાયને અનુસારે વર્તનાર, ઇત્યાદિ શિષ્યના ગુણોવડે આરાધિત ગુરૂમહારાજ બહુ પ્રકારનું શ્રુત શિષ્યને શીઘ્ર આપે છે-શીખવે છે. ૧૪૫૧.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટ કરે છે.

विणओणओऽभिवंदइ पढए पुच्छइ पडिच्छए वा णं ।
पंजलियडोऽभिमुहो कयंजली पुच्छणाईसु ॥ १४५२ ॥
सद्दहइ समत्थेइ य कुणइ करावेइ गुरुजणाभिमयं ।
छंदमणुयत्तमाणो स गुरुजणाराहण कुणइ ॥ १४५३ ॥

વિનયાવનત એટલે ગુરૂને વંદન કરે, તેમની પાસે ભણે, અને પૂછે. અને ગ્રહણ કરે, કૃતપ્રાંજલી એટલે કંઈ પૃચ્છા વિગેરે કરતાં ગુરૂ સન્મુખ બે હાથ જોડીને ઉભો રહે; છંદાનુવર્તિ એટલે ગુરૂને સમ્મત હોય તે પોતે માન્ય કરે, તેનું સમર્થન કરે, તે કાર્ય પોતે કરે, અને બીજા પાસે કરાવે. એ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય ગુરૂજનની આરાધના કરે છે. ૧૪૫૨-૧૪૫૩.

બીજી રીતે યોગ્યાયોગ્ય શિષ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.

सेलघण-कुडग-चालणि-परिपूणग-हंस-महिस-मेसे य ।
मसग-जलूग-बिराली-जाहग-गो-भेरि-आभीरी ॥ १४५४ ॥१३४॥१३९॥

પાષાણ અને મેઘનું-ઘડાનું-ચાલણીનું-સુઘરી (પક્ષી વિશેષ)ના માળાનું-હંસનું-મહિષનું-બકરાનું-મશકનું-જળોનું-બિલાડીનું-જાહકનું-ગાયનું-ભેરીનું-અને આભીરીનું એ ચૌદ ઉદાહરણો શિષ્યની યોગ્યતા અને અયોગ્યતાના વિષયમા છે. ૧૪૫૪.

એ ઉદાહરણોમાંનું પહેલું પાષાણ અને મેઘનું ઉદાહરણ ભાષ્યકાર કહે છે.

उल्लेऊण न सक्को गज्जइ इय मुग्गसेलओऽरन्ने ।
तं संवट्टयमेहो सोउ तस्सुप्परिं पडइ ॥ १४५५ ॥
रविउ त्ति ठिओ मेहो, उल्लोऽमि नव त्ति गज्जइ य सेलो ।
सेलसमं गाहेस्स निव्विज्जइ गाहगो एवं ॥ १४५६ ॥
आयरिए सुत्तम्मि य परिवाओ सुत्त-अत्थपलिमंथो ।
अन्नेसिंपिय हाणी, पुट्ठावि न दुद्धया वंझा ॥ १४५७ ॥
वुट्ठेवि दोणमेहे न कण्हभोमाओ लोट्टए उदयं ।
गहण-धरणासमत्थे इय देयमछित्तिकारिम्मि ॥ १४५८ ॥

અરણ્યમાં (પર્વત નજીક પ્રદેશમાં) એક મુદ્ગશૈલ (મગ જેવડો કાળો પત્થર) અભિમાનથી ગર્જના કરવા લાગ્યો, કે મને કોઇપણ ભિંજાવી શકે તેમ નથી. તે સાંભળીને સંવર્તક મેઘ તેનાપર સાત રાત્રિ-દિવસ વર્ષ્યો. પછી હવે તે ભીંજાયો હશે એમ માનીને મેઘ વર્ષતો બંધ રહ્યો. એટલે પત્થર બોલ્યો કે 'જો હું ભીંજાયો નથી.' એ પ્રમાણે પત્થર જેવા શિષ્યને શ્રુત ગ્રહણ કરાવીશ એમ માનીને ગુરૂ પ્રયાસ કરે પણ

પછી નિર્વેદ પામે. કારણ કે એવાને શ્રુતાર્થ આપતા તે ન પામે તેથી નિન્દા થાય અને પોતાને તથા બીજા સુજ્ઞશિષ્યોને સૂત્રાર્થનો નાશ થાય. એ શિવાય બીજી પણ સૂત્રાર્થાદિ નિન્દાથી હાનિ થાય છે, કેમકે હાથથી બહુવાર આંચળને સ્પર્શ કર્યા છતાં પણ વધ્યા ગાય દૂધ આપતી નથી. અને દ્રોણપ્રમાણ મેઘ વર્ષે તો પણ કૃષ્ણભૂમિ ઉપરથી જરા પણ પાણી ચાલ્યુ જતુ નથી, તેમ ગ્રહણ અને ધારણ કરવામા સમર્થ એવા શિષ્યને આપતાં સૂત્રાર્થ નાશ ન પામે, તે માટે તેને આપવુ. ૧૪૫૫-૧૪૫૮.

મુદ્દગશૈલનુ જ દૃષ્ટાત વિશેષે કહે છે.—

કોઈ અરણ્યમાં પર્વતની આજુબાજુની ભૂમિમાં ગોળ સુવાળો કાંઇક ભૂમિમાં દબાયેલો અને ચકચકિત મગઆદિના જેવડો નાનો શ્યામ પત્થર હતો. તે એક વખત ગર્વ પૂર્વક બોલવા લાગ્યો, કે ગમે તેવા જળપ્રવાહથી મને ભીંજાવી શકે અથવા ભેદી શકે એવો કોઇ મેઘ આ વિશ્વમાં નથી. તેનુ આ અભિમાન યુક્ત ભાષણ સવર્તક નામના મહામેઘે સાભળ્યુ. (આ મેઘ ઉત્સર્પિણી કાળના બીજા આરાના પ્રારભમા પૂર્વદગ્ધ ભૂમિને શાન્ત કરવાને વર્ષે છે, તેનુ જળ ભૂમિને અતિશય રસાળ અને વાસિત બનાવે છે.) આથી તેણે વિચાર્યું કે 'આ પાષાણનો ગર્વ હુ દૂર કરૂ.' એમ નિશ્ચય કરીને તે પત્થર ઉપર સાત અહોરાત્ર પર્યન્ત મુશળધાર પ્રમાણ તે વર્ષ્યો, એ પ્રમાણે મહાવૃષ્ટિ કરવાથી તેણે માન્યુ કે 'હવે તો એ પત્થરના ટુકડેટુકડા થઇ ગયા હશે.' તેથી વૃષ્ટિ બધ કરીને તે શાન્ત થયો. વૃષ્ટિ બધ થઈ અને સર્વ પાણી દૂર થયુ, એટલે તે પત્થર તો વધારે ઉજવળ થઈ પ્રકાશમાન થયો થકો પુન ગર્જના કરીને કહેવા લાગ્યો કે 'અરે પુષ્કરાવતક! (સવર્તક મેઘનુ બીજુ નામ છે.) હુ ભીજાયો છુ અથવા ભેદાયો છું કે નહિ? તે તુ બરાબર જો, આટલીજ વૃષ્ટિ કરીને શાન્ત કેમ થઈ ગયો? એટલી વૃષ્ટિથી તો તલના ફોતરાના ત્રિજા ભાગ જેટલો અશ પણ મારો ભેદાયો નથી, તેમ અદર આર્દ્ર પણ થયો નથી.' એ પત્થરની એવી ઉકિત સાંભળીને વિલખો થએલો મેઘ લજ્જા પામીને પોતાને સ્થાને ગયો. આ રીતે જેમ અતિવૃષ્ટિથી પણ શ્યામ પત્થર ભિજાયો નહિ કે ભેદાયો નહિ, તેમ અનેક વચનયુક્તિની પરપરાથી પણ જેનુ ચિત્ત આર્દ્ર થાય નહિ અથવા ભિજાય નહિ. અર્થાત્ ગુરૂએ કહેલા સૂત્રાર્થ રૂપ ઉપદેશમાંથી એક અક્ષર પણ જેના અન્તકરણમા પરિણામ ન પામે. તેવા શ્યામ પત્થર સમાન શિષ્યને આગ્રહથી કોઇ એમ કહે કે 'હુ આને સૂત્રાર્થ ગ્રહણ કરાવીશ' એવી પ્રતિજ્ઞાથી મોટા આડબરથી તેને શીખવવાનો આરભ કરે, પરન્તુ પત્થર જેવો એ શિષ્ય એક અક્ષર પણ ગ્રહણ ન કરે, અને પોતાના આગ્રહથી જરાપણ બોધ ન પામે. આથી પુષ્કરાવર્ત મેઘની પેઠે ઘણો કાળ કલેશ અનુભવીને અધ્યાપક ગુરૂ ખેદ પામે છે ઉપરોક્ત પ્રકારના અયોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ આપનાર ગુરૂ માટે આગમમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. કારણ કે એવા અયોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ આપનાર આચાર્યની લોકમા નિન્દા થાય છે. લોકો એમ કહે છે કે 'આ આચાર્યમાં પ્રતિપાદન શક્તિ નથી, અથવા તેવા પ્રકારનુ ઉત્તમ જ્ઞાન પણ નથી. કારણ કે તે આવા એક શિષ્યને પણ બોધ આપી શક્તા નથી, વળી એમનુ આગમ સૂત્ર પણ અત્યન્ત યુક્તિ રહિત હોય એમ લાગે છે, એમ ન હોય તો આ એક શિષ્ય પણ કેમ બોધ ન પામે.' ઇત્યાદિ પ્રકારે આગમની અને આચાર્યની નિદા થાય છે. વળી એવા શિષ્યને ભણાવતાં આચાર્યને પોતાને સૂત્ર પરાવર્તન વ્યાખ્યાન વિગેરે રૂપ સ્વાધ્યાયમાં વિઘ્ન થવાથી સૂત્રાર્થનો નાશ થાય છે. તેમજ એથી બીજા યોગ્ય શિષ્યોને પણ સૂત્રાર્થની હાનિ થાય છે.

ઇત્યાદિ કારણોથી એવા અયોગ્ય શિષ્યને ભણાવવામાં વખતનો દુરૂપયોગજ થાય છે, વધ્યા ગાયના ઘણીવાર આચલ સ્પર્શીને ઘણીવાર પર્યન્ત દોહ્યા છતા પણ જેમ દૂધ નથી મળતુ તેમ તેવા શિષ્યને ભણાવવાથી કઇ પણ ફળ નથી થતુ. છતાં જો આગ્રહથી તેવા શિષ્યને ભણાવે તો તે ગુરૂએ આગમમાં કહ્યા મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ જોઇએ.

આથી ઉલટુ યોગ્ય શિષ્ય માટે દ્રોણમેઘનુ ઉદાહરણ આપે છે. આકાશમાથી થતી વૃષ્ટિના જળ બિદુઓવડે ઘડો ભરાય, તેટલા જળ પ્રમાણ વર્ષનાર મેઘને દ્રોણમેઘ કહે છે, એવો દ્રોણમેઘ વર્ષ્યા છતાં તેનુ એટલુ બધુ વર્ષેલુ પણ પાણી કાળીભૂમિમાંથી અન્યત્ર ચાલ્યુ જતુ નથી, પરન્તુ તે ભૂમિમાંજ સમાઈ જાય છે. એ પ્રમાણે કોઇ શિષ્ય એવો પણ હોય કે જે ગુરૂમહારાજે કહેલુ સર્વ ગ્રહણ કરી લે, તેમાંથી એક અક્ષર પણ લક્ષ બહાર ન જવા દે. એવા સૂત્રાર્થને ગ્રહણ તથા ધારણ કરવામા સમર્થ અને શિષ્ય-પ્રશિષ્યની પરપરાએ આપવાથી સૂત્રાર્થનો વિચ્છેદ નહિ થવા દેનાર એવા યોગ્ય શિષ્યને સર્વ સૂત્રાર્થરૂપ શ્રુત આપવુ, પરન્તુ પૂર્વોક્ત અયોગ્ય શિષ્યને ન આપવુ, કેમકે તેથી પૂર્વે કહેલા દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૫૫-૧૪૫૮.

બીજુ ઘડાનુ ઉદાહરણ કહે છે —

भाविय इयरे य कुडा अपसत्थ-पसत्थभाविया दुविहा ।
पुप्फाईहिं पसत्था सुर-तेल्लाईहि अपसत्था ॥ १४५९ ॥

वम्मा य अवम्मावि य पसत्थवम्मा उ होंति अग्गेज्झा ।
अपसत्थअवम्मावि य, तप्पडिवक्खा भवे गेज्झा ॥ १४६० ॥

कुप्पवयणओसन्नेहि भाविया एवमेव भावकुडा ।
संविग्गेहि पसत्था वम्माऽवम्मा य तह चेव ॥ १४६१ ॥

जे उण अभाविया ते चउव्विहा, अहव्विमो गमो अन्नो ।
छिड्डकुड-भिन्न-खंडे सगले य परूवणा तेसि ॥ १४६२ ॥

(ભાવિત અને અભાવિત એમ બે પ્રકારના ઘડા હોય છે) તેમાં ભાવિતઘડાઓ પણ કેટલાક પ્રશસ્તભાવિત અને કેટલાક અપ્રશસ્ત ભાવિત એમ બે પ્રકારના હોય છે. પુષ્પાદિવડે ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત અને મદિરા તેલ આદિવડે ભાવિત તે અપ્રશસ્ત ભાવિત, વળી તે દરેક વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે. તેમાના પ્રશસ્ત ભાવિત હોય છતા વામ્ય હોય અને અપ્રશસ્ત ભાવિત જો અવામ્ય હોય તો તે ઘડા અગ્રાહ્ય છે, પણ તેથી વિપરીત ઘડા ગ્રાહ્ય છે. ભાવઘડા તરીકે જીવો પણ એજ પ્રમાણે છે. એમાં કુપ્રાવચનિકાદિના સમીપપણાથી ભાવિત તે અપ્રશસ્ત ભાવિત અને સાધુઆદિના સગથી ભાવિત તે પ્રશસ્ત ભાવિત ગણાય છે, પુન તે વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે બે પ્રકારે છે. વલી જે અભાવિત ઘડા છે તે પણ ચાર પ્રકારે છે આ ઘડાઓનો બીજો પ્રકાર જાણવો. ૧ છિદ્ર-૨ કાટેલો ૩ ભાગેલો ૪ પૂર્ણ. ૧૪૫૯-૧૪૬૨.

એજ દૃષ્ટાતને વિશેષે કહે છે —ઘડા બે પ્રકારના હોય છે, જે નવા પાકીને તૈયાર થએલા પુષ્પ-જળ-તેલ આદિ વસ્તુને અગે ન વપરાએલા હોય, તે અભાવિત ઘડા કહેવાય છે, અને જે તે વસ્તુને અગે વપરાએલા હોય, તે ભાવિત ઘડા કહેવાય છે, તેમા જે સારી

વાસનાવાળા પુષ્પાદિ રાખવામાં વપરાએલા હોય તે પ્રશસ્ત ભાવિત કહેવાય અને મદિરા તેલ આદિ અશુભ વસ્તુ રાખવામા વપરાએલા હોય તે અપ્રશસ્ત ભાવિત કહેવાય. વલી પ્રશસ્ત ભાવિત વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારના છે. વામ્ય એટલે એ પ્રશસ્ત અથવા અપ્રશસ્ત જે ભાવ લાગ્યો હોય તે તજી દે તે વામ્ય, અને એ ભાવ ન તજી દે તે અવામ્ય. એ પ્રકારે અપ્રશસ્ત ભાવિત પણ વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારે છે એમાં જે પ્રશસ્ત ભાવ તજી દેનાર ઘડા તે અગ્રાહ્ય છે, તથા જે અપ્રશસ્તભાવ નહિ તજનાર ઘડાઓ તે અપ્રશસ્ત અવામ્ય તે પણ અગ્રાહ્ય છે, પરન્તુ એથી વિપરીત જે પ્રશસ્તભાવ નહિ તજનારા અને અપ્રશસ્તભાવ તજનારા ઘડા હોય, તે ગ્રાહ્ય-સુંદર છે. આ પ્રમાણે જેમ દ્રવ્ય ઘડા છે, તેમ ભાવ ઘડા તરીકે જીવો પણ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત ગુણરૂપ જળ ધારણ કરનાર શિષ્ય-જીવો ભાવિત ને અભાવિતાદિ ભેદવાળા છે. એમા કુપ્રવચન આદિના સંસર્ગથી ભાવિત તે અપ્રશસ્તભાવિત કહેવાય છે અને સંવિગ્ન સાધુઓના સંસર્ગથી ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત કહેવાય છે. એની વામ્ય અને અવામ્ય ભાવના પણ પૂર્વની રીતેજ સમજવી, એટલે કે પ્રશસ્તભાવ વમનાર અને અપ્રશસ્તભાવ નહિ વમનાર અગ્રાહ્ય-અયોગ્ય છે, અને એથી વિપરીત એટલે પ્રશસ્તભાવ નહિ વમનાર તથા અપ્રશસ્તભાવ વમનાર શિષ્ય ગ્રાહ્ય-યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે ભાવિત ઘડાઓનુ સ્વરૂપ કહ્યુ, હવે અભાવિત ઘડાઓનુ સ્વરૂપ કહે છે. જે અભાવિત ઘડા છે, તે છિન્ન-ભિન્ન-ખંડિત-અને પૂર્ણ એમ ચાર પ્રકારના હોય છે. અથવા ભાવિત-અભાવિત પક્ષ સિવાય આ ચાર કોઈ અન્ય પ્રકાર છે એમ સમજવુ. એટલે કે કોઈ ઘડો છિદ્રવાળો હોય, કોઈ ઘડો ફુટેલો હોય, કોઈ કાંઠાથી ભાંગેલો હોય, અને કોઈ સંપૂર્ણ આખો હોય છે. જેમ એ ઘડાઓમાં ભરેલ પાણી ન્યૂનાધિક ચાલ્યુ જાય છે, તેમ કોઇ શિષ્ય છિદ્રવાળા ઘડા જેવો હોય, તેને શ્રુત આપતા તેની પાસે જરા પણ શ્રુત રહેતુ નથી, શ્રવણ કરતાની સાથેજ તેમાથી શ્રુત નાશ પામે છે, અધવચમાં ફુટેલા ઘડા જેવા શિષ્યને આપેલુ શ્રુત થોડા વખત સુધી રહે છે પણ પરિણામે નાશજ પામે છે, કાંઠા ભાગેલા ઘડા જેવા શિષ્યને આપેલુ શ્રુત સંપૂર્ણ નથી રહેતુ ઘણુ રહે છે, માત્ર એમાથી કેટલુંક વિસ્મરણ થાય છે, અને આખા ઘડા જેવા શિષ્ય હોય તેને આપેલુ શ્રુત દીર્ઘકાળ પર્યન્ત અવિનષ્ટ રહે છે. ૧૪૫૯-૧૪૬૨

હવે ચાલણીનુ ઉદાહરણ જણાવતા મગશીલીયો છિદ્રઘટ અને ચાલણીનો વાર્તાલાપરૂપે સંવાદ જણાવતા કહે છે.

सेलेयछिड्ड–चालणि मिहो कहा सोउमुट्ठियाण तु ।
छिड्डाऽऽह तत्थ विट्ठो सुमरिंसु सरामि नेदाणिं ॥ १४६३ ॥
एगेण विसइ बितिएण नीइ कन्नेण चालणी आह ।
धन्न त्थ आह सेलो जं पविसइ णेतिविय तुज्झं ॥ १४६४ ॥

પત્થર જેવા, સછિદ્ર ઘડા જેવા, અને ચાલણી જેવા શિષ્યો, પરસ્પર એક બીજાની કથા સાંભળીને ઉઠયા પછી બોલ્યા. તેમાં પ્રથમ સછિદ્ર ઘટસમાન શિષ્ય બોલ્યો કે-'ગુરૂ પાસે હતો તે વખતે તેમણે કહેલ અર્થ સાંભરતો હતો, હવે અત્યારે કંઇપણ સાંભરતુ નથી.' એ સાંભળીને ચાલણી જેવો શિષ્ય બોલ્યો કે 'મારે તો એક કાને અર્થ પ્રવેશ

કરતો હતો અને બીજા કાને નીકળી જતો હતો.' આ પ્રમાણે સાંભળીને પત્થર જેવો શિષ્ય બોલ્યો કે 'તમે બન્ને ધન્ય છો, કેમકે તમારે તો અર્થ પ્રવેશ કરે છે અને નિકળી જાય છે, પરન્તુ મારે તો તેમ પણ થતુ નથી.' ૧૪૬૩-૧૪૬૪

પૂર્વોક્ત ઉદાહરણોના અનુસારે શિષ્યોની પણ યોગ્યાયોગ્યતા જાણવી, જેમકે ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના શિષ્યો ગુરૂની પાસે વ્યાખ્યાન સાંભલી ઉઠીને બીજે ઠેકાણે જતા માહોમાહે કેહેતા હવા-તેમા પ્રથમ સછિદ્ર ઘટ સમાન શિષ્ય બીજાઓને કહેવા લાગ્યો કે 'ગુરૂસમીપે હુ હતો ત્યારે જે સૂત્રાર્થ તેમણે કહ્યો હતો તે મને સાંભરતો હતો, હવે અત્યારે એમાનો એક અક્ષર પણ યાદ નથી.' જેમ નીચે છિદ્રવાળા ઘડામાં નાખેલી કઈ પણ ધાન્યાદિ વસ્તુ, ઘડો એક સ્થાને પડયો હોય, ત્યા સુધી તેમા રહે છે, પરન્તુ ઘડાને તે સ્થળેથી ઉપાડીએ કે તરતજ તેમાંની સઘળી વસ્તુ છિદ્રદ્વારા નીકળી જાય છે, તેવીજ રીતે એવા શિષ્યો પણ જ્યાં સુધી ગુરૂ પાસે બેસીને સૂત્રાર્થ શ્રવણ કરે, ત્યા સુધી તેનુ તેમને સ્મરણ રહે, પણ ત્યાંથી ઊઠયા પછી એક અક્ષર પણ યાદ ન રહે. સછિદ્ર ઘટ જેવા શિષ્યની વાતો સાભળીને ચાલણી સમાન શિષ્ય બોલ્યો, 'ભાઈ' તુ તો મારાથી ઘણા દરજજે સારો છે, કેમકે જ્યાં સુધી તુ ગુરૂ પાસે રહ્યો, ત્યાં સુધી તો તે એ સર્વ સ્મરણમા રાખ્યુ, અને પછી વિસ્મરણ થયુ, પરન્તુ મારે તો ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનથી પેશીને બીજા કાનમાથી નીકળી ગયો, જેમ ચાલણીમાં આટો આદિ ઉપરથી નાખીએ અને નીચેથી જતો રહે તેમ ક્ષણવાર પણ હૃદયમા એની સ્મૃતિ નથી રહી.' આ બન્નેની હકીકત સાંભળીને મુદ્ગશૈલ જેવો શિષ્ય બોલ્યો, 'અરે ભાઇઓ' તમે બન્ને મારાથી શ્રેષ્ઠ છો. કારણ કે તમારે ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનમા પેશીને બીજા કાનેથી નીકળી ગયો, એટલુએ થયુ, મારે તો એટલુ પણ ન થયુ, પત્થરપર પડેલુ પાણી જેમ તેના અદરના ભાગમાં જરા પણ જતુ નથી, તેમ મારે ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થનો અક્ષર પણ અન્તકરણમાં પ્રવેશ પામ્યો નથી' આ પ્રમાણે આ ત્રણે પ્રકારના શિષ્યોમા વિશેષતા સમજવી. ૧૪૬૩-૧૪૬૪

હવે એ ચાલણી ઉદાહરણના પ્રતિપક્ષમા ખઉર કમઢકનુ ઉદાહરણ કહે છે. અને સાથે બીજુ સુઘરીના માળાનુ ઉદાહરણ કહે છે.

तावसखउरकिढिणय चालणिपडिवक्खु न सवइ दवंपि ।
परिपूणगम्मि उ गुणा गलंति दोसा य चिट्ठति ॥ १४६५ ॥

ચાલણીના પ્રતિપક્ષમાં ખઊર કઠિનનુ ઉદાહરણ છે, તેમા નાખેલ ગમે તેવી દ્રવ-પ્રવાહી વસ્તુ હોય પણ તે નીકળતી નથી, સુઘરીના માળા જેવા શિષ્યમાંથી તો ગુણો નીકળી જાય છે અને દોષો રહે છે. ૧૪૬૫.

તાપસોના ભોજનાદિ માટેનુ ઉપકરણ વિશેષ, તેને ખઊર કમઢક કહેવાય છે. એનુ ઉદાહરણ ચાલણીના પ્રતિપક્ષમા છે. આ ઉપકરણ વાસ શુબ આદિને અતિ સૂક્ષ્મપણે કુટીને કમઢકના આકારે બનાવેલુ હોય છે. એ ઘણુ નિબિડ હોય છે, તેથી તેમાં ગમે તેવો પ્રવાહી પદાર્થ નાખેલ હોય, તોપણ તેમાંથી તે નીકળતો નથી. એવીજ રીતે તેના સમાન જે શિષ્ય હોય, તે ગુરૂએ કહેલુ સર્વ યાદ રાખે છે, જરાપણ ભૂલી જતો નથી, આવો શિષ્ય હોય તે ગ્રાહ્ય છે, તેજ અનુયોગને લાયક છે. પણ પૂર્વોક્ત ચાલણી આદિ જેવા શિષ્યો યોગ્ય નથી.

પરિપૂણક એટલે સુઘરીનો માળો, તેનુ ઉદાહરણ કહે છે. સુઘરી (ચકલી વિશેષ)ના માળાથી ઘીઆદિ ગળ્યુ હોય, તો તેમાંથી ઘી ગળાઇને નીચે પડે છે, અને તેમાંનો કચ-રોજ માત્ર માળામાં ભરાઈ રહે છે. તેવી રીતે તેના જેવા શિષ્યોમા પણ સમજવુ. એટલે કે એવા શિષ્યોમાંથી શ્રુત સબધી જે જે સર્વ ગુણો હોય તે સર્વ ઘીની પેઠે નીકળી જાય છે, અને ઘીના મેલની પેઠે શ્રુતના દોષોનેજ તે ગ્રહણ કરે છે. ગુણો તો સર્વથા તજી દેછે, આથી આવો શિષ્ય સર્વથા અયોગ્ય છે. ૧૪૬૫.

આ સબધમાં શિષ્ય શકા કરે છે, ને તેનો શ્રીગુરૂમહારાજ ઉત્તર આપે છે—

सव्वण्णुप्पामण्णा दोसा हु न संति जिणमए केई।
जं अणुवउत्तकहणं अपत्तमासज्ज व हवेज्जा ॥ १४६६ ॥

સર્વજ્ઞના પ્રામાણ્યથી જિનમતમાં દોષો હોતાજ નથી, (તો પછી દોષ ક્યાંથી ગ્રહણ કરે?) પરન્તુ ઉપયોગ રહિત ગુરૂના કથનથી અથવા અયોગ્ય શિષ્યથી તેમાં દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. નિર્દોષ એવા પણ જીનમતે અયોગ્ય શિષ્યો અછતા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે.

શિષ્ય:—આ શાસનના પ્રવર્તક સર્વજ્ઞ હોવાથી-જિનમતમાં કોઈ પણ દોષો ન હોવાથી પરિપૂણક (સુઘરીના માળા જેવા) જેવા શિષ્યો તેમાંથી દોષો કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકે?

આચાર્ય—એ સત્ય છે કે જિનમતમાં દોષો જરાપણ નથી; પરન્તુ ઉપયોગ રહિત ગુરૂના વ્યાખ્યાનથી અથવા અયોગ્ય શિષ્યથી તેઓએ કલ્પેલા દોષો થાય છે, અર્થાત્ અયોગ્ય શિષ્યો જિનમતમા અવિદ્યમાન દોષો ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓમાંના કેટલાએક એમ કહે છે કે આ બધાં સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામાં રચેલાં છે માટે કોણ જાણે કોણે આ બધાં સૂત્રો રચેલાં હશે? કહેવાનુ તત્ત્વ એ છે કે પ્રાકૃતભાષા હોવાથી વિશ્વાસ રાખવા લાયક નથી.

વળી બીજાઓ જણાવે છે કે સાધુઓ આરભ પરિગ્રહ છોડી સાધુપણુ આદરી નિર્ગ્રંથ બને છે ને ચારિત્ર પાલે છે, પણ તે અવસ્થામાં દાન નહિ દઈ શક્તા હોવાથી કેવલ ચારિત્રથી શુ કલ્યાણ થવાનુ? અર્થાત્ ચારિત્ર નિષ્ફલ છે. વળી કોઇક તો એમ કહે છે કે આ બધા શાસ્ત્રોમાં વાર વાર તેને તે છકાય જે પૃથ્વીકાયાદિક છે તેઓનુ તથા પ્રાણા-તિપાતવિરમણાદિ મહાવ્રતોનુ નિદ્રાદિપ્રમાદોનુ અને તેના પરિહારનુજ વર્ણન છે, તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સમજાવવા માટે ઉપદેશ કરવાનો છે, ને તે તો એક વખત કહેવાથી સમજાવી શકાય છે, માટે વાર વાર એ છકાયાદિનુ કથન કરવુ તે યોગ્ય નથી. તેમજ કેટ-લાક વસ્તુતત્ત્વને નહિ સમજનારા જણાવે છે કે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે રચવામાં આવેલા શાસ્ત્રોમાં જ્યોતિષ્ચક્રની ગણતરી વગેરેનુ અને યોનિપ્રાભૃતાદિથી સુવર્ણસિદ્ધિ આદિ પ્રતિપાદનની શી જરૂર હતી?, કેટલાક સામાન્ય સમજવાળા કહે છે કે જો જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે છે તો પછી તે જ્ઞાન અભ્યાસમાં કાલ અને અકાલ શો? શુ માંદા મનુષ્યને દવા આપવામાં તથા મેલાં કપડાં ધોવામાં કાલઅકાલ દેખાય છે?. અર્થાત્ પ્રાકૃતભાષા હોવાથી, દાન વિનાનુ ચારિત્ર આદરવાનું કહેલ હોવાથી, વાર વાર તેને તે અધિકારો હોવાથી, મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી નહિ એવા જ્યોતિષાદિક વિષયો કહેલ હોવાથી, તેમજ તેના અભ્યાસ માટે કાલ અકાલનો વિચાર કહેલ હોવાથી, સૂત્રો માનવા લાયક નથી, એમ કહી સર્વજ્ઞના શાસ્ત્રમાં પણ દોષો કહેવા તૈયાર થાય છે.

તે શંકાઓના સમાધાનોમાં ચારિત્રની નિર્મલતાની ચ્હાના રાખનાર બાલ સ્ત્રી મૂઢ અને મૂર્ખ મનુષ્યોને પણ ઉપકાર થાય એટલા માટે તત્ત્વના જાણકારોએ સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામાં રચેલા છે, પ્હેલા કહેલ વસ્તુ બીજી વખત કહેવામાં આવે છે તેમાં કારણ છે. પ્હેલા કહેલનો કોઈ કારણથી નિષેધ કરવો હોય અથવા નિષેધ કર્યો હોય છતા કારણોને લીધે આજ્ઞા દેવી હોય અથવા તે વસ્તુમાં કંઇક વિશેષતા જણાવવી હોય. બીજી વખત કહેવામા આવતુ એક વાક્ય પણ નિષ્પ્રયોજન નથી. ને કાલ અકાલ તો કૃષિઆદિમાં પ્રત્યક્ષ છે માટે તે શંકા નકામી છે. ૧૪૬૬

હવે હંસનુ ઉદાહરણ કહે છે.

अंबत्तणेण जीहाऐ कूचिया होइ खीरमुदगम्मि ।
हंसो मोत्तूण जलं आइयइ पय तह सुसीसो ॥ १४६७ ॥

હંસની જીભ ખાટી હોવાથી પાણીમાના દૂધના ફોદા થઈ જાય છે, ને તેથી પાણી મૂકીને હંસ દૂધ પી જાય છે, તેવી રીતે સુશિષ્ય પણ દોષો તજીને ગુણો ગ્રહણ કરે છે. ૧૪૬૭

કોઇ ભાજનમાં દૂધ અને પાણી મેળવીને તે હંસને પીવા માટે મૂકયુ હોય, તો હંસની જીભ સ્વાભાવિક આમ્લ (ખાટી) હોવાથી, જળ મિશ્રિત દૂધમા તે ચંચુ નાખે એટલે જીભની ખટાશથી પાણીમાનુ દૂધ મળીને પરપોટા જેવા તેના ફોદા થઈ જાય છે, તેથી હંસ એ પાણી મૂકીને પરપોટા જેવુ થએલુ દૂધ પી જાય છે, તેવીજ રીતે જે યોગ્ય-સુશિષ્ય હોય છે, તે ગુરૂના દોષો તજી દઇને માત્ર તેમના ગુણોજ ગ્રહણ કરે છે. ૧૪૬૭

હવે પાડાનુ ઉદાહરણ કહે છે.

सयमवि न पियइ महिसो न य जूहं पियइ लोडियं उदगं ।
विग्गह–विकहाहिं तहा अथक्कपुच्छाहि य कुसीसो ॥ १४६८ ॥

જળાશયમાં પેઠેલો જંગલી પાડો, જેમ પોતે ડોળેલુ પાણી પોતે પીતો નથીઅને બીજા ટોળાને પીવા દેતો નથી, તેમ કુશિષ્ય પણ કલહ તથા વિકથાદિવડે તથા વખતવગરની અયો ય પૃચ્છાથી વ્યાખ્યાન ડોળી નાખે છે, ને તેથી તેમાંનુ પોતે કંઈ ગ્રહણ કરતો નથી અને બીજાઓને પણ ગ્રહણ કરવા દેતો નથી. ૧૪૬૮.

જેમ કોઈ જંગલી પાડો પોતાના ટોળા સાથે કોઈ જળાશયમાં પેશીને તેમાનુ પાણી આમ તેમ ઉછાળીને ડોળુ કરી નાખે છે, તેથી એ મલિન થએલુ પાણી એ પાડો પોતે પીતો નથી અને બીજા ટોળાંને પણ પીવા દેતો નથી, તેવીજ રીતે કુપાત્ર શિષ્ય પણ વ્યાખ્યાન મંડળીમા આવીને ગુરૂ સાથે અથવા બીજા કોઈ શિષ્ય સાથે કલહ કરે-વિકથા કરે, અસંબદ્ધ અયોગ્ય વગર વખતની પૃચ્છા આદિથી વ્યાખ્યાન ડોળી નાંખે, એટલે એ વ્યાખ્યાનમાંથી પોતે કંઈ ગ્રહણ કરે નહિ અને બીજા શિષ્યોને પણ ગ્રહણ કરવા દે નહિ. ૧૪૬૮ હવે તે પાડાથી ઉલટુ ઘેટાનુ ઉદાહરણ કહે છે.

अवि गोपयम्मिवि पिबे सुढिओ तणुयत्तणेण तुंडस्स ।
न करेइ कलुसतोय मेसो एव सुसीसोऽवि ॥ १४६९ ॥

અંગ સંકોચીને આગલા અને પગે નમીને તેનુ નાનુ મુખમાત્ર આગલ રાખી જળથી ભરેલા ગોપદમાથી (ગાયના પગથી પડેલા ખાડામાંનુ પાણી) પણ ઘેટુ પાણી પીએ છે, પરન્તુ તે તેને ડોળી નાખતુ નથી, તેવી રીતે સુશિષ્ય પણ ગુરૂ પાસેથી શાન્ત

ચિત્તે શ્રુત એવી રીતે ગ્રહણ કરે છે કે જેથી તેને પોતાને અથવા બીજી પર્ષદાને કંઈ પણ મનો બાધા ન થાય, ૧૪૬૯ હવે મચ્છર અને જળોનુ ઉદાહરણ કહે છે.

मसउ व्व तुदं जच्चाइएहिं निच्छुब्भए कुसीसो उ ।
जलुगा व अदूमेंतो पिबइ सुसीसोऽवि सुयनाणं ॥ १४७० ॥

જેમ જીવોને ડંશ દઇને મચ્છર પીડા કરે છે, પછીથી લુગડાના છેડાવડે તિરસ્કારથી દૂર કરાય છે, તેમ કુશિષ્ય પણ જાતિઆદિ દોષો ઉઘાડા કરવાથી ગુરૂને વ્યથા (પીડા) કરતો કાઢી મુકાય છે. તથા જળો જેમ રૂધિર પીએ છે, પણ તે રૂધિરવાળાને કંઈ પીડા નથી કરતી, તેમ સુશિષ્ય ગુરૂ પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરે છે, પરન્તુ ગુરૂને જાતિ આદિ દોષો ઉઘાડા કરીને પીડા કરતો નથી. ૧૪૭૦ હવે બિલાડીનુ ઉદાહરણ કહે છે.

छड्डेउ भूमीए खीरं जह पिबइ दुट्ठमज्जारी ।
परिसदुट्ठियाण पासे सिक्खइ एवं विणयभंसी ॥ १४७१ ॥

જેમ દુષ્ટ બિલાડી હાંલ્લીમાનુ દુધ ભોંય ઢોળીને પછી પીએ છે, પણ તેમાંથી નથી પીતી, આથી તેને દૂધનો તેવો યથાર્થ સ્વાદ નથી આવતો, તેવીજ રીતે ગોષ્ઠામાહિલ જેવા વિનયભ્રંશી કુશિષ્યો પણ પર્ષદામાથી ઊઠેલા વિંધ્યાદિના જેવા બીજાઓની પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરે છે. પણ ગુરૂ પાસે નથી ગ્રહણ કરતો, કેમકે ગુરૂ પાસે ગ્રહણ કરે તો ગુરૂના વિનયાદિ કરવા પડે. અહીં દુષ્ટ બિલાડી જેવા વિનયભ્રંશી કુશિષ્ય સમજવા, ભૂમિસમાન પર્ષદામાંથી ઊઠેલા બીજા શિષ્યો, અને ઢોળેલા દૂધ સમાન તેનુ શ્રુત સમજવુ ૧૪૭૧. જાહકનુ ઉદાહરણ કહે છે.

पाउं थोवं थोवं खीर पासाइं जाहगो लिहइ ।
एमेव जियं काउं पुच्छइ मइमं न खेएइ ॥ १४७२ ॥

જેમ જાહક (એક જાતિનુ પક્ષી) થોડુ થોડુ દૂધ પીને આજુબાજુ ચાટે છે એજ પ્રમાણે સુશિષ્ય પણ ગ્રહણ કરેલું શ્રુત પરિચિત કરીને પછી ગુરૂને પૂછે છે, પણ ખેદ કરાવતો નથી. ૧૪૭૨

જેમ જાહક નામનો જીવ ભાજનમાં રહેલુ દૂધ થોડુ થોડુ પીને ભાજનની આજુબાજુ ચાટે છે, પુન થોડુ દૂધ પીને વળી ભાજનની બાજુને ચાટે છે, એમ વારવાર કરીને સર્વ દૂધ પી જાય છે, પણ તેમાંથી જરાએ નકામુ જવા દેતો નથી, તેમ લાયક બુદ્ધિમાન્ સુશિષ્ય પણ પ્રથમ ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત બરાબર પરિચિત કરીને પછી બીજુ ગ્રહણ કરે છે. એવી રીતે વારવાર કરીને ગુરૂ પાસેથી સર્વ શ્રુત ગ્રહણ કરે છે, પણ ગુરૂને જરાએ ખેદ પમાડતો નથી. ૧૪૭૨. ગાયનુ ઉદાહરણ કહે છે.

अन्नो दोज्झिइ कल्ले निरत्थयं किं वहामि से चारिं ? ।
चउचरणगवी उ मया अवन्न-हाणी य बडुयाणं ॥ १४७३ ॥
मा मे होज्ज अवण्णो गोवज्झा वा पुणो व न दलेज्जा ।
वयमवि दोज्झामो पुण अणुग्गहो अन्नदूहे[illegible] ॥ १४७४ ॥

सीसा पडिच्छगाणं भरोत्ति तेऽवियं हु सीसगभरोत्ति ।
न करेंति सुत्तहाणी अन्नत्थवि दुल्लहं तेसिं ॥ १४७५ ॥

કાલે આ ગાયને બીજો દોહશે, તો આને નિરર્થક ચાર (ઘાસ) શા માટે આપુ ? એ પ્રમાણેનો વિચાર અને વર્તન ચારે જણાએ કરવાથી ગાય મરી ગઇ, તેથી તેમની નિન્દા ને હાની થઇ, અને ગૌહત્યા લાગી. મ્હારી નિન્દા ન થાઓ, અને વળી ગૌહત્યા કરનાર, પણ ન ગણાઇએ કેમકે જો એમ થશે તો ફરીથી કોઇ બીજી ગાય આપશે નહિ (એમ માનીને ચાર નીરી) વળી ફરીથી એને હમેજ દોહીશુ. અને બીજા દોહશે તો પણ અનુગ્રહ થશે. એ પ્રમાણે આગન્તુક શિષ્યો વિચારે કે ગુરૂનો વિનય કરવો, તે તેમના શિષ્યોનો આચાર છે. અમારે શુ ? તે શિષ્યો વિચારે કે આ નવીન શિષ્યો ગુરૂનો વિનય કરશે. કેમકે હમણાં તેમને તે વધારે વ્હાલા છે, એ રીતે એક બીજાની ઇર્ષાથી ગુરૂનો વિનય ન કરે, તો તેમને સૂત્રની હાની થાય અને અન્યત્ર બીજે સ્થળે પણ તેમને તે દુર્લભ થાય. ૧૪૭૩ થી ૧૪૭૫.

કોઈ યજમાને વેદના અંદર રહેલા અધ્યયનના નિમિતભૂત ચરણ શબ્દે બોલવા લાયક ચતુ ચરણદ્વિજ (કોઇ ચાર બ્રાહ્મણ) ને એક ગાય દક્ષિણામા આપી, અને કહ્યુ કે તમે ચારેજણા આ ગાયને વારાફરતી દોહજો. અને બીજા ચાર બ્રાહ્મણોને પણ તેણે એક ગાય આપીને તેમને પણ એજ પ્રમાણે વારાફરતી દોહવાનુ કહ્યુ. હવે પહેલાં જે ચાર બ્રાહ્મણોને ગાય આપી, તેમાનો એક મોટો બ્રાહ્મણ પ્રથમ તે ગાયને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને દોહી, પછી ચારો આપતી વખતે તેણે વિચાર્યું કે આ ગાયને વારાફરતી દોહવાની છે, તો હુ આજે એને નકામો શામાટે ચારો નાખુ ? કાલે જે બીજો લઇ જશે તે દોહશે ને ચારો નાખશે. એમ વિચારીને તેણે ચારો નાખ્યો નહિ. બીજે દિવસે બીજો બ્રાહ્મણ ગાય લઈ ગયો, તેણે પણ એજ પ્રમાણે કર્યું, એ રીતે ત્રીજાદિવસે ત્રીજાએ અને ચોથા દિવસે ચોથા બ્રાહ્મણે પણ કર્યું, એટલે ચારા વિના દોહવાતી એ ગાય બિચારી થોડાજ દિવસમાં મરણ પામી. આથી એ સઘળાને ગૌહત્યા લાગી, લોકોમાં નિન્દા થઈ અને ફરી બીજા યજમાન પાસેથી ગાય નહિ મળવાથી હાની પણ થઈ. ૧૪૭૬.

હવે પેલા બીજા જે ચાર બ્રાહ્મણો ગાય લઈ ગયા હતા, તેમાંના પહેલા બ્રાહ્મણે પ્રથમ દિવસે ગાય દોહીને વિચાર્યું કે જો હુ ગાયને ચારો નહિ આપુ તો લોકોમાં નિન્દા થશે, અને ચારો નહિ મળવાથી ગાય મરી જશે એથી ગૌહત્યા લાગશે, ને લોકો ફરીથી દાન આપશે નહિ, તેથી એમ ન થાય તેટલા માટે હુ તેને ચારો આપુ, જો નહિ આપુ તો ગોહત્યાના ફલકથી અમને બીજા કોઇ ફરી ગાય આપશે નહિ. વળી ગાયને ચારો આપવાથી ઘણો લાભ થશે, કેમકે ચારો ખાવાથી પુષ્ટ થએલી ગાયને ફરીથી બીજા વારે હુ જ દોહીશ અને બીજા દોહશે તો એમાં પણ મ્હને ઉપકારજ થશે. એમ માનીને તેણે ચારો આપ્યો. એ પ્રમાણે બીજાઓએ પણ ચારો આપ્યો એટલે ગાય બચી, સૌને દુધ મળ્યુ, અને તેમની પ્રશંસા થઈ.

એ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે. ગુરૂનો વિનય કરવામાં પોતાના ગચ્છના શિષ્યો એમ વિચારે કે 'અહીં ભણવા આવેલા બીજા શિષ્યો ગુરૂનો વિનય કરશે, અમે શા માટે કરીએ ? કેમકે તે શિષ્યોનેજ હમણાં ગુરૂ મહારાજ વલ્લભ છે, માટે વિનય કરવાની ફરજ તેમની છે, અને એ આવેલા શિષ્યો વળી એવુ વિચારે કે ગુરૂનો વિનય કર-

વાનો આચાર એમના શિષ્યોનો છે, અમારે શું ? અમે તો થોડા દિવસ પછી ચાલ્યા જઇશું ! ' આ પ્રમાણે બન્ને જણા વિચારીને કોઈ પણ ગુરૂનો કંઈ પણ વિનય-વૈયાવચ્ચ ન કરે, તેથી ગુરૂ પીડા પામવાથી, તે શિષ્યોને સૂત્રાર્થની હાની થાય, વળી બીજે જાય તો પણ તેમને એવી પ્રવૃત્તિથી સૂત્રાર્થ દુર્લભ થાય અને અવર્ણવાદ આદિ બીજા અનેક દોષો લાગે. આ પ્રમાણે દુર્વિનીત શિષ્ય માટે સમજવુ, અને સુવિનીત શિષ્ય માટે એથી વિપરીત સમજવુ. એટલે કે બીજેથી ભણવા આવેલા સાધુઓ વિચારે કે જગતમા પરમ દુર્લભ વીતરાગ પ્રણીત સૂત્રાર્થ આપે છે તેથી એમનો ઉપકાર કોઈ પ્રકારે વળે તેમ નથી, વળી હમારા વેયાવચ્ચથી જો શિષ્યો ભણશે તો તેથી પણ હમને નિર્જરા થશે, અને શિષ્યો વિચારે કે હમને સંસારથી તાર્યા અને વળી પરમદુર્લભ સૂત્રાર્થ આપે છે માટે ગુરૂ મહારાજ હમારા ઉપકારી છે. માટે તેઓની વૈયાવચ્ચ કરવી એ હમારી ફરજ છે. ૧૪૭૩-૧૪૭૫. હવે ભેરીનુ ઉદાહરણ કહે છે.

कोमुइया तह संगामिया य उब्भूइगाउ भेरीओ।
कण्हस्सासि ण्हुतया असिवोवसमी चउत्थी उ ॥ १४७६ ॥
सक्कपसंसा गुणगाहि केसवो नेमिवंदसुणदंता।
आसरयणस्स हरणं कुमारभंगे य पुयजुद्धं ॥ १४७७ ॥
नेहि जिओऽम्हि त्ति अहं असिवोवसमीए संपयाणं च।
छम्मासियघोसणया पसमइ न य जायए अन्नो ॥ १४७८ ॥
आगतुवाहिखोभो महिड्ढिमोल्लेण कंथद्दणया।
अट्ठमआराहण अन्न भेरि अन्नस्स ठवणं च ॥ १४७९ ॥

કૌમુદિકી-સાંગ્રામિકી-ઔદ્ભૂતિકી-તથા ચોથી અશિવોપશમિની-એ ચાર ભેરીઓ કૃષ્ણ પાસે હતી. એકદા ઇંદ્રે પ્રશંસા કરી કે કૃષ્ણ વાસુદેવ ગુણગ્રાહી છે અને નીચયુદ્ધ કદી કરતા નથી, (આ સાંભળી એક દેવે પરીક્ષા કરવાને) નેમિનાથને વન્દન કરવા જતા એવા કૃષ્ણના માર્ગમાં વચ્ચે દુર્ગન્ધ યુક્ત સુંદર દાન્તવાળા શ્વાનનુ શબ વિકુર્વ્યું, કૃષ્ણ તે દન્ત પંક્તિની પ્રશંસા કરી, પછી દેવે અશ્વરત્નનુ હરણ કર્યું, તે લેવા જતા નીચયુદ્ધ કરવાનુ કહેતા ન કર્યું અને કહ્યુ કે-' હુ તારાથી જીતાયો, અશ્વ લઈ જા. ' આથી પ્રસન્ન થએલા દેવે અશિવોપશમિની ભેરી આપી, તે ભેરીને છ છ મહીને વગાડવાથી છ માસના રોગો શાન્ત થઈ જાય અને છ માસ સુધી બીજા રોગનો ઉપદ્રવ ન થાય. એ ભેરીમાંથી પરદેશથી આવેલા એક ધનવાન ગૃહસ્થે તેના રક્ષકને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને એક ટુકડો લીધો, બીજાએ બીજો લીધો, એમ કરતા આખી ભેરી થીગડાંવાળી થઈ ગઈ, તે વાતની ખબર પડતાં કૃષ્ણે તે રક્ષકને શિક્ષા કરી અને અષ્ટમ ત રી બીજી ભેરી મેળવીને બીજા રક્ષકને સોંપી, તે ભેરીને તેણે બરોબર સાચવી.

આ કથા પૂર્વે ૧૪૩૪ મી ગાથાના પ્રસંગમાં સવિસ્તર આવી ગઈ છે, તેથી ત્યાંથી જોઈ લેવી, એનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે. જિનેશ્વર અથવા ગણધર મહારાજે આપેલ શ્રુત રૂપ ભેરાને, અશિવોપશમીનીભેરીનુ રક્ષણ કરનાર પ્રથમપુરૂષની પેઠે, અન્યદર્શનીના અભિપ્રાયોથી મિશ્રિત કરીને થીગડાંવાળી કરે, તે શિષ્ય લાયક નથી, પણ ભેરીનું રક્ષણ

કરનાર એવા બીજા રક્ષક પુરૂષની જેમ, જે શિષ્ય એ પ્રમાણે અન્યદર્શનીના અભિપ્રાયથી મિશ્ર ન કરે-અખંડ રાખે તેજ લાયક શિષ્ય છે. ૧૪૭૬ થી-૧૪૭૯.

હવે આભીરીનુ ઉદાહરણ કહે છે.

मुक्कं तया अगहिए दुपरिग्गहियं कय तया, कलहो ।
पिट्टण–अइचिरविक्कय गएसु चोरा य ऊणग्घे ॥ १४८० ॥

(આભીરી) 'ગ્રહણ કર્યા સિવાય તે ઘડો મૂકી દીધો તેથી તે ભાંગી ગયો.' (આભીર -) 'તે બરાબર ગ્રહણ ન કર્યો, તેથી ભાંગી ગયો' આમ કહેવાથી બન્નેને કજીઓ થયો. આભીરે આભીરીને મારી, મોડુ થવાથી બીજા વેચનારા ચાલ્યા ગયા, તેથી ઘીનુ મૂલ્ય ઓછુ આવ્યુ અને માર્ગમાં ચોરોએ સર્વ લુટી લીધુ. ૧૪૮૦.

કોઇ ગામ અથવા ગોકુળમાંથી એક આભીર (ભરવાડ) પોતાની સ્ત્રી સહિત ઘીના ઘડા ભરીને ગાડી લઇને શહેરમાં તે વેચવા ગયો. શહેરમાં વેચવાના સ્થળે સાફ કરીને ગાડી છોડી, ત્યાની ભૂમિ ઉપર આભીરી ઉભી રહી, અને આભીર ગાડી ઉપરથી ઘીના ઘડા લઇને તેને આપવા લાગ્યો. એવામાં ઉપયોગ રહિત ઘડો આપતાં અથવા લેતા એક ઘડો નીચે પડી ગયો અને ફુટયો, આથી આભીરી ગુસ્સે થઇને બોલી કે—'અરે! અભાગીઆ શહેરની સ્ત્રીઓના મુખ જોવામાં તલ્લીન થએલા તે આ ઘડાને મે ગ્રહણ કર્યા સિવાય મૂકી દીધો તેથી ભાંગી ગયો.' સ્ત્રીના આવા વચનથી આભીર પણ ગુસ્સે થઇને બોલ્યો કે-'હે રાંડ! તુજ શહેરના યુવાનોના મુખ જોવામાં તલ્લીન થઇ ગઇ છે, તેથી ઘડો બરાબર ગ્રહણ કર્યો નહિ, એટલે ભાંગી ગયો.' આ પ્રમાણે પરસ્પર બોલવાથી બન્નેને કજીઓ થયો, આભીરે સ્ત્રીને મારી, બન્નેના કજીયાથી બીજુ ઘી પણ ઢોળાયુ, જે વધ્યુ તે અસૂરે વેચવાથી મૂલ્ય પણ ઓછુ આવ્યુ, ઘી વેચવા આવેલા બીજા લોકો મોડુ થવાથી ચાલ્યા ગયા, અને આ બે જણા એકલાજ રહ્યા, બન્ને જણા બીજા સાથ વિના જવા લાગ્યા, માર્ગમાં ચોરો મળ્યા, તેમણે ગાડી-બળદ-અને દ્રવ્ય સર્વ લઇ લીધુ. ૧૪૮૦. એ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે.

मा निण्हवइ य दाउं उवजुज्जिय देहि किं विचिंतेसि ? ।
विच्चामेलियदाणे किलिस्ससी तं चउह चेव ॥ १४८१ ॥

હે આચાર્ય! એ પ્રમાણે આપીને હવે અસત્ય ન બોલો, ઉપયોગ રાખીને સૂત્રાર્થ આપો, શુ વિચારો છો? એમ અયોગ્ય સૂત્રાર્થ આપવાથી આપણે બન્ને કલેશ પામીએ છીએ. ૧૪૮૧.

સૂત્રાર્થની પુનરાવૃત્તિ કરતા કઇક વિપરીત બોલતા શિષ્યને જાણીને આચાર્ય તેની ભૂલ સુધારવાને શિખામણ આપે, ત્યારે મૂર્ખ શિષ્ય કહે કે 'મહારાજ! તમેજ મને એ પ્રમાણે શીખવ્યુ છે, અને હવે શીખામણ શાની આપો છો? એમાં તમારોજ દોષ છે. મને શાની શીખામણ આપો છો? આથી આચાર્ય કહે કે 'ભાઇ! મે તને એ પ્રમાણે નથી શીખવ્યુ.' ત્યારે નાલાયક શિષ્ય કહે 'અરે મહારાજ! તમે સાક્ષાત્ એ પ્રમાણે મને સૂત્રાર્થ આપેલ છે, ને હવે અસત્ય કેમ બોલો છો?' શિષ્યના એમ કહેવાથી આચાર્ય મહારાજ કઇક મનમાં વિચાર કરે, એટલે પુન તે નાલાયક શિષ્ય કહે કે 'મહારાજ! શુ વિચારો છો? સારી રીતે ઉપયોગ રાખીને સૂત્રાર્થ આપો, અસત્ય રીતે સૂત્રાર્થ

આપવાથી તમે અને હુ બન્ને કલેશ પામીએ છીએ. આ પ્રમાણે પોતાનો દોષ ન અંગીકાર કરતાં ગુરૂના દોષોજ કહે, તેથી આભીરયુગલની પેઠે ગુરૂ-શિષ્યને પરસ્પર કજીઓ થાય, અને કજીઓ થવાથી વ્યાખ્યાનમાં અન્તરાય પડે, તથા સૂત્રાર્થની હાની વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય.

આના પ્રતિપક્ષમાં બીજુ ઉદાહરણ છે, કોઈ બીજો આભીર પોતાની સ્ત્રી સહિત ઘી વેચવાને નગરમાં ગયો. ત્યાં જઇને ઘડો સ્ત્રીને આપતાં પડીને ભાંગી ગયો, આથી તેણે કહ્યુ કે 'અરે ! મે ઉપયોગ વિના તમને ઘડો આપ્યો, તેથી તે ફુટી ગયો' એમ કહીને એકદમ ગાડાંપરથી ઉતરીને વેરાએલુ ઘી ઘડાની ઠીબમાં એકઠુ કરવા લાગ્યો, તેની સ્ત્રીએ પણ એમ કહ્યુ કે 'મે ઉપયોગ વિના બરાબર ઘડો ગ્રહણ ન કર્યો, તેથી તે ભાંગી ગયો.' એમ કહીને તે પણ તેની સાથે ઢોળાએલુ ઘી એકઠુ કરવા લાગી, એમ અન્યોઅન્ય પોતાના દોષ ગ્રહણ કરવાથી કલેશ ન થયો, અને બન્ને જણ ઘી એકઠુ કરીને વેળાસર વેચીને બીજા સાથની સાથે જલ્દીથી ઘેર ગયા. આ પ્રમાણે ગુરૂ-શિષ્ય પણ જો પોતાના દોષ અંગીકાર કરીને પરના દોષ છુપાવે અને પરસ્પર વિવાદ ન કરે, તો તેજ સૂત્રાર્થ આપવા અને લેવાને યોગ્ય છે, તેમજ તે નિર્જરાદિ લાભના ભાગી થાય છે.

એ પ્રમાણે યોગ્યાયોગ્ય ગુરૂ-શિષ્યનુ સ્વરૂપ બતાવીને હવે ઉપસંહાર પૂર્વક તેનુ ફળ કહે છે.

भणिया जोग्गा जोग्गा सीसा गुरवो य तत्थ दोण्हंऽपि ।
पेयालियगुण–दोसो जोग्गो जोगस्स भासेज्जा ॥ १४८२ ॥

યોગ્યાયોગ્ય શિષ્ય અને ગુરૂનુ સ્વરૂપ કહ્યુ, એ બન્નેના ગુણ-દોષનો વિચાર કરીને યોગ્ય ગુરૂએ યોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ કહેવા.

હવે ઉપોદ્ઘાતદ્વાર કહેવાને પ્રસ્તાવના કહે છે.

कयमंगलोवयारो संपइ वण्णियपसंगवक्खाणो ।
दाइयवक्खाणविही वोच्छमुवग्घायदारविहिं ॥ १४८३ ॥

(पूर्वं तित्थयरे भगवन्ते ઇત્યાદિ ગાથાવડે) મંગળોપચાર કરીને પ્રસંગાગત જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાખ્યાન કહ્યુ, અને વ્યાખ્યાનવિધિ પણ બતાવી, હવે ઉપોદ્ઘાત અને તે સંબંધી દ્વારવિધિ કહીશુ. ૧૪૮૩ હવે એ દ્વાર વિધિ કહે છે.

उद्देसे निद्देसे य निग्गमे खेत्त–काल–पुरिसे य ।
कारण-पच्चय-लक्खण-नए समोयारणा-णुमए ॥ १४८४ ॥ १३३।१४०॥
किं कइविहं कस्स कहिं केसु कहं केच्चिरं हवइ कालं ।
कइ संतरमविरहियं भवा-गरिस-फोसण-निरुत्ती ॥१४८५॥१३४।१४१॥

(સામાયિકનો) ઉદ્દેશ-નિર્દેશ-નિર્ગમ-ક્ષેત્ર-કાળ-પુરૂષ-કારણ-પ્રત્યય-લક્ષણ-નય સમવતાર-ક્યા નયને કયુ સામાયિક સંમત છે તે રૂપ અનુમતિ. સામાયિક શુ છે? કેટલા પ્રકારે સામાયિક છે ? કોને સામાયિક હોય ? ક્યાં હોય ? કોને વિષે હોય ? કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

કેટલા કાળ સુધી હોય ? સામાયિક પ્રાપ્ત કરનાર કેટલા હોય ? કેટલુ અન્તર હોય ? અન્તર રહિત કેટલા કાળ સુધી તેના પ્રાપ્ત કરનાર હોય ? કેટલા ભવ સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય ? એક ભવમા કેટલા આકર્ષ થાય ? સામાયિકવાળા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે ? અને સામાયિકની નિરૂક્તિ ઇત્યાદિ દ્વારો કહેવાશે. ૧૪૮૩-૧૪૮૫.

ઉપોદ્‌ઘાત નિર્યુક્તિના દ્વારો અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહેવાશે.

પ્રથમ ઉદ્દેશ એટલે વસ્તુનુ સામાન્ય નામ કહેવુ તે, જેમકે અધ્યયન, તથા નિર્દેશ એટલે વસ્તુનુ વિશેષ નામ કહેવુ, જેમકે સામાયિક, નિર્ગમ એટલે સામાયિક કયાથી નીકળ્યુ તે કહેવાશે, કયા ક્ષેત્ર અને કાળમાં સામાયિક ઉત્પન્ન થયુ તે કહેવાશે, કયા પુરૂષથી એ સામાયિક નીકળ્યુ ?, કયા કારણથી ગૌતમાદિ ગણધરો ભગવન્ત પાસે સામાયિક સાંભળે છે તે કારણ કહેવાશે. કયા પ્રત્યયથી ભગવન્તે સામાયિક ઉપદેશ્યુ છે ? અથવા કયા પ્રત્યયથી ગણધરો તેને સાંભળે છે તે રૂપ પ્રત્યય કહેવાશે. તથા તત્ત્વશ્રદ્ધાન એ સમ્યક્ત્વ સામાયિકનુ, જીવાદિ પદાર્થનો બોધ તે શ્રુત સામાયિકનુ, અને સર્વ વિરતિ-દેશવિરતિ એ ચારિત્ર સામાયિકનુ એમ ત્રિવિધ સામાયિકનુ લક્ષણ કહેવાશે. નૈગમઆદિનયોનુ સ્વરૂપ અને એ નયો કયાં કયાં ઘટે છે તે, તથા કયા નયને કયુ સામાયિક માન્ય છે તે કહેવાશે. વળી સામાયિક એ શુ છે ? કેટલા પ્રકારનુ છે ? કોને હોય છે ? કયા હોય છે ? શામા હોય છે ? કેવી રાતે તે પ્રાપ્ત થાય છે ? કેટલા કાળ પર્યન્ત રહે છે ? એક સમયે સામાયિક પામેલા અને પામતા કેટલા હોય ? પુન સામાયિક પ્રાપ્ત થવાનુ અન્તર કેટલુ હોય ? અન્તર રહિત સામાયિક પ્રાપ્ત કરનારા કેટલા કાળ સુધી હોય ? ઉત્કૃષ્ટથી કેટલા ભવ સુધી હોય ? ઉત્કૃષ્ટથી કેટલા ભવ સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય ? એક ભવમા અથવા જીુદા જીુદા ભવમાં પુન પુન સામાયિકના આકર્ષ કેટલા હોય ? સામાયિકવાળા આત્મા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે ? તે, તથા સામાયિકની નિરૂક્તિ (તેનો અર્થ) એટલા દ્વારો હવે અનુક્રમે કહેવાશે. ૧૪૮૪-૧૪૮૫.

ઉપરોક્ત બન્ને ગાથાઓનો વિસ્તારાર્થ કહેવાને માટે ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રથમ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ સબધી શકા-સમાધાન કહે છે.

उद्दिट्ठं निद्दिस्सइ पायं सामन्नओ विसेसोत्ति ।
उद्देसो तो पढमं निद्देसोऽणंतरं तस्स ॥ १४८६ ॥

(પહેલા ઉદ્દેશ કહીને પછી નિર્દેશ શામાટે કહેવાય છે ?) ઉ૦ ઘણુ કરીને પહેલાં સામાન્યથી વસ્તુનો ઉદ્દેશ કહીને પછી વિશેષપણે વસ્તુ નિર્દેશાય છે, (એમ શાસ્ત્ર અને લોકનો વ્યવહાર છે, વળી બોધમાં પણ પહેલા સામાન્યકારનુ ગ્રહણ થાય છે, અને પછીજ વિશેષાકારનુ ગ્રહણ થાય છે.) માટે વસ્તુના સામાન્ય કથનરૂપ પહેલાં ઉદ્દેશ અને પછી તેના વિશેષ કથનરૂપ નિર્દેશ કરાય છે. ૧૪૮૬

હવે ઉદ્દેશના આઠ ભેદ કહે છે.

नामं ठवणा दविए खेत्ते काले समासउद्देसे ।
उद्देसुद्देसम्मि य भावम्मि य होइ अट्ठमओ ॥ १४८७ ॥१३५॥१४२॥

નામ ઉદ્દેશ-સ્થાપનાઉદ્દેશ-દ્રવ્યઉદ્દેશ-ક્ષેત્રઉદ્દેશ-કાલઉદ્દેશ-સમાસઉદ્દેશ-ઉદ્દેશોદ્દેશ અને આઠમો ભાવ ઉદ્દેશ એમ આઠ પ્રકારે ઉદ્દેશ છે. ૧૪૮૭

નામઉદ્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે.

नाम जस्सुद्देसो नामेणुद्दिस्सए व जो जेण ।

उद्देस्सो नामस्स व नामुद्देसोऽभिहाणंति ॥ १४८८ ॥

જેનુ "ઉદ્દેશ" એવુ નામ તે નામોદ્દેશ, જેમ ગોવાળના છોકરાનુ ઊદ્દેશ નામ; અથવા જે વસ્તુ જે નામવડે બોલાય તે વસ્તુ પણ નામોદ્દેશ, જેમ ઘટ-પટ વીગેરે; અથવા ગામનુ એટલે વાચકશબ્દનુ સામાન્યપણે કથન કરવુ તે નામોદ્દેશ. ૧૪૮૮.

આ સબધમા શિષ્ય શકા કરીને દોષ બતાવે છે કે—

एव नणु सव्वो च्चिय नामुद्देसो जओऽभिहाणंति ।

दव्वाईण तेहि व तेसु व जं कीरए जस्स ॥ १४८९ ॥

એ પ્રમાણે તો સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશો પણ નામ ઉદ્દેશ થાય, કેમકે દ્રવ્યાદિનાં પણ સુવર્ણાદિ સામાન્ય નામો છે, વળી કસુબો હળદરાદિ દ્રવ્યવડે વસ્ત્રાદિનુ લાલ પીતાદિ રૂપ સામાન્યથી કહેવાય છે, તેમજ દડાદિ દ્રવ્ય છતે દડીઆદિ સામાન્ય નામ પ્રવર્તે છે. એ પ્રમાણે સ્થાપના ક્ષેત્રાદિમા પણ કહેવુ. ૧૪૮૯.

ઉપરની ગાથામા કહેલુ નામ ઉદ્દેશનુ સ્વરૂપ સાંભળીને શિષ્ય આચાર્ય મહારાજને કહે છે કે-જો ઉપર કહ્યા મુજબ વસ્તુનુ સામાન્ય કથન માત્ર નામ ઉદ્દેશ કહેવાય, તો સ્થાપના-દ્રવ્ય ક્ષેત્ર અને કાળાદિ ઉદ્દેશો પણ નામ ઉદ્દેશજ થશે, કેમકે સોનુ-રૂપુ આદિ દ્રવ્યનુ સોનુ-રૂપુ આદિ સામાન્ય નામ છે, વળી કસુબો-હળદર આદિ દ્રવ્યવડે રગેલા વસ્ત્રને રાતુ-પીળુ આદિ સામાન્ય નામે કહેવાય છે, તેમજ દડ-કુડળ-કિરીટ આદિ દ્રવ્યના સબધથી દડી કુડળી-કીરીટી આદિ સામાન્ય નામ પ્રવર્તે છે. આજ પ્રમાણે સ્થાપના અને ક્ષેત્રાદિ ઉદ્દશામાં પણ બને છે, માટે જે દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશ માનેલ છે તે સર્વ નામોદ્દેશ થઈ જશે, અને તેથી કરીને ઉદ્દેશના આઠ ભેદ કહ્યા છે તે નહી બને. ૧૪૮૯

શિષ્યની ઉપરોક્ત શકાનુ સમાધાન કરવાને આચાર્ય કહે છે કે—

सच्चं सव्वाणुगओ नामुद्देसोऽभिहाणमेत्तं जं ।

नाणत्तं तहवि मयं मइ-किरिया-वत्थुभेएहिं ॥ १४९० ॥

સત્ય છે, નામ ઉદ્દેશ સર્વાનુગત છે, કેમકે તે સામાન્ય કથનરૂપ છે, તોપણ મતિ-ક્રિયા અને વસ્તુના ભેદથી તેમાં તફાવત છે. ૧૪૯૦

સામાન્ય કથનમાત્ર નામ ઉદ્દેશ, તે સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશભેદોમા અનુગત છે, એ વાત સત્ય છે. પરન્તુ મતિ-ક્રિયા-અને વસ્તુનો ભેદ હોવાથી નામ સ્થાપના-દ્રવ્યાદિ ઉદ્દેશોમાં પરમાર્થ જાણનારાઓએ ભેદ માનેલ છે. જેમકે નામ ઇન્દ્રમાં જેવી મતિ-બુદ્ધિ થાય છે, તેવી મતિ સ્થાપના ઇન્દ્રાદિમા નથી થતી, પરન્તુ એથી કઈ વિલક્ષણ-જુદી બુદ્ધિજ થાય છે, વળી જે કાર્ય નામ ઇન્દ્ર કરે છે, તે કાર્ય સ્થાપના ઇન્દ્રાદિ નથી કરતા, પણ એથી જુદુ જ કરે છે, આજ કારણથી ઘટ-પટાદિ વસ્તુની પેઠે ભિન્ન મતિ આદિને કરતા હોવાથી નામ ઇન્દ્રાદિ વસ્તુઓનો પરસ્પર ભેદ માનેલ છે. એજ પ્રમાણે અહી પણ નામ સ્થાપના-દ્રવ્ય આદિ ઉદ્દેશોમા ભેદ સમજવો. ૧૪૯૦

હવે બીજા સ્થાપના આદિ ઉદ્દેશોનુ સ્વરૂપ કહે છે.

ठवणाए उद्देसो ठवणुद्देसोत्ति तस्स वा ठवणा ।

त तेण तओ तम्मि व दव्वाईयाणमुद्देसो ॥ १४९१ ॥

दव्वुद्देसो दव्वं दव्वपई दव्ववं सदव्वोत्ति । दारं ।
एव खेत्तं खेत्तो खेत्तपई खेत्तजायति ॥ १४९२ ॥

સ્થાપનાનુ સામાન્યથી કથન કરવુ તે, અથવા તેની અક્ષ-અક્ષરાદિમાં ઉદ્દેશની સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના ઉદ્દેશ, દ્રવ્યાદિનો ઉદ્દેશ તે દ્રવ્યોદ્દેશ (આદિ શબ્દથી આ પ્રમાણે સમજવુ જેમકે) "દ્રવ્ય" એમ સામાન્યથી કહેવુ તે દ્રવ્યોદ્દેશ, "દ્રવ્યપતિ" એમ દ્રવ્યવડે કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ, "દ્રવ્યવાન્" એમ કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ, "દ્રવ્ય-સિંહાસન ઉપર રાજા-આમ્રપર કોકિલા-વનમાં મયૂર" ઇત્યાદિ કહેવાય તે પણ દ્રવ્યોદ્દેશ, આજ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી-ક્ષેત્રપતિ-ક્ષેત્રમાં થએલ-ક્ષેત્રજન્ય ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષેત્ર ઉદ્દેશ સમજવા. ૧૪૯૧-૧૪૯૨. હવે કાળ અને સમાસ ઉદ્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે. ૧૪૯૧-૧૪૯૨.

कालो कालाईयं कालोवेयति कालजायंति । दारं ।
सखेवोत्ति समासो अंगाईणं तओ तिण्हं ॥ १४९३ ॥
अंग–सुयखंध–ज्झयणाणं नियमितप्पमेयसंगहओ ।
होइ समासुद्देसो जहंगमंगी तदज्झेया ॥ १४९४ ॥
एमेव य सुयखंधो तस्सज्झेया तयत्थविण्णाया ।
अज्झयणं अज्झयणी तस्सज्झेया तयत्थण्णू ॥ १४९५ ॥

કાળ-કાળાતીત વસ્તુ-કાલોપેત વસ્તુ અને તે કાળે થએલ વસ્તુ ઇત્યાદિ કહેવુ તે કાળોદ્દેશ છે. વિસ્તૃતનો સંકોચ કરવો તે સમાસ કહેવાય, તે સમાસ અંગાદિ ત્રણનો થાય છે. અંગ-શ્રુતસ્કંધ-ને અધ્યયન, એના પોતપોતાના ભેદના સંગ્રહથી સમાસોદ્દેશ થાય છે; જેમકે અંગ-અંગી-ને અંગનો અધ્યેતા, એજ પ્રમાણે શ્રુતસ્કંધ-શ્રુતસ્કંધનો અધ્યેતા અને શ્રુતસ્કંધના અર્થનો જાણનાર, તથા અધ્યયન-અધ્યયની-અધ્યયન ભણનાર અને અધ્યયનના અર્થને જાણનાર ઇત્યાદિ કહેવુ તે સમાસોદ્દેશ કહેવાય. ૧૪૯૩-૧૪૯૫.

હવે ઉદ્દેશોદ્દેશ અને ભાવોદ્દેશ કહે છે.

उद्देसो उद्देसी उद्देसण्णू तयत्थवेत्ता वा ।
उद्देसुद्देसोऽयं भावो , भाविति भावम्मि ॥ १४९६ ॥

ઉદ્દેશ-ઉદ્દેશી-ઉદ્દેશ જાણનાર અને ઉદ્દેશના અર્થને જાણનાર, ઇત્યાદિ કહેવુ તે ઉદ્દેશોદ્દેશ કહેવાય. ઔદયકાદિ ભાવ-ને તે ભાવથી ભાવી તથા તે ભાવને વિષે જે કહેવાય તે ભાવોદ્દેશ છે. ૧૪૯૬

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશનુ સ્વરૂપ કહીને હવે નિર્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે.

एमेव य निद्देसो अट्ठविहो सोऽवि होइ नायव्वो ।
अविसेसियमुद्देसो विसेसिओ होइ निद्देसो ॥१४९७॥१३६-१४३॥

એજ પ્રમાણે નિર્દેશ પણ આઠ પ્રકારે છે. વિશેષરહિત કેવલ નામ સ્થાપનાદિરૂપે કહેવુ, તે ઉદ્દેશ, અને વિશેષનામાદિરૂપે કહેવુ તે નિર્દેશ છે. ૧૪૯૭.

એનો વિશેષાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

नामं जिणदत्ताई ठवणा य विसिट्ठवत्थुनिक्खेवो ।
दव्वे गोमं दंडी रहिचि तिविहो सचित्ताई ॥ १४९८ ॥

જિનદત્તાદિ વિશેષ નામ કહેવુ તે નામનિર્દેશ, વિશિષ્ટ વસ્તુનો નિક્ષેપ તે સ્થાપના નિર્દેશ, અને ગાયવાળો-દડી રથી ઇત્યાદિ કહેવુ તે સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્દેશ જાણવો. ૧૪૯૮

પૂર્વે જે વસ્તુનુ સામાન્ય કથન તેને ઉદ્દેશ કહ્યો છે, તેજ વસ્તુનુ જિનદત્ત આદિ વિશેષ નામ કહેવુ, તે નામનિર્દેશ કહેવાય. કોઇ પણ વસ્તુની સ્થાપનાનુ સામાન્યથી કથન કરવુ તે સ્થાપનાઉદ્દેશ, અને સૌધર્માધિપતિ આદિ વિશિષ્ટવસ્તુની સ્થાપનાનુ કથન કરવુ તે સ્થાપનાનિર્દેશ જાણવો. એજ પ્રમાણે વિશિષ્ટ સચિત્ત દ્રવ્યાદિનું કથન કરવુ તે દ્રવ્યનિર્દેશ ને તે ત્રણ પ્રકારે છે. જેમકે "ગાય" ઇત્યાદિ સજીવદ્રવ્યનુ વિશિષ્ટ નામથી કથન કરવુ તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્દેશ. "દડ" ઇત્યાદિ અજીવદ્રવ્યનુ વિશિષ્ટનામથી કથન કરવુ તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્દેશ "રથ" ઇત્યાદિ કહેવુ તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્દેશ, અહી રથની સાથે અશ્વો હોય છે, તેથી તે સજીવ અને નિર્જીવ ઉભયાત્મક હોવાથી મિશ્ર દ્રવ્યનિર્દેશ જાણવો. અથવા એ સચિત્તાદિ દ્રવ્યવિશેષવડે ગાયવાળો-દડી-રથી ઇત્યાદિ કહેવુ, તે પણ દ્રવ્યનિર્દેશ કહેવાય. ૧૪૯૮.

હવે ક્ષેત્ર અને કાલ નિર્દેશ કહે છે.

खेत्ते भरहं तत्थ व भवोत्ति मगहोत्ति मागहो वत्ति । दारं ।
सरउत्ति य सारउत्ति य संवच्छरिउत्ति कालम्मि ॥ १४९९ ॥

ભરતક્ષેત્ર અથવા ભારતીય, મગધ દેશ અથવા માગધીય, ઇત્યાદિ કહેવુ તે ક્ષેત્રનિર્દેશ, શરદ્ અથવા શારદીય, વર્ષ અથવા વાર્ષિક ઇત્યાદિ કહેવુ તે કાળનિર્દેશ જાણવો. ૧૪૯૯.

પૂર્વે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી ઇત્યાદિ કથનને ક્ષેત્રોદ્દેશ કહ્યો છે, અને અહી એજ ક્ષેત્રને વિશિષ્ટનામથી કહેવુ તે ક્ષેત્ર નિર્દેશ છે. જેમકે "ભરતક્ષેત્ર," અથવા એ ક્ષેત્રમાં થએલ હોય, તે ભારતીય, અથવા 'મગધદેશ' અને એ દેશમા જન્મેલ "માગધ" ઇત્યાદિ વિશિષ્ટપણે કહેવુ, તે ક્ષેત્રોદ્દેશ છે. પૂર્વે કાળ અને કાળાતીત ઇત્યાદિ કથનને કાળોદ્દેશ કહ્યો છે, અને અહીં એજ કાળને શરદ અથવા શરદ ઋતુમાં થએલ વસ્તુ શારદીય, તથા વર્ષ અને વર્ષમાં થએલ વસ્તુ વાર્ષિક ઇત્યાદિ વિશિષ્ટપણે કાળનુ કથન કરવુ તે કાળ નિર્દેશ છે. ૧૪૯૯

હવે સમાસ નિર્દેશ અને ઉદ્દેશ નિર્દેશ કહે છે.

आयारो आयारवमायारधरोत्ति वा समासम्मि ।
आवासयमावासइ सुत्तत्थधरोऽहवाऽयंति ॥ १५०० ॥
सत्थपरिण्णाई व अज्झेआऽयं समासनिद्देसो ।
उद्देसयनिद्देसो सपएसो पुग्गलुद्देसो ॥ १५०१ ॥

આચાર-આચારવાન્-અને આચારધારી, એ આચારસમાસનિર્દેશ આવશ્યક-આવશ્યકવાન્-અને આવશ્યક સૂત્રાર્થ જાણનાર, એ આવશ્યકસમાસનિર્દેશ, શસ્ત્રપરિજ્ઞાદિ અધ્યયન અથવા એ અધ્યયનનો આ ભણનાર છે, એમ કહેવુ તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ અને પુદ્ગલોદ્દેશકરૂપ જે અધ્યયનનો અંશ તે ઉદ્દેશ નિર્દેશ જાણવો. ૧૫૦૦-૧૫૦૧

વિસ્તૃત વસ્તુનો સંક્ષેપ કરીને તેનુ સામાન્યથી કથન કરવુ, તેને પૂર્વે સમાસ ઉદ્દેશ કહેલ છે, અને અહી એ સમાસનુ વિશેષ નામપૂર્વક કથન કરવુ તે સમાસ નિર્દેશ કહે-

વાય છે. અંગ-શ્રુતસ્કંધ-અને અધ્યયન એમ ત્રણ પ્રકારે સમાસોદ્દેશ પૂર્વે કહેલ છે, અહીં પણ એ ત્રણેના વિશેષનામપૂર્વક કથન કરવાનું હોવાથી એ નિર્દેશ પણ ત્રણ પ્રકારે છે. જેમકે "આચારાંગ" અથવા એ આચારસૂત્રવડે આચારવાન્ અથવા આચારધારી, એમ વિશેષનામપૂર્વક કહેવું તે અંગસમાસનિર્દેશ છે. તથા "આવશ્યક" અથવા આવશ્યકવડે "આવશ્યકી" અથવા આવશ્યકના સૂત્રાર્થને ધારણ કરનાર એમ કહેવું તે શ્રુતસ્કંધસમાસનિર્દેશ, એવી રીતે આચારાંગમાં પહેલું અધ્યયન શસ્ત્રપરિજ્ઞા છે. તે "શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન" અથવા એ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનો આ ભણનાર છે, એમ કહેવું તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ છે. ઉદ્દેશ એટલે અધ્યયનનો અંશ તેનું વિશેષ કથન, જેમ કે ભગવતીમાં પુદ્ગલોદ્દેશક છે, તેનું કથન કરવું તે ઉદ્દેશનિર્દેશ કહેવાય. ૧૫૦૧

હવે ભાવનિર્દેશ, તથા એ બધા જણાવેલ ઉદ્દેશ નિર્દેશોમાં, જે ઉદ્દેશ-નિર્દેશથી અહીં અધિકાર છે, તે કહે છે.

ओदइओ खइउत्ति व नाणं चरणंति भावनिद्देसो ।
एत्थ विसेसाहिगओ समासउद्देसनिद्देसो ॥ १५०२ ॥
अज्झयणं उद्देसो तं चिय सामाइयंति निद्देसो ।
बुद्धीए जहसंभवमाओज्जं सेसएसुंपि ॥ १५०३ ॥

ઔદયિક ભાવ-ક્ષાયિકભાવ એમ કહેવું તે, અથવા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ક્ષાયિકાદિ ભાવમાં વર્તતા હોવાથી તેનું કથન કરવું તે ભાવનિર્દેશ કહેવાય. (આ આઠ પ્રકારના ઉદ્દેશ-નિર્દેશમાંથી) સમાસોદ્દેશ અને સમાસનિર્દેશ એ બે અહીં વિશેષ અધિકૃત છે. જેમકે "અધ્યયન" એ સમાસોદ્દેશ, અને "સામાયિક અધ્યયન" એ સમાસ નિર્દેશ છે, આજ પ્રમાણે બીજા શ્રુતસ્કંધ-ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનોમાં પણ યોજી લેવું. જેમકે શ્રુતસ્કંધ એ સમાસોદ્દેશ, અને આવશ્યક એ સમાસનિર્દેશ. ૧૫૦૨-૧૫૦૩.

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ યોજવાને કહે છે કે—

सामाइयति नपुंसयमस्स पुमं थी नपुंसगं वावि ।
निद्दिट्ठा तत्थिच्छइ कं निद्देसं नओ को णु ? ॥ १५०४ ॥

"સામાયિક" એ શબ્દ નપુંસકરૂપે રૂઢ છે, તેનો ઉચ્ચાર કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી-અને નપુંસક એમ ત્રણ ભેદ છે, તેમાં કયો નય કયા નિર્દેશને ઇચ્છે છે ? વળી તે નિર્દેશને નિર્દેશ્ય વશાત્ ઇચ્છે છે કે નિર્દેશક વશાત્ ઇચ્છે છે ? ૧૫૦૪

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

दुविहंपि नेगमनओ निद्दिट्ठं संगहो य ववहारो ।
निद्देसयमुज्जुसुओ उभयसरिच्छं च सद्दस्स ॥१५०५॥१३७-१४४॥

નિર્દેશક તથા નિર્દેશ્યના વશથી એમ નૈગમનય બન્ને પ્રકારે નિર્દેશને ઇચ્છે છે, સંગ્રહ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ કરાતી વસ્તુ અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ઇચ્છે છે, ઋજુસૂત્રનય નિર્દેશકને અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ઇચ્છે છે, અને શબ્દનય ઉભયના સાદ્રશ્ય પણે નિર્દેશને ઇચ્છે છે. ૧૫૦૫

અનેક પ્રકારે વસ્તુ અંગીકાર કરવામાં તત્પર હોય, તે નૈગમનય કહેવાય. એ નય નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકના વશથી નિર્દેશને ઇચ્છે છે. કારણ કે આ નય લોક વ્યવહા-

રમાં તત્પર છે, અને અનેક પ્રકારે વસ્તુ અંગીકાર કરે છે. વળી લોકમાં પણ નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકના વશથી નિર્દેશની પ્રવૃત્તિ જણાય છે. નિર્દેશ્યના વશ થકી આ પ્રમાણે, જેમકે વાસવદત્તા-તરંગવતી-પ્રિયદર્શના કથા ઇત્યાદિ લૌકિક ગ્રંથોમાં નિર્દેશ્યવશાત્ વ્યવહાર થાય છે. તથા નિર્દેશકના વશ થકી નિર્દેશ માને છે, જેમકે મનુએ રચેલો ગ્રંથ તે મનુ, અક્ષપાદ મુનિએ રચેલો ગ્રન્થ અક્ષપાદ, ઇત્યાદિ લોકીકમાં નિર્દેશક વશાત્ પણ વ્યવહાર થાય છે. લોકોત્તર માર્ગમાં પણ છજીવનિકાયનું પ્રતિપાદન કરનાર અધ્યયન તે ષડ્જીવનીકા, સાધુનો આચાર પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથ તે આચાર ઇત્યાદિ નિર્દેશ્યને લીધે વ્યવહાર થાય છે. અને કપિલૠષિએ કહેલું જે અધ્યયન તે કાપિલીય અધ્યયન, હરિકેશીમુનિએ કહેલ વાદવાળું અધ્યયન તે હરિકેશીય અધ્યયન, કેશી અને ગૌતમ ગણધરે કહેલ વાક્યોથી રચેલું તે કેશીગૌતમીય અધ્યયન, નન્દસંહિતા, જિનપ્રવચન ઇત્યાદિ સર્વ લોકોત્તર ગ્રંથોનો નિર્દેશ નિર્દેશકવશાત્ થાય છે. આ પ્રમાણે સાવદ્ય વિરમણરૂપ સામાયિક રૂઢિથી નપુંસક છે, તેથી નિર્દેશ્યવશાત્ નૈગમનય સામાયિકનો નપુંસક નિર્દેશ માને છે, એટલે કે "સામાયિક નપુંસક છે" એમ માને છે. તેમજ સ્ત્રી-પુરૂષ-અને નપુંસક નિર્દેશકવશાત્ આ નય ત્રણે લિંગે સામાયિક માને છે, એટલે કે સામાયિકનો નિર્દેશ કરનાર સ્ત્રી હોય, તો સામાયિક સ્ત્રી લિંગે પુરુષ નિર્દેશ કરનાર હોય તો સામાયિક પુરુષ લિંગે અને નિર્દેશ કરનાર નપુંસક હોય તો સામાયિક નપુંસક લિંગે છે, ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ દેવદત્તાદિ મનુષ્યે ઘટાદિ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય, તો તે ઘટાદિરૂપ શબ્દ તેને ઉચ્ચારણ કરનાર દેવદત્તાદિનો પરિણામ હોવાથી, તે દેવદત્તાદિનો શબ્દ કહેવાય છે, તથા એ શબ્દથી વાચ્ય પહોળા પેટાદિ આકારવાળો ઘટાદિ પદાર્થ પણ તેવા પરિણામપણા થકી લોકમાં ઘટ શબ્દથી કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે સામાયિકનું સ્વઅભિધેય જે સાવદ્ય વિરમણ તે પર્યાયરૂપ હોવાથી સામાયિકનો નૈગમનય નપુંસક નિર્દેશ માને છે, અને એ સામાયિક શબ્દ કહેનાર સ્ત્રી-પુરૂષાદિના પરિણામથી ત્રણે લિંગે પણ આ નય નિર્દેશ માને છે. જેમ સામાયિક સ્ત્રી ઇત્યાદી, બન્ને પ્રકારના નિર્દેશને નૈગમનય માને છે આટલું માત્ર કહેવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકવશથકી નૈગમનય બે પ્રકારે નિર્દેશને ઇચ્છે છે તે કેવી રીતે કહેવાય, તેનો ઉત્તર આપે છે. સંગ્રહાદિમાં નિર્દેશ્ય અને ઋજુસૂત્રમાં નિર્દેશક લીધો છે તેથી અત્રે નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક બન્ને લીધા છે.

નિર્દિષ્ટ એટલે અભિધેય વસ્તુ તેને અંગીકાર કરીને સંગ્રહ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ માને છે, કેમકે વચન તે નિર્દેશ્યનો પર્યાય છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ હમણાંજ કરાશે. ઋજુસૂત્રનય નિર્દેશક એટલે વક્તાની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, જેમકે સ્ત્રી નિર્દેશક-વક્તા હોય, તો નિર્દેશ પણ સ્ત્રીજ કહેવાય, કેમકે વચન એ વક્તાનો પર્યાય છે. આ સંબંધી યુક્તિ પણ આગળ કહેવાશે. શબ્દનય નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક ઉભયના સમાનલિંગની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, એટલે કે નિર્દેશ્ય વસ્તુ નપુંસક હોય, તો તેનો નિર્દેશક-વક્તા સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક ગમે તે હોય, તોપણ નપુંસક કહેવાય, કેમકે વક્તા વાચ્યના ઉપયોગથી ભિન્ન નથી, પણ તદ્રૂપજ છે, અને આ શબ્દ નય ઉપયોગ પ્રધાન છે, તેથી જે જ્યાં ઉપયોગવાન્ હોય, તે તદ્રૂપજ કહેવાય, જેમ અગ્નિમાં ઉપયોગવાળો, અગ્નિ કહેવાય છે તેમ, આથી એ સિદ્ધ થયું કે સ્ત્રી અથવા પુરૂષ જ્યારે રૂઢિથી નપુંસક એવા સામાયિકમાં ઉપયોગવાળા હોય, ત્યારે તે નપુંસક નિર્દેશ્યમાં ઉપયોગવાળા હોવાથી તે નપુંસકજ કહેવાય. કેમકે તે ઉપયોગ તેઓનાથી અભિન્ન હોવાથી તે તદ્રૂપજ છે. સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક આ અર્થને બોલે છે એ શબ્દ નયનામતે અસંભવિત છે. ૧૫૦૫

એ ગાથાને વિસ્તારથી અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

जं संववहारपरो णेगगमो णेगमो तओ दुविह ।
इच्छइ, संववहारो दुविहो जं दीसए पायं ॥ १५०६ ॥
छज्जीवणियाऽऽयारो निद्दिट्ठवसेण तह सुयं चऽण्णं ।
त चेव य जिणवयणं सव्वं निदूदेसयवसेणं ॥ १५०७ ॥
जहवा निद्दिट्ठवसा वासवदत्ता–तरंगवइयाई ।
तह निदूदेसगवसओ लोए मणुरक्खवाउत्ति ॥ १५०८ ॥
तह निदूदिट्ठवसाओ नपुंसगं नेगमस्स सामइयं ।
थी पुं नपुंसगं वा तं चिय निदूदेसयवसाओ ॥ १५०९ ॥
जह वा घडाभिहाणं घडसद्दो देवदत्तसद्दोत्ति ।
उभयमविरुद्धमेव सामाइयं नेगमनयस्स ॥ १५१० ॥

નગમનય લોકવ્યવહારમા તત્પર અને અનેક રીતે વસ્તુને માનનાર હોવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકવશાત્-બન્ને પ્રકારે નિર્દેશ માને છે, કેમકે લોકવ્યવહાર ઘણુ કરીને એ બન્ને પ્રકારે જણાય છે. લોક બે પ્રકારે છે-એકતો જીનેશ્વર ભગવાનના દર્શનને અનુગત અને બીજો તેથી જુદો. તેમા લોકોત્તર માર્ગમાં છ જીવનિકા અધ્યયન-આચાર-આવશ્યક આદિ નિર્દેશો નિર્દેશ્ય વશાત્ છે, તથા તે સિવાયનુ અન્ય પણ શ્રુત તે સર્વ જિનવચન કહેવાય છે, તેમજ ભદ્રબાહુ સ હિતા- નન્દસ હિતા-કાપિલીય અધ્યયન ઇત્યાદિ લોકોત્તર માર્ગમા નિર્દેશકવશાત્ નિદેશ છે, અને વાસવદત્તા-તર ગવતી વિગેરે લૌકિકમા નિર્દેશ્યવશાત્ નિદેશ છે, અને મનુ અક્ષપાદ વિગેરે નિર્દેશકવશાત નિર્દેશ છે. જેમ એ બધામા કેટલાકનો નિર્દેશ્યથી અને કેટલાકનો નિર્દેશકથી નિદેશ છે, તેમ અહી પ્રસ્તુતમાં પણ સાવદ્ય વિરમણ લક્ષણ નિર્દિષ્ટ વસ્તુ નપુ સકલિ ગે હોવાથી "સામાયિક" પણ નપુ સક લિ ગે છે, એમ નિર્દેશ થાય છે, તથા તેનો નિર્દેશ કરનાર-વક્તા સ્રી પુરૂષ અથવા નપુ સક હોય, તો તે નિર્દેશકની અપેક્ષાએ સામાયિકરૂપ નિર્દેશ પણ નન્દસહિતા-મનુ-કાપિલીય અધ્યયન આદિની પેઠે ત્રણે લિ ગે થાય છે. જેમ દેવદત્તાદિ વ્યક્તિએ "ઘટ" એવો ઉચ્ચાર કર્યેથી, એ "ઘટ" શબ્દ દેવદત્તાદિનો શબ્દ કહેવાય છે, એ બન્ને સાચા છે તેમ અહી પણ નૈગમનયના મતે નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકની અપેક્ષાએ બન્ને પ્રકારે નિર્દેશ થાય છે. ૧૫૦૬-થી-૧૫૧૦

સંગ્રહ તથા વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ નિર્દેશની માન્યતા જણાવે છે.

अत्थाउ च्चिय वयणं लहइ सरूवं जओ पईवो व्व ।
तो संगह–ववहारा भणंति निदूदिट्ठवसगं तं ॥ १५११ ॥
अहवा निदूदिट्ठत्थस्स पज्जओ चेव तं सधम्म व ।
तप्पच्चयकारणओ घडस्स रूवाइधम्म व्व ॥ १५१२ ॥

પ્રદીપની પેઠે અર્થથીજ વચન સ્વરૂપને પામે છે, તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહારનય નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએજ વચન કહે છે. અથવા જેમ રૂપાદિ ધર્મો ઘટપ્રત્યયના કારણભૂતછે, તેમ સ્વધર્મની પેઠે વચન પણ અર્થના પ્રત્યયનુ કારણ હોવાથી તે અર્થનો પર્યાય છે.૧૫૧૧-૧૫૧૨

ઘટાદિ વાચ્ય વસ્તુથીજ વાચક એવુ વચન પોતાના સ્વરૂપને પામે છે. નહીં તો નથી પામતુ, જેમ પ્રગટ કરવા યોગ્ય અર્થને પ્રગટ કરતો હોવાથીજ પ્રદીપ કહેવાય છે,

પરન્તુ જો પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુજ ન હોય, તો તે કોની અપેક્ષાએ પ્રદીપ કહેવાય? નજ કહેવાય; તેથી કરીને જેમ પ્રગટ કરવા યોગ્ય અર્થની અપેક્ષાથીજ પ્રદીપ આત્મસ્વરૂપને પામે છે, તેમ ઘટાદિ વાચ્ય અર્થની અપેક્ષાએજ ઘટાદિ વચન-શબ્દ આત્મસ્વરૂપને પામે છે આ કારણથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય, નિર્દેશ્ય -વાચ્ય વસ્તુને આધીન વચન છે, એમ-કહે છે. અહીં સાવદ્યવિરતિ રૂપ અર્થ, સામાયિક શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે, અને તે રૂઢિથી નપુંસકપણે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય સામાયિકને નપુંસક લિંગેજ માને છે; અથવા સામાયિક યુક્ત સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક હોય તો તે સામાયિકના પરિણામથી અભિન્ન હોવાને લીધે સામાયિકરૂપ અર્થ સ્ત્રી આદિ રૂપ હોવાથી વાચ્યવશાત્ સામાયિકને ત્રણે લિંગે સંગ્રહ અને વ્યવહાર માને છે.

અથવા વચન-શબ્દ એ વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તે વાચ્ય-વસ્તુનો પર્યાયજ છે. જેમ ઘટાદિના આકાર વિગેરે ધર્મો, ઘટની પ્રતીતિનાં કારણો છે, અથવા ઘટના રૂપ વિગેરે ઘટની પ્રતીતિનાં કારણો છે, તેથી તે તેના પર્યાય છે, તેમ તે પણ તેના પર્યાય છે. "જે જેની પ્રતીતિનું કારણ હોય, તે તેના સ્વપર્યાય છે." આથી વચન અથવા શબ્દ એ વાચ્ય વસ્તુનો પર્યાય છે, અને પર્યાય તે પર્યાયવાળાને આધીનજ હોય છે, તેથી ઉપર કહ્યા મુજબ નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએજ નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે. ૧૫૧૧-૧૫૧૨.

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

वयणं विण्णाणफलं जइ त भणिएऽवि नत्थि किं तेण ?।
अण्णत्थ पच्चए वा सव्वत्थवि पच्चओ पत्तो ॥ १५१३
अभिधेयसंकरो वा वत्तरि चे पच्चओऽणभिमएऽवि ।
तम्हा निदुदिट्ठवसा नपुंसग बेंति सामइय ॥ १५१४ ॥

વચન અર્થવિજ્ઞાન ફળવાળું હોય છે, તે વચન કહ્યા છતાં પણ જો અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો તે કહેવાથી શું ? વાચ્ય અર્થ સિવાય અન્યત્ર પ્રત્યય થશે એમ કહેવામાં આવે તો સર્વ અર્થમાં પ્રત્યય થવો જોઇએ; અથવા વક્તાએ વચન નહિ કહ્યા છતાં પણ વક્તામાં અર્થ પ્રત્યય માનવામા આવે, તો અભિધેય સાંકર્ય થાય, માટે આ બન્ને નય નિર્દેશ્ય વશાત્ સામાયિકને નપુંસિકલિંગે અથવા ત્રણે લિંગે માને છે. ૧૫૧૩-૧૫૧૪.

શિષ્યઃ—વચન, અર્થનો પર્યાય એ કેવી રીતે ?

ગુરૂઃ—વચન અથવા શબ્દ તે અર્થનું વિજ્ઞાન કરે છે, જો વચન ઉચ્ચાર્યા છતાં પણ અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો કંઠ અને હોઠ સુકવનારા એવા નિષ્ફળ વચનોચ્ચાર કરવાથી શું લાભ?

શિષ્યઃ—જે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય તેના વાચ્યાર્થ સિવાય બીજા અર્થમાં શ્રોતા રૂપ અર્થમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે, તેથી વચન શ્રોતાના વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર કહી શકાશે, પણ તે વચન વાચ્ય અર્થનો પર્યાય નહિ કહેવાય ?

ગુરૂઃ—જો એ પ્રમાણે વાચ્ય અર્થ મૂકીને વક્તૃલક્ષણ અર્થમાં વચન જે તે પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ માનવામાં આવે, તો સામાન્યપણે સર્વ અર્થોમાં પ્રત્યય થવો જોઇએ, અથવા કોઇપણ અર્થમાં પ્રત્યય ન થવો જોઇએ; કેમકે વચન એ અર્થનો પર્યાય ન માન્યો અને સર્વ અર્થમાં પ્રત્યયનો હેતુ છે, અથવા પ્રત્યયનો હેતુજ નથી એમ માન્યું છે.

શિષ્યઃ—વચનથી વક્તાની અંદર પ્રત્યય થાય છેજ, કેમકે આણે આ વચન કહ્યું, એમ કહેવાય છે. તો પછી તે કહેલું વચન વિજ્ઞાનફળ રહિત કેમ થાય ?

ગુરૂ—ભાઈ! ત્હારા કહેવા મુજબ વાચ્ય અર્થથી અન્યત્ર પ્રત્યય માનવામા આવે, તો સર્વ અર્થમા પ્રત્યય થાય, એ એક દોષ પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર કહ્યો છે, અને બીજો અભિધેય સાકર્ય થાય. કારણ કે વક્તા પોતાને જણાવવા બોલ્યો ન હોય છતા પણ તેવા વચનથી તે વક્તામા પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો વક્તાની પેઠે નહિ બોલેલ ખર-ઊંટ-ઢેલ-બગલા વિગેરે ઘણી વસ્તુઓ છે, તો તે બધામાં પણ જેમ વક્તામા થાય છે તેમ શ્રોતાને પ્રત્યય થાય, અને તેથી સર્વ અભિધેયનો, ઘટાદિ એક અભિધેયની સાથે અથવા વક્તા વિગેરેની સાથે સાકર્ય થાય, એટલે કે શ્રોતાની એકજ પ્રતીતિમા એકી સાથે તદાકાર સક્રમણ થાય, પણ એમ થતુ નથી. એકવચનથી એકજ પ્રતિનિયત ઘટાદિ આકારની પ્રતીતિ થાય છે. માટે વચન અર્થ-વસ્તુની પ્રતીતિનુ કારણ હોવાથી વસ્તુનો પર્યાય છે, અહીં નિદિષ્ટ-કહેલ સામાયિક શબ્દના અર્થરૂપ સામાયિકને રૂઢિથી નપુસકલિગ કહેવાય છે, માટે તદ્વ-શાત્ સગ્રહ તથા વ્યવહાર સામાયિક શબ્દને નપુસકલિગે કહે છે. અથવા સામાયિકવન્ત જીવ સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુસક હોય, તો તેમના પરિણામ તે સામાયિકથી અભિન્ન હોવાને લીધે સામાયિકને ત્રણે લિગે પણ આ બે નય માને છે. યથા સામાયિક સ્ત્રી ઇત્યાદિ, એ પોતાની મેળે જાણી લેવુ.૧૫૧૩-૧૫૧૪ હવે ઋજુસૂત્રનયના મતે નિર્દેશ કહે છે.

उज्जुसुओ निद्देसगवसेण सामाइयं विणिद्दिसइ ।
वयण वत्तुरहीणं तप्पज्जाओ य तं जम्हा ॥ १५१५ ॥
करणत्तणओ मण इव सपज्जयाओ घडाइरूवमिव ।
साहीणत्तणओ विय सघणं व वओ वयंतस्स ॥ १५१६ ॥
तह सुत्त–दुरुत्ताओ तस्सेवाणुग्गहो-वघायाओ ।
तस्स तयमिंदिय पिव इहरा अकयागमो होज्जा ॥ १५१७ ॥

ઋજુસૂત્રનય નિર્દેશક-વક્તાના વશથી સામાયિકનો નિર્દેશ કરે છે. (જે લિગે વક્તા હોય તે લિગે આ નય સામાયિક માને છે.) કારણ કે વચન વક્તાને આધીન છે અને તે વચન વક્તાનો પર્યાય છે. વળી વચન એ મનની પેઠે કરણ છે, તેમજ ઘટાદિના રૂપની પેઠે સ્વપર્યાય છે, અને સ્વધનની પેઠે સ્વાધીન છે, વળી સારા અને ખરાબ વચ-નથી વક્તાને તેની ઇન્દ્રિયોની પેઠે અનુગ્રહ—ઉપઘાત થાય છે, (જેને જેના નિમિત્તે અનુગ્રહ—ઉપઘાત થાય, તે તેનુ પોતાનુ કહેવાય તેથી વચન વક્તાસબધી કહેવાય,) જો વચન વક્તાનુ ન હોય, તો તેના અનુગ્રહ—ઉપઘાતનો અકૃત અભ્યાગમ થાય. ૧૫૧૫-૧૫૧૬-૧૫૧૭. આ સબધમા શિષ્ય શકા કરે છે, તેનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

निद्दिट्ठस्सवि कस्सति नणूवघायाइओ तयं जुत्तं ।
तं तस्स सकारणओ इहरा थाणुस्सवि हवेज्जा ॥ १५१८ ॥
सरनामोदयजणियं वयणं देहो व्व वत्तुपज्जाओ ।
त नाभिधेयधम्मो जुत्तमभावाभिहाणाओ ॥ १५१९ ॥
भावम्मिवि सबद्ध तमसबद्ध व त पगासेज्जा ।
जइ संबद्धं तिहुयणवावि त्ति तय पगासेज्ज ॥ १५२० ॥
निव्विण्णाणत्तणओ नासबद्ध तय पईवो व्व ।
भासइ य असबद्धं अह तो सव्वं पगासेज्ज ॥ १५२१ ॥

जइवि वयणिज्ज वत्ता बज्झ-ब्भंतरनिमित्तसामण्णं ।
वत्ता तहवि पहाणो निमित्तमब्भतरं जं सो ॥ १५२२ ॥

કોઇક નિર્દેશ્યને પણ ઉપઘાતાદિ જણાય છે, તો તે સંબંધી વચન છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે.? (ના) તે ઉપઘાતાદિ તેને સ્વકારણથી થાય છે, અન્યથા સ્થાણુ-ઠુંઠાને પણ તેમ થવું જોઇએ. વળી શરીરની પેઠે વચન સ્વરનામકર્મોદયથી થાય છે માટે તે વચન વક્તાનો પર્યાય છે, અભાવ પણ કહેવાય છે તેથી વચન તે અભિધેય-નિર્દેશ્યનો ધર્મ નથી. કહેવાતી વસ્તુમાં વચન માનવામાં આવે તો તે વચન તે વસ્તુની સાથે સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે કે અસંબદ્ધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે? જો સંબદ્ધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે, તો તે ત્રિભુવન ગત સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે, અને અસંબદ્ધ રહીને પ્રગટ કરે, તો વિજ્ઞાન રહિત હોવાથી દીપકની પેઠે અસંબદ્ધ એવા અર્થને પ્રગટ ન કરે. અને અસંબદ્ધ પણ અર્થ પ્રગટ કરે, તો સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે. જો કે કહેવા યોગ્ય અને કહેનાર બંને વચનનાં બાહ્ય તથા અભ્યન્તર કારણ સમાન છે, તો પણ વક્તા તેમાં મુખ્ય કારણ છે, કેમકે તે અભ્યન્તર કારણ છે. ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૨.

શિષ્ય-વચન એકલા નિર્દેશક વક્તાનું જ કહેવાય એમ નહિ. પરન્તુ નિર્દેશ્ય વસ્તુનું પણ કહેવાય, કારણ કે કોઇક વખત વચનથી તસ્કરાદિને પણ ઉપઘાતાદિ થતા જણાય છે. જેમકે "આ ચોરને બાંધો અને મારો, અથવા છોડી મૂકો." ઇત્યાદિ વચનથી તેને વિષાદાદિ ઉત્પન્ન થવાથી ઉપઘાતાદિ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આથી નિર્દેશ્ય-વસ્તુ સંબંધી પણ વચન કહી શકાય.

આચાર્ય—ના, ન કહી શકાય, કારણ કે જે ઇષ્ટાનિષ્ટ વચન સાંભળવાથી તસ્કર-આદિ નિર્દેશ્ય-વસ્તુને અનુગ્રહાદિ જણાય છે, તે તેને પોતાના શ્રવણેન્દ્રિય-મન-પુણ્ય અને પાપાદિ કારણથી છે, કેવળ ઇષ્ટાનિષ્ટ વચન સાંભળવા માત્રથી નથી, જો એમ ન હોય તો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય વિનાના સ્થાણુ આદિને પણ એવા વચનથી ઉપઘાતાદિ થવા જોઇએ, પણ તેમ થતું નથી. વળી વચન સ્વરનામકર્મોદયથી જન્ય હોવાથી તે વક્તાનો પર્યાય છે, જે જેના નામકર્મોદયથી જન્ય હોય તે તેનો પર્યાય હોય છે, જેમકે શરીર-નામકર્મોદય જન્ય શરીર વક્તાનો પર્યાય છે, તેમ વચન પણ વક્તાના સ્વરનામકર્મોદયથી જન્ય છે માટે તેનો પર્યાય છે. માટે વચન અભિધેય-નિર્દેશ્યનો ધર્મ નથી, પરન્તુ નિર્દેશક એટલે વક્તાનો ધર્મ છે. વળી અભાવ પણ વચનથીજ કહેવાય છે, તો વચન કંઇ અભાવનો ધર્મ ન કહેવાય, કેમકે અભાવ એ અસત્ છે, અને જો વચન તે અભાવનો ધર્મ છે, એમ માનવામાં આવે, તો તે અભાવ પણ ભાવરૂપ થાય, કારણ કે તે દેવદત્તાદિની પેઠે વચનનો આશ્રય છે વળી જો ઘટાદિ ભાવ-સત્ અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર ઘટાદિ શબ્દ તે વિદ્યમાન અર્થની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી શબ્દને-વચનને તેનો ધર્મ માનવામાં આવે, તો તે સંબંધમાં અમે પૂછીએ છીએ કે જે વચનથી ઘટાદિભાવ કહેવાય છે, તે વચન તે ભાવમાં સંબદ્ધ રહીને તે ભાવને પ્રગટ કરે છે? કે અસંબદ્ધ રહીને પ્રગટ કરે છે? જો સંબદ્ધ રહીને વચન વસ્તુને પ્રગટ કરતું હોય, તો ચાર સમયે ભાષાથી સર્વ લોક પૂર્ણ થઇ જાય છે તો તેથી વચન ત્રિભુવનવ્યાપિ હોવાથી તદ્ગત સર્વવસ્તુને તે પ્રગટ કરી શકે, કારણ કે તેનો સંબંધ સર્વ સ્થળે સમાન છે અને જો ભાવમાં અસંબદ્ધ રહીને વચન વસ્તુને જણાવે છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે વચનના વિજ્ઞાને કરીને રહિત અને ભાવમાં અસંબદ્ધ હોવાથી વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, જેમ પ્રદીપ વિજ્ઞાન રહિત છે તેથી અસંબદ્ધ રહીને તે વસ્તુને જણાવતો નથી, જે વિજ્ઞાન સ્વરૂપ હોય, તે અસંબદ્ધ રહીને વસ્તુ જણાવી શકે, પરન્તુ વચન કંઇ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ નથી,

માટે ભાવમા અસબદ્ધ રહીને વચન વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, અને એમ છતાં આગ્રહથી અસબદ્ધ છતા પણ વસ્તુને જણાવે છે, એમ માનવામા આવે, તો સર્વવસ્તુને તે જણાવી શકે, કારણ કે સર્વ વસ્તુમા તેના સબધનો અભાવ સમાન છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયુ કે વચન વાચ્ય વસ્તુની પ્રતીતિનુ કારણ હોવાથી તેનો ધર્મ છે.

શિષ્ય —પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુને પ્રદીપ પ્રગટ કરે છે, તેથી તે પ્રદીપ કહેવાય છે. તેવી રીતે વચન પણ અર્થથીજ સ્વસ્વરૂપ પામે છે, એમ પૂર્વે કહ્યુ છે, તો પછી વચન કેવળ વક્તા સબધીજ છે, એમ કેમ કહેવાય ?

આચાર્ય —કહેવા યોગ્ય વસ્તુ અને કહેનાર-વક્તા, આ બન્ને અનુક્રમે વચનનાં બાહ્ય અને અભ્યન્તર કારણ છે, પણ તેમા વક્તા મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે તે અભ્યન્તર અને નજીકનુ કારણ છે. માટે વચન વક્તાને આધીન હોવાથી જે લિગ વક્તાનુ છે તે લિગ વાચ્યનુ-સામાયિકનુ છે, એમ ઋજુસૂત્રનયનુ મન્તવ્ય છે. ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૨

હવે શબ્દનયના મતે નિર્દેશનુ સ્વરૂપ કહે છે.

सद्दो समाणलिगं निद्देसं भणइ विसरिसमवत्थुं ।
उवउत्तो निद्देट्ठा निद्देस्साओ जओऽणण्णो ॥ १५२३ ॥
थीं निद्दिसइ जइ पुमं थी चेव तओ जओ तदुवउत्तो ।
थीविन्नाणणन्नो निद्दिट्ठसमाणलिगोत्ति ॥ १५२४ ॥
जइ स पुमं तो नत्थी अह थी न पुम नवा तदुवउत्तो ।
जो थीविण्णाणमओ नो थी सो सवहा नत्थि ॥ १५२५ ॥
भासइ वाणुवउत्तो जइ अन्नाणी तओ न तव्वयणं ।
निद्देसो जेण मय निच्छियदेसोत्ति निद्देसो ॥ १५२६ ॥
सो जइ नाणुवउत्तोऽणुवउत्तो वा न नाम निद्देसो ।
निद्देसोऽणुवउत्तो य वेइ सद्दो न त वत्थु ॥ १५२७ ॥
तम्हा जं जं निद्दिसइ तदुवउत्तो स तम्मओ होइ ।
वत्ता वयणिज्जाओऽनन्नोत्ति समाणलिंगो सो ॥ १५२८ ॥

શબ્દનય નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકનુ સમાન-એકજ લિંગ માને છે, અને અસમાન લિગવાળી વસ્તુજ નથી. એમ કહે છે. કારણ ઉપયોગવન્ત નિર્દેશક નિર્દેશ્યથી અભિન્ન છે. જો પુરૂષ સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે, તો તે સ્ત્રીજ છે, કેમકે તે તદુપયોગવાન્ હોવાથી સ્ત્રીવિજ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, તેથી નિર્દેશ્યના સમાન લિગવાળોજ નિર્દેશક છે. અને જો તે નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી રૂપ ન કહેવાય તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ નથી, અને સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ હોય તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, અથવા તે ઉપયોગવાન્ ન કહેવાય, કેમકે સ્ત્રીના વિજ્ઞાનમય છે અને સ્ત્રીરૂપ નથી. એવી કોઈ વસ્તુજ નથી. વળી જો ઉપયોગ રહિત બોલે-નિર્દેશ કરે, તો તે અજ્ઞાની કહેવાય, અને તેથી તે વચન તેનુ ન કહેવાય, કેમકે નિશ્ચયથી ઉપયોગપૂર્વક બોલવુ તેને નિર્દેશ કહેલ છે. એ પ્રમાણે જો નિર્દેશ માનીએ, તો તે કદાપિ પણ ઉપયોગ રહિતનો ન હોય, અને ઉપયોગ રહિતનો માનીએ તો તે વચન-નિર્દેશ પણ ન કહેવાય. કારણ કે "નિર્દેશ કરે અને ઉપયોગ રહિત હોય" એમ જે કહે છે, તે વાતને શબ્દનય માનતોજ નથી, કેમકે વક્તા જે જે વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે, તે તદુપયોગવાન્ થઇને તન્મય થાય છે, તેથી વક્તા અને વાચ્ય પદાર્થ અનન્ય હોવાથી નિર્દેશકના

સમાન લિંગવાળોજ નિર્દેશ હોય છે. એવી શબ્દનયની માન્યતા છે ૧૫૨૩ થી ૧૫૨૮.

શબ્દનય નિર્દેશ્ય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અને નિર્દેશક (વક્તા) એ બન્નેને સમાન એકજ લિંગવાળા માને છે, વિસદૃશ લિંગવાળો નિર્દેશ સંભવતો નથી ને તેથી તે વસ્તુજ નથી, કારણ નિર્દેશ્ય અર્થમાં ઉપયોગવાન્ એવો વક્તા નિર્દેશ્યથી અનન્ય છે, એટલે કે સ્ત્રી લિંગવાન્ વક્તા પુરૂષનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ પુલિંગ કહેવાય, સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે તો તે નિર્દેશ સ્ત્રીલિંગ કહેવાય, અને નપુંસકનો નિર્દેશ કરે, તો તે નપુંસક નિર્દેશ કહેવાય. " અરે ! વાસવદત્તા ! આ વસ્તુ તું આ પ્રમાણે કર. " આ રીતે પુરૂષ સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ સ્ત્રીરૂપજ છે, કારણ કે સ્ત્રીઉપયોગવાન્ પુરૂષ સ્ત્રીરૂપ વિજ્ઞાનથી અનન્ય હોવાને લીધે નિર્દિષ્ટ એવી સ્ત્રીના સમાનલિંગવાળોજ તે પુરૂષ થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે પુરૂષ, નપુંસક અથવા સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે છે, ત્યારે પણ તે તદુપયોગવાન્ હોવાથી તેના સમાનલિંગવાળો થાય છે.

સ્ત્રીવિજ્ઞાનથી અનન્ય એવો પુરૂષ, સ્ત્રીરૂપ થાય છે, તો તે પુરૂષરૂપ પણ કેમ ન થાય ? એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે એ પ્રમાણે સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર જો પુરૂષ કહેવાય, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ ન કહેવાય, અને સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ હોવાથી સ્ત્રી માનીએ, તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, પરન્તુ સ્ત્રીજ કહેવાય. જો તેમ માનવામાં ન આવે, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ ન કહેવાય, સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ હોય, ત્યાં પુરૂષત્વનો સર્વથા વિરોધ હોય છે, મતલબ કે જો સ્ત્રીવિજ્ઞાનમય-સ્ત્રીઉપયોગવાન્ છતાં પણ સ્ત્રી ન કહેવાય, અને પુરૂષ અથવા નપુંસક કહેવાય, તો એવો કોઈ ભિન્નલિંગના ઉપયોગવાળો પદાર્થજ ગધેડાના શીંગડાની પેઠે ત્રણ લોકમાં નથી.

અર્થમાં અનુપયોગી રહીને સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ પુરૂષ કહી શકાશે, એમ કોઈ કહે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરનાર-વક્તા ઘટાદિની જેમ ઉપયોગ રહિત હોવાથી અજ્ઞાની કહેવાય, અને તેથી ઉન્મત્ત મનુષ્યના વચનની જેમ તેનું વચન ઉપયોગ રહિત હોવાથી નિર્દેશ ન કહેવાય, કારણ કે ઉપયોગ પૂર્વક નિશ્ચય કરીને બોલવું, તેનેજ પંડિતો નિર્દેશ કહે છે. અથવા જ્યાં નિશ્ચિત ભાષણ હોય ત્યાંજ નિર્દેશ કહેવાય. એવો નિર્દેશ ઉપયોગ રહિત વક્તાને હોઈ શકે નહિ. છતાં એ પ્રમાણે ઉપયોગ વાળા વાક્યને નિર્દેશ માનવામાં આવે, તો તે નિર્દેશ કરનાર-દેવદત્તાદિ વક્તા ઉપયોગ રહિત ન કહી શકાય, અને જો તે ઉપયોગ રહિત કહેવામાં આવે, તો તે નિર્દેશ તેનો ન કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે- " ઉપયોગ રહિત હોય ને નિર્દેશ કરનાર હોય " એ પ્રમાણેની માન્યતા શબ્દનયના મતે અવસ્તુજ છે, અર્થાત્ અચેતન આત્મા, અશ્રાવ્ય શબ્દ, ઇત્યાદિની પેઠે ઉપરોક્ત માન્યતા અત્યન્ત વિરૂદ્ધ હોવાથી શબ્દનય તેને વસ્તુજ નથી કહેતો. આ ઉપરથી શબ્દનયનો મત એવો છે કે જે પુરૂષાદિ વક્તા, જે જે સ્ત્રીઆદિ અર્થનો તદુપયોગવાન્ થઇને નિર્દેશ કરે છે, તે તે વક્તા તે તે વાચ્ય-અર્થમય થાય છે, કારણ કે તે વક્તા વાચ્યમાં ઉપયોગવાન્ હોવાથી તેનાથી અભિન્ન બને છે, માટે વક્તા અને વાચ્ય અર્થનો નિર્દેશ આ શબ્દનયના અભિપ્રાયે એકજ લિંગે થાય છે. ૧૫૨૩ થી ૧૫૨૮.

હવે એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન નયોના અભિપ્રાય બતાવીને સત્યાસત્યનો વિભાગ બતાવે છે.

सामाइओवउत्तो जीवो सामाइयं सयं चेव ।
निद्दिसइ जओ सव्वो समाणलिंगो स तेणेव ॥ १५२९ ॥
इय सव्वनयमयाइं परिचत्तविसयाइं, समुदियाइं तु ।
जइणं बज्झ-ब्भंतरनिद्देसनिमित्तसंगाहि ॥ १५३० ॥

સામાયિકમા ઉપયોગવાળો જીવ સામાયિકજ છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતા પોતાનોજ નિર્દેશ કરે છે. કેમકે સર્વ નિર્દેશકનો નિર્દેશ સામાયિકના સમાનલિંગે થાય છે. એ પ્રમાણે સર્વ નયના અભિપ્રાયો એકેક અંશગ્રાહી છે, અને એ સર્વ સમુદિત હોય, તો બાહ્ય અને અભ્યન્તર નિમિત્તનો સંગ્રહ કરનાર સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી જૈનમત થાય છે ૧૫૨૯ થી ૧૫૩૦

અહીં પ્રસ્તુતમા નિર્દેશ કરવા યોગ્ય સામાયિકમાં ઉપયોગવાન્ આત્મા સામાયિકજ થાય છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતા પોતાનોજ નિર્દેશ કરે છે. કારણ કે સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુંસક નિર્દેશ કરનાર આત્મા, સામાયિકમાં ઉપયોગવન્ હોવાથી સામાયિક સમાન લિંગવાળો થાય છે. સામાયિકરૂપ અર્થ રૂઢિથી નપુંસક લિંગે છે, અને તેથી સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુંસક આત્મા સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં, તેનો નપુંસક લિંગેજ નિર્દેશ થાયછે.

શિષ્ય —ભાવ બે પ્રકારના હોવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક ઉભયની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કરવામાં આવે, તો શું હરકત છે? જેમકે-વિજ્ઞાન અને પરિણતિ એમ બે પ્રકારે અર્થનો ભાવ છે, અને શબ્દનયો ભાવનેજ કહેનારા છે, તેમા જ્યારે ઉપયોગવાન્ પુરૂષ સામાયિકને નપુંસક કહે, ત્યારે તે વક્તા નપુંસક વિજ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાને લીધે નપુંસક નિર્દેશ થાય, અને નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ પરિણતિરૂપ હોવાથી તેની અપેક્ષાએ પુલ્લિંગ નિર્દેશ થાય.

આચાર્ય —ભાવ બે પ્રકારનો હોવા છતાં પણ અહીં તો વસ્તુનું વિજ્ઞાનજ ઉપયોગરૂપ મનાય છે, પણ તેની પરિણતિ નથી માની, તેથી અહીં વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ માનેલ છે.

શિષ્ય —જે નિર્દેશાય-કહેવાય તે નિર્દેશ, આ ઉપરથી પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપ શબ્દજ નિર્દેશ કહેવાય છે, તો પછી તદુપયોગરૂપજ નિર્દેશ કેમ મનાય?

આચાર્ય —એમ નહિ, શબ્દ કેવળ દ્રવ્ય માત્ર છે, અને શબ્દનય જ્ઞાનરૂપ ભાવગ્રાહી છે, આથી પુરૂષ પરિણતિરૂપ ભાવ છતા પણ તે પરિણતિનો નિર્દેશ અહીં નથી માનેલ, પરન્તુ વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ અહીં માનેલ છે.

શિષ્ય —પણ શબ્દનય મુખ્યત્વે શબ્દને માનનાર છે, તો પછી શબ્દરૂપ નિર્દેશ અહીં કેમ ન મનાય?

આચાર્ય —શબ્દનય, શબ્દથીજ અર્થજ્ઞાન માને છે, એથી કરીને શબ્દ તે જ્ઞાનનું કારણ છે, કારણ તે દ્રવ્ય છે, દ્રવ્ય તે ભાવ શૂન્ય છે, અને શબ્દનય ભાવગ્રાહી છે, આથી શબ્દનય કેવળ શબ્દનેજ મુખ્યત્વે માનનાર છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. એટલે શબ્દરૂપ નિર્દેશ કેમ મનાય?

શિષ્ય —ઉપયોગવાન્ વક્તા જે અર્થ કહે છે, તદ્વશાત્ નિર્દેશ મનાય છે, અને તેથી નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએ નિર્દેશ થયો. એમ થવાથી સંગ્રહ-વ્યવહાર અને શબ્દનયમાં શો તફાવત રહ્યો?

આચાર્ય —સંગ્રહ-વ્યવહારનય, ઉપયોગવન્ત અથવા ઉપયોગરહિત વક્તાની અપેક્ષા વિના કેવળ અભિધેયવશાત્ શબ્દ માત્રનેજ નિર્દેશ માને છે, અને આ નય, બાહ્યવસ્તુની પ્રતીતિ અંગીકાર કરીને જે ઉપયોગ થાય, તે ઉપયોગથી અભિન્ન અભિધાયક જીવના ઉપયોગરૂપ સ્વરૂપને નિર્દેશ કહે છે.

શિષ્ય —જો એમ હોય તો ઋજુસૂત્ર નયથી આનો શો તફાવત છે? ઋજુસૂત્રનય પણ નિર્દેશકની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કહે છે, અને એવોજ નિર્દેશ આ નયમાં કહો છો?

આચાર્ય —ઋજુસૂત્રનયના અભિપ્રાયે ઉપયોગ રહિત વક્તાનો કેવળ શબ્દ માત્ર નિર્દેશ કહેવાય છે, અને આ નયમાં તો વાચ્ય-વસ્તુના જ્ઞાનનો ઉપયોગ તે નિર્દેશ કહેવાય છે. એટલો એ નય ને આ નયમાં તફાવત છે

એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત નૈગમાદિ સર્વ નયો પરસ્પર અપેક્ષા વિના એકેક અંશગ્રાહી છે, તેથી તેઓ મિથ્યારૂપ હોવાથી અપ્રમાણ છે. પણ જો તે સર્વ મળીને પરસ્પર એક બીજાની અપેક્ષાએ જો વસ્તુ ગ્રહણ કરે તો તે સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી થવાથી જૈનમત રૂપ થઈ સત્ય સ્વરૂપ થાય છે. કારણ કે જૈનમત નિર્દેશના બાહ્ય અને અભ્યન્તર નિમિત્તને ગ્રહણ કરનાર છે, તેમાં બાહ્ય નિમિત્ત ઘટ-પટ શકટ (ગાડુ) વિગેરે અભિધેય વસ્તુ છે, અને અભ્યન્તર નિમિત્ત સ્વરનામકર્મનો ઉદય-તાળુ-ઇન્દ્રિયપ્રયત્ન વિગેરે નિમિત્તો છે. એ ઉભય પ્રકારના નિમિત્તરૂપ સામગ્રી જન્ય નિર્દેશ માનનાર હોવાથી જૈનમત સમ્યક્-પ્રમાણરૂપ છે.

અહીં એવી શંકા ન કરવી કે 'બાહ્ય ઘટાદિ અર્થ સંબંધ રહિત હોવાથી શબ્દનુ નિમિત્ત કેવી રીતે થાય?' કારણ કે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે, તેથી તે તેનુ કારણ થઈ શકે છે. 'જો શબ્દ અર્થનો વાચક હોય, તો જેણે સંકેતગ્રહણ નથી કર્યો, એવા મ્લેચ્છાદિને પણ તે શબ્દ અર્થનુ પ્રતિપાદન કરી શકે-જણાવી શકે.' આવી શંકા પણ ન કરવી, કેમકે કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા યુક્ત તે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને તે ક્ષયોપશમ, સંકેતાદિની અપેક્ષાયુક્ત હોય છે, જેમ દીપક પ્રકાશક છે, છતા પણ અન્ધ વિગેરેને અર્થ જણાવી શકતો નથી, કારણ કે તે સાથે જોનારને ચક્ષુ નથી એટલે તે અર્થ જણાવી શકતો નથી, તેવીજ રીતે શબ્દ વાચક છે, છતા પણ ક્ષયોપશમની અપેક્ષા વિના તે અર્થ જણાવી શકતો નથી.

શિષ્ય —જો ક્ષયોપશમની અપેક્ષાયુક્ત શબ્દ અર્થને જણાવે છે, એમ કહેતા હો, તો સંકેત કર્યા છતા પણ અર્થ પ્રગટ થવો ન જોઇએ, પણ એમ તો થતુ નથી, જેઓએ સંકેતગ્રહણ કર્યો હોય, તેઓને અર્થ પ્રતીતિ થતી જણાય છે. તો પછી વચ્ચે નકામો ક્ષયોપશમ માનવાનું શુ પ્રયોજન છે?

આચાર્ય.—એમ કહેવુ અયોગ્ય છે, કારણ કે કેટલાક જડબુદ્ધિવાળાઓ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમના અભાવે, શાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનાદિમા વિષમપદવાળા વાક્યોમાં સંકેત પણ કરી શકતા નથી, અને કેટલાએક સંકેત કર્યા છતા પણ અર્થ સમજી શકતા નથી. વળી કેટલાએકને પૂર્વે નહિ સાંભળેલી મ્લેચ્છની ભાષા સાંભળીને સંકેત ગ્રહણ નહિ કર્યા છતાં પણ કોઈક રીતે એકદમ શીઘ્ર અર્થની પ્રતીતિ જણાય છે, આ સર્વમાં ક્ષયોપશમની મંદતા કે પટુતાજ હેતુ છે. માટે કર્મક્ષયોપશમાદિ સામગ્રી યુક્તજ શબ્દ વાચક છે અને અર્થ વાચ્ય છે, એ રીતે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે. ૧૫૨૯-૧૫૩૦

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશ તથા નિર્દેશ, એ બે દ્વાર ઉપોદ્‌ઘાત નિર્યુક્તિના કહ્યાં, હવે ત્રીજું નિર્ગમનામનુ દ્વાર કહેવાને માટે તેની પ્રસ્તાવના કરે છે.

> निद्दिट्ठस्स पसूई सा दव्व-क्खेत्त-काल-भावेहिं ।
> किं तं ? जीवद्दवं पसूयमेयं जओ जह वा ॥ १५३१ ॥
> खेत्ते कम्मि व काले पुरिसविसेसो व भावओ को सो ? ।
> खेत्ताइतिगं निग्गमभेउ च्चिय छव्विहो जं सो ॥ १५३२ ॥

નિર્દિષ્ટ એવા સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાશે, તે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવવડે છે. જેમકે-કયુ તે જીવ દ્રવ્ય છે કે જેનાથી આ અધ્યયન ઉત્પન્ન થયુ ? અથવા કોણે કહ્યુ ? કયા ક્ષેત્રમાં ? કયા કાળે ? ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષે તે પ્રરૂપ્યુ છે ? આ ક્ષેત્રાદિ ત્રણ નિર્ગમનાજ ભેદ છે, કેમકે તે છ પ્રકારે છે. ૧૫૩૧-૧૫૩૨.

પૂર્વે ઉદ્દેશ અને નિર્દેશથી કહેલ સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાશે, તે ઉત્પત્તિ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવથી છે જેમકે કયુ તે જીવ દ્રવ્ય છે કે જેથી આ સામાયિક અધ્યયન ઉત્પન્ન થયુ ? અથવા ક્ષાયિક ભાવે વર્તતા કયા જીવદ્રવ્યે આ સામાયિક

પ્રરૂપ્યુ ? તથા કયા ક્ષેત્રમાં અને કયા કાળમાં ભગવન્તે પહેલીજ વખત સામાયિકની પ્રરૂપણા કરી ? અને ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષે-જીવે આ સામાયિક કહ્યુ છે ? આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ-અને ભાવવડે ઉત્પત્તિ કહેવાશે. આ સર્વ નિર્ગમનાજ ભેદો છે, કેમકે નિગમ છ પ્રકારે છે, તે હવે પછીની નિર્યુક્તિની ગાથામા કહેવાશે. ૧૫૩૧-૧૫૩૨.

नामं ठवणा दविए खेत्ते काले तहेव भावे य ।
एसो उ निग्गमस्सा निक्खेवो छव्विहो होइ ॥ १५३३ ॥१३८।१४५॥

નામનિર્ગમ-સ્થાપનાનિર્ગમ-દ્રવ્યનિર્ગમ-ક્ષેત્રનિર્ગમ-કાળનિર્ગમ, અને ભાવનિર્ગમ એ છ પ્રકારે નિર્ગમનો નિક્ષેપ છે ૧૫૩૩.

એ છ પ્રકારના નિર્ગમમાના નામ અને સ્થાપના નિર્ગમ પૂર્વે કહેલ નામઆવશ્યક અને સ્થાપનાઆવશ્યકની પેઠે સમજવા, તેથી તેની વ્યાખ્યા અહીં નથી કરતા, અને ત્રીજા દ્રવ્ય નિર્ગમની વ્યાખ્યા ભાષ્યકાર કહે છે. ૧૫૩૩

दव्वाओ दव्वस्स व विणिग्गमो दव्वनिग्गमो सो य ।
तिविहो सच्चित्ताई तिविहाओ संभवो नेओ ॥ १५३४ ॥

पभवो सच्चित्ताओ भूमेरकुर-पयंग-बप्फाई ।
किमि-गब्भ-सोणियाई मीसाओ थीसरीराओ ॥ १५३५ ॥

किमि-घुण-घुणचुण्णाई दारुओ जं व निग्गयं जत्तो ।
दव्व विगप्पवसओ जहसब्भावो वयारेहिं ॥ १५३६ ॥

દ્રવ્યથી અથવા દ્રવ્યનો નિર્ગમ (ઉત્પત્તિ) તે દ્રવ્યનિર્ગમ, તે દ્રવ્યનિર્ગમ સચિત્તાદિ ત્રણથી સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થનો છે પૃથ્વીમાંથી અંકુર-પતંગ-ને બાષ્પાદિ ત્રણની જે ઉત્પત્તિ તે સચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ, સ્ત્રીના શરીરમાંથી કૃમિ-ગર્ભ ને રૂધિર વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ, અને કાષ્ટમાથી કૃમિ-ઘુણ-ને ઘુણોએ કરેલુ કાષ્ટનુ ચૂર્ણ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્ગમ જાણવો. તેમજ વિકલ્પવશાત્ યથાર્થપણે અને ઉપચારથી જે દ્રવ્ય જે દ્રવ્યથી નિકળે તે પણ દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય. ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬.

ભૂમિરૂપ સચિત્ત દ્રવ્યથી અંકુરાની ઉત્પત્તિ તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્ગમ, પતંગની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યનિર્ગમ, કેમકે પતંગની પાખો વિગેરે અવયવો અચિત્ત હોય છે અને એ સિવાયના અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય છે, અને બાષ્પની ઉત્પત્તિ તે અચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમજાણવો. એ પ્રમાણે સચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્ત-અચિત્ત ને મિશ્ર દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે. એજ પ્રમાણે મિશ્રદ્રવ્યથી પણ સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનો નિર્ગમ છે. જેમકે સ્ત્રીના શરીરમાથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે સચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમ, બાળકરૂપ ગર્ભની ઉત્પત્તિ તે મિશ્રદ્રવ્યનિર્ગમ, કેમકે બાળકના કેશ નખ વિગેરે અચિત્ત હોય છે અને શેષ અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય. અને સ્ત્રીના શરીરથી રૂધિરની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ જાણવો. એમ મિશ્રદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્ગમ છે, તથા કાષ્ટથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી સચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ, ઘુણાની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્ગમ, અને ઘુણાએ ખોતરીને કાષ્ટનુ ઝીણું ચૂર્ણ કર્યું હોય તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ, એ પ્રમાણે અચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ જાણવો. વળી વિકલ્પના વશથી સદ્ભૂતપ્રકારે અથવા ઉપચારથી જે દ્રવ્યનો જે દ્રવ્યથી નિર્ગમ થાય, તે પણ ત્યા દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય. જેમકે-દૂધમાથી ઘી વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે વિકલ્પ-

વશાત્ સદ્‌ભાવપણે દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય, અહા ભૂમિમાંથી સમૂર્છિમ તીડની ઉત્પત્તિની પેઠે દૂધમાથી ઘી નીકળતુ જણાતુ નથી, પણ ઘી આદિના પરિણામ કારણપણે દૂધ જણાય છે, તેથી વિકલ્પવશાત્ સદ્‌ભાવથી દ્રવ્ય નિર્ગમ કહેવાય છે, તથા રૂપીઆથી ભોજન વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે ઉપચારવડે દ્રવ્યથી દ્રવ્યનો નિર્ગમ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે બીજુ પણ સર્વ યથાસંભવ પોતાની બુદ્ધિથી વિચારીને કહેવુ. ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬

હવે ક્ષેત્ર નિર્ગમ કહે છે.

खेत्तस्स विनिग्गमणं सरूवओ नत्थि तं जमक्किरियं ।
खेत्ताओ खेत्तम्मि व हवेज्ज दव्वाइनिग्गमणं ॥ १५३७ ॥

उवयारओ व खेत्तस्स निग्गमो लोगनिक्खुडाणं च ।
लद्धं विनिग्गयंति य जह खेत्तं राउलाउत्ति ॥ १५३८ ॥

સ્વરૂપથી ક્ષેત્રનો નિર્ગમ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે, પણ ક્ષેત્રથી અથવા ક્ષેત્રમાં દ્રવ્યાદિનો નિર્ગમ થાય. અને ઉપચારથી તો ક્ષેત્રનો નિર્ગમ થાય છે, જેમકે લોક ક્ષેત્રથી નિષ્કુટ નીકળ્યા, અથવા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયુ, અથવા નીકળ્યુ. ૧૫૩૭-૧૫૩૮.

જેમ ઉપર દુધથી ઘી નીકલવાને અંગે દ્રવ્યનો નિર્ગમ કલ્પનાથી કહેવાય છે, પણ સ્વરૂપથી નથી કહેવાતો; તેમ ક્ષેત્રનો નિર્ગમ પણ સ્વરૂપથી નથી, કારણ કે તે અક્રિય છે. પરન્તુ ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય નિર્ગમન થાય છે, જેમકે આયુક્ષયાદિ સમયે ઉર્ધ્વ યા અધોલોકાદિ ક્ષેત્રમાંથી દેવ-નારકાદિ દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે. વળી ક્ષેત્રમાં ધાન્યાદિ દ્રવ્યનો પણ નિર્ગમ થાય છે. આ રીતે ક્ષેત્રથી દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે, પરન્તુ ક્ષેત્રથી કે ક્ષેત્રનો નિર્ગમ સ્વરૂપથી નથી થતો, ઉપચારથી-કલ્પના માત્રથી થાય છે, લોકક્ષેત્રથી નિષ્કુટ નીકળ્યા, એ નિષ્કુટો સ્વરૂપથી અવસ્થિત છે, તેમની નિર્ગમ ક્રિયા નહિ હોવા છતાં પણ નીકળ્યા હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમાં નિર્ગમનો ઉપચાર કરાય છે. તથા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયુ, અથવા નીકળ્યુ, દુ ષમાદિ કાળથી, દુકાળના ઉપદ્રવથી ભરતાદિ ક્ષેત્ર નીકળ્યુ. ૧૫૩૭-૧૫૩૮.

હવે કાળનિર્ગમનુ સ્વરૂપ કહે છે.

कालोऽवि दव्वधम्मो निक्किरिओ तस्स निग्गमो पभवो ।
तत्तो च्चिय दव्वाओ पभवइ काले व जं जम्मि ॥ १५३९ ॥

उवयारओ व सरओ विणिग्गओ निग्गओ य तत्तोऽहं ।
अहवा दुक्कालाओ नरो व बालाइकालाओ ॥ १५४० ॥

કાળ પણ વર્તનારૂપ દ્રવ્યનો ધર્મ હોવાથી સ્વરૂપે નિષ્ક્રિય છે, તેથી દ્રવ્યદ્વારાએજ તેનો નિર્ગમ કહેવાય છે, જેમકે જે વર્ષાદિકાળમા જે વનસ્પતિઆદિની ઉત્પત્તિ, તે કાળનિર્ગમ, અથવા ઉપચારથી કાળનિર્ગમ શરદઋતુ પ્રગટ થઈ, શરદઋતુ અથવા દુકાળથી હુ ઉતર્યો, બાળઆદિ અવસ્થાથી આ મનુષ્ય ઉત્તીર્ણ ગયો. ઇત્યાદિ ઉપચારથી કાળનિર્ગમ છે. ૧૫૩૯-૧૫૪૦

હવે ભાવનિર્ગમ કહે છે.

भावो वि दव्वधम्मो तत्तो च्चिय तस्स निग्गमो पभवो ।
दव्वस्स व भावाओ विणिग्गमो भावओऽवगमो ॥ १५४१ ॥

रूवाइ पोग्गलाओ कसाय-नाणादओ य जीवाओ ।
निंति पभवंति ते वा तेहिंतो तव्विओगम्मि ॥ १५४२ ॥

ભાવ પણ (કાળની પેઠે) દ્રવ્યનો ધર્મ છે, અને તેથી ભાવનો દ્રવ્યથી જે નિર્ગમ (ઉત્પાદ) તે ભાવનિર્ગમ અથવા ભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો જે અપગમ-વિનાશ તે

ભાવનિર્ગમ (જેમકે જ્યારે પૂર્વપર્યાયથી દ્રવ્ય નાશ પામે છે, અને નવીન પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પૂર્વ પર્યાયથી-પૂર્વ ભાવથી દ્રવ્યનો અપગમ થયો હોવાથી ભાવથી નિર્ગમ કહેવાય છે.) તથા રૂપાદિ ભાવો (પુદ્ગળ દ્રવ્યથી) અને કષાય-જ્ઞાન વિગેરે જીવથી નીકળે છે, એ ભાવોનો નિર્ગમ તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. અથવા તે પુદ્ગલ-જીવાદિ પદાર્થો, તે રૂપાદિ અને કષાયાદિ ભાવોથી વિયોગ પામે છે-પૂર્વ ભાવનો વિનાશ થયે નીકળે છે, માટે તેમનો તે ભાવોથી નિર્ગમ થાય છે, તેથી તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. ૧૫૪૧-૧૫૪૨.

એ રીતે છ પ્રકારનો નિર્ગમ કહીને, હવે અહીં પ્રસ્તુતમા જે નિર્ગમનુ પ્રયોજન છે, તે પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમનુ સ્વરૂપ કહે છે.

तत्थ पसत्थं मिच्छत्तण्णाणाविरइभावनिग्गमणं ।
जीवस्स संभवंति य जं सम्मत्ताद्ओ तत्तो ॥ १५४३ ॥

एत्थ उ पसत्थभावप्पसूइमेत्तं विसेसओऽहिगयं ।
अपसत्थावगमोऽविय सेसाऽवि तदंगभावाओ ॥ १५४४ ॥

वीरो दव्वं खेत्तं महसेणवणं पमाणकालो य ।
भावो उ भावपुरिसो समासओ निग्गमगाइं ॥ १५४५ ॥

सामइयं वीराओ महसेणवणे पमाणकाले य ।
भावपुरिसा हि भावो विणिग्गओ वक्खमाणोऽयं ॥ १५४६ ॥

इच्चेवमाइ सव्वं दव्वाहीणं जओ जिणस्सेव ।
तो निग्गमणं वोत्तु वोच्छं सामाइयस्स तओ ॥ १५४७ ॥

मिच्छत्ताइतमाओ स निग्गओ जह य केवलं पत्तो ।
तत्तो य जह पसूयं सामइयं तं पवक्खामि ॥ १५४८ ॥

મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ અપ્રશસ્તભાવથી જીવનુ નીકળવુ-છુટા પડવુ, તે પ્રશસ્તભાવનિર્ગમ કહેવાય છે, કારણ કે તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુભૂત સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે, તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે તેથી) અહીં પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવની શ્રીમાન્ મહાવીર દેવથી ઉત્પત્તિ પ્રસ્તુત છે, તેનો તથા અપ્રશસ્ત મિથ્યાત્વાદિ ઔદયિક ભાવનો વિનાશ, તેનો વિશેષ કરીને અધિકાર છે. આ સિવાયના બીજા નિર્ગમના દ્રવ્યાદિ ભેદો પ્રસ્તુત પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમના (અનન્તર અથવા પરંપરાએ) કારણરૂપ છે. જેમકે મહાવીર દેવદ્રવ્ય, મહસેન વન ક્ષેત્ર, પહેલી પૌરૂષીરૂપ પ્રમાણકાળ, અને ભાવપુરૂષ તે ભાવ, એ સંક્ષેપથી સામાયિક નિર્ગમના અંગો છે. શ્રીમાન્ મહાવીર દેવના જીવથી મહસેન વનમાં પ્રથમ પૌરૂષીએ સામાયિક નીકળ્યુ, કારણ કે હમણાં મહાવીર દેવરૂપ ભાવપુરૂષથીજ સર્વ નીકળ્યુ છે. (સામાયિક ક્ષાયોપશમિક ભાવમા હોય છે, તેથી તેને ભાવ કહેવાય છે.) એ સર્વ (ક્ષેત્ર નિર્ગમ કાળ નિર્ગમ-સામાયિક અધ્યયન-આવશ્યક શ્રુત સ્કંધ-આચારાંગ વિગેરે) મહાવીરના જીવરૂપ દ્રવ્યને આધીન છે, તેથી પહેલાં તે જિનેશ્વર મહારાજનો નિર્ગમ કહીને પછી સામાયિકનો નિર્ગમ કહીશુ. મિથ્યાત્વાદિ અંધકારથી તે નીકળ્યા, અને અનુક્રમે કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તે પછી તેમનાથી સામાયિક નીકળ્યુ, તે સામાયિક હવે કહીશુ. ૧૫૪૩ થી ૧૫૪૮.

આ પછી पंथ किर देसित्ता ઇત્યાદિ નિર્યુક્તિમાં નિર્ગમ સંબંધી ગાથાઓ સહેલી છે, તેથી ભાષ્યકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી. એમાં જે કંઈ અઘરૂં ન સમજાય તેવુ હોય તે મૂળ આવશ્યકના વિવરણથી જાણી લેવુ.

પરિશિષ્ટ.

જે નિર્યુક્તિની ગાથાઓ મલ્લધારી હેમચન્દ્રાચાર્યે ટીકામાં લીધી નથી તે સામાન્ય અર્થ સહિત નીચે આપીયે છીયે.

आभिणिबोधियनाणे, अट्ठावीसइ हवन्ति पयडोओ
सुयणाणे पयडोओ, वित्थरओ आवि वोच्छामि ॥ १६ ॥

(એ પ્રમાણે) આભિનિબોધિક જ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદ છે. હવે શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ વિસ્તારથી અને સંક્ષેપથી કહીશું અને અવધિજ્ઞાનના ભેદો કહીશું. ૧૬.

एत्थ पुण अहिगारो सुयनाणेणं जओ सुएणं
सेसाणमप्पण ऽव्विअ अणुओगु पईवदिट्ठंतो ॥ ७९ ॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં શ્રુતજ્ઞાનથી અધિકાર છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન વડેજ દીપકની પેઠે શેષજ્ઞાનોનું અને પોતાનુ (શ્રુતજ્ઞાનનુ) વ્યાખ્યાન કરાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન, સ્વ અને પરને પ્રકાશ કરનારૂ છે. ૭૯.

गइ आणुपुव्वी दो दो जाइनामं च जाव चउरिंदो ।
आयावं उज्जोयं थावरनाम च सुहुमं च ॥ १२२ ॥
साहारणमपजत्त निद्दानिद्द च पयलपयलं च ।
थीणं खवेइ ताहे अवसेसं जं च अट्ठण्हं ॥ १२३ ॥
वीसमिऊण नियंठो दोहि उ समएहि केवले सेसे ।
पढमे निद्दं पयलं नामस्स इमाओ पयडोओ ॥ १२४ ॥
देवगइ आणुपुव्वी विउव्वि संघयण पढमवज्जाइं ।
अन्नयरं संठाणं तित्थयराहारनाम च ॥ १२५
चरमे नाणावरणं पंचविहं दंसणं चउवियप्पं
पंचविहमतरायं खवइत्ता केवली होइ ॥ १२६ ॥

બે ગતિ, નરક-તિર્યક્ અને તેજ બે આનુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, આતપનામ, ઉદ્યોતનામ સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મનામ, સાધારણનામ, અપર્યાપ્તનામ, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, અને થીણદ્ધી નિદ્રા ખપાવીને પછી આઠ કષાયમાંથી બાકીનો ભાગ ખપાવે. તે વાર પછી નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ તથા હાસ્યાદિ ષટ્ક તથા પુરૂષવેદ, સંજ્વલનનો ક્રોધ-માન માયા-ને બાદર લોભ ખપાવીને દશમે ગુણઠાણે સૂક્ષ્મલોભનો નાશ કરીને યથાખ્યાત ચારિત્રિયો થઈને બારમે ગુણઠાણે તે નિર્ગ્રન્થ વિસામો લઈને બેસમય માત્ર બાકી રહે ત્યારે પહેલાસમયે નિદ્રા, પ્રચલા, અને નામ કર્મની આ પ્રકૃતિઓ, દેવગતિ, દેવાનુપૂર્વી, વૈક્રિયનામ, પહેલા સિવાયનાં પાંચ સંઘયણ, કોઈપણ એક સંસ્થાન મુકીને બાકીનાં પાંચ સંસ્થાન, તીર્થંકર નામકર્મ ઉદયમાં આવવાનુ ન હોય તો તે અને ઉદયમાં આવવાનું હોય તો તેના વિના આહારકનામનો ક્ષય કરે. છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાયની પાંચ પ્રકૃતિ ખપાવીને કેવળી થાય. ૧૨૨ થી ૧૨૬.

पंथं किर देसित्ता साहूणं अडविविप्पणट्ठाणं ।
सम्मत्तपढमलभो बोद्धव्वो वद्धमाणस्स ॥ १४६ ॥

અટવીમાં ભુલા પડેલા સાધુઓને માર્ગ બતાવીને (તેઓ પાસેથી દેશના સાંભળીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું) એ વર્ધમાન સ્વામિને પ્રથમ સમ્યક્ત્વ લાભ જાણવો. ૧૪૬.

अवरविदेहे गामस्स चिंतओ राय दारु वणगमणं ।
साहू भिक्खनिमित्तं सत्थाहीणे तहिं पासे ॥ मूल भाष्यम् ॥ १ ॥
दाणन्नपंथ नयणं अणुकंप गुरुकहणसम्मत्तं ।
सोहम्मे उववन्नो पलियाउ सुरो महिड्ढीओ ॥ मूल भाष्यम् ॥ २ ॥

અપર એટલે પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં ગ્રામની ચિન્તા કરનાર રાજાને માટે કાષ્ઠ લાવવા કાષ્ટના વનમાં ગયો, ત્યાં સાર્થથી હીન અને ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરતા એવા સાધુઓને જોયા. તેઓને અન્નપાનનુ દાન આપી, માર્ગ બતાવીને તેમના ઉપદેશથી સમ્યક્ત્વ પામ્યો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સૌધર્મદેવલોકમા પલ્યોપમના આયુવાળો મહર્ધિક દેવ થયો. ૧-૨. આ બે મૂળ ભાષ્યની ગાથાઓ છે.

लद्धूण य सम्मत्तं अणुकंपाए उ सो सुविहियाणं ।
भासुरवरबोंदिधरो देवो वेमाणिओ जाओ ॥ १४७ ॥
चइऊण देवलोगा इह चेव य भारहंमि वासंमि ।
इक्खागकुले जाओ उसभसुअसुओ मरीइत्ति ॥ १४८ ॥
इक्खागकुले जाओ इक्खागकुलस्स होइ उप्पत्ती ।
कुलगरवंसेऽईए भरहस्स सुओ मरीइत्ति ॥ १४९ ॥
ओसप्पिणी इमीसे तइयाएँ समाए पच्छिमे भागे ।
पलिओवमट्ठभाए सेसंमि उ कुलगरुप्पत्ती ॥ १५० ॥
अद्धभरह मज्झिल्लुतिभागे गंगसिंधुमज्झमि ।
इत्थ बहुमज्झदेसे उप्पण्णा कुलगरा सत्त ॥ १५१ ॥
पुव्वभवजम्मनामं पमाण संघयणमेव संठाणं ।
वण्णित्थियाउभागा भवणोवाओ अनीई य ॥ १५२ ॥
पुव्वभव कुलगराणं उसभजिणिंदस्स भरहरन्नो य
इक्खाग कुलुप्पत्ती णेयव्वा आणुपुव्वीए॥ (આ ગાથા પુસ્તકમા વ્યાખ્યાત નથી.

અનુકમ્પા વડે સાધુઓ પાસેથી સમ્યક્ત્વ પામીને દેદીપ્યમાન સુંદર દેહધારી વૈમાનિક દેવ થયો. દેવલોકથી ચ્યવીને આ ભરતક્ષેત્રમાં ઇક્ષ્વાકુકુળની અંદર ભરતચક્રિનો પુત્ર મરીચિ નામે થયો. કુલકર વંશ વીત્યાપછી ઇક્ષ્વાકુકુળની ઉત્પત્તિ થઈ. તે ઇક્ષ્વાકુ કુળમા ભરતના પુત્ર મરીચીપણે તે ઉત્પન્ન થયો. આ અવસર્પિણિ કાળના સુષમ દુષમા નામે ત્રીજા આરાના પાછલા ભાગમા પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ બાકી રહ્યો, ત્યારે કુલકરની ઉત્પત્તિ થઈ. અર્ધભરત (અર્ધભરત તે વિદ્યાધરનુ સ્થાન જે વૈતાઢ્ય તે થકી દક્ષિ-

ણુનો ભાગ)ના મધ્યમ ત્રિજા ભાગની અંદર ગંગા અને સિન્ધુની મધ્યમાં, અહીં અત્યન્ત મધ્ય પ્રદેશમા સાત કુલકરો ઉત્પન્ન થયા. કુલકરોના પૂર્વભવ, જન્મ, પ્રમાણ, સંઘયણ, સંસ્થાન, વર્ણ, સ્ત્રીઓ, આયુ, ભાગ, ભવનોપપાત (ભવનપતિની કાયમાં ઉપજવું) અને નીતિ એ અનુક્રમે કહેવાશે. (કુલકરોના પૂર્વભવ, ઋષભજિનેશ્વરની, ભરતરાજાની અને ઇક્ષ્વાકુ કુળની ઉત્પત્તિ અનુક્રમે જાણવી.) ૧૪૭ થી ૧૫૨.

હવે કુલકરોના પૂર્વભવાદિ જણાવવાને નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

अवरविदेहे दो वणिय वयंसा माइ उज्जुए चेव ।
कालगया इह भरहे हत्थी मणुओ अ आयाया ॥ १५३ ॥
दट्ठु सिणेहकरणं गयमारुहणं च नामणिप्फत्ती ।
परिहाणि गेहिकलहो सामत्थण विन्नवणत्ति ॥ १५४ ॥
पढमित्थ विमलवाहण चक्खुम जसमं चउत्थमभिचंदे ।
तत्तो अ पसेणइए मरुदेवे चेव नाभी य ॥ १५५ ॥
नव धणुसया य पढमो अट्ठ य सत्तद्धसत्तमाइ च ।
छच्चेव अद्धछट्ठा पंच सया पणवीसं तु ॥ १५६ ॥
वज्जरिसहसंघयणा समचउरंसा य हुंति संठाणे ।
वण्णंपिय वुच्छामि पत्तेयं जस्स जो आसी ॥१५७ ॥
चक्खुम जसम च पसेणइय एए पिअंगुवण्णा भ
अभिचंदो ससिगोरो निम्मलकणगप्पभा सेसा ॥ १५८ ॥
चंदजस चंदकंता सरूव पडिरूव चक्खुकंता य ।
सिरिकंता मरुदेवी कुलगरपत्तीण नामाइं ॥ १५९ ॥
संघयणं संठाणं उच्चत्त चेव कुलगरेहिं समं ।
वण्णेण एगवण्णा सव्वाओ पियगुवण्णाओ ॥ १६० ॥
पलिओवमदसभाए पढमस्साउं तओ असंखिज्जा ।
ते आणुपुव्विहीणा पुव्वा नाभिस्स संखेज्जा ॥ १६१ ॥
जं चेव आउयं कुलगराण त चेव होइ तासिंपि ।
जं पढमगस्स आउं तावइय चेव हत्थिस्स ॥ १६२ ॥
जं जस्स आउयं खलु तं दस भागे समं विभइऊणं ।
मज्झिल्लट्ठतिभागे कुलगरकालं वियाणाहि ॥ १६३ ॥
पढमो य कुमारत्ते भागो चरमो य वुभाडूवंमि ।
ते पयणुपिज्जदोसा सव्वे देवेसु उववण्णा ॥ १६४ ॥
दो चेव सुवण्णेसु उदहिकुमारेसु हुंति दो चेव ।
दो दीवकुमारेसुं एगो नागेसु उववण्णा ॥ १६५ ॥

तेसिं हत्थी छच्चित्थियाओ नागेसु चेव उववन्ना ।
एगा सिद्धिं पत्ता मरुदेवी नाभिणो पत्ती ॥ १६६ ॥
हक्कारे मक्कारे धिक्कारे चेव दंडनीईओ ।
वुच्छ तासि विसेसं जहक्कमं आणुपुव्वीए ॥ १६७ ॥
पढमबीयाण पढमा तइयचउत्थाण अभिनवा बीया ।
पंचम छट्ठस्स य सत्तमस्स तइया अभिनवा उ ॥ १६८ ॥
सेसा उ दडनीई माणवगनिहीओ होंति भरहस्स ।
उसभस्स गिहावासे असक्कओ आसी आहारो ॥ १६९ ॥
परिभासणा उ पढमा मडलिबधंमि होइ बीया उ
चारगछविछेआई भरहस्स चउव्विहा नोई ॥ ३ ॥ ।ष्यम् ॥

અપર મહાવિદેહમાં બે વણિક મિત્ર હતા, એક કપટી અને બીજો સરળ હતો. કેટલોક કાળ ગયા પછી તેમાં ભરતક્ષેત્રમાં કપટી હસ્તિ થયો અને સરળ મનુષ્ય થયો. તેઓને પરસ્પર જોવાથી સ્નેહ થયો, પછી હસ્તિ પર આરૂઢ થયો, નામની ઉત્પત્તિ થઈ, કલ્પવૃક્ષની હાની થઈ, લોભ થયો, કલહ થયો, પર્યાલોચન (વિચારણા) થઈ, વિજ્ઞાપના થઇ અને હાકાર નીતિ થઇ. અહી પ્રથમ કુલકર વિમળવાહન, બીજા ચક્ષુષ્માન્, ત્રીજા યશસ્વી, ચોથા અભિચદ્ર, પાચમા પ્રસેનજિત્, છઠ્ઠા મરૂદેવ અને સાતમા નાભી થયા. પહેલાનુ નવસો ધનુષ પ્રમાણ શરીર, બીજાનુ આઠસો ધનુષ પ્રમાણ, ત્રીજાનુ સાતસો ધનુષનુ, ચોથાનુ સાડાછસોનુ, પાચમાનુ છસોનુ, છઠ્ઠાનુ સાડાપાચસોનુ અને સાતમાનુ પાંચસો પચીસ ધનુષ પ્રમાણનુ શરીર જાણવુ. બધાએ કુલકરો વજૂઋષભનારાચસઘયણ-વાળા અને સમચતુરસ્ર સસ્થાનવાળા હોય છે. હવે જેનો જેવો વર્ણ છે, તે પણ કહીશુ. ચક્ષુષ્માન્-યશસ્વી અને પ્રસેનજિત્ એ ત્રણે પ્રિયગુવૃક્ષના જેવા વર્ણવાળા, અભિચદ્ર ચદ્ર જેવા ગૌરવર્ણવાળા અને બાકીના નિર્મળ કનકની પ્રભા જેવા વર્ણવાળા હોય છે. ચદ્રયશા, ચદ્રકાન્તા, સુરૂપા, પ્રતિરૂપા, ચક્ષુકાન્તા, શ્રીકાન્તા, અને મરૂદેવી, એ કુલકરની પત્નીઓના નામો જાણવા. સઘયણ, સસ્થાન, અને ઉચાઇ કુલકરના જેટલીજ (કઇક ન્યૂન) જાણવી, તથા વર્ણવડે બધીએ એકજ વર્ણની પ્રિયગુવૃક્ષના જેવી જાણવી. પહેલા કુલકરનુ આયુ પલ્યોપમના દસમા ભાગનુ, તે પછી બીજાઓનુ અસખ્યાતાપૂર્વનુ પછી અનુક્રમે હીન થતુ થતુ નાભીકુલકરનુ સખ્યાતાપૂર્વનુ આયુ જાણવુ. જેટલુ આયુષ કુલકરનુ, તેટલુજ આયુ તેમની સ્રીઓનુ હોય છે. પહેલા કુલકરનુ જેટલુ આયુ તેટલુજ તેમના હસ્તિનુ હોય છે. જેનુ જેટલુ આયુષ હોય, તેના સરખા દસ ભાગ કરીને (પહેલા અને છેલ્લા ભાગ સિવાયના) મધ્યના આઠ ભાગ તે કુલકરપદવીનો કાળ જાણવો. તેઓ અલ્પ રાગ-દ્વેષવાળા હોય છે, અને તે સર્વે વિમલવાહનાદિ મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા છે. બે કુલકર સુવર્ણકુમાર નિકાયમા, બે ઉદધિકુમાર નિકાયમા, બે દ્વીપકુમાર નિકાયમા, એક નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થએલ છે. તેઓના હસ્તિઓ અને છ કુલકરની સ્રીઓ નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થઇ, તથા એક નાભીકુલકરની પત્ની મરૂદેવી મોક્ષ પામ્યા. હક્કાર-મક્કાર અને ધિક્કાર એ દડનીતિઓ છે તેઓમા જેમને જે નીતિ છે, તે હવે અનુક્રમે કહીશુ. પહેલા અને બીજા કુલકરની પહેલી હક્કાર નીતિ, ત્રીજા ચોથાની અભિનવ-બીજી મક્કાર નીતિ, તથા પાંચમા-છઠ્ઠા અને સાતમાની ત્રીજી

અભિનવ ધિક્કાર નીતિ જાણવી. બાકીની દંડનીતિઓ ભરતના માણવકનિધિમાંથી થઇ છે. ઋષભદેવનો ગૃહવાસમાં અસંસ્કૃત આહાર હતો. પહેલી પરિભાષણા, (ન જઇશ, એમ ક્રોધ કરીને અપરાધીને કહેવું તે,) બીજી મંડલી બંધ. (આ સ્થળેથી તારે ન જવું, એમ અપરાધીને કહેવું તે,) ત્રીજી ચારક (જેલ-બંધીખાનું) અને ચોથી છવિચ્છેદ (અપરાધીના હાથ-પગાદિ કાપી નાંખવા તે,) આ ચાર પ્રકારની ભરતની દંડનીતિ છે. ૧૫૩ થી ૧૬૦.

હવે ઇક્ષ્વાકુ વંશોત્પત્તિ જણાવવાને કહે છે.

नाभी विणोयभूमी मरुदेवी उत्तरा य साढा य ।
राया य वइरणाहो विमाण सव्वट्ठसिद्धाओ ॥ १७० ॥
धणसत्थवाह घोसण जइ गमण अडवि वासठाणं च ।
बहु वोलीणे वासे चिंता घयदाणमासी तया ॥ १७१ ॥
उत्तरकुरु सोहम्मे महाविदेहे महब्बल राया ।
ईसाणे ललियंगो महाविदेहे वइरजघो ॥ (प्रक्षिप्ता)
उत्तरकुरु सोहम्मे विदेहि तेगिच्छियस्स तत्थ सुओ ।
रायसुय सेट्ठिमच्चासत्थाहसुया वयसा से ॥ १७२ ॥
विज्जसुअस्स य गेहे किमिकुट्ठोवद्दुअं जई दट्ठुं ।
बिंति य ते विज्जसुयं करेहि एअस्स तेगच्छिं ॥ १७३ ॥
तिल्लं तेगिच्छसुओ कंबलगं चंदणं च वाणियओ ।
दाउं अभिणिक्खंतो तेणेव भवेण अंतगडो ॥ १७४ ॥
साहुं तिगिच्छिऊण सामन्नं देवलोग गमणं च ।
पुंडरिगिणिए उ चुया तओ सुया वइरसेणस्स ॥ १७५ ॥
पढमित्थ वइरणाभो बाहु सुबाहु य पीढ महपीढे ।
तेसि पिआ तित्थयरो णिक्खता तेऽवि तत्थेव ॥ १७६ ॥
पढमो चउद्दसपुव्वी सेसा इक्कारसंगविउ चउरो ।
बीओ वेयावच्चं किइकम्मं तइओ कासी ॥ १७७ ॥
भोगफलं बाहुबलं पसंसणा जिट्ठ इयर अचियत्त ।
पढमो तित्थयरत्तं वीसहि ठाणेहि कासी य ॥ १७८ ॥

વિનીતાભૂમિમાં નાભીકુલકર થયા, મરૂદેવી તેમનાં સ્ત્રી હતાં, પૂર્વ ભવે વજ્ર (વૈરૂ) નાભ રાજા હતા તે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધીને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં મરૂદેવીને વિષે રૂષભદેવપણે ઉત્પન્ન થયા. પ્રથમ ભવે તે ધનસાર્થવાહ હતા, દેશાન્તર જવાને તેમણે ઘોષણા કરાવી, તેમની સાથે સાધુઓ ગયા, માર્ગમાં અટવીની અંદર વર્ષાઋતુ આવી, તેનો ઘણો ભાગ વિત્યા પછી સાર્થવાહને સાધુઓની ચિન્તા થઈ, અને તેમને ઘીનું દાન આપ્યું. સાર્થવાહનો ભવ પૂર્ણ થએ ઉત્તરકુરૂમાં યુગલિક થયા,

ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા, ત્યાંથી ચ્યવી મહાવિદેહમા મહાબળરાજા, ત્યાથી મરણ પામી ઇશાન દેવલોકે લલિતાંગ દેવ થયા, તે પછી મહાવિદેહમાં વજ્રજંઘ રાજા થયા, ત્યાથી ઉત્તરકુરૂમા યુગલિક થયા, આયુક્ષયે સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા, પછી મહાવિદેહમાં વૈદ્યના પુત્ર થયા, ત્યાં રાજાપુત્ર, શ્રેષ્ઠિપુત્ર, પ્રધાનપુત્ર અને સાર્થવાહનો પુત્ર એ ચાર તેના મિત્ર થયા તે મિત્રોએ વૈદ્યપુત્રના ઘેર કૃમિવાળા કોઢથી ઉપદ્રવ પામેલા યતિને જોઇને વૈદ્યપુત્રને કહ્યુ કે આમની ચિકિત્સા કરો, તેથી વૈદ્યપુત્રે તેલ આપ્યુ, વણિક્પુત્રે ચદન અને કામળ આપ્યાં પછી દીક્ષા લઇને તેજ ભવે અન્તકૃત થયા. સાધુની ચિકિત્સા કરીને શ્રમણપણુ પાળીને પાંચે દેવલોકમાં ગયા, ત્યાંથી ચ્યવીને પુંડરિકીણી નગરીમા વજ્રસેન રાજાના પુત્ર થયા. પ્રથમ વૈદ્યનો જીવ વજ્રનાભ થયા, બાકીના મિત્રો અનુક્રમે બાહુ, સુબાહુ, પીઠ, અને મહાપીઠ થયા. તેમના પિતા વજ્રસેન તીર્થંકર થયા, તેમની પાસે તેઓએ દીક્ષા લીધી. વજ્રનાભ ચૌદપૂર્વી થયા, અને બાકીના ચાર અગીઆર અંગ જાણનારા થયા. એમાના બીજા બાહુએ વૈયાવૃત્યથી ભોગનુ ફળ પ્રાપ્ત કર્યું, ત્રીજા સુબાહુએ કૃતિકર્મથી બાહુનુ બળ પ્રાપ્ત કર્યું તેમનાથી મોટા વજ્રનાભે તેમની પ્રશસા કરી, અને સર્વથી નાના પીઠ-મહાપીઠે તેમનુ માત્સર્ય કર્યું, તેમાં પહેલા વજ્રનાભે વીસસ્થાન આરાધન કરીને તીર્થંકર નામકર્મ બાધ્યુ. ૧૭૦ થી ૧૭૮

હવે તીર્થંકર નામકર્મના હેતુભૂત વીસસ્થાનકાદિ કહે છે.

अरिहंत सिद्ध पवयण गुरुथेरबहुस्सुए तवस्सीसुं ।
वच्छलया एएसिं अभिक्खनाणोवओगे य ॥ १७९ ॥
दसण विणए आवस्सए य सीलव्वए निरइआरो ।
खणलवतवच्चियाए वेयावच्चे समाही य ॥ १८० ॥
अपुव्वनाणगहणे सुयभत्ती पवयणे पभावणया ।
एएहिं कारणेहि तित्थयरत्तं लहइ जीवो ॥ १८१ ॥
पुरिमेण पच्छिमेण य एए सव्वेऽवि फासिया ठाणा ।
मज्झिमएहिं जिणेहिं एकं दो तिण्णि सव्वे वा ॥ १८२ ॥
तं च कहं वेइज्जइ ? अगिलाए धम्मदेसणाईहिं ।
बज्झइ तं तु भगवओ तइयभवोसक्कइत्ताण ॥ १८३ ॥
नियमा मणुयगइए इत्थी पुरिसेयरो य सुहलेसो ।
आसेवियबहुलेहिं वीसाए अण्णयरएहिं ॥ १८४ ॥
उववाओ सवट्ठे सवेसिं पढमओ चुओ उसभो ।
रिक्खेण असाढाहिं असाढबहुले चउत्थीए ॥ १८५ ॥

અરિહંત, સિદ્ધ, પ્રવચન, ગુરૂ, સ્થવિર, બહુશ્રુત, અને તપસ્વી, એઓને વિષે વત્સલતા, નિરન્તર જ્ઞાનોપયોગ, દર્શન-વિનય-આવશ્યક-અને શીલવ્રતમાં નિરતિચારપણુ, નિરન્તર તપસ્વીને દાન-વૈયાવૃત્ય, અને સમાધિ, નવીન જ્ઞાનનુ ગ્રહણ, શ્રુતની ભક્તિ, અને પ્રવચનની પ્રભાવના એ કારણોવડે જીવ તીર્થંકરપણુ પામે છે. પહેલા અને

છેલ્લા જિનેશ્વરે એ બધાએ સ્થાનકો સ્પર્શ્યાં છે. તથા મધ્યના જિનેશ્વરોએ એક-બે-ત્રણ અથવા સર્વ સ્થાનક સ્પર્શ્યાં છે. તે તીર્થંકર નામકર્મ કેવી રીતે વેદાય? એના ઉત્તરમાં ગ્લાનીરહિત ધર્મદેશનાવડે તે તીર્થંકર નામ ભોગવાય છે ને તે ભગવાનના પાછળના ત્રીજા ભવે બંધાય છે જેણે મનુષ્યગતિમા વીસસ્થાનકમાંથી કોઈપણ સ્થાનક અનેક પ્રકારે સેવેલ હોય, તે શુભલેશ્યાવાન્ સ્ત્રી-પુરૂષ-અથવા નપુંસક અવશ્ય જિનનામ બાંધે છે. તે પાચેનો સર્વાર્થસિદ્ધમા ઉપપાત થયો. તેમાથી પ્રથમ અષાઢ વદ ચતુર્થીએ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ઋષભદેવ ચ્યવ્યા. ૧૭૯-થી-૧૮૫.

હવે જન્મવિધિ આદિ કહે છે.

जम्मणे नामवुड्ढी अ, जाईए सरणे इअ।
वीवाहे अ अवच्चे अभिसेए रज्जसंगहे ॥ १८६ ॥
चित्तबहुलट्ठमीए जाओ उसभो असाढणक्खत्ते।
जम्मणमहो अ सव्वो णेयव्वो जाव घोसणयं ॥ १८७ ॥
संवट्टमेह आयंसगा य भिंगार तालियंटा य।
चामर जोई रक्खं करेंति एए कुमारीओ ॥ १८८
देसूणगं च वरिसं सक्कागमणं च वंसठवणा य।
आहारमंगुलीए ठवनि देवा मणुण्णं तु ॥ १८९ ॥
सक्को वंसट्ठवणे इक्खु अगू तेण हुंति इक्खागा।
जं च जहा जंमि वए जोगं कासी य तं सव्व ॥ १९० ॥
अह वड्ढइ सो भयवं दियलोयचुओ अणोवमसिरीओ।
देवगणसंपरिवुडो नदाइसुमंगलासहिओ ॥ १९१ ॥
असिअसिरओ सुनयणो बिंबुट्ठो धवलदंतपंतीओ।
वरपउमगब्भगोरो फुल्लुप्पलगंधनीसासो ॥ १९२ ॥
जाइस्सरो अ भयवं अप्परिवडिएहि तिहि उ नाणेहिं।
कंतीहि य बुद्धीहि य अब्भहिओ तेहि मणुएहि ॥ १९३ ॥
पढमो अकालमच्चू तहिं तालफलेण दारओ पहओ।
कण्णा य कुलगरेणं सिट्ठे गहिआ उसहपत्ती ॥ १९·
भोगसमत्थं नाउं वरकम्मं तस्स कासि देवाउ।
दुण्हं वरमहिलाणं वहुकम्मं कासि देवीउ ॥ १९५ ॥

ભગવન્તની જન્મવિધિ, નામવિધિ, વૃદ્ધિ, નીતિ, સ્મરણ, વિવાહવિધિ, અપત્યક્રમ, અભિષેકાવધિ અને રાજ્યસંગ્રહવિધિ કહેવાશે. ચૈત્રવદી આઠમે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ઋષભદેવનો જન્મ થયો જન્મમહોત્સવ સર્વ જાણી લેવો-દેવોએ ઘોષણા કરી ત્યાંસુધીનો, તે વખતે સંવર્તક મેઘની વૃષ્ટિ, આદર્શ, ભૃંગાર (કળશ) વિંજણા, ચામર, જ્યોતિ અને રક્ષા એ સર્વ દિક્કુમારીઓ કરે છે. ભગવન્તના જન્મ પછી એક વરસમાં કંઈ ન્યૂનકાળ વિત્યાબાદ દેવેન્દ્રે

આવીને વંશસ્થાપના કરી, તથા દેવોએ ભગવન્તની અંગુલીમાં મનોજ્ઞ આહાર સ્થાપન કર્યો, ભગવન્! ઇક્ષુ જમશો? આથી ભગવન્તે તે લીધી, તેથી તે ઇક્ષ્વાકુ થયા, એ પ્રમાણે ઇન્દ્રે વંશસ્થાપન કર્યો. પછી જે વયમાં જે યોગ્ય હોય, તે સર્વ ભગવન્તનું ઇંદ્ર મહારાજે કર્યું, તે પછી અનુક્રમે અનુપમશોભાવાળા દેવલોકથી ચ્યવેલા તે ભગવાન્ દેવગણથી સેવાતા નંદા અને સુમંગળા સહિત વૃદ્ધી પામવા લાગ્યા. શ્યામકેશ, સુંદર નયન, ગોલાના ફળ જેવા હોઠ, શ્રેષ્ટ પદ્મના ગર્ભ સમાન ગૌર ધવળ દન્તપંક્તિ અને પુષ્પકમળના ગંધ જેવો ઉશ્વાસ હતો, વળી ભગવન્ત જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળ'; અપ્રતિપતિત ત્રણ જ્ઞાને સહિત, કાન્તિ અને બુદ્ધિમાં તે વખતના મનુષ્યોથી અધિક ચડીઆતા હતા' (તે દરમિઆન કોઈ મિથુનક પોતાના અપત્યયુગલને તાલવૃક્ષની નીચે મૂકીને ક્રીડા કરવા ગયું) તે વખતે તાલફળ પડવાથી બાળકપુત્ર મરી ગયો. આ પ્રથમ અકાળ મૃત્યુ થયું. તે શ્રેષ્ટકન્યાને કુલકરે ગ્રહણ કરી અને ઋષભદેવની પત્ની કરી. આ વખતે ભગવાનને ભોગસમર્થ જાણીને ઇંદ્રે તેમનું વરકર્મ કર્યું, અને દેવીઓએ બન્ને ઉત્તમ સ્ત્રીઓનું વધુકર્મ કર્યું. ૧૮૬ થી ૧૯૫

હવે ભગવન્તના અપત્યાદિ દ્વારો કહે છે.

छपुव्वसयसहस्सा पुव्विं जायस्स जिणवरिंदस्स ।
तो भरहबंभिसुंदरिबाहुबली चेव जायाइ ॥ १९६ ॥
देवी सुमंगलाए भरहो बंभी य मिहुणयजायं ।
देवीइ सुनंदाए बाहुबली सुंदरी चेव ॥ ४ ॥ (मू० भाष्यम्)
अउणापन्नं जुअले पुत्ताण सुमंगला पुणो पसवे ।
नीईणमइक्कमणे निवेअणं उसभसामिस्स ॥ १९७
राया करेइ दंडं सिट्ठे ते बिंति अम्हवि स होउ ।
मग्गइ य कुलगरं सो अ बेइ उसभो य मे राया ॥ १९८ ॥
आभोएउ सक्को उवागओ तस्स कुणइ अभिसेअं ।
मउडाइ अलंकारं नरिंदजोग्गं च से कुणइ ॥ १९९ ॥
भिसिणीपत्तेहिअरे उदयं घित्तुं छुहंति पाएसु ।
साहु विणीआ पुरिसा विणीयनयरी अह निविट्ठा ॥ २०० ।
आसा हत्थी गावो गहिआइ रज्जसंगहनिमित्तं ।
घित्तूण एवमाई चउव्विहं संगहं कुणइ ॥ २०१ ॥
उग्गा १ भोगा २ रायण्ण ३ खत्तिआ ४ संगहो भवे चउहा ।
आरक्खि १ गुरु २ वयंसा ३ सेसा जे खत्तिआ ४ ते उ ॥ २०२ ॥
आहारे १ सिप्प २ कम्मे ३ अ, मामणा ४ अ विभूसणा ।
लेहे ६ गणिए ७ अ रूवे अ, लक्खणे ९ माण १० पोअए ॥ २०३ ॥
ववहारे १२ नीइ १३ जुद्धे १४ अ, ईसत्थे १५ अ उवासणा १६ ।
तिगिच्छा १७ अत्थसत्थे १८ अ, बंधे १९ घाए २० अ मारणा २१ ॥२०४॥

जम्मू २२ सव २३ समवाए २४, मंगले २५ कोउगे २६ इअ ।
वत्थे २७ गंधे २८ अ मल्ले २९ अ, अलंकारे ३० तहेव य ॥ २०५ ॥
चोल्लो ३१ वण ३२ विवाहे ३३ अ, दत्तिआ ३४ मडयपूअणा ३५ ।
झावणा ३६ थूभ ३७ सद्दे ३८ अ, छेलावणय ३९ पुच्छणा ४० ॥२०६॥

ભગવન્તના જન્મ પછી છ લાખ પૂર્વ વિત્યાબાદ ભરત અને બ્રાહ્મી, તથા બાહુબલી અને સુંદરી એ ચાર બાળકો થયાં. સુમંગળાદેવીથી ભરત અને બ્રાહ્મીનું યુગલિક થયું, તથા સુનંદા દેવીથી બાહુબલી અને સુંદરી મિથુનક થયું. તે પછી પુનઃ સુમંગળાએ ઓગણપચાસ પુત્રના યુગલોને જન્મ આપ્યો. આ વખતે પૂર્વનિરૂપિત દંડનીતિનું લોકો ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા, તેથી તેઓએ ઋષભદેવ સ્વામીને તે બાબત નિવેદન કર્યું. આથી ભગવન્તે કહ્યું કે એ પ્રમાણે વર્તનારાને રાજા દંડ કરે છે. તેમનું તે શિષ્ટ કથન સાંભળીને યુગલિયાઓ બોલ્યા કે અમારે પણ તેવો રાજા હો. તેથી ભગવન્તે કહ્યું કે કુલકર પાસે યાચના કરો. (તેઓએ તેમ કર્યું એટલે કુલકરે કહ્યું) ઋષભદેવ તમારો રાજા હો. આ વખતે ઉપયોગવડે અવધિજ્ઞાનથી જાણીને ઇન્દ્ર ત્યાં આવ્યા અને ભગવન્તનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી રાજાને યોગ્ય મુકુટ અલંકાર વિગેરે તેમને માટે કર્યા. તે વખતે પદ્મિનીના પત્રોવડે પાણી લાવીને યુગલીયાઓએ ભગવન્તના ચરણમાં સીંચ્યું, તેથી ઇન્દ્રે 'આ સારા વિનીત પુરૂષો છે' એમ કહ્યું પછી ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી વૈશ્રમણે ત્યાં વિનીતા નગરી બનાવી. પછી ભગવન્તે અશ્વ હસ્તી-બળદ વિગેરે રાજ્યસંગ્રહ માટે ગ્રહણ કર્યા. એ વિગેરે ગ્રહણ કરીને પછી આ આગળ કહીએ છીયે તે ચાર પ્રકારનો સંગ્રહ કર્યો. ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય અને ક્ષત્રિયો એ ચાર પ્રકારનો સંગ્રહ છે. તેમાં ઉગ્ર દંડ કરનારા તે ઉગ્ર, ગુરૂજનના સ્થાનકે ગણાવા યોગ્ય તે ભોગ, મિત્ર જેવા હોય તે રાજન્ય, અને એ સિવાયના બાકીના જે રહ્યા તે સામાન્ય ક્ષત્રિયો જાણવા. હવે પછી આહારવિધિ, શિલ્પકળા, કૃષિઆદિ કર્મ, મમત્વ, આભૂષણવિધિ, લેખનકળા, ગણિત, કાષ્ઠકર્માદિરૂપ, પુરૂષાદિનાં લક્ષણ, માન, પ્રોતવિધિ, વ્યવહારવિધિ, નીતિ, યુદ્ધવિધિ, ધનુર્વેદ, ગુરૂજનની ઉપાસના, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, બંધન, ઘાત, મારણ, યજ્ઞ, ઉત્સવ, મેળા, મંગળ, કૌતુક, વસ્ત્ર, ગંધ, માલ્ય, તેમજ અલંકાર, ચૂલાકર્મ, ઉપનયન, વિવાહવિધિ, આપેલી કન્યા પરણવી, મરેલાની પૂજા, અગ્નિસંસ્કાર, સ્તૂપ, રૂદનશબ્દ, બાળક્રીડાના પ્રકાર, અને પૃચ્છા સંબંધી વિધિ કહેવાશે. ૨૦૬.

आसी अ कंदाहारा मूलाहारा य पत्तहारा य ।
पुप्फफलभोइणोऽवि अ जइआ किर कुलगरो उसभो ॥५॥ मू. भाष्यम्.
आसी अ इक्खुभोई इक्खागा तेण खत्तिआ हुंति ।
सणसत्तरस धन्नं आमं ओमं च भुंजीआ ॥ ६ ॥ मू. भाष्यम्.
ओमंपाहारंता अजीरमाणंमि ते जिणमुविंति ।
हत्थेहिं घसिऊणं आहारेहत्ति ते भणिआ ॥ ७ ॥ मू. भाष्यम्
आसी अ पाणिघंसि तिम्मिअ तंदुलपवालपुडभोई ।
हत्थतलपुडाहारा जइआ किर कुलकरो उसहो ॥ ८ ॥ मू. भाष्यम्
घंसेऊणं तिम्मण घसण तिम्मण पवालपुडभोई ।

घंसण तिम्मपवाले हत्यउडे कक्ख सेए य ॥ ९ ॥ मू भाष्यम्
अगणिस्स य उट्ठाणं दुमघसा दट्ठु भीअपरिकहण ।
पासेसुं परिछिंदह गिण्हह पागं च तो कुणह ॥ १० ॥ मू भाष्यम्
पक्खेव डहणमोसहि कहणं निग्गमण हत्थिसीसंमि ।
पयणारंभपवित्ती ताहे कासी अ ते मणुआ ॥ ११ ॥ मू. भाष्यम्
मिठेण हत्थिपिंडे मट्टियपिंडं गहाय कुडग च ।
निव्वत्तेसि अ तइआ जिणोवइट्ठेण मग्गेण ॥ (प्रक्षिप्ता)
निव्वत्तिए समाणे भण्णइ राया तओ बहुजणस्स ।
एवइआ मे कुव्वह पयट्टियं पढमसिप्पं तु ॥ (प्रक्षिप्ता)
पञ्चेव य सिप्पाइ घड १ लोहे २ चित्त ३ णंत ४ कासवए ५ ।
इक्किक्कस्स य इत्तो वीसं वीसं भवे भेया ॥ २०७ ॥

જ્યારે ભગવાન્ ઋષભદેવ કુલકર હતા, ત્યારે યુગલિયાઓ કંદાહારી, મૂળાહારી, પત્રાહારી, અને પુષ્પફળ ભોજી પણ હતા. ક્ષત્રિયો શેરડી ખાતા, તેથી તેઓ ઇક્ષ્વાકુ થયા. બીજાઓ શણ વિગેરે સત્તર પ્રકારનુ ધાન્ય કાચુ અને થોડુ ખાતા. કાચુ ધાન્ય ખાતાં અજીર્ણ થવાથી યુગલિયાઓએ ભગવન્તને પૂછયુ. તેમણે 'હાથવડે ઘસીને ખાઓ' એમ તેમને કહ્યુ. એટલે તેઓ તે ઔષધીઓ હાથે ઘસીને ખાનારા થયા. (પછી અનુક્રમે કાળદોષથી તે પણ નહિ પચવાથી) પત્રપુટમાં તંદુલ ભીજાવીને ખાનારા થયા, પછી હસ્તપુટમાં તે ગરમ કરી ખાનારા થયા. (આ પ્રમાણે) જ્યારે ઋષભદેવ કુલકર હતા ત્યારે હતુ. તે પછી ઘસીને, હાથની ગરમીવાળા કરીને, ઘસી-હાથમા રાખીને, પ્રવાળપુટમાં ભીજાવીને ખાનારાઓ, ઘસી રાખી પ્રવાલપત્ર હસ્તપુટ અને કક્ષાને વિષે મૂકીને ખાવા લાગ્યા. આ વખતે વૃક્ષો ઘસાવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, તેથી ભય પામેલા તેઓએ ભગવન્તને કહ્યુ. ભગવન્તે કહ્યુ. બાજુમાથી ઘાસ દૂર કરીને તેથી પાકેલ પાક ગ્રહણ કરો. નાખેલ ઔષધી બળી ગઈ, તેઓએ ભગવન્તને તે કહ્યુ, તે વખતે ભગવન્ત હસ્તિપર ચડીને નીકળ્યા હતા, (પછી હસ્તિના મસ્તકપર મૃત્પિંડનો આકાર બતાવી તેવામાં પકાવીને ખાવાનુ કહ્યુ.) ત્યારથી રાધવાની પ્રવૃત્તિ તે મનુષ્યોએ કરી. કુંભકારનુ કાર્ય, લુહારનુ કાર્ય, ચિતારાનુ કાર્ય, વણકરનુ કાર્ય, અને હજામનુ કાર્ય એ પાચ મૂળ શિલ્પો હતા. તે પછી એ દરેકના વીસ વીસ ભેદ થયા. ૨૦૭

હવે કૃષિકર્માદિનો ભાષ્યકાર અર્થ કહે છે.

कम्म किसिवाणिज्जाइ ३ मामणा जा परिग्गहे ममया ४ ।
पुव्विं देवेहिं कया विभूसणा मंडणा गुरुणो ५ ॥ १२ ॥ मू. भाष्यम्
लेहं लिवीविहाण जिणेण बंभीइ दाहिणकरेणं ६ ।
गणिय संखाणं सुदरीइ वामेण उवइट्ठं ७ ॥ ॥ १३ ॥
भरहस्स रूवकम्मं ८ नराइलक्खणमहोइयं बलिणो ९ ।
माणुम्माणवमाणप्पमाण गणिमाइवत्थूणं १० ॥ १४ ॥

मणिआई दोराइसु पोआ तह सागरंमि वहणाइ ११ ।
ववहारो लेहवणं कज्जपरिच्छेदणत्थं वा १२ ॥ १५ ॥
णीई हक्काराई सत्तविहा अहव सामभेआई १३ ।
जुद्धाइ बाहुजुद्धाइआइ वट्टाइआण वा १४ ॥ १६ ॥
ईसत्थं धणुवेओ १५ उवासणा ममुकम्ममाईआ १६ ।
गुरुरायाईण वा उवासणा पज्जुवासणया ॥ १७ ॥
रोगहरणं तिगिच्छा १७ अत्थागमसत्थमत्थसत्थति १८ ।
निअलाइजमो बंधो १९ घाओ दडाइताडणया २० ॥ १८ ।
मारणया जीववहो २१ जण्णा नागाइआण पूआओ २२ ।
ईदाइमहा पाय पइनिअया ऊसवा हुंति २३ ॥ १९ ॥
समवाओ गोट्ठीणं गामाईणं च सपसारो वा २४ ।
तह मंगलाइं सत्थिअसुवण्णसिद्धत्थयाईणि २५ ॥ २० ॥
पुव्वि कयाइ पहुणो सुरेहि रक्खाइ कोउगाइं च २६ ।
तह वत्थगंधमल्लालंकारा केसभूसाई २७-२८-२९-३० ॥२१॥
त दट्ठूण पवत्तोऽलंकारउं जणोऽवि सेसोवि ।
विहिणा चूलाकम्मं बालाण चोलया नाम ३१ ॥ २२ ॥
उवणयणं तु कलाणं गुरुमूले साहुणो तओ धम्मं ।
घित्तुं हवति सड्ढा केई दिक्खं पवज्जंति ३२ ॥ २३ ॥
दट्ठुं कयं विवाहं जिणस्स लोगोऽवि काउमारद्धो ३३ ।
गुरुदत्तिआ य कन्ना परिणिज्जंते तओ पायं ॥ २४ ॥
दत्तिव्व दाणमुसभं दितं दट्ठुं जणंमिवि पवत्तं ।
जिणभिक्खादाणं पिहु दट्ठु भिक्खा पवत्ताओ ३४ ॥ २५ ॥
मडयं मयस्स देहो तं मरुदेवीइ पढमसिद्धुत्ति ।
देवेहि पुरा महिअं ३५ झावणया अग्गिसक्कारो ॥ २६ ॥
सो जिणदेहाईणं देवेहि कओ ३६ चिआसु थूभाइ ३७
सद्दो अ रुण्णसद्दो लोगोऽवि तओ तहा पगओ ३८ ॥ २७ ॥
छेलावणमुक्किट्ठाइ बालकीलावणं व सेंटाई ३९ ।
ईखिणिआइ रुअं वा पुच्छा पुण किं कहं कज्जं ॥ २८ ॥
अहव निमित्ताईण सुहसइआइ सुहदुक्खपुच्छा वा ४० ।
इच्चेवमाइ पाएणुप्पन्नं उसभकालमि ॥ २९ ॥
किंचित्थ(त्थ)भरहकाले कुलगरकालेवि किंचि उप्पन्नं ।
पहुणा य देसिआई सव्वकलासिप्पकम्माई ॥ ३० ॥ मू॰ भाष्यम्

કર્મ એટલે કૃષિ-વાણિજ્યાદિ, મામણા એટલે પરિગ્રહમાં જે મમતા, વિભૂષણા એટલે શોભા, તે પ્રથમ ઇન્દ્રે ભગવન્તને કરી, (પછીથી લોકમાં પણ પ્રવર્ત્તી.) લેખન એટલે લખવાની કળા, તે પ્રથમ જિનેશ્વરે જમણા હાથે બ્રાહ્મીને શીખવી. ગણિત એટલે સંખ્યા ગણવાની રીતિ, તે જિનેશ્વરે ડાબા હાથે સુંદરીને ઉપદેશી. રૂપકર્મ ભરતને શીખવ્યું અને મનુષ્યાદિનાં લક્ષણ બાહુબલિને શીખવ્યાં. તથા વસ્તુઓનું માન-ઉન્માન અવમાન-પ્રમાણ એ ગણિમાદિ વસ્તુઓનું તેમજ દોરાઆદિમાં મણકા વિગેરે પરોવવા, સમુદ્રમાં વહાણ ચલાવવા રાજદ્વારે સ્વકાર્ય જણાવવાને દસ્તાવેજ વિગેરે હક્કારાદિ સાત પ્રકારની નીતિ, અથવા સામ ભેદ વિગેરે ચાર પ્રકારના ઉપાય. બાહુયુદ્ધ વિગેરે યુદ્ધો અને જે હમણાં પણ વર્તે છે તે સર્વ ત્યારથી પ્રવર્ત્યા. ઇષુ શાસ્ત્ર એટલે ધનુર્વેદ, ઉપાસના એટલે હજામતનું કાર્ય, અથવા ઉપાસના એટલે વડિલ-રાજા વિગેરેની સેવા, ચિકિત્સા એટલે રોગ દૂર કરવાની રીતિ, દ્રવ્ય મેળવવાની કળા તે અર્થશાસ્ત્ર, નિગડાદિવડે જે બાંધી રાખવું તે બંધ, દંડાદિ વડે મારવું તે ઘાત, જીવનો વધ તે મારણા, નાગ વિગેરેની પૂજા તે યજ્ઞ, ઇન્દ્રમહોત્સવાદિ ઉત્સવો, જે દર વર્ષે પ્રતિનિયત દિવસે થાય. ગોષ્ટિનો મેળો તે સમવાય, અથવા ગામ વિગેરેના કોઈ કાર્યને ઉદ્દેશીને એકઠા થવું તે સમવાય. તથા મંગળ એટલે સ્વસ્તિક સુવર્ણ સિદ્ધાર્થક વિગેરે. દેવોએ પ્રથમ પ્રભુને રક્ષાદિકૌતુકો કરેલા તદનુસાર લોકમાં પણ તે થયા. વસ્ત્ર-ગંધ-પુષ્પમાળા અલંકાર એટલે કેશની શોભા વિગેરે, તે ભગવંતની દેવોએ કરેલી જોઇને બાકીના લોક પણ પોતાને શોભાવવા પ્રવર્ત્યા. વિધિપૂર્વક બાળકના વાળ ઉતારવા તે ચોલયા કહેવાય. કળા શીખવવાને બાળકને ગુરૂ પાસે લઇ જવો અથવા ધર્મ માટે સાધુ પાસે લઇ જવો તે ઉપનયન કહેવાય. તેમાંથી ધર્મ ગ્રહણ કરીને કેટલાક શ્રાવક થાય અને કેટલાક દીક્ષા અંગીકાર કરે. દેવોએ જિનેશ્વરનો વિવાહ કરેલો જોઇને લોકો પણ વિવાહ કરવા લાગ્યા અને તે પછી પ્રાય વડીલોએ આપેલી કન્યા પરણવાનો રીવાજ થયો. અથવા દત્તિ એટલે દાન, તે ભગવંતને ભિક્ષાદાન આપેલું જોઇને લોકો પણ દાન આપવા લાગ્યા. અથવા જિનેશ્વરને ભિક્ષા આપવા લાગ્યા. મૃતક એટલે મરેલાનો દેહ, મરૂદેવી પ્રથમ સિદ્ધ થયા, તેને દેવોએ પ્રથમ પૂજ્યું, (ત્યારથી લોકમાં મૃતક પૂજા થઇ.) ધ્યાપના એટલે મરેલાને અગ્નિસંસ્કાર કરવો, તે દેવોએ પ્રથમ જિનેશ્વરના દેહ માટે કર્યો, ત્યારથી લોકમાં ચૈત્ય-સ્થૂભાદિ થયા. ભગવન્ત મોક્ષે જવાથી ભરત અને ઇન્દ્રે રૂદન શબ્દ કર્યો, ત્યારથી લોકમાં રૂદન પ્રવર્ત્યું. છેલાપન એટલે ગર્જનાદિ કરવું તે, અથવા બાળકને રમાડવાને તેના કર્ણ આગળ ઘડીઆદિ વગાડવી તે. અથવા શું કરવું ? કેમ કરવું ? ઇત્યાદિરૂપ પૂછવું તે પૃચ્છા. અથવા સુખશયિતાદિ સુખ-દુઃખનું પુછવું તે પૃચ્છા. ઇત્યાદિ સર્વ પ્રાય ઋષભદેવસ્વામિના વખતે ઉત્પન્ન થયું. એમાંનું કેટલુંક ભરત મહારાજાના વખતે થયું કેટલુંક કુલકરના વખતમાં થયું, અને સર્વ કળા તથા શિલ્પકર્માદિ વિગેરે ભગવન્તે ઉપદેશ્યા. ૧૨ થી ૩૦.

ઋષભાદિ જિનેશ્વરના સંબોધનાદિ દ્વારો કહે છે.

उसभचरिआहिगारे सव्वेसि जिणवराण सामन्नं ।
सबोहणाइ वुत्तु वुच्छं पत्तेअमुसभस्स ॥ २०८ ॥
संबोहण १ परिच्चाए २, पत्तेअं ३ उवहिंमि अ ।
अन्नलिंगे कुलिंगे अ ५, गामायार ६ परिसहे ॥ २०९ ॥

जीवोवलंभ ८ सुयलंभे ९, पच्चक्खाणे १० अ संजमे ११ ।
छउमत्थ १२ तवोकम्मे १३, उप्पाया नाण १४ संगहे १५ ॥ २१० ॥

तित्थ १६ गणो १७ गणहरो १८ धम्मोवायस्स देसगा १९ ।
परिआअ २० अंतकिरिआ, कस्स केण तवेण वा २१? ॥ २११ ॥

ऋषभदेवना चरित्रना अधिकारमां सर्व जिनेश्वरनां सामान्यथी संबोधनादि द्वारो કહેવાને પ્રથમ ઋષભદેવના એ પ્રત્યેક દ્વારો કહેવાશે સંબોધન વિધિ, ૧ પરિત્યાગવિધિ. ૨, દરેક જિનેશ્વર કેટલા પરિવાર સાથે નીકળ્યા તે, ૩ ઉપધિનો વિધિ. ૪ કયા લિંગે નીકળ્યા તે, ૫ આમ્યાચાર (વિષયો), ૬ ક્ષુધાદિ પરિસહ. ૭ જીવોપલંભ. ૮ શ્રુતલાભ, ૯ પ્રત્યાખ્યાન, ૧૦ સંયમ, ૧૧ છદ્મસ્થકાળ, ૧૨ તપકર્મ, ૧૩ જ્ઞાનોત્પત્તિ, ૧૪ શિષ્યાદિનો સંગ્રહ, ૧૫ કોનું તીર્થ ક્યારે ઉત્પન્ન થયું ? તે. ૧૬ ગણ, ૧૭ ગણધરો, ૧૮ ધર્મોપાયના ઉપદેશક, ૧૯ દીક્ષાપર્યાય, ૨૦ મોક્ષરૂપ અન્તક્રિયા કોને કયા તપ વડે થઇ તે ૨૧ એટલાં દ્વારો કહેવાશે. ૨૦૮ થી ૨૧૧.

હવે સંબોધન અને પરિત્યાગદ્વાર કહે છે.

सव्वेवि सयंबुद्धा लोगन्तिअबोहिआ य जीएण ।
सव्वेसिं परिच्चाओ संवच्छरिअं महादाणं ॥ २१२ ॥

रज्जाइच्चाओऽवि य पत्तेअं को व कत्तिअसमग्गो ।
को कस्सुवही ? को वाऽणुण्णाओ केण सीसाणं ? ॥ २१३ ॥

सारस्सय १ माइच्चा २ वण्ही ३ वरुणा ४ य गद्दतोया ५ य ।
तुसिआ ६ अव्वाबाहा ७ अग्गिच्चा ८ चेव रिट्ठा ९ य ॥ २१४ ॥

एए देवनिकाया भयवं बोहिंति जिणवरिंदं तु ।
सव्वजगज्जीवहिअं भयवं ! तित्थं पवत्तेहि ॥ २१५ ॥

संवच्छरेण होही अभिणिक्खमणं तु जिणवरिंदाणं ।
तो अत्थसंपयाणं पवत्तए पुव्वसूरंमि ॥ २१६ ॥

एगा हिरण्णकोडी अट्ठेव अणूणगा सयसहस्सा ।
सूरोदयमाईअं दिज्जइ जा पायरासाओ ॥ २१७ ॥

सिंघाडगतिगचउक्कचच्चरचउम्मुहमहापहपहेसुं ।
दारेसु पुरवराणं रत्थामुहमज्झयारेसुं ॥ २१८ ॥

वरवरिआ घोसिज्जइ किमिच्छिअं दिज्जए बहुविहीअं ।
सुरअसुरदेवदाणवनरिंदमहिआण निक्खमणे ॥ २१९ ॥

तिण्णेव य कोडिसया अट्ठासीइं च हुंति कोडीओ ।
असिइं च सयसहस्सा एअं संवच्छरे दिण्णं ॥ २२० ॥

બધાએ તીર્થંકરો સ્વયબુદ્ધ છે, (પણ) લોકાન્તિક દેવોથી બોધિત છે; (કેમકે તેવો તેમનો આચાર છે.) વળી સર્વે તીર્થંકરો સાંવત્સરીક મહાદાનરૂપ પરિત્યાગ કરે છે. રાજ્યાદિનો પરિત્યાગ પણ કોણે કેટલો અથવા સમગ્ર કર્યો ? કોને કઈ ઉપધી છે ? અથવા શિષ્યોને કોણે કઈ ઉપધિની અનુજ્ઞા આપેલ છે ? (તે કહેવાશે) સારસ્વત ૧, આદિત્ય ૨, વન્હી ૩, વરૂણ ૪, ગર્દતોય ૫, તુષિત ૬, અવ્યાબાધ ૭, અગ્નિ બીજુ નામ મરૂત ૮, અને રિષ્ટ ૯ (આ નવ લોકાન્તિક છે) આ દેવાનકાયો ભગવાન્ જિનેશ્વરને જણાવે છે કે હે ભગવન્ત ! સર્વ જગતના જીવોને હિતકારી એવુ તીર્થ પ્રવર્તાવો. તે પછી એક વર્ષે જિનેશ્વરોનુ નિષ્ક્રમણ થાય છે, અને ત્યારથી દિવસના પૂર્વાર્દ્ધમા અર્થપ્રદાન પ્રવર્તે છે. (દાન આપે છે) એક ક્રોડ અને સપૂર્ણ આઠ લાખ સુવર્ણનુ દાન સૂર્યોદયથી આરભીને પ્રાતઃકાળના ભોજનના વખત સુધીમાં અપાય છે. શૃગાટક, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, ચતુર્મુખ, અને રાજમાર્ગ ને સામાન્યમાર્ગની અદર, તેમજ મોટા નગરોના દરવાજામાં, બજારોનાં મુખમાં અને મધ્યમાં 'વરદાન માગો, વરદાન માગો' એવી આઘોષણા કરાવાય છે. જેને જે જોઇએ તે તેને બહુ પ્રકારનુ અપાય છે. આ પ્રમાણે સુર-અસુર-દેવ દાનવ અને નરેન્દ્રોથી પૂજીત એવા તીર્થંકરોનાં નિષ્ક્રમણ વખતે થાય છે. ત્રણસો અઠયાસી ક્રોડ અને એસી લાખ (સોનૈયાનુ) દાન એક સવત્સરમા અપાય છે ૨૧૨ થી ૨૨૦.

હવે પરિત્યાગાદિ દ્વારો કહે છે.

वीरं अरिट्ठनेमिं पास मल्लिं च वासुपुज्जं च ।
एए मुत्तूण जिणे अवसेसा आसि रायाणो ॥ २२१ ॥
रायकुलेसुऽवि जाया विसुद्धवंसेसु खत्तिअकुलेसुं ।
नय इच्छियाभिसेआ कुमारवासंमि पव्वइआ ॥ २२२ ॥
संती कुथू अ अरो अरिहता चेव चक्कवट्टी अ ।
अवसेसा तित्थयरा मंडलिआ आसि रायाणो ॥ २२३ ॥
एगो भयवं वीरो पासो मल्ली अ तिहि तिहि सएहिं ।
भयवं च वासुपुज्जो छहि पुरिससएहि निक्खंतो ॥ २२४ ॥
उग्गाणं भोगाण रायन्नाणं च खत्तिआणं च ।
चउहि सहस्सेहुसभो सेसा उ सहस्सपरिवारा ॥ २२५ ॥
वीरो अरिट्ठनेमी पासो मल्ली अ वासुपुज्जो अ ।
पढमवए पव्वइआ सेसा पुण पच्छिमवयंमि ॥ २२६ ॥
सव्वेऽवि एगदूसेण निग्गया जिणवरा चउव्वीसं ।
न य नाम अण्णलिंगे नो गिहिलिंगे कुलिंगे वा ॥ २२७ ॥
सुमइ त्थ निच्चभत्तेण निग्गओ वासुपुज्ज जिणो चउत्थेणं ।
पासो मल्लीवि अ अट्ठमेण सेसा उ छट्ठेणं ॥ २२८ ॥
उसभो अ विणीआए बारवईए अरिट्ठवरनेमी ।
अवसेसा तित्थयरा निक्खंता जम्मभूमीसु ॥ २२९ ॥

उसभो सिद्धत्थवणंमि वासुपुज्जो विहारगेहंमि ।
धम्मो अ वप्पगाए नीलगुहाए अ मुणीनामा ॥ २३० ॥
आसमपयमि पासो वीरजिणिंदो अ नायसंडमि ।
अवसेसा निक्खंता सहसंबवणमि उज्जाणे ॥ २३१ ॥

મહાવીરસ્વામી, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ, મલ્લિનાથ અને વાસુપૂજ્યસ્વામિ; એ સિવાયના અવશેષ તીર્થંકરો રાજાઓ હતા. વિશુદ્ધ વંશવાળા ક્ષત્રિય જાતિના રાજકુળમાં જન્મ્યા છતા પણ રાજ્યાભિષેકની ઈચ્છા વગર કૌમાર અવસ્થામાંજ દીક્ષા લીધી હતી. શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ અને અરનાથ તીર્થંકર રાજા તથા ચક્રવર્તિની બન્ને પદવી પામ્યા હતા. બાકીના તીર્થંકરો માંડલિક રાજાઓ હતા. ભગવન્ત મહાવીરે એકલાજ દીક્ષા લીધી હતી, પાર્શ્વનાથ અને મલ્લીનાથે ત્રણસો પુરૂષોની સાથે દીક્ષા લીધી, વાસુપૂજ્ય સ્વામીએ છસો પુરૂષોની સાથે દીક્ષા લીધી, ઋષભદેવ સ્વામીએ ઊગ્ર-ભોગ-રાજન્ય અને ક્ષત્રિય જાતિના ચાર હજાર પુરૂષો સાથે દીક્ષા લીધી અને બાકીના જિનેશ્વરોએ એક હજારના પરિવારે દીક્ષા લીધી. મહાવીરસ્વામી, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ, મલ્લીનાથ અને વાસુપૂજ્ય સ્વામીએ પ્રથમ વયમાં દીક્ષા લીધી, બાકીના તીર્થંકરોએ પાછલી વયમાં દીક્ષા લીધી હતી. સર્વે-ચોવીસે જિનવરો એક વસ્ત્રથી નીકળ્યા હતા (બધા તીર્થંકરો તીર્થંકરલિંગેજ દીક્ષા પામ્યા હતા) અન્યલિંગે, ગૃહસ્થલિંગે, કે કુલિંગે નહોતા પામ્યા. સુમતિનાથ નિત્ય ભકતે દીક્ષા પામ્યા હતા. વાસુપૂજ્યજિન ચોથ ભકતે, પાર્શ્વનાથ તથા મલ્લીનાથ અઠ્ઠમના તપે, અને બાકીના તીર્થંકરો છઠ્ઠ ભકતે દીક્ષા પામ્યા હતા. ઋષભદેવે વિનીતા નગરીમાં, અરિષ્ટનેમીએ દ્વારિકામા અને બાકીનાઓએ જન્મભૂમિને વિષે દીક્ષા લીધી હતી. ઋષભદેવે સિદ્ધાર્થવનમાં, વાસુપૂજ્યે વિહારગૃહમાં, ધર્મનાથે વપ્રકામા મુનિસુવ્રતસ્વામીએ નીલગુહામાં, પાર્શ્વનાથે આશ્રમપદમા, વીરજિનેશ્વરે જ્ઞાતખંડમા અને બાકીના તીર્થંકરોએ સહસ્રામ્રવન ઉદ્યાનમાં દીક્ષા લીધી.

હવે નિર્ગમન કાળાદિ દ્વારો કહે છે.

पासो अरिट्ठनेमी सिज्जंसो सुमइ मल्लिनामो अ ।
पुव्वाहे निक्खंता सेसा पुण पच्छिमण्हंमि ॥ २३२ ॥
गामायारा विसया निसेविआ ते कुमारवज्जेहिं ।
गामागराइएसु व केसु विहारो भवे कस्स ? ॥ २३३ ॥
मगहारायगिहाइसु मुणओ खित्तारिएसु विहरिंसु ।
उसभो नेमी पासो वीरो अ अणारिएसुंमि ॥ २३४ ॥
उदिआ परिसहा सिं पराइआ ते अ जिणवरिंदेहिं ।
नव जीवाइपयत्थे उवलभिऊणं च निक्खंता ॥ २३५ ॥
पढमस्स बारसंगं सेसाणिक्कारसंग सुयलंभो ।
पंच जमा पढमंतिमजिणाण सेसाण चत्तारि ॥ २३६ ॥
पच्चक्खाणमिणं संजमो अ पढमंतिमाण दुविगप्पो ।

सेसाणं सामइओ सत्तरसंगो अ सव्वेसिं ॥ २३७ ॥
वाससहस्सा बारस चउदस अट्ठार बीसवरिसाइं ।
मासा छ च्चेव तिण्णि अ चउक्कतिगमिक्कमदुगं च ॥ २३८ ॥
तिगदुगमिक्कग सोलस वासा तिण्णि अ तहेवऽहोरत्तं ।
मासिक्कारस नवगं चउपन्नदिणाइ चुलसीई ॥ २३९ ॥
तह बारस वासाइं जिणाण छउमत्थकालपरिमाणं ।
उग्गं च तवोकम्मं विसेसओ वद्धमाणस्स ॥ २४० ॥

ગ્રામ્યાચાર-વિષયો તે કુમારવર્જિત તીર્થંકરોએ સેવ્યા છે. હવે કયા ગામ અથવા આકરાદિકને વિષે કોનો વિહાર થયો, ? તે કહેવાશે. મગધ અને રાજગૃહાદિ આર્ય ક્ષેત્રોમાં મુનિયો વિચર્યા હતા, ઋષભદેવ, નેમનાથ, અને મહાવીર સ્વામી અનાર્યદેશોમાં પણ વિચર્યા હતા. તેમને ઉદય થએલા પરિસહો, તે જિનેશ્વરોએ પરાજીત કર્યા હતા, અને જીવાદિ નવે પદાર્થો જાણીને બધાએ દીક્ષા લીધી હતી. પ્રથમજિનને (છદ્મસ્થકાળે) દ્વાદશાંગ શ્રુતનો લાભ હતો, અને બાકીનાઓને અગીઆર અંગનો લાભ હતો. પહેલા અને છેલ્લા જિનને પાંચ મહાવ્રત હતાં, બાકીનાઓને ચાર હતા. પ્રત્યાખ્યાન તથા સંયમ પહેલા અને છેલ્લા જિનને સામાયિકને છેદોપસ્થાપનીય એમ બે પ્રકારે હતુ, અને બાકીનાઓને સામાયિકજ હતુ, સત્તર પ્રકારનો સંયમ સર્વને હતો પહેલા જિનનો છદ્મસ્થકાળ (દિક્ષા લીધા પછી) એક હજાર વર્ષનો ૧, બાર વર્ષ ૨, ચૌદ વર્ષ ૩, અઢાર વર્ષ ૪, વીસ વર્ષ ૫, છ માસ ૬, ત્રણ માસ ૮, ચાર માસ ૯, ત્રણ માસ ૧૦, બે માસ ૧૧, એક માસ ૧૨, બે માસ ૧૩ ત્રણ વર્ષ ૧૪, બે વર્ષ ૧૫, એક વર્ષ ૧૬, સોળ વર્ષ ૧૭ ત્રણ વર્ષ ૧૮, તેમજ અહોરાત્ર ૧૯, અગીઆર માસ ૨૦, નવ માસ ૨૧, ચોપન દિવસ ૨૨, ચોરાશી દીવસ ૨૩, તથા બાર વર્ષ ૨૪ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોનાં છદ્મસ્થકાળનુ પરિમાણ છે. તેમાં વિશેષ કરીને વર્ધમાનસ્વામીનુ તપ કર્મ ઊગ્ર છે. ૨૩૨ થી ૨૪૦.

હવે જ્ઞાનોત્પાદ દ્વાર કહે છે.

फग्गुणबहुलिक्कारसि उत्तरसाढाहि नाणमुसभस्स १ ।
पोसिक्कारसि सुद्धे रोहिणिजोएण अजिअस्स २ ॥ २४१ ॥
कत्तिअबहुले पंचमि मिगसिरजोगेण संभवजिणस्स ३ ।
पोसे सुद्ध चउद्दसि अभीइ अभिणंदणजिणस्स ४ ॥ २४२ ॥
चित्ते सुद्धिक्कारसि महाहि सुमइस्स नाणमुप्पन्नं ५ ।
चित्तस्स पुण्णिमाए पउमाभजिणस्स चित्ताहिं ६ ॥ २४३ ॥
फग्गुणबहुले छट्ठी विसाहजोगे सुपासनामस्स ७ ।
फग्गुणबहुले सत्तमि अणुराह ससिप्पहजिणस्स ८ ॥ २४४ ॥
कत्तिअसुद्धे तइआ मूले सुविहिस्स पुप्फदंतस्स ९ ।
पोसे बहुलचउद्दसि पुव्वासाढाहि सीअलजिणस्स १० ॥ २४५ ॥

पण्णरसि माहबहुले सिज्जंसजिणस्स सवणजोएणं ११ ।
सयभिसय वासुपुज्जे बीयाए माहसुद्धस्स १२ ॥ २४६ ॥
पोसस्स सुद्धछट्ठी उत्तरभद्दवय विमलनामस्स १३ ।
वइसाह बहुल चउदसि रेवइजोएणऽणंतस्स १४ ॥ २४७ ॥
पोसस्स पुण्णिमाए नाणं धम्मस्स पुस्सजोएणं १५ ।
पोसस्स सुद्धनवमी भरणीजोगेण संतिस्स १६ ॥ २४८ ॥
चित्तस्स सुद्धतइआ कित्तिअ जोगेण नाण कुंथुस्स १७ ।
कत्तिअसुद्धे बारसि अरस्स नाणं तु रेवइहिं १८ ॥ २४९ ॥
मग्गसिरसुद्धइक्कारसीइ मल्लिस्स अस्सिणीजोगे १९ ।
फग्गुणबहुले बारसि सवणेणं सुव्वयजिणस्स २० ॥ २५० ॥
मगसिरसुद्धिक्कारसि अस्सिणिजोगेण नमिजिणिंदस्स २१ ।
आसोअमावासाए नेमिजिणिंदस्स चित्ताहिं २२ ॥ २५१ ॥
चित्ते बहुलचउत्थी विसाहजोएण पासनामस्स २३ ।
वइसाहसुद्धदसमी हत्थुत्तरजोगि वीरस्स २४ ॥ २५२ ॥
तेवीसाए नाणं उप्पन्नं जिणवराण पुव्वण्हे ।
वीरस्स पच्छिमण्हे पमाणपत्ताएँ चरिमाए ॥ २५३ ॥
उसभस्स पुरिमताले वीरस्सुजुवालिआनईतीरे ।
सेसाण केवलाइं जेसुज्जाणेसु पव्वइआ ॥ २५४ ॥
अट्ठमभत्ततमी पासोसहमल्लिरिट्ठनेमीण ।
वसुपुज्जस्स चउत्थेण छट्ठभतेण सेसाणं ॥ २५५ ॥

ફાલ્ગુન વદી અગીઆરસે ઉત્તરાષાઢાનક્ષત્રમાં ઋષભદેવને જ્ઞાન થયુ, પોસ શુદી અગીઆરશે રોહિણીનક્ષત્રનો યોગ થતા અજીતનાથને, કાર્તિકવદી પાંચમે મૃગશિરના યોગે સંભવનાથને, પોસ શુદી ચૌદશે અભિજિતનક્ષત્રમાં અભિનંદન જિનેશ્વરને, ચૈત્ર શુદી અગીઆરશે મઘાનક્ષત્રના યોગે સુમતિનાથને જ્ઞાન થયુ. ચૈત્રમાસની પૂર્ણિમાએ ચિત્રાનક્ષત્રના યોગે પદ્મપ્રભજિનને જ્ઞાન થયુ, ફાગણ વદી છઠ્ઠે વિશાખાના યોગે સુપાર્શ્વનાથને જ્ઞાન થયુ, ફાગણ વદી સાતમે અનુરાધા નક્ષત્રમાં ચંદ્રપ્રભજિનને જ્ઞાન થયુ, કાર્તિક શુદી ત્રીજના દિવસે મૂળ નક્ષત્રમા સુવિધિનાથ અથવા પુષ્પદંતને જ્ઞાન થયું, પોસ વદી ચૌદશે પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમા શીતળનાથને, મહા વદી પન્નરમીતિથિ (અમાવાસ્યા)-એ શ્રવણ નક્ષત્રમાં શ્રેયાંસજિનને, મહા શુદી બીજના દિવસે શતભિષગ નક્ષત્રમાં વાસુપૂજ્ય જિનને, પોસ સુદી છઠના દિવસે ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં વિમળનાથને, વૈશાખ વદી ચૌદશે રેવતી નક્ષત્રના યોગે અનંતજિનને, પોસ શુદી પૂર્ણિમાએ પુષ્પ નક્ષત્રમાં ધર્મનાથને જ્ઞાન થયુ, પોસ શુદી નવમીએ ભરણીનક્ષત્રમાં શાન્તિનાથને થયુ. ચૈત્ર શુદી ત્રીજે કૃત્તિકાના યોગે કુંથુનાથને, કાર્તિક શુદી બારશે રેવતી નક્ષત્રના યોગે અરનાથને, માગશીર શુદી અગીઆરશે અશ્વિની નક્ષત્રના યોગે મલ્લીનાથને, ફાગણ વદી બારશે શ્રવણ

નક્ષત્રમા મુનિસુવ્રત સ્વામીને, માગશર શુદી અગીઆરશે અશ્વિની નક્ષત્રના યોગે નમિજિનને, આસો વદી અમાવાસ્યાએ ચિત્રાનક્ષત્રમાં અરિષ્ટનેમિને, ચૈત્રવદી ચોથના દિવસે વિશાખાનક્ષત્રના યોગે પાર્શ્વનાથને, અને વૈશાખ શુદી દશમે હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમાં મહાવીરદેવને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ, ત્રેવીસ તીર્થંકરોને પૂર્વાન્હે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ. અને મહાવીરદેવને દિવસના પશ્ચાન્હે-છેલ્લી પોરિશીમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ. ઋષભદેવને પુરિમતાલ નગરના શકટમુખ ઉદ્યાનમાં મહાવીર સ્વામીને ઋજુવાલુકા નદીના કાંઠે, અને બાકીના જિનેશ્વરોને જે ઉદ્યાનોમા તેમણે દીક્ષા લીધી તે ઉદ્યાનોમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ. પાર્શ્વનાથ, ઋષભદેવ, મલ્લીનાથ અને અરિષ્ટનેમિને અષ્ટમભક્તના અન્તે, વાસુપૂજ્યને ચોથભક્તના અન્તે, અને બાકીનાઓને છઠ્ઠભક્તના અન્તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ. ૨૪૩ થી ૨૫૫.

હવે સંગ્રહદ્વાર અને તીર્થદ્વાર કહે છે.

चुलसीइ च सहस्सा एगं च दुवे अ तिण्णि लक्खाइं ।
तिण्णि अ वीसहिआइं तीसहिआइ च तिण्णेव ॥ २५६ ॥
तिण्णि अ अड्ढाइज्जा दुवे अ एग च सयसहस्साइ ।
चुलसीइ च सहस्सा बिसत्तरी अट्ठसट्ठिं च ॥ २५७ ॥
छावट्ठिं चउसट्ठि बासट्ठिं सट्ठिमेव पन्नासं ।
चत्ता तीसा वीसा अट्ठारस सोलस सहस्सा ॥ २५८ ॥
चउदस य सहस्साइं जिणाण जइसीससंगहपमाणं ।
अज्जासंगहमाणं उसभाईणं अओ वुच्छं ॥ २५९ ॥
तिण्णेव य लक्खाइं तिण्णि अ तीसा य तिण्णि छत्तीसा ।
तीसा य छच्च पच य तीसा चउरो अ वीसा अ ॥ २६० ॥
चत्तारि अ तीसाइ तिण्णि अ असिआइ तिण्हमेत्तो अ ।
वीसुत्तरं छलहिअं तिसहस्सहिअं च लक्खं च ॥ २६१ ॥
लक्खं अट्ठ सयाणि अ बावट्ठिसहस्स चउसयसमग्गा ।
एगट्ठी छच्च सया सट्ठि सहस्सा सया छच्च ॥ २६२ ॥
सट्ठि पणपन्न वन्नेगचत्त चत्ता तहऽट्ठतीसं च ।
छत्तीसं च सहस्सा अज्जाणं संगहो एमो ॥ २६३ ॥
पढमानुओगसिद्धो पत्तेअं सावयाइअणंपि ।
नेओ सव्वजिणाणं सीसाण परिग्गहो (सगहो) कमसो ॥ २६४ ॥
तित्थं चाउवन्नो सघो सो पढमए समोसरणे ।
उप्पन्नो अ जिणाणं वीरजिणिंदस्स बीअंमि ॥ २६५ ॥

પહેલાજિનના ચોરાશી હજાર, બીજાના એક લાખ, ત્રીજાના બે લાખ, ચોથાના ત્રણ લાખ, પાંચમાના ત્રણ લાખ ને વીસહજાર, છઠ્ઠાના ત્રણ લાખને ત્રીસ હજાર, સાતમાના ત્રણ લાખ, આઠમાના અઢી લાખ, નવમાના બે લાખ, દસમાના એક લાખ, અ-

ગીઆરમાના ચોરાશી હજાર, બારમાના બહોંતેર હજાર, તેરમાના અડસઠ હજાર, ચૌદમાના છાસઠહજાર, પંદરમાના ચોસઠહજાર, સોળમાના બાસઠ હજાર, સત્તરમાના સાઠહજાર, અઢારમાના પચાસહજાર, ઓગણીસમાના ચાળીસ હજાર, વીસમાના ત્રીસ હજાર, એકવીસમાના વીસ હજાર, બાવીસમાના અઢારહજાર, તેવીસમાના સોળહજાર, અને ચોવીસમાના ચૌદ હજાર, એ પ્રમાણે તીર્થંકરોના યતિશિષ્યોના સંગ્રહનુ પ્રમાણ છે. હવે ઋષભાદિજિનની આર્યાઓના સંગ્રહનુ પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલાની ત્રણ લાખ, બીજાની ત્રણ લાખ ને ત્રીસ હજાર, ત્રીજાની ત્રણ લાખ ને છત્રીસ હજાર, ચોથાની છ લાખ ને ત્રીસ હજાર, પાંચમાની પાંચ લાખ ને ત્રીસ હજાર, છઠ્ઠાની ચાર લાખ ને વીસ હજાર, સાતમાની ચાર લાખ ને ત્રીસ હજાર, આઠમાની ત્રણ લાખ ને એંસી હજાર, નવમાની એક લાખ ને વીશ હજાર, દસમાની એક લાખ ને છ, અગીઆરમાની એક લાખ ને ત્રણ હજાર, બારમાની એક લાખ, તેરમાની એક લાખને આઠસો, ચૌદમાની બાસઠ હજાર, પંદરમાની બાસઠ હજાર ને ચારસો, સોળમાની એકસઠ હજાર ને છસે, સત્તરમાની સાઠ હજારને છસો, અઢારમાની સાઠ હજાર, ઓગણીસમાની પંચાવન હજાર, વીસમાની પચાસ હજાર, એકવીસમાની એકતાલીશ હજાર, બાવીસમાની ચાળીસ હજાર, ત્રેવીસમાની અડત્રીસ હજાર, અને ચોવીસમાની છત્રીસ હજાર, આ પ્રમાણે આર્યાઓના સંગ્રહનુ પ્રમાણ છે. તીર્થ એટલે ચતુર્વિધ સંઘ, તે સર્વ જિનોનો પ્રથમ સમવસરણમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, અને વીરજિનનો બીજા સમવસરણમા થયો હતો. ૨૫૬ થી ૨૬૫

હવે ગણદ્વાર-ગણધરદ્વાર-અને ધર્મોપાયના દેશકનું દ્વાર કહે છે.

चुलसीइ १ पंचनउई २ बिउत्तरं ३ सोलमुत्तर सय च ।
सत्तहिअं ६ पणनउई ७ तेणउई ८ अट्ठमोई अ ९ ॥ २६६ ॥
इक्कासोई १० बावत्तरो अ ११ छावट्ठि १२ सत्तवण्णा य १३ ।
पण्णा १४ तेयालीसा १५ छत्तीसा १६ चेव पणतीसा ॥ १६७ ॥
तित्तीस १८ अट्ठवीसा १९ अट्ठारस २० चेव तहय सत्तरस २१ ।
इक्कारस २२ दस २३ नवग २४ गणाण माणं जिणिंदाणं ॥ २६८ ॥
एक्कारस उ गणहरा जिणस्स वीरस्स सेसयाणं तु ।
जावइआ जस्स गणा तावइआ गणहरा तस्स ॥ २६९ ॥
धम्मोवाओ पवयणमहवा पुव्वाइं देसग तस्स
सव्वजिणाण गणहरा चउद्दसपुव्वी व जे जस्स ॥ २७० ॥
सामाइयाइया वा वय जीवणिकाय भावणा पढमं ।
एसो धम्मोवाओ जिणेहि सव्वेहि उवइट्ठो ॥ २७१ ॥

પહેલા જિનના ચોરાશી ગણ, બીજાના પંચાણુ, ત્રીજાના એકસો ને બે, ચોથાના એકસો ને સોળ, પાંચમાના એકસો, છઠાના એકસો સાત, સાતમાના પંચાણુ, આઠમાના ત્રાણુ, નવમાના અઠયાસી, દસમાના એકાશી, અગીઆરમાના બહોતેર, બારમાના છાસઠ, તેરમાના સત્તાવન, ચૌદમાના પચાસ, પંદરમાના તેતાલીસ, સોળમાના છત્રીસ, સત્તરમાના પાંત્રીસ, અઢારમાના તેત્રીસ, ઓગણીસમાના અઠયાવીસ, વીસમાના અઢાર, એક-

વીસમાના સત્તર, બાવીસમાના અગીઆર, ત્રેવીસમાના દસ, અને ચોવીસમાના નવ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના ગણોનુ પ્રમાણ છે વીરજિનેન્દ્રના અગીઆર ગણધર, અને બાકીનાઓના તો જેમના જેટલા ગણ તેમના તેટલા ગણધરો જાણવા. પ્રવચન અથવા પૂર્વો તે ધર્મનો ઉપાય છે, તેના ઉપદેશક સર્વજિનોના ગણધરો, અથવા જેટલા જેના ચૌદ પૂર્વધર હોય તે છે. પ્રથમ સામાયિકાદિ વ્રત જીવનિકાય અને ભાવના, આ પ્રમાણે ધર્મનો ઉપાય સર્વ જિનેશ્વરોએ ઉપદેશ્યો છે. ૨૬૬ થી ૨૭૧.

હવે પર્યાયદ્વાર કહે છે.

उसभस्स पुव्वलक्खं पुव्वगूणमजिअस्स त चेत्र ।
चउरंगूणं लक्खं पुणो पुणो जात्र सुविहित्ति ॥ २७२ ॥
पणवीसं तु सहस्सा पुव्वाणं सीअलस्स परिआओ ।
लक्खाइं इक्कवीसं सिज्जंसजिणस्स वासाणं ॥ २७३ ॥
चउपण्णं पण्णारस तत्तो अद्धट्ठमाइ लक्खाइं ।
अड्ढाइज्जाइं तओ वाससहस्साइं पणवीसं ॥ २७४ ॥
तेवीसं च सहस्सा सयाणि अद्धट्ठमाणि अ हवंति ।
इगवीसं च सहस्सा वाससऊगा य पणपण्णा ॥ २७५ ॥
अद्धट्ठमा सहस्सा अड्ढाइज्जा य सत्त य सयाईं ।
सयरी बिचत्तवासा दिक्खाकालो जिणिंदाणं ॥ २७६ ॥

ઋષભદેવનો દીક્ષાપર્યાય એક લાખ પૂર્વનો, એક લાખ પૂર્વમા એક પૂર્વાંગે ન્યૂન દીક્ષા પર્યાય અજીતનાથનો, સંભવનાથથી સુવિધિનાથ પર્યન્તના જિનનો એક બીજાના દીક્ષાપર્યાયથી ચાર ચાર વધતા પૂર્વાંગે ન્યૂન એક લાખ પૂર્વ જાણવો એટલે કે ત્રીજાનો ચાર પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, ચોથાનો આઠ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, પાંચમાનો બાર પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, છઠાનો સોળ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, સાતમાનો વીસ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, આઠમાનો ચોવીસ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ અને નવમાનો અઠાવીસ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, પચીસ હજાર પૂર્વ દીક્ષા પર્યાય શીતળનાથનો, એકવીસ લાખ વષ શ્રેયાંસનાથનો, વાસુપૂજ્ય સ્વામીનો ચોપનલાખ વર્ષનો, વિમળનાથનો ૫૬૨ લાખનો, અનંતનાથનો સાડા સાતલાખ વર્ષનો, ધર્મનાથનો અઢીલાખ વર્ષનો, પચીસહજાર વર્ષ શાન્તિનાથનો, કુંથુનાથનો તેવીસહજાર ને સાડાસાતસો વર્ષનો, અરનાથનો એકવીસ હજાર વર્ષને, મલ્લીનાથનો ચોપનહજાર નવસે મુનિસુવ્રતસ્વામિનો સાડાસાત હજાર વષનો નમિનાથનો અઢીહજાર વર્ષનો, નેમનાથનો સાતસો વર્ષ, પાર્શ્વનાથનો સીતેર વર્ષ, અને મહાવીર સ્વામીનો બેતાળીસ વર્ષ, એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોનો દીક્ષાપર્યાય જાણવો. ૨૭૬

હવે કૌમારાદિ પર્યાય કહે છે.

उसभस्स कुमारत्त पुव्वाणं वीसई सयसहस्सा ।
तेवट्ठी रज्जंमी अणुपालेउण णिक्खंतो ॥ २७७ ॥

अजिअस्स कुमारत्तं अट्ठारस पुव्वसयसहस्साइं ।
तेवण्ण रज्जंमो पुव्वंगं चेव बोद्धव ॥ २७८ ॥
पण्णरस सयसहस्सा कुमारवासो अ संभवजिणस्स ।
चोआलीसं रज्जे चउरंगं चेव बोद्धव ॥ २७९ ॥
अद्धत्तेरस लक्खा पुव्वाणऽभिणंदणे कुमारत्तं ।
छत्तीसा अद्धं चिय अट्ठंगा चेव रज्जंमि ॥ २८० ॥
सुमइस्स कुमारत्तं हवंति दस पुव्वसयसहस्साइं ।
अउणातोसं रज्जे बारस अंगा य बोद्धवा ॥ २८१ ॥
पउमस्स कुमारत्तं हवंति दस पुव्वसयसहस्साइं ।
अद्ध च एगवीसा सोलस अंगा य रज्जंमि ॥ २८२ ॥
पुव्वसयसहस्साइं पंच सुपासे कुमारवासो उ ।
चउदस पुण रज्जंमी वीसं अंगा य बोद्धवा ॥ २८३ ॥
अड्ढ–इज्जा (अड्डुट्ठा उ) लक्खा कुमारवासो ससिप्पहे होइ ।
अद्धं छच्चिय रज्जे चउवीसंगा य बोद्धवा ॥ २८४ ॥
पण्णं पुव्वसहस्सा कुमारवासो उ पुप्फदंतस्स ।
तावइअं रज्जंमी अट्ठावोस च पुव्वंगा ॥ २८५ ॥
पणवीस सहस्साइं पुव्वाणं सीअले कुमारत्तं ।
तावइअं परिआओ पन्नासं चेव रज्जंमि ॥ २८६ ॥

ઋષભદેવનુ કુમારપણુ વીસલાખ પૂર્વનુ અને રાજ્યને વિષે ત્રેસઠલાખ પૂર્વ પાળીને પછી દીક્ષા લીધી. અજીતનાથનુ કુમારપણુ અઢારલાખ પૂર્વનુ અને રાજ્યને વિષે ત્રેપનલાખ પૂર્વ એક પૂર્વાંગે અધિક પ્રમાણુ જાણુવુ સંભવનાથની કુમાર અવસ્થા પંદર લાખ પૂર્વની અને રાજ્યાવસ્થા ચુંવાલીશ લાખ પૂર્વ અધિક ચાર પૂર્વાંગ જાણુવી. અભિનંદન સ્વામીનુ કુમારપણુ સાડાબાર લાખ પૂર્વનુ અને રાજ્યાવસ્થા સાડીછત્રીસ લાખ પૂર્વ અધિક આઠ પૂર્વાંગ, સુમતિનાથનુ કુમારપણુ દસ લાખ પૂર્વનુ અને રાજાવસ્થા ઓગણુત્રીસ લાખ પૂર્વ અધિકબાર પૂર્વાંગ જાણુવી. પદ્મપ્રભુનુ કુમારપણુ સાડાસાત લાખ પૂર્વનું અને રાજ્ય વિષે સાડી એકવીસ લાખ પૂર્વ અધિક સોળપૂર્વાંગ, સુપાર્શ્વનાથની કોમારાવસ્થા પાંચ લાખ પૂર્વની અને રાજ્યને વિષે ચૌદલાખ પૂર્વ અધિક વીસ પૂર્વાંગ જાણુવા. અઢીલાખ પૂર્વ પ્રમાણુ ચંદ્રપ્રભુની કુમારાવસ્થા અને સાડા છ લાખ પૂર્વ અધિક ચોવીસ પૂર્વાંગ રાજ્યાવસ્થા જાણુવી. પુષ્પદંત (સુવિધિનાથ) ની કુમારાવસ્થા પચાસ હજાર પૂર્વ અધિક અઠ્યાવીસ પૂર્વાંગ તે અધિકકાલ રાજ્યને વિષે; અને શીતળનાથનું કુમારપણુ પચીસહજાર પૂર્વનુ અને તેટલો દીક્ષા પર્યાય અને પચાસહજાર પૂર્વ રાજ્યને વિષે. ૨૭૭ થી ૨૮૬.

वासाण कुमारत्तं इगवीसं लक्ख हुंति सिज्जंसे ।
तावइअं परिआओ बायालीसं च रज्जंमि ॥ २८७ ॥

गिहवासे अट्ठारस वासाणं सयसहस्स निअमेणं ।
चउपण्ण सयसहस्सा परिआओ होइ वसुपुज्जे ॥ २८८ ॥
पण्णरस सयसहस्सा कुमारवासो अ तीसई रज्जे ।
पणरस सयसहस्सा परिआओ होइ विमलस्स ॥ २८९ ॥
अद्धट्ठमलक्खाइं वासाणमणंतई कुमारत्ते ।
तावइअं परिआओ रज्जमी हुति पण्णरस ॥ २९० ॥
धम्मस्स कुमारत्तं वासाणड्ढाइआइं लक्खाइं ।
तावइअं परिआओ रज्जे पुण हुंति पंचेव ॥ २९१ ॥
संतिस्स कुमारत्तं मंडलिय चक्कि परिआअ चउसुंपि ।
पत्तेयं पत्तेयं वाससहस्साई पणवीसं ॥ २९२ ॥
एमेव य कुंथुस्सवि चउसुवि ठाणेसु हुंति पत्तेअं ।
तेवीस सहस्साइं वरिसाणद्धट्ठमसया य ॥ २९३ ॥
एमेव अरजिणिंदस्स चउसुवि ठाणेसु हुंति पत्तेयं ।
इगवीस सहस्साइं वासाणं हुति णायव्वा ॥ २९४ ॥
मल्लिस्सवि वाससयं गिहवासे सेसअं तु परिआओ ।
चउपण्ण सहस्साइं नव चेव सयाइ पुण्णाणं ॥ २९५ ॥
अद्धट्ठमा सहस्सा कुमारवासो उ सुव्वयजिणस्स ।
तावइअं परिआओ पण्णरस सहस्स रज्जंमि ॥ २९६ ॥
नमिणो कुमारवासो वाससहस्साइं दुण्णि अद्धं च ।
तावइअं परिआओ पंच सहस्साइ रज्जंमि ॥ २९७ ॥
तिण्णेव य वाससया कुमारवासो अरिट्ठनेमिस्स ।
सत्त य वाससयाइ सामण्णे होइ परिआओ ॥ २९८ ॥
पासस्स कुमारत्तं तीस परिआओ स त्तर होइ
तीसा य वद्धमाणे बायालीसा उ परिआओ ॥ २९९ ॥

શ્રેયાસનાથનુ એકવીસ લાખ વર્ષનુ કુમારપણુ, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષાપર્યાય, અને બેતાળીસ લાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, વાસુપૂજ્યસ્વામી અઢાર લાખ વર્ષ ગૃહવાસમાં અને ચોપન લાખ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય, વિમળનાથનો પંદરલાખ વર્ષ કુમારવાસ, ત્રીસ લાખ વર્ષ રાજ્યમા અને પંદર લાખ વર્ષનો દીક્ષા પર્યાય, અનન્તનાથનુ કુમારપણુ સાડાસાત લાખ વર્ષનુ, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષાપર્યાય, અને પંદરલાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, ધર્મનાથનુ કુમારપણુ અઢીલાખ વર્ષનુ તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષાપર્યાય, અને પાંચ લાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, શાન્તિનાથનુ કુમારપણુ માંડળીકપણુ, ચક્રિપણુ, અને દીક્ષાપર્યાય, એ દરેક પચીસ પચીસ હજાર વર્ષ પ્રમાણ જાણવાં. એજ પ્રમાણે કુંથુનાથની ચારે અવસ્થામાં દરેકની અંદર તેવીસહજાર અને સાડા સાતસો વર્ષ જાણવાં. એજ પ્રમાણે અરનાથની ચારે

અવસ્થામાં દરેકની અંદર એકવીસ-એકવીસ હજાર વર્ષ જાણવા. મલ્લિનાથ એકસો વર્ષ ગૃહવાસમાં અને શેષ ચોપનહજાર ને નવસો વર્ષ દીક્ષાપર્યાયમાં, મુનિસુવ્રત સ્વામિ સાડા સાત હજાર વર્ષ કુમારવાસમા, તેટલાજ પ્રમાણુનો દીક્ષા પર્યાય, અને પંદર હજાર વર્ષ રાજ્યને વિષે, નમિનાથનો કુમારવાસ અઢીહજાર વર્ષનો, તેટલાજ પ્રમાણુનો દીક્ષા પર્યાય અને પાંચ હજાર વર્ષ રાજ્યને વિષે, અરિષ્ટનેમિનો કુમારવાસ ત્રણસો વર્ષનો અને દીક્ષા પર્યાય સાતસો વર્ષનો પાર્શ્વનાથનુ કુમારપણુ ત્રીસ વર્ષનુ અને દીક્ષા પર્યાય સીતેર વર્ષનો, વર્ધમાન સ્વામીનો કુમારવાસ ત્રીસ વર્ષનો અને દીક્ષાપર્યાય બેતાળીસ વર્ષનો ૨૮૭ થી ૨૯૯

હવે શેષ તીર્થંકરોનો દીક્ષાપર્યાય જિનકાલ અને સર્વ તીર્થંકરોનુ આયુ પ્રમાણુ કહે છે.

उसभस्स पुव्वलक्खं पुव्वंगूणमजिअस्स तं चेव ।
चउरंगूणं लक्खं पुणो पुणो जाव सुविहित्ति ॥ ३०० ॥
सेसाणं परिआओ कुमारवासेण सहिओ भणिओ ।
पत्तेअं पिय पुव्व सीसाणमणुग्गहट्ठाए ॥ ३०१ ॥
छउमत्थकालमित्तो सोहेउं सेसओ उ जिणकालो ।
सव्वाउयपि इत्तो उसभाईणं निसामेह ॥ ३०२ ॥
चउरासीइ १ बिसत्तरि २ सट्ठी ३ पन्नास ४ चेव लक्खाइं ।
चत्ता ५ तीसा ६ वीसा ७ दस ८ दो ९ एग १० च पुव्वाणं ॥ ३०३ ॥
चउरासीई ११ बावत्तरी १२ अ सट्ठी १३ अ होइ वासाणं ।
तीसा १४ य दस १५ य एग १६ च एवमेए सयसहस्सा ॥ ३०४ ॥
पंचाणउइ सहसा १७ चउरासीई अ १८ पंचवण्णा १९ य ।
तीसा २० य दस २१ य एगं २२ सयं २३ च बावत्तरी २४ चेव ॥३०५॥

ઋષભદેવનો દીક્ષાપર્યાય એક લાખ પૂર્વનો, અજીતનાથનો લાખ પૂર્વમાં એક પૂર્વાંગન્યૂન તે પછી સંભવનાથથી સુવિધિનાથ પર્યન્ત લાખ પૂર્વમાં ચાર ચાર વધતા પૂર્વાંગે ન્યૂન દીક્ષા પર્યાય (પ્રથમ બતાવ્યા પ્રમાણે) બાકીનાઓનો દરેકનો દીક્ષાપર્યાય શિષ્યોના અનુગ્રહ માટે કુમારવાસ સહિત પૂર્વે કહેલ છે. તેમાંથી છદ્મસ્થકાળ માત્ર બાદ કરીને શેષ જે રહે તે જિનકાળ જાણવો. હવે પછી ઋષભાદિકનુ સર્વ આયુ કહેવાશે તે સાંભળો. ૧ ચોરાશી લાખ પૂર્વનુ, ૨ બહોતેરલાખ પૂર્વનુ, ૩ સાઠ લાખ પૂર્વનુ, ૪ પચાસ લાખ પૂર્વનુ, ૫ ચાળીસ લાખ પૂર્વનું, ૬ ત્રીસ લાખ પૂર્વનુ, ૭ વીસ લાખ પૂર્વનુ, ૮ દસ લાખ પૂર્વનુ, ૯ બે લાખ પૂર્વનુ, ૧૦ લાખ પુર્વનુ, ૧૧ ચોરાશી લાખ વર્ષનુ, ૧૨ બોતેર લાખ વર્ષનુ, ૧૩ સાઠ લાખ વર્ષનું ૧૪ ત્રીસ લાખ વર્ષનુ, ૧૫ દસ લાખ વર્ષનુ, ૧૬ એક લાખ વર્ષનુ, ૧૭ પચાણુ હજાર વર્ષનુ ૧૮ ચોરાશીહજાર વર્ષનુ, ૧૯ પચાવન હજાર વર્ષનુ, ૨૦ ત્રીસ હજાર વર્ષનુ ૨૧ દસ હજાર વર્ષનુ, ૨૨ એક હજાર વર્ષનુ, ૨૩ સો વર્ષનુ, અને ૨૪ માનુ બહોંતેર વર્ષનુ. ૩૦૫.

હવે કોને કયા તપવડે કયાં મોક્ષરૂપ અન્તક્રિયા થઈ ? તે કહે છે.

निव्वाणमंतकिरिआ सा चउदसमेण पढमनाहस्स ।

सेसाण मासिएणं वीरजिणिंदस्स छट्ठेणं ॥ ३०६ ॥
अट्ठावयचंपुज्जितपावासम्मेअसेलसिहरेसुं ।
उसभवसुपुज्जनेमीवीरो सेसा य सिद्धिगया ॥ ३०७ ॥
एगो भयवं वीरो तित्तीसाइ सह निव्वुओ पासो ।
छत्तीसएहिं पंचहिं सएहिं नेमी उ सिद्धिगओ ॥ ३०८ ॥
पचहि समणसएहिं मल्ली संती उ नवसएहिं तु ।
अट्ठसएणं धम्मो सएहि छहि वासुपुज्जजिणो ॥ ३०९ ॥
सत्तसहस्साणंतइजिणस्स [illegible]मलस्स छस्सहस्साइं ।
पच सयाइ सुपासे पउमाभे तिण्णि अट्ठ सया ॥ ३१० ॥
दसहि सहस्सेहि उसभो सेसा उ सहस्सपरिवुडा सिद्धा ।
कालाइ जं न भणिअं पढमणुओगाउ त णेअं ॥ ३११ ॥
इच्चेवमाइ सव्वं जिणाण पढमाणुओगओ णेअं ।
ठाणासु णत्थ पुण भणिअं पगअं अओ वुच्छं ॥ ३१२ ॥
उसभजिणसमुट्ठाणं उट्ठाणं जं तओ मरीइस्स ।
सामाइअस्स एसो जं पुव्व निगमोऽहिगओ ॥ ३१३ ॥

પહેલા તીર્થંકરની નિર્વાણરૂપ અન્તક્રિયા તે છ ઉપવાસે થઈ, બાકીનાઓની એક માસના ઉપવાસે, અને વીરજીનની બે ઉપવાસે અન્તક્રિયા થઇ. અષ્ટાપદ ચ પાપુરી-ગીરનાર-પાવાપુરી અને સમ્મેતશિખર ઉપર અનુક્રમે ઋષભદેવ, વાસુપૂજ્ય, નેમીનાથ, મહાવીરસ્વામી, અને બાકીના તીર્થંકરો મોક્ષે ગયા ભગવાન મહાવીર દેવ એકલાજ મોક્ષે ગયા, પાર્શ્વનાથ તેત્રીસની સાથે, પાચસો છત્રીસની સ થે નેમિનાથ, પાચસો શ્રમણો સહિત મલ્લીનાથ, નવસો સાધુ સાથે શાન્તિનાથ, આઠસો સાથે ધર્મનાથ, છસો સાથે વાસુપૂજ્ય, સાત હજાર સાધુ સહિત અન તનાથ, છ હજાર સાથે વિમળનાથ, પાંચસો સાધુ સાથે સુપાર્શ્વનાથ, આઠસો ને ત્રણ સાધુ સાથે પદ્મપ્રભુ સ્વ મી, દસહજાર સાધુ સહિત ઋષભદેવ અને બાકીના જિનેશ્વર એક હજારના પરિવ રે સિદ્ધિ પામ્યા. અહી નિર્વાણના કાળ વિગેરે જે નથી કહ્યા તે પ્રથમ અનુયોગથી જાણવા. એ વિગેરે સર્વ જિનેશ્વર સ બ ધી પ્રથમ અનુયોગથી જાણી લેવુ. પરન્તુ સ્થાન શૂન્ય ન રહે એટલા માટે અહી તે કહ્યુ છે. હવે પ્રસ્તુત કહીશુ. ઋષભજિનનુ સમુત્થાન, અને તે પછી મરીચેનુ ઉત્થાન એ પ્રમાણે જે પૂર્વે સામાયિકનો નિર્ગમ અધિકૃત છે, તે કહેવાશે. ૩૦૫ થી ૩૧૩

चित्तबहुलट्ठमीए चउहि सहस्सेहि सो उ अवरण्हे ।
सीआ सुदंसणाए सिद्धत्थवणमि छट्ठेणं ॥ ३१४ ॥
चउरो साहस्सीओ लोअं काऊण अप्पणा चेव ।
जं एस जहा काही तं तह अम्हेऽवि काहामो ॥ ३१५ ॥
उसभो वरवसभगई घित्तूणममिग्गहं परमघोरं ।
वोसट्ठचत्तदेहो विहरइ गामाणुगामं तु ॥ ३१३ ॥

णवि ताव जणो जाणइ का भिक्खा ९ केरिसा व भिक्खयरा ? ।
ते भिक्खमलभमाणा वणमज्झे तावसा जाया ॥ ३१ ॥ (मू० भा०)
नमिविनमीणं जायण नागिंदो विज्जदाण वेअड्ढे ।
उत्तर दाहिण सेढी सट्ठी पन्नास नगराइ ॥ ३१७ ॥
भगवं अदीणमणसो संवच्छरमणसिओ विहरमाणो ।
कण्णाहि निमंतिज्जइ वत्थाभरणासणेहिं च ॥ ३१८ ॥
संवच्छरेण भिक्खा लद्धा उसभेण लोगनाहेण ।
सेसेहि बीयदिवसे लद्धाओ पढमभिक्खाओ ॥ ३१९ ॥
उसभस्स उ पारणए इक्खुरसो आसि लोगनाहस्स ।
सेसाणं परमन्नं अमयरसरसोवमं आसी ॥ ३२० ॥
घुट्ठं च अहोदाणं दिव्वाणि अ आहयाणि तूराणि ।
देवा य सन्निवइया वसुहारा चेव वुट्ठा य ॥ ३२१ ॥
गयउरसिज्जंसिक्खुरसदाणवसुहार पीढ गुरुपूआ ।
तक्खसिलायलगमणं बाहुबलिनिवेअण चेव ॥ ३२२ ॥

ચૈતરવદી આઠમના દિવસે તે ચાર હજાર પુરૂષોની સાથે અપરાન્હ વખતે સુદર્શના નામે શિબીકામા આરૂઢ થઇને સિદ્ધાર્થ વનમા છઠ્ઠ ભક્ત કરીને દીક્ષા લીધો. તેમની સાથે જે ચાર હજાર પુરૂષો હતા તેમણે પોતાના હાથેજ પ ચમુષ્ટિક લોચ કરીને એવી પ્રતીજ્ઞા કરી કે " જે પ્રમાણે આ ભગવાન ક્રિયાનુષ્ઠાન કરશે, તે પ્રમાણે અમે પણ કરીશું." ઉત્તમવૃષભસમાન ગતિવાળા ભગવાન ઋષભદેવ પરમઘોર અભિગ્રહ ગ્રહણ કરીને શરીર સંબધી પ્રીતિકર્મ શુશ્રૂષા રહિત ગ્રામાનુગ્રામ વિચરવા લાગ્યા. તે વખતે મનુષ્યો જાણતા નહિ કે ભિક્ષા કેવી હોય? અને ભિક્ષુક પણ કેવા હોય? આથી તે હજાર સાધુઓ ભિક્ષા ન પામવાથી વનની અદર તાપસો થયા. નમિવિનમી ભગવન્ત પાસે રાજ્યની યાચના કરવા લાગ્યા, પ્રસન્ન થએલા નાગેન્દ્રે તેમને વિદ્યાઓ આપી, અને વતાઢય પર્વત ઉપર ઉત્તર-દક્ષિણ શ્રેણિમાં અનુક્રમે સાઠ અને પચાસ નગરો વસાવી રહેવા કહ્યુ. ભગવાન ઋષભદેવ એક વર્ષ પર્યન્ત આહાર ન મળવા છતાં અદીનમનથી વિહાર કરતા હતા, (અને લોકો તેમને) કન્યાઓ વસ્ત્ર-આભરણ તથા આસનો વડે નિમત્રણા કરતા હતા. એ પ્રમાણે વિહરતા લોકના નાથ ભગવાન ઋષભદેવે એક વર્ષે ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરી, અને બાકીના તીર્થંકરોએ બીજેજ દિવસે પ્રથમ ભિક્ષાઓ પ્રાપ્ત કરી. લોકના નાથ ઋષભદેવના પ્રથમપારણે ઇક્ષુ (શેરડી)નો રસ હતો, અને બાકીનાઓના પ્રથમપારણે અમૃતરસ જેવા રસાસ્વાદવાળુ પરમાન્ન (ખીર) હતુ. તે વખતે દેવોએ અહોદાન! અહોદાન! એવી ઘોષણા કરી, દિવ્ય વાજિત્રો વગાડયાં, અને તેજ વખતે દ્રવ્યની વૃષ્ટિ કરી, ગજપુર નગરમાં (હસ્તિનાપુરમાં) શ્રેયાંસકુમારે ઇક્ષુરસનુ દાન આપ્યુ, દ્રવ્યની વૃષ્ટિ થઇ, ત્યા પીઠ રચના કરી, ગુરૂપૂજા પ્રવર્તિ, પછી ભગવન્ત તક્ષશિલાએ ગયા, અને બાહુબલીને નિવેદન થયુ. ૩૧૪ થી ૩૨૨.

હવે બાકીના અજીતાદિ તીર્થંકરોને જે જે સ્થાનકે જેઓએ પ્રથમ ભિક્ષા આપી તેમનાં નામો અને સ્થાનો કહે છે.

हत्थिणउरं १ अओज्झा २ सावत्थी ३ तहय चेव साकेअं ४ ।
विजयपुर ५ बंभथलयं ६ पाडलिसंड ७ पउमसंड ८ ॥ ३२३ ॥
सेयपुरं ९ रिट्ठपुरं १० सिद्धत्थपुरं ११ महापुरं चेव १२ ।
धन्नकड १३ वद्धमाणं १४ सोमणम १५ मंदिरं १६ चेव ॥ ३२४ ॥
चक्कपुरं १७ रायपुरं १८ मिहिला १९ रायगिहमेव २० बोद्धवं ।
वीरपुरं २१ बारवई २२ कोअगडं २३ कोल्लयग्गामो २४ ॥ ३२५ ॥
एएसु पढमभिक्खा लद्धाओ जिणवरेहि सवेहि ।
दिन्ना उ जेहि पढमं तेसिं नामाणि वोच्छामि ॥ ३२६ ॥
सिज्जंस १ बंभदत्ते २ सुरेंददत्ते ३ य इंददत्ते य ४ ।
पउमे ५ अ सोमदेवे ६ महिंद ७ तह सोमदत्ते ८ अ ॥ ३२७ ॥
पुस्से ९ पुणव्वसू १० पुणनंद ११ सुनंदे १२ जए १३ अ विजए १४ य ।
तत्तो अ धम्मसीहे १५ सुमित्त १६ तह वग्घसीहे १७ अ ॥ ३२८ ॥
अपराजिअ १८ विस्ससेणे १९ वीसइमे होइ बंभदत्ते अ २० ॥
दिन्ने २१ वरदत्ते २२ पुण धन्ने २३ बहुले २४ अ बोद्धवे ॥ ३२९ ॥
एए कयंजलिउडा भत्तीबहुमाणसुक्कलेसागा ।
तक्काल पहट्ठमणा पडिलाभेसुं जिणवरिंदे ॥ ३३० ॥
सवेहिपि जिणेहि जहिअ लद्धाओ पढमभिक्खाओ ।
तहिअं वसुहाराओ वुट्ठाओ पुप्फवुट्ठीओ ॥ ३३१ ॥
अद्धत्तेरस कोडी उक्कोसा तत्थ होइ वसुहारा ।
अद्धत्तेरस लक्खा जहन्निआ होइ वसुहारा ॥ ३३२ ॥
सवेसिपि जिणाण जेहिं दिण्णा उ पढमभिक्खाओ ।
ते पयणुपिज्जदोसा दिववरपरक्कमा जाया ॥ ३३३ ॥
केई तेणेव भवेण निव्वुआ सवकम्मउम्मुक्का ।
अन्ने तइयभवेणं सिज्झिस्संती जिणसगासे ॥ ३३४ ॥

હસ્તિનાપુર, અયોધ્યા, શ્રાવસ્તી, સાકેતપુર, વિજયપુર, બ્રહ્મસ્થળ, પાટલીખંડ, પદ્મખંડ, શ્વેતપુર, રિષ્ટપુર, સિદ્ધાર્થપુર, મહાપુર, ધાન્યકર, વર્ધમાનપુર, સૌમનસપુર, મન્દર, ચક્રપુર, મિથિલાનગરી રાજગૃહ, વીરપુર, દ્વારિકા, કોપકટ અને કોલ્લકગ્રામ એ ગામોમાં અનુક્રમે બધા જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા મેળવી છે. જેણે એ પ્રથમ ભિક્ષા આપી તેમનાં નામો હવે કહેવાશે. શ્રેયાંસકુમાર, બ્રહ્મદત્ત, સુરેન્દ્રદત્ત, ઇન્દ્રદત્ત, પદ્મ, સોમદેવ, મહેન્દ્ર, સોમદત્ત, પુષ્પ, પુનર્વસુ, પૂર્ણનન્દ, સુનન્દ, જય, વિજય, ધર્મસિંહ, સુમિત્ર, વ્યાઘ્રસિંહ, અપરાજિત, વિશ્વસેન, બ્રહ્મદત્ત, દત્ત, વરદત્ત, ધન્ય, અને બહુલ. એઓએ બે હાથ જોડી ભક્તિ અને બહુમાનપૂર્વક શુકલલેશ્યાવાળા થયા થકા, તત્કાળ પ્રસન્ન ચિત્તવંત થઈ જિનેશ્વરોને પ્રતિલાભ્યા હતા. જે જે સ્થળે જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા

લીધી ત્યાં ત્યાં વસુધારા અને પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થઈ. તેમાં ઉત્કૃષ્ટથી સાડાબાર ક્રોડ અને જઘન્યથી સાડાબાર લાખ વસુધારાની વૃષ્ટિ થાય છે. સર્વ જિનેશ્વરોને જેઓએ પ્રથમ ભિક્ષા આપી છે, તેઓ અતિઅલ્પ રાગદ્વેષવાળા, અને દિવ્ય તથા શ્રેષ્ઠ પરાક્રમવાળા થયા. એમાંના કેટલાક તેજ ભવે સર્વકર્મથી મુકાઇને મોક્ષે ગયા, કેટલાક ત્રીજે ભવે, અને કેટલાક જિનેશ્વરની સાથે મોક્ષે ગયા. ૩૨૩ થી ૩૩૪.

कल्लं सविड्ढीए पूएमहऽदट्ठु धम्मचक्कं तु ।
विहरइ सहस्समेग छउमत्थो भारहे वासे ॥ ३३५ ॥
बहली अडंबइल्ला जोणगविसओ सुवन्नभूमी अ ।
आहिंडिआ भगवआ उसभेण तवं चरंतेणं ॥ ३३६ ॥
बहली अ जोणगा पल्हगा य जे भगवया समणुसिट्ठा ।
अन्ने अ मिच्छजाई ते तइआ भद्दया जाया ॥ ३३७ ॥
तित्थयराणं पढमो उसभरिसी विहरिओ निरुवसग्गो ।
अट्ठावओ णगवरो अग्गयभूमी जिणवरस्स ॥ ३३८ ॥
छउमत्थप्परिआओ वाससहस्सं तओ पुरिमताले ।
णग्गोहस्स य हेट्ठा उप्पण्णं केवलं नाणं ॥ ३३९ ॥
फग्गुणबहुले एक्कारसीइ अह अट्ठमेण भत्तेणं ।
उप्पण्णंमि अणते महव्वया पच पण्णवए ॥ ३४० ॥
उप्पन्नंमि अणंते नाणे जरमरणविप्पमुक्कस्स ।
तो देवदाणविंदा करिंति महिमं जिणिंदस्स ॥ ३४१ ॥
उज्जाण पुरिमताले पुरो (इ) विणीआइ तत्थ नाणवरं ।
चक्कुप्पाया य भरह निवेअणं चेव दोण्हंपि ॥ ३४२ ॥
आउह वरसालाए उप्पन्नं चक्करयणभरहस्स ।
जक्खसहस्सपरिवुडं सव्वरयणामयं चक्क ॥
तायंमि पूइए चक्क पूइअं पूअणारिहो ताओ ।
इहलोइअं च चक्क परलोअसुहावहो ताओ ॥ ३४३ ॥

પ્રાતઃકાળે સર્વ ઋદ્ધિ સહિત હું ભગવંતને પૂજીશ એમ બાહુબલીએ વિચાર્યું પણ પ્રાતઃકાળે ભગવંતને ન જોવાથી ત્યાં ધર્મચક્ર કર્યું છદ્મસ્થપણે ભગવન્ત એક હજાર વર્ષ સુધી ભારત વર્ષમાં વિચરવા લાગ્યા. બહલીદેશ, અડંબઇલ્લ, યોનકવિષય, સુવર્ણભૂમિમાં ભગવાન ઋષભદેવ તપ આચરતા ફરતા હતા. જે બહલી-યોનક-અને પહ્લક દેશવાસી લોકો ને બીજા પણ જે મ્લેચ્છો મિથ્યાદૃષ્ટિ હતા તેમને ભગવન્તે શિક્ષા આપી તેઓ તે વખતે ભદ્રકભાવને પામ્યા. તીર્થંકરોમા પ્રથમ શ્રી ઋષભદેવ ઉપસર્ગ રહિત વિહાર કરીને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર મોક્ષે ગયા. જિનેશ્વરનો છદ્મસ્થપર્યાય એક હજાર વર્ષનો રહ્યો. પછી પુરિમતાલ ઉદ્યાનમાં ન્યગ્રોધ વૃક્ષની નીચે તેમને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ. ફાગણવદી અગીઆરશને દિવસે અઠ્ઠમતપ યુક્ત હતા ત્યારે અનંત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ, પછી પાંચ મહાવ્રતોની દેશના આપી. જરા અને મરણ રહિત એવા જિનેશ્વરને અનન્ત જ્ઞાન

ઉત્પન્ન થયા પછી દેવ અને દાનવેન્દ્રો ભગવન્તનો મહિમા કરે છે. વિનીતા નગરીમાં પુરિમતાલ ઉદ્યાનની અંદર ભગવન્તને જ્ઞાન થયું, (અને આયુધશાળામાં) ચક્ર ઉત્પન્ન થયું, એ બન્નેનું એકી સાથે ભરતને નિવેદન થયું. ભરતની આયુધશાળામાં જે ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયું, તે હજાર યક્ષોથી અધિષ્ઠિત અને સર્વ રત્નમય હતું. (આ બન્નેમાંથી પ્રથમ કોની પૂજા કરવી ? એવો વિચાર કરતાં નિર્ણય કર્યો કે) તાતને પૂજ્યાથી ચક્રરત્ન પૂજેલું છે, કેમકે પિતાશ્રીજ પૂજાને લાયક છે ચક્રરત્ન આ લોકમાં સુખકારી છે અને પિતાજી પરલોકમા સુખકારી છે. ૩૩૫ થી ૩૪૩

सह मरुदेवाइ निग्गओ कहण पव्वज्ज उसभसेणस्स ।
बंभी मरीइ दिक्खा सुंदरी ओरोह सुअदिक्खा ॥ ३४४ ॥
पंच य पुत्तसयाइं भरहस्स य सत्त नत्तुअसयाइं ।
सयराइं पव्वइआ तंमि कुमारा समोसरणे ॥ ३४५ ॥
भवणवइ वाणमंतर जोइसवासी विमाणवासी अ ।
सव्विड्ढीइ सपरिसा कासी नाणुप्पयामहिमं ॥ ३४६ ॥
दट्ठूण कीरमाणिं महिम देवेहि खत्तिओ मरिई ।
सम्मत्तलद्धबुद्धी धम्मं सोऊण पव्वइओ ॥ ३४७ ॥

(ભરતરાજા) મરૂદેવીની સાથે (ભગવન્તને વંદન કરવા) નીકળ્યો, ધર્મકથા (સાંભળીને) ઋષભસેનની પ્રવ્રજ્યા અને ત્યા બ્રાહ્મી અને મરીચિએ દીક્ષા લીધી, સુંદરીને અટકાવી. તેથી દીક્ષા લીધી નહી. ભરતના પાંચસો પુત્રોએ અને સાતસો પૌત્રોએ તે સમવસરણમા શીઘ્ર દીક્ષા લીધી. પર્ષદા યુક્ત ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, અને વિમાનવાસી દેવોએ સર્વ ઋદ્ધિસહિતપણે ભગવન્તને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાનો મહિમા કર્યો. દેવોવડે મહિમા કરાતો જોઇને ક્ષત્રિય મરિચી સમ્યક્ત્વબુદ્ધિ પામ્યો અને ધર્મ સાંભળીને દીક્ષા લીધી. ૩૪૪ થી ૩૪૭.

मागहवरदामपभास सिंधुखंडप्पवाय तमिसगुहा ।
सट्ठिं वाससहस्से ओअविउं आगओ भरहो ॥ (प्रक्षिप्ता)
मागहमाई विजयो सुंदरिपव्वज्ज बारसभिसेअ ।
आणवण भाउगाणं समुसरणे पुच्छ दिट्ठंतो ॥ ३४८ ॥
बाहुबलिकोवकरणं निवेअणं चक्किदेवयाकहणं
नाहम्मेणं जुज्झे दिक्खा पडिमा पइण्णा य ॥ ३४९ ॥
पढमं दिट्ठीजुद्ध वायाजुद्धं तहेव बाहाहिं ।
मुट्ठीहि अ दंडेहि अ सव्वत्थवि जिप्पए भरहो ॥ ३२ ॥ (मू. भा.)
ताहे चक्क मासी करेइ पत्ते अ चक्करयणंमि ।
बाहुबलिणा य भणियं धिरत्थु रज्जस्स तो तुज्झ ॥
चिंतेइ य सो मज्झं सहोअरा पुव्वदिक्खिया नाणी ।
अहय केवलिहोउं वच्चेहामि ठिओ पडिमं ॥ (प्रक्षिप्ते)
सो एव जिप्पमाणो विहुरो अह नरवई विचिंतेइ ।

किं मन्नि एस चक्की ? जइ दाणिं दुब्बलो अहयं ॥ ३३ ॥
संवच्छरेण धूअं अमूढलक्खो उ पेसए अरिहा ।
हत्थिओ ओयरत्ति अ वुत्ते चिन्ता पए नाणं ॥ ३४ ॥ (मू. भा.)
उप्पण्णनाणरयणो तिण्णपइण्णो जिणस्स पामूले ।
गतु तित्थं नमिउं केवलिपरिसाइ आसोणो ॥ ३५ ॥ (मू. भा.)
काऊण एगछत्तं भरहोऽवि अ भुंजए विउलभोए ।
मरिईवि सामिपासे विहरइ तवसजमसमग्गो ॥ ३६ ॥ (मू. भा.)
सामाइअमाईअं इक्कारसमाउ जाव अंगाउ ।
उज्जुत्तो भत्तिगत्तो अहिज्जिओ सो गुरुसगासे ॥ ३७ ॥ (मू. भा.)

માગધ, વરદામ, પ્રભાસ, સિન્ધુ, ખંડપ્રપાત, અને તમિસ્રાગુહા પર્યન્ત જઇ સર્વ દેશોનો સાઠ હજાર વર્ષે વિજય કરીને ભરત પાછા આવ્યા. માગધાદિ તીર્થ વિગેરેના વિજયકરી આવ્યા પછી સુન્દરીને દીક્ષા અપાવી, બાર વર્ષ પર્યન્ત અભિષેક થયો, ભાઇઓને આજ્ઞા માનવા કહ્યુ તેઓએ ભગવન્તે પ્રશ્ન કર્યો, દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ. બાહુબલિ એ કોપ કર્યો, ચક્રિને નિવેદન કરવુ. દેવતાનુ આવવુ, હુ અધર્મથી યુદ્ધ નહિ કરૂ, એમ વિચારીને રાજ્ય ત્યાગ, દીક્ષા લઇને પ્રતિમા ધારણ કરી, નાના ભાઇઓને નહિ વાદવા પડે માટે કેવલજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી, પ્રથમ દૃષ્ટિયુદ્ધ, તે પછી વચનયુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ. મુષ્ટિયુદ્ધ અને દંડયુદ્ધ એ સર્વ પ્રકારના યુદ્ધમા ભરતચક્રિ જિતાયા. (ત્યારે તેણે ચક્રનુ સ્મરણ કર્યું, ચક્ર પ્રાપ્ત થયુ, એટલે બાહુબલિએ કહ્યુ, ધિક્કાર છે આ રાજ્યને અને તને, પછી રાજ્યનો ત્યાગ કરી સ્વય પંચમુષ્ટિ લોચ કરીને ધ્યાનમાં ઉભા રહી ચિન્તવવા લાગ્યા કે) મારા નાના ભાઇઓ પૂર્વે દીક્ષા પામ્યા છે તેઓ જ્ઞાની થયા છે, તેથી હુ પણ કેવળી થઇને ત્યાં જઇશ, એમ વિચારીને પ્રતિમા અંગીકાર કરી ઉભા જિતાવાથી વિધુર થએલ તે ભરતરાજાએ વિચાર્યું કે) શુ આ ચક્રિ છે ! હુ હવે નિબળ છુ ?, એક વર્ષ પછી ભગવાન્ અમૂઢ-લક્ષ્યવાલા ઋષભદેવે બાહુબલિને પુત્રીને (બે પુત્રીઓને) મોકલી અને કહાવ્યુ કે " હસ્તીપરથી ઉતરો " એમ કહે છતે તેનો વિચાર કરીને પગ ઉપાડતાંજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ. જ્ઞાનરત્ન ઉત્પન્ન થએ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી જિનેશ્વરના ચરણ મૂળે જઇને તીર્થને નમસ્કાર કરીને કેવળીની પર્ષદામાં બાહુબલિ બેઠા. પછી એકછત્ર રાજ્ય કરીને ભરત ચક્રી વિપુલ ભોગો ભોગવવા લાગ્યા, અને મરીચિ પણ તપ-સંયમયુક્ત સ્વામિની પાસે વિચરવા લાગ્યા, ઉદ્યમવાન્ થઇને ભક્તિયુક્ત થઈ ગુરૂ પાસે તે સામાયિકાદિથી આરંભીને અગીઆર અંગ પર્યન્ત ભણ્યા. ૩૨ થી ૩૭ મૂળ ભાષ્ય.

अह अण्णया कयाई गिम्हे उण्हेण परिगयसरीरो ।
अण्हाणएण चइओ इम कुलिंगं विचिंतेइ ॥ ३५०
मेरुगिरीसमभारे न हुमि समत्थो मुहुत्तमवि वोढुं ।
सामण्णए गुणो गुणरहिओ संसारमणुकंखी ॥ ३५१ ॥
एवमणुचिंतंतस्स तस्स निअगा मई समुप्पण्णा ।
लद्धो मए उवाओ जाया मे सासया बुद्धी ३५२ ॥

समणा तिदंडविरया भगवंतो निहुअसंकुइअअंगा ।
अजिइंदिअदंडस्स उ होउ तिदंडं महं चिंधं ॥ ३५३ ॥
लोईदिअमुंडा संजया उ अहयं खुरेण ससिहो अ ।
थूलगपाणिवहाओ वेरमणं मे सया होउ ॥ ३५४ ॥
निक्किंचणा य समणा अकिंचणा मज्झ किंचणं होउ ।
सीलसुगंधा समणा अहयं सीलेण दुग्गंधो ॥ ३५५ ॥
ववगयमोहा समणा मोहच्छण्णस्स छत्तयं होउ ।
अणुवाहणा य समणा मज्झं तु उवाहणा होउ ॥ ॥ ३५६ ॥
सुक्कंबरा य समणा निरंबरा मज्झ धाउरत्ताइं ।
हुंतु इमे वत्थाइं अरिहोमि कसायकलुसमई ॥ ३५७ ॥
वज्जंतऽवज्जभीरू बहुजीवसमाउलं जलारंभं ।
होउ मम परिमिएणं जलेण ण्हाणं च पिअणं च ॥ ३५८ ॥
एवं सो रुइअमई निअगमइविगप्पिअ इमं लिंगं ।
तद्धितहेउसुजुत्तं पारिवज्जं पवत्तेइ ॥ ३५९ ॥
अह तं पागडरूवं दट्ठुं पुच्छेइ बहुजणो धम्मं ।
कहइ जईण तो सो विआलणे तस्स परिकहणा ॥ ३६० ॥
धम्मकहाअक्खित्ते उवट्ठिए देइ भगवओ सीसे ।
गामनगराइआइं विहरइ सो सामिणा सद्धिं ॥ ३६१ ॥
समुसरण भत्त उग्गह अंगुलि झय सक्क सावया अहिआ ।
जेआ वड्ढइ कागिणि लंछण अणुसज्जणा अट्ठ ॥ ३६२ ॥
राया आइच्चजसो महाजसे अइबले अबलभद्दे ।
बलविरिए कत्तावरिए जलविरिए दंडविरिए अ ॥ ३६३ ॥
एएहिं अद्धभरहं सयलं भुत्तं सिरेण धरिओ अ ।
पवरो जिणिंदमउडो सेसेहिं न चाइओ वोढुं ॥ ३६४ ॥
अस्सावगपडिसेहो छट्ठे छट्ठे अ मासि अणुओगो ।
कालेण य मिच्छत्तं जिणंतरे साहुव च्छेओ ॥ ३६५ ॥

તે પછી અન્યદા કોઈ વખત ગ્રીષ્મઋતુમા ગરમીથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો તે અસ્નાન (નહીં નાહાવુ તે) પરિસહવડે (સયમથી) ત્યજાએલો આ પ્રમાણે કુત્સિતલિંગનુ ચિન્તવન કરવા લાગ્યો. ગુણરહિત અને સસારની આકાક્ષાવાળો હુ મેરૂપર્વત સમાન-ભાર વાળા સાધુના ગુણો ધારણ કરવાને મુહૂર્ત માત્ર પણ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે વિચારતા તેને સ્વમતિ ઉત્પન્ન થઈ કે મે ઉચિત ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, અને શાશ્વત બુદ્ધી થઈ. નિભૃત (મનના અશુભવ્યાપાર ચિતનના ત્યાગવાળા) સકુચિત અગવાળા ભગવાન શ્રમણો ત્રણ દડથી વિરામ પામેલા છે, અને હુ તો અજીતેંદ્રિય તથા દડથી વિરામ નહિ

પામેલો હોવાથી મારૂ ચિન્હ (લિંગ) ત્રિદંડ હો. શ્રમણો લોચવડે અને ઇન્દ્રિયવડે મુંડ અને હું અસંયત છું તેથી અસ્ત્રવડે મુંડન અને શિખાવાળો થઈ તેમજ સ્થૂલ પ્રાણિ-વધથી મારે હમ્મેશાં વિરમણ હો. સાધુઓ અકિંચન હોવાથી નિષ્કંચન છે, (હું તેવો નથી તેથી) મારે કિંચન (સુવર્ણાદિ) હો વળી શ્રમણો શીલવડે સુવાસીત છે, અને હું તો શીલવડે દુર્ગંધ છું. સાધુઓ મોહરહિત છે અને હું મોહથી આચ્છાદિત છું તેથી મારે છત્ર હો. સાધુઓ ઉપાનહ (જોડા) રહિત છે, મારે ઉપાનહ (જોડા) હો. સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્રવાળા અને વસ્ત્ર વિનાના છે, મારે ધાતુથી રંગેલા વસ્ત્ર હો. કેમકે કષાયથી કલુ-ષિતમતિવાળો હું છું, તેથી તે વસ્ત્રો મને યોગ્ય છે. પાપભીરૂ હોવાથી સાધુઓ બહુ જીવો-થી સમાકુલ જળના આરંભનો ત્યાગ કરે છે, મારે પરિમિત જલવડે સ્નાન અને પાન હો. એ પ્રમાણે રૂચિત મતિવાળા તેણે સ્વમતિથી વિકલ્પિત તેના હિતકારી એવા હેતુથી યુક્ત એવુ પરિવ્રાજક લિંગ પ્રવર્તાવ્યુ. પછી તેવા પ્રકારનુ પ્રગટરૂપ જોઇને ઘણા માણસો તેને ધર્મ પૂછતા, તેથી તે તેઓને ઉત્તરમા સાધુઓનો ક્ષાન્ત્યાદિ ધર્મ સારી રીતે કહેતો. ધર્મ-કથાથી બોધ પામી આવેલા શિષ્યો ભગવન્તને આપતો, અને ગામ-નગરાદિને વિષે સ્વા-મિની સાથે તે વિચરતો. તે પછી અષ્ટાપદ પર્વતપર ભગવન્તનુ સમવસરણ થયુ. ભરત-મહારાજ આહાર લાવ્યા, ભગવન્તે તે ગ્રહણ ન કર્યો, ઇન્દ્રે અવગ્રહ પૂછયો, ભગવન્તે તે કહ્યો, ઇદ્રનુ રૂપ જોવાની ભરત રાજાની ઇચ્છા થવાથી ઇન્દ્રે અંગુલી બતાવી, તે બાબતનો ઓ-ચ્છવ કર્યો ત્યારથી ઇન્દ્રધ્વજોત્સવ પ્રવર્ત્યો, લાવેલા આહારને શું કરૂ ? એમ ભરતે પૂછ-વાથી ઇન્દ્રે કહ્યુ કે તારાથી જે અધિક હોય તેઓને આપ, વિચાર કરતાં "શ્રાવકો મારા-થી અધિક છે" એમને તે આપ્યો, જમ્યા પછી ભરતરાજાના કહેવાથી તેઓ કહેતા કે "તું જિતાયો છે, ભય વધે છે" કાકિણીરત્નથી શ્રાવકનાં ચિન્હ કર્યાં, આ પ્રમાણે આઠ પાટ લગી ચાલ્યુ અને ધર્મનુ પ્રવર્ત પણ આઠ તીર્થંકર સુધી ચાલ્યુ. ભરતપછી આદિત્યયશા, મહાયશા, અતિબળ, બળભદ્ર, બળવીર્ય, કાર્તવીર્ય, જળવીર્ય, અને દંડ વીર્ય રાજાઓ થયા, તેમણે સકળ અર્ધભરત ભોગવ્યુ, અને જિનેશ્વરનો શ્રેષ્ટમુકુટ મસ્ત-કે ધારણ કર્યો, બીજાઓવડે તે ધારણ કરી શકાયો નહી. પછી જે શ્રાવક નહતા તેમનો નિષેધ કર્યો, છ છ મહિને અનુયોગ (પરીક્ષા) થતી, કેટલાક કાળ ગયા પછી નવમા જિ-નના આંતરે સાધુઓનો વિયોગ થવાથી તેઓ મિથ્યાત્વ પામ્યા. ૩૬૫

હવે ઉક્તાનુક્તાર્થદ્વારસંગ્રહની ગાથા અને દ્વારો કહે છે.

दाणं च माहणाणं १ वेए कासी अ २ पुच्छ ३ निव्वाणं ४ ।
कुंडा ५ थूभ ६ जिणहरे ७ कविलो ८ भर प दिक्खा अ ९ ॥ ३६६ ॥
(मूलदारगाहा)

पुणरवि अ समोसरणे पुच्छीअ जिणं तु चक्किणा भरहे ।
अप्पुट्ठो अ दसारे तित्थ ो को इइं भरहे ? ॥ ३६७ ॥
जिणचक्किदसाराणं वण्ण पमाणाइं २ नाम ३ गोत्ताइं ४ ।
आऊ ५ पुर ६ माइ ७ पियरो ८ परियाय ९ गई च १० साहीअ ॥३६८॥
जारिसया लोअगुरू भरहे वासमि केवली तुब्भे ।
एरिसया कइ अन्ने ताया ! होहिंति तित्थयरा ? ॥ ३८ ॥ (मू. भा.)

अह भणइ जिणवरिंदो भरहे वासंमि जारिसो अहयं ।
एरिसया तेवीसं अण्णे होहिंति तित्थयरा ॥ ३६९ ॥
होही अजिओ संभव अभिणदण सुमइ सुप्पभ सुपासो ।
ससि पुप्फदत सीअल सिज्जंसो वासुपुज्जा अ ॥ ३७० ॥
विमलमणंतइ धम्मो संती कुंथू अरो अ मल्ली अ ।
मुणिसुव्वय नमि नेमो पासो तह वद्धमाणो अ ॥ ३७१ ॥

ભરતરાજાએ બ્રાહ્મણોને--શ્રાવકોને દાન ૧ તીર્થંકરની સ્તુતિનું સ્વરૂપ છે જેમાં એવા અને શ્રાવક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા, તેઓને સ્વાધ્યાય માટે ભરતે આર્યવેદો કર્યા. ૨ (અનાર્યવેદો હમણાં ચાલે છે, તે પાછળથી સુલસા યાજ્ઞવલ્કઆદિકે રચ્યા,) ભગવન્તને પ્રશ્ન ૩, ભગવન્તનું અષ્ટાપદે નિર્વાણ ૪, દેવોએ અગ્નિકુંડ કર્યા ૫, સ્તૂપ બનાવ્યા ૬, ભરતે જિનગૃહ રચાવ્યાં ૭, કપિલની દીક્ષા ૮, ભરતની દીક્ષા ૯. (આ નવ દ્વારો કહેવાશે. એમાંના પહેલા બે દ્વાર પ્રથમ કહેવાઈ ગયા છે.) પુન પણ ભરતે સમવસરણમાં જિનેશ્વરને પૂછયું કે ભગવન્ ! આ ભરતક્ષેત્રમાં અહીં કોણ ચક્રવર્તિ અને તીર્થંકર છે,-અને વાસુદેવ છે ? (આથી) જિન-ચક્રિ અને વાસુદેવના વર્ણ પ્રમાણ નામ ગોત્ર આયુ-નગર-માતા-પિતા-પર્યાય-અને ગતિ કહી, હે તાત ! જેવા લોકગુરૂ કેવળી ભગવન્ત આપ છો, તેવા બીજા તીર્થંકરો હે પીતાજી ! કેટલા થશે ? જિનેશ્વરે કહ્યુ-ભરત ! જેવા અમે છીએ, તેવા બીજા ત્રેવીસ તીર્થંકરો આ ભરતને વિષે થશે. અમારા પછી અનુક્રમે અજીતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન, સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભુ સુપાર્શ્વનાથ, ચંદ્રપ્રભ, પુષ્પદંત, શીતળનાથ, શ્રેયાસનાથ, વાસુપૂજ્ય, વિમળનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મલ્લિનાથ, મુનિસુવ્રત, નમિનાથ, નેમીનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન સ્વામિ થશે. ૩૬૬-થી-૩૭૧.

अह भणइ नरवरिंदो भरहे वासमि जारिसो उ अहं ।
तारिसया कइ अन्ने ताया होहिंति रायाणो ? ॥ ३७२ ॥
अह भणइ जिणवरिंदो जारिसओ तं नरिंदसद्दूलो ।
एरिसया एक्कारस अण्णे होहिंति रायाणो ॥ ३७३ ॥
होही सगरो मघवं सणंकुमारो य रायसद्दूलो ।
संती कुंथू अ अरो होइ सुभूमो य कोरव्वो ॥ ३७४ ॥
णवमो अ महापउमो हरिसेणे चेव रायसद्दूलो ।
जयनामो अ नरवई बारसमो बंभदत्तो अ ॥ ३७५ ॥
होहिंति वासुदेवा नव अण्णे नीलपीअकोसिज्जा ।
हलमुसलचक्कजोही सतालगरुडज्झया दो दो ॥ ३९ ॥ (मू० भाष्यम्)
तिविट्ठू अ १ दिविट्ठू २ सयंभू ३ पुरिसुत्तमे ४ पुरिससोहे ५ ।
तह पुरिसपुंडरीए ६ दत्ते नारायणे ८ कण्हे ९ ॥ ४० ॥ (मू० भाष्यम्)
अयले १ विजए २ भद्दे ३, सुप्पभे अ ४ सुदंसणे ५ ।

आणंदे ६ णंदणे ७ पउमे ८, रामे ९ आवि अपच्छिमे ॥ ४१ ॥ (भाष्यम्)
आसग्गीवे १ तारय २ मेरय ३ महुकेढवे ४ निसुंभे ५ अ ।
बलि ६ पहराए ७ तह रावणे ८ अ नवमे जरासिंधू ॥ ४२ ॥ (भाष्यम्)
एए खलु पडिसत्तू कित्तीपुरिसाण वासुदेवाणं ।
सव्वे अ चक्कजोही सव्वे अ हया सचक्केहिं ॥ ४३ ॥ (भाष्यम्)

ચક્રવર્તિ ભરતે કહ્યુ, હે તાત ! ભારતવર્ષમા જેવો હુ ચક્રવર્તિ રાજા છુ. તેવા બીજા કેટલા રાજાઓ થશે ? પછી જિનેશ્વરે કહ્યુ, જેવો તુ નરેદ્રશાર્દૂલ છે, તેવા બીજા અગીઆર રાજાઓ થશે. સગર, મઘવા, સનત્કુમાર, શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, સુભૂમ (કૌરવ્યગોત્રી) નવમા મહાપદ્મ, હરિષેણ, જયસેનરાજા અને બારમો બ્રહ્મદત્ત ચક્રિ થશે. બીજા નવ વાસુદેવ અને બલદેવ થશે, તેઓ લીલા-પીળા વસ્ત્ર પહેરનારા, હળ-મુશળ અને ચક્રથી યુદ્ધ કરનારા તેમજ તાલ ગરૂડના ચિન્હની ધજાવાળા એ બન્ને હોય છે. ત્રિપૃષ્ઠ, દ્વિપૃષ્ઠ, સ્વયભૂ, પુરૂષોત્તમ, પુરૂષસિંહ, પુરૂષપુંડરીક, દત્ત, નારાયણ અને કૃષ્ણ (એ નવ વાસુદેવ) અચળ, વિજય, ભદ્ર, સુપ્રભ, સુદર્શન, આનદ, નદન, પદ્મ અને રામ (એ નવ બળદેવ) અશ્વગ્રીવ, તારક, મેરક, મધુકૈટભ, નિશુભ, બલિ, પ્રલ્હાદ, રાવણ, અને નવમો જરાસિન્ધુ, એ નવ પ્રતિવાસુદેવ કીર્તિપુરૂષ વાસુદેવના શત્રુઓ છે. તે બધા ચક્રથી યુદ્ધ કરનારા અને પોતાનાજ ચક્રથી મૃત્યુ પામેલા હોય છે. ૩૭૨ થી ૩૭૫ ભા. ૩૯ થી ૪૩

હવે તીર્થંકરોના વર્ણ તથા શરીરનુ પ્રમાણ કહે છે.

पउमाभ वासुपुज्जा रत्ता ससिपुप्फदंत ससिगोरा ।
सुव्वय नेमी काला पासो मल्ली पियंगाभा ॥ ३७६ ॥
वरकणगतविअगोरा सोलस तित्थकरा मुणेयव्वा ।
एसो वण्णविभागो चउवीसाए जिणवराणं ॥ ३७७ ॥
उसभो पचधणुसय पासो नव सत्तरयणियो वीरो ।
सेसट्ठ पंच अट्ठय पण्णा दस पंच परिहीणा ॥ (प्रक्षिप्ता)
पंचेव १ अद्धपचम २ चत्तार ३ द्धुट्ठ ४ तह तिगं ५ चेव ।
अड्ढाइज्जा ६ दुण्णि ७ अ दिवड्ढ ८ मेगं धणुसय ९ च ॥ ३७८ ॥
नउई१० असीई११ सत्तरि१२ सट्ठी१३ पण्णा स१४ होइ नायव्वा ।
पणयाल१५ चत्त१६ पणतीस१७ तीसा१८ पणवीस १९ वीसा२० य ॥३७९॥
पण्णरस२१ दस धणूणि य२२ नव पासो२३ सत्तरयणिओ वीरो२४ ।
नामा पुव्वुत्ता खलु तित्थयराणं मुणेयव्वा ॥ ३८० ॥

પદ્મપ્રભ અને વાસુપૂજ્ય રક્તવર્ણના, ચદ્રપ્રભ અને પુષ્પદત ચદ્રસમાન ગૌરવર્ણવાળા, મુનિસુવ્રત અને નેમીનાથ શ્યામવર્ણવાળા, પાર્શ્વનાથ અને મલ્લીનાથ રાયણ વૃક્ષના જેવા વર્ણવાળા, બાકીના સોળ તીર્થંકર તપાવેલા ઉત્તમ સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળા

જાણવા. એ પ્રમાણે ચોવીસે જિનવરોનો વર્ણ વિભાગ છે. પેહેલા રીષભદેવ તીર્થંકરનુ પાચશો ધનુષ્ય અને તેવીસમા પાર્શ્વનાથનુ નવ ધનુષ્ય અને મહાવીર સ્વામિનુ સાત હાથનુ અને બીજાથી નવ સુધીના તીર્થંકરોનુ શરીર એક બીજાથી પચાશ પચાશ ધનુષ્ય ઓછાં કરવાં અને દશમાથી ચૌદ સુધીના તીર્થંકરોનુ શરીર એક બીજાથી દશ દશ ધનુષ્ય ઓછુ કરવુ અને બાકીના આઠનુ શરીર એક બીજાથી પાંચ પાચ ધનુષ્ય ઓછુ કરવુ. ૫૦૦ ધનુષ્ય (૧) સાડા ચારસો ધનુષ્ય (૨) ચારસો ધનુષ્ય, (૩) સાડા ત્રણસો ધનુષ્ય (૪) ત્રણસો ધનુષ (૫) અઢીસો ધનુષ (૬) બસો ધનુષ (૭) દોઢસો ધનુષ (૮) સો ધનુષ (૯) નેવુ ધનુષ (૧૦) એસી ધનુષ (૧૧) સીતેર ધનુષ (૧૨) સાઠ ધનુષ (૧૩) પચાસ ધનુષ (૧૪) પીસ્તાલીસ ધનુષ (૧૫) ચાલીસ ધનુષ (૧૬) પાત્રીસ ધનુષ (૧૭) ત્રીસ ધનુષ (૧૮) પચીસ ધનુષ (૧૯) વીસ ધનુષ (૨૦) પદર ધનુષ (૨૧) દસ ધનુષ (૨૨) નવ ધનુષ (૨૩) અને સાત હાથનુ પ્રમાણુ ૨૪(એ પ્રમાણે વર્ધમાન પર્યન્તના જિનોનુ અનુક્રમે જાણવુ.) તીર્થંકરના નામો પૂર્વે કહ્યા છે તેજ જાણવા ૩૭૬ થી ૩૮૦.

હવે તીર્થંકરના ગોત્ર, નગર અને માતા-પિતાનાં નામો કહે છે.

मुणिसुव्वओ अ अरिहा अरिट्ठनेमी अ गोअमसगुत्ता ।
सेसा तित्थयरा खलु कासवगुत्ता मुणेयव्वा ॥ ३८१ ॥

इक्खागभूमि १ उज्झा २ सावत्थि३ विणीअ ४ कोसलपुर च ५ ॥
कोसंबी ६ वाणारसी ७ चंदाण ण ८ तहय काकंडी ९ ॥ ३८२ ॥

भद्दीलपुर १० सीहपुरं ११ चपा १२ कंपिल्ल १३ उज्झ १४ रयणपुरं १५ ।
तिण्णेव गयपुरमी १८ मिहिला १९ तह चेव रायगिहं २० ॥ ३८३ ॥

मिहिला२१ सोरिअनयरं २२ वाणारसि २३ तहय होइ कुंडपुरं ।२४।
उसभाईण जिणाण जम्मणभूमी जहासंखं ॥ ३८४ ॥

मरुदेवि १ विजय २ सेणा ३ सिद्धत्था ४ मंगला ५ सुसीमा य ६ ।
पुहवी ७ लक्खण ८ सामा ९ नदा १० विण्हू ११ जया १२ रामा १३ ॥३८५॥

सुजसा १४ सुव्वय १५ अइरा १६ सिरि १७ देवी १८ पभावई १९ ।
पउमावई अ २० वप्पा २१ अ, सिव २२ वम्मा २३ तिसला २४ इअ ॥३८६॥

नाभी १ अ जिअसत्तू २ आ, जियारि ३ संवरे इअ ४ ।
मेहे धरे ६ पइट्ठे ७ अ, महसेणे ८ अ खत्तिए ॥ ३८७ ॥

सुग्गीवे ९ दढरहे १० विण्हू ११ वसुपुज्जे १२ अ खत्तिए ।
कयवम्मा १३ सीहसेणे १४ अ, भाणू १५ विससेणे १६ इअ ॥ ३८८ ॥

सूरे १७ सुदंसणे १८ कुभे १९ सुमित्तु २० विजए २१ समुद्दविजए २२ अ ।
राया अ अस्ससेणे २३ सिद्धत्थे वि य २४ खत्तिए ॥ ३८९ ॥

सव्वेऽवि गया मुक्ख जाइजरामरणबंधणविमुक्का।
तित्थयरा भगवंतो सासयसुक्खं निराबाह ॥ ३९० ॥

મુનિસુવ્રતજિન અને અરિષ્ટનેમી ગૌતમગોત્રીય, તથા બાકીના તીર્થંકરો કાશ્યપ-ગોત્રીય જાણવા. ઇક્ષ્વાકુ ભૂમિ ૧ અયોધ્યા ૨, શ્રાવસ્તી ૩, વિનીતા ૪, કોશલપુર ૫, કૌશાંબી ૬ વાણારસી ૭, ચંદ્રાનન ૮, કાકંદી ૯, ભદ્દિલપુર ૧૦, સિંહપુર ૧૧ ચંપાપુરી ૧૨, કંપીલ ૧૩, અયોધ્યા ૧૪, રત્નપૂર, ૧૫, પછી ૧૬, ૧૭, ૧૮, ગજપુર, મિથિલા ૧૯, રાજગૃહ ૨૦, મિથિલા, ૨૧, શૌર્યનગર ૨૨, વાણારસી ૨૩, અને કુંડપુર ૨૪, એ પ્રમાણે ઋષભાદિ ચોવીસ જિનોની અનુક્રમે જન્મભૂમિઓ છે. મરૂદેવી ૧, વિજયા ૨ સેના ૩, સિદ્ધાર્થા ૪, મંગળા ૫, સુસીમા ૬, પૃથ્વી ૭, લક્ષ્મણા ૮, શ્યામા ૯, નંદા ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧ જયા ૧૨ રામા ૧૩ સુયશા ૧૪, સુવ્રતા ૧૫, અચિરા ૧૬, શ્રી ૧૭, દેવી ૧૮, પ્રભાવતી ૧૯, પદ્માવતી ૨૦, વપ્રા ૨૧, શિવા ૨૨, વામા ૨૩ અને ત્રિશલા ૨૪, (એ ચોવીસ જિનની માતાઓનાં નામ જાણવા) નાભી ૧, જિતશત્રૂ ૨, જિતારિ ૩, સંવર ૪, મેઘ ૫ ધર ૬ પ્રતિષ્ઠ ૭, મહાસેન ૮, સુગ્રીવ ૯, દૃઢરથ ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧, વસુપૂજ્ય ૧૨, કૃતવર્મા ૧૩, સિંહસેન ૧૪, ભાનૂ ૧૫, વિશ્વસેન ૧૬, સૂર ૧૭, સુદર્શન ૧૮, કુંભ ૧૯, સુમિત્ર ૨૦, વિજય ૨૧, સમુદ્રવિજય ૨૨, અશ્વસેન રાજા ૨૩ અને સિદ્ધાર્થ રાજા (એ ચોવીસ જિનના પિતાઓના નામો જાણવાં.) બધાએ તીર્થંકર ભગવન્તો જન્મ જરા મરણ અને બંધનથી મુક્ત થઇને નિરાબાધ શાશ્વત સુખવાળા મોક્ષમાં ગયા છે ૩૮૧ થી ૩૯૦.

હવે ચક્રવર્તિના વર્ણ-શરી પ્રમાણ-ગોત્ર-આયુષ-નગર-માતપિતાના નામો અને ગતિ કહે છે.

सव्वेऽवि एगवण्णा निम्मलकणगप्पभा मुणेयव्वा।
छक्खंडभरहसामी तेसि पमाणं अओ वुच्छं ॥ ३९१ ॥
पंचसय १ अद्धपचम २ बायालीसा य अद्धधणुअं च ३।
इगयाल धणूसद्धं ४ च चउत्थे पचमे चत्ता ५॥ ३९२ ॥
पणतीसा ६ तीसा ६ पुण अट्ठावीसा ८ य वीसइ धणूणि ९ ।
पण्णरस १० बारसेव ११ य अपच्छिमो सत्त य धणूणि १२ ॥ ३९३ ॥
कासवगुत्ता सव्वे चउदसरयणाहिवा समक्खाया।
देविंदवंदिएहि जिणेहिं जिअरागदोसेहिं ॥ ३९४ ॥
चउरासीई १ बावत्तरी अ पुव्वाण सहसहस्साई २।
पंच३ य तिण्णि ४ य एगं च ५ सयसहस्सा उ वासाणं ॥ ३९५ ॥
पंचाणउइ सहस्सा ६ चउरासीई अ ७ अट्ठमे सट्ठी ८।
तीसा ९ य दस १०य तिण्णि ११ य अपच्छिमे सत्त वाससया १२ ॥३९६॥
जम्मण विणीय १ उज्झा २ सावत्थी ३ पंच हत्थिणपुरंमि ८।
वाणारसि ९ कंपिल्ले १० रायगिहे चेव ११ कंपिल्ले १२ ॥ ३९७ ॥

सुमंगला १ जसवई २ भद्दा ३ सहदेवि ४ अइर ५ सिरि ६ देवी ७ ।
तारा ८ जाला ९ मेरा १० य वप्पगा ११ तहय चूलणी अ ॥ ३९८ ॥
उसभे १ सुमित्तविजये २ समुद्दविजए ३ अ अस्ससेणे अ ४ ।
तह वीससेण ५ सूरे ६ सुदसणे ७ कत्तविरिए अ ८ ॥ ३९९ ॥
पउमुत्तरे ९ महहरी १० विजए राया ११ तहेव बंभे अ १२ ।
ओसप्पिणी इमीसे पिउनामा चक्कवट्टीणं ॥ ४०० ॥
अट्ठेव गया मोक्खं सुभुमो बंभो अ सत्तमि पुढविं ।
मघवं सणंकुमारो सणकुमारं गया कप्प ॥ ४०१ ॥

છ ખંડ ભરતના સ્વામી બધાએ ચક્રિઓ નિર્મળ સુવર્ણના જેવા એકજ વર્ણ-વાળા જાણવા. હવે પછી તેઓના શરીરનુ પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલા ચક્રિનુ પાંચસો ધનુષ બીજાનુ સાડાચારસો ધનુષ, ત્રીજાનુ સાડીબેતાળીસ ધનુષ, ચોથાનુ સાડીએકતાલીસ ધનુષ, પાંચમાનુ ચાળીસ ધનુષ, છઠ્ઠાનુ પાત્રીસ. સાતમાનુ ત્રીસ, આઠમાનુ અઠ્ઠયાવીસ નવમાનુ વીસ, દસમાનુ પંદર, અગીઆરમાનુ બાર અને છેલ્લા બારમાનુ સાત ધનુષ પ્રમાણુ શરીર જાણવુ. દેવેંદ્રોથી વંદિત અને જેમણે રાગદ્વેષ જીત્યા છે એવા જિનેશ્વરોએ બધાએ ચક્રિઓને કાશ્યપગોત્રવાળા અને ચૌદ રત્નોના સ્વામિ કહ્યા છે. પહેલા ચક્રિનુ ચોરાશી લાખ પૂર્વનુ, બીજાનુ બહોતેર લાખ પૂર્વનુ ત્રીજાનુ પાંચલાખ વર્ષનુ ચોથાનુ ત્રણ લાખનુ પાચમાનુ એક લાખ વર્ષનુ. છઠ્ઠાનુ પંચાણુ હજાર, સાતમાનુ ચોરાશી હજાર, આઠમાનુ સાઠ હજાર, નવમાનુ ત્રીસ હજાર, દસમાનુ દસ હજાર, અગીયારમાનુ ત્રણ હજાર અને છેલ્લા બારમાનુ સાતસો વર્ષનુ આયુ જાણવુ. પહેલાની જન્મ ભૂમિ વિનીતા; બીજાની અયોધ્યા, ત્રીજાની શ્રાવસ્તી, પછી પાચ (૪ થા-૫ મા-છઠ્ઠા-સાતમા ને આઠમા) ની હસ્તિનાપુર, નવમાની વાણારશી, દસમાની કાંપીલ્યપુર, અગીયારમાની રાજગૃહિ, અને બારમાની કાંપીલ્યપુર છે. હવે માતાના નામ કહે છે સુમંગળા, યશસ્વતી, ભદ્રા, સહદેવી, અચિરા, શ્રી, દેવી, તારા, જવાળા, મેરા, વપ્રકા, અને ચુલની (એ બાર ચક્રીની માતાઓ જાણવી.) હવે પીતાના નામ કહે છે. ઋષભદેવ, સુમિત્રવિજય, સમુદ્રવિજય, અશ્વસેન વિશ્વસેન, સૂર, સુદર્શન, કાર્તવીર્ય, પદ્મોત્તર, મહાહરિ, વિજયસેન, અને બ્રહ્મ-સેન (એ આ અવસર્પિણીના બાર ચક્રવર્તિના પિતા જાણવા) બારમાથી આઠ ચક્રિ મોક્ષે ગયા, સુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત સાતમીનરકે ગયા, મઘવા અને સનત્કુમાર ચક્રિ સનત્કુમાર દેવ-લોકમાં ગયા ૩૯૧ થી ૪૦૧.

હવે વાસુદેવ-બળદેવનાં વર્ણ-પ્રમાણાદિ કહે છે.

वण्णेण वासुदेवा सव्वे नीला बला य सुक्किलया ।
एएसि देहमाणं वुच्छामि अहाणुपुव्वीए ॥ ४०२ ॥
पढमो धणूणऽसीई १ सत्तरि २ सट्ठी ३ अ पण्ण ४ पणयाला ५ ।
अउणत्तीसं च धणू ६ छव्वीसा ७ सोलस ८ दसेव ९ ॥ ४०३ ॥
बलदेववासुदेवा अट्ठेव हवंति गोयमसगुत्ता ।

नारायणपउमा पुण कासवगुत्ता मुणेअव्वा ॥ ४०४ ॥
चउरासीई १ बिसत्तरि २ सट्ठी ३ चत्ता य ४ दस ५ य लक्खाइं ।
पण्णट्ठि सहस्साइं ६ छप्पन्ना ७ बारसेग च ८ ॥ ४०५ ॥
पंचासीई १ पण्णत्तरि २ अ पण्णट्ठी ३ पंचवण्णा य ४ ।
सत्तरस य सहस्सा ५ पंचमए आउअं होइ ॥ ४०६ ॥
पंचासीइ सहस्सा ६ पण्णट्ठी ७ तहय चेव पण्णरस ८ ।
बारस सयाइं ९ आउ बलदेवाणं जहासंखं ॥ ४०७ ॥
पोअण १ बारवइतिग ४ अस्सपुर ५ तहय होइ चक्कपुरं ६ ।
वाणारसी रायगिह ८ अपच्छिमो जाओ महुराए ॥ ४०८ ॥
मिगावई १ उमा चेव २, पुहवी ३ सीआ य ४ अम्मया ५ ।
लच्छीमई ६ सेसमई ७, केगमई ८ देवई ९ इअ ॥ ४०९ ॥
भद्द १ सुभद्दा २ सुप्पभ ३ सुदंसण ४ विजय ५ वेजयंती ६ अ ।
तहय जयंती ७ अपराजिआ ८ य तह रोहिणी ९ चेव ॥ ४१० ॥
हवइ पयावइ १ बंभो २ रुद्दो ३ सोमो ४ सिवो ५ महसिवो ६ अ ।
अग्गिसिहे ७ अ दसरहे ८ नवमे भणिए अ वसुदेवे ९ ॥ ४११ ॥
परिआओ पव्वज्जाऽभावाओ नत्थि वासुदेवाण ।
होइ बलाणं सो पुण पढमऽणुओगाओ णायव्वो ॥ ४१२ ॥
एगो अ सत्तमाए पंच य छट्ठीऍ पंचमी एगो ।
एगो अ चउत्थीए कण्हो पुण तच्चपुढवीए ॥ ४१३ ॥
अट्ठंतगडा रामा एगो पुण बंभलोगकप्पंमि ।
उववण्णु तओ चइउ सिज्झिस्सइ भारहे वासे ॥ ४१४ ॥
अणिआणकडा रामा सव्वेऽवि अ केसवा निआणकडा ।
उड्ढंगामी रामा केसव सव्वे अहोगामी ॥ ४१५ ॥

બધા વાસુદેવો નીલવર્ણવાળા, અને બળદેવો શુક્લવર્ણવાળા હોય છે. હવે પછી અનુક્રમે તેઓના દેહનુ પ્રમાણ કહીશુ. પહેલા વાસુદેવનુ શરીર એશી ધનુષ પ્રમાણ, બીજાનુ સીત્તેર, ત્રીજાનુ સાઠ ધનુષ, ચોથાનુ પચાસ ધનુષ, પાચમાનુ પીસ્તાલીશ ધનુષ, છઠ્ઠાનુ ઓગણત્રીસ ધનુષ, સાતમાનુ છવીસ ધનુષ, આઠમાનુ સોળ ધનુષ, અને નવમાનુ દસ ધનુષનુ જ શરીર હોય છે. આઠ બળદેવ-વાસુદેવ ગૌતમગોત્રીય હોય છે, અને નારાયણ તથા પદ્મ એ બે કાશ્યપગોત્રીય જાણવા. હવે તેમનુ આયુષ્ય કહે છે. પહેલાનુ ચોરાશી લાખ વર્ષનુ, બીજાનુ બહોંતેર લાખ વર્ષનુ, ત્રીજાનુ સાઠ લાખ વર્ષનુ, ચોથાનુ ત્રીસલાખ વર્ષનું, પાચમાનુ દસલાખ વર્ષનુ છઠ્ઠાનુ પાંસઠ હજાર વર્ષનુ, સાતમાનુ છપ્પનહજાર વર્ષનુ, આઠમાનુ બારહજાર વર્ષનુ, અને નવમા વાસુદેવનુ એકહજાર વર્ષનુ આયુષ જાણવુ. પહેલા બળદેવનુ પચાશીલાખ વર્ષનુ, બીજાનુ પચોતેર લાખ વર્ષનું

ત્રીજાનુ પાસઠ લાખનુ ચોથનુ પચાવન લાખ વર્ષનુ, પાચમાનુ સત્તરલાખ વર્ષનુ, છઠ્ઠાનુ પચાશીહજાર વર્ષનુ, સાતમાનુ પાસઠ હજાર વર્ષનુ, આઠમાનુ પદર હજાર વર્ષનુ અને નવમાનુ બારસો વર્ષનુ, એ પ્રમાણે અનુક્રમે બળદેવોનુ આયુષ્ય જાણવુ. હવે નગરીઓ કહે છે પહેલો વસુદેવ પોતનપુરમા પછીના ૨-૩-૪ દ્વારીકામા, પાચમો અશ્વપુરમાં છઠ્ઠો ચક્રપુરમા, સાતમો વાણારશીમા, આઠમો રાજગૃહીમાં અને છેલ્લો નવમો વાસુદેવ મથુરા નગરીમા થયો. હવે માતાના નામ કહે છે. મૃગાવતી, ઊમા, પૃથ્વી, સીતા, અમૃતા, લક્ષ્મીવતી, શેષવતી, કૈકેયી, અને દેવકી. (એ નવ વાસુદેવની માતાઓ) ભદ્રા, સુભદ્રા, સુપ્રભા, સુદર્શના, વિજયા, વૈજયતી, જયતી, અપરાજિતા, અને રોહીણી. (એ નવ બળદેવની માતઓ) પ્રજાપતિ, બ્રહ્મ, રૂદ્ર, સોમ, શિવ, મહાશિવ, અગ્નિસિહ, દશરથ, અને નવમા વસુદેવ (એ નવ બળદેવ-વાસુદેવના પિતા જાણવા.) વાસુદેવોને દીક્ષાના અભાવથી પર્યાય નથી, બળદેવોન છે, પણ તે પહેલા અનુયોગથી જાણવો. એક સાતમી નરકે, પાચ છઠ્ઠી નરકે, એક પાચમી નરકે, એક ચોથી નરકે, અને કૃષ્ણ ત્રીજી નરકે જશે. આઠ બળદેવ અન્તકૃત થશે, એટલે કર્મનો અત કરીને મોક્ષ ગયા અને એક બળદેવ બ્રહ્મદેવલોકમા ઉત્પન્ન થશે. ત્યાથી ચ્યવીને ભરતક્ષેત્રમા મોક્ષે જશે. બળદેવોએ નિઆણુ નથી કર્યુ, વાસુદેવોઓ નિઆણુ કરના વાલા હોય છે, બધા બળદેવો ઉર્ધ્વગામી હોય છે, અને વાસુદેવો અધોગામી હોય છે. ૮૦૨-થી ૮૧૫.

હવે જિનના આતરાઓ કહે છે.

उसभो वरवसभगई तनिअसमापच्छिममि कालंमि ।
उप्पन्नो पढमजिणो भरहपिआ भारहे वासे ॥ १ ॥

पण्णासा लक्खेहिं कोडीणं सागराण उसभाओ ।
उप्पण्णो अजिअजिणो ततिओ तीसाए लक्खेहिं ॥ २ ॥

जिणवसहसंभवाओ दसहि उ लक्खेहि अयरकोडीणं ।
अभिनदणो उ भगव एवइकालेण उप्पण्णो ॥ ३ ॥

अभिणंदणाउ सुमती नवहि उ लक्खेहि अयरकोडीणं ।
उप्पण्णो सुहपुण्णो सुप्पभनामस्स वोच्छामि ॥ ४ ॥

णउईय सहस्सेहि कोडीणं सागराण पुण्णाणं ।
सुमइजिणाउ पउमो एवतिकालेण उप्पन्नो ॥ ५ ॥
पउमप्पहनामाओ नवहि सहस्सेहि अयरकोडीणं ।
कालेणेवइएणं सुपासनामो समुप्पन्नो ॥ ६ ॥

कोडीसएहि नवहि उ सुपासनामा जिणो समुप्पन्नो ।
चदप्पभो पभाए पभासयंतो उ तेलोक्कं ॥ ७ ॥
णउईए कोडीहिं ससीउ सुविही जिणो समुप्पन्नो ।
सुविहिजिणाओ नवहि उ कोडीहिं सीअलो जाओ ॥ ८ ॥

सीअलजिणाउ भयवं सिज्जंसो सागराण कोडीए ।
सागरसयऊणाए वरिसेहि तहा इमेहि तु ॥ ९ ॥
छव्वीसाए सहस्सेहिं चेव छावट्ठि सयसहस्सेहिं ।
एतेहि ऊणिआ खलु कोडी मग्गिल्लिआ होइ ॥ १० ॥

चउपन्ना अयराणं सिज्जंसाओ जिणो उ वसुपुज्जो ।
वसुपुज्जाओ विमलो तीसहि अयरहि उप्पण्णो ॥ ११ ॥
विमलजिणा उप्पन्नो नवहि अयरेहि णंतई जिणोऽवि ।
चउ सागरनामेहि अणंतइतो जिणो धम्मो ॥ १२ ॥
धम्मजिणाओ संतो तिहि उ तिचउभागपलिअऊणेहि ।
अयरेहि समुप्पण्णो पलिअद्धेणं तु कुंथुजिणो ॥ १३ ॥
पलिअचउब्भागूणं कोडीसहस्सूणएण वासाणं ।
कुंथूओ अरनाथो कोडीसहस्सेण मल्लिजिणो ॥ १४ ॥
मल्लिजिणाओ मुणिसुव्वओ य चउपन्न वासलक्खेहि ।
सुव्वयनामाओ नमी लक्खेहिं छही उ उप्पण्णो ॥ १५ ॥
पंचहिं लक्खेहि तओ अरिट्ठनेमी जिणो समुप्पण्णो ।
तेसीइ सहस्सेहिं सएहि अद्धट्ठमेहि च ॥ १६ ॥
नेमीओ पासजिणो पासजिणाओ य होइ वीरजिणो ।
अड्ढाइज्जसएहि गएहिं वासेहि उप्पण्णो ॥ १७ ॥

ઉત્તમ વૃષભના જેવી ગતિવાળા ભરતના પિતા પ્રથમ જિનેશ્વર ઋષભદેવ ભારત વર્ષની અંદર ત્રીજા આરાના પાછલા ભાગમા ઉત્પન્ન થયા. ઋષભદેવ પછી પચાસલાખ કોટી સાગરોપમ પછી અજીતનાથ થયા, તે પછી ત્રીસલાખ કોટી સાગરોપમે સંભવનાથ થયા. સંભવનાથથી દસલાખ કોટી સાગરોપમ વીત્યા પછી અભિનંદન જિન થયા. અભિનંદન પછી નવલાખ કોટી સાગરોપમે સુમતિનાથ ઉત્પન્ન થયા. તે પછી નેવુહજાર કોટી સાગરોપમે પદ્મપ્રભુ થયા. પદ્મપ્રભ પછી નવહજાર કોટી સાગરોપમે સુપાર્શ્વનાથ થયા. તે પછી નવસોકોટી સાગરોપમે ચંદ્રપ્રભ થયા, ચંદ્રપ્રભુ પછી નેવુ કોટી સાગરોપમે પુષ્પદંત થયા, તે પછી નવકોટી સાગરોપમે શીતળનાથ થયા. શીતળનાથ પછી એક કોટી સાગરોપમમાં સો સાગરોપમ છાસઠ લાખ છવીસહજાર ન્યૂન વર્ષે શ્રેયાંસનાથ થયા. શ્રેયાંસનાથ પછી ચોપન સાગરોપમે વાસુપૂજ્ય થયા, વાસુપૂજ્ય પછી ત્રીસ સાગરોપમે વિમળનાથ ઉત્પન્ન થયા, વિમળનાથ ઉત્પન્ન થયા પછી નવ સાગરોપમે અનંતનાથ થયા, અનંતનાથ પછી ચાર સાગરોપમે ધર્મનાથ થયા, ધર્મનાથ પછી એક પલ્યોપમના ચારીઆ ત્રણ ભાગ ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમમા શાન્તીનાથ થયા, શાતીનાથ પછી અર્ધ પલ્યોપમે

કુંથુનાથ થયા, કુંથુનાથ પછી પલ્યોપમના ચોથા ભાગમાં એક હજાર કોટી વર્ષ ન્યૂનકાળે અરનાથ થયા, અરનાથ પછી એકહજાર કોટી વર્ષે મલ્લિનાથ થયા, મલ્લીનાથ પછી ચોપનલાખ વર્ષે મુનિસુવ્રત થયા, તે પછી છ લાખ વર્ષે નમીનાથ, પછી પાંચલાખ વર્ષે નેમીનાથ, તે પછી ત્યાસીહજાર સાતસો પચાસ વર્ષે પાર્શ્વનાથ, તે પછી અઢીસો વર્ષે વર્ધમાન સ્વામી ઉત્પન્ન થયા. ૧ થી ૧૭.

હવે ચક્રવર્તિની અપેક્ષાએ જિનેશ્વરના આંતરા કહે છે.

उसमे भरहो अजिए सगरो मघव सणकुमारो अ ।
धम्मस्स य संतिस्स य जिणंतरे चक्कवट्टिदुगं ॥ ४१६ ॥

संती कुंथू अ अरो अरहंता चेव चक्कवट्टी अ ।
अरमल्लीअंतरे उ हवइ सुभूमो अ कोरव्वो ॥ ४१७ ॥

मुणिसुव्वए नमिंमि अ हुंति दुवे पउनाभहरिसेणा ।
नमिनेमिसु जयनामो अरिट्ठपासंतरे बंभो ॥ ४१८ ॥

ઋષભદેવના સમયે ભરતચક્રિ, અજીતનાથના સમયે સગરચક્રિ, ધર્મનાથ અને શાન્તીનાથની વચ્ચે મઘવા અને સનત્કુમાર એ બે ચક્રિ થયા. શાંતીનાથ કુંથુનાથ અને અરનાથ એ ત્રણ જિનેશ્વર તથા ચક્રવર્તિ હતા, અરનાથ અને મલ્લીનાથની અન્તરે સુભૂમચક્રિ થયા, મુનિસુવ્રત અને નમિનાથના વખતે પદ્મનાભ અને હરિષેણ એ બે ચક્રિ થયા, નમિનાથ અને નેમનાથના અંતરે જયનામે ચક્રિ થયા, નેમનાથ અને પાર્શ્વનાથના અન્તરે બ્રહ્મચક્રિ થયા. ૪૧૬ થી ૪૧૮.

पंचऽरहंते वंदंति केसवा पंच आणुपुव्वीए ।
सिज्जंसतिविट्ठाई धम्मपुरिससीहपेरंता ॥ ४१९ ॥

अरमल्लिअंतरे दुण्णि केसवा पुरिसपुंडरिअदत्ता ।
मुणिसुव्वयनमि अंतरि नारायण कण्हु नेमिंमि ॥ ४१० ॥

चक्किदुगं हरिपणग पणग चक्कीण केसवो चक्की ।
केसव चक्की केसव दु चक्की केसो अ चक्की अ ॥ ४२१ ॥

ત્રિપૃષ્ઠાદિથી પુરૂષસિંહ પર્યન્તના પાંચ વાસુદેવો અનુક્રમે શ્રેયાંસાદિથી ધર્મનાથ પર્યન્તના પાંચ જિનેશ્વરોને વંદન કરે છે. અરનાથ અને મલ્લીનાથના અંતરે પુરૂષપુંડરીક તથા દત્ત એ બે વાસુદેવ થશે, મુનિસુવ્રત અને નમિનાથના અંતરે નારાયણ વાસુદેવ, નેમનાથની સાથે કૃષ્ણ વાસુદેવ થશે. પ્રથમ બે ચક્રવર્તિ થશે, પછી પાંચ વાસુદેવ થશે, તે પછી પાંચ ચક્રવર્તિ, એક વાસુદેવ, એક ચક્રિ, એક વાસુદેવ, એક ચક્રિ, બે વાસુદેવ, એક ચક્રિ, એક વાસુદેવ અને એક ચક્રવર્તિ એમ અનુક્રમે થશે. ૪૧૯ થી ૪૨૧.

જિન–ચક્રવર્તિ–અને વાસુદેવના આંતરાની સ્થાપના.

ઋષભદેવ.	ભરત:	૦	ધનૂંષિ ૫૦૦	પૂર્વલક્ષા ૮૪૦૦૦૦૦
અજિત'	સગર	૦	૪૫૦	૭૨
સંભવ.	૦	૦	૪૦૦	૬૦
અભિનંદન:	૦	૦	૩૫૦	૫૦
સુમતિ'	૦	૦	૩૦૦	૫૦
પદ્મપ્રભ	૦	૦	૨૫૦	૩૦
સુપાર્શ્વ'	૦	૦	૨૦૦	૨૦
ચંદ્રપ્રભ	૦	૦	૧૫૦	૧૦
સુવિધિ:	૦	૦	૧૦૦	૨
શીતલ.	૦	૦	૯૦	૧
શ્રેયાંસ.	૦	ત્રિપૃષ્ઠ'	૮૦	વર્ષલક્ષ' ૮૪૦૦૦૦૦
વાસુપૂજ્ય.	૦	દ્વિપૃષ્ઠ.	૭૦	૭૨
વિમલ	૦	સ્વયંભૂ	૬૦	૬૦
અનન્ત	૦	પુરુષોત્તમ	૫૦	૩૦
ધર્મ:	૦	પુરુષસિંહ	૪૫	૧૦
૦	મઘવાન્	૦	૪૨ાા	૫
૦	સનત્કુમાર'	૦	૪૧ાા	૩
શાન્તિ:	શાન્તિ:	૦	૪૦	૧
કુંથુ'	કુંથુ:	૦	૩૫	૯૫૦૦૦
અર:	અર:	૦	૩૦	૮૪૦૦૦
૦	૦	પુરુષપુંડરીક:	૨૯	૬૫૦૦૦
૦	સુભૂમ:	૦	૨૮	૬૦૦૦૦
૦	૦	દત્ત:	૨૬	૫૬૦૦૦

મલ્લિ°	૦	૦	૨૫	૫૫૦૦૦
સુવ્રત	પદ્મ	૦	૨૦	૩૦૦૦૦
૦	૦	નારાયણ	૧૬	૧૨૦૦૦
નમિ	હરિષેણ	૦	૧૫	૧૦૦૦૦
૦	જય	૦	૧૨	૩૦૦૦
નેમિ	૦	કૃષ્ણ	૧૦	૧૦૦૦
૦	બ્રહ્મદત્ત	૦	૭	૭૦૦
પાર્શ્વ:	૦	૦	૯ હસ્તા	૧૦૦
વીર.	૦	૦	૭ હસ્તા	૭૨

अह भणइ नरवरिंदो ताय ! इमीसित्तिआइ परिसाए ।
अण्णोऽवि कोऽवि होही भरहे वासंमि तित्थयरो ? ॥ ४४ ॥ (मू० भा०)
तत्थ मरीई नामा आइपरिव्वायगो उसभनत्ता ।
सज्झायझाणजुत्तो एगंते झायइ महप्पा ॥ ४२२ ॥
तं दाएइ जिणिंदो एव नरिंदेण पुच्छिओ संतो ।
धम्मवरचक्कवट्टी अपच्छिमो वीरनामुत्ति ॥ ४२३ ॥
आइगरु दसाराणं तिवट्ठनामेण पोअणाहिवई ।
पिअमित्तचक्कवट्टी मूआइ विदेहवासंमि ॥ ४२४ ॥
तं वयणं सोऊणं राया अंचियतणूरुहसरीरो ।
अभिवंदिऊण पिअरं मरीइमभिवंदओ जाइ ॥ ४२५ ॥
सो विणएण उवगओ काऊण पयाहिणं च तिक्खुत्तो ।
वंदइ अभित्थुणंतो इमाहि महुराहि वग्गूहिं ॥ ४२६ ॥
लाहा हु ते सुलद्धा जंसि तुमं धम्मचक्कवट्टीणं ।
होहिसि दसचउदसमो अपच्छिमो वीरनामुत्ति ॥ ४२७ ॥
णावि अ पारिवज्जं वंदामि अहं इमं च ते जम्मं ।
जं होहिसि तित्थयरो अपच्छिमो तेण वंदामि ॥ ४२८ ॥
एवण्ह थोऊणं काऊण पयाहिणं च तिक्खुत्तो ।
आपुच्छिऊण पिअरं विणीअणगरिं अह पविट्ठो ॥ ४२९ ॥
तव्वयणं सोऊणं तिवइं अप्फोडिऊण तिक्खुत्तो ।
अब्भहिअजायहरिसो तत्थ मरीई इमं भणइ ॥ ४३० ॥

जइ वासुदेवु पढमो मूआइ विदेहि चक्कवट्टित्तं ।
चरमो तित्थयराणं होउ अलं इत्तिअं मज्झ ॥ ४३१ ॥
अहयं च दसाराणं पिआ य मे चक्कवट्टिवसस्स ।
अज्जो तित्थयराणं अहो कुलं उत्तमं मज्झ ॥ ४३२ ॥

ચક્રવર્તિએ કહ્યુ કે હે તાત ! આ આટલી પપદામાંથી બીજો કોઈ તીર્થંકર આ ભારતવર્ષમાં થશે ? તે વખતે ત્યા ભરતનો પુત્ર અને આદ્ય પરિવ્રાજક મરીચિ રીષભનો પૌત્ર સ્વાધ્યાય ધ્યાન યુક્ત એકાન્તે મહાત્મા ધ્યાન કરતો હતો; તેને ચક્રવતિએ પૂછેલા જિનેશ્વરે બતાવીને કહ્યુ કે "આ" વીર નામે છેલ્લા ધર્મચક્રવર્તિ થશે, તથા પોતનપુરનો અધિપતિ ત્રિપૃષ્ઠ નામે પ્રથમ વાસુદેવ, અને મહાવિદેહમાં મૂકાનગરીની અદર પ્રિયમિત્રનામે ચક્રવર્તિ થશે. તે વચન સાભળીને ભરતરાજા અત્યન્તરોમાચિત થયો થકો પિતાને વદન કરીને મરીચિને વદન કરવા ગયો, તે વિનયથી મરીચી પાસે ગયો, ત્યા ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને આ પ્રમાણે મધુરવાણીથી સ્તુતિ કરતો વદન કરવા લાગ્યો. અહો ! તમે અત્યન્ત અભ્યુદય પામ્યા છો, કેમકે તમે છેલ્લા ચોવીસમા વીર નામે ધર્મચક્રવર્તિ થશો. તમારા આ પરિવ્રાજકપણા કે આ જન્મને હુ નથી વદન કરતો, પણ છેલ્લા તીર્થંકર થશો, તેથી વદન કરૂ છુ. એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા આપીને, પિતાજીને પૂછીને પછી તે ભરત રાજા વિનીતા નગરીમા પેઠા. ભરતનાં તે વચન સાભળીને ત્રિપદી કરી ભૂમીસ્ફોટ ત્રણવાર કરીને અધિક હર્ષવન્ત થયો થકો. ત્યા મરીચિ આ પ્રમાણે બોલ્યો. જોહુ પ્રથમ વાસુદેવ, મહાવિદેહમાં મૂકાનગરીની અદર ચક્રવર્તિ, અને આ ક્ષેત્રમાં છેલ્લો તીર્થંકર થઇશ, તો એટલાથીજ મારે બસ છે. અહો ! હુ પ્રથમ વાસુદેવ થઇશ, મારા પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તિ, અને પિતામહ આદ્યતીર્થંકર, અહો ? મારૂ કુળ ઉત્તમ છે. ૪૩૨

હવે નિર્વાણદ્વાર કહે છે.

अह भगवं भवमहणो पुव्वाणमणूणग सयसहस्सं ।
अणुपुव्वि विहरिऊणं पत्तो अट्ठावयं सेलं ॥ ४३३ ॥
अट्ठावयंमि सेले चउदसभत्तेण सो महरिसीणं ।
दसहि सहस्सेहि समं निव्वाणमणुत्तरं पत्तो ॥ ४३४ ॥
निव्वाणं १ चिइगागिई जिणस्स इक्खाग सेसयाणं च २ ।
सकहा ३ थूभ जिणहरे ४ जायग ५ तेणाहिअग्गित्ति ६ ॥ ४३५ ॥
थूभ सय भाउगाणं चउवीसं चेव जिणहरे कासी ।
सव्वजिणाणं पडिमा वण्णपमाणेहि निअएहिं ॥ (मू. भा.) ॥ ४५ ॥
आयंसघरपवेसो भरहे पडणं च अंगुलिज्जस्स ।
सेसाणं उम्मुअणं संवेगो नाण दिक्खा य ॥ ४३६ ॥

સસારનુ મથન કરનાર ભગવાન સપૂર્ણ એક લાખ પૂર્વ વર્ષ પર્યન્ત વિહાર કરીને અનુક્રમે અષ્ટાપદ પર્વતપર આવ્યા, ત્યા અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ૭ ઉપવાસના તપ યુક્ત તે ભગવાન દસહજાર મહર્ષિ-મુનિઓની સાથે અનુત્તર નિર્વાણપદ પામ્યા. ભગવાન્

નિર્વાણ પામ્યા પછી દેવોએ ત્રણ ચિતાઓ કરી, (પૂર્વદિશાની ચિતામાં તીર્થંકર, દક્ષિણ દિશાની ચિતામાં ઇક્ષ્વાકુવંશના પુરૂષો અને પશ્ચિમ દિશાની ચિતામાં બાકીનાઓને અગ્નિદાહ દેવોએ કર્યો) ભગવન્તની દાઢાઓ ઇન્દ્રોએ ગ્રહણ કરી, ભરતે સ્તૂપ અને જિન-ગૃહ કરાવ્યા, શ્રાવકોએ ભક્તિથી દેવો પાસે યાચના કરી, તેથી તેઓ આહિતાગ્નિ (ગૃહમાં અગ્નિ સ્થાપન કરીને પૂજનારા) થયા, ભરતે સો ભાઈઓનાં સો સ્તૂપ કરાવ્યા, અને દેરાસરમા ચોવીશી (ચોવીશ પ્રતિમા) વાળુ જિનગૃહ કરાવ્યુ. અને સર્વ જિનોની પ્રતિમાઓ પોતાના વર્ણ તથા પ્રમાણ મુજબ કરાવી. તે પછી ભરત રાજા ઘેર આવીને આદર્શ ભુવનમા ગયા, ત્યાં વીંટી પડી જવાથી તે આગલી શોભા વિનાની જણાવા લાગી, તેથી બાકીના આભૂષણો પણ તજી દીધા, આથી સંવેગ થયો, સંવેગ થવાથી જ્ઞાન થયુ, અને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ પછી દીક્ષા લીધી. ૪૩૩ થી ૪૩૬

पुच्छंताण कहेइ उवट्ठिए देइ साहुणो सीसे ।
गेलन्नि अपडिअरणं कविला इत्थंपि इहयंपि ॥ ४३७ ॥
दुब्भासिएण इक्केण मरीई दुक्खसायरं पत्तो ।
भमिओ कोडाकोडिं सागरसरिनामधेज्जाणं ॥ ४३८ ॥
तम्मूलं संसारो नीआगोत्तं च कासि तिवईपि ।
अपडिक्कंतो बंभे कविलो अंतद्धिओ कहए ॥ ४३९ ॥

પાસે આવીને ધર્મ પુછનારા જીવોને તે જિનોક્ત ધર્મ કહેતો, અને બોધ પામેલા શિષ્યો સાધુઓને આપતો. અન્યદા મરીચી ગ્લાન થવાથી કોઈ સાધુએ તેની પ્રતિચર્યા ન કરી, (નિરોગી થયા પછી કપિલ નામે રાજકુમાર તેની પાસે આવ્યો, તેને જિનોક્ત ધર્મ કહ્યો, તેથી તેણે પૂછ્યુ, શુ તમારી પાસે ધર્મ નથી ? મરીચીએ તેને બહુલકર્મી અને પોતાનો સહચારી માનીને કહ્યુ કે ત્યા ધર્મ છે, અને અહી પણ ધર્મ છે. આ એકજ દુર્ભાષણથી મરીચીએ દુ ખનો સમુદ્ર પ્રાપ્ત કર્યો, અને કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ સંસા-રમા ભમ્યો, પૂર્વોક્ત ત્રિપદી દુર્ભાષણ અને ફલરૂપ સંસાર અને નીચગોત્ર પ્રાપ્ત કર્યું. દુર્ભાષણનુ પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના તે મરણ પામીને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવ થયો. તેનો શિષ્ય કપિલ મૃત્યુ પછી દેવલોકમાથી અંતરીક્ષ રહીને સ્વશિષ્ય આસુરીને તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો, ત્યારથી વૈશેષિક દર્શન પ્રવર્ત્યું. ૪૩૭ થી ૪૩૯.

इक्खागेसु मरीई चउरासीई अ बंभलोगंमि ।
कोसिउ कुल्लागमी (गेसुं) असीइमाउं च संसारे ॥ ४४० ॥
थूणाइ पूसमित्तो आउं बावत्तरिं च सोहम्मे ।
चेइअ अग्गिज्जोओ चोवट्ठीसाणकप्पंमि ॥ ४४१ ॥
मंदिरे अग्गिभूई चउपन्नाउ सणंकुमारंमि ।
सेअवि भारद्दाओ चोआलीस च माहिंदे ॥ ४४२ ॥
संसरिअ थावरो रायगिहे चउतीस बंभलोगंमि ।
छस्सुवि पारिवज्जं भमिओ तत्तो अ संसारे ॥ ४४३ ॥

रायगिह विस्सनंदी विसाहभूई अ तस्स जुवराया ।
जुवरण्णो विस्सभूई विसाहनंदी अ इअरस्स ॥ ४४४ ॥
रायगिह विस्सभूई विसाहभूइसुअ खत्तिए ।
कोडी वाससहस्सं दिक्खा संभूअजइस्स पासंमि ॥ ४४५ ॥

ઇક્ષ્વાકુવ શમા મરીચી ચે રાશી લાખ પૂર્વનુ આયુષ પાળીને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવ થયો, ત્યાથી ચ્યવીને કોલ્લાક સનિવેશમા બ્રાહ્મણ થયો, ત્યા એસી લાખ પૂર્વનુ આયુષ્ય ભોગવીને સસારમા જુદા જુદા ભવો ગ્રહણ કર્યા. કેટલાક કાળ પછી સ્થૂણા નગરીની અદર પુષ્પમિત્ર નામે બ્રાહ્મણ થયો, ત્યા બહોતેર લાખ પૂર્વનુ આયુષ ભોગવીને (પરિવ્રાજક થઇને) સૌધર્મ કલ્પમા દેવ થયો, ત્યાથી ચ્યવીને ચૈત્યસનિવેશમાં ચોસઠલાખ પૂર્વના આયુષવાળો અગ્નિદ્યોત નામે બ્રાહ્મણ થયો, (ત્યા પારિવ્રાજક દીક્ષા પાળીને) ઈશાન કલ્પમા દેવ થયો ત્યાથી ચ્યવીને મદીર સનિવેશમા છપ્પન લાખ પૂર્વના આયુષવાળો અગ્નિભૂતિ નામે બ્રાહ્મણ થયો, (ત્યા પરિવ્રાજક થઇને) સનત્કુમાર કલ્પમાં દેવ થયો. ત્યાથી ચ્યવીને શ્વેતવી નગરીમા ચુમ્માળીસ લાખ પૂર્વના આયુષવાળો ભારદ્વાજ નામે બ્રાહ્મણ થયો, (પરિવ્રાજક દીક્ષા પાળીને) માહેદ્ર કલ્પમા દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને કેટલોક કાળ સસારમા ભ્રમણ કરી રાજગૃહ નગરમા ચોત્રીસલાખ પૂર્વના આયુષવાળો સ્થાવર નામે બ્રાહ્મણ થયો, એ પ્રમાણે છ વાર પરિવ્રાજક બનીને દેવલોક પામ્યો. પછી ત્યાથી ચ્યવીને ઘણો કાળ સસારમાં ભમ્યો. તે પછી રાજગૃહ નગરમાં વિશ્વનદી રાજા હતો, વિશાખભૂતિ તેનો ભાઈ યુવરાજ હતો. યુવરાજને કોટી વર્ષના આયુષ્યવાળા વિશ્વભૂતિ અને રાજાને વિશાખનદિ નામે પુત્રો હતા. રાજગૃહ નગરમા વિશ્વભૂતિ રાજા થયો અને વિશાખભૂતિએ સભૂતમુનિ પાસે દીક્ષા લીધી, કોટી હજાર વર્ષ પર્યન્ત દીક્ષા પાળી. ૪૪૦ થી ૪૪૫.

गोत्तासिउ महुराए सनिआणो मासिएण भत्तेणं ।
महसुक्के उववन्नो तओ चुओ पोअणपुरंमि ॥ ४४६ ॥
पुत्तो पयावइस्सा मिआवईदेविकुच्छिसभूओ ।
नामेण तिविट्ठुत्ति आई आसी दसाराणं ॥ ४४७ ॥
चुलसीइमप्पइट्ठे सीहो नरएसु तिरियमणुएसु ।
पिअमित्त चक्कवट्टी मूआइ विदेहि चुलसीई ॥ ४४८ ॥
पुत्तो धणंजयस्सा पुट्टिल परिआउ कोडी सव्वट्ठे ।
णंदण छत्तग्गाए पणवीसाउं सयसहस्सा ॥ ४४९ ॥
पव्वज्ज पुट्टिले सयसहस्स सव्वत्थ मासभत्तेणं ।
पुप्फुत्तरि उववण्णो तओ चुओ माहणकुलंमि ॥ ४५० ॥
अरिहत सिद्ध० ॥४५१॥ दसण० ॥४५२॥ अप्पुव्व० ॥४५३॥
पुरिमेण० ॥४५४॥ तं च कहं० ॥४५५॥ निअमा० ॥ ४५६ ॥

माहणकुंडग्गामे कोडालसगुत्त माहणो अत्थि ।
तस्स घरे उववण्णो देवाणदाइ कुच्छिसि ॥ ४५७ ॥

માસભક્તના પારણે મથુરાનગરીમા પેઠો, ત્યા ગાયથી ત્રાસ પામ્યો, નિયાણુ કરીને મહાશુક્ર કલ્પમા ઉત્પન્ન થયો. ત્યાથી ચ્યવીને પોતનપુર નગરમાં મૃગાવતી રાણીની કુક્ષીથી ઉત્પન્ન થએલો ત્રિપૃષ્ઠ નામે પ્રજાપતિ રાજાનો પુત્ર, અને પ્રથમ વાસુદેવ થયો. ત્યાં ચોરાશીલાખ વર્ષનુ આયુષ પાળીને સાતમી નરકમા અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાથી નીકળીને સીહ થયો, તે મરીને પુન નરકે ગયો, પછી તિર્યંચ-મનુષ્યમા કેટલાક ભવ ગ્રહણ કરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા મૂકા નગરીની અદર ચોરાશી લાખ પૂર્વના આયુષવાળો પ્રિયમિત્ર નામે ચક્રવર્તિ થયો. ધનજયનો પુત્ર પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તિના ભોગો ભોગવીને પ્રોષ્ઠિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, ક્રોડ વર્ષ પર્યન્ત દીક્ષા પાળીને મહાશુક્ર કલ્પની અદર સર્વાર્થ વિમાનમા દેવ થયો. ત્યાથી ચ્યવાને છત્રાગ્રા નગરીમા પચીસલાખ વર્ષના આયુવાળો નદન નામે રાજકુમાર થયો. ત્યા પ્રોષ્ઠિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, એક લાખ વર્ષ પર્યન્ત નિરતર માસભક્તના તપથી ચારિત્ર પાળીને (વીસ સ્થાનકનુ આરાધન કરી, તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચીને) પુષ્પોત્તર વિમાનમા દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાથી ચ્યવીને બ્રાહ્મણ કુડ ગામમા બ્રાહ્મણ કુળની અદર ઉત્પન્ન થયો. (અરિહત સિદ્ધ ઇત્યાદિ છ ગાથાનો અર્થ પૂર્વે ૧૭૯ થી ૧૮૮ મી ગાથામા લખાઈ-ગયો છે, તેથી ફરી નથી લખતા.) બ્રાહ્મણકુડ ગામની અદર કોડાલસગોત્રી ઋષભદત્ત નામના બ્રાહ્મણના ઘેર દેવાનદાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયો ૪૪૬ થી ૪૫૭.

હવે વર્દ્ધમાનસ્વામિ સબધી હકીકત જણાવવાને દ્વાર ગાથા કહે છે.

सुमिण १ मवहार २ भिग्गह ३ जम्मण ४ मभिसेअ ५ वुड्डि ६ सरणं ७ च ।
भेसण ८ विवाह ९ऽवच्चे १० दाणे ११ संबोह १२ निक्खमणे १३ ॥४५८॥
गय वसह सीह अभिसेअ दाम ससि दिणयरं झयं कुंभं ।
पउमसर सागर विमाणभवण रयणुच्चय सिहिं च ॥ ४६ ॥ मू. भा.
एए चउदस सुमिणे पासइ सा माहणी सुहपसुत्ता ।
जं रयणिं उववण्णो कुच्छिंसि महायसो वीरो ॥ ४७ ॥ भा० ॥
अह दिवसे बासीई वसइ तहिं माहणीइ कुच्छिंसि ।
चिंतइ सोहम्मवई साहरिउ जे जिणं कालो ॥ ४८ ॥ भा०
अरहन चक्कवट्टी बलदेवा चेव वासुदेवा य ।
एए उत्तमपुरिसा नहु तुच्छकुलेसु जायंति ॥ ४९ ॥ भा०
उग्गकुलभोगखत्तिअकुलेसु इक्खागनायकोरवे
हरिवसे अ विसाले आयंति तहिं पुरिससीहा ॥ ५० ॥ भा०
अह भणइ णेगमेसिं देविंदो एस इत्थ तित्थयरो ।
लोगुत्तमो महप्पा उववण्णो माहणकुलंमि ॥ ५१ ॥ भा०
खत्तिअकुडग्गामे सिद्धत्थो नाम खत्तिओ अत्थि ।

सिद्धत्थभारिआए साहर तिसलाइ कुच्छिसि ॥ ५२ ॥ भा०
बाढंति भाणिऊण वासारत्तस्स पंचमे पक्खे ।
साहरइ पुव्वरत्ते हत्थुत्तर तेरसीदिवसे ॥ ५३ ॥ भा०
गय-वसह० ॥ ५४ ॥ भा०
एए चोद्दस सुमिणे पासइ सा माहणी पडिनिअत्ते ।
जं रयणी अवहरिओ कुच्छिओ महायसो वीरो ॥ ५५ ॥ भा०
गय-वसह० ॥ ५६ ॥ भा०
एए चोद्दस सुमिणे पासइ सा तिसलया सुहपसुत्ता ।
जंरयणि साहरिओ कुच्छिसि महायसो वीरो ॥ ५७ ॥ भा०

સ્વપ્ન, અપહાર, અભિગ્રહ, જન્મ, અભિષેક, વૃદ્ધિ, જાતિસ્મરણ, ભીતિ, વિવાહ-વિધિ, અપત્ય, દાન, સંબોધન, અને નિષ્ક્રમણ એ તેર દ્વારો કહેવાશે. ગજ, વૃષભ, સીંહ, શ્રીદેવીનો અભિષેક, પુષ્પમાળા, ચંદ્ર, સૂર્ય, ધ્વજા, કુંભ, પદ્મસરોવર, સમુદ્ર, વૈમાનિકથી ચ્યવેલાને વિમાન અને અધોલોકથી નીકળેલાને ભુવન, રત્નસમૂહ અને અગ્નિ, એ ચૌદ સ્વપ્નાં સુખે સુતેલી તે દેવાનંદાબ્રાહ્મણીએ જે રાત્રીએ મહાયશ વીરભગવાન્ તેની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયા ત્યારે જોયા. તે બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમા બ્યાસી દિવસ ભગવન્ત રહ્યા, તે પછી સૌધર્મપતિએ જિનેશ્વરને ત્યાંથી હરણ કરવાનો કાળ વિચાર્યો. અરિહંત, ચક્રવર્તિ બળદેવ અને વાસુદેવ એ ઉત્તમપુરૂષો તુચ્છકુળની અંદર ઉત્પન્ન થતા નથી, પણ ઉગ્રકુળ, ભોગકુળ, ક્ષત્રિયકુળ, ઇક્ષ્વાકુકુળ, જ્ઞાતકુળ, કૌરવ્યકુળ અને વિશાળ હરિવંશને વિષે એવા પુરૂષસીંહો આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી દેવેન્દ્રે હરિણગમેષિદેવને કહ્યુ કે આ લોકોત્તમ-મહાત્મા-તીર્થંકર ભગવાન આ બ્રાહ્મણકુળમા ઉત્પન્ન થયા છે, (તે યોગ્ય નથી, માટે) ક્ષત્રિયકુંડ ગામની અંદર સિદ્ધાર્થ નામે ક્ષત્રિય છે, તેની ભાર્યા ત્રિશલાની કુક્ષિમાં ભગવન્તને સંહરીને લઈ જા. "બહુ સારૂ" એમ કહીને હરિણગમેષિદેવે વર્ષા-રાત્રના પાંચમા પખવાડીઆમાં હસ્તોત્તર (ઉત્તરાફાલ્ગુની) આસો વદ તેરશના દિવસે રાત્રિના પૂર્વભાગમાં પહેલા બે પોહોર પછી ગર્ભનું સંહરણ કર્યું. આથી કરીને જે રાત્રિએ મહાયશ ભગવાન વીરપ્રભુ કુક્ષિમાથી સંહરણ કરાયા તે રાત્રિએ ગજ-વૃષભાદિ ચૌદ સ્વપ્નાં તે બ્રાહ્મણીએ પાછાં ફરતાં જોયાં, અને એજ ગજ-વૃષભાદિ ચૌદ સ્વપ્નાં જે રાત્રિએ મહા-યશ વીરભગવાન્ પોતાની કુક્ષિમા સંહરણ કરીને મૂકાયા તે રાત્રિએ સુખે સુતેલી ત્રિશ-લાએ જોયા. ૫૭

હવે અભિષેકદ્વાર અને જન્મદ્વાર કહે છે.

तिहि नाणेहि समग्गो देवीतिसलाइ सो अ कुच्छिंसि ।
अह वसइ सण्णिगब्भो छम्मासे अद्धमासं च ॥ ५८ ॥ भा०
अह सत्तममि मासे गब्भत्थो चेवऽभिग्गहं गिण्हे ।
नाहं समणो होहं अम्मापिअरंमि जीवंते ॥ ५९ ॥ भा०
दोण्हं वरमहिलाणं गब्भे वसिऊण गब्भसुकुमालो ।

नवमासे पडिपुण्णे सत्त य दिवसे समइरेगे ॥ ६० ॥ भा०
अह चित्तसुद्धपक्खस्स तेरसी पुव्वरत्तकालंमि ।
हत्थुत्तराहि जाओ कुंडग्गामे महावीरो ॥ ६१ ॥ भा०
आभरणरयणवासं वुट्ठ तित्थंकरंमि जायंमि ।
सक्को अ देवराया उवागओ आगया निहओ ॥ ६२ ॥ भा०
तुट्ठाओ देवोओ देवा आणंदिआ सपरिसागा ।
भयवमि वद्धमाणे तेलुक्कसुहावहे जाए ॥ ६३ ॥ भा०

ત્રિશલાદેવીની કુક્ષિમા તે સર્ણગર્ભ ત્રણ જ્ઞાન સહિત સાડાછમાસ રહ્યા. તે પછી સાતમા મહીને ગર્ભમા રહ્યા થકાજ ભગવન્તે અભિગ્રહ ગ્રહણ કર્યો કે-માતા-પિતા જીવતા છતા હુ સાધુ નહિ થાઉ. એમ ઉત્તમસ્ત્રીઓના ગર્ભમાં ગર્ભસુકુમાર ભગવન્ત રહીને સપૂર્ણ નવ માસ અને સાત દિવસ અધિકકાળે ચૈતર સુદી ત્રયોદશીના દિવસે રાત્રિના પહેલા બે પ્રહર પછી હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર-ઉત્તરાફાલ્ગુનીની અદર ક્ષત્રિયકુડ ગામને વિષે ભગવન્ત મહાવીર જન્મ્યા. તીર્થંકર મહાવીર દેવ જન્મ્યા એટલે આભરણ-રત્ન-અને વસ્ત્રોની વૃષ્ટિ થઈ, દેવોના રાજા ઇન્દ્ર આવ્યા, અને પદ્માદિ નિધિઓ પણ આવ્યા. ત્રણ લોકને સુખકારી ભગવાન વર્ધમાન દેવનો જન્મ થવાથી દેવીઓ પ્રસન્ન થઇ અને દેવો પર્ષદાસહિત આનદ પામ્યા. ૫૮ થી ૬૩

भवणवइवाणमंतर जोइसवासी विमाणवासी अ ।
सव्विड्ढिए सपरिसा चउविहा आगया देवा ॥ ६४ ॥ भा०
देवेहि सपरिवुडो देविंदो गिण्हिऊण तित्थयरं ।
नेऊण मंदरगिरि अभिसेअं तत्थ कासी अ ॥ ६५ ॥ भा०
काऊण य अभिसेअं देविंदो देवदाणवेहि समं ।
जणणीइ समप्पित्ता जम्मणमहिम च कासी अ ॥ ६६ ॥ भा०
खोमं कुंडलजुअलं सिरिदाम चेव देइ सक्को से ।
मणिकणगरयणवासं उवच्छुभे जंभगा देवा ॥ ६७ ॥ भा०
वेसमणवयणसंचोइआ उ ते तिरिअजंभगा देवा ।
कोडीग्गसो हिरण्णं रयणाणि अ तत्थ उवणिंति ॥ ६८ ॥ भा०
अह वड्ढइ सो भयवं दिअलोअचुओ अणोवमसिरीओ ।
दासीदासपरिवुडो परिकिण्णो पीढमद्देहिं ॥ ६९ ॥
असिअसिरओ सुनयणो० ॥७०॥ जाइस्सरो अ भयवं० ॥७१॥ भा०

ભવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિષિ-અને વિમાનવાસી એ ચાર પ્રકારના દેવો સર્વઋદ્ધિ યુક્ત પર્ષદા સહિત આવ્યા. દેવોથી વીટાએલા ઇન્દ્ર તીર્થંકરને ગ્રહણ કરીને મેરૂપર્વત પર લઈ જઇને ત્યા અભિષેક કર્યો. દેવ-દાનવો સહિત ઇન્દ્રે અભિષેક કરીને ભગવન્ત માતાને સોપ્યા, અને જન્મ મહોત્સવ કર્યો, દેવવસ્ત્ર, કુડળયુગલ, અને શ્રીદામ ઇન્દ્રે

તેમને આપ્યા, તથા જૃંભક દેવોએ મણિ-કનક-અને રત્નની વૃષ્ટિ કરી વૈશ્રમણ દેવથી પ્રેરાએલા તે તિર્યગ્જૃંભકદેવો કોટીગમે સુવર્ણ અને રત્નો ત્યાં લાવ્યા. દેવલોકથી ચ્યવેલા અનુપમશોભાવાળા દાસ-દાસી તથા મોટા રાજાઓથી વીંટાએલા તે ભગવાન અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. શ્યામકેશ, સુંદરનયન, બિંબફળ જેવા ઓષ્ઠ, શ્વેત દંતપંક્તિ, શ્રેષ્ઠ પદ્મના ગર્ભ સમાન ગાર, વિકસિત કમળના જેવા ગંધવાળા, જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા, અપ્રતિપાતિ ત્રણ જ્ઞાન સહિત એવા ભગવાન તે તે મનુષ્યોથી કાન્તી અને બુદ્ધિમાં અધિક હતા. ૬૪ થી ૭૧

હવે ભેષણાદિ દ્વારો કહે તે.

अह ऊणअट्ठवासस्स भगवओ सुरवराण मज्झमि ।
संतगुणकित्तणयं करेइ सक्को सुहम्माए ॥ ७२ ॥ भा०
बालो अबालभावो अबालपरक्कमो महावीरो ।
नहु सक्कइ भेसेउं अमरेहि सइंदिएहिवि ॥ ७३ ॥ भा०
तं वयणं सोऊण अह एगु सुरो असद्दहंतो उ ।
एइ जिणसण्णिगासं तुरिअं सो भेसणट्ठाए ॥ ७४ ॥ भा०
सप्पं च तरुवरमी काउं तिंदूसएण डिंभं च ।
पिट्ठी मुट्ठीइ हओ वंदिअ वीरं पडिनिअत्तो ॥ ७५ ॥ भा०
अह त अम्मापिअरो जाणित्ता अहिअअट्ठवासं तु ।
कयकोऊअलंकारं लेहायरिअस्स उवणिंति ॥ ७६ ॥ भा०
सक्को अ तस्समक्खं भगवंत आसणे निवेसित्ता ।
सद्दस्स लक्खण पुच्छि वागरण अवयवा इंद ॥ ७७ ॥
उम्मुक्कबालभावो कमेण अह जोव्वणं अणुप्पत्तो ।
भोगसमत्थं णाउं अम्मापिअरो उ वीरस्स ॥ ७८ ॥
तिहिरिक्खंमि पसत्थे महन्तसामन्तकुलपसूआए ।
कारंति पाणिगहणं जसोअवररायकण्णाए ॥ ७९ ॥

જ્યારે ભગવાન્ આઠ વર્ષમાં કંઈક ન્યૂન ઉમ્મરના હતા ત્યારે ઇન્દ્ર મહારાજે સુધર્મ-સભામાં દેવોની મધ્યે તેમના સદ્‌ગુણોનું કીર્તન કર્યું, કે ભગવાન મહાવીરદેવ બાળક છતાં પણ બાળભાવ રહિત અને મોટાના જેવા પરાક્રમવાળા છે, તેમને ઇન્દ્ર સહિત દેવોથી પણ ભય પમાડી શકાય નહિ. તે પછી ઇન્દ્રના તે વચન સાંભળીને એક દેવ તે વાત નહિ માનતો થકો સત્વર જિનેશ્વરની પાસે તેમને ભય પમાડવા આવ્યો. તે વખતે ભગવાન બાળકોની સાક્ષે વૃક્ષઉપર ક્રીડા કરતા હતા, ત્યાં પેલો દેવ વૃક્ષની નીચે સર્પનું રૂપ ધરીને ઉંચું મુખ કરી રહ્યો, ભગવન્તે તેને માત્ર ડાબા હાથથીજ દૂર ફેંકી દીધો, પછી ભગવાન તિન્દૂસક નામની રમત રમવા લાગ્યા, તે દેવ પણ બાળરૂપ ધરીને સાથે રમવા લાગ્યો, ભગવન્તે રમતમાં તેને જીત્યો, તેથી તેના સ્કંધઉપર ભગવાન બેઠા, આથી દેવે પિશાચરૂપ ધરીને વધવા માડ્યું, ભગવન્તે ભય પામ્યા સિવાય તેની પીઠ ઉપર મુષ્ટિ-

નો પ્રહાર કર્યો, તેથી તે દેવ ત્યાંજ નિમગ્ન થયો. પછી વીર પ્રભુને વંદન કરીને તે પોતાના સ્થાને ગયો. પછી ભગવન્તને આઠ વર્ષથી અધિક ઉમ્મરના જાણીને માતા-પિતા તેમને રક્ષા-અલંકારાદિથી શણગારીને લેખાચાર્ય પાસે લઇ ગયા. તે વખતે ઇન્દ્રમહારાજે ઉપાધ્યાયની સમક્ષ ભગવન્તને મોટા આસન ઉપર બેસારીને શબ્દનુ લક્ષણ પૂછ્યુ, ભગવન્તે વ્યાકરણના અવયવો કહ્યા, ત્યારથી ઐંદ્ર વ્યાકરણ થયુ. અનુક્રમે બાળભાવથી મુક્ત થઇને યૌવન વય પામેલા વીરપ્રભુને ભોગ સમર્થ જાણીને માતા-પિતાએ પ્રશસ્ત તિથી અને નક્ષત્રમાં મોટા સામન્તના કુળમા ઉત્પન્ન થએલી યશોદા નામે શ્રેષ્ઠ રાજકુમારી સાથે પાણિગ્રહણ કરાવ્યુ. ૭૨ થી ૭૯

पचविहे माणुस्से भोगे भुंजित्त सह जसोआए ।
तेयसिरिं व सुरूवं जणेइ पिअदंसणं धूअं ॥ ८० ॥ भा०
हत्थुत्तरजोएणं कुडग्गामंमि खत्तिओ जच्चो ।
वज्जरिसहसंघयणो भविअजणविबोहओ वीरो ॥ ४५९ ॥
सो देवपरिग्गहिओ तीसं वासाइ वसइ गिहवासे ।
अम्मापिईहि भयवं देवत्तगएहि पव्वइओ ॥ ४६० ॥
संवच्छरेण० ॥ ८१ ॥ एगा हिरण्णकोडी० ॥ ८२ ॥
सिघाडय० ॥ ८३ ॥ वरवरिआ० ॥ ८४ ॥ तिण्णेव य० ॥ ८५ ॥
सारस्सयमाइच्चा० ॥ ८६ ॥ एए देवनिकाया० ॥ ८७ ॥ भा०
एवं अभित्थुव्वंतो बुद्धो बुद्धारविंदसरिसमुहो ।
लोगंतिगदेवेहि कुडग्गामे महावीरो ॥ ८८ ॥ भा०

યશોદાની સાથે મનુષ્યના પંચવિધ ભોગો ભોગવતાં તેજની લક્ષ્મી જેવી સુરૂપા પ્રિયદર્શના નામે પુત્રી થઇ. ત્રીસ વર્ષ સુધી ગૃહવાસમા રહીને માતા-પિતા દેવગતિ પામ્યા પછી ક્ષત્રિયકુંડ ગામમા હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર-ઉત્તરાફાલ્ગુનીની અંદર ઉત્તમ ક્ષત્રિય જાતિવાળા, વજ્રૠષભનારાચસંઘયણવાળા, ભવ્યજનને બોધ પમાડનાર મહાવીર પ્રભુએ દીક્ષા લીધી. (આ પછીની સાત ગાથાઓનો અર્થ પૂર્વે ૨૧૬ મી ગાથાથી ૨૨૨ સુધીની ગાથાઓમાં આવી ગયો છે, તેથી ત્યાથી જોઈ લેવો.) એ પ્રમાણે લોકાન્તિક દેવોથી કુંડ ગામની અંદર સ્તુતિ કરાતા વિકસિત કમળ જેવા મુખવાળા ભગવાન્ મહાવીરદેવ બોધ પામ્યા. ૮૦ થી ૮૮.

હવે નિષ્ક્રમણ દ્વાર કહે છે.

मणपरिणामो अ कओ अभिनिक्खमणंमि जिणवरिंदेण ।
देवेहि य देवीहि य समंतओ उच्छय गयणं ॥ ८९ ॥ भा०
भवणवइ वाणमंतर जोइसवासी विमाणवासी अ ॥
धरणियले गयणयले विज्जुज्जोओ कओ खिप्पं ॥ ९० ॥ भा०
जाव य कुंडग्गामो जाव य देवाण भवणआवासा ।
देवेहि य देवीहि य अविरहियं संचरंतेहि ॥ ९१ ॥ भा० ॥

चंदप्पभा य सीआ उवणीआ जम्मजरणमुक्कस्स ।
आसत्तमल्लदामा जलयथलयदिव्वकुसुमेहि ॥ ९२ ॥ भा०
पंचासइ आयामा धणूणि विच्छिन्न पण्णवीसं तु ।
छत्तीसइमुविद्धा सीआ चंदप्पभा भणिआ ॥ ९३ ॥ भा०
सीआइ मज्झयारे दिव्वं मणिकणगरयणचिचइअं ।
सीहासणं महरिहं सपायवीढं जिणवरस्स ॥ ९४ ॥ भा०
आलइअमालमउडो भासुरबोंदी पलंबवणमालो ।
सेययवत्थनियत्थो जस्स य मोल्लं सयसहस्स ॥ ९५ ॥ भा०
छट्ठेणं भत्तेणं अज्झवस्साणेण सोहणेण जिणो ।
लेसाहि विसुज्झंतो आरुहई उत्तम सोअं ॥ ९६ ॥ भा०

અભિનિષ્ક્રમણને વિષે જિનેશ્વરે મન પરિણામ કર્યા, તેથી દેવ અને દેવીઓથી સર્વ દિશાઓમા આકાશ વ્યાપ્ત થયુ. ભવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોના આગમનથી ધરણી ઉપર અને આકાશમા એકદમ વિજળીના જેવો પ્રકાશ થયો. અને કુડગામ તે વખતે દેવ-દેવીઓના નિરતર સચરણથી દેવોના સ્થાન જેવુ થઈ ગયુ. જન્મ અને જરાથી મુકત એવા ભગવન્ત માટે દેવોએ જળ અને સ્થળમા થએલા પુષ્પોથી બનાવેલી સુદર માળાઓથી તે શિબિકા આણી, પ્રમાણમા પચાસ ધનુષ લાબી, પચીસ ધનુષ પહોળી, અને છત્રીસ ધનુષ ઉચી હતી, તે શિબિકાની મધ્યમાં દિવ્યમણી-કનક અને સુવર્ણથી જડેલુ મહામૂલ્યવાન જિનેશ્વરનુ પાદપીઠિકા સહિત સિહાસન કર્યું. માળા-મુકુટસહિત દેદીપ્યમાન શરીરવાળા, લાબીવનમાળાયુક્ત, શ્વેતવસ્ત્ર પહેરેલ, તે વસ્ત્રનુ મૂલ્ય એક લાખ દીનારોનુ હતુ, છઠ્ઠભક્તના તપયુક્ત, શુભ અધ્યવસાય સહિત, અને વિશુદ્ધલેશ્યાવન્ત એવા જિનેશ્વર તે ઉત્તમ શિબિકામા આરૂઢ થયા. ૮૯ થી ૯૬ ભાષ્ય.

सीहासणे निसण्णो सक्केसाणा य दोहि पासेहि ।
वीअंति चामरेहिं मणिकणगविचित्तदंडेहिं ॥ ९७ ॥ भा०
पुव्विं उक्खित्ता माणुसेहि साहट्टरोमकूवेहि ।
पच्छा वहंति सीअं असुरिंद सुरिंद नागिंदा ॥ ९८ ॥ भा०
चलचवलभूसणधरा सच्छंदविउव्विआभरणधारी ।
देविंददाणविंदा वहंति सीअं जिणिंदस्स ॥ ९९ ॥ भा०
कुसुमाणि पंचवण्णाणि मुयता दुंदुही य ताडंता ।
देवगणा य पहट्ठा समंतओ उच्छअं गयण ॥ १०० ॥ भा०
वणसंडोव्व कुसुमिओ पउमसरो वा जहा सरयकाले ।
सोहइ कुसुमभरेणं इय गगणयलं सुरगणेहिं ॥ १०१ ॥ भा०
सिद्धत्थवणं च (व) जहा असणवणं सणवणं असोगवणं ।

चूअवणंव कुसुमिअं इअ गयणयलं सुरगणेहिं ॥ १०२ ॥ भा०
अयसियणं व कुसुमिअं कणिआरवणं व चंपयवणंव ।
तिलयवणं व कुसुमिअं इय गयणतलं सुरगणेहिं ॥ १०३ ॥ भा०
वरपडहभेरिझल्लरिदुदुहिसंखसहिएहि तूरेहिं ।
धरणियले गयणयले तूरनिनाओ परमरम्मो ॥ १०४ ॥ भा०
एवं सदेवमणुआसुराएँ परिसाएँ परिवुडो भयवं ।
अभिथुवतो गिराहि संपत्तो नायसंडवणं ॥ १०५ ॥ भा०

વીરપ્રભુ સિંહાસન ઉપર બેઠા એટલે શક્ર અને ઇશાનેંદ્ર બે બાજુએ મણિરત્નથી વિચિત્ર દંડવાળા ચામરોથી વીજવા લાગ્યા. પછી તે સિબિકા પ્રથમ હર્ષવન્ત રોમવાળા મનુષ્યોએ ઉપાડી, અને પાછળથી અસુરેંદ્ર, સુરેન્દ્ર, અને નાગેંદ્રોએ ઉપાડી, ચપળ આભૂષણ ધરનારા અને સ્વ અભિપ્રાયથી બનાવેલા દિવ્ય આભરણોને ધરનારા દેવેન્દ્ર અને દાનવેન્દ્રોએ જિનેન્દ્રની શિબિકા વહન કરી. તે વખતે પંચવર્ણ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા, દુંદુભી વગાડતા, અને પ્રસન્ન થએલા એવા દેવસમૂહથી આકાશ વ્યાપ્ત થયું. જેમ વનખંડ કુસુમિત થયું હોય, અથવા, જેમ શરદ ઋતુમાં પદ્મસરોવર પુષ્પના સમૂહથી શોભે તેમ દેવસમૂહથી આકાશતલ શોભવા લાગ્યું. સિદ્ધાર્થનું સણનું અસણનું અશોકનું અને આંબાનું વન જેમ પુષ્પવાળું શોભે તેમ સંચરતા દેવતાથી ગગનતલ શોભતું હતું પુષ્પિત થએલું અતસીનું વન, કર્ણિકારનું વન ચંપકવન, અને તિલકવન જેમ શોભે, તેમ દેવોના સમૂહથી આકાશતલ શોભવા લાગ્યું. શ્રેષ્ટ પડહ, ભેરી, ઝાલર, દુંદુભી અને શંખસહિત વાજિંત્રોથી પૃથ્વીતલ અને આકાશતલમાં પરમરમ્ય વાજિંત્રોનો નાદ થઈ ગયો એ પ્રમાણે દેવ-મનુષ્ય અને અસુરોની પર્ષદાવડે વીંટાએલા ભગવાન, વાણીવડે સ્તુતિ કરાતા થકા જ્ઞાતખંડ વનમાં આવ્યા ૯૭ થી ૧૦૫ ભાષ્ય.

उज्जाण संपत्तो ओरुभई उत्तमाउ सीआओ ।
सयमेव कुणइ लोअं सक्को य पडिच्छए केसे ॥ १०६ ॥ भा०
जिणवरमणुण्णवित्ता अंजणघणरुयगविमलसकासा ।
केसा खणेण नीआ खीरसरिसनामयं उदहिं ॥ १०७ ॥ भा०
दिव्वो मणुसघोसो तूरनिनाओ अ सक्कवयणेणं ।
खिप्पामेव निलुक्को जाहे पडिवज्जइ चरित्तं ॥ १०८ ॥ भा०
काऊण नमोक्कारं सिद्धाणमभिग्गह तु सो गिण्हे ।
सव्व मे अकरणिज्ज पावनि चरित्तमारूढो ॥ १०९ ॥ भा०
तिहि नाणेहि समग्गा तित्थयरा जाव हुंति गिहवासे ।
पडिवण्णंमि चरित्ते चउनाणी जाव छउमत्था ॥ ११० ॥ भा०
बहिआ य णायखडे आपुच्छित्ताण नायए सव्वे ।
दिवसे मुहुत्तसेसे कुमारगाम समणुपत्तो ॥ १११ ॥ भा०

गोत्तनिमित्तं सक्कस्स आगमो वागरेइ देविंदो ।
कोल्लाबहुले छट्ठस्स पारणे पयस वसुहारा ॥ ४६१ ॥ नि.

ઉદ્યાનમા આવીને ભગવાન ઉત્તમ શિબિકામાંથી ઉતર્યા, અને પોતાના હાથેજ લોચ કર્યો, ઇન્દ્ર તેમના કેશો ગ્રહણ કર્યા. જિનેશ્વરની આજ્ઞા લઇને અજનની ગાઢ કાન્તિ જેવા નિર્મળ કેશો ક્ષણવારમાં ક્ષીર સમુદ્રમા નાખ્યા. આ વખતે જ્યારે ભગવન્તે ચારિત્ર અગીકાર કર્યું, ત્યારે દેવો અને મનુષ્ય સબધી વાજિત્રોનો નાદ ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી એકદમ વિરામ પામ્યો. સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને ચારિત્રમા આરૂઢ થએલા ભગવન્તે આવો અભિગ્રહ ગ્રહણ કર્યો, કે મારે સર્વ પાપમય કાર્ય ન કરવુ. તીર્થંકરો જ્યા સુધી ગૃહવાસમાં હોય છે, ત્યાં સુધી ત્રણ જ્ઞાન સહિત હોય છે, અને ચારિત્ર અગીકાર કર્યા પછી યાવત્ છદ્મસ્થ અવસ્થા પર્યન્ત ચાર જ્ઞાનવાળા હોય છે. કુડપુરની બહાર જ્ઞાતખડ ઉદ્યાનમા સર્વ સ્વજનોને પૂછીને ભગવાન કર્માર ગામ તરફ ચાલ્યા, મુહૂર્ત માત્ર દિવસ બાકી રહ્યો ત્યારે ત્યાં પહોચ્યા. ત્યા મારવા માટે તૈયાર થએલા ગોવાળને શિક્ષા કરવા ઇન્દ્ર આવ્યા, અને કહ્યુ કે (ભગવાન્ બાર વર્ષ સુધી હુ આપનુ વૈયાવૃત્ય કરૂ, ભગવન્તે ના કહી.) પછી ભગવાને કોલ્લાક સન્નિવેશમા બહુલ નામના બ્રાહ્મણના ઘેર છઠ્ઠ ભક્તના તપનુ ક્ષીરથી પારણુ કર્યું, ત્યા તેથી દ્રવ્યની વૃષ્ટિ થઈ. ૧૦૬ થી ૧૧૧ ભા. ૪૬૧ નિ.

दूइज्जंतग पिऊणो वयस तिव्वा अभिग्गहा पंच ।
अचियत्तग्गहि'न वसण २ णिच्चं वोसट्ठ २ मोणेणं ३ ॥ ४६२ ॥
पाणी पत्तं ४ गिहिवंदण च ५ तओ वद्धमाण वेगवई ।
धणदेव सूलपाणिंदसम्म वासाऽट्ठिअग्गामे ॥ ४६३ ॥
रोद्दा य सत्त वेयण थुइ दससुमिणुप्पलद्धमासे य ।
मोराए सकारं सक्को अच्छदए कुविओ ॥ ४६४ ॥
भीमट्टहास हत्थी पिसाय नागे य वेदणा सत्त ।
सिरकण्ण नासदन्ते नहऽच्छि पट्ठी य सत्तमिआ ॥ ११२ ॥ भा०
तालपिसाओ १ दो कोइला य ३ दामदुगमेव ४ गोवग्ग ५ ।
सर ६ सागर ७ सूरते ८–९ मन्दर १० सुविण उप्पले चेव ॥ ११३ ॥ भा०
मोहे य १ झाण २ पवयण ३ धम्मे ४ संघे ५ य देवलोए ६ य ।
ससारं ७ णाण ८ जसे ९ धम्मं परिसाए मज्झंमि ॥ ११४ ॥ भा०
मोरागसन्निवेसे बाहि सिद्धत्थ तीतमाईणि ।
साहइ जणस्स अच्छंद पओसो छेयणे सक्को ॥ ११५ ॥ भा०
तणछेयंगुलि कम्मार वीरघोस महिसिदु दसपलिअं ।
बिइ इंदसम्मऊरण बयरीए दाहिणुकुरुडे ॥ ४६५ ॥
तइअमवच्चं भज्जा कहीहि नाहं तओ पिउवयसो ।

दाहिणवायाल सुवण्णवालुगा कंटए वत्थं ॥ ४६६ ॥
उत्तरवाचालंतरवणसंडे चंडकोसिओ सप्पो ।
न डहे चिता सरणं जोइस कोवाऽहि जाओऽहं ॥ ४६७ ॥
उत्तरवायाला नागसेण खीरेण भोयणं दिव्वा ।
सेयवियाय पएसी पंचरहे निज्जरायाणो ॥ ४६८ ॥

દૂઇજ્જંતકો જે પિતાના મિત્રો હતા, તેમણે ભગવન્તને રહેવાનુ સ્થાન આપ્યુ, પુન. વિહાર કરીને ભગવન્ત ત્યા આવ્યા, અને પાચ તીવ્ર અભિગ્રહ ગ્રહણ કર્યા, જ્યાં રહે ત્યા તેના માલિકની અપ્રીતિ થાય તો ત્યા ન રહેવુ, હમ્મેશાં વ્યુત્સૃષ્ટ કાયાથી રહેવુ, મૌનપણે વિહરવુ, હસ્ત રૂપ પાત્રથીજ ભોજન કરવુ, અને ગૃહસ્થને વદન ન કરવુ. આ પ્રમાણે અભિગ્રહ લઇને ત્યાથી નીકળી અસ્થિગ્રામે આવ્યા. તે ગામ પૂર્વે વર્ધમાનપુર નામે હતુ, ધનસાર્થવાહ તે નગરની વેગવતી નદી પોતાના મુખ્ય બળદવડે ઉતર્યો, અતિપરિશ્રમથી તે બળદ મરીને અકામનિર્જરાથી ત્યા શૂલપાણિ નામે યક્ષ થયો. ભગવન્તે તે યક્ષના મદીરમાં વાસ કર્યો, યક્ષે સાત ભયકર વેદનાઓ ભગવન્તને ઉત્પન્ન કરી, છેવટે બોધ પામી, સ્તુતિ કરીને ગયો. પાછલી રાત્રે ભગવન્તે દસ સ્વપ્ના જોયાં, ઉત્પલે તેનુ ફળ કહ્યુ, પક્ષ-પક્ષના ભગવન્તે ઉપવાસ કર્યા, મોરાકમાં લોકોએ સત્કાર કર્યો, અને અચ્છદકપર ઇન્દ્રે કોપ કર્યો. (યક્ષે જે વેદનાઓ કરી તે આ પ્રમાણે) પ્રથમ ભયકર અટ્ટહાસ્ય કર્યું, હસ્તિ, પિશાચ, અને સર્પથી ભય પમાડયા છતા ભય ન પામ્યા, ત્યારે મસ્તક, કર્ણ, નાસિકા, દાંત, નખ, આખ, અને પીઠમા એમ સાત પ્રકારની વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરી. (દસ સ્વપ્નાં જોયાં તે આ પ્રમાણે) તાલપિશાચ માર્યો, બે કોકિલા, બે પુષ્પની માળા, ગાયોનો સમૂહ, સરોવર, સમુદ્ર, સૂર્ય, આંતરડાથી મનુષ્યોત્તર વાટયો, મેરૂ એનુ ફળ ઉત્પલે (ઉત્પન્ન) આ પ્રમાણે કહ્યુ, મોહનો નાશ, શુક્લ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ, પ્રવચન રચના, ધર્મ સ્થાપન, સઘ, દેવલોક, સસાર, જ્ઞાન, યશ, અને પર્ષદામા ધર્મ, ત્યાથી ભગવાન મોરાકસન્નિવેશમાં ગયા, તેની બહાર સિદ્ધાર્થ લોકોને અતીત આદિ દિવસોનુ નિમિત્ત કહેતો હતો, ભગવાનનો લોકો સત્કાર કરવાથી અચ્છદકને દ્વેષ થયો. તૃણને લીધે ઇદ્રનુ આગમન થયુ, અચ્છદકે તૃણ લીધુ, ઇન્દ્રે તેની આગળીઓ છેદી નાંખી, કર્મકર વીરઘોષનું દસ પલ પ્રમાણ કરોટક (વાટકો) મહિસેદુ વૃક્ષની (ખજુરીના વૃક્ષની) નીચે સ્થાપ્યુ છે, બીજું ઇન્દ્રશર્માના બકરાને મારી ખાઇને તેના હાડકા ઓરડી નીચે દક્ષિણ બાજુએ ઉકરડામા દાટયા છે ત્રીજુ અવાચ્ય છે તે તેની સ્ત્રી કહેશે, હુ નહિ કહુ, કેમકે હુ તેના પિતાનો મિત્ર છુ. (સ્ત્રીએ કહ્યુ, તે તેની બેનનો પતિ છે, મને નથી ચાહતો, આથી લોકોએ તેનો બહુ તિરસ્કાર કર્યો) પછી ભગવન્ત ત્યાથી દક્ષિણવાચાલ તરફ ચાલ્યા, ત્યા પિતૃવયસ્યે પારણુ કરાવ્યુ માગમાં સુવર્ણ વાલુકા નદીને કિનારે કટકમા વસ્ત્ર ભરાઈ ગયુ. આગળ જતાં ઉત્તર વાચાલના અતરવનખડમાં ચડકૌશિક સર્પ હતો, તે ડશી શકયો નહિ, વિચાર કરતાં જાતિસ્મરણ થયુ, કે હુ જ્યોતિષ્ક હતો ને કોપથી સર્પ થયો છુ. આથી તે બોધ પામ્યો, પછી ભગવાન ત્યા ઉત્તરવાચાલ તરફ ગયા, ત્યા નાગસેને ક્ષીરનુ ભોજન કરાવ્યુ, પચ દિવ્ય પ્રગટ થયા, ત્યાથી શ્વેતાબી નગરીમા ગયા, ત્યા પ્રદેશી રાજા અને નૈયક ગોત્રી રાજાઓએ ભગવન્તની સેવા-ભક્તિ કરી. ૧૧૨ થી ૧૪૪ ભાષ્ય. ૪૬૨ થી ૪૬૮ નિર્યુક્તિ.

सुरहिपुर सिद्धजत्तो गंगा कोसिअ विऊ य खेमिलओ ।
नाग सुदाढे सीहे कंबलसबला य जिणमहिमा ॥ ४६९ ॥
महुराए जिणदासो आहिर वीवाह गोण उववासे ।
भंडीर मित्त अवच्चे भत्ते णागोहि आगमणं ॥ ४७० ॥
वीरवरस्स भगवओ नावारूढस्स कासि उवसग्ग ।
मिच्छादिट्ठिपरद्धं कंवलसबला समुत्तारे ॥ ४७१ ॥
थूणाएँ बहिं पूसो लक्खणमब्भंतरं च देविंदो ।
रायगिहि तंतुसाला मासक्खमणं च गोसालो ॥ ४७२ ॥
मंखलि मख सुभद्दा सारवण गोबहुलमेव गोसालो ।
विजयाणंद सुणंदे भोअण खज्जे अ कामगुणे ॥ ४७३ ॥

ત્યાંથી ભગવાન સુરભિપુર ગયા, ત્યાં સિદ્ધયાત્ર નામના નાવિકે ભગવાનને ગંગા ઉતારવા માંડી, તે વખતે ક્ષેમિલ નામે શુકન જાણનારાએ ઘુવડ બોલવાથી પ્રાણાન્ત ભય જણાવ્યો. (ભગવન્તના પૂર્વના વાસુદેવના ભવનો વૈરી સિંહનો જીવ સંસારમાં ભમતાં સુદંષ્ટ્ર દેવ થયો હતો) તે દેવે નાવ ડુબાવવા પ્રચંડ સંવર્તક વાયુ વિકુર્વ્યો. કંબલ-સંબલ દેવોએ તેનો પરાભવ કરીને જિનેશ્વરનો મહીમા કર્યો. મથુરાનગરીમાં જિનદાસ શ્રાવક અને સાધુદાસી નામે તેની સ્ત્રી હતી, તે સ્ત્રીને આભીરી સાથે ગાઢો સંબંધ થયો. અન્યદા ગોવાળને ત્યાં વિવાહ પ્રસંગે શેઠે જોઇતી વસ્તુ આપી, કૃતજ્ઞતામાં ગોવાળે કંબળ-સંબળ નામના બે વાછરડા શેઠને ભેટ આપ્યા, શેઠના સંસર્ગથી તે બન્ને હૃષ્ટ પુષ્ટ થયાથકા ધર્મવાસિત થયા, અન્યદા શેઠના મિત્રે પુછયા વિના તે બન્નેને ભંડિરયક્ષની યાત્રામાં દોડાવ્યા, અતિશ્રમથી કંઈ પણ તે આહાર-પાણી ન લેવા લાગ્યા, શેઠે તેમની અન્ત્યાવસ્થા જાણી ધર્મ સંભળાવ્યો, તેના પ્રભાવથી મરણ પામીને તે બન્ને નાગકુમારમાં કંબળ-સંબળ નામે નાગકુમાર દેવ થયા, તેઓ અવધિજ્ઞાનથી ભગવન્તને થતો ઉપસર્ગ જાણીને ત્યાં આવ્યા, મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવથી નાવમાં બેઠેલા ભગવાન વીરપ્રભુને ઉપસર્ગ કરાતો અટકાવ્યો ર ને ભગવન્તને નદીથી ઉતાર્યા. ત્યાંથી ભગવાન ચાલીને થુણા નગરીની બહાર આવ્યા, પુષ્પનામે સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનારો ભગવન્તના પગલા ઉપરથી ચક્રવર્તિ ગએલ જાણીને સેવા કરવાના બ્હાને ત્યાં આવ્યો, ભગવન્તને જોઇને સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પર અશ્રદ્ધા થઇ, દેવેન્દ્રે આવીને ધર્મ ચક્રવર્તિનાં અભ્યન્તર લક્ષણ જણાવ્યા, ને સંતુષ્ટ કર્યો, ત્યાંથી રાજગૃહિમાં તંતુશાળામાં માસક્ષમણ કરીને રહ્યા. ત્યાં ગોશાળોનો સંગ થયો. મંખજાતિના મંખાલ અને સુભદ્રાનો પુત્ર શરવણ સન્નિવેશમાં બ્રાહ્મણની ગોશાળામાં જન્મ્યો હતો, તેથી તેનું નામ ગોશાલક પડયું. વિજય-આનંદ અને સુનંદના ઘેર ભગવન્તે અનુક્રમે ત્રણ માસ ક્ષપણના પારણા સ્વાદિષ્ટ ભોજન ખાદ્ય અને સંપૂર્ણવિધિથી કર્યાં. ત્યાં પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં. ૪૬૯ થી ૪૭૩

कुल्लाग बहुलपायस दिव्वा गोसाल दट्ठु पव्वज्जा ।
बाहिं सुवण्णखलए पायसथाली नियइगहणं ॥ ४७४ ॥
बंभणगामे नंदोवनंद उवणंद तेय पच्चद्धे ।
चंपा दुमासखमणे वासावासं मुणी खमई ॥ ४७५ ॥

कालाए सुण्णगारे सीहो वि जुमई गोट्ठिदासी य ।
खंदो दंतिलियाए पत्तालग सुण्णगारंमि ॥ ४७६ ॥
मुणिचद कुमाराए कूवणय चपरमणिज्ज उज्जाणे ।
चोराय चारि अगडे सोमजयती उवसमेइ ॥ ४७७ ॥
पिट्ठीचंपावासं तत्थ चउम्मासिएण खमणेणं ।
कयगल देउल वरिसे हरिद्द थेरा य गोसालो ॥ ४७८ ॥
सावत्थी सिरिभद्दा निदू पिउदत्त पयस सिवदत्ते ।
दारगणि नक्ख वाला हलिद्द पडिमाऽगणी पहिआ ॥ ४७९ ॥
तत्तो य णंगलाए डिभमुणी अच्छिकड्ढणं चेव ।
आवत्ते मुहतासे मुणिओत्ति अ बाहि बलदेवो ॥ ४८० ॥
चोरा मडव भोज्जं गोसालो वहण तेयझामणया ।
मेहो य कालहत्थी कलंबुयाए उ उवसग्गा ॥ ४८१ ॥

ચોથા માસક્ષપણના પારણે ભગવાન કોલ્લાક સનિવેશે ગયા, ત્યાં બહુલ નામના બ્રાહ્મણે પરમાન્નથી પારણુ કરાવ્યુ, ત્યા પચ દિવ્ય પ્રગટ થયા. ગોશાળો ભગવન્તને ફરી મળ્યો, ભગવન્ત સુવર્ણખલ તરફ ગયા માર્ગમા ગોવાળોએ ખીર કરવા માંડી તે જોઈ ગોશાળે કહ્યુ ભગવન્ અહીં આપણે જમીએ, સિદ્ધાર્થ દેવે કહ્યુ એ તૈયાર થયા વિનાજ થાળી (હાલ્લી) ભાગી જશે. બન્યુ પણ એમજ, ત્યાથી ગોશાળો નિયતિને દૃઢપણે માનનારો થયો. ત્યાથી ભગવાન બ્રાહ્મણગામમા ગયા, ત્યા નન્દ અને ઉપનન્દ નામના બે ભાઇઓ હતા, નન્દના ઘેર પ્રભુએ પારણુ કર્યું, ઉપનન્દને ઘેર ગોશાળાને કંઇ ન મળ્યુ, તેથી ક્રોધિત થઇને ગુરૂના તેજ પ્રતાપે શ્રાપ આપીને તેનુ ઘર બાળ્યુ. (વ્યન્તરે બાળ્યુ) ત્યાથી ભગવાન ચંપા પુરીએ ગયા, બે બે માસના ઉપવાસ કરીને ત્યા વર્ષાઋતુમા ઉત્કુટુકાદિ આસને કાયોત્સર્ગ કરી વીતાવી ત્યાથી ભગવાન્ કોલાક સન્નિવેશમા ગોશાળા સહિત ગયા. ત્યાં શૂન્ય ગૃહમા કાઉસગ્ગે રહ્યા, ગોશાળો બારણામા બેઠો. તે વખતે તે ગામનો સીહનામે રાજકૂટ પુત્ર પોતાની વિદ્યુન્મતી દાસીની સાથે અનાચાર માટે ત્યા આવ્યો. ગોશાળો ત્યાં છે એમ જણાઈ જવાથી પેલાએ માર ખાધો, ભગવાન ત્યાથી પાત્રાલક ગામમાં ગયા, ત્યાં પણ શૂન્યગૃહમા કાઉસગ્ગે રહ્યા, રાત્રિએ સ્કન્દક નામનો ગામનો રાજકૂટપુત્ર પોતાની દાસી દન્તિલિકાનીસાથે અનાચાર માટે ત્યા આવ્યો, પૂર્વવત્ ત્યા પણ ગોશાળાએ માર ખાધો. ત્યાથી ભગવાન કુમારક સન્નિવેશ તરફ ગયા, ત્યા ચપરમણીય ઉદ્યાનમાં કાઉસગ્ગમાં રહ્યા, તેજ ગામમા કૂપનય કુભારને ઘરે પાર્શ્વનાથના સતાનીયા મુનિચદ્રાચાર્ય પરિવાર સહિત આવ્યા હતા, તે જિનકલ્પ અગીકાર કરવાના હોવાથી પાચ તુલના કરતા હતા, તેમાની બીજી તુલના કરતા ઉપાશ્રયની બહાર ધ્યાનમા હતા, તેમને ચોર જાણીને આરક્ષકે ગળામાથી પકડ્યા, છેવટે દેવલોક પામ્યા, ત્યાથી ભગવાન ચોરાક સન્નિવેશમા ગયા, ત્યાં કોટવાળે ચારક જાણીને હેડમા નાખ્યા, ફરી બહાર કાઢ્યા, ત્યા સોમા અને જયન્તી નામે બે બહેનો પાર્શ્વનાથના સતાનીકમાંની હતી, તેમણે તેમને છોડાવ્યા અને આરક્ષકોએ ખમાવ્યા. ત્યાથી ભગવાન પૃષ્ઠચપાએ ગયા, ત્યા ચોથુ ચોમાસુ વર્ષારાત્રિ કરી, ચાર માસના ઉપવાસ

કરી, વિવિધ પ્રકારના કાયોત્સગ કરીને ત્યાંથી કૃતાંગલાએ ગયા અને દેવકુલમાં ધ્યાનમાં રહ્યા, ત્યાં સ્રીવાળા અને આરભપરિગ્રહવન્ત દરિદ્રસ્થવિરો હતા, તેઓ નૃત્ય-વાજીત્રથી જાગરણ કરતા હતા, ગોશાળાએ તેમની ચેષ્ટા કરી તેથી તેઓએ તેને બહાર કાઢી મૂકયો. ભગવાન ત્યાંથી શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા અને બહાર કાયોત્સર્ગમાં રહ્યા, તે નગરીમાં પિતૃદત્તની સ્રી શ્રીભદ્રા મરેલા બાળકને જન્મ આપતી, તેણે શિવદત્ત નૈમિત્તિકને બાળક જીવવાનો ઉપાય પૂછયો, શિવદત્તે મરેલા બાળકને રાધીને કોઇ તપસ્વીને ખવરાવવાનુ કહ્યું, તેણીએ તે પ્રમાણે કર્યું, અને ગોશાળાને વહોરાવ્યુ પછી વમન કરવાથી નખ-વાળાદિ જોઇને ખબર પડતાં તેનુ ઘર શોધવા આવ્યો, પણ બારણુ બદલી નાખ્યું તેથી તે જાણી શકયો નહી, છેવટે ગુરૂપ્રતાપે તેનો વાસ અગ્નિથી સળગાવ્યો. ભગવાન ત્યાંથી હરિદ્રાક ગામે ગયા, અને મોટા હરિદ્રાક વૃક્ષની નીચે પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, જતા-આવતા લોકોએ અગ્નિ સળગાવ્યો, તે સળગતો સળગતો ભગવન્ત પાસે આવ્યો, ભગવન્તના પગ બળી ગયા, ગોશાળો ભાગી ગયો ત્યાંથી ભગવાન નગલા ગામે ગયા, ગોશાળો પણ ત્યાં ગયો. ગોશાળાએ રમતા બાળકોને આંખો કાઢીને ભય પમાડયા, ત્યાંથી ભગવાન આવર્ત ગામ ગયા. ત્યાં પણ ગોશાળાએ તેમજ કર્યું, આથી લોકોએ ભગવન્તને તેના ગુરૂને મારો એમ ધારી મારવાનો વિચાર કર્યો, તેથી બળદેવની પ્રતિમા હળ ઉગામીને મારવા તૈયાર થઇ, લોકો પગે પડય, અને ભગવન્તને ખમાવ્યા. ભગવાન ત્યાંથી ચોરાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યા મ ડપમા રસોઇ થતી હતી તે નીચે વળીને ગોશીલો જોતો હતો, તે લોકોએ ચોર ધારીને ત્યા ગોશાળાને માર્યો ગુરૂ પ્રભાવે મ ડપ બાળ્યો, ત્યાંથી કલ બુકા સન્નિવેશમાં ગયા, મેઘ અને કાળ હસ્તીએ ચોર જાણીને બાંધ્યા, ખબર પડતાં ભગવન્તને ખમાવ્યા. ૪૭૬ થી ૪૮૧

लाढेसु य उवसग्गा घोरा पुण्णकलसा य दो तेणा।
वज्जहया सक्केणं भद्दिअ वासासु चउमासं ॥ ४८२ ॥
कयलिसमागम भोयण मंखलि दहिकूर भगवओ पडिमा।
जंबूसंडे गोट्ठीय भोयणं भगवओ पडिमा ॥ ४८३ ॥
तंबाए नंदिसेणो पडिमा आरक्खि वहण भय डहणं।
कूविय चारिय मोक्खे विजयपगब्भा य पत्तेयं ॥ ४८४ ॥
तेणेहि पहे गहिओ गोसालो माउलोत्ति वाहणया।
भगवं वेसालीए कम्मार घणेण देविंदो ॥ ४८५ ॥
गामाग बिहेलग जक्ख तावसी उवसमावसाणथुई।
छट्ठेण सालिसीसे विसुज्झमाणस्स लोगोही ॥ ४८६ ॥

ત્યાંથી ભગવાન ઘણા કર્મની નિર્જરા કરવા માટે અનાર્ય દેશ જે લાઢક તેમાં ગયા, ત્યાં ઘોર ઉપસર્ગ થયા. ત્યાથી પૂર્ણકલશ ગામે આવ્યા, માર્ગમાં બે ચોરો ભગવાનના શુકનથી અપશુકન થએલા માનીને તેમને મારવા દોડયા, ઇન્દ્રે તેઓને વજ્રથી મારી નાખ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરતા અનુક્રમે ભદ્રિકા નગરીએ આવ્યા, અને ચતુર્માસ ક્ષમણ કરી પાંચમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ત્યાંથી ભગવાન કદલીસમાગમ ગામે ગયા. ગોશાળાને દધિ-કૂરનુ ભોજન મળ્યુ, ભગવાન પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, ત્યાંથી પારીને ભગવાન જમ્બુખ ડ

ગામે ગયા.ત્યા પણ ગોશાળાને તેવુ જ દહિ ને ચોખાનુ ભોજન મળ્યુ, અને ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા. ત્યાથી ભગવાન તમ્બાક ગામે ગયા, ત્યાં પાર્શ્વનાથના સતાનીયા સ્થવીર-બહુશ્રુત મુનિ ચોથી તુલના કરી રહ્યા હતા, તેમને રાત્રિના વખતે આરક્ષકના પુત્રે ચોર જાણીને મારી નાંખ્યા. ભગવાન ત્યાંથી કૂપિકા સન્નિવેશમાં ગયા. ત્યાં લોકોએ ચોર જાણીને બન્નેને બાંધ્યા, વિજયા અને પ્રગલ્ભાએ તીર્થંકર જાણીને બન્નેને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન વિશાલા નગરી તરફ ચાલ્યા, ગોશાળો અહીંથી જુદો પડયો, માર્ગમાં ચોરોએ ગોશાળાને જોયો, અને પકડયો, ભગવન્ત પ્રતાપે છુટીને પ્રભુને શોધતો વિશાળાએ ગયો. ત્યાં ભગવાન કર્મકરની શાળામાં ધ્યાનમા રહ્યા. ત્યાં કોઇ કારીગરે છ માસ બિમારી ભોગવી સુદર આયુધ બનાવવાને સારી તિથીએ આવી આરભ કર્યો, તેવમા ભગવન્તને જોઇને અમગળ થએલુ જાણી ધણના પ્રહારથી ભગવાનને મારવા ઉદ્યુક્ત થયો, ઇન્દ્રે નિમેષ માત્રમાં ત્યાં આવી, તેજ ધણ તેનાપર પાડયો અને મારી નાખ્યો. ત્યાથી ભગવાન ગ્રામાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યા બિભેલક ઉદ્યાનમાં પ્રતિમા ધારણ કરી રહેલા ભગવન્તનો બિભેલક યક્ષે મહિમા કર્યો. ત્યાંથી શાલિશિર્ષ ગામે ગયા, ઉદ્યાનમા પ્રતિમા ધરી સ્થીર રહ્યા, ત્યાં કટપૂતના વ્યતરીએ તાપસીનુ રૂપ ધરીને અનેક ઉપસર્ગ કર્યા, ભગવન્ત ચળાયમાન ન થયા. છેવટે શાન્ત થઇને સ્તુતિ કરી ચાલી ગઈ. ત્યાં છઠ્ઠભક્તયુક્ત વિશુધ્યમાન ભગવન્તને લોકાવધિ જ્ઞાન થયુ. ૪૮૨ થી ૪૮૬

पुणरवि भद्दिअनगरे तवं विचित्तं च छट्ठवासंमि ।
मगहाएँ निरुवसग्ग मुणि उउबद्धंमि विहरित्था ॥ ४८७ ॥
आलभिआए वासं कुंडगे तह देउले पराहुत्तो ।
मद्दण देउलसारिअ मुहमूले दोसुवि मुणित्ति ॥ ४८८ ॥
बहुसालगसालवणे कडपूअण पडिम विग्घणोवसमे ।
लोहग्गलंमि चारिय जिअसत्तू उप्पले मोक्खो ॥ ४८९ ॥
तत्तो अ पुरिमताले वग्गुर ईसाण अच्चए पडिमा ।
मल्लीजिणायण पडिमा उण्णाए वंसि बहुगोट्ठी ॥ ४९० ॥
गोभूमिवज्जलाढे गोवक्कोवे य वसि जिणुवसमे ।
रायगिहऽट्ठमवासा वज्जभूमी बहुवसग्गा ॥ ४९१ ॥

પુન પણ ત્યાંથી વિચિત્ર પ્રકારના તપ કરતા છઠ્ઠી વર્ષાઋતુમાં ભદ્રિકા નગરીએ આવ્યા. (ત્યાં છઠ્ઠા મહીને ગોશાળાનો ફરી સમાગમ થયો.) ત્યાથી ભગવાન્ ઋતુબદ્ધ આઠ મહીના મૌનપણે મગધદેશમાં વિહાર કરીને આલભિકા નગરીએ ગયા. ત્યાં સાતમી વર્ષાઋતુ થઈ. ત્યાંથી ભગવાન્ કુડાક સન્નિવેશમા ગયા, ત્યા વાસુદેવના મદિરમાં ભગવાન ધ્યાનમા રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમા અધિષ્ઠાન કરીને રહ્યો, પૂજારીએ આવીને માર્યો પિશાચ જાણીને છોડી મૂકયો. ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન મર્દન ગામે આવ્યા, ત્યાં બળદેવના મદીરના ખુણામા ભગવન્ત કાઉસગ્ગે રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમાં ગુહ્ય ભાગ મૂકીને રહ્યો, ત્યાં પણ પિશાચ જાણીને છોડી મૂકયો. ત્યાંથી ભગવાન બહુ શાલક ગામે ગયા, ત્યાં શાલવન ઉદ્યાનમાં સલ્લજની વ્યંતરી પ્રતિમા ધારા ભગવાનને કટપૂતનાની પેઠે ઉપસર્ગ કરીને શાન્ત થઇ મહિમા કરીને ગઈ. ત્યાંથી ભગવાન લોહાર્ગલા રાજધા-

નીમાં ગયા, ત્યાંના રાજા જિતશત્રુએ ચાર પુરૂષ જાણીને બન્નેને પકડયા, ઉત્પલે તેમની એ-ળખાણ પડાવીને મુક્ત કરાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન પુરિમતાલ નગરે ગયા, ત્યાં વગ્ગુર નામના શ્રેષ્ટિની ભદ્રા નામે ભાર્યા વધ્યા હતી, તેણીએ બાળકની પ્રાપ્તિ માટે અનેક દેવ-દેવતાની ભક્તિ કરી પણ કંઇ વળ્યુ નહી એક વખત શકટમુખ નામના ઉદ્યાનમા જીર્ણ મંદીરમાં મલ્લીનાથ ભગવાનની પ્રતિમા જોઇ ભક્તિથી તેમને નમી, પોતાની કામના માટે પ્રાર્થના કરી. મંદીર કરાવવાનુ કહ્યુ. નજીકમાં રહેલ કોઇ ભક્તવ્યન્તરીએ તેમની તે કામના પૂર્ણ કરી, ભદ્રા-શેઠાણી ગર્ભવતી થઇ. કામના પૂર્ણ થવાથી શેઠ-શેઠાણી મંદીર તરફ ગયા, વચમાં ભગવન્ત રહેલા હતા, ઇન્દ્રે તેમને પ્રત્યક્ષ તીર્થંકરની ભક્તિ કરવાનુ કહ્યુ. ત્યાંથી ભગવાન ઊર્ણાક ગ્રામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં વિરૂપ વહુ-વર મળ્યાં, તેમને જોઈ ગોશાળાએ હાંસી કરી, તેથી માર ખાધો, છેવટે મુકી દીધો ત્યાથી ભગવાન ગોભૂમિ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં અટવી આવતાં ગોશાલાએ ગોવાળોને મ્લેચ્છો કહીને માગ પૂછયો, ગોવાળોએ ક્રોધથી તેને મારી બાધીને વાસીના વનમાં નાખી દીધો, જિનેશ્વરના ઉપશમથી આખરે છોડી મૂકયો. ત્યાંથી ભગવાન રાજગૃહિએ આવ્યા, ત્યાં આઠમી વર્ષારાત્રિ થઈ. ત્યાંથી ભગવાન અનાર્ય દેશમાં વજ્ર ભૂમિએ ગયા, ત્યા ઘણા ઉપસર્ગો સહન કરી નવમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ૪૮૭ થી ૪૯૧

अनिअयवासं सिद्धत्थपुर तिलत्थंबपुच्छ निप्फत्ती ।
उप्पाडेइ अणज्जो गोसालो वासबहुलाए ॥ ४९२ ॥

मगहा गोब्बरगामो गोसखो वेसिआण पाणामा ।
कुम्मग्गामायावण गोसाले गोवण पउट्ट ॥ ४९३ ॥

वेसालीए पडिमं डिम मुणिउत्ति तत्थ गणराया ।
पूएइ संखनामो चित्तो नावाए भगिणिसुओ ॥ ४९४ ॥

वाणियगामायावण आनदो ओहि परीसह सहंति ।
सावत्थीए वासं चित्तनवो साणुलट्ठि बहि ॥ ४९५ ॥
पडिमा भद्द महाभद्द सवओभद्द पढमिआ चउरो ।
अट्ठ य वीसाणदे बहुलिय तह उज्झिए दिव्वा ॥ ४९६ ॥

ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન સિદ્ધાર્થ પૂરે ગયા, સિદ્ધાર્થપુરથી કૂર્મ ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં ગોશાળાએ તિલસ્તંભની પૃચ્છાકરી, ભગવન્તે તેની ઉત્પત્તિ કહી, તેપર શ્રદ્ધા ન કરનાર અનાર્ય ગોશાળે તે ઉખેડી નાખ્યુ. ઘણી વર્ષા થઈ. ને તે તલનો છોડવો સ્થિર થયો, ત્યાથી કૂમ ગામે ગયા, તે ગામની બહાર વૈશ્યાયન નામે બાળતપસ્વી આતાપના લેતો હતો, તેની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, ચંપાનગરી અને રાજગૃહ નગરીની વચ્ચે ગોબર ગામ હતુ, ત્યાં ગોશંખી નામે કણબી રહેતો હતો, ચોરોએ તેને મારી નાખ્યો, અને તેની અચિર પ્રસૂતા સ્ત્રીને વેશ્યાને ત્યાં વેચી, જન્મેલુ બાળક કોઇકના હાથ આવ્યુ, અનુક્રમે બાળક મોટો થયો, નગરમાં ગયો, વેશ્યાને ત્યાં જતાં ગાય રૂપધારી કુળદેવતાએ ચેતાવ્યો છેવટે તાપસ થયો, ગોશાળાએ તેને યૂકા શય્યાતર કહી ચીડાવ્યો, તાપસે ક્રોધથી તેજોલેશ્યા મૂકી, ભગવાને શીતલેશ્યાથી બચાવ્યો, પરિણામે ગોશાળાએ

તેજોલેશ્યાનો ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, ભગવાનથી છુટો પડયો. ભગવાન ત્યાંથી વિશાળાનગરીએ ગયા, પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, બાળકોએ પિશાચ જાણી અટકાવ્યા, ત્યાં ગણરાજ શંખનામે કોઈ સિદ્ધાર્થ રાજાના મિત્રે ભગવન્તને ઓળખીને પૂજા કરી. ત્યાંથી ભગવાન વાણિજ ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં ગંડીકા નદી ઉતરવાને નાવમાં બેઠા, નાવિકોએ ભાડું માગ્યુ, તે વખતે શંખરાજાનો દૂત ચિત્ર નામનો ભાણેજ નાવિકસૈન્યસહિત દૂતકાર્ય માટે ગયો હતો, તેણે ત્યા આવી ભગવન્તને મૂકાવીને પૂજા કરી. ત્યાથી વાણિજ્ય ગામે જઈ ગામ બહાર પ્રતિમા ધરીને રહ્યા, ત્યાં આનંદ શ્રાવકને અવધિ જ્ઞાન થયુ, તેણે તીર્થંકરને પરિસહ સહન કરતા જોયા, વંદના કરી અને કહ્યુ, ભગવન્ થોડા વખતમાંજ કેવળ જ્ઞાન થશે. ત્યાંથી ભગવાન્ શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા, અને દસમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ત્યાંથી સાનુલષ્ઠ ગામે ગેયા, ત્યાં ભદ્રા, મહાભદ્રા, સર્વતોભદ્રા, વિગેરે પ્રતિમા વહન કરી, પછી આનંદ શ્રાવકના ઘેર બહુલિકા દાસીએ ભગવન્તને વહોરાવ્યુ, અને પંચદિવ્ય પ્રગટ થયાં. ૪૯૨ થી ૪૯૬.

दढभूमीए बहिआ पेढालं नाम होइ उज्जाणं ।
पोलासचेइयंमी ठिएगराई महापडिमं ॥ ४९७ ॥
सक्को अ देवराया सभागओ भणइ हरिसिओ वयणं ।
तिण्णिवि लोगऽसमत्था जिणवीरमणं न चालेउं ॥ ४९८ ॥
सोहम्मकप्पवासी देवो सक्कस्स सो अमरिसेणं ।
सामाणिअ संगमओ बेइ सुरिंदं पडिनिविट्ठो ॥ ४९९ ॥
तेलोक्कं असमत्थंति पेह एतस्स चालणं काउ ।
अज्जेव पासह इम मम वसगं भट्ठजोगतवं ॥ ५०० ॥
अह आगओ तुरंतो देवो सक्कस्स सो अमरितेणं ।
कासीय हउवसग्गं मिच्छद्दिट्ठिप्पडिनिविट्ठो ॥ ५०१ ॥

ત્યાંથી ભગવાન દૃઢભૂમિએ ગયા, ત્યા બહારના ભાગમાં પેઢાલ નામે ઉદ્યાન છે, તેમાં પોલાસ ચૈત્યની અંદર એકરાત્રિની મહાપ્રતિમા ધરીને ઉભા રહ્યા. તે વખતે સુધર્મ સભામા દેવરાજ ઇન્દ્રમહારાજ હર્ષવન્ત થઇને આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા કે ત્રણેલોક આ વીર પ્રભુને ચળાયમાન કરવાને સમર્થ નથી. આ ઉપરથી સૌધર્મ કલ્પવાસી ઇન્દ્રનો સંગમક નામે સામનિક દેવ ત્યા બેઠો હતો, તેણે ઇન્દ્રને અમર્ષથી કહ્યુ કે જેને ચળીત કરવાને ત્રણ લોકને પણ તમે અસમર્થ કહો છો, તેને તપ અને યોગથી ભ્રષ્ટ થઇને મારે વશ થએલ જુઓ. પછી ઇન્દ્રનો તે સામાનિકદેવ અમર્ષથી સત્વર ત્યાં આવ્યો, અને પ્રતિનિવિષ્ટ મિથ્યાદૃષ્ટિ તેણે ઉપસર્ગ કરવા માંડયા. ૪૯૭ થી ૫૦૧

धूली पिवीलिआओ उद्दंसा चेव तहय उण्होला ।
विंछुय नउला सप्पा य मूसगा चेव अट्ठमगा ॥ ५०२ ।
हत्थी हत्थीणिआओ पिसायए घोररूव वग्घो य ।
थेरो थेरोइ सुओ आगच्छइ पक्कणो य तहा ॥ ५०३ ॥

खरवाय कलंकलिया कालचक्क तहेव संवट्टं ।
पाभाइय उवसग्गे वीसइमो होइ अणुलोमो ॥ ५०४ ॥
सामाणियदेविड्ढिं देवो दावेइ सो विमाणगओ ।
भणइ य वरेह महरिसि ! निप्फत्ती सग्गमोक्खाणं ॥ ५०५ ॥
उवहयमइविण्णाणो ताहे वीरं बहुप्पसाहेउं ।
ओहीऍ निरिक्खिज्जइ झायइ छज्जीवहियमेव ॥ ५०६ ॥

ધૂળ, કીડીઓ, ડાંસ, તેમજ ધીમેલો, વિછી, નોળીઆ, સર્પ, અને આઠમીવાર ઉંદરો, હસ્તી- હસ્તિણી, ભયંકરરૂપધારી પિશાચ, વ્યાઘ્ર, સિદ્ધાર્થ રાજા અને ત્રિશલા માતાનો કરૂણામયવિલાપ-પુત્ર ! આમ આવ, અમને ન તજ, ચંડાલ, પગપર રાંધવાનુ, પ્રચંડવાયુ, કલંકલિકવાયુ, કાળચક્ર, સંવર્તકવાયુ અને વીસમો પ્રભાત વિકુર્વીને અનુલોમ ઉપસર્ગ કર્યો. સામાનિક દેવઋદ્ધિ બતાવીને તે દેવ વિમાનમા રહ્યો થકો બોલ્યો, હે મહર્ષિ ! ઇચ્છા હોય તે માગો, સ્વર્ગ આપુ કે મોક્ષ આપુ ? આ પ્રમાણે મંદબુદ્ધિવાળા તેણે વીરને વશ કરવાને કર્યું; પણ ભગવાન તો અવધિજ્ઞાનથી છ જીવનિકાયનુ હિતજ ચિન્તવતા હતા. ૫૦૬.

वालुयपंथे तेणा मउल पारणग तत्थ काणच्छी ।
तत्तो सुभोम अंजलि सुच्छित्ताए य विडरूव ॥ ५०७ ॥
मलए पिसायरूवं सिवरूवं हत्थिसीमए चेव ।
ओहसणं पडिमाए मसाण सक्को जवणपुच्छा ॥ ५०८ ॥
तोसलि कुसीसरूवं संधिच्छेओ इमोत्ति बज्झे य ।
मोएइ इंदजालिउ तत्थ महाभूइलो नाम ॥ ५०९ ॥
मोसलि संविसु मागह मोएई रट्ठिओ पिउवयंसो ।
तोसलि य सत्तरज्जूऽवावत्तो तोसली मोक्खो ॥ ५१० ॥
सिद्धत्थपुरे तेणत्ति कोसिओ आसवाणिओ मोक्खो ।
वयगाम हिंडणेसण दिवसे बिइ बेइ उवसंतो ॥ ५११ ॥

ત્યાંથી ભગવાન વાલુકા ગામ તરફ ગયા, માર્ગમાં પાચસો ચોરો વિકુર્વ્યા, તેઓએ મામા કહીને વજ્રમય શરીરથી દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યાથી ભગવાન ગામમાં ભિક્ષા માટે ગયા, ત્યાં ભગવન્તનુ રૂપ આવરીને કાણાક્ષીરૂપ બતાવ્યુ, તેથી ત્યાંના લોકોએ પ્રહાર કરવા માંડયા, ત્યાંથી ભગવાન સુભોમગામે ગયો, ત્યાં અંજલી કરીને સ્ત્રીઓ પાસે યાચના કરતા રૂપને બતાવ્યુ, તેથી ત્યાના લોકોએ માર માર્યો, ત્યાંથી સુક્ષેત્ર નામે ગામમાં ગયા, ત્યાં ભિક્ષાચર્યામાં વિટનુ રૂપ બતાવીને માર મરાવ્યો. ત્યાથી મલય ગામે ગયા, ત્યાં પિશાચનું રૂપ બતાવ્યુ, અને પીડા પમાડી, ત્યાંથી હસ્તીશીર્ષ ગામે ગયા, ત્યાં ભવ્યરૂપ બતાવી પુરૂષચિન્હ સ્તબ્ધ કરીને અપભ્રાજના કરાવી. આથી ભગવાન ગામ બહાર સ્મશાનમાં એકાન્તે પ્રતિમા ધારીને રહ્યા, ત્યા સંગમકે હાસી કરી. ઇન્દ્રે આવીને સુખશાતા પુછી ત્યાંથી ભગવાન તોસલિગામે ગયા, ગામ બહાર પ્રતિમા ધારી રહ્યા, ત્યાં કુશિષ્યનુ રૂપ ધરીને ખાતર પાડવા માંડયો, આથી આ મારવા યોગ્ય છે એમ

લોકોને જણાવ્યુ. તે વખતે ત્યાં મહાભૂતિ નામે ઇન્દ્રજાલિક હતો તેણે ભગવન્તને ઓળખીને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન મોસલિ ગામે ગયા, ત્યાં પણ તેજ પ્રમાણે કર્યું, ગામના લોકોએ શીક્ષા કરવા માંડી ત્યાં ભગવન્તના પિતાના મિત્ર સુમાગધે મુકાવ્યા. તોસલિ ગામમાં ગયા, ત્યા ચોર જાણીને દોરડે બાંધી અધર લટકાવવા માંડયા, સાતવાર દોરડુ તુટી ગયુ, તેથી નિર્દોષ જાણી છોડી મૂકયા. ત્યાંથી સિદ્ધાર્થપુરે ગયા, ત્યાં ચોર જાણીને પકડયા, કૌશિક નામના અશ્વના વેપારીએ ઓળખીને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન વ્રજગામે ગયા, આહાર માટે ગામમાં જતાં પ્રભુએ વિચાર્યું કે દીર્ઘકાળ ઉપસર્ગ કરીને દેવ ગયો. માર્ગમાં તે દેવે અનેસણાકરી તેથી ભગવાન્ પ્રતિમા ધરીને ઉભા હતા, દેવે અવધિજ્ઞાનથી ભગવન્તના પરિણામ જોયા, અને બીજે દીવસે ઉપશાન્ત થઈ બોલ્યો કે ૫૦૭ થી ૫૧૧

वच्चह हिंडह न करेमि किंचि इच्छा न किंचि वत्तवो ।
तत्थेव वच्छवाली थेरी परमन्न वसुहारा ॥ ५१२ ॥
छम्मासे अणुवद्धं देवो कासीय सो उ उवसग्गं ।
दट्ठूण वयग्गामे वंदिय वीरं पडिनियत्तो ॥ ५१३ ॥
देवो चु(ठि)ओ महिड्ढोओ वरमंदरचूलियाइ सिहरंमि ।
परिवारिउ सुरवहूहिं आउंमी सागरे सेसे ॥ ५१४ ॥
आलभियाए हरि विज्जू जिणस्स भत्तीएँ वंदओ एइ ।
भगवं पियपुच्छा जिय उवसग्गत्ति थेवमवसेसं ॥ ५१५ ॥
हरिसह सेयवियाए सावत्थी खंदपडिम सक्को य ।
ओयरिउं पडिमाए लोगो आउट्टिओ वंदे ॥ ५१६ ॥

ભગવન્ ! હવે ગોચરી માટે જાઓ, હુ કઈ પણ ઉપસર્ગ નહી કરૂ. ભગવન્તે કહ્યુ, હુ કોઈના કહેવાથી નહી જાઉ, મારી ઇચ્છાથી જઇશ અથવા નહિ જાઉ. બીજે દિવસે તેજ ગોકુળમા વછરડા પાળનારી વૃદ્ધાએ પરમાન્નથી ભગવન્તને પ્રતિલાભ્યા, તેથી ત્યાં દિવ્ય થયાં વસુધારા થઇ. છ માસ પર્યન્ત નિરન્તર ઉપસર્ગ કરીને ભગવન્તને નિશ્ચળ જોઇને તે દેવ વ્રજગામમા વાદીને પોતાના સ્થાને પાછો ફર્યો. ઇન્દ્ર મહારાજે તિરસ્કાર કરીને તે મહર્દ્ધિક દેવને તેની દેવાંગના અને પરિવાર સહિત ત્યાંથી કાઢી મૂકયો, તેથી તે મેરૂપર્વતની ચૂલિકાના શિખરપર જઈ રહ્યો, તે વખતે તેનું આયુષ એક સાગરોપમમાથી કેટલુ ક બાકી હતુ. તે પછી ભગવાન વ્રજગામથી આલભિકા નગરીએ ગયા. ત્યાં વિદ્યુતકુમારેન્દ્ર જિનેશ્વરને ભક્તિથી વદન કરવા આવ્યો અને બોલ્યો, ભગવાન્ ! આપને સુખ શાતા પુછુ છુ, આપ ઉપસર્ગો તરી ગયા છે. આવરણ થોડુ જ બાકી છે, થોડાજ કાળમાં કેવળજ્ઞાન થશે. ત્યાથી ભગવાન શ્વેતામ્બી નગરીએ ગયા, ત્યાં હરિસહ સુખશાતા પૂછવા આવ્યો ત્યાથી ભગવાન શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા, ત્યાં સ્કદની પ્રતિમાનો લોકો મહોત્સવ કરતા હતા, તે જોઈ ઇન્દ્ર તે પ્રતિમામા દાખલ થયો, તેથી તે પ્રતિમા સ્વયં ભગવન્ત પાસે ગઈ, અને ભગવન્તને વદન કરવા લાગી, તેથી લોકોએ દેવાધિદેવ જાણીને ભગવન્તનો મહિમા કર્યો. ૫૧૨ થી ૫૧૬.

कोसबी चंदसूरोयरणं वाणारसीय सक्को उ ।
रायगिहे ईसाणो महिला जणओ य धरणो य ॥ ५१७ ॥

वेसालि भूयणंदो चमरुप्पाओ य सुसुमारपुरे ।
भोगपुरि सिंदकंदग माहिंदो खत्तिओ कुणति ॥ ५१८ ॥
वारण सणंकुमारे नंदीगामे पिउस्सहा वंदे ।
मेढियगामे गोवो वित्तासणय च देविंदो ॥ ५१९ ॥
कोसंबिद् सयाणीओ अभिग्गहो पोसबहुल पाडिवई ।
चाउम्मास मिगावई विजय सुगुत्तो य नंदा य ॥ ५२० ॥
तच्चावाई चपा दहिवाहण वसुमई विजयनामा ।
धणवइ मूलालोयण सपुलदाणे य पवज्जा ॥ ५२१ ॥

ત્યાંથી ભગવાન કૌશાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં ચન્દ્ર-સૂર્યે ઉતરીને ભગવન્તનો મહિમા કર્યો. ત્યાંથી વાણારસીએ ગયા, ત્યાં ઇન્દ્રે સુખશાતા પૂછી વંદના કરી, ત્યાથી રાજગૃહિએ ગયા, ત્યાં ઈશાનેન્દ્રે ભગવન્તને સુખશાતા પૂછી, ત્યાથી મિથિલા નગરીએ ગયા, ત્યાં જનક રાજાએ પૂજા કરી અને ધરણેન્દ્રે શાતા પૂછી. ત્યાંથી વિશાળાનગરીએ ગયા, ત્યાં ભૂતાનંદે શાતા પૂછી (અહીં અગીઆરમી વર્ષારાત્રિ થઈ) ત્યાથી સુસુમાર પુરે ગયા, ત્યાં ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત થયો. ત્યાંથી ભોગપુરે ગયા ત્યાં માહેન્દ્ર નામનો ક્ષત્રિય ખર્જૂરી લઇ ભગવન્તને મારવા દોડયો, તે વખતે વંદન કરવા આવેલા સનત્કુમારેન્દ્રે અટકાવ્યો અને ભય પમાડયો. ત્યાથી ભગવાન નંદી ગામે ગયા, નંદી નામે ભગવાનના પિતાનો મિત્ર હતો તેણે ભગવન્તને આવીને વંદના કરી. ત્યાંથી મેઢીકા ગામે ગયા, ત્યાં કુર્મારગામની પેઠે ગોવાળે ભગવન્તને ઉપસર્ગ કરવા માડયા, તેમને ઈન્દ્રે ત્રાસ પમાડી કાઢી મૂકયા. ત્યાંથી ભગવાન કૌશંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં શતાનીક રાજા, મૃગાવતી રાણી, વિજયસુગુપ્ત અમાત્ય, નંદા તેની ભાર્યા, તત્ત્વવાદી નામે ધર્મપાઠક, ધનાવહ શેઠ, મૂલા નામે તેની સ્ત્રી રહેતાં હતાં; તે વખતે ત્યાં પોસ વદી પ્રતિપદાએ ચતુર્વિધ અભિગ્રહ લઇને ભગવન્ત ભિક્ષા માટે ફરતાં હતાં, પણ અભિગ્રહ પૂર્ણ થતો નહિ, છેવટે ચંપાનગરીના દધિવાહન રાજાની પુત્રી વસુમતી (ચંદનબાળા) ધનવહને ત્યાં દાસી તરીકે હતી તેની પાસે અભિગ્રહ પૂર્ણ થવાથી બાકુલા ભિક્ષા લીધી. ૫૧૬ થી ૫૨૧

तत्तो सुमंगलाए सणकुमार सुछेत्तए य माहिंदो ।
पालग वाइलवणिए अमंगलं अप्पणो असिणा ॥ ५२२ ॥
चंपा वासावासं जक्खींदे साइदत्त पुच्छा य ।
वागरण दुह पएसण पच्चक्खाणे य दुविहे उ ॥ ५२३ ॥
जंभियगामे नाणस्स उप्पया वागरेइ देविंदो ।
मिंढियगामे चमरो वंदण पियपुच्छणं कुणइ ॥ ५२४ ॥
छम्माणि गोव कडसल पवेसणं मज्झिमाएँ पावाए ।
खरओ विज्जो सिद्धत्थ वाणियओ नोहरावेइ ॥ ५२५ ॥

ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન સુમંગળ ગામે ગયા, ત્યાં સનત્કુમારેન્દ્રે વન્દના કરીને

શાતા પૂછી, ત્યાંથી સુક્ષેત્ર ગામે ગયા, ત્યાં માહેન્દ્ર શાતા પૂછવા આવ્યો, ત્યાંથી પાલક ગામે ગયા, ત્યા વાતબળ વણિક્ મુસાફરીએ જતો હતો તે ભગવન્તના શુકનથી અમગળ માનીને પોતાની તરવારથી મારવા આવ્યો. તેને સિદ્ધાર્થ દેવે મારી નાંખ્યો. ત્યાંથી ભગવાન ચ-પાનગરીએ ગયા, ત્યાં યક્ષે દ્રે સાતા પૂછી ને સ્વાતિદત્ત બ્રાહ્મણે પૃચ્છા કરી, ભગવન્તે તેને બે પ્રકારનો ઉપદેશ અને બે પ્રકારનુ પ્રત્યાખ્યાન કહ્યુ. ત્યાંથી ભગવાન જભિકા ગામે ગયા, ત્યા ઇન્દ્રે આવીને જ્ઞાનોત્પત્તિનો કાળ કહ્યો, ત્યાંથી મિઢિકા ગામે ગયા, ત્યાં ચમરેન્દ્રે આવી વદના કરી અને શાતા પૂછી. ત્યાંથી ભગવાન્ ષન્માણી ગામ ગયા, ગામ બહાર પ્રતિમા ધરીને રહ્યા, ગોવાળ તેમને બળદ ભળાવી ગામમા ગયો, બળદ અટવીમા ચાલ્યા ગયા, ગામમાં ગએલા ગોવાળે આવી ભગવન્તને પૂછ્યુ, ભગવન્ત મૌન રહ્યા, આથી કુપિત થઈ ગોવાલે ભગવન્તના કાનમા બે શલાકા બેસારી દીધી. સમભાવ ધારી ભગવાન્ ત્યાથી મધ્યમા નગરીએ ગયા, ત્યા ખરક વૈદ્ય અને સિદ્ધાર્થ વણિકે તે શલાકા બહાર કાઢી. ૫૨૨ થી ૫૨૫.

॥ ઉપસર્ગો સમાપ્ત થયા. ॥

जंभिय बहि उजुवालिय तीर वियावत्त सामसाल अहे।
छट्ठेणुक्कुडुयस्स उ उप्पन्नं केवलं नाण ॥ ५२६ ॥
जो य तवो अणुचिन्नो वीरवरेणं महाणुभावेणं ।
छउमत्थकालियाए अ क्कमं कित्तइस्सामि ॥ ५२७ ॥
नव किर चाउम्मासे छक्किर दोमासिए उवासीय ।
बारस य मासियाइ बावत्तरि अद्धमासाइं ॥ ५२८ ॥
एगं किर छम्मासं दो किर तेमासिए उवासीय ।
अड्ढाइज्जाइ दुवे दो चेव दिवड्ढमासाइ ॥ ५२९ ॥
भद्दं च महाभद्दं पडिमं तत्तो य सव्वओभद्दं ।
दो चत्तारि दसेव य दिवसे ठासीय अणुबद्धं ॥ ५३० ॥
गोयरमभिग्गहजुय खमण छम्मासियं च कासीय ।
पचदिवसेहि ऊण अव्वहिओ वच्छनयरीए ॥ ५३१ ॥
दस दो य किर महपा ठाइ मुणी एगराइयं पडिमं ।
अट्ठमभत्तेण जई एक्केक्कं चरमराईय ॥ ५३२ ॥
दो चेव य छट्ठसए अऊणातीसे उवासिया भगवं ।
न कयाइ निच्चभत्तं चउत्थभत्तं च से आसि ॥ ५३३ ॥
बारस वासे अहिए छ भत्त जहन्नयं आसि ।
सव्वं च तवोकम्म अपाणय आसि वीरस्स ॥ ५३४ ॥

જભિકા ગામની બહાર, ઋજુવાલુકા નદીના તીરે, વૈયાવૃત્ય (જીર્ણ) ચૈત્યની સમીપે શાલવૃક્ષની નીચે ઉત્કટિકાસને છઠ્ઠ ભક્ત યુક્ત ભગવન્ત હતા ત્યારે તેમને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ. મહાનુભાવ વીર પ્રભુએ છદ્મસ્થ અવસ્થામા જે તપ કર્યું, તે હવે અનુક્રમે

કહીશું. નવ ચાતુર્માસિક, છ દ્વિમાસિક, બાર એક માસીક, બહોંતેર પાક્ષિક, એક છ માસિક બે ત્રિમાસિક, બે અઢીમાસિક, બે દોઢ માસિ, બે દિવસ નિરન્તર ભદ્રા, ચાર દિવસ મહાભદ્રા, અને તે પછી દસ દિવસ સર્વતોભદ્રા નામે પ્રતિમા ધારી સ્થિર રહ્યા. પીડા રહિત કોશાંબી નગરીમાં છ મહીનામા પાચ દિવસ ન્યૂન કાળ પર્યન્ત ગોચરી કરતા અભિગ્રહ યુક્ત ઉપવાસ કર્યા. મૌનપણે તે મહાત્માએ બાર એક રાત્રિની પ્રતિમાઓ કરી, અષ્ટમ ભક્તે છેલ્લી એક ચરમ રાત્રિની કરી. બશો ઓગણસાઠ છઠ્ઠ કરી ભગવાન્ ઉપોષિત હતા, તેમને કદી પણ નિત્ય ભોજન અથવા એક ઉપવાસ ન હતો. બાર વર્ષથી અધિકકાળ પર્યન્ત જઘન્યથી છઠ્ઠભક્તનુ તપ હતુ, વળી વીરપ્રભુને બહુએ તપકર્મ પાણી પીધા વિનાનું હતુ. ૫૩૪

तिण्णि सए दिवसाणं अउणावन्नं तु पारणाकालो ।
उक्कुडुय निसेज्जाणं ठियपडिमाण सए बहुए ॥ ५३५ ॥
पवज्जाए पढमं दिवसं एत्थं तु पक्खिवित्ताणं ।
संकलियंमि उ सते ज लद्धं तं निसामेह ॥ ५३६ ॥
बारस चेव य वासा मासा छ च्चेव अद्धमासो य ।
वीरवरस्स भगवओ एसो छउमत्थपरियाओ ॥ ५३७ ॥
एवं तवोगुणरओ अणुपुव्वेणं मुणी विहरमाणो ।
घोरं परिसहचमु अहियासित्ता महावीरो ॥ ५३८ ॥
उप्पन्नंमि अणंते नट्ठमि य छाउमत्थिए नाणे ।
राईए संपत्तो महसेणवणंमि उज्जाणे ॥ ५३९ ॥
अमरनररायमहिओ पत्तो धम्मवरचक्कवट्टित्तं ।
बियंपि समोसरणं पावाए मज्झिमाए उ । ॥ ५४० ॥
तत्थ किल सोमिलज्जोत्ति माहणो तस्स दिक्खकालंमि ।
पउरा जणजाणवया समागया जन्नवाडंमि ॥ ५४१ ॥
एगंते य विवित्ते उत्तरपासंमि जन्नवाडस्स ।
तो देवदाणविंदा करेंति महिमं जिणिंदस्स ॥ ५४२ ॥
भवणवइ वाणमंतर जोइसवासी विमाणवासी य ।
सविड्ढिए सपरिसा कासी नाणुप्पयामहिमं ॥ ११५ ॥ भा० ॥

ત્રણસોને ઓગણ પચાસ દિવસ પારણાનો કાળ હતો, તથા ઉત્કુટિકા નિષદ્યા વિગેરે સ્થિતપ્રતિમાઓ સેંકડો ગમે કરી. પ્રવ્રજ્યાના પ્રથમનો દિવસ આ કહેલા દિવસોમા મેળવીને એકઠા કરતાં જે પ્રાપ્ત થાય તે સાંભળો. બાર વર્ષ અને સાડા છમાસ એટલો વીર ભગવાનનો છદ્મસ્થકાળ છે. એ પ્રમાણે તપગુણમાં રક્ત મુનિ મહાવીર દેવ ઘોર પરિસહની સેનાને સહન કરીને અનુક્રમે વિહાર કરવા લાગ્યા અનંતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને છાદ્મિસ્થક જ્ઞાન નષ્ટ થયુ, પછી રાત્રિએ મહસેનવન નામના ઉદ્યાને આવ્યા, ત્યાં દેવોએ સમવસરણ કર્યું. દેવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રોએ પૂજિત, ઉત્તમ ધર્મનું ચક્રવર્તિપણું પામેલા એવા ભગવાનનુ પુનઃ બીજું સમવસરણ મધ્યમાપાપા નગરીમાં થયુ. ત્યાં સોમિ-

લાર્ય નામે બ્રાહ્મણ હતો. તેની યજ્ઞદીક્ષા કરવાની વખતે નગરવાસીઓ અને દેશવાશીઓ યજ્ઞભૂમિમાં આવ્યા હતા. તે વખતે યજ્ઞભૂમિની ઉત્તર બાજુએ એકાન્ત વિવિક્ત પ્રદેશમાં દેવ-દાનવેંદ્ર જિનેશ્વરનો મહિમા કરતા હતા. ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષિ, અને વૈમાનિક દેવો પોતાની પર્ષદા અને સર્વ ઋદ્ધિ સહિત જિનેંદ્રના જ્ઞાનોત્પત્તિનો મહોત્સવ કરવા લાગ્યા. ૫૩૫ થી ૫૪૨, ૧૧૫ ભા.

હવે સમવસરણ સંબંધી નવ દ્વારો કહે છે.

समुसरणे केवइ रूव पुच्छ वागरण सोयपरिणामे ।
दाणं च देवमल्ले मल्लणयणे उवरि तित्थं ॥ ५४३ ॥ दारगाहा ॥
जत्थ अपुव्वोसरणं जत्थ व देवो महड्ढिओ एइ ।
वाओदयपुप्फवद्दलपागारतियं च अभिओगा ॥ ५४४ ॥
मणिकणगरयणचित्तं भूमीभागं समंतओ सुरभिं ।
आजोअणंतरेणं करेंति देवा विचित्तं तु ॥ ५४५ ॥
वेंटट्ठाइं सुरभिं जलथलय दिव्वकुसुमणीहारिं ।
पइरंति समन्तेणं दसद्धवण्णं कुसुमवासं ॥ ५४६ ॥
मणिकणगरयणचित्त चतुद्दिसि तोरणे विउव्वंति ।
सच्छत्तसालभंजियमयरद्धयचिंधसंठाणे ॥ ५४७ ॥
तिन्नि य पागारवरे रयणविचित्ते तहिं सुरगणिंदा ।
मणिकंचणकविसीसगविभूसिए ते विउव्वेंति ॥ ५४८ ॥
अब्भंतरमज्झबहिं विमाणजोइभवणाहिवकया उ ।
पागारा तिन्नि भवे रयणकणगे य रयए य ॥ ५४९ ॥
मणिरयणहेमयाविय कविसीसा सव्वरयणिया दारा ।
सव्वरयणामयच्चिय पडागधयतोरणविचित्ता ॥ ५५० ॥

સમવસરણવિધિ, કેટલા સામાયિકની પ્રરૂપણા, ભગવન્તના રૂપનું વર્ણન, પૃચ્છા, ઉત્તર, શ્રોતૃપરિણામ, વૃત્તિદાન, દેવમાલ્ય, માલ્યાનયનવિધિ અને પ્રથમ પૌરિષી વીત્યા બાદ ગણધરની દેશના એ નવ દ્વાર કહેવાશે. જ્યાં પૂર્વે સમવસરણ ન થયું હોય, અને જ્યાં મહર્દ્ધિક દેવો આવે, ત્યાં વાયુ, ઉદકવદ્દલ, અને પુષ્પવર્દ્દલ વિકુર્વીને આભિયોગીક દેવો ત્રણ પ્રાકાર કરે છે. મણિ-કનક-અને રત્નથી વિચિત્ર પ્રકારના ભૂભાગને સર્વ દિશાઓમાં સુગંધમય કરીને યોજન પર્યન્ત પૃથ્વીને દેવો વિવિધ પ્રકારની સુગંધવાળી કરે છે. વૃન્તસ્થાયિ જળ અને સ્થળમાં થએલાં અતિ ગંધ પ્રસરવાવાળાં સુવાસિત દિવ્ય પુષ્પો ચારે બાજુ વેરે છે અને પંચવર્ણ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે. વળી સુંદર છત્ર, પુતળીઓ, મગરધ્વજના ચિન્હ વાળા આકારો અને મણિ કનક તથા રત્નથી જડિત તોરણો ચારે દિશામાં વિકુર્વે છે. વળી ત્યાં મણિ-કાંચનના કાંગરાથી વિભૂષિત રત્નજડિત ત્રણ પ્રાકાર તે દેવસમૂહ અને ઇન્દ્રો વિકુર્વે છે. અંદરનો, મધ્યનો, અને બહારનો એ ત્રણ પ્રાકાર અનુક્રમે રત્ન, કનક, અને રજતના હોય છે, તે વૈમાનિક, જ્યોતિષ અને તે ભવનપતિ દેવોએ કરેલા હોય છે. મણિ-રત્ન અને સુવર્ણમય કાંગરાઓ પ્રથમ આદિ પ્રાકારમાં વૈમાનિક આદિ દેવો કરે છે, તે સર્વ

પ્રાકારોનાં દ્વારો રત્નમય હોય છે તેમજ સર્વરત્નમય પતાકા-ધ્વજા-અને તોરણોથી વિચિત્ર પ્રકારે સુશોભિત કરે છે. ૫૪૩ થી ૫૫૦

तत्तो य समंतेणं कालागरुकुंदुरुक्कमीसेणं ।
गंधेण मणहरेणं धूवघडीओ विउव्वंति ॥ ५५१ ॥
उक्कट्ठिसीहणाय कलयलसद्देण सव्वओ सद्दं ।
तित्थगरपायमूले करेंति देवा णिवयमाणा ॥ ५५२ ॥
चेइदुम पेढछंदय आसणछत्तं च चामराओ य ।
जं चऽण्णं करणिज्जं करेंति त वाणमंतरिया ॥ ५५३ ॥
साहारण ओसरणे एवं जत्थिड्डिमं तु ओसरइ ।
एक्कुच्चिय तं सव्वं करेइ भयणा उ इयरेसिं ॥ ५५४ ॥
सूरोदयपच्छिमाए ओगाहंतीएँ पुव्वओऽईइ ॥
दोहिं पउमेहिं पाया मग्गेण य होइ सत्तन्ने ॥ ५५५ ॥
आयाहिण पुव्वमुहो तिदिसिं पडिरूवगा उ देवकया ।
जेट्ठगणी अन्नो वा दाहिणपुव्वे अदूरंमि ॥ ५५६ ॥
जे ते देवेहिं कया तिदिसिं पडिरूवगा जिणवरस्स ।
तेसिंपि तप्पभावा तयाणुरूवं हवइ रूवं ॥ ५५७ ॥
तित्थाइसेस संजय देवी वेमाणियाण समणीओ ।
भवणवइ वाणमंतर जोइसियाणं च देवीओ ॥ ५५८ ॥
केवलिणो तिउण जिणं तित्थपणामं च मग्गओ तस्स ।
मणमादीवि ॑णमता वयंति सट्ठाण सट्ठाणं ॥ ५५९ ॥
भवणवई जोइसिया बोद्धव्वा वाणमंतरसुरा य ।
वेमाणिया य मणुया पयाहिणं जं च निस्साए ॥ ५६० ॥

તે પછી મનોહર ગંધવાળા કુંદરૂક મીશ્ર કાલાગરૂ ધૂપની ધૂપ ઘટીકાઓ સર્વ બાજુએ વિકુર્વે છે, અને ત્યાં તીર્થંકર પાદમુળમાં નમીને સર્વ દેવો સર્વ દિશાઓમાં કલકલ શબ્દથી ઉત્કૃષ્ટ સીહનાદ કરે છે. અશોકવૃક્ષ પીઠિકા દેવચ્છંદક, સીંહાસન, છત્ર, ચામર અને બીજુ પણ જે કંઈ કરવા યોગ્ય હોય તે સર્વ વાણવ્યંતર દેવો કરે છે. સાધારણ સમવસરણમાં એ પ્રમાણે થાય છે, પણ જ્યાં ઋદ્ધિમાન્ દેવ આવે છે, ત્યાં તો તે એકજ સઘળું કરે છે, બીજે વખતે તો ભજના જાણવી. ઉપરોક્ત સમવસરણમાં પ્રથમ પોરિષિએ અથવા છેલ્લી પોરિષિએ પૂર્વ દિશાના દ્વારથી બે સુવર્ણ કમળપર પગ મૂકીને અને બીજા સાત કમળ પાછલ રહે છતે ભગવન્ત આવે છે, અને ચૈત્યવૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરી પૂર્વાભિમુખે બેસે છે, બાકીની ત્રણ દિશાઓમાં દેવકૃત તેમનાં પ્રતિરૂપો હોય છે, જ્યેષ્ઠ ગણધર અથવા બીજા કોઇ ગણધર ભગવન્તની નજીકમાં દક્ષિણ પૂર્વ દિશાના ભાગમાં (અગ્નિ કુણમાં) બેસે છે. ત્રણ દિશાઓમાં જિનેશ્વરનાં જે દેવકૃત પ્રતિરૂપકો હોય છે, તે પણ તીર્થંકરના પ્રભાવથી તેમના જેવાજ રૂપ વાળાં હોય છે. ગણધર મહારાજ બેઠા પછી અતિશયવાળા સંયમીઓ, વૈમાનીક દેવીઓ, સાધ્વીઓ, અને ભવનપતિ-વાણવ્યન્તર

તથા જ્યોતિષીની દેવીઓ કેવળી જિનેશ્વરને તથા ત્રણવાર તીર્થને પ્રણામ કરીને તેમજ મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ પણ જિનેશ્વર ગણધર ને કેવાલને નમસ્કાર કરીને સ્વસ્વ સ્થાનકે બેસે છે, ભવનપતિ, વ્યન્તર, અને જ્યોતિષીદેવો સાધુઓની બાજુમાં વાયવ્ય દિશામાં બેસે છે. વૈમાનીક દેવો અને મનુષ્યો પ્રદક્ષિણા કરીને ઇશાન દિશામાં સ્વસ્થાને બેસે છે. ૫૫૧–૫૬૦

संजय वेमाणित्थी सजय (इ) पुव्वेण पविसिउं वीरं ।
काउं पयाहिणं पुव्वदक्खिणे ठंति दिसिभागे ॥ ११६ ॥ भा० ॥
जोइसियभवणवतरदेवीओ दक्खिणेण पविसंति ।
चिट्ठंति दक्खिणावरदिसिंमि तिगुण जिणं काउं ॥ ११७ ॥ भा० ॥
अवरेण भवणवासोवतरजोइससुरा य अइगतुं ।
अवरुत्तरदिसिभागे ठंति जिणं तो नमसित्ता ॥ ११८ ॥ भा० ॥
समहिंदा कप्पसुरा राया णरणारीओ उदीणेणं ॥
पविसित्ता पुव्वुत्तरदिसीएँ चिट्ठंति पंजलिआ ॥ ११९ ॥ भा० ॥
एक्कोक्कीय दिसाए तिगं तिगं होइ सन्निविट्ठ तु ।
आदि चरिम विमीस्सा थीपुरिसा सेसपत्तेयं ॥ ५६१ ॥
एत मइड्ढिय पणिवयति ठियमवि वयंति पणमंता ।
णवि जंतणा ण विकहा ण परोप्पर मच्छरो ण भयं ॥ ५६२ ॥
बिइयंमि होंति तिरिया तइये पागारमंतरे जाणा ।
पागारजढे तिरियाऽवि होंति पत्तेय मिस्सा वा ॥ ५६३ ॥
सव्वं च देसविरतिं सम्मं घेच्छंति व होंति कहणाउ ।
इहरा अमूढलक्खो न कहेइ भोवस्सइ ण तं च ॥ ५६४ ॥

સાધુઓ, વૈમાનીક દેવીઓ અને સાધ્વીઓ પૂર્વ તરફથી દાખલ થઈ વીરપ્રભુને પ્રદક્ષિણા કરીને અગ્નિકોણે બેસે છે. જ્યોતિષિ, ભવનપતિ, અને વ્યન્તરની દેવીઓ દક્ષિણ બાજુ દાખલ થઇ જિનેશ્વરને ત્રણ વાર પ્રણામ કરીને નૈઋત્ય કોણે બેસે છે. ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષિ દેવો પશ્ચિમ તરફથી આવી જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને વાયવ્ય કોણે બેસે છે. ઇન્દ્ર સહિત કલ્પના દેવો, રાજાઓ, મનુષ્યો અને સ્ત્રીઓ ઉત્તર દિશાથી આવીને ઇશાન કોણે બેસે છે, એકેકી દીશામા ત્રણ ત્રણ સનિવિષ્ટ હોય છે, આદિ અને છેલ્લી દિશામાં મિશ્રિત હોય છે, અને બાકીની બે દિશામા પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરૂષો હોય છે. અલ્પ ઋદ્ધિવાળા દેવો પૂર્વે બેઠેલા હોય તેઓ આવતા મહર્દ્ધિક દેવને પ્રમાણ કરે છે, અને પૂર્વે બેઠેલા મહદ્ધિકને પાછળથી આવે તે પણ પ્રણામ કરીને જાય છે. વળી ત્યાં યત્રણા (પીડા) નથી હોતી, વિકથા નથી હોતી, પરસ્પર મત્સર નથી હોતો, તેમજ ભય પણ નથી હોતો. બીજા પ્રાકારમા તિર્યંચો હોય છે, ત્રીજા પ્રાકારની અંદર વાહનો હોય છે, અને પ્રાકારની બહાર તિર્યંચો પણ હોય છે, તેમજ બધા મિશ્રિત પણ હોય છે. ભગવન્તની દેશનાથી સવ વિરતિ, દેશવિરતિ, અથવા સમ્યકત્વ, એમાનું ગમે તે એક સામાયિક કોઇપણ ગ્રહણ કરે છે, અન્યથા-એમ ન હોય તો ભગવાન અમૂઢલક્ષ ન કહે છે. ૫૬૧ થી ૫૬૪

मणुए चउमन्नयरं तिरिए तिन्नि व दुवे व पडिवज्जे ।
जइ नत्थि नियमसो च्चिय सुरेसु समत्तपडिवत्ती ॥ ५६५ ॥
तित्थपणामं काउं कहेइ साहारणेण सद्देणं ।
सव्वेसिं सण्णीणं जोयणणीहारिणा भगवं ॥ ५६६ ॥
तप्पुव्विया अरहया पूइयपूया उ विणयकम्मं च ।
कयकिच्चोऽवि जह कहं कहए णमए तहा तित्थं ॥ ५६७ ॥
जत्थ अपुव्वोसरणं न दिट्ठपुव्वं व जेण समणेण ।
बारसहिं जोयणेहिं सो एइ अणागमे लहुया ॥ ५६८ ॥
सव्वसुरा जइ रूव अंगुट्ठपमाणयं विउव्वेज्जा ।
जिणपायंगुट्ठं पइ ण सोहए तं जाहिंगालो ॥ ५६९ ॥
गणहर आहार अणुत्तरा(य) जाव वण चक्कि वासु बला ।
मंडलिया ता हीणा छट्ठाणगया भवे सेसा ॥ ५७० ॥

સમવસરણમાં મનુષ્યોની અંદર ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તિર્યંચોમાં બે અથવા ત્રણ સામાયિક પામનાર હોય, જો કોઇપણ જીવ કોઇપણ જાતનું સમ્યક્ત્વ પામનાર ન હોય, તો દેવોમાં અવશ્ય સમ્યક્ત્વ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છેજ. તીર્થને પ્રણામ કરીને સર્વ સંજ્ઞીજીવો સમજી શકે એવા યોજન વ્યાપિ સાધારણ શબ્દવડે ભગવાન ધર્મ કહે છે તીર્થપૂર્વક તીર્થંકરપણું હોય છે, તેથી તીર્થને નમસ્કાર કરીને અરિહંતો પૂજીત પૂજા અને વિનયકર્મ થાય માટે તીર્થને પ્રણામ કરે છે, જેમ કૃતકૃત્ય છતાં પણ તે ભગવાન્ ધર્મ કહે છે તેમ તીર્થને નમે છે. જ્યાં અપૂર્વ સમવસરણ થયુ હોય,તેમ તેને જે સાધુએ પૂર્વે ન દીઠું હોય, તો તે બાર યોજનથી પણ ત્યાં આવે છે, જો ન આવે તો ચારલઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. બધાએ દેવો જો અંગુઠા જેવડું રૂપ દિવ્ય શક્તિથી વિકુર્વે તો તે અંગારાની પેઠે જિનેશ્વરના પગના અંગુઠા આગલ શોભા ન પામે. તીર્થંકરના રૂપથી ગણધર, આહારક શરીરી, અનુત્તર દેવો, યાવત્ વ્યન્તર દેવો, ચક્રિ, વાસુદેવ, બળદેવ અને મંડળીક રાજાઓ અનુક્રમે એકેકથી અનન્તગુણ હીનરૂપવાળા હોય છે, અને બાકીના છ સ્થાનગત હોય છે. એટલે બીજાઓ છઠાણવડીયા હોય છે. ૫૬૫ થી ૫૭૦

संघयणरूवसंठाण वण्ण गइ सत्त सार उस्सासा ।
एमाइणुत्तराइं हवंति नामोदए तस्स ॥ ५७१ ॥
पगडीणं अण्णासुवि पसत्थउदया अणुत्तरा होंति ।
खयउवसमेऽविय तहा खयम्मि अविगप्पमाहंसु ॥ ५७२ ॥
अस्सायमाइयाओ जाविअ असुहा हवंति पगडीओ ।
णिंबरसलवोव्व पए ह ज न होंति ता असुहया तस्स ॥ ५७३ ॥
धम्मोदएण रूवं करेंति रूवस्सिणोऽवि जइ धम्मं ।
गिज्झवओ य सुरूवो पसंसिमो तेण रूवं तु ॥ ५७४ ॥
कालेण असंखेणवि संखातीताण संसईणं तु ।
मा संसयवोच्छित्ती न होज्ज कमवागरणदोसा ॥ ५७५ ॥

सव्वत्थ अविसमत्तं रिद्धिविसेसो अकालहरणं च ।
सव्वण्णुपच्चओऽवि य अचिंतगुणभूतिओ जुगवं ॥ ५७६ ॥
वासोदयस्स व जहा वण्णादी होंति भायणविसेसा ।
सव्वेसिंपि सभासा जिणभासा परिणमे एवं ॥ ५७७ ॥

સંઘયણ, રૂપ, સંસ્થાન, વર્ણ, ગતિ, સત્ત્વ, સાર, અને ઉશ્વાસ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પણ તેમને તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી અનુત્તર હોય છે, બીજી કર્મપ્રકૃતિઓ પણ પ્રશસ્ત ઉદયવાળી હોય છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં પણ તેવીજ રીતે હોય છે, અને ક્ષય થતાં તો વર્ણન પણ ન કરી શકાય એવી હોય છે. અશાતા વેદનીયાદિ જે અશુભ પ્રકૃતિઓ હોય છે,તે પણ દૂધમાં લીંબડાના રસના બીંદુની પેઠે તેની અશુભતા નહિ જેવી હોય છે ધર્મના ઉદયથી તેવું અનુપમ રૂપ હોય છે, વળી રૂપવન્ત પણ જો ધર્મ કરે છે, તો બીજાઓએ તો તે સારી રીતે કરવો જોઇએ, તથા રૂપવન્તનું વચન સર્વ કોઈ માન્ય કરે છે, તેથી ભગવન્તનું રૂપ અમે વખાણીએ છીએ. અસંખ્યાત સંશયી જીવોના સંશયનો અનુક્રમે બોલવાના દોષને લીધે અસંખ્યાતા કાળે પણ નાશ ન થાય, સર્વ જીવોપર ભગવાન સમભાવવાળા એકીકાળે સંશય છેદવાથી ગણાય, ઋદ્ધિવિશેષ પણ સંશય દૂર કરવાથી ગણાય. અચિંત્ય ગુણ વિભૂતીને લીધે જીવોને સર્વજ્ઞપણાનો પ્રત્યય થાય છે, તેથી યુગપદ્ દેશનાથી સર્વના સંશયનો નાશ કરે છે. વૃષ્ટિનાં પાણી જેમ જુદા જુદા ભાજનોથી વિવિધ વર્ણાદિવાળા થાય છે, તેમ જિનેશ્વરની વાણી પણ સર્વને સ્વભાષામાં પરિણમે છે. ૫૭૧ થી ૫૭૭.

साहारणासवत्ते तदुवओगो उ गाहगगिराए ।
न य निव्विज्जइ सोया किढिवाणियदासिआहरणा ॥ ५७८ ॥
सव्वाउअंपि सोया खवेज्ज जइ सययं जिणो कहए ।
सीउण्हखुप्पिवासापरिस्समभए अविगणेतो ॥ ५७९ ॥
वित्ती उ सुवण्णस्सा बारस अद्धं च सयसहस्साइं ।
तावइयं चिय कोडी पीतीदाणं तु चक्किस्स ॥ ५८० ॥
एय चेव पमाणं नवरं रयय तु केसवा दिंति ।
मंडलिआण सहसा पीईदाण सयसहस्सा ॥ ५८१ ॥
भत्तिविहवाणुरूवं अण्णेवि य देंति इब्भमाईया ।
सोऊण जिणागमणं निउत्तमणिओइएसुं वा ॥ ५८२ ॥
देवाणुअत्ती भत्ती पूया थिरकरण सत्तअणुकंपा ।
साओदय दाणगुणा पभावणा चेव तित्थस्स ॥ ५८३ ॥
राया व रायमच्चो तस्सऽसई पउर जणवओ वाऽवि ।
दुब्बलिखडिय बलिछडिय तंदुलाणाढग कलमा ॥ ५८४ ॥
भाइयपुणाणियाणं अखंडफुडियाण फलगसरियाणं ।
कीरइ बली सुरावि य तत्थेव छुहंति गंधाई ॥ ५८५ ॥

સર્વ સાધારણ અને અદ્વિતીયપણાથી ગ્રાહકગિરામાં તેના ઉપયોગવન્ત થએલા શ્રોતાઓ નિર્વેદ પામતા નથી.આ સંબંધમાં કાષ્ટ લાવનાર વાણિકની વૃદ્ધ દાસીનું ઉદાહરણ જાણવું.

શીત,ઉષ્ણ, ક્ષુધા, પીપાસા,પરિશ્રમ અને ભયની ગણના કર્યા સિવાય જિનેશ્વર ભગવાન જો નિરંતર ધર્મોપદેશ કરે, તો શ્રોતાજન ભગવત્ સમીપે સઘળુ આયુષ પણ ખપાવી નાંખે, જિનેશ્વરના આગમનની ખબર આપનારને ચક્રવર્તિ સાડાબાર લાખ પ્રમાણ સુવર્ણ વૃત્તિદાનમાં આપે અને તેટલાજ કોટી પ્રમાણ સુવર્ણ પ્રીતિદાનમાં આપે છે.એટલાજ પ્રમાણવાળુ રજત (રૂપું) વાસુદેવ આપે છે, અને માંડલિક રાજાઓ સાડાબાર હજાર પ્રમાણ વૃત્તિદાન તથા સાડાબાર લાખ પ્રમાણ પ્રીતિદાન આપે છે. એ સિવાય બીજા પણ ધનવાનો પોતાની ભક્તિ અને વિભવાનુસાર જિનાગમન સાંભળીને નિયુક્ત-અનિયુક્ત પુરૂષોને દાન આપે છે. એ પ્રમાણે કરવાથી દેવાનુવૃત્તિ, ભક્તિ, સ્થિરીકરણ, સત્ત્વાનુકંપા, શાતાવેદનીયનો બંધ તથા તીર્થની પ્રભાવના એ ગુણો થાય છે રાજા અથવા રાજાનો પ્રધાન, તેમના અભાવે વિશિષ્ટ લોક સમુદાય દુર્બલિકાથી ખાંડેલા અને સારી રીતે છડેલા એક આઢક પ્રમાણ કમોદના ચોખા, વેહેંચીને પુનઃ લાવેલા અખંડીત, રાજીરહિત, ફેલકવીજિત આઢક પ્રમાણનો બલિ કરે છે, અને તેમાં દેવો પણ ગંધાદિક નાખે છે. ૫૭૮ થી ૫૮૫

बलिपविसणसमकालं पुव्वद्दारेण ठाति परिकहणा ।
तिगुणं पुरओ पाडण तस्सद्धं अवडियं देवा ॥ ५८६ ॥
अद्धद्धं अहिवइणो अवसेसं हवइ पागयजणस्स ।
सवामयप्पसमणी कुप्पइ णण्णो य छम्मासे ॥ ५८७ ॥
खेयविणोओ सीसगुणदीवणा पच्चओ उभयओऽवि ।
सीसायरियकमोऽवि य गणहरकहणे गुणा होंति ॥ ५८८ ॥
राओवणीअसीहासणे निविट्ठो व पायवीढंमि ।
जिट्ठो अन्नयरो वा गणहरो कहइ बीआए ॥ ५८९ ॥
संखाईएऽवि भवे साहइ जं वा परो उ पुच्छिज्जा ।
ण य णं अणाइसेसी वियाणई एस छउमत्थो ॥ ५९० ॥
तं दिव्वदेवघोसं सोऊणं माणुसा तहिं तुट्ठा ।
अहो (हु) जण्णिएण जंड देवा किर आगया इहयं ॥ ५९१ ॥
एक्कारसवि गणहरा सव्वे उण्णयविसालकुलवंसा ।
पावाए मज्झिमाए समोसढा जन्नवाडम्मि ॥ ५९२ ॥

પૂર્વદ્વારથી બલિ પ્રવેશ થતાનો સમકાળેજ ધર્મકથા ઉપરમ પામે છે, બલિ લાવનાર રાજાઆદિ ભગવન્તને ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરીને ભગવન્તના ચરણ કમળ આગળ બળી નાંખે છે, તેમાંનો અડધો ભાગ અધરથીજ દેવો ગ્રહણ કરે છે. બાકીના અડધા ભાગમાંથી અર્ધ રાજા લેછે અને અવશેષ ભાગ પ્રાકૃતજનો લેછે. એ બલિ મસ્તકપર નાંખવાથી સર્વ રોગનો નાશ થાય છે, અને છ માસ પર્યન્ત અન્ય રોગનો પ્રકોપ પણ નથી થતો. તે પછી બીજી પોરિષીમાં ગણધર મહારાજ દેશના આપે છે, કારણ કે એથી ભગવન્તના ખેદનો અપગમ,શિષ્યના ગુણની ઉદ્દીપના થાય છે,બન્ને પ્રકારે યથાર્થ વાદીપણાનો પ્રયત્ન અને શિષ્ય તથા આચાર્યનો એ પ્રમાણે ક્રમ જણાવાય છે, ઇત્યાદિ ગુણો ગણધર મહારાજની દેશનાથી થાય છે. ભગવન્તના પાદપીઠ ઉપર અથવા રાજાએ આણેલા સિંહાસન ઉપર બેશીને જ્યેષ્ઠ અથવા બીજા કોઈ ગણધર મહારાજ બીજી પોરિષિમાં દેશના

આપે છે. અસંખ્યાતા ભવ પર્યન્તનુ, અથવા અન્ય જે કોઈ કંઈ પૂછે, તે સઘળું ગણધર મહારાજ કહે છે, તેમના કથનથી અનતિશયી મનુષ્ય આ છદ્મસ્થ છે, એમ કોઇપણ જાણે નહિ. આ વખતે તે દિવ્ય દેવદુંદુભિ સાભળીને નજીકમાં રહેલી યજ્ઞભૂમિમાંના મનુષ્યો ખુશી થયા, કે અહો ! શું આ યાજ્ઞિકના યજ્ઞ કે જેથી દેવો અહીં આવે છે, ત્યાં તે યજ્ઞ સમારંભમાં મધ્યમાપાપા નગરીમા ઉન્નત અને વિશાળ કુળ તથા અન્વયવાળા અગ્યારે ગણધરો આવ્યા હતા. ૫૮૬ થી ૫૯૨.

पढमित्थ इंदभूई बिइओ उण होइ अग्गिभूइत्ति ।
तइए य वाउभूई तओ वियत्ते सुहम्मे य ॥ ५९३ ॥
मंडिय मोरियपुत्ते अकंपिए चेव अयलभाया य ।
मेयज्जे य पभासे गणहरा होंति वीरस्स ॥ ५९४ ॥
जक्कारण णिक्खमणं वोच्छं एएसि आणुपुव्वीए ।
तित्थं च सुहम्माओ णिरवच्चा गणहरा सेसा ॥ ५९५ ॥
जीवे कम्मे तज्जीव भूय तारिसय बधमोक्खे य ।
देवा णेरइए या पुण्णे परलोय णेव्वाणे ॥ ५९६ ॥
पचण्हं पंचसया अद्धुट्ठ सया य होंति दोण्ह गणा ।
दोण्हं तु जुयलयाणं तिसओ तिसओ भवे गच्छो ॥ ५९७ ॥
सोऊण किरमाणीं महिमं देवेहिं जिणवरिंदस्स ।
अह एइ अहम्माणी अमरिसिओ इंदभूइत्ति ॥ ५९८ ॥
आभट्ठो य जिणेणं जाइजरामरणविप्पमुक्केणं ।
णामेण य गोत्तेण य सव्वण्णूसव्वदरिसीणं ॥ ५९९ ॥
किं मन्नि अत्थि जीवो उ आहु नत्थित्ति संसओ तुज्झ ।
वेयापयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥ ६०० ॥

અહીં ગણધરોમાં પહેલા ઇન્દ્રભૂતિ, બીજા અગ્નિભૂતિ, ત્રીજા વાયુભૂતિ, ચોથા વ્યક્ત, પાંચમા સુધર્મ, છઠ્ઠા મંડિક, સાતમા મૌર્યપુત્ર, આઠમા અકંપિત, નવમા અચલભ્રાતા, દસમા મેતાર્ય, અને અગ્યારમા પ્રભાસ, એ વીર પ્રભુના ગણધરો છે. હવે જે કારણથી તે ગણધરોનુ નિષ્ક્રમણ થયુ, તે અનુક્રમે કહેવાશે, સુધર્મ સ્વામીથી તીર્થ ચાલ્યુ, અને બાકીના ગણધરો શિષ્યપરિવારની પરંપરા વિનાના થયા. જીવ, કર્મ, શરીર એજ જીવ, પૃથ્વી આદિભૂતો આ ભવમાં જેવો હોય તેવોજ પરભવમાં થાય, બંધ, મોક્ષ, દેવ, નારકી, પુન્ય, પરલોક, અને નિર્વાણ એ અગીઆર વિષયમાં અનુક્રમે અગીઆરે ગણધરોને સંશય હતો. અગીઆરમાંના પાંચ ગણધરો, પાંચસો શિષ્યના પરિવારવાળા, બે ગણધરો સાડા ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા, અને બે યુગલ ગણધરો એટલે ચાર ગણધરો ત્રણસો ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા હતા. દેવોવડે જિનેશ્વરનો મહિમા કરાતો સાંભળીને મત્સરવાળો અભિમાની ઇન્દ્રભૂતિ ભગવન્ત પાસે આવે છે, તેને જન્મ-જરા અને મરણથી મુકાએલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી જિનેશ્વરે નામ ગોત્રથી બોલાવ્યા અને કહ્યું કે તુ એમ માને છે કે "જીવ છે કે નથી" આવો તને સંશય વેદપદોથી છે, તે વેદના પદોનો અર્થ તું નથી જાણતો. ૫૯૩ થી ૬૦૦

——:०:——